

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184178

UNIVERSAL
LIBRARY

तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलात्मकः

तृतीयो भागः

शके १८६३

मूल्यं १६ रूप्यकाणि

Printed by :—**S. R. Sardesai, B.A., LL.B.,** Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2.

All Rights Reserved

Published by :—**N. S. Sontakke,** Secretary,
Vaidika Saṁshodhana Maṇḍala, Tilak Memorial,
POONA 2.

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SĀM̄SHODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

RGVEDA-SĀM̄HITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Maṇḍalas

1941

Price Rs. 16

THE EXECUTIVE COMMITTEE
OF THE
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA
POONA

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Sardar M. V. Kibe, M.A.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Prof. D. R. Gharpure, M.A., B.Sc.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shāstri:

Vidyānidhi Siddheshwarshāstri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A. (T.U.)

Mr. V. V. Atitkar, B.A.

Secretary

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Assistant Secretary

Mr. C. G. Kashikar, M.A. (T.U.)

EDITORIAL BOARD

N. S. Sontakke, B.A., (T. U.)
(*Managing Editor*)

C. G. Kashikar, M.A., (T. U.)

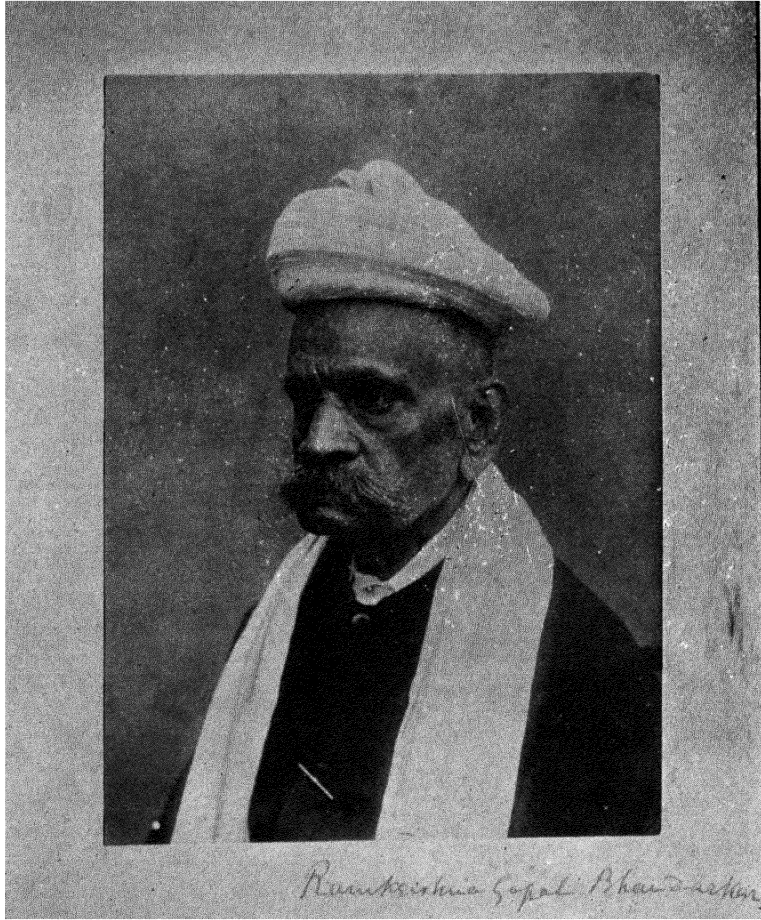
T. S. Varadaraj Sharma,
Vedānta Vidyā Pravīṇḥ

Advisory Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

MM. Vasudevashastri Abhyankar

जन्मकालः—आषाढ शुद्ध ३
शके १७५९

अवसानकालः—भाद्रपद शुद्ध ५
शके १८४७

॥ सादरं समर्पणम् ॥

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगहनः शाब्दादिशास्त्रार्णवः
साहित्यं कलयांचकार सकलं यो लीलयाऽनल्पधीः ।
यो भाण्डाकराख्यवंशतिलको गोपालसूनुः कृती
सोऽयं राजति भृवृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णाभिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु सहस्रशः कृतधियो विद्वद्वरा भूतले
नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरस्त्यपाश्चात्ययोः ।
एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं
येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपत्विपा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविपया विद्वन्मनोप्राहिणो
यौरोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।
वाग्देव्याः समुपासनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं
यावज्जन्म समाचरत्सुवहुलैर्यत्नैः सदा तन्मनाः ॥ ३ ॥

स्वर्यातोऽपि जगद्विमृत्वरयशःकायेन यो भ्राजते
यस्योपास्तिरपैति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारस्वती ।
तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असौ
श्रीमत्सायणसूरिभाष्यकलितो भागस्तृतीयोऽर्प्यते ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

The third volume of the Ṛgveda with the commentary of Sāyaṇāchārya, comprising Maṇḍalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture. The following gives a full description of the Mss. of Sāyaṇa's commentary used in preparing this volume :

ख¹

(1) (ख^१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. No. 5 of 1916-18; No. 4 of 1916-18. Aṣṭakas II to IV; V to VIII. Written in Śāka 1739-40. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ख.

(2) The Ānandāśrama, Poona. Aṣṭakas I to IV. Date not given. This Ms. was used for Vols. I & II by the designation ऋ.

(3) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 3 of 1916-18. Aṣṭaka V. Date not mentioned.

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. No. 446 (B. D. 240). Aṣṭakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Aṣṭaka VI. This was used in Vols. I & II as ज.

(5) (ध) The Prājña Pāṭhaśāla, Wāi (Dist. Satara). Aṣṭakas I, II, V-VIII. Date not mentioned. This Ms. is included in the ख group in Aṣṭaka V. [Aṣṭaka VI is included in ऋ]. Aṣṭaka II of this Ms. was used for Vol. II by the same name.

These Mss. form the ख group. The text of Mss. Nos. 2 & 3 (serially) is identical with that of No. 1 in their respective portions. Therefore these two have not been separately designated. Ms. No. 4 is also identical with No. 1. It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Aṣṭaka VI. In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume. Excepting such readings, the Ms. is identical with the ख group. Ms. No. 5 is identical with Ms. No. 1. as far as Aṣṭaka V is concerned. It is therefore included in this group. In case of difference, readings of these Mss. are noted by their respective designations.

ग

(6) (ग^१) Procured by Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D., University of Madras. Nos. 465, 485 & 518. Written on palm-leaves in Grantha script. This Ms. contains the following portions :—Aṣṭakas VI & VII complete. Aṣṭaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya; some portion here and there is wanting in this Aṣṭaka.

(7) (ग^२) Travancore University Library, Trivandrum. R. No. 3652. A palm-leaf Ms. written in Grantha script. About 150 years old according to the library authorities. This Ms. contains the same portion of the commentary which ग^१ contains, with the exception that ग^२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग^१ gives complete commentary on that Aṣṭaka.

These two Mss. form one group, viz. ग. Their text is exactly the same. Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1. All Mss. except those in ग group are written in Devanāgarī script.

simply due to the difference of scribes. In such cases they are mentioned as ग१ and ग२ respectively.

घ

(8) (घ१) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 4 of Vis. I. Aṣṭakas III to VII. Written in Samwat 1785. This Ms. was used for the second volume as घ.

(9) (घ२) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Nos. 445, 447 (ZZa 21). Aṣṭakas III-IV; V VI. Date not given. No. 445 was used for the second volume as घ.

(10) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 15 Vis. I. Aṣṭakas I-IV. Date not given. This was used for Vols. I & II as ग.

These three Mss., as well as Aṣṭaka VI of थ (see above) form the group घ. The text of (1) घ१ in Aṣṭakas IV to VI, (2) ग in Aṣṭaka IV, (3) च in Aṣṭakas IV to VI, and (4) थ in Aṣṭaka VI is identical. In a very few cases घ१ and च differ slightly from each other. In such cases, their readings are recorded by their respective designations. This group is the same as Max Müller's B group. The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them; Anukramaṇī quotation and Śrauta Vinīyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given. [Aṣṭaka VII of घ१ does not omit these portions; it, however, does not form part of the present volume.] One more characteristic of this group is that not a word from the Saṃhitā text is omitted in the commentary; even उ, तु, हि, च etc. are noted as *Pūraṇas*.

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras. Eastern section shelf No. 34 J. 45. Aṣṭakas I, II, IV, V & VIII. Written in Samwat 1835. This Ms. was used for both the preceding volumes as झ.

(12) The Oriental Institute, Baroda. No. 12209. Aṣṭaka V. Written in Samwat 1877.

The Baroda Ms. completely coincides with the Adyar Ms. in Aṣṭaka V. Therefore both the Mss. are presumed to be one in that Aṣṭaka. In Aṣṭaka IV portion the Adyar Ms. alone carries the name झ.

ञ

(13) (ञ१) The T. M. S. Saraswati Mahal Library, Tanjore. No. 597. (Cat. No. 1, 1928; Burnell's Cat. No. 2360 A.) A complete Ms. written in Samwat 1844. This was used as ञ for Vols. I & II.

(14) (ञ२) Procured from Mr. Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior. A complete Ms. excepting the 2nd Adhyāya in Aṣṭaka I and the 3rd in Aṣṭaka VII. Date not given.

(15) (ञ३) The Oriental Institute, Baroda. No. 235. Aṣṭakas V to VIII. Date not mentioned.

The following four Mss. form the sub-section ञथ :

(16) The Bhārata Itihāsa Saṃshodhaka Maṇḍala, Poona 2. Kalamkar Collection No. 1. Aṣṭakas IV to VIII. Written in Samwat 1643.

(17) The Archæological Department, Jodhpur. A complete Ms. written in Samwat 1877.

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library. The Ms. contains the following portions :—Aṣṭaka IV : Adhyāyas 4 to 8. Aṣṭaka V : last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only. Aṣṭaka VI & VII complete. Aṣṭaka VIII : first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5. Date not given. Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms. at Gwalior at our request. The Editorial Board thanks him for his help.

(19) Procured from Kāvyaśālikābhūṣaṇa B. M. Khuperkar Shastri, Satara. This Ms. is in two different sizes. The small size part contains the following portions of Aṣṭaka V : Adhyāya 2nd (Folio 32-50); from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F. 71-141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F. 173-195). The writing shows four different hands. The large size part comprises the following portions : Adhyāyas 1 to 6 of Aṣṭaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Aṣṭaka VII and Aṣṭaka VIII complete. The writing shows one hand only. No date is given on either parts of the Ms. The small size Ms. is however very old, being written in Pṛṣṭhamātrā style. The large size Ms. is of a comparatively late date. The text of the small size part is completely identical with that of the other members of तृ, and that of large size part with त्र. Hence no separate designation is assigned to this Ms.

(20) (त्र) The Government Sanskrit College Library, Benares. Rewa Collection No. 44-45. A complete Ms. written in Samwat 1903. This is included in त्र group in Aṣṭakas V & VI. The Ms. was used for both the preceding volumes as त्र.

All these Mss. are included in a general group, viz. त्र.¹ Though the readings of the Mss. in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together. A different designation within the त्र group is assigned to many of these Mss. and in cases of different readings these different designations have been used. When त्र is mentioned, it is presumed that all the Mss. in this group give the same reading, excepting the Aṣṭaka IV portion where the case is rather different : त्र is used independently in Aṣṭaka IV. त्र does not contain Aṣṭaka IV and so is not included in it. त्र is formed of four Mss. (serial Nos. 16-19). Their text is so exactly identical that they are classed as one.² Though three of these Mss. no doubt contain commentary on Aṣṭaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed. Therefore त्र is not included in त्र group in Aṣṭaka IV. However the Aṣṭaka IV portion of these Mss. was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त्र and त्र. The variants in these Mss. which were not found in त्र or त्र have

1. Aṣṭaka V of Ms. त्र, as will be seen further on, is also included in this group.

2. The Gwalior and Jodhpur Mss. differ slightly from the Poona Ms. in a very few cases. See notes on Rv. VII. 33, 8 ; 35. ini.; VIII. 24. 27.

been recorded by the designation तथ in the "Notes". (See p. 62. 1. 12; 91. 5; 96. 28; 116. 11; 132. 7; 208. 13; 25.) Thus it is clear that in Aṣṭaka IV portion त group consists only of त१ and त२; त३ is independently mentioned; त४ does not contain Aṣṭaka IV and तथ is practically included in त२ and त३.

The four subsections of त, viz. त१, त२, त३ and तथ can be divided into two groups according to their text. The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and तथ on the other, is striking. Of these two, the latter is a more important group. The former gives more variants.¹ Again of त३ and तथ, त३ is more important and more closely conforming to Sāyaṇa's text.² So also there is a slight difference between त१ and त२. One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former. त३ gives a considerable number of variants in Aṣṭaka IV. Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion. In Aṣṭakas V & VI it very closely conforms to the text of त group and hence is included in it in that portion. The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of त३.³ Moreover, many superfluous variants are met in this Ms.; they are recorded in the foot-notes.

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M. V. Kibe, Indore. A complete Ms. dated Samwat 1903. This was used by the same name for the preceding volumes.

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist. Bijapur.) Aṣṭakas II to VIII. Aṣṭaka II begins with the 29th verse of Rv. I. 164. Dated Samwat 1743. This was used as भ for Vols. I & II.

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda. No. 12205. Aṣṭaka VI. Dated Samwat 1877.

(24) (भ३) The Bhandarkar O. R. Institute, Poona. No. 226. Vis. II; No. 15 of 1886-92. Date not given.

(25) (भ४) The State Sanskrit Library, Bikaner. No. 71 (Cat. R. L. Mitra 1880). A complete Ms. Date not given. In Aṣṭaka IV its readings are recorded as य. Aṣṭaka V of this Ms. is included in त and Aṣṭaka VI in भ.⁴ This was used for the 2nd volume as य.

The group भ is formed by these Mss. In Aṣṭakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Aṣṭakas. य compares very well with भ१ in Aṣṭaka IV, but it is used independently in it. Thus these four Mss. constitute the group भ in Aṣṭaka VI. Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names.

1. See foot-notes to 554. 17; 556. 24; 562. 31; 573. 16; 678. 1; 729. 2; 733. 6 etc.

2. For example see foot-notes to 563. 2; 3; 564. 25; 584. 11; 594. 19.

3. See notes on or foot-notes to Rv. VII. 66. 15; 101. ini.; 103-7; 104-5; 25. ini.; VIII. 7. 1. etc.

4. The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of य to त and भ 473-5; 560-16; 566-13; 592-3; 596-16; 599-7; 600-2; 601-24; 602-2; 4.

र

(26) The Oriental Institute, Baroda. No. 12211. Aṣṭaka IV. Dated Samwat 1452. This is the oldest Ms. of Sāyaṇa's commentary. This was also used for the second volume of this edition.

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist. N. Canara). All the Aṣṭakas except III. Written in Śaka 1799. This was used as श for the 2nd volume.

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist. Belgaum). Aṣṭakas II, V & VII. Written in Śaka 1596. Aṣṭaka II was used for the previous volumes as स.

(29) (शर) The Oriental Institute, Baroda. No. 12631. Aṣṭaka V. Date not mentioned ; but the Ms. seems very old.

These three Mss. constitute the श group. The text of the Gokarn and Badli Mss. is identical, while the Baroda Ms. slightly differs in a few cases. In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss. are recorded by the designation श१ and that of Baroda Ms. by शर. In very rare cases, the Badli Ms. differs from the Gokarn Ms., where the readings of the Badli Ms. are noted by the name स.

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta. No. 18. Aṣṭaka IV. Date not given. The Ms. could not be lent out according to the rules of the Library. The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr. Manilal Patel, Ph.D. (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms. The variants of the Ms. were found to be identical with those of र, the oldest Ms. of the same Aṣṭaka and also त१. The Ms. exhibited no new readings. It was therefore not found necessary to collate the Ms. thoroughly. Besides, according to Dr. Patel, the Ms. is very old and corrupt. We thank Dr. Patel for kindly doing the work at our request.

Classification of Mss. :—As regards the classification of the Mss. used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss. one by one. The assigning of a Ms. to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class. It has also been made clear why certain Mss. have been grouped into one class for the purpose of recording variants. It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss. in relation to each other. Let us divide the classes of the Mss. according to Aṣṭakas IV, V & VI.

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss. (with the number of Mss. represented by each class within bracket before each) :—

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), त (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1).

It was found convenient for some reasons to use these Mss. more or less independently. First of all, these Mss. — or the groups of Mss. — have the same designations in the second volume of this edition. Secondly, the nature of readings in many Mss. pertaining to this Aṣṭaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume.

ख is a group of three Mss. घ also covers a number of Mss. This group has been utilised independently throughout this volume. Its peculiarity which makes it an independent class has already been shown. The nature of ख, its affinity with त group, and the reason for recording its variants independently have already been dealt with. झ is an important Ms. and its affinity with त is considerable. Still the independence of its text is so striking that it was found convenient to assign it a separate designation. त is no doubt a group of which only two Mss. could be available for this Aṣṭaka until the time of the printing of that portion. The nature of other Mss. in this group which were available afterwards has already been described. न closely conforms to the त group. Since, however, it gives a considerable number of readings, it has been kept separate throughout this volume. Some more Viniyogas of Rgvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally found in this Ms. भ is an important and independent Ms. in this Aṣṭaka. य is in close affinity with भ in this Aṣṭaka. The reading of र shows much affinity with that of त. The chief reason, however, for assigning it an independent designation as in the preceding volume, is that it is the oldest Ms. uptill now available of Sāyaṇa's commentary not only on this Veda, but also on all other Saṃhitās, Brāhmanas and Āraṇyakas commented upon by Sāyaṇa; it was written in Samvat 1452. Unfortunately it covers only the IVth Aṣṭaka. श has some affinity with भ.

Thus in this Aṣṭaka (1) ख, झ, त, न, र are more or less related to each other, (2) घ is an independent group on account of its peculiar nature, and (3) ख, भ, य, श form a general group.

Aṣṭaka V has the following groups of Mss. :

ख (4), घ (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), श (3).

It will be found here that the classification has assumed a rather closer form.¹ All these classes are present in Aṣṭaka IV, though the number of Mss. represented by them in this Aṣṭaka is different. The groups of Mss. dealing with this Aṣṭaka can be classified in the following way :—(1) झ, त are, as in the preceding Aṣṭaka, closely related to each other. श agrees with भ in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V & VI it is related to त in general.² (2) ख, न, भ form a general group. न is related to त in Aṣṭaka IV, but in Aṣṭaka V and also in VI it agrees with भ.² (3) घ, as in Aṣṭaka IV, is an independent group.

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss. :

ख (1), ग (2), घ (3), त (8), न (1), भ (4), श (1).

The difference between the groups of Mss. in Aṣṭakas V and VI is that झ has disappeared and ग has been added. ग is, as already stated, a group of two Mss. identical with each other, written in Grantha script. These

1. ख and य have been included in त and र is exhausted.

2. The comparison of notes on or foot-notes to the following will show that in Aṣṭaka IV न agrees with त and श agrees with भ; but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and श agrees with त in general: 191-16; 192-28; 193-15; 194-26; 195-21; 222-11; 223-12; 224-3; 14; 601-1; 605-11; 17; 606-1; 615-8.

Mss. contain Aṣṭakas VI to VIII. It may be remembered that Mss. of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Aṣṭakas I & II only. Max Müller had also procured Grantha and Tulu Mss. only on these two Aṣṭakas. As stated in the introduction to the second volume of this edition (p. 4), Mss. written in South Indian scripts form a class of their own. Date is generally not given on them. Yet they do not appear to be older than two hundred years.¹ Their text presents many difficulties.² They exhibit a considerable number of variants of various characters. The following remarks are particularly applicable to the Aṣṭaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Aṣṭakas VII & VIII.

It is to be noted here that the Grantha Mss. form an altogether different group from the Devanāgarī Mss. and their readings generally do not agree with those of Devanāgarī Mss. In some cases, however, they agree with those of ऋ which is an old and very important Ms. So when they agree with ऋ, they naturally have the value of the latter. The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss. with ऋ: 599. 8; 600:17; 601:17; 24; 602:26; 603:17; 18; 604:26; 605:11; 17; 606:1; 609:9; 10; 613:29; 615:8; 906:21; 931:30; 948:22; 962:1; 963:21.

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss. The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the ऋ class. In a good number of cases, these Mss. give their own text differing from that of the Devanāgarī Mss. Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning. Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp. 642, 675, 676 & 882. Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv. VIII. 25:1 to 27:14 and 76:5 to 77:5) are also of the same nature. Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them; these are generally not recorded in foot-notes.³

The principle followed in treating the readings in these Mss. has already been laid down in the introduction (p. 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss. have been adopted only when they have been supported by the Devanāgarī Mss. In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

1. Cf. Max Müller's Preface to the second edition. Vol. I. p. lvii.

2. Max Müller has laid down (ibid. p. lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss., and mistakes likely to be arising in their reading.

3. Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in ऋ are frequently recorded.

by all other Mss. seemed incorrect.¹ Prof. Max Müller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss. procured by him.²

ख which has affinity with भ in Aṣṭakas IV & V, is related to न in Aṣṭaka VI.³ ख is more particularly related to न१-२ than to न३-४. Frequently we find ख-ज-न१-२ giving identical text. Characters of घ, त, न, भ and श are the same as in Aṣṭaka V, namely that घ is an independent group, श mostly agrees with त and न is related to भ. Thus the groups of Mss. in this Aṣṭaka can be classified in the following way : (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, श, (4) न, भ.

Additional Remarks:—The principle adopted in fixing the text of Sāyaṇa's commentary on the basis of Mss. material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes ; that same procedure has been followed in this volume too. We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them.

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too. Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Müller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Müller from his Mss. material. In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases⁴ when Max Müller's readings were found incorrect or insufficient. Sometimes, we too have had to conjecture our

1. The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss. For particulars, reference may be made to the "Notes".

प्रततवस् 614.12 ; द्विसिन्धुः सत्यः 614.24; एवमहमपि 616.1; सः 636.12; आगच्छतं 657.11; गच्छन्ताभिः 659.17; आयुधानां 693.25; अभिषुतः तं 825.11; अनाचरितं 830.16; परितो व्याप्तं 857.13; वृश्च्यन्त 865.19; °दांसये 867.11; अन्यस्याः 869.4; पुरमसि 880.20; औतोऽम् इत्यात्वाभावः 909.25; आडागमः 921.21; तं तथोक्तं 924.10; माद्यतः 928.9; ऋजावः 932.20; प्रणेतुं 963.20.

2. Preface to the 2nd edition Vol. I, p. lxi.

3. Refer to the foot-notes to 588.6; 589.31; 595.3; 31; 596.16; 598.23 and to 599.8; 22; 600.17; 601.17; 24; 602.14; 603.17; 604.29.

4. The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition :

दुर्ज्ञानान् 350.25; प्रीयमाणाः 356.21; द्रढयति 487.27; प्रियमेधास्त्र्य 536.24; गच्छन्तौ । वा 552.2; तैः प्रतिगृह्णातानि 554.7; ब्रह्मदेतेन 572.20; प्र इयति प्रेरयति 607.13; तृम्पतं तृप्यतं 724.28; ज्वलद्दीप्ते 749.3; अन्धः सन् अन्यो 877.16; श्रुतेरत्रापि 922.10; हननोत्पादकत्वात् 929.13; त्वे 938.3; प्र मंहिष्ठाय इति 962.18; सत्रितं च.....याहि इत्येषा 962.19-20.

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss. in opposition to Max Muller's agree with those in the Bombay edition.

own readings¹ as against those in Max Müller and the Bombay edition. It may be noted that Max Müller too has occasionally resorted to the same procedure. Even this procedure has at times failed. In such cases, the incorrect readings in Sāyana's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible. As Max Müller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord ; his duty is only to find out by means of Mss. material what the original author might have written, right or wrong. We have tried our best to follow this principle.

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features :

(i) Readings adopted differently from Max Müller with or without the support of Mss. material.² (ii) Readings either formed out of the Mss. material or conjectured by Max Müller. The variants in our Mss. are fully recorded. (iii) Incorrect readings in Sāyana. Correct readings have been suggested as far as possible. (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyana. Actual words in the Padapāṭha have been given. (v) References differently quoted by Sāyana. Original readings have been given. (vi) References that could not be traced to their original sources.

As regards the references quoted by Sāyana from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible. Max Muller has already done a good deal in this respect. There are, however, some quotations which have not been traced by him. We have tried our best to trace them and succeeded to some extent. Still there are some quotations which could not be traced. These have, as stated above, been recorded in the "Notes". Certain

1. The following is a full list of readings conjectured by us —

पक्वान् 83.14; माषाणाामश्रीयात् 287.2; उत्सहमानं 306.3; मध्यंदिनः 316.9; चतुर्थेपादार्ये मन्त्रस्य (also suggested in T.S. Ṁss.) 410.28; इरान्नं तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः 439.23; स्वर्कायेन विहितेन 477.29; देवानत्र 483.25; एकविंशत्युच्चं 546.31; शतसंख्याकपर्वाणि 565.25; अत्रप्रत्ययः 598.27; परस्मैपदं द्विर्वचनप्रकरणे 603.2; सृविन्दं सृविन्दनामकं 705.2; जगदुपकारिकायाः 812.12; जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835.1; आसन्द्यामासादयन्ति 857.20; स्तुवते 864.25; आहूत 866.26; बद् सत्यं नाकरं 879.12; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894.24; आत्मनः 895.5; शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं 897.5; कुर्वाणात् मनुष्यात् 963.13.

2. Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyana. They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes". It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss. material. Their nature will be evident from the following few examples :

RV. VII. 3-2 संततेषु for सततेषु; VII. 9-1 सुषुपुः for सुसुपुः; VII. 60-3 सर्वं यूथं for सर्वयूथं; VIII. 88. ini. माध्यंदिनसवने for माध्यंदिने सवने; VIII. 96-9 संख्याकानां for संख्यानां; VIII. 97-8 पानाय for पानार्थः; VIII. 97-13 पुनःपुनः for पुनः; VIII. 98-13 प्रयत्नं for यत्नं; VIII. 101. ini. सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये.

Printing mistakes in Max Muller's edition have also not been noted.

references from Paṇini, Nighantu, Smṛtis etc. occur in Sāyana often and often. Original places of such quotations have generally not been given again.

There are many places in Sāyana's *Bhāṣya* where many Mss. leave some space showing that some portion of the commentary is omitted. There are many such lacunæ in this volume. We have generally kept them as they are. We have strictly followed the method adopted by Max Müller on such occasions. It has not been our aim to fill in the blanks of our own accord. It is only at a few places that we have adopted readings where Max Müller has shown lacunæ. Thus at p. 831. 1. 7 we read ईदशान् on the authority of a Ms. while Max Müller and several other Mss. read अतो-शान्. At 878-14-16 we have inserted on the authority of an old Ms. the full commentary of Rv. VIII. 79.3 where Max Müller has left a partial lacuna. At 879-12 we read बद् सत्यं नाकरं where Max Müller retains बद्-तन्नाकरं. For details of these cases the reader may refer to our "Notes". It will be found that there is sufficient Mss. material to support these improvements. It may be noted that at least at one place (Rv. VIII. 83. 3) Max Müller has filled in a lacuna without the support of Mss. material, though his improvement is quite justifiable. In all other cases of lacunæ there is no occasion of difference with Max Müller.

It is well known that there is no commentary of Sāyana on the eleven Vālakhilya hymns (49-59) in the eighth Mandāla of the R̥gveda. We have found a commentary on these hymns in a Ms. (३) of Sāyana's commentary lent us by the Government Sanskrit College, Benares. The character of this Ms. has already been described. It is evident that the commentary is not of Sāyana himself. This conclusion is further warranted by the method of interpretation followed therein. We do not know who its author was, and when he wrote it. All the same we have quoted it in the foot-notes for the convenience of the reader, and made it sufficiently intelligible. There are certain incorrect readings in it. Correct readings in their places have been suggested and are either put into brackets before them or are given as foot-notes to the commentary.

As in the preceding volumes, the words in the verse reproduced in the commentary have been marked √ for distinction. It often happens that Sāyana reproduces the *pratiṅka* differently. In such cases, too, we have mostly inserted the sign in order that the reader may note the fact. Sometimes Sāyana does not quote the *pratiṅka* as it is, but presents its regular grammatical form. In such cases, of course, the mark of *pratiṅka* is not inserted.

Acknowledgments :—As regards the Saṃhitā and Pada text, we have already stated in the introduction to the second volume that we have followed the traditional recitation, and in this connection have sought the assistance of two learned Vaidikas—Vedamūrti Govind Bhaṭṭaji Chatak and Vedamūrti Krishnashastry Prabhune of Poona. We acknow-

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāṭhī Vaidikas. We are sorry to note that Vedamūrti K. Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press.

We have tried our best to make this volume as faultless as possible. But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred; some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing. A complete list of these misprints will be found at the end.

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyaṇa's Commentary for the preparation of this volume. We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U. P. and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause. But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold. Seth Fardumji D. Pudumji of the Deccan Paper Mills Co. Ltd., Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate. We acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible. The Vaidika Samshodhana Maṇḍala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume.

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties. We hope, this volume will meet with the approval of scholars.

21st October, 1941.
VAIDIKA SAMSHODHANA MAṆḌALA, }
POONA 2.

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसंहितायाः पञ्चसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽयं तृतीयो भागोऽधुना सुधियां करकमलेषु सादरं समर्प्यते । अत्र भाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकान्यधो निर्दिश्यन्ते । तत्र येषु पुस्तकेषु ब्राह्मण्यनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैकं वर्गं कृत्वा प्रतिवर्ग-मेकैव संज्ञा लाघवाय कृता । वर्गसंज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषूपलभ्यन्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी संज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम् ।

ख-वर्गः—

(१) (ख १) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्थं द्वितीयाद्यष्टमान्ताष्टक-सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्कः—५; ४; १९१६-१८) । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ख-संज्ञया निर्दिष्टमिदमेव ।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्टकभाष्यं प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ण-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र. ३; १९१६-१८) ।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशियाटिक-सोसायटी-संबन्धि (क्र. ४४६) । तृतीय-चतुर्थपञ्चमाष्टकानां भाष्यं षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य क्रियानंशश्च ।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वांई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । १, २, ५-८ अष्टकानां भाष्यम् । पञ्चमाष्टकभाष्यं ख-वर्गे समावेशितं, षष्ठाष्टकभाष्यं घ-वर्गे च । द्वितीयाष्टकभाष्यं द्वितीयभागसंशोध-नार्थमुपयुक्तं तस्मिन् भागे च थ-नामनैव संकेतितम् ।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि । अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथमेनातीव साम्यं भजत इति तयोः पृथक्संज्ञा न कृता । चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे केचन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेखः कृतस्तदा ज-संज्ञया निर्दिष्टमि-दम् । इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम् । द्वितीयभागेऽन्यैव संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः । पञ्चमं प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः । एतन्मात्रोपलब्ध-पाठोल्लेखार्थमस्य थ-संज्ञा कृता ।

ग-वर्गः—

(६) (ग १) डॉ. टी. आर्. चिन्तामणि-महाशयैः संपाद्य दत्तं (क्र. ४६५, ४८५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम् । षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्यं संपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टमाध्यायस्य षट्त्रिंशद्वर्गान्तं भाष्यं च ।

(७) (ग २) त्रिवेन्द्रम्—विश्वविद्यालयसंबन्धि (क्र. ३६५२) तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिप्या लिखितम् । पुस्तकाल्याधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्यः पूर्वं लिखितम् । षष्ठाष्टकभाष्यं पूर्णं सप्तमे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम् ।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते । अनयोः पाठ एकरूप एव । ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते लेखक-भेदानिवन्धनाः । एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग १, ग २ इति संज्ञे कृते ।

घ-वर्गः—

(८) (घ १) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. ४ [वि. १]) तृतीयादिसप्तमान्ताष्टक-पञ्चकभाष्यं १७८५ संवत्सरे लिखितम् ।

(९) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ. ए. सो.- संवन्धि प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र. ४४१, ४४३, ४४५, ४४७) । द्वितीयभागेऽप्यनयैव संज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. १५ [वि. १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ग-संज्ञयास्य व्यवहारः कृतः ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतषष्ठाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठः प्रायः एकरूप एव । क्वचित् घ१-च-पुस्तकयोः पाठवैरूप्यं दृश्यते । परंतु तादृशप्रदेशा अतीव विरलाः । अयं वर्गः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य B-वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्प-तार्थाः ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ताः) सूक्ताग्ने अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवलं ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टाः । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । परं तत्र भागे तन्नास्ति ।) अपरं चैतेषु संहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ताः (' तु पूरणः ' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्गः—

(११) मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्तिअडयारग्रामस्थित—' थिऑसॉफिकल सोसायटी '—संवन्धि-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ३४ [४५]) १८३५ संवत्सरे लिखितं १, २, ४, ५, ८ अष्टकानां भाष्यं प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्तं झ-संज्ञया संकेतितं च ।

(१२) वटोदर(बडोदा)नगरस्थित—' ओरिएण्टल् इन्स्टिट्यूट '—संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०९) १८७७ संवत्सरे लिखितं पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठः पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्संज्ञा न कृता ।

त-वर्गः—

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थं (क्र. ५९७) १८४४ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयोः त-संज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वालियरनगरस्थ—श्री. लक्ष्मण गणेश आठल्ये—महाशयैर्दत्तं प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायं सप्तमाष्टकतृतीयाध्यायं च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) वटोदरनगरस्थ-ओरि. इ.-संवन्धि (क्र. २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्ट-माष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि ' त४ ' इत्येकैव संज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससंशोधकमण्डलस्थं (कलमकर-संग्रहे क्र. १) १६४३ संवत्सरे लिखितं चतुर्थाष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत—' आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट '—ग्रन्थालयस्थं १८७७ संवत्सरे लिखितं समग्रं भाष्यम् ।

(१८) ग्वालियरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्याय-मारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयोः, अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययोः कियतश्चिद्भागस्य च भाष्यं विद्यते । ग्वालियरनगर-वास्तव्यैः पण्डितरघुनाथशास्त्रिवेदभाष्यमहाशयैरस्मत्पार्थनामनुरुध्यैतत्पुस्तकरथाः पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्णः संपादकवर्गः ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यैः काव्यालङ्कारभूषणैः वा. मा. खुपेरकरशास्त्रिभि-
र्देसं विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम् । प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायानां षष्ठा-
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाष्यं विद्यते । द्वितीये (बृहति
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य, अष्टमाष्ट-
कस्य समग्रस्य च भाष्यं विद्यते । तनुपुस्तकं पुरातनं दृश्यते । अत्र पृष्ठमात्रावन्धुक्षराणि । तनुपुस्तकं
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम् । बृहत्पुस्तकपाठः त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त२ इति
अनयोर्मिलितयोः संज्ञा कृतैत्यवगन्तव्यम् ।

(२०) (ङ) वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालासंवन्धिग्रन्थालयस्थं (रिवा सं. क्र.
४४-४५) संपूर्णम् । अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभागः तवर्गेऽन्तर्भावितः । प्रथमद्वितीययोर्भागयोः ङ-
संज्ञया व्यपदिष्टमिदम् ।

एतानि पुस्तकानि त-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र तथेति
एतेषामेको वर्गः सौकर्याय कृतः । एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूनां प्रातिस्विकी संज्ञापि कृतास्ति तत्तन्मात्र-
स्थितपाठज्ञापनाय । ' त ' इति सामान्यनिर्देशः पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृतः तत्र स पाठः एतद्वर्गान्त-
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । चतुर्थाष्टके ङ-पुस्तकं नात्र वर्गे समावेशितम् । त३-पुस्तके
चतुर्थाष्टकभाष्यं नास्ति । त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकानां मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्टकभाष्यं
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितं न पारि-
तानि । तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तरं संग्रहः कृतः । ते च प्रायः त२-श-पुस्तक-
पाठैः समाना उपलब्धाः । एतेषु क्वचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्ते ।
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति संकेतो दृश्यते तत्र स पाठः एतेषु चतुर्ष्वपि विद्यत
इत्यवगन्तव्यम् । एवं च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा. वि. किवे-महाशयानाम् । समग्रं १९०३ संवत्सरे
लिखितम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव संज्ञास्य कृता ।

म—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मळगी-महोदयानाम् ।
१७४३ संवत्सरे लिखितम् । द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तभागस्य
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम् ।

(२३) (भ२) वटोदरनगरस्थ-ओरि. इ. संवन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२०५)
षष्ठाष्टकभाष्यं १८७७ संवत्सरे लिखितम् ।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसंशोधनमन्दिरस्थं (क्र. २२६ [वि. २]; १५, १८८६-९२)
षष्ठाष्टकभाष्यम् । मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि ।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थं (क्र. ७१) समग्रं भाष्यम् । अस्य
चतुर्थाष्टकभागे य-संज्ञया निर्दिष्टः । पञ्चमाष्टकभागः त-वर्गे षष्ठाष्टकभागः भ-वर्गे च समावेशितः ।
द्वितीयभागसंशोधनार्थमस्योपयोगः कृतः ।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि । चतुर्थपञ्चमाष्टकयोः भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्तर्गतम् ।
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ-वर्गप्रविष्टानि । तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव । यत्र भेद
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसंज्ञया निर्दिष्टानि ।

२—

(२६) बटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संबन्धिग्रन्थालयस्थं (क्र. १२२११) चतुर्थाष्टक-
भाष्यं १४५२ संवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थ-
मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं
१७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(वेळगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहाशयानां द्वितीय-
पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्यं १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टकः द्वितीयभागसंशोधनार्थमुपयुक्तः म-संज्ञया
संकेतितश्च ।

(२९) (श२) बटोदरनगरस्थित-ओरि. इ.-संबन्धि (क्र. १२६३१) पञ्चमाष्टक-
भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्यं विद्यते इतर-
योर्द्वयोः पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययोः पाठः पञ्चमाष्टके भूयसा समान इति कृत्वा तत्र
द्वयोरपि श१ इति एकैव संज्ञा कृता । (यत्र कचिदेतयोः परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य
म-संज्ञया व्यवहारः कृतः) । तृतीयस्य श२ इति संज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसंस्कृतविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं (क्र. १८) चतुर्थाष्टक-
भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्या मुख्यपाठभेदा अस्मत्कृते डॉ. मणिलाल पटेल-महोदयैः (तदानीं ' शान्ति-
निकेतने ' वसद्भिः) संगृहीताः । एते त१-२-पुस्तकपाठभेदैः समाना इति कृत्वास्य पृथक्संज्ञा न कृता ।
डॉ. पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३),
घ(३) ज(१), झ(१), त(२), न(१), म(१), य(१), र(१), श(१) । एतेषु
बहूनां प्रथमद्वितीयभागयोः कृताः संज्ञा एवात्रापि स्वीकृताः । एतेषु वर्गान्तःप्रविष्टानां विशेषतः
परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे ज-झ-त-न-र-पुस्तकपाठः प्रायः समानः ।
घ-वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-भ-य-श-पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(४), घ(२), झ(२), त(८), न(१), म(१),
श(३) । अस्मिन्नष्टके ज-य-पुस्तकयोः त-वर्गेऽन्तर्भावः कृतः । र-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव ।
अस्मिन्नष्टके झ-त-श-पुस्तकेषु एवं ख-न-भ-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त-
वर्गेण श-पुस्तकस्य भ-वर्गेण च साम्यं विद्यते; अत्र तु न-पुस्तकस्य भ-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च^१ ।
घ-वर्गपाठः पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि—ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१),
म(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके झ-पुस्तकं नास्ति ग-वर्गेऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वयं
तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयोः षष्ठसप्तमाष्टमाष्टकानां भाष्यं विद्यते ।
दाक्षिणात्यलिपिलिखितं समग्रं भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभिः । मैक्समुल्लरमहाशयैः प्रथम-

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तक-
पाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्परं भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनाया-
मुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखितः । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती-
मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्टाष्टके तावत् देव-
नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतःपुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठैः क्वचित्स्वाम्यमपि
दृश्यते^१ । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्नाः पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते ।
अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिताः । एतदुपलभ्यमानपाठानां मूले
स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनायां यो नियम उक्तः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्व-
पुस्तकेषु अशुद्धः पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृतः^२ ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयोः या सरणिः स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि ।
मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसंशोधनार्थमपि कृत उपयोगः । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽ-
स्माभिः स्वीकृतः तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पितः पाठः तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि
पाठभेदादिविषयकटिप्पण्यां तुलनार्थं दत्तः । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमी-
चीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवलं मु-पुस्तकपाठः समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽ-
स्माभिः^३ । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्म-
त्पाठानुसार्येव दृष्टः । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु-पुस्तकयोः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च
पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठः केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृतः^४ ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषाः सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठा-
द्विभिन्नपाठोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वकं यत्रावश्यकं तत्र विभिन्न-
पाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । क्वचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-
पुस्तकाद्विभिन्नाः पाठाः स्वीकृतास्तेषां परं प्रयोजनाभावाद्बुद्धेः न कृतः^५ । यत्र भाष्ये वाक्या-
शुद्धयादिकमुपलक्षितं तद्बुद्धेःपूर्वकं तत्रास्मद्भूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देशः कृतः । यत्र मॅक्समुल्लर-
महाशयैः लिखितपुस्तकस्याशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पितः पाठः तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्ध-
लिखितपुस्तकरिचिताः सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टाः । क्वचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां
संहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षितः सोऽपि संगृहीतः । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरियवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वकं
निर्दिष्टानि तेषाम्बुद्धेः कृतः । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परंतु
बहुवारं निर्दिश्यमानानां पाणिनिसूत्रादीनां पुनःपुनः स्थलनिर्देशो न कृतः ।

क्वचित्क्वचित् प्रायः सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किञ्चित्पदं पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं
रेखाचिह्नं - - - लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृततिरिेवास्माभिरप्य-
नुसृता । केवलं स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यानो न कृतः । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलित-
चिह्नं दत्तं तत्रास्माभिः लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरणं कृतमस्ति । ८३१. पृ. ७ प. मॅ-पुस्तके केषु-

१. प्रस्तावनायाः ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३. प्रस्तावनायाः ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
४. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।
५. प्रस्तावनायाः ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिह्निलिखितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'ईदृशान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्धः स समीचीन इति स्वीकृतः । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलम्भात् ऋ. सं. ८. ७९. ७. मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभिः पूरितम् । अत्र मँ-पुस्तके गलितचिह्नं समस्ति । एवं ८७९. पृ. १२. प. 'बद् सत्यं नाकरं' इत्यस्माभिः स्वीकृतः पाठः । मँ-पुस्तके 'बद् - तन्नाकरं' इति विद्यते । एतादृशो भेदः लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभिः कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन ज्ञातुं शक्यत एव । मँक्समुल्लरमहाशयैरप्येकरिमन्प्रदेशे (ऋ. सं. ८. ८३. ३.) लिखितपुस्तकानपेक्षं स्वयं पूरणं कृतं विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशानां बालखिल्यसूक्तानां सायणकृतं भाष्यं नास्तीति सर्वविदितमेव । परं त्वस्माभिः वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयसंरन्धिनि (ज्ञ)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्यो-पलब्धा । केनेयं कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि बालखिल्यसूक्ताधः टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अर्धबलय-चिह्नान्तरे तत्तत्पुत्राधो वा शुद्धपाठोऽपि संसूचितः ।

पूर्वभागयोः रिवात्रापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदग्रे एतच्चिह्नं दत्तमस्ति । क्वचित्संहितापदपाठान्यामीपद्मेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा. २०९ पृ. २४ प. 'कृतः' इति भाष्यकारैः स्वीकृतं 'कृत' इति पदस्य स्थाने) । एतादृश-स्थलेऽपि एतच्चिह्नं प्रायः दत्तमस्त्येव । यत्र व्याख्येयपदानां लौकिकं व्याकरणानुगतं रूपं गृहीतं तत्र परम् एतच्चिह्नं न विनिवेशितम् (उदा. ४३९ पृ. २० प. 'अश्विना' इति पदपाठः 'हे अश्विनौ' इति भाष्यकारैः गृहीतम्) ।

संहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । संहितापदपाठयोः संशोधने पुण्यपत्तनवासिनां प्रथितयशसां श्रोत्रियवर्याणां वे. गोविन्दभट्टजीफाटक-महाशयानां तथा वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयानां च साहाय्यं संपादितमस्माभिः । एतैर्वैदिकवर्यैः बहूपकृतमितीमे धन्यवादाहार्हाः । अत्रेदमपि सशोकं निवेदनीयं संबुक्तं यत् वे. कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयाः अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगमन्निति ।

पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दोषतासंपादने यत्नोऽकार्यस्माभिः । मुद्रणकालकानां स्थानच्युतेः क्वचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिताः । एतासां सर्वासामपि संग्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवाशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्ये भाष्यसंशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्यं कृतं तेषामुपकारभरस्थानवरतं स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ- 'डेकन पेपर मिस्' -संचालकैः श्री. फ. दो. पदमजीमहाशयैर्न्यूनमूल्येन मुद्रणपत्रकाणि दत्तानीति तेषां नामात्रोल्लेखार्हं मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाईमहाशयानामपि साहायकमविस्मरणीयमिति निवेदयामः । मुम्बापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतज्ञतापूर्वकमावेदयामः ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-संशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकाः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मँ = मँक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्नं दत्तं तत्र तादृशः पाठः
मँक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथातुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ षष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ज, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६. १] १. १० पूर्वमन्त्रे—ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-मु । पूर्वं मन्त्रे—मँ ॥ ३. ८ उभयासः—
मँ-मु । त्वामुभयासः—§ ॥ ४. ४ अगमय इति वा—मँ-मु । गम इति—ख; अगमय इति—ज्ञ;
गमय इति—ज्ञ-त-न-भ-य-र; गमय इति वा—श ॥ ५. २ समिधा वा—घ-श-मँ-मु । वा
समिधा—ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥ ६. ६-७ अत्र भरतस्वामी...संबुद्धयन्तं चकार । सामवेदस्य भरत-
स्वामिकृतं भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अयं मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि
(३. ६. १०. ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रैः ' वसुताते ' इत्येकपदं संबुद्धयन्तं कृत्वा व्याख्या-
तम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६. २] ९. ६ तादृशः पुत्र इव—ख-ज्ञ-न-भ-श । तादृशः पुत्र इति—ज्ञ-त-र-मँ-मु ॥
९. १८. °श्रितमिति वा इति—न-भ-य । °श्रितमिति—त-र-मँ । धामन्ते विश्वमिति—मु ॥ ९. २४.
अत्सीति—ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । अमीति—ख; अपीति—घ; अशीति—त ॥ ९. २७. भक्षयन्ति—
ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-श । तक्षन्ति—र-मँ-मु ॥ १०. १९. दुर्गमनानि च—ख-ज्ञ-न-भ-य-र ।
दुर्गमनानि—घ-त-श-मँ-मु ॥

[६. ३] ११. १३. शान्तश्च—*मँ-मु । श्रान्तश्च—ख-त-न-भ; शातो—घ; श्रान्तो—श ॥
१२. १. गमनसाधनभूतो—ख-ज्ञ-न-भ-य । गमनभूतो—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ स्पष्टमशक्यत्वान्
—ख-ज्ञ-मँ-मु । प्रष्टमशक्यत्वान्—ज्ञ-त-न-भ-य-र-श ॥ १२. ६. मूर्तभूतं सर्वम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-
त-न-भ-श-मु । मूर्तभूतं—र-मँ ॥ १२. ११. वाणादेः—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । वाणादेः—ज्ञ-त-र-मँ ॥
१२. २३. य ई योऽयम्—ख-ज्ञ-न-भ-य-र-श । य ईळ्यो यं—त । य ईमयं—घ-मँ-मु ॥

[६. ४] १४. १२. प्रबुद्धो—*मँ-मु । प्रबुद्धो—§ ॥ १५. १२. यष्टभिर्दीयमानम्—
न-भ-मँ-मु । यष्टभिर्दीयमानं—ख; यज्वभिर्दीयमानं—घ-ज्ञ-त; यज्ञे वीयमाणं—श ॥ १५. १७.
अरातीः अरातिरदाता—ज्ञ-न-भ-मँ-मु । अरातीररातिः—घ; अरातीररातिवदातां—त; अरातीर-
रातिवदतो—श ॥ १५. १८. °माचक्षणानाम्—ज्ञ-न-भ-मँ-मु । °माचक्षणाम्—त-श ॥
१५. २०. ह्यते°—मँ । द्वियते°—ख; ह्ययते°—ज्ञ-त-न-मु; ह्यते°—ज्ञ-भ; ह्यते°—र-श ॥ १६. ३.
दिग्भागा°—न-भ-मँ-मु । दिग्मा°—ज्ञ; दिग्नामा°—त; दीतोभिः—श ॥

[६. ५] १७. १५. वैश्वानरात्मना—ख-ज्ञ-न-भ । विश्वान्तरात्मना—मँ-मु । वैश्वान्मना—
र ॥ १८. १२. तपूतमाग्ने—ख-ज्ञ-भ-र । तपस्विन्नग्ने—घ; तपस्वितमाग्ने—ज्ञ-त-न-श । तूततमाग्ने—
मँ-मु ॥ १९. १५. ते त्वदीयम्—ख-घ-मु । त्वदीयं—त-मँ ॥

[६. ६] १९. २३. उपगन्तव्यम्—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ । उपगन्तव्यं—घ-त-मु ॥ २०. १७.
बहूनि काष्ठानि—घ-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मँ-मु ॥ २१. १०.
असुरैरपहृतासु—ख-ज्ञ-न-भ । असुरैरप्रहृतासु—र । असुरप्रहृतासु—ज्ञ-त-मँ-मु ॥ २१. ११. यथान्यै-
र्दुःसह°—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । यथान्ये दुःसह°—त ॥

[६. ७] २३. १. अभि अभितः—ज्ञ-त-मँ-मु । अभितः—ख-न-भ; अभि—घ-श ॥

[६. ८] २५. १२. कामानां वर्षितुः—ख-घ-भ । वर्षितुः—ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-श-मँ-मु ॥

[६. ९] २८. २. रात्रिवचनः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचनः—र । रात्रिवाचकः—
श-मँ ॥ २८. ३. °द्रक्षयन्तौ—ख-न-भ-मँ-मु । °द्रक्षयंतौ—घ-त-श ॥ २८. २३. तन्तुस्था-
नानि—मँ-मु-ऽ । उत्तरवाक्ये ' ओतुस्थानीयानि ' इतिवदत्रापि ' तन्तुस्थानीयानि ' इति युक्तम् ॥
२९. ५. वदति—ख-ज्ञ-न-भ-श-मँ-मु । वेदति—त ॥ २९. ७. कर्माणि—मँ-मु । कर्माणि
स एव—ऽ ॥ २९. ८. वदाति वदेत्—ख-घ-ज्ञ-त-न-श । वदाति वदति वदेत्—मँ-मु ॥

[६. १०] ३१. ११. द्विपदान्तम् इति—ज्ञ-न-भ-य । द्विपदांतं—ख-त-श-मँ-मु ॥
३२. ३. पादपूरणम्—मँ-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेऽपि प्रायशः सर्वत्र ' पादपूरणम् '
इत्यस्य स्थाने ' पदपूरणम् ' इति पाठः उपलभ्यते ॥ ३२. २२. तिरः तिरस्कुर्वन्—ख-ज्ञ-न-
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ-त-र-श-मँ-मु ॥

[६. ११] ३४. १९. चिद्धि इत्येतन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-मु । चिद्धित्येतन्—श-मँ ॥
३४. २२. मधुवत्—ऽ-मु । मधुवत्—मँ ॥ ३५. ८. यं पञ्च—घ-मँ-मु । पंच—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र ॥
३५. ९. शोभनहविलक्षणात्रमग्निम्—ऽ । शोभनहविलक्षणं यमग्निम्—मु । शोभनहविलक्षणमग्निम्—मँ ॥
३५. १५. आह्वियत—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । आसाद्यत-घ; आह्वियत-त; आस्त्रियत-श ॥

[६. १२] ३६. २०. त्वे त्वयि—ऽ-मँ-मु । अत्र ' त्वे ' इति पदस्य पुनर्ग्रहणमनावश्यक-
म् ॥ ३७. ७. अद्यौत् द्योतते—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । अद्यौत् ते—त; अद्यौत्—घ-श-मँ ॥ ३८.
३. स्पन्द्रः स्पन्दनवान् । मँकसमुल्लरमहाशयैः सर्वत्र (१. १८०. ९; ५. ५२. ३; ८; ८७. ३;
६. १२. ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकारः पठितः । परंतु वैदिकैः सर्वत्र पकार एव पठ्यते ।
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयोः साम्यं दृश्यते । किंतु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लेखने साम्यं
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखितं भाष्यपुस्तकं नोपलब्धमस्माभिः तथापि ऋ. सं. १. १८०.
९; १०. ४२. ५ अनयोर्मन्त्रयोः भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकारः स्पष्टं दृश्यते । प्रथममण्डले
(१. १८०. ९) संहितापदपाठयोः भाष्ये च ' स्पन्द्रा ' इत्यस्य स्थाने ' स्यन्द्रा ' इति मुद्रितम् ।
तत्र पकारः पठनीयः । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठः ॥ ३८. १३. पाहीति—ख-ज्ञ-न-
भ-मँ-मु । आयाहीति-घ; यहीति-श ॥ ३८. १४. गमय प्रापय—ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र । गमय-
घ-श-मँ-मु ॥

[६. १३] ३९. २०. एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नाम्नोऽसुरस्य—घ-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥ ४०. २. यज्ञैः यजमानसाधनै°—ज्ञ-मु । यज्ञैः यजमानसाधनै°—घ-मँ । यज्ञसाधनै°—ख-ज्ञ-न-भ-य; यजमानसाधनै°—त; यज्ञमानसाधनै°—र; यजमानः साधनै°—श ॥ वेद्याम्—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । वेद्यायां—श-मँ-मु ॥ ४०. २०. संपूर्तिम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । पूर्ति—ज्ञ-त-र-मँ-मु ॥

[६. १५] ४३. ८. आद्यं नवर्चम्—ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । आद्यं नवर्चं—त-र । नवर्चं—मँ-मु ॥ ४८. २७. तस्मात्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । तस्मात्त्वं—श-मँ-मु ॥ ४८. २९. हव्या—मँ-मु-× ॥ ४९. १९. गुग्गुल्वादि°—ज्ञ-न-मु । गुग्गुल्वादि°—त-भ-मँ ॥ °संभरणोपेतम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । °संभरणोपेतं—घ-श-मँ-मु ॥ ४९. २०. गुग्गुलूर्णा°—ज्ञ-मु । गुग्गुलूर्णा°—त-न-भ-मँ ॥

[६. १६] ५२. १२. अमरणधर्मः (?)—मँ-मु । 'धर्मादिनिच् केवलात्' (५. ४. १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२. २०. प्रयजे—*मँ । प्रयक्षे—ख-ज्ञ-त-भ-श-मु ॥ ५६. १. स हि स खलु—ख-घ-भ-श-मु । स हि खलु—ज्ञ-त-न-र-मँ ॥ ५६. ३. महित्वना—ख-घ-न-श-*मँ-मु । महित्वभा—त; महित्वेन—भ ॥ ५६. १४. प्रयच्छत—घ-ज्ञ । प्रयच्छ—त-न-भ-मँ-मु ॥ ६०. ८. °मुपगच्छन्ति—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श-मु । °मुपागच्छन्ति—त-र-मँ ॥ ६२. १६. देवानां होतारम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श । होतारं—ज्ञ-त-र-मँ-मु ॥

[६. १७] ६३. १८. पञ्चदशर्चं द्वितीयम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य-श-मु । द्वितीयं—त-र-मँ ॥ ६४. २. पणिभिरापहृतम्—ख-ज्ञ-न-भ-य । पणिभिरापहृतं—घ-त-र-श-मँ-मु ॥ ६४. ४. अमित्रम्—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । अमित्रं यं—श । अमित्रियं—घ-मँ-मु ॥ ६५. ७. न्यूनतारहितम्—मँ-मु । न्यूनरहितं—ख-ज्ञ-भ; नूनरहितं—ज्ञ-त-र; नूनं रहितं—न; न्यूनतारहितः—श ॥ ६७. १२. येन—ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-श-मु । त्वं येन—त-मँ ॥ ६७. २२. अगच्छन्—*मँ । गच्छन्—ऽ । गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९. २. शतहिमाः शतसंवत्सरान्—घ-ज्ञ-श-मु । 'शत... संवत्सरान्' नास्ति—ख-ज्ञ-त-य-र । शतहिमाः शतं संवत्सरान्—मँ ॥

[६. १८] ६९. १४. वातेर्वातम्—*मँ-मु । वातेर्वाः—ख-ज्ञ-भ; वातेर्वा—ज्ञ-न-भ; वातेर्वासं—त-र ॥ ७२. २. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मँ-मु ॥ ७२. ३. हिंसितवान्—घ-ज्ञ । हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मँ-मु ॥ ७२. २०. करोति च तथा—ज्ञ-न-भ । करोति तथा च—घ-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥ ७३. २३. इन्द्र त्वं धृषता—ख-ज्ञ-न-भ । इन्द्र धृषता—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥

[६. १९] ७५. १. भृत्यादीनाम्—ख-ज्ञ-न-भ-र । भृत्यादीनां—ज्ञ-त-मँ-मु ॥ ७७. १९. दक्षिणभागात्—ख-ज्ञ-न-भ-य । दक्षिणात्—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ ७८. २३. बहुभिः—ऽ-मु । पुरुभिः—मँ ॥

[६. २०] ७९. १८. दिवो न दिवे सूर्यायेव—ख-न-भ-य । दिवो न सूर्यस्येव—घ-ज्ञ; दिवे सूर्यायेव—त-र; दिवो न सूर्य इव—श । दिवो न सूर्यायेव—मँ-मु ॥ ७९. २२. हन् अहन्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-य-र-मु । हन्—घ-त-श-मँ ॥ ८०. १०. अपाद्रवन्—घ-श-मँ-मु । ८०. २२. तथा चोक्तं—कुत्साय... । अयं सार्धः श्लोकः कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८०. २३. अहंस्ततः—

१-मु। अहंस्ततश्च-मँ ॥ ८१. २१. बहुवञ्चनम्—ज्ञ-भ-मँ-मु ॥ ८३. १४. पक्वान् । पचनवान्-१। पक्त्वान्(?)—मँ-मु। 'पचो वः' (८. २. ५२) इति पाणिनिसूत्रेण 'पक्वान्' इति भाव्यम् ॥

[६. २१] ८४. ८. बहुवञ्चनस्य—त-भ-मँ । बहुवचनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-न-र-श-मु ॥ ८४. २४. उक्तानि प्रसिद्धानि—श । उक्तानि-घ-ञ्; उक्तप्रसिद्धानि-ख-त-मँ-मु ॥ ८५. २६. नियोज्येन—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । घ-श-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । योज्येन-मँ-मु ॥ ८६. १७. पुरुधियम्—ज्ञ-त-न-मँ-मु ॥ ८७. ६. मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि—मँ-मु; घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । 'वाचम्' इति पदपाठः । मदीयां वाचं स्तुतिरूपां-घ ॥ ८७. ९. उपक्षपणाय—ख-ज्ञ-न-भ । उपक्षेपणाय-त-मँ-मु ॥

[६. २२] ८८. २२. जराहानिरहितः—ज्ञ-न-र-मँ-मु ॥ ८९. २२. त्वं तम्—ख-घ-ज्ञ-न-भ-र-श-मु । त्वं-त-मँ ॥ ९०. १७. अन्तरिक्षं च—ख-ज्ञ-न-भ-य । अन्तरिक्षं-घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ ९१. ५. संयतीम्—मँ-मु । एतन्नास्ति ख-घ-पुस्तकयोः; स्याति-ज्ञ; संयति-ज्ञ-त-न-र; सन्धिबेन-श; संचनी-त ४; संयनी-ग्वालियरलिखितपुस्तके ॥ ९१. १७. अद्यागमस्य—मँ-मु । मद्यागमनस्य-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र; मद्याद्रिगिति-श ॥

[६. २३] ९२. १२. येऽरयः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र । चारयः-श । अपारयः-मँ-मु ॥ ९३. १९. त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिपुते सति—ज्ञ-मु । त्वं-घ-त-न-भ-श-मँ ॥ ९४. ७. प्र अश्रुवन्तु—मँ-मु-× ॥ पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र—मँ-मु । 'पुरुऽहूतम्' इति पदकाराः पठन्ति ॥

[६. २४] ९६. ११. यथा—मँ-मु-× ॥ ९६. १२. यत्र नियतैः—ज्ञ-मँ । यस्य नियते-ख-ज्ञ-न-भ-र; यत्र नियतेः-घ; यत्र नियंते-श । तत्र नियतैः-मु ॥ ९६. २८. स्वप्रधान्येन—ज्ञ-त-न-भ-श-मु । स्वप्रधान्येन-त ४-मँ ॥ ९६. ३०. स्मृतैः—ज्ञ-मँ-मु । स्मृतौ-त-न-भ-य-श ॥ ९८. १. सुगमनाः—मँ । अमुगमनाः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-र-मु; अमुरागमनाः-घ-श; अमुतागमनाः-भ ॥ ९८. १७. समुच्चयार्थः—ज्ञ-मु । समुच्चयः-ख-ज्ञ-त-न-भ-मँ ॥

[६. २५] १००. ११. स त्वया—ख-ज्ञ-न-भ । अतस्त्वया—ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥

[६. २६] १०२. २१. प्रतिपालयते—मँ । प्रतिपालयन्त-ख-ज्ञ-भ-र; मां प्रतिपालयेति ज्ञ; प्रतिपालयत-त; प्रतिपालयति-न; प्रविभालयते-श । प्रतिभालयते-मु ॥

[६. २७] १०५. १३. शुभं कर्म चकार—ख-न-भ-य । शुभं चकार-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥

[६. २८] १०७. २७-२८. संततिसहिताः..... भवेयुः-घ-श-मँ । संततिसहिताः र्युर्भ-वेयुः इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वाभिर्हीः उपसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्विल्यर्थः दुहानाः क्षीरदाः क्षीरं दोहमाना भवेयुः-ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मु ॥ १०७. २८. दौग्ध्यः-घ । दोहमानाः-मँ-मु इतरेषु च ॥ १०८. २०. नाक्रामतु—ज्ञ-त । नाक्रमतु-घ-न-भ-मँ-मु ॥ १०९. १. रेणुकस्य रेणोः—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र । रेणोः-घ-श-मँ-मु । पदकाराः 'रेणुऽक्रेकाटः' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रहं कुर्वते । परंतु 'कटिर्भेदनकर्म' इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिदं समस्तं पदमिति भाष्यकाराणां मतमिति विज्ञायते । एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणोः' इति पाठोऽ-

स्माभिः स्वीकृतः । मॅक्समुल्लरमहाशयैरयुपलब्धोऽयं पाठः ॥ १०९. ११. **संस्क्रियमाणत्वात्**—घ-श । संश्रयणत्वात्—ख-ज्ञ-त-न-भ-र-मॅ-मु ॥ १०९. १९. **मेदयथ स्नेहयथ**—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । मेदयथ-त-र-मॅ-मु ॥ १०९. २०. **अश्लीलमपि**—ख-ज्ञ-न-भ-य-र । अमंगलांगमपि-घ-श । अमंगलमपि-मॅ-मु ॥ ११०. ३. **भवेत्**—ज्ञ-त-न-भ-मॅ-मु । भवेयुः-घ; भवेत्-श ॥

[६. २९] १११. १३. **हन्तर्यस्मिन्**—त-न-भ-मॅ । हन्तरि यस्मिन्-ज्ञ-मु । व्यत्ययेन हन्ते-र्यस्मिन्-श ॥ १११. १४. **वर्तमाना नृहिता**—ख-ज्ञ-न-भ-य । वर्तमानान् हिता-त-र । वर्तमाना-ज्ञ-श-मॅ-मु ॥ १११. १६. **अभिवर्षति**—ज्ञ-त-न-भ-मॅ-मु । अभिवर्षयति-श ॥

[६. ३०] ११४. ५. **संबन्धि**—ख-घ-ज्ञ । संबन्धिकं-श-मॅ-मु ॥

[६. ३१] ११५. ६. **पृष्ठयस्य**—ख-न-भ-मॅ-मु । पृष्ठ्य-ज्ञ-त-श ॥ ११५. १८. **पौत्रे**—ख-घ-भ । पौत्रेषु-ज्ञ-त-न-र-मॅ-मु । पुत्रेषु-श ॥ ११६. ६. **साहाय्यार्थम्**—मॅ-मु । सहाय्यं—ख; सहायार्थं-घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६. ८. **दंश दशने**—भ-मु । दंश दशने-मॅ । दश दशने-ख-न-श; ददंशने-ज्ञ-त ॥ ११६. ११. **तत्साहाय्यार्थम्**—मॅ-मु । सहायार्थं-ख-त-न-भ-श; साहायार्थं-ज्ञ; तत्सहायार्थं-तः ॥

[६. ३२] ११७. ६. **अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्**—न । अपूर्वैत्यनुक्रांतं-ख-न-भ; अपूर्वैत्यनुक्रमणिका-ज्ञ; 'अपूर्व्या...क्रान्तं' नास्ति-ज्ञ-त-य-र-श-मॅ-मु ॥ ११७. १५. **विविधम्**—न । विविधं—ख-ज्ञ-त-भ-य-श-मॅ-मु ॥ **शत्रूणामीरयित्रे**—ख-न-भ-य । शत्रूणां मारयित्रे-ज्ञ-त-श-मॅ-मु । ऋ. सं. ६. ४५. १३; ४९. १२. द्रष्टव्यम् ॥ ११७. २२. **प्राकाशयत्**—ज्ञ-न-मॅ-मु । प्रकाशयत्—ख-घ-ज्ञ-भ-र-श ॥ ११८. १६. **वडवाभिः**—ख-न-भ-मॅ-मु । प्रजाभिः—घ-ज्ञ; बहवाभिः—न ॥

[६. ३३] ११९. ७. **वर्षितः**—घ-श । वर्षयितः—ख-ज्ञ-त-मॅ-मु ॥ ११९. २५. **उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान्** । 'वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्' इति पटनीयम् । एवमेव घ-त-य-र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-श । उभयान् उभयविधान्—मॅ-मु ॥ १२०. २१. **गवां संभक्तृतमाः सन्तः**—ज्ञ-मु । गवां सङ्कृततमाः—ख-घ-भ-श । 'गवां...सन्तः' नास्ति-ज्ञ-त-न-र-मॅ । 'गवां संभक्तृतमाः' इति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति स्म ॥

[६. ३४] १२०. २४. **त्रैष्टुभमैन्द्रम्**—ख-भ । ऐंद्रं त्रैष्टुभं-ज्ञ-मु । एतन्नास्ति-त-य-श-मॅ ॥

[६. ३५] १२३. ३. **दाः दद्याः**—ख-ज्ञ-भ-मु । दाः—त-य-श-मॅ ॥ १२३. १५. **त्रिधातूः**—ज्ञ-त-र । त्रिधातूनां-घ-भ-श-मॅ-मु; त्रिधातून्-ज्ञ ॥

[६. ३७] १२६. २०. **सुष्ठु अरणीयम्**—घ-न-श-मॅ । सुष्ठु वरणीयं—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-मु ॥ १२७. १३. **ततः पुरैव**—ज्ञ-न-मॅ-मु । तत्रैव—ख-ज्ञ-भ-य; ततः पुत्रैव-त-र ॥

[६. ३८] १२९. ९. **उक्थानि शस्त्राणि**—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्थशस्त्राणि-त-र-श-मॅ-मु ॥

[६. ३९] १२९. २६. **मन्मानः**—ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मनः—त-र-मॅ । मन्मः—मु ॥ १३०. ११. **युक्तश्च**—मॅ-मु । च युक्तश्च—ख-ज्ञ-त-न-भ; च युजानः युक्तश्च-घ-श ॥ **सानुं समुच्छ्रितम्**—ख-घ-ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रितं—ज्ञ-त-र-मॅ-मु । सानुं समुच्छ्रितं—य ॥

[६. ४०] १३२. ७. श्रयणसाधनाः—त४-मँ-मु। श्रयणसाधनाः—ख-झ-त-न-भ-र ॥

[६. ४१] १३३. २७. तथा—मँ-मु। पूर्वं तथा—ऽ ॥ १३४. १८. यज्ञम्—ख-घ-ञ-न-भ-य-मु। त-श-मँ पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६. ४२] १३६. १४. प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्—मँ-मु। ' प्रयच्छेति यावत् ' इत्युक्तत्वात् ' संप्रहर ' इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६. ४३] १३६. १८. निष्केवल्ये—ज्ञ-न-र-श-मु। निष्केवल्येऽपि—मँ ॥

[६. ४४] १३९. १७. बृहत्त्वम्—ख-झ-न-भ। बहुत्वं—ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १३९. २१. यस्मिंश्चेन्द्रे—झ-त-न-र-मँ-मु। यस्मिन्निन्द्रे—ख-घ-ञ-भ-श ॥ १४०. १०. देवासो देवाः—ख-झ-न-भ-य। देवाः—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १४५. २२. सूर्येऽन्तर्ज्योतिः—न-भ-मँ। सूर्यो ज्योतिः—श। सूर्ये तज्ज्योतिः—मु। त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु—ख-ज्ञ-झ-त-न-भ-य। त्रिषु त्रिस्थानगतेषु—श। त्रिस्थानगतेषु—मँ-मु ॥ १४६. ११. दशैतानध्वर्युः... गृह्णाति—मँ-मु-ऽ। शाङ्खायनब्राह्मणे (१४. २) ' दश प्रातःसवने अध्वर्युर्ग्रहान् गृह्णाति ' इति पाठः ॥

[६. ४५] १४७. २०. अस्मभ्यम्—मँ-मु। अस्मान्—ऽ ॥ १४८. २८. तन्तस—न-श-मँ-मु। ततसाय्य—ख-ज्ञ-झ-त-भ-र ॥ १५०. २५. सीमिमाः—ख-झ-न-भ-य। सी सर्वतः—ज्ञ-मु। सीमयं—मँ ॥ १५१. ११. बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र—ज्ञ-न-भ-मँ-मु। बहुविधप्रज्ञवन्निद्र—ख; बहुविधप्रज्ञः वेद्र—त; बहुविधप्रज्ञानेन्द्र—श ॥ १५३. ५. तत् तम्—घ-ज्ञ-मँ-मु। तत्—ख-त-न-भ ॥

[६. ४६] १५३. २०. आह्वयामः—मँ-मु। आह्वयामहे—ख-झ-न-भ; आह्वयोमे—घ; आह्वयाम—ज्ञ-त-र-श ॥ १५३. २२. यत्राश्वः क्रान्त्वा—मँ-मु। यास्वश्वः क्रांतत्वात्—ज्ञ; यथाश्वः क्रांतत्वात्—त; यथाश्वः क्रांत्वा—ख-झ-न-भ-र; अश्वः क्रांत्वा—श ॥ १५४. १३. यां कां च... कौषीत-किमिराभ्रातम्—इयं ध्रुतिः नोपलभ्यते ॥ १५५. २४. स्वभूतम्—ज्ञ। स्वरूपं—घ-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ १५६. १८. शत्रुप्रेरितम्—त-र-मँ-मु। सर्वधिप्रेरितं—ख-झ-भ; सरोप्रेरितं—त-न-र; सर्वेषां प्रेरितुं—य ॥ १५७. ६. कदेत्याह—ख-झ-न-भ-य। कदेत्यत आह—ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ पर्णिनः—मँ-मु। यद्यदा पर्णिनः—ख-घ-झ-त-न-भ-र-श ॥

[६. ४७] १५८. २१. त्रिष्टुम्महि द्विपदा—न-भ-य। त्रिष्टुप् द्विपदा—त१-२.। ' त्रिष्टु...पदा ' नास्ति—ज्ञ-श-मँ-मु ॥ १५९. १६. षण्मोर्वीरिहस... चौषधयश्च। शत-पथब्राह्मणे ' षण्मोर्वीरिहसस्पान्तु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च ' (१. ५. १. २२) इत्येवं पाठः। ऋ. सं. १०. १४. १६. द्रष्टव्यम् ॥ १६२. ३. जुषस्व सेवस्व—ख-झ-न-भ-य। जुषस्व—घ-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥ १६३. ९. अभिगच्छन्ति—ख-झ-न-भ-य। अवगच्छन्ति—घ-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १६३. १३. श्रयणार्थम्—मँ। श्रयणार्थ—ऽ-मु ॥ १६३. १४. श्रयण-द्रव्यैः—मँ-मु। श्रयणद्रव्यैः—ऽ ॥ १६४. ७. पूर्वमपरम्—मँ-मु। पूर्वत इत्येवं—ख-ज्ञ-झ-त-न-भ-र-श। अन्यमन्यं पूर्वमपरं परव्यतिहारोण—घ। १६५. २६. २८. अत्रोक्तम्—अरण्ये... च्युतोऽनया, अगव्यूती...स्तुतः—एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रेत्यमिति न ज्ञायते ॥ १६५. ३०. अस्मानतः सापि रक्षतु—मँ-मु। नास्मानतः सापि रक्षतु—ज्ञ-त; नोस्मानतः सापि रक्षतु—न-भ; अस्मानतः कारणात्—श ॥ १६८. ४. बलरूपम्—मँ-मु। बलं रूपं—ख-झ-त-न-भ-र; बलं तं

रूपं-ज्ञ; बलं-घ ॥ १६८. ६. इन्द्रो वृत्राय...स्तृतीयम्—ज्ञ-न-भ-य-श । इन्द्रो वृत्राय वज्र-मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं-घ-मँ-मु । तैत्तिरीयसंहितायां (५. २. ६. २; ६. १. ३. ४) ‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूप-स्तृतीयम् ’ एवं पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । तै. सं. ६.५.१.१. अत्र केवलम् ‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् ’ इतीयानंशोः विद्यते ॥ १६८. ७. स्फ्यस्तृतीयम्—भ-य । स्फ्यस्तृतीयं-ज्ञ-ज्ञ-र-श; स्तृतीयं-त२ । वज्रस्तृतीयं-घ-मँ-मु ॥ १६८. १४. शीघ्रगामी—ज्ञ-मँ-मु । शीघ्रगामिनं-ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-र-श ॥ १६८. १६. अवस्थितः—ख-न-भ-य-श । एव स्थितः-ज्ञ-त-र-मँ-मु ॥

[६. ४८] १७०. १०. तृतीयाचतुर्थी— न । तृतीयाचतुर्थी-ज्ञ । तृतीयाचतुर्थी-ख-त-र-मँ-मु ॥ १७०. ११. द्वादशाक्षरौ—ज्ञ-त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा-मँ ॥ १७०. ११, १३. अष्टाक्षरा...बृहती; अष्टिन्...बृहती—ऽ-मँ-मु । महासतोबृहत्या लक्षणं द्विरुक्तम् ॥ १७०. २०. सा चापि—ख-ज्ञ-न-भ-मु । सा च - श । स चापि-ज्ञ-त-र-मँ ॥ १७३. १२. पालनैः—ख-ज्ञ-न-भ-य । पालकैः-घ-ज्ञ-त-श-मँ-मु ॥ १७३. १३. कर्तारि-मँ-मु । कर्तारं-ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-र; कर्तारः-ज्ञ ॥ १७३. २०. अस्य सर्वत्र लोके— ज्ञ-मँ । लोके-ख; अस्य सर्वस्य लोकस्य-घ; सर्वत्र लोके-ज्ञ-त-न-भ-र-मु; सर्वस्य लोकस्य-श ॥ १७५. २७. उपदोद्राव इति—न-भ-मँ । उपदो-द्राघेति-ख; उपदोद्रवयति-ज्ञ; उपदोद्रावयति-त-मु ॥ १७६. ६. काकम्बीरम्—ख-ज्ञ-भ । मा काकम्बीरं-त-र-श-मँ-मु ॥ १७७. १६. वृत्रहम्—श-मँ-मु । वृत्रहन्-ख-घ-त-न-भ; वृत्रहं-ज्ञ ॥

[६. ४९] १७९. २६. त्मने आत्मने—ज्ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि-घ; त्मने-न-य-मँ ॥

[६. ५०] १८५. २५. पोषको—ज्ञ-न-मँ-मु । पूषको-त-र; प्रेषको-श ॥

[६. ५१] १९१. २३. भुंक्षमहि (?)—मँ-मु । भुंजमहि-ज्ञ-त२ । ‘ भुञ्जीमहि ’ इति भाव्यम् ॥ १९२. ९. यतस्तेन—ज्ञ-त-न-र-श-मु । अतस्तेन-ख-भ-मँ ॥ १९२. २८. वक्मराजाः—त-न-र । वक्मराजानः-ख-ज्ञ-श-मँ-मु ॥ १९३. २०. इत्येष—ज्ञ-न-मु । इत्येषा-त-भ-मँ ॥

[६. ५२] १९५. ८. यियक्षुरास—मँ-मु । इयक्षुराह-ख-त-न-श; इयक्षाह-ज्ञ-र; इयक्षुरास-घ-ज्ञ-भ ॥ १९५. २१. स्वस्याधिक्यम्—ज्ञ-मँ-मु । स्वाधिक्यं-ख-भ-श; स्वस्वाधिक्यं-ज्ञ-त-न-र ॥ १९६. ३. शत्रुभ्यः—ख-ज्ञ-न-भ-य । एतन्नास्ति-ज्ञ-त-र-श-मँ-मु ॥ १९७. २४. ‘ तप्ते पयसि...मिक्षा—इयं ध्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै. ब्रा. १. ६. २. ५ अत्र ‘ वैश्वदेव्या-मिक्षा भवति ’ इति वचनमुपलभ्यते ॥ १९८. २५. चित्ते—ख-ज्ञ-न-भ-मँ-मु । चते-त१; चत्ते-त२ ॥

[६. ५३] २००. १२. युञ्जमहि (?)—मँ-मु- । ‘ युञ्जीमहि ’ इति भाव्यम् ॥

[६. ५७] २०७. २६. यद्यदा—मँ । यद्यदा इन्द्रः-ऽ-मु ॥ २०८. ४. इन्द्रस्य—ज्ञ-मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु ‘ इन्द्रस्य ’ नास्ति । २०८. ११. यथा—मँ-× । मु-पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६. ५८] २०८. १३. पौष्णस्य—त४-श । वैश्वदेवस्य-ज्ञ-त२-मँ-मु ॥ २०८. १६. प्रवर्ग्याभिष्टवे—न । अमाभिष्टवे-ज्ञ-त-मँ-मु; सोमाभिष्टवे-श ॥ २०८. २४. प्रकाशेन—ज्ञ-मँ-

मु । प्रकाशे-इतरेषु ॥ २०८. २५. एकम्—त४-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २०९. २२. संजातो-
त्सुक्या—मं । संजातोत्सुका-ख-ज्ञ-त-न-भ-श-मु; संजातोत्सुका-घ ॥ २०९. २३. प्राहैशीत्—
मं-मु । प्राहौषीत्-ख-घ-ज्ञ-न-भ-र; प्राहुशीत्-ज्ञ-त-र-श ॥ २०९. २४. कृतः—‘कृत’ इति
पदपाठः । ‘कृतः’ इति भाष्यकारैः स्वीकृतम् ॥

[६. ५९] २११. १६. अप्रीतिकरम्—मं-मु । अप्रीतिकरं जोषं-ऽ ॥ २११. १९. अथ
योऽयम्—ज्ञ-त-भ-नि-क. ५. २२ । योऽय-न-मं-मु ॥ २११. २८. व्यापकान् । अत्र किमपि
विशेष्यमावश्यकम् । ‘दिवसान्’ इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति । व्यापकान् रश्मीन् — मु ॥

[६. ६१] २१७. १०. इयमित्ये.....बुद्धिमान्—ऽ-मं-मु । इयमित्येतदाद्यन्तं सूक्तं
भारस्वतं द्विजः । नित्यं जपेच्छुचिर्भूत्वा वाम्नी भवति बुद्धिमान् ’ ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितपुस्तकस्थः
पाठः । २१८. ४. पारार्वाची तीरे—त-मु । पारार्वाची तीरे-श-मं । पारार्वाची तीरे-न-भ ।
‘पारारारे पारार्वाची तीरे’ इत्यमरः (१. १०. ८) ॥ २१८. १५. लब्धवत्यसि—ज्ञ । लब्ध-
वानसि-त-न-भ-श-मं-मु ॥ २१९. १४. ऋतावरीः—मं-मु-ऽ । ‘ऋतवरी’ इति पदपाठः ।
‘ऋतावरीः’ इति भाष्यकाराः पठन्ति ॥

॥ पञ्चमाष्टकः ॥

(पञ्चमाष्टकभाष्यसशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि-ख, घ, झ, त, न, भ, श.)

[६. ६२] २२१. वागीशाद्याः.....गजाननम्—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥
२२१. १६. प्रसन्नतौ प्रभवन्तौ—मं-मु । प्रसन्नतौ-ख-झ-न-भ; प्रसनवतौ-घ; प्रसनवतौ प्रसुवतौ-
त; प्रसन्नवतौ प्रसुवतौ-श ॥ २२१. १७. अश्वैरन्वितौ—ज्ञ-श-मं-मु । ख-घ-ज्ञ-त-र-४-न-भ-
पुस्तकेषु एतन्नास्ति । अश्वैरश्विनौ-त१-३ ॥ अप्रगीतमन्त्रं—ख-झ-न-भ । अर्चनीयैरप्रगीतमन्त्रं-श;
अर्चनीयमन्त्रं-त-मं-मु ॥ २२१. २१. परि युयूषतः—ज्ञ-त१-मं-मु । पर्युयूषतः-ख-झ-त-र-३-
४-न-भ-श ॥ २२३. ३. बलनशीलौ—त१-२-३-मं-मु । बलानशीलौ-ख-झ-त-४; बलान-
शीलौ-म-श; बलाशीलौ-न ॥ २२४. १३. मध्यमपुरुषेण—ज्ञ-मं-मु । उत्तमपुरुषेण-इतरेषु ॥
२२५. २. दृढहस्य चिद्दृढापिधानस्यापि—घ-ज्ञ । दृढहस्य दृढापिधानस्यापि-ख-झ-त-४-न-भ;
दृढहस्य चित् दृढापिधानस्यापि-त१-२-३-य-श-मं-मु ॥

[६. ६३] २२५. ७. छन्दस्युक्तो—ख-झ-त-४-न-भ । छंदसि-ज्ञ-त१-२-३-य-श-मं-
मु ॥ २२५. २३-२५. अन्तरः संनिकृष्टोऽपि कुरुथ इति—त४-मं-मु । ‘अन्तरः
न हिस्थात्’ नास्ति-ख१; ‘रिपो...यथास्मदीयं गृहं’ नास्ति-ज्ञ-त१-२-श; ‘यद्वा.....
तुतुर्थात्’ नास्ति-ज्ञ-ज्ञ-त३-न-भ ॥ २२६. ३. बहुरक्षाकम्—घ-ज-झ-त-४-न-भ । बहुरक्षकं-ख१-
ज्ञ-त१-२-३-श-मं-मु ॥ २२८. ११. सहस्राणि च—ख-झ-न-भ । सहस्राणि-त-श-मं-मु ॥

[६. ६५] २३०. २६. जिगर्तिर्गिरतिकर्मा—ज्ञ-त१-भ । जागर्तिं-झ-त-र-न-भ ।
जीगर्तिं-ख-त३-४-मं-मु ॥ २३१. २७. नि वहथ—ज्ञ-त-र-मं-मु । निर्वहथ-घ-झ-त१-३-न-भ-
श; हविर्वहथ-ख ॥ २३२. १५. प्राणो वै भरद्वाजवत्—इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥

[६. ६६] २३२. २२. नवानुयाजाः—ऽ । नवानुयाज्याः-मं-मु ॥ २३३. २. मर्तेषु-
ज्ञ-त-र । मर्तेषु-मं-मु-इतरेषु च ॥ २३३. १९. सर्वज्ञाता-मं-मु । सर्वज्ञानां-ज्ञ; सर्वज्ञाते-इतरेषु ॥

२३५. २२. य इति—ञ-मँ-मु । इय इति—इतरेषु ॥ २३५. २३. राजपुरुषः—ञ-मँ-मु । राजः पुरुषः—इतरेषु ॥ २३५. २८. अध्वरस्येव यज्ञस्येव—‘ अध्वरस्येव ’ इति षष्ठ्यन्तपदस्यान्वयः केति न ज्ञायते ॥

[६. ६७] २३७. ११. स्तूयमानौ वा—ख-ञ-त-न-भ-श । स्तूयमानौ—घ-मँ-मु ॥ यौ—घ-मँ-मु । या यौ—इतरेषु ॥ २३७. २७. धत्तवन्तः (?)—ख-घ-ञ-त-१-२-३-४-भ-श-मँ-मु । धृतवन्तः—ज-ञ-; यत्नवन्तः—न । हितवन्तः इति भाव्यम् ॥

[६. ६८] २४०. १३. वाम्—मँ-मु । वाग्—ख-ञ-त-३-४-न-भ-श; ‘ वां ’ नास्ति—घ; वा—ञ-त-१-२ ॥ २४०. २४. सत्येन—ञ-मँ-मु । सत्यमेव—इतरेषु ॥ २४१. १०. देवाः स्तोतारः—घ-त-१-२-श । देवाः स्तारः—ञ-त-३-४-न; देवाः—ख-ञ-भ-य-मँ-मु । ऋ. सं. ७. ९७. ३; ९८. ३ द्रष्टव्यम् ॥ २४१. २०. ऋतावाम्—ऽ-मु । ऋतावान्—मँ (मुद्रणदोषः ?) ॥ २४१. २१. प्राप्येत्—घ-त-श । प्रायते—ख-ञ-न-भ । प्रायेत्—मँ-मु ॥ २४२. २४. युक्तः—ख-घ-ञ-त-३-४-न-भ-श । युक्तः शोचिषा तेजसा युक्तः—ञ-त-२-मँ-मु ॥ २४२. २५. शोचिषा दीप्या विभाति—ख-घ-त-१-२-३-४-न-भ-श । विभाति—ञ-मँ-मु ॥ २४३. १३. सोमपानेनेति—ख-घ-ञ-त-१-२-३-भ-श-मु । सोमपानेति—ञ-त-४-न । सोमपान इति—मँ ॥

[६. ६९] २४३. १५. उक्थये—ञ-ञ-न-भ-श-२ । उक्थे—ख-त-२-४-श-१-मँ-मु ॥ २४३. २९. सेवेथाम्—ञ-ञ-न-भ-श-मँ-मु । सेवतां—ख-१; सेवेथयां—त-२ ॥ २४४. ७. निपातनात् णिलोपः—ञ-मँ-मु । निपाताल्लोपः—ख-ञ-न-भ; निपातनात् सिलोपः—श ॥ २४५. १८. सोमनिधानः—ञ-२-मँ-मु । सोमाभिधानाः—ख; सोमाभिधानः—ञ-१-न-श; सोमाभिधान—त-१-२ ॥

[६. ७०] २४७. १. द्यावापृथिव्यौ—ख-ञ-न-भ-श । हे द्यावापृथिव्यौ—घ-ञ-त-२-मँ-मु ॥ २४७. ३. अनुसंधेयम्—ख-ञ-त-१-न-भ-श । अनुसाधयं—त-२-४; अनुसंबंधनीयं—ञ-मँ-मु ॥ २४७. ५. स्तुतिः प्रसङ्गात्—ञ । स्तुतिप्रसंगात्—मँ-मु-इतरेषु च ॥ २४७. १६. समृद्धिहेतुम्—ख-ञ-त-१-२-४-न-भ-श । समृद्धिहेतुकं—त-३; समृद्धिपृतहेतु—य । समृद्धिहेतु—मँ-मु ॥

[६. ७१] २४९. १०. बृहस्पतिसवेऽपि..... इत्यनूत्तिष्ठेत् इति । एतद्विनियोग-विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘ इत्यनूत्तिष्ठेत् ’ इत्ययमंशो नास्ति । किंतु ‘ उदुग्य देवः सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिधिया ’ इति दृश्यते । अग्निष्टोमप्रवर्ग्ये ‘ महावीरमादायोत्तिष्ठत्सूदुग्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् ’ इति विनियोगान्तरविधायकं सूत्रं (४. ७) दृश्यते । तेन अत्र भाष्ये मध्ये क्रियांश्चिदंशो गत इति प्रतिभाति । मँवसमुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिपण्यां ‘ इत्यनूत्तिष्ठेत् ’ इति भागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम् ॥ २४९. २०. सुवनाय—मँ-मु । एतन्नास्ति—ख-घ-न-भ; प्रसवनाय—ञ-त-१-२; प्रसवाय—श । ‘ सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा ’ इति स्यादिति मँवसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ २४९. २८. दाने च—मँ-मु । दाने वयं—ऽ ॥ २४९. २९. यः त्वम्—मँ । यश्च त्वं—ऽ । यस्तं—मु ॥ २५०. ५. सुखकरैः—ऽ । सुखकारिभिः—मँ-मु ॥

[६. ७२] २५१. १६. प्रथमानि...वा—मँ-मु । ‘ वा ’ इत्ययुक्तं प्रतिभाति ॥ २५१. १८. अलम्भयतं च—मँ-मु । अलम्भयत वा—ख; अलम्भयतं—घ; अलम्भयतं वा—ञ-भ; अलम्भयतं

वा-त१-२-४-य; अलभंत अलभयंत वा-श; अलभेथां अलभयतं वा-श ॥ २५१. २५. व्युच्छ-
न्तीम्—*मं-मु । व्युच्छंतं-ख-भ; व्युच्छनं-झ-न-श; व्युच्छंतीं व्युच्छनं-त ॥ २५२. २६. रथिं
धनम् । ' रथिम् ' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६. ७३] २५३. ४. °द्वसूनीति—मं । °द्वसूनि-ख-झ-त-न-भ-श-मु ॥ २५३. २८.
अपः । एतत् मन्त्रगतं पदं भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४. ३. संभक्तुकामः—मं । संभक्तु-
मिच्छन्—ऽ-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६. ७४] २५५. ४. शिथिलबन्धम्—ज्ञ-त२-°मं-मु । शिथिलबन्धं—इतरेषु ॥

[६. ७५] २५५. २३. °द्यावापृथिवीपूषणो—ऽ । °द्यावापृथिवीपूषाणो—मं-मु ॥ २५५. ३२.
मण्डलान्ताहोमे—ख-झ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे-श । मण्डलान्ताहोमे-ज्ञ-त१-२-मं-मु ॥ २५७.
१०. चुर्यगिभ्याम्—त२-४-श-मं-मु । ऋर्यगिभ्यां—ज्ञ ॥ २५८. ७. पश्चात्सन्तो—ख-त२-भ ।
पश्चात्सतो-ज्ञ-झ-त४-न-श-मं-मु ॥ २५८. २१. सार्वविभक्तिकत्वात्—ऽ-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्-
मं ॥ २५८. २७. संसीदन्तः—मं-मु । संसदंतः—ऽ ॥ २५९. १. शक्तीवन्तः शक्तिहस्ताः—
ज्ञ-त२-श-मु । शक्तिवंतः शक्तिहस्ताः—झ-न-भ; शक्तीवंतः शक्तिहस्ताः—त४-मं ॥ २५९. ३.
प्राप्तवीर्याः—मं-मु । प्राप्तवीर्यः—ज्ञ । प्राप्तवीराः—इतरेषु ॥ २५९. १०. सत्यस्य यज्ञस्य वा—
ऽ । ऋतस्य यज्ञस्य वा—मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा—मं ॥ २५९. १४. भवताम्—मं-मु ।
भवेतां—ज्ञ; भवतं—इतरेषु ॥ २५९. १५. मा ईशिष्ट—ख-ज्ञ-झ-त१-२-भ । माष्ठ-घ; मा इशिष्ट-
त४; मा ईशिष्टे-न; मा ईष्टि-श; मा ईष्ट-मु । मैशिष्ट-मं ॥ २५९. ३०. शर्म शरणं प्रय-
च्छन्तु—मं-मु । शर्म यच्छंति—ख१-झ; शर्म यच्छंतु-ज-झ-त२-४-न-भ; शर्म प्रयच्छंतु-त१; शर्म
शरणं यच्छंतु-श ॥ २६०. १४. उपजिघ्रन्ति—ख-झ-त-भ-श-मु । उपजिघ्रति-घ-न-मं ॥ २६२.
१. उरुतरम्—*मं-मु । उरुतुभ्यं—ख-झ-त-न-भ-श । उरु-घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७. १] २६३. २९. आगम्यमतनवन्तम्—*मं-मु । आगम्यतनवतं—ख-झ-त१-४-भ;
गम्यं-घ; अगम्यमतनवतं—ज्ञ-त२; आगम्यतनवतं—न; अगम्यतनवतं—श ॥ २६४. २६. सुवीरं...
पौत्रोपेतम्—घ । सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं—ख-झ-न-भ; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं
शोभनपौत्रोपेतं—त-मं-मु; सुवीरं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं स्वपत्यं शोभनपुत्रपौत्रोपेतं—श ॥ २६९. ११. नोप-
क्षीयेत—*मं । मोपक्षीयत—मु । मोपक्षीयते—ख१-भ; मापक्षीयतां-घ; नोपक्षीयते—ज; माप-
क्षीयता—ज्ञ; मोपक्षीयते—झ; मापक्षीयतं—त१-२; नोपक्षीयत—त३-न; मोपक्षीयतं—त४; मोपक्षीयतां-
य; मीपक्षीयत—श१; मौपक्षीयत—श२ ॥ २६९. २८. दधाति—मं । दधाति धारयति—त-मु ।
अयमेव युक्तः पाठः । ' दधाति ददाति ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७. २] २७०. २४. पशाविष्टौ—*मं-मु । सोविष्टौ—ख-त१-२-४-न; सोविष्टौ—घ;
सौविष्टौ—झ-झ-त३-भ; वसिष्ठानां—श । ' वासिष्ठमिदम् ' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशयः^१ संभावयति

स्म । अयं पाठः मॅक्समुल्लरमहाशयस्य^१ संमतः । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्तं प्रतिभाति ॥ २७२. १. पादौ भरन्तः—ख-झ-त-न-भ । अग्रौ भरंतः—म; अग्निभरंतः—श १ । पादैर्भरंतः—घ-मॅ-मु । 'पादौ भरंतः' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशयः^२ अभिप्रैति ॥ २७४. २. अस्माकम्—*मॅ-मु । अस्मात्—ऽमु ॥

[७. ३] २७४. २३. संततेषु—झ-त १ । आस्ते—ख; असतेषु—भ; सतते—श; सततेषु—घ-झ-त-२-३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५. १७. आहवनीयायतने—*मॅ । आवहनीयायतने (?)-मु । आहवनीयायतने—ख; आयतने—घ; आहवनीय^०—झ; आहवनीयायते—झ-त-३-न-श १; आहवनीयायेति-त-१-२-४; आहवनीयायने—भ; आवहनीयायते—श २ ॥ २७५. १०. स्वादति—*मॅ-मु । सीदति—ख-घ; सादति—झ-त-न-भ; सादयति—श ॥ २७६. ८. नगरीभिरेव—ख-झ-त-३-न-भ-श । नगरीभिः—घ-झ; नगरीव—त-१-२-४ । नगरीभिरेव—मॅ-मु ॥ २७६. १५. अप्रधृषिताः—झ-त-२-३-न-श-मॅ-मु । 'अप्रधृषिताः'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६. १६. रक्षेः—*मॅ-मु । रक्ष- ख-घ-त-१-२-३-४-भ-श । रक्ष्याः—झ; रक्षि—झ-न ॥

[७. ४] २७७. २३. भवति—ऽमु-मॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ २७८. ९. अयम्—घ-*मॅ-मु । यः—इतरेषु ॥ २७८. १९. अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्—त । अतारीत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८. २०. सन्तं विभ्रति—ऽमु । संतं तं विभ्रति—मॅ-मु ॥ २७८. २१. वनिभिश्च—ख-झ *मॅ-मु । वनिनश्च—इतरेषु ॥ २७९. १. अप्स इति रूपनाम—मॅ-मु; श-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिताः' इति यतो व्याख्यातं तस्मात् 'न विद्यते प्सुः येषाम्' इति विग्रहोऽभिमतः प्रतिभाति । एवं सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिकः । 'प्सुः' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९. २८. सहसा-वन्...नि पाहि—झ-त-१-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्मान्नि पाहि—मॅ ॥

[७. ५] २८०. २३. तेजसा वा—झ-*मॅ-मु । तेजसा—इतरेषु ॥ २८१. १. असित-वर्णाः—झ-*मॅ-मु । असितवर्णाः—इतरेषु ॥ २८१. १३. शोचिषा नित्येन—घ-श-त-१-२ । शोचिषा—त-३-४-न-भ-श-मॅ । नित्येन शोचिषा—मु ॥ २८१. २०. उषसाम् अह्वाम्—झ-मॅ । एतदनन्तरं 'महांतं' इति पदं बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'महाम्' इति पदं स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्व्याख्यानत्वेन 'महांतं' इति लिखितं स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरितः' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१. २८. असेवन्त हि—*मॅ-मु । सेवंते हि—ख-झ-त-४; सेवंत हि—घ-त-१-२-३-श; सेवंतर्हि—झ-न ॥ २८२. ११. प्रयच्छन्—*मॅ । च यच्छन्—मु । वांछन्—ख-भ; यच्छन्—घ; वा यच्छन्—झ-त-न-श ॥

[७. ६] २८४. २३. प्रार्थयमानाः—ख-च-भ । प्रार्थयमानाः—य; प्रार्थयमानाः—घ-१-झ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५. १. आन्तरिक्षाणि—*मॅ । अंतरिक्षाणि—ऽमु ॥ २८५. ४. सगरः समुद्रः—झ-त-१-२-श-मु-नि. १. ३. १४ । सगरं समुद्रः—ख-झ-त-३-४-भ-मॅ । सागरं समुद्रः—न ॥

[७. ७] २८५. २४. शब्दायमानः—ऽमु-मॅ-मु । 'शब्दाययमानः' इति भाव्यम् ॥ २८७. १. प्र तिरन्त—घ-*मॅ । च तिरंत—त-१-मु । वातिरंत—ख-झ-त-३-न-भ; चातिरंत—झ-त-२-४ ॥

१. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 184.

२. Preface to the 2nd Edition Vol. IV. p. 184.

२८७. २. माषाणामभीयात् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामभीयात्-
 ऽ-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामभीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामभीयात्'
 इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मँ । संगंतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता-
 घ-ञ-स-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ञ । रयीणां सूर्यस्य-मँ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
 दूतः अभवत्—घ-ञ-त१-२-य । अभवत्-मँ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मँ-मु ।
 यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—स-त४; यस्माद्दूतोभव-न ।
 इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—*मँ-मु । विश्वः—ऽ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मँ-मु । कि-घ१; किच-च; किमित्यत
 आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साह्वान्—ख-च-ञ-स-त२-य-श । सह्वान्-घ१-त३-४-न-भ-मँ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ञ-श । ब्रह्मणा-त१-२-३-४-भ-मँ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मँ-मु । भागयाज्या-ञ-त१; भगीयाज्या-ञ;
 भगियाज्या-त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-*मँ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-ञ-त-न;
 प्राकारादि वा-श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यत-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
 कामयस्व—*मँ-मु । कामय च-ख; कामय त्वं-इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मँ-मु-× ॥ ३०१.
 २७. प्रियासः—मँ-मु । प्रियाश्च-ख-घ-स-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ञ; प्रियाश्च-श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मँ-मु । पंचविंशत्-इतरेषु । एतादृशोऽ-
 शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—ऽ-मँ । त्वे ह-मु-अनु. ॥
 चतस्रोऽन्त्या—ऽ-मँ-मु । अंत्याश्चतस्रो-अनु. ॥ ३०६. ३. उत्सहमानम् । उत्साहमानं-ऽ-मँ-
 मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ञ । बोधमानं-मँ-मु इतरेषु च ।

'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता—ऽ ।
 जले निहिता-मँ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ञ-मँ-मु । यथापूर्वं मदर्थं-ख-श; यथा-
 पूर्वमर्थमित्-घ; यथापूर्वं मदर्थं-स-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोकान्—मँ-मु । सुतोकमानान्-
 ख; सुतोकमानान्-स-त-न-भ श२; सुतुकमानान्-श१; सुष्टुपत्यसहितान्-च ॥ ३०८. ५-६.

सपत्नान्...युद्धे—ञ-त१-मँ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुवोयुवे—ऽ-मँ-मु
 (? दुवोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ञ-मँ । विश्वा विश्वानि-मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.

अश्रीन्—मँ-मु । अलीन्-घ; अस्तान्-इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मँ-मु ।
 वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्-ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-स-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-
 त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ञ । अयमेव पाठः

समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पश्यादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरणम्—ऽ-मॅ-मु (? वशीकरणम्) ॥
 विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त-र-भ; विंद
 लब्धवानसि उभयोरभेदः—ज्ञ; वद उभयोरभेदः—ज्ञ-त-१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
 मॅ-मु-× ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु। पालस्य—मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ज्ञ-
 त-१-२-मु। मृषन्ति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छन्ति—ख-न-भ;
 अपगच्छन्ति—ज्ञ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ-१-*मॅ। इंद्रः—ख-च-ज्ञ-त-न-भ-श-२; ' इंद्रं '
 नास्ति—ज्ञ; इंद्र—श-१ ॥ ३११. २२. अतदेवताकृत्वात्—ज्ञ-भ-*मॅ। अतदेवताकरत्वात्—ख।
 अतस्त्वेवताकृत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. वृषन्तत्वात्—ऽ-मु। वृषन्तत्वात्—मॅ। एवं ३१६ षष्ठे २३,
 २६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ज्ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त-र-भ; समर्यैः—ज्ञ-त-४-न-श;
 समार्यै—त-३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्याः ' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
 दृश्यते। परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेऽवनुपालम्भादुपोक्षितः। मु-युस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
 प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि ' मध्यंदिनः ' इत्येव पाठः।
 लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यंदिनः ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मॅ-मु। षृणाति—
 नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वीषु। भाष्यकारैः ' वस्वीषु '
 इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण ' वस्वी सु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा
 व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमप्रावा—मॅ-मु। ' गृहमध्यमप्रावा वा ' इति स्यादिति
 मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच्च—ख; उत्सहे च—घ-ज्ञ-
 त-१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेते—ज्ञ ॥ दीव्यन्ति—ज्ञ-*मॅ-मु। दीव्यन्त इति—ख-घ-त-श; दिव्यन्त-
 ज्ञ; दीव्यन्ते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मॅ-मु। ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम्। अयं
 धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्ययति स्तौति
 —*मॅ। स्तौति ह्ययति—ख-त-३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ज्ञ-त-१-२-मु; स्तौति—ज्ञ;
 स्तौव ह्ययति—त-४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-२-४-भ-श। संरुंधन्तीति—त-३-न-मॅ-मु ॥
 ३२५. ११. नहि चिकिते न ज्ञायते—घ-ज्ञ-*मॅ। नहि चिकिते ज्ञायते—ख-भ-मु। चिकिते
 ज्ञायते—ज्ञ-त-१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ज्ञ-*मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ-१-त-१-
 २-४-भ; उपतस्थुः—ज्ञ-त-३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ज्ञ-*मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—ज्ञ-त-१-
 ३-४-न-भ; वज्रकल्पनार्हं—त-२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिरी-
 मम्—ज्ञ-*मॅ-मु। इदं बर्हिरीदं—ख-घ-ज्ञ-त-३-न-भ-श; इंद्रं बर्हिरीदं—त-१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मँ-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाद्युद्धिः लिखित-पुस्तकेषु क्वचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. हवन्ते—ञ-मँ-मु । वहते—ख-घ-ञ-त३-४-न-भ-श; हवते वहते—त१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—मँ । अन्या अन्यान्यपि—मु । अन्या अन्यानि—ख-घ-ञ-भ; अन्याप्यन्यानि—ञ-त१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् । मंहनीयायै—मँ । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मँ-मु; ञ-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पंचमेहनि-ञ-त१ (प्रान्ते) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्क्रेवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृन्न स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छन्—मँ-मु । प्रयच्छत्—ख-श-न-भ; प्रयच्छतु—घ१-ञ; प्रयच्छेत्—च-त१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ञ । सुहंतुनाम—इतरेषु । सुहंतुनाम्ना—मँ-मु । ऋ. सं. ७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥ ३३६. २८. तदा—य-मँ-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—मँ । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—ऽ मँ-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थाः—मँ-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्था—ञ-त-न-श ॥ ३३९. ४. ठयाप्रुवती—घ-न-श२; व्याप्नुवती—ख-ञ-त-भ-श१-मँ-मु ॥ ३४०. २. स्तोतृणाम्—ञ-श१ । स्तोत्राणां—ख-ञ-त३; स्तोत्रिणां—त१-२-४-न-श२ । स्तोत्राणि—मँ-मु ॥ शत्रून्—ञ । शत्रूणां—मँ-मु-इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ञ-मँ-मु । प्रगाथानंतरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७. मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ञ-त२-भ-मँ । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त१; मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ञ-त३-श ॥ ३४०. २१. कस्तमिन्द्रेति—मँ-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८. तरणिरित्सिषासति—मँ । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०. प्रगाथौ—मँ-आश्व. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—ञ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७. त्वाम्—ञ; त्वया—मँ-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ३४१. २७. सुता बभूवुः—ञ-मँ-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवंतः—घ; सबभूः—ञ; सुवभूः—त२-३-४-न-श२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुवभूषुः—श१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मँ-मु । अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूढाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कत्यमिति न ज्ञायते ॥ ३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-ञ-त-न-श-मँ ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न शक्यः—त१-२-मँ जोषपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्वेतवे' इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो शुष्माकं स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्बदन्त्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—ख-त४-श; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्बदन्त्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं बक्षथः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव-ष ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च... आजहार—१-म-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-ज्ञ-झ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रवरुणयोः—त३-न-म ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—ज्ञ-त२-श१-म-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-१-म-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-झ; तत्कुम्भे-ज्ञ-त१-२-३; नकुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—१-म-मु । पतिते शुक्रे कलशेऽथ-बृहदे. ॥ ३५२. १३. महातपाः—१-म-मु । महायथाः-बृहदे. ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—म-मु । इत्यभिधानं तु- बृहदे. ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—१-म-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहदे. ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनि... द्विपदा इति—१-म-मु । मध्ये किंचिद्रतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—' षोडशिनि आ धूर्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च-आ धूर्वस्मा इति द्विपदा इति ' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—१-म-मु । पूर्वस्यामि—ख१श-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त२-श; पूर्वस्यामचि (? मृचि)—ज्ञ । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीटर्सन-महाशयस्वीकृतः^१ पाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ । परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—१-म-मु । नोस्मान्—१ ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—ज्ञ । स्तोतः—म-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—१-म-मु । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—ज्ञ-त२ । अव्ययः—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—१-म-मु । अनु जीहीतां—ज्ञ; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—ज्ञ । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—ज्ञ-त३-४-न-य-म-मु । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज; एवमेतासु—ज्ञ-त१-२-मु जोधपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु-श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—ज्ञ-य । नान्यस्य चित्—ज्ञ-त२-३-४-न-श-म-मु । नान्यचित्—त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युञ्ज्यात्—१-म-मु । युंजान्—ख-ज्ञ-त३-न-भ-श; युंजन्—घ; युनक्ति—ज्ञ; युजान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-१-म-मु । विवेष-मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—१-म-मु । न्यवहेत्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—ज्ञ; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—१-मु । ईशितव्यास्वभूता—म-मु (-अस्वभूता ?) ॥

1. Handbook to R̥gveda Maṇḍala VII pp. 11-12
2. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 185.

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मँ । पृथिव्याः म-ख१; पृथिव्याः-घ-श१; म-ज; पृथिव्यासा-घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा-त१-२; पृथिव्याम-भ । पृथिव्यां-मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मँ-मु । आक्रमन्ति-१ ॥ ३७२. १९. गरणीयान्—*मँ । गरीयां-ख-झ-त२-३-न-भ-श । गरीयान्-घ-मु । गिरा-झ; गिरीया-त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः...अस्मिन् सूक्ते—झ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोक्लृष्टमन्नं यच्छंतु चंद्रा आहादकाः-घ; आहादयितारो देवा नोस्मभ्यं उपमं प्राप्तलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं घनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते-झ; 'चंद्राः.....ददतु' नास्ति-त१-२-४-य; 'सर्वे देवाः.....देवास्ते' नास्ति-ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोक्लृष्टं यच्छंतु ददतु सूक्ते-मँ-मु । ('अयमंशः मँक्समुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मँ-मु । युष्मदीयान्-१ ॥

[७. ४१] ३७६. १ प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः 'प्रातः जितम्' इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ-मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—झ । सफल्युक्तां-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मँ-मु-× । 'धनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति । 'भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम' इति पाठो युक्त इति मँक्समुल्लरमहाशयः^१ अभिप्रैति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि मुत्तः । भाष्यकारैः 'जनिमा निसत्तः' इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मँ । साधुकं-१-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मँ-मु । जननीं यं-श; जननीयं-इतरेषु । मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मँ-मु । अस्मात्-ख१-त१; अस्मान्-इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जुहुः-त४-न । जुहुः-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं---आगन्तन—१-मँ । यूयं यतिष्ठ आ गंतन-मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—झ-झ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ-घ । अश्वि-देवौ-ख-त३-न-मँ ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु-----इत्येषा—१-मँ । आ देवो यात्वित्येषा-मु । 'आ देवो यातु प्र द्यावेति (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं 'क्षम्यः' इति शब्दो गलितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—झ । ँवचनादिभिः-झ-त४-मँ-मु । ँसेचनादिभिः-श१; ँएचनादिभिः-श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मँ-मु । समस्कुर्वत अथ-झ-श; सम्यक्कुर्वत अथ-झ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मदभिमुखाः सन्तः—श-श-त-२-४-य-श-मु । अस्मदभि-
मुखाः—मं इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मं-मु । नराहं रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभयः—*मं-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभव—च; उरु भवंत्युभयः—
न; उरु भवंत्युभयः—इतरेषु । ‘उरु भवंतीत्युभयः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः’ इति स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मं । मिथतेः—मु; मिप्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श२; मिधतेः—झ; मिश्रातेः—श१; मिप्रातेः—ज्ञ; मिथ्यातेः—थ । ‘मिथतेः’ इति सम्यगिति
मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. ९३. ५. अत्र ‘मेथतिः’
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निवृत्ताः—ख-मु । निवृत्ताः—घ । निवृत्ताः—मं इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मं-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
र्वधकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मं-मु । शमिर्वधनकर्मा असाप्रा-ज्ञ-त१-४; शमिर्वधनकामा
असाप्रदा—झ; शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । *स्यैवानुवाक्या—मं इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मं-मु । यक्षदादित्यानां—ऽ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—*मं-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः पंचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः (°श्चतस्रो°-न-श)-ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः पंचम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—झ-त ॥ ३९४. २८. तलक्षणयोगात्—*मं-मु ।
खलक्षण°—ख; सखलक्षण°—झ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्वलक्षण°—न-भ ॥ ३९५.१. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—*मं । सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—मु । सांत्वयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्-भ)—ख-भ; सांत्वयित्वा
ह्यसूषयत्—झ-श-त१-२; सांत्वयित्वा ह्यसूषपत्—त३-न-श२; सांत्वयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्थापयामास—झ-भ-श१ । प्रकृतिरथापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मं-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-श-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या नु—च; गृहमप्य तु—श ।
गृहमेत्य नु—झ-मं-मु ॥ बृहद्देवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राविशेशय तं तत्र श्वा नदन्नम्यधावत् । क्रंदंतं सारमेयं स धावंतं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसूषपत् । स तं प्रस्थापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—ऽ-मं-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तद्देवता विशति—भ । कामयते तद्देवता भवति—
ख; कामयते तत्तद्देवा विशति—झ-त१-श१; कामयते तत्तद्देवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तद्देवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तद्देवता भवति—निघ. । कामयते तत्तद्देवा विशति—मं-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(त्)वेगः । कंपयितुवेगः—मं । ‘कम्पयितुः’ अथवा
‘कम्पयिता’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कंपयितुवेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र ‘धुनिः’ इत्यस्य ‘कम्पयिता’ इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-झ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति । झ-श२-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः स्नेमि सनातनं दिद्युं दीप्यमानं ऋष्टयाख्यं युष्म-
दीयमायुषं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेत् प्रियाः स्नेह-
युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ स्नेमि पुराणं परंपरागतं दिद्युं दीप्यमानं वर्ष-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोत ’ । मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मॅक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽसु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुरुक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मॅ-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मति—मॅ-मु । हविर्मति—ख-त । हविर्मनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ऽ-मॅ-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शैश्वयन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ऽ-मॅ-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मॅ । आयुधैराभरणैः—ऽ-मु ॥ ४०४. १९.
हि प्रमादः—*मॅ-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मॅ-मु । नवतां—ख; नवतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ऽ-मॅ । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-
तर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मॅ-मु । निषेदतु—ऽ ॥
४१०. १३. यूयम्—ऽ-मॅ । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं(!)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—श-त१-२-मॅ-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुष्ठु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्षयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं ।
दृष्टांतः । बंधनाद्ब्रूतादुर्वाकमिव उर्वाकफलमिव तद्यथा ईषत्पयत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्ब्रूतादुर्वाक-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्ये मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्यमंत्रस्य—श-त१-२-मॅ-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मॅ-मु । अदीन देव वयं—ऽ ॥ ४११. २७.
वृजिना वृजिनानि—घ१-श-झ-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मॅ ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मॅ-मु ॥
४१२. ६. तदवान्तरगोव्यक्तिम्—श१-मॅ । तदवांतरगोयुक्तिं—मु । तदेवांतरेणाव्यक्तिं—
ख-त३-भ; तदवांतरगोव्यक्तं—श-त१-२-४; तदवीतरगोव्यक्तिं—झ; तदवांतरेणाव्यक्तिं—न; तदवांतर-

गोव्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कृतं कर्तारम्—स-शर-म-मु । कृतं कर्तारं-तः; कर्तारं-
इतरेषु ॥ ४१३. १० व्यापितस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु ।
'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निघ. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४.
१८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—
म-मु । दुःखानि-ऽ ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कृत्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—म-
घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ । यत् कृत्वा न कर्म-मु ।
'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋधग्यतः...विवेकान्—म-म । ऋधक्
सत्येन यतो विवेकान्-मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-ख-१; ऋधग्यतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-
थ; ऋधग्यत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकान्-स-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः-
त-३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—म-मु । वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां
युवाभ्याम्—म-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त-१ । सर्वेषु लिखित-
पुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवा-
भ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न
भवन्ति—म-मु । अभूवन् भवति- घ-ञ; भूवन् भवति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कृत्वा...कृतः—च-श-म-मु । कर्ता(कृत्वा-ख-१; कर्त्वा-स-
तः; कृत्वी-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः-ख-१-स-त-४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः-त-१-२ ॥
४१७. १८. उद्गाः—घ-म-मु । उदगात्-ख; उद्गाः उदगाः-स-य-श; उदगाः-त-न-भ ॥
४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—ऽ-म-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाष्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३;
४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—ऽ-म-मु । 'युवयोः' इति भाष्यम् ॥
४१८. २०. विश्रुतम्—ऽ-म-मु । 'विश्रुतान्' इति भाष्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य-म-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०.
पुष्टिम्—ऽ-म-मु । 'वृष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—म-म । तत्साधकां-ऽ-मु ॥ ४२१.
२५. स्तोमेन—म-मु । स्तोमेति-ख-स-त-न-भ-श । स्तोमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—
ऽ-म-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—म-मु । पुत्रादिरूपा-ऽ ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्तयौ—म-म । अद्यतौ-न । आद्यतौ-मु इतरेषु च ॥
४२४. ५ अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५.
स्तयो गृहाः—म-म । सूर्यो ग्रहाः-ख-भ; स्तिया ग्रहाः-घ; स्तयो ग्रहाः-त-न-श-२-मु; स्तियो
ग्रहाः-श-१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—
ख-भ । सफलवन्ति-म-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विप्रा' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥
इयमेव—त-१-भ-श-मु । इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमेव-श; इयं मेव-त-२-४; इयं मे च-स-
त-३-न-म-म ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—ऽ-म-मु । 'अदनसाधनम्' इति सम्बन्धः ॥ ४२६. ५.
क्षित्यादीनि—ऽ-म-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वहन्ती—म-मु ।

अयं वहंती°-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती°-ज्ञ-त१(प्रान्ते); अश्वो वहंती°-घ ॥ ४२८. १६. प्रीयमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-भ-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ऽ-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा-ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा-ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-*मँ-मु। सख्येन-इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानुकूलाः—च-*मँ। तद्रथाश्वाः-ख-मु। तद्रथांकूलाः-घ१; तद्रथान् कूलाः-त-न-भ; तद्रथात्-ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छ्रुतम्—*मँ-मु। तश्रुतं-ख१-ज्ञ; तं श्रुतं-इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्ययाः—ऽ-मँ-मु। 'सूर्यया' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श२-*मँ-मु। ऋवावासं-ख; ऋषिसं-घ१; ऋषिआवासं-च; ऋवीस-ज्ञ-त१-२-३-न; ऋस-त४; ऋचीपं-श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम्?—ऽ-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्यै—घ१-*मँ-मु। प्रत्यायं-ख; प्रत्यय-च; प्रत्याप्य-ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं-भ ॥ ४३३. १९. च्यवानस्य—मँ-मु। च्यवनस्य-ऽ ॥ ४३४. ५. धनादात्रे—भ-श२-*मँ-मु। धनदात्रे-इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-*मँ-मु। नदी तां-त१-४; नदीनां-इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु। वर्धयत्-ऽ ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-*मँ-मु। परिवृणीत-इतरेषु ॥ ४३६. १२. ह्वन्ते—घ-ज-*मँ-मु। जरते-इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—*मँ। नयंतु-ख-भ; नियतु-घ; नियंतु-मु-इतरेषु च ॥ ४३६. १८. विक्षिप्तम्—ऽ-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे-ऽ-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यदा-ख-घ-न-भ; यद्यागं-ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-*मँ। अत्यथः-ख; 'अश्वः' नास्ति-घ-मु; अत्यः-ज्ञ-त-श२; अद्य-श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-मु। व्यवां-ख; वा-ज्ञ-त४-श; वां-घ-ज्ञ-त१-२; युवा-त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यश्च—ज-भ-मु। प्रकार्यश्च-ख१। प्रवर्ग्यश्च-मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—घ-मु। सदन्ता-ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्सदं साण्येन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ऽ। एतन्नास्ति मँ-मु-युस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ। एकविंशति-ऽ-मु ॥ ४३९. २३. इरान्नाम् तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इरान्नं तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ। इरान्नं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—मु। इरान्नं तदभावदद्यमित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—घ; इरान्नं तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इरान्नं तदल्लभं न दारिद्र्यमित्यर्थः—श१; इरान्नं तदन्नं दारिद्र्यमित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मँ-मु-५ ॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह—
ख-मँ । अथवा—मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २.
अत्र द्रष्टव्यम् । 'अन्य आह' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ वाम्—*मँ-मु । वा—५ ॥
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मँ-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-मँ-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । 'गोप्रदेशेनेन' इति
स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-मँ-मु ।
बंध्वातिशयं—ज्ञ-त१-२; बंध्वीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बंध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४.
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मँ । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शुक्रं
गतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेवं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिशिराः सह ।
स वै सरण्युं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्युं जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वतः । तौ चाप्युभौ
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानादिवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिर्भवत्सोऽपि
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय त्वपक्रान्तां सरण्युमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु बाजी
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्राकरोह
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रञ्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्रात-
मात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संवभूवतुः । नासत्यश्चैव दक्षश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना ।
'अश्विनोः' इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मँ-मु । कर्मपरिवृढानि—५ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—५-मँ-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-ज्ञ-त१-
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मँ-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ ।
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त१-२; संगच्छतं—ज्ञ । समगच्छतं—*मँ-मु । 'सोमान् समगच्छतम्'
इत्यथं पाठः समीचीनतरः इति मँक्समुल्लरमहाशयः ? ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रागाथं—मँ इतरेषु च ॥ ४४४.
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मँ-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमेव
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मँ । गावोश्वान्—५-मु ॥ धान्यम्—मँ-मु । धान्यान्—
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । 'प्राभुयात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्व पुरुशान् धान्यं स्त्रियो
वासांस्वजाविकान्' ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितकृषिविधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श ।
इत्यनु—ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मँ-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—५-मँ-मु । 'इति
तिछोपः' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा-
श्रत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त१-२ । निषादपंचमाश्वतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपंचमा-
श्रत्वारो वर्णाः—मु । निषादपंचमाश्वतुरो वर्णान्—*मँ । 'निषादपंचमाश्रत्वारो वर्णास्तान्' इत्यमेव
पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ? ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त१-२-मु ।
परि जिगाति—मँ इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । 'उषोनामः' इति तात्पर्यम् ॥ ४४७.

१४. अत्रैको योगरूढः— श-श-मँ-मु । अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—श-त१-२-४; अत्रैवो योगरूढः—त३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—मँ-मु । ०रश्माख्य०—१ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविब । 'जारःऽइव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यज्यैव—ख-श-भ-श-मँ-मु । अत्यजैव—त३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—मँ-मु । यती पति परित्यजे (परित्यजेत—त३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (१चरिणीव—ख)—ख-त३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीत्यभिचारिणीव—श-श-त१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—मँ-मु । बाधमानं वा—१ ॥ ४५१. ४ उदिता च—मँ-मु । उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—मँ-मु । हितरमणीयोपेता—१ ॥ ४५१. १५. कीटश्युषाः—१-मँ-मु । 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज । इषं—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—१-मँ-मु । 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्रिवसानस्य—मँ-मु । रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—श-त-न-श; रात्रिवसनस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । पुत्रदाः—त३-मँ ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-श-मु । रत्नं—मँ इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—१-मँ-मु । 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मँवसमुद्धरमहा-शयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा । ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम् । ओजो नाष्टमी दशा—श-त-श । त-वर्गागत एकस्मिन् पुस्तके (खपुरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्राग्ते लिखितमस्ति । ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-मँ-मु । इदं वचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः । 'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदजुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-श-न-भ-श । संति—श-त१-२-४; जतिमंति—त३ । जातिमंति—मँ-मु । ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य । 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्राप्ति—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्राप्ति—त३-मँ ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-श-त१-२-४-भ । युवां—श-मु । वां—त३-न-मँ ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम् । 'नः' इति पदम्याचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—मँ-मु । मैत्रावरुणं—१ ॥ ४६१. १५. उपक्षयितृणि—श१-मु । उपक्षयित्रीणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षययित्रीणि—मँ इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—मँ-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—मँ-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. श्रितित्म्—श-त३-न-श । श्रितं—मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । स्तुत्या—त३-मँ ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीव्—घ१-ज-झ-ञ-त२-४-न-म-मु । मिञ-ख१; मीन्-झ१; मीङ्-त३-म् ॥

[७. ८६] ४६९. ११. होव्—ऽ-म्-मु । उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-श१-मु । उपदेशे गम्यानि—म् इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—म्-मु । इंद्रावरुणौ-घ; मैत्रावरुणं-त३; ऐंद्रावरुणं-इतरेषु १ ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ऽ-म्-मु । 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अबोभिः रक्षणैः स्वपां स्वपसम् । ऋक्पाठस्तु 'स्वपां महोभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु न गच्छति । 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते । तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम् । सुशोभनं-म्-मु । ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र म-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ऽ-म् । 'वाजी अज्य' इति पदपाठः । वाजी अस्य प्राप्तस्य-मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा-श२ । हिताहिताचरणया पापरहिता-श१ । हिताहिताचरणपरा-म् इतरेषु च । हिताः हिताचरणपरा-मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन । स्वकीयत्वे विहितेन-त३-म्-मु । स्वकीयेनैव-ख; स्वकीयस्वविदितेन-ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विदितेन-घ; स्वकीयत्वेतिहितेन-झ; स्वकीयत्वे विहिते-न; स्वकीयेनैव हिते-भ; स्वकीयत्वेन विहितेन-ञ ॥ ४७८. ८. शूरभट्टैः-ख-ञ-त१-२-न-म-श । भट्टैः-घ-मु । सूरभट्टैः-त३-४-म् ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय । 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यतृचस्य—ख-भ-मु । वायवतृचस्य-म् । इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ऽ-म् । 'युवम्' इत्यृचि नास्ति । युवां-मु ॥ ४८३. २५. देवानात्र । देवानात्र-ख; देवास्तत्र-ञ-त१-२; देवातत्र-इतरलिखितपुस्तकेषु । देवांस्तत्र-म्-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ऽ-म्-मु । 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम् । तनूरुचा - - हतं हिंसाम्—म् । तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने-सु) यत् ये शरसाता शरसातौ रणे यतैते जेतुं यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदथे यज्ञे अदेवयुं सत्रा हतं सततं (संततं-ञ-मु) हिस्तं-ञ-त१-२-मु । शरसाता शरसातौ रणे यतैते यत्नं कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिस्तं-घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-म्-मु । उप यातं-इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—*म्-मु-× ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनिं धनम्—ख-ञ-त३-भ-श । सनि धनं-घ-त२-४-न-म्-मु । ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. ह्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ । गिरा च-म्-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. दृढयति—मु । दृढयति-ऽ-म् । ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे...प्रउगाम् इति-ऽ-म्-मु । (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शब्दे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सप्त एषेति प्रउगामिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तत्स्तवनमिति-भ-मु । तस्तवनमिति-शः; तस्तवनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—झ-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-घ-भ-शः; यंतु-त१-२-३-४-न; तु-शः ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—*मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया स्तोत्रहृती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—शः; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—*मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—ई ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-ञ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—*मँ । असुरशब्दात्—ई-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—ञ-ञ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?)—ञ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम्' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषैव-ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवां-मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—*मँ । अदित्या इन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्—ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्रमादित्यस्योक्तत्वात्—झ-त-भ-शः; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्—शः ॥ ४९५. २८. प्रप्राथ—ख-घ-भ-श-१-मँ-मु । प्रप्राथ—ञ-त१-२-३-शः; प्रप्राथ—झ-त४; प्रप्राथ-न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येञ्च—*मँ । अभियुध्यस्व—ई-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—ञ-त१-२-४-श-मु । मघवान्—ख-झ-न; मघवा अन्नवान्—घ; मघवा मघवान्—त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव—ख; यदेत् यदेव—ञ-श; यदेतत् यदेव—झ-त३-न; यदेतत् सदेव—त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्—ई-मँ । 'तव' इति पदपाठः । तव तवैव—मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—ञ-त१-२-मु । संघस—ञ-त४-श; संघस—त३; संघशः—न; सघः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—झ-त४-न-शः । एवयाव—ञ-त२-३-भ-शः । एवयावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०.५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य—मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. १.२२.१७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००.१२. वैष्णवे । वैष्णवे—ई-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्—मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—*मँ । अन्यत्—ई-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—झ-मँ-मु । गूढरूपोऽपि—ख-भ; गूढरूपाणि—झ-त३; गूढरूपाणि—त१-४-न; गूढरूपोऽपि—त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदघ्नं...वृष्टिमान्नुयात् । 'आस्यदघ्नं विगाह्याग्भः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्ताभ्यां तिल एताभ्यामुपतिष्ठेद्विवाकरम् ॥ अनभ्रता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीते तु महद्वर्षमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरसुद्वितकृग्विधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्बतीनां बडवानाम्—ञ-त१-२-श-१-मु । अर्बतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु-थ-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अरुखलीकृत्या—मं । वैदिकपाठोऽप्येवम् । केषुचिन्मुद्रित-
पुस्तकेषु 'अरुखलीकृत्या' इति पाठो दृश्यते^१ ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ऽ-
मं-मु । 'वदथन वदथ शब्दं कुरुथ' इति सम्यक् । यद्यपि लोप्स्यमपुस्वबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने
थनादेशो विहितस्तथापि 'विश्वे देवासो मनुषो यति घ्नन्' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र
'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-श-मं ।
सर्वतो यावदन्तः—ख-ज्ञ-त२-४-य; सर्वतो यथा वदन्तः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदन्तः—त३-
न; सर्वदन्तः यावदन्तः—भ । सर्वतः तथा वदन्तः—मु ॥ तदिनम्—घ-ज्ञ-श-मं-मु । यद्वृत्तं—ख;
यदिनं—झ१; पदिनं—त१-२; पद्दन्तं—त३-४-भ; पदनं—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मं-मु ।
एतन्नास्ति—ख-घ; तो—ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—ज्ञ-मु । प्रवर्गेण—मं
इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोघ्नम्' इत्यस्य स्थाने 'राक्षोघ्नं,' 'क्रुद्धः' इत्यस्य च
स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहद्भेवतायाम् ॥ ५०९. ३. जप्यम्—श । जाप्यं—मं-मु इतरेषु
च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त२-भ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । आङ्पूर्वार्थो—
त२; आङोपूर्वार्थो—भ । आङ्पूर्वार्थे—मं ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-ज्ञ-त१
(प्रान्ते)—भ-मं-मु । अश्मसाभूतस्य—त२-३-४श; अश्महारभूतस्य—न । 'अश्मसाद्भूतस्य' इति
स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ऽ-मं-मु । 'निःस्वरम्'
इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - - यथा धनैः—मं । स्तोत्राणि धनैः—'घ'

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akhhalikṛtya* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akhhali-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid*. Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I, 94, and Fischel Gött. Nach. 1873, 206 ff, 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsck, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akhhali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccika'h* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

बर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । ('नृपतीव' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्-ष । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । 'स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनैः पूरयतः तथा' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—मॅ । वसिष्ठं-ऽमु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—मॅ-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श-२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विशायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-स-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मॅ ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—मॅ । असत्यभाषणं-घवर्जेषु । सत्यभाषणं-घ-मु । ५१३. २३. म्रियेथ—मॅ । म्रिये यदि वा-ख-च-भ; म्रियेथ म्रिये यदि वा-घ१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेथेत्यन्वयः—मॅ । म्रिये इत्यन्वयः-ख-घ१-भ-मु; म्रियेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोध्य—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकरभूतैः—मॅ । परिगभूतैः-ख१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदू पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदू पूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदु पूरणे-मॅ ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वार्धे बृहदेवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः१ ॥ ५१५. २७. शुशुलूकः—श१-मॅ-मु । शिशुलूकः-श२ । 'शुशुलूकः' नास्तीतरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसरूपाणि-घ१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंसरूपाणि—मॅ । 'स्त्रीपुंसरूपाणि' इत्येव समीचीनः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयः२ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-स-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मॅ । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्राग्ते)—मॅ । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. वृचम्—मॅ-मु-अनु. । ऋचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—मॅ । एकोनत्रिंशो-ऽमु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मॅ-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मॅ इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-मॅ । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मवन्दु । 'मवन्दु' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—मॅ । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-श-मु; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यहे हिमादासुत-त३; कात्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-मॅ-मु । तद्विभूतयोनेपि-ख; तद्विभूतयोनेपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोनेपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यमे—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये-ज्ञ-त-२-४-भ-मॅ-

१. See Macdonell, Bṛhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

मु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मँ। स हि—मु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—मँ-मु। वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—ज्ञ-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—मँ-मु। एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—ज्ञ-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मँ-मु। मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—मँ-मु। चक्षते—त१-२-४; वक्ष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—मँ-मु-× ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मँ। विभिन्द-ई-मु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श। ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकाले' इति श-पुस्तके विद्यते)। सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम्। दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—मँ-मु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—मँ-मु। आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—ज्ञ-त-श ॥ ५२९. २३. नव्या च—थ-भ-मँ-मु। नया व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मँ। यमिन्द्रं—मु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मँ-मु। सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—ज्ञ-त१-२-३-४-मु। दृढयति—मँ इतरेषु च। 'दृढयति' इति पाठो मँक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मँ-मु। निहीते—ख-ज्ञ-न-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-मु। अनलसाः—मँ इतरेषु च। ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—मँ। एतन्मन्त्र-भाष्यं मँक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम्। अस्यार्थः वृटितः—ख१-भ; ज्ञ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति। घ-ज-ज्ञ-त१-२-मु-पुस्त-केष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवंती शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इंद्रमावक्षतः आवहंतं। कीदृशमिंद्रं। अस्मत्सखायं गीर्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः ध्रुतं प्रख्यातं गिर्वणसं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवानानि—मँ-मु। अभिभवानि—ई ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—मँ-मु। प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—ज्ञ-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—मु। प्रियमेधा अस्य—मँ-ई। प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-मु। वज्रिवन्—ज्ञ-त-न-मँ ॥ ५३७. २०. आजहार—मँ-षड्. त्रा.। उदजहार—ई-मु। ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः—ई-मु। संहितैः—मँ ॥ ५४२. ४. विकल्पनान्—मँ-मु। विकल्पनात्—ख१; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्वत्प्रगाथः—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श-मु। तद्वत्प्रगाथः—ज्ञ-त१-२। कद्वान् प्रगाथः—मँ ॥ ५४२. ३३. नुद्—श-मँ-मु। नृद-भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. बलेनापहृताः—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ-श। बलेनापहृताः—घ-ज्ञ-त१-२-मँ-मु ॥ ५४५. २६. मे महाम्—ई-मु। मह्यं—मँ ॥ ५४६. ८. तस्याः—मँ। तां—मु। प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-मु। दातारं—मँ इतरेषु च। 'दाता तम्' इति पाठः समीचीनतरः इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम्। एकविंशर्च—ई-मु। एकविंशत्यर्च—मँ ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-मु। न्यधी नेति—ख१; न्यधी वेति—ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४ श। न्यधी इति—मँ ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाठ्यायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मँ-मु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मँ । संपूर्णं च—ख१-घ; संपूर्णत्वं—ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं—झ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—झ-त३-भ-श-मँ-मु । एकयत्नैव—ख; एकत्रैव—घ; एकयत्नैव—श-त२-४;
एकयत्नेनैव—त१; एक यत्नेनैव—न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—झ-त१-२-मँ-मु । भ्रम् परस्मैपदं
च—श । 'परस्मैपदं' नास्ति इतरेषु ॥ - - सचते—ख-त-न-भ-मँ । सचते—मु । स पुरुषः यवीयुषा
यौति मिथ्रीभवतीति यविर्यज्ञः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मँ-मु । 'प्रवचनीयं'—ई ॥ ववसे—मु; च—वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । ववसे—च-मँ ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-झ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मँ-पुस्तकेभ्येतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मँ-मु । बहुलमिति
अलुक्—ख; बहुलुक्—झ-त-न; बहुलु-भ; बहुलमिति लुक्—श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा— ख१; गतो वा—ज; गांतोर्वा—झ; गंतोर्वा—त-न-
भ-श । गतौ वा—*मँ । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मँसमुद्धरमहाशयैः नोक्तम् १ ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । 'पीवोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मँ-मु । शुद्धो—ख; शुद्धां—घ-भ-श; शुद्धां वीभो—झ; शुद्धां वांभो—त१-२-४; शुद्धांभो—त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि—मु । तैः प्रतिगृहीतं—त१—वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-
गृहीतं—त१-मँ । 'तैः प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मँसमुद्धरमहाशयः अभिप्रैति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः—झ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आश्विनशस्त्रयोः—झ-त३-४-न-भ-मँ ॥ ५५५. ३१. शबभावो—मँ-मु । शब्दभावो—झ-त-न-भ;
शब्दाभावो—श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मँ-मु । विगतमपायां—ख-न-भ; विगमनम-
पायां—झ-त-श ॥ ५५६. २५. गोयूतौ—भ-श-मु । गोयूतौ—ख-त-न-मँ ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—ई-मु । उपगच्छतं—मँ ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-मँ-मु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयगतिभिः—च-थ-भ-मु । शंसनीयागतिभिः—ख; शंसनीयागामिभिः—झ-त;
शंसनीयाभिः—न-श । शंसनीयगामिभिः—घ१-मँ । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ वीराः—मँ-मु । दीर्घाः—ख-भ; वीर्याः—इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मँ-× ।
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मँ । उपगमयतं—श ॥ उपगच्छतम्—
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो—श । वा प्रेषितो—ख-झ-त३-न-भ-मँ ॥
५६०. १४. साधू—झ-त२-मँ । साधु—ख-झ-त३-४-न-भ । साधुषु—श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्व° ?—ई-मँ । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्व°—मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तमेव—ज-भ-श-मँ-मु । प्रथमांतरमेव—ख१-झ-त; प्रथमांतरेमेव—
न ॥ नामन्त्रितम्—श-मँ-मु । मामन्त्रितः—ज; मामन्त्रितं—ख१-झ-न-भ; सामन्त्रितं—त ॥ ५६३.
१०. मद्जनने व्यग्रम्—ई । मद्जननेऽव्यग्रं—मँ-मु ॥ ५६४. ८. बहुदावृतमो—ख१-मु । बहु-
दावृजनो—मँ इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशव्यस्य । 'पारशव्यस्य' इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्थे—१-मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्थे' इति कल्पितः । तद्युपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'क्तोक्थे' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (९. ११, १३) अवलोकनीयम् '
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्थानि' इति प्रक्रम्य 'महौं हन्द्रो य ओजसा'
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—ऋ-मॅ-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—१-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निर. १०. १०; ऋ. सं. ५. ८३. १ । पर्जयिता प्रार्जयिता—ऋ । प्रार्जयिता-
घ-त२-४-भ-मॅ ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकापर्वाणि—न; शतसंख्यापर्वाणि
इतरेषु मॅ-पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथग्र्यः प्राष्टवर्णाः—१-मॅ-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यातः वर्णः यासां ताः इति विग्रहः ।
निर. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-ऋ-त-न-भ-श-मॅ । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [? सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—घ१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपितां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । मु-पुस्तकस्थोऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः^१ ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—मॅ । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—मॅ । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—ऋ-ऋ-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-ऋ-
ऋ-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मॅ ॥ ५७१. ३०. ह्वयन्ते—१-मॅ- । ह्वयन्ते—मु । 'ह्वयन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । मु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—१-मॅ ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यभिष्टोमादिषु—
श-मॅ । इत्यभिष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—१-मु ।
बहु दानं—मॅ ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—मॅ । शतगुणितानि—१-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यदा—मॅ-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-ऋ-ऋ-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मॅ ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-ऋ-ऋ-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मॅ ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयश्चकाः—मॅ । प्रवृत्तयश्चकाः—घ-ऋ-त-मु । प्रवृत्तयश्चकामाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयश्चकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै... भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गौतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्यानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—मॅ-वृ.उ. ।
सर्वाणि—१-मु ॥ संहृद्धानि—न-श-मॅ-मु-वृ. उ. । संबन्धानि—ख; संदन्धानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्यस्य—भ-श-मॅ-मु । आप्तस्य—ख१-ऋ-त-न; आप्तस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशानाः—त-न-
श-मॅ-मु । 'उशाना' इति पदपाठः । उशाना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान... दादेशाः—
मॅ-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—ऋ-ऋ-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबंधि—१-मु ॥ ५८०. २३. रथकट्टया—झ-त-न-श-
*मं-मु । (केषुचिद्विहितपुस्तकेषु 'ट्य' इत्यक्षरं 'य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकट्टया—घ-१-ञ-
रथकक्षया—ख-१-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु । आनुष्टुभमिति—१-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-मं-मु । ऋषिः—ख-झ-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यज्ञे—१ ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य...ञ्छान्दसः—१-मं-मु ॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
प्रियमाणा—ख-१-भ-मं । प्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
१-मं-मु । 'रयिशब्दात्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्रातो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राताश्रौष्ठां—झ-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—झ-त-२-४-मु । भक्षितारौ-
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । 'गायत्र्या उपाद्ये' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५८९. १०
अतिरिक्तोक्थे—त-मु । अतिरिक्तोक्थ्ये—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—झ-झ-मं-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. गुम्नादीनि—मं-मु । चुम्नादीन्—१ ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—थ; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-१-झ-त-न-भ-मु । 'तावेतद्यज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-झ-झ-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असुरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्कसप्तकाष्टकैः—ख-१-ञ-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्क-
सप्तकाष्टकै—ज-झ-त-३-४-भ । षट्कसप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—१-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-झ-झ-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अञ्प्रत्ययः । अजप्रत्ययः—झ-१ । अङ्प्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र 'अञ्प्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-१-भ-१-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-झ-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—थ; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. प्रहीता—१ । यहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्रांचती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्रांचं—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणं गणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-मं-मु । स्तुत्यं गुणं—झ-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३. २. परस्मैपदं । द्विर्वचनप्रकरणे । परद्विर्वचनप्रकरणे—ग; परस्परं द्विर्वचनं (द्विर्वचनं—
न) परेण—न-श । परस्परं द्विर्वचनपरेण—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् '
इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मँक्समुल्लरमहाशयैःनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः '
इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू-ग-न-भ-श । नु-ख-त-मँ-मु ॥ ६०४. २६.
यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—*मँ-मु-× ॥
६०५. २९. तित्विषे—ग । स तित्विषे—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशिशब्दे—ग-न-भ-मु ।
षोडशब्दे—ख । षोडशशब्दे—त-श-मँ-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयार्तिं प्रेरयति—मु । इयार्तिं प्रेरयति—ग;
यिप्रार्तिं । प्रेरयति—य । प्रेरयति—मँ इतरेषु च । ' प्रेरार्तिं प्रेरयति ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन
संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयालिन्द्रस्य—ग-श-मँ-मु । अयालिन्द्रस्य—ख-न-भ-श; अथा-
लिन्द्रस्य—त; अयालिन्द्रस्य—ग-२-तै, ब्रा, । वा, सं, २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहना-
धिकरणे—ख-ग-ज्ञ-भ-३-श-मु । दोहनाधिकारणे—मँ इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय—भ-श; वर्धयितार—श । वर्ध-
यिता च—मँ इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (छांदसो) लङ्—ग-श; लिङि—ग-२;
लङि—मँ इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-मँ-मु । यज्ञे—ग-श; यज्ञ-ख-त-२-३-४; वेद्या-
स्तीर्णे बर्हिषि—घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा—ज्ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ ।
ईमहे—त-मँ-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-मँ-मु । विदितारं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७.
बह्व्यः—भ । वृद्धाः—श; वृद्धाः—ख-त । वृद्धाः—ग-घ-न-मँ-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—मँ-मु ।
पूर्वोक्तेः—ऽ ॥ ६११. १९. अवितेदसि—ग-घ-मु । अवितासि—मँ इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-
न-भ-मु । रक्षिते—ख-त-२-३; रक्षितो—ज्ञ-त-४; रक्षिता—श-मँ । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥
६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—मँ-मु । जान् वर्तते—ख-त; ना अनुवर्तते—ग; जानन् वर्तते—घ-भ;
तानन्—थ; जा वर्तते—न; जाल् वर्तते—श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरुत्पादिताभिः—*मँ-मु ।
ऋषिरुच्यते ताभिः—ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः—ग; ऋषिरुच्यरिताभिः—भ-१-३;
ऋषिरुच्यते ताभिः—श ॥ ६१४. १२. प्रततवसू—ग-२ । प्रतवसू—ग-१; प्रतवसू—ख-त-भ । प्राप्तवसू-
मँ-मु-निर, ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः—घ । अन्यापि दैवी प्रजा—ख-
त-न-श-मँ । अन्यापि दैवीः प्रजाः—मु । अन्यापि देवाः प्रजा—भ । अन्या अपि देवप्रजाः—ग ॥ ६१४.
२४. हिंसित्यः सत्यः—ग । हिंसित्यः स्यः—ख-त-न-भ-श; हिंसित्यः—घ-मँ-मु । ' हिंसित्यः सत्यः '
इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-
प्रज्ञेद्र—ख-त-भ-२-मँ-मु । बहुप्रज्ञे इन्द्र—श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु ।
अभीष्टस्य—ग । अभीष्टफलस्य—मँ ॥

[८. १४] ६१५. २५. काण्व्यायनौ—ऽ-मँ-मु । काण्व्यायनौ—अनु. भा. ॥ ६१६. १. एव-
महमपि—ग । एवमपि—ख-त-न-भ-२-श-मँ । एवमपि यद्यदि अहं—मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि—
भ-१; एव महेश्वरो भवसिमपि—भ-३; ईश्वरो भवसि—य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-
*मँ-मु । दृढीकृतारो—न; दृढां कृता—श; दृढीकृता—इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृह दृहि वृहि

वृद्धौ—न । बृह दृहि बृहि वृद्धौ—ख-ञ-त२-३-भ२-मँ-मु । दृह दृहि वृद्धौ—ग-भ१-३-श; बृह दृहि वृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृतार्थे—मँ इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगृहे—ख-त-न-भ-श-मु । जग्रहे—ग-मँ ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्—ख-ञ-त३-४-न-भ१-३-मँ । तदा अञ्चैस्त्रीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो... असुरान्' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. --- हे इन्द्र... प्रेरितवानसि—ख-ञ-त३-४-न-भ१-३-मँ । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं द्यां द्युलोकं—श) मायाभिः उत्सिस्वप्सतः (उत्सिस्वप्सतः उत्सष्टु-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः द्यामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्सिस्वप्सतः सर्वत्र प्रसरतः द्यामारुक्षतः द्युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-मँ-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहननादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्रातेषु—न-मँ-मु । 'प्रातेषु' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ञ-त२-३; त्येषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । मँ-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-भ । एवातः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ऽ-मु । युधायुधेन—मँ ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तृचो—ग-भ१-मँ-मु । आद्या च—ख-त; आद्य-न; आद्यस्तृचो—भ२ ॥ ६२४. १९. केशिना केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-मँ । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतवन्तः—घ; सुतवतः—त२-४ । सुतवन्तः—श-मँ ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ऽ-मु । सुतवतः—मँ ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु। शिप्रिन् ।' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माघोर्न च । इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वात्रैचं' इत्यस्य स्थाने 'वात्रैच्ने' इति मँ-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-मँ-मु । °दक्षिणे पदेन—ख-ञ-त२-४-न; °दक्षिणपदेन—त३; °दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ऽ-मँ-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ऽ-मँ-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-मँ-मु । शाचिषा—ख-त-श; शाचिषापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—मँ-मु । अतः—ऽ ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-मँ । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयतेव—न ॥ ६२६. ३१. ष्यत्प्रत्ययो—मँ । यत्प्रत्ययो—ऽ-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्युचम्—भ-मँ । द्वाविंशत्त्वं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पश्चाञ्छोधितः)—मँ । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ऽ-मु । करणार्थे—मँ ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-मँ-मु । शिष्याते—ख-त-न; शिष्टः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ऽ-मु । पूर्वस्य—मँ । ६३०. २४. अयमर्थः—मँ-मु । अयमर्थं—ख-त; योमर्थः—ग१; यथा मर्थः—ग२; अयर्थः—न; अथमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु। कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मँ ॥ ६३२. १०. नः अस्मभ्यम्—ख-घ-श-त१-मु। एतन्नास्ति ण-त२-३-४-न-भ-श-मँ-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोमरेः—त४-भ-श-मँ-मु। सोमरिः ऋषिः-घ; सौमरेः-इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोमरि०—ज्ञ-भ-श-मँ-मु। सौमरिः-ग; सौमरं-ख-त१-२-३-न ॥ पितुर्न—ख-ज्ञ-त२-न-भ-श-मँ-मु-अनु। वितुर-ग; पितु-त३ ॥ ६३३. ३. बहेर्लिटि—ख-ग-श-त१-२-न-भ-श-मु। बहेः-त३-मँ ॥ ६३३. ९. ईमिमम्—त२-न-भ-श-मँ-मु। ई इमं-ज्ञ ॥ व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु। विभूतदानं वा-ग; व्याप्तधनं-घ। विभूतदानं-मँ ॥ ६३३. १७. यष्टृतमम्—ख-ग-घ-१-त२-न-भ-श-मु। इष्टृतमं-च; यष्टृतमं-ज्ञ। इष्टृतमं-त३-मँ ॥ ६३३. २५. प्रकृतिभावः—ऽमु। प्रकृतिता च-मँ ॥ ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-र-य-श। ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-भ१। 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति-त३-मँ-मु ॥ ६३४. २. मर्तः—ख-ग-१-ज्ञ-त१-२-न-भ-१-मु। मर्त्यः-ग-र-त३-भ-र-श-मँ ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-१-श-मु। ब्रह्मयज्ञ-न-भ-र-य। मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। त३-४-मँ-पुस्तकेऽवेतन्नास्ति ॥ ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। एतन्नास्ति त३-मँ ॥ ६३४. २६. अभीष्टफल०—ऽमु। आभिषवफल०-मँ ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु। प्रत्यक्षत्वकृतः-ख-त३। प्रत्यक्षत्वकर्ता-मँ ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मँ-मु। त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि-ख; क्षेमासो रग्यान्यपि-घ-न-भ; त्वेक्षेमा धीरणान्यपि-त३; क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि-श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ। एव-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६३५. १. दाश्वध्वरः—ऽमु। दाश्वध्वरश्च-मँ ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श। सनिता-ज्ञ-त२-मँ। अस्तु भवतु-मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-र-श। ज्ञानवतो-ग-भ-३; ज्ञातव-त; ज्ञातवो-भ-१; ज्ञातव्यस्य-ख-मँ-मु ॥ ६३६. ११. निशान०—मँ-मु। निशान०-ख; निशान०-ग-न-भ-श; निशान०-न ॥ ६३६. १२. सः-ग। एतन्नास्ति मँ-इतरलिखितपुस्तकेषु च। सोऽग्निर्षीभिः-मु ॥ ६३७. १३. सौत्ये—भ-१-३-मु। सौत्ये-ग; स्तौत्ये-भ-२; स्वौत्ये-श। स्तौत्ये-मँ इतरेषु च ॥ ६३९. १३-१४. ये यथा.....भवन्ति। 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९. १४. भवेयमिति—मँ-मु। भवति-ख-त-श; भवानि-ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा-ग-भ-१। व-ख-त-न-श। च-मँ-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मँ। मुष्कानि-ऽमु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्यत्वेन—ग-त-भ-१-३-मँ-मु। स्तोतव्येन-ख-न-भ-र-श ॥ ६४१. १९. लभेय—मँ। लभेयं-ऽमु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु। सर्व-ग। एतन्नास्ति घ-त४-मँ ॥ ६४२. १४. त२-३-४-न-श-मँ-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते। ख-ज्ञ-त१-भ-मु-पुस्तकेषु- 'अप्येतद्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति। उतशब्दः एवमुभयं तं ('तं' नास्ति भ-निरुक्तटीकायां च) संभावयति। मे मह्यं (मम-निरु. टी.) प्रथियो प्रयायते प्रगम्यते (शाम्यते-य) येन तत् प्रथियु (प्रथियुः-मु) धनमश्नादि। तस्य प्रथियोः धनस्य बह्वदात् (धनं दात्-ख)। ताभिः कन्याभिः सह वथियोः। ऊयते येन तद्वथियु वञ्जादि तस्य च बह्वदात्। तिसृणां (तिसृणां-ख-भ-१-निरु. टी.) सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवदसुः

भाबयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ज्ञ-भ१; देयानां—य) दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां—निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः एतद्गुण-युक्ताश्च मल्लमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुधुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेषु एतददात् मल्लम् । सुवास्तुनाम (सुवास्तुः—ज्ञ-भ१-निरु.) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘ कूलं या प्रयौति सा प्रथियुः । वृक्षादिकं यावयौति सा वथियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवदभवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके — ‘ उताप्येतद्यदुक्तं मे मल्लं प्रथियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मल्लमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुधुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थे अधि एतददात् मल्लम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् । अग्रतो गामी युवद्वसुः भावयता वसूनां (बहूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतत्संख्यायुक्ताः ’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘ गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानः अस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगतव्यं गच्छत—घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत—मँ^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ज्ञ-भ-मँ-मु । तद्वंतः—ग-श; तद्वातः—त२-३-४; तद्वांतः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मँ-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ‘ प्रत्यक्षकृतः ’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते—श । निष्पाद्यते—भ३-मँ-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मँ-मु । अंतरिक्षं—श; अंतरिक्षं—इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-भ१-३-मु । पाल्यते—ख-त-न-भ२-श-मँ ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172 :

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) : अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyana, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭikā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Mss. ख-ज्ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭikā.

२. Cf. Max Müller : Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 169 : “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगतारः मरुतः आगत अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*.

पार्थ विशेष्यते—त३-न-मँ-मु । शार्थो विशेष्यत-ख-त२; शार्थो विशेष्यते-ग-ज्ञ-त४-भ; कीदृशो
 पार्थाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—मँ-मु । शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-
 न्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ । रः-ग । स्म-त-मँ-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—
 ा-मँ-मु । हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ज्ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना
 मुम्नानि सुखानि—ग-न-भ-मु । सुम्ना सुखानि-घ-श । सुखानि-त-मँ ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—
 ा-भ । वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-मँ-मु । ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०.
 ष्व्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—मँ-मु । सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सन्तने-
 ण ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-मँ-मु । धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न;
 धारयितरि यष्टरि स्तोत्ररि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोत्रे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—
 ि । असक्तशत्रवः-ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३ । कल्याणीभिः
 तोत्राभिः-ख-ज्ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रभिः-न-भ२;
 कल्याणीभिस्तभिः-य । कल्याणीभिः-मँ ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१ । वाजन्ति-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-
 ा-न-भ । त्वा-त२-३-श । ख-ज्ञ-त४-मँ-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-
 ायसी—मँ-मु । गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-
 ायसोः-श ॥ उच्येते—मँ-मु । उच्येते-ई ॥ ६६१. ४. श्रीते—भ१-३ । श्रीतेन-ख-त-न-
 ा२-श-मँ-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु । अभूमः-घ । भवामः-ख-ग-त-मँ ॥
 ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-मँ-मु । सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; सुप्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः-न; सुष्य-
 ययः-भ१; सुतयः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—मँ । ते त्वां-मु । उत त्वं-ख-ज्ञ-त१-२;
 ा त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; तु त त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥
 ऋया इति—ग-मँ-मु । रक्षत इति-त१-२-४-भ२; रक्षत इति-ज्ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥
 ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ । अभ्यवहार्यं-न । अभ्यवहार्यं-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६५३.
 २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-मँ । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे यं
 त्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि घनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनंत-
 मेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव ह्ययसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थः-ख-ज्ञ-
 ा१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदनुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टृत्वं
 णोषि करोषि आदित् अनंतरमेव पितेव सन् तेन हूयसे-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ । तस्मादन्नं न-
 ा२-ज्ञ-त१-४-भ१-२; तस्माद्धनं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग१-त२-३-न-श-मँ-मु ॥ ग्रहेः—
 ज्ञ-त२-३-४-न-भ२-श-मु । ग्रहेः-ग-ज्ञ-भ१-३-मँ ॥ ६५४. १८. घनादिभिः—ख-ग-त२-न-
 ा-मँ-मु । नादिभिः-त३; भरणादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कैश्चित्—ग-मँ-मु । कश्चित्-
 इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-मँ-मु । प्रतंत तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तत्रंते तान्-
 भ१; प्रतंते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग२-भ३-मँ-मु । धनौ
 णोति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनैः सनोति-त१. धनैः सनोति-भ२. धनं सनोति-श-
 णैस्तनोमि-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आश्विनम्—ग-श-त२-भ१-३-३-मै-मु-अनु. । अश्विनं—ख-त३-४-न-भ२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-३-मै-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-श-त१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त३-४-न । सुहवा—घ-मै ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंबरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंबरे—ख-घ-त-मै ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-श-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—३-मै-मु ॥ ६५५. २९. कैश्विदप्यनुपद्रवम्—३-मै-मु । ॥ ६५६. ३. द्योतनशीलौ—ख-ग-श-त३-४-भ-श-३-मै-मु । द्योतनं—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ१-३ । मै इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—३-मै-मु । मन्त्रांतरं सति—ख-त-य; मन्त्रांतरं संति—न-भ१-२; मन्त्रांतरे सति—भ३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-मै ॥ ६५६. ३१. वृकेण—३-मै-मु । वृकेण लांगलेन—३ ॥ ६५७. १. धान्यम्—३-मै-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-३-मै-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयातमागच्छतं—च-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—श)—श-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—३-मु । एव—मै ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ२ । आगतं—मै-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—३-मै-मु ॥ ६५८. ६. अधृतगमनाः—ग-भ१-३-३-मै-मु । अधृतनाः—त४; अधृतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो-भ-मै । वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—३-मै । मालाभिः—३-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-श-त२-न-भ१-३-३-मै-मु । यामन् मार्गौ—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गौ—भ२ ॥ ६१९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मत्—मै-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीयशीलौ—३-मै । सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मॅक्समुहूरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—मै-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताक्षित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—मै इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-३-मै-मु । प्रयच्छति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—मै-मु । लिटि—३ ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । आनुषक्तं—मै । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—३-मै-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-३-मै-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-श-त१-२-भ२-य-श; घत्रयज्ञं प्रति—त३-४-न; शं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. मायायापि तस्य—ग-घ-३-मै-मु । मायावि (व्योवि—श) तस्य—ख-श-त३-४-भ२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-मै ॥ ६६३. २६. गृहे—३-मै-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—मै-मु । नोस्माकं—३ ॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलत्तेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलत्तेजसो—त२-४; ज्वालत्तेजसे—न । ज्वालत्तेजसे—मै-मु ॥ कथमिव—ख-ग-श-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—मै-मु ॥ ६६५. १०. बाध-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-#मं-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ञ-त२-३-४-न; बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५. १७. अरणीभिः—ग-घ-#मं-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—श; यशस्वं—श; यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-मं ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—#मं । वैयश्वमना ऋषिः—ई-मु ॥ ६६७. ४. इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—मं । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०. हि प्रसिद्धौ—मं-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधाभो-पेतम्—भ१-३-श-#मं-मु । नानाविधौपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३ निरेकम्—#मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ञ-#मं । स्तवानः—ख-ग-त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान-श ॥ ६६८. १२. तथा मनः—#मं-× । तथा मदीयं मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-मं-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—ग-#मं-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-मं-मु इतरेषु च ॥ मद्करम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—ग-भ१-श-#मं-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक् सदावृधः सर्वदा वृद्धिमतो मध्वः—घ-मं ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु.....वर्धकः—ग-भ । एतन्नास्ति ख-त-न-श-मं-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः' इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिंच' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—ग-भ-मं-मु । कोपे(कोये-त१-२)नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श^१ । 'स्तूयते खलु' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विकांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—#मं-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्' इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मंक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुम्—#मं । छान्दसो वोम—ख-त-न; छान्दसो द्वितीयो नुद्-भ; छान्दसो लोपः—श । छान्दस आगमः—मु ॥ ६७१. ७. सर्वैः—ग-ञ-भ३-#मं-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ञ-न-भ-श-#मं । ऋत्विस्तः—ख त२-३ । ऋत्विग्भ्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-मं-मु ॥ ६७२. १. घृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. गृ. । घृतान्मातुश्च—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ । घृतान्मधुनश्च—घ-न-मं ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—मं इतरेषु च ॥ ६७२. २५-२६. नव वै.....दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रेऽशः तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मंक्समुल्लरमहाशयः ॥ ६७३. ६. संबोध्यह—ग-भ१-३-#मं-मु । संबोध्य-इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—#मं-मु । भवन्ति—ई ॥ शो^१धनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोघने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु । शोभाहेतुत्वात्—मं-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिव—#मं-मु । पद्यमानानां यजमानानां—ख; पतमानानां—ग२-त४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before अयमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१; परिपदां समानक-त१; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं-ग । निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मं-मु । सन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३; संन्यासे-त३; सन्यासे-त४ । 'संन्यसे' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन्-जोधपूरलिखित-पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं हन्ति—*मं-मु । किं पुना हंति-ख-त; किं पुनः हंति-ग-घ-श; किंतु नाहंति-न-भ१-२-य; किमु न हंति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युधं)-ख-त-श । हनन-साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श; वर्धनं-भ ॥ ६७४. १९. प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्—ऽ ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति—ऽ । 'कारय' इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्—ऽ ॥ ६७५. २. यदा—भ३-मं-मु । यद्वा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२; यद्वा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ज्ञ-त२-भ-मं । वैयश्नमामा-मु ॥ ६७५. २२. कर्त्रपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्तृपेक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४. ऋतावाना—ऽ-मं । 'ऋतुर्वानौ' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्देगः—भ-मं-मु । बलाद्देग-ख-त; बलाद्देग-श; देग-न ॥ ६७६. १२. क्षियतेः—त२-न-श-मं-मु । क्षीयतेः-भ । 'क्षियतेः' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्टयवेला तदा—*मं । वृष्टयवेजानाद-ख-त-न-भ२; वृष्टयभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्वाक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३. तद्बद्धुःसहेन—भ१-श-मं-मु । तद्बद्धुःसहेन-ख-त-न; तद्बद्धुःसहेन-भ२-३ । तद्बद्धुःसहेन-मु ॥ अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श; लोकत्रयेन-भ१; लोकत्रय-भ२-य; लोकत्रये-भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । 'वृद्धश्रवसः' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—*मं-मु । पालनैवत्त्वात्-ख-ज्ञ-त३-४; पालनैवत्त्वात्-त१-२; पालनैवत्त्वात्-न; पलितेवत्त्वात्-भ१; पलितेवत्त्वात्-भ२; मरुत्यालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥ ६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुरुतरं—ऽ ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-मं-मु । पालयंतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. बरुणस्य—श-मं । बरुण-भ१; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं । धां-ख; व-त१; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२; स्थानति-त१; अंतरान्-घ; अंतानपि-भ३; पारं परितो मिनोमि-श ॥ ६७९. २३. रूपम्—*मं-मु-× ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी—ऽ ॥ ६८०. ११. उक्षुण्णशब्दात्—न-भ-मं । उक्षुण्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्धयभावोऽपि-ख-त-न-भ१-३-मु; वृद्धयभावोऽपि-भ२; वृद्धयभावोऽपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पिप्राशब्देन (?)—ऽ-मं-मु ॥ ६८०. २१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुशलं-भ१; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । तु कुशलं-मं । एतदुर्वोधं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-मं-मु । अयुतनेतृणां-ख; अधुयनेतृणां-त-न; अधुयनेतृणां-भ१-२; अप्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-मं । भवेत—ऽ । भवेतं-मु ॥ ६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न; मेधाविनौ-घ-श; मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं—ऽ ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—तर-०-मु-अनु. । तत्पूर्व्यः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
दशर्चः—भ३-मु। पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-० ॥ ६८१. १४. युवयो रथम्—घ-मु। युवयोरर्थ-०-
इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-०-मु। तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
शीलौ रुबन्तौ—०-मु। रोदनशीलो देवत्वौ—न; रोदनशीलो देवत्वौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
संक्षेपशयतम्—०-मु। संक्षेदयतं—ख-ज्ञ-त-१-२-३-भ-२-३; संक्षेदयतं—त-४-न; संक्षेदयतं—भ१; संकेत-
यनं—श ॥ ०-संक्षेपशयतयोः—०-मु। ०-संक्षेपशयतयोः—ख-त-भ-२-३; (हि) संक्षेपशयतयोः—न; ०-संक्षेपशयतयोः—
भ१; ०-संक्षेपशयतयोः—श ॥ ६८२. २०. युवयोः—०-मु। युवां-० ॥ ते तत्रैव—०-मु। ते तु
तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैवं—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यवावनीयौ—०-मु। तैरपच्यवावनीयौ—
ख-भ१; तैरपच्यवावनीयौ—त-न-भ-२; कैरपच्यवावनीयौ—भ३; तैरपच्यवावनीयौ—श ॥ ६८३. १२
स्तुत्या—०-मु। स्तुत्या-० ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—०-मु। आनेतृन्-० ॥ ६८३. २२.
आढागमः—भ-२। अढागमः—त-२-न-भ-१-श-०-मु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—० ॥ आत्माय-
त्तया—०-मु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-घ-त-न-भ-१-२-श-मु। संगतौ—भ-३-० ॥ ६८४.
२८. क्रतौ—श-०-मु। इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ-३-श-०-मु। हवानां—त-न-भ-२ ॥
६८५. ६. सप्तम्याः सः—०-मु। सप्तम्याः सुः—मु। अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
०-मु। मनुष्यौ—० ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्या—भ। श्वेतयावरीनान्यो—त-न-श। श्वेतया-
वरीनाम्यो—०-मु ॥ ६८५. २१. हिरण्मयकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श। हिरण्मयकूलवत्त्वात्—०-मु ॥
६८५. २८. करलास्फालनैः—त-१-२-३-न-भ-श-मु। करलास्फालनैः—ख; करलास्फालनैः—ज्ञ-त-४।
करलास्फालनैः—०-मु। 'करलास्फालनैः' इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ आश्वस्य
पोषणीयौ—भ-३-०-मु। आश्वस्य (अश्वस्य—भ-१-२) पोषणीया—त-१-२-३-न-भ-१-२; आश्वस्य
पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्ववावह—०-मु। अश्ववाह—ज्ञ-त-२-भ; अश्ववाह—त-३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-०-मु-अनु. । प्रागाथं—ख-त-न-मु ॥ ६८७. ३२.
ओषधयः—०-मु। ओषधयः—० ॥ ६८८. २०. वा—०-मु-० ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—० ॥
स्तोत्रेषु—०-मु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषतया प्राप्तव्यया—०-मु। शिश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—ज्ञ-त-२-३-
४-भ-२; शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—त-१; शिश्रूषतया मातव्यया—न-भ-१; शुश्रूषिततया जानव्यया—भ-३;
शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—श ॥ तथा—भ-३-०-मु। गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
०-कर्मणि—०-मु। ०-कर्मणि—० (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्त्वात् यदा
णिच्—०-मु। विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिच्—ज्ञ-त-२-३-४; विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच्—न-भ;
विभाषिताणिच्त्वात्पाणिच्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—० ॥ कुर्वति—०-मु ॥ ६९१. ३१.
अपरम्—०-मु-० ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—०-मु। क्रियमाणत्वात्—ख-त-न-भ-२; क्रिय-
माणानां—ग-भ-१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्भाक्त्वम्—ग-भ-२-य। हविर्भाक्त्वं—त-४-न; हविर्भक्षं-
ज्ञ-त-२। हविर्भक्षं—श-०-मु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—०-मु। ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ-१;
ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ-२-३-श ॥ ६९३. १८. सुषिः—० ॥ निमुचिः—०-मु ॥ ६९३. २०.
धनं मनवे—०-मु। धनं मध्ये—ग-भ-३; धने मध्ये—त-भ-१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आत्तानां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्नोचने—मँ । आनिम्नोचने—ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचने—ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्—ऽ-मँ । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं—मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै—ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुह्वतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे—घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । 'तत् धनम्' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आवृणीमहे संभजामः । तथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः—ऽ-मु । विश्वे देवे—मँ ॥ ६९५. १३. निर्दिशति—भ-१-३-श-मु । निर्दिशति—इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ऽ-मँ । दितेः—मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चने (?)—ऽ-मँ-मु । 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चने' इति भाव्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशक्ने—ऽ-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः—ग-श-मु । किञ्चित्पदलिङ्गात् (०पदलिङ्गात्—भ-२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्—ख-त-३-४) देवताः—ख-त-१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः—श । किञ्चित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्—ग-न-भ-मँ । सोम्यं—त-श-मु ॥ ६९६. ११. शबलतादिषु (?)—*मँ । शबलतादिषु—त-४; सचलतादिषु—श; सर्वलतादिषु—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्रते—*मँ-मु । तावुदिते—ख-त-३; तानुभानुपुष्टे उदक्षे—ग, तावुउदिते—श-त-१-२; तावुदते—त-४-भ-१-२; तावुदात—न; लताः पुष्यंते—भ-३; तापोपनुदत्—श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु—*मँ-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन—य) पुष्यंति खलु—ख-श-त-१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखोपशमनेन—त-३-४-न) पुष्टानि खलु—ग-त-३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः—ग-मँ-मु । शस्त्रयश्चन्द्रनेतृकाः—त-न-भ-२-श; रत्नयश्चन्द्रनेत्रकाः—भ-१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि—मँ । अपामावरकाणि—ऽ-मु ॥ ६९७. १४. यथा—*मँ-मु । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदादृत्य—ऽ-मँ-मु । 'तानि आदृत्य' इति भाव्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः—*मँ । तस्य सहायेभ्यः—ऽ-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि—*मँ-मु । लोटि—ऽ-मु ॥ ६९८. २२. लुगभावः—न-भ-मँ-मु । नुगभावः—त-श; स्वभावः—ग ॥ असतिः—न-भ । असथेति—त-श-मँ-मु । ६९९. १. धनादिमन्त्रश्च—भ-३-मँ-मु । धनादिमन्त्रश्च—इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्—*मँ । मानवात् (मनुः—न; मानवाः—श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन—श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं—श) मार्गं चक्रे तस्मात्—श-त-३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः—घ । त-२-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मादनन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके—'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्—*मँ-मु । मास्मान्—ऽ-मु ॥ ६९९. ११. विश्वानरः—*मँ । विश्वानरः—ऽ-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति—*मँ । शृणोति—ऽ-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः—*मँ । लेट्यडागमौ—ऽ-मु । लेट्यडागमाः' इति भाव्यम् ॥ ब्रह्म—मँ । ब्रह्मेत्—घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव सु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मं । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-म-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त३-न-भ१; पू-यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मं-मु । यो हेमरथैः—ख-त-न; यागे रथैः-ग; यो हेमरथः-भ; यो हेमरथे-घ ॥ ७००. १२. येन—*मं-मु । तेन-ई ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-*मं-पुस्तकेऽवेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-*मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मं । प्राशय्यान्-ई-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मं-मु । अपि-ई ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मं-मु । अपलपति-ई । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-*मं-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-*मं । वर्तामिदमित्यर्थः—ख; वर्तामित्यर्थः—ज्ञ; वर्तामिदमित्यर्थः—त२; वर्ताम इत्यर्थः—मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपायितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपायितारो-त३-४-न-श-मं ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—ई-मं-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-*मं । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्च—भ३-*मं-मु । शीघ्रगमनाश्च—ग; गमनाश्च—ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मं-मु । अच्छावाको-ग; आच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—ई-मं-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचावच्छा-वाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मंसमुहुरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दनामकम् । सृविदं सृविदनामकं-न-भ; सृविदं एतन्नामकं-घ । सृविदनामकं-ख-ग-त-श-मं-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—ई । नगरमिव-मं-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्च—ग-*मं-मु । शोभनपारश्च-भ३; शोभनवरणश्च-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-*मं-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. बुसं तुभ्यमिति—*मं । बुसं तुभ्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुभ्येति-ज्ञ-त१-२; तुसं संतुग्धं-न; नुसः संतुग्धेति-त३-४; तुसं बुसं तुभ्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निन्नं देशम्—ई-मु । निन्नदेशं-मं ॥ ७०८. २९. अर्ध्वयो—घ-मु । अर्ध्वयवः-मं इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—ई-मं । 'आ गमः इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृतः—*मं-मु । परिवृतः-ग; आवृतः-ज्ञ-त३; अवृतः-त१-२-४; अवृतः-न; रपवृतः-भ ॥ ७११. २२. अश्वः अश्वन्त्यस्मि-न्निति—भ२-*मं-मु । शुष शृष्वन्त्यस्मिन्निति-ग; अश्वः सन् अश्वं अश्वन्त्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; अश्वं अश्वन्त्यस्मिन्निति-त३-४; अश्वः अश्वन्त्यस्मिन्निति-भ१-२; अश्वन्त्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-भिश्चाकृष्टः—*मं-मु । वृषाश्चाकृष्टो-ख-त३; वृषाश्चकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषभिः सेकृत्भिः सोमरसस्य सोतृभिः (सेकृत्भिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—ई-मं । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मं ॥ ७१४. ३. महान्—ग-मं । महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त४-श-मं-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—मं-मु । ते तव—ऽ ॥ ७१४. १५. प्रायोगिः—मं-मु । प्रायोगिः—ऽ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ । रथः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ञ-त३-न-भ-मु-अनु । ऐन्द्र-ग-त४-मं ॥ गायत्रः—न-भ-मु-अनु । गायत्र्यः—ग-त-मं ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श । सोमलता—मं-मु इतरेषु च ॥ ७१७. १५. अर्ये । ' अर्यः ' इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ२-श-मु । भ१-३-मं एतेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—मं-मु । उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ२; उपश्रुतिश्रुतेः—भ१-३-य ॥ ७१८. १२. वा । एतस्मादनन्तरं ' धनानि ' इत्यावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मं । तेषु तेषु—ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वेषु—मु ॥ ७१९. २. तिष्ठम् इति—मं-मु । तिष्ठति—ख-त-न-भ१-२-श; तिष्ठदिति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठंति—भ३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्टाज्योतिषम्—त२-४-मं । उपरिष्टा°—श-श-मु; औपरिष्टा°—न-भ । औपरिष्टाज्योतिषम्—अनु ॥ ७१९. ८. अप्नोर्यामे—भ३ । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे—त-न-भ१-श-मं-मु । अश्विनोर्ध्वं—ग; अश्विनोर्यांगे—भ२; ' अतोर्यामे ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्थे—न । ' रिक्तोक्थे '—मं-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां ' रिक्तोक्थे ' इत्यस्य स्थाने ' रिक्तोक्थे ' इति पठनीयम् ॥ ७१९. १५. सजोषसा । ' सजोषसौ ' इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सवना सर्वाणि—घ-न-भ३-मु । विश्वा विश्वानि—भ२ । विश्वा सर्वाणि—मं ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-श । वा वनं (?)—मं-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु । वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श । गगणं—मं ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ऽ-मं । ' मित्रावरुणवन्तौ ' इति पदपाठः । मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥ धर्मवन्ता—घ-श-मु । धर्मवन्तौ—मं इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—ऽ-मु । अभिषवं—मं ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे ' सह ' नास्ति । ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. कृष्पतं कृष्यतम्—मु । तृष्यतां—ख-ञ-त३-४-न-भ१-३; तृष्यतः—ग; तृपतं तृष्यतां—घ; तृष्यतं—त१-२-भ२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—मं-तै. सं. । अन्यान्यासु—ग; अन्या—त-भ । अन्य—मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मं-मु । रक्षसि—घ-त-न-भ२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ३-मं-मु । प्रत्रस्यमाविथ—ख-त२-३-४-न-भ१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ञ-त१; पुत्रं त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । ' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम् ' इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण ' पृष्ठथस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् ' इति भाष्यमिति प्रतिभाति । मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मं-मु । प्ररक्षः—घ; रक्ष—त२-श । ' प्रारक्षः ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य भुवनस्य—ग-घ-भ१-३-मु । स्य भुवनस्य—इतरेषु । भुवनस्य—मं ॥

[८. ३८] ७२८. २३. °स्तोत्रियसंज्ञकलृचः—मं-मु । °स्तोत्रियसंज्ञक—त-भ ॥ ७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—मं-मु । प्रातःसवनीय—ग-त४-भ२; प्रातःसवन—ञ-त२-भ३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मादनन्तरं 'ऋतौ कालेकाले यष्ट्व्यौ' इति ऋ-भ२-य-पुस्तके-
ष्वधिकं विद्यते ॥ भवथो हि—१-मु । भवथः-मं ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—ऋ-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु-ग-त४-मं-मु ॥ बोपतिष्ठन्तौ—ख-ग-ऋ-त३-४-न । यज्ञादिषु बोपतिष्ठन्तौ-
त१-२-भ२ । बोपतिष्ठन्तौ-मं-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मं । अभिगच्छन्त (?)-मु । गच्छतः-ग;
अभिच्छतः-घ; अभिगच्छतः-त-न-भ१; अभिगच्छत-भ२; अभिगच्छता-भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृत्तः परिवृत्तः—घ-मु । आवृत्तः-त१; आवृत्तः परिवृत्तः-इतरेषु । अभीवृत्तः-मं ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मं-मु । राजासि-घ; राजासाशिषे-त३-४-न; राजासाशिषे-ग; राजासाशिषे-
ऋ-त२; राजासाशिषे-भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—मं-मु । उरुभाग-ग; ऊरुभाग-ऋ-त२; उरु-
भीग-त३-४-भ२; उरुभीग-भ१; ऊरुणि-भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव-मं-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-मं-मु । आरंभणीयारभ्य-इतरेषु ॥ ७३३. २६. सहि-
षीमहि—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि-श । सहीषिमहि-घ-मं ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—मं । नाभाक नभाकवत् नभाकवंतौ-मु । नाभाक नभावंतौ-ख; नाभाकवंतौ-ग-श;
नभाकवत् नभाकवंतौ-घ; नाभाक नभाकवंतौ-त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मं-मु ।
इरज्यत-१ ॥ ७३५. ५. बल्याः—मं । बल्याः-घ; तमाया-ख-त-न-भ१-२-श; लताया-ग-भ३ ॥
गुष्पितम्—घ-त-न-भ२-मं-मु । गुष्पितं-ग; पुष्पितां-भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मं-
मु-× ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—१-मं-मु । 'आस्माकीनैः' इति भाष्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वञ्चिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—मं । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधन्तां साधयन्
सिद्धमन्यत्-ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञां सधन्ति साधन् सिद्धमन्यत्-ग; पूर्वीः बह्व्यः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधन्तां साधयन्तु-घ; पूर्वीः बह्व्यः धियः प्रज्ञाः साधन्तासाधयन्
सिद्धमन्यत्-भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधन्तासाधयन् सिद्धमन्यत्-मु ॥
७३६. २०. आण्डा—मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्भ्यश्च—ग-ऋ-भ३-मं-मु । मरुद्भ्यश्च-त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मं-मु । समान्या-१ ॥ ७३७. २१. समीपे यः—मं । समीपे-१-मु ॥
७३७. २३. समानया—मं-मु । समान्या-१ ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-मं-मु । रक्षति-
ग-घ-ऋ-त१-२; ररक्षति-त३-४; ररक्षिता-भ१ ॥ ७३९. ८ - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मं । यः बरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये जागृतो वर्तते यः बरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् विनाशयत् अस्य बरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्-ख-घ-ऋ-त१-२-भ२ । यः बरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये
जागृतो वर्तते यः बरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मृशत् परिमृशतो बरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य बरुणस्य पुरस्तात्-मु । परिमर्मृशत्
परिमृशतो-न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिबसतः—मं-मु । अंतरिक्षेधिबभ्रुतः-१ ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—मं-मु । भूमी(०मि-त१-भ३)रचिरिथता पप्रतुः-त-भ३;

भूमी(०मि-भ१)रधस्थिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः . द्यौरंतरिक्षभूमीः-घ ॥ ७४०. १. अर्धिस-
निर्णिजः । भाष्यकारः ' अर्धि ' , ' निर्णिजः ' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु । आधारयत्-श-मँ ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-०-मँ-आश्व. श्रौ. । एकादशिनः-त२-३-मु ।
एकादशिनाः-ग ॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-०-मँ-मु-आश्व. श्रौ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं-ग-त४-भ३-मँ ॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यबभूयेष्टयोः-मँ । कारीर्यावभूयेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यावभूयेष्टयाः-त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति-०-मँ-मु । बप्सति भक्षयति-घ; बप्सति भक्षयति-त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-०-मँ-मु । पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; वृथगित्येव-
भ१ । वाजसनेयिसंहितायां वेवरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च ' बृथक् ' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्रिभिः-मँ ॥ ७४३. १०. ध्रुत् धासि-त-
न-भ-मँ । ध्रु धासिः-श-मु-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्टाय-घ-०-मँ-मु । सोमघृते पृष्टाय-त-न-भ;
सोमसिक्तद्रुते पृष्टाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्टस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ट अनेकस्तोत्रभितसोमात्र
इत्यर्थः-ग ॥ ७४३. ११ अङ्गिरस्वत्-ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मँ-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न । ' प्रभुः ' इति सविसर्गः संहितापाठः ।
' सुलोपश्छान्दसः ' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु-०-मँ-मु-× ॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श । यं-ग । इमं-मँ-मु ॥ सर्वदा-मँ-मु । सर्वहा-ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मँ । ' सहः-ऽकृत ' इति पदपाठः । सहस्कृत-मु ॥ ७४६. २७. अहा-मँ-मु-× ॥
७४६. २८. गाह्यितव्यानि-०-मँ-मु । गाह्यितव्यानि-भ३; ग्राह्यितव्यानि-इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः-ख-न-भ२-श । दीप्तधनः-ग; दीप्तिधनः-त । दीप्तिरोचनः-घ-मँ-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलद्दीप्ते-मु । उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वालदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मँ इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । ' ज्वलद्दीप्ते ' इति स्यादिति मँक्समुद्धरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका-ग-घ । पताक-त-न-भ-मँ-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. ववृधे
ई-मु । वावृधे-मँ ॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मँ । ' तव ' इत्येव पदपाठः । तव-मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-०-मँ-मु । वर्धयति-ई ॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मँ-मु । ' अग्नेः ' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-०-मँ-मु । वर्धयति-ई ॥ ७५१. १० अनुग्रहबुद्धौ-मँ । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्टुतौ कं सुखं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्टुतौ-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुख्य
वा-०-मँ-मु । सुख्य वा-ग; तं सुख्य-ज्ञ; तसुय व-त१-२-३; तसुय वा-त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि-मँ-मु । सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-०-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. ०तिरिक्तोक्थे । ०तिरिक्तोक्थे-ई-मँ-मु ॥ ७५४. १६. भक्त्कारम्-०-मँ-मु । भोक्तारं-ख-घ-
त-न-भ; भेक्तारं-ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-०-मँ-मु । प्रेरयितवान्-इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुर्बुरमिति—*मं-मु। बुबुरेति—ग-त-४-न-भ-१-२; बुर्बुरेति—भ-३; बुधुरिति—ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८. प्रयच्छस्येव—मं-मु। प्रगच्छस्येव—१ ॥ नाकार्षीः—*मं-मु। माकार्षीः—१ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—घ-न-भ। मूरिष्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ष्वति—घ। असंख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. हिधि अतः—*मं। हिंस च—मु। हिंसि अतः—ख-ञ-त-१-२-३-श; इतान् कुरु—ग; हिंस्य—घ; विस्यतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-३ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-मं-मु। विमर्शके राक्षसे—ग; विमर्शकेनक्षमे—घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मं। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती—घ ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-श-भ-मं-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. नवका... पदा । 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा । 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमण्याम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—१-मं-मु। 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—१-मं-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—१-मु। सुतमभिसुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाप्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. स त्वम्। तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मं-मु। यथास्माकं यागं—१ ॥ ७६३. २२. मह्यम्—१-मं-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मं। 'अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. लिङ्भावात्—१-मं-मु। 'लिङ्बद्भावात्' इति भाव्यमिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—१। स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापीदानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-२-मं-मु। इतर-लिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मं-मु। चेतितः—१ ॥ ७६५. ८. वा—ग-म-मं-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायाश्रयाय—*मं-मु। वशायास्याय—ग; वशायाख्याय—इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-मं-मु-बृहदे.। कानीतस्स—ग; कानीतस्य—इतरेषु ॥ बृहदेवतायां 'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो द्रव्यते ॥ ७६५. २०. कनीतपुत्रे—भ-मं-मु। कानीतपुत्रे—घ-न-मु। कानीते पुत्रे—ख-त; पुत्रे—श; कानीतेषु पुत्र-ग ॥ ७६६. २२. तदुच्यते—ख-त-श। चेदुच्यते—ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशात्—ख-भ-मं-मु। अप्शान्—ग; अन्वशान्—ञ-त-२; अन्वप्शान्—त-३-४-न; अन्वस्यान्—श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—भ-२-३-श-मं-मु। योजनया—ग; योज्य—ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. लैङ्गिकः—*मं-मु-४ ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. अद्या—ख-ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-घ-त-३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७७०. १३. अबदधिष्ण्यादिकान्—*मं-मु। अबदधि°—ख-त-३-४-न-भ-२; अबदधि°—ञ-भ-१-३; अबनधि°—ग; धिष्ण्यादिकान्—श ॥ ७७०. २०. आश्रावः—१-मं-मु। 'आश्र वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ यम्—ग-मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रबृद्धम्—*मं-मु। अप्रबृद्धं—ख-त-न-भ-२-श; अतिप्रबृद्धः—ग; अभिप्रबृद्धं—घ ॥ अपरिहारार्हम्—*मं-मु। अपरिहारार्थं—ख-घ-त-भ-१-श; अपरिहार्यं—ग-न-य ॥ कस्य—*मं-मु। यस्य—१ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मं-मु। शेषे—१ ॥ उपतिष्ठेत—१-मु। उपतिष्ठेत—मं ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत—ञ-न-भ-१-श-मु-आश्र. य.। उपतिष्ठेत—ख-त-२-३-४-भ-३-मं ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःस्वप्न्यं—ग; दुःस्वप्नं—घ;

स्वप्नं-मु । दुःस्वप्न्यं-मँ ॥ ७७३. २६. यदेव-मँ-मु । तं देव-न; तदेव-इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे-मँ-मु । भोक्तुः-ई ॥ तदपसे यदेवापः-मँ-मु । तदपसे देवापः-ख-ग-त-भ-१-२-श; दपसे तदेवापः-घ; तदपसे वदेवापः-न; तदपसे तदेवपः-भ३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्-ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च-न । अनुरूपवत्-मँ-मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्-ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं-श-मँ-मु ॥ संवाय-श-मँ-मु । समादाय-ग; दानाय-भ३; सदाय-इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः-न-भ२ । स्म-मँ-मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः-मँ-मु । त्वातामृभा-ख-त-२-३-४; पीत्वा-ग; त्वत्तः-घ१; हतः-च; त्वामाभृष्ठा-न; त्वावाभृष्ठा-भ१; त्वमाः-भ३; त्वां पीत्वा-श ॥ ७७६. ३. सखा स स्वसख्ये-त-न-भ१-२ । सखाय स्वसख्य-ख; सखा स्वसख्ये-ग-श; सख सख्ये-भ३ । सखायं स्वसख्ये-मँ-मु ॥ ७७६. ११. वध्यः-मँ । वध्वः-ख-त-श-मु; वध्यः-ग; वध्वः-घ; वध्वाः-न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः-न-भ । स्म-मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अन्नसन् प्राप्नुवन्-मँ-मु । अन्नसन् प्राप्तवान्-ख-ग-श-त-२; अन्नसन्-घ; अरमं प्राप्तवान्-त३-४; अरन्-भ१-३; अरमन् प्राप्तवान्-भ२; अरमन् प्रापूर्वन्-श ॥ ७७८. ५. यस्मात्-ग-मँ-मु । तस्मात्-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य-ई-मु । सोमस्य-मँ ॥ ७७८. ३१. निद्राः-घ-मँ । निद्रा-ख-ग-भ-श-मु । निद्रा-त-न । ' निद्रा ' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा-मँकडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्तन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश-ग-श-भ-मु । प्रदीप्तकलश-मँ इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । ऋ. सं. २. १. ५. भाष्ये ' मित्रमहः ' इत्यस्य ' हितकारितेजः ' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा-ई-मँ-मु । ' गिरा ऋचा ' इति साधु इति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो-ग-मँ-मु । मानितिनि-ख; मातिर्नो-घ; मातितिर्ना-त-भ-२-श; मातीतिर्ना-भ१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्-ग-श-मँ-मु । त धन-भ१; तं धनं-इतरेषु ॥ कर्मधन-ई-मु । कर्म धनं-मँ ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः-ग-च-मँ-मु । गेहे यजमानाः-ख-घ-१-त-भ-३-श; गेह यजमानाः-भ१; ग्रहे यजमानाः-भ२ ॥ ८११. १९. यातना-ग-मँ-मु । याना-ख-त-न-श; याता-भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि-घ-त-न-भ-१-मु । बाह्यानि-ख-ग-भ-२-मँ ॥ च न-मँ-मु । च-ख-ग-त-न-भ-१-२-श; न-घ; मा-भ३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथस्य-मँ-मु । प्रगाथः-घ; प्रगाथस्य-इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्वीशिकेऽहनि.....पुरुषसो इति-ग-त-न-भ-२-श-मु । ' चातुर्वीशिकेहनि...शृणवच्च न इति ' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्वीशिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रगाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुषसो । आ. ७. ४ । इति-मँ ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य-ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक-ग । जगदुपकारकायाः (१)-मँ ॥ ८०३. १. भवति-ई-मँ-मु । ' भवतु ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः-ग-भ-मँ-मु । पुरुहत्-ख-घ-३-त-१-२; पुर-त३; पूरयि-त-४; पूरः-न; पूरयि-श ॥ ८१३. २२. बृहत्-मँ-ये.आ. । बृहत्-ख-ग-त-भ-२-मु; बृहत्-घ-न-भ-१-३-श ॥

८१४. २६. जह्वः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मॅक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जह्वः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—ऽ-मॅ-मु (१) । 'अरायः' इति भाष्यम् ॥ ८१५. १४. वेद्—*मॅ । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः-त१-३-४-न-भ२-श; वेदः-भ१; वेदा-भ३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम-ग-त२-४-न-श-मॅ-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागत्—*मॅ-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२; पश्चाद्भागो-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागत्-त१ ॥ पूर्वभागात्—*मॅ-मु । पूर्वभागः-ख-ग-भ१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ३-य ॥ अधोभागात्—*मॅ-मु । अधोभागः-ख-घ-भ१; अधोभाग-ग-त-न-भ२; अधोभागे-भ३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—*मॅ-मु । आसुरीः-ऽ ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—*मॅ-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ१-३-मॅ । सप्तम्याद्याः-ग-भ२-श-मु-अनु. ॥ ८१८. १. चिद्वर्षता—*मॅ-मु । चार्षता-ग-घ-त-श; चार्षता-न-भ१-२; नार्षता-भ३ ॥ ८१८. २३. दृष्ट्वा—*मॅ-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवेक्षितम्—*मॅ-मु । अवक्षितं-न; अवेक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—मॅ-मु । नजिः-ऽ । (?) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ२-३-मॅ-मु । उपाय-चास्मैज्ञः-ख-न; उपायचास्मैज्ञः-त२-३-४-श; अनुष्ठेयवस्तैज्ञ-ग; उपायाद्र-भ१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग२-मॅ-मु । उवारितवान्-ख-त३; अपावारितवान्-ग१; उत्वारितवान्-ञ-त२-४; उपवारितवान्-भ१-२; अपवारितान्-भ३; उच्चारितवान्-श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' । वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-मॅ । ८२२. १४. लब्धे लब्धय्ये—*मॅ । लब्धेव्ये-ख-त-भ३-श; लब्धेव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धेव्ये-भ१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—ऽ-मॅ-मु । ? ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-मॅ-मु । स तव-ख-त-न-भ; सतशः-श ॥ ८२४. १३. त्वा त्वाम्—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-मॅ । 'तम्' इति पदपाठः । तमिद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अर्षि प्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्—ग । अभिषुतं-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. निष्यन्दनस्थाने—मॅ । निष्यन्दने स्थाने-ख-त; निष्यंदिनि स्थाने-ग; निष्यन्दने स्थाने-घ-न-भ; निष्यंदस्थाने-श । निष्यंदने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—*मॅ । इन्द्रः प्रीत इत्यर्थः-ऽ-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—*मॅ । प्रगाथौ-त१-२; प्रगाथः-मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—*मॅ-मु-× ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽथः—मॅ-मु । प्रक्षालिताथः-ऽ ॥ ८२८. २४. व - - - -त-न-भ३-मॅ । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'वचनात्' अथवा 'च व्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवरणी-यम्—ऽ-मॅ-मु । अस्मादनन्तरं 'ब्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुरुऽसंभृतम् । भाष्यकारः 'पुरु' 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९.६. प्रकाशयते—१। कामयते—मं-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मं। अचीकयाः—ग; अचीकमय—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—मं-मु। हर-घ-भ२; हरवाम-त१; हरवा-इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्येति—१-मु। स्येति—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—मं-मु। क्रूरोपि च-ख-ञ-त१-२-भ; कोपि—ग; कूपि—त४-न ॥ ८३०. १६. किं तु—ग-न-भ१-२। किंतु—मं-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं—ञ-त२-४; आनाचरितं—भ। अनाचारितं—मं-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्व°—ग-न-भ। वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्व°—ख-त-श। वृत्रहत्यं तत्पुंस्त्व°—मं-मु ॥ *प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श। *प्रदर्शनाद्योतनाय—त-न-मं-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महन्ति—ख-घ-ञ-त२-मु। महीः—त१; मही महाति—न। ग-त३-४-भ-श-मं-पुस्तकेभ्वेतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. - - - - - व्यहं अभवदि°—ञ-त३-न-भ२। - - - - - व्यहंभवदि°—ख-ग-त१-२-४-भ१; न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। - - - - - व्यहं अभवदि°—मं। मॅक्समुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयो रूपलब्धः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः। सर्वं हंतव्यं हतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य - - - नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मं। दातव्यौ नयेन—ग-मु; दातव्यमिति येन—भ३। 'दातव्यावित्येवमभिनयेन' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग-२-भ-मं-मु। पश्यति—ख-ग-१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मं-मु। अहानि पश्यति—ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ। अतो ईदृशान्—ख-ञ-त२-श-मु; अतोतान्—ग; अतोतीदृशान्—त१; अतो - - - श्यान—न; अतो - - - शान्—त३-४-भ-मं ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—मं। कारुकुशीलकान्—ख; वै कारुशिल्पकान्—ग; कारुकुशीलकान्—ञ-भ१; कारुशीलकान्—त२-३-४-भ२-श; कारुकुशिल्पकान्—भ३। च कारुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ. -मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु। तं—मं ॥ ८३१. १८. *तात्पर्याद्भृति°—ग-१-ञ-न-भ-श-मं-मु। *तात्पर्याद्भवति°—ख; *तात्पर्यात्सृष्टिति°—ग-२; *तात्पर्याद्भ्रति°—त२; *तात्पर्यादुत्ति°—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तमानहे—भ१-३-य। वर्तते—मं-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. संमदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मं-मु। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मं-मु। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मं-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अरंकर्त्रे—१-मु। अरंकर्त्रे—मं ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—१-मु। इदानीं जीवान्—मं ॥ ८३३. १७. पुरा—१। मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मं-पुस्तके च। कद् क तु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ञ-न-भ३-श-मं-मु। मर्चयना—त३-४; मर्चयता—भ१; मर्चयते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—मं-मु। प्राप्तबाधा नोस्माकं—ग; प्राप्तां बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्राप्तां बाधां नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि। गंभीरं—ख-ग-त-मं-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—मं। भूमिरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मं-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किंचित्यदं गच्छितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्बि त्वम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः

मन्यते । किंतु तदनावश्यकम् । ' उरुचि ' इत्यस्य ' पृथिवी ' इत्यर्थः । ऋ. सं. ७. ३५. ३. द्रष्टव्यम् ।
 ' उरुत्वम् ' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—ई-मु । एतन्नास्ति मे ॥
 जीवेम पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान्नाक्षितुं—ख-त३-मं । जालेन रक्षिताः जीवेम पुत्रान्
 रक्षितुं—ग; जीवेनापत्यान्नाक्षितुं—त२; जीवेनापत्यान्भक्षयितुं—भ१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
 भ३; जीवेनामृतात्रक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितुं—श । जीवेनेनापत्यान् रक्षितुं—मु ॥ ८३५.
 ५. उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियता—त४; उच्छ्रितीनां—त१ । उच्छ्रियतः—
 मे ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-२-श । अदातृणां—ख-त२-मं-मु ॥
 ८३५.११ मुमोचत—ई-मु । मुमोचत विमोचत—मं ॥ ८३५. २१. भुञ्जमहे—भ१-मं । बुभुजमहे—
 ख-न; भुञ्जमहे—ग; भुजमहे—त-भ-श । बुभुजमहे—मु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त२-भ ।
 प्रकृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टधियो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मं-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाथ—
 श-त२-३-भ३-श-मु । अतिष्कन्दनाथ—मं इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-मं-मु ।
 पुत्रे पितृशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त२-मं-मु-निघ. । रिप इति—भ१-३; रिप्र
 इति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—मं-मु । अथ ततः—ख-ग-त-न; अथ तत्—भ; अथ—
 श ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मं-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मं-मु-× ॥
 ८३८. ८-९. सैनिकानां.....चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मं-
 पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. °योगादिच्छा°—ग । °योगत्वादिच्छा°—मं-मु । °योगस्वदिच्छा°—
 ख-ज्ञ-त१-२-३; °योगास्वदिच्छा°—त४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ२-मं-मु । कुर्वन्—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—ख-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन—ग-मं ॥ ८३९. १२-१३.
 प्रतिपत्...सुतमन्ध इति—मं-मु-× ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—मं-मु । रक्षिथ—ख-ज्ञ-त२-३;
 रक्षथ—ग-घ-त४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-मं-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
 भ ॥ ८४०. २. तथा तने—मं-मु-× ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । ग-त३-४-
 न-भ-मं-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—ई-मं-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहद्दे. ॥ ८४०.
 १२. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मं । अनेनैवाशयेन—ग । अनयैवाशया—मं-मु
 इतरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—मं-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ१-श; पितृपुत्रपितृ-
 रूपेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ२ ॥ ८४०. २०. अतिथिग्वाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिग्वाय—
 भ-मं-मु ॥ ८४०. २१. इंद्रोते—ग-मं । इंद्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इंद्रोतः—मु ॥ ८४०. २५.
 प्रस्तुतम्—ग-न-भ२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रलुतं—भ१ । प्रस्तुत्य—मं-मु ॥ ८४०. २६. एवमृक्षाश्व-
 मेधयोः—मं-मु । एवं ल्यपृक्षाश्वमेधयोः—ख-त१-भ१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एतं ल्यपृ-
 ष्क्षाश्वमेधयोः—त२ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न व्याहन्यते
 इत्यन्वयः । मं-पुस्तके तु ' न व्याहन्यते ' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा ' पितृपुत्रयो ' इत्यारभ्य
 ' विस्पष्टयिष्यते ' इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इंद्रोतदानस्य—ग-मं-मु । इंद्रं
 तद्दानस्य—ख; इंद्रं तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मं-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
 भ-श; आज्ञायत—ग-ज्ञ ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्योऽर्धर्चाः—ग-न-भ१-२-सु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ञ-त३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनत्ति—*मँ-मु । उंदिति—ख-त-श
 इंदति—ग; उदति—न; उदिति—भ१; उंदति—भ२ ॥ ८४२. ७. सुगम्य इति—*मँ । युगप इति—
 ख-त; युग्य इति—ग-त४-भ२-मु; युवत्य इति—न; युत्प इति—भ१; युग्म इति—श ॥ ८४२. २२
 दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ञ-त१-२-भ१-२; दिवीत्येषः—त३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२
 २३. आरोचमाने—श-मँ-मु । आरोचने—ख-त१-२-३-४; आरोचमाने—ञ ॥ ८४२. २५-२६
 सूत्रितं च.....इति—ग-मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
 ख-ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त४-भ१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु
 रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्पन्नत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्ध
 संनद्धः—ई-मँ-मु । ? ॥ ८४४. १५. अप्रवृद्धाः—घ-त-न-भ२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
 ग; प्रवृद्धाः—भ१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरत्या यदा—*मँ-मु
 सापतितं वृष्टिरत्या यदा—ख-त-श; आपतंति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धृतिवारकैः—ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
 मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ई-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ई-मँ-मु । 'गृहा
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगविधिन्यः ।
 ८४६. ४. आरोहामि—ई-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ई-मँ
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दशयनुष्टुप्—ग-मँ । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर
 उष्णिक्—ग-मँ । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त१-श
 *मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्म
 स्वात्मानं—त२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ई-मँ-मु । अस्मा
 दनन्तरं ' करोति ' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ३
 श-मँ-मु । गूर्तं—ख-त; गूर्तिं—न-भ१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ।
 ८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 *मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. त
 न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्था
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिभ्रथः—घ-मँ-मु । वि शिभ्रयो—इतर
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ञ-श-
 मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्यध्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव वत्समित्येवम्—न
 एकमेव वत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेव
 युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ१-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदे
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ।

[८. ७१.] ८५१. १६. वादितो—न-भ३-य । वादितो—ख-त१-२-भ१-२; दोदितो—
 त३; त्वं नो अग्रे इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ञ-त४-मँ-मु ॥ ८५१. २०. रक्ष—

*मं । रक्ष कस्य महोभिः—ऽमु ॥ ८५१. २८. अस्मदादिभिः—*मं-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपात्' इति ऋक्पाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवेभिः धनं प्रयच्छसि—घ-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादारार्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—घ-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-श-त२-३-४-मं । स्तुत्यप्रकाशन देव आदारार्थं—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च । 'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-*मं-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥ ८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागोषु—ग; यागोषु—ख-त२-न-भ१-२-श-मं-मु ॥ ८५३. २. नपात्त्वम्—ग-भ३-*मं-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मं । वा—ऽमु ॥ ८५३. २५. होता—ख-घ-श-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२. वा—*मं । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३ धनाय—ऽ । मं-पुस्तक एतन्नास्ति । धनायामिं—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-श-त१-न-भ-मु । ग-त४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मं-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-श-त२-४-भ१; भयानाममिश्रणं—ग; भयानाममश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मं-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-श-त२-भ२-श; ससं स्थपनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; संसं स्थपनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—मं । स्तोतामन्वयं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामन्वयं—ग; स्तोतामन्वयं—घ१; स्तोतामन्वयमन्वयं—च-मु ॥ ८५६. ९. अयं हशंश्चरंश्च—*मं-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरंश्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—*मं-मु । स्थलं—ख-त-श; स्थलं—घ; स्थलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मं-मु । यावज्जनिजो जयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यावज्जनिजो जयेति श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२. ब्राह्मणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-भ-मं ॥ ८५६. २५. ओ—घ-श-भ-मु । तो—ख-ग-त; बो—श । ओं—मं ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मं-मु ॥ ८५७. १३. परितो व्याप्तम्—ग । परिणो व्याप्तं—ख-त-भ-श । परिणत्याप्तं—घ-मं-मु । 'परिगन्तारम्' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-*मं-मु । ग्भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसन्ध्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असन्ध्यामा°—ख; आलन्ध्यामा°—श । आसन्ध्यामासादयन्ति—मं-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-*मं-मु । गवाश्वयोः—ख-श-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति... संगच्छन्ते—ऽ-मं-मु । 'समो गम्यच्छिष्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं 'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ । धारकमग्निं—ख-त-न-भ-श; धारकमन्नं—ग; धारकमाजं—मं-मु ॥ ८५८. २८. मधुधुक्त्वम्—*मं-मु । मधुक्षं—ख; मधुक्त्वम्—ग; मधुदकं—श; मधुकं—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुणं—भ१-२; मधुबुणं—भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मं-मु । हेतुं—ऽ ॥ ८५९. ६. एवमाने—*मं-मु । एवमाने—ख-त-भ; एवमाने—ग; एवमाने—घ; एवंभूते—श । 'एवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मं-मु । आवारयतं—घ; आवारयतं—इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—ऽ-मं-मु । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थगमनाय—*मं । युवयोरर्थगमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरात्रार्थागमनाय—ग । युवयोरर्थ गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-२-श-*मं-मु । साजात्यं—ख-ग-त; संजात्यं—घ-१; साज्यं—भ-१ ॥ ८६१. १५. बन्धकः स्तुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-२; बंधकस्तुवः—भ-१-श; बंधकं स्तुवः—ग; बंधुकः स्तुतः—घ-१; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथवर्षिरहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आद्या वायुरहं—भ-१-२; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्व्यैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्व्यैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्व्यैः अश्व—भ-२ ॥ ८६२. १४. निशारयति—*मं-मु । निशारयति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशातयति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु ' कृष्णयाकर्षया ' इति निरन्तरं लिखितत्वात् ' आकर्षया ' ' कर्षया ' इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । ' आकर्षकया ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-२-*मं । चतुर्थ—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वदेवस्तुन्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वदेवस्तुत्—श-त-१-२; त्वाव्योमविश्वदेवस्त्वयं—त-३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वदेवस्तुतो-रिति आश्व. श्रौ. सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-श-त-१-२-मु । नु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. तेज आद्युपलक्षणं—*मं-मु । तेजोद्युपलक्षणं—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-श-भ-२-श । नाशयंतं—ख-त-२-३-४-न-भ-१ । दर्शयंतं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संबन्धीति—*मं । संबन्धिनमिति—ख-श-त-१-३-न-भ-श-मु; संबन्धिनि इति—ग; संबन्धि सर्व—त-२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवंति—ग । स्तुवंते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्रतूर्ये—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्ये—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । ' मृक्षा ' इति पदपाठः । वृक्ष्यन्त—ग-*मं-मु । वृक्षत—ख-श-त-२-३; वृक्ष्यते—त-१; वृक्ष्यते—भ ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संबन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संबन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहुत वा । आहुतो वा—भ-१; आहुतोद्य—ख; आहुतो वा—ग-त-भ-२-श-मु । आहुत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. दीप्तये—ग । ०तृप्तये—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेवेतन्नास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यमस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । ' वृधावति ' इत्यस्य स्थाने ' विधावति ' इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम—ख-ग-श-त-१-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त-४-न-मं ॥ इति भावः ऽ-मु । इति—मं । ८६९. ४. अन्यस्थाः—ग-२ । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ-३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—श-त-१-२-३; अपसृजन्—ग-त-४-भ-१-२; अपः अपसृजन्—घ-१-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् (!) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मभिन्द्—

ग-घ । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-मँ-मु ॥ ७७१.३. अहाम्—ग१-मँ-मु । अहां—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥
 ७७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति मँ-पुस्तके ॥ ७७१. २०.
 साष्टापदी—ख-मँ । साष्टापदी—त१-२-३-४-न-भ-२-३-मु; प्राप्ता-घ; प्राप्तापदी—श-भ१ (प्रान्ते) ॥
 ७७१. २२. तनुम्—ख-घ-त न-भ-२-श-मु । तनू-भ१-३ । तनू-मँ ॥ स्वरूप...अशक्यत्वात् ।
 'स्वरूपस्य...अशक्यत्वात्' इति भाष्यम् ॥

[८. ७७] ७७१. २४. कुरुसुतेः—श-मँ । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥
 ७७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेन—घ-मु । एतं—मँ ॥ ७७२. ७. तौ—मँ-मु । ते—ऽ ॥
 ७७२. १३. रज्ज्वा इव तथा—मँ-मु । नक्षेव लया—ख-त; रज्ज्वा—ग; वलया—घ; रज्ज्वेव लया-
 न-भ-श ॥ ७७३. १७. नतानि—मँ-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-
 वद्धारणाय—मँ । भूमे किल्वद्धारणया—ख; भूमेः किल्वद्धारणाय—घ; भूमे किल्वद्धारणाय-
 श; भूमे किल वद्वा धारणाय—त१-२; भूमे किल वद्वा धारणया—त३-४-भ; भूमे किलवद्वा
 धारणया—श । भूमेः कीलवद्धारणानि—मु ॥ ७७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक°—ख-श-त१-२-४-न-
 भ-मु । निरुक्तैतिहासिक°—ग-त३-श-मँ ॥ ७७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न-भ-श । स्वविरोधन
 नेत्याह—ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-मँ-मु ॥ ७७३. २८. °वचनः—ऽ-मु । °वचने—मँ ॥ ७७४.
 १४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-मँ-मु-पुस्तकेषु ॥ ७७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन-
 मँ-मु । उक्तार्थश्च वारमपादिना—ख-श-त१-२-३; इत्यत्रोर्थश्च चारमपादेन—ग; उक्तोर्थश्च चारम-
 पादिना—त४-न-भ-श ॥ ७७४. २३. यारक्वेन व्याख्याता—मँ-मु । व्याख्यातत्वात्—ऽ ॥ लिख्यते-
 मँ-मु । लिख्यते यास्कः—ऽ ॥ ७७४. २५. गमनपातिनौ—ऽ-मँ-मु । गमनपातिनौ वा—निरु. ॥

[८. ७८] ७७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—मँ-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि-
 ख-ग-त-न-भ-श ॥ ७७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—मँ-मु । चेंद्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-
 न-भ-श; चेंद्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ७७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-मँ-मु ॥
 ७७६. १९. आप्तेच्छम्—मँ-मु । आप्तेच्छं—ख-त२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु-ग; त्वामिच्छुं-
 घ१; त्वामिच्छां—च; आप्तेच्छं—त१; प्राप्तेच्छं—भ ॥ ७७६. २७. निष्कृतस्य—मँ-मु । निष्कृतस्य-
 ख-त-भ-श; संभृतस्य—ग ॥

[८. ७९] ७७७. १६. °साधनश्च अन्यः सन्नधोऽपि—मु । °साधनस्य अंध संनद्धोपि-
 भ१-३; °साधनस्य अंध संनद्धोपि—न; °साधनश्च अंध(अघ-त३-४) संनद्धोपि—त३-४-भ२;
 °साधनश्च अयमंधोपि—ग । °साधनश्च अंधः संनद्धोऽपि—मँ ॥ ७७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-
 त४-भ-श । कृत्यभ्येत्यर्थः—ख-श-त२-३-न । कृत्येभ्य इत्यर्थः—मँ-मु ॥ ७७७. २२. अन्यकृतानि
 हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ७७७. २७. दिवश्च—ऽ-मु । एतन्नास्ति
 मँ-पुस्तके ॥ ७७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम.....
 कृत हृदये नः पूरणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः
 सुसुखः मृच्छयाक्नुः सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवे-
 त्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अग-
 विंतकर्मा अर्हिसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नतेवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशोबः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः-ज्ञ-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः-त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशोबः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः-मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशोबः - - । अपरो नः पूरणः-मं ॥ ८७९. २. वा-भ-
*मं-मु । च-घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः-ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः-ख-भ२-३; मिधीत्यर्थः-घ; हंतीत्यर्थः-ज्ञ; हिंथीत्यर्थः-त२-३ । मिधीत्यर्थः-मं-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्-मं । द्वादशं-ई । दशमं-मु ॥ ८७९. ५.
*नाम-घ१-मु । *नामा-इतरलिखितपुस्तकेषु मं-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं (°त्य-घ) नाकरं-ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं-ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं-त२;
बद् °त्यनाकरं-त३-४-न; बद् °नाकरं-भ१; वरं °नाकरं-भ२; बल इत्यनाकरं-श । बद्
तन्नाकरं-मु । बद् °तनाकरं-मं ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय-घ-भ३ । एतन्नास्ति मं-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छन्-मं-मु । 'वाजयुः ... इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साध्यानिमित्तं मंसमुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि-ग२ । पूरयसि-मं-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अवद्यः-ख-ग-त-न-भ-श । अवद्ये-मं-मु पदपाठश्च । अवद्ये अवद्यः-
घ । 'अवद्ये' इति पाठः मंसमुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मत्प्रातेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अवद्यः' इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः 'अवद्ये' इत्यस्य
स्थाने 'अवद्यः' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बह्वन्तरालमाज्यन्तः । बह्वं-
तरळं (°ळं-त२-३; °ळ-भ१) आज्यन्ते-ख-त-न-भ-१; बह्वंतराल-ग; बह्वंतराल आज्यन्ते-भ३; बह्वं-
तरळं आज्यन्तो-श । बह्वंतराल आज्यन्तः-मं-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता-ई-मं । स्थितो-मु-निघ. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः-ई-मु । मं-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्-ई । अस्मभ्यं-मं-मु ॥ दातुम्-घ । दातुं नोऽस्मदर्थं-ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्-ग१-भ३-मं-मु । उपमानं-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति-ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति-न । घ-मं-पुस्तकधरेतरनास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः-मं-मु । तव आ-त-भ-१-२; तव-ग; अश्वाः-घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लिटि-ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले-भ१; लटि-श; लेटि-त४-
भ२-३-मं-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः-मं-मु । अस्माभिः-ग; सह अस्माभिः-इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्-ग-भ३-श-मं-मु । तां-ख-त-भ-१-२; तां-ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. महनीयम्-ई । मंहनीयं-मं-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु-
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु-ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहःसु-मं-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि-
त्वात्-मं बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबंधेः-न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । 'संबन्धिष्वब्दत्वात्' इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि-मं-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं कश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । 'विष्पितानि' इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मंसमुहुरमहाद्येन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मं-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मं ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मं-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इद्वो—मं ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मं ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । समान्येन—त-न-भ-श-मं-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मं ॥ ८८७. ३०. ब्रुवे—मं-मु-× । उतापि च ब्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ३-मं ॥ ८८८.
१२. काठ्यः—मं-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अप्ने—मं-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्पे—मं-मु । नृन् पति—ग; तत्प्रति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मं ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-मं-मु । रजनदन्य—ख-भ१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—मं-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । संप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मं-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मं-मु । इतरेषु नास्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मं ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—मं ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—मं-मु । अस्ता-
विद्याख्या—ख-ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्याढग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याया—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाप्यो निमित्तम्—मं-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसविमित्तं—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मं-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—मं-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अदधाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अदधाथां—मं-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मं ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मं-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निरु. ५. १२.; ९३२. पृ. २० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मं । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५. ४०. ४.; ६. ४२. २.; ८. ७६. ५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मं-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मं ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मं-मु-आश्व. श्रौ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मं । अनुपक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—मं-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि-
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छथः—मं ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मं ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागल्य पिबतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागल्य पिबतः—ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ—भ१-२ । आ नि पातं—ख-श-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः—भ१; अविति—त२ । अवति—ख-मं ॥ याञ्च्यार्काम्—ख-त२-भ-मु ।
याञ्च्यार्काम्—मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां—ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं—त१; आत्मानां—
भ१-२ । आत्मना—मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मं-मु । ? ॥ ८९५.६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो—भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वदेवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-२-मु । सर्वदेवैः—भ१-२ । सर्वदेवेषु-
मं ॥ ८९५. १५. ववृधानौ—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । वावृधानौ—भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—ऽमु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलाभाय—ऽमु । अन्नकामाय—मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मं-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः—ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः—ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः—भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
ऽमु । यत्रेति—मं ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—ऽ । ०दीप्तं—मु । अतिशयेन दीप्तं—मं ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं—ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं—ख-त-भ-मं-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-*मं । याचामहेति—श; याचाम
इति—ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । ‘अच्छावाकस्य’ इति भाष्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति—श; निवारयन्ति—
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मं ॥ ८९७. १५. त्वम्—मं । त्वं तत्—ऽमु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थः—ऽ-मं-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे ‘मुज मुजि शब्दार्थाः’
इति दृश्यते । ‘मजमुजी च’ इति नास्ति । ‘मुज मुजि’ इत्येतयोः स्थाने ‘मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ’ इति माधवीयधातुवृत्तावुक्तम् । ‘मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च’ इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५) ‘दुमस्जो शुद्धौ’ इति धातोः मज्मश्शब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मं-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन—ग; येन शत्रूणाक्रोशन(०सन-न)समर्थेन—त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन—श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मं-मु । प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्—ग; प्रादुरभिरयन्—च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लटि—ग-मं-मु ॥

[८. ९९.] ८९८.२१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मं-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८.२४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्—ग; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्—मं ॥ ९००. ३. गच्छन्तु—*मं-मु । गच्छति—ख-त; गच्छति—
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—ऽ-मु । स्वतो—मं ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—ऽ । त्वदर्थो—
मं-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उत्कृष्टमनुभवतु—ग; उदकमनुभावतु-
त; उदकमनुभवेतु—न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु—घ-मं-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-*मं-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति—ख-त-भ१-
श; जीनातीति—ग । जीनाति—न-मं । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-॰म-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. खदूगुणान् सर्वान्-न-भ-
श । (अनति) दूगुणान् सर्वान्-ख-त । सर्वान्-ग-घ-म-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्म-घ-न-भ-मु ।
ख-ग-त-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि-॰म-मु । प्रह्वीभवसि-ख-त-भ-श;
प्रह्वीभवन्ती-ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपार्जितोभि-
षुतसोमः-ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः-ग; ऋजीषी उपाजितोभिषुतः सोमः-
घ-मु; ऋजीषी० ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः-भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपाजितोभिषुतः सोमः-म-
८९३. पृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अश्नुवताम्-ग-त४-श-मु । अश्नुवता-
ख-ञ-त२-३; अश्नुवंतु-घ; अश्नुतां-भ । अश्नुवंतां-म ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्-॰म-मु । चिरं कालं-आउपरेख्दमहाशयप्रका-
शित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षण-॰म-मु । दंतघर्ष-
आउपरेख्द ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या-॰म-मु । अत्रिकन्या-मु-आउपरेख्द ॥ ९०३. २७. अपा-
लायामुक्तायाम्-॰म-मु-आउपरेख्द । ' अपालायामुक्तवत्याम् ' इति भाष्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि
रोमफलादियुक्तं कुरु-॰म-मु-आउपरेख्द । ' रोमफलादियुक्तानि ' इति भाष्यम् ॥ उक्तायाम्-
॰म-मु । ' उक्तवत्याम् ' इति भाष्यम् । उक्तवत्यां-आउपरेख्द ॥ ॰शिरःस्थितं खलतिमपहाय-
भ-म-मु । ॰शिरःस्थितां खलतिमपहाय-ग-त-मु । ॰शिरःस्थितं खलतित्वमपहाय-आउपरेख्द । खलति-
शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँकसमुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१.
पूर्वापहता या-॰म-मु । पूर्वाभिहतायाः-ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहितायाः-ञ-त१; पूर्वाभिहता
या-श-आउपरेख्द । बृहद्देवतायां (६. १०६) - ' तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत् ' ॥ ९०४.
६. लतारूपम्-भ३ । अविरूपं-ख-त-भ२; अची रूपं-भ१; अटि रूपं-श-आउपरेख्द । लडि
रूपं-ग-॰म-मु । ' लडि रूपम् ' इति यत् मँकसमुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लडि
' अविन्दत् ' इति रूपं स्यात् । लडि तु ' अविदत् ' इति भवति । मँकसमुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी
द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्-घ-म-मु । दंते दंतध्वनिं-मु । दंतराजिध्वनिं-आउपरेख्द ॥
९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्-ग-॰म-मु-आउपरेख्द । सोमं सुमविन्दत्-ख-ञ-त२-३-४-भ; सोमं
समविन्दत्-श । शाटघायनब्राह्मणवचनविषये मँकसमुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।
एतद्वन्धस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११.
सा तमभिव्याजहार-॰म-मु । साभिव्याहार-ख-त-भ-श; साभिव्याहरत्-ग । साभि-
व्याजहार-आउपरेख्द ॥ त इदम्-॰म-मु-आउपरेख्द । ता इदं-ख-त-भ-श; वा इदं-ग ।
' त इह ' इत्यपि स्यादिति मँकसमुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भृष्टयवाः-भ३-मु ।
पृष्टयवाः-भ१ । भृष्टयवाः-ख-त-श-म-आउपरेख्द ॥ ९०४. २८. -९०५. १. इच्छाम एष.....
तमिन्द्रमुक्त्वा-॰म-मु । इच्छाम एव मम गृहमागच्छंत त्वामिन्द्र इति जानीम (न जानीम-ख)
एव इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम-ख; निधिगम-भ१) अत्रापि
चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपालय तमिन्द्रमुक्त्वा-ख-ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव
मम गृहमागच्छंतं (॰मागच्छंतं-श) त्वामिन्द्र इति जानीम एव इत्यपालय (॰व्या-श) तमिन्द्र-
मुक्त्वा-त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्ग एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिद्रमुक्त्वा(ईत्वा)—मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिद्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिद्रमुक्त्वा—आउपरेल्द ॥ १०५. २. कुत्सितम्—*मँ-मु । कुत्सितः—ई-आउपरेल्द ॥
१०५. ५. एवाधासीत्—*मँ-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवोच्चैरधासीत्—ग । एवाधासीत
(मुद्रणदोषः ?)—आउपरेल्द ॥ १०५. १५. बहु—ई-मँ-मु । आउपरेल्दमहाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नास्ति ॥ १०५. १७. बहु—ई-मँ-मु-आउपरेल्द । मँक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ १०५. १८. एष—भ-३-मँ-मु-आउपरेल्द ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ १०५. ३१. तम्—मँ-मु-आउपरेल्द । तां—ई ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
परेल्द । सोहं जज्ञे—ख-ज्ञ-त-भ-श; सो जज्ञे—ग-त-श-श-मँ-मु; जज्ञे—त-२-३ ॥ १०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*मँ-मु-आउपरेल्द । वस्युस्थान्यु ह—ई ॥ १०६. ५. या असौ—मँ-मु । या
सा—आउपरेल्द ॥ १०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मँ-मु । अपि—घ-आउपरेल्द ॥ १०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*मँ-आउपरेल्द । निष्कर्षणे वा—त-भ-१-२; निष्कर्षणेव—ग; निष्कर्षणेन—भ-३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षेण पूत्वी—मु ॥ १०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*मँ । रथस्याव्य
(°ध्य-ज्ञ-त-२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो—भ-२-३) त्यबृहत् (त्यहरत्—श) सा संश्लि-
ष्टकाभवत्—ख-त-भ-श; रथस्यात्यबृहत्सा मोद्भवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकाभवत्—ग । रथस्या-
ध्यबृहत्सा गोधाभवत्तां खेनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्धाभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकाभवत्—आउपरेल्द ॥ १०६. २०. तस्य...त्वद्गोषम्—ई-मँ-मु । तदोषं-
आउपरेल्द ॥ १०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मँ-मु । युक्तं—ख-त-श-आउपरेल्द ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहद्दे. ६. ११-१०७; अनु. भा. ८. ११. द्रष्टव्यम् । मँक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तदिप्पनी च द्रष्टव्या ॥

[८. १२.] १०७. १. गानयोग्यम्—त-१-३-मु । गातयोग्यं—ख-ज्ञ-त-२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—*मँ । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ।
१०७. ३०. लोटि—*मँ-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनबादेशः—ग-भ-३-मँ-
मु । ध्वमस्तनबादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रू उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनबादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ १०७. १९.
यत्वा—*मँ । दत्वा—ई । गृहीत्वा—मु ॥ १०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मँ-मु । प्रीङ् पाके-
त-२-३-श; शीङ् पाके—ज्ञ-भ-१ । 'श्रीञ् पाके' इति भाव्यम् ॥ १०७. २६. इन्द्रोः—ग-मँ-मु ।
इन्द्रः—ख-त-न-भ-२-श; इन्द्रः इन्द्रोः—घ ॥ क्षरत्—*मँ । क्षरतः—ग; क्षरतं—त-भ-श; क्षरतं—घ-मु ॥
१०८. ७. प्रहेषु—ग-त-न-भ-२-श । गृहेषु—भ-१-३-मँ-मु ॥ १०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—मँ ॥ १०८. १४. °तिरि-
क्तोक्त्ये—त-भ-श । °तिरिक्तोक्त्ये—ग-मँ-मु ॥ १०८. १५. स्तोत्रियानुरूपाः । स्तोत्रियानुरूपाः—
आश्व. श्रौ. ॥ १०८. २३. षुङ्—ख-ग-त-न-भ-मँ-मु । षुङ्—श ॥ १०९. १८. अदा-

तृन्—ग-०-म-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—ग ।
 औत्वाभावः—ख-त-न-भ-र-मु; ओर्कत्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-०-म ॥ ९१०. २.
 अनुकामा—म-मु । कामा—ऽ ॥ ९१०. ४. अबगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अबगच्छामः—
 घ-म-मु ॥ लेटि । 'लकि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. 'बचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । 'वदनात्—त-४-भ-२-श-म ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-०-म । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न-श ॥ ९११. २८.
 इन्द्राद्यः—ऽ-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ऽ-म-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ९१२. १७. तेजसाम्—ऽ । तेजसा—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—०-म-मु
 खालियर-जोषपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत-ञ ॥ ९१३. ४.
 समीपास्त्वाम्—भ-३-०-म-मु । मृगपाव्नां—ख-त; सृगपावां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं—
 ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवंतामिति—म ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—०-म-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मंद्रयुक्तं—ग; तंद्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. 'कर्मान्वितो—०-म-मु ।
 'कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; 'कर्मयुतो—ग; 'कर्मवान्—भ-३; 'कर्मवते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु ।
 क्त—ख-त-न-भ-१-२-श; भ-भ-३; वनु—ग-२-म ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ९१४. १८. आढागमः—ग । अढागमः—म-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ९१४. २४. 'तिरिक्तोक्थे—श-भ-श-मु । 'तिरिक्तोक्थे—ख-त-१-२-३-४ ।
 'तिरिक्तोक्थे—ग-म ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—०-म-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ९१५. ६. केनापि—म ।
 न केनापि—ऽ-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । वप्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—म-मु ॥ ९१५. १३. दोहनकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-म-पुस्तके-
 श्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. 'तिरिक्तोक्थे—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । 'तिरिक्तोक्थे—भ-३ । 'तिरि-
 क्तोक्थे—ग-म ॥ ९१५. २२. तदा—ऽ-म-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६.
 ये सोमाः—घ-०-म । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भुः (ऋः छः—त-३-४-भ-३-श;
 भ्रुः छ-न; भ्रुः उच्छ-भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन ऋः ये सोमाः—
 मु । केनचिदप्येत्रा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मंसमुल्लरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रैति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ऽ । सूचितं च—म-मु ॥ ९१६. ९. 'तिरिक्तोक्थे—
 भ-१-श । 'तिरिक्तोक्थे—ख-ग-त-भ-२-म-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-म-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—म । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे वाज्रयामसि वाज्रवंतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति णिच् णाविष्वदिति णेरिष्वद्वात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लुक् इति वचनान्मतुपो लुक्—
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु क्वचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्वाप्ये
 प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वज्र आयुधम्—०-म । वज्रायुधं—ऽ-मु ॥ ९१७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति-स्व; सर्वमनेति नेति-ग; सर्वत्रमनयंति-त-श; सर्वत्रमानयेति-भ । सर्वत्रानयतीति-॥
 ११७. २०. शिरस्त्राणेन्द्र-१-म-मु । 'शिरस्त्राण वेन्द्र' इति भाष्यम् । 'शिरस्त्राण वेन्द्रः'
 इति भाष्यमिति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११७. २२. ते त्वदीयम्-
 ख-त-१-२-भ-मु । घ-त-३-न-श-म-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ११७. २८. त्वद्वलम्-ख-ग-घ-त-न-
 भ-२-य-श-मु । तद्वलं-भ-१-मं ॥ ११८. ४. परिगमिताः-॥मं-मु । वनिगमितां-ख-त-२-३-श; च
 निर्गमिता-ग; वनिगमिता-ज्ञ-त-४-भ-२; चर्मिनामिता-भ-१ ॥ ११८. २०. आशुषे । 'आ
 शुषे' इति भिन्नः पदपाठः । 'आशुषे' इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्य-
 मिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ११८. २६. वशं नयन्तीति-१-मं । वशं नयंत्यनेनेति-मु । अयं
 समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ११९. १३. य्यूतीत्यादिना-
 ख-ग-ज्ञ-त-१-२-भ-३-मु । य्यूत्यादिना-त-४-न-भ-१-२-श-मं ॥ ११९. २४. आगच्छतु-॥मं-मु ।
 आगच्छति-ख-त-भ; आगच्छेति-ग ॥ ११९. ३०. भवानि-ज्ञ-भ-३-॥मं-मु । भवामि-इतरेषु ॥
 १२०. ३. वसतीवर्यः-॥मं-मु । वसतीवरा-ख-त-न-भ-१-२; वसतीवरीः-घ-भ-३-श; वसतीवरिः-
 ग ॥ १२०. ४. गृहस्थाः-ग-घ । गृहस्थाः-ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥ १२०. ५. निचान्तपुणः-
 मं-मु । निचांतपुणः-१ ॥ १२०. १४. एव - - - र - वि - जः-त-४-न-भ-१-२-मं । एव-ख-ज्ञ-त-२-
 ३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग-ग; एव ओजसा ओजः-त-१; एव ऋजः-भ-३; एव ऋजीषं-श ॥
 १२०. १६. अच्छ-१-मु । अच्छा-मं ॥ १२०. १७. विसृजन्ति-ग-॥मं-मु । विसृजत-ख-ज्ञ-त-१-२;
 विसृजन्-त-३-४-भ-श ॥ १२०. २१. हविर्भिः-॥मं-मु । हविः-१ ॥ १२०. २२. हितं - -
 वादिषु-त-भ-१-२-मं । हितं - - - वेदिषु-ग; हितं - - - वाषु-श; हितं गवादिषु-भ-३ । हितं
 हितकरं प्रयः-मु ॥ १२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति-ख-त-भ-१-२-श; ते
 निवसन्त्यत्रेति-ग; ते निवसन्त्यत्रेति-न-भ-३ । निवसन्त्यत्रेति-मु । निवसत्यत्रेति-मं ॥ १२१. २१.
 आडागमः-ग । अडागमः-मं-मु इतरेषु च ॥ १२२. १०. श्रुतेरत्रापि-मु । श्रुते तत्रापि-ख-ग-त-
 न-श; श्रुतेन तत्रापि-भ । श्रुतेऽत्रापि-॥मं ॥ १२२. ११. इत्यादरार्थः- - - ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था-
 न-भ-श । इत्यादरार्थ-मं ॥ १२२. २४. धत्तनेति . . रत्नानि-॥मं-मु-X ॥

[८. १४] १२३. ३. विन्दु-ख-ग-ज्ञ-भ-२-॥मं-मु । विन्दु-त-१-२-३-४-भ-१-श;
 विन्दुः-घ ॥ १२३. २८. पूर्वाभिहिते-ज । पूर्ववेनिहित-ख; पूर्व अभिहिते-ग; पूर्वाभिहित-ज्ञ;
 पूर्ववेभिहिते-त-२-न; पूर्वभवेभिहिः-त-४; पूर्वचोभिहित-भ; पूर्ववेभिहित-त-३-श । पूर्वमेवाभिहिते-मु ।
 पूर्वाभिहिते-मं ॥ १२४. ८. ततपूर्णास्तुकेनेति-॥मं-मु । ततपूर्णास्तुकेनेति-ख-ज्ञ-त-१-२-३;
 तन्त्यते ऊर्णास्तुकेनेति-ग; ततपूर्णास्तुकेनेति-त-४-भ; ततपूर्णास्तुकोनिति-श ॥ आलादेशः-ग-ज-
 न-भ-श । अडादेशः-ख; अलादेशः-त-मं-मु ॥ १२४. १०. तं तथोक्तम्-ग । तत्तथोक्तं-मं-मु
 इतरेषु च ॥ १२४. १६. सेवाम्-ग-॥मं-मु । सतां-ख; सर्वां-त-भ-श ॥ १२४. १७. सोम-
 सेवां कामयते-ज-न-भ । सोममेवां कामयते-ख-त-श; स्तोता कामयते-ग । सोममेव कामयते-मु ।
 सोममेवाकामयते-मं ॥ १२५. २०. विश्रुतम्-ज । विसृतं-भ-१; विष्टतं-श; विस्तृतं-ख-ग-घ-त-न-
 भ-२-मं-मु ॥

[८. ९५.] ९२६. १५. निहितम्—१-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२६. २२. मरुद्रूपानाम्—*मँ-मु। मरुत्सोमानां—ख-त-न-भ-श; मरुत्संबन्धिनं—ग; मरुत्समानानां—ष। 'मरुत्संघानाम्' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः—त-३-४; सुपुत्रमतः—श। सुपुत्रस्य—मँ ॥ ९२७. १५. त्वदीयम्—१-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः—मँ इतरेषु च ॥ ९२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ९२८. १. इन्द्राय यागादिकर्मणि—ग-ज-भ-१-श-मु। इंद्रयागादिकर्मणि—न-भ-२। इंद्रयागादिकर्मणि—ख-त-मँ ॥ ९२८. ६. आगच्छतैव—१-मु। गच्छतैव—मँ ॥ ९२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः—ख-त-भ-श। मदायतेः—मु। मादयतेः—मँ ॥ ९२८. १७. त्वम्—१-मु। त्वं च—मँ ॥

[८. ९६.] ९२८. ३२. अध द्रप्सः—*मँ। अव द्रप्स—१-मु ॥ ९२९. ७. अर्तेरू च। 'अर्तेरूच' इत्युणादिसूत्रम् ॥ ९२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु मँ-मु-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ ९२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्—ख-त-न-भ-२; हननोत्पादकत्वात्—ग; हननोत्पादकत्वात्—ज-भ-१। हननोत्पादकत्वात्—मँ ॥ ९२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ज्ञ-त-१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त-२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९२९. २३. ऽपिञ्जलमुद्धृत्य। 'पुञ्जीलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ ९३०. ७. निरपूर्वात्—१-मु। निरपूर्वात्—मँ ॥ ९३१. १६. धारयेम—ख-ज्ञ-त-१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मँ ॥ ९३१. १८. भवाम्—१-मु। भवेम—मँ ॥ ९३१. ३०. वृत्रं प्रन्तम्—ग-भ-१। वृत्रं जघन्तं—ज। वृत्रघ्नं तं—ख-त-भ-२-श-मँ-मु ॥ ९३२. ४. षष्टिभ्युत्तरसंख्याकाः। 'भ्युत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाष्यम् ॥ ९३२. ५. नवसु गणेषु—*मँ-मु। नवसु गणेषु—ख-त-श; नवसु गणेषु—ग; नवसु गणेषु—ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ज्ञ-त-१-२-भ। तिपादिताः—ग-त-३-४-श। निपादिताः—*मँ-मु ॥ आदितः—ग-*मँ। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ ९३२. ७. गणः—*मँ-मु। गर्भाः—ख-त-भ; वर्गाः—ज; गणाः—ग ॥ ९३२. ११. विदध्म—ख-घ-त-श-मु। विदध्म—ग; विदध्म—ज-भ। विदध्मः—मँ ॥ ९३२. १७. च—१-मु। ते—मँ ॥ ९३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः—ख-घ-त-श-मँ-मु। अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—*मँ। ८९३. पृ. १४. प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-मु। ईशां—भ-१-श-मँ ॥ ९३३. २१. शोभना—१-मु। शोभमाना—मँ ॥ ९३४. ८. नाम। नाम्ना—बृहरे. ॥ सोऽभ्ययात्। अभ्ययात्—बृहरे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहरे.। योत्स्यमानंस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः—त-३)—ख-ज्ञ-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः—श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—*मँ-मु ॥ ९३४. ९. तानायतः—*मँ-मु-बृहरे.। तानायतान्—ख-त-भ; तानायतासन्—ग; तानायुषान्—श ॥ प्रेहि। एहि—बृहरे. ॥ ९३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहरेवतायामधिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव—बृहरे.। खञ्ज एव—ख-त-भ; खग एव—ग। ओजसैव—*मँ-मु ॥ देवानादाय—त-१-मँ-मु-बृहरे.। देवायायाय—ख; देवाधनाय—ग; देवयतनं—ज; देवानायाय—ज्ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय—भ-१; देवानायातं—श ॥

पपुर्विधिवत्पुराः—*मँ-मु-बृहरे । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्पुराः—भ१ ॥
 १३४. १२. लृचे—ग-ज-बृहरे । हचे—ख-त-भ; ऋचि—श । हृचे—मँ । ऋचे—मु । तद्वच द्रप्स
 इत्यस्मिन् । तदेतदप्यबेत्यस्मिन्—बृहरे ॥ अयं बृहरेवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनि-
 बेशितो भाष्ये इति मँसमुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ १३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज ।
 अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादनारणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मँ-मु इतरेषु च ॥ १३४.
 १६. उद्वकस्य—ग-श-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मँ । अनन्तरकृग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ १३५. १.
 केचिद्विध्यामि...पठन्ति । 'इध्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति मु-
 पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ १३५. १८. 'नेवाशत्रुभ्यः—*मँ-मु । 'नेव शत्रुभ्यः—ऽ । १६ पङ्क्तौ
 विद्यमानस्य 'नेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'नेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत
 इति मँसमुल्लरमहाशयेनोक्तं तद्यामादिकम् ॥ १३५. २०. प्रकाश्य—ग-भ-मँ-मु । प्रकाश्यः—
 ख-घ-त-श ॥ १३६. ११. छन्दोविषयत्वाभिपातनम्—ग-मँ-मु । छन्दोविषयत्वानिपातनं—
 ख-त१-२-३-भ२; छंदोविषयत्वानिपातनं—श; छंदोविषयत्वानिपात्यते—त४; छंदोविषयत्वानिपा-
 तत्वं—श ॥ १३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—मँ ॥ १३६. २३. अहानि—ऽ-मु ।
 अहा अहानि—मँ ॥ १३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—मँ ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु ।
 चर्षणिधृत्—श-त२-४-भ२-श-मँ ॥ १३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—श-त२;
 सहमा—त४-श; सहम—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मँ-मु ॥

[८. १७.] १३७. २७. च—ख-ग-ज-श-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा—त४-
 मँ ॥ १३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न—ख-त । मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १४०. १६. एतत्—
 ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मँ ॥ १४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-श-त२-३;
 संग्राम—त४-न-भ-श । संग्रामाः—मँ-मु ॥ १४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । स्तुते—ख-त-न-श-मँ ॥
 १४१. ११. रेमाः—ऽ-मु । रेमासः—मँ ॥ १४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—मँ-मु ॥
 १४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मँ-मु । सर्वदिक्वं—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिग्गतं—ज; सर्वदिग्-
 भ१; सर्वदियु—भ२; सर्वदिकं—श ॥

[८. १८.] १४३. १३. नृमेघाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेघाक्षस्य—ख-त-न-श ।
 नृमेघस्य—भ३-मँ-मु ॥ १४३. १५. पुरउष्णिक्—*मँ-मु । ककुप्—ऽ ॥ १४४. १०. प्राप्नोः—
 *मँ । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ १४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥ १४५. ६. ससृज्महे—
 श-त१-भ२-मँ-मु । ससृज्महे—ख; सृज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श; सृज्यमहे—च; ससृज्महे—त२ ॥
 १४५. १४. वर्षन्ति—ग-घ-भ । वर्षयंति—ख-त-मँ-मु ॥ १४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-श-
 त१-२-न-भ१-श-मँ । उरुयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मँ ॥

[८. १९.] १४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-मँ-मु-पुस्तके-
 धेतनास्ति ॥ १४६. २५. वज्रिभिन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवज्रिन्द्र—भ । वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र-
 मँ ॥ १४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—मँ ॥ १४७. १३. करोति—*मँ ।
 करोत्यतो—ऽ-मु ॥ १४७. १४. रश्मयः—*मँ-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ १४७. २५.
 स्तोतः—न । स्तोतारः—मँ-मु इतरेषु च ॥ १४८. १६. श्रथयन्त श्रथिताः—त२-४-मँ । श्रथयंत

भयिताः-ख; श्रयंत श्रयिता-ग; भययंत भयिताः-ज्ञ-त३-श-मु; भययंत भययिताः-भ; भययंत श्रयिताः-न । 'भययंत' इति संहितापदपाठौ ॥ १४८. २२. गन्तारम्—ग-ज्ञ-भ२-श-भ-मु । गगा-ख; गंगारं-त ॥

[८. १००.] १४९. ८. ते—ख-त-न-भ-मु । ग-श-भ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये—भ-मु । अयमिति द्रुचेनेद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये-ख-त२-भ; अयमिति द्रुचेन त्ये-न; वाग्देवत्ये-श ॥ १४९. १२. प्रयाण...वाचः-भ३-भ-मु । प्रणबो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोशा वचः-ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोशा वाचः-ज्ञ; प्राणा - - समये वयं सामये वयंसामननोशा वचः-न; प्रयाणसमये वयंसा मनोशा वाचः-भ१; प्रणबो याज्या-समये वयंसा मनोशा वाचः-भ२-भ; प्रयाणे वयसाममनोशा वाचः-श ॥ १५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः-निक. ॥ १५३. ३. अभिवृत्तयैतान्—भ-मु । अभितप्येमान्-बृहरे. ॥ १५३. ४. उद्यतस्य तु—भ-मु । उद्यतस्यैव-बृहरे. ॥ १५३. ५. विष्णो इति—भ-मु । विष्णविति-बृहरे. ॥ त्वृचा—भ । तृचा-ख; तृचा-ग; दृचा-ज्ञ-त२-न-श; दृचा-त३-४; वृचा-भ१; चृचा-भ२ । तृचा-मु । तृचि-बृहरे. ॥

[८. १०१.] १५३. १०. तृतीया—ग-भ-मु । तृतीयादि-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि-त३-४ ॥ १५३. २३. अहनि माध्यंदिने—ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने-ग; गामु-पकर्मणि-ज्ञ-त२; माध्यंदिने-त३-४-न-भ-मु ॥ १५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षत्रौ-ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा-ग-त३-४-न-श-भ-मु ॥ १५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे—ज्ञ-त१-३-भ-मु । पुनःपुनर्हवीतये-ख-त२; पुनर्हवीतवे-ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे-श ॥ १५५. १३. उभा उभौ—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ-ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ-ग-त३-४-श-भ-मु ॥ १५६. २७. ते—श-मु । तव-ग-न-भ२; त-त२-३-४; भुवि-भ१; विभु-भ३; तत्-ख-घ-ज्ञ-भ-मु ॥ १५७. ५. आगच्छन्ती—भ१-२ । आगच्छती-ख-ग-घ-त१-२-न-श-भ-मु ॥ १५७. १४. चैतरेय—भ-मु । चैतस्य-ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चेतस्ये-त४; चैतस्ये-न; चैतास्य-भ; चैतास्येव-श ॥ १५७. १८. स प्रजा असृजत—भ-मु । ससृजे-ख-ग-श-त-न-भ-श; सं ससृजे-ग२ ॥ १५७. २०. पराभूताः—ग-न-भ-भ-मु । पारभूताः-ख-त१-२-३; परभूताः-ज्ञ; पाराभूताः-त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] १५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो—ग-भ३-श । पावकविशेषणे विशिष्टो-भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो-भ२; पावकविशेषणे विशिष्टो-ख-त-न-भ-मु ॥ १५८. १२-१३. यविष्टयोर्वा—ग-श-भ-मु । यविष्ययोर्वा-ख-त; यविष्टयोर्वा-न-भ ॥ १५८. १४. इत्यष्टा—ग-त२-भ१-भ-मु । अष्टा—ख-त३-श; इष्टा—न ॥ १५८. ३०. सः त्वम्—भ-मु । भ-पुस्तके नास्ति ॥ १५९. २५. भवामेति—ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति-भ१; भवति-भ३ । भवामेति-भ२-भ-मु ॥ १६०. १२. वाशिनमिति वा—ख-ग-श-ज्ञ-त१-२-४-न-भ२-भ-मु । वाशिनमिति वा-त३-श; च-भ१-३ ॥ १६०. २७. अन्तरिक्ष्या माध्यमिके—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्ष्या माध्यमिकं-ग; अन्तरिक्षं माध्यमिके-घ; अन्तरिक्ष्या माध्यमिके-त१; अन्तरिक्ष्या माध्यमिको-

त४ । आंतरिक्ष्या माध्यामिके-भ३-मॅ-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मॅ-मु । ' धीति-भिरिधानः ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ२-मॅ-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—श-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि हंति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वंति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मॅ-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-श-भ-श-मॅ-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते—ग१-त१-२-३-भ-श-मॅ-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष-ख; अस्मै स्वदते—ग२; सर्वस्मै स्वदते—श-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ२-३ । प्रज्वलति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मॅ-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके... राजन्नमे इति—मु । प्र मंहिष्ठायेति आभिप्लविकेषूक्थेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने इति । उपाकर्मणि मंडलाद्यामे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ने राजन्नम इति—ग । आभिप्लविकेषूक्थेषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ने राजन्नम इति—ख-त-न-भ-श-मॅ । मॅक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति— ' आभिप्लविकेषूक्थेषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । अभि प्रयांसि वाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतहोम आग्ने याहीत्येषा । सूत्रितं च । आग्ने याहि मरुत्सखा यत्ने राजन्नमृतं हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ' ॥ अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणात् मनुष्यात् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—ऽ-मॅ-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—ऽ-मॅ । ' रेजन्त ' इति पदपाठः । रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रनेतुं—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—ख-श-त१-२-३-भ३-मु । मतेः—घ१; मर्ता—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मॅ ॥ ९६३. २८. तथा—ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-श-त२-भ२-मॅ-मु ॥ ९६४. २. धारयाम—ख-ग-घ-त-न । धार-यामः—भ-श-मॅ-मु ॥ ९६४. १६. सः—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मॅ । हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-श-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मॅ-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्नेः—ख-घ-त१-श-मॅ-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्याग्नेः—त३-श; तस्यास्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं ' स्तुवन्ति ' इत्येतादृशं क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'स्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । 'स्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनुक्रान्तस्वात् मण्डलद्वष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निदेवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च— 'स्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्तपदं द्वितीयवर्जम् । सूत्रितं च— 'स्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अर्भवो दस्म् होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अर्भवः । दस्म् । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणोः । दुस्तरितु । सहैः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभाषी वा ऽस्वं ऽमनोता ऽहि देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः 'अग्निः सर्वा मनोतामो मनोताः संगच्छन्ते' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे ऽदस्म दर्शनीय ऽअस्याः ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाहाता ऽअभवः भवसि । हे ऽवृषन् कामानां वर्धितः ऽस्वं ऽसीं सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुहिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकृणोः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अधा हाता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अधे । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥२॥

वअध अधुना हे अग्ने वयजीयान् अतिशयेन यथा त्वं वहोता होमनिष्पादकः सन् वइळः भूस्याः वेदिलक्षणयाः वपदे स्थाने वन्यसीदः निषण्वानसि । किं कुर्वन् । वइषयन् पक्षुपुरोडाशादिलक्षणमङ्ग-मिच्छन् वईडयः स्तुरयः वसन् । वतं तादृशं वत्वा त्वां वप्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं वदेवयन्तः देवं त्वामारमन इच्छन्तः वनरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः वमहः महते वराये धनाय वचितयन्तः जानन्तः स्तुत्या शपयन्तो वा वअनु वग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसुधैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यन्तम् । बहुऽग्निः । वसुधैः । त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यये । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण वबहुभिः अनेकैः ववसुधैः वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा सार्धं वयन्तं गच्छन्तं त्वाम् वअनु वग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । वत्वे त्वयि देवे वरयिं धनं वजागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वामित्युच्यते । वरुशन्तं दीसवर्णम् वअग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं वदर्शतं दर्शनीयं वबृहन्तं महान्तं ववपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु वदीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिद्धिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्तु संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्तु । सम्दृष्टौ ॥ ४ ॥

वदेवस्य द्योतमानस्याग्नेः वपदम् आहवनीयस्थानं^१ वनमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः वश्रवस्यवः अङ्गमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः वश्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमङ्गम् वअमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् वआपन् आपुवन्ति । हे अग्ने वते तव वभद्रायां स्तुत्यायां वसंदृष्टौ निमित्तायां वरणयन्त^२ रमयन्ति^३ ।

१. ख-आहवनीयं स्थानम्; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘रणयन्त रमयन्ति’ नास्ति ।

व्यञ्जियानि यज्ञयोग्यानि वनात्मानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वृद्धिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि वृद्धिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां रायं उभयांसो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदभिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायः । उभयांसः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वृत्वां वृक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः वृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
व उभयांसः उभयविधानि पशुपशुरूपाणि वजनानां यजमानानां संबन्धीनि वरायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः वृत्वां त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे वरणे दुःखान्तरकाम्ने वृत्वं वृक्षेयः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् वत्राता रक्षिता
वभूः भवसि । किंच वमानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं सदमित् सर्वदा पिता माता च
मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वः प्रिहीता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विक्षु । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम् ॥ ६ ॥

वमः वअग्निः वसपर्येण्यः पूज्यः वप्रियः कामानां पूरकः वविक्षु प्रजासु वहोता होमनिष्पादकः
वमन्द्रः मदनीयः वयजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः वनि
वपसाद निष्पणोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । वतं वत्वा तादृशं त्वां ववयं यजमानाः वदमे गृहे वदीदिवांसं
दीप्यमानं वजुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानत्रः प्रणताः सन्तः वनमसा स्तोत्रेण वउप वआ
वसदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुऽर्ध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवऽयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीद्यानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽतं तादृशं महानुभावं ऽनव्यं स्तुत्यं ऽत्वा त्वां ऽस्तुष्यः शोभनबुद्धयः ऽसुम्नायवः सुखमिच्छन्तः ऽदेवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ऽवयम् ऽईमहे याचामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽदीधानः दीप्यमानः सन् । केन । ऽबृहता महता ऽरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीधानः ऽविशः प्रजाः स्तोतृन्स्मान् ऽदिवः स्वर्गम् ऽअनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः । आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कृविं विश्वपतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कृविम् । विश्वपतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऽशश्वतीनां नित्यानां ऽविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ऽविश्वपतिं स्वामिनं ऽकृविं क्रान्तदर्शिनं ऽनितोशनं शश्रूणां हिंसकं ऽवृषभं कामानां वर्षकं ऽचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ऽप्रेतीषणिं प्राप्त-गमनम् ऽदृषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ऽपावकं शोधकं ऽराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ऽरयीणां लाभाय ऽयजतं यष्टव्यम् ऽअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । समऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वां ऽसः ऽमर्तः स यजमानः ऽईजे यजते । ऽशशमे ऽच स्तौति । ' शशमानः ' (नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ऽयः यजमानः ऽते तव ऽसमिधा सह ऽहव्यदातिं हविषां दानम् ऽआनट् करोति । किंच ऽयः यजमानः ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽआहुतिम् आज्यादिलक्षणां ऽपरि ऽवेद परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽत्वोतः त्वया रक्षितः सन् ऽविश्वेत् सर्वाणि ऽवामा वननीयानि धनानि ऽदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीभिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । समऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदीं । सूनो इति । महमः । गीऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे वअग्ने वमहे महते वअस्मै वते तुभ्यं वमहि महत् अत्यधिकं वविधेम परिचरेम । कैरिस्थ्युच्यते ।
 वनमोभिः नमस्कारैः वसमिधा वा वउत अपि च वहृव्यैः हविर्भिः । हे वसहस्रः वसूनो^१ वेदी वेद्यां
 वगीभिः स्तोत्रैः वउक्थैः शस्त्रैश्च विधेमैति संबन्धः । किञ्च वते तव वभद्रायां स्तुत्यायां वसुमती
 शोभनानुग्रहबुद्धौ वआ वयतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य^१स्तरुत्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरैभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।

बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरैभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्ने । विऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने वयः स्वं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वभासा दीपया ववि वआ वततन्थ व्यतनोः । किञ्च
 वतरुत्रः तारकस्त्वं वश्रवोभिः स्तुतिभिः वश्रवस्यः वच भवसि हे तादृश वअग्ने वबृहद्भिः महद्भिः
 ववाजैः अग्नेः वस्थविरैभिः स्थविरैः स्थूलैः वरेवद्भिः रथिमद्भिः वअस्मे अस्मदर्थं ववितरं विशिष्टतरं
 ववि वभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्रसो सदमिद्भैह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । इषः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे वसो वासक धनवन् वाग्ने वनृवत् मनुष्यरूपेत् धनं वसदमित् सर्वदा वअस्मे अस्मासु वधेहि
 स्थापय । किञ्च वभूरि प्रभूतान् वपश्वः पशूश्च^२ धेहि^३ । किमर्थम् । वतोकाय अस्मत्पुत्राय वतनयाय
 तत्पुत्राय । किञ्च वपूर्वीः पूरयिष्यः^४ कामानां बह्व्यो वा वबृहतीः^५ महस्यः^६ वआरेअघाः । आरे कूरेऽघानि
 यासु ताः । तादृशः वदृषः उक्तलक्षणान्यन्नानि वभद्रा भद्राणि वसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि वअस्मे
 अस्मासु वसन्तु भवन्तु ।

‘पुरूष्यग्ने’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरूष्यग्ने
 पुरुधा त्वाया स चित्रं चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-झ-न-भ-र-पशूश्चाधेहि; श-पशन् विधेहि । ३. ख-झ-भ-प्रेरयिष्यः ।

४. ख-झ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महत्याः; त-य-महतीर्महत्याः ।

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ऽअश्यां ध्याम्यां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिर्वरणीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽत्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽत्वे त्वां ऽविधते परिचरते मह्यं दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमाग्नेयम् । अन्या पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि— 'त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूत्र्यते हि— 'त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अग्निरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च— 'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तत्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तपुक्तं ऽयशः अक्षं हविर्लक्षणं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यज्ञ इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं इविलक्षणमज्ञम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमज्ञं पत्यसे ईदृशिषे । अतः कारणात् हे वचिर्चर्षणे विशेषण सर्वस्य द्रष्टः वसो वासकामे वत्वं वश्रवः श्रवणीयमज्ञं यजमानगृहस्थं वन । अयं नशब्दश्चार्थे । अज्ञकार्यभूतां पुष्टिं च वपुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूविश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने वत्वां वहि वस्व त्वामेव खलु वचर्षणयः मनुष्याः वयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः वगीभिः स्तुतिभिः वईळते स्तुवन्ति । अपि च ववाजी । वाजो गमनम् । तद्वा न सूर्यः वत्वां वयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्द्विराज्ञकं दृश्ये ’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन कश्चित् श्रूयते—‘ अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः ’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘ वायुः सप्तिरादित्यो वाजी ’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । ववृकः हिंसकरहितः वरजस्तूः । उवृकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिकक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।

यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्रायुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः वदिवः स्तुतेः वनरः नेतार ऋत्विजः वयज्ञस्य वकेतुं प्रज्ञापकं वत्वा त्वाम् वइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति वेदुच्यते । वयद्ध यदा खलु वस्यः सः वमानुषः मनोरपत्यभूतः वजनः जातो यजमानो होता वा वसुम्रायुः’ सुम्रं सुखमात्मन इच्छन् वअध्वरे हिंस्रापत्यवायरहिते यज्ञे वजुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वक्रधत् । स यजमान ऋध्नुयान् हे अग्ने वसुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ तव संबन्धना^१ वधिया कर्मणा वयः^२ मर्तः^३ मरणधर्मा यजमानः वशामते शाम्यति । यद्वा । शामतिः^३ स्तुतिकर्मा । स्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । वसः यजमानः वृहत्तः महत्तः विवः दीप्तस्य^४ तव संबन्धिन्या वृजती ऊत्या रक्षया द्विवः द्वेष्टून्^५ अंहो वन आहननशीलं पापमिव^५ तरति^५ अतिक्रामति ॥

समिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

व्यावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतार्युषम् ॥ ५ ॥

सम्ऽर्था । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यैः । नशत् ।

व्यावन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआर्युषम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने, समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह वते स्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां^६ मन्त्रसंस्कृताम्^६ आहुतिं वयः मर्त्यैः मनुष्यैः नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्यासिकर्मा । वसः मनुष्यो यजमानः व्यावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं शतार्युषं बहुविधासं चिरकाल-जीवनं वा वक्ष्यं गृहं पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सुरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेषः दीप्तस्य वते तव शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमः दिवि अन्तरिक्षे आततः विस्तीर्णः सन् ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाम्ने सुरो न सूर्य इव कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तुयमानः त्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विक्ष्वीढ्योऽसिं प्रियो नो अतिथिः ।

रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विक्षु । ईढ्यः । असिं । प्रियः । नः । अतिथिः

रण्वः । पुरिऽईव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अध अपि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् ईढ्यः स्तुत्यः असि भवसि । हि यस्मादर्थे यस्मादेवं तस्मात् नः अस्माकम् अतिथिः लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियः असि । यद्वा ।

१. घ-त-संबन्धिन्या । २. त-मर्त्यैः । ३. न-शाम्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पार्पं चरति; भ-य-पार्पं च तरति । ६. त-तनूकृत्वा संस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूस्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा वपुरीव नगर्यां वज्र्यः जीर्णो बृद्धो हितोपदेष्टा राजेव वरुणः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा वसूनुर्न पुत्र इव वत्रययाच्यः यजमानैः त्रातव्यः^१ पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतस्सुनोर्विशेषणम् । विद्यातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाच्यः । यातेरौणादिक आच्यप्रत्ययः । स्पृहयाच्य इति यथा । अथवा त्रययाच्यो जन्मत्रयं प्रातः । जन्मत्रयं स्मर्यते— 'मातुरग्नेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्' (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

ऋत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

ऋत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे वज्र्ये वऋत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण वद्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् वअज्यसे व हि व्यज्यसे^२ खलु । तथा ववाजी वन वेजनवानश्व इव वकृत्व्यः । कृत्वीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्दविर्वहनमग्नेरश्वसाहस्यम् । तथा वपरिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं वस्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं वगयः गृहं च भवसि । उभयोर्दातेत्यर्थः । अपि च वशिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् वअत्यो वन सततगामी जात्यश्व इव वह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ' ह्रु कौटिल्ये ' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कारिर्ग्रामभेदोर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ' त्वं त्या ' इति । सूत्रितं च— ' त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्तै अजर वना वृश्न्ति शिक्कसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्न्ति । शिक्कसः ॥ ९ ॥

हे वज्र्ये वत्वं वत्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । वअच्युता अच्युतानि ध्यावयितुमशक्यान्यपि । अस्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वयवसे घासे विसृष्टः वपशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण वहसीत्यर्थः । हे वअजर जरारहिताग्ने वयत् यस्य ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठीया लुक् ॥ वशिक्कसः दीप्तस्य वते तव वधाम^३ धामानि तेजांसि ववना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि ववृश्न्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः । वह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समृऽऋधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽअध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां ऽविशां यजमानानां ऽदमे गृहे त्वं ऽहोता देवानामाह्नाता सन् ऽवेषि ऽहि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् ऽविशपते विशां पालकाग्ने ऽसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ऽकृणु कुरु । कृत्वा च हे ऽअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्द्रिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे ऽमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने ऽरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्धर्तमानस्त्वं ऽदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽअच्छ आभिसुख्येन ऽनः अस्माकं ऽसुमतिं स्तुतिं ऽवोचः ब्रूहि । ऽद्विषः स्तुतेः ऽनृन् नेतूनस्मान् ऽसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ऽस्वस्तिम् अविनाशं ऽवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ऽद्विषः द्वेष्टून् शत्रून् ऽअंहांसि पापानि ऽदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ऽतरेम अतिक्रामेम । तथा ऽता तानि इयवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ऽतरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ऽतव ऽअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनस्यन्तं ऽतरेम ॥ ॥ २ ॥

‘ अग्ने स क्षेषत् ’ इत्यष्टवं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘ अग्नेऽष्टी ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेषत्तपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेऽत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे वअग्ने वसः यजमानः वक्षेपत् क्षियति^१ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । वक्तृपाः कृतस्य यज्ञस्य पालकः वक्तेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च वृत्ते स्वदीवं
वदेवयुः देवानाम्मन इच्छन् स यजमानः वउरु विस्तीर्णं वज्योतिः सूर्याख्यं वनशते प्राप्नोति । हे वदेव
घोतमानाम्ने वयं वमर्तं मनुष्यं यजमानं वमित्रेण ववरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च वसजोषाः
सह प्रीयमाणः वस्वं वस्यजसा स्याज्जनसाधनेनायुधेन वअंहः अंहसः पापात् वपासि रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाम्नये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्स्वाराय । अम्ये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

यः यजमानः वऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं चारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय वअम्ये वददाश
हवीषि ददाति स यजमानः वयज्ञेभिः सर्वैयज्ञैः वइजे इष्टवान् भवति । तथा वशमीभिः कर्मभिः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः वशशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
वतं यजमानं वयशसां यशस्विनां पुत्राणाम् वअजुष्टिः अप्राप्तिः न वएव वनशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा वमर्तं मनुष्यं तम् वअंहः पापं वन नशते । तथा वप्रदृष्टिः अनयैवेतुः
प्रदृष्टश्च^२ तं वन प्राप्नोति ॥

सुरो न यस्य दृशतिरेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेऽजाः ॥ ३ ॥

वसूरो वन सूर्यस्येव^३ वयस्यः अग्नेः वदृशतिः दर्शनम् वअरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने वयत् यस्य वते
तव वशुचतः ज्वलतः वधीः धारयित्री ज्वाला वभीमा भयंकरा सती वआ समन्तात् वएति गच्छति ।
यः वअयम् अग्निः वहेषस्वतः शब्दयुक्ताः वशुरुधो वन^४ शुचः शोकस्य रोधयित्रीणांश्च वअक्तोः । अकुरिति
रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी राक्षसादिलक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं ववसतिः
सर्वेषामावासभूतः ववनेजाः अरण्ये जायमानः वकुत्रा वचित् ऋधिवेव स्थाने पर्वताप्रादौ वरण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदक्षो न यमसान आसा ।

विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एमं । महिं । वर्षः । अस्य । भसत् । अक्षः । न । यमसानः । आसा ।

विऽजेहमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारुं । धक्षत् ॥ ४ ॥

२८७. २. **माषाणामभीयात्** । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामभीयात्-
 ऽ-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामभीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामभीयात्'
 इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. **बृहद्भाः** । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. **संगन्ता**—मँ । संगतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता-
 घ-ञ-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. **रथीणाम्**—घ-ञ । रथीणां सूर्यस्य-मँ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
दूतः अभवत्—घ-ञ-त१-२-य । अभवत्-मँ-मु इतरेषु च ॥ **यस्माद्दूतोऽभवत्**—*मँ-मु ।
 यस्माद्दूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त२-३-भ-श; तस्माद्दूतोभवः—झ-त४; यस्माद्दूतोभव-न ।
 इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. **विशः**—*मँ-मु । विश्वः—ऽ ॥

[७. ११] २९४. ५. **किमर्थमित्यत आह**—*मँ-मु । कि-घ१; किच-च; किमित्यत
 आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. **साह्वान्**—ख-च-ञ-त२-य-श । साह्वान्-घ१-त३-४-न-भ-मँ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. **ब्राह्मणाः**—ञ-श । ब्रह्मणा-त१-२-३-४-भ-मँ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. **भगिनो याज्या**—*मँ-मु । भागयाज्या-ञ-त१; भगीयाज्या-झ;
 भगियाज्या-त२-४-श ॥ २९९. १७. **प्राकारादिर्वा**—भ-*मँ-मु । प्राकारादिर्वा-ख-ञ-त-न;
 प्राकारादि वा-श ॥

[७. १६] ३००. १३. **युज्यते**—ख-भ । अयुज्यत-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
कामयस्व—*मँ-मु । कामय च-ख; कामय त्वं-इतरेषु ॥ ३०१. १९. **यः**—*मँ-मु-× ॥ ३०१.
 २७. **प्रियासः**—मँ-मु । प्रियाश्व-ख-घ-ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ञ; प्रियासश्व-श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. **पञ्चविंशत्यृचम्**—श१-मँ-मु । पंचविंशत्-इतरेषु । एतादृशोऽ-
 शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. **त्वे ह यत्**—ऽ-मँ । त्वे ह-मु-अनु ॥
चतस्रोऽन्त्या—ऽ-मँ-मु । अंत्याश्चतस्रो-अनु ॥ ३०६. ३. **उत्सहमानम्** । उत्साहमानं—ऽ-मँ-
 मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ **बाधमानम्**—ञ । बोधमानं-मँ-मु इतरेषु च ।

'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. **जालनिहिता**—ऽ ।
 जले निहिता-मँ-मु ॥ ३०७. १२. **यथापूर्वम् अर्थम्**—ञ-मँ-मु । यथापूर्वं मदर्थं-ख-श; यथा-
 पूर्वमर्थमित्-घ; यथापूर्वं मदर्थं-झ-त-न-भ ॥ ३०७. १७. **सुतोकान्**—मँ-मु । सतोकमानान्-
 ख; सुतोकमानान्-झ-त-न-भ श२; सुतुकमानान्-श१; सुषुपत्यसहितान्-च ॥ ३०८. ५-६.
सपत्नान्...युद्धे—झ-त१-मँ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. **दुबोयुवे**—ऽ-मँ-मु
 (? दुबोयवे) ॥ ३०९. १०. **विश्वानि**—घ-ञ-मँ । विश्वा विश्वानि-मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
अश्रीन्—मँ-मु । अश्रीन्-घ; अश्रान्-इतरेषु ॥ **वेद्यदेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्**—*मँ-मु ।
 वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्-ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-झ-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-
 त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-न । **वाद्यदेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्**—झ । अयमेव पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पश्वीदेः कृत्यं' इति

स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. बशीकरम्—ऽ-मँ-मु (? वशीकरणम्)
 विन्द लभस्व यो भेदः—*मँ । विंद लभ यो भेदः—मु । विंद उभयोरभेदः—ख-त-२-भ; विं
 लब्धवानसि उभयोरभेदः—ञ; वद उभयोरभेदः—झ-त-१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
 मँ-मु-५ ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु । पालस्य—मँ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-ञ
 त-१-२-मु । मृषन्ति—मँ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मँ-मु । अवगच्छन्ति—ख-न-भ
 अपगच्छन्ति—झ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ-१-*मँ । इंद्रः—ख-च-झ-त-न-भ-श-२; ' इंद्रं
 नास्ति—ञ; इंद्र—श-१ ॥ ३११. २२. अतद्देवताकृत्वात्—ञ-भ-*मँ । अतद्देवताकरत्वात्—ख
 अतस्तद्देवताकृत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. वृन्नन्तत्वात्—ऽ-मु । वृन्तत्वात्—मँ । एवं ३१६ षष्ठे २३
 २६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ञ-मँ-मु । एतन्नास्ति—ख-त-२-भ; समर्यैः—झ-त-४-न-श;
 समार्यै—त-३ ॥

[७. २०] ३१६. अध्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्याः ' इति श्लोकः मँक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
 दृश्यते । परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेऽवनुपालम्भादुपोक्षितः । मु-युस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
 प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः । आश्रलायनश्रौतसूत्रेऽपि ' मध्यंदिनः ' इत्येव पाठः ।
 लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यंदिनः ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मँ-मु । षृणाति—
 नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मँ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वीषु । भाष्यकारैः ' वस्वीषु ' इत्येकं
 सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण ' वस्वी सु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा
 व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमप्रावा—मँ-मु । ' गृहमध्यमश्रावा वा ' इति स्यादिति
 मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मँ-मु । उत्सहेच—ख; उत्सहे च—घ-झ-
 त-१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेते—ञ ॥ दीव्यन्ति—ञ-मँ-मु । दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत—
 झ; दीप्यन्ते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मँ-मु । ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम् । अयं
 धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मँ । गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्ययति स्तौति
 —*मँ । स्तौति ह्ययति—ख-त-३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ञ-त-१-२-मु; स्तौति—झ;
 स्तौव ह्ययति—त-४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ञ-त-१-२-४-भ-श । संरुंधन्तीति—त-३-न-मँ-मु ॥
 ३२५. ११. नहि चिकित्ते न ज्ञायते—घ-ञ-मँ । नहि चिकित्ते ज्ञायते—ख-भ-मु । चिकित्ते
 ज्ञायते—झ-त-१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ञ-मँ-मु । उपस्थुः—ख-घ-१-त-१-
 २-४-भ; उपतस्थुः—झ-त-३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ञ-मँ-मु । वज्रकल्पनाहं—झ-त-१-
 ३-४-न-भ; वज्रकल्पनार्हं—त-२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मँ-मु । मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिर्दि-
 मम्—ञ-मँ-मु । इदं बर्हिर्दिदं—ख-घ-झ-त-३-न-भ-श; इदं बर्हिर्दिदं—त-१-२-४ ॥

२८७. २. माषाणामभीयात् । ऋ. सं. १. २०. ६. अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामभीयात्-
 ऽ-म-मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामभीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामभीयात्'
 इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां लिखितम् ॥

[७. ८] २८८. १५. बृहद्भाः । 'बृहत् । भाः' इति पदपाठः ॥

[७. ९] २९०. १८. संगन्ता—मँ । संगंतः (?) मु । संगता—ख-त३-न-भ; गंता-
 घ-ञ-स-त१-२-४-श ॥

[७. १०] २९२. २२. रयीणाम्—घ-ञ । रयीणां सूर्यस्य-मँ-मु इतरेषु च ॥ २९२. २३.
 दूतः अभवत्—घ-ञ-त१-२-य । अभवत्-मँ-मु इतरेषु च ॥ यस्माद्दूतोऽभवत्—*मँ-मु ।
 यस्मादूतोभवः—ख; यस्माद्दूतोभवः—ञ-त२-३-भ-श; तस्मादूतोभवः—स-त४; यस्माद्दूतोभव-न ।
 इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२. २४. विशः—*मँ-मु । विशः—ऽ ॥

[७. ११] २९४. ५. किमर्थमित्यत आह—*मँ-मु । किं-घ१; किंच-च; किमित्यत
 आह—इतरेषु ॥

[७. १२] २९४. २४. साह्वान्—ख-च-ञ-स-त२-य-श । सह्वान्-घ१-त३-४-न-भ-मँ-मु ॥

[७. १४] २९६. २. ब्राह्मणाः—ञ-श । ब्रह्मणा-त१-२-३-४-भ-मँ-मु ॥

[७. १५] २९७. ४. भगिनो याज्या—*मँ-मु । भागयाज्या-ञ-त१; भगीयाज्या-ञ;
 भगियाज्या-त२-४-श ॥ २९९. १७. प्राकारादिर्वा—भ-*मँ-मु । प्राकारादिर्वा—ख-ञ-त-न;
 प्राकारादि वा-श ॥

[७. १६] ३००. १३. युज्यते—ख-भ । अयुज्यत-मँ-मु इतरेषु च ॥ ३०१. ११.
 कामयस्व—*मँ-मु । कामय च-ख; कामय त्वं-इतरेषु ॥ ३०१. १९. यः—*मँ-मु-× ॥ ३०१.
 २७. प्रियासः—मँ-मु । प्रियाश्च-ख-घ-ञ-त१-२-३-४-न-भ-श१; प्रियाः—ञ; प्रियाश्च-श२ ॥

[७. १८] ३०४. १६. पञ्चविंशत्यृचम्—श१-मँ-मु । पंचविंशर्च-इतरेषु । एतादृशोऽ-
 शुद्धः पाठः लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४. १८. त्वे ह यत्—ऽ-मँ । त्वे ह-मु-अनु. ॥
 चतस्रोऽन्त्या—ऽ-मँ-मु । अंत्याश्चतस्रो-अनु. ॥ ३०६. ३. उत्साहमानम् । उत्साहमानं—ऽ-मँ-
 मु । ऋ. सं. ७. १८. १६, १८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ बाधमानम्—ञ । बोधमानं-मँ-मु इतरेषु च ।
 'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३०६. ११. जालनिहिता---ऽ ।
 जले निहिता-मँ-मु ॥ ३०७. १२. यथापूर्वम् अर्थम्—ञ-मँ-मु । यथापूर्वं मर्दर्थं-ख-श; यथा-
 पूर्वमर्थमित्-घ; यथापूर्वं मर्दर्थं-स-त-न-भ ॥ ३०७. १७. सुतोकान्—मँ-मु । सतोकमानान्-
 ख; सुतोकमानान्-स-त-न-भ श२; सुतुकमानान्-श१; सुषुपत्यसहितान्-च ॥ ३०८. ५-६.
 सपत्नान्...युद्धे—ञ-त१-मँ-मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९. १. दुबोयुवे—ऽ-मँ-मु
 (? दुबोयवे) ॥ ३०९. १०. विश्वानि—घ-ञ-मँ । विश्वा विश्वानि-मु इतरेषु च ॥ ३०९. २७.
 अश्रीन्—मँ-मु । अश्रीन्-घ; अश्रान्-इतरेषु ॥ वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—*मँ-मु ।
 वेद्यादेः कृत्यं सूच्यैव करोत्-ख; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-स-त३-श; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-
 त१-२-४-भ; वेद्यादेः कृत्यसूच्यैवाकरोत्-न । वाद्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोत्—ञ । अयमेव पाठः
 समीचीनः प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ. भा. ५. ५७. २) । 'पर्श्यादेः कृत्यं' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३१०. ९. वशीकरणम्—ऽ-मॅ-मु (? वशीकरणम्) ॥
 विन्द लभस्व यो भेदः—*मॅ। विंद लभ यो भेदः—मु। विंद उभयोरभेदः—ख-त-२-भ; विंद
 लब्धवानसि उभयोरभेदः—ञ; वद उभयोरभेदः—झ-त-१-३-४-न-श ॥ ३११. ९. द्वितीयार्थे—
 मॅ-मु-× ॥ ३११. ११. पालकस्य—ख-घ-भ-य-मु। पालस्य—मॅ-इतरेषु च ॥ मृषन्त—घ-श-
 त-१-२-मु। मृषन्ति—मॅ इतरेषु च ॥ ३११. १४. उपगच्छन्ति—*मॅ-मु। अवगच्छन्ति—ख-न-भ;
 अपगच्छन्ति—झ-त-श ॥ ३११. २०. इन्द्रम्—घ-१-*मॅ। इंद्रः—ख-च-झ-त-न-भ-श-२; ' इंद्रं '
 नास्ति—ञ; इंद्रं—श-१ ॥ ३११. २२. अतद्देवताकत्वात्—ञ-भ-*मॅ। अतद्देवताकरत्वात्—ख।
 अतस्तद्देवताकत्वात्—मु इतरेषु च ॥

[७. १९] ३१३. २. तृन्तत्वात्—ऽ-मु। तृन्तत्वात्—मॅ। एवं ३१६ ष्टे २३,
 २६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३. ९. मर्यैः—ञ-मॅ-मु। एतन्नास्ति—ख-त-२-भ; समर्यैः—झ-त-४-न-श;
 समर्यै—त-३ ॥

[७. २०] ३१६. अप्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्याः ' इति श्लोकः मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके
 दृश्यते। परंतु अस्माभिः लिखितपुस्तकेष्वनुपालम्भादुपेक्षितः। मु-पुस्तकेऽप्ययं नास्ति केवलमष्टक-
 प्रारम्भेऽयं श्लोको दृश्यते ॥ ३१६. ९. मध्यंदिनः। आश्रलायनश्रौतसूत्रेऽपि ' मध्यंदिनः ' इत्येव पाठः।
 लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यंदिनः ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८. ६. प्रीणाति—ऽ-मॅ-मु। पृणाति-
 नि. ३. २० ॥ ३१८. १४. यः—*मॅ-मु- ॥ ३१८. २७. वस्वीषु। भाष्यकारैः ' वस्वीषु '
 इत्येकं सप्तम्यन्तं पदं कृत्वा व्याख्यातमनन्तरं पदपाठानुसारेण ' वस्वी सु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा
 व्याख्यानान्तरं कृतम् ॥

[७. २१] ३१९. २५. गृहमध्यमप्रावा—मॅ-मु। ' गृहमध्यमश्वा वा ' इति स्यादिति
 मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३२०. २०. उत्सहेत—*मॅ-मु। उत्सहेच—ख; उत्सहे च—घ-झ-
 त-१-२-३-४-न-भ-श; उत्सहेते—ञ ॥ दीड्यन्ति—ञ-*मॅ-मु। दीव्यंत इति—ख-घ-त-श; दिव्यंत-
 झ; दीप्यन्ते—न-भ ॥ ३२०. २१. क्रीडन्त इति—ऽ-मॅ-मु। ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम्। अयं
 धातुः परस्मैपदी ॥

[७. २२] ३२२. २६. अनुगुणः—*मॅ। गुणः—ऽ-मु ॥ ३२३. २९. ह्यति स्तौति
 —*मॅ। स्तौति ह्यति—ख-त-३-न-भ-श; आह्वयति—घ; स्तौति आह्वयति—ञ-त-१-२-मु; स्तौति—झ;
 स्तौव ह्यति—त-४ ॥

[७. २३] ३२५. ९. रुन्धन्तीति—ख-ञ-झ-त-१-२-४-भ-श। संघन्तीति—त-३-न-मॅ-मु ॥
 ३२५. ११. नहि चिकित्ते न ह्यायते—घ-ञ-*मॅ। नहि चिकित्ते शायते—ख-भ-मु। चिकित्ते
 शायते—झ-त-१-२-३-४-न-श ॥ ३२५. १८. उप अस्थुः—च-ञ-*मॅ-मु। उपस्थुः—ख-घ-१-त-१-
 २-४-भ; उपतस्थुः—झ-त-३-श ॥ ३२६. १२. वज्रकल्पबाहुम्—ञ-*मॅ-मु। वज्रकल्पनाहं—झ-त-१-
 ३-४-न-भ; वज्रकल्पनाहं—त-२-श ॥

[७. २४] ३२६. २५. मादयस्व—*मॅ-मु। मादय—ऽ ॥ ३२७. ११. इदं बर्हिर्दि-
 मम्—ञ-*मॅ-मु। इदं बर्हिर्दिदं—ख-घ-झ-त-३-न-भ-श; इंद्रं बर्हिर्दिदं—त-१-२-४ ॥

[७. २६] ३२९. २९. नवमम्—मँ-मु । दशमं—ऽ । एतादृशी गणनाशुद्धिः लिखित-पुस्तकेषु क्वचिदुपलभ्यते ॥ ३३०. १७. ह्वन्ते—ञ-मँ-मु । बहते—ख-घ-झ-त३-४-न-भ-श; हवते बहते—त१-२ ॥ ३३०. २३. अपि अन्या अन्यानि—*मँ । अन्या अन्यान्यपि—मु । अन्या अन्यानि—ख-घ-झ-भ; अन्याप्यन्यानि—ञ-त१-२-४; अन्याप्यन्या अन्यानि—त३-न-श ॥

[७. २७] ३३३. २. मंहनीयाय—ऽ-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् । मंहनीयायै—*मँ । 'मंहनीयाय दानाय' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. २८] ३३३. ५. पञ्चमत्वेन—मँ-मु; ञ-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पंचमेहनि-ञ-त१ (प्रान्ते) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोगः' इत्यप्यधिकं वक्तव्यम् । 'आ ते महः' इति सूक्तस्य (७. २५) प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ३३३. २५. न । न व्याख्यातम् । नृन्न स्तोतृनिव—मु ॥ ३३४. १८. प्रायच्छत्—*मँ-मु । प्रयच्छत्—ख-ञ-न-भ; प्रयच्छतु—घ१-झ; प्रयच्छेत्—च-त१-२-३-४-श ॥

[७. ३०] ३३६. २२. सुहन्तुना—ञ । सुहंतुनाम—इतरेषु । सुहंतुनाम्ना—मँ-मु । ऋ. सं. ७. १९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् । मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यां 'सुहन्तुना' इत्येव संभावितम् ॥ ३३६. २८. तदा—थ-मँ-मु । तथा— इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७. ३१] ३३७. १४. गायत्रम्—*मँ । त्रैष्टुभं—ऽ-मु ॥ ३३७. २०. आहवनीयः—ऽ-मँ-मु । 'आवपनीयः' इति भाव्यम् ॥ तदर्थाः—*मँ-मु । तदर्थ—ख-भ; तदर्था—झ-त-न-श ॥ ३३९. ४. व्याघ्रवती—घ-न-श२; व्याघ्रवती—ख-झ-त-भ-श१-मँ-मु ॥ ३४०. २. स्तोत्राणाम्—ञ-श१ । स्तोत्राणां—ख-झ-त३; स्तोत्राणां—त१-२-४-न-श२ । स्तोत्राणि—*मँ-मु ॥ शत्रून्—ञ । शत्रूणां—मँ-मु-इतरेषु च ॥

[७. ३२] ३४०. १६. प्रगाथादनन्तरम्—ञ-मँ-मु । प्रगाथानंतरं—इतरेषु ॥ ३४०. १७. मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्—ञ-त२-भ-मँ । मरुत्वतीयादूर्ध्वं—ख-त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वं—त१; मरुत्वतीयादूर्ध्वा—झ-त३-श ॥ ३४०. २१. करतमिन्द्रेति—मँ-मु । अच्छावाकस्तमिन्द्रेति—ऽ ॥ ३४०. २८. तरणिरित्सिषासति—मँ । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ—ऽ-मु ॥ ३४०. ३०. प्रगाथौ—*मँ-आश्व. श्रौ.; रथंतरस्य—ख । 'प्रगाथौ' नास्ति—झ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१. ७. त्वाम्—ञ; त्वया—मँ-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ३४१. २७. सुता बभूवुः—ञ-मँ-मु । सुषुवः—ख; अभिषुतवतः—घ; सबभूः—झ; सुबभूः—त२-३-४-न-श२; सुषुवतुः—भ; अभिषुता भवन्—य; सुबभूवुः—श१ ॥ ३४३. १. अभिषुणुत—मँ-मु । अभिषुत—ऽ ॥

[७. ३३] ३४८. २१. चूढाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम् । इदं कल्पमिति न ज्ञायते ॥ ३५०. २५. दुर्ज्ञानान्—मु । दुर्ज्ञानात्—घ-झ-त-न-श-मँ ॥ ३५१. ५-८. हे वसिष्ठाः...न शक्यः—त१-२-मँ जोषपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गंभीरः' इति नास्ति 'अन्येन अन्वेतवे' इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोऽपि वातस्येव

प्रजवः यथा वातस्य (वातस्येव-श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्यः (अन्येनान्वेतुं न शक्यः-श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः—ख-त४-श; हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोमोपि वातस्येव प्रजवः । यथा वातस्य प्रवेगः अन्येनान्वेतुं न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतुं न शक्यः । किंच युष्माकं बक्षयः तेजः सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माकं महिमा समुद्रस्येव गभीरः गंभीर इव-घ ॥ ३५१. २८-२९. उतापि च... आजहार—१-म-मु । अनन्वितार्थकमिदं वाक्यम् ॥ ३५२. ५. मित्रावरुणयोः—घ-श-झ-भ-मु । अयोः—ख; मैत्रावरुणयोः—त४-श; मित्रावरुणयोः—त३-न-मं ॥ ३५२. ८. अहंभुवा युक्तम्—श-त२-श१-म-मु । 'स्वयंभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशयः संभावयति ॥ ३५२. १०. तत्कुम्भे—न-श-म-मु । तं कुम्भे—ख-भ; तत्कुम्भ-श; तत्कुम्भे-श-त१-२-३; नकुम्भे—त४-न ॥ ३५२. ११. पतितं रेतः कलशे च—१-म-मु । पतिते श्लेके कलशेऽथ-बृहद्दे. ॥ ३५२. १३. महातपाः—१-म-मु । महाशयः—बृहद्दे. ॥ ३५२. १४. इत्यभिधानं च—म-मु । इत्यभिधानं तु- बृहद्दे. ॥ ३५२. १५. सर्वतः पुष्करे तं हि—१-म-मु । सर्वत्र पुष्करं तत्र-बृहद्दे. ॥

[७. ३४] ३५३. १९-२०. षोडशिनि... द्विपदा इति—१-म-मु । मध्ये किंचिद्व्रतमिति प्रतिभाति । अत्र एवं भाव्यं—' षोडशिनि आ धूर्षस्मा इति द्विपदा । सूत्रितं च—आ धूर्षस्मा इति द्विपदा इति ' ॥ ३५४. १. पूर्वस्यामिन्द्रस्य—म-मु । पूर्वस्यामि—ख१श-त१-३-४-न-भ; पूर्वस्यापि—ज-त२-श; पूर्वस्यामचि (? मृचि)—श । 'पूर्वस्यामिदमः' इति पीटर्सेन-महाशयस्वीकृतः^१ पाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ । परंतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीनः पाठ इत्यस्माकं प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्वं भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदमः (इदंशब्दस्य) प्रकृतत्वं हेतुः स्यात् ॥ ३५५. १९. अस्मान्—म-मु । नोस्मान्—१ ॥ ३५६. ३. स्तोतारः—श । स्तोतः—म-मु इतरेषु च ॥ ३५६. २१. प्रीयमाणाः—मु । प्रियमाणाः—१-मं । ऋ. सं. ७. ६६. १९. भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७. २१. अव्ययम्—श-त२ । अव्ययः—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८. ५. अनु जिहीताम्—मं । अनु जीहीतां—श; अनु जिहातां—मु इतरेषु च ॥ ३५८. १३. अस्मदीयम्—श । ऋ. सं. ७. ५६. २५. अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्यं—म-मु इतरेषु च ॥

[७. ३५] ३५८. १९. एव -- सु—श-त३-४-न-य-मं । एवतमस्तु—ख१-भ; एव-मुक्तस्तु—ज; एवमेतासु—श-त१-२-मु जोषपूर-लिखितपुस्तके च; एवमु—श ॥

[७. ३६] ३६३. १६. नान्यस्य कस्यचित्—श-थ । नान्यस्य चित्—श-त२-३-४-न-श-म-मु । नान्यचित्—त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ३६४. १४. युञ्ज्यात्—म-मु । युंजान्—ख-श-त३-न-भ-श; युंजन्—घ; युनक्ति—श; युजान्—त१-२-४ ॥ ३६४. २३. पूजयन्ति—श१ । पूजयंतु—म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७. ३७] ३६७. १५. विवेषः—घ-मं । विवेष—मु इतरेषु च ॥ ३६७. २८. निवहेत्—म-मु । न्यवहेत्—ख-घ-श-त१-२-३-४-भ-श; निवहेत्—श; न्यवहेत्—न ॥ ३६८. ३. ईशितव्या स्वभूता—१-मु । ईशितव्यास्वभूता—मं (—अस्वभूता ?) ॥

1. Handbook to R̥gveda Maṇḍala VII pp. 11-12
2. Preface to the 2nd Edition Vol. IV p. 185.

[७. ३९] ३७२. १. पृथिव्यां भवाः—*मं । पृथिव्याः म-ख१; पृथिव्याः-घ-श१; म-ज; पृथिव्यासा-घ-त३-४-न-श२; पृथिव्याः सा-त१-२; पृथिव्याम-भ । पृथिव्यां-मु ॥ ३७२. १२. आक्रामन्ति—मं-मु । आक्रमन्ति-§ ॥ ३७२. १९. गरीयान्—*मं । गरीयां-ख-झ-त२-३-न-भ-श । गरीयान्-घ-मु । गिरा-ज्ञ; गिरीया-त१-४ ॥ ३७३. ९-१०. सर्वे देवाः... अस्मिन् सूक्ते—झ-श । नः अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपमं सर्वोत्कृष्टमन्नं यच्छंतु चंद्रा आहादकाः-घ; आहादयितारो देवा नोस्मभ्यं उपमं प्राप्तलक्ष्मीकं अर्कमर्चनीयं धनं यच्छन्तु ददतु सूक्ते-ज्ञ; 'चंद्राः.....ददतु' नास्ति-त१-२-४-य; 'सर्वे देवाः.....देवास्ते' नास्ति-ख-त३-न-भ । देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्चनीयमन्नमुपमं सर्वोत्कृष्टं यच्छंतु ददतु सूक्ते-मं-मु । (अयमंशः मंससमुल्लरमहाशयेन ऋ. सं. ७. ४०. ७. एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्धः) ॥

[७. ४०] ३७३. २०. युष्मान्—*मं-मु । युष्मदीयान्-§ ॥

[७. ४१] ३७६. १. प्रातःऽजितम् । भाष्यकारैः 'प्रातः जितम्' इति विभज्य व्याख्यातम् ॥ ३७६. ६. यम्—घ-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७६. १५. फलयुक्ताम्—ज्ञ । सफल्युक्तां-मं-मु इतरेषु च ॥ ३७७. १. वा—*मं-मु-× । 'धनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति । 'भगेन देवेन वयं भगवन्तः स्याम' इति पाठो युक्त इति मंससमुल्लरमहाशयः^१ अभिप्रैति ॥

[७. ४२] ३७८. ५. सुते— । 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारैः कृते ॥ ३७८. ६. जनिमानि मुत्तः । भाष्यकारैः 'जनिमा निसतः' इति पदच्छेदः कृतः ॥

[७. ४३] ३८०. ५. साधकम्—*मं । साधुकं-§-मु ॥ ३८०. १२. जननीम्—*मं-मु । जननीं यं-श; जननीयं-इतरेषु । मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात् । मातुर्भर्तव्याः पुत्रा इव अस्माकं भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेयः ॥ अस्माकम्—*मं-मु । अस्मात्-ख१-त१; अस्मान्-इतरेषु ॥ ३८०. १५. जुहुः—त२-श१; जहुः-त४-न । जुहुः-मं-मु इतरेषु च ॥ ३८०. २६. यूयं---आगन्तन-§-मं । यूयं यतिष्ठ आ गंतन-मु ॥

[७. ४४] ३८१. १४. अश्विनौ देवौ—ज्ञ-झ-त१-२-४-य-श-मु । अश्विनौ-घ । अश्वि-देवौ-ख-त३-न-मं ॥

[७. ४५] ३८२. २६. आ देवो यातु-----इत्येषा-§-मं । आ देवो यात्वित्येषा-मु । 'आ देवो यातु प्र द्यावेति (आश्र. श्रौ. ८. ८) इति । सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति स्यादिति मंससमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम् (८. ८) । ऋ. सं. ७. ५३ प्रस्तावनायां द्रष्टव्यम् ॥

[७. ४६] ३८४. २२. भवः । अस्मादनन्तरं 'क्षम्यः' इति शब्दो गलितः स्यादिति मंससमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[७. ४७] ३८५. २२. अभिषवणपवनादिभिः—झ । ँवचनादिभिः-ज्ञ-त४-मं-मु । ँषेचनादिभिः-श१; ँचननादिभिः-श२ ॥ समस्कुर्वत अथ—*मं-मु । समस्कुर्वत अथ-झ-श; सम्यक्कुर्वत अथ-ज्ञ-त१-२-४ ॥

[७. ४८] ३८७. २. अस्मद्भिमुखाः सन्तः—ज्ञ-ज्ञ-त२-४-य-श-मु । अस्मद्भि-
मुखाः—मँ इतरेषु च ॥ मनुष्यहितं रथम्—*मँ-मु । नराहँ रथं—घ; मनुष्यरथं—इतरेषु ॥ ३८७. ८.
उरु भवन्तीत्युभवः—*मँ-मु । निरुभवन् ऋभवः—घ१; उरु भवन् ऋभव—च; उरु भवंत्युभवः—
न; उरु भवंत्युभवः—इतरेषु । 'उरु भवंतीत्युभवः व्यत्ययेनैकवचनं ऋभवः संतः' इति स्यादिति
मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ३८७. २२. मेथतेः—*मँ । मिथतेः—मु; मिघ्रातेः—ख-त१-२-३-
४-न-भ-श२; मिघ्रातेः—झ; मिश्रातेः—श१; मिप्रातेः—ज्ञ; मिस्थातेः—थ । 'मिथतेः' इति सम्यगिति
मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ । मिथधातुः तुदादावपि पठितः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ।
परंतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावयं धातुर्न दृश्यते । ऋ. सं. ७. ९३. ५. अत्र 'मेथतिः'
इति दृश्यते ॥

[७. ४९] ३८८. १७. निवृत्ताः—ख-मु । निवृत्ताः—घ । निवृत्ताः—मँ इतरेषु च ॥

[७. ५०] ३८९. ७. वैश्वदेवी—श-मँ-मु । वैश्वानरी—इतरेषु ॥ ३९०. १९. शिमि-
र्वधकर्मा अहिंसाप्रदाः—ख१-भ-श१-मँ-मु । शमिर्वधनकर्मा असाप्रा—ज्ञ-त१-४; शमिर्वधनकामा
असाप्रदा—झ; शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा—त३-न-श२; शिमिर्वधकर्मा अहिंसाप्रदा—थ ॥

[७. ५१] ३९०. २४. आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या—ख-भ-मु । *स्यैवानुवाक्या—मँ इतरेषु
च ॥ ३९०. २५. यक्षदादित्यान्—*मँ-मु । यक्षदादित्यानां—ऽ ॥

[७. ५५] ३९४. २७. पञ्चम्याद्याश्चतस्रो...उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—*मँ-मु । द्वितीया-
द्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः पंचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः (°श्चतस्रो°-न-श) -ख-न-भ-श; द्वितीयाद्याश्चतस्रो-
नुष्टुभः पंचम्याद्यास्तिस्र उपरिष्ठाद्बृहत्त्यः—ज्ञ-त ॥ ३९४. २८. तल्लक्षणयोगात्—*मँ-मु ।
स्वलक्षण°—ख; स्रश्चलक्षण°—झ; चलक्षण°—ज्ञ-त१-२; श्रलक्षण°—न-भ ॥ ३९५. १. सान्त्वयित्वा
ह्यसूषुपत्—*मँ । सांत्वयित्वा ह्यसूष्वपत्—मु । सांतयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्-भ) —ख-भ; सांतयित्वा
ह्यसूषयत्—ज्ञ-ज्ञ-त१-२; सांतयित्वा ह्यसूषपत्—त३-न-श२; सांतयित्वा ह्यसूषुपत्—श१ ॥ ३९५. २.
प्रस्वापयामास—झ-भ-श१ । प्रकृतिरथापयामास—ख१ । प्रस्थापयामास—मँ-मु इतरेषु च ॥ ३९५.
४. गृहमेत्य तु—ख-घ-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-अनु. भा. ७. ५५ । गृहमेत्या तु—च; गृहमथ्य तु—श ।
गृहमेत्य तु—ज्ञ-मँ-मु ॥ बृहद्देवतागतः पाठ एवं विद्यते—वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्न आचरत् ॥
प्राक्विवेशाय तं तत्र श्वा नदलभ्यभावात् । क्रंदंतं सारमेयं स धावंतं दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां
सांत्वयित्वा व्यसुष्वपत् । स तं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम् ॥ यदर्जुनेति—ऽ-मँ-मु ।
यदर्जुनादि—अनु. भा. ॥ ३९५. ९. कामयते तत्तद्देवता विशति—भ । कामयते तद्देवता भवति—
ख; कामयते तत्तद्देवा विशंति—झ-त१-श१; कामयते तत्तद्देवा विशति—ज्ञ-श२; कामयते तत्तद्देवा
विशति—त२-३-४-न । कामयते तत्तद्देवता भवति—निरु. । कामयते तत्तद्देवा विशंति—मँ-मु ॥

[७. ५६] ३९८. १९. कम्पयितु(ः)वेगः । कंपयितुवेगः—मँ । 'कम्पयितुः' अथवा
'कम्पयिता' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति । कंपयितुर्वेगः—मु । ऋ. सं. १. ७९.
१; १७४. ९; १०. ८९. ५ अत्र 'धुनिः' इत्यस्य 'कम्पयिता' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥
ख१-झ१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्यं नास्ति । ज्ञ-ज्ञ२-त१-२-

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—‘ हे मरुतः सनेमि सनातनं दिव्यं दीप्यमानं ऋष्ट्याख्यं युष्म-
दीयमायुधं अस्मत्तः (अस्मदस्मत्तः—मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मतिः निग्रह-
बुद्धिः नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत् ’ । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—‘ हे मरुतः
तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छतां वो युष्माकं नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रियाः स्नेह-
युक्ताः वावशानाः अस्माकमाह्वानं कृतमिति शब्दायमानाश्च संतः तृपत् संतुष्टाः भविष्यथ तदाह्वान-
मिति ’ ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—‘ सनेमि पुराणं परंपरागतं दिव्यं दीप्यमानं वर्ष-
मानमित्यर्थः वः युष्मत्सख्यं अस्मदस्मत्तः मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान्
दुर्मतिः मा प्रणक् न प्राप्नोत् ’ । मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभिः समावेशि-
तम् । एकस्य (C. Colebr.) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मॅक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९.
१७. वक्षःऽसु रुक्माः । भाष्यकारैः ‘ वक्षः सुरक्माः ’ इति पदच्छेदः कृतः ॥ ४००. १. प्र—
मॅ-मु-× ॥ ४००. ९. हविष्मिति—मॅ-मु । हविर्मिति—ख-त । हविर्मिनि—झ-न-भ-श ॥ ४०१. ११.
त्वदीयम् । ‘ युष्मदीयम् ’ इति भाष्यम् ॥ ४०१. १९. क्षिप्रवन्तम्—ऽ-मॅ-मु । भावप्रधानो निर्देशः ।
शौभ्यवन्तमित्यर्थः ॥ ४०२. ६. परित्यक्त्वा । ‘ परित्यज्य ’ इति भाष्यम् ॥ ४०२. ९.
शोभनजनम्—ऽ-मॅ-मु । ‘ शोभनजननम् ’ इति स्यात् ॥

[७. ५७] ४०४. ८. आभरणैरायुधैः—*मॅ । आयुधैराभरणैः—ऽ-मु ॥ ४०४. १९.

हि प्रमादः—*मॅ-मु । क्षिप्रमार्गः—ख; क्षिप्रयागः—ज; क्षिप्रमदः—इतरेषु ॥

[७. ५८] ४०७. २. नमन्ताम्—*मॅ-मु । नवतां—ख; नवतां—इतरेषु ॥

[७. ५९] ४०८. १७. न सहते—ऽ-मॅ । ‘ सहते ’ इति मु-पुस्तकस्थः पाठः समीचीन-

तर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितम् ॥ ४०९. १३. निषीदतु—*मॅ-मु । निषेदतु—ऽ ॥
४१०. १३. यूयम्—ऽ-मॅ । ‘ वः युष्मभ्यम् ’ इति भाष्यम् । वः यूयं(!)—मु ॥ ४१०. १७-
२९. अत्र शौनकः...वावैतदाह इति—झ-त१-२-मॅ-मु । ‘ त्रयाणां...वावैतदाह ’ इति ख-झ-
त३-४-न-भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—‘ त्र्यंबकं त्रिलोकस्य मातृभूतं पालकमित्यर्थः सुगंधिं सुधु
व्यापकं पुष्टिवर्धनं यजमानस्य बलं वर्धयितारं एतादृशं रुद्रं यजामहे वयं यजमानऋत्विजः हविर्भिः पूज-
यामहे । किमर्थं । मृत्योः सकाशात् मुक्षीय मुंचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं ।
दृष्टांतः । बंधनाद्ब्रूतादुर्वास्कमिव उर्वास्कफलमिव तद्यथा ईषद्ययत्नेन मुंचत इति तद्वत् ’ । त१-प्रान्तगतः
पाठः—‘ वयं त्र्यंबकं त्रिलोचनं यजामहे । किंलक्षणं । सुगंधिं शोभनगंधोपेतं पुष्टिवर्धनं पुष्टेः पोषकं ।
प्रत्यक्षस्तुतिः । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मां मोचय । कस्मात् कमिव । बंधनाद्ब्रूतादुर्वास्क-
मिव ’ ॥ ४१०. २८. चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य । चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य—झ-त१-२-मॅ-मु ॥

[७. ६०] ४११. १५. अदीन देव—*मॅ-मु । अदीन देव वयं—ऽ ॥ ४११. २७.

वृजिना वृजिनानि—घ१-झ-झ-त१-श-मु । वृजिनानि—ख-च-त२-३-४-न-भ-मॅ ॥ ४१२. २.
एतत्संख्याकान्—ख-झ-श१ । ते तत्संख्याकान्—त३-भ-श२ । तत्संख्याकान्—त२-४-मॅ-मु ॥
४१२. ६. तद्वान्तरगोव्यक्तिकम्—श१-*मॅ । तद्वान्तरगोयुक्तिं—मु । तदेवांतरेणाव्यक्तिं—
ख-त३-भ; तद्वान्तरगोव्यक्तं—झ-त१-२-४; तद्वीतरगोव्यक्तिं—झ; तद्वान्तरगोव्यक्तिं—न; तद्वान्तर-

गोभ्यक्ति-शर ॥ ४१२. ३०. कर्तुं कर्तारम्—श-शर-म-मु । कृतं कर्तारं-तः; कर्तारं-
इतरेषु ॥ ४१३. १० व्यापितस्य (?)—श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु म-पुस्तके च । व्यापितस्य-श-मु ।
'विततस्य' इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ. सं. ८. ८३. ३; निघ. ६. २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४.
१८. उरुक्षयाय । पदकाराः 'उरु क्षयाय' इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४. २५. दुःखेन—
म-मु । दुःखानि-ऽ ॥

[७. ६१] ४१५. ८. कर्त्वा न । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५. १३ यत् कर्म—म-
घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ कृत्वा समर्थेन कर्मणा-घ । यत् कृत्वा न कर्म-मु ।
'यत्कर्मणा' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ ४१५. २४. ऋध्वगतः...विवेकात्—म-म । ऋधक्
सत्येन यतो विवेकात्-मु । ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-ख-१; ऋध्वगतः ऋधक्सत्यो न यतः विवेकान्-
थ; ऋध्वगत सत्यानयतो-घ; ऋधक् सत्यान् यतः विवेकात्-श-न-श; ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयतः-
त-३-भ ॥ ४१६. ७. वां युवाभ्याम्—म-मु । वां युवां-घ; युवां-इतरेषु ॥ ४१६. १०. वां
युवाभ्याम्—म-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्यां-ख-भ; वां युवां-त-१ । सर्वेषु लिखित-
पुस्तकेषु 'युवां' इति विद्यते इति मंसमुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुतः ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'युवा-
भ्याम्' इत्यस्य स्थाने 'युवां' इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६. ११-१२. नाभूवन्न
भवन्ति—म-मु । अभूवन् भवति- घ-ञ; भूवन् भवति-इतरेषु ॥

[७. ६२] ४१७. ९ कर्त्वा...कृतः—च-श-म-मु । कर्ता(कृत्वा-ख-१; कर्त्वा-श-
तः; कर्त्वा-थ) सर्वस्य कर्ता कृतः-ख-१-श-त-४-थ-न-भ-श; कर्ता स देवस्य कर्ता ततः-त-१-२ ॥
४१७. १८. उद्गाः—घ-म-मु । उदगात्-ख; उद्गाः उदगाः-श-य-श; उदगाः-त-न-भ ॥
४१७. २६. शुचेर्दुःखस्य—ऽ-म-मु । 'शुचो दुःखस्य' इति भाष्यम् । ऋ. सं. ६. ३. ३;
४९. ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८. १६. युवाभ्याम्?—ऽ-म-मु । 'युवयोः' इति भाष्यम् ॥
४१८. २०. विश्रुतम्—ऽ-म-मु । 'विश्रुतान्' इति भाष्यम् ॥

[७. ६४] ४२१. ६. यज्ञस्य वा—ख-भ । यज्ञस्य-म-मु इतरेषु च ॥ ४२१. १०.
पुष्टिम्—ऽ-म-मु । 'वृष्टिम्' इति पदपाठः ॥ तत्साधिकाम्—म-म । तत्साधकां-ऽ-मु ॥ ४२१.
२५. स्तोमेन—म-मु । स्तोमेति-ख-श-त-न-भ-श । स्तौमिति-घ ॥ ४२१. २७. जनम्—
ऽ-म-मु । एतस्मात्पूर्वं 'तम्' इति पदमावश्यकमिति मंसमुल्लरमहाशयः ॥

[७. ६५] ४२२. २४. पुत्रादिरूपाः—म-मु । पुत्रादिरूपा-ऽ ॥

[७. ६६] ४२३. २७. आद्यन्तयौ—म-म । अद्यतौ-न । आद्यंतौ-मु इतरेषु च ॥
४२४. ५ अहोरात्रे—ख-भ-तै.सं. । अहोरात्रं-म-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४. १५.
स्तयो गृहाः—म-म । सूर्यो ग्रहाः-ख-भ; स्तिया ग्रहाः-घ; स्तयो ग्रहाः-त-न-शर-मु; स्तियो
ग्रहाः-श-१ । ऋ. सं. ७. १९. ११; १०. ६९. ४. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४. १७. फलवन्ति—
ख-भ । सफलवन्ति-म-मु इतरेषु च ॥ ४२५. १८. विप्राः । 'विर्मा' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥
इयमेव—त-१-भ-श-मु । इयं मम-ख; इयं मे-घ; इयमेव-श; इयं मेव-त-२-४; इयं मे च-श-
त-३-न-म-म ॥ ४२६. ४. अदनसाधनः—ऽ-म-मु । 'अदनसाधनम्' इति सभ्यम् ॥ ४२६. ५.
क्षित्यादीनि—ऽ-म-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७. १८-१९. सूर्यं वहन्ती°—म-मु ।

अयं वहंती°—ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श; अश्वं वहंती°—ज्ञ-त१(प्रान्ते); अश्वो वहंती°—घ ॥ ४२८. १६. प्रीयमाणौ—ज्ञ-त२-४-न-म-मु। प्रियमाणौ—मँ इतरेषु च ॥

[७. ६७] ४२९. २३. युवाभ्याम्—(?)—ऽ-मँ-मु। 'युवयोः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ४२९. २५. अतो वाम्—*मँ-मु। अति वा—ख-ज्ञ-त१-२-भ; अती वा—ज्ञ-त३-४-न-श ॥ ४३०. २३. सख्ये—च-भ-*मँ-मु। सख्येन—इतरेषु ॥ ४३१. ३. तद्रथानुकूलाः—च-*मँ। तद्रथाश्वाः—ख-मु। तद्रथाकुलाः—घ१; तद्रथानुकूलाः—त-न-भ; तद्रथात्—ज्ञ-श ॥

[७. ६८] ४३२. १६. तच्छ्रुतम्—*मँ-मु। तश्रुतं—ख१-ज्ञ; तं श्रुतं—इतरेषु ॥ ४३२. २१. सूर्यायाः—ऽ-मँ-मु। 'सूर्या' इति युक्तम् ॥ ४३३. ९. ऋवीसम्—ज्ञ-भ-श२-*मँ-मु। ऋवावासं—ख; ऋषिसं—घ१; ऋषिआवासं—च; ऋवीसं—ज्ञ-त१-२-३-न; ऋसं—त४; ऋचीपं—श१ ॥ ४३३. १०. युवाभ्याम् ?—ऽ-मँ-मु। 'युवयोः' इति भाव्यम् ॥ ४३३. १६. प्रत्याप्यै—घ१-*मँ-मु। प्रत्यायं—ख; प्रत्ययं—च; प्रत्याप्यं—ज्ञ-त-न-श; प्रत्यादयं—भ ॥ ४३३. १९. ष्यवानस्य—मँ-मु। ष्यवनस्य—ऽ ॥ ४३४. ५. धनादान्ने—भ-श२-*मँ-मु। धनदान्ने—इतरेषु ॥ ४३४. ९. नदीं तां—ज्ञ-श-*मँ-मु। नदी तां—त१-४; नदीनां—इतरेषु ॥ ४३४. १९. वर्धयतु—मँ-मु। वर्धयतु—ऽ ॥

[७. ६९] ४३५. २२. पर्यवृणीत—घ-*मँ-मु। परिवृणीत—इतरेषु ॥ ४३६. १२. ह्वन्ते—घ-ज-*मँ-मु। जरते—इतरेषु ॥ ४३६. १३. नियच्छन्तु—*मँ। नयतु—ख-भ; नियतु—घ; नियंतु—मु—इतरेषु च ॥ ४३६. १८. विक्षिप्तम्—ऽ-मँ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥

[७. ७०] ४३६. २९. प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे—मँ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे—ऽ-मु ॥ ४३७. ५. यद्यं यागम्—*मँ। यद्यदा—ख-घ-न-भ; यद्यागं—ज्ञ-त-श-मु ॥ ४३७. ९. अश्वः—भ-*मँ। अत्यथः—ख; 'अश्वः' नास्ति—घ-मु; अत्यः—ज्ञ-त-श२; अद्य—श१ ॥ ४३७. १५. वा वाम्—*मँ-मु। व्यवां—ख; वा—ज्ञ-त४-श; वां—घ-ज्ञ-त१-२; युवा—त३-न-भ ॥ ४३७. १६. प्रवर्ग्यञ्च—ज-भ-मु। प्रकार्यञ्च—ख१। प्रवर्ग्यञ्च—मँ-इतरेषु च। ऋ. सं. १. १६४. २६; ७. १०३. ८; ८. ९. ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीनः पाठ इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४३७. २७. नि सदन्ता—घ-मु। सदन्ता—ख-ज्ञ-त-भ-श-मँ ॥ ४३८. ५. देवा देवौ। 'देवौ' इत्येव पदपाठः ॥ ४३८. ६. चनिष्टम्। 'एतत्पदं सायणेन क्रियापदत्वेन इष्टनप्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मँक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९. १. अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति—ऽ। एतन्नास्ति मँ-मु-पुस्तकयोः ॥

[७. ७१] ४३९. ५. एकोनविंशति°—*मँ। एकविंशति—ऽ-मु ॥ ४३९. २३. इरान्नम् तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः। ऋ. सं. ८. ६०. २०; १०. ३७. ४. अत्र द्रष्टव्यम्। इरान्नं तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त३-न-भ-मँ। इरान्नं तद्रहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—मु। इरान्नं तदभावदद्यमित्यर्थः—ख; अन्नरहितं दारिद्र्यमित्यर्थः—घ; इरान्नं तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थः—ज्ञ-त१-२-४; इरान्नं तदलाभं न दारिद्र्यमित्यर्थः—श१; इरान्नं तदन्नं दारिद्र्यमित्यर्थः—श२ ॥ ४३९. २९.

सुखेन योजयन्तः ? ॥ ४४०. ५. यः—*मँ-मु-× ॥ ४४०. ९. अन्य आह—श । अथवाह-
ख-मँ । अथवा-मु । अथाह—ख-ज्ञ-त३-न-भ; अथ आह—ज्ञ-त१-२-४ । ऋ. सं. ६. ४२. २
अत्र द्रष्टव्यम् । 'अन्य आह' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ वाम्—*मँ-मु । वा—१ ।
४४०. १८. न्यपारयतम्—*मँ-मु । निवारयतं—श१; निपारयतं—इतरेषु ॥

[७. ७२] ४४१. ४. गोप्रदेन—श-*मँ-मु । गोप्रदेशेन—इतरेषु । 'गोप्रदेशेनेन' इति
स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ४४१. १२. बन्धुत्वातिशयम्—ख-भ-*मँ-मु
बंधुतिशयं—ज्ञ-त१-२; बंध्वीतिशयं—ज्ञ-त३-४-न-श२; बंध्वतिशयं—श१ ॥ ४४१. २४
तच्छुक्रं गर्भकाम्यया—*मँ । तं शुक्रं गर्भकाम्यया—मु । तच्छुक्रं गतकाम्यया—य; तं शु
गंतकाम्यया—इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेषं पाठो दृश्यते—अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्युत्तिशिराः सह
स वै सरण्यं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यं जज्ञाते यमयभ्यौ विवस्वतः । तौ चाप्युभं
यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप
मिथुनं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽ
विवस्वानिव तेजसा ॥ स विशाय त्वपक्रान्तां सरण्यूमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाज
भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारो
सः ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्रं तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघात
मात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दसश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२. १. अश्विना
'अश्विनौः' इति पदपाठः ॥ ४४२. २. परिवृढानि—*मँ-मु । कर्मपरिवृढानि—१ ॥

[७. ७३] ४४३. २०. बोधयति—१-मँ-मु ? ॥ ४४३. २९. सोमान्—ख-घ-ज्ञ-त१
२-भ । सोमा—ज्ञ-त३-४-श; समा—न; सोमाः—*मँ-मु ॥ ४४३. ३०. समगच्छतम्—ख-भ
गच्छतं—घ-त४; संगच्छतं च—ज्ञ-त१-२; संगच्छंत—ज्ञ । समगच्छंत—*मँ-मु । 'सोमान् समगच्छतम्
इत्ययं पाठः समीचीनतरः इति मँक्समुल्लरमहाशयः ? ॥

[७. ७४] ४४४. ७. प्रागाथम्—ख-त२-४-भ-श-मु । प्रगाथं—मँ इतरेषु च ॥ ४४४
२५. नियमयतम्—श । नियमतं (?) मँ-मु इतरेषु च ॥ ४४५. ४. ईदृशप्रार्थनाकरणमे
हिंसा । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रहः ॥

[७. ७५] ४४६. ३. गा अश्वान्—मँ । गावोश्वान्—१-मु ॥ धान्यम्—मँ-मु । धान्यान्-
ख-त४; धन्यान्—इतरेषु । 'प्राप्त्यात्स हिरण्यादि नानारूपं धनं बहु । अश्वान्श्च पुरुषान् धान्यं स्त्रियं
वासांस्त्यजाविकान्' ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥ ४४६. १०. इत्यत्र—श
इत्यनु-ख; इत्यत्—ज्ञ-त-न-भ । इत्याद्—मँ-मु ॥ ४४६. ११. इति लोपः—१-मँ-मु । 'इति
तिलोपः' इति पाठः समीचीनः स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ४४७. ६. निषादपञ्चमा
श्वत्वारो वर्णास्तान्—घ-ज्ञ-त१-२ । निषादपंचमाश्वतुरो वर्णाः—इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपंचमा
श्वत्वारो वर्णाः—मु । निषादपंचमाश्वतुरो वर्णान्—*मँ । 'निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णास्तान्' इत्ययमे
पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ? ॥ परि जिगाति परिगच्छति—घ-ज्ञ-त१-२-मु
परि जिगाति—मँ इतरेषु च ॥ ४४७. १३. उषोनामकस्य । 'उषोनामः' इति तात्पर्यम् ॥ ४४७

१४. अत्रैको योगरूढः— झ-श-मँ-मु । अत्र योगरूढः—ख-भ; अत्रैको यागरूढः—झ-त१-२-४; अत्रैयो योगरूढः—त३-न ॥ ४४७. १५. विचित्ररश्म्याख्यधना—*मँ-मु । *रश्माख्य०—१ ॥

[७. ७६] ४४९. १२. जार इव पत्याविव । 'जारःइव' इति पदपाठः ॥ ४४९. १४. अत्यजैव—ख-झ-भ-श-मँ-मु । अत्यजैव—त३-न ॥ ४४९. १५. यती...व्यभिचारिणीव—*मँ-मु । यती पति परित्यजे (परित्यजेत—त३-भ) ततः संचरंती व्यभिचारिणीव (चरिणीव—ख)—ख-त३-भ; यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत—श) ततः संचरंतीत्यभिचारिणीव—झ-झ-त१-२-४-श । यथा व्यभिचारिणी जारं न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजंती त्वं—घ ॥

[७. ७७] ४५०. २८. बाधमानम्—मँ-मु । बाधमानं वा—१ ॥ ४५१. ४ उदिता च—मँ-मु । उदित्वा—ख; उदित्वा च—इतरेषु ॥ ४५१. ५. हितरमणीयवर्णोपेता—मँ-मु । हितरमणीयोपेता—१ ॥ ४५१. १५. कीदृशयुषाः—१-मँ-मु । 'ईदृश्युषाः' इति युक्ततरम् ॥ ४५२. १. इषमन्नम्—घ-ज । इषं—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ७८] ४५३. १९. अस्माकाः—१-मँ-मु । 'आस्माकाः' इति भाव्यम् ॥

[७. ७९] ४५४. १८. रात्रिवसानस्य—*मँ-मु । रात्रिवसानस्य—ख; रात्रिवसानस्य—झ-त-न-श; रात्रिवसनस्य—भ ॥

[७. ८०] ४५५. २८. पुत्रप्रदाः—त३-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । पुत्रदाः—त३-मँ ॥

[७. ८१] ४५७. १. रत्नं न—घ-झ-मु । रत्नं—मँ इतरेषु च ॥

[७. ८२] ४५८. १९. युवाम्—१-मँ-मु । 'युवाभ्याम्' इति भाव्यमिति मँवसमुद्धरमहाशयो मन्यते ॥ ४५८. २०. ओजो नामाष्टमी दशा । ऋ. सं. ८. ७६. ५. द्रष्टव्यम् । ओजो नाष्टमी दशा—झ-त-श । त-वर्गगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) 'मा' इत्यक्षरं 'ना' इत्यस्यानन्तरं निवेशनार्थं प्राग्ते लिखितमस्ति । ओजः साष्टमी दशा—ख-न-भ-मँ-मु । इदं वचनं कुत्रत्यमिति न शायते ॥ ४५८. ३१. अस्य मदे...पिन्वदपितः । 'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽपिन्वदपितोऽजिन्वदजुवः' इति शा. श्रौ. सूत्रम् (८. २५. १) ॥ ४५९. १५. जनिमन्ति—ख-झ-न-भ-श । संति—झ-त१-२-४; जतिमंति—त३ । जातिमंति—*मँ-मु । ऋ. सं. १०. १५३. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६०. ५. मर्त्यस्य । 'मर्त्यस्य' इति पदपाठः ॥ ४६०. ७. व्याप्रोति—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्राप्रोति—त३-मँ ॥ ४६०. २२. वां युवाम्—ख-घ-झ-त१-२-४-भ । युवां—श-मु । वां—त३-न-मँ ॥ ४६१. १. नोऽस्माकम् । 'नः' इति पदमृचि नास्ति ॥

[७. ८३] ४६१. ४. ऐन्द्रावरुणम्—*मँ-मु । मैत्रावरुणं—१ ॥ ४६१. १५. उपक्षयितृणि—श१-मु । उपक्षयित्रीणि—ख-न; उपक्षयितृणि—घ; उपक्षययित्रीणि—मँ इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४६२. ११. अरक्षतम्—*मँ-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६२. ३१. अरक्षतम्—*मँ-मु । रक्षितं—घ; रक्षतं—इतरेषु ॥ ४६३. १७. श्रितिम्—झ-त३-न-श । श्रितं—मँ-मु इतरेषु च । ऋ. सं. २. ३३. ८; १०. ४६. ७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४६३. १८. स्तुत्या च—त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । स्तुत्या—त३-मँ ॥

[७. ८४] ४६५. १३. मीञ्—घ१-ज-ञ-त२-४-न-भ-मु। मिञ-ख१; मीन्-श१; मीङ्-त३-म् ॥

[७. ८६] ४६९. ११. ह्येव—ऽ-म्-मु। उ एव एनं-कौ. उ. ॥

[७. ८७] ४७१. १८. उपदेशगम्यानि—ख-घ-ञ-त१-२-श१-मु। उपदेशे गम्यानि-म् इतरेषु च ॥

[७. ८८] ४७२. २०. वारुणम्—म्-मु। इंद्रावरुणौ-घ; मैत्रावरुणं-त३; ऐंद्रावरुणं-इतरेषु^१ ॥ प्र शुन्ध्युवम्—ऽ-म्-मु। 'प्र शुन्ध्युवमंत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३. २३. अबोभिः रक्षणीः स्वपां स्वपसम्। ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महोभिः' इति ॥ ४७४. १८-१९. ध्रुवा सु न गच्छति। 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्धः प्रमुच्यते। तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाशः सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानुपुस्तकस्थः पाठः ॥

[७. ८९] ४७५. ३. सु शोभनम्। सुशोभनं-म्-मु। ऋ. सं. ८. १. १४. अत्र म-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७. ९०] ४७६. २७. वाज्यस्य—ऽ-म्। 'वाजी अस्य' इति पदपाठः। वाजी अस्य प्राप्तस्य-मु ॥ ४७७. २०. हिताचरणपरा-श२। हिताहिताचरणया पापरहिता-श१। हिताहिताचरणपरा-म् इतरेषु च। हिताः हिताचरणपरा-मु ॥ ४७७. २९. स्वकीयेन विहितेन। स्वकीयत्वे विहितेन-त३-म्-मु। स्वकीयेनैव-ख; स्वकीयस्वविहितेन-ज्ञ-त१-२-४; स्वकीयेन विहितेन-घ; स्वकीयत्वेतिहितेन-ञ; स्वकीयेत्वे विहिते-न; स्वकीयेनैव हिते-भ; स्वकीयत्वेन विहितेन-ज्ञ ॥ ४७८. ८. शूरभटैः-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श। भटैः-घ-मु। शूरभटैः-त३-४-म् ॥ ४७८. १५. स्ववसे शोभनरक्षणाय। 'सु अवसे' इति भिन्नः पदपाठः ॥

[७. ९२] ४८१. २९. वायव्यतृचस्य—ख-भ-मु। वायवतृचस्य-म्। इतरेषु च ॥

[७. ९३] ४८३. १७. युवं युवाम्—ऽ-म्। 'युवम्' इत्यृचि नास्ति। युवां-मु ॥ ४८३. २५. देवानत्र। देवानात्र-ख; देवास्तत्र-ज्ञ-त१-२; देवातत्र-इतरलिखितपुस्तकेषु। देवास्तत्र-म्-मु ॥ ४८४. १७. कुर्वन्त्यौ—ऽ-म्-मु। 'कुर्वन्त्यौ' इति भाव्यम्। तनूरुचा - - हतं हिंस्तम्—म्। तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं (संपन्ने-मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते जेतुं यत् कुर्वन्त्यौ वैरिसेने देवयुभिः देवान् कामयमानैः सह विदये यज्ञे अदेवयुं सत्रा हतं सततं (संततं-ज्ञ-मु) हिंस्तं-ज्ञ-त१-२-मु। शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते यत् कुर्वन्त्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा सं यत् ये सत्रा हतं सततं हिंस्तं-घ ॥ ४८४. २५. उप आ यातम्—घ-म्-मु। उप यातं-इतरेषु ॥ ४८५. १४. मा—*म्-मु-× ॥

[७. ९४] ४८६. २०. सनि धनम्—ख-ज्ञ-त३-भ-श। सनि धनं-घ-त२-४-न-म्-मु। ऋ. सं. १. ५६. २; ६. ६१. ६. इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७. १९. गिरा चित्—ख-घ-भ। गिरा च-म्-मु इतरेषु च ॥ ४८७. २७. द्रढयति—मु। दृढयति-ऽ-म्-मु। ऋ. सं. ८. २. १३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७. ९५] ४८८. १. प्रथमे छन्दोमे... प्रउगाम् इति—ऽ-म्-मु। (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शब्दे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तुचः। सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सक्त एषेति प्रउगामिति' इति

स्यात् ॥ ४८९. ६. तस्तवनमिति-भ-मु । तस्तवनमिति-श१; तस्तवनमिति-मँ इतरेषु च ॥ ४९०. ३. यन्तुः—झ-मँ-मु । एतन्नास्ति-ख-घ-भ-श१; यंतु-त१-२-३-४-न; तु-श२ ॥

[७. ९६] ४९०. ६-७. द्वितीया...प्रस्तारपङ्क्तिः—*मँ-मु । द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीया सतोवृहती-घ; द्वितीया प्रस्तारपङ्क्तिः—श१; तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः— इतरेषु ॥ सरस्वदेव-ताकः—*मँ-मु । सरस्वान्देवताकः—ऽ ॥ ४९०. ९. सारस्वतस्तृचः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृचः—मँ इतरेषु च ॥ ४९०. १६. असुराशब्दात्—*मँ । असुराशब्दात्—ऽ-मु ॥ ४९१. ७. पशुपुरोडाशहविषाम्—मु । पुरोडाशहविषाम्—ज्ञ-ज्ञ-त३-श-मँ ॥

[७. ९७] ४९३. १४. स्तुयेम (?)—ज्ञ-त२-४-न-भ-मँ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४. २१. एषैव—त-भ-श-मु । एषैव-ख-मँ ॥ ४९४. २७. युवं युवाम्—घ-श-मु । युवां-मँ इतरेषु च ॥

[७. ९८] ४९५. २७. आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—*मँ । अदित्या इन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्—मु । आदित्य (अदि-न) इन्द्रमादित्यस्योक्तवान्—ख-न; आदित्य (अदित्य-त३) इन्द्रमादित्यस्योक्तत्वात्—ज्ञ-त-भ-श२; अदित्ये इन्द्रमातादित्यस्योक्तत्वात्—श१ ॥ ४९५. २८. प्रपथ—ख-घ-भ-श१-मँ-मु । प्रपथ-ज्ञ-त१-२-३-श२; प्रपथ-ज्ञ-त४; प्रपथ-न ॥ ४९६. ६. अभियुध्येश्च—*मँ । अभियुध्यस्व—ऽ-मु ॥ ४९६. १२-१३. मघवा धनवान्—ज्ञ-त१-२-४-श-मु । मघवान्—ख-ज्ञ-न; मघवा अन्नवान्—घ; मघवा मघवान्—त३-मँ ॥ ४९६. १३. यदेत् यदैव—घ-मँ-मु । यदेतत् तदेव—ख; यदेत् यदेव—ज्ञ-श; यदेतत् यदेव—ज्ञ-त३-न; यदेतत् सदेव—त१-२-४ ॥ ४९६. २१ तवेत्—ऽ-मँ । 'तव' इति पदपाठः । तव तवैव—मु ॥ ४९६. २३. गोः पतिः—च-श; गोपतिः—मँ-मु इतरेषु च ॥

[७. ९९] ४९८. २६. संघशः—ज्ञ-त१-२-मु । संघस-ज्ञ-त४-श; संघस-त३; संघशः—न; सघः—ख-मँ ॥

[७. १००] ५००. ७. एवयावा—झ-त४-न-श२ । एवयाव-ज्ञ-त२-३-भ-श१ । एवयावः—ख-मँ-मु । ऋ. सं. १. ९०.५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००. ८. अप्रयुतां दोषैर्वियुक्ताम्—घ-ज्ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्तां—मँ-इतरेषु च ॥ ५००. ११. वैष्णवस्य—ख । वैष्णवस्य-मँ-मु इतरेषु च ॥ ऋ. सं. १.२२.१७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५००.१२. वैष्णवे । वैष्णव्ये—ऽ-मँ-मु ॥ ५०१. २९. यस्मात्—ख-भ-मँ । यस्मात्—मु इतरेषु च ॥ अन्यरूपो—*मँ । अन्यत्—ऽ-मु ॥ ५०१. ३३. गूढरूपोऽपि—ज्ञ-मँ-मु । गूढरूपोसि—ख-भ; गूढरूपाणि—झ-त३; गूढरूपायि—त१-४-न; गूढरूपोयि—त२ ॥

[७. १०१] ५०२. २१-२३. आस्यदन्नं...वृष्टिमाप्नुयात् । 'आस्यदन्नं विगाह्याभः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः । सूक्तान्यां तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥ अनश्रता तु जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पंचरात्रे व्यतीते तु महद्दर्शमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थः पाठः ॥

[७. १०२] ५०५. १२. अर्वतीनां वडवानाम्—ज्ञ-त१-२-श१-मु । अर्वतीनां—मँ इतरेषु च ॥ ५०५. १३. प्रसूतिहेतुम्—थ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु-य-मँ ॥

[७. १०३] ५०६. १४. अरुखलीकृत्या—मं। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-पुस्तकेषु 'अरुखलीकृत्या' इति पाठो दृश्यते ॥ ५०७. ६. वदथन वदत शब्दं कुरुत—ऽ-मं-मु। 'वदथन वदथ शब्दं कुरुथ' इति सभ्यक्। यद्यपि लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'त' स्य स्थाने यनादेशो विहितस्तथापि 'विश्वे देवासो मनुषो यति घ्नन्' (ऋ. सं. १०. ६३. ६.) इत्यत्र 'स्थन भवथ' इति वर्तमानार्थो व्याख्यातः ॥ ५०७. २४. सर्वतः वदन्तः—घ-श-मं। सर्वतो यावदंतः—ख-झ-त२-४-य; सर्वतो यथा वदंतः—ज्ञ-त१ (प्रान्ते); सर्वतः यावदंतः—त३-न; सर्वदंतः यावदंतः—भ। सर्वतः तथा वदंतः—मु ॥ तद्दिनम्—घ-ज्ञ-श-मं-मु। यद्वृत्तं—ख; यद्दिनं—झ१; पदिनं—त१-२; पद्दन्—त३-४-भ; पदनं—न ॥ ५०७. २५. सर्वतो—मं-मु। एतन्नास्ति—ख-घ; तो—ज्ञ-झ-त-न-भ; परतो—श ॥ ५०८. ३. प्रवर्गेण—ज्ञ-मु। प्रवर्गेण—मं इतरेषु च ॥

[७. १०४] ५०९. २. 'रक्षोघ्नम्' इत्यस्य स्थाने 'राक्षोघ्नं,' 'क्रुद्धः' इत्यस्य च स्थाने 'तस्मिन्' इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९. ३. जप्यम्—श। जाप्यं—मं-मु इतरेषु च ॥ ५०९. २३. आङ्पूर्वार्थो—त२-भ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। आङ्पूर्वार्थो—त२; आङ्पूर्वार्थो—भ। आङ्पूर्वार्थो—मं ॥ ५१०. २१. अश्मसारभूतस्य—ख-ज्ञ-त१ (प्रान्ते)—भ-मं-मु। अश्मसाभूतस्य—त२-३-४-श; अश्महारभूतस्य—न। 'अश्मसाद्भूतस्य' इति स्यादिति मंसमुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ५१०. २२. निःस्वरम्—ऽ-मं-मु। 'निःस्वरम्' इति विसर्गरहितः पदपाठः ॥ ५११. २. स्तोत्राणि - - - यथा धनैः—मं। स्तोत्राणि धनैः—'घ'

१. In the whole of the known Prātiśākhya and Śikṣā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate. Whitney in his Grammar, section 109/a, p. 401, actually quotes the form as *akhhalikṛtya* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p. 110 *akhhkali-kṛtyā*, and II-i, p. 7 *ibid*. Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh*. According to Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss., without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss. [Cf. Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs. Pr. 4, 106), Whitney Av. Pr. I, 94, and Pischel Gött. Nach. 1873, 206 ff, 212.—In classical Sk. Bollensen Mālavikāgnimitra p. XIV., in inscriptions Hultzsck, Epigraphia Indica 3, 185.] Of a special type is *akhhkali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature. Comparable to this are Vedic *ciccikaḥ* and *ja'jhhatiriva*, both onomatopoeic. We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech. (Cf. also Dr. Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p. 101.)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof. Dr. S. M. Katre, M. A., Ph. D., of Poona. The Editorial Board is thankful to him for the same.]

बर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । (' नृपतीव ' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टान्तः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूर्यतस्तद्वत्-ष । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो-मु । ' स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनैः पूर्यतः तथा ' इति स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः ॥

५१२. २४. वासिष्ठम्—*मं । वसिष्ठं-१-मु ॥ ५१२. २५. वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्—*मं-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुतं-ख-ज्ञ-त३-भ-श२; वसिष्ठो नेति (नेति हि-ज्ञ) श्रुतं (श्रुमं-न)-ज्ञ-त१-२-४-न; वसिष्ठेनेति न श्रुतं-श१ । एतच्छ्लोकद्वयं कुत्रत्यमिति न विशायते ॥ ५१२. २६. सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-४-श-मु । सच्च सत्यं च असत्यं च-ख-त३-भ; सच्च सत्यं च-त२-न । सच्चासच्च सत्यं च असत्यं च-मं ॥ ५१२. २८. सत्यभाषणं—*मं । असत्यभाषिणं-घवर्जेषु । सत्यभाषिणं-घ-मु ॥ ५१३. २३. म्रियेय—मं । म्रिये यदि वा-ख-च-भ; म्रियेय म्रिये यदि वा-घ१; म्रिये-ज्ञ-त-मु; म्रियते-न-श ॥ ५१३. २४. म्रियेयेत्यन्वयः—मं । म्रिये इत्यन्वयः-ख-घ१-भ-मु; म्रियेयेत्यन्वयः-इतरेषु ॥ ५१४. १. संबोधय—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४. १८. गृहीत—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५. ५. परिकारभूतैः—मं । परिगभूतैः-ख१; परिगतभूतैः-ज-ज्ञ-त३-भ-श-मु; परिगताभूतैः-ज्ञ-त२-४; परिगतः भूतैः-न ॥ ५१५. १८. इदू पूरणौ—ज्ञ-त१-२-४-मु । इदूपूरणौ-ज्ञ; इह पूरणौ-ख-श; इह पूरणे-त३-न-भ । इदु पूरणे-मं ॥ ५१५. २५. उलूकयातुं...मे जहि । अस्य पूर्वाधो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्धः १ ॥ ५१५. २७. शुश्रूकः—श१-*मं-मु । शिश्रूकः-श२ । ' शुश्रूकः ' नास्तीतरेषु ॥ ५१६. ७. स्त्रीपुंसरूपाणि—ख-च-ज्ञ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुंसरूपाणि-घ१-ज्ञ-त१-२-४ । स्त्री-पुंसरूपाणि—*मं । ' स्त्रीपुंसरूपाणि ' इत्येव समीचीनः पाठ इति मैक्समुल्लरमहाशयः २ ॥ विवासयतु—घ-ज्ञ-ज्ञ-त१-२-४-य-श । विनाशयतु-ख-त३-न-भ-मं । उच्छी विवासे अपविवासयतु-मु ॥ ५१६. २०. अरणः—ज्ञ-त१ (प्राग्ते)—*मं । अग्निं नरः-मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८. १] ५१७. ४. दृचम्—मं-मु-अनु. । ऋचं-ख-भ; तृचं-ज्ञ-त-न-श ॥ ५१७. १६. एकोनत्रिंशत्—*मं । एकोनत्रिंशो-१-मु ॥ ५१७. २९. प्रशास्त्रादयः—ख-भ । होत्रादयः-घ; प्रशास्तादयः-श । प्रशास्त्रादयः-त-न-मं-मु ॥ ५१८. ५. निग्रहानुग्रहयोः—च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयोः-मं इतरेषु च ॥ ५१९. १. त्वाम्—घ-*मं । त्वा त्वां-मु इतरेषु च ॥ ५२१. २६. मन्दन्तु । ' मन्दन्तु ' इति संहितापदपाठयोः ॥ ५२२. १२. अदाभ्यग्रहे हिमादासुत—*मं । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत-ख-ज्ञ-भ-श-मु; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त१-२-४-न; अदाभ्यग्रे हिमादासुत-त३; कात्या. श्रौ. १२. ५. १३; ऋ. सं. ८. २. २; ९. ७२. ८; १०७. ५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४. १६. तद्विभूतयोऽन्येपि—त१-२-भ-श-*मं-मु । तद्विभूतयोर्नोपि-ख; तद्विभूतयोर्नोपि-ज्ञ; तद्वि-भूतयोर्नोपि-त३-४-न ॥ ५२४. २८. हिरण्यये—ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये-ज्ञ-त-२-४-भ-मं-

१. See Macdonell, Bṛhad-devatā part II, p. 219 ll. 3-4.

२. Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 185.

सु ॥ ५२५. ९-१०. स इव—घ-मं । स हि—सु इतरेषु च ॥ ५२५. २२. न वियुक्तो—*मं-सु । वियुक्तो—ख-त३-न-भ-श; विनियुक्तो—झ-त१-२-४-य ॥ ५२६. १३. प्राप्ते—*मं-सु । एतन्नास्ति—ख-घ; प्रयते—झ-श; प्रपिते—त-न-भ ॥ ५२६. २०. मेध्यातिथये—घ-मं-सु । मेधातिथये—इतर-लिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६. २५. लक्ष्यते—*मं-सु । चक्षते—त१-२-४; वष्यते—इतरेषु ॥

[८. २] ५२८. ७. च—*मं-सु- \times ॥ ५२८. ८. विभिन्दो—मं । विभिन्द— ऽ -सु ॥ ५२८. २६-२७. दशापवित्रस्य.....नाभिं कुरुते—श । (' शकटे ' इत्यस्य स्थाने ' सकाले ' इति श-पुस्तके विद्यते) । सामवेदभाष्यं (२. १. २. ८. २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते—*मं-सु इतरेषु च ॥ ५२८. २८. अमोतं भवतीति—*मं-सु । आमानं भवतीषु—ख-न-भ; अमोतं भवतीषु—झ-त-श ॥ ५२९. २३. नव्वा च—घ-भ-मं-सु । नवा व—इतरेषु ॥ ५३०. ४. इन्द्रम्—श-मं । यमिंद्रं—सु इतरेषु च ॥ ५३०. १६. सोमैः—च-मं-सु । सोमाः—इतरेषु ॥ ५३१. १९. दृढयति—झ-त१-२-३-४-सु । दृढयति—मं इतरेषु च । ' दृढयति ' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्धः ॥ ५३१. २२. निहीयते—श-मं-सु । निहीते—ख-झ-न-भ; नहीते—त ॥ ५३२. २६. अनलसाः—घ-न-भ-सु । अनलसाः—मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७२. ७; ८. ६०. १५. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४. २०-२३. ब्रह्मयुजा.....संभजनीयं वा—*मं । एतन्मन्त्र-भाष्यं मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२. ८. २. १. २.) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थः त्रुटितः—ख-भ; झ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । घ-ज-ज्ञ-त१-२-मु-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे ब्रह्मयुजा अन्नवंतौ शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इंद्रमावक्षतः आवहंत । कीदृशमिंद्रं । अस्मत्सखायं गीर्भिरस्मत्कृतैः स्तोत्रैः श्रुतं प्रख्यातं गर्बणसं गिरां संभक्तारं ॥ ५३५. २९-३०. अभिभवानानि—मं-सु । अभिभवानि— ऽ ॥ ५३६. २३. प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञः—*मं-सु । प्रियाः अनुकूलाः मेधाः यज्ञाः—ख-भ; प्रियः अनुकूलवेद्यः मेधो यज्ञः—झ-त-न-श ॥ ५३६. २४. प्रियमेधाख्य—सु । प्रियमेधा अस्य—मं- ऽ । प्रियमेधाख्य इति पाठः समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^१ ॥ ५३७. १७. वज्रवन्—ख-घ-भ-२-श-सु । वज्रिवन्—झ-त-न-मं ॥ ५३७. २०. आजहार—मं-घ- ऽ . ब्रा. । उदजहार— ऽ -सु । ऋ. सं. १. ५१. १. अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८. ३] ५३८. २३. सहितैः— ऽ -सु । संहितैः—*मं ॥ ५४२. ४. विकल्पनात्—*मं-सु । विकल्पनात्—ख- ऽ ; विकर्तनात्—इतरेषु ॥ ५४२. १९. कद्रुत्प्रगाथः—ख-झ-त३-४-न-भ-श-सु । तद्वत्प्रगाथः—झ-त१-२ । कद्रान् प्रगाथः—मं ॥ ५४२. ३३. नुद्—श-मं-सु । नूद्-भ; नद्—इतरेषु ॥ ५४५. १०. बलेनापहृताः—ख-झ-त३-४-न-भ-श । बलेनापहृताः—घ-ज्ञ-त१-२-मं-सु ॥ ५४५. २६. मे मह्यम्— ऽ -सु । मह्यं—मं ॥ ५४६. ८. तस्याः—*मं । तां—सु । प्रां—त१-२; इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६. २७. दाता तम्—श-सु । दातारं—मं इतरेषु च । ' दाता तम् ' इति पाठः समीचीनतरः इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्^२ ॥

[८. ४] ५४६. ३१. एकविंशत्यृचम् । एकविंशर्चं— ऽ -सु । एकविंशत्यर्चं—मं ॥ ५४७. १२. न्यधी चेति—ज-त३-भ-सु । न्यधी नेति—ख- ऽ ; न्यधी वेति—झ-झ-त१-२-४ श । न्यधी इति—मं ॥

५४७. १४. सिम इति...वाजसनेयकम्—ऋ. सं. १. १०२. ६. अत्रेदं वाक्यं शाठ्यायनकब्राह्मण-
वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७. १५. अनुर्नाम—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मँ-मु पुस्तकयोश्च ॥
५४८. ४ संपूर्णम्—*मँ । संपूर्णं च—ख१-घ; संपूर्णत्वं—ज-त-न-भ-मु; संपूर्णं त्वं—ज्ञ-श ॥ ५४८.
७. एकयत्नेनैव—ज्ञ-त३-भ-श—*मँ-मु । एकयत्नैव—ख; एकत्रैव—घ; एकयत्नैव—ज्ञ-त२-४;
एकयत्नेनैव—त१; एक यत्नेनैव—न ॥ ५४९. ४. परस्मैपदम्—ज्ञ-त१-२-मँ-मु । भ्रम् परस्मैपदं
च—श । ' परस्मैपदं ' नास्ति इतरेषु ॥ - - सचते—ख-त-न-भ-मँ । सचते—मु । स पुरुषः यवीयुषा
यौति मिश्रीभवतीति यविर्यज्ञः यौतेरौणादिक इन् तेन संप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥
५४९. २७. कर्मप्रवनीयत्वम्—*मँ-मु । *प्रवचनीयं—१ ॥ ववसे—मु; च—वर्जलिखितपुस्तकेषु
च । ववसे—च-मँ ॥ ५५०. ३-४. अथवा धेद्...स्तोमा इत्यर्थः—ज-ज्ञ-त-श-मु । ख१-नं-भ-
मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१. २०-२१. बहुलमिति सप्तम्या अलुक्—*मँ-मु । बहुलमिति
अलुक्—ख; बहुलुक्—ज्ञ-त-न; बहुलु—भ; बहुलमिति लुक्—श ॥ ५५२. २-३. गच्छन्तौ वा—
मु । ऋ. सं. ४. ४. ८. अत्र द्रष्टव्यम् । गंतो वा— ख१; गतो वा—ज; गांतोर्वा—ज्ञ; गंतोर्वा—त-न-
भ-श । गतौ वा—*मँ । ' गच्छन्तौ वा ' इति समीचीनमिति मँक्समुल्लरमहाशयानोक्तम्^१ ॥
५५२. ५. पीवोपवसनानाम् । ' पीवोपवसनादीनाम् ' इति वार्तिकपाठः ॥ ५५४. ५. शुद्धा-
नाम्—*मँ-मु । शुद्धो—ख; शुद्धां—घ-भ-श; शुद्धां वीभो—ज्ञ; शुद्धां वांभो—त१-२-४; शुद्धांभो—त
३-न ॥ ५५४. ७. तैः प्रतिगृहीतानि—मु । तैः प्रतिगृहीतं—त१—वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । त्वप्रति-
गृहीतं—त१-मँ । ' तैः प्रतिगृहीतानि ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः अभिप्रैति ॥

[८. ५] ५५४. ३१-३२. प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोः—ज्ञ-त२-श१-मु । प्रातरनुवाक
आधिनशस्त्रयोः—ज्ञ-त३-४-न-भ-मँ ॥ ५५५. ३१. शब्दभावो—मँ-मु । शब्दभावो—ज्ञ-त-न-भ;
शब्दभावो—श ॥ ५५६. २३. विगमनमपायः—*मँ-मु । विगतमपायां—ख-न-भ; विगमनम-
पायां—ज्ञ-त-श ॥ ५५६. २५. गोर्यूतौ—भ-श-मु । गोर्यूतौ—ख-त-न-मँ ॥ ५५६. ३०. उपा-
गच्छतम्—१-मु । उपगच्छतं—मँ ॥ ५५६. ३१. कीदृशैः—घ-मँ-मु । ईदृशैः—इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ शंसनीयगतिभिः—च-थ-भ-मु । शंसनीयागतिभिः—ख; शंसनीयागामिभिः—ज्ञ-त;
शंसनीयाभिः—न-श । शंसनीयागामिभिः—घ१-मँ । ऋ. सं. ८. २०. १०. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५५७. २२ वीराः—मँ-मु । दीर्घाः—ख-भ; वीर्याः—इतरेषु ॥ ५५७. २३. वा—*मँ-× ।
मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८. १८. उपगमतम्(?)—ख-त-न-भ-मँ । उपगमयतं—श ॥ उपगच्छतम्—
मु ॥ ५५८. २१. चाप्रेषितो—ज्ञ-त२-४-मु । च प्रेषितो—श । वा प्रेषितो—ख-ज्ञ-त३-न-भ-मँ ॥
५६०. १४. साधू—ज्ञ-त२-मँ । साधु—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ । साधुषु—श-मु ॥ ५६३. १. न च
नामन्त्रितविद्यमानवत्व° ?—१-मँ । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्व°—मु । अयमेव युक्तः
प्रतिभाति ॥ ५६३. ४. प्रथमान्तमेव—ज-भ-श—*मँ-मु । प्रथमांतरमेव—ख१-ज्ञ-त; प्रथमांतरमेव—
न ॥ नामन्त्रितम्—श—*मँ-मु । मामन्त्रितः—ज; मामन्त्रितं—ख१-ज्ञ-न-भ; सामन्त्रितं—त ॥ ५६३.
१०. मदजनने व्यग्रम्—१ । मदजननेऽव्यग्रं—मँ-मु ॥ ५६४. ८. बहुदावृतमो—ख१-मु । बहु-
दावृतनो—मँ इतरेषु च ॥

[८. ६.] ५६४. १३. पारशव्यस्य । 'पार्शव्यस्य' इत्यनुक्रमण्यां ॥ ५६४. १८. अति-
रिक्तोक्थे—१-मु । मॅक्समुल्लरमहाशयैः 'अतिरिक्तोक्थे' इति कल्पितः । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि
'क्तोक्थे' इत्येव पाठः । तत्कृतटिप्पण्यां 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (९. ११, १३) अवलोकनीयम्'
इति निर्दिष्टमस्ति । परंतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्तानि' इति प्रक्रम्य 'मह्यं इन्द्रो य ओजसा'
इति पठितम् । एवमितरत्रापि (ऋ. सं. ४. ५७. प्रस्ता.; ५. ७६. प्रस्ता.) । 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव
साधु ॥ ५६४. १९. नूनमश्विना—श-मं-आश्व. श्रौ. । नूनमश्विनोः—१-मु ॥ ५६४. २५. प्रार्ज-
यिता—ज-त३-न-श-मु-निर. १०. १०.; ऋ. सं. ५. ८३. १ । प्रार्जयिता प्रार्जयिता—श । प्रार्जयिता—
घ-त२-४-भ-मं ॥ ५६५. २५. शतसंख्याकपर्वाणि । शतसंख्याकापर्वाणि—न; शतसंख्यापर्वाणि
इतरेषु मं—पुस्तके च । शतसंख्यानि पर्वाणि—मु । ऋ. सं. १. ८०. ६; ८. ८९. ३. अत्र द्रष्टव्यम् ॥
५६८. ७. पृथग्यः प्राष्टवर्णाः—१-मं-मु । प्रकर्षेण अष्टः व्यातः वर्णः यासां ताः इति विग्रहः ।
निर. १०. ३९. द्रष्टव्यम् ॥ ५६९. ७. कर्तुमाद्रियस्व—ख१-श-त-न-भ-श-मं । एतेष्वन्त्यः पादो
न व्याख्यातः । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजां सुपुत्रवीरं च (सुपुत्रवीर्यं वीरं—ज; सुवर्णं [? सुवीर्यं]
सुपुत्रवीरं च—च) आद्रियस्व—घ१-च-ज । उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजां संततिं दातुं
कामयस्व—मु । सु-पुस्तकस्योऽयं पाठः शंकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ५७१. ७.
वज्री हस्तः—*मं । वज्रहस्ते—न; वज्रहस्तः—मु इतरेषु च ॥ तद्वान्—*मं । तद्वन्—त३-
मु । तद्वानी—ख; तद्वनी—न-भ; तद्वत्—ज्ञ-श-त१-२-श ॥ ५७१. ८. मेधाविनो वयम्—ख१-घ-ज्ञ-
श-त२-४-न-भ-श-मु । मेधाविनः—ज-त३-मं ॥ ५७१. ३०. ह्यन्ते—१-मं- । हवन्ते—मु । 'हवन्ते'
इति संहितापदपाठयोश्च । सु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव ।
ऋ. सं. १. १४२. १३. अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२. २०. वज्रहतेन—मु । वज्रहस्तेन—१-मं ।
'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संसूचितम् ॥ ५७३. ९. अत्यग्निष्टोमादिषु—
श-मं । इत्यग्निष्टोमादिषु—भ । अत्यष्टोमादिषु—मु इतरेषु च ॥ ५७३. ३०. बहु धनम्—१-मु ।
बहु दानं—मं ॥ ५७३. ३१. दशगुणितानि—*मं । शतगुणितानि—१-मु ॥

[८. ७] ५७५. ९. यद्यादा—*मं-मु-× ॥ ५७५. ११. एव स्थाने—ख१-ज्ञ-श-त२-
४-न-भ-श-मु । एव—घ । एकस्थाने—ज-त३-मं ॥ ५७७. ३. जौहोत्यादिकात्—ख१-ज्ञ-श-त२-
३-श-मु । जाहोत्यादिकात्—त४; जोहोत्यादिकात्—न-भ । जुहोत्यादिकात्—ज-मं ॥ ५७८. २१.
प्रवृत्तयज्ञकाः—*मं । प्रवृत्तयज्ञकाः—घ-श-त-मु । प्रवृत्तयज्ञकामाः—ख१-न-भ-श; प्रवृत्तयज्ञकामाः—ज ॥
५७९. ७-८. वायुर्वै... भवन्ति । बृहदारण्यकोपनिषदि 'गोतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अयं
च लोकः' इत्यस्थानन्तरं च 'परश्च लोकः' इत्यधिकं विद्यते ॥ सर्वाणि च—*मं-वृ.उ. ।
सर्वाणि—१-मु ॥ संद्वानि—न-श-मं-मु-वृ. उ. । संबधानि—ख; संद्वानि—त-भ ॥ ५७९. २०.
आप्यस्य—भ-श-मं-मु । आप्तस्य—ख१-श-त-न; आयस्य—ज ॥ ५७९. ३०. उशनाः—त-न-
श-मं-मु । 'उशना' इति पदपाठः । उशना—ख-भ ॥ ५८०. १७. समान...दादेशाः—
*मं-मु । समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशाः—ज्ञ-श-त१-२-श; समानवाक्येषु युष्मदादेशाः—ज-त३-४-न ॥

५८०. २१. तत्संबन्धिनी—*मं । तत्संबन्धि—ई-मु ॥ ५८०. २३. रथकद्वया—श-त-न-श-
*मं-मु । (केषुचिद्विहितपुस्तकेषु 'टय' इत्यक्षरं 'द्य' इत्येवं लिखितमस्ति ।) रथकद्वया—घ-श-ज;
रथकक्षया—ख-श-च-ज-भ ॥

[८. ८] ५८२. १५. आनुष्टुभं त्विति—*मं-अनु. आनुष्टुभमिति—ई-मु ॥ ५८३. १९.
ऋषेः—घ-न-मं-मु । ऋषिः—ख-श-त-भ-श ॥ ५८४. १. पक्षे—*मं-मु । यज्ञे—ई ॥ ५८४. २.
धीतिभिरित्य...*छान्दसः—ई-मं-मु ॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग' इति भाव्यम् ॥ ५८५. १२.
त्रियमाणा—ख-श-भ-मं । त्रियमाणा—मु । क्षीयमाणा—इतरेषु ॥ ५८५. २९. रैशब्दात्—
ई-मं-मु । 'रयिशब्दात्' इति भाव्यम् ॥ ५८६. २. अभिप्राप्तावश्रौष्टाम्—*मं-मु । अभिप्राप्तो-
श्रेष्ठां—ख-भ; अभिप्राप्ताश्रौष्ठां—श-त-न-श ॥ ५८७. ८. भक्षयितारौ—श-त-२-४-मु । भक्षितारौ-
मं इतरेषु च । ऋ. सं. १. ७७. ४; ६. ५१. ४ द्रष्टव्यम् ॥

[८. ९] ५८९. ८. गायत्र्यानुपाद्ये । 'गायत्र्या उपाद्ये' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ५८९. १०
अतिरिक्तोक्थे—त-मु । अतिरिक्तोक्थे—मं । ५६४. १८. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ५९०. १५.
इत्यादिना—श-श-मं-मु । इति—श; इत्यादि—ख-त-न-भ ॥ ५९४. ५. वा—*मं-मु-× ॥
५९४. २७. शुम्नादीनि—मं-मु । शुम्नादीन्—ई ॥

[८. १०] ५९६. १४. यज्ञस्य शिरो—*मं । स्य यज्ञशिरसो—य; यज्ञस्य शिरसो—श;
यज्ञशिरसो—ख-श-त-न-भ-मु । 'तावेतद्यज्ञशिरः' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः'
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् ॥ ५९६. १६. असूरे स्तोत्ररहितेऽपि—घ-श-श-त-१-२-४-य-मु । असूरे
स्तोत्ररहिते—ख-भ; असूरे स्तोत्ररहिते—न; असूरेभ्यो रहितेपि—श । असूरे स्तोत्ररहितेपि—त-३ ॥

[८. ११] ५९७. ६-७. षट्कसप्तकाष्टकैः—ख-श-त-१-२-न-श-मु-पि. सू. । षट्क-
सप्तकाष्टकै—ज-श-त-३-४-भ । षट्कसप्तकाष्टकैव—मं ॥ ५९७. १४. देवेषु—मं । आ देवेषु—ई-मु ॥
५९८. ३. गीर्भिः स्तुतिभिः—ख-श-श-त-३-न-भ-श-मु । गीर्भिः—घ-त-२-४-मं ॥ ५९८. २७.
अङ्प्रत्ययः । अजप्रत्ययः—श-१ । अङ्प्रत्ययः—मं-मु इतरेषु च । अत्र 'अङ्प्रत्ययः' इत्येव
साधुः । ऋ. सं. १. ३६. १७; ३८. ३; ४८. ९; ९२. १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसंशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८. १२] ६००. २. तं त्वदीयम्—ग-श-भ-१-य । त्वदीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १.
यः—ग-न-भ-१ । यो नः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६०१. १७. लुङि सिपि मन्त्रे—ग-भ-१-२-मं-मु ।
लुङि मन्त्रे—ख-श-त-२-३-श; लुङि सि मन्त्रे—य; लुङि सिमन्त्रे—न ॥ ६०१. २४. अत्र—ग-भ । अ-
ख-त-न-श । अयं—मं-मु ॥ ६०२. १०. ग्रहीता—ई । ग्रहीता—मं-मु ॥ ६०२. १४. नामानु-
पूर्वस्य । 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठः ॥ ६०२. २४. प्राञ्चन्ती—*मं । प्राञ्चती—ख-घ-त-न-
भ-श-मु । प्राञ्च—ग ॥ स्तुत्यगुणगणम्—भ-मु । स्तुत्यगुणं—घ, स्तुत्यं गुणं गणं—त-न । स्तुत्यं
गुणगणं—श-मं ॥ ६०२. २६. स्तुत्यगुणं—ग-भ-मं-मु । स्तुत्यं गुणं—श-त-४; स्तुत्या गुणं—

इतरेषु ॥ ६०३.२. परस्मैपदं । द्विर्वचनप्रकरणे । परद्विर्वचनप्रकरणे—ग; परस्परं द्विर्वचनं (द्विवचनं—न) परेण—न-श । परस्परं द्विर्वचनपरेण—मँ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ६०३. ४. ' शुद्धम् ' इत्यस्यानन्तरं ' हविः ' इति पदं गलितमिति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तदनावश्यकं प्रतिभाति । ' हविः ' इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ॥ ६०३. १८. नू—ग-न-भ-श । नु—ख-त-मँ-मु ॥ ६०४. २६. यजनसाधनैः—ग-भ । यजमानसाधनैः—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०४. २७. वा—*मँ-मु-× ॥ ६०५. २९. तित्विषे—ग । स तित्विषे—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६०६. १. षोडशशस्त्रे—ग-न-भ-मु । षोडशस्त्रे—ख । षोडशशस्त्रे—त-श-मँ-मु ॥ ६०७. १३. प्र इयति प्रेरयति—मु । इयति प्रेरयति—ग; यिप्रति । प्रेरयति—य । प्रेरयति—मँ इतरेषु च । ' प्रेयति प्रेरयति ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६०७. २०. अयाळिन्द्रस्य—ग-श-मँ-मु । अयाळिन्द्रस्य—ख-न-भ-१; अयाळिन्द्रस्य—त; अयाळिन्द्रस्य—ग-२-तै. ब्रा. । वा. सं. २१. ४७. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६०७. २२. दोहनाधिकरणे—ख-ग-ज्ञ-भ-३-श-मु । दोहनाधिकरणे—मँ इतरेषु च ॥

[८. १३.] ६०८. १७. वर्धयिता—ग-घ-मु । वर्धयिताय—भ-१; वर्धयितार—श । वर्धयिता च—मँ इतरेषु च ॥ ६०८. २७. लुङि—भ-श-मु । (छांदसो) लङ्—ग-१; लिङि—ग-२; लङि—मँ इतरेषु च ॥ ६०९. ४. यज्ञस्य—भ-मँ-मु । यज्ञे—ग-श; यज्ञ—ख-त-२-३-४; वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि—घ; यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा—ज्ञ ॥ ६०९. १०. ईमहे याचामहे—ग-घ-न-भ । ईमहे—त-मँ-मु ॥ वेदितारम्—ग-भ-मँ-मु । विदितारं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ६०९. १७. बह्व्यः—भ । वद्धाः—श; वद्धाः—ख-त । वद्धाः—ग-घ-न-मँ-मु ॥ ६१०. ८. पूर्वोक्ते—मँ-मु । पूर्वोक्तैः—१ ॥ ६११. १९. अवितेदसि—ग-घ-मु । अवितासि—मँ इतरेषु च ॥ रक्षितैव—ग-घ-न-भ-मु । रक्षिते—ख-त-२-३; रक्षितो—ज्ञ-त-४; रक्षिता—श-मँ । एतत्सुक्तस्य २६ मन्त्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ६१२. २४. ज्ञायते वर्तते—मँ-मु । जान् वर्तते—ख-त; ना अनुवर्तते—ग; जानन् वर्तते—घ-भ; तानन्—थ; जा वर्तते—न; ज्ञात्व वर्तते—श ॥ ६१३. २७. ऋषिभिरुपादिताभिः—*मँ-मु । ऋषिरुच्यति ताभिः—ख-त-भ-२; प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभिः—ग; ऋषिरुच्यति ताभिः—भ-१-३; ऋषिरुच्यते ताभिः—श ॥ ६१४. १२. प्रतवसू—ग-२ । प्रतवसू—ग-१; प्रतवसू—ख-त-भ । प्राप्तवसू—मँ-मु-निरु. ६. २१. ॥ ६१४. १९. अन्या अपि दैवीः प्रजाः—घ । अन्यापि दैवी प्रजा—ख-त-न-श-मँ । अन्यापि दैवीः प्रजाः—मु । अन्यापि देवाः प्रजा—भ । अन्या अपि देवप्रजाः—ग ॥ ६१४. २४. हिंसिञ्यः सत्यः—ग । हिंसिञ्यः स्यः—ख-त-न-भ-श; हिंसिञ्यः—घ-मँ-मु । ' हिंसिञ्यः सत्यः ' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ ६१५. ८. बहुप्रज्ञ वेन्द्र—ग-न-भ-१-३ । बहु-प्रज्ञेन्द्र—ख-त-भ-२-मँ-मु । बहुप्रज्ञे इन्द्र—श ॥ ६१५. १६. अभीष्टस्य फलस्य—ख-घ-त-न-भ-श-मु । अभीष्टस्य—ग । अभीष्टफलस्य—मँ ॥

[८.१४] ६१५. २५. काण्वायनौ—१-मँ-मु । काण्वायनौ—अनु. भा. ॥ ६१६. १. एव-महमपि—ग । एवमपि—ख-त-न-भ-२-श-मँ । एवमपि यद्यदि अहं—मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि—भ-१; एव महेश्वरो भवसिमपि—भ-३; ईश्वरो भवसि—य ॥ ६१७. १८. दृढीकृतानि—ग-भ-१-३-मँ-मु । दृढीकृतारो—न; दृढां कृता—श; दृढीकृता—इतरेषु ॥ ६१७. १९. दृह दृहि दृहि

वृद्धौ—न । बृह दहि बृहि वृद्धौ—ख-ज्ञ-त२-३-भ२-मं-मु । दृह दहि वृद्धौ—ग-भ१-३-श; बृह दहि वृद्धौ—त४ ॥ ६१७. २१. कृत्यार्थे—ग-भ१-३-श-मु । कृतार्थे—मं इतरेषु च ॥ ६१८. ११. जगृहे—ख-त-न-भ-श-मु । जग्रहे—ग-मं ॥ ६१८. १६. इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-मं । तदा अच्छैत्सीरित्यर्थः—ग; 'इन्द्रो... असुरान्' नास्ति—त१-२-मु । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान-जयन्—श । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् च—भ२ ॥ ६१८. १९. --- हे इन्द्र... प्रेरितवानसि—ख-ज्ञ-त३-४-न-भ१-३-मं । हे इन्द्र (इन्द्र त्वं वां युलोकं—श) मायाभिः उत्सिष्पतः (उत्सिष्पतः उत्सृष्ट-मिच्छतः—श) सर्वत्र प्रसरतः यामारुक्षतः युलोकमारोहतः दस्यून् (दस्यून् शत्रून् उपक्षेप्तृन्—ख) हे इन्द्र (इन्द्र त्वं—ख) अवाधूनुथाः—ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छतः यामारुक्षतः दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इन्द्र त्वं वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि—ग । हे इन्द्र मायाभिरुत्सिष्पतः सर्वत्र प्रसरतः यामारुक्षतः युलोकमारोहतः दस्यून् शत्रूनुपक्षेप्तृन् इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् हे इन्द्र त्वं अवाधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उक्लृष्टतरो भवत्—त१)—त१-२-भ२ ॥

[८. १५] ६१९. १५. शत्रुजातानि—भ१-३-मं-मु । शत्रून्—घ; शत्रुहननादिजातानि—इतरेषु ॥

[८. १६] ६२२. २४. प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्रातेषु—न-मं-मु । 'प्रातेषु' नास्ति—घ; प्रत्येषु—ज्ञ-त२-३; त्येषु—त४ ॥ ६२३. १०. वा—भ । ऋ. सं. ८. २. ३६. अत्र द्रष्टव्यम् । मं-मु-पुस्तकयोः इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमतः—ग-घ-न-भ । एवातः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६२३. २१. युधा युद्धेन—ऽ-मु । युधायुधेन—मं ।

[८. १७] ६२४. १०. आद्यस्तृचो—ग-भ१-मं-मु । आद्या च—ख-त; आद्य-न; आद्यस्तृचो—भ२ ॥ ६२४. १९. केशिना केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवन्तौ—ग-न; केशिना केशवन्तौ—घ-मं । ६२४. २५. सुतवन्तः—ख-त३-न-भ-मु । सुतेवंतः—घ; सुतवतः—त२-४ । सुतावंतः—श-मं ॥ ६२४. २९. सुतवतः—ऽ-मु । सुतावतः—मं ॥ ६२४. ३०. सुशिप्रिन् । 'सु। शिप्रिन् ।' इति पदपाठः ॥ ६२५. ४. ओभा कुक्षी... माधोनं च । इयं श्रुतिः कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वार्त्र्घ्नं' इत्यस्य स्थाने 'वार्त्र्घ्ने' इति मं-पुस्तके ॥ ६२५. ५. सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-मं-मु । 'दक्षिणे पदेन—ख-ज्ञ-त२-४-न; 'दक्षिणपदेन—त३; 'दक्षिणेन पदेन—श ॥ ६२५. ६. शरीरावयवानि—ऽ-मं-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५. १३. सुखजनकम्—ऽ-मं-मु । 'सुखजनकः' इति भाव्यम् ॥ ६२६. २०. शाचिपूजन—ग-भ-मं-मु । शाचिषा—ख-त-श; शाचिषापूजन—न ॥ ६२६. २१. यतः—मं-मु । अतः—ऽ ॥ ६२६. २६. स्वयमेव—ग-भ-मं । स्वयं—मु; स्वयं ते तव—ख-त-श; स्वयतेव—न ॥ ६२६. ३१. ष्यत्प्रत्ययो—मं । यत्प्रत्ययो—ऽ-मु ॥

[८. १८] ६२७. २५. द्वाविंशत्युचम्—भ-मं । द्वाविंशर्चं—मु इतरेषु च ॥ ६२७. ३१. देवानाम्—ग१ (पञ्चाच्छोषितः)—मं । देवादीनां—मु इतरेषु च ॥ ६२९. ७. करणेऽर्थे—ऽ-मु । करणार्थे—मं ॥ ६२९. २७. शिष्यते—भ-मं-मु । शिष्याते—ख-त-न; शिष्टः ते—श ॥ ६२९. २८. पूर्वस्यामन्त्रितस्य—ऽ-मु । पूर्वस्य—मं । ६३०. २४. अयमर्थः—मं-मु । अयमर्थं—ख-त; योमर्थः—ग१; यथा मर्थः—ग२; अयर्थः—न; अथमर्थः—भ; अयं मर्थः—श ॥

६३१. २१. कृणोतन कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु । कृणोतन-ग-त३-४-न-श-मँ ॥ ६३२. १०. नः अस्मभ्यम्—ख-घ-श-त१-मु । एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मँ-पुस्तकेषु ॥

[८. १९] ६३२. १८. सोभरेः—त४-भ-श-मँ-मु । सोभरिः ऋषिः-घ; सौभरेः-इतरेषु ॥ ६३२. २३. सोभरि°—ज्ञ-भ-श-मँ-मु । सौभरिः-ग; सौभरं-ख-त१-२-३-न ॥ पितुर्न—ख-ज्ञ-त२-न-भ-श-मँ-मु-अनु । वितुर-ग; पितु-त३ ॥ ६३३. ३. बहोर्लिटि—ख-ग-श-त१-२-न-भ-श-मु । बहेः-त३-मँ ॥ ६३३. ९. ईमिमम्—त२-न-भ-श-मँ-मु । ई इमं-श ॥ व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा—ख-त-न-भ-श-मु । विभूतदानं वा-ग; व्याप्तधनं-घ । विभूतदानं-मँ ॥ ६३३. १७. यष्टृतमम्—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु । इष्टृतमं-च; यष्टृतमं-ज्ञ । इष्टृतमं-त३-मँ ॥ ६३३. २५. प्रकृतिभावः—ऽ-मु । प्रकृतिता च-मँ ॥ ६३४. १. ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-र-य-श । ब्राह्मणांतरप्रदर्शनेन व्याख्याता यः समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना-भ१ । 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति-त३-मँ-मु ॥ ६३४. २. मर्तः—ख-ग-श-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । मर्त्यः-ग-र-त३-भ-र-श-मँ ॥ ६३४. ३. ब्रह्मयज्ञेन—ग-त-भ-श-श-मु । ब्रह्मयज्ञ-न-भ-र-य । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ६३४. १२. देवैः कृतम्—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । त३-४-मँ-पुस्तकेवेतन्नास्ति । ६३४. २४. अतिथिर्न—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । एतन्नास्ति त३-मँ ॥ ६३४. २६. अभीष्टफल°—ऽ-मु । आभिषवफल°-मँ ॥ प्रत्यक्षकृतः—ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । प्रत्यक्षत्वकृतः-ख-त३ । प्रत्यक्षत्वकर्ता-मँ ॥ ६३४. २७. क्षेमासो धारणान्यपि—मँ-मु । त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि-ख; क्षेमासो रग्यान्यपि-घ-न-भ; त्वेक्षेमा धीरणान्यपि-त३; क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि-श ॥ ६३४. २८. त्वमेव—ग-घ-न-भ । एव-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६३५. १. दाश्वध्वरः—ऽ-मु । दाश्वध्वरश्च-मँ ॥ ६३५. ३. सनिता अस्तु—ख-ग-घ-त३-न-भ-श । सनिता-ज्ञ-त२-मँ । अस्तु भवतु-मु ॥ ६३५. २५. ज्ञातवतो—न-भ-र-श । ज्ञानवतो-ग-भ-र; ज्ञातव-त; ज्ञातवो-भ-र; ज्ञातव्यस्य-ख-मँ-मु ॥ ६३६. ११. निशान°—मँ-मु । निशान°-ख; निशान°-ग-न-भ-श; निशान°-न ॥ ६३६. १२. सः-ग । एतन्नास्ति मँ-इतरलिखितपुस्तकेषु च । सोऽभिधीभिः-मु ॥ ६३७. १३. सौत्ये—भ-र-३-मु । सौत्ये-ग; स्तौत्ये-भ-र; स्वौत्ये-श । स्तौत्ये-मँ इतरेषु च ॥ ६३९. १३-१४. ये यथा.....भवन्ति । 'यं यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप. ३. ३ ॥ ६३९. १४. भवेयमिति—मँ-मु । भवति-ख-त-श; भवानि-ग-न-भ ॥ ६३९. १९. वा-ग-भ-र । व-ख-त-न-श । च-मँ-मु ॥ ६४१. ९. मुष्काणि—मँ । मुष्कानि-ऽ-मु ॥ ६४१. ११. स्तोतव्यत्वेन—ग-त-भ-र-३-मँ-मु । स्तोतव्येन-ख-न-भ-र-श ॥ ६४१. १९. लभेय°—मँ । लभेयं-ऽ-मु ॥ ६४१. ३०. शत्रुं सर्वमपि—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ-श-मु । सर्व-ग । एतन्नास्ति घ-त४-मँ ॥ ६४२. १४. त२-३-४-न-श-मँ-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्यं न विद्यते । ख-ज्ञ-त१-भ-मु-पुस्तकेषु- 'अप्येतद्युक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति । उतशब्दः एवमुभयं तं ('तं' नास्ति भ-निरुक्तटीकायां च) संभावयति । मे मह्यं (मम-निरु. टी.) प्रथियो प्रयायते प्रगम्यते (शाम्यते-य) येन तत् प्रथियु (प्रथियुः-मु) धनमश्नादि । तस्य प्रथियोः धनस्य बह्वदात् (धनं दात्-ख) । ताभिः कन्याभिः सह वथियोः । उज्यते येन तद्वथियु वञ्चादि तस्य च बह्वदात् । तिसृणां (तिसृणां-ख-भ-र-निरु. टी.) सप्ततीनां गवां श्यावः श्यामवर्णो वृषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी सुवद्वसुः

भावयिता वसूनां प्रशस्तः पूजितलक्षणः दियानां (दिव्यानां—त१; दीयानां—ख-ज्ञ-भ१; देयानां—य) दानार्हाणां गवां (गवां देया यास्तासां—निरु. टी.) पतिः । ताश्च गाः एतसंख्यायुक्ताः एतद्रूप-युक्ताश्च मल्लमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थेधि एतददात् मल्लम् । सुवास्तुनाम (सुवास्तुः—ज्ञ-भ१-निरु.) नदी तुग्व तीर्थे भवतीति निरुक्तम् । अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतम्^१ ॥ ग-पुस्तकपाठः—‘ कूलं या प्रयौति सा प्रथियुः । वृक्षादिकं यावयौति सा वथियुः । एवंभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्ततीनां श्यावः श्यामवर्णः ऋषभः दियानां देयानां गवां पतिः वसुर्वासकः प्रणेता नायको भवदभवत् इति दानस्तुतिः ’ ॥ घ-पुस्तके — ‘ उताप्येतद्यदुक्तं मे मल्लं प्रथियोः अश्वादिषः श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता मल्लमदात् । क पुनरसावदात् । सुवास्त्वाः सुण्डुनिवासाया नद्याः अधि तुग्वनि तीर्थे अधि एतददात् मल्लम् । सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थे भवतीति निरुक्तम् । अग्रतो गामी सुवद्वसुः भावयता वसूनां (बहूनां—च) पूजितलक्षणः दियानां दानार्हाणां गवां पतिः ताश्च गाः एतसंख्यायुक्ताः ’ ॥

[८. २०] ६४२. १६. गन्त । ‘ गन्ता ’ इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ६४२. २२. हे प्रस्थावानः अस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-मु । हे प्रस्थावानः गमनशीलाः अयं आगंतव्यं गच्छत-घ । हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुतः यूयमा गंत आगच्छत-मँ^२ ॥ ६४३. १. महान्तः—ख-ज्ञ-भ-मँ-मु । तद्वतः—ग-श; तद्वातः—त२-३-४; तद्वातः—न ॥ ६४३. ४. कामयमानाः—ख-ज्ञ-त१-२-भ-मँ-मु । ग-घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३. १८-१९. परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ‘ प्रत्यक्षकृतः ’ इति भाव्यम् ॥ ६४३. २१. निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य । विद्यते—श । निष्पाद्यते—भ३-मँ-मु ॥ ६४४. ६. आन्तरिक्षम्—मँ-मु । अंतरिक्ष^०—श; अंतरिक्षं—इतरेषु ॥ ६४४. ७. पलायते—ग-घ-भ१-३-मु । पालयते—ख-त-न-भ२-श-मँ ॥ ६४४. ३०.

१. Cf. Max Müller: Preface to the 2nd Edition, Vol. IV, p. 172:

“ R (i. e. Bombay Edition) borrows the commentary from the commentary on the Nirukta IV. 15, adding at the end of the verse (*not in a note*): अस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया उद्धृतं, which might give the impression, as if Sāyaṇa, not the Editors, had copied from the Nirukta-ṭikā. At all events, this throws some light on the manner in which lacunas have been filled in R.” As Max Müller could not find in his Mss. material this part of commentary, it is but natural that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding this portion of their own accord. Since, however, this portion is found in a good number of Mss. (some of them really old), it is quite clear that the Editors of Bombay Edition reproduced it from some Ms., and did not add of their own accord. It is evident that the scribe of the original copy of the Ms. ख-ज्ञ-त१-भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta-ṭikā.

२. Cf. Max Müller: Preface to the 2nd Edition, Vol. IV. p. 169: “ R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगंतारः मरुतः आगंत अस्मानागच्छत quite different from our Ms. B., the only Ms. which has the passage. Is this a conjectural reading ? ” It is rather striking that Max Müller could not find this reading found in so many Mss. by us and also most probably by the Editors of the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*.

शर्धं विशेष्यते—त३-न-मँ-मु । शर्धां विशेष्यंत-ख-त२; शर्धो विशेष्यते-ग-ञ-त४-भ; कीदृशे शर्धाय-घ ॥ ६४५. १४. शक्त्यादीन्यायुधानि—*मँ-मु । शक्त्यान्यायुधानि-ख-त-न-श; शक्त्या-ख्यान्यायुधानि-ग-भ ॥ ६४६. ६. स्मः—घ-न-भ । रः-ग । स्म-त-मँ-मु ॥ ६४६. ७. हीनः—ग-मँ-मु । हिनः-ख-त२-३-न-भ१; नहिनः-ञ-त४-भ२-३; हीन-श ॥ ६४६. २४. सुम्ना सुम्नानि सुखानि—ग-न-भ-मु । सुम्ना सुखानि-घ-श । सुखानि-त-मँ ॥ ६४७. १५. वर्षितृन्—ग-भ । वर्षितान्-घ; वर्षिन्-न; वर्षिष्ठान्-ख-त-श-मँ-मु । ऋ. सं. ८. ७. ३३; २०. २०. द्रष्टव्यम् ॥ ६४७. १७. शक्तान्—*मँ-मु । सक्तान्-ख-त; सेक्तृन्-घ-भ; सेक्षन्-न; सन्तने-श ॥ ६४८. ११-१२. धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे—भ-मँ-मु । धारयितव्यस्तोत्रयज्ञे-ख-त-न; धारयितरि यष्टरि स्तोत्ररि यज्ञे-ग; धारयितव्यस्तोत्रे यज्ञे-श ॥ ६४८. २३. असक्तशत्रवः—मँ । अशक्तशत्रवः-ई-मु ॥ ६४८. २४. कल्याणीभिस्ताभिः—ग-भ१-३ । कल्याणीभिः स्तोत्रीभिः-ख-ञ-त१-२-४-श; कल्याणीभिः स्तोत्राभिः-त३-मु; कल्याणीभिः स्तोत्रुभिः-न-भ२; कल्याणीभिस्ततभिः-य । कल्याणीभिः-मँ ॥

[८. २१] ६५०. २. वाजयन्ति—ग-त१ । वाजंति-मँ-मु इतरेषु च ॥ ६५०. ३. वा-ग-न-भ । त्वा-त२-३-श । ख-ञ-त४-मँ-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ६५१. ३. गोविकारे दधि-पयसी—*मँ-मु । गोविकारो दधिपयस्य-ख-त-न; गोविकारो दधि पयश्च-ग-भ; गोविकारो दधि-पयसोः-श ॥ उच्येते—*मँ-मु । उच्यते-ई ॥ ६५१. ४. श्रीते—भ१-३ । श्रीतेन-ख-त-न-भ२-श-मँ-मु ॥ ६५१. २१. अभूम भवामः—न-भ-श-मु । अभूमः-घ । भवामः-ख-ग-त-मँ ॥ ६५१. २२. सुव्यत्ययः—श-मँ-मु । सुव्यत्ययः-ख-त-भ२; सुप्व्यत्ययः-ग; सुव्यत्ययः-न; सुष्प-त्ययः-भ१; सुतयः-भ३ ॥ ६५१. २३. तु ते त्वां—*मँ । ते त्वां-मु । उत त्वं-ख-ञ-त१-२; तु त्वां-ग१; तु त त्वा-ग२; नुत त्वं-त३-न; तु त्वं-त४; तु ते त्वं-भ१-३; ननु ते त्वं-श ॥ रक्षया इति—ग-मँ-मु । रक्षंत इति-त१-२-४-भ२; रक्षत इति-ञ; इति-भ१; मिति-भ३ ॥ ६५१. २९. अभ्यवहार्यम्—ग-घ-भ । अभ्यवहार्यं-न । अभ्यवहार्यं-ख-त-श-मँ-मु ॥ ६५३. २८. तान्नाश्रयसीत्यर्थः—त३-४-न-श-मँ । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा त्वं नदनुं नद अव्यक्ते शब्दे यं स्तोतारं कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिकं तस्मै वहसि । आदित् अनंतरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव ह्यसे स्तुतिभिराह्वयसे स्तूयस इत्यर्थः-ख-ञ-त१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थः यदा मानवस्य नदनुं दानादिराहित्यं समूहसि निराकरोषि यष्टृत्वं कृणोषि करोषि आदित् अनंतरमेव पितेव सन् तेन ह्यसे-घ ॥ ६५४. १६. मा—घ । तस्मादन्नं न-ग२-ञ-त१-४-भ१-२; तस्माद्धनं-भ३; तस्मादन्यन्न-ख-ग१-त२-३-न-श-मँ-मु ॥ ६५४. १८. धनादिभिः—ख-ग-त२-न-भ-मँ-मु । नादिभिः-त३; भरणादिभिः-श ॥ ६५४. १९. कैश्चित्—ग-मँ-मु । कश्चित्-इतरेषु ॥ ६५५. ५. वर्तन्ते तान्—भ३-मँ-मु । प्रतंत तान्-ख-त-न; ततान्-घ; तत्रंते तान्-भ१; प्रतंते तान्-भ२; तान् ततान्-श ॥ ६५५. ६. धनैस्तनोति—ग२-भ३-मँ-मु । धनौ सनोति-ख-ञ-त२-३-४-न; सनोति-घ; धनै सनोति-त१; धनैः सनोति-भ२; धनं सनोति-श; धनैस्तनोमि-भ१ ॥

[८. २२] ६५५. ११. आधिनम्—ग-ज्ञ-त२-भ१-३-#मं-मु-अनु । अधिनं—ख-त३-४-न-भ२ ॥ ६५५. १८. उपक्षपयितारम्—भ१-३-#मं-मु । उपजनायतारं—ख-त-न; उपयितारं—ग; उपजनयितारं—श ॥ ६५५. १९. सुहवा सुहवौ—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । सुहवौ—त३-४-न । सुहवा—घ-मं ॥ ६५५. २१. सूर्या स्वयंबरे—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयंबरे—ख-घ-त-मं ॥ ६५५. २७. यज्ञेषु—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श । यज्ञेषु—त३-४ । युद्धेषु—#मं-मु ॥ ६५५. २९. कैश्रिदप्यनुपद्रवम्—ऽ-मं-मु । ॥ ६५६. ३. द्योतनशीलौ—ख-ग-ज्ञ-त३-४-भ-श-#मं-मु । द्योतनं—त२ ॥ ६५६. ११. परिईयते—घ-भ१-३ । मं इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु ॥ ६५६. १३. मन्त्रान्तरम्—#मं-मु । मंत्रांतरं सति—ख-त-य; मंत्रांतरं संति—न-भ१-२; मंत्रांतरे सति—भ३-श ॥ ६५६. २३. द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ग-घ-भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त-श-मं ॥ ६५६. ३१. वृकेण—#मं-मु । वृकेण लांगलेन—ऽ ॥ ६५७. १. धान्यम्—#मं-मु । धान्यं वा—ग; धनं वा—इतरेषु ॥ ६५७. ९. अस्मानुपयातमागच्छतम्—घ१-#मं-मु । अस्माकं नुपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२; अस्मानुपयातं गच्छतं—ग; अस्माकमुपयात-मागच्छतं—च-य; अस्माकमुपयातं गच्छतं—भ३; अस्माकं उपमानं गच्छंतौ (गच्छंतौ—ज्ञ)—ज्ञ-भ१-श ॥ ६५७. ११. एवम्—ऽ-मु । एव—मं ॥ आगच्छतम्—ग । आगं—भ२ । आगतं—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५८. १. यत्—ग-घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श; यद्यत्—#मं-मु ॥ ६५८. ६. अधृतगमनाः—ग-भ१-३-#मं-मु । अधृतनाः—त४; अधृतघनाः—इतरेषु ॥ ६५८. १९. वन्दनो-भ-#मं । वंदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८. २०. मायाभिः—#मं । मालाभिः—ऽ-मु ॥ ६५९. १. स्तूयमानमार्गौ—ख-ज्ञ-त२-न-भ१-३-#मं-मु । यामन् मार्गो—ग; स्तूयमार्गौ—त३-४; स्तूयमानमार्गैः—भ२ ॥ ६१९. ४. नः अस्मान्—घ । नोस्मत्—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५९. ८. सेवनीय-शीलौ—#मं । सेवनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ' इति साधु इति मंक्समुल्लरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ. सं. २. ३१. ४; ८. ७०. ८. अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ६५९. १७. गच्छन्तीभिः—ग । गच्छद्भिः—मं-मु इतरेषु च ॥ ६५९. १८. आरात्ताक्षित्—ग-घ-मु । आरात्तात्—मं इतरेषु च ॥ ६६०. १. प्रयच्छति—ख-त-न-भ-श-#मं-मु । प्रयच्छति—ग ॥ ६६०. ६. लिङि—मं-मु । लिटि—ऽ ॥

[८. २३] ६६१. १३. अनुषक्तम्—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्तं—घ । आनुषक्तं—मं । निरु. ६. १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१. २०. यष्ट्वेन—#मं-मु । यष्ट्वेन—ख-त-न-भ-श; याज्य-यष्ट्वेन—ग; यष्ट्वेन—घ ॥ ६६१. २७. यज्ञवति—ग-भ३-#मं-मु । यज्ञं प्रति—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-य-श; धत्रयज्ञं प्रति—त३-४-न; शं प्रति—भ१ ॥ ६६३. १४-१५. माययापि तस्य—ग-घ-#मं-मु । मायावि(व्योवि-श)तस्य—ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श; वमायावि तस्य—त२; मायावि तस्य—न; मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३. २१. त्वा त्वाम्—ग-घ-न-भ-मु । त्वां—ख-त-श-मं ॥ ६६३. २६. गृहे—#मं-मु । यज्ञे—ग; सह—इतरेषु ॥ ६६४. ३. अस्माकम्—मं-मु । नोस्माकं—ऽ ॥ ६६४. ४. त्वा—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-मं-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५. ५. ज्वलतेजसे—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलतेजसो—त२-४; ज्वालतेजसे—न । ज्वालतेजसे—मं-मु ॥ कथमिव—ख-ग-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—मं-मु ॥ ६६५. १०. वाघ-

परिहारेण—ग-भ१-२-श-३-म-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ञ-त२-३-४-न; बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५. १७. अरणीभिः—ग-घ-३-म-मु । वारणीभिः—मु इतरेषु च ॥ ६६६. १९. यशस्वी असि—घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग; यशासि—ञ; यशस्वं—श; यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-म-मु ॥

[८. २४] ६६६. २४ विश्वमना ऋषिः—३-म-मु । वैयश्वनाम ऋषिः—३-मु ॥ ६६७. ४. इत्वषत्वे—ग-भ१-३-मु । इत्वषत्वे—म-मु । ईत्वषत्वे—भ२; इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७. १०. हि प्रसिद्धौ—म-मु । हि प्रसिद्धो भूः—ग; हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७. १७ नानाविधानो-पेतम्—भ१-३-श-३-म-मु । नानाविधौपेतं—ग२; नानाविधानोपेतं—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७. २३ निरेकम्—३-म-मु । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७. २५. स्तवमानः—ञ-म-मु । स्तवानः—ख-ग-त१-३-४-न-भ२-३-मु; स्तवनः—घ; स्तवान—श । ६६८. १२. तथा मनः—३-म-मु । तथा मदीयं मनो—मु ॥ ६६८. १७. नामन्त्रिते—ग-भ । आमन्त्रिते—ख-त-न-श-म-मु ॥ ६६९. ३. नर्तयितः—ग-३-म-मु । वर्तयितः—ख-घ-त-न-भ; वर्तमानं—श ॥ ६७०. २. अभिषुणुत—ग-भ२-य । अभिषुत-म-मु इतरेषु च ॥ मद्दकरम्—भ२ । मधुरं—ग । मधुकरं—म-मु इतरेषु च ॥ ६७०. ९. दक्षम्—ग-भ१-श-३-म-मु । रक्षं—इतरेषु ॥ ६७०. २७. ऋत्विक् मध्वः—ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक् सदावृधः सर्वदा वृद्धिमतो मध्वः—घ-म-मु ॥ ६७०. २८-२९. अभिषुणु..... वर्धकः—ग-भ । एतन्नास्ति ख-त-न-श-म-मु । ऋ. सं. ४. ३१. १; ५. ३६. ३; ८. ६८. ५ एतेषु 'सदावृधः' इत्यस्य, ऋ. सं. ८. २४. १३. अत्र 'सिञ्च' इत्यस्य च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥ अयमेवेन्द्रः—ग-भ-म-मु । कोपे (कोये—त१-२) नेवेन्द्रः—ख-त; इत् वा उ अयमेवेन्द्रः—घ; कोयमेवेन्द्रः—न-श । 'स्तूयते खलु' इत्यस्यान्तरं मु-पुस्तके 'कीदृशः वीरः विक्रांतः सदावृधः सर्वदा वर्धमानः' इत्य-धिकं विद्यते ॥ ६७१. ५. उपलक्षणमेतत्—भ । उपलक्षणं—३-म-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्' इति भाष्ये साधारणः पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् ॥ ६७१. ६. छान्दसो मुमु—३-म-मु । छांदसो वोम—ख-त-न; छांदसो द्वितीयो नुद्-भ; छांदसो लोपः—श । छांदस आगमः—मु ॥ ६७१. ७. सर्वैः—ग-ञ-भ३-३-म-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१. ३१. ऋत्विग्भिः—ग-ञ-न-भ-श-३-म-मु । ऋत्विस्तः—ख-त२-३ । ऋत्विग्भ्यः—मु ॥ मदीयम्—ग-त-न-भ । यदिदं—श-म-मु ॥ ६७२. १. घृताश्च मधुनश्च—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्च. य. । घृतान्मावृश्च—त३; घृतास मधुनश्च—भ२ । घृतान्मधुनश्च—घ-न-म-मु ॥ ६७२. ९. धनदानम्—ग-घ-मु । धनं दानं—म-मु इतरेषु च ॥ ६७२. २५-२६. नव वै..... दशधा चरन्तम् । 'नव वै पुरुषे प्राणाः' एतावन्मात्रोऽश्वाः तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ३. ७. ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ६७३. ६. संयोध्याह—ग-भ१-३-३-म-मु । संयोध्य—इतरेषु ॥ ६७३. ८. भवन्तीति—३-म-मु । भवन्ति—३ ॥ शो^१घनहेतुत्वात्—ग-भ२-३ । शोधने हेतुत्वात्—भ१; शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु । शोभाहेतुत्वात्—म-मु ॥ ६७३. ९. यजमानानामिब—३-म-मु । पद्यमानानां यजमानानां—ख; पतमानानां—ग२-त४-भ; पद्यमानानां पतमानानां—ञ-त२; पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

१. The fact that many Mss. have को before यमेवेन्द्रः suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को. This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss., which has वर्धको as the last word.

इव-य) त१-य ॥ परिपदां समानाधिकरणः—*मं-मु । परिपदी समानक-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१ ; परिपदां समानक-त१ ; पद्यमानानां-भ१-३ ॥ ६७३. १९. विशेषेण—भ । विशेषणं-ग । निःशेषेण-त-मं-मु ॥ ६७३. २५. संन्यसे—त२-भ२-मं-मु । सन्यसे-ख-ग-घ-ज्ञ-भ१-३ ; संन्यासे-त३ ; सन्यासे-त४ । ' सन्यसे ' इति पदपाठः ॥ ६७४. १. ऋन्—*मं-मु । ऋन्-जोधपूरलिखित-पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ॥ क्षणोतेः—*मं-मु । अर्तेः-ग ; ऋणोतेः-इतरेषु ॥ ६७४. ३. किं पुनस्तं हन्ति—*मं-मु । किं पुना हंति-ख-त ; किं पुनः हंति-ग-घ-ज्ञ ; किंतु नाहंति-न-भ१-२-य ; किमु न हंति-भ३ ॥ ६७४. ७. हननसाधनम्—ग-घ-न-भ-मु । हननसा(युं)-ख-त-श । हनन-साधकं-मं ॥ ६७४. १६. वाजनम्—मं-मु । वर्जनं-ख-ग-त-न-श ; वर्धनं-भ ॥ ६७४. १९. प्रापितवती—*मं-मु । प्रापितवान्-ऽ ॥ ६७४. २०. करोषि—*मं-मु । करोति-ऽ । ' कारय ' इति भाव्यम् ॥ ६७४. २४. आदत्तवान्—*मं-मु । दत्तवान्-ऽ ॥ ६७५. २. यदा—भ३-मं-मु । यद्वा यथा-ख-त१-२-३-न-भ१-२ ; यद्वा यदा-ग ॥

[८. २५] ६७५. ७. विश्वमना—ख-ज्ञ-त२-भ-मं । वैयश्चनानामा-मु ॥ ६७५. २२. कर्त्तृपेक्षत्वात्—ग-भ३ । कर्त्तृपेक्षत्वात्-न-भ१-२ । कर्त्तृपेक्षत्वात्-ख-ज्ञ-त२-३-श-मं-मु ॥ ६७६. ४. ऋतावाना—ऽ-मं । ' ऋतऽर्वाणौ ' इति पदपाठः । ऋतावानौ-मु ॥ ६७६. १०. बलाद्देगः—भ-मं-मु । बलाद्देग-ख-त ; बलाद्देग-श ; देग-न ॥ ६७६. १२. क्षयतेः—त२-न-श-मं-मु । क्षीयतेः-भ । ' क्षियतेः ' इति भाव्यम् ॥ ६७६. २०. वृष्टयवेला तदा—*मं । वृष्टयवेजानाद-ख-त-न-भ२ ; वृष्टयभावो जातः तदा-भ१-३-श । मु-पुस्तक एतद्वाक्यं नास्ति ॥ ६७७. १३. तद्वदुःसहेन—भ१-श-मं-मु । तद्वदः दुःसहेन-ख-त-न ; तद्वदुःसहेन-भ२-३ । तद्वत् दुःसहेन-मु ॥ अहोरात्रयोः—*मं-मु । अहोरात्रयोः-ख-त-न-श ; लोकत्रयेन-भ१ ; लोकत्रय-भ२-य ; लोकत्रये-भ३ ॥ ६७७. १९. वृद्धश्रवसः । ' वृद्धश्रवसः ' इति पदपाठः ॥ ६७८. १. पालनवत्त्वात्—*मं-मु । पालनैवत्त्वात्-ख-ज्ञ-त३-४ ; पालनैवत्त्वात्-त१-२ ; पालनैवत्त्वात्-न ; पलितेवत्त्वात्-भ१ ; पलितेवत्त्वात्-भ२ ; मरुतालितत्वात्-भ३ ॥ ६७८. ४. कर्म—भ-श-मं-मु । कर्मक-ख-त-न ॥ ६७८. १०. उरुतरम्—*मं-मु । गुरुतरं-ऽ ॥ ६७८. १९. पालयताम्—भ१-२-मं-मु । पालयंतां-इतरेषु ॥ ६७९. ११. बरुणस्य—श-मं । बरुण-भ१ ; वर्षणस्य-इतरेषु ॥ च—*मं । धां-ख ; व-त१ ; वा-मु इतरेषु च ॥ ६७९. १६. पर्यन्तान्—*मं-मु । रपानति-ख-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२ ; स्थानति-त१ ; अंतरान्-घ ; अंतानपि-भ३ ; पारं परितो भिनोमि-श ॥ ६७९. २३. रूपम्—*मं-मु-X ॥ ६८०. ५. लुक्—*मं-मु । षष्ठी-ऽ ॥ ६८०. ११. उक्ष्णशब्दात्—न-भ-मं । उक्ष्णशब्दात्-ख-त-श-मु ॥ ६८०. १२. वृद्धिभावोऽपि—*मं । वृद्धयभावोपि-ख-त-न-भ१-३-मु ; वृद्धभावोपि-भ२ ; वृद्धयभावोपि-श ॥ ६८०. १३. बहुवत्पिप्लवदेन (?)—ऽ-मं-मु ॥ ६८०. २१. स्वकुशलं—ख-त-न-भ२-श । स्वकुलं-भ१ ; स्वकुशले-भ३ । कुशलं-मु । नु कुशलं-मं । एतद्बुद्धौषं दृश्यते ॥ आयुधनेतृणाम्—श-मं-मु । अयुधनेतृणां-ख ; अधुयनेतृणां-त-न ; अधुयने-तृणां-भ१-२ ; अश्वरनेतृणां-भ३ ॥ ६८०. २२. भवेताम्—भ३-मं । भवेत्-ऽ । भवेत्-मु ॥ ६८०. २७-२८. मेधाविनामुचितौ—*मं-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न ; मेधाविनौ-घ-श ; मेधाविनावस्थितौ-भ ॥ ६८१. २. प्रत्यग्रहीषम्—*मं-मु । प्रत्यग्रहीतं-ऽ ॥

[८. २६.] ६८१. ४. तत्पूर्वाः—तर-मं-मु-अनु. । तत्पूर्वः—इतरेषु ॥ ६८१. ७. पञ्च-
 दर्शः—भ३-मु । पंचर्चः—त-न-भ१-२-श-मं ॥ ६८१. १४. युबयो रथम्—घ-मु । युबयोरथं—मं
 इतरेषु च ॥ ६८१. २२. तनोतीति—भ३-श-मं-मु । तनोति—इतरेषु ॥ ६८२. १२. रोदन-
 शीलो रुवन्तौ—मं-मु । रोदनशीलो देवत्यौ—न; रोदनशीलो देवत्यौ—ख-त-भ-श ॥ ६८२. १४.
 संक्लेशयतम्—मं-मु । संक्लेशयतं—ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३; संक्लेशयतं—त४-न; संक्लेशयतं—भ१; संकेत-
 यनं—श ॥ संक्लेशनयोः—मं-मु । संक्लेशनयोः—ख-त-भ२-३; (हिं) संक्लेशनयोः—न; संक्लेशनयोः—
 भ१; संक्लेशनयोः—श ॥ ६८२. २०. युबयोः—मं-मु । युवां—ऽ ॥ ते तत्रैव—मं-मु । ते तु
 तत्रैव—न-भ-श; वे तु तत्रैव—ख-त ॥ ६८२. ३०. तैरपच्यावनीयौ—मं-मु । तैरपच्यावनीयौ—
 ख-भ१; तैरपच्यावनीयौ—त-न-भ२; कैरपच्यावनीयौ—भ३; तैरपच्यावनीयौ—श ॥ ६८३. १२
 स्तुत्वा—मं-मु । स्तुत्या—ऽ ॥ ६८३. २१. अपनेतृन्—मं-मु । आनेतृन्—ऽ ॥ ६८३. २२.
 आढागमः—भ२ । अढागमः—त२-न-भ१-श-मं-मु ॥ ६८३. २७. आत्मीयतया—ऽ । आत्माय-
 त्तया—मं-मु ॥ ६८३. २८. संगतौ सन्तौ—ख-घ-त-न-भ१-२-श-मु । संगतौ—भ३-मं ॥ ६८४.
 २८. क्रतौ—श-मं-मु । इतरेषु नास्ति ॥ हवानाम् इति—भ३-श-मं-मु । हवानां—त-न-भ२ ॥
 ६८५. ६. सप्तम्याः सः—ऽ-मं । सप्तम्याः सुः—मु । अयमेव साधुः ॥ ६८५. ८. अमनुष्यौ—
 मं-मु । मनुष्यौ—ऽ ॥ ६८५. १२. श्वेतयावरीनाम्न्या—भ । श्वेतयावरीनाम्न्यौ—त-न-श । श्वेतया-
 वरीनाम्न्यौ—मं-मु ॥ ६८५. २१. हिरण्यकूलवत्त्वात्—ख-त-न-भ-श । हिरण्यकूलवत्या—मं-मु ॥
 ६८५. २८. करतलास्फालनैः—त१-२-३-न-भ-श-मु । करलास्फालनैः—ख; करललास्फालनैः—ज्ञ-त४ ।
 करलास्फालनैः—मं । 'करतलास्फालनैः' इति पाठः समीचीनतर इति मंसमुल्लरमहाशयः ॥ आश्रास्य
 पोषणीयौ—भ३-मं-मु । आश्राश्र (अश्राश्र-भ१-२) पोषणीया—त१-२-३-न-भ१-२; आश्रास्य
 पोषणीया—श ॥ ६८६. २२. अश्रावावाह—मं-मु । अश्रावाह—ज्ञ-त२-भ; अश्रावाह—त३-४-न-श ॥

[८. २७] ६८७. ११. प्रागाथम्—भ-श-मं-अनु. । प्रागाथं—ख-त-न-मु ॥ ६८७. ३२.
 ओषधयः—ऽ-मु । ओषधयः—मं ॥ ६८८. २०. वा—मं-मु-× ॥ ६८८. २८. स्तोत्रेषु—ऽ ।
 स्तोत्रेषु—मं-मु ॥ ६८८. २९. शुश्रूषतया प्राप्तव्यया—मं-मु । शिश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—ज्ञ-त२-३-
 ४-भ२; शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—त१; शिश्रूषतया मातव्यया—न-भ१; शुश्रूषिततया जानव्यया—भ३;
 शुश्रूषतया प्राप्तव्यव्यया—श ॥ तथा—भ३-मं-मु । गिरा—श; गतया—इतरेषु ॥ ६८९. २८.
 कर्मणि—ऽ-मु । कर्माणि—मं (मुद्रणदोषः ?) ॥ ६९०. १५. विभाषितणिच्छ्वात् यदा
 णिच्—मं-मु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिच्—ज्ञ-त२-३-४; विभाषितणित्वात् यदा णिच्—न-भ;
 विभाषिताणित्वात्पाणिष्—श ॥ ६९१. १३. कुर्वते—ऽ । कुर्वति—मं-मु ॥ ६९१. ३१.
 अपरम्—मं-मु-× ॥ ६९२. ८. क्रियमाणत्वात्—मं-मु । क्रियमाणा—ख-त-न-भ२; क्रिय-
 माणां—ग-भ१-३ ॥ ६९२. ११. हविर्भाक्त्वम्—ग-भ२-य । हविर्भाक्तं—त४-न; हविर्भक्षं-
 ज-त२ । हविर्भक्षणं—श-मं-मु ॥ ६९३. ८. ऋजुगमने प्रस्थे—मं-मु । ऋजुगमनप्रेरन्—ख-त-भ१;
 ऋजुगमनप्रेरयन्—न-भ२-३-श ॥ ६९३. १८. झुषिः—मं । निम्नुचिः—ऽ-मु ॥ ६९३. २०.
 धनं मनवे—मं-मु । धनं मध्ये—ग-भ३; धने मध्ये—त-भ१-२ ॥ ६९३. २५. आयुधानाम्—

ग । आतानां—मँ-मु इतरेषु च ॥ ६९४. ९. निम्नोचने—मँ । आनिम्नोचने—ख-घ-त-न-भ-श-मु; आनिचने—ग ॥ ६९४. १७. तद्धनम्—ऽ-मँ । तद्धनमावृणीमहे संभजामः तथा हविर्जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं—मु ॥ ६९४. १८. अनशामहै—ख-ग-त-न-भ-श-मँ-मु । अनशामहै अश्रुयाम हे आदित्याः अदितेः पुत्रा देवा बहिः (? हविः) जुह्वतः अस्माभिर्दत्तं हविः स्वीकुरुत ततः धनं तद्धनमावृणीमहे वयं संभजामहे—घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्मन्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषां व्याख्यानं दृश्यते । 'तत् धनम्' इत्यस्यानन्तरं मु-पुस्तके 'आवृणीमहे संभजामः । तथा हविः जुह्वतः यागं कुर्वतो वयं हे आदित्याः तद्धनं' इत्यधिकं विद्यते ॥

[८. २८] ६९४. २१. विश्वे देवाः—ऽ-मु । विश्वे देवे—मँ ॥ ६९५. १३. निर्विशति—भ-१-३-श-मु । निर्विशति—इतरेषु मँ-पुस्तके च ॥ ६९५. २८. अदितेः (?)—ऽ-मँ । दितेः—मु । एतदेव युक्तम् ॥ ६९५. ३१. सप्रपञ्चन (?)—ऽ-मँ-मु । 'सप्रपञ्चम्' अथवा 'प्रपञ्चन' इति भाष्यम् ॥

[८. २९] ६९६. ५. वैश्वदेवशस्त्रे—ऽ-मु । मँ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ६९६. ९. किञ्चित्पदलिङ्गात् पृथक्देवताः—ग-श-मु । किञ्चित्पदलिङ्गात् (०पदलिङ्गात्—भ-२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्—ख-त-३-४) देवताः—ख-त-१-२-३-४-न-भ; किञ्चित्पदविभागात् लिङ्गात् पृथक्देवताः—श । किञ्चित्पदं लिङ्गात्पृथक्देवतं (?)—मँ ॥ ६९६. १०. सौम्यम्—ग-न-भ-मँ ॥ सोम्यं—त-श-मु ॥ ६९६. ११. शबलतादिषु (?)—*मँ । सबलतादिषु—त-४; सचलतादिषु—श; सर्वलतादिषु—इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ६९६. १२. तावदुद्रते—*मँ-मु । तावुदिते—ख-त-३; तानुभानुपुष्टे उदक्षे—ग, तावुउदिते—श-त-१-२; तावुदते—त-४-भ-१-२; तावुदात—न; लताः पुष्यंते—भ-३; तापोनुदत्—श ॥ दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु—*मँ-मु । सर्वे स्वदुःखोपशमनेन (स्वदुःखशमनेन—य) पुष्यंति खलु—ख-श-त-१-२-भ; सर्वदुःखोपशमनेन (सर्वस्वदुःखोपशमनेन—त-३-४-न) पुष्टानि खलु—ग-त-३-४-न-श ॥ ६९६. १३. रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः—ग-मँ-मु । शस्त्रयश्चन्द्रनेतृकाः—त-न-भ-२-श; रत्नयश्चन्द्रनेत्रकाः—भ-१-३ ॥ ६९६. ३१. आवरकाणि—मँ । अपामावरकाणि—ऽ-मु ॥ ६९७. १४. यथा—*मँ-मु । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६९७. १६. तदादृश्य—ऽ-मँ-मु । 'तानि आदृश्य' इति भाष्यम् ॥ स्वसहायेभ्यः—*मँ । तस्य सहायेभ्यः—ऽ-मु ॥

[८. ३०] ६९८. २१. लेटि—*मँ-मु । लोटि—ऽ-मु ॥ ६९८. २२. लुगभावः—न-भ-मँ-मु । नुगभावः—त-श; स्वभावः—ग ॥ असतिः—न-भ । असयेति—त-श-मँ-मु ॥ ६९९. १. धनादिमन्त्रश्च—भ-३-मँ-मु । धनादिमन्त्रश्च—इतरेषु ॥ ६९९. १-२. मानवात्.....तस्मात्—*मँ । मानवात् (मनुः—न; मानवाः—श) सर्वेषां मनुः पिता तत (तेन—श) आगतात् परावतः पिता मुहुरं (दूरं—श) मार्गं चक्रे तस्मात्—श-त-३-४-न-श; मानवात् पित्र्यात् सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् परावतः दूरात् पथः—घ । त-भ-पुस्तकयोः 'सर्वेषाम्' इत्यस्मादनन्तरं 'मनुः' इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके—'मानवात् पित्र्यात् मनुः सर्वेषां पिता तत आगतात् परावतः पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्' ॥ ६९९. ४. अस्मान्—*मँ-मु । मास्मान्—ऽ-मु ॥ ६९९. ११. विश्वानरः—*मँ । विश्वानरः—ऽ-मु ॥ ६९९. १३. शृणाति—*मँ । शृणोति—ऽ-मु ॥

[८. ३१] ६९९. २८. लेट्यडागमाः—*मँ । लेट्यडागमौ—ऽ-मु । लेट्यडागमाः' इति भाष्यम् ॥ ब्रह्म—मँ । ब्रह्मेत्—घ; इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । 'ब्रह्मा' इति

पदपाठः । एवमेव सु-पुस्तके ॥ ७००. ८-९ दीप्तिमान्...असत्—*मं । दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्-ग) रथः स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे-ग; पूजनेन-भ३) असत्-म-भ३-मु; दीप्तिमान् रथः असत्-घ; दीप्तिमान् शीलो स्यंदनः देवानां हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन-त३-न-भ१; पू-यज्ञेन-ज्ञ-त२-४) असत्-ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७००. ११. येन मे रथः—*मं-मु । यो हेमरथैः-ख-त-न; यागे रथै-ग; यो हेमरथः-भ; यो हेमरथे-श ॥ ७००. १२. येन—*मं-मु । तेन-१ ॥ ७००. १७. अहरहः—ख-त१-२-न-भ-श-मु । ग-घ-त३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु । ग-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१. ३. प्राशितव्यान्—*मं । प्राशव्यान्-१-मु ॥ ७०१. ५. तिष्ठेताम्—ग-घ । तिष्ठतां-भ१ । तिष्ठतां-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०१. ८. न अपि—*मं-मु । अपि-१ ॥ ७०१. ९. अपलपन्ति—मं-मु । अपलपति-१ । 'अपलपतः' इति भाव्यम् ॥ ७०२. ५. भवतो—ग-मं-मु । भवथ-इतरेषु ॥ ७०२. ६. वर्तामह इत्यर्थः—ग-भ३-मं । वर्तामिदमित्यर्थः-ख; वर्तामित्यर्थः-ज्ञ; वर्तामिदमित्यर्थः-त२; वर्ताम इत्यर्थः-मु इतरेषु च ॥ ७०२. १०. प्रत्यागच्छतु—ग-घ । प्रतिगच्छतु-मं-मु इतरेषु च ॥ ७०२. २०. गोपाथितारो—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु । गोपाथितारो-त३-४-न-श-मं ॥ ७०२. ३०. क्षेत्रो—१-मं-मु । 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ८. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ७०३. १६. मनः—ग-घ-मं । न-त-न-मु ॥ ७०४. ६. आशुगमनाश्वं—भ३-मं-मु । शीघ्रगमनाश्वं-ग; गमनाश्वं-ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८. ३२] ७०४. २४. अच्छावाकवादे—*मं-मु । अच्छावाको-ग; आच्छादको-त-न-भ ॥ पत्नीयजमानस्थाने—१-मं-मु । 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम् । 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयोः स्थानेऽच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचावच्छा-वाकः' इति हि आश्व. श्रौ. सूत्रम् । मंसमुहुरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७०५. २. सृविन्दं सृविन्दनामकम् । सृविदं सृविदनामकं-न-भ; सृविदं एतन्नामकं-घ । सृविदनामकं-ख-ग-त-श-मं-मु ॥ ७०५. १८. नगरीमिव—१ । नगरमिव-मं-मु ॥ ७०६. २८. शोभन-पारणश्व—ग-मं-मु । शोभनपारश्व-भ३; शोभनवरणश्व-इतरेषु ॥ ७०७. १३. यज्वा ब्रह्म-चारिवासी—भ३-मं-तै. सं. । यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी-ख-त; यद्वा ब्रह्मचारिवासी-न-भ१-२-श । यज्वा ब्रह्मचारीति-मु ॥ ७०८. ७. बुसं तुभ्यमिति—*मं । बुसं तुभ्येति-भ२-३-मु । नुसः स्वधा तुभ्येति-ज्ञ-त१-२; तुसं संतुषं-न; नुसः संतुषेति-त३-४; तुसं बुसं तुभ्येति-भ१ ॥ ७०८. २६. निन्नं देशम्—१-मु । निन्नदेशं-मं ॥ ७०८. २९. अध्वर्यो—घ-मु । अध्वर्यवः-मं इतरेषु च ॥

[८. ३३] ७१०. २२-२३. इन्द्रः...आगमत्—१-मं । 'आ गमः इन्द्र' इति पद-पाठः । इन्द्रः...आगमः आगमत्-मु ॥ ७११. २१ अपरिवृत्तः—*मं-मु । परिवृत्तः-ग; आवृत्तः-ज्ञ-त३; अवृत्तः-त१-२-४; अवृत्तः-न; रपवृत्तः-भ ॥ ७११. २२. अश्वः अश्वन्त्यस्मि-न्निति—भ२-मं-मु । शुष शृष्वन्त्यस्मिन्निति-ग; अश्वः सन् अश्वं अश्वन्त्यस्मिन्निति-ज्ञ-त१-२; अश्वं अश्वन्त्यस्मिन्निति-त३-४; अश्वः अश्वन्त्यस्मिन्निति-भ१-२; अश्वन्त्यस्मिन्निति-न ॥ ७१२. २४. वृष-मिञ्चाकृष्टः—*मं-मु । वृषाश्चाकृष्टो-ख-त३; वृषाश्चाकृष्टो-ग; वृषाश्चाकृष्टो-न-श; वृषमिः सेकृत्भिः सोमरसस्य सोत्तुभिः (सेकृत्भिः-भ३) चाकृष्टो-भ; वृषैश्चाकृष्टो-घ ॥ ७१२. २५. वृषा—१-मं । 'वृषो इति' इति पदपाठः । वृषो वृषैव-मु ॥ ७१३. २४. रथस्थम्—घ-भ-श-मु । रथस्थां-ख-ग-त-

मं ॥ ७१४. ३. महन्—ग-मं। महान्—मु इतरेषु च ॥ ७१४. ५. सुखतमानि—ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-मु। ग-घ-त-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४. ९. तव—मं-मु। ते तव—ऽ ॥ ७१४. १५. प्रायोगिः—मं-मु। प्रायोगिः—ऽ ॥ ७१४. २३. रथस्य—घ। रथः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ३४] ७१५. ९. एन्द्र—ज्ञ-त-३-न-भ-मु-अनु.। ऐन्द्र—ग-त-४-मं. ॥ गायत्रः—न-भ-मु-अनु.। गायत्र्यः—ग-त-मं ॥ ७१६. १. सोमलताम्—भ-श। सोमलता—मं-मु इतरेषु च ॥ ७१७. १५. अर्ये। 'अर्ये' इति पदपाठः ॥ ७१७. १६. स्वाहा—ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-मु। भ-१-३-मं एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७. २१. उपश्रुति उपश्रुतौ—मं-मु। उपश्रुति—ग-घ; उपश्रुतेः—त-न-भ-२; उपश्रुतिश्रुतेः—भ-१-३-य ॥ ७१८. १२. वा। एतस्मादनन्तरं 'वनानि' इत्यावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः मन्यते ॥ ७१९. १. तेषु—मं। तेषु तेषु—ग; तेष्वेषु—इतरलिखितपुस्तकेषु। तेष्वक्षेषु—मु ॥ ७१९. २. तिष्ठम् इति—मं-मु। तिष्ठति—ख-त-न-भ-१-२-श; तिष्ठदिति—ग; तिष्ठं—घ; तिष्ठंति—भ-३ ॥

[८. ३५] ७१९. ५. औपरिष्टाज्योतिषम्—त-२-४-मं। उपरिष्टा°—ज्ञ-श-मु; औपरिष्टा°—न-भ। औपरिष्टाज्योतिषम्—अनु. ॥ ७१९. ८. अप्नोर्यामे—भ-३। ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां द्रष्टव्यम्। अश्विनोर्यामे—त-न-भ-१-श-मं-मु। अश्विनोर्ध्वं—ग; अश्विनोर्यांगे—भ-२; 'अतोर्यामि' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥ होतुरतिरिक्तोक्त्ये—न। 'रिक्तोक्त्ये'—मं-मु इतरेषु च ॥ ऋ. सं. ५. ७६. सूक्तप्रस्तावनायां 'रिक्तोक्त्ये' इत्यस्य स्थाने 'रिक्तोक्त्ये' इति पठनीयम् ॥ ७१९. १५. सजोषसा। 'सुजोषसौ' इति पदपाठः ॥ ७२०. ५-६. विश्वा सवना सर्वाणि—घ-न-भ-३-मु। विश्वा विश्वानि—भ-२। विश्वा सर्वाणि—मं ॥ ७२०. २५. वाः वनम्—ख-त-न-भ-१-श। वा वनं (?)—मं-मु ॥ ७२१. ११. गगनम्—घ-मु। वेगेन—ग; वागमन—ख-त-श। गगणं—मं ॥ ७२२. ९. मित्रावरुणवन्ता—ऽ-मं। 'मित्रावरुणवन्तौ' इति पदपाठः। मित्रावरुणवन्तौ—मु ॥ धर्मवन्ता—घ-श-मु। धर्मवन्तौ—मं इतरेषु च ॥ ७२३. १९. सोमाभिषवम्—ऽ-मु। अभिषवं—मं ॥ ७२४. २०. शतपथब्राह्मणे 'सह' नास्ति। ७२४. २१. एव यत्—श. ब्रा. मं-×। मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४. २८. नृप्यतं नृप्यतम्—मु। नृप्यतां—ख-ज्ञ-त-३-४-न-भ-१-३; नृप्यतः—ग; तृप्यतं नृप्यतां—घ; नृप्यतं—त-१-२-भ-२-य-श ॥

[८. ३६] ७२५. १३. अन्यासु—मं-तै. सं.। अन्यान्यासु—ग; अन्या—त-भ। अन्य—मु ॥ ७२५. २२. रक्ष—ग-मं-मु। रक्षसि—घ-त-न-भ-२ ॥ ७२६. २७. प्राविथ—भ-३-मं-मु। प्रत्रस्यमाविथ—ख-त-२-३-४-न-भ-१-२; माविथ—ग; पुरुकुत्सपुत्रं प्राविथ रक्षिथ—घ-ज्ञ-त-१; पुत्रं त्वमाविथ—श ॥

[८. ३७] ७२७. १. महाप्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। 'प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' इति आश्व. श्रौ. सूत्रानुसारेण 'पृष्ठथस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति। मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव संभावितम् ॥ ७२७. ८. प्ररक्ष—न-भ-मं-मु। प्ररक्षः—घ; रक्ष—त-२-श। 'प्रारक्षः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ७२७. २१. अस्य भुवनस्य—ग-घ-भ-१-३-मु। स्य भुवनस्य—इतरेषु। भुवनस्य—मं ॥

[८. ३८] ७२८. २३. ँस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः—मं-मु। ँस्तोत्रियसंज्ञक—त-भ ॥ ७२८. २५. प्रातःसवनीयस्य—मं-मु। प्रातःसवनीय—ग-त-४-भ-२; प्रातःसवन—ज्ञ-त-२-भ-३;

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९.१. स्थः । अस्मानन्दन्तरं 'ऋतौ कालेकाले यष्ट्यौ ' इति न-भ२-य-पुस्तके-
ष्वधिकं विद्यते ॥ भवयो हि—१-मु । भवयः-मं ॥ ७२९. २. युद्धेषु कर्मसु—न-त१-२-भ२-
य । कर्मसु युद्धेषु-ग-त४-मं-मु ॥ बोपतिष्ठन्ती—ख-ग-ज्ञ-त३-४-न । यज्ञादिषु बोपतिष्ठन्तौ-
त१-२-भ२ । बोपतिष्ठतौ-मं-मु ॥

[८. ३९] ८३०. ३०. अभिगच्छन्तः—मं । अभिगच्छन्त (?)—मु । गच्छतः—ग;
अभिच्छतः—घ; अभिगच्छतः—त-न-भ१; अभिगच्छत—भ२; अभिगच्छता—भ३ ॥ ७३१. २५-२६.
अभीवृतः परिवृतः—घ-मु । आवृतः—त१; आवृतः परिवृतः—इतरेषु । अभीवृतः—मं ॥ ७३३. ६.
इरज्यसि ईशिषे—मं-मु । राजासि—घ; राजासाशिषे—त३-४-न; राजासशिषे—ग; राजामाशिषे—
ज्ञ-त२; राजासीशिषे—भ ॥

[८. ४०] ७३३. ११. ऊरुभाग—मं-मु । उरुभाग—ग; ऊरुभाग—ज्ञ-त२; उरु-
भीग—त३-४-भ२; उरुभिग—भ१; ऊरुभिग—भ३ ॥ एतत्—ग-न-भ-श । एव—मं-मु इतरेषु च ॥
७३३. १३. आरम्भणीयाभ्यः—भ३-मं-मु । आरंभणीयारभ्य—इतरेषु ॥ ७३३. २६. साहि-
षीमहि—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि—श । सहीषिमहि—घ-मं ॥ ७३४. २०. नाभाक
नभाकवत्—मं । नाभाक नभाकवत् नभाकवंतौ—मु । नाभाक नभावंतौ—ख; नाभाकवंतौ—ग-श;
नभाकवत् नभाकवंतौ—घ; नाभाक नभाकवंतौ—त-न-भ ॥ ७३४. २८. प्र इरज्यत—मं-मु ।
इरज्यत—१-मु ॥ ७३५. ५. वल्स्याः—मं । वल्स्याः—घ; तमाया—ख-त-न-भ१-२-श; लताया—ग-भ३ ॥
गुधिपतम्—घ-त-न-भ२-मं-मु । गुधिपतं—ग; पुधिपतां—भ१-३ ॥ ७३५. ६. ओजः—मं-
मु-४ ॥ ७३५. १५. अस्माकीनैः—१-मं-मु । ' अस्माकीनैः ' इति भाष्यम् ॥ ७३६. १.
हरिवः वप्तिन् ? ॥ ७३६. ३. पूर्वीः.....अन्यत्—मं । पूर्वी वयः प्रज्ञां साधतां साधयन्
सिद्धमन्यत्—ख-त-न-भ१-२-श; पूर्वी धियः प्रज्ञां सधति साधन् सिद्धमन्यत्—ग; पूर्वीः बह्वयः प्रज्ञाः
नः याः धियः अस्मद्बुद्धयः नु क्षिप्रं साधंत साधयंतु—घ; पूर्वीः बह्वयः धियः प्रज्ञाः साधंतासाधयन्
सिद्धमन्यत्—भ३ । पूर्वीः याः नोऽस्माकं धियः प्रज्ञां नु क्षिप्रं साधंतासाधयन् सिद्धमन्यत्—मु ॥
७३६. २०. आप्ण्डा—मं-४ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८. ४१] ७३७. ११. मरुद्भयश्च—ग-ज्ञ-भ३-मं-मु । मरुद्भिश्च—त३-४-भ२ ॥
७३७. १९. समानया—मं-मु । समान्या—१-मु ॥ ७३७. २१. समीपे यः—मं । समीपे—१-मु ॥
७३७. २३. समानया—मं-मु । समान्या—१-मु ॥ ७३८. १३. रक्षिता—भ२-३-मं-मु । रक्षति-
ग-घ-ज्ञ-त१-२; ररक्षति—त३-४; ररक्षिता—भ१ ॥ ७३९. ८ - - - त्परिमृशतः.....पुरस्तात्—
त३-४-भ१-३-श-मं । यः वरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये जायतो वर्तते यः वरुणः एषां
शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य
पुरोगये रथस्य पुरस्तात्—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । यः वरुणः आसु दिक्षु अल्कः व्याप्तः सन् आशये
जायतो वर्तते यः वरुणः एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि
मर्मृशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्—मु । परिमर्मृशत्
परिमृशतो—न ॥ ७३९. २५. अन्तरिक्षेऽधिवासतः—मं-मु । अंतरिक्षेधिबधुतः—१-मु ॥
७३९. २६. भूमीः.....पप्रतुः—मं-मु । भूमी('मि-त१-भ३)रचिस्थिता पप्रतुः—त-भ३;

भूमी (भि-भ१) रक्षयिता पप्रतुः-भ१-२; भूमीः द्यौरंतरिक्षभूमी-घ ॥ ७४०. १. अर्षिऽ-
निर्णिजः । भाष्यकारः ' अर्षि', ' निर्णिजः ' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४०. ७.
व्यधारयत्-ख-घ-त-न-भ-मु । अधारयत्-श-मँ ॥

[८. ४२] ७४२. १२. ऐकादशिनाः-ज्ञ-भ२-मँ-आश्व. श्रौ. । एकादशिनः-त२-३-मु ।
एकादशिनाः-ग ॥ ७४०. १६. देवेति-ग-ज्ञ-मँ-मु-आश्व. श्रौ. । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥
७४०. ३०. गोपायितारम्-घ-ज्ञ-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितारं-ग-त४-भ३-मँ ॥ ७४१. ८.
बलम्-ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-घ-त३-श-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८. ४३] ७४२. ४. कारीर्यबभृथेष्टयोः-मँ । कारीर्यावभृथेष्टयोः-ख-ग-त१-न-भ१-२-
श; कारीर्यावभृथेष्टयोः-त३-मु ॥ ७४२. ५. आज्यभागौ-ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥
७४२. २६. बप्सति भक्षयन्ति-मँ-मु । बप्सति भक्षयति-घ; बप्सति भक्षयति-त-भ ॥ ७४२.
३०. पृथगित्येव-ज्ञ-भ२-३-मँ-मु । पृथगिति-ग; पृथगितोव-त२; पृथगितोर्व-त४; बृथगित्येव-
भ१ । वाजसनेयिसंहितायां वेवरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च ' बृथक् ' इत्येव पाठो
दृश्यते ॥ ७४३. २. अग्निहोत्रिभिः-ई-मु । अग्निहोत्रिभिः-मँ ॥ ७४३. १०. क्षुत् धासि-त-
न-भ-मँ । क्षु धासिः-श-श-नि. ॥ ७४४. २. सोमघृतपृष्ठाय-घ-मँ-मु । सोमघृते पृष्ठाय-त-न-भ;
सोमसिक्तदृते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोत्रभित्तसोमाज्ञ
इत्यर्थः-ग ॥ ७४३. ११ अङ्गिरस्वत्-ई-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५. १५. प्रभु
प्रभुः-ग-भ२-३-मँ-मु । अनुप्रभुः प्रभुप्रभुः-घ; प्रभुः-न । ' प्रभुः ' इति सविसर्गः संहितापाठः ।
' सुलोपश्छान्दसः ' इति भाष्यकारेणोक्तं तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५. १६. अनु-मँ-मु-× ॥ ७४६. २.
यमिमम्-ख-घ-त-न-भ-श । यं-ग । इमं-मँ-मु ॥ सर्वदा-मँ-मु । सर्वहा-ई ॥ ७४६. १९.
सहस्कृतः-ई-मँ । ' सहःऽकृत ' इति पदपाठः । सहस्कृत-मु ॥ ७४६. २७. अहा-मँ-मु-× ॥
७४६. २८. गाहयितव्यानि-मँ-मु । गाहितव्यानि-भ३; ग्राहयितव्यानि-इतरेषु ॥ ७४७. ८.
दीप्तिधनः-ख-न-भ२-श । दीप्तधनः-ग; दीप्तिधनः-त । दीप्तिरोधनः-घ-मँ-मु ॥

[८. ४४] ७४९. ३. ज्वलदीप्ते-मु । उज्ज्वलदीप्ते-ग; ज्वलदीप्ते-न; ज्वलदीप्ते-मँ इतरेषु
च । ऋ. सं. ८. २३. २३. द्रष्टव्यम् । ' ज्वलदीप्ते ' इति स्यादिति मँकसमुल्लरमहाशयः ॥ ७४९. ८.
पताका-ग-घ । पताक-त-न-भ-मँ-मु । ऋ. सं. १०. १. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ७४९. १६. वावृधे
ई-मु । वावृधे-मँ ॥ ७५०. ७. ते तव-ई-मँ । ' तव ' इत्येव पदपाठः । तव-मु ॥ ७५०. १७
वर्धयन्तु-मँ-मु । वर्धयति-ई ॥ ७५०. २०. अग्ने-ई-मँ-मु । ' अग्नेः ' इति पदपाठः ॥
७५०. २९. वर्धयन्तु-मँ-मु । वर्धयति-ई ॥ ७५१. १० अनुग्रहबुद्धौ-मँ । अनुग्रहबुद्धौ
सुष्टुतौ कं सुलं यथा तथा-घ; अनुग्रहबुद्धौ सुष्टुतौ-इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१. २७. तं सुख्य
वा-मँ-मु । सुख्य वा-ग; तं सुख्य-ज्ञ; तसुय व-त१-२-३; तसुय वा-त४-न-भ ॥ ७५२. २.
द्यवि-मँ-मु । सदिवि-घ; दिवि-त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२. १५. इति स्तोत्रम्-ई-मँ-मु । आश्व. श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२.
१६. तिरिकोक्थे । तिरिकोक्थे-ई-मँ-मु ॥ ७५४. १६. भङ्गकारम्-मँ-मु । भोकारं-ख-घ-
त-न-भ; भेत्तारं-ग-श ॥ ७५६. १५. प्रेरितवान्-भ-मँ-मु । प्रेरयितवान्-इतरेषु ॥ ७५७. ५.

बुर्बुरमिति—*मं-मु। बुबुरेति-ग-त-४-न-भ-१-२; बुर्बुरेति-भ-३; बृधुरिति-ञ-त-१-२-३ ॥ ७५७. १८. प्रयच्छस्येव—मं-मु। प्रागच्छस्येव—१ ॥ नाकार्षीः—*मं-मु। माकार्षीः—१ ॥ ७५८. ३. भूरिषु—घ-न-भ। मूरिष्वपि—मं-मु इतरेषु च ॥ असंख्यातेष्वपि—ख-ग-त-न-भ-श-मु। ष्वति-ष। असंख्यातेषु—मं ॥ ७५९. ७. हिंधि अतः—*मं। हिंस च-मु। हिंसि अतः—ख-ञ-त-१-२-३-घ; इतान् कुरु-ग; हिंस्य-घ; विस्यतः—त-४; हिंस्याः—न-भ-१-३ ॥ ७५९. १३. विमर्शनक्षमे—न-मं-मु। विमर्शके राक्षसे-ग; विमर्शकेनक्षमे-घ-त-भ ॥

[८. ४६.] ७६०. ४. अष्टाक्षरा—*मं। अष्टाक्षरवती—ख-ग-त-न-भ-मु; द्वादशाक्षरवती-ष ॥ द्वितीयचतुर्थयोः—ख-ञ-भ-मं-मु। द्वितीयतृतीययोः—ग-घ-त-न ॥ ७६०. १०. नवका... पदा । 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा । 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा. सं. सर्वानुक्रमण्याम् ॥ ७६१. ८. कमित्याह—१-मं-मु। 'क इत्याह' इति भाव्यम् ॥ ७६१. २५. सर्वा रक्षणाः—१-मं-मु। १ ॥ ७६१. २६. सुतम्—१-मु। सुतमभिसुतं—मं ॥ ७६२. ११. यः तव। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाप्याहर्तव्यः ॥ ७६२. १२. स त्वम्। तादृशमदयुक्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ७६२. १८. यथास्माकम्—मं-मु। यथास्माकं यागं—१ ॥ ७६३. २२. मह्यम्—१-मं-मु। ममेत्यर्थः ॥ ७६३. २३. अद्य—मं। 'अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६३. २५. लिङ्भावात्—१-मं-मु। 'लिङ्बद्भावात्' इति भाव्यमिति मॅक्स-मुल्लरमहाशयः अभिप्रेति ॥ ७६४. २. स्तुवत इति—१। स्तुवंत इति—मं-मु ॥ ७६४. ३. अद्यापीदानीमपि। 'अति अर्थ' इति पदपाठः। अथाति चित्—मु ॥ ७६४. ११. वा—ग-२-मं-मु। इतर-लिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति ॥ ७६५. ७. चेतयितः—मं-मु। चेतितः—१ ॥ ७६५. ८. वा—ग-भ-मं-मु। त्वा—ख-त-न-श ॥ ७६५. १५. वशायाश्याय—*मं-मु। वशायास्याय-ग; वशायाख्याय-इतरेषु ॥ कानीतस्तु—न-भ-१-३-मं-मु-बृहरे। कानीतस्स-ग; कानीतस्य-इतरेषु ॥ बृहदेवतायां 'स्तुयते' इत्यस्य स्थाने 'संस्तुतं', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो दृश्यते ॥ ७६५. २०. कनीतपुत्रे—भ-मं। कानीतपुत्रे-घ-न-मु। कानीते पुत्रे-ख-त; पुत्रे-श; कानीतेषु पुत्र-ग ॥ ७६६. २२. तदुच्यते—ख-त-श। चेदुच्यते-ग-न-भ-मं-मु ॥ ७६७. १३. अन्वशात्—ख-भ-मं-मु। अप्सान्-ग; अन्वशान्-ञ-त-२; अन्वप्सान्-त-३-४-न; अन्वस्यान्-श ॥ ७६८. २५. योज्यम्—भ-२-३-श-मं। योजनया-ग; योज्य-ख-त-न-भ-१-मु ॥

[८. ४७.] ७६८. २९. लैङ्गिकः—*मं-मु-× ॥ ७६९. १९. अधि। एतन्मन्त्रे नास्ति ॥ ७७०. १२. अघा—ख-ञ-त-१-२-भ-श-मु। ग-घ-त-३-४-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७७०. १३. अवटधिष्ण्यादिकान्—*मं-मु। अवदधि°-ख-त-३-४-न-भ-२; अवदधि°-ञ-भ-१-३; अवनधि°-ग; धिष्ण्यादिकान्-श ॥ ७७०. २०. आशवः—१-मं-मु। 'आशु वः' इति भिन्नः पदपाठः ॥ यम्—ग-मं-मु। इतरेषु नास्ति ॥ ७७०. २८. प्रवृद्धम्—*मं-मु। अप्रवृद्धं—ख-त-न-भ-२-श; अतिप्रवृद्धः-ग; अभिप्रवृद्धं-घ ॥ अपरिहारार्हम्—*मं-मु। अपरिहारार्थं—ख-घ-त-भ-१-श; अपरिहार्यं-ग-न-य ॥ कस्य—*मं-मु। यस्य—१ ॥ ७७२. २८. शेषेण—*मं-मु। शेषे—१ ॥ उपतिष्ठेत्—१-मु। उपतिष्ठेत—मं ॥ ७७२. २९. उपतिष्ठेत्—ञ-न-भ-१-श-मु-आश. य. । उपतिष्ठेत्—ख-त-२-३-४-भ-३-मं ॥ ७७३. १८. दुःस्वप्नम्—ख-त-न-भ-श। दुःष्वप्यं-ग; दुःष्वप्यं-घ;

स्वमं—मु । दुःस्वप्न्यं—मं ॥ ७७३. २६. यदेव—*मं—मु । तं देव—न; तदेव—इतरेषु ॥ ७७३. २७. भोक्त्रे—*मं—मु । भोक्तुः—ऽ ॥ तदपसे यदेवापः—*मं—मु । तदपसे देवापः—ख-ग-त-भ-१-२-श; दपसे तदेवापः—घ; तदपसे बदेवापः—न; तदपसे तदेवपः—भ-३ ॥ ७७४. २. अनुभूतवत्—ख-ग-त-भ-श । अनुभूतं च—न । अनुरूपवत्—मं—मु ॥ ७७४. ८. संज्ञापितम्—ख-ग-त-न-भ । संज्ञापितं—श-मं—मु ॥ संवाय—श-मं—मु । समादाय—ग; दानाय—भ-३; सदाय—इतरेषु ॥ ७७४. १८. स्मः—न-भ-२ । स्म—मं—मु इतरेषु च ॥

[८. ४८] ७७५. २२. ततः—*मं—मु । त्वातामृभा—ख-त-२-३-४; पीत्वा—ग; त्वत्तः—घ-१; हतः—च; त्वातामृभा—न; त्वातामृभा—भ-१; त्वमाः—भ-३; त्वां पीत्वा—श ॥ ७७६. ३. सखा स स्वसख्ये—त-न-भ-१-२ । सखाय स्वसख्य—ख; सखा स्वसख्ये—ग-श; सख सख्ये—भ-३ । सखायं स्वसख्ये—मं—मु ॥ ७७६. ११. बध्यः—*मं । बध्यः—ख-त-श-मु; बध्यः—ग; बध्यः—घ; बध्वाः—न-भ ॥ ७७७. ८. स्मः—न-भ । स्म—मं—मु इतरेषु च । ऋ. सं. ८. ४६. १. द्रष्टव्यम् ॥ ७७८. ४. अत्रसन् प्राप्नुवन्—मं—मु । अत्रसन् प्राप्तवान्—ख-ग-श-त-२; अत्रसन्—घ; अरमं प्राप्तवान्—त-३-४; अरन्—भ-१-३; अरमन् प्राप्तवान्—भ-२; अरमन् प्रापूर्वन्—श ॥ ७७८. ५. यस्मात्—ग-मं—मु । तस्मात्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८. १७. सौम्यस्य—ऽ—मु । सोमस्य—मं ॥ ७७८. ३१. निद्राः—घ-मं । निद्रा—ख-ग-भ-श-मु । निद्रा—त-न । ' निद्रा ' इति पदपाठः ॥

[८. ५८] ८०२. १३. यमृत्विज...स्तुतिर्वा—मं—कडोनलमुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते । वैदिकास्त्वेतत्पठन्ति ॥

[८. ६०] ८०६. १९. प्रदीप्तकेश—ग-श-भ-मु । प्रदीप्तकेश—मं इतरेषु च ॥ ८०७. २७ तेजो वा । अत्र किमपि गलितं प्रतिभाति । ऋ. सं. २. १. ५. भाष्ये ' मित्रमहः ' इत्यस्य ' हितकारितेजः ' इति व्याख्यानं कृतमस्ति ॥ ८०८. १२. ऋचा गिरा—ऽ—मं—मु । ' गिरा ऋचा ' इति साधु इति मंक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८०८. २८. माति नो—ग-मं—मु । मानितिनि—ख; मातिर्नो—घ; मातिर्निर्ना—त-भ-२-श; मातीर्निर्ना—भ-१-३ ॥ ८०९. ८. तद्धनम्—ग-श-मं—मु । त धन—भ-१; तं धनं—इतरेषु ॥ कर्मधन—ऽ—मु । कर्म धनं—मं ॥ ८१०. १९. हे यजमानाः—ग-च-मं—मु । गेहे यजमानाः—ख-घ-१-त-भ-३-श; गेह यजमानाः—भ-१; ग्रहे यजमानाः—भ-२ ॥ ८११. १९. यातना—ग-मं—मु । याना—ख-त-न-श; याता—भ ॥ ८११. २१. बाह्यानि—घ-त-न-भ-१-मु । बाह्यानि—ख-ग-भ-२-मं ॥ च न—*मं—मु । च-ख-ग-त-न-भ-१-२-श; न-घ; मा—भ-३ ॥

[८. ६१] ८११. २३ प्रागाथस्य—मं—मु । प्रगाथः—घ; प्रगाथस्य—इतरेषु ॥ ८११. २८-३०. चातुर्वैशिकेऽहनि.....पुरुवसो इति—ग-त-न-भ-२-श-मु । ' चातुर्वैशिकेहनि...शृणवच्च न इति ' इत्यंशः ख-पुस्तके नास्ति । चातुर्वैशिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम-प्रगाथः । तथा च सूत्रितं । उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो । आ. ७. ४ । इति—मं ॥ ८१२. १२. जगदुपकारिकायाः । जगदुपकारकस्य—ख-त-न-भ-श-मु; जगदुपकारक—ग । जगदुपकारकायाः (?)—मं ॥ ८०३. १. भवति—ऽ—मं—मु । ' भवतु ' इति स्यादिति मंक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८१३. १६. पौरः—ग-भ-मं—मु । पुरुवत्—ख-घ-श-त-१-२; पुर—त-३; पूरयि—त-४; पूरः—न; पूरयि—श ॥ ८१३. २२. बृहत्—*मं—पे.आ. । बृहत्—ख-ग-त-भ-२-मु; बृहत्—श-न-भ-१-३-श ॥

८१४. २६. जल्हवः । एवं संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मँक्समुल्लरमहाशयः सर्वत्र 'जल्हवः' इति पठति ॥ ८१५. २. अरायाः—ई-मँ-मु (१) । 'अरायः' इति भाष्यम् ॥ ८१५. १४. वेद्—मँ । देवः वेद-ख-ग-घ-ञ-मु; देवः-त-१-३-४-न-भ-२-श; वेदः-भ-१; वेदा-भ-३ ॥ ८१६. ४. आह्वयामः—ख-घ-ञ-त-३-भ । आह्वयाम-ग-त-२-४-न-श-मँ-मु ॥ ८१६. १७. पश्चात् पश्चाद्भागात्—मँ-मु । पश्चाद्भागो-ख-घ-ञ-त-२-३-४-न-भ-१-२; पश्चाद्भागो-ग-भ-३-य; पश्चाद्भागात्-त-१ ॥ पूर्वभागात्—मँ-मु । पूर्वभागः-ख-ग-भ-१-२; पूर्वो भागो-घ-त-न-श; पूर्वभागे-भ-३-य ॥ अधोभागात्—मँ-मु । अधोभागः-ख-घ-भ-१; अधोभाग-ग-त-न-भ-२; अधोभागे-भ-३-य ॥ ८१६. २०. आसुराणि—मँ-मु । आसुरीः—ई ॥ ८१६. २७. रक्षसि (रक्ष वा)—मँ-मु । क्षत्रास्वसि-ख-त-न-भ-१-२-श; त्रासयसि-ग; त्रास्व-भ-३ ॥

[८. ६२] ८१७. ८. सप्तम्याद्याश्च—ख-त-न-भ-१-३-मँ । सप्तम्याद्याः-ग-भ-२-श-मु-अनु. ॥ ८१८. १. चिद्वर्षता—मँ-मु । चार्षता-ग-घ-त-श; बार्षता-न-भ-१-२; नार्षता-भ-३ ॥ ८१८. २३. दृष्ट्वा—मँ-मु । गत्य-ख-ग-घ-न-श; अवगत्य-भ ॥ ८१८. २६. अवक्षितम्—मँ-मु । अवक्षितं-न; अवक्षितुं-इतरेषु ॥

[८. ६३] ८२०. २६. आनजिः—मँ-मु । नजिः—ई । (१) ऋ. सं. १.१०२.१; १६१. ४. भाष्ये 'आनजे' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१. ५. उपायज्ञः—भ-२-३-मँ-मु । उपाय-चास्मैज्ञः-ख-न; उपायचास्मैज्ञः-त-२-३-४-श; अनुष्ठेयवस्तैज्ञ-ग; उपायाद्र-भ-१ ॥ ८२१. ६. अपवारितवान्—ग-२-मँ-मु । ऊवारितवान्-ख-त-३; अपवारितवान्-ग-१; उत्वारितवान्-ञ-त-२-४; उपवारितवान्-भ-१-२; अपवारितान्-भ-३; उच्चारितवान्-श ॥ ८२१. १३. गन्तु—ख-घ-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-त-३-४-श-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१. १८. स्वाहावरस्य । 'स्वाहा' वरस्य' इति पदपाठः । भाष्यकार एकपदं चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य-मँ । ८२२. १४. लब्धे लब्धठये—मँ । लब्धेव्ये-ख-त-भ-३-श; लब्धेव्य-ग; लब्धे-घ; लब्धेव्ये-भ-१-२-मु ॥ अस्मानिति पूरणः—ई-मँ-मु । ? ॥

[८. ६४] ८२३. १९. तव—ग-मँ-मु । स तव-ख-त-न-भ; सदशः-श ॥ ८२४. १३. त्वाम्—ख-ग-त-२-३-न-भ-२-३-मँ । 'तम्' इति पदपाठः । तमिंद्रं-मु ॥ ८२५. ८. अधिश्रितः । 'अर्षि म्रियः' इति पदपाठः ॥ ८२५. ११. अभिषुतः तम्—ग । अभिषुतं-मँ-मु इतरेषु च ॥

[८. ६५] ८२५. २७. निष्पन्दस्थाने—मँ । निष्पन्दने स्थाने-ख-त; निष्पन्दिनि स्थाने-ग; निष्पन्दने स्थाने-घ-न-भ; निष्पन्दस्थाने-श । निष्पन्दने स्थाने-मु ॥ ८२७. १९. इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः—मँ । इंद्रः प्रीत इत्यर्थः—ई-मु ॥

[८. ६६] ८२७. २५. अयं प्रगाथः—मँ । प्रगाथो-त-१-२; प्रगाथः-मु इतरेषु च ॥ ८२८. १६. यः—मँ-मु-X ॥ ८२८. २३. प्रक्षालितोऽश्वः—मँ-मु । प्रक्षालिताश्वः—ई ॥ ८२८. २४. व - - - - -त-न-भ-३-मँ । ग-भ-२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च-मु । 'बचनात्' अथवा 'च न्युत्पत्तिः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८२८. २६. अपवरणी-यम्—ई-मँ-मु । अस्मादनन्तरं 'ब्रजम्' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मँक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८२९. १. पुढसंभृतम् । भाष्यकारः 'पुढ' 'संभृतम्' इति भिन्ने पदे कृत्वा न्यास्यातवान् ॥

८२९.६. प्रकामयते—१। कामयते—मँ-मु ॥ ८२९. १२. अचीकमथाः—मँ। अचीकमाः—ग; अचीकमथ—मु इतरेषु च ॥ ८२९. २९. हरत—*मँ-मु। हर-घ-भ२; हरवाम-त१; हरवा-इतरेषु ॥ ८३०. ७. अस्येति—१-मु। स्येति—मँ (मुद्रणदोषः ?) ॥ वृकोऽपि—*मँ-मु। क्रूरोपि च-ख-ञ-त१-२-भ; कोपि-ग; कूपि-त४-न ॥ ८३०. १६. किं नु—ग-न-भ१-२। किंतु—मँ-मु इतरेषु च ॥ अनाचरितम्—ग। अनामचरितं-ञ-त२-४; आनाचरितं-भ। अनाचारितं—मँ-मु ॥ ८३०. २०-२१. वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व°—ग-न-भ। वृत्रहृत्येतत्पुंस्त्व°—ख-त-श। वृत्रहृत्यं तत्पुंस्त्व°—मँ-मु ॥ *प्रदर्शनाद्योतनाय—ग-भ-श। *प्रदर्शनाद्योतनाय-त-न-मँ-मु ॥ ८३०. २६. महीः—महन्ति—ख-घ-ञ-त२-मु। महीः-त१; मही महंति-न। ग-त३-४-भ-श-मँ-पुस्तकेभ्येतन्नास्ति ॥ ८३०. २८. - - - - - व्यहं अभवदि°—ञ-त३-न-भ२। - - - - - व्यहंभ्यभवदि°—ख-ग-त१-२-४-भ१; न कदाचिदित्यर्थः—श-मु। - - - - - व्ययहं अभवदि°—मँ। मँक्समुल्लरमहाशयस्य अयं पाठः C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोःरुपलब्धः। 'न कदाचिदित्यभिप्रायः। सर्वे इतव्यं इतमभवदित्यर्थः' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. २-३. दातव्य - - - नयेन—ख-त-न-भ१-२-श-मँ। दातव्यौ नयेन-ग-मु; दातव्यमिति येन-भ३। 'दातव्यावित्येवमभिनयेन' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥ ८३१. ५. पश्यन्ति—ग-२-भ-मँ-मु। पश्यति—ख-ग-१-घ-त-न-श ॥ ८३१. ६. अहानि पश्यन्ति—ग-न-भ-श-मँ-मु। अहानि पश्यति—ख-त ॥ ८३१. ७. ईदृशान्—घ। अतो ईदृशान्—ख-ञ-त२-श-मु; अतोतान्-ग; अतोतीदृशान्-त१; अतो - - - श्यान-न; अतो - - - शान्-त३-४-भ-मँ ॥ ८३१. ९. कारुकुशीलवान्—*मँ। कारुकुशीलकान्—ख; वै कारुशिल्पकान्—ग; कारुकुशिलकान्—ञ-भ१; कारुशीलकान्—त२-३-४-भ-२-श; कारुकुशिल्पकान्—भ३। च कारुशीलकान्—मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ.—मनु. ॥ ८३१. १७. ताम्—१-मु। तं—मँ ॥ ८३१. १८. *तात्पर्याद्वृत्ति°—ग-१-श-न-भ-श-मँ-मु। *तात्पर्याद्वृत्ति°—ख; *तात्पर्याद्वृत्ति°—ग-२; *तात्पर्याद्वृत्ति°—त२; *तात्पर्याद्वृत्ति°—त३ ॥ ८३२. ३. वर्तामहे—भ१-३-य। वर्तते—मँ-मु इतरेषु च ॥ ८३२. ११. शविष्ठ। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२. २०. उ इति पूरणः। 'इत्' इति पदपाठः ॥

[८. ६७] ८३२. २२. संमदाख्यस्य—ग-त२-न-भ१-मँ। समदाख्यस्य—ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२. २४. आदित्यान्—त२-मँ। आदित्यं—मु इतरेषु च ॥ ८३२. २५. आदित्याः—ख-ग-त२-३-मँ-मु। आदित्यो—इतरेषु ॥ ८३३. ९. अलंकर्त्रे—१-मु। अरंकर्त्रे—मँ ॥ ८३३. १६. जीवान् इदानीम्—१-मु। इदानीं जीवान्—मँ ॥ ८३३. १७. पुरा—१। मँ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ क—न-भ। के—इतरेषु मँ-पुस्तके च। कद् क नु—मु ॥ ८३४. ९. मर्चयता—ख-ग-ञ-न-भ३-श-मँ-मु। मर्चयंता—त३-४; मर्चता—भ१; मर्चयंते—भ२ ॥ ८३४. ११. प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्—*मँ-मु। प्राप्तबाधा नोस्माकं—ग; प्राप्तां बाधा मा नोस्माकं—ख-त-न-श; प्राप्तां बाधां नोस्माकं—भ ॥ ८३४. १७. मत्स्यपक्षे—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मँ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४. २१. गभीरम्—न-भ-श-नि। गंभीरं—ख-ग-त-मँ-मु ॥ ८३४. २८. भूमिरूपा—*मँ। भूमिरूपा—१-मु ॥ ८३४. २९. उरुचि उरुत्वम्—१-मँ-मु। 'उरुचि' इत्यस्मादनन्तरं किंचित्यदं गच्छितं स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः

न्यते । किंतु तदनावश्यकम् । ' उरुचि ' इत्यस्य ' पृथिवी ' इत्यर्थः । ऋ. सं. ७. ३५. ३. द्रष्टव्यम् ।
 उरुत्वम् ' इति कर्मपदं च वाक्ये आवश्यकम् ॥ ८३५. १. तस्य—१-मु । एतन्नास्ति मे ॥
 जीवेम पुत्रान् रक्षितुम् । जीवेनापत्यान्नक्षितुं—ख-त३-मे । जालेन रक्षिताः जीवेम पुत्रान्
 क्षितुं—ग; जीवेनापत्यान्नक्षितुं—त२; जीवेनापत्यान्भक्षयितुं—भ१-२; जीवेन मत्स्यान् भक्षयितुं—
 ३; जीवेनामृतात्रक्षितुं—न; जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितुं—श । जीवेनेनापत्यान् रक्षितुं—मु ॥ ८३५.
 उच्छ्रिताः—ख-ग-ज्ञ-त२-३-न-भ-श-मु । उच्छ्रियंता—त४; उच्छ्रितां—त१ । उच्छ्रियंतः—
 ॥ ८३५. १०. आदातृणाम्—ख-ग-ज्ञ-त१-३-४-न-भ-१-२-श । अदातृणां—ख-त२-मे-मु ॥
 ३५. ११ मुमोचत—१-मु । मुमोचत विमोचत—मे ॥ ८३५. २१. भुञ्जमहे—भ१-मे । बुभुजमहे—
 १-न; भुज्जमहे—ग; भुज्जमहे—त-भ-श । बुभुज्जमहे—मु ॥ ८३५. २४. प्रकृष्टमतयः—त२-भ ।
 कृष्टमयो—ख-त-न-श; प्रकृष्टधियो—ग; प्रकृष्टमायाः—घ-मे-मु ॥ ८३६. ११. अतिस्कन्दनाय—
 -त२-३-भ३-श-मु । अतिस्कन्दनाय—मे इतरेषु च ॥ ८३६. १५. पुत्रे पितृशब्दः—ग-भ-मे-मु ।
 त्रे पितृशब्दः—ख-त ॥ ८३६. २३. रिप्रमिति—त२-मे-मु-निरु । रिप इति—भ१-३; रिप्र
 ति—इतरेषु ॥

[८. ६८.] ८३७. ९. अन्ततः—मे-मु । अथ ततः—ख-ग-त-न; अथ तत्—भ; अथ—
 ॥ ८३७. १७. रथं यथा—मे-५ । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८३७. २३. मते—मे-मु-५ ॥
 ३८. ८-९. सैनिकानां..... चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु । सैनिकानां एवैः गमनैः—घ । मे-
 स्तक एतन्नास्ति ॥ ८३८. २२. 'योगादिच्छा'—ग । 'योगत्वादिच्छा'—मे-मु । 'योगस्वदिच्छा'—
 १-श-त१-२-३; 'योगास्वदिच्छा'—त४-न-भ-श ॥ ८३९. १०. कर्तुम्—भ२-मे-मु । कुर्वन्—इतर-
 श्रुतपुस्तकेषु ॥ ८३९. ११. वज्रवन्—ख-घ-त-न-भ-श-मु । वज्रिन-ग-मे ॥ ८३९. १२-१३.
 तित्पत्...सुतमन्ध इति—मे-मु-५ ॥ ८३९. २०. ररक्षिथ—मे-मु । रक्षिथ—ख-ज्ञ-त२-३;
 श्य-ग-घ-त४-न-भ-श ॥ ८३९. २६. तननीयः—ग-मे-मु । तंतनीयः—ख-घ-त-न-श; संतननीयः—
 ॥ ८४०. २. तथा तने—मे-मु-५ ॥ ८४०. ६. याचामहे—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । ग-त३-४-
 -भ-मे-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ८४०. ११. दानप्रशंसकाः—१-मे-मु । दानस्तुतिः पराः—बृहद्दे. ॥ ८४०.
 २. अविरोधः—ग-श-मु । अनिरोधः—ख-त-भ-मे ॥ अनेनैवाशयेन—ग । अनयैवाशया—मे-मु
 तरेषु च ॥ ८४०. १५. पितृपुत्ररूपेण—मे-मु । पितृपितृरूपेण—ख-त-भ१-श; पितृपुत्रपितृ-
 पेण—ग; पितृरूपेण—घ-भ२ ॥ ८४०. २०. अतिथिगवाय—ख-ग-त-न-श । इत्यतिथिगवाय—
 १-मे-मु ॥ ८४०. २१. इन्द्रोते—ग-मे । इन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । इन्द्रोतः—मु ॥ ८४०. २५.
 स्तुतम्—ग-न-भ२-श । प्रस्तुत—ख-त; प्रस्तुतं—भ१ । प्रस्तुत्य—मे-मु ॥ ८४०. २६. एवमृक्षाश्व-
 धयोः—मे-मु । एवं ल्यपृक्षाश्वमेधयोः—ख-त१-भ१-२; एवं सति ऋक्षाश्वमेधयोः—ग; एतं ल्यपृ-
 क्षाश्वमेधयोः—त२ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न व्याहृत्यते
 ल्यन्वयः । मे-पुस्तके तु ' न व्याहृत्यते ' इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा ' पितृपुत्रयो ' इत्यारभ्य
 विस्पष्टयिष्यते ' इत्यन्तमेकं वाक्यं कृतम् (?) ॥ ८४०. २७. इन्द्रोतदानस्य—ग-मे-मु । इन्द्र
 दानस्य—ख; इन्द्र तद्दानस्य—त-भ-श ॥ ८४१. १०. आज्ञायते—मे-मु । आज्ञायत—ख-घ-त-न-
 -श; अज्ञायत—ग-ज्ञ ॥

[८. ६९.] ८४१. १९. आद्यास्त्रयोऽर्धर्चाः—ग-न-भ१-२-मु । आद्यासु योर्धर्चाः—
 ख-ञ-त३-४-श । आद्यासु येऽर्धर्चाः—मँ ॥ ८४१. २९. उनन्ति—*मँ-मु । उदिति—ख-त-श;
 इदिति—ग; उदति—न; उदिति—भ१; उदति—भ२ ॥ ८४२. ७. सुगम्य इति—*मँ । युगप इति—
 ख-त; युग्य इति—ग-त४-भ-२-मु; युवत्य इति—न; युत्य इति—भ१; युग्य इति—श ॥ ८४२. २२.
 दिवीत्यर्थः—*मँ । दिवीत्येषः—ख-ञ-त१-२-भ१-२; दिवीत्येषः—त३ । दिवीति शेषः—मु ॥ ८४२.
 २३. आरोचमाने—श-*मँ-मु । आरोचने—ख-त१-२-३-४; अरोचमाने—श ॥ ८४२. २५-२६.
 सूत्रितं च.....इति—ग-*मँ-मु । इतरलिखितपुस्तकेभ्येतन्नास्ति ॥ ८४२. ३०. तथाचेति—
 ख-ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति—ग-त४-भ१-२ । तथा वेति—मँ ॥ ८४३. १. तत्रानु-
 रक्तत्वात्—*मँ-मु । तत्रानुरक्तत्वात्—ख-त-भ-श; तत्रानुत्यजत्वात्—ग ॥ ८४४. १०. युद्धः
 संनद्धः—ऽ-मँ-मु । ? ॥ ८४४. १५. अप्रवृद्धाः—घ-त-न-भ-२-श । अमवृद्धाः—ख; अवृद्धाः—
 ग; प्रवृद्धाः—भ१ । अपवृद्धाः—मँ-मु ॥ ८४४. १९. आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा—*मँ-मु ।
 सापतितं वृष्टिरल्पाय यदा—ख-त-श; आपतंति वृष्टिरहिता यद्यता—ग ॥ ८४४. २६. तम्—मँ-मु-
 ८४५. ११. वृष्टिनिवारकैः—ञ-न-भ-मु । धृनिवारकैः—ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकैः—
 मँ ॥ ८४५. २५. कुमारकः—ऽ-मु । कुमारः—मँ ॥ ८४६. ३. गृहो (?)—ऽ-मँ-मु । 'गृहाः
 पुंसि च भूम्येव' इति कोशात् (अमर. २. २. ५ (पुंलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः ॥
 ८४६. ४. आरोहामि—ऽ-मु । रथमारोहामि—मँ ॥ ८४६. १५. स्तुतिवन्तः—ऽ-मँ ।
 स्तुतिमन्तः—मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८. ७०.] ८४६. ३१. चतुर्दशयनुष्टुप्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नास्ति ॥ पञ्चदशी पुर-
 उष्णिक्—ग-*मँ । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७. २. यो राजा...इति—ख-त१-श-
 *मँ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७. १५. आत्मानम्—ग-त३ । अस्मास्वमात्मानं—घ । आत्मा
 स्वात्मानं—त-२-न-भ-श-मँ । आत्मना स्वात्मानं—मु ॥ ८४७. २६. अनुकूलम्—ऽ-मँ-मु । अस्मा-
 दनन्तरं ' करोति ' इत्येतादृशं पदमावश्यकमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ८४८. १५. मूर्तिं—भ३-
 श-*मँ-मु । गूर्तं—ख-त; गूर्तिं—न-भ१-२ ॥ ८४८. १६. त्वा—घ-मु । ते—मँ इतरेषु च ॥
 ८४८. १७. किंचन—*मँ । किंच मनु—ख-त-भ-श; किंच अनु—ग-मु ॥ ८४९. ४. यो मर्त्योऽस्य—
 *मँ-मु । स मर्त्यो यस्य—ख-ग-त-न-भ-श; स मर्त्यो अस्य—घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९. ६. तं
 न—मु । त न—घ । तन्न—मँ इतरेषु च ॥ ८४९. २०. उत्थापय—*मँ-मु । उत्पादयत—ख; उत्पा-
 पयत—घ-त-भ-श; उत्थापयितः—ग ॥ ८४९. २९. नि शिभ्रथः—घ-*मँ-मु । वि शिभ्रयो—इतर-
 लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५०. १५. भृष्टयवाः—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवाः—ञ-श-
 मँ ॥ ८५१. २. य इन्द्रः । त्वम् इत्यप्याहार्यम् ॥ ८५१. ३. एकमेकमेव बत्समित्येवम्—न ।
 एकमेव बत्समित्येवं—भ; एकमेकमेवं—ख-त-श । एकमेकमेव—मँ-मु ॥ ८५१. ९. हितं शौरदेवं
 युद्धम्—*मँ । हितः शौरदेवयुद्धं—ख-ग-घ-त-न-भ-श; हिताः शौरदेवा युद्धं—च; हितः शौरदेवं
 युद्धं—मु ॥ ८५१. १०. न । 'नः' इति पदपाठः ॥ ८५१. १२. कर्णे—ऽ-मु । मँ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८. ७१.] ८५१. १६. चादितो—न-भ३-य । बादितो—ख-त१-२-भ१-२; दोदितो—
 त३; त्वं नो अग्ने इत्यादितो—श; एतदादितो—ग; आदितो—ञ-त४-मँ-मु ॥ ८५१. २०. रक्ष—

*मं । रक्ष कस्य महोभिः—१-मु ॥ ८५१. २८. अस्मादादिभिः—*मं-मु । अस्मादिभिः—ख-त-भ; अस्माभिः—ग; अस्मादादिभिः—श ॥ ८५२. २. वस्वो...प्रयच्छसि । अत्र 'स नो विश्वेभिर्देव-भिरुजो नपात्' इति ऋषपाठः । 'स नो वस्व उप मास्यूजो नपात्' (८. ७१. ९) इति व्याख्यात्रा पठितम् । विश्वेभिर्देवैभिः धनं प्रयच्छसि—घ-मु ॥ ८५२. ३. स्तुत्यप्रकाश तदेवादरा-र्थम्—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°—श; स्तुत्यप्रकाश देवा°—घ-त१; स्तुत्यप्रकाशन देवा°—ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-मं । स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थं—मु । ऋ. सं. ७. ७०. ७. द्रष्टव्यम् ॥ ८५२. ४. तच्च । 'तं च' इति भाव्यम् ॥ ८५२. ९. यम्—ग-मं-मु । यदा—ख-त-न-भ-श; यदा यं—घ ॥ ८५२. १३. गोषु—घ-भ३ । यागोषु—ग; यागोषु—ख-त२-न-भ१-२-श-मं-मु ॥ ८५३. २. नपात्त्वम्—ग-भ३-मं-मु । नपादित्वं—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३. ३. एव—*मं । वा—१-मु ॥ ८५३. २५. होता—ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मं-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४. १२. वा—*मं । अति वा—ख-त-भ; सति वा—ग; अथवा—मु ॥ ८५४. २३ धनाय—१ । मं-पुस्तक एतन्नास्ति । धनायामि—मु ॥ ८५५. १. नः अस्माकम्—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु । ग-त४-मं-पुस्तके-ष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५. २. भयानाममिश्रणम्—*मं-मु । भयानं मम श्रवणं च—ख-ज्ञ-त२-४-भ१; भयानाममिश्रवणं—ग; भयानाममश्रणं—त१; भयानामश्रवणं—भ२ ॥

[८. ७२.] ८५५. २४. ससं स्वपन्तम्—*मं-मु । ससं स्थापनं—ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श; ससं स्थपनं—घ-त३-४-भ१; संस्थापनं—त१; ससं स्थपनं—न ॥ ८५६. ८. स्तोतुम् अन्वयम्—मं । स्तोतामन्यं—ख-त-न-भ-श; स्तोतामंन्यं—ग; स्तोतुमन्यं—घ१; स्तोतुमंन्यमन्यं—च-मु ॥ ८५६. ९. अयं हृशंश्चरंश्च—*मं-मु । अयं चरंश्च—ख-ग-त-भ; यच्चरनृश्च—श ॥ ८५६. १४. स्थूलम्—*मं-मु । स्थलं—ख-त-श; स्थल—घ; स्थलो—भ१-२ ॥ ८५६. १५. नियोजयतीत्यर्थः—*मं-मु । यारुजनिर्नियोजयेति सेत्यर्थः—ख-त१-२-३-न-भ; यारुजनिर्नियोजयेति श्रुत्यर्थः—श ॥ ८५६. २२. ब्रह्माणम्—ग-घ-श-मु । ब्राह्मणं—ख-त-भ-मं ॥ ८५६. २५. ओ—घ-ज्ञ-भ-मु । तो—ख-ग-त; वो—श । औ—मं ॥ ८५६. २६. च आ—ग-न-भ । वा—ख-त-श-मं-मु ॥ ८५७. १३. परितो ष्याप्तम्—ग । परिणोव्याभं—ख-त-भ-श । परिणत्याभं—घ-मं-मु । 'परिगंतरम्' इति स्यादिति मँकसमुल्लरमहाशयः ॥ ८५७. १४. नीचीनद्वारम्—न-भ-मं-मु । भूतद्वारं—घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्त्येतत् ॥ ८५७. २०. आसन्ध्यामासादयन्ति । आसन्ध्यामा°—घ१; आसादयन्ति—च; असंध्यमा°—ख; आलंघ्यामा°—श । आसंध्यमासादयन्ति—मं-मु इतरेषु च ॥ ८५७. २६. गवाजयोः—ग-मं-मु । गवाश्वयोः—ख-ज्ञ-त१-२-भ; गवायोः—त३-४-श ॥ ८५८. १३-१४. संगच्छन्ति... संगच्छन्ते—१-मं-मु । 'समो गम्युच्छिष्याम्' (पा. सू. १. ३. २९) इति सूत्रेण प्रथमं 'संगच्छन्ते' इति अनन्तरं 'संगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८. १८. धारकम्—घ । धारकमिं—ख-त-न-भ-श; धारकमजं—ग; धारकमाजं—मं-मु ॥ ८५८. २८. मधुयुक्त्वम्—*मं-मु । मधुक्षं—ख; मधुकल्वं—ग; मधूदकं—श; मधुकं—त१-२-४; मधुदकं—त३; मधुष्णं—भ१-२; मधुबुणं—भ३; मधुत्वं—श ॥ ८५९. २. हेतुमाह—*मं-मु । हेतुं—१ ॥ ८५९. ६. पवमाने—*मं-मु । एवमाने—ख-त-भ; एवमात्ते—ग; एवंमाने—घ; एवंभूते—श । 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८. ७३.] ८६०. २२. आवारयतम्—मं-मु । आवरयतं—घ; आवरयतं—इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८. 'प्रवेशः...निर्गमश्च...स्पष्टमुक्तम्—१-मं । १ । स्पष्टमुक्तः—मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थमागमनाय—*मं । युवयोरर्थागमनाय—ख-घ-त-न-भ-श; युवयोरान्तरार्थागमनाय—ग । युवयोरर्थं गमनाय—मु ॥ ८६१. १४. सजात्यम्—च-भ-२-श-मं-मु । सजात्यं—ख-ग-त; संजात्यं—घ-१; साज्यं—भ-१ ॥ ८६१. १५. बन्धकः स्तुवः—*मं-मु । बंधकस्तुवः—ख-त-भ-२; बंधकस्तुवः—भ-१-श; बंधकं स्तुवः—ग; बंधुकः स्तुतः—घ-१; बंधुकः स्ततः—च ॥ ८६१. १६. अथवर्षिंरहम्—*मं-मु । अथ वायुरहं—ख-त-न; अथवा युवयोरहं—ग; आया वायुरहं—भ-१-२; अथवा रहं—श ॥ ८६२. ३. अश्विनौ—मं । अश्विनौ नोस्मान्—ख-ग-त-न-भ-श-मु; अश्विनौ नः—घ ॥ अश्व्यैः अश्वसमूहैः—*मं । अश्व्यैश्च—ख-ग-घ-त-न-श-मु । अश्व्यैः अश्व—भ-२ ॥ ८६२. १४. निशारयति—*मं-मु । निशारयति—ख-त; निःसारयति—ग; निवारयति—घ-न-भ; निशातयति—श ॥ एवम्—ग-न-भ । एव—ख-त-श-मं-मु ॥ ८६२. १९. आकर्षया—मं । लिखितपुस्तकेषु 'कृष्ण-याकर्षया' इति निरन्तरं लिखितत्वात् 'आकर्षया' 'कर्षया' इत्युभयथापि पदच्छेदः शक्यते कर्तुम् । कर्षया—मु । 'आकर्षकया' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति ॥

[८. ७४.] ८६२. २३. पञ्चमम्—भ-२-मं । चतुर्थं—मु इतरेषु च ॥ ८६२. २७. व्योमविश्वेदेवस्तुन्—*मं-मु । त्वाव्योमविश्वेदेवस्तुत्—ख-न-भ; व्योमविश्वेदेवस्तुत्—ज्ञ-त-१-२; त्वाव्योमविश्वेदेवस्त्वयं—त-३-४-श । केवलं पञ्चशारदीय एवेदं सूक्तमाज्यशस्त्रं, न व्योमविश्वेदेवस्तुतो-रिति आश्व. श्रौ. सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३. ५. स्तुषे—ख-घ-ज्ञ-त-१-२-मु । नु स्तुषे—मं इतरेषु च ॥ ८६३. २७. तेज आद्युपलक्षणं—*मं-मु । तेजोद्युपलक्षणं—ख-ग-त-न-भ ॥ ८६३. २८. नाशयन्तम्—ग-घ-ज्ञ-भ-२-श । नाशयन्तं—ख-त-२-३-४-न-भ-१ । दर्शयन्तं—मं-मु ॥ ८६४. २०. संबन्धीति—*मं । संबन्धिनमिति—ख-ज्ञ-त-१-३-न-भ-श-मु; संबन्धिनि इति—ग; संबन्धि सर्वं—त-२ ॥ ८६४. २५. स्तुवते । स्तुवंति—ग । स्तुवंते—मं-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५. १२. वृत्र-तूर्ये—ग-न-भ-श । वृत्रस्य तूर्ये—ख-त-मं-मु । ८६५. १९. वृक्षा । 'मृक्षा' इति पदपाठः । वृष्यन्तं—ग-मं-मु । वृष्यन्तं—ख-ज्ञ-त-२-३; वृष्यन्ते—त-१; वृष्यन्ते—भ ॥ ८६५. २७. शत्रूणाम्—मं । शत्रूणां संबन्धिनां—ख-त-न-भ-श । शत्रूणां संबन्धिनं—घ-मु ॥

[८. ७५.] ८६६. २६. आहूत वा । आहूतो वा—भ-१; आहूतोच—ख; आहूतो वा—ग-त-भ-२-श-मु । आहूत वा—*मं । ऋ. सं. ८. २५. १९. द्रष्टव्यम् ॥ ८६७. ११. दीप्तये—ग । दीप्तये—मं-मु इतरेषु च ॥ ८६८. ६. ते—घ-न-भ-मु । ख-ग-त-श-मं-पुस्तकेवेतज्जास्ति । ८६८. २३. अस्मदन्यमस्तोतारम्—*मं-मु । अस्मदन्यस्तोतारं—ख-त-न-भ; अस्मदन्यं स्तोतारं—ग; अस्मदन्यं स्तोतारं—घ-श ॥ ८६८. २९. विधावति—त-न । विधाति—भ । वधावति—घ । वृधावति—श-मं-मु । 'वृधावति' इत्यस्य स्थाने 'विधावति' इति भाष्यकारः पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८. ३०. भवाम—ख-ग-ज्ञ-त-१-२-३-भ-श-मु । भवेम—घ-त-४-न-मं ॥ इति भावः ऽ-मु । इति—मं । ८६९. ४. अन्यस्याः—ग-२ । अन्यायाः—मं-मु इतरेषु च ॥

[८. ७६.] ८६९. २८. अपः सृजन्—च-भ-३ । अपः असृजत्—ख; अपः असृजन्—ज्ञ-त-१-२-३; अपसृजन्—ग-त-४-भ-१-२; अपः असृजन्—घ-१-श-मं । अपः सृजन् असृजन्—मु । मु-पुस्तकगतः पाठः शुद्ध इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् (!) ॥ ८७०. २२. बहुकर्मभिन्द्र—

ग-घ । बहुकर्मैद्र-ख-त-भ-श-मँ-मु ॥ ७७१.३. अहाम्—ग१-मँ-मु । अहां-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥
७७१. ६. इति ब्राह्मणाच्छंसिनः—ख-त-न-भ-श-मु । इदं नास्ति मँ-पुस्तके ॥ ७७१. २०.
साष्टापदी—ख-मँ । साष्टापदी—त१-२-३-४-न-भ२-३-मु; प्राता-घ; प्रातापदी—श-भ१ (प्राप्ते) ॥
७७१. २२. तनुम्—ख-घ-त न-भ२-श-मु । तनू-भ१-३ । तनू-मँ ॥ स्वरूप...अशक्यत्वात् ।
' स्वरूपस्य...अशक्यत्वात् ' इति भाष्यम् ॥

[८. ७७] ७७१. २४. कुरुसुतेः—श-मँ । पुरुसुतेः—ख-त-भ-मु; पुरुसुतिः—घ ॥
७७२. ६. एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेन—घ-मु । एतं—मँ ॥ ७७२. ७. तौ—मँ-मु । ते—ऽ ॥
७७२. १३. रज्ज्वा इव तथा—मँ-मु । नक्षेव लया—ख-त; रज्ज्वा-ग; वलया-घ; रज्जेव लया-
न-भ-श ॥ ७७३. १७. नतानि—मँ-मु । निता—ख-त-भ-श; नीतानि—घ ॥ भूमेः कील-
वद्धारणाय—मँ । भूमे किल्वद्धारणया—ख; भूमेः किल्वद्धारणाय—घ; भूमे किल्वद्धारणाय-
श; भूमे किल वद्वा धारणाय—त१-२; भूमे किल वद्वा धारणया—त३-४-भ; भूमे किल्वद्वा
धारणया—श । भूमेः कील्वद्धारणानि—मु ॥ ७७३. २४. नैरुक्तैतिहासिक°—ख-श-त१-२-४-न-
भ-मु । निरुक्तैतिहासिक°—ग-त३-श-मँ ॥ ७७३. २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न-भ-श । स्वविरोधन
नेत्याह-ग; स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-मँ-मु ॥ ७७३. २८. °वचनः—ऽ-मु । °वचने-मँ ॥ ७७४.
१४. तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न-श-मँ-मु-पुस्तकेषु ॥ ७७४. १६. उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन-
मँ-मु । उक्तार्थश्च वारमपादिना—ख-श-त१-२-३; इत्यत्रोर्थश्च चारमपादेन-ग; उक्तोर्थश्च चारम-
पादिना—त४-न-भ-श ॥ ७७४. २३. यास्केन व्याख्याता—मँ-मु । व्याख्यातत्वात्—ऽ ॥ लिख्यते-
मँ-मु । लिख्यते यास्कः—ऽ ॥ ७७४. २५. गमनपातिनौ—ऽ-मँ-मु । गमनपातिनौ वा—निरु. ॥

[८. ७८] ७७६. ४. यदा तं निन्दितुमिच्छति—मँ-मु । यदा त्वं निन्दितुमिच्छसि-
ख-ग-त-न-भ-श ॥ ७७६. १४. इन्द्रः...अभिहितः—मँ-मु । चेंद्रः पीतं सोमोभिहितः—ख-त-
न-भ-श; चेंद्रपीताः सोमोभिहितः—ग ॥ ७७६. १८. एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-मँ-मु ॥
७७६. १९. आप्तेच्छम्—मँ-मु । आप्तुं—ख-त२-३-श; दातुमिच्छां अदच्छु-ग; त्वामितुं-
घ१; त्वामिच्छां—च; आप्तुं—त१; प्राप्तेच्छं—भ ॥ ७७६. २७. निष्कृतस्य—मँ-मु । निष्कृतस्य-
ख-त-भ-श; संभृतस्य—ग ॥

[८. ७९] ७७७. १६. °साधनश्च अन्यः समन्धोऽपि—मु । °साधनस्य अंध संनद्धोपि-
भ१-३; °साधनस्य अंध संनद्धोपि—न; °साधनश्च अंध(अघ-त३-४) संनद्धोपि—त३-४-भ२;
°साधनश्च अयमंधोपि—ग । °साधनश्च अंधः संनद्धोऽपि—मँ ॥ ७७७. २१. कृत्याभ्य इत्यर्थः—ग-
त४-भ-श । कृत्याभ्येत्यर्थः—ख-श-त२-३-न । कृत्येभ्य इत्यर्थः—मँ-मु ॥ ७७७. २२. अन्यकृतानि
हि रक्षांसि । इदं ब्राह्मणवचनं कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ७७७. २७. दिवश्च—ऽ-मु । एतन्नास्ति
मँ-पुस्तके ॥ ७७८. १४-१६. हे सोम हृदे हृदये नः पूरणः । हे सोम.....
कृत् हृदये नः पूरणः—भ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः
सुसुखः मृड्याकुः सुखकर्ता अदत्तक्रतुः असमातकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवे-
त्यन्वयः—ख-घ । हे सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः सुखहेतुः अग-
र्वितकर्मा अर्हिसितः । एतादृश हे सोम नः अस्मभ्यं शं भव मनसे अतिर्नतिवं साधयतीत्यर्थः—ग । हे

सोम पीतः त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये पीताय शं सुखं भव किंच नः अस्माकं सुशोबः सुसुखः मृळ-
याकुः सुखकर्मा अदृष्टक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः-ज्ञ-
त१-२ । हे सोम नः अस्माकं कृत हृदये पीताय हृदयसंभव । अपरो नः पुराणः-त४-न-श । हे सोम
पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः शं सुखं भव । किंच नः अस्माकं सुशोबः सुसुखः मृळयाकुः
सुखकर्ता अदृष्टक्रतुः असमाप्तकर्मा पुनःपुनः यागप्रवर्तकः अवातः निश्चलश्च भवेत्यन्वयः-मु । हे सोम
पीतस्त्वं नोऽस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशोबः - - । अपरो नः पूरणः-मं ॥ ८७९. २. वा-भ-
*मं-मु । च-घ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ८७९. ३. हिन्धीत्यर्थः-ग-त४-भ१-श । हिंसी-
त्यर्थः-ख-भ२-३; मिधीत्यर्थः-घ; इंतीत्यर्थः-ज्ञ; हिथीत्यर्थः-त२-३ । मिधीत्यर्थः-मं-मु ॥

[८. ८०.] ८७९. ४. एकादशम्-मं । द्वादशं-ई । दशमं-मु ॥ ८७९. ५.
°र्नाम-घ१-मु । °र्नामा-इतरलिखितपुस्तकेषु मं-पुस्तके च ॥ ८७९. १२. बद् सत्यं
नाकरम् । बहुकृत्यं(°त्य-घ) नाकरं-ख-घ-ज्ञ-त१; बद् सत्यं नाकरं-ग-भ३; बहुकृत्यनाकरं-त२;
बद् -त्यन्नाकरं-त३-४-न; बद् - - नाकरं-भ१; वरं - - नाकरं-भ२; बल इत्यन्नाकरं-श । बद्
तन्नाकरं-मु । बद् -तन्नाकरं-मं ॥ ८७९. १७. अन्नलाभाय-घ-भ३ । एतन्नास्ति मं-पुस्तके ॥
८८०. ९-१०. वाजयु ... इच्छन्-मं-मु । 'वाजयुः ... इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगतः)
पाठः साधीयानिति मंसमुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ८८०. २०. पुरमसि-ग२ । पूरयसि-मं-मु
इतरेषु च ॥ ८८०. २७. अबद्यः-ख-ग-त-न-भ-श । अबद्ये-मं-मु पदपाठश्च । अबद्ये अबद्यः-
घ । 'अबद्ये' इति पाठः मंसमुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते ।
अस्मत्प्रातेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अबद्यः' इत्येव पाठः । अतः भाष्यकारैः 'अबद्ये' इत्यस्य
स्थाने 'अबद्यः' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम् ॥ ८८०. २८. बहन्तरालमाज्यन्तः । बहं-
तरळं (°ळं-त२-३; °ळ-भ१) आज्यन्ते-ख-त-न-भ-१; बहन्तराल-ग; बहन्तराल आज्यन्ते-भ३; बहं-
तरळं आज्यन्तो-श । बहन्तराल आज्यन्तः-मं-मु ॥ ८८०. २९. स्थिता-ई-मं । स्थितो-मु-निरु. ॥

[८. ८१.] ८८१. २०. स्तोत्रियः-ई-मु । मं-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८८१. २३.
नः अस्मभ्यम्-ई । अस्मभ्यं-*मं-मु ॥ दातुम्-घ । दातुं नोऽस्मदर्थं-ख-त-न-भ-श-मं-मु ॥
८८२. १६. उपगानम्-ग१-भ३-*मं-मु । उपमानं-इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८८२. १८.
स्वीकुर्विति-ख-ग-त-भ-श-मु । स्वीर्निति-न । घ-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । ऋ. सं. १. १४०. १३.
द्रष्टव्यम् ॥ ८८३. ८. तव वाजाः-*मं-मु । तव आ-त-भ-१-२; तव-ग; अश्वाः-घ-भ३ ॥

[८. ८२.] ८८४. ७. लिटि-ख-ग-ज्ञ-त२-३ । टेटिले-भ१; लटि-श; लेटि-त४-
भ२-३-मं-मु ॥ ८८४. २९. सोऽस्माभिः-*मं-मु । अस्माभिः-ग; सह अस्माभिः-इतरलिखित-
पुस्तकेषु ॥ ८८५. २८. त्वम्-ग-भ३-श-*मं-मु । तां-ख-त-भ-१-२; तां-ज्ञ ॥

[८. ८३.] ८८६. ७. महनीयम्-ई । मंहनीयं-मं-मु ॥ ८८६. १३. सर्वेषु कालेषु-
ख-ज्ञ-त१-२-भ । सर्वेषु-ग-घ-त३-४-न-श । सर्वेष्वहःसु-*मं-मु ॥ ८८६. १९. संबन्धि-
त्वात्-मं बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । संबन्धे-न । मु-पुस्तक एतन्नास्ति । 'संबन्धिशब्दत्वात्' इति
स्यात् ॥ ८८६. २०. विष्पितानि-*मं-मु-× । बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तरं
लेखनार्थं काश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते । 'विष्पितानि' इति पदमत्राभिप्रेतं स्यादिति कृत्वा

मैक्समुहुरमहाद्येन विनिवेशितम् ॥ ८८६. २१. वा—ख-ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श-मै-मु-
पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७. ४. याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचामः—ग-न-भ-श-मै ॥
८८७. ६. न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु—ख-त-श-मै-मु ॥ ८८७. १०. वः इत्—ग-घ-मु ।
इत्—ख-त-भ-श । इद्वो—मै ॥ ८८७. १६. तेषामेषाम्—ई-मु । तेषां—मै ॥ ८८७. २१. सामा-
न्येन—ख-घ । समाने—ग । सामान्येन—त-न-भ-श-मै-मु ॥ ८८७. २४. तस्मै पूषा चार्यमा चाजा-
येताम् । इयं श्रुतिः तैत्तिरीयसंहितायां (६. ५. ६.) नोपलभ्यते ॥ ८८७. २९. सर्वे देवाः—
ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवाः—ग-मै ॥ ८८७. ३०. ह्रुवे—मै-मु-× । उतापि च ह्रुवे—घ ॥

[८. ८४.] ८८८. ३. उक्थ्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । उक्थ्येषु—ख-भ३-मै ॥ ८८८.
१२. काठयः—मै-मु । अहं—ग; कः—इतरेषु ॥ ८८८. २१. अग्ने—मै-मु । इंद्र—ई ॥ ८८८.
२३. नृन्ये—मै-मु । नृन् पति—ग; तप्रति—इतरेषु ॥ ८८८. २६. त्मनेति—ख-त-न-य-श-मु ।
आत्मनेति—भ१-३-मै ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-मै-मु । रजनदन्य—ख-भ१; नवतदन्यं—ग; रजन-
दन्यं—त-भ२; त्वदन्यं—श ॥ ८९०. ६. साधयद्भिः—मै-मु । साधायोभिः—ख-त-भ३; साधी-
योभिः—ग; साधोयोभिः—भ१-२ ॥

[८. ८५.] ८९१. २. संप्रति—ग-भ१-३-श-मु । संप्रति—ख-त-न-भ२ । घ-मै-पुस्तक-
योर्नास्ति ॥ ८९१. २९. सोमस्य—ग-मै-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८. ८६.] ८९२. ९. नराः—ई-मु । नरः—मै ॥ ८९२. १०. भीतिमपनयतः—मै ।
भीतिं समनयन—ख-त; भीतिं समनयत—भ-श-मु ॥ ८९२. १२. अस्ताविषाधाम्—मै-मु । अस्ता-
विद्याख्या—ख-ञ-त२-४-भ२; स्ताविद्याढग—ग; अस्ताविद्याथाः—घ; अस्ताविद्याया—त१-३; अस्तावी-
याद्या—भ१-३ ॥ ८९२. १४. विष्णाष्वो निमित्तम्—मै-मु । विष्णोः प्रसनिमित्तं—ख-त; विष्णोः
प्रसवनिमित्तं—ग-भ२-३; विष्णोः निमित्तं—घ; विष्णोः प्रसविमितं—भ१ ॥ ८९२. २३. कथं वाम्—
ई-मु । मै-पुस्तक इदं नास्ति ॥ ८९२. २४. प्रशस्तं धनं तस्याभिलषितस्य—मै-मु । प्रशस्त-
धनं तस्याभिलषितस्य—ग; प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य—ख-त-भ-श; प्रशस्तधनमभिलषितस्य—घ ॥
८९२. २५. अददाथाम् । अदाथां—ख-त-न-भ-श; अदातं—ग; अदाथां—घ । अदधाथां—मै-मु ॥
८९३. ५. आपुनाति—ई-मु । पुनाति—मै ॥ ८९३. ७. अदत्तम्—मै-मु । दत्तं—ई ॥ ८९३.
१४. ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः—ग-त३-मु । निरु.५.१२.; ९३२. पृ.२० प. टिप्पणी च
द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः—ञ-त४-भ-श । उपार्जितः अभिषुतसोमः—घ । ऋजीष उपार्जितोऽ-
भिषुतः सोमः—मै । ऋजीषशब्दः यद्यपि निरुक्तादिषु नपुंसकलिङ्गः दृश्यते तथापि सायणाचार्यैः प्रायेण
पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ. सं. ५.४०.४; ६.४२.२; ८.७६.५.) ॥ ८९३. १५. रक्षति—
ग-न-भ । रक्षत—ख-ञ-त२-३ । रक्षते—घ-त४-श-मै-मु ॥ ८९३. १८. मा नो इति—ख-त१-
२-मु । मा न इति—ग-ञ-भ३; म मे इति—त३-४-न-श; इमे इति—भ१; मे इति—भ२ । मेति—मै ॥

[८. ८७.] ८९४. ३. यत्स्थ इति—मै-मु-आश्व. श्रौ. । यत्स्थो—ख-ग-त; यत्स्थो इति—
भ-श ॥ ८९४. ८. अनुपक्षीणस्तोत्रः—ग-मै । अनुक्षीणस्तोत्रः—ख-त-भ-मु; मनुष्यः क्षीण-
स्तोत्रः—श ॥ स्तोमः स्तोता भवति—मै-मु । स्तोमस्ता भवसि—ख-ञ-त२-३-भ; स्तोम भवसि-
त१-४ ॥ ८९४. १२. प्रयच्छतः—ई-मु । प्रयच्छथः—मै ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु । प्रत्यागं-भ१ । प्रत्यागच्छतं-भ३-मं ॥ ८९४.१४. शीघ्रमागत्य पिबतम्—त-भ-मु । शीघ्र-
मागत्य पिबतः-ख । एतन्नास्ति घ-मं-पुस्तकयोः ॥ ८९४.२७. आ—भ१-२ । आ नि पातं-ख-ज्ञ-
त१-२-मु । भ३-मं-पुस्तकयोरेतन्नास्ति । इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मंत्राणां भाष्यं नास्ति ॥ ८९५. ४.
अवतिः—भ२-३-मु । अवतीः-भ१; अवति-त२ । अवति-ख-मं ॥ याञ्चाकार्मा—ख-त२-भ-मु ।
याञ्चाकार्म-मं ॥ ८९५. ५. आत्मनः । आत्मनां-ख-ज्ञ-त२-भ३; आत्मानं-त१; आत्मानां-
भ१-२ । आत्मना-मं-मु ॥ पालनहेतुकत्वेन—ख-त२-भ-मं-मु । १ ॥ ८९५.६. ता तौ—ख-घ-
त१-२-मु । ततो-भ-मं ॥ ८९५. ७. सर्वैर्देवैः—ख-घ-ज्ञ-त१-२-मु । सर्वैर्देवैः-भ१-२ । सर्वैर्देवेषु-
मं ॥ ८९५. १५. ववृधानौ—ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-२-मु । वावृधानौ-भ३-मं ॥ ८९५. १६.
शोभनाम्—ऽमु । मं-पुस्तक एतन्न विद्यते ॥ ८९६. २. अन्नलाभाय—ऽमु । अन्नकामाय-मं ॥

[८. ८८.] ८९६. २०. वसोः पात्रे निवसतः—*मं-मु । वसे पात्रः प्रतिवसतः-ख-
त-भ१; वसोः पात्रं प्रतिवसतः-ग-भ३-श; वसो पात्रः प्रतिवसतः-भ२ ॥ ८९६. २५. अत्रेति—
ऽमु । यत्रेति-मं ॥ ८९६. ३०. अतिशयितदीप्तिम्—ऽ । ०दीप्तं-मु । अतिशयेन दीप्तं-मं ॥
८९७. ५. शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तम् । शोभनदानयोग्यबलादियुक्तं-ग । शोभनयोग्यं
बलादियुक्तं-ख-त-भ-मं-मु ॥ ८९७. ६. याचामह इति—ग-*मं । याचामहेति-श; याचाम
इति-ख-त-न-भ-मु ॥ ८९७. ७. ब्राह्मणाच्छंसिनः । 'अच्छावाकस्य' इति भाव्यमिति
प्रतिभाति ॥ ८९७. १४. न निवारयन्ति—ग२-घ१-भ-मु । च निवारयन्ति-श; निवारयन्ति-
ख-ग१-च-ज्ञ-त३-४-न-मं ॥ ८९७. १५. त्वम्—मं । त्वं तत्-ऽमु ॥ ८९७. २३-२४.
मज मुजि...शब्दार्थः—ऽमं-मु । इदं पुनरुक्तमिवाभाति । धातुपाठे 'मुज मुजि शब्दार्थाः'
इति दृश्यते । 'मजमुजी च' इति नास्ति । 'मुज मुजि' इत्येतयोः स्थाने 'मृज मृजि इति
स्वामिचन्द्रौ' इति माधवीयधातुवृत्तायुक्तम् । 'मृज मृजि शब्दार्थाः मजमुजी च' इति पाठः
संभाव्यते । अन्यत्र (ऋ. सं. १. ५१. १०; ५५. ५.) 'दुमस्जो शुद्धौ' इति धातोः मजमृजशब्दो
व्युत्पादितः ॥ शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन—मं-मु । येन शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन-ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-
२; येन शत्रूणां रोदनसमर्थेन-ग; येन शत्रूणाक्रोशन(०सन-न)समर्थेन-त१-न; येन शत्रूणामा-
क्रोशनसमर्थेन-श ॥ ८९७. २९. प्रादुरबीभवन्—मं-मु । प्रादुरभीरयन्-ख-घ१-त-न-भ-श;
प्रादुरचीकरन्-ग; प्रादुरभीरयन्-च ॥ ८९८. ६. लटि—ख-त-भ-श । लेटि-ग-मं-मु ॥

[८. ९०.] ८९८.२१. इन्द्रो देवता—ख-ग-त-न-भ-श-मु । मं-पुस्तके नास्तीदम् ॥
८९८.२४. मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् । मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्-ग; मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्या-
ख-त-भ-श । मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्-मं ॥ ९००. ३. गच्छन्तु-*मं-मु । गच्छति-ख-त; गच्छन्ति-
घ-न-भ ॥ ९००. १०. त्वत्तो—ऽमु । स्वतो-मं ॥ ९००. १८. त्वदर्थम्—ऽ । त्वदर्थो-
मं-मु ॥ ९००. २९-३१. ततोऽङ्गिरस...मारोहितवान् । अशुद्धेयं वाक्यरचना ॥

[८. ९०.] ९०१. १५. अनुभवतु—भ३-श । उक्कष्टमनुभवतु-ग; उदकमनुभावतु-
त; उदकमनुभवेतु-न-भ१-२ । उदकमनुभावयतु-घ-मं-मु ॥ ९०१. १६. वा—श-*मं-मु ।
एतन्नास्ति ख-ग-त-न-भ-पुस्तकेषु ॥ ९०१. १८. जिनाति—भ२-३-मु । जिनातीति-ख-त-भ१-
श; जीनातीति-ग । जीनाति-न-मं । ऋ. सं. ८. १. ३०. द्रष्टव्यम् ॥ ९०१. २७. तत्पुत्रस्य—

ग-॰म-मु । नपुत्रस्य-ख-त-भ१-२-श; पुत्रस्य-भ३ ॥ ९०२. ३. स्वदुग्गुणान् सर्वान्-न-भ-
श । (अनति) दुग्गुणान् सर्वान्-ख-त । सर्वान्-ग-घ-म-मु ॥ ९०२. ४. ब्रह्म-घ-न-भ-मु ।
ख-ग-त-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२. १३. प्रह्वीभावयसि-॰म-मु । प्रह्वीभवसि-ख-त-भ-श;
प्रह्वीभवन्ती-ग ॥ ९०२. २४. ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । ऋजीषोपार्जितोभि-
षुतसोमः-ख-त-भ२-३-श; ऋजीषोपार्जितोभिषुतः सोमः-ग; ऋजीषी उपार्जितोभिषुतः सोमः-
घ-मु; ऋजीषी ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः-भ१ । ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुतः सोमः-म ।
८९३. घृ. १४ प. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ११. अश्नुवताम्-ग-त४-श-मु । अश्नुवता-
ख-ञ-त२-३; अश्नुवन्तु-घ; अश्नुतां-भ । अश्नुवन्तां-म ॥

[८. ९१] ९०३. १६. चिरकालम्-॰म-मु । चिरं कालं-आउपरेल्डमहाशयप्रका-
शित एतल्लूक्तभाष्ये (Indische studien Vol. IV) ॥ ९०३. १९. दंतघर्षण-॰म-मु । दंतघर्षण-
आउपरेल्ड ॥ ९०३. २०. अत्र कन्या-॰म-मु । अत्रिकन्या-मु-आउपरेल्ड ॥ ९०३. २७. अपा-
लायामुक्तायाम्-॰म-मु-आउपरेल्ड । ' अपालायामुक्तवत्याम् ' इति भाष्यम् ॥ ९०३. २९. एतानि
रोमफलादियुक्तं कुरु-॰म-मु-आउपरेल्ड । ' रोमफलादियुक्तानि ' इति भाष्यम् ॥ उक्तायाम्-
॰म-मु । ' उक्तवत्याम् ' इति भाष्यम् । उक्तवत्यां-आउपरेल्ड ॥ शिरःस्थितं खलतिमपहाय-
भ-म । शिरःस्थितां खलतिमपहाय-ग-त-मु । शिरःस्थितं खलतिमपहाय-आउपरेल्ड । खलति-
शब्दः पुनरपि (५ मंत्रे) आगतः । मँकसमुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३. ३१.
पूर्वापहता या-॰म-मु । पूर्वाभिहतायाः-ख-ग-त२-३-४-भ-मु; पूर्वाभिहितायाः-ञ-त१; पूर्वाभिहता
या-श-आउपरेल्ड । बृहद्देवतायां (६. १०६) - ' तस्यास्त्वगपहता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत् ' ॥ ९०४.
६. लतारूपम्-भ३ । अविरूपं-ख-त-भ२; अची रूपं-भ१; अटि रूपं-श-आउपरेल्ड । लडि
रूपं-ग-॰म-मु । ' लडि रूपम् ' इति यत् मँकसमुल्लरमहाशयैः स्वीकृतं तदयुक्तं प्रतिभाति । यतः लडि
' अविन्दत् ' इति रूपं स्यात् । लडि तु ' अविदत् ' इति भवति । मँकसमुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी
द्रष्टव्या ॥ ९०४. ९. दन्तध्वनिम्-घ-म-मु । दन्ते दंतध्वनिं-मु । दन्तराजिध्वनिं-आउपरेल्ड ॥
९०४. १०. सोमांशुमविन्दत्-ग-॰म-मु-आउपरेल्ड । सोमं सुमविन्दत्-ख-ञ-त२-३-४-भ; सोमं
समविन्दत्-श । शाटघायनब्राह्मणवचनविषये मँकसमुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।
एतद्वन्धस्याद्याप्यनुपलब्धेः न किमप्यधिकं वक्तुं शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४. ११.
सा तमभिव्याजहार-॰म-मु । साभिव्याहार-ख-त-भ-श; साभिव्याहारत्-ग । साभि-
व्याजहार-आउपरेल्ड ॥ त इदम्-॰म-मु-आउपरेल्ड । ता इदं-ख-त-भ-श; वा इदं-ग ।
' त इह ' इत्यपि स्यादिति मँकसमुल्लरमहाशयः ॥ ९०४. २०. भ्रष्टयवाः-भ३-मु ।
पृथयवाः-भ१ । भ्रष्टयवाः-ख-त-श-म-आउपरेल्ड ॥ ९०४. २८. -९०५. १. इच्छाम एव.....
तमिन्द्रमुक्त्वा-॰म-मु । इच्छाम एव मम गृहमागच्छंत त्वामिन्द्र इति जानीम (न जानीम-ख)
एव इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगम (न जानीम-ख; निधिगम-भ१) अत्रापि
चनेत्यवधारणे इह त्वामिन्द्र इति न जानीम इत्यपालय तमिन्द्रमुक्त्वा-ख-ञ-त१-४-भ; इच्छाम एव
मम गृहमागच्छंतं (ममागच्छंतं-श) त्वामिन्द्र इति जानीम एव इत्यपालय (म्या-श) तमिन्द्र-
मुक्त्वा-त३-श । इच्छाम एव मम गृहमागच्छ तं त्वामिन्द्र इति जानीम एव इह मार्ग एवागतं

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्र इति न जानीमः । इत्य-
पाला तमिद्रमुक्त्वा(इत्वा)—मु । इच्छामः एवं मम गृहमागच्छंतं त्वामिद्र इति जानीम एव । इह
मार्ग एवागतं त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चनेत्यवधारणे । इह त्वामिद्रेति न जानीम
इत्यपाला तमिद्रमुक्त्वा—आउपरेल्द ॥ १०५. २. कुत्सितम्—*मँ-मु । कुत्सितः—ऽ-आउपरेल्द ॥
१०५. ५. एवाधासीत्—*मँ-मु । एवौवधासीत्—ख-त-भ-श; एवौचैरधासीत्—ग । एवाधासीत्
(मुद्रणदोषः ?)—आउपरेल्द ॥ १०५. १५. बहु—ऽ-मँ-मु । आउपरेल्दमहाशयप्रकाशितभाष्य
एतन्नास्ति ॥ १०५. १७. बहु—ऽ-मँ-मु-आउपरेल्द । मँक्समुल्लरमहाशयः इमं शब्दमनावश्यकं
मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात् ॥ १०५. १८. एव—भ३-मँ-मु-आउपरेल्द ।
इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ १०५. ३१. तम्—मँ-मु-आउपरेल्द । तां—ऽ ॥ सो ह जज्ञे—आउ-
परेल्द । सोहं जज्ञे—ख-ज्ञ-त१-भ; सो जज्ञे—ग-त४-श-मँ-मु; जज्ञे—त२-३ ॥ १०५. ३२.
नासुस्तान्यु ह—*मँ-मु-आउपरेल्द । वस्युस्थान्यु ह—ऽ ॥ १०६. ५. या असौ—मँ-मु । या
सा—आउपरेल्द ॥ १०६. ६. अथापि—ख-ग-त-भ-श-मँ-मु । अपि—घ-आउपरेल्द ॥ १०६. १५.
निष्कर्षणेन पूत्वी—*मँ-आउपरेल्द । निष्कर्षणे वा—त-भ-१-२; निष्कर्षणैव—ग; निष्कर्षणेन—भ३;
निष्कर्षणेन वा—श । निष्कर्षणे पूत्वी—मु ॥ १०६. १७-१८. रथस्य...अभवत्—*मँ । रथस्याव्य
(*प्य-ज्ञ-त२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो—भ२-३) त्यबृहत् (त्यहरत्—श) सा संश्लि-
ष्टकामवत्—ख-त-भ-श; रथस्यात्यबृहत्सा मोद्धवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामंशिष्टकामवत्—ग । रथस्या-
ध्यबृहत्सा गोधामवत्तां खेनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकामवत्—मु । रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्ध्वाभवत्तां खेनस
आसाद्य बृहत्सामसंश्लिष्टकामवत्—आउपरेल्द ॥ १०६. २०. तस्य...त्वग्दोषम्—ऽ-मँ-मु । तदोषं—
आउपरेल्द ॥ १०६. २१. सूक्तम्—ग-न-भ-मँ-मु । युक्तं—ख-त-श-आउपरेल्द ॥ अपालायाः
कथाविषये ऋग्वि. २. ५२.; बृहदे. ६. ९९-१०७; अनु. भा. ८. ९१. द्रष्टव्यम् । मँक्समुल्लर-
महाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणी च द्रष्टव्या ॥

[८. ९२.] १०७. ९. गानयोग्यम्—त१-३-मु । गातयोग्यं—ख-ज्ञ-त२-४-भ-श; गातव्यं
योग्यं—ग । गाथायोग्यं—*मँ । 'गानयोग्यम्' इति पाठः समीचीनतर इति मँक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ? ॥
१०७. ३०. लोटि—*मँ-मु । लिटि—ख-त-भ-श; लिङि—ग ॥ ध्वमस्तनवादेशः—ग-भ३-मँ-
मु । ध्ववस्तनवादेशः—इतरेषु ॥ व्यत्ययेन...गुणः । अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम् । ब्रूञ उभय-
पदित्वात् 'तस्य तनवादेशः' इति वक्तुं शक्यम् । ऋ. सं. १. ८४. ५. द्रष्टव्यम् ॥ १०७. १९.
यत्वा—*मँ । दत्वा—ऽ । गृहीत्वा—मु ॥ १०७. २५. श्रीङ् पाके—ख-ग-भ-मँ-मु । प्रीङ् पाके—
त२-३-श; शीङ् पाके—ज्ञ-भ१ । 'श्रीङ् पाके' इति भाव्यम् ॥ १०७. २६. इन्दोः—ग-मँ-मु ।
इंद्रः—ख-त-न-भ२-श; इंद्रः इंदोः—घ ॥ क्षरत्—*मँ । क्षरतः—ग; क्षरतं—त-भ-श; क्षरतं—घ-मु ॥
१०८. ७. ग्रहेषु—ग-त-न-भ२-श । ग्रहेषु—भ१-३-मँ-मु ॥ १०८. ११. भूताभिभवनादीनि—
ख-त-न-भ-श-मु । भूतानि अभिभूतानि—ग । भूतानि भुवनादीनि—मँ ॥ १०८. १४. °तिरि-
क्तोक्त्ये—त-भ-श । °तिरिक्तोक्त्ये—ग-मँ-मु ॥ १०८. १५. स्तोत्रियानुरूपाः । स्तोत्रियानुरूपाः—
आश्व. श्रौ. ॥ १०८. २३. ष्टुक्—ख-ग-त-न-भ-मँ-मु । ष्टुक्—श ॥ १०९. १८. अदा-

तृन्—ग-॰-म-मु । दातृन्—ख-त-भ-श; शत्रून्—घ ॥ ९०९. २५. औतोमित्यात्वाभावः—न ।
 औत्वाभावः—ख-त-न-भ-र-मु; ओर्कत्वाभावः—श । औत्वाभावः—भ-३-॰-म ॥ ९१०. २.
 अनुकामा—म-मु । कामा—ऽ ॥ ९१०. ४. अबगच्छाम—ख-ग-त-न-भ-श । अबगच्छामः—
 घ-म-मु ॥ लेटि । 'छकि' इति युक्तम् । ऋ. सं. १. ५०. १०; ११३. १६. द्रष्टव्यम् ॥ ९१०.
 १८. पोषयिष्या—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-म-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९१०. १९. 'वचनात्—ख-
 ग-त-१-२-३-भ-१-३-मु । 'वदनात्—त-४-भ-२-श-म ॥ ९१०. २६. प्रदीयमानेन सोमेन—
 भ-३-॰-म । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ-१-२-मु; प्रदीयमानः सोमो न—श ॥ ९११. २८.
 इन्द्राद्यः—ऽ-मु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ९१२. १६. कुक्षये—ऽ-म-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु
 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मंससमुद्धरमहाशयः । वस्तुतस्तु १८
 पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥
 ९१२. १७. तेजसाम्—ऽ । तेजसा—म-मु (मुद्रणदोषः ?) ॥ ९१२. २४. स्तौति—॰-म-मु
 ग्वाख्यिर-जोषपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त-१-२-३-४-भ-श; स्तौत—ञ ॥ ९१३. ४.
 समीपात्त्वाम्—भ-३-॰-म-मु । मृगपाव्नां—ख-त; मृगपात्वां—भ-१-२; मृगपाजां—श; मृपातारं-
 ग ॥ अश्रुवतामिति—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्रुवंतामिति—म ॥ ९१३. २६. तन्द्रयुक्तः—॰-म-मु ।
 तं प्रयुक्तं—ख-त; मन्द्रयुक्तं—ग; तंद्रयुक्तं—न-भ-श ॥ ९१३. २७. 'कर्मन्वितो—॰-म-मु ।
 'कर्मवतो—ख-घ-त-भ-१-२; 'कर्मयुतो—ग; 'कर्मवान्—भ-३; 'कर्मवते—श ॥ ९१४. ४. वन—मु ।
 कं—ख-त-न-भ-१-२-श; भ-भ-३; वनु—ग-२-म ॥ ९१४. ११. त्वमिदं...त्वमस्माकमसि । इदमा-
 रण्यकवचनं कुत्रत्यमिति न शायते ॥ ९१४. १८. आडागमः—ग । आडागमः—म-मु इतरेषु च ॥

[८. ९३.] ९१४. २४. 'तिरिक्तोक्त्ये—ञ-भ-श-मु । 'तिरिक्तोक्ते—ख-त-१-२-३-४ ।
 'तिरिक्तोक्त्ये—ग-म ॥ ९१४. ३०. एतादृशानुभावम्—॰-म-मु । एतादृशं अनुभवि—ख-त-भ-१-२;
 एतादृशं मनुष्यमभि—ग; एतादृशमभि—भ-३; एव तादृशं अनुभवि—श ॥ ९१५. ६. केनापि—म ।
 न केनापि—ऽ-मु ॥ ९१५. १२. प्रतिषेधात्—ख-ग-ञ-त-१-२-३-भ । घप्रतिषेधात्—त-४-श ।
 वप्रतिषेधात्—म-मु ॥ ९१५. १३. दोहनकाले—ख-ञ-त-१-२-न-भ-मु । ग-घ-त-४-म-पुस्तके-
 ष्वेतन्नास्ति ॥ ९१५. १५. 'तिरिक्तोक्त्ये—ख-त-न-भ-१-२-श-मु । 'तिरिक्तोक्ते—भ-३ । 'तिरि-
 क्तोक्त्ये—ग-म ॥ ९१५. २२. तदा—ऽ-म-मु । अयं शब्दोऽनावश्यकः प्रतिभाति ॥ ९१६. ६.
 ये सोमाः—घ-॰-म । ते सोमाः सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन भुः (ऋः छः—त-३-४-भ-३-श;
 भ्रुः छ-न; भ्रुः उच्छ-भ-१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोतेः कर्मणि लिटि व्यत्ययेन ऋः ये सोमाः—
 मु । केनचिदध्येत्रा प्रान्ते लिखितं केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशितं स्यात् । मंससमुद्धरमहाशयोऽप्ये-
 वमभिप्रैति ॥ ९१६. ८. सूचितम्—ऽ । सूचितं च—म-मु ॥ ९१६. ९. 'तिरिक्तोक्त्ये—
 भ-१-श । 'तिरिक्तोक्त्ये—ख-ग-त-भ-२-म-मु ॥ ९१६. १५. वा—त-न-भ-श-मु । ख-ग-म-पुस्तकेषु
 नास्ति ॥ ९१६. १७. स्तुतः सन्—म । स्तुतः सन् वृत्रहंतवे वाजयामसि वाजयंतं करोतीत्यर्थे
 तत्करोतीति णिच् णाविष्टवदिति णेरिष्टवद्भावात् टेरिति टिलोपः विन्मतोर्लृक् इति वचनान्मतुपो लृक्-
 ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु कचिदशुद्धिर्विद्यते) । इयमपि प्रक्रिया छेत्कप्रमादाद्वाप्ये
 प्रविष्टा ॥ ९१६. २८. वज्र आयुधम्—॰-म । वज्रायुधं—ऽ-मु ॥ ९१७. ११. सर्वत्रानयेति—मु ।

सर्वत्रमनुयंति—ख; सर्वमनेति नेति—ग; सर्वत्रमनयंति—त-श; सर्वत्रमानयेति—भ । सर्वत्रानयतीति—*मँ ॥ ११७. २०. 'शिरस्त्राणेन्द्र—र्ष-मँ-मु । 'शिरस्त्राण वेन्द्र' इति भाष्यम् । 'शिरस्त्राण वेन्द्रः' इति भाष्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयैकोक्तं तदयुक्तम् (मुद्रणदोषः ?) ॥ ११७. २२. ते त्वदीयम्—ख-त१-२-भ-मु । घ-त३-न-श-मँ-पुस्तकेष्विदं नास्ति ॥ ११७. २८. त्वद्वलम्—ख-ग-घ-त-न-भ-२-य-श-मु । तद्वलं—भ१-मँ ॥ ११८. ४. परिगमिताः—*मँ-मु । वनिगमितां—ख-त-२-३-श; च निर्गमिता—ग; वनिगमिता—ज्ञ-त-४-भ-२; चर्मिनामिता—भ१ ॥ ११८. २०. आशुषे । 'आशुषे' इति भिन्नः पदपाठः । 'आशुषे' इति भाष्यकारेण स्वीकृतं स्यादित्यपि संभावयितुं शक्यमिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ११८. २६. वशं नयन्तीति—र्ष-मँ ॥ वशं नयंत्यनेनेति—मु । अयं समीचीनतरः पाठः लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृतः ॥ ११९. १३. 'यूतीत्यादिना—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-३-मु । 'यूत्यादिना—त-४-न-भ-१-२-श-मँ ॥ ११९. २४. आगच्छतु—*मँ-मु । आगच्छति—ख-त-भ; आगच्छेति—ग ॥ ११९. ३०. भवानि—ज्ञ-भ-३-मँ-मु । भवामि—इतरेषु ॥ १२०. ३. वसतीवर्यः—मँ-मु । वसतीवरा—ख-त-न-भ-१-२; वसतीवरीः—घ-भ-३-श; वसतीवरिः—ग ॥ १२०. ४. गृहस्थाः—ग-घ । गृहस्थाः—ख-त-न-भ-श-मँ-मु ॥ १२०. ५. निचान्तपुणः—मँ-मु । निचांतपुणः—र्ष ॥ १२०. १४. एव - - - र - वि - जः—त-४-न-भ-१-२-मँ । एव-ख-ज्ञ-त-२-३-मु । एव ऋत्विजः विसर्ग—ग; एव ओजसा ओजः—त१; एव ऋजः—भ-३; एव ऋजीषं—श ॥ 'त्युक्तम्—ग-श-त-२-३-श-मँ-मु । 'त्युक्त—ख-त१-४-भ-१-२; 'त्युक्त(त्वाद्यसंगात्)—भ-३ ॥ १२०. १६. अच्छ—र्ष-मु । अच्छा—मँ ॥ १२०. १७. विसृजन्ति—ग-मँ-मु । विसृजत—ख-ज्ञ-त१-२; विसृजन्—त-४-भ-श ॥ १२०. २१. हविर्मिः—*मँ-मु । हविः—र्ष ॥ १२०. २२. हितं - - वादिषु—त-भ-१-२-मँ । हितं - - - वेदिषु—ग; हितं - - - वाषु—श; हितं गवादिषु—भ-३ । हितं हितकरं प्रयः—मु ॥ १२०. २७-२८. ता निवसन्त्यत्रेति । ते निवसन्त्यत्रेति—ख-त-भ-१-२-श; ते निवसन्त्यत्रेति—ग; ते निवसन्त्यत्रेति—न-भ-३ । निवसन्त्यत्रेति—मु । निवसन्त्यत्रेति—मँ ॥ १२१. २१. आडागमः—ग । अडागमः—मँ-मु इतरेषु च ॥ १२२. १०. श्रुतेरत्रापि—मु । श्रुते तत्रापि—ख-ग-त-न-श; श्रुतेन तत्रापि—भ । श्रुतेऽत्रापि—*मँ ॥ १२२. ११. इत्यादरार्थः—ख-ग-घ-त-मु । इत्यादरार्था-न-भ-श । इत्यादरार्थ—मँ ॥ १२२. २४. धत्तनेति . . रत्नानि—*मँ-मु-X ॥

[८. ९४] १२३. ३. विन्दु—ख-ग-ज्ञ-भ-२-मँ-मु । विन्दु—त१-२-३-४-भ-१-श; विन्दुः—घ ॥ १२३. २८. पूर्वाभिहिते—ज । पूर्ववेनिहित—ख; पूर्व अभिहिते—ग; पूर्वनिहित—ज्ञ; पूर्ववेभिहिते—त-२-न; पूर्वभवेभिहिः—त-४; पूर्वचोभिहित—भ; पूर्ववेभिहित—त-३-श । पूर्वमेवाभिहिते—मु । पूर्वाभिहिते—मँ ॥ १२४. ८. ततपूर्णास्तुकेनेति—*मँ-मु । ततपूर्णास्तुकोनेति—ख-ज्ञ-त१-२-३; तन्त्यते ऊर्णास्तुकेनेति—ग; ततपूर्णास्तुकेनेति—त-४-भ; ततपूर्णास्तुकोनेति—श ॥ आलादेशः—ग-ज-न-भ-श । अडादेशः—ख; अलादेशः—त-मँ-मु ॥ १२४. १०. तं तथोक्तम्—ग । तत्तथोक्तं—मँ-मु इतरेषु च ॥ १२४. १६. सेवाम्—ग-मँ-मु । सतां—ख; सर्वां—त-भ-श ॥ १२४. १७. सोमसेवां कामयते—ज-न-भ । सोममेवां कामयते—ख-त-श; स्तोता कामयते—ग । सोममेव कामयते—मु । सोममेवाकामयते—मँ ॥ १२५. २०. विश्रुतम्—ज । विसृतं—भ-१; विष्टतं—श; विसृतं—ख-ग-घ-त-न-भ-२-मँ-मु ॥

[८. ९५.] ९२६. १५. निहितम्—१-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२६. २२. मरुद्रूपानाम्—*मँ-मु। मरुत्सोमानां—ख-त-न-भ-श; मरुत्संबन्धिनं—ग; मरुत्समानानां—घ। 'मरुत्संधानाम्' इति स्यादिति मँक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९२७. ३. सुपुत्रवतः—ख-ग-ज-ञ-त-१-२-न-भ-मु। सुपुत्रतः—त-३-४; सुपुत्रमतः—श। सुपुत्रस्य—मँ ॥ ९२७. १५. त्वदीयम्—१-मु। मँ-पुस्तके नास्ति ॥ ९२७. २२. सिषासन्तः—च-ज-मु। सिषासंतः—मँ इतरेषु च ॥ ९२७. २४. सन्तः—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मँ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ९२८. १. इन्द्राय यागादिकर्मणि—ग-ज-भ-१-श-मु। इन्द्रयागादिकर्मणि—न-भ-२। इन्द्रयागादिकर्मणि—ख-त-मँ ॥ ९२८. ६. आगच्छतैव—१-मु। गच्छतैव—मँ ॥ ९२८. ९. माद्यतेः—ग। मादतेः—ख-त-भ-श। मदाद्यतेः—मु। मादयतेः—मँ ॥ ९२८. १७. त्वम्—१-मु। त्वं च—मँ ॥

[८. ९६.] ९२८. ३२. अध द्रप्सः—*मँ। अव द्रप्स—१-मु ॥ ९२९. ७. अर्तेरु च। 'अर्तेरुच' इत्युणादिसूत्रम् ॥ ९२९. १२. सप्त—न-भ। इतरेषु मँ-मु-पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ ९२९. १३. हननेनोत्पादकत्वात्—मु। हननेनोत्पादकत्वात्—ख-त-न-भ-२; हननोत्पादकत्वात्—ग; हननोत्पादकत्वात्—ज-भ-१। हननोत्पादित्वात्—मँ ॥ ९२९. २१. अतिविद्धा—ग-घ-ज-ञ-त-१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त-२-मँ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ९२९. २३. षिञ्जूलमुद्धृत्य। 'षुञ्जीलमुद्धृत्य' इति तै. सं. ॥ ९३०. ७. निरपूर्वात्—१-मु। निष्पूर्वात्—मँ ॥ ९३१. १६. धारयेम—ख-ञ-त-१-२-भ-मु। एतन्नास्ति ग-घ-त-३-४-श-मँ ॥ ९३१. १८. भवाम—१-मु। भवेम—मँ ॥ ९३१. ३०. वृत्रं घ्नन्तम्—ग-भ-१। वृत्रं जघ्नंतं—ज। वृत्रघ्नं तं—ख-त-भ-२-श-मँ-मु ॥ ९३२. ४. षष्टिऋत्तरसंख्याकाः। 'ऋत्तरषष्टिसंख्याकाः' इति भाष्यम् ॥ ९३२. ५. नवसु गणेषु—*मँ-मु। वसुगणेषु—ख-त-श; नवसु गणेषु—ग; सुरगणेषु—ज-भ ॥ प्रतिपादिताः—ख-ज-ञ-त-१-२-भ। तिपादिताः—ग-त-३-४-श। निपादिताः—*मँ-मु ॥ आदितः—ग-*मँ। अदितेः—इतरेषु। आदिपंचगणाः—मु ॥ ९३२. ७. गणः—*मँ-मु। गर्भाः—ख-त-भ; वर्गः—ज; गणाः—ग ॥ ९३२. ११. विदधम—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम—ग; विदधाम—ज-भ। विदधमः—मँ ॥ ९३२. १७. च—१-मु। ते—मँ ॥ ९३२. २०. अभिषुतः—ग-भ। अभिषुत्यः—ख-घ-त-श-मँ-मु। अत्र 'अपार्जितः' इत्येव पाठः सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ. सं. ८. ८६. ४; ९०. ५. द्रष्टव्यम् ॥ ऋजीषः—ग। ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीषं—*मँ। ८९३. ४. १४. ५. टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९३३. ८. ईषाम्—ख-ग-ज-त-भ-२-मु। ईशां—भ-१-श-मँ ॥ ९३३. २१. शोभना—१-मु। शोभमाना—मँ ॥ ९३४. ८. नाम। नाम्ना—बृहरे. ॥ सोऽभ्ययात्। अभ्ययात्—बृहरे. ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैः—बृहरे.। योत्स्यमानंस्तु संहृष्टैः (हृष्टैः—त-३)—ख-ञ-त-२-३-४; योत्स्यमानस्तु संहृष्टैः—ग-त-१-भ; यात्स्यामातं स्तुतं हृष्टैः—श। योत्स्यमानं सुसंहृष्टैः—*मँ-मु ॥ ९३४. ९. तानायतः—*मँ-मु-बृहरे.। तानायतान्—ख-त-भ; तानायतासन्—ग; तानायुषान्—श ॥ प्रेहि। एहि—बृहरे. ॥ ९३४. ११. पुनर्विभो। अस्मादनन्तरं "श्रुत्वा देव-गुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशकृया" इति बृहरेवतायामधिकं विद्यते ॥ स्वर्ग एव—बृहरे.। खञ्ज एव—ख-त-भ; खग एव—ग। ओजसैव—*मँ-मु ॥ देवानादाय—त-१-मँ-मु-बृहरे.। देवायायाय—ख; देवाघनाय—ग; देवयतनं—ज; देवानायाय—ञ-त-२-३-४-भ-१; देवानाय—भ-१; देवानायातं—श ॥

पुर्विधिवत्पुराः—*मं-मु-बृहरे । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज-त-भ२; पुनर्विधिवत्पुराः—भ१ ॥
 ९३४. १२. लृचे—ग-ज-बृहरे । हचे—ख-त-भ; ऋचि—श । हृचे—मं । ऋचे—मु । तद्व द्रप्स
 इत्यस्मिन् । तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहरे ॥ अयं बृहरेवतागतः कथाभागः केनचित् पश्चाद्विनि-
 बेशितो भाष्ये इति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्रायः ॥ ९३४. १३. अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज ।
 अनात्वान् नादरणीयं—ग; अनार्षादिनादरणीयं—श । अनार्षत्वे नादरणीयं—मं-मु इतरेषु च ॥ ९३४.
 १६. उदकस्य—ग-ज्ञ-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मं । अनन्तरऋग्भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥ ९३५. १.
 केचिद्विद्यामि...पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति संहितापाठः । 'शाखान्तरे' इति मु-
 पुस्तके टिप्पणी दत्ता ॥ ९३५. १८. 'श्रेवाशत्रुभ्यः—*मं-मु । 'श्रेव शत्रुभ्यः—ऽ । १६ पङ्क्तौ
 विद्यमानस्य 'श्रेवाशत्रुभ्यः' इत्यस्य स्थाने 'श्रेव शत्रुभ्यः' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत
 इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तं तद्व्यामादिकम् ॥ ९३५. २०. प्रकाश्य—ग-भ-मं-मु । प्रकाश्यः—
 ख-घ-त-श ॥ ९३६. ११. छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-मं-मु । छन्दोविषयत्वानिपातनं—
 ख-त१-२-३-भ२; छंदोविषयत्वानिपातनं—श; छंदोविषयत्वानिपात्यते—त४; छंदोविषयत्वान्निपा-
 तत्वं—श ॥ ९३६. १३. सप्त गङ्गाद्याः—ऽ-मु । गंगाद्याः सप्त—मं ॥ ९३६. २३. अहानि—ऽ-मु ।
 अहा अहानि—मं ॥ ९३७. ३. वृत्रहा—ऽ-मु । स वृत्रहा—मं ॥ चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु ।
 चर्षणिधृत्—ज्ञ-त२-४-भ२-श-मं ॥ ९३७. १४. महान्—ज । स महन्—ख; सहमन्—ज्ञ-त२;
 सहमा—त४-श; सहम—त३; सहन्—भ । स महान्—ग-मं-मु ॥

[८. ९७.] ९३७. २७. च—ख-ग-ज-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व. श्रौ. । वा—त४-
 मं ॥ ९३८. ३. त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ; न—ख-त । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४०. १६. एतन्—
 ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मं ॥ ९४०. २९. संग्रामनाम—ज । संग्रामः—ख-ग-ज्ञ-त२-३;
 संग्राम—त४-न-भ-श । संग्रामाः—मं-मु ॥ ९४०. ३०. स्तुते—ग-ज-भ-मु । सुते—ख-त-न-श-मं ॥
 ९४१. ११. रेभासः—ऽ-मु । रेभासः—मं ॥ ९४१. २७. इत्याद्या—ऽ । इत्याद्याः—मं-मु ॥
 ९४२. १०. सर्वदिक्स्थम्—न-मं-मु । सर्वदिक्वं—ख-त; सर्वदिग्भवं—ग; सर्वदिगातं—ज; सर्वदिग्-
 भ१; सर्वदिद्यु—भ२; सर्वदिक्—श ॥

[८. ९८.] ९४३. १३. नृमेधाख्यस्य—ग-भ१-२ । नृमेधाक्षस्य—ख-त-न-श ।
 नृमेधस्य—भ३-मं-मु ॥ ९४३. १५. पुरउष्णिक्—*मं-मु । ककुप्—ऽ ॥ ९४४. १०. प्राप्नोः—
 *मं । अप्राप्नोः—ऽ-मु ॥ ९४४. २८. त्वम्—ऽ-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९४५. ६. ससृज्महे—
 श-त१-भ२-मं-मु । ससृज्महे—ख; ससृज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श; ससृज्महे—च; ससृज्महे—त२ ॥
 ९४५. १४. वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-मं-मु ॥ ९४५. १८. उरुयुगे—ख-ग-च-ज्ञ-
 त१-२-न-भ१-श-मं । उरुयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मं ॥

[८. ९९.] ९४६. १२. ऐन्द्रम्—न-भ । इंद्रो देवता—घ । ख-ग-त-श-मं-मु-पुस्तके-
 ध्वेतनास्ति ॥ ९४६. २५. वज्रिभिन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवलिन्द्र—भ । वज्रिन् वज्रवलिन्द्र-
 मं ॥ ९४६. २७. स्वसरं गृहम्—ऽ-मु । स्वसरं च गृहं—मं ॥ ९४७. १३. करोति—*मं ।
 करोत्यतो—ऽ-मु ॥ ९४७. १४. रश्मयः—*मं-मु । श्रयः—ख-त-भ-श । ऋषयः—ग ॥ ९४७. २५.
 स्तोतः—ज । स्तोतारः—मं-मु इतरेषु च ॥ ९४८. १६. अथयन्त अथिताः—त२-४-मं । अथयंत

भयिताः—ख; श्रयंत श्रयिता—ग; भययंत भयिताः—ज्ञ-त३-श-मु; भययंत भययिताः—भ; भययंत श्रयिताः—न । 'भययंत' इति संहितापदपाठौ ॥ ९४८. २२. गन्तारम्—ग-ज्ञ-भ२-श-भं-मु । गगा—ख; गंगारं—त ॥

[८. १००.] ९४९. ८. ते—ख-त-न-भ-मु । ग-श-भं-पुस्तकेषु नास्ति ॥ अयमिति... वाग्देवत्ये—भं-मु । अयमिति द्रुचेनेंद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये—ख-त२-भ; अयमिति द्रुचेन त्ये—न; वाग्देवत्ये—श ॥ ९४९. १२. प्रयाण...वाचः—भ३-भं-मु । प्रणवो याज्यासनये वयं सामये वयंसा मनोशा वचः—ख-ग-त२-३-४; वयसाममनोशा वाचः—ज्ञ; प्राणा - समये वयं सामये वयंसामनोशा वचः—न; प्रयाणसमये वयंसा मनोशा वाचः—भ१; प्रणवो याज्या-समये वयंसा मनोशा वाचः—भ२-म; प्रयाणे वयसाममनोशा वाचः—श ॥ ९५२. २२. विश्वरूपाः । सर्वरूपाः—निक. ॥ ९५३. ३. अभिवृत्त्यैतान्—ई-मं-मु । अभितप्येमान्—बृहदे. ॥ ९५३. ४. उद्यतस्य तु—ई-मं-मु । उद्यतस्यैव—बृहदे. ॥ ९५३. ५. विष्णो इति—ई-मं-मु । विष्णविति—बृहदे. ॥ त्वृचा—मं । तृचा—ख; तृचा—ग; दृचा—ज्ञ-त२-न-श; दृचा—त३-४; वृचा—भ१; चृचा—भ२ । षृचा—मु । त्वृचि—बृहदे. ॥

[८. १०१.] ९५३. १०. तृतीया—ग-भं-मु । तृतीयादि—ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-श; तृतीया हि—त३-४ ॥ ९५३. २३. अहनि माध्यंदिने—ख-त१-भ-श-मु । माध्यंदिने—ग; गामु-पकर्मणि—ज्ञ-त२; माध्यंदिनो—त३-४-न-मं ॥ ९५४. ५. वर्षिष्ठक्षत्रौ—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ—ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा—ग-त३-४-न-श-मं ॥ ९५४. १८. पुनःपुनर्हवीतवे—ज्ञ-त१-३-भं-मु । पुनःपुनर्हवीतये—ख-त२; पुनर्हवीतवे—ग-घ-ज्ञ-त४-भ; पुनपुनर्हवीतवे—श ॥ ९५५. १३. उभा उभौ—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ—ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ—ग-त३-४-श-मं ॥ ९५६. २७. ते—श-मु । तव—ग-न-भ२; त—त२-३-४; मुवि—भ१; विभु—भ३; तत्—ख-घ-ज्ञ-मं ॥ ९५७. ५. आग-च्छन्ती—भ१-२ । आगच्छती—ख-ग-घ-त१-२-न-श-मं-मु ॥ ९५७. १४. चैतरेय—भं । चैतस्य—ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु; चेतस्ये—त४; चैतस्ये—न; चैतास्य—भ; चैतास्येव—श ॥ ९५७. १८. स प्रजा असृजत—भं-मु । ससृजे—ख-ग-श-त-न-भ-श; सं ससृजे—ग२ ॥ ९५७. २०. पराभूताः—ग-न-भ-भं-मु । पारभूताः—ख-त१-२-३; परभूताः—ज्ञ; पाराभूताः—त४ । भाष्योद्धृतः शतपथब्राह्मणगतः पाठः तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यंदिनशाखयोः पाठाभ्यां भिन्नः ॥

[८. १०२.] ९५८. १०. पावकविशेषणविशिष्टो—ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो—भ१; पावकविशेषणे विशिष्टो—भ२; पावकविशेषणे विशिष्टो—ख-त-न-मं-मु ॥ ९५८. १२-१३. यविष्टयोर्वा—ग-श-भं-मु । यविष्ययोर्वा—ख-त; यविष्टयोर्वा—न-भ ॥ ९५८. १४. इत्यष्टा°—ग-त२-भ१-भं-मु । अष्टा°—ख-त३-श; इष्टा°—न ॥ ९५८. ३०. सः त्वम्—ई-मु । मं-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९. २५. भवामेति—ख-ग-घ-त-न-श । भवामेति—भ१; भवति—भ३ । भवेमेति—भ२-मं-मु ॥ ९६०. १२. वाशिनमिति वा—ख-ग-श-ज्ञ-त१-२-४-न-भ२-भं-मु । वाशिनमिति वा—त३-श; च—भ१-३ ॥ ९६०. २७. अन्तरिक्ष्या माध्यमिके—ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अन्तरिक्ष्या माध्यमिकं—ग; अंतरिक्षं माध्यमिके—घ; अत्चित्तरिक्ष्या माध्यमेके—त१; अन्तरिक्ष्या माध्यमिको—

त४ । आंतरिदया माध्यामिके-भ३-मं-मु ॥ ९६१. ८. धीतिभिः निधानैः—ग-मं-मु । 'धीति-भिरिधानः' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥ ९६१. २२. वनन्वति काष्ठानि हन्ति—ग-भ२-मं-मु । वनन्वती काष्ठानि संति—ख-त१-२; वनन्वति काष्ठानि संति—श-भ१-३; वनन्वती काष्ठानि हंति—त४-श; वनन्वती काष्ठानि न-घ१; वनन्वती काष्ठानि त्वंति—च ॥ ९६१. २३. काष्ठानि—ख-ग-त-न-भ-श-मु । घ-मं-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ९६२. १. यानि कानि चेति—ग-श-भ-श-मं-मु-तै. सं. । यानि कानि चेवि—ख-त१-२; यानि चेवि—त३-४ ॥ ९६२. २. सर्वमस्मै स्वदते—ग१-त१-२-३-भ-श-मं-मु-तै. सं. । सर्वदस्मै स्वदक्ष-ख; अस्मै स्वदते-ग२; सर्वस्मै स्वदते-श-त४ ॥ ९६२. १२. प्रज्वलयति—ग-घ-भ२-३ । प्रज्वलति—श । प्रज्वलति—ख-त-न-भ१-मं-मु ॥

[८. १०३] ९६२. १८-२१. आभिप्लविके...राजन्नमे इति—मु । प्र मंहिष्ठायेति आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अमे इति । उपाकर्मणि मंडलाद्यामे याहीत्येषा । सूत्रितं मा चिदाभे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नम इति—ग । आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । मा चिदाभे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नम इति—ख-त-न-भ-श-मं । मॅक्समुल्लरमहाशयः एवमत्र पाठः स्यादिति संभावयति—'आभिप्लविकेषूक्त्येषु मैत्रावरुणस्य प्र मंहिष्ठायेति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च । अभि प्रयांसि बाहसा प्र मंहिष्ठाय गायत । आ. ७. ८. । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यंतद्दोम आमे याहीत्येषा । सूत्रितं च । आमे याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नम हविः । आ. गृ. ३. ५. ७. । इति ' ॥ अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु-पुस्तकानुसारेण च स्वीकृतः पाठः ॥ ९६३. १३. कुर्वाणान् मनुष्यान् । कुर्वाणान् मनुष्यान्—ऽ-मं-मु । रेजन्ते कम्पन्ते—ऽ-मं । 'रेजन्त' इति पदपाठः । रेजन्त कम्पन्ते—मु ॥ ९६३. २०. प्रणेतुम्—ग । प्रणेतुं—मं-मु इतरेषु च ॥ ९६३. २१. मर्तो—ख-श-त१-२-३-भ३-मु । मतेः—घ१; मर्ता—त४-न-श । मर्त्यो—ग-भ१-२-मं ॥ ९६३. २८. तथा—ग-त४-न-भ१-३ । यथा—ख-घ-श-त२-भ२-मं-मु ॥ ९६४. २. धारयाम्—ख-ग-घ-त-न । धारयामः—भ-श-मं-मु ॥ ९६४. १६. सः—मं-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २०. हे—मं । हे ये—त१ । ये—मु इतरेषु च ॥ ९६४. २१. प्र गायत—ख-घ-श-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मं-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ९६४. २७. अस्य अग्नेः—ख-घ-त१-श-मं-मु । तस्याग्नेः—ग-न; तस्यास्राग्नेः—त३-श; तस्यास्याग्नेः—भ ॥ ९६५. २६. अभिगमनैरपि । अस्मादनन्तरं 'स्तुवन्ति' इत्येतादृशं क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयः ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलानि

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्विंश सूक्तानि । तत्र ' त्वं ह्यग्ने ' इति प्रयोदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । ' त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाजः षष्ठं मण्डलमपश्यत् ' इत्यनु-
क्रान्तस्वात् मण्डलद्रष्टा स एव भरद्वाज ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया
अग्निर्देवता । पशोः^१ हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवक्नीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रितं च—
' त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह ' (आश्व. श्रौ. ३. ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि
एतदादिसूक्तपदं द्वितीयवर्गम् । सूत्रितं च—' त्वं ह्यग्ने प्रथम इति षण्णां द्वितीयमुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ.
४. १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्रं तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म् होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथमः । मनोता । अस्याः । धियः । अभवः । दस्म् । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणाः । दुस्तरितु । सहः । विश्वस्मै । सहसे । सहध्वै ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽप्रथमः देवानां मध्ये प्रथमः प्रथमः प्रकृष्टतमः पूर्वभावी वा ऽत्वं ऽमनोता ऽहि
देवानां मनो यत्रोतं संबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्दः ' अग्निः सर्वां मनोतामौ मनोताः
संगच्छन्ते ' (ऐ. ब्रा. २. १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थः । हे ऽदस्म दर्शनीय ऽअस्याः
ऽधियः अस्य कर्मणः ऽहोता देवानामाह्वता ऽअभवः भवसि । हे ऽवृषन् कामानां ऽर्षितः ऽत्वं ऽसीं
सर्वतः ऽदुष्टरीतु दुहिंस्यमहिंस्यं ऽसहः बलम् ऽअकृणाः अकरोः । किमर्थम् । ऽविश्वस्मै ऽसहसे
सर्वस्यापि बलवतः शत्रोः ऽसहध्वै अभिभवनाय ॥

अधा हाता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयभीडयः सन् ।

तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अधे । होता । नि । असीदः । यजीयान् । इळः । पदे । इषयन् । ईडयः । सन् ।

तम् । त्वा । नरः । प्रथमम् । देवयन्तः । महः । राये । चितयन्तः । अनु । ग्मन् ॥२॥

वअध अधुना हे अग्ने वयजीयान् अतिक्रान्तेन यथा त्वं वहोता होमनिष्पादकः सन् वइळः भूम्याः वेदिलक्षणायाः वपदे स्थाने वन्यसीदः निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । वइषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमङ्ग-मिच्छन् वईड्यः स्तुरयः वसन् । वतं तादृशं वस्वा त्वां वप्रथमम् इतरदेवताभ्यः पूर्वं वदेवयन्तः देवं त्वामात्मानं इच्छन्तः वनरः नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः वमहः महते वराये धनाय वचितयन्तः जानन्तः स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा वअनु वग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैस्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यन्तम् । बहुऽग्निः । वसव्यैः । त्वे इति । रयिम् । जागृवांसः । अनु । ग्मन् ।

रुशन्तम् । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपावन्तम् । विश्वहा । दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

ववृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण वबहुभिः अनेकैः ववसव्यैः वसुभिः ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा साधुं वयन्तं गच्छन्तं त्वाम् वअनु वग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमानाः । कीदृशास्ते । वस्वे त्वयि देवे वरयिं धनं वजागृवांसः प्रयच्छन्त इत्यर्थः । कीदृशं स्वामित्युच्यते । वरुशन्तं दीप्तवर्णम् वअग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं वदर्शतं दर्शनीयं वबृहन्तं महान्तं ववपावन्तं विश्वहा सर्वेषु कालेषु वदीदिवांसं दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रवं आपन्नमृक्तम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्तः । श्रवस्यवः । श्रवं । आपन् । अमृक्तम् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायां । ते । रणयन्त । समदृष्टौ ॥ ४ ॥

वदेवस्य द्योतमानस्याग्नेः वपदम् आहवनीयस्थानं^१ वनमसा हविषा स्तोत्रेण वा व्यन्तः गच्छन्तः वश्रवस्यवः अङ्गमिच्छन्तः पूर्वं यजमानाः वश्रवः सर्वत्र श्रूयमाणमङ्गम् वअमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम् वआपन् आमुवन्ति । हे अग्ने वते तव वभद्रायां स्तुत्यायां वसंदृष्टौ निमित्तायां वरणयन्त^२ रमयन्ति^२ ।

१. ख-आहवनीयं स्थानम्; ग-श-आहवनीयादिस्थानम् । २. ख-घ-क्ष-त-न-भ-य-र-‘रणयन्त रमयन्ति’ नास्ति ।

व्यशियानि यज्ञयोग्यानि वनामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि वदधिरे धारयन्ति ।
अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि वदधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां रायं उभयासो जनानाम् ।

त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदभिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । वर्धन्ति । क्षितयः । पृथिव्याम् । त्वाम् । रायं । उभयासः । जनानाम् ।

त्वम् । त्राता । तरणे । चेत्यः । भूः । पिता । माता । सदम् । इत् । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने वत्वां वक्षितयः मनुष्या ऋत्विजः वपृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
वउभयासः उभयविधानि पशुपशुरुपाणि वजनानां यजमानानां संबन्धीनि वरायः धनानि ऋत्विजः
अध्वर्यादयः वत्वां स्वामुद्दिश्य वर्धन्ति । अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम्
अर्थाय प्राप्तुं त्वां वर्धन्ति । हे वरणे दुःखान्तरकाम्ने वत्वं वक्षेयः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् वत्राता रक्षिता
वभूः भवसि । किंच वमानुषाणां मनुष्याणां स्तोत्राणामस्माकं वसदमित् सर्वदा वपिता वमाता च
मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥ ॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान् ।

तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप जुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः । सः । प्रियः । विक्षु । अग्निः । होता । मन्द्रः । नि । ससाद । यजीयान् ।

तम् । त्वा । वयम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । उप । जुबाधः । नमसा । सदेम ॥ ६ ॥

वसः वअग्निः वसपर्येण्यः पूज्यः वप्रियः कामानां पूरकः वविक्षु प्रजासु वहोता होमनिष्पादकः
वमन्द्रः मदनीयः वयजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा । एवं महानुभावोऽग्निः वनि
वषसाद निषण्णोऽभूत् । अथ प्रत्यक्षकृतः । वतं वत्वा तादृशं त्वां ववयं यजमानाः वदमे गृहे वदीदिवांसं
दीप्यमानं वजुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः वनमसा स्तोत्रेण वउप वआ
वसदेम आसादयेम । अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः ।

त्वं विशो अनयो दीधानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम् । त्वा । वयम् । सुऽध्यः । नव्यम् । अग्ने । सुम्नायवः । ईमहे । देवऽयन्तः ।

त्वम् । विशः । अनयः । दीधानः । दिवः । अग्ने । बृहता । रोचनेन ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तादृशां महानुभावं ऽनव्यं स्तुत्यं ऽत्वा त्वां ऽसुध्यः शोभनबुद्धयः ऽसुम्नायवः
सुखमिच्छन्तः ऽदेवयन्तः देवं त्वामिच्छन्तः ऽवयम् ऽईमहे यावामहे । स्तुम इत्यर्थः । हे ऽअग्ने ऽत्वं
ऽदीधानः दीप्यमानः सन् । केन । ऽबृहता महता ऽरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीधानः ऽविशः प्रजाः
स्तोतृनस्मान् ऽदिवः स्वर्गम् ऽअनयः अगमयः । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्धः ।
आदित्यमार्गेणेत्यर्थः ॥

विशां कृवि विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कृविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । नितोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।

प्रेतिऽषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

ऽशश्वतीनां नित्यानां ऽविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ऽविशपतिं स्वामिनं ऽकृविं क्रान्तदर्शिनं
ऽनितोशनं शश्रूणां हिंसकं ऽवृषभं कामानां वर्षकं ऽचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ऽप्रेतीषणिं प्राप्त-
गमनम् ऽइषयन्तम् अन्नं कुर्वन्तं ऽपावकं शोधकं ऽराजन्तं दीप्यमानं दीपयन्तं वा ऽरयीणां लाभाय
ऽयजतं यष्टव्यम् ऽअग्निं स्तुम इति शेषः ॥

सो अग्र ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।

य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

सः । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । यः । ते । आनट् । सम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।

यः । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभिः । विश्वा । इत् । सः । वामा । दधते । त्वाऽऊतः ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने त्वां ऽसः ऽमर्तः स यजमानः ऽईजे यजते । ऽशशमे ऽच स्तौति । ' शशमानः '
(नि. ३. १४. २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म । ऽयः यजमानः ऽते तव ऽसमिधा
मह ऽहव्यदातिं हविषां दानम् ऽआनट् करोति । किंच ऽयः यजमानः ऽनमोभिः स्तुतिभिः ऽआहुतिम्
आज्यादिलक्षणां ऽपरि ऽवेदं परितो वेत्ति । ददातीत्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽत्वोतः त्वया रक्षितः
सन् ऽविश्वेत् सर्वाणि ऽवामा वननीयानि धनानि ऽदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।

वेदीं सूनो सहसो गीभिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभिः । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यैः ।

वेदीं । सूनो इति । महमः । गीःऽभिः । उक्थैः । आ । ते । भद्रायां । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे ^१अग्ने ^२महे महते ^३अस्मै ^४ते तुभ्यं ^५महि महत् अत्यधिकं ^६विधेम परिचरेम । कैरिस्थुच्यते ।
^७नमोभिः नमस्कारैः ^८समिधा वा ^९उत अपि च ^{१०}हृद्यैः हविर्भिः । हे ^{११}सहस्रः ^{१२}सूनो^१ ^{१३}वेदी वेद्यां
^{१४}गीर्भिः स्तोत्रैः ^{१५}उच्यैः शक्रेण विधेमेति संबन्धः । किंच ^{१६}ते तव ^{१७}भद्रायां स्तुत्यायां ^{१८}सुमती
शोभनानुग्रहबुद्धौ ^{१९}आ ^{२०}यतेम आगच्छेम । भवेमेत्यर्थः ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य स्तरुत्रः ।

बृहद्भिर्वाजैः स्थविरिभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । यः । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रवःऽभिः । च । श्रवस्यः । तरुत्रः ।

बृहत्ऽभिः । वाजैः । स्थविरिभिः । अस्मे इति । रेवत्ऽभिः । अग्ने । विऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने ^१यः त्वं ^२रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^३भासा दीप्या ^४वि ^५आ ^६ततन्थ व्यतनोः । किंच
^७तरुत्रः तारकस्त्वं ^८श्रवोभिः स्तुतिभिः ^९श्रवस्यः ^{१०}च भवसि हे तादृश ^{११}अग्ने ^{१२}बृहद्भिः महद्भिः
^{१३}वाजैः अन्नैः ^{१४}स्थविरिभिः स्थविरैः स्थूलैः ^{१५}रेवद्भिः रजिमद्भिः ^{१६}अस्मे अस्मदर्थं ^{१७}वितरं विशिष्टतरं
^{१८}वि ^{१९}भाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्रसो सदमिद्वैह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।

पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्वः ।

पूर्वीः । र्षः । बृहतीः । आरेऽअघाः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे ^१वसो वासक धनवन् वाग्ने ^२नृवत् मनुष्यैरुपेतं धनं ^३सदमित् सर्वदा ^४अस्मे अस्मासु ^५धेहि
स्थापय । किंच ^६भूरि प्रभूतान् ^७पश्वः पशून्^२ धेहि^३ । किमर्थम् । ^८तोकाय अस्मरपुत्राय ^९तनयाय
तत्पुत्राय । किंच ^{१०}पूर्वीः पूरयिष्यः^३ कामानां बह्व्यो वा ^{११}बृहतीः^४ महस्यः^५ ^{१२}आरेअघाः । आरे दूरेऽवानि
यासु ताः । तादृशः ^{१३}दृषः उक्तलक्षणान्यन्नानि ^{१४}भद्रा भद्राणि ^{१५}सौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि ^{१६}अस्मे
अस्मासु ^{१७}सन्तु भवन्तु ।

‘पुरूष्यग्ने’ इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रवतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘पुरूष्यग्ने
पुरुधा त्वाया स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे’ (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

१. त-सूनो देव । २. ख-झ-न-भ-र-पशून्वाधेहि; श-पशन् विधेहि । ३. ख-झ-भ-प्रेरयिष्यः ।

४. ख-झ-न-भ-र-बृहतीर्महतीर्महत्यः; त-य-महतीर्महत्यः ।

पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।

पुरुणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरुणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।

पुरुणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥ १३ ॥

हे ऽअग्ने ऽराजन् ऽते तव ऽपुरुणि बहूनि ऽपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ऽवसूनि धनानि ऽवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ऽअश्यां ध्याभ्यां भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सप्तम्यन्तं चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपदं संबुद्धयन्तं चकार । हे ऽपुरुवार बहुभिर्वरणीय ऽअग्ने ऽराजनि राजमाने ऽत्वे त्वयि ऽपुरुणि बहूनि ऽवसु वसूनि ऽत्वे त्वां ऽविधते परिचरते मह्यं दातव्यानि ऽसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमथांश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्धाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं हि' इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पमाप्तेयम् । अन्या पट्पञ्चाशदक्षरा शकरी आदितो दशानुष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—'त्वं ह्येकादशानुष्टुभं शक्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आप्तये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूच्यते हि—'त्वं हि क्षैतवदग्ना यो होताजनिष्ट' (आश. श्रौ. ४. १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शंसनीयं प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'त्वं हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश. श्रौ. १०. २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यशः । अग्ने । मित्रः । न । पत्यसे ।

त्वम् । विऽचर्षणे । श्रवः । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽहि त्वं खलु ऽक्षैतवत् । क्षितिः क्षयोऽपचयः । तस्संबन्धि क्षैतं शुष्कं काष्ठम् । तपुर्कं ऽयशः अन्नं हविलक्षणं ऽपत्यसे अभिपतसि^१ गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । ऽमित्रो ऽन । अहरभिमानी

देवो मित्रः । स इव । यद्वा यज्ञ इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैतं निवासकं हविलक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरेश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईदृशिषे । अतः कारणात् हे वचिर्चर्षणे विशेषण सर्वस्य द्रष्टः वसो वासकाग्रे वत्वं वश्रवः श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं वन । अयं नशब्दश्चार्थे । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च वपुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीभिरीळते ।

त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयः । यज्ञेभिः । गीःऽभिः । ईळते ।

त्वाम् । वाजी । याति । अवृकः । रजःऽतूः । विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

हे अग्ने वत्वां वहि वस त्वामेव खलु वचर्षणयः मनुष्याः वयज्ञेभिः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः वगीभिः स्तुतिभिः वईळते स्तुवन्ति । अपि च वाजी । वाजो गमनम् । तद्वा न् सूर्यः वत्वां वयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘ अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्माद्भिर्द्वारात्तं दृश्ये ’ (तै. ब्रा. २. १. २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन कश्चित् श्रूयते—‘ अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः ’ (तै. ब्रा. १. ६. ३. ९) इति ‘ वायुः सप्तिरादित्यो वाजी ’ (तै. ब्रा. १. ७. ८) इति च । कीदृशो वाजी । अवृकः हिंसकरहितः वरजस्तूः । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिकक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता विश्वचर्षणिः सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुर्मिन्धते ।

यद्द स्य मानुषो जनः सुम्रायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सजोषः । त्वा । दिवः । नरः । यज्ञस्य । केतुम् । इन्धते ।

यत् । ह । स्यः । मानुषः । जनः । सुम्रायुः । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसजोषः सजोषसः सह प्रीयमाणाः वदिवः स्तुतेः वनरः नेतार ऋत्विजः वयज्ञस्य वकेतुं प्रज्ञापकं वत्वा त्वाम् वइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति वेदुष्यते । वयद् यदा खलु वस्यः सः वमानुषः मनोरपत्यभूतः वजनः जातो यजमानो होता वा वसुम्रायुः सुम्रं सुखमात्मन इष्यन् अवध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे जुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थः ॥

ऋध्वस्ते सुदानवे धिया मर्तैः शशमते ।

ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । यः । ते । सुदानवे । धिया । मर्तैः । शशमते ।

ऊती । सः । बृहतः । दिवः । द्विषः । अंहः । न । तरति ॥ ४ ॥

वक्रधत् । स यजमान ऋध्नुयान् हे अग्ने वसुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ तत्र संबन्धना^१ षधिया कर्मणा वयः^२ मर्तः^३ मरणधर्मा यजमानः वशमते शान्त्यति । यद्वा । शमतिः^४ स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्तः सन् स्तौति । वसः यजमानः वबृहतः महतः विद्वः दीप्तस्य^५ तत्र संबन्धिन्या वजती ऊत्या रक्षया द्विवः द्वेष्टृन् अंहो वन आहननशीलं पापमिव^६ तरति^६ अतिक्रामति ॥

सुमिधा यस्त आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।

व्यावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सुम्ऽइधा । यः । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्यः । नशत् ।

व्याऽवन्तम् । सः । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने, सुमिधा समिन्धनहेतुभूतेनेधेन सह वते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृतां^६ मन्त्रसंस्कृताम्^६ आहुतिं वयः मर्त्यः मनुष्यः नशत् व्यामुयात् । नशतिर्व्यासिकर्मा । वसः मनुष्यो यजमानः वव्यावन्तम् । वयाः शाखाः पुत्रपौत्रादिलक्षणाः । तद्युक्तं वशतायुषं बहुविधाञ्च चिरकाल-जीवनं वा क्षयं गृहं पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋष्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।

सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेषः । ते । धूमः । ऋष्वति । दिवि । सन् । शुक्रः । आऽततः ।

सूरः । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेषः दीप्तस्य वते तव शुक्रः निर्मलः शुभ्रवर्णो वा धूमः दिवि अन्तरिक्षे आततः वेस्तीर्गः सन् ऋष्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाम्ने सूरौ न सूर्य इव कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तुयमानः स्वं द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे खलु ॥

अथा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।

रष्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अथ । हि । विक्षु । ईड्यः । असि । प्रियः । नुः । अतिथिः

रष्वः । पुरिऽइव । जूर्यः । सूनुः । न । त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

वअथ अपि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् ईड्यः स्तुत्यः असि भवसि । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात् नः अस्माकम् अतिथिः । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रियः असि । यद्वा ।

१. ष-त-संबन्धिन्या । २. त-मर्त्यः । ३. न-शान्त्यतिः । ४. ग-त-व्याप्तस्य । ५. ख-पापं तरति; भ-य-पापं च तरति । ६. त-तनूकृत्वा संस्कृतम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि । तथा वपुरीष नगर्यां वज्र्यः जीर्णो बृद्धो हितोपदेष्टा राजिव वरुषः रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि । तथा वसूनुर्न पुत्र इव वत्रययाच्यः यजमानैः प्रातव्यः^१ पालयितव्यो भवसि । त्रायतेरेतद्रूपम् । यद्वैतस्सुनोर्विशेषणम् । विघातपःकर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाच्यः । यातेरौणादिक आच्यप्रत्ययः । स्पृहयाच्य इति यथा । अथवा त्रययाच्यो जन्मत्रयं प्राप्तः । जन्मत्रयं स्मर्यते— 'मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्पृष्टम्' (मनु. २. १६९) इति । तादृशः पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि ॥

ऋत्वा हि द्रोणे अज्यसेऽग्ने वाजी न कृत्व्यः ।

परिज्मेव स्वधा गयोऽत्यो न ह्यार्यः शिशुः ॥ ८ ॥

ऋत्वा । हि । द्रोणे । अज्यसे । अग्ने । वाजी । न । कृत्व्यः ।

परिज्माऽइव । स्वधा । गयः । अत्यः । न । ह्यार्यः । शिशुः ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वऋत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण वद्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्यां विद्यमानस्त्वम् वअज्यसे वहि व्यज्यसे^२ खलु । तथा वाजी वन वेजनवानश इव वकृत्व्यः । कृत्रीति कर्मनाम । हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता । स यथा पुरुषं वहति तद्वद्दविर्वहनमग्नेरशसादृश्यम् । तथा वपरिज्मेव परितः सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं वस्वधा । अन्ननामैतत् । अन्नं वगयः गृहं च भवसि । उभयोर्दातेत्यर्थः । अपि च वशिशुः जातमात्रो बालोऽपि त्वम् वअत्यो वन सततगामी जाल्यश इव वह्यार्यः कुटिलमितस्ततो गन्तासि । ' ह्य कौटिल्ये ' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

कारिर्ग्रामभेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या ' त्वं त्या ' इति । सूत्रितं च— ' त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

त्वं त्या चिदच्युताग्ने पशुर्न यवसे ।

धामा ह यत्तै अजर वना वृश्चन्ति शिक्तसः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चित् । अच्युता । अग्ने । पशुः । न । यवसे ।

धाम । ह । यत् । ते । अजर । वना । वृश्चन्ति । शिक्तसः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वत्वं वत्या तानि काष्ठानि । चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रमः । वअच्युता अच्युतानि च्याचयितुमशक्यान्यपि । अस्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । वयवसे घासे विसृष्टः वपशुर्न पशुरिव । स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्वं प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थः । हे वअजर जरारहिताग्ने वयत् यस्य ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति षष्ठा लुक् ॥ वशिक्तसः दीप्तस्य वते तव वधाम^३ धामानि तेजांसि ववना वननीयानि संभजनीयान्यरण्यानि ववृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वान्त्रान्वयः । वह इत्येतत्पादपूरणम् ॥

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।

समृधो विशपते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।

समृऽधः । विशपते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां विशां यजमानानां दमे गृहे त्वं होता देवानामाह्वाता सन् वेषि हि स्तुतिं हवींषि वा यतः कामयसे अतः कारणात् विशपते विशां पालकाग्ने समृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् कृणु कुरु । कृत्वा च हे अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने हव्यम् अस्मदीयं हविः जुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अंहांसि दुरिता तरेम

ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम् ।

ता । तरेम् । तव । अवसा । तरेम् ॥ ११ ॥

हे मित्रमहः अनुकूलदीप्ते देव दानादिगुणयुक्त अग्ने रोदस्योः धावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं देवान् यष्टव्यामिन्द्रादीन् अच्छ आभिमुख्येन नः अस्माकं सुमतिं स्तुतिं वोचः ब्रूहि । दिवः स्तुतेः नृन् नेतृनस्मान् सुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं स्वस्तिम् अविनाशं वीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च दिषः द्वेष्टन् शत्रून् अंहांसि पापानि दुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च तरेम अतिक्रमेम । तथा ता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि तरेम । उक्त एवार्थो दाढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने तव अवसा रक्षणेन द्वेष्टप्रभृतीनत्यन्तं तरेम ॥ ॥ २ ॥

‘अग्ने स क्षेषत्’ इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेषदत्पा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।

यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेषत् । ऋतेऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।

यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे वअग्ने वसः यजमानः वक्षेपत् श्रियति^१ निवसति । चिरकालं जीवेदित्यर्थः । कीदृशो यज-
मानः । वक्तृपाः कृतस्य यज्ञस्य पालकः वक्तेजाः यज्ञनिमित्तं जातः । उषित्वा च वते स्वदीयं
वदेवयुः देवानारमन इच्छन् स यजमानः वउरु विस्तीर्णं वज्योतिः सूर्याख्यं वनशते प्राप्नोति । हे वदेव
द्योतमानाम्ने वयं वमर्तं मनुष्यं यजमानं वमित्रेण ववरुणः । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च वसजोषाः
सह प्रीयमाणः वःवं वस्यजसा ध्याजनसाधनेनायुधेन वअंहः अंहसः पापात् वपासि रक्षसि स यजमानः
इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

इजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाम्नये ददाश ।

एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नाहो मर्तं नशते न प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

इजे । यज्ञेभिः । शशमे । शमीभिः । ऋधत्स्वाराय । अम्ये । ददाश ।

एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टिः । न । अंहः । मर्तम् । नशते । न । प्रदृष्टिः ॥ २ ॥

यः यजमानः वऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्य तादृशाय वअम्ये वददाश
हवीषि ददाति स यजमानः वयज्ञेभिः सर्वैर्यज्ञैः वइजे इष्टवान् भवति । तथा वशमीभिः कर्मभिः
कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः वशशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फलं लभत इत्यर्थः । अपि च
वतं यजमानं वयशसां यशस्विनां पुत्राणाम् वअजुष्टिः अप्राप्तिः न वएव वनशते नैव प्राप्नोति ।
पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थः । तथा वमर्तं मनुष्यं तम् वअंहः पापं वन नशते । तथा वप्रदृष्टिः अनर्थहेतुः
प्रदर्थश्च^२ तं वन प्राप्नोति ॥

सुरो न यस्य दृशतिरेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।

हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूरः । न । यस्य । दृशतिः । अरेपाः । भीमा । यत् । एति । शुचतः । ते । आ । धीः ।

हेषस्वतः । शुरुधः । न । अयम् । अक्तोः । कुत्र । चित् । रण्वः । वसतिः । वनेजाः ॥ ३ ॥

वसूरो वन सूर्यस्येव^३ वयस्यः अग्नेः वदृशतिः दर्शनम् वअरेपाः पापरहितम् । हे अग्ने वयत् यस्य वते
तव वशुचतः उज्वलतः वधीः धारयित्री ज्वाला वभीमा भयंकरा सती वआ समन्तात् वएति गच्छति ।
यः वअयम् अग्निः वहेषस्वतः शब्दयुक्ताः वशुरुधो वन^४ शुचः शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च वअक्तोः । अकुरिति
रात्रिनाम । तेन च तत्र संचारी राक्षसादिलक्ष्यते । राक्षसादेः स्वभूता ददातीति शेषः । सोऽयं ववसतिः
सर्वेषामावासभूतः ववनेजाः अरण्ये जायमानः वकुत्रा वचित् ऋधिदेव स्थाने पर्वताप्रादौ वरण्वः
रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्षो अस्य भसदश्चो न यमसान आसा ।

विजेहेमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम् । महि । वर्षः । अस्य । भसत् । अश्वः । न । यमसानः । आसा ।

विजेहेमानः । परशुः । न । जिह्वाम् । द्रविः । न । द्रावयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

वअस्य^१ अग्नेः वपुम् गमनसाधनभूतो मार्गः वतिग्मं तीक्ष्णं स्पष्टुमशक्यम्वात् । अस्य च ववर्षः रूपं वमहि महत् प्रभृतं वअसत् दीप्यते ॥ 'अस भर्त्सनदीप्तयोः' इति धातुः ॥ कीदृशोऽग्निः । वअश्वो वन अश्व इव वआसा आस्येन वयमसानः लृणादिकं नियच्छन् । तथा वपरशुर्न । यथा परशुः स्वकीयां धारां काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीयां वजिह्वां ज्वालां वविजेहमानः तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन् । तथा वदारु काष्ठं वधक्षन् वहन् वद्रचिर्न । द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकारः । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं वद्रावयति । मूर्तेभूते सर्वं भरुमसात्करोतीत्यर्थः ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत् तेजोऽयसो न धाराम् ।

चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेर्न द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

सः । इत् । अस्ताऽइव । प्रति । धात् । असिष्यन् । शिशीत् । तेजः । अयसः । न । धाराम् ।

चित्रऽध्रजतिः । अरतिः । यः । अक्तोः । वेः । न । द्रुषद्वा । रघुपत्मऽजंहाः ॥ ५ ॥

वस वइत् स खल्वग्निः वअस्तेव बाणादेः क्षेप्तेव वप्रति वधात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते । यथा धन्वी लक्ष्याभिसुख्येन बाणं संधत्ते तथा ज्वालां संधत्त इत्यर्थः । प्रतिधाय च वअसिष्यन् ज्वालां प्रक्षेप्यन्^२ वतेजः स्वकीयं वशिशीत् निश्यति तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वअयसो वन वधाराम् । यथा अयोमयस्य परश्वधैर्धारां प्रक्षेपसुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत् । तीक्ष्णीकृत्य च वचित्रध्रजतिः विचित्रगतिः वअक्तोः रात्रेः वअरतिः अभिगन्ता वेर्न पक्षीव वद्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् वरघुपत्मजंहाः लघुपतनसमर्थपादः । एवंभूतः सन् वयः अभिर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३ ॥

स ई रेभो न प्रति वस्ते उस्त्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः ।

नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नृनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नृन् ॥ ६ ॥

सः । ईम् । रेभः । न । प्रति । वस्ते । उस्त्राः । शोचिषा । रारपीति । मित्रमहाः ।

नक्तम् । यः । ईम् । अरुषः । यः । दिवा । नृन् । अमर्त्यः । अरुषः । यः । दिवा । नृन् ॥ ६ ॥

वस वई सोऽयमग्निः वरेभो वन स्तुरयः सूर्य इव वउस्त्राः दीप्ता ज्वालाः^३ वप्रति ववस्ते आच्छादयति । तथा वमित्रमहाः सर्वेषामनुकूलप्रकाशः सन् वशोचिषा तेजसा वरारपीति भृशं शब्दं करोति । वयः वई योऽयमग्निः वनक्तं रात्रौ वअरुषः आरोचमानः सन् वदिवा अहनीव वनृन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति । पुनर्यच्छब्दः पूरकः । तथा वअमर्त्यः अमरणधर्मा वअरुषः आरोचमानो रोषरहितो वा वयः अग्निः वदिवा द्योतमानेन तेजसा वनृन् नेतृनाम्नीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । नक्तं रात्रौ योऽयमग्निरुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नृन् नेतृन् देवान् हविर्भिः संयोजयति । यः दिवा नृनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

दिवो न यस्य विधृतो नवीनोद्भृषा रूक्ष ओषधीषु नूनोत् ।

घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिवः । न । यस्य । विधृतः । नवीनोत् । वृषा । रूक्षः । ओषधीषु । नूनोत् ।

घृणा । न । यः । ध्रजसा । पत्मना । यन् ।

आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

वदिवो वन दीप्तस्य सूर्यस्येव विधृतः विधातु रश्मीकुर्वतः यस्य अग्नेः वनवीनोत् भृशं शब्दोऽभृत् । एतदेव व्याचष्टे । वृषा कामानां वर्षिता रूक्षः दीप्तः सोऽग्निः वओषधीषु दृष्टमानासु वनूतोत् भृशं शब्दमकरोत् । यस्य च घृणा वन संचलनशीलेन दीप्तेनेव ध्रजसा गमनशीलेन तेजसा पत्मना हृतस्तत उत्पतता यन् गच्छन् वर्तते सोऽग्निः दम् अस्मच्छत्रन् दमयन् सुपत्नी शोभनपतिके वरोदसी छावापृथिव्या वसुना धनेन वा पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्कैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।

शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायःऽग्निः । वा । यः । युज्येभिः । अर्कैः । विद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभिः । शुष्मैः ।

शर्धः । वा । यः । मरुताम् । ततक्ष । ऋभुः । न । त्वेषः । रभसानः । अद्यौत् ॥ ८ ॥

यस्य अग्निः धायोभिर्वा धारकैरश्वैरिव युज्येभिः युज्यैः स्वयमेव युज्यमानैः अर्कैः अर्चनीयैः दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्निः विद्युन्न विद्युदिव स्वेभिः स्वकीयैः शुष्मैः शोषकैस्तेजोभिः दविद्योत् विद्योतते । यस्य च मरुताम् एतस्संज्ञकानां देवानां शर्धो वा बलमिव ततक्ष तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति । शोषयतीति यावत् । सोऽयम् ऋभुर्न उरु भासमानः सूर्य इव त्वेषः दीप्तः रभसानः वेगं कुर्वन् अद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ४ ॥

‘यथा होतः’ इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमामेयम् । ‘यथा होतः’ इत्यनुक्रान्तिम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।

एवा नो अद्य समना समानानुशन्नप्र उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होतः । मनुषः । देवऽताता । यज्ञेभिः । सूनो इति । सहसः । यजासि ।

एव । नः । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे होतः देवानामाह्वतः सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने यथा वेन प्रकारेण मनुषः मनोः प्रजापतेर्यजमानस्य देवताता । यज्ञनामैतत् । देवतातौ यज्ञे यज्ञेभिः यजमानसाधनैर्हविर्भिः यजासि

देवान् यजसि एव' एवं' हे ए अग्ने एनः अस्माकम् एअद्य अस्मिन् यज्ञे एसमानान् एवसदृशानिन्द्रादीन्
 एउषान् कामयमानस्त्वम् एउशतः कामयमानान् यष्टव्यान् एदेवान् एसमना क्षिप्रं एयक्षि यज ।
 बद्धा । समानं मन्यन्ते' अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञः । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावां चक्षणिर्न वस्तोरभिर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात् ।

विश्वायुयो अमृतो मर्त्येषुषभूद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

सः । नः । विभाऽवा । चक्षणिः । न । वस्तोः । अग्निः । वन्दारु । वेद्यः । चनः । धात् ।

विश्वऽआयुः । यः । अमृतः । मर्त्येषु । उषःऽभुत् । भूत् । अतिथिः । जातऽवेदाः ॥ २ ॥

वस्तोः अहनि चक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव विभावा विशेषेण दीप्यमानः वेद्यः सर्वैज्ञांतव्यो
 लम्भनीयो वा वसः अग्निः एनः अस्मभ्यं वन्दारु वन्दनीयं स्तुत्यं चनः अन्नं धात् दधातु
 प्रयच्छस्वित्यर्थः । विश्वायुः सर्वाङ्गः सर्वेषां जीवनहेतुर्वा अमृतः मरणरहितः वतिथिः हविर्वहनाय
 सततगामी एजातवेदाः जातानां वेदिता जातधनो वा एवंभूतः ययः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु
 एउषभूद्भूत् उषःकालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वश्रान्वयः ॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः ।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्रस्य चिच्छिभ्रथपूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्यावः । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्रम् । भासांसि । वस्ते । सूर्यः । न । शुक्रः ।

वि । यः । इनोति । अजरः । पावकः । अश्रस्य । चित् । शिश्रथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

एन इति संप्रत्यये । उक्तं च—' अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः ' (निरु. ७. ३१) इति ।
 एधावः स्रोतारः संप्रतीदानीं यस्य अग्नेः एअभ्रं महत्कर्म एपनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्निः एसूर्यो एन सूर्य
 इव एशुक्रः शुक्रवर्णः' सन् एभासांसि तेजांसि एवस्ते आच्छादयति । एयः च एअजरः जरारहितः
 एपावकः सर्वस्य शोधकोऽग्निः एवि एइनोति' भासा सर्वं द्याप्नोति सोऽयम्' एअश्रस्य एचिन् व्यापन-
 शीलस्यापि राक्षसादेः एपूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि एशिश्रथत् हिनस्ति । ' भ्रथ क्रथ हिंसायाम् '
 इति धातुः ॥

वृषा हि सुनो अस्यसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्माम् ।

स त्वं न ऊर्जसन् ऊर्जं धा राजैव जेरवृके क्षेप्यन्तः ॥ ४ ॥

वृषा । हि । सुनो इति । असि । अघ्नऽसद्वा । चक्रे । अग्निः । जनुषा । अजम् । अन्नम् ।

सः । त्वम् । नः । ऊर्जऽसन्ने । ऊर्जम् । धाः । राजाऽइव । जेः । अवृके । क्षेपि । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. त-एवमेव । २. त-मन्यते । ३. श-उषभूद्भूद्भूत् । ४. घ-श-शुक्रवर्णः । ५. त-य-य इनोति ।
 ६. श- सोऽयमग्निः ।

हे वसूने सहस्रः पुत्र । यद्वा ' वृ प्रेरणे ' । सर्वस्य प्रेरकाम्ने वक्ष्या वदनीयः स्तुत्यः वअसि वहि । परः पादः परोक्षकृतः । वअग्रसद्वा अग्रसु अदनीयेषु हविःषु सीदन् हविःस्वीकरणाद्योपविशान् वअग्निः वजनुषा जन्मना स्वभावतः एव वअज्जम् । गृहनामैतत् । गृहम् वअन्नं च यजमानानां वचके करोति । वऊर्जसने^१ ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने वनः अस्मभ्यं वसः तादृशः वस्वम् वऊर्जम् अन्नं वधाः देहि । तथा वराजेव वजेः अस्मच्छत्रून् जय । एतत्सर्वार्थम् वअष्टुके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्यागारे वअन्तः मध्ये वक्षेपि निवस^२ ॥

नितिक्ति यो वारुणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्रयत्येत्यक्तून् ।

तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न हुतः पततः परिहुत् ॥ ५ ॥

निऽतिक्ति । यः । वारुणम् । अन्नम् । अत्ति । वायुः । न । राष्ट्रीं । अत्ति । एत्ति । अक्तून् ।

तुर्याम । यः । ते । आऽदिशाम् । अरातीः । अत्यः । न । हुतः । पततः । परिऽहुत् ॥ ५ ॥

वयः अग्निः ववारुणं तमसां निवारकं स्वकीयं तेजः वनितिक्ति निश्चयति तीक्ष्णीकरोति । ' तिज निशाने ' इति धातुः । यश्च वअन्नं यष्टभिर्दीयमानं हविर्लक्षणम् वअत्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते—' अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निः ' (ऐ. ब्रा. १. ८) इति । सोऽग्निः ववायुर्न वायुरिव वराष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । राष्ट्रं राज्यम् । तद्वा । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे^३ तद्वात् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थः । तादृशः सन् वअक्तून् रात्रीः वअत्येति अतिक्रामति । तद्गतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थः । वयं च स्वप्नसादात् वतुर्याम तं हिंस्याम वयः जनः वते तुभ्यम् वआदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषाम् वअरातीः अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घः । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातृन्^४ ते त्वां प्रत्यादिशामादेष्टुणामाचक्षणानामस्माकं यो जनो विरोधी तं हिंस्याम । एवं च वअरत्यो वन शीघ्रगामी जात्यश्व इव वहुतः हिंसकान्^५ वपततः^६ आभिसुरत्येन गच्छतः शत्रून् वपरिहुत् परिगत्य हन्ता भव ॥ इतरतेहिंसार्थस्यैतद्रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरकैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।

चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीर्यन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्यः । न । भानुमत्ऽग्निः । अकैः । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।

चित्रः । नयत् । परि । तमांसि । अक्तः । शोचिषा । पत्मन् । औशिजः । न । दीर्यन् ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वरोदसी धावाष्टुधिष्वौ वभासा दीप्त्या ववि वआ वततन्थ विशेषेणाच्छाद्यसि । तत्र दृष्टान्तः । वभानुमद्भिः प्रभावद्भिः वअकैः अर्चनीयैः किरणैः वसूर्यो वन । यथा सूर्य आतनोति तद्वात् । परोऽर्धैर्चैः परोक्षकृतः । वपत्मन् । पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्गः । तस्मिन् वऔशिजो^७ न । उशिजः

१. त-स्वभावेन । २. त-हे ऊर्जसने । ३. घ१-ग-श-निवससि; च-निवसति; त-निवासे । ४. ख-झ-भ-र-सर्वमेष्टे; घ-त-श-सर्वमीष्टे । ५. ख१-झ-न-भ-य-र-दातृन् । ६. त-हिंसकादन्यतः; य-हिंसकानपततः अभिपततः ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्धीशिशजः सूर्यः । स इव वदीयन् गच्छन् शोषिषा तेजसा भक्तः^१
संछिद्यः अत एव विश्वः चायनीयोऽग्निः तमांसि वैशान्यन्धकाराणि परि गयत् परिणयति परितो
गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागाश्चिबर्तयतीत्यर्थः ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्येमे ।

इन्द्रं न त्वा शर्वसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रऽतमम् । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ।

इन्द्रम् । न । त्वा । शर्वसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाः ॥ ७ ॥

हे अग्ने मन्द्रतमं स्तुत्यतमं त्वाम् अर्कशोकैः अर्चनीयैः पूजनीयैः शोकैर्दीप्तिभिर्युक्तं हि
यस्मात् ववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयैः प्रशस्यैर्दीप्तिकरैः स्तोत्रैः साधनभूतैस्त्वां
संभजामहे तस्मात् महि महत् नः अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोषि शृणु । हे अग्ने नृतमाः स्तुतीनां नेतृत्वा
कृत्विजः शर्वसा बलेन वायुं गन्तारम् । यद्वा^२ । वायुमिव शर्वसा युक्तम् इन्द्रं न इन्द्रमिव
देवता देवतात्मानं त्वां राधसा हविलक्षणेन धनेन पृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयायाः
'सुपां सुलक्' इति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्यंहः ।

ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुन्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । नः । अग्ने । अवृकेभिः । स्वस्ति । वेषि । रायः । पथिभिः । परि । अंहः ।

ता । सूरिभ्यः । गृणते । रासि । सुन्नम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ८ ॥

हे अग्ने नः अस्मान् अवृकेभिः । वृकाः स्तेनाः । तद्वहितैः पथिभिः मार्गैः रायः धनानि
नु क्षिप्रं स्वस्ति क्षेमेण वेषि गमय प्रापय । अंहः अंहसः पापात् परि । उक्तलक्षणेर्मार्गैः पारय
चास्मान् । यानि स्वया सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो देयानि सुन्नानि^३ ता तानि^४ सुन्नं सुन्नानि सुखानि
गृणते स्तुवते मद्यं रासि देहि । वयं च शतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् सुवीराः । वीर्यो-
जायन्त इति वीराः पुत्रादयः । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिताः सन्तः मदेम^५ हृष्याम^६ ॥ ॥ ६ ॥

'हुवे वः' इति सप्तमं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुवे
वः सप्त' इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तो विनियोगः ॥

१. ख-भ-य-अक्तः सिक्तः । २. त-अथवा । ३. त-त्रलयुक्तम् । ४. त-'सुन्नानि ता
तानि' नास्ति । ५. त-शोभनपुत्रादिसहिताः । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-मदेम मोदेम । ७. घ-हृष्येम;
त-हृष्यामः ।

हुवे वः सुनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम् ।

य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अधुक् ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुनुम् । सहसः । युवानम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । यविष्ठम् ।

यः । इन्वति । द्रविणानि । प्रचेताः । विश्वऽवाराणि । पुरुऽवारः । अधुक् ॥ १ ॥

हे अग्ने वः । स्वस्येयन बहुवचनम् । त्वां मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः हुवे आह्वयामि । कीदृशम् । सहसः बलस्य सुनुं पुत्रम् । अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते । युवानं नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितारं वा अद्रोघवाचम् । अद्रोघध्व्या प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम् । यविष्ठम् अतिशयेन युवानम् । प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः पुरुवारः पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयः संभजनीयः अधुक् अद्रोग्धा यजमानानाम् एवंभूतः यः अग्निः विश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि संभजनीयानि प्रशस्यानि द्रविणानि धनानि इन्वति प्रेरयति । स्तोत्रभ्यो ददातीति यावत् । तं त्वां हुव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतदोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः ।

क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके ॥ २ ॥

त्वे इति । वसूनि । पुरुऽअनीक । होतः । दोषा । वस्तोः । आ । ईरिरे । यज्ञियासः ।

क्षामेऽइव । विश्वा । भुवनानि । यस्मिन् । सम् । सौभगानि । दधिरे । पावके ॥ २ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्वातरग्ने त्वे त्वयि दोषा रात्रौ वस्तोः अहनि च यज्ञियासः यज्ञाहां यजमानाः वसूनि हविलक्षणाणि धनानि एरिरे आभिसुख्येन प्रेरयन्ति प्रापयन्ति । जुह्वतीत्यर्थः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि क्षामेय क्षमायां भूयामिव यस्मिन् पावके शोधकेऽग्नौ सौभगानि धनानि सं दधिरे देवाः सम्यक् निहितवन्तः । 'अग्नौ वामं वसु सं न्यदधत' (तै. सं. १. ५. १. १) इति ब्राह्मणम् । तस्मिन्स्वयीति पूर्वत्र योज्यम् ॥

त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम् ।

अत इनोषि विधते चिकित्वो न्यानुषग्जातवेदो वसूनि ॥ ३ ॥

त्वम् । विक्षु । प्रऽदिवः । सीदः । आसु । क्रत्वा । रथीः । अभवः । वार्याणाम् ।

अतः । इनोपि । विधते । चिकित्वः । वि । आनुयक् । जातऽवेदः । वसूनि ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुरातनकालीनासु विक्षु प्रजासु आसु परिदृश्यमानासु च सीदः सीदसि । वैश्वानरात्मना वर्तसे । तथा क्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा वार्याणां वरणीयानां

धनानां वरधीरभवः । रंहयिता^१ यजमानेभ्यः प्रापयिताम् ।^२ वतः कारणात् हे वचिक्रिष्वः विद्वन्
 वजातवेदः जातानां प्राणिनां वेदितरग्ने^३ विधत्ते परिचरते यजमानाय ववसूनि धनानि वआनुषक्
 अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा ववि वद्वनोषि विविधं प्रेरयसि ॥

प्रवर्ण्येऽभिष्टवे 'यो नः सनुत्यः' इति द्रुचः । सूत्रितं च—'यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने
 भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति द्रुचाः' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।

तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

यः । नः । सनुत्यः । अभिऽदासत् । अग्ने । यः । अन्तरः । मित्रऽमहः । वनुष्यात् ।

तम् । अजरेभिः । वृषऽभिः । तव । स्वैः । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे वअग्ने वयः शत्रुः वसनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम् । अन्तर्हिते देशे वर्तमानः सन् वनः
 अस्मान् वअभिदासत् उपक्षयति बाधते । वयः च वअन्तरः अभ्यन्तरवर्ती सन् हे वमित्रमहः अनुकूल-
 दीप्ते मित्राणां महयितवोम्ने ववनुष्यात् हिंस्यात् वतम् उभयविधं हे वतपिष्ठ तसुतमाग्ने वतपसा तेजसा
 वतपस्वान् तेजस्वी स्वम् वअजरेभिः जरारहितैः ववृषभिः वर्षिनृभिः वृष्टिहेतुभूतैः^२ वतव स्वैः स्वभूतैः
 असाधारणैस्तेजोभिः वतप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।

स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युन्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

यः । ते । यज्ञेन । समऽइधा । यः । उक्थैः । अर्केभिः । सूनो इति । सहसः । ददाशत् ।

सः । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेताः । राया । द्युन्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राग्ने वते त्वां वयः यजमानः वयज्ञेन यागेन वददाशत् परिचरति ।
 वयः च वसमिधा समिन्धनसाधनेनेधेन । यश्च वउक्थैः शस्त्रैः वअर्केभिः अर्चनीयैः स्तोत्रैश्च परिचरति
 हे वअमृत मरणधर्मरहिताग्ने वसः यजमानः वमर्त्येषु मनुष्येषु वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः सन् वराया धनेन
 वद्युन्नेन द्योतमानेन वश्रवसा श्रवणीयेनाग्नेन यशसा वा ववि वभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूर्यमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।

यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

सः । तत् । कृधि । इषितः । तूर्यम् । अग्ने । स्पृधः । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।

यत् । शस्यसे । द्युऽभिः । अक्तः । वचःऽभिः । तत् । जुषस्व । जरितुः । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वसः त्वन् वृषितः प्रेषितः सन् वतूयं क्षिप्रं वतत् वृषि कुरु । किं तदित्यत आह । वसहस्वान् बलवांस्त्वं वस्पृधः स्पर्धमानान् वसहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन^१ तेजसा वा वबाधस्व विनाहाय । वबुभिः द्योतमानैस्तेजोभिः वअक्तः संसिक्तस्त्वं ववचोभिः स्तुतिरूपैर्वाच्यैः वयच्छस्यसे यस्त्वयसे^२ । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्रं स्तोतृभिः क्रियत इत्यर्थः । वतत् वमम्म मननीयं वघोषि घोषणीयं वजरितुः स्तोत्रं वजुपस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य 'अश्याम' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'अश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।

अश्याम वाजम्भि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽवः । सुवीरम् ।

अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वतव संबन्धिण्या वज्जती जस्या रक्षया वतं वकामम् वअश्याम प्राप्नुयाम । तमेव कामं विवृणोति । हे वरयिवः धनवचमग्ने वसुवीरं शोभनपुत्रादियुक्तं वरयिं धनम् वअश्याम प्राप्नुयाम । तथा ववाजयन्तः वाजमन्नात्मन इच्छन्तो वयं ववाजं त्वया दत्तमन्नम् वअभि आभिमुख्येन वअश्याम प्राप्नुयाम । हे वअजर जरारहितमग्ने वते त्वदीयम् वअजरं जरारहितं वद्युम्नं द्योतमानं यशश्च वअश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

'प्र नव्यसा' इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमग्नेयम् । 'प्र नव्यसा' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाग्निनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।

वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहसः । सूनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अवः । इच्छमानः ।

वृश्चत्स्वनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

वगातुम् उपगन्तव्यं स्तोतव्यं वा वसहसः वसूनुं बलस्य पुत्रमग्निम् वअवः अन्नं रक्षणं वा वइच्छमानः इच्छन् स्तोता वनव्यसा^३ नवतरेण वयज्ञेन युक्तः सन् वअच्छ आभिमुख्येन वप्र वजिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । वृश्चद्वनं वृष्णं^४ छिन्नं दग्धं^५ वनं येन तादृशं वकृष्णयामं कृष्णवत्मानं वरुशन्तं श्वेतवर्णं ववीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन वहोतारं यष्टारं वदिव्यं दिवि भवम् ॥

१. ज्ञ-त-परेषामभिभव० । २. ज्ञ-त-स्तूयसे । ३. ज्ञ-त-नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४. घ-निर्दग्धम्; श-शृक्तं निर्दग्धम् ।

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः ।

यः पावकः पुरुतमः पुरुणि पृथून्यभिरनुयाति भर्वन् ॥ २ ॥

सः । श्वितानः । तन्यतुः । रोचनस्थाः । अजरेभिः । नानदत्ऽभिः । यविष्टः ।

यः । पावकः । पुरुतमः । पुरुणि । पृथूनि । अग्निः । अनुयाति । भर्वन् ॥ २ ॥

वसः अग्निः । श्वितानः श्वेतमानः श्वेतवर्णो वर्तते । तन्यतुः शब्दकारी । रोचनस्थाः । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थितः । अजरेभिः जरारहितैः । नानदद्भिः अस्यर्थं शब्दं कुर्वन्निर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा । यविष्टः युवतमः । ययः । पावकः शोधकः । अग्निः । पुरुतमः अतिशयेन प्रभूतः सन् । पुरुणि बहूनि । पृथूनि स्थूलानि काष्ठानि । भर्वन् भक्षयन् । अनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तत इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

गार्हपत्यादीनां मिथः संसर्गोऽग्नये विविचय इष्टिः कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या^१ (आश्व. श्रौ. ३. १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।

तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातजूतासः । अग्ने । भामासः । शुचे । शुचयः । चरन्ति ।

तुविम्रक्षासः । दिव्याः । नवग्वाः । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्तः ॥ ३ ॥

हे शुचे शुद्ध दीप्त वा अग्ने । ते स्वदीयाः । वातजूतासः वातेन प्रेरिताः । शुचयः निर्मलाः । भामासः दीप्तयः । विष्वक् सर्वतः । वि चरन्ति विविधं गच्छन्ति । तुविम्रक्षासः बहूनि काष्ठानि स्पृशन्तः । दिव्याः दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवाः । नवग्वाः नूतनगमनास्ते रश्मयः । वना वनानि । वनन्ति संभजन्ते । दहन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । धृषता धर्षकेण तेजसा । रुजन्तः वनानि^२ भञ्जयन्तः ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वर्पन्ति विषितासो अश्वाः ।

अर्धं भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रासः । शुचयः । शुचिष्मः । क्षाम् । वर्पन्ति । विषितासः । अश्वाः ।

अर्धं । भ्रमः । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमानः । अधि । सानु । पृश्नेः ॥ ४ ॥

हे शुचिष्मः दीप्तिमन्नाग्ने । ते तव शुक्रासः शुभ्राः । ये शुचयः दीप्तयः । क्षां पृथिवीं भूमिं । वर्पन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थः । 'अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्याः'

१. त १-भर्वन् भजन् । २. न-अनुवाक्या । सूत्रितं च-वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विश इति । ३. ख-क्ष-भ-य-वना वनानि ।

(ऋ. सं. १. ६५. ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मयः वविषितासः वियुक्ताः वअश्वाः इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेषः । वअध अस्मिन् काले वते स्वदीयः वभ्रमः भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः वपृग्नेः नाना-
रूपाया भूमेः वअधि उपरि वसानु समुच्छ्रितं देशं पर्वताप्रादिकं प्रति वयातयमानः स्वकीयमग्नं
व्यापारयन् वउर्विया उरु बहुलं ववि वभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अधं जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।

शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अधं । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।

शूरस्येव । प्रसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःस्वर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

वअध अपि च ववृष्णः वर्षितुरग्नेः वजिह्वा ज्वाला वप्र वपापतीति प्रकर्षेण पुनःपुनः पतति
गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । वगोषुयुधो वनाशनिः वसृजाना । असुरैरपहतासु गोषु युष्यन्निद्रो गोषुयुत् ।
तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा वशूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य वप्रसितिः प्रबन्धनं यथान्यैः
दुःसहमेवम् वअग्नेः वक्षातिः ज्वाला सांडुमशक्येत्यर्थः । क्षीयन्ते दृशन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति
क्षायतेरधिकरणे किन् । अपि च वदुर्वर्तुः दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्यः वभीमः भयंकरोऽग्निः ववनानि
वदयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।

स बाधस्वप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।

सः । बाधस्व । अप । भया । सहः । अभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने वभानुना दीप्या वपार्थिवानि पृथिव्यां भवानि वज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥
गन्तव्यानि स्थानानि वमहः महतः वतोदस्य प्रेरकस्य वधृषता धर्षकेण रश्मिना सह वआ वततन्थ
आस्तृणासि आच्छादयसि । वसः स्वं वभया भयकरणानि वअप वबाधस्व । तथा वसहोभिः अभि-
भवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा वस्पृधः स्पर्धमानान् ववनुष्यन् हिंसन् ववनुषः हिंसकान् । शत्रूनि । वनि
वजूर्व निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उक्त्वासंभरणोद्येष्टावग्नेः क्षत्रवतः ' स चित्र ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ' स चित्र चित्रं
चितयन्तमग्ने अग्निरीशो बृहतः क्षत्रियस्य ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।

चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्रं चन्द्राभिर्गुणते युवस्व ॥ ७ ॥

सः । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रेऽक्षत्र । चित्रेऽतमम् । वयः । अधाम् ।

चन्द्रम् । रयिम् । पुरुवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्रं । चन्द्राभिः । गुणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे वचित्र चायनीय हे वचित्रक्षत्र विवित्रबल चायनीयधन वा हे वचन्द्र आह्लादकामे वसः
तादृशस्त्वं वचन्द्राभिः आह्लादयित्रीभिः स्तुतिभिः वगृणते स्तुवते । वचनव्यत्ययः । स्तुवन्नयः वअस्मे
अस्मभ्यं दातुं वरयि धनं वयुवस्व पृथक् कुरु । कीदृशं रयिम् । वचित्रं चायनीयं वचितयन्तं ज्ञापयन्तम् ।
धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते । वचित्रतमम् अतिशयेनाश्चर्यभूतं ववयोषां वयसोऽन्नस्य धातारं
प्रदातारं वचन्द्रम् आह्लादकं वपुस्वीरं पुरुभिर्बहुभिर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तं वबृहन्तं महान्तम् । ईदृशं
धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्स्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘मूर्धानम्’ इति सप्तवं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानरामिदेवताकम् । षष्ठीसप्तम्यौ जगत्स्यौ
शिष्टाः पञ्च त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्पन्तम्’ इति । गतः सूक्त-
विनियोगः । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितं—‘मूर्धानं दिवो
अरतिं पृथिव्या मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा’ (आश्व. श्री. ८. ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजमतिथिं जनानामसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । वैश्वानरम् । ऋते । आ । जातम् । अग्निम् ।

कविम् । सम्राजम् । अतिथिम् । जनानाम् । आसन् । आ । पात्रम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

वमूर्धानं शिरोभूतम् । कस्य । वदिवः षुलोकस्य वपृथिव्याः प्रथिताया भूमेः वअरतिं गन्तारम् ।
यद्वा । गन्तव्यं स्वामिन् ववैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् वऋते । ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा
नाम । निमित्तसप्तम्येषा । ऋतनिमित्तम् वआ अभिमुख्येन वजातं सृष्टयादावुत्पन्नं वकविं क्रान्तदर्शिनं
वसम्राजं सम्यग्जाजमानं वजनानां यजमानानाम् वअतिथिं हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा^१ ।
अतिथिवत्पूज्यम्^२ । वआसन् आसनि आस्ये । द्वितीयार्थे सप्तमी । आस्यभूतम् । अग्निप्रक्षणेनास्येन हि
देवा हवीषि भुञ्जते । वपात्रं पातारं रक्षकम् । यद्वा । आस्येन धारकम् । एवंगुणविशिष्टं वैश्वानरामिं
वदेवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा वआ वजनयन्त । यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन्^३ । अरण्योः
सकाशादुत्पादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम् । यज्ञानाम् । सदनम् । रयीणाम् । महाम् । आऽहावम् । अभि । सम् । नवन्त ।

वैश्वानरम् । रथ्यम् । अध्वराणाम् । यज्ञस्य । केतुम् । जनयन्त । देवाः ॥ २ ॥

वयज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां वनाभिं नहन् बन्धकं तथा वरयीणां धनानां वसदनं स्थान-
मेकनिलयं वमहां महान्तम् वआहावम् । आहुयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहावः । तादृशम् । यद्वा ।

वृष्टयुदकधारणमाहावं निपानस्थानीयम् । एवंभूतमग्निम् ^१अभि अभितः ^२सं ^३नवन्त स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति । तथा ^४वैश्वानरं विश्वेषां नराणां संबन्धिनम् ^५अध्वराणां यज्ञानां ^६वर्यं रथिनम् । यथा रथी स्वरथं नयति तद्गन्धेत्तारं ग्राहयितारं ^७गमयितारं ^८यज्ञस्य ^९केतुं प्रज्ञापकम् । एवंविधमग्निं ^{१०}देवाः स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ^{११}जनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यमे त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः ।

वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत् । विप्रः । जायते । वाजी । अमे । त्वत् । वीरासः । अभिमातिऽसहः ।

वैश्वानर । त्वम् । अस्मासु । धेहि । वसूनि । राजन् । स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे ^१अमे ^२वाजी हविलक्षणान्नवान् पुरुषः ^३त्वत् स्वतः सकाशात् ^४विप्रः मेधावी ^५जायते । तुभ्यं हविदानेन मेधावी भवति । तथा ^६वीरासः वीराः ^७त्वत् स्वतः ^८अभिमातिषाहः अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९वैश्वानर ^{१०}राजन् राजमानामे ^{११}त्वमस्मासु त्वज्जकेषु ^{१२}स्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि ^{१३}वसूनि धनानि ^{१४}धेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम् । विश्वे । अमृत । जायमानम् । शिशुम् । न । देवाः । अभि । सम् । नवन्ते ।

तवं । क्रतुभिः । अमृतऽत्वम् । आयन् । वैश्वानर । यत् । पित्रोः । अदीदेः ॥ ४ ॥

हे ^१अमृत मरणधर्मरहिताम्रे ^२विश्वे सर्वे ^३देवाः स्तोतारः ^४जायमानम् अरण्योः सकाशात् उत्पद्यमानं ^५त्वां ^६शिशुं ^७न पुत्रमिव ^८अभि सं ^९नवन्ते अभिसंस्तुवन्ति^{१०} । यद्वा । दीभ्यन्तीति देवा रश्मयः । ते सर्वे जायमानं त्वामभि सं नवन्ते अभिसंगच्छन्ते यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति । अपि च हे ^{११}वैश्वानर अमे ^{१२}यन् यदा ^{१३}पित्रोः पालयिष्योर्घावापृथिष्योर्मध्ये ^{१४}अदीदेः दीप्यसे तदानीं ^{१५}तव ^{१६}एवदीयेः ^{१७}क्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्गोभिः ^{१८}अमृतत्वं देवत्वम् ^{१९}आयन् यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यमे नकिरा दधर्ष ।

यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वहाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर । तवं । तानि । व्रतानि । महानि । अमे । नकिः । आ । दधर्ष ।

यत् । जायमानः । पित्रोः । उपऽस्थे । अविन्दः । केतुम् । वयुनेषु । अहाम् ॥ ५ ॥

१. घ-ज्ञ-त-न-श-यज्ञानां संबन्धिनम् । २. ज्ञ-त-प्रहीतारम् । ३. य-मरणरहिताम्रे । ४. न-अभिसंगच्छन्ते; श-अभिसंगच्छन्ते अभिसंस्तुवन्ति ।

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां संबन्धिन् वअग्ने वतव स्वहीयानि वतानि प्रसिद्धानि वव्रतानि कर्माणि वमहानि महान्ति वनकिरा वद्धर्षं न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते^१ । वयत् यदा त्वं वपित्रोः धावापृथिव्योः वउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे ववयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु वजायमानः सन् वअह्नां वकेतुं प्रज्ञापकं सूर्यं स्वर्भानुनावृत्तम् .वअविन्दः अलम्भयः । तमोरूपमसुरं स्वतेजसा. निवारयन्नस्थापय ह्यर्थः । तदा तानि व्रतानिती पूर्वत्रान्वयः ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।

तस्येदु विश्वा भुवनार्धि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य^१ । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिवः । अमृतस्य । केतुना ।

तस्य^२ । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहुः । सप्त । विऽस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्नेः वचक्षसा तेजसा वअमृतस्य उदकस्य वकेतुना प्रज्ञापकेन वदिवः बृलोकस्य वसानूनि समुच्छितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि वविमितानि निमित्तानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिताः । धूमविकारत्वात्तेषाम् । वतस्येदु तस्यैव वैश्वानरस्य वमूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते वविश्वा विश्वानि ध्यासानि वभुवना भुवनान्युदकानि वअधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा ववयाः शाखाः वइव वसप्त सर्पणशीलाः सप्तसंख्याः^३ वा वविस्रुहः नद्यश्च गङ्गायाः वरुरुहुः रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकलं जगदग्नेः सकाशादुपघत इत्यर्थः ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुकृतुवैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । यः । रजांसि । अमिमीत । सुऽकृतुः । वैश्वानरः । वि । दिवः । रोचना । कविः ।

परि । यः । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्धः । गोपाः । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

वसुकृतुः सुकर्मा वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः वयः अग्निः वरजांसि उदकानि लोकान् वा ववि वअमिमीत निमित्तवान् । तथा वदिवः बृलोकस्य संबन्धीनि वरोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि वकविः क्रान्तदर्शी सन् योऽग्निः ववि अमिमीत । वयः च वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि भूत-जातानि ध्यासान्युदकानि वा वपरि वपप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् वअदब्धः केनाप्यर्हिसितः वगोपाः सर्वस्य गोपायिता रक्षिता वअमृतस्य अमरणहंतोरुदकस्य वरक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेषः ॥ ११ ॥

‘पृक्षस्य’ इति सप्तचंमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानरामिदेवताकम् । आदितः^१ षट् जगात्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्तं—‘पृक्षस्यान्या त्रिष्टुप्’ इति । चातुर्विंशिकेऽहन्यामिमारुते इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णो शर्धाय’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । आभिष्टविके पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्तं वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो वृष्णो शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यामिमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवत्यामिमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवैदसः ।

वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोमइव पवते चारुरग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्णः । अरुषस्य । नू । सहः । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातवैदसः ।

वैश्वानराय । मतिः । नव्यसी । शुचिः । सोमःऽइव । पवते । चारुः । अग्रये ॥ १ ॥

पृक्षस्य संवृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृक्षं हविलक्षणमन्नम् । तद्वतः । वृष्णः कामानां वर्धितुः । अरुषस्य आरोचमानस्य । जातवैदसः जातानां वेदितुर्वैश्वानराग्नेः । सहः बलमभिभवनसमर्थं । विदथा विद्ये यज्ञे । नू क्षिप्रं । प्र । वोचं प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थः । एको नुशब्दः पूरकः । नव्यसी नवतरा । शुचिः निर्मला यद्वा स्तोत्राणां शोधयित्री । चारुः शोभना । मतिः मननीया स्तुतिश्चास्मै । वैश्वानराय । अग्रये । पवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थः । सोमइव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥ .

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रैतपा अरक्षत ।

व्यन्तरिक्षमभिमीत सुकतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्निः । व्रतऽपाः । अरक्षत ।

वि । अन्तरिक्षम् । अभिमीत । सुकतुः । वैश्वानरः । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

सः वैश्वानरः । अग्निः । व्रतपाः व्रतस्य पालकः । परमे उत्कृष्टे । व्योमनि व्योमन्याकाशे । जायमानः सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् । व्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च । अरक्षत रक्षति । अन्तरिक्षं च । वि । अभिमीत । एतदुपलक्षितान्क्वीन् लोकाभिर्मितवान् । तथा । सुकतुः शोभनकर्मा । वैश्वानरः अग्निः । महिना स्वमहिम्ना तेजसा । नाकं शुभ्रकम् । अस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

व्यस्तभ्राद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोऽज्योतिषा तमः ।

वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्रात् । रोदसी इति । मित्रः । अद्भुतः । अन्तःऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।

वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।

वैश्वानरः । विश्वम् । अधत्त । वृष्यम् ॥ ३ ॥

१ मित्रः मित्रभूतः सर्वेषाम् १ अद्भुतः महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्निः १ रोदसी घावापृथिव्यां १ व्यस्तभ्रात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थः । तथा १ ज्योतिषा तेजसा १ तमः अन्धकारं च १ अन्तर्वावत् अन्तर्हितं तिरोहितम् १ अकृणोत् अकरोत् ॥ वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च १ धिषणे धारयिष्यौ घावापृथिव्यौ १ चर्मणीव यथा पशोर्विंशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा १ वि १ अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं बहुना १ वैश्वानरः अयमग्निः १ विश्वं सर्वं १ वृष्यं वीर्यम् १ अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत् विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।

आ दूतो अभिमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषाः । अगृभ्णत् । विशः । राजानम् । उप । तस्थुः । ऋग्मियम् ।

आ । दूतः । अभिमम् । अभरत् । विवस्वतः । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवतः ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । १ अपाम् अन्तरिक्षस्य १ उपस्थे उपस्थाने मध्ये १ महिषाः । महिषामैतत् । महान्तो मरुतः १ अगृभ्णत् अगृह्णन् । इमं वैश्वानरं वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थः । गृहीत्वा च १ विशाः प्रजाः १ राजानं स्वामिनम् १ ऋग्मियम् अर्चनीयम् १ उप १ तस्थुः अस्तुवन् । अपि केमं १ वैश्वानरम् १ अभि पुरा सूर्यसमीपे विद्यमानं १ दूतः वेगवान् देवानां दूतो वा १ मातरिश्वा वायुः १ परावतः दूरदेशात् १ विवस्वतः आदित्यात् १ आ १ अभरत् इमं लोकं प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदध्यं गृणन्नयोऽग्ने रयि यशसं धेहि नव्यसीम् ।

पव्येवं राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदध्यम् । गृणत्ऽभ्यः । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।

पव्याऽइव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥ ५ ॥

हे १ अग्ने १ युगेयुगे काले काले १ विदध्यम् । विदधो यज्ञः । तदहं त्वामुद्दिश्य १ नव्यसीं नवतरां स्तुतिं १ गृणन्नयः उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्यं १ रयिं धनं १ यज्ञासं यज्ञस्त्विनं पुत्रं च १ धेहि विधेहि कुरु ।

किंच हे वराजन् राजमान वअजर जरारहितान्ने वपव्येव वज्रेणेवास्मीयेन वतेजसा ववनिनं वन वृक्षमिव
वअचशंसम् अचस्यानर्थस्य शंसितारं शशुं वनीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा वजि ववृश्च
निजहि' ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।

वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्सु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुवीर्यम् ।

वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्ने । तव । उतिभिः ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वअस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु वमघवत्सु हविलक्षणेन धनेन युक्तेषु वअग्रं
धनं वधारय स्थापय । कीदृशम् । वअनामि अनमनीयमनवहार्यम् वअजरं जरारहितमनश्वरं वसुवीर्यं
शोभनीयवीर्योपेतम् । किंच हे वैश्वानर वअग्ने तवोतिभिः त्वत्संबन्धिभी रक्षणैः ववयं वशतिनं शत-
संख्यायुक्तं शतपुरुषयुक्तं वा तथा वसहस्रिणं ववाजम् अन्नं वजयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।

रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभिः । तव । गोपाभिः । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिसधस्थ । सूरीन् ।

रक्ष । च । नः । ददुषाम् । शर्धः । अग्ने । वैश्वानर । प्र । च । तारीः । स्तवानः ॥ ७ ॥

हे वइष्टे यष्टव्य एषणीय वा वत्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-
यतनेषु यष्टव्यैर्देवैः सहावतिष्ठमानाम्ने वअदब्धेभिः केनाप्यहिसितैः वतव त्वदीयैः वगोपाभिः गोपकैः
रक्षकैस्तेजोभिः वअस्माकं वसूरीन् अस्मदीयान् स्तोतृन् वपाहि रक्ष । हे वैश्वानर वअग्ने वददुषां
हवीषि दत्तवतां वनः अस्माकं वशर्धः बलं वरक्ष वच । वस्तवानः स्तूयमानस्त्वं वप्र वच वतारीः
प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

‘अहश्च’ इति सप्तचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्याच वैश्वानरामिदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘अहश्च’
इति । व्युत्कृते दशरात्रे षष्ठेऽह्न्यामिमास्तत्राग्ने वैश्वानरनिविद्धानमिदम् । सूच्यते हि—‘अहश्च कृष्णं
मध्वो वो नाम’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।

वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाम्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अहः । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभिः ।

वैश्वानरः । जायमानः । न । राजा । अवं । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्निः । तमांसि ॥ १ ॥

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति ऽअहः । ऽकृष्णं कृष्णवर्णम् । एतस्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसा कृष्णवर्णा रात्रिः ऽच ऽअर्जुनं ऽच सौरेण तेजसा शुक्रवर्णम् ऽअहः दिवसश्च ऽरजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्तौ ऽवेद्याभिः वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः^१ ऽवि ऽवर्तेते विविधं पर्यावर्तेते । यद्वा । रजसो द्यावापृथिव्यौ । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयं प्रत्यावर्तेते । एतच्च^२ वैश्वानराग्रेराज्ञया^३ इति शेषः । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्यः । स च ऽवैश्वानरः ऽअग्निः ऽजायमानो ऽन ऽराजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमानः राजेव ऽज्योतिषा तेजसा ऽतमांसि ऽअवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा । अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।

कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि पुरो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । समुऽअरे । अतमानाः । कस्य । स्वित् । पुत्रः । इह । वक्त्वानि । पुरः । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महेश्वमाख्यास्यङ्गुपिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपाद्यतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते । ऽतन्तुम् । तन्तवः पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि । तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि च । तानि ऽअहं ऽन ऽवि ऽजानामि । तथा ऽओतुम् । ओतवस्तिरश्रीनानि सूत्राणि । तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च । तान्यहं ऽन वि जानामि । अपि चैतदुभयसाध्यं तं पटं यज्ञलक्षणं ऽन वि जानामि ऽयं पटं यज्ञलक्षणं ऽसमरे संगमने देवयजने ऽअतमानाः सततं चेष्टमाना ऋत्विजः ऽवयन्ति तन्तूनोत्तंश्च संतन्वन्ति । वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थः । ऽइह अस्मिन् लोके ऽकस्य ऽस्वित् । स्वित्दिति वितर्के । कस्य खलु ऽपुत्रः मनुष्यः ऽवक्त्वानि वक्त्वानि तानीमानि ऽपरः परस्तादमुग्मिन् लोके वर्तमानो यः सूर्यस्तस्य ऽपित्रा ऽअवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनाऽग्निः सन् ऽवदाति वदेत् । न कश्चिदपि प्रवदितुं शक्नोतीत्यर्थः । एतच्च संप्रदायविज्ञिरुक्तं—'वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्वि यः स्थितः । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तवः ॥ यजूंषि चेष्टाश्रौतुः स्याद्ब्रह्म वातश्वयमध्वरः । परः परः स्थितः सूर्यः पिताग्निः पार्थिवो मतः' इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपाद्यतीत्याध्वविदो मन्यन्ते । तन्तुं तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि विद्यदादीन्यपञ्चकृतानि भूतानि न विजानामि । ओतुमोत्तं पञ्चकृतानि स्थूलाऽन्योत्थानीयान्यपि विद्यदादीनि न विजानामि । न च तत्कार्यं पटस्थानीयं प्रपञ्चं विजानामि यं प्रपञ्चं समरे तन्तूनामोत्तूनां च संगमनेऽतमानाः सततं चेष्टमानाः संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति । तेषां भोगार्थमीध्वरः सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते । इहास्मिन्निषये परः परस्ताद्बुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्त्वानीमान्यवरेणावाचीनेन सृष्टयुत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्टः सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति । वदेत् । स्वोपपत्तेः प्राचीनं वृत्तान्तमजानानः कश्चिदपि न वदेदित्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र- स्वप्रवृत्तिभिः' नास्ति; श-स्ववृत्तिभिः । २. ध-एतस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ- वैश्वानरस्याग्रेराज्ञया; २-वैश्वानराज्ञया; श-वैश्वानरो राज्ञः ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यतुथा वदाति ।

य ई चिकेतत् अमृतस्य गोपा अवश्वरन्यरो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

सः । इत् । तन्तुम् । सः । वि । जानाति । ओतुम् । सः । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।

यः । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपाः । अवः । चरन् । परः । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन^१ प्रकारेण^१ दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्निः जानाति वदति केथनया प्रतिपादयति ।
वस^२ इत् स एव वैश्वानरोऽग्निः^२ वतन्तुं तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतकृत्वाणि^३ वि
जानाति तथा^४ सः^४ एव^४ ओतुम्^४ ओतुस्थानीयानि यजूष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति ।
ऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये^५ वक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि^५ वदाति वदेत् ।^५ यः
अयं वैश्वानरः^६ अमृतस्य^६ गोपाः^६ उदकस्य गोपायिता रक्षिता^६ अवः^६ अवस्तात् भूलोके^६ चरन्^६ पार्थि-
वाग्निरूपेण संचरन्^६ परः^६ परस्ताद्वि^६ अन्येन^६ सूर्यात्मना^६ पश्यन्^६ सर्वं जगत् प्रकाशयन्^६ ईम्^६ इमानि
परिदृश्यमानानि^६ सर्वाणि भूतानि^६ चिकेतत्^६ जानाति स एवेति पूर्वत्र संबन्धः । यद्वा । स इत् स एव
तन्तुं तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नाभ्यः कश्चित् । तथोतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि
च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्यतुथा काले काले यदा यदा
विद्यासंप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्दद्वेक्षेत्यत आह । यो वैश्वानरो
विश्वन्नरात्मकः परमात्मा मृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावांऽवस्तात् संसारदशायां चरन्
अन्तःकरणोपेतः^७ जीवात्मभावेन संचरन्^७ परः^७ परस्ताद्विद्याया उर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन
निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन्^७ सर्वं जगत् प्रकाशयन्^७ ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा
च परमात्मानं प्रकृत्य श्रूयते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ’ (श्वे. उ. ६. १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।

अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा^१ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथमः । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योतिः । अमृतम् । मर्त्येषु ।

अयम् । सः । जज्ञे । ध्रुवः । आ । निऽसत्तः । अमर्त्यः । तन्वा । वर्धमानः ॥ ४ ॥

वअयं वैश्वानरोऽग्निः^१ प्रथमः^१ आद्यः^१ होता । मानुषो हि होता द्वितीयः । हे मनुष्यास्तम्^२ इमं
पश्यत भजतेत्यर्थः ।^२ मर्त्येषु मरणस्वभावेषु^३ शरीरेषु^३ अमृतं मरणरहितम्^४ इदं वैश्वानरास्यं^४ ज्योतिः
जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थः । अपि च^५ सः^५ अयम्^५ अग्निः^५ ध्रुवः^५ निश्चलः^५ आ समन्तात्^५ निषत्तः
निषण्णः सर्वव्यापी अत एव^६ अमर्त्यः^६ मरणरहितोऽपि^६ तन्वा शरीरेण संबन्धात्^६ जज्ञे जायते ।
वर्धमानः च भवतीति उपचर्यते ॥

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृश्ये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।

विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृश्ये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति ।

विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ॥

√ध्रुवं निश्चलं √मनः मनसः तस्मादपि √जविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् इन्द्रां वैश्वानराख्यं √ज्योतिः √पतयत्सु गच्छत्सु^१ जङ्गमेषु प्राणिषु √अन्तः मध्ये √निहितं प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् । √दृश्ये √कम् । दर्शनार्थम् । किं च √विश्वे सर्वे √देवाः च √समनसः समानमनस्काः √सकेताः समान-प्रज्ञाश्च सन्तः √एकं मुख्यं गन्तारं वा √क्रतुं कर्मणां कर्तारं √साधु सम्यक् √अभि √वि √यन्ति आभि-मुख्येन विविधं प्रामुख्येन सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठं मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्तं ध्रुवं निश्चलं निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘अनेजदेकं मनसो जवीयः’ (वा. सं. ४०. ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्यं निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्’ (तै. आ. ८. १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृश्ये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति^२ । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवाः सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्याः समनसो मनसा सह वर्तमानाः सकेताः सतेजस्काः सन्त एकमद्वितीयं क्रतुं सृष्ट्यादीनां कर्मणां कर्तारं विश्वनारात्मकं^३ परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविधं गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थः । तथा च श्रूयते—‘तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ (बृ. उ. ४. ४. १६) इति ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीरुदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।

वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णा । पतयतो । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।

वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।

ऊँ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानरं श्रोतुकामस्य √मे मम √कर्णा कर्णौ √वि √पतयतः विविधं गच्छतः । श्रोतव्यानां तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानरं दिदक्षमाणस्य मम √चक्षुः इन्द्रियं √वि पतयति विविधं गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा √ज्योतिः प्रकाशकं √हृदये हृदयपुण्डरीके √आहितं निहितं √यत् बुद्ध्याख्यं तत्त्वम् √इदमपि √वि पतयति विविधं गच्छति वैश्वानरात्मानं ज्ञातुम् । अपि च √दूर-आधीः । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यानां यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । √मे मदीयं √मनः च √वि √चरति विविधं प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु √किं √स्वित् अहं

वैश्वानरस्य रूपमिति वक्ष्यामि । वकिमु वतु किमु खलु संप्रति वमनिष्ये ममसा प्रपत्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्द्प्रज्ञेन मया ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥

विश्वे देवा अनमस्यन्भियानास्त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरौऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

विश्वे । देवाः । अनमस्यन् । भियानाः । त्वाम् । अग्ने । तमसि । तस्थिवांसम् ।

वैश्वानरः । अवतू । ऊतये । नः । अमर्त्यः । अवतू । ऊतये । नः ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर^१ वतमसि अन्धकारे वतस्थिवांसं स्थितवन्तं वत्वां विश्वे सर्वे देवाः व अनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतोः । व भियानाः अन्धकाराद्भीताः । तादृशः व अमर्त्यः मरणरहितः वैश्वानरः अग्निः वनः अस्मान् व ऊतये ऊत्या रक्षणेन व अवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

‘पुरो वः’ इति सप्तचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्यमाग्नेयम् । सप्तमी विशिका द्विपदा विरार्द शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरो वो द्विपदान्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रितं च—‘पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि तं सुप्रतीकमिति षट्’ (आश्व. श्री. ४. १३) इति ॥

पुरो वो मन्द्रं दिव्यं सुवृक्तिं प्रयति यज्ञे अग्निमध्वरे दधिध्वम् ।

पुर उक्थेभिः स हि नो विभावा स्वध्वरा करति जातवेदाः ॥ १ ॥

पुरः । वः । मन्द्रम् । दिव्यम् । सुवृक्तिम् । प्रयति । यज्ञे । अग्निम् । अध्वरे । दधिध्वम् ।

पुरः । उक्थेभिः । सः । हि । नः । विभावा । सुअध्वरा । करति । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः यूयं मन्द्रं मोदनं स्तुर्यं वा दिव्यं दिवि भवं सुवृक्तिं सुष्टु दोषैर्वर्जितं सुखेनावर्जनीयं वा एवंगुणम् अग्निं प्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने अध्वरे रक्षःप्रभृतिभिराहंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् यज्ञे पुरः व दधिध्वं पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधसं कुरुत । व उक्थेभिः स्तुतशस्त्रैश्च पुरः दधिध्वम् । विभावा विशेषण दीप्यमानः जातवेदाः जातानां वेदिता वसः अग्निः व हि यस्मात् वनः अस्मान् स्वध्वरा शोभनयागान् करति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वयः ॥

तष्टु घुमः पुर्वणीक होत्रग्ने अग्निभिर्मनुष इधानः ।

स्तोमं यमस्मै ममतेव शूषं घृतं न शुचिं मतयः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । घुमः । पुरुअनीक । होतः । अग्ने । अग्निभिः । मनुषः । इधानः ।

स्तोमम् । यम् । अस्मे । ममताऽइव । शूषम् । घृतम् । न । शुचिं । मतयः । पवन्ते ॥ २ ॥

हे वसुमः दीप्तिमन् वपुर्वणीक बहुज्वाल वहीतः देवानामाह्लातः वअग्ने वअग्निभिः तवावयवर्-
भूतैरन्वैरग्निभिः सार्धम् वदधानः समिध्यमानः दीप्तः सन् वमनुषः मनुष्यस्य स्तोत्रुः वतमु तं स्तोमं
शृण्वति शेषः । उ इति पादपूरणम् । वयं वस्तोमं स्तोत्रं वशूषं सुखकरं वधृतं वन पवित्राभ्याम्
उत्पृतं घृतमिव वक्षुचि क्षुद्धम् वअस्मि अग्नये वमतयः मन्तारः स्तोतारः वममतेष । ममता नाम
मह्यवादिनी दीर्घतमसो माता । सेव वपवन्ते पुनन्ति संस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थः । तं
स्तोममित्यन्वयः ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः ।

चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्ब्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । सः । श्रवसा । मर्त्येषु । यः । अग्नये । ददाश । विप्रः । उक्थैः ।

चित्राभिः । तम् । ऊतिऽभिः । चित्रऽशोचिः । ब्रजस्य । साता । गोऽमतः । दधाति ॥ ३ ॥

वसः^१ यजमानः वमर्त्येषु मनुष्येषु^२ मध्ये^३ वश्रवसा अग्नेन वपीपाय वर्धते वविप्रः मेधावी वयः
यजमानः वउक्थैः स्तुतिभिः सार्धं हवींषि वददाश प्रयच्छति । वतं यजमानं वचित्रशोचिः विचित्र-
दीप्तिरग्निः वचित्राभिः आश्चर्यभूताभिः वऊतिभिः^३ रक्षाभिः^३ वगोमतः गोभिर्दुक्तस्य वब्रजस्य गोष्ठस्य
वसाता सातौ संभजने वदधाति धारयति ॥

आ यः प्रप्रौ जायमान उर्वी दूरेदशा भासा कृष्णाध्वा ।

अर्ध बहु चित्तम् ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । यः । प्रप्रौ । जायमानः । उर्वी इति । दूरेऽदशा । भासा । कृष्णऽध्वा ।

अर्ध । बहु । चित् । तमः । ऊर्म्यायाः । तिरः । शोचिषा । ददशे । पावकः ॥ ४ ॥

वकृष्णाध्वा कृष्णवर्सा वयः अग्निः वजायमानः प्रादुर्भवन् वउर्वी विस्तीर्णं द्यावापृथिव्यां वदूरे-
दशा दूरे दृश्यमानया वभासा दीप्तया वआ वप्रप्रौ आपूरयति सः वपावकः अग्निः वअर्ध अनन्तरम्
वऊर्म्यायाः । रात्रिनामैतत् । रात्रेः संबन्धि वबहु वचित् बह्वपि वतमः अन्धकारं वशोचिषा दीप्तया
वतिरः तिरस्कुर्वन् वददशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयिं मघर्वद्भ्यश्च धेहि ।

ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्सुवीर्यैभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नू । नः । चित्रम् । पुरुऽवाजाभिः । ऊती । अग्ने । रयिम् । मघर्वत्ऽभ्यः । च । धेहि ।

ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान् । सुऽवीर्यैभिः । च । अभि । सन्ति । जनान् ॥ ५ ॥

१. श-सोऽयम् । २. झ-न-मध्ये; झ-त२-र-मनुष्येषु । ३. ख-ञ-झ-त-न-भ-य-र-श-ऊतिभी
रक्षाभिः^१ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽमघवन्नयः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुवाजाभिः बह्वृषैः ऽउती ऋतिभिः रक्षणैः सह ऽचित्रं चायनीयं ऽरथिं धनं ऽनु क्षिप्रं ऽधेहि देहि प्रयच्छ । च्वावदो वक्ष्यमाणेन समुच्च-
यार्थः । ऽये ऽराधसा धनेन ऽश्रवसा अज्ञेन ऽच ऽसुवीर्येभिः शोभनैर्वीर्यैश्च ऽअभ्यान् ऽजनान् मनुष्यान्
ऽअति अतिशयेन ऽअभि ऽसन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान् ।

भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन्यं । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।

भरत्ऽवाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽउशन्यं कामयमानस्त्वम् ऽइमं पुरोवर्तिं ऽयज्ञं यागसाधनं ऽचनः हविलक्षणमन्नं
ऽधाः धेहि । स्वात्मनि धारय । ऽयं च पुरोडाशादिकम् ऽआसानः आसीन^१ उपविशन्^२ ऽहविष्मान्
हविर्युक्तो यजमानः ऽते तुभ्यं स्वदर्थं ऽजुहुते जुहोति तमिममित्यन्वयः । अपि च ऽभरद्वाजेषु ऋषिषु
ऽसुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जितां स्तुतिं ऽदधिषे धारय । ऽगध्यस्य । गध्यतिमिश्रीभावकर्मा । मिश्रणीयस्य
प्राप्त्यस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽसातौ संभजने निमित्तभूते ऽअवीः तानृषीन्^३ रक्ष च^२ ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धयं । इळांम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽद्वेषांसि द्वेषून् शत्रून् ऽवि ऽइनुहि विविधं गमय । ऽइळांम् अन्नं चास्मदीयं ऽवर्धय ।
वयं च ऽसुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिरूपेताः सन्तः ऽशतहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान्
ऽमदेम मोदेम नृसा भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

‘यजस्व होतः’ इति षड्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रम्यते च—
‘यजस्व षट्’ इति । प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति ।

आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी वृत्त्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतः । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुतांम् । न । प्रऽयुक्ति ।

आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । वृत्त्याः ॥ १ ॥

हे ऽहोतः देवानामाङ्गतः ऽअग्ने ऽयजीयान् यष्टमस्त्वम् ऽइषितः प्रेषितोऽस्माभिः प्राथितः
सन् । ऽन इति संप्रत्यर्थे । संप्रति ऽप्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे ऽमरुतां देवानां ऽबाधः शत्रूणां बाधकं

१. त-आविशन् । २. श-अस्मानृषीनवात्सीः ।

गणं यजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरप्ते यजस्व देवानित्येकं वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्रयुक्ति बलम् । मरुतां न प्रयुक्ति मरुतां बलमिवास्मच्छत्रून् बाधः बाधश्चेति द्वितीयं वाक्यम् । अपि च यमित्रावरुणा । अहत्भिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । तौ च यनासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ यथावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च एतांश्च देवान् यद्वैतद्वाक्यं तदर्थम् यथा यववृत्याः आवर्तय आवहेत्यर्थः ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रतमः । नः । अध्रुक् । अन्तः । देवः । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्निः । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं मर्त्येषु मनुष्येषु यन्तः मध्ये वर्तमानः^१ विदथा विदथे यज्ञे होता देवानामा-
ह्वाता भवसि । कीदृशास्वम् । मन्द्रतमः स्तुत्यतमः यनः अस्माकम् अध्रुक् अद्रोग्धास्मदर्थं द्रोहरहितो
वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थः^२ । देवः दानादिगुणयुक्तः । अपि च हे अग्ने जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय
इति जुहुर्ज्वाला । तथा पावकया शोधयिष्या यथासा आस्येन देवानामास्यभूतया वह्निः हविषां
बोढा त्वं तव त्वां स्वभूतां स्वष्टकृदाख्यां तन्वं तनू यजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्वै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्वै ।

वेपिष्ठः । अङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्रः । मधु । छन्दः । भनति । रेभः । इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता^३ धिषणा स्तुतिर्हे अग्ने त्वे त्वां वष्टि कामयते । चिद्धि इत्येतत्
पादपूरणम् । किमर्थम् । देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् यत्र यजध्वै प्रकर्षेण यष्टु स्वदीयं यजन्म प्राहुर्भावं
गृणते स्तुवते यजमानायेष्टभूतयजमानार्थम् । यद्ध यदा खलु अङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये वेपिष्ठः
अतिशयेन स्तुतेः प्रेरयिता विप्रः मेधावी रेभः स्तोता भरद्वाजः इष्टौ यज्ञे मधु मधुवत् मदकरं
यच्छन्दः स्तोत्रं भनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वयः ।

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-वर्तमाने । २. ख-ज्ञ-न-भ-य- 'इत्यर्थः' नास्ति । ३. श-भनहेतुभूता धनं
लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युत्स्वपाको विभावाम्ने यजस्व रोदसी उरूची ।

आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युत् । सु । अपाकः । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । ऊरूची इति ।

आयुम् । न । यम् । नमसा । रातहव्याः । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जनाः ॥ ४ ॥

अयमग्निः । वसु । अदिद्युत् । सुष्टु द्योतते दीप्यते । कथंभूतः । अपाकः । पाकः पक्त्वप्रज्ञो मूर्खः । तद्विलक्षणोऽपाकः । विभावा दीप्तिमान् । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने स त्वम् उरूची उरु विस्तीर्णमञ्जन्त्यौ विस्तृते । रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजस्व हविषा पूजय । आयुं न मनुष्यमतिथि-मिव यं पञ्च जनाः मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणाः रातहव्याः दक्षहविष्काः सन्तः सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाः अमग्निं नमसा अग्नेन हविलक्षणेन अञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्वं यजस्वेत्यन्वयः ॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिरग्रावयामि सुगृधृतवती सुवृक्तिः ।

अम्यक्षि सन्न सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हिः । अग्नौ । अयामि । सुक् । घृतवती । सुऽवृक्तिः ।

अम्यक्षि । सन्न । सदने । पृथिव्याः । अश्रायि । यज्ञः । सूर्ये । न । चक्षुः ॥ ५ ॥

यत् । ह । यदा खलु नमसा हविषा सह अग्नौ अग्निसमीपे बर्हिः वृञ्जे । वृजिष्ठेद्वनार्थः । छिद्यते । आद्वियत इत्यर्थः । सुवृक्तिः सुष्टु दोषैर्वर्जिता घृतवती घृतपूर्णा सुक् । अयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा पृथिव्याः भूमेः सदने स्थाने सन्न हविरासादनार्था वेदिः अम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं यज्ञः अश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्तः । सूर्ये न चक्षुः । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशकं तेजः समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

दशस्य । नः । पुरुऽअनीक । होतः । देवेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इधानः ।

रायः । सूनो इति । सहसः । ववसानाः । अति । स्रसेम । वृजनम् । न । अंहः ॥ ६ ॥

हे पुर्वणीक बहुज्वाल होतः देवानामाह्लातः अग्ने देवेभिः देवैर्घोतमानैरम्यैः अग्निभिः स्वद्विभूतिभूतैः सार्धम् इधानः इध्यमानो दीप्यमानः सन् नः अस्मभ्यं रायः धनानि दशस्य

प्रयच्छ । हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राम्ने ववावसानाः हविषा स्वामाच्छाद्यन्तो वयं ववृजन् वन
शत्रुमिव वअंहः पापम् वअति वससेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थः^१ ॥ १३ ॥

‘ मध्ये होता ’ इति षड्वचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमाम्नेयम् । ‘ मध्ये ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाग्निनशक्ययोरुक्तो विनियोगः ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळभिस्तोदस्य रोदसी यजध्वै ।

अयं स सुनुः सहस क्रतावा दुरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषः । राट् । अग्निः । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्वै ।

अयम् । सः । सुनुः । सहसः । क्रतुवा । दुरात् । सूर्यः । न । शोचिषा । ततान ॥ १ ॥

वहोता देवानामाह्वता वबर्हिषः यज्ञस्य वराट् राजा वअग्निः वतोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत
इति तोदो यजमानः । तस्य वदुरोणे गृहे वमध्ये निपीदतीति शेषः । किमर्थम् । वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वयजध्वै यष्टुम् । वसः तादृशः वअयं वसहसः वसूनुः सहसस्पुत्रः वक्रतावा सत्यवान् यज्ञवान्
वाग्निः वसूर्यो वन सूर्य इव वदुरात् दूरत एव वशोचिषा तेजसा वततान आतनोति विस्तारयति ।
दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगज्जासयतीत्यर्थः ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।

त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्वै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वताताऽइव । नु । द्यौः ।

त्रिऽसुधस्थः । ततरुषः । न । जंहः । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्वै ॥ २ ॥

वद्यौः स्तोता वसर्वतातेव । इषशब्दः पूरकः । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे ।
यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातित्प्रत्ययः । सर्वः स्तोता हे वयजत्र यष्टय्य वराजन् राजमानाम्ने
वअपाके प्राप्ते वस्वे वयस्मिन् त्वे त्वयि वसु^२ अत्यन्तं वनु क्षिप्रम् वआ वयक्षत् आयजति हवीषि जुहोति
वत्रिषधस्थः त्रिषु लोकेषु सह स्थितः । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थितः । तादृशस्त्वं वततरुषो
वन तरिता सूर्य इव वजंहः शीघ्रं गन्ता भव । जंह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । ‘ तृ ष्वन-
तरण्योः ’ इत्यस्मात् क्लृप्तौ रूपं ततर्वाणिति । तस्य षष्ठ्या^३ रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितुः सूर्यस्यैव
जंहो वेगः तव^४ भवत्वित्यर्थः । किमर्थम् । वमघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि वमानुषा मनुष्याणां^५
संबन्धीनि वहव्या हव्यानि हवीषि वयजध्वै यष्टुं देवेभ्यो दातुम् ॥

१. ख-न-भ-अतिक्रमेत्यर्थः; झ-अतिक्रमेत्यर्थः; त२-अतिक्रामेत्यर्थः । २. ख-झ-त-न-भ-र-
‘ सु ’ नास्ति । ३. य-षष्ठ्याः । ४. ख-झ-भ-य-र-तद्वात् । ५. ख-झ-न-भ-य-मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।

अद्रोघो न द्रविता चैतति त्मन्मर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।

अद्रोघः । न । द्रविता । चैतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

वयस्य अग्नेः वअरतिः गन्त्री ज्वाला वतेजिष्ठा अतिघ्रायेन तेजस्विनी सती ववनेराट् दावरूपेण^१ अरण्ये राजमाना वर्तते ववृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः वतोदो^२ वअध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गोऽन्तरिक्षे वअद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च वअद्रोघो वन अद्रोग्रभ्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोग्रधा वायुरिव तादृशः वअमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः वओषधीषु । ओषः पाक एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु वद्रविता शीघ्रगामी सन् वअवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् वस्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव वचेतति चेतयति^३ सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः श्वे दम् आ जातवेदाः ।

द्वृषो वन्वन् क्रत्वा नावोऽस्रः पितेव जाययामि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकेभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

द्वुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अवा । उऽस्रः । पिताऽइव । जाययामि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

वजातवेदाः जातघनो जातप्रज्ञो वा वसः वअग्निः वअस्माकेभिः अस्मदीयैः स्तोत्रभिः वएतरी^४ वन । एतरि गन्तरि^५ याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा वशूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः वदमे अस्मदीये यज्ञगृहे वआ आभिमुख्येन वस्तवे स्तूयते । अपि च वद्वृषः । द्वुर्दुमः । स एवास्त्रं यस्य स तथोक्तः । अत एव ववन्वन् वनानि संभजन् वक्रत्वा वन क्रतुना आत्मीयेन^६ कर्मणा च वअवां गन्ता च^७ भवति । तत्र दृष्टान्तः । वउस्रः वपितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोक्षो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । वयज्ञैः यज्ञवज्रिर्धजमानैश्च वजाययामि स्तूयते । अरतेः स्तुतिकर्मणः एतद्वृषम्^८ ।

अर्ध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।

सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अर्ध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।

सुषः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

१. क्ष-न-भ-दावरूपे । २. ख- 'चेतयति' नास्ति; त२-र-चितयति; न- चिन्तयति । ३. ख- एतरि तदुपरि; ज्ञ-एतरी न उपगन्तरि; क्ष-त१-भ-एतरि तदुपगन्तरि; त२-र-एतरी नदुपगन्तर; न- एतरि तदुपगन्तरि । ४. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र- 'आत्मीयेन' नास्ति । ५. घ-वर्जितेषु 'च' नास्ति । ६. ख-क्ष-न-भ-य-इदं रूपम् ।

वअध अस्मिहोके । वस्म इति पूरकः । वअस्य अग्नेः वभासः रश्मीन् वपनयन्ति स्तोतारः स्तुवन्ति । वयत् यदा ववृथा अनायासेन वतक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दृहन् वपृथ्वीं विस्ती-
र्णामरण्यभुवम् वअनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वयः । वयः अग्निः वस्पन्द्रः स्पन्दनवान्
वविषितः विमुक्तः प्रतिबन्धरहितः अत एव वसद्यः शीघ्रं वधवीथान् गन्तुतमो भवति । क इव ।
वऋणो वन वतायुः । ऋणोतिर्गतिकर्मा । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः शीघ्रं गन्ता भवति तद्वत्
सोऽयमग्निः वधन्व मरुभूमिमतिक्रम्य वराट् राजते । यद्वा । धन्वन्वस्यमादाप इति धन्वान्तरिक्षम् ।
अतिशये नान्तरिक्षम् आक्रम्य^१ राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।

वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

सः । त्वम् । नः । अर्वन् । निदायाः । विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इधानः ।

वेषि । रायः । वि । यासि । दुच्छुनाः । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे वअर्वन् गन्तः वअग्ने वसः तादृशः वखं वनिदायाः निन्द्याः प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेषः । कथंभूतः सन् । वविश्वेभिः सर्वैः वअग्निभिः एवच्छाखाभूतैः वइधानः^२ इध्यमानः^३ सन् ।
वरायः धनानि चास्मान् ववेषि गमय प्रापय । यद्वा । हविलक्षणानि धनानि वेषि कामयसे । वदुच्छुनाः
दुःसकारिणीः शत्रुसेनाः ववि वयासि च विविधं गमयसि च । वयं च वसुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः
सन्तः वशतहिमाः शतं संवत्सरान्^४ वमदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

‘त्वद्विश्वा’ इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वद्विश्वा’ इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः ।

श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत् । विश्वा । सुऽभग । सौभगानि । अग्ने । वि । यन्ति । वनिनः । न । वयाः ।

श्रुष्टी । रयिः । वाजः । वृत्रतूर्ये । दिवः । वृष्टिः । ईड्यः । रीतिः । अपाम् ॥ १ ॥

हे वसुभग शोभनधन वअग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसौभगानि धनानि^१ वत्वत् त्वत्तः ववि
ववन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनानां हिरण्यं चाग्नेः सकाशादुत्पन्नम् । ‘तस्य रेतः
परापतत्तद्विरण्यमभवत्’ (तै. ब्रा. १. १. ३. ८) इति श्रुतेः । निर्गमने दृष्टान्तः । वनिनो वन
ववयाः । यथा वृक्षाच्छाखा विविधं निर्गच्छन्ति तद्वत् । तथा वरयिः पशुसंघश्च त्वत्सकाशादेव वश्रुष्टी
क्षिप्रं ज्येति निर्गच्छति । ‘पशवो वै रयिः पशून्नेवावरुन्धे’ (तै. सं. १. ५. ७. २) इति तैत्तिरीयकम् ।

१. श-अतिक्रम्य । २. ख१-भ-स इधानः इध्यमानः; ज-झ-ण-त-न-र-स इधानः । ३. ख-ज्ञ-
झ-त-न-भ-र-श-शतसंवत्सरान् । ४. न-शोभनधनानि ।

वृत्रार्थं वृत्राणां शत्रूणां हिंसके संग्रामे शत्रून् जेतुं वाजः बलं च स्वतो ज्येति । वदिवः अन्तरिक्षात् या वृष्टिः सापि स्वत् एव ज्येति । ' अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि-वृष्टेरक्षं ततः प्रजाः ' (मनु. ३. ७६) इति स्मरणात् । अतस्त्वम् वद्विष्यः सर्वैः स्तुत्यः सन् अपाम् उदकानां वरीतिः गमयिता भवसि ॥

त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि दस्मर्वर्चाः ।

अग्ने मित्रो न बृहत् ऋतस्यासि क्षत्ता वामस्य देव भूरैः ॥ २ ॥

त्वम् । भगः । नः । आ । हि । रत्नम् । इषे । परिज्माऽइव । क्षयसि । दस्मऽवर्चाः ।

अग्ने । मित्रः । न । बृहत् । ऋतस्य । असि । क्षत्ता । वामस्य । देव । भूरैः ॥ २ ॥

हे अग्ने वभगः^१ भजनीयः वस्व^२ वनः अस्मभ्यं वरत्नं रमणीयं धनम् वआ वइषे आगमय प्रयच्छ ॥ ' इण् गतौ ' इत्यस्यैतद्रूपम् । वहि इति पूरकः । वदस्मवर्चाः दर्शनीयदीप्तिस्त्वं परिज्मेव परितो गन्ता वायुरिव वक्षयसि सर्वत्र निवससि । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । सर्वस्येशिषे । हे वअग्ने वमित्रो वन प्रमोतेस्त्रायको देव इव वबृहत् महतः वऋतस्य उदकस्य^३ यज्ञस्य वा वक्षता वअसि । क्षदति-रत्र दानकर्मा । दाता भवसि । तथा हे वदेव द्योतमानाग्ने वभूरैः बहुलस्य ववामस्य ववनीयस्य धनस्य च दाता भवसीत्यनुषङ्गः ॥

स सत्पतिः शर्वसा हन्ति वृत्रमग्ने विप्रो वि पणेभर्ति वाजम् ।

यं त्वं प्रचेत ऋतजात राया सजोषा नप्त्रापां हिनोषि ॥ ३ ॥

सः । सत्ऽपतिः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । अग्ने । विप्रः । वि । पणेः । भर्ति । वाजम् ।

यम् । त्वम् । प्रऽचेतः । ऋतऽजात । राया । सऽजोषाः । नप्त्रा । अपाम् । हिनोषि ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वसत्पतिः सतां पालयिता वसः पुरुषः ववृत्रम् आवरकं शत्रुं वशवसा बलेन वहन्ति । स च वविप्रः मेधावी सन् वपणेः वणिजः एतस्मान्नोऽसुरस्य वा ववाजम् अक्षं बलं वा ववि भर्ति विद्युज्य हरति ॥ ' ह्रप्रहोभंः^० ' इति भस्वम् ॥ हे वप्रचेतः प्रकृष्टज्ञान वऋतजात । ऋतमिति यज्ञनाम । तदर्थं जातामे वअपां वनप्त्रा न पातयित्रा^३ पुत्रेण मध्यमस्थानेन वैद्युताग्निना वसजोषाः संगतः वस्वं वयं पुरुषं वराया ॥ चतुर्थ्यर्थे नृतीया ॥ धनार्थं वहिनोषि प्रेरयसि स हन्तीत्यन्वयः ॥

यस्तै सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैर्यज्ञैर्मर्तो निशिति वेद्यानट् ।

विश्वं स देव प्रति वारमग्ने धत्ते धान्यं^१ पत्यते वसुध्वैः ॥ ४ ॥

यः । ते । सूनो इति । सहसः । गीऽभिः । उक्थैः । यज्ञैः । मर्तैः । निऽशितिम् । वेद्या । आनट् ।

विश्वम् । सः । देव । प्रति । वा । अरम् । अग्ने । धत्ते । धान्यम् । पत्यते । वसुध्वैः ॥ ४ ॥

१. य-त्वं भगो भजनीयः । २. ख-भ-उदकस्य सत्यस्य; श-सत्यस्य । ३. ख-न्न-त-भ-य-प्रापयित्रा; न-र-पापयित्रा ।

हे सहस्रः वसूनी बलस्य पुत्राग्ने वते तव निशितिं तैक्ष्ण्यं वयः मर्तः मनुष्यो यजमानः
 वगीभिः स्तुतिभिः उक्थैः शक्नेः यज्ञैः यजनसाधनेर्हविभिश्च वेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ आनन्द
 प्रापयति सः मर्तो हे देव द्योतमान अग्ने विश्वं सर्वम् अरं पर्यासम् वासादक्षार्थं धान्यं च
 प्रति धत्ते प्रतिधारयति वसव्यैः वसुभिश्च पश्यते संगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहस्रः पुष्यसे धाः ।

कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहस्रः । पुष्यसे । धाः ।
 कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्वः । वयः । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे सहस्रः वसूनी सहस्रस्पुत्र अग्ने सुवीरा शोभनैः पुत्रैरुपेतानि सौश्रवसा सुश्रवांसि शोभ-
 नाभ्यन्तानि ता तानि नृभ्यः शत्रुजनेभ्यः आ आहत्य धाः अस्मासु धेहि किमर्थम् । पुष्यसे
 पोषार्थम् । यद्वा । नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिसुत्येन प्रयच्छ । शवसा बलेन
 युक्तस्त्वं भूरि बहुलं पश्वः पशोः संबन्धि दध्यादिलक्षणं यत् वयः अक्षं वृकाय अदात्रे जसुरये
 उपक्षपयित्रे अरये शत्रवे कृणोषि करोषि तदक्षमाहत्य प्रयच्छेत्यर्थः^१ ॥

वषा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।

विश्वाभिर्गीभिर्भिर्पुर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वषा । सूनो इति । सहस्रः । नः । विहायाः । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । नः । दाः ।
 विश्वाभिः । गीःऽभिः । अभि । पुर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुवीराः ॥ ६ ॥

हे सहस्रः वसूनी अग्ने विहायाः । महन्नामैतत् । महास्त्वं वनः अस्माकं वषा वदिता
 हितोपदेशा भव । अपि च तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च वाजि अक्षयुक्तं वनः अस्मभ्यं दाः देहि ।
 अहं स्तोता विश्वाभिः सर्वाभिः वगीभिः त्वद्विषयाभिः^२ पूर्तिं कामानां संपूर्तिम् अभि अश्याम्
 अभिप्राप्त्याम् । अन्यद्भूतम् ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ना यः’ इति षड्वचं चतुर्वशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । षष्ठी शकरी शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘अग्ना य आनुष्टुभं शक्यन्तम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशक्ने
 वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अत्रेश्वनुर्वीराक्ये
 चत्वारोऽहोने तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशक्नम् । सूत्रितं च—‘अग्ना यो मर्यां दुव इति तृतीये’ (आश्व.
 श्रौ. १०. २) इति ॥

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।

भसन्तु ष प्र पूर्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना । यः । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिऽभिः ।

भसत् । तु । सः । प्र । पूर्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

व्यो वमर्त्यः मनुष्यः वअग्ना अग्नावग्निविषयं वदुवः परिचरणं वधियं कर्म च यज्ञादिलक्षणं वधीतिभिः स्तुतिभिः सार्धं वजुजोष सेवते आचरति वसः मर्त्यः वपूर्यः पूर्वेषां मुख्यः सन् वतु क्षिप्रं वप्र वभसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । ववसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् वइषम् अन्नं च वपुरीत वृणीत संभजेत । शत्रुसकाशाहमेतेत्यर्थः ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम् ऋषिः ।

अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्निः । इत् । हि । प्रऽचेताः । अग्निः । वेधऽस्तम् । ऋषिः ।

अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुषः । विशः ॥ २ ॥

वअग्निरित् अग्निरेव वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवान् नान्यः^१ कश्चित् । वहि यस्मादेवं तस्मात् वेधस्तमः विधातृत्वमोऽतिशयेन हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता वऋषिः सर्वस्य द्रष्टा च भवति । वमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य विशः प्रजाः ऋत्विगरक्षणाः वहोतारं द्वेवानामाह्वातारं तारुशम् वअग्निं वयज्ञेषु यागेषु वैळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।

तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।

तूर्वन्तः । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्तः । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वअर्यः अरेः शत्रोः वरायः धनानि ववसे स्वस्तोतृणां रक्षणार्थं वनाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूताः वस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । वआयवः मनुष्यास्ते च स्तोतारः वदस्युम् उपक्षयितारं शत्रुं वतूर्वन्तः हिंसन्तः वव्रतैः स्वदेवत्यैर्योगैः वअव्रतं व्रतविरोधिन्^२ च पुरुषं वसीक्षन्तः सोढुमभिवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

१. ख-झ-त-न-भ-य-र- ' नान्यः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-१-झ-झ-त-न-भ-य-र-श-व्रतविरोधिन् यागविरोधिनम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।

यस्य त्रसन्ति शर्वसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्निः । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्पतिम् ।

यस्य । त्रसन्ति । शर्वसः । सम्ऽचक्षि । शत्रवः । भिया ॥ ४ ॥

अयम् अग्निः वीरं पुत्रं ददाति स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति । कीदृशं पुत्रम् । अप्साम् अपामास-
ध्यानां कर्मणां सनितारं संभक्तारम् वृक्तीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिवितारं सत्पतिं सतां
कर्मणां पालयितारम् । यस्य वीरस्य संचक्षि संदर्शने सति शर्वसः बलात् भिया भीत्या शत्रवः
त्रसन्ति उद्विजन्ते तं वीरमित्यन्वयः ॥

अग्निर्हि विघ्नानां निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।

सहावा यस्यावृतो रथिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्निः । हि । विघ्नानां । निदः । देवः । मर्तम् । उरुष्यति ।

सहावा । यस्य । अवृतः । रथिः । वाजेषु । अवृतः ॥ ५ ॥

सहावा । सहो बलम् । तद्वान् देवः दानादिगुणयुक्तः अग्निः विघ्नानां ज्ञानेन युक्तः सन् तं
मर्तं मनुष्यं यजमानं निदः निन्दकात् उरुष्यति रक्षति । हि इति पूरकः । यस्य मर्तस्य रथिः
हविलक्षणं धनम् अवृतः रथः प्रभृतिभिरनाच्छादितं वाजेषु यज्ञेषु अवृतः अन्यैर्यजमानैः असंभक्तं
तं हविष्मन्तं यजमानमुरुष्यतीत्यन्वयः ॥

अच्छां नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।

वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवो नृन्दिषो अहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ६ ॥

अच्छं । नः । मित्रमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुमतिम् । रोदस्योः ।

वीहि । स्वस्तिम् । सुक्षितिम् । दिवः । नृन् । दिवः । अहांसि । दुःऽइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ति दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-
दीयां सुदृष्टिं यद्यप्यान् देवान् प्रति वोचः प्रब्रूहि । स्तुतेर्नैतृन्स्मांश्च सुनिवासमविनाशं गमय । वयं च

१. ख१-घ-ज-भ-श-असंभक्तं तस्यैव असाधारणम् ; ण-असंभक्तं तस्यैव साधारणम् ; त-असंभक्तं
न । * ख-घ-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते (ऋ. सं. ६. २. ११) ।

त्वप्रसादात् द्वेष्टृन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ १६ ॥

‘इमम् पु वः’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षामाग्नेयम् । आदौ नव जगत्पत्नीयापच्छयौ तु शक्रयतिशक्रयौ पञ्चदशी शकरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्याः पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमम् त्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागतं प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्रयौ षष्ठ्यतिशक्रयनुष्टुबृहत्या उपान्ये’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये कृतावाश्विनशक्ने चादितो नवचैः । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्यं नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमम् पु वो अतिथिमुषर्बुधं विश्वासां विशां पतिमृञ्जसे गिरा ।

वेतीद्विवो जनुषा कञ्चिदा शुचिज्योर्विचदत्ति गर्भो यदच्युतम् ॥ १ ॥

इमम् । ऊँ इति । सु । वः । अतिथिम् । उषः ऽबुधम् । विश्वासाम् । विशाम् । पतिम् । ऋञ्जसे । गिरा ।

वेति । इत् । दिवः । जनुषा । कत् । चित् । आ । शुचिः ।

ज्योक् । चित् । अत्ति । गर्भः । यत् । अच्युतम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा ववः त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः ॥ वइमसु इममेवाग्निं वगिरा स्तुत्या वसु वऋञ्जसे सुष्टु प्रसाधय । ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । कीदृशम् । वअतिथिं सततं गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । वउषर्बुधम् उषसि प्रबुद्धं वविश्वासां सर्वासां वविशां प्रजानां वपतिं पालयितारम् । वजनुषा^१ जन्मना स्वत एव वशुचिः शुद्धो निर्मलो वाग्निः वकञ्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिदागकाले वदिवः छुलोकात् वआ वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधयेत्यन्वयः । एवं प्रसाधितोऽग्निः वगर्भः अरण्योर्मध्ये गर्भेवद्वर्तमानः । यद्वा । छावापृथिव्योर्गर्भभूतः सन् वयत् हविः वअच्युतं च्युतिरहितं नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूतं पयःप्रभृतिकं तत् वज्योविष्वत् चिरकालम् वअत्ति भक्षयति ॥

मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुर्वनस्पतावीड्यमूर्ध्वशौचिषम् ।

स त्वं सुप्रीतो वीतहव्ये अद्भुत प्रशस्तिभिर्महयसे दिवेदिवे ॥ २ ॥

मित्रम् । न । यम् । सुधितम् । भृगवः । दधुः । वनस्पतौ । ईड्यम् । ऊर्ध्वशौचिषम् ।

सः । त्वम् । सुप्रीतः । वीतहव्ये । अद्भुत । प्रशस्तिभिः । महयसे । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

वनस्पतौ अरण्यां वसुधितं सुष्टु निहितम् वईड्यं स्तुत्यम् वऊर्ध्वशौचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं वयम् अग्निं त्वां वमित्रं वन मित्रमिव सखिभूतमिव वभृगवः महर्षयः वदधुः आदधुः गृहे स्थापितवन्तः हे

वअद्भुत महश्मने वसः तादृशाः वस्व ववीतहव्ये एतस्वंसं ऋषी वसुमीतः सुष्टु प्रीयमाणो भव । यतः
वदिवेदिवे प्रतिदिनं वप्रशस्तिभिः प्रकृष्टैः स्तोत्रैः वमहयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये
दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।

रायः सूनो सहसो मर्त्येष्व्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । दक्षस्य । अवृकः । वृधः । भूः । अर्यः । परस्य । अन्तरस्य । तरुषः ।

रायः । सुनो इति । सहसः । मर्त्येषु । आ ।

छर्दिः । यच्छ । वीतहव्याय । सप्रथः । भरत्स्वाजाय । सप्रथः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः तादृशाः वअवृकः बाधकरहितः वस्व वदक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य वृधः वर्धयिता वभूः
भवसि । तथा वपरस्य विप्रकृष्टस्य वअर्यः अरेः शत्रोः वअन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रोः
वतरुषः तरिता भवसि । अतः कारणात् हे वसहसः वसूनो वसप्रथः सर्वतः पृथुस्त्वं वमर्त्येषु मनुष्येषु
मध्ये वभरद्वाजाय संभृतहविलक्षणाज्ञाय ववीतहव्याय । वीतं गमितं हव्यं हविर्येन तादृशाय भरद्वाजा-
वेति वा योज्यम् । वरायः^१ धनानि वछर्दिः गृहं वआ वयच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था^१ ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।

विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । वः । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुषः । सुऽअध्वरम् ।

विप्रम् । न । द्युक्षवचसम् । सुवृक्तिभिः । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥ ४ ॥

हे वीतहव्य त्वं वसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः वहव्यवाहं हविषां वोढारं वदेवम् वअग्निम्
वऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । वद्युतानं दीप्यमानं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं
वस्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारं वमनुषः मनोः प्रजापतेर्यज्ञे वहोतारं देवानामाह्वतारं वस्वध्वरं शोभनयज्ञं
वविप्रं वन मेधाविनं विप्रश्रितमिव वद्युक्षवचसम् । दीर्हेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम्
वअरतिम् अर्थं स्वामिनम् ॥

१. स्व-ज्ञ-न-भ-य-र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (स्व-ज्ञ-र-२ 'एवंविधस्त्वं' नास्ति) रायो धनानि
छर्दिर्येहं चायच्छ प्रयच्छ; त-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुच उषसो न भानुना ।

तूर्वञ्च यामभेतश्च नू रण आ यो घृणे न तत्तृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुचे । उषसः । न । भानुना ।

तूर्वन् । न । यामन् । एतश्चस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । तत्तृषाणः । अजरः ॥५॥

वयः अग्निः वपावकया शोषयिष्या वचितयन्त्या वेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या वकृपा दीप्त्या वक्षामन् भूम्यां वरुचे दीप्यते । वउषसो वन वभानुना । यथोषसः प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च वयामन् यामनि संग्रामे वतूर्वञ्च शत्रून् हिंसन् पुरुष इव वएतश्चस्य एतस्सञ्चकस्य ऋषेः वरणे सूर्येण सह संग्रामे सहायार्थं वयः अग्निः वनु क्षिप्रम् वआ वघृणे आदीप्यते । 'प्रैतज्ञं सूर्यं पस्पृधानम्' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति निगमान्तरम् । नूनं सर्वे देवास्तरय साहाय्यमकार्षुः । यश्च वतत्तृषाणः तृषितः प्रभावेन सर्वभक्षणशीलः वअजरः जरारहितश्च भवति तं देवमृअस इति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।

उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुर्वः ॥ ६ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । समऽइधा । दुवस्यत । प्रियमऽप्रियम् । वः । अतिथिम् । गृणीषणि ।

उप । वः । गीऽभिः । अमृतम् । विवासत । देवः । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।

देवः । देवेषु । वनते । हि । नः । दुर्वः ॥ ६ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः ववः यूयं वप्रियंप्रियम् अत्यन्तं प्रियं ववः युष्माकम् वअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं वगृणीषणि शब्दनीयं स्तुत्यम् वअग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्यं देवमित्यर्थः । वसमिधा समिन्धनेन समिन्निर्वां वदुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च ववः यूयम् वअमृतम् अमरणमग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिरुपेत्य वविवासत परिचरत । वहि यस्मात् वदेवेषु मध्ये वदेवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निः वचार्यं वरणीयं समिधादिकं ववनते संभजते । वहि यस्माच्च वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वनः अस्माकं वदुवः परिचरणं ववनते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वयः ॥

दशमेऽह्न्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—
'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ।

१. न—इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शब्दे समिद्धमग्निमिति तृचः । सूत्रितं च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व. श्रौ. ९.५.) इति ।

समिद्धमग्निं समिधां गिरा गृणे शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

विप्रं होतारं पुरुवारं मद्रुहं कविं सुमैरीमहे जातवेदसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽईद्धम् । अग्निम् । सम्ऽइधां । गिरा । गृणे । शुचिम् । पावकम् । पुरः । अध्वरे । ध्रुवम् ।

विप्रम् । होतारम् । पुरुऽवारम् । अद्रुहम् । कविम् । सुमैः । ईमहे । जातवेदसम् ॥ ७ ॥

वसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् वअग्निं वसमिधा समिन्धनहेतुभूतया वगिरा स्तुत्या वगृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिन्निर्दीर्घभिः समिद्धं सम्यगिद्धम् । अपि च वशुचिं स्वयं शुद्धं वपावकं सर्वेषां शोधकं वध्रुवं निश्चलं तमग्निम् वअध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा वविप्रं मेधाविनं वहोतारं देवानामाह्लातारं वपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् वअद्रुहम् अद्रोऽधारं सर्वेषामनुकूलं वकविं क्रान्तदर्शिनं वजातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं वसुमैः सुस्वकरैः स्तोत्रैः वईमहे संभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुप्तानि धनालीमहे याचामहे ॥

त्वां दूतमग्ने अमृतं युगेयुगे हव्यवाहं दधिरे पायुमीड्यम् ।

देवासंश्च मर्तासश्च जागृविं विभुं विश्पतिं नमसा नि षेदिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दूतम् । अग्ने । अमृतम् । युगेऽयुगे । हव्यऽवाहम् । दधिरे । पायुम् । ईड्यम् ।

देवासः । च । मर्तासः । च । जागृविम् । विश्पतिम् । विश्पतिम् । नमसा । नि । षेदिरे ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वां वदेवासः देवाः वच वमर्तासः मनुष्याः वच वदूतं वदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । वअमृतम् अमरणं वयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये वहव्यवाहं हव्यानां हविषां चोढारं वपायुं पालयितारम् वईड्यं स्तुत्यम् । अपि च त उभयविधा वजागृविं जागरणशीलं वविभुं व्यासं विश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं वनमसा नमस्कारेण हविर्लक्षणाक्षेण वा वनि वषेदिरे उपसेदिरे ॥

विभूषन्न उभयां अनु व्रता दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहेऽर्धं स्मा नस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ ९ ॥

विऽभूषन् । अग्ने । उभयान् । अनु । व्रता । दूतः । देवानाम् । रजसी इति । सम् । ईयसे ।

यत् । ते । धीतिम् । सुऽमतिम् । आऽवृणीमहे । अर्धं । स्म । नः । त्रिऽवरूथः । शिवः । भव ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च वविभूषन् विशेषेण भूषयन् अलंकुर्वस्वम् वअनु वव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु वदेवानां वदूतः सन् वरजसी द्यावापृथिव्यौ वसमीयसे संचरसि । देवानानेतुं ध्रुलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किंच वयत् यस्मात् वते तुभ्यं त्वदर्थं

वधीति कर्म वसुमति शोभनां स्तुति च वआवृणीमहे वयं संभजामहे vअथ अतः कारणात् vत्रिवरुथः
त्रिस्थानस्त्वं vनः अस्माकं vशिवः सुखकरः vभव । vस्म इत्येतत् पादपूरणम् ॥

प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोरामेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'तं सुप्रतीकम्' इत्याद्याः षष्ठ्यः । सूत्रितं
च— 'तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश. श्रौ. ४. १३) इति ॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम ।

स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निर्मृतैषु वोचत् ॥ १० ॥

तम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽदृशम् । सुऽअञ्चम् । अविद्वांसः । विदुःऽर्तरम् । सपेम ।

सः । यक्षत् । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । प्र । हव्यम् । अग्निः । अमृतैषु । वोचत् ॥ १० ॥

vअविद्वांसः वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वयं vविदुष्टरं विद्वत्तरं सर्वज्ञं vतम् अग्निं vसपेम परिचरेम ।
कीदृशम् । vसुप्रतीकं शोभनाङ्गं vसुदृशं शोभनद्रष्टारं' vस्वञ्चं सुष्टुञ्चन्तं गच्छन्तम् । किञ्च vसः तादृशः
अग्निः vयक्षत् देवान् यजतु । vविश्वा सर्वाणि vवयुनानि । ज्ञाननामैतत् । इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
ज्ञातव्यान्वर्थजातानि vविद्वान् जानन् vअग्निः vअमृतैषु मरणरहितेषु देवेषु vहव्यम् अस्मदीयं हविः
vप्र vवोचत् प्रब्रवीतु । युष्मदर्थं हविः कल्पितं तदर्थं यूयमागच्छतेत्येवं कथयतु ॥ ॥ १० ॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनट्कुवयै शूर धीतिम् ।

यज्ञस्य वा निशितिं वोदिति वा तमित्पृणक्षि शर्वसोत राया ॥ ११ ॥

तम् । अग्ने । पासि । उत । तम् । पिपर्षि । यः । ते । आनट् । कुवयै । शूर । धीतिम् ।

यज्ञस्य । वा । निऽशितिम् । वा । उतऽईतिम् । वा । तम् । इत् । पृणक्षि । शर्वसा । उत । राया ॥ ११ ॥

हे vअग्ने vतं पुरुषं vपासि रक्षसि । vउत अपि च vतं vपिपर्षि कामैः पूरयसि । vयः पुरुषो हे
vशूर शौर्यवज्जने vकुवये क्रान्तदर्शनाय vते तुभ्यं त्वदर्थं vधीतिं कर्म स्तुतिं वा vआनट् प्राप्नोति ।
यद्वा । ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कवि त्वां धीतिमानट् प्रापयति । तं
पासीत्यन्वयः । अपि^२ च vयज्ञस्य यागस्य vवा तत्साधनभूतस्य हविषो वा vनिशितिं vवा । निशितिः
संस्कारः । तं वा vउदितिम् उद्गमनं vवा आनट् प्रापयति vतमित् तमेव vशर्वसा बलेन vपृणक्षि
पूरयसि । vउत अपि च vराया धनेन पूरयसि^३ ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसावन्नवघात ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्त्री ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवघात ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्त्री ॥ १२ ॥

हे ऽअग्ने ऽस्वं ऽब्रुष्वतः हिंसकाच्छत्रोः ऽनि नितरामस्मात्प्रक्ष । हे ऽसहसावन् बलवन्कामे
 ऽस्वसु स्वमेव ऽनः अस्मान् ऽअवद्यात् पापात् निपाहि । ऽत्वा स्वां ऽध्वस्मम्भत् ध्वंसनवत् ध्वस्तदोषं
 ऽपाथः इविर्लक्षणमस्माभिर्दत्तमक्षं ऽसम् ऽअभ्येतु सम्यगभिगच्छतु । ऽस्पृहयाद्यः स्पृहणीयः ऽसहस्री
 सहस्रसंख्यायुक्तः ऽरयिः स्वया दत्तं धनं सम्यगभिगच्छतु ॥

भ्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽहन्याग्निमास्ते 'अग्निर्होता' इति तृषो जातवेदसनिविद्वानीयः ।
 सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । पत्नीसंयाजेषु
 गृहपतेराद्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अग्निर्होता गृहपतिः स राजा हव्यवाळभिरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । आश्विनशस्त्रस्यैव प्रतिपत् । सूत्रितं च—'अग्नि-
 र्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पृच्छः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवैदाः ।

देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्र यजतामृतावा ॥ १३ ॥

अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सः । राजा । विश्वा । वेद । जनिम । जातऽवैदाः ।

देवानाम् । उत । यः । मर्त्यानाम् । यजिष्ठः । सः । प्र । यजताम् । ऋतऽवा ॥ १३ ॥

ऽहोता देवानामाह्वाता ऽराजा राजमानः ऽसः ऽअग्निः ऽगृहपतिः गृहाणां पतिरधिपतिर्भवति ।
 तथा ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजनिम जन्मानि जन्मवन्ति भूतजातानि ऽजातवेदाः जातप्रशः सन्
 ऽवेद वेत्ति जानाति । ऽयः अग्निः ऽदेवानाम् इन्द्रादीनाम् ऽउत अपि च ऽमर्त्यानां मनुष्याणां च
 मध्ये ऽयजिष्ठः अतिशयेन यष्टा भवति ऽऋतावा । ऋतं सत्यं यज्ञो वा । तद्वान् ऽसः अग्निः ऽप्र
 ऽयजतां प्रकर्षेण देवान् यजतु ॥

'अग्ने यदद्य' इति दर्शपूर्णमासयोः स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने यदद्य विशो
 अध्वरस्य होतरित्यनवानं यजति' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकशोचे वेष्टुं हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वि यद्भूर्हृन्व्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ १४ ॥

अग्ने । यत् । अद्य । विशः । अध्वरस्य । होतरिति । पावकऽशोचे । वेः । त्वम् । हि । यज्वा ।

ऋता । यजासि । महिना । वि । यत् । भूः । हृन्व्या । वह । यविष्ठ । या । ते । अद्य ॥ १४ ॥

हे ऽअध्वरस्य ऽहोतः यज्ञस्य निष्पादक ऽपावकशोचे शांघकदीप्ते एवंभूत हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्
 काले ऽविशः मनुष्यस्य यजमानस्य ऽयत् कर्तव्यं तत् ऽवेः कामयस्व । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽयज्वा
 देवानां यष्टा भवसि तस्मात् ऽऋता ऋते यज्ञे ऽयजासि देवान् यज । अपि च ऽमहिना महिना स्व-
 माहात्म्येन ऽयत् यस्मात् ऽवि ऽभूः विभवसि व्यासो भवसि अतः कारणात् हे ऽयविष्ठ युवतमग्ने ऽते
 तुभ्यं स्वदर्यम् ऽअद्य इदानीं ऽया यानि हव्यानि जुहुमस्तानि ऽहृन्व्या हव्यानि हवींषि ऽवह । स्वकीयां
 स्विष्टकृद्दार्ढ्यां तनुं प्रापय ॥

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत् रोदसी यज्ज्यै ।

अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥ १५ ॥

अभि । प्रयांसि । सुधितानि । हि । ख्यः । नि । त्वा । दधीत् । रोदसी इति । यज्ज्यै ।

अव । नः । मघवन् । वाजसातौ । अग्ने । विश्वानि । दुःइता । तरेम ।

ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने वसुधितानि सुनिहितानि^१ वेद्यामासादितानि वप्रयांसि अन्नानि हविलक्षणानि^२ वअभि वख्यः अभिपश्यसि । वहि पूरकः । तादृशं^३ त्वां^३ वरोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् वयज्ज्यै यष्टुं वनि वदधीत् । अयं यजमानो निहितवान् । हे वमघवन् वअग्ने वनः अस्मान् ववाजसातौ संग्रामे अन्नस्य संभजने वा निमित्तभूते वभव रक्ष । वयं च विश्वानि सर्वाणि वदुरिता दुरितानि दुःखानि वतरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने ' अग्ने विश्वेभिः ' इत्येषानुवक्तव्या^४ । सूत्रितं च— ' अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्य-धेचं आरमेत् ' (आश्व. औ. २. १७) इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।

कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । सुअनीक । देवैः । ऊर्णावन्तम् । प्रथमः । सीद । योनिम् ।

कुलायिनम् । घृतवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे वस्वनीक सुज्वाल वअग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः वदेवैः सह वऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्तं वयोनिम् उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं वप्रथमः सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्वं वसीद उपविश । कीदृशं योनिम् । वकुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृशं गुग्मुल्वादिसंभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते— ' कुलायनिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्मुल्पूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानि ' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । वघृतवन्तं व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्यां नियण्णस्त्वं वसवित्रे हविषां प्रेरयित्रे वयज-मानाय । पण्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य वयज्ञं वसाधु आर्जवेन वनय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।

यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्ववत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधसः ।

यम् । अङ्कूयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

१. ख-न्न-न-भ-य-श-सुहितानि । २. त-य-हविलक्षणान्यन्नानि । ३. ख-भ-त्वा त्वां तादृशम् ; न-त्वा तादृशम् ; न-र-त्वा त इति त्वाम् ; श-त्वादृशं त्वाम् । ४. ख-न्न-न-भ-श-इत्येषानुवाक्या ।

वधेभ्यः कर्मणां विधातार ऋत्विजः । वृहस्पतिं दृश्यमानं । वस्यं तं पूर्वोक्तगुणम् । अग्निम् । अथर्ववत् । यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामभ्रात् तथा । मन्थन्ति मभ्रन्ति । अरभ्योः सकाशाज्जनयन्ति । अङ्कयन्तम् । कुरित्सितमङ्गलं गमनम् अङ्कु^१ । तदात्मन इच्छन्तं देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् । अमूरम् अमूर्तं । यम् अग्निं । श्याभ्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम् । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याभ्याः । ताभ्यः सकाशात् । आनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः^२ ॥

जनिष्व। देववीतये । सर्वताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनिष्व । देवऽवीतये । सर्वऽताता । स्वस्तये ।

आ । देवान् । वक्षि । अमृतान् । ऋतवृधः । यज्ञम् । देवेषु । पिस्पृशः ॥ १८ ॥

हे अग्ने । सर्वताता सर्वस्तायमाने यज्ञे मध्यमानस्त्वं । जनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । देववीतये देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येया । ईदृशस्य यजमानस्य । स्वस्तये अविनाशार्थम् । जनिष्व च । अमृतान् मरणरहितान् । ऋतवृधः यज्ञस्य वर्धयितृन् । देवान् । आ । वक्षि आवह । तद्गन्तरं तेषु । देवेषु अस्मदीयं । यज्ञं । पिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

व्यमु त्वा गृहपते जनानामग्ने अकर्म समिधा बृहन्तम् ।

अस्थूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु तिग्मेन नस्तेजसा सं शिशाधि ॥ १९ ॥

व्यम् । ऊँ इति । त्वा । गृहऽपते । जनानाम् । अग्ने । अकर्म । समऽर्धा । बृहन्तम् ।

अस्थूरि । नः । गार्हऽपत्यानि । सन्तु । तिग्मेन । नः । तेजसा । सम् । शिशाधि ॥ १९ ॥

हे गृहपते यज्ञानां पालक । अग्ने । जनानां प्राणिनां मध्ये । व्ययमु व्यमेव । त्वा त्वां । समिधा समिन्धनेन । बृहन्तं महान्तम् । अकर्म कृतवन्तः स्मः । अतः कारणात् । नः । अस्माकं । गार्हपत्यानि गृहपतिष्वानि । अस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्रयुक्तः शकटः स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च । नः । अस्मान् । तिग्मेन तीक्ष्णेन । तेजसा । सं । शिशाधि सम्यङ्निदय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र ' एवमग्ने यज्ञानाम् ' इत्यष्टाक्षरवारिंशदक्ष प्रथमं सूक्तं भरद्वाज-स्यार्षमात्रेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री ' षट्कससकाष्टकाः सा वर्धमाना ' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तद्विंशत्यनुष्टुप् । ' आ ते अग्ने, अग्निं देवासः ' इत्येते ऋचावनुष्टुप् । तयोः पूर्वा ' वीती यो देवम् ' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाक्षरवारिंशदक्षो गायत्र्यः । तथा^३ चानुक्रम्यते—' एवमग्नेऽष्टाक्षरवारिंशद्वायत्रं वर्ध-

१. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-अङ्कुः । २. मध्वन्तीत्यन्वयः । ३. ख-न-भ-तथानुक्रम्यते; श-तथा चानुक्रान्तम् ।

मानाया षष्ठी च सप्तविंशत्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्ये ' इति । प्रातरनुवाकादिनवाक्योराग्रेयं कृती गायत्रे छन्दसीदं सूक्तमुच्यते । तत्रान्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्याः । सूच्यते हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति तिल्ल उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्त-दानीमाधाः षड्रुचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । सूत्रितं हि—'त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः । देवेभिर्मानुषे जने ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्ञानाम् । होता । विश्वेषाम् । हितः । देवेभिः । मानुषे । जने ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वं ऽविश्वेषां सर्वेषां सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां ऽयज्ञानां ऽहोता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञानां संबन्धी देवानामाह्लाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्वं ऽमानुषे मनोः संबन्धिनि मनुष्ये ऽजने यजमाने ऽदेवेभिः देवैः ऽहितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थः ॥

स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ २ ॥

सः । नः । मन्द्राभिः । अध्वरे । जिह्वाभिः । यज । महः । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽसः त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽमन्द्राभिः मदकरीभिः^१ स्तुर्याभिर्वा ऽजिह्वाभिः उवालाभिः ऽमहः महतः ऽदेवान् ऽयज हविर्भिस्तर्य । कथं तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ऽआ ऽवक्षि आवह । ततः ऽयक्षि ऽच यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥

पाथिकृत्यामग्नेः पथिकृतोऽनुवाक्या 'वेस्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'वेस्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति ॥

वेस्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्यं । हि । वेधः । अध्वनः । पथः । च । देव । अञ्जसा ।

अग्ने । यज्ञेषु । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे ऽवेधः विधातः ऽसुक्रतो शोभनकर्मन् ऽदेव दानादिगुणयुक्त ऽअग्ने त्वं ऽयज्ञेषु दर्शपूर्णमासादि-यागेषु ऽअध्वनः महामार्गात् ऽपथश्च क्षुद्रमार्गांश्च ऽअञ्जसा आर्जवेन ऽवेथ जानामि । ऽहि यस्मादेवं तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् अष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वामीळे अथ द्विता भरतो वाजिभिः शुनम् । ईजे यज्ञेषु यज्ञिर्यम् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ईळे । अथ । द्विता । भरतः । वाजिभिः । शुनम् । ईजे । यज्ञेषु । यज्ञिर्यम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने ऽस्वां ऽभरतः दौष्यमितरेतस्संज्ञो राजा ऽवाजिभिः । वाजो हविलक्षणमश्वम् । तद्वजिः ऋत्विग्भिः सह ऽद्विता द्विविधमिष्टप्राप्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्नं ऽशुनं सुखमुद्दिश्य ऽईळे स्तुतवान् । स्तुत्वा च^१ ऽयज्ञियं यज्ञार्हं त्वां ऽयज्ञेषु । तृतीयार्थे सप्तमी । यज्ञैः ऽईजे इष्टवान् । तस्मै त्वम् उभयविधं^२ सुखं^२ प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमिमा वार्यां पुरु दिवोदासाय सुन्वते । भरद्वाजाय दाशुषे ॥ ५ ॥

त्वम् । इमा । वार्यां । पुरु । दिवःऽदासाय । सुन्वते । भरत्ऽवाजाय । दाशुषे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽश्वम् ऽइमा इमानि इक्ष्यमानानि ऽपुरु पुरूणि बहूनि ऽवार्यां वार्याणि वरणीयानि संभजनीयानि धनानि ऽदिवोदासाय ऽसुन्वते । छुत्तोपममेतत् । यथा सोमाभिषयं कुर्वते दिवोदासाख्याय^१ राज्ञे प्रादास्तथा ऽदाशुषे हवींषि वत्तवते ऽभरद्वाजाय ऋषये देहीति शेषः ॥ ॥ २१ ॥

त्वं दूतो अमर्त्य आ वह्ना दैव्यं जनम् । शृण्वन्विप्रस्य सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । दूतः । अमर्त्यः । आ । वह् । दैव्यम् । जनम् । शृण्वन् । विप्रस्य । सुऽस्तुतिम् ॥ ६ ॥

ऽअमर्त्यः अमरणधर्मः^५ । त्वं ऽदूतः भूत्वा ऽदैव्यं देवसंबन्धिनं ऽजनम् ऽआ ऽवह अस्मद्यज्ञ आनय । किं कुर्वन् । ऽविप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ऽशृण्वन् ॥

त्वामग्ने स्वाध्वो^३ मर्तासो देववीतये । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । सुऽआध्व्यः । मर्तासः । देवऽवीतये । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽदेवं द्योतमानं ऽस्वां ऽस्वाध्यः शोभनाध्यानाः^५ ऽमर्तासः मनुष्याः ऽदेववीतये देवानां तर्पणार्थं यज्ञेषु ऽईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव प्र यक्षि सदृशमुत क्रतुं सुदानवः । विश्वे जुषन्त कामिनः ॥ ८ ॥

तव । प्र । यक्षि । सम्ऽदृशम् । उत । क्रतुम् । सुऽदानवः । विश्वे । जुषन्त । कामिनः ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽतव ऽसदृशं सम्यग्दर्शनीयं यद्वा सम्यग्दृष्टारं सर्वस्य भासकं तेजः ऽप्र ऽयक्षि प्रयजे । प्रकर्षेण पूजयामि । ऽउत अपि च ऽसुदानवः सुदानोः शोभनदानस्य तव ऽक्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा पूजयामि । न केवलमहमेव किन्त्वग्नये ऽविश्वे सर्वेऽपि यजमानाः ऽकामिनः त्वदनुग्रहात्सैतैः कामैः उपेताः सन्तः ऽजुषन्त । त्वदीयं सदृशं क्रतुं च सेवन्ते ॥

१. ख-घ-भ- च अध अथ । २. ग-घ१-उभयविधसुखम्; ङ-झ-त-न-र-उभयसुखम् । ३. ख-घ-दिवोदासाय; ङ-दिवोदासाय दिवोदासाख्याय । ४. ङ-मरणधर्मरहितः । ५. ख-घ-श-शोभनाध्यानाः; झ-र-शोभनाध्यानाः; ङ-त-न-य-शोभनाध्ययनाः ।

त्वं होता मनुहितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥

त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने वत्सं व होता होतृत्वेन मनुहितः मनुनाहितोऽसि । आसा आस्येनास्यभूतया ज्वालया वह्निः हविषां वोढा विदुष्टरः अतिज्ञानेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं वद्विषः बुद्धेः संबन्धिनीः वद्विषः दैवीः प्रजाः वयक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये गृणान ईळेऽभ्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाहाः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्ने आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सस्ति बर्हिषि ॥ १० ॥

अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सस्ति । बर्हिषि ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम् । वीतये हविषां भक्षणार्थम् । किञ्च हव्य-
दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । वगृणानः स्तूयमानसत्वं बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे व होता सन्
वनि वसस्ति निर्षीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठय ॥ ११ ॥

तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठय ॥ ११ ॥

हे अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वामे वत् पूर्वोक्तगुणं वत्वा त्वां वसमिद्धिः
समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः घृतेन आज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः । अतो' हे यविष्ठय युवतमग्ने
वृहत् महदत्यन्तं शोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे देव धोतमानाम्ने वसः पूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशास्यं वृहत्
महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं वनः अस्मान् वच्छ वविवाससि अभिगमय । अग्न वाजसनेयकम्-
'अच्छा देव विवाससिती तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श. ब्रा. १. ४. १. २७) इति ॥

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्याः । सूत्रितं च—'त्वामग्ने पुष्करा-
दधीति तिसृणामधेचं शिष्ट्वामेत्' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ १३ ॥

हे अग्ने अथर्वा एतस्संज्ञक ऋषिः एत्वां पुष्करादधि पुष्करपर्णे^१ निरमन्थत । अरण्योः सकाशात्
अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । मूर्ध्नः मूर्ध्वद्वारकात् विश्वस्य सर्वस्य जगतः वाघतः वाहकात् ।
पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै. ब्रा. १.१.३.६) इति श्रुतेः ।
भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधी-
यत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाज्ञातं—'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे हेनमुपश्रित-
मविन्दत्' (तै. सं. ५.१.४.४) इति ॥

तमु त्वा दध्यङ्दृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्रहणं पुरंदरम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । पुरम् । डरम् ॥ १४ ॥

हे अग्ने य उक्तगुणः तमु तमेव त्वाम् अथर्वणः पुत्रः दध्यङ् एतस्संज्ञः ऋषिः ईधे
दीपितवान् । कीदृशम् । वृत्रहणम् आवरकाणां शत्रूणां हन्तारं पुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धनंजयं रणेरणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तमम् । धनम् । डजयम् । रणे । डरणे ॥ १५ ॥

वपाथ्यो^२ वृषा नाम कश्चिदृषिः^३ तमु^३ तमेव एत्वा एत्वा हे अग्ने समीधे^३ समैन्ध^४ समदीपयत् ।
कीदृशम् । दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितृणां शत्रूणां हन्तारं रणेरणे युद्धे युद्धे धनंजयं
धनानां जेतारम् ॥ ॥ २३ ॥

उक्थे क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एहू पु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व.
श्रौ. ६. १) । आभिप्लविकेपूक्थेषु एतेतौ वैकल्पिकौ स्तौत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेपूक्थेषु सूत्रितं
च—'एहू पु ब्रवाणि त आभिरगामि भारतः' (आश्व. श्रौ. ७.८) इति । यौनराधेयिक्यामिष्टावुत्त-
राज्यभागस्य 'एहू पु' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एहू पु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागा'
(आश्व. श्रौ. २.८) इति ॥

१. ख-भ-य-र-पुष्करे पुष्करपर्णे । २. ख-भ-पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम
कश्चिदृषिः; घ-श-पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषिः स्तौति । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-एवंगुण
(गुणः-त-र) त्वामथर्वणः सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वां समीधे; घ-श-हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे
अग्ने समीधे; ज्ञ-सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां समीधे । ४. ख-ज्ञ-भ-र-समैन्धत; घ-श-साधु ;
न-समैधत ।

एषू षु ब्रवाणि तेऽग्रे इत्येतरा गिरः । एभिर्वर्धासु इन्दुभिः ॥ १६ ॥

आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्रे । इत्या । इतराः । गिरः ।

एभिः । वर्धासे । इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे ऽअग्रे ऽएहि आगच्छ । ऽते तुभ्यं स्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽइत्या इत्यमनेन प्रकारेण ऽसु सुषु
 ऽब्रवाणि^१ इत्याशास्यते । ताः स्तुतीः श्रुतिवत्यर्थः । ऽउ इत्येतत्पूरकम् । ऽइतराः असुरैः कृताः स्तुतीः
 श्रुतिवति शेषः । तथा च ब्राह्मणम्— ‘अग्रे इत्येतरा गिर इत्यसुर्यां ह वा इतरा गिरः’ (ऐ. ब्रा.
 ३.४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ऽएभिः एतैः ऽइन्दुभिः सोमैः ऽवर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधसु उत्तरम् । तत्रा सर्दः कृणवसे ॥ १७ ॥

यत्र । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्तरम् । तत्र । सर्दः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्रे ऽते तव ऽमनः अनुग्रहारमकमन्तःकरणं ऽयत्र यस्मिन् देशे ऽक्व ऽच कस्मिंश्चिज्जमाने
 वर्तते ऽतत्र तस्मिन् यजमाने ऽउत्तरम् उद्धततरं श्रेष्ठं ऽदक्षं बलकरमन्नं वा ऽदधसे धारयसि । तथा
 ऽसदः स्थानं च ऽकृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुर्वो वनवसे ॥ १८ ॥

नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अर्थः । दुर्वः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्रे ऽते स्वदीयं ऽपूर्तं पूरकं तेजः ऽअक्षिपत् अक्षयोः पातकं विनाशकं ऽनहि ऽभुवत् न
 भवतु । सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ऽनेमानां ऽवसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये
 कतिपयानां यजमानानां वासक । ऽअथ अतः कारणात् ऽदुवः अस्माभिर्यजमानैः कृतं परिचरणं
 ऽवनवसे संभजस्व ॥

आधिरंगाग्निं भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥

आ । अग्निः । अगाग्निं । भारतः । वृत्रहा । पुरुचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्पतिः ॥ १९ ॥

अयम् ऽअग्निः ऽआ ऽअगाग्नि । अस्माभिः^१ स्तुतिभिरभ्यगम्यत^२ । कीदृशः । ऽभारतः हविषां
 भर्ता ऽदिवोदासस्य एतत्संज्ञस्य राज्ञः ऽवृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता ऽपुरुचेतनः पुरूषां बहूनां
 चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थः । ऽसत्पतिः सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना ।

वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

१स १हि स खख्वभिः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १पार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १महित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् १रथिं धनं १दाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रथिं^१ धनम् १भति^२ अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्निः । महित्वना महत्त्वेन तेजसा १वम्बन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् १अवातः अन्यैः शत्रुभिरप्रतिगतः १अस्तृतः केनाप्य-हिंसितः ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवत् नवीयसाग्नें द्युम्नेन संयता । बृहत्तन्थ भानुना ॥ २१ ॥

सः । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्नें । द्युम्नेन । सम्ऽयता । बृहत् । तन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे १अग्ने यः पूर्वोक्तगुणविशिष्टः १सः तादृशस्त्वं १प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन १नवीयसा नवतरेण १द्युम्नेन द्योतमानेन १संयता संगच्छता सम्यगभ्यामुवता १भानुना तेजसा १बृहत् महदन्तरिक्षं १तन्थ विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्रये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्चं गायं च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । वः । सखायः । अग्रये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया । अर्चं । गायं । च । वेधसे ॥ २२ ॥

हे १सखायः समानस्थाना ऋत्विजः १वः यूयं १धृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय १वेधसे विधात्रे १अग्रये १स्तोमं स्तोत्रं १गाय गायत । तथा १यज्ञं यजनसाधनं^२ हविः १च १प्र १अर्चं प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्दोता क्विक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

सः । हि । यः । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । क्विऽक्रेतुः । दूतः । च । हव्यऽवाहनः ॥ २३ ॥

१स १हि स खख्वभिः १सीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । १यः अग्निः १होता देवानामाह्वाता १क्विक्रतुः क्रान्तप्रज्ञः १मानुषा १युगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसंबन्धिनो यज्ञार्हान् कालविशेषान् येषु यागाः^३ अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ एतावन्तं कालं देवानां १दूतः । सः^४ १हव्यवाहनः हविषां वोढा १च भवति^५ ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मार्तं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मार्तम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

१ता तौ प्रसिद्धौ १राजाना राजमानौ १शुचिव्रता शुचिकर्माणी मित्रावरुणौ १आदित्यान् अदितेः पुत्रान् धात्रादीन् १मार्तं १गणं मरुतां संचं च १रोदसी छावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे १वसो वासकामे १इह अस्मिन् यज्ञे १यक्षि यज ॥

१. ख-ज्ञ-श-त-न-भ-र-धनम् । २. श-त-भ-य-र-यजमानसाधनम् । ३. श-यागादयः । ४. ख-भ- स त्वम् ; घ-श-त्वम् ; ज-सन् । ५. घ-भवसि ।

वस्वीं ते अग्ने संदृष्टिरिषयते मर्त्याय । ऊर्जो नपादमृतस्य ॥ २५ ॥

वस्वीं । ते । अग्ने । सम्दृष्टिः । इषयते । मर्त्याय । ऊर्जः । नपात् । अमृतस्य ॥ २५ ॥

हे वज्रो वनपात् बलस्य पुत्र वज्रो वज्रमृतस्य मरणरहितस्य वते तव वसंष्टिः दीप्तिः वस्वी वासयित्री । प्रशास्तेत्यर्थः । सा वमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय वइषयते । इषमन्नमिच्छति^१ । ददातीत्यर्थः^२ ॥ ॥ २५ ॥

क्रत्वा दा अस्तु श्रेष्ठोऽद्य त्वा वन्वन्त्सुरेवणाः ।

मर्त आनाश सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा । दाः । अस्तु । श्रेष्ठः । अद्य । त्वा । वन्वन् । सुदरेवणाः । मर्तः । आनाश । सुवृक्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने वअद्य इदानीं वक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ववन्वन् संभजन् वदाः हवींषि दाता यजमानः वश्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः वअस्तु । वसुरेवणाः शोभनधनश्चास्तु । तथा सः वमर्तः मनुष्यः वसुवृक्तिं स्वद्विषयां सुवृत्तिं च वआनाश व्याप्नोतु । तव^३ सर्वदा स्तोता^३ भवत्वित्यर्थः ॥

ते ते अग्ने त्वोता इषयन्तो विश्वमायुः ।

तरन्तो अर्यो अरातीवन्वन्तो अर्यो अरातीः ॥ २७ ॥

ते । ते । अग्ने । त्वाऽऊताः । इषयन्तः । विश्वम् । आयुः ।

तरन्तः । अर्यः । अरातीः । वन्वन्तः । अर्यः । अरातीः ॥ २७ ॥

हे वज्रो वते त्वदीया ये त्वां स्तुवन्नि वते^४ स्तोतारः वत्वोताः त्वयोता रक्षिता अत एव वइषयन्तः इषमारमन इच्छन्तः^५ सन्तः वविश्वं सर्वम् वआयुः अन्नं लभन्त इति शेषः । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्तः प्राप्नुवन्तीति शेषः । तथा वअर्यः अरीनभिगन्त्रीः वअरातीः काश्चित् शत्रुसेनाः वतरन्तः अतिक्रामन्तः वअर्यः अभिगन्धीः वअरातीः काश्चन शत्रुसेनाः ववन्वन्तः हिंसन्तश्च भवन्तीति शेषः ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विभ्वं न्यत्रिणम् ।

अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ २८ ॥

अग्निः । त्तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ २८ ॥

१. घ-श-°मिच्छते । २. घ-श-ददासीत्यर्थः । ३. घ-सर्वदा त्वस्तोता; श-तत्सर्वदा स्तोता । ४. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘ते’ नास्ति । ५. ख-इष्यन्ति, ज्ञ-ज्ञ-त-भ-र-इष्यन्तः; न-इत्थन्तः ।

अयम् ऽअग्निः ऽतिग्नेन तीक्ष्णेन ऽशोचिषा तेजसा ऽविश्वं सर्वम् ऽअग्निगम् अन्तारं राक्षसादिकं
 ऽनि ऽयासत् निहन्तु । अपि च ऽनः अस्मभ्यम् ऽअग्निः ऽरयिं धनं ऽवनते ददातु ॥

सुवीरं रयिमा भरु जातवेदो विचर्षणे । जहि रक्षांसि सुकृतो ॥ २९ ॥

सु॒वीरंम् । र॒यिम् । आ । भ॒रु । जा॒त॒ऽवे॒दः । वि॒ऽचर्ष॑णे । ज॒हि । र॒क्षांसि॑ । सु॒कृ॒तो॒ इति॑ सु॒ऽकृतो॑ ॥ २९ ॥

हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञान^१ जातधन वा ऽविचर्षणे विशेषेण द्रष्टरमे ऽसुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्र-
 पौत्रादिभिरुपेतं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽभर आहर । तथा हे ऽसुकृतो सुकर्मज्ञमे ऽरक्षांसि च ऽजहि विनाशाय ॥

त्वं नः पाहंसो जातवेदो अघायतः । रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे ॥ ३० ॥

त्वम् । नः । पा॒हि । अ॒हंसः । जा॒त॒ऽवे॒दः । अ॒घ॒ऽय॒तः । र॒क्ष । नः । ब्र॒ह्म॒णः । क॒वे ॥ ३० ॥

हे ऽजातवेदः ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअहंसः पापात् ऽपाहि रक्ष । तथा हे ऽब्रह्मणस्कवे स्तुति-
 रूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयितः शब्दयितरमे । अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति । तथा च स्मर्यते—'मनः
 कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माहृतम् । माहृतस्तुरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्' (पा. शि. ६-७)
 इति । तादृशात् ऽअघायतः अघमनर्थमस्माकमिच्छतः शत्रोश्च ऽनः अस्मान् ऽरक्ष ॥ ॥ २६ ॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति । तस्माच्च पाहंसः ॥ ३१ ॥

यः । नः । अ॒ग्ने । दुः॒ऽए॒वः । आ । म॒र्तैः । व॒धाय॑ । दा॒शति॑ । त॒स्मात् । नः । पा॒हि । अ॒हंसः ॥ ३१ ॥

हे ऽअग्ने ऽदुरेवः दुष्टाभिप्रायः ऽयः^२ ऽमर्तैः मनुष्यः ऽवधाय स्वस्यायुधाय ऽनः अस्मान् ऽआ
 ऽदाशति अभिप्रयच्छति । आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थः । ऽतस्मात् मनुष्यात् ऽअहंसः पापाच्च ऽनः
 अस्मान् ऽपाहि रक्ष ॥

त्वं तं देव जिह्वया परि बाधस्व दुष्कृतम् । मर्तो यो नो जिघांसति ॥ ३२ ॥

त्वम् । तम् । दे॒व । जि॒ह्वया॑ । परि॑ । बा॒धस्व॑ । दुः॒ऽकृ॒तम् । म॒र्तैः । यः । नः । जि॒घांस॑ति ॥ ३२ ॥

हे ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽत्वं ऽतं वक्ष्यमाणं ऽदुष्कृतं दुष्कर्मकारिणं मनुष्यं ऽजिह्वया ज्वालाया
 ऽपरि ऽबाधस्व सर्वतो जहि । ऽयः ऽमर्तैः मनुष्यः ऽनः अस्मान् ऽजिघांसति हन्तुमिच्छति ॥

भरतुर्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य । अग्ने वरेण्यं वसु ॥ ३३ ॥

भ॒रतु॑र्वाजाय । स॒ऽप्रथः॑ । श॒र्म । य॒च्छ । स॒हन्त्य॑ । अ॒ग्ने । व॒रेण्य॑म् । व॒सु ॥ ३३ ॥

हे \vee सहस्र्य शत्रूणामभिभवितः \vee अग्ने \vee भरद्वाजाय महामृषये \vee सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्ण \vee शर्म सुखं गृहं वा \vee यच्छ देहि । तथा \vee वरेण्यं वरणीयं \vee वसु धनं च^१ देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनविति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । इष्टिपशुलोमेषु च यत्र बृधन्वन्ती पुष्टिमन्तावित्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । उपसद्याग्नेय-स्यैषानुवाक्या सायंकालीनस्य त्वेषैव याज्या । सूत्रितं च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनघ उग्रह्व शर्यहेति विपयीसो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्निः । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्युः । विपन्यया । समऽईद्धः । शुक्रः । आऽहुतः ॥ ३४ ॥

\vee विपन्यया स्तुत्या स्तूयमानः \vee द्रविणस्युः द्रविणं धनं स्तोस्तृणामिच्छन् यद्वा हविलक्षणं धन-
मात्मन इच्छन् \vee अग्निः \vee वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि तमांसि वा \vee जङ्घनत् भृशं हन्तु ।
कीदृशोऽग्निः । \vee समिद्धः सम्यग्दीप्तः अत एव \vee शुक्रः शुक्रवर्णः \vee आहुतः हविर्भिरभिहुतः ॥

गर्भे मातुः पितृष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे । सीदन्भृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातुः । पितुः । पिता । विऽदिद्युतानः । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥ ३५ ॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयेते । 'द्यौर्वः^२ पिता पृथिवी माता' (ऋ. सं. १. १९१. ६) इति श्रुतेः । \vee मातुः भूम्याः \vee गर्भे गर्भस्थाने मध्ये \vee अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने \vee विदिद्युतानः विशेषेण दीप्यमानः \vee पितुः \vee पिता सुलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन । एवंभूतोऽग्निः \vee ऋतस्य यज्ञस्य \vee योनिम् उत्तरवेद्याख्यं धिष्यम् ॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ \vee आ \vee सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे । अग्ने यद्दीदयद्वि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥ ३६ ॥

हे \vee जातवेदः जातानां वेदितः \vee विचर्षणे विशेषेण द्रष्टः \vee अग्ने \vee प्रजावत् पुत्रपीत्रसहितं \vee ब्रह्म
अज्ञम् \vee आ \vee भर आहर । \vee यत् ब्रह्म \vee दिवि सुलोके \vee दीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमज्ञं राजते
तदाहरेत्यर्थः ॥

उप त्वा रण्वसँदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत । अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसँदृशम् । प्रयस्वन्तः । सहऽस्कृत । अग्ने । ससृज्महे । गिरः ॥ ३७ ॥

हे \sqrt सहस्रकृत सहसा बलेनोत्पन्न \sqrt अग्ने \sqrt प्रयस्वन्तः हविलक्षणात्तवन्तो वयं \sqrt रष्वसंहसो^१ रमणीय-
संदर्शनं स्तोतव्यसंदर्शनं वा \sqrt त्वा त्वाम् \sqrt उप प्रति \sqrt गिरः स्तुतिः \sqrt ससृजमहे विसृजामः उच्चारयाम
इत्यर्थः ॥

उपच्छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् । अग्ने हिरण्यसंसदशः ॥ ३८ ॥

उप । छायाम्ऽईव । घृणेः । अगन्म । शर्म । ते । वयम् । अग्ने । हिरण्यसंसदशः ॥ ३८ ॥

हे \sqrt अग्ने \sqrt हिरण्यसंसदशः हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा \sqrt घृणेः दीप्तस्य \sqrt ते तव
 \sqrt शर्म शरणमाश्रयणम्^२ \sqrt उप \sqrt अगन्म उपगच्छाम । तत्र इष्टान्तः । \sqrt छायामिव । यथा घर्माताः
संतसाश्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रातःकालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायंकालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या ।
सूत्रितं च—'अभिवृत्राणि जङ्घनघ उग्रइव शर्यहा' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

य उग्रइव शर्यहा तिग्मशृङ्गो न वंसंगः । अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

यः । उग्रःऽईव । शर्यहा । तिग्मऽशृङ्गः । न । वंसंगः । अग्ने । पुरः । रुरोजिथ ॥ ३९ ॥

\sqrt यः अग्निः \sqrt उग्रइव उदूर्णबलो धन्वीव \sqrt शर्यहा शर्यैर्बाणैः^३ शत्रूणां हन्ता \sqrt तिग्मशृङ्गो \sqrt न
 \sqrt वंसंगः तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिवृषभ इव हे \sqrt अग्ने स त्वं \sqrt पुरः आसुरीस्तिन्नः पुरीः \sqrt रुरोजिथ
भगवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्निः' (तै. ब्रा. २. १. ३. १) इति श्रुतेः रुद्रकृतमपि त्रिपुर-
दहनमभिकृतमेवेत्यग्निः स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्निः पुराणि
भगवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ. ब्रा. १. २३) इत्यादिकं
ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ यं हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—'आ यं हस्ते न
खादिनमित्यर्थं च आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

आ यं हस्ते न खादिनं शिशुं जातं न बिभ्रति । विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते । न । खादिनम् । शिशुम् । जातम् । न । बिभ्रति ।

विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्नं \sqrt यम् अग्निं \sqrt शिशुम् \sqrt जातं \sqrt न जातं पुत्रमिव \sqrt हस्ते \sqrt आ \sqrt बिभ्रति हस्तेष्वभि-
मुखं धारयन्त्यध्वर्यवः । पूर्वो नशब्दः पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीयः । \sqrt खादिनं \sqrt न भक्षकं व्याघ्रादि-
मिव^४ । यथा तं बिभ्रतः पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थः । यद्वा संप्रत्यर्थे संप्रतीदानीं खादिनं

१. ख-स-न-भ-र-रष्वसंहसो रण्वम् । २. त-श-^०माश्रयणं सुखं वा । ३. ख-स-न-न-भ-र-शर्यै-
र्बलैः । ४. ख-भ-व्याघ्रादिकमिव; घ-व्याघ्रमिव ।

हविषां भक्षकं यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति वविषां जनानां स्वध्वरं शोभनयागस्य निष्पावकं तम्
वअग्निं हे ऋत्विजः परिचरतेति शेषः ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति ब्रूचोऽनुवक्तव्यः ।
सूत्रितं च— 'प्र देवं देववीतय इति द्वे अग्निनाग्निः समिध्यते' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । षीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यवः^१ देवं द्योतमानं वसुवित्तमं वसूनां धनानां वेद्यितारं लभ्यितारमग्निं प्र
वभरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मणं—
'प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रहियमाणायाभिरूपा यथाग्नेऽभिरूपं तत्समृद्धम्'^२ (ऐ. ब्रा. १.
१६) इति । स चाग्निः वस्वे योनौ कारणे स्थाने आहवनीये वा वि षीदतु अभिनिषण्णो भवतु ।
ब्राह्मणं च भवति— 'एव^३ ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्नेः' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिश्रितातिथिम् । स्योने आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातवेदसि । प्रियम् । शिश्रित । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यवः जातं प्रादुर्भूतम् अतिथिम् । लुसोपममेतत् । अतिथिमिव प्रियं अत एव
वगृहपतिं गृहाणां स्वाभिनमग्निं जातवेदसि जातप्रेते स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ वा शिश्रित ॥
अन्तर्णतित्पयर्थस्य शीळ एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'इथैह गतौ' इत्यस्य छान्दसं
रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थः ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । इयत^४ तीक्ष्णीकुरुत^४ ।
संस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकारः पूरकः । 'जात इतरो जातवेदा इतरः' (ऐ. ब्रा. १.
१६) इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे देव द्योतमान वअग्ने तानश्वान् युक्ष्व आरामीये रथे योजय । ये तव स्वदीयाः साधवः
साधकाः सुशीला वा अश्वासः अश्वाः अरम् अलं पर्याप्तं वहन्ति । किमर्थम् । मन्यवे । मन्यते
यष्टव्यत्वेन देवानत्रेति मन्युर्वागः । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थः । वहि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्तसोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । नः । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

१. ख-घ-भ-अध्वर्यादयः । २. ख-झ-त-न-भ-र-त-त-स-मृ-द्ध-मा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा
अस्य स्वो योनिः यदग्निरग्नेः । ३. झ-आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४. ख-शातनं कुरुतः
झ-भ-इयत तनूकुरुत ।

हे अग्ने षनः अस्मान् षअच्छ आभिसुख्येन षयाहि आगच्छ । तथा षप्रयांसि हविलक्षणांयज्ञानि अभिलक्ष्य षदेवान् षआ षवह । किमर्थम् । षवीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्^१ । तथा षसोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् षआ वह ॥

उदग्ने भारत द्युमदर्जस्रेण दर्विद्युतत् । शोचा वि भाह्वजर ॥ ४५ ॥

उत् । अग्ने । भारत । द्युऽमत् । अर्जस्रेण । दर्विद्युतत् । शोच । वि । भाहि । अजर ॥ ४५ ॥

हे षभारत हविषां मर्तः षअग्ने षउत् षशोच उद्गततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति । हे षअजर जरारहिताम्ने षदर्विद्युतत् षृशं द्योतमानस्त्वं षद्युमत् द्युमता दीप्सिता ॥ 'सुषां सुलुक्' इति वृत्तीयाया लुक् ॥ षअजस्रेण अविच्छेदेन तेजसा षवि षभाहि विशेषेण प्रकाशस्व ॥ यद्वा । भाति-रश्रान्तर्णातप्यर्थः ॥ त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व षश्रादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ॥२९॥

वीती यो देवं मर्तो दुवस्येदग्निमीळीताध्वरे हविष्मान् ।

होतारं सत्ययजं रोदस्योरुत्तानहस्तो नमसा विवासेत् ॥ ४६ ॥

वीती । यः । देवम् । मर्तः । दुवस्येत् । अग्निम् । ईळीत । अध्वरे । हविष्मान् ।

होतारम् । सत्यऽयजम् । रोदस्योः । उत्तानऽहस्तः । नमसा । आ । विवासेत् ॥ ४६ ॥

षयः षमर्तः मनुष्यः षहविष्मान् हविर्भिर्युक्तो यजमानः षवीती वीत्या कान्तेन हविलक्षणेनाग्नेन यं कंचन षदेवं षदुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् षअध्वरे यज्ञे षअग्निम् षईळीत स्तुवीत । सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः । क्रीदशामग्निम् । षरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां षहोतारम् आह्वा-तारं षसत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यथारम् । किंचायं यजमान ईदशामग्निम् षउत्तानहस्तः कृताअलि-पुटः सन् षनमसा नमस्कारेण हविषा वा षआ षविवासेत् परिचरेत् ॥

आ ते अग्र ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि ।

ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उत ॥ ४७ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । हृदा । तष्टम् । भरामसि ।

ते । ते । भवन्तु । उक्षणः । ऋषभासः । वशाः । उत ॥ ४७ ॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्रलायनो मन्यते^१ (आश्र. गृ. १. १. ५) । हे षअग्ने षते तुभ्यं षहृदा हृदयेन षतष्टं संस्कृतम् षऋचा ऋगूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा षआ षभरामसि आहरामः । त इति तच्छब्देन प्रकृतमृषूपं हविः परामृश्यते । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे । ऋषूपं तद्धविः षते तुभ्यम् षउक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः षऋषभासः ऋषभाः षउत अपि च षवशाः च षभवन्तु । ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वज्ज्ञक्षणाय भवतिवति शेषः ॥

१ ख-झ-न-भ-य-खादनार्थम् ; त-र-सादनार्थम् । २. न-मन्यते । उक्तानि वैतानिकानीति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरियुपक्रम्य सूत्रितम्-आ ते अग्र ऋचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तुक्षणं ऋषभासो वशा उतेत्येत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमर्थायत इतीति ।

अग्निं देवासो अग्रियमिन्धते वृत्रहन्तमम् ।

येना वसुन्याभृता तुळहा रक्षीसि वाजिना ॥ ४८ ॥

अग्निम् । देवासः । अग्रियम् । इन्धते । वृत्रहन्ऽतमम् ।

येन । वसूनि । आऽभृता । तुळहा । रक्षीसि । वाजिना ॥ ४८ ॥

वअग्रियं मुख्यं ववृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् वअग्निं वदेवासः देवाः वइन्धते दीपयन्ति^१ । वयेन अग्निना ववसूनि असुरैरपहतानि धनानि इविलक्षणान्यज्ञानि वा वआभृता असुरसकाशायजमानाद्वाहृतानि । येन च ववाजिना बलवताग्निना वरक्षीसि यज्ञविरोधीनि वतुळहा तृढानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण^१ विरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं न्यास्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशार्चं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं त्रैष्टुभम् । अन्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानु-
क्रान्तं—'पिब पञ्चोनेन्द्रं त्रैष्टुभं द्विपदान्तम्' इति । अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्नविद्वानम् । सूत्रितं च—'पिबा सोमं तमु हुहीति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । समूढे दशरात्रऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । सूर्यस्तुज्ञान्येकाहे मरुत्वतीये^२ एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूच्यते हि—'सूर्यस्तुता यज्ञास्कामः पिबा सोममभि' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः कया शुभा सवयसः सनीळाः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । माध्यंदिने^३ सवने^४ आद्यास्त्रिणो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं च—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

पिबा सोममभि यमुग्र तर्द ऊर्वं गव्यं महिं गृणान इन्द्र ।

वि यो धृष्णो वधिषो वज्रहस्त विश्वा वृत्रमभित्रिया शवोभिः ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । अग्नि । यम् । उग्र । तर्दः । ऊर्वम् । गव्यम् । महिं । गृणानः । इन्द्र ।

वि । यः । धृष्णो इति । वधिषः । वज्रहस्त । विश्वा । वृत्रम् । अभित्रिया । शत्रुऽभिः ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-दीपयन्ते । २. ख-झ-भ-सायणासायनेन; र-सायणार्येण । ३. त१-म इत्विति । ४. झ-त-भ-य-माध्यंदिनसवने ।

हे वउग्र उद्वृणोषल् वइन्द्र वगृणानः अङ्गिरोभिः स्तूयमानस्त्वं वयं सोमम् वअभि उद्दिश्य । पातुमित्यर्थः । वमहि महत् वगर्भं गोसंबन्धि वउर्वं पणिभिरपहत्तं समूहं वतर्दः प्रकाशितवानसि^१ । तृदिहिसाकमात्रं प्रकाशनार्थः । तं वसोमं वपिब पानं कुरु । हे वधृष्यो शत्रूणां धर्षक ववज्रहस्त वज्रपाणे हे इन्द्र वयः त्वं वज्ञवोभिः बलैः सहितः सन् वविश्वा विश्वं ववृत्रम् आवरकम् वअभिप्रिया अभिप्रं शत्रुम् ॥ अभिप्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्येयादेशः ॥ ववि वविषः व्यवधीः स त्वं सोमं पिबेति संबन्धः ॥

स ई पाहि य ऋजीषी तरुत्रो यः शिप्रवान्वृषभो यो मतीनाम् ।

यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान् ॥ २ ॥

सः । ईम् । पाहि । यः । ऋजीषी । तरुत्रः । यः । शिप्रवान् । वृषभः । यः । मतीनाम् ।

यः । गोत्रऽभित् । वज्रऽभृत् । यः । हरिऽस्थाः ।

सः । इन्द्र । चित्रान् । अभि । तृन्धि । वाजान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र वऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरसः सोमोऽभिधीयते । तद्वान्^२ वयः त्वं वतरुत्रः शत्रूणां तारकोऽसि वयः त्वं वशिप्रवान् शोभनहनुरसि वयः त्वं वमतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्थतेः स्तुतिकर्मणः कर्तरि क्त्विच् ॥ ववृषभः कामानां वर्षितासि वसः त्वम् वईम् एनं सोमं वपाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्वं^३ ववज्रभृत् वज्रधरः वयः त्वं वगोत्रभित् गोत्राणां पर्वतानां मेघानां वा भेत्तासि वयः त्वं वहरिष्ठाः हर्योः स्थातासि हे इन्द्र वसः त्वं वचित्रान् विचित्रान् ववाजान् अज्ञानि वअभि वतृन्धि अस्मभ्यं प्रकाशय ॥

एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत् गीर्भिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

एव । पाहि । प्रत्नऽथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । वावृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वप्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिबः तथा वएव एवम् इमस्मदीयं सोमं वपाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीतः सन् वत्वा त्वां वमन्दतु मदयतु^४ । वब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रं वश्रुधि श्रुणु । वउत अपि च वगीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ववृधस्व त्वं वर्धस्व । अपि च वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् वआविः वकृणुहि भाविष्कुरु । वयं सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थः । वहृषः अज्ञानि च वपीपिहि अस्मभ्यं प्यायय^५ । वशत्रून् अस्मत्सपानान् वजहि नाशय । हे इन्द्र त्वं पणिभिरपहताः वगाः वअभि वतृन्धि प्रकाशय ॥

१. ज्ञ-प्राकाशयः प्रकाशितवानसि; त-भ-य-प्रकाशय । २. घ-श-तद्वान् गतसारमपि सोमम-परित्यजन् । ३. ख-श-त-न-भ-र-‘यस्त्वं’ नास्ति । ४. ज्ञ-मादयतु किञ्च; घ-श-मदयुक्तं करोतु । ५. ख-भ-पायय; श-आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त घुमन्तम् ।

महामनूनं तवसं विभ्रूतिं मत्सुरासो जर्हन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽवः । इमे । पीताः । उक्षयन्त । घुमन्तम् ।

महाम् । अनूनम् । तवसम् । विभ्रूतिम् । मत्सुरासः । जर्हन्त । प्रसाहम् ॥ ४ ॥

हे ऽस्वधावः अश्ववन् ऽइन्द्र ऽमदाः मदकराः ऽते ऽइमे ऽपीताः सोमाः ऽघुमन्तं दीक्षिमन्तं
 ऽत्वा त्वां ऽबृहत् अत्यन्तम् ऽउक्षयन्त सेचयन्तु^१ । अपि च हे इन्द्र त्वां ऽमत्सुरासः मदकराः सोमाः
 ऽजर्हन्त भृशं हर्षयन्तु । कीदृशम् । ऽमहां महान्तं प्रभूतम् ऽअनूनं सर्वगुणैर्भूयूनतारहितम् । संपूर्णगुण-
 मित्यर्थः^२ । ऽतवसं प्रवृद्धं ऽविभ्रूतिं विभवन्तं ऽप्रसाहं शत्रूणामभिभवितारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दद्रेत् ।

महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उपसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप । दृळ्हानि । दद्रेत् ।

महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽयेभिः यैः सोमैः ऽमन्दसानः मोदमानस्त्वं ऽसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवम् ऽउपसम् उपो-
 देवतां च ऽअवासयः स्वस्थाने न्यवासयः । अथवा सूर्योपसां यथा तमांसि विवासयतस्तथाकार्षीः ।
 किं कुर्वन् । ऽदृळ्हानि दृढानि तमांसि ऽअप ऽदद्रेत् अपदारयन् । किंच हे इन्द्र त्वं पणिभिः
 अपहृताः ऽगाः ऽपरि ऽसन्तं परितो विद्यमानं ऽमहां महान्तम् ऽअद्रिं पर्वतं ऽनुत्थाः अनुदः । कीदृशम् ।
 ऽस्वात् स्वकीयात् ऽसदसः स्थानात् ऽपरि परितः ऽअच्युतम् अविचालितं^३ विनाशरहितम् । स्थिर-
 मित्यर्थः^४ ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तदंसनाभिरामासु पक्कं शच्या नि दीधः ।

और्णोर्दुर उस्त्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्वा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तदंसनाभिः । आमासु । पक्कम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।

और्णीः । दुरः । उस्त्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा ।

उत् । उर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽतव ऽक्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया^१ तव ऽदंसनाभिः त्वदीयैः कर्मभिः ऽशच्या सामर्थ्येन
 ऽआमासु अपक्रासु गोषु ऽपक्कं परिणतं ऽतत् प्रसिद्धं पयः ऽनि ऽदीधः नितरां धारयसि । अपि च हे
 इन्द्र त्वम् ऽउस्त्रियाभ्यः गोभ्यः^२ । गा निर्गमयितुमित्यर्थः^३ । ऽदृळ्हा दृढानि । वलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

१. ख-ज्ञ-न-न-भ-य-र-सिचयन्तु; झ-सिचयन्तु; श-सेचयन्त । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘ संपूर्ण-
 मित्यर्थः । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-‘ अविचालितं ’ नास्ति । ४. ज्ञ-त-स्थितमित्यर्थः । ५. घ-श-
 प्रकृत्या । ६. श-गोभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्था । अङ्गिरसाम् । ७. श-नियमितमित्यर्थः ।

कृतानीत्यर्थः । वदुरः द्वाराणि ववि वऔर्णोः उद्गाटितवानसि । वअङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्त्वम्
वज्ज्वान् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थः । वगाः वउत् वअसृजः उदगमयः ॥

प्रप्राथ क्षां महि दंसो व्युर्वीमृषुप दामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।

अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यही ऋतस्य ॥ ७ ॥

प्रप्राथ । क्षाम् । महि । दंसः । वि । उर्वीम् । उप । दाम् । ऋष्वः । बृहत् । इन्द्र । स्तभायः ।

अधारयः । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

प्रत्ने इति । मातरा । यही इति । ऋतस्य ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं वमहि महता वदंसः दंससा कर्मणा वउवीं विस्तोर्णां वक्षां भूमिं ववि वपप्राथ
विशेषेण पुरितवानसि । ' प्रा पुरणे ' इति धातुः । हे इन्द्र वक्रवः महास्वं वबृहत् बृहतीं वधां
दिवम् वउप वस्तभायः उपस्तभासि । निरालम्बं वितिष्ठन्ती धीर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थः ।
अपि च त्वं वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वअधारयः पोषणैधारयसि । कीदृश्यौ । वदेवपुत्रे । देवाः पुत्रा
ययोस्ते । वप्रत्ने पुराणे वमातरा मातरौ निर्मात्र्यौ वऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा वयही यह्यगौ महयौ ।
यद्वा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यही पुत्र्यौ । यहुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।

अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अध । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।

अदेवः । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

वअध अधुना अस्मिन् काले विश्वे देवाः^१ सर्वे^१ बह्यादयो हे इन्द्र वृषकं मुख्यं वतवसं प्रबृद्धं
बलवन्तं वत्वा त्वां वभराय संग्रामाय वपुरः वदधिरे पुरस्तात् चकिरे । वयत् यदा वअदेवः वृत्रोऽसुरः
वदेवान् वअभ्यौहिष्ट संग्रामार्थमभिगतवान् । ओहितगतिकर्मा । किंचास्मिन् काले वस्वर्षाता स्वर्षातौ
संग्रामे इन्द्रं^२ ववृणते संभजन्ते स्म । मरुत इति शेषः^२ । मरुतो हीन्द्रं देवेषु पलायितेषु समभज-
न्तित्यर्थः । अधुना पुरो दधिरे इति संबन्धः ॥

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्रादितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।

अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अध । द्यौः । चित् । ते । अप । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

१. ज्ञ-सर्वे देवाः; त-सर्वे देवाः सर्वे । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-देवा मरुत इति शेषः । इन्द्रं
वृणते संभजन्ते स्म ।

१सा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन १धौश्रित् तुलोकोऽपि हे इन्द्र १अध अधुनास्मिन् काले १द्विता^१
द्विधा द्विप्रकारात्^१ १ते त्वदीयात् १वज्रात् १स्वस्य आत्मीयात् १मन्योः क्रोधाच्च १भियसा भयेन^१
१अप १अनमत् अपननाम । १नु^३ इति^३ पूरणः । १विश्वायुः बहुलः १इन्द्रः १यत् यदा १अभ्योहसानम्
अभिगच्छन्तम् १अहिं वृत्रं १शयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थः । १नि १जघान न्यवधीत् । १चित्
इति पूरणः । यदा वृत्रं जघानास्मिन्^४ काले द्यौर्नानामेति संबन्धः ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।

निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । महः । उग्र । वज्रम् । सहस्रभृष्टिम् । ववृतत् । शतऽअश्रिम् ।

निऽकामम् । अरऽमनसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

१अध अधुना हे १उग्र उदूर्णबलेन्द्र १महः महतः १ते तव १त्वष्टा देवशिल्पी १वज्रं १ववृतत्
न्यवर्तयत् निष्पन्नं कृतवान् । कीदृशम् । १सहस्रभृष्टिं सहस्रधरं १शताश्रिं शतपर्वाणम् । हे १ऋजीषिन्
गतरससोमवज्रिन्द्र १येन वज्रेण १निकामम् । नियतः कामो यस्य तम् । १अरमणसम्^५ । शत्रूणा-
मरमभिगन्तु मनो यस्य तम् । १नवन्तं शब्दायमानम् १अहिं वृत्रमसुरं १सं १पिणक् संपिष्टवानसि तं
वज्रं कृतवानित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।

पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुर्मस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुतः । सऽजोषाः । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।

पूषा । विष्णुः । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रहणम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

१सजोषाः सह प्रीयमाणाः १विश्वे १मरुतः सर्वे देवा हे १इन्द्र १यं त्वां १वर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति
हे इन्द्र तस्मै १तुभ्यं १पूषा एतन्नामको देवः १विष्णुः एतन्नामकश्च १शतं शतसंख्याकान् १महिषान्
पुंपशन् १पचत् पचेत् । अपि च १अस्मै तुभ्यं १सरांसि द्रोणकलशपूतभृदाघवनीयाख्यानि १त्रीणि पात्राणि
१अंशुं सोमं १धावन् अगच्छन् । सोमैः पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थः । कीदृशं सोमम् । १मदिरं मदकरं १वृत्रहणं
वृत्राणां शत्रूणां हन्तारम् । अत्र वृत्रहच्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते^१ हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्रः
समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महि वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।

तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोदः । महिं । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृजः । ऊर्मिम् । अपाम् ।

तासाम् । अनु । प्रऽवतः । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दयः । नीचीः । अपसः । समुद्रम् ॥ १२ ॥

१. ख-घ-भ-श- 'द्विता...द्विप्रकारात्' नास्ति । २. ख-घ-भ-श-भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन (भ-कालेन) मनसा च । ३. नू चिदिति । ४. श-जघान तस्मिन् । ५. ज-त-न-भ-अरमनसम् । ६. ख-भ-आपीते ।

हे इन्द्र त्वं ऽमहि महत् ऽवृतं वृत्रेण परिकृतमाच्छादितं ऽपरिच्छितं परितः स्थितं ऽनदीनां सिन्धूनां संबन्धि ऽक्षोदः उदकम् ऽआ ऽअसृजः आ समन्तात् सृष्टवानसि । येन नद्यः पूर्णाः प्रवहंत्यु-स्तदित्यर्थः । ऽअपाम् उदकानाम् ऽऊभि समूहं सृष्टवानसि । पुनर्बचनमादरार्थम् । हे ऽइन्द्र ऽतासां नदीनां संबन्धिनः ऽपन्थां पथो मार्गान् ऽप्रवतः प्रवणान् ऽअनु अकार्षीरिति शेषः । अन्वित्युपसर्ग-योग्यक्रियाध्याहारः । किंच ऽनीचीः प्रवणाभिसुखीः । वेगयुक्ता इत्यर्थः । ऽअपसः अपः उदकानि । अपस इत्यप एवार्थे वर्तते । ऽसमुद्रम् उदधिं ऽप्रादेयः प्रागमयः । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमर्जुर्यं सहोदाम् ।

सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अर्जुर्यम् । सहऽदाम् ।

सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ऽनव्यं नूतनमन्धैरकृतपूर्व^१ ऽब्रह्म अस्माभिः कृतं स्तोत्रम् ऽअवसे अस्माकं रक्ष-णाय ऽआ ऽववृत्यात् आवर्तयतु । कीदृशं त्वाम् । ऽएव एवमुक्तप्रकारेण^२ ऽता तानि प्रसिद्धानि ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि ऽचकृवांसं कृतवन्तम् ऽइन्द्रम् ईश्वरं ऽमहां महान्तम् ऽउग्रम् ओजस्विनम् ऽअर्जुर्यम् अजरं ऽसहोदां सहस्रो बलस्य दातारं ऽसुवीरं शोभना वीरा मरतो यस्य तं ऽस्वायुधं शोभना-युधं ऽसुवज्रं शोभनवज्रोपेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवसे इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।

भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

सः । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।

भरत्ऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरीन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽसः त्वं ऽद्युमतः दीप्तिमतः ऽविप्रान् मेधाविनः ऽनः अस्मान् ऽवाजाय बलाय ऽश्रवसे यज्ञसे ऽइषे ऽच अन्नाय च ऽराये धनाय ऽधेहि धारय । अपि च हे ऽइन्द्र ऽभरद्वाजे मयि ऽनृवतः मनुष्यवतः । परिचारक्युक्तानित्यर्थः । ऽसूरीन् तव स्तोत्रान् पुत्रपौत्रान्^३ कुर्विति शेषः । हे ऽइन्द्र त्वं ऽपार्ये पारणीये आगामिनि ऽच ऽदिवि दिवसे ऽएधि ऽस्म ऽनः । अस्माकं रक्षिता^४ खलु^५ भवेत्यर्थः ॥

षष्ठेऽहनि^६ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छेसिन्नास्त्रेऽनुरूपवृत्तस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया । सूत्रितं च—'अया वाजं देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्र. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतर्हिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽर्हिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

१. घ-झ-र-°कृतं पूर्वम् ; त२-°कृते पूर्वम् । २. घ-°मुक्तेन प्रकारेण । ३. ख-भ-पुत्रपौत्रादीन् । ४. भ-य-खलु रक्षिता । ५. ख१-ज-ज्ञ-झ-त-भ-र-पृष्ठयेऽहनि; ण-पक्ष्येऽहनि; न-पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि, य-पृष्ठेऽहनि ।

वअया अनया स्तुत्या वदेवहितं देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तं ववाजम् अन्नं वसनेम वयं संभजेम ।
अपि च वसुवीराः शोभनपुत्रोपेताः^१ वयं वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमयेम हृष्याम^२ ॥ ॥ ३ ॥

‘तमु द्रुहि’ इति पञ्चदशार्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं श्रैष्ठ्यभूमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तमु द्रुहि’ इति । अभिजिति निष्केवल्य एतन्नविद्वानम् । सूत्रितं च—‘तमु द्रुहीति मध्यंदिनः’
(आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । इन्द्राग्नयोः कुलायनाभ्येकार्हेऽपि निष्केवल्य एतन्नविद्वानम् । सूत्रितं
च—‘तिष्ठा हरी तमु द्रुहीति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये ।
तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तमु द्रुहि यो अभिभूत्योजाः सुत इत्वं निमिञ्च इन्द्र सोम इति त्रीणि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

तस्यु द्रुहि यो अभिभूत्योजा वन्वन्नवातः पुरुहूत इन्द्रः ।

अषाळहमुग्रं सहमानमाभिर्गीभिर्वर्ध वृषभं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । अभिभूतिऽओजाः । वन्वन् । अवातः । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।
अषाळहम् । उग्रम् । सहमानम् । आभिः । गीऽभिः । वर्ध । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

वअभिभूत्योजाः अभिभावुकतेजाः वन्वन् शत्रून् हिंसन् वअवातः शत्रुभिरहंसितः ॥ वनोते-
निष्ठान्तस्य नभृपूर्वस्य रूपम् । यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगतः वपुरुहूतः बहुभिराहूतः वयः वइन्द्रः
अस्तीति शेषः । हे भरद्वाज वतसु वद्रुहि तमेवेन्द्रं स्तुहि । अपि च वआभिः वक्ष्यमाणभिः वगीभिः
स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः तमिन्द्रं ववर्धे वर्धय । कीदृशम् । वअषाळहम् अनभिभूतम् वउग्रम् उदूर्णम्
ओजस्विनं वा वसहमानं शत्रून्अभिवन्तं वचर्षणीनां प्रजानां संबन्धिनं^३ ववृषभं वर्षितारम् ॥

स युध्मः सत्वा खजकृत्समद्रा तुविभ्रक्षो नदनुमाँ ऋजीषी ।

बृहद्रेणुच्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत्सहावा ॥ २ ॥

सः । युध्मः । सत्वा । खजऽकृत् । समत्ऽवा । तुविऽभ्रक्षः । नदनुऽमान् । ऋजीषी ।
बृहत्ऽरेणुः । च्यवनः । मानुषीणाम् । एकः । कृष्टीनाम् । अभवत् । सहऽवा ॥ २ ॥

वबृहद्रेणुः^४ बृहतो महतो रेणोः पांसोरुत्थापकः । संग्रामेऽश्विति यावत् । वएकः मुख्यः वसहावा
बलवान् वसः इन्द्रः वमानुषीणां मनोः संबन्धिनीनां वकृष्टीनां प्रजानां यजमानानां वच्यवनः अभि-
गन्ता वअभवत् आसीत् । कीदृशः । वयुध्मः योद्धा वसत्वा दाता । सनोतेरिदं रूपम् । वखजकृत्
खजानां संग्रामाणां कर्ता । खज इति संग्रामनामैतत् । वसमद्रा । यजमानैः सह मयः समत् तद्वात् ।
वतुविभ्रक्षः । मृक्षतिः संखेहनकर्मा । तुवीनां बहूनां वर्षणेन संखेहनकर्ता वनदनुमान् शब्दवान्
वऋजीषी । ऋजीषशब्देन सब्रह्मयाभिपुतः पुनस्तृतीयसघनेऽप्यभिपुतः सोम उच्यते । तद्वात् ॥

१. भ-य-पुत्रपौत्रोपेताः । २. ख-हृष्टाः स्म; घ-ज्ञ-हृष्येभ्यः; झ-त-र-हृष्यास्म; न-भ-हृष्याः स्म ।
३. ख-झ-न-भ-य-संबन्धिनां कामानाम्; ज्ञ-त-संबन्धिनाम् । ४. ख-भ-स इन्द्रः बृहद्रेणुः ।

त्वं ह नु त्यददमायो दस्यूरेकः कृष्टीरवनोऽरार्याय ।

अस्ति स्वित्नु वीर्यं तत् इन्द्र न स्वित्नु तद्वत्तुथा वि वीचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमयः । दस्यून । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय । अस्ति ।

स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वीचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वस्यत् स्यः स वत्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्यायः । अत्र लिङ्गव्यत्ययः । वदस्यून कर्म-
हीनान् जनान् व नु क्षिप्रम् व अदमयः दान्तानकरोः । हशब्दः पूरणार्थः । अपि च एकः मुख्य-
स्त्वं व कृष्टीः पुत्रदासादीन्^१ व आर्याय कर्मकृते जनाय व अवनोः अददाः । एवं स्तुवन्नप्यृषिरिन्द्रं यदा
नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समानः परार्धर्षमाह । हे इन्द्र वते तव यत् पूर्वमुक्तं
व तत्^२ व वीर्यं सामर्थ्यं व स्वित्नु व अस्ति । किं स्वित्नुवति । स्वित्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा व नास्ति
व स्वित् । व तत् बलम् व ऋतुथा काले काले व वि वीचः विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरतः । तुरस्य ।

उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भावं संदिद्ध अनया बलमस्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्माद्धे ।
व हि यस्मात् कारणात् हे व सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र व तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य व तुरतः अस्मान्
हिंसतः व तुरस्य शत्रूणां हिंसितुर्बलवतो वा व ते तव व सहः बलं व सदिद् विद्यमानमेवाहं
व मन्ये । व उग्रस्य ओजस्विनः व तवसः प्रवृद्धस्य व अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य
रूपम् । व रध्रतुरः वशीकरणीयानां^३ सपत्नानां हिंसकस्य तव बलं व बभूव भवत्येव । कीदृशम् । व उग्रम्
उग्रुर्ण व तवीयः प्रवृद्धतरम् । यतस्त्वं वृत्रादीन् शत्रून् हंसि^४ अतस्ते बलं विद्यत एवेत्यर्थः ॥

तन्नः प्रतनं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदन्निर्वलमङ्गिरोभिः ।

हन्नच्युतच्युदस्मेऽपर्यन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । नः । प्रतनम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदन्तऽभिः । वलम् । अङ्गिरोऽभिः ।

हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इपर्यन्तम् । ऋणोः । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वाः ॥ ५ ॥

व प्रतनं पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थः^५ । व तत् प्रसिद्धं व नः अस्मदीयं व सख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणं^६
सखिस्त्वं हे इन्द्र व युष्मे युष्मासु व अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे व अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां
व्यावक हे व दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् व इषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्तं व वलम् एतन्नामानमसुरम् व इत्था

१. श-पुत्रदारादीन् । २. श-त-न-भ-र-त्वदीर्यम् । ३. ख-अ-त-न-भ-र-वशीकरणानाम् । ४. ख-
भ-अर्हंसि; श-य-अर्हंसि; न-अर्हिंसी; श-र्हिसि । ५. ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थः । ६. ख-स्तोत्रं
स्तोत्रलक्षणम् ; न-अ-त-न-भ-य-र-स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव वदद्भिः त्वां स्तुवद्भिः वअङ्गिरोभिः सह वहन् हतवानसि । अपि च अस्य बलस्य पुरः
नगराणि वि क्रणोः व्यगमयः । विद्युक्तान्यकार्षीरित्यर्थः । विश्वाः सर्वाः दुरः पुरीणां द्वारश्च
दृणोः ॥ ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।

स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

सः । हि । धीभिः । हव्यः । अस्ति । उग्रः । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रतूर्ये ।

सः । तोकऽसाता । तनये । सः । वज्री । वितन्तसाय्यः । अभवत् । समत्सु ॥ ६ ॥

उग्रः ओजस्वी ईशानकृत् । स्तोतुन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । सः इन्द्रः
महति प्रभृते वृत्रतूर्ये संग्रामे । वृत्रतूर्ये इति संग्रामनामैतत् । धीभिः स्तोतृभिः स्तुतिभिर्वा हव्यः
जयार्थिभिराह्वातव्यः अस्ति भवति । हिशब्दः पादपूरणः । तोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे
निमित्ते तनये तत्पुत्रे निमित्ते सति सः इन्द्रः आह्वातव्योऽस्ति । वज्री वज्रवान् सः इन्द्रः
समत्सु संग्रामेषु वितन्तसाय्यः विशेषेण विस्तार्यः स्तोत्रैर्वन्दनीयः अभवत् भवति । यद्वा वितन्त-
साय्यः शत्रूणां हिंसकः । तन्तस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्जना जनिम मानुषाणामर्त्येन नाम्नाति प्र सखे ।

स द्युन्नेन स शर्वसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

सः । मज्जना । जनिम । मानुषाणाम् । अर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सखे ।

सः । द्युन्नेन । सः । शर्वसा । उत । राया । सः । वीर्येण । नृतमः । समऽओकाः ॥ ७ ॥

सः इन्द्रः अमर्त्येन विनाशरहितेन नाम्ना शत्रूणां नमयित्रा मज्जना बलेन । मज्जनेति
बलनामैतत् । मानुषाणां मनुष्याणां जनिम जन्म । संघमित्यर्थः । अति प्र सखे अतिप्रपदे ।
सः इन्द्रः द्युन्नेन यशसा समोकाः समानस्थानो भवति । किंच सः इन्द्रः शर्वसा बलेन
समोका भवति । उत अपि च नृतमः नेनृतमः सः इन्द्रः राया धनेन वीर्येण सामर्थ्येन च
समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथु जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुर्गि धुनि च ।

वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्मिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

सः । यः । न । मुहे । न । मिथु । जनः । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुमुर्गि । धुनिम् । च ।

वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्मम् । इन्द्रः । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥ ८ ॥

यः इन्द्रः न मुहे संग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च मिथु मिथ्या वृथा जनः जनयिता
न भूत् न भवति कितु सुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा । प्रख्यातनामित्यर्थः । सः इन्द्रः पुरां शत्रु-

संबन्धिनीनां पुरीणां वच्योत्नाय च्यवनाय नाशनाय शयथाय शत्रूणां मरणाय च वृत् वृत्ति शीघ्र-
मेव कर्म कुरुत इति शेषः । तथा वचुमुर्नि वधुनि च एतन्नामकावसुरौ वृणक् अवृणक् हिंसित-
वान् । वृणक्तिहिंसाकर्मा । अपि च विपुं शम्बरं वृणुणम् एतन्नामकान् त्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदार्वता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।

धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअर्वता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।

धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उद्वता उद्रच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । त्वक्षसा शत्रूणां तन्कर्त्रा पन्यसा
स्तुत्यतरेण^१ बलेन युक्तस्त्वं वृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीयं रथं च तिष्ठ आरोह । तथा दक्षिणत्रा
दक्षिणे^२ हस्ते^३ पाणौ वज्रं स्वकीयमायुधम् आ धिष्व आपस्व । तदनन्तरं हे पुरुदत्र बहुधनेन्द्र
त्वमासुरीः मायाः अभि अभिगम्य प्र मन्द प्रकर्षेण जहि^४ । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा^५ ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।

गम्भीरय ऋष्वया यो रुरोजध्वानयदुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेतिः । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।

गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

अग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमाधीयः । यथाग्निः शुष्कं नीरसं वनं वृक्षसमूहं दहति हे
इन्द्र हेतिः त्वदीयं वनं तद्रच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । अशनिर्न भीमा । यथाशनिर्भीमा
भवति तद्रज्यंकरस्त्वं रक्षः राक्षसं नि धक्षि वज्रेण नितरां दह । यः इन्द्रः गम्भीरया
शत्रुभिरधर्षणीयया ऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महन्नामैतत् । हेत्या रुरोज शत्रून् बभञ्ज ।
अध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षणं शब्दं करोति च । तथा दुरिता दुरितानि दम्भयच्च भिनत्ति च ।
स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वोणान्वयः ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पृथिभिरिन्द्र राया तुविद्युन्न तुविवाजैभिर्वाक् ।

याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पृथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युन्न । तुविऽवाजैभिः । अर्वाक् ।

याहि । सूनो इति । सहस्रः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥ ११ ॥

हे तुविद्युन्न बहुधन हे सहस्रः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र । ' ओजसो जातमुत मन्य एनम् '
(ऋ. सं. १०. ७३. १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्वं सिद्धम् । राया धनेन युक्तस्त्वं सहस्रं

१. ख-न्न-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २. ख-न्न-न्न-त-न-भ-र-दक्षिणहस्ते; श-दक्षिणहस्तेन । ३. ख-न्न-
त-न-भ-य-र-गमय (त- ' गमय ' नास्ति) । अत्र मन्दति(भ-मन्दयति)र्गतिकर्मा । ४. भ-य-
प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । वतुविवाजेभिः बहुबलैः वपथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः वअवाक् मदभिमुखः सन् वआ वयाहि आगच्छ । हे वपुरुहुत बहुभिराहुतेन्द्र वयस्य तव वयोतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं वअदेवः कश्चिदसुरः वनू वचित् वईशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधाथं वर्तते ॥

प्र तुविद्युन्नस्य स्थविरस्य घृष्वेदिवो ररप्शो महिमा पृथिव्याः ।

नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सद्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविऽद्युन्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शो । महिमा । पृथिव्याः ।

न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सद्योः ॥ १२ ॥

वतुविद्युन्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य^१ वा वस्थविरस्य प्रवृद्धस्य वघृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्वेन्द्रस्य वमहिमा महस्य वदिवः शुलोकात् वपृथिव्याः भूमेश्च वप्र वररप्शो प्ररितिचे । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् नास्त्रां च प्रायेण धातुजन्यत्वात्^२ रप्शतिरत्रातिशयवाची । वपुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य वसद्योः शत्रूणामभिभवितुः वअस्य इन्द्रस्य वशत्रुः शातयिता वन अस्ति । वप्रतिमानं प्रतिनिधिः वन अस्ति । अस्य वप्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः वन अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्तै अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुर्मतिथिग्वमस्मै ।

पुरु सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिऽग्वम् । अस्मै ।

पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत् । तूर्वयाणम् । धृषता । निनेथ ॥ १३ ॥

वअद्य इदानीमपि हे इन्द्र वते त्वया वकृतं वकरणं तत्कर्म वप्र वभूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । वकुत्सं शुष्णात् राक्षसादेतन्नामानमृषिं च वायुं शत्रुभ्यः सकाशान् एतत्संशकं पौरुवरसम् वअतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरात् ररक्षिथेति वयत् करणं वतत् प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च वअस्मै अनन्तरोक्ताय अतिथिगवाय वपुरु पुरुणि बहूनि वसहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि वनि वशिशाः अददाः । इन्द्रः शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं वधृषता घर्षणेन स्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा वक्षां पृथिवीम् वअभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं वतूर्वयाणं स्वरितगमनं दिवोदासम् वउत् वनिनेथ आपन्नय उदगमयः ॥

अनुक्रीनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिन्ने' इति सूक्तमुत्तीया । सूत्रितं च—'अनु त्वाहिन्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु त्वाहिंघ्ने अर्धं देव देवा मदन्विश्वे क्ववितमं कवीनाम् ।

करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

अनु । त्वा । अहिंघ्ने । अर्धं । देव । देवाः । मदन् । विश्वे । क्विऽतमम् । कवीनाम् ।
करः । यत्र । वरिवः । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गृणानः ॥ १४ ॥

हे ऽदेव द्योतमानेन्द्र ऽत्वा स्वाम् ऽअध अस्मिन् काले ऽविश्वे सर्वे ऽदेवाः स्तोतारः ऽअहिंघ्ने
मेघहननाय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थः । ऽअनु ऽमदन् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृशं स्वाम् ।
ऽकवीनां मेधाविनां मध्ये ऽक्वितमम् अस्यन्तं क्विम् । ऽयत्र यस्मिन् काले ऽगृणानः स्तोत्रभिः
स्त्यमानस्वन् ऽबाधिताय दारिद्र्यादिभिः पीडिताय ऽदिवे स्तोत्रे ऽजनाय ऽतन्वे स्तोत्राणां तनयाय
च ऽवरिवः धनं ऽकरः अकरोः भददाः । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवाः सुराः ।
अहिवृत्र एवोच्यते । तस्य हननाय कवीनां क्वितमं स्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति
बाधिताय असुरैः पीडिताय दिवे एलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहननेन तव शोभायै
वरिवश्चकथं ॥

अनु द्यावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत् इन्द्र देवाः ।

कृष्व कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । द्यावापृथिवी इति । तत् । ते । ओजः । अमर्त्याः । जिहते । इन्द्र । देवाः ।
कृष्व । कृत्नो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीयः । जनयस्व । यज्ञैः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ऽते स्वदीयं ऽतत् प्रसिद्धम् ऽओजः बलं ऽद्यावापृथिवी ऽअनु^२ जिहते^२ । ऽअमर्त्याः
अमरणधर्माणः ऽदेवाः स्वदीयं बलमनु ऽजिहते अनुगच्छन्ति । हे ऽकृत्नो बहूनां कर्मणां कर्तः ऽते
स्वदीयम् ऽअकृतं ऽयत् कर्म ऽअस्ति तत् ऽकृष्व कुरुष्व । तदनन्तरं ऽयज्ञैः यज्ञेषु ऽनवीयः नवतरम्
ऽउक्थं स्तोत्रं ऽजनयस्व ॥ ॥ ६ ॥

‘महो इन्द्रः’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्थार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—
‘महान्सप्तोना’ इति । माध्यदिने सवने सोमातिरेके^३ शस्त्रं^३ भवति । तत्रेदं सूक्तम् । सूत्रितं
च—महो इन्द्रो नृवद्विणोर्नु कम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । समूहहे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-
शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘महो इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

महो इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्ही अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्रथग्वावृधे वीर्यीयोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्मूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्राः । उत । द्विऽबर्हीः । अमिनः । सहऽभिः ।
अस्मद्गक् । वृधे । वीर्यीय । उरुः । पृथुः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-अहिंघ्ने तस्य वृत्रस्य । २. ख-घ-ज्ञ-भ-अनुजिहते अनुगच्छतः; झ-त-न-अनुजिहते ।
३. ख-झ-भ-सोमातिरेकं शस्त्रम्; ज्ञ-त-न-र-सोमातिरेके एकं (ज्ञ-एकं) शस्त्रम्; श-सोमातिरेकशस्त्रम् ।

√नृवत् यथा नेता राजा भृत्यादीनां कामानां पूरयिता तद्वत् √चर्षणिप्राः चर्षणीनां स्तोत्रजानां कामानां पूरकः √महान् प्रभूतः √इन्द्रः √आ गच्छतु । आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्या-
ध्याहारः । √उत अपि च √द्विबर्हाः द्वयोल्लोकयोः परिवृढः √सहोभिः शत्रुबलेः √अमिनः अहिंसनीयः^१
इन्द्रः √अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा √वीर्याय वीरकर्मकरणाय √ववृधे वर्धते । √उरुः
शरीरेण विस्तीर्णः √पृथुः गुणैः प्रथितः √कर्तुभिः यजमानैः √सुकृतः √भूत् सुष्ठु परिचरितो भवति ॥

इन्द्रमेव धिषणां सातये धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

अपाळहेन शर्वसा शूशुवासं सद्यश्चिद्यो वावृधे असांमि ॥ २ ॥

इन्द्रम् । एव । धिषणां । सातये । धात् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

अपाळहेन । शर्वसा । शूशुवासं । सद्यः । चिद्यत् । यः । ववृधे । असांमि ॥ २ ॥

√धिषणा अस्मदीया स्तुतिः √सातये दानाय √इन्द्रमेव √धात् धारयति । कीदृशम् । √बृहन्तं
महान्तम् √ऋष्वं गन्तारम् √अजरं जरारहितं √युवानं नित्यतरुणम् √अपाळहेन शत्रुभिरनभिभूतेन
√शवसा बलेन √शूशुवासं प्रवृद्धम् । श्रयतेरिदं रूपम् । √यः इन्द्रः √सद्यश्चित् सद्य एव जातमात्रः
सन् √असांमि अनल्पमधिकं यथा भवति तथा √ववृधे वर्धते^२ ॥

पृथू करस्ना बहुला गभस्ती अस्मद्रथक्सं मिमीहि श्रवांसि ।

यूथेव पश्वः पशुपा दर्मूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ ॥ ३ ॥

पृथू इति । करस्ना । बहुला । गभस्ती इति । अस्मद्रथक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

यूथाऽइव । पश्वः । पशुपाः । दर्मूनाः ।

अस्मान् । इन्द्र । अभि । आ । ववृत्स्व । आजौ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं √पृथू विस्तीर्णो √करस्ना^३ कर्मणां कर्तारो √बहुला बहुप्रदो √गभस्ती त्वदीयो बाहू
√श्रवांसि अन्नानि । दातुमिति शेषः । √अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं √सं √मिमीहि कुरु । किंच हे √इन्द्र
√दर्मूनाः दान्तमनास्त्वम् √आजौ संग्रामे √अस्मान् √अभि √आ √ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । तत्र
दृष्टान्तः । √पशुपाः पशूनां पालकः √पश्वः पशूनां √यूथेव यूथानि यथा आवर्तयति^४ तद्वत् ॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम ।

यथा चित्पूर्वे जरितारं आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः ॥ ४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । चतिनम् । अस्य । शकैः । इह । नूनम् । वाजयन्तः । हुवेम ।

यथा । चित् । पूर्वे । जरितारः । आसुः । अनेद्याः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ ४ ॥

१. घ-श-अहिंसितः यः । २. ख-भ-अवर्धयत्; ङ-अवर्धत; झ-त-न-य-र-अवर्धयत; श-
वर्धयते । ३. ख-घ-भ-करस्ना करस्ना; श-करस्ना । ४. झ-त-य-र-आवृत्स्व; न-आवृत्स्वति ।

वृनूनम् अघ वृह् अस्मिन् यज्ञे वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं स्तोतारः वृशाकैः शकैः समर्थैः
 वृअस्य तव सहायैर्महद्भिः सहितं वृचतितं शत्रूणां चातकम् । नाशकमिदर्थः । वृहन्मं^१ परमेश्वरं^१ वृत्तं
 वृवः प्रसिद्धं त्वां वृहुवेम स्तुमः । वृयथा वृचित् यथैव वृपूर्वं पुरातनाः वृजरितारः स्तोतारः वृअनेद्याः
 अनिन्द्याः वृअनवद्याः पापरहिताः वृअरिष्टाः अहिंसिताश्च वृआसुः बभूवुः हे इन्द्र त्वत्प्रसादात्
 वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थः ॥

धृतव्रतो धनदाः सोमवृद्धः स हि वामस्य वसुनः पुरुक्षुः ।

सं जग्मिरे पृथ्या^३ रायो अस्मिन्त्समुद्रे न सिन्धवो यार्दमानाः ॥ ५ ॥

धृतव्रतः । धनदाः । सोमवृद्धः । सः । हि । वामस्य । वसुनः । पुरुक्षुः ।

सम् । जग्मिरे । पृथ्याः । रायः । अस्मिन् । समुद्रे । न । सिन्धवः । यार्दमानाः ॥ ५ ॥

वस वृहि स खलु इन्द्रः वृष्टव्रतः वृष्टकर्मा । वृधनदाः स एव धनप्रदः । कीदृशस्य धनस्येत्या-
 काङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे^२ वामस्य वसुन इति । वृवामस्य वननीयस्य वृवसुनः
 श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेषः । वृसोमवृद्धः स एव सोमेन प्रवृद्धः । वृपुरुक्षुः बह्वक्षः स
 एव । वृअस्मिन् इन्द्रे एव वृपृथ्याः स्तोतृणां हितानि वृरायः धनानि वृसं वृजग्मिरे संगच्छन्ते । तत्र
 वृदृष्टान्तः । वृसिन्धवः नद्यः वृसमुद्रे वृन यथा समुद्रे वृयार्दमानाः^३ अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शविष्ठं न आ भर शूर शव ओजिष्ठमोजो अभिभूत उग्रम् ।

विश्वा बुध्ना वृष्ण्या मानुषाणामस्मभ्यं दा हरिवो मादयध्वै ॥ ६ ॥

शविष्ठम् । नः । आ । भर । शूर । शवः । ओजिष्ठम् । ओजः । अभिभूते । उग्रम् ।

विश्वा । बुध्ना । वृष्ण्या । मानुषाणाम् । अस्मभ्यम् । दाः । हरिवः । मादयध्वै ॥ ६ ॥

हे वृशूर विक्रान्तेन्द्र वृशविष्ठं बलवत्तमं वृशवः बलं वृनः अस्मभ्यम् वृआ वृभर आहर ।
 हे वृअभिभूते शत्रूणामभिभावुकेन्द्र वृउग्रम् अप्रसह्यम् वृओजिष्ठम् ओजस्विनमम्^४ वृओजः दीप्तिमस्म-
 भ्यमा भर । वृविश्वा विश्वानि सर्वाणि वृवृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि वृबुध्ना बुध्नानि द्योतमानानि
 यानि धनानि वृमानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे वृहरिवः हरिवन्दिन्द्र तानि धनानि
 वृमादयध्वै अस्मान् मादयितुम् वृअस्मभ्यं वृदाः प्रयच्छ ॥

यस्ते मर्दः पृतनाषाठ्मृध्र इन्द्र तं न आ भर शूशुवांसम् ।

येन तोक्स्य तनेयस्य सातौ मंसीमहि जिगीवांसस्त्वोताः ॥ ७ ॥

यः । ते । मर्दः । पृतनाषाट् । अमृध्रः । इन्द्र । तम् । नः । आ । भर । शूशुवांसम् ।

येन । तोक्स्य । तनेयस्य । सातौ । मंसीमहि । जिगीवांसः । त्वाऽऊताः ॥ ७ ॥

१. ख१-ज्ञ-हे इन्द्र परमेश्वरः; घ-तमिन्द्रं परमेश्वरम्; ज-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-हे इन्द्र परमेश्वरम् ।
 २. ख-भ-श-विशेषणम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-यार्दमानाः यातयमानाः; त-र-यातयमानाः । ४. ख-
 ज-ज्ञ-त-न-भ-र-ओजस्तमम्; श-ओजस्विनम् ।

वृत्तनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता वृष्टमृध्नः अहिंसितः वयः वमदः हर्षः हे वृहन्द्र वृते
 स्वया देयः वृशुवांसं प्रवृद्धं वृत्तं मदं वृनः अस्मभ्यम् वृआ वृभर आहर । वृत्वोताः स्वया रक्षिताः
 वृजिगीवांसः जितवन्तो वयं वृतोक्तस्य पुत्रस्य वृतनयस्य तत्पुत्रस्य च वृसातौ लाभे निमित्तभूते सति
 वृयेन हर्षेण वृमंसीमहि वृवां स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वेणान्वयः ॥

आ नो भरु वृषणं वृष्टमिन्द्र धनुस्पृतं वृशुवांसं वृसुदक्षम् ।

येन वंसाम् वृत्तनासु वृशत्रून्तवोतिभिरुत वृजामीरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भरु । वृषणम् । वृष्टमिन्द्र । धनुस्पृतम् । वृशुवांसम् । वृसुदक्षम् ।

येन । वंसाम् । वृत्तनासु । वृशत्रून् । तव । वृतिभिः । वृत । वृजामीन् । वृजामीन् ॥ ८ ॥

हे वृहन्द्र त्वं वृषणं वृषितारं वृष्टमं सेनालक्षणं बलं वृनः अस्मभ्यम् वृआ वृभर आहर ।
 कीदृशम् । वृधनुस्पृतं धनुस्य पालकं वृशुवांसं प्रवृद्धं वृसुदक्षं शोभनबलम् । हे वृहन्द्र वृतवोतिभिः
 स्वदीयाभी रक्षाभिः वृवृत्तनासु संग्रामेषु । वृत्तना इति संग्रामनाम । वृयेन बलेन वृशत्रून् वृवंसाम्
 हनाम । उतेत्यत्र भिन्नक्रमः । वृजामीन् वृबन्धून् वृउत अपि च वृअजामीन् वृशत्रूश्च येन वृष्टमेण वंसाम्
 तं वृष्टममा भरेति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ ते वृष्टमो वृषभ एतु पृश्वादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।

आ विश्वतो अभि समैत्वर्वाडिन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । वृष्टमः । वृषभः । एतु । पृश्वात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।

आ । विश्वतः । अभि । सम । एतु । अर्वाडि । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वर्वऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ ९ ॥

हे वृहन्द्र वृषभः वृषिता वृते स्वदीयं वृष्टमः बलम् वृअर्वाडि अस्मदभिमुखः सन् वृपश्चात्
 पश्चिमभागात् वृआ वृएतु आगच्छतु । वृउत्तरात् उत्तरभागात् वृआ गच्छतु । वृअधरात् दक्षिणभागा-
 त्तु । वृपुरस्तात् पूर्वभागाच्च वृआ गच्छतु । वृविश्वतः सर्वस्माद्दिग्भागात् वृअभि अस्मानभिलक्ष्य वृआ
 वृसमेतु सम्यगागच्छतु । हे वृहन्द्र त्वं वृस्वर्वत् सुखयुक्तं वृद्युम्नं धनम् वृअस्मे अस्मभ्यं वृधेहि प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृत्तमाभिरुती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।

ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृवत् । ते । इन्द्र । नृत्तमाभिः । उती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।

ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

वृनृवत् मनुष्यैः परिचारकजनैर्युक्तं वृश्रोमतेभिः श्रोतव्यैर्यशोभिः सहितं वृवामं वननीयं धनं
 हे वृहन्द्र वृते स्वत्तः वृनृत्तमाभिः नेनृत्तमाभिः वृउती उतीभी रक्षाभिः वृवंसीमहि वयं संभजेमहि ।
 वृहि यस्मात् कारणात् हे वृराजन् राजमानेन्द्र त्वम् वृउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च वृवस्वः धनस्य

वृक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् । महि महाम्ने । स्थूरं विपुलं । वृहन्तं गुणैः परिवृढं । रत्नं रमणीयं धनम् । अत्र रत्नशब्दः पुल्लिङ्गः । । धाः धेहि ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मरुत्वन्तम् । वृषभम् । ववृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहऽसदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

वृह अस्मिन् यज्ञे । नूतनाय अभिनवाय । अवसे रक्षणाय । तं प्रसिद्धम् । इन्द्रं । हुवेम स्तुमः । आह्वयामो वा । कीदृशम् । मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तं । वृषभं कामानां । धर्षितारं । ववृधानं प्रवृद्धम् । अकवारिम् अकुत्सितशत्रुं । दिव्यं द्योतमानं । शासं शासितारं । विश्वसहं । विश्वस्य लोकस्य अभिभवि-
तारम् । उग्रम् ओजस्विनं । सहोदां बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महिं चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।

अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महिं । चित् । मन्यमानम् । एभ्यः । नृऽभ्यः । रन्धय । येषु । अस्मि ।

अधं । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्सु ॥ १२ ॥

येषु येषां नृणां मध्येऽहम् । अस्मि एको भवामि हे । वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् । एभ्यो । नृभ्यः । मन्येभ्यः । महि महदत्यन्तमात्मानं । मन्यमानं । जनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थः । रन्धय वशीकुरु । चित् इति पादपूरणः । अध अधुना । पृथिव्यां भूम्यां । शूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति । तनये पुत्रे निमित्ते च । गोषु पशुषु । अप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र । त्वा तुल्ये स्थितं त्वां । हवामहे वयमाह्वयामः ॥

वयं तं एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम ।

घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभिः । पुरुऽहूत । सख्यैः । शत्रोःऽशत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम ।

घ्नन्तः । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊताः ॥ १३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र । एभिः प्रसिद्धैः । सख्यैः स्तोत्रलक्षणैः सखिकर्मभिः । ते त्वया सह वयम् । उभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि । वृत्राणि अभित्राणि । घ्नन्तः हिंसन्तः । शत्रोःशत्रोः सर्वस्माच्छत्रोः । उत्तरे । इत् । स्याम अधिका एव भवेम । हे । शूर विक्रान्तेन्द्र । त्वोताः वयं त्वया रक्षिताः सन्तः । बृहता महता । राया धनेन । मदेम ह्वयामः ॥ ॥ ८ ॥

‘ द्यौर्न य इन्द्र ’ इति त्रयोदशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रं त्रैष्टुभम् । ‘ वि पिप्रोः ’ ह्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता^१ विराट् । अनुक्रम्यते च—‘ द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट् ’ इति । पृष्ठय-

१. श-विश्वासाहम् । २. श-र-हृष्यास्म । ३. ख-भ-दशकचतुष्टय^०; श-श-त-न-र-दशचतुष्टय^० ।

षडहस्य षष्टेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि चाग्निष्टोमसंस्थः स्यात् तदानीं माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतस्मूकं शंसेत् । सूत्रितं च— 'द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति । इदमेव मूकम् इन्द्राविष्ण्वीह्वाकान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । 'द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमर्यस्तस्थौ रयिः शर्वसा पृत्सु जनान् ।

तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दुद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौः । न । यः । इन्द्र । अभि । भूम । अर्यः । तस्थौ । रयिः । शर्वसा । पृत्सु । जनान् । तम् । नः । सहस्रभरम् । उर्वरासाम् । दुद्धि । सूनो इति । सहसः । वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

यः रयिः पुत्ररूपं धनं शवसा बलेन पृत्सु संग्रामेषु अर्यः अरीन् शत्रून् जनान् अभि पृत्स्थौ आक्रामेत्^१ । तत्र दृष्टान्तः । द्यौर्न । द्योतमानः सूर्यो यथा भूम भूतानि आक्रामति^२ तद्वत् । हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र इन्द्र त्वं तं पुत्रं नः अस्मभ्यं दुद्धि देहि । कीदृशम् । सहस्रभरं सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् उर्वरासाम् उर्वराणां सस्याख्यानां भूमिनां सनितारं संभक्तारं वृत्रतुरं वृत्राणां शत्रूणां तरितारं तुर्वितारं वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।

अहिं यद्वृत्रमपो वत्रिवांसं हन्त्रीषिषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिवः । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभिः । धायि । विश्वम् । अहिम् । यत् । वृत्रम् । अपः । वत्रिवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचानः ॥ २ ॥

दिवो न दिवे सूर्यायेव हे इन्द्र तुभ्यं सत्रा सत्यमेव विश्वं व्यासम् असुर्यम् असुरत्वं बलं देवेभिः देवैः स्तोत्रभिः अनु धायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रैः स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थः । हे ऋजीषिन् विगतरससोमेन्द्र विष्णुना सचानः संगच्छमानस्त्वम् । 'पच समवाये' इति धातो रूपम् । यत् येनासुर्येण अपः उदकानि वत्रिवांसं परिवृण्वन्तम् अहिम् भागत्य हन्तारं वृत्रम् असुरं हन् अहन् अवधीः तद्वलं व्यधायीति पूर्वेण संबन्धः ॥

तूर्वभोजीयान्तुवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमेहाः ।

राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्तुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओजीयान् । तुवसः । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्रः । वृद्धमेहाः । राजा । अभवत् । मधुनः । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दर्तुम् । आवत् ॥ ३ ॥

यत् यदा इन्द्रः विश्वासां सर्वासां पुरां पुरीणां^३ दर्तुं दारकं वज्रम् भावत् प्रापत् तदा सोम्यस्य सोममयस्य मधुनः मधुररसस्य^४ राजा अभवत् स्वामी आसीत् । कीदृशः । तूर्वन्

१. ख-न-भ-आक्रमेत् ; झ-आक्रम्येते । २. ख-ज्ञ-त-न-र-आक्रमति ; घ-अतिक्रामति । ३. ज्ञ-त-असुरपुरीणाम् । ४. ख-झ-न-भ-मधुरस्य ; ज्ञ-त-र-मधुरसस्य ।

हिंसकान् हिंसन् वओजीयान् अतिशयेनौजस्वी वतवसः बलवतः वतवीयान् बलवत्तरः वकृतब्रह्मा । कृतं ब्रह्म स्तोत्रं यस्मै स्तोतृभिः सः । अथवा कृतं दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतृभ्यः सः । वृद्धमहाः वृद्धतेजाः^१ । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शुतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये क्वयेऽर्कसातौ ।

वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीर्त्कि चन प्र ॥ ४ ॥

शुतैः । अपद्रन् । पणयः । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । क्वये । अर्कऽसातौ ।

वधैः । शुष्णस्य । अशुषस्य । मायाः । पित्वः । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

वअत्र अस्मिन् वअर्कसातौ । अर्कोऽन्नं प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातियुद्धम् । तस्मिन् वदशोणये^२ बहुहविष्कात्^३ वक्वये मेधाविनः । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे वइन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यतः वपणयः एतन्नामकासुराः वशतैः शतसंख्याकैः बलैः सार्धम् वअपद्रन् अपाद्रवन्^४ । अपलायन्त । अपि चेन्द्रः वअशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थः । वशुष्णस्य एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य^५ शत्रोः वमायाः कपदान् ववधैः हनभसाधनैरायुधैः वन प्र वअरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । वपित्वः अन्नस्य । पितुरित्यन्ननामैतत् । वकिं वचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्नं सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अपं विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।

उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

महः । द्रुहः । अपं । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्णः ।

उरु । सः । सरथम् । सारथये । कः । इन्द्रः । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

वयत् यदा सः^६ वशुष्णः असुरः ववज्रस्य वपतने पाते वपादि अगच्छत् । अन्नियतेत्यर्थः । तदा वमहः महतः वद्रुहः द्रोणुः शुष्णस्य संबन्धि विश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेषः । वअप धायि अपहितमकारि^७ । निरस्कृतमित्यर्थः । वसः वइन्द्रः वसारथये सारथिभूताय वकुत्साय वसरथं समानरथं वसूर्यस्य वसातौ भजने निमित्तभूते वउरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा वकः अकरोत् । तथा चोक्तं—'कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्णं जिघांसुः कुत्समात्मनः । सारथिं कल्पयित्वास्य शत्रुं शुष्ण-महंस्ततः । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारित्यनयोच्यते' इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र श्येनो न मंदिरमंशुर्मस्मै शिरो दासस्य नमुचेमथायन् ।

प्रावन्नर्षी साप्यं ससन्तं पूणग्रया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येनः । न । मंदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पूणक् । राया । मम् । इपा । मम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

१. ख-झ-न-भ-य-प्रवृद्धतेजाः । २. श-दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दसो णिः । ३. ख-झ-भ-°हविष्मतः; न-°हविष्येतत् । ४. ख-झ-न-भ-र-अपद्रवन्, ज-त-°'अपाद्रवन्' नास्ति । ५. ख-झ-झ-त-न-भ-य-र-°'कुत्सस्य' नास्ति । ६. ज-त-°'सः' नास्ति । ७. ख-झ-न-भ-र-°'मपकारि' ।

वृथेनः सुपर्णश्च । वन^१ इत्यर्थं शब्दः^२ समुच्चये वर्तते । वअस्मै इन्द्राय वमद्विरं मक्करम्
 वअंशुं सोमम् । वप्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाच्चाख्यातमध्याह्निकते ।
 किंचायमिन्द्रोऽपि वदासस्य प्राणिनामुपक्षपयितुः वनमुचेः एतन्नाम्नोऽसुरस्य वशिरः शीर्षं वमथावन्
 मन्थनं कुर्वन् वसाप्यं सपस्य पुत्रं वससन्तं स्वपन्तं वनमीम् एतस्संज्ञकमृषिं वप्रावत् प्रारक्षत् ।
 वस्वस्ति अविनाशेन वराया पश्चादधिधनेन वइषा अग्नेन च तमृषिं वसं वपृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रोर्हिमायस्य दृच्छाः पुरो वज्रिञ्छर्वसा न र्ददः ।

सुदामन्तद्रेक्णो अप्रमृष्यमृजिश्चने दात्रं दाशुषे दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहिऽमायस्य । दृच्छाः । पुरः । वज्रिन् । शर्वसा । न । र्ददरिति र्ददः ।
 सुदामन् । तत् । रेक्णोः । अप्रऽमृष्यम् । ऋजिश्चने । दात्रम् । दाशुषे । दाः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र स्वम् वहिमायस्य आहन्त्यो माया यस्य^२ विप्रोः एतन्नाम्नोऽसुरस्य
 संबन्धिनीः वदृच्छाः दृदानि वपुरः प्राकारादीनि दुर्गाणि वशवसा बलेन वि वददः विदारित-
 वानसि । वन इति पादपूरणः । 'स्वं पिप्रोर्द्रेमणः प्रारुजः पुरः' (ऋ. सं. १. ५१. ५) ; 'शतं
 पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति दर्शनात् । अपि च हे वसुधामन् शोभनदानेन्द्र
 स्वं वदात्रं हविलक्षणं धनं वदाशुषे दत्तवते वऋजिश्चने एतन्नामकाय राजर्षये वप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यं
 वतत् तस्य स्वभूतं वरेक्णः धनं वदाः अदाः दत्तवानसि ॥

स वेतसुं दशमायं दशोणिं तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुन्नः ।

आ तुग्रं शश्वदिभं द्योतेनाय मातुर्न सीमुप सृजा इयध्वै ॥ ८ ॥

सः । वेतसुम् । दशऽमायम् । दशऽओणिम् । तूतुजिम् । इन्द्रः । स्वभिष्टिसुन्नः ।
 आ । तुग्रम् । शश्वत् । इभम् । द्योतेनाय । मातुः । न । सीम् । उप । सृज । इयध्वै ॥ ८ ॥

वस्वभिष्टिसुन्नः सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुज्ञानि सुखानि येन देयानि वसः वइन्द्रः
 वदशमायं बहुवचनं^३ वेतसुं वेतसुनामानमसुरं वदशोणिम् एतन्नामकं च वतूतुजिं तूतुजिनामकं च
 वआ अपि च वतुग्रं तुग्रनामकमसुरं तथा वइभम् एतन्नामकमसुरं च वइयध्वै एतुं वद्योतेनाय
 एतस्संज्ञाय राज्ञे वशश्वत् वउप वसृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्तः । वमातुर्न मातुर्जनम्या
 इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो^४ वशीभवति^५ तद्वत् वशं चकारेत्यर्थः । वसीम् इति पादपूरणः ॥

स ईं स्पृधो वनते अप्रतीतो बिभ्रद्वज्रं वृत्रहणं गभस्तौ ।

तिष्ठद्वरी अध्यक्षतेव गते वचोयुजा वहत इन्द्रं मृष्वम् ॥ ९ ॥

सः । ईम् । स्पृधः । वनते । अप्रतिऽइतः । बिभ्रत् । वज्रम् । वृत्रऽहनम् । गभस्तौ ।
 तिष्ठत् । हरी इति । अधि । अस्ताऽइव । गते । वचःऽयुजा । वहतः । इन्द्रम् । ऋष्वम् ॥ ९ ॥

१. भ-नशब्दः; श-अत्र नञ्शब्दः । २. ज्ञ-यस्य तस्य । ३. ख-घ-त-न-श-वचनम् । ४. त-
 पुत्रा वशीभवन्ति ।

वगभस्तौ हस्ते वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं वृत्रं स्वकीयमायुधं विभ्रत् धारयन् अभ्रतीतः शत्रुभिरप्रतिगतः वसः इन्द्रः स्पृधः स्पर्थमानान् ईंम् इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् वधते हस्ति । वही स्वकीयावधौ अधि तिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तेव गते । यथा क्षेसा शूरो रथेऽधितिष्ठति तद्वत् । तथा वचोयुजा वचोमात्रेण^१ युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतृणां स्तुतिभिर्बुज्यमानौ तौ हरी च ऋष्वं महात्मन् इन्द्रं वहतः ॥

सनेम तेऽवसा नव्य इन्द्र प्र पूर्वः स्तवन्त एना यज्ञैः ।

सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्द्वेन्द्रासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूर्वः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।

सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे इन्द्र वते स्वदीयेन अवसा रक्षणेन नव्यः नवीयः नवतरं स्वया दीयमानं धनं सनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । पूर्वः मनुष्याः स्तोतारः एना अनेन^२ स्तोत्रेण युक्तैः यज्ञैः प्र स्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । यत् यस्मात् कारणात् दासीः कर्मणामुपक्षयित्रीः शत्रुप्रजाः वहन् हन् हिंसन् पुरुकुत्साय एतन्नामकाय रात्रे शिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं शारदीः शरणाङ्गोऽसुरस्य संबन्धिनीः सप्त सप्तसंख्याकाः पुरः पुरीः शर्म शर्मणा वज्रेण दर्त् विदारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।

परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्यः । भुः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।

परा । नववास्त्वम् । अनुदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र पूर्यः पुरातनः एव काव्याय कविपुत्राय उशने उशनसे भार्गवाय वरिवस्यन् धनमिच्छन् वृधः भूः स्तोतृणां वर्धको भवसि । अनुदेयम् अनुदातव्यं धनं नववास्त्वम् एतन्नामकमसुरं पराहरय एव स्वकीयमौशनसं नपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं^३ पुत्रं महे महते पित्रे पालयितव्याय उशनसे परा ददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीश्रिणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पथिं पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।

प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पथिं । पारयं । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

१. ख-झ-भ-वचनमात्रेण; न-य-वचनमात्रेण; श-वाचामात्रेण । २. ख-झ-भ-य-एनेन । ३. ख-ज्ञ-न-त-न-भ-य-र-शत्रूणां गृहीतम् ।

हे √इन्द्र √धुनिः शत्रूणां कम्पयिता √स्व √धुनिमतीः धुमिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विष्यते ताः √अपः उदकानि √सोरा √न नदीरिव √स्ववन्तीः प्रवहन्तीः √ऋणोः अगमयः । धुमिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि^१ प्रवाहयतीत्यर्थः । हे √शूर वीरेन्द्र √यत् यदा √समुद्रम् √अति अतिक्रम्य √प्र √पर्षिं प्रतीर्णो भवति तदा समुद्रपारे तिष्ठन्ती √तुर्वशं √यद् च √स्वस्ति क्षेमेण √पारय अपारयः । समुद्रमतारयः ॥

तव हृ त्यदिन्द्र विश्वमाजौ सस्तो धुनीचुमुरी या ह सिष्वप् ।

दीदयदित्तुभ्यं सोमेभिः सुवन्दभीतिरिध्मभृतिः पक्थ्य अकैः ॥ १३ ॥

तव । हृ । त्यत् । इन्द्र । विश्वम् । आजौ । सस्तः । धुनीचुमुरी इति । या । हृ । सिष्वप् । दीदयत् । इत् । तुभ्यम् । सोमेभिः । सुवन् । द्भीतिः । इध्मभृतिः । पक्थी । अकैः ॥ १३ ॥

हे √इन्द्र √आजौ संग्रामे √तव √ह तवैव √विश्वं व्याप्तं √त्यत् तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । √या यौ √धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ । √सिष्वप् स्वमस्वापयः तावसुरौ √सस्तः संग्रामे सुसवन्तौ । मृतावित्यर्थः ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो ह्रस्वः पादपूरणः ॥ तदनन्तरं हे इन्द्र √तुभ्यं स्वदर्थं √सुवन् सोमानभिषुण्वन् √पक्थी पक्थवान् हवींषि पक्थवान् √इध्मभृतिः इध्मानां भर्ता आहर्ता वा √दभीतिः नाम राजर्षिः √सोमेभिः सोमैः √अकैः हविलक्षणैरक्षैः √दीदयदित् दीप्यत एव । धुमिं चुमुरिं तस्मै जघन्थेत्यर्थः । ‘ त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुमिं च ’ (ऋ. सं. ७. १९. ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

‘ इमा उ त्वा ’ इति द्वादशचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापि ऋषभमैन्द्रम् । नवग्येकादशी च वैश्व-
देव्यौ^१ । तथा चानुक्रम्यते—‘ इमा उ^२ द्वादश नवग्येकादशौ वैश्वदेव्यौ ’ इति । उपहृष्यनाम्न्येकाहे इदं सूक्तं मरुत्वतीयनिविद्यानम् । सूत्रितं च—‘ इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राविष्णवोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहेऽपीदं मरुत्वतीयनिविद्यानम् । सूत्रितं च—‘ इमा उ त्वा षोडशं य इन्द्रेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते ।

धियो रथेष्ठांमजरं नवीयो रयिर्विभूतिरीयते वचस्या ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुतमस्य । कारोः । हव्यम् । वीर । हव्याः । हवन्ते ।

धियः । रथेऽस्थाम् । अजरम् । नवीयः । रयिः । विऽभूतिः । ईयते । वचस्या ॥ १ ॥

√पुरुतमस्य बहुलं कामं काङ्क्षतः । ‘ तमु अभिकाङ्क्षायाम् ’ इति धातुः । √कारोः स्तोतु-
भरद्वाजस्य संबन्धिन्वः √हव्याः स्तुत्याः प्रशस्याः √इमाः √धियः स्तुतयो हे √वीर शूरेन्द्र √हव्यं^४ √त्वा
त्वा^५ √हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । √रथेस्थां रथे स्थितम् √अजरं जरारहितं √नवीयः नवीयांसं^६ नवतरम् ।

१. ख-ज्ञ-झ-त-भ-र-निरोधयितान्युदकानि । २. ख-विश्वेदेवा देवता; ज्ञ-झ-त-भ-भ-य-र-विश्वेदेवा(ज्ञ-व)देवताके; त-र-विश्वेदेवताके । ३. ख-ज्ञ-झ-त-भ-र-उ त्वा । ४. ख-र-हव्यं हातव्यम्; ज-ण-हव्यं होतव्यम्; भ-य-हव्यं हातव्यम् । ५. ख-झ-भ-र-नवीयाम् ।

वृद्ध इति पूरणः । अपि च वृद्धस्या स्तुत्या श्रेष्ठा विभूतिः जगतो विभवहेतुः वरिषः हविर्लक्षणं धनम् वृद्धयते त्वामभिगच्छति ॥

तमु स्तुष इन्द्रं यो विदानो गिर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धम् ।

यस्य दिवमतिं मृहा पृथिव्याः पुरुमायस्य रिरिचे महित्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । यः । विदानः । गिर्वाहसम् । गीःऽभिः । यज्ञवृद्धम् । यस्य । दिवम् । अतिं । मृहा । पृथिव्याः । पुरुऽमायस्यं । रिरिचे । महिऽत्वम् ॥ २ ॥

वयः इन्द्रः । विदानः सर्वं विद्वान् सर्वैर्ज्ञायमानो वा विर्वाहसं गीर्भिर्यज्ञवृद्धं यज्ञैः प्रवृद्धं तमु तमेव इन्द्रं स्तुषे स्तुवे । पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवञ्जनस्य वा यस्य इन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं दिवं दिवो ऋलोकात् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । पृथिव्याः भूलोकात् मृहा महिज्ञा अति रिरिचे अतिरिच्यते तं स्तुवे इति संबन्धः ॥

स इत्तमौऽवयुनं ततन्वत्सूर्येण व्युनवश्चकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

सः । इत् । तमः । अवयुनम् । ततन्वत् । सूर्येण । व्युनवत् । चकार ।

कदा । ते । मर्ताः । अमृतस्य । धामे । इयक्षन्तः । न । मिनन्ति । स्वधाऽवः ॥ ३ ॥

वस इत् स एवेन्द्रः अवयुनम् अप्रज्ञानम् । प्रज्ञाननाशनमित्यर्थः । ततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्ण-माणं तमः अन्धकारं दिवि सूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन व्युनवत् प्रकाशवत् चकार कृतवान् । परोऽर्धर्षः प्रत्यक्षकृतः । हे स्वधावः बलवञ्जिन्द्र मर्ताः मनुष्याः अमृतस्य भित्तस्य ते त्वदीयं धाम स्वर्गोत्थं स्थानम् । तत्रस्थान् देवानित्यर्थः । इयक्षन्तः यष्टुमिच्छन्तः कदा कदाचित् । सर्वदेश्यर्थः । वस मिनन्ति किमपि प्राणिजातं न हिंसन्ति ॥

यस्ता चकार स कुहं स्विदिन्द्रः कमा जनं चरति कासु विशु ।

कस्ते यज्ञो मनसे शं वराय को अर्क इन्द्र कतमः स होता ॥ ४ ॥

यः । ता । चकार । सः । कुहं । स्वि । इन्द्रः । कम् । आ । जनम् । चरति । कासु । विशु ।

कः । ते । यज्ञः । मनसे । शम् । वराय । कः । अर्कः । इन्द्र । कतमः । सः । होता ॥ ४ ॥

वयः इन्द्रः यता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि चकार अकरोत् सः इन्द्रः अथ कुहं स्विन् क स्विद्वर्तते । कं वजनं कमपि देशम् आ चरति कासु विशु प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहरत्वात् न निश्चेत् शक्यम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र कः कीदृशः यज्ञः ते तव मनसे धेतसे शं सुखकरो भवति । वराय तव वरणाय कः कीदृशः अर्कः मन्त्रः समर्थो भवति । होता आह्वाता तव वरणाय यः समर्थो भवति सः होता कतमः च भवति ॥

१. ख-घ-श-गीर्भिर्हवनीयम् । २. घ-विभूतिं मत्वा; श-विभूतिमत्वात् । ३. घ-श-य होता । ४. घ-श-भ-श-भवति वरणाय; य-अभवति वरणाय ।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।
ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषतः । पुराऽजाः । प्रत्नासः । आसुः । पुरुऽकृत् । सखायः ।
ये । मध्यमासः । उत । नूतनासः । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥

वपुराजाः पूर्वस्मिन् काले जाताः वप्रत्नासः पुराणाः अङ्गिरःप्रभृतयः वइदा वहि इदानीमिष ।
हिदावद् उपमार्थे वर्तते । वेविषतः कर्माणि प्रामुवन्तो हे वपुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र वते तब
वसखायः स्तोतारः वआसुः बभूवुः । वये वमध्यमासः मध्यमकालजाः वउत अपि च ये वनूतनासः
अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवुः अतः कारणात् वउत अपि च वअवमस्य अर्वाचीनस्य
ममापि स्तोत्रं हे वपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र एवं वबोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।

अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्य तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्तः । अवरासः । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमुः ।

अर्चामसि । वीर । ब्रह्मऽवाहः । यात् । एव । विद्य । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे ववीर शूर वब्रह्मवाहः ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय वइन्द्र वअवरासः अर्वाचीनाः मनुष्याः वतम्
उक्तगुणोपेतं त्वां वपृच्छन्तः अर्चन्तः । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । वपराणि प्रकृष्टानि वप्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि
वश्रुत्या श्रुत्वानि श्रोतव्यानि वते त्वदीयानि कर्माणि वअनु वयेमुः । अनुयमनं निबन्धनम् । स्तुति-
रूपाभिर्वाग्भिर्निबन्धुः । तथा वयमपि वमहान्तं प्रभूतं वत्वा त्वाम् वअर्चामसि अर्चामः स्तुमः ।
वयादेव यान्येव कर्माणि वविद्य जानीमः वतात् तैः कर्मभिः स्तुम इति संबन्धः ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।

तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाजः । रक्षसः । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।

तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

वरक्षसः रक्षसां संबन्धि वपाजः सेनालक्षणं बलं हे इन्द्र वत्वा वअभि त्वामभिसुखं ववि वतस्थे
प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि वमहि महत् वजज्ञानं प्रादुर्भवत् वतत् बलम् वअभि अभिसुखः सन् वसु सुष्टु
वतिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे वधृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र वतव त्वदीयेन ववज्रेण वता तद्वलम् वअप
वनुदस्व अपगतं प्रेरय । छिन्धीत्यर्थः । कीदृशेन । वप्रत्नेन पुराणेन वयुज्येन निबोध्येन वसख्या
नित्बसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूतनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।

त्वं ह्यापिः प्रदिवि पितृणां शश्वत् बभूथ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

सः । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूतनस्य । ब्रह्मण्यतः । वीर । कारुधायः ।

त्वम् । हि । आपिः । प्रदिवि । पितृणाम् । शश्वत् । बभूथ । सुहवः । आष्टौ ॥ ८ ॥

हे व कारुधायः कारुणां स्तोतृणां धारक हे व वीर व इन्द्र वसः प्रसिद्धस्त्वं व नूतनस्य इदानी-
तनस्य व ब्रह्मण्यतः ब्रह्म स्तोत्रं कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्रं व तु क्षिप्रं व श्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात्
हे इन्द्र व त्वम् व एष्टौ आयजने अभिकामने वा सति व सुहवः शोभनाह्वानः सन् व प्रदिवि पूर्वस्मिन्
काले व पितृणाम् अङ्गिरसाम् व आपिः बन्धुः व शश्वत् चिरकालं व बभूथ अभूः तस्मात् कारणात्
मदीयं स्तोत्रं श्रुधीति संबन्धः ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।

प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधि सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुतः । कृष्व । अवसे । नः । अद्य ।

प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरंमधिम् । सवितारम् । ओषधीः । पर्वतान् । च ॥ ९ ॥

अस्याष्टौ च विश्वे देवाः स्तूयन्ते । हे भरद्वाज व अद्य इदानीं व वरुणं राश्यभिमानिनं च व मित्रम्
अहरभिमानिनं च व इन्द्रं च प्रसिद्धं व मरुतः मरुद्गणांश्च व नः अस्माकम् व ऊतये तर्पणाय व अवसे
रक्षणाय च व प्र व कृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच व पूषणम् एतत्संज्ञकं च व विष्णुं सर्वव्यापिनं देवं च
व पुरंधि पुरुधियं^१ पुरुकर्मणम् व अग्निं च व सवितारं सर्वस्य प्रेरकं देवम् व ओषधीः ओषध्यभिमानिनो
देवान् व पर्वतांश्च अद्रीनिथेतान् देवान्^२ अस्माकं तर्पणाय^३ रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुशाक । प्रयज्यो इति प्रयज्यो । जरितारः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

श्रुधि । हवम् । आ । हुवतः । हुवानः । न । त्वावान् । अन्यः । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे व पुरुशाक बहुशक्ते हे व प्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र व त्वा त्वाम् व इमे व जरितारः स्तोतारः
व अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः व अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे व अमृत अमरणास्तेन्द्र व हुवानः
स्तूयमानस्त्वम् व आ व हुवतः अभिष्टुवतो मम व हवं स्तोत्रं व श्रुधि शृणु । किंच व त्वावान् त्वत्सदृशो
देवः व त्वत् व अन्यः व न व अस्ति ॥

१. ख-झ-त२-न-भ-र-पुरंधियम्; घ-श-‘पुरुधियं’ नास्ति । २. ख-झ-झ-त-न-भ-विश्वान्
देवान् । ३. ख-झ-भ-य-ऊतये तर्पणाय ।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।

ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरपरं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभिः । सूनो इति । सहसः । यजत्रैः ।
ये । अग्निजिह्वाः । ऋतसापः । आसुः । ये । मनुम् । चक्रुः । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इयं च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्रेन्द्र ऽविद्वान् सर्वशस्त्रं ऽयजत्रैः
यजनीयैः ऽविश्वेभिः सर्वदेवैः सह ऽनु क्षिप्रं ऽमे मदीया वाचः स्तुतिरूपाणि वचांसि ऽउप अग्नि ऽआ
ऽयाहि आगच्छ । एवंभूतमिन्द्रं^१ प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । ऽये देवाः ऽअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वा-
स्थानीयो येषां ते । ऽऋतसापः^२ ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः ऽआसुः भवन्ति ऽये च देवाः ऽदसाय
शत्रूणामुपक्षपणाय ऽमनुं राजर्षिम् ऽउपरं दस्यूनामुपरिभवं ऽचक्रुः कृतवन्तः तैः सहागच्छेति
पूर्वेण संबन्धः ॥

स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।

ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

सः । नः । बोधि । पुरःऽएता । सुऽगेषु । उत । दुःऽगेषु । पथिऽकृत । विदानः ।

ये । अश्रमासः । उरवः । वहिष्ठाः । तेभिः । नः । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र ऽपथिकृत् वर्त्मनां कर्ता ऽविदानः सर्वं विद्वान् ऽसः स्वं ऽसुगेषु सुखेन गन्तव्येषु ऽउत
अपि च ऽदुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु च मार्गेषु ऽनः अस्माकं ऽपुरएता पुरो गन्ता ऽबोधि भव । बोधीति
भवतेलोष्मध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दसं रूपम् । ऽअश्रमासः श्रमरहिताः ऽउरवः महान्तः ऽवहिष्ठाः
वोदृतमाः तव ऽये अश्वाः सन्ति हे इन्द्र ऽतेभिः तैरश्वैः ऽनः अस्मभ्यं ऽवाजम् अश्वम् ऽअभि
ऽवक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

‘य एक इत्’ इत्येकादशचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं श्रेष्ठुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं—
‘य एक एकादश’ इति । आभिस्तुतिके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यंदिनसवने-
ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तेष्विदं द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘य एक इष्टस्तिगमश्रङ्गः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उपहृद्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवत्यनिवि-
द्वानम् । सूत्रितं च—‘य एक इदिति मध्यंदिनः’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

य एक इद्व्यंश्र्षणीनामिन्द्रं तं गीभिर्भ्यर्च आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीऽभिः । अभि । अर्चं । आभिः ।

यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यावान् । सत्यः । सत्वा । पुरुमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

१. ख-स-त-न-भ-र-एवंभूतमितीन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-स-त-भ-र-ते ऋतसापः । ३. ख-ज्ञ-स-त-न-भ-य-र-इदेकादश ।

वयः इन्द्रः वश्वर्षणीनां प्रजानामापस्तु वएक वइत् एक एष वह्यः द्वातस्यः वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वतम् वइन्द्रम् वअन्यर्षे अभिष्टौमि । वयः इन्द्रः वपश्यते स्तोतृनभिगच्छति^१ । यद्वा । पश्यते लोकानामीष्टे । कीदृशः । ववृषभः कामानां वर्षिता ववृष्यावान् बलवान् वस्यः अविर्सवादी वसत्वा शत्रूणां सादयिता कामानां दाता वा । सदेर्वा सनोतेर्वेदं रूपम् । वपुरुमायः बहुप्रज्ञः वसहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति संबन्धः ॥

तमुं नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षदाभं ततुरिं पर्वतेष्टामद्रौघवाचं मतिभिः शर्विष्टम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः । नक्षत्सदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रौघऽवाचम् । मतिऽभिः । शर्विष्टम् ॥ २ ॥

वपूर्वे प्रत्याः वनवग्वाः नवभिर्मासैः सत्रमनुष्ठितवन्तः वसप्त सप्तसंख्याकाः वविप्रासः विप्रा मेधाविनः ववाजयन्तः वाजमन्त्रं हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्तः । इन्द्रं वा वाजिनं बलिनं कुर्वन्तः । तत्करोतीति णिच् । एवंभूताः वनः अस्माकं वपितरः अङ्गिरसः वतसु तमेवेन्द्रं वमतिभिः स्तुतिभिः वअभि । तुष्टुवुरिति शेषः । कीदृशम् । वनक्षदाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां दम्भितारं^२ हिंसितारं वततुरिं तरितारं वपर्वतेष्टां पर्वतेष्ववस्थितम् वअद्रौघवाचम् । अद्रौघव्या अनतिक्रमणीया वागाज्ञारूपा^३ यस्य तम् । वशर्विष्टं बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्वै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुवीरस्य । नृवतः । पुरुक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयध्वै ॥ ३ ॥

वपुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य वनृवतः परिचारकजनसहितस्य वपुरुक्षोः बहुशस्य बहुयशसो वा वअस्य वरायः इदं धनम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी । वतम् वइन्द्रम् वईमहे याचामहे । वयः रथिः वअस्कृधोयुः अविच्छिन्नः वअजरः जराहानिरहितः^४ वस्वर्वा^५ सुखयुक्तो हे वहरिवः हरिवन् स्वकीया-क्षोपेतेन्द्र स्वं वतं रथिं वमादयध्वै अस्मान् मादयितुम् वआ वभर आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जरितारं आनशुः सुम्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । वोचः । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुम्नम् । इन्द्र ।

कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरघ्नः ॥ ४ ॥

१. ख-झ-भ-य-शत्रूनभिः । २. त १-दभितारम् । ३. घ-ज्ञ-भ-श-वाग्यज्ञरूपा । ४. ख-घ-भ-श-जराहहितः ; ज-त-जराहानिसहितः ।

हे ^१इन्द्र ^२यदि ^३वते तव ^४पुरा ^५चित् पूर्वस्मिन् काले ^६जरितारः स्तोतारः ^७सुभ्रं सुखम्
^८आनद्युः ^९तत् तत्सुखं ^{१०}नः अस्माकं ^{११}वि ^{१२}वांचः विब्रूहि । ^{१३}बुध्रं बुध्रं हे ^{१४}स्विद्वः शत्रूणां खेदयि-
 तर्हे ^{१५}पुरुहूत^१ हे ^{१६}पुरुवसो^२ इन्द्र ^{१७}असुरघ्नः असुराणां हन्तुः ^{१८}वते तव यज्ञेषु ^{१९}कः ^{२०}भागः क्लृप्तः । ^{२१}वयः
 हविलक्षणमन्नं ^{२२}किं क्लृप्तम् । यदि केचित् चिरंतनाः पूर्वकालेऽपि स्वत्तः सकाशात् सुखं लेभिरे तर्ह्यहमपि
 तत् सुखं लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोदयो भवेदित्यर्थः ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्टामिन्द्रं वेपी वक्ररी यस्य नू गीः ।

तुविग्रामं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुभ्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्ररी । यस्य । नु । गीः ।
 तुविऽग्रामम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुभ्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध^३ इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् ततः स कामपूर्णं ऋषिराह । वज्रहस्तं वज्रपाणिं
 रथेष्टां रथे स्थितं वतम् इन्द्रं पृच्छन्ती अर्चयन्ती । पृच्छतिरर्चयति कर्मा । वेपी । वेपो यागादि-
 लक्षणं कर्म । तद्वती वक्ररी गुणानां वक्ररी गीः ईदृशी स्तुतिः यस्य यजमानस्य भवति ।
 कीदृशमिन्द्रं पृच्छन्ती । तुविग्रामं तुवीनां बहूनां ग्रहीतारं तुविकूर्मिं बहुकर्माणं रभोदां रभसो बलस्य
 दातारम् । नु इति पूरणः । स यजमानः गातुं सुखम् इषे गच्छति । किंच तुभ्रं ग्लापयितारं^४
 शत्रुम् अच्छ अभिसुखं नक्षते गच्छति ॥ ॥ १३ ॥

अया ह त्यं मायया वावृधानं मनोजुवां स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद्वीळिता स्वौजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन ॥ ६ ॥

अया । ह । त्यम् । मायया । ववृधानम् । मनःऽजुवां । स्वऽतवः । पर्वतेन ।

अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओजः । रुजः । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरप्शिन ॥ ६ ॥

हे स्वतवः स्वभूतबलेन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवद्गच्छता अनेन^१ पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन
 वज्रेण । ' वज्रेण शतपर्वणा ' (ऋ. सं. १. ८०. ६) इति दर्शनात् । अया^२ अनया^३ मायया
 ववृधानं वर्धमानं रथं तं प्रसिद्धं वृत्रं वि रुजः विशेषेणाभाङ्क्षीः । तथा हे स्वोजः शोभनतेजः
 हे विरप्शिन हे महश्चिन्द्र त्वम् अच्युता अच्युतानि चित्^४ विनाशरहितः न्यपि वीळिता वीळितानि
 अशिथिलीकृतानि दृळ्हा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुजः भग्नवानसि ॥

१. ख-घ-भ-पुरुहूत बहुमिराहूत । २. घ-पुरुवसो बहुधन । ३. ख-श-भ-य-पूर्वयो-
 पालब्धव्यः; त-र-पूर्वयोपालब्ध वा । ४. ख-घ-ज्ञ-भ-ग्लापयितारम्; श-त-२-न-य-र-प्रापयितारम्;
 त-१-ध्रवायितारम् । ५. ख-ज्ञ-श-त-न-य-र-अयानेन । ६. ज्ञ-श-त-न-य-र-अया अनया नास्ति ।
 ७. ख-भ-चिद्ध ।

तं नो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवद्येन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवद्यो । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहाणि ॥७॥

व नव्यस्या नवतरया धिया सुस्या शविष्ठं बलवत्तमं प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र वत् वः त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषयः इव परितंसयध्वै परितो विस्तारयितुम् । अहं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । अनिमानः अपरिमाणः सुवद्यो शोभनवहनः सः इन्द्रः विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि नः अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्रोघुः जनाय जनस्य राक्षसादेः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय^१ । हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा स्वदीयया दीस्या तप दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुमित्यर्थः^२ । क्षां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंहक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व^३ निधेहि । तेन च^४ निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वा आसुरीः मायाः^५ वि दयसे विबाधसे । दय^६ दानहिंसागति-रक्षणेषु^७ इति धातुः^८ । हे इन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र स्वमिति^९ ॥

१. ख-घ-झ-भ-तापयः; श-दीपय । २. ख-घ-भ-द्रोग्धुमि^३; श-द्राग्धुमि^३ । ३. घ-धिष्व धारय । ४. ख-भ- 'तेन च' नास्ति । ५. श-पुरीः । ६. ख-भ- 'दय...धातुः' नास्ति । ७. श-स्वमिति शेषः ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्ति शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करौ वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । सम्ऽयतेम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करैः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे १ इन्द्र १ शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय १ बृहतीं महतीम् १ अमृधाम् अहिंसितां १ संयतं संयतीं संगच्छमानां १ स्वस्ति क्षेमलक्षणां संपदं हे इन्द्र १ नः अस्मभ्यम् १ आ भर । १ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र १ यया स्वस्या १ दासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि १ आर्याणि कर्मयुक्तानि १ करः अकरोः । १ नाहुषाणि मनुष्यसंबन्धीनि । नहुषा इति मनुष्यनामैतत् । १ वृत्रा वृत्राणि शत्रून् १ सुतुका सुतुकानि शोभनहिंसो-पेतान्यकरोः ॥

स नो नियुज्जिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत् । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।

न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे १ पुरुहूत हे १ वेधः विघातहे १ प्रयज्यो प्रकृष्टेन १ यजनीयेन्द्र १ सः त्वं १ विश्ववाराभिः विश्वैर्वर-णीयाभिः संभजनीयाभिः १ नियुज्जिः अश्वैः १ नः अस्मान् १ आ १ गहि आगच्छ । १ अदेवः असुरः १ याः नियुतो यानश्चान् १ न १ वरते न वारयति १ देवः च १ न वरते १ आभिः नियुज्जिः १ तूयम् १ आ क्षिप्रमेव १ मद्यद्रिक् मदभिमुखः सन् १ आ १ याहि आगच्छ । अद्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ ॥ १४ ॥

‘सुत इत्’ इति दशार्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सुत इद्दश’ इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इस्वमेघ प्र पूर्वीः’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘सुत इस्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

सुत इस्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।

यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रै बाहोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।

यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाहोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

१ सोमे १ सुते १ इत् अभिषुत एव सति १ ब्रह्मणि बृहति महति १ स्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति १ उक्थे शक्रे १ शस्यमाने सति हे १ इन्द्र १ इस्वं १ निमिश्लः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे १ मघवन्

१. ख-झ-न-भ-य-इन्द्र त्वम् । २. घ-श-प्रकर्षेण । ३. ख-झ-त-न-भ-र-‘महति’ नास्ति; श-मरुत ।

धनवन् वृद्धं त्वं वबाह्वोः हस्तयोः ववन्नं स्वकीयमायुधं वबिभ्रत् धारयन् वयुक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्यां
वहरिभ्याम् अक्षाभ्यां वयासि वयद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति संबन्धः ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृत्रहृत्येऽवसि शूरसातौ ।

यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अविभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुष्विम् । इन्द्र । वृत्रहृत्ये । अवसि । शूरसातौ ।

यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषः । अविभ्यत् । अरन्धयः । शर्धतः । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे वृद्धं त्वं वदिवि शुलोके वशूरसातौ शूरैः भटैः संभजनयी ववृत्रहृत्ये युद्धे च वपार्ये प्राप्तव्ये
सति वसुष्विम् अभिषोतारं यजमानम् अवसि वयद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । वदक्षस्य
यज्ञाविषु समर्थस्य वबिभ्युषः शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य वशर्धतः संग्रामे उरसहमानान् वदस्यून्
उपक्षपयितुन् शत्रून् हे वृद्धं त्वम् वविभ्यत् भीतिरहितः सन् वअरन्धयः वयद्वा वशीकरोषीति
यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वैण संबन्धः ॥ तथा चोक्तं—'यद्वाह्वोर्धारयन्वन्नं हरिभ्यां यासि
वृत्रहन् । यच्च रक्षसि संग्रामे नृन् सोममभिषुण्वतः ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरयः । वशी-
करोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जितः ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशास्त्रयोश्च प्रवृत्तयोः । इति वृचोऽयमे-
कार्थः सुत इत्थमिति द्वयम्' इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारंमूती ।

कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनीः । उग्रः । जरितारंम् । ऊती ।

कर्ता । वीराय । सुष्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥३॥

वृद्धः वसुतम् अभिषुतं वसोमं वपाता वअस्तु पानशीलो भवतु ॥ नृनन्तस्त्वात् 'न लोका-
भ्ययनिष्ठा' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ कीदृशः । वऊती ऊत्या मार्गेण वजरितारं स्तोतारं वप्रणेनीः
प्रकर्षेण नेता वउग्रः उदूर्णः ववीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय वसुष्वये सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय
वलोकं स्थानं वकर्ता । दातेत्यर्थः । वउ इति पादपूरणः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वकीरये वचित् ।
षिदिति चार्थे । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोत्रनामैतत् । ववसु धनं वदाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सर्वना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं दृदिर्गाः ।

कर्ता वीरं नयं सर्ववीरं श्रोता हव्यं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इर्यन्ति । सर्वना । हरिभ्याम् । बभ्रिः । वज्रम् । पपिः । सोमम् । दृदिः । गाः ।

कर्ता । वीरम् । नयम् । सर्ववीरम् । श्रोता । हव्यम् । गृणतः । स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

इन्द्रः वहरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् वइर्यन्ति हृदयस्थानि त्रीणि वसवना सवनानि वगन्ता गमनशीलो
भवतु । कीदृशः । ववज्रं स्वकीयमायुधं वबभ्रिः भर्ता धारकः वसोमम् अभिषुतं वपपिः पाता वगाः

वद्विः दाता वनर्यं मनुष्यहितं वसर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं ववीरं पुत्रं वकर्ता यजमानाय दाता वगुणतः
स्तुवतः स्तोतुः संबन्धि वहवं स्तोत्रं वश्रोता श्रावकः वस्तोमवाहः स्तोमैः स्तोत्रैर्वहनीयः ॥

अस्मै वयं यद्वावान् तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अपस्कः ।

सुते सोमै स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥ ५ ॥

अस्मै । वयम् । यत् । ववान् । तत् । विविष्मः । इन्द्राय । यः । नः । प्रदिवः । अपः । करिति कः ।
सुते । सोमै । स्तुमसि । शंसत् । उक्था । इन्द्राय । ब्रह्म । वर्धनम् । यथा । असत् ॥ ५ ॥

वप्रदिवः पुराणः वयः इन्द्रः वनः अस्मदर्थम् वअपः पोषणादिकं कर्म वकः करोति अयमिन्द्रः
वयत् स्तोत्रादिकं ववान् कामयते वअस्मै वइन्द्राय ववयं वतद्विविष्मः व्याप्तुमः । कुर्म इत्यर्थः ।
वसोमे वसुते अभिषुते सति वस्तुमसि स्तुमः । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः । वउक्था उक्थानि शस्त्राणि
वशंसत् शंसन्तः । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । वब्रह्म हविलक्षणमन्नम् वइन्द्राय इन्द्रार्थं ववर्धनं यथा
वृद्धिकरम् वअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्माणि हि चकृषे वर्धनानि तावत्त इन्द्र मतिभिर्विविष्मः ।

सुते सोमै सुतपाः शंतमानि रान्द्रथा क्रियास्म वक्षणाणि यज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्माणि । हि । चकृषे । वर्धनानि । तावत् । ते । इन्द्र । मतिभिः । विविष्मः ।
सुते । सोमै । सुतपाः । शर्मन्तमानि । रान्द्रथा । क्रियास्म । वक्षणाणि । यज्ञैः ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र एवं वहि यस्मात् कारणात् वब्रह्माणि स्तोत्राणि ववर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि वचकृषे
कृतवानसि तस्मात् कारणात् वतावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि वते तुभ्यं वमतिभिः वृद्धिभिर्वयं
वविविष्मः व्याप्तुमः । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्वं तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थः । अपि च
हे वसुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पातस्वामुद्दिश्य वसुते वसोमे अभिषुते सति वशंतमानि सुखकृतमानि
वरान्द्रथा रान्द्रथाणि रमणीयानि वयज्ञैः हविर्भिर्युक्तानि ववक्षणाणि वाहकानि स्तोत्राणि वक्रियास्म
करवाम ॥

स नो बोधि पुरोळाशं रराणः पिबान् तु सोमं गोऋजीकमिन्द्र ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदोरुं कृधि त्वायत् उ लोकम् ॥ ७ ॥

सः । नः । बोधि । पुरोळाशम् । रराणः । पिबान् । तु । सोमम् । गोऋजीकम् । इन्द्र ।
आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद् । उरुम् । कृधि । त्वाऽयत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ७ ॥

हे वइन्द्र वरराणः रममाणः वसः एवं वनः अस्मदीयं वपुरोडाशम् एतल्लक्षणं हविः वबोधि
बुध्यस्व । किंच वगोऋजीकं गोविकारदध्यादिभिः संस्कृतमभिषुतं वसोमं वतु क्षिप्रं वपिब पिबेः ।
तदर्थं च वयजमानस्य संबन्धि वइदं वबर्हिः वआ वसीद् अभिविज्ञा । तदनन्तरं वस्वायत्तः स्वामिच्छतो
यजमानस्य वलोकं स्थानम् वउरुं विस्तीर्णं वकृधि कुरु । वउ इति पूरणः ॥

१. घ - च सुते सोमे । २. घ - गोविकारदध्यादिभिः; श - गोविकारं दध्यादिभिः ।
३. ख-ङ-झ-त-न-भ-र-उं विस्तीर्णं नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्रुवन्तु ।

प्रेमे ह्वासः पुरुहुतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञासः । इमे । अश्रुवन्तु ।

प्र । इमे । ह्वासः । पुरुहुतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धीः । अवसे । इन्द्र । यम्याः ॥ ८ ॥

हे ऽउग्र उद्गूणबलेन्द्र ऽसः एवम् ऽअनु ऽजोषं कामानुगुणं यथा भवति तथा ऽमन्दस्व मोदस्व ॥
द्विषाब्दः पादपूरणः । द्वियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ऽइमे ऽयज्ञासः
यज्ञाः सोमाः ऽस्वा त्वां ऽप्र ऽअश्रुवन्तु प्रामुवन्तु । हे^१ पुरुहुत बहुभिराहुत ऽइन्द्र^२ त्वाम् ऽअस्मे
अस्मदीयानि ऽइमे ऽह्वासः ह्वाः स्तोत्राणि प्रामुवन्तु^३ । ऽइयं ऽधीः स्तुतिः ऽस्वा त्वाम्
ऽअवसे अस्माकं रक्षणाय ऽआ ऽयम्याः आगच्छतु^४ नियच्छतु^४ ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । वः । सखायः । सम् । यथा । सुतेषु । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

कुवित् । तस्मै । असति । नः । भराय । न । सुष्विम् । इन्द्रः । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे ऽसखायः स्तोतारः ऽवः यूयं सोमेषु ऽसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु ऽभोजं दातारं ऽतम् ऽईम्
एतम्^४ ऽइन्द्रं ऽसोमैभिः सोमैर्यथाकामं ऽसं ऽपृणत संपूरयत । ऽतस्मै इन्द्राय ऽकुवित् बहुपकरणम् ।
कुविदिति बहुनामैतत् । ऽअसति अस्तु । किमर्थम् । ऽनः अस्माकं ऽभराय भरणाय पोषणाय ।
ऽइन्द्रः ऽसुष्विम् अभिषवणशीलं यजमानम् ऽअवसे तर्पणाय ऽन ऽमृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमै भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।

असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुते । अस्तावि । सोमै । भरद्वाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोनः ।

असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरिः । इन्द्रः । रायः । विश्ववारस्य । दाता ॥ १० ॥

ऽमघोनः धनवतो हविष्मतो यजमानस्य ऽक्षयत् ईश्वरः ऽइन्द्रः ऽसोमे ऽसुते अभिषुते सति
ऽभरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि ऽएव एवम् ऽअस्तावि स्तुतोऽभूत् । ऽइन्द्रः ऽजरित्रे स्तोत्रे ऽसूरिः सन्मार्गे
प्रेरकः ऽयथा ऽअसत् भवेत् । ऽउत अपि च ऽविश्ववारस्य विश्वैरणीयस्य ऽरायः धनस्य ऽदाता
यथा भवेत् तथा अस्तावीति संबन्धः । इदिति द्वयं पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

१. घ-पुरुहुतं बहुभिराहुतमिन्द्रम् । २. ख-ज्ञ-न-भ-आयम्याः आगच्छन्तु (ख-ज्ञ-०-च्छन्तु)
नियच्छन्तु; ज्ञ-त-२-आयम्याः आगच्छन्तु; त-१-२-आयम्याः आगच्छन्तु । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-२-आग-
च्छन्तु; त-२-आच्छन्तु; य-आगच्छन्तु नियच्छन्तु । ४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-१-न-भ-य-२-ए-नम् ।

नृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र ' वृषा मदः ' इति वृषार्थं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' वृषा ' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' वृषा मदः प्र महिष्ठाय ' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।

अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतपाः । ऋजीषी ।

अर्चत्र्यः । मघवा । नृभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽऊतिः ॥ १ ॥

वसोमेषु सोमवत्सु यागेषु इन्द्रे सोमपानजनितः मदः वृषा यजमानस्य कामानां वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । उक्था उक्थेन शस्त्रेण सचा सह श्लोकः स्तोत्ररूपः शब्दः वृषा भवति । सुतपाः अभिषुतस्य सोमस्य पाता ऋजीषी ऋजीषं गतरसमपि सोमं न परित्यजन् मघवा धनवान् स चेन्द्रः नृभ्यः स्तुतीनां नेतृभ्यः उक्थैः स्तोत्रैः अर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । द्युक्षः द्युलोकनिवासः गिरां स्तुतीनां राजा ईश्वर इन्द्रः अक्षितोतिः अक्षीणरक्षश्च भवति ॥

ततुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवै गृणत उर्व्युतिः ।

वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

ततुरिः । वीरः । नर्यः । विचेताः । श्रोता । हवैम् । गृणतः । उर्विऽऊतिः ।

वसुः । शंसः । नराम् । कारुधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

वाजी अन्नवान् इन्द्रः विदथे यज्ञेऽस्माभिः स्तुतः सन् वाजम् अन्नं दाति अस्मभ्यं ददाति । कीदृश इन्द्रः । ततुरिः शत्रूणां हिंसकः वीरः विक्रान्तः नर्यः नरहितः विधेताः विविक्तज्ञानः हवैम् अस्मदीयं स्तोत्रं श्रोता गृणतः स्तुवतः स्तोतृजनस्य उर्व्युतिः विस्तृतरक्षः वसुः वासयिता नरां नृणां स्तोतृजनानां शंसः शंसनीयः कारुधायाः कारुणां स्तोतृणां धारयिता । एवंभूत इन्द्रो वाजं ददातीति संबन्धः ॥

अक्षो न चत्रयोः शूर बृहन्प्र ते महा रिरिचे रोदस्योः ।

वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्युत्तयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चत्रयोः । शूर । बृहन् । प्र । ते । महा । रिरिचे । रोदस्योः ।

वृक्षस्य । नु । ते । पुरुहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-नेतृभ्यो मनुष्येभ्यः । २. ख१-न-भ-अक्षीणरक्षणश्च; ज-ण-अक्षीणः रक्षणश्च; ङ-अक्षीण-रक्षणश्च; त-अक्षीणरक्षकश्च ।

हे वृद्ध विक्रान्तेन्द्र वृहन् महान्^१ वृते स्वदीयः महा महिमा वरोवस्योः द्यावापृथिव्योः प्र
रिरिषे अतिरिच्यते^२ । द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । अत्र^३ दृष्टान्तः । चक्रयोः चक्रयोः अक्षो न ।
रथसंबन्धयो यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र स्वदीयाः पुर्वीः
बह्वयः उतयः रक्षाः वि रुहुः विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वृक्षस्य नु । यथा वृक्षस्य
वयाः शाखाः विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव सुतयः संचरणीः ।

वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीऽवतः । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवाम्ऽइव । सुतयः । सम्ऽचरणीः ।

वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवन्तः । अदामानः । सुदामन् ॥ ४ ॥

हे पुरुशाक बहुकर्मभिन्द्र^४ शचीवतः प्रज्ञावतः वृते स्वदीयाः शाकाः शक्तयः कर्माणि वा सर्वतः संबन्धीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । गवामिव घेनूनां सुतयः मार्गा यथा संचरणीः सर्वत्र संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च वत्सानां न तन्तयः । तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः यत्र नियतैर्विशाखदामभिः बहवो वत्सा बन्धन्ते । यथा तन्तयो बहूनां वत्सानां बन्धका हे सुदामन् शोभनदान इन्द्र तथा वृते स्वदीयाः शाकाः दामन्वन्तः बन्धनवन्तः बहूनां शत्रूणां बन्धकाः अदामानः स्वयमन्यैरवज्ञाः ॥

अन्यदद्य कर्ष्वरमन्यदु श्वोऽसञ्च सन्मुहुंराचक्रिरिन्द्रः ।

मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्ष्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।

मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रः अद्य अस्मिन् दिवसे अन्यत् कर्ष्वरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । अन्यदु अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म श्वः परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । असञ्च अशुभम् अज्ञानिपातनादिकं सत् वर्षणादिकं शोभनं कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम् असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृषादेशसुरस्य वधादिरूपं सत्कर्म च मुहुः पुनःपुनरसौ इन्द्रः आचक्रिः कर्ता भवति । एवं परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुनःपुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारणं कर्म करोतीत्यर्थः । एवंविध इन्द्रः अत्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्माकं वशस्य कामधितव्यस्य फलस्य स्वर्गादेः पर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेर्लेटि रूपम् । मित्रः अहर-भिमानो देवः वरुणः राश्वभिमानो पूषा पोषको देवः अर्यः प्रेरकः सविता एते च इन्द्रेण नियन्त्रयमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितारः सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभिधीयन्ते । मित्रादय इन्द्रः प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहदेवतायामुक्तं—'प्रोतयेऽन्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' इति ॥ १७ ॥

१. ख-भ-महन् । २. ख-भ-प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते; ज्ञ-त-न-प्ररिच्यते; र-प्ररिरिच्यते । ३. ख-भ-य-श-तत्र । ४. ख-घ भ-श-बहुशाक्तिमभिन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।

तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।

तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिभिः । वाजयन्तः । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वक्षत् स्वस्काशात् उक्थेभिः उक्थैः शक्यैः यज्ञैः हविभिश्च स्तोतारः कामाना-
त्मनः वि अनयन्त विविधं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पर्वतस्य अद्रेः पृष्ठात् उपरिभागात् आपो
न अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे गिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वहनीयेन्द्र तं
प्रसिद्धं एवा एवां वाजयन्तः बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा । वाजमन्त्रमिच्छन्तो भरद्वाजाः स्तोतारः
आभिः पूर्वोक्ताभिः सुष्टुतिभिः शोभनाभिः^१ स्तुतिभिः^१ जग्मुः^२ प्रापुः । क्षिप्रगमने दृष्टान्तः ।
अश्वाः वाहाः आजिं न संग्रामे यथा शीघ्रं प्रापुस्तद्वत्^३ ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतामस्य तनूः स्तोमैभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवकुर्शयन्ति ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमैभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

शरदः संवत्सराः यम् इन्द्रं न जरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा मासाः च
नापक्षीणयन्ति । तथा द्यावः दिवसाश्च यम् इन्द्रं न अवकुर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति वृद्धस्य
चित् प्रवृद्धस्यापि अस्य इन्द्रस्य तनूः शरीरं स्तोमैभिः अस्मदीयैः स्तोत्रैः उक्थैश्च शक्यैश्च
शस्यमाना स्तूयमाना सती वर्धतां प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळ्वे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्त्वान् ।

अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिहृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळ्वे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युजूताय । स्त्वान् ।

अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्याः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

वृत्तवान् अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः वीळ्वे दृढगात्राय यजमानाय न नमते न वशी-
भवति । स्थिराय^४ युद्धेऽविचलिताय च न नमते । शर्धते उत्सहमानाय^५ दस्युजूताय कर्मवर्जितैः
प्रेरिताय यजमानाय न वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणाः सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्यु-
सहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थः । अपि च ऋष्याः महान्तः गिरयश्चित् पर्वता अपि इन्द्रस्य

१. ज्ञ-त-शोभनस्तुतिभिः । २. ख-न-भ-य-क्षिप्रं जग्मुः । ३. ख-न-भ-य-प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
४. ख-घ-भ-श-न स्थिराय । ५. ख-उ-त्सायनाय; झ-न-भ-उत्साहनाय ।

वभ्रान्नाः सुगमनाः क्षेपणीया भवन्ति । वगम्भीरे वचित् अगाधेऽपि स्थाने वअस्मै इन्द्राय वगाधम्^१ एव स्थानं विषयो^२ वभवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।

स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । नः । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इपः । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।

स्थाः । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्वः । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

हे वअमत्रिन् । अमत्रं बलम् । तद्वन् हे वसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र वगम्भीरेण केनापि दुरवगाहेन वउरुणा विस्तीर्णेन मनसा वनः अस्मभ्यम् वइषः अन्नानि ववाजान् बलानि च वप्र वयन्धि प्रयच्छ । किञ्च वअक्तोः रात्रेः वध्युष्टौ विवासे अङ्घ्रि वपरितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम् वऊती अस्माकं रक्षायै हे इन्द्र वअरिषण्यन् अहिंसंस्वम् वऊर्ध्वः उद्युक्तः वस्था वऊ षु सुष्टु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।

अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इतः । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिषः ।

अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिषः । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १० ॥

हे वइन्द्र त्वं वनायं कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् वअभीके संग्रामे वअवसे रक्षणाय वसचस्व सेवस्व । वइतो ववा अस्मात् संनिकृष्टाच्च वरिषः शत्रोः अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थः । हे इन्द्र वतं स्तोतारं वपाहि रक्ष । तथा वअमा वच गृहे च । अमेति गृह्णाम । वअरण्ये कानने च वरिषः शत्रोः वपाहि तं^२ रक्ष । तदनन्तरं वसुवीराः शोभनपुत्रा वयं वशतहिमाः शतसंवत्सरान् वमदेम हृष्याम ॥ ॥ १८ ॥

‘ या त ऊतिः ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुकान्तं— ‘ या ते नव ’ इति । वृष्ट्याभिप्लवपडहयोद्वितीयेऽहनीदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ‘ या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्रं शुष्मिन्नस्ति ।

तामिर्षु षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान्त्र उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊतिः । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।

तामिः । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवीः । नः । एभिः । च । वाजैः । महान् । नः । उग्र ॥ १ ॥

हे वृष्णिन् बलवन् इन्द्र वते स्वदीया वया वृतिः या रक्षा अवमा अधमा अस्ति ।
 ववा परमा उत्कृष्टारित । वया मध्यमा अस्ति । वताभिः उतिभिः वृत्रहस्ये युद्धे वनः अस्मान् वसु
 अत्यन्तम् अवीः पालय । किंच हे उग्र उद्गूणेंद्र महान् स्वम् एभिः भोज्यसाधनैः ववाजैः अजैः
 वच वनः अस्मान् संयोजयेति शेषः ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।

आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्यो विशोऽव तारीदासीः ॥ २ ॥

आभिः । स्पृधः । मिथतीः । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।

आभिः । विश्वाः । अभिऽयुजः । विषूचीः । आर्यो । विशः । अव । तारीः । दासीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र आभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः मिथतीः शत्रुसैन्यानि हिंसतीः स्पृधः अस्म-
 दीयाः सेनाः अरिषण्यन् अहिंसन् । पालयन्नित्यर्थः । अमित्रस्य शत्रोः मन्युं संग्रामादिषु विद्यमानं
 कोपं व्यथय नाशय । अपि च आभिः स्तुतिभिरेव अभियुजः अभियोक्त्रीः विषूचीः सर्वतो
 विद्यमानाः दासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः विश्वाः सर्वाः विशः प्रजाः आर्यो यज्ञादिकर्मकृते
 यजमानाय अव तारीः विनाशय ॥

इन्द्रं जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुजे ।

त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्रं । जामयः । उत । ये । अजामयः । अर्वाचीनासः । वनुषः । युयुजे ।

त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराचः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र जामयः ज्ञातिरूपाः संनिकृष्टा ये शत्रवः । उत अपि च अजामयः दूरदेशे स्थिता
 ये शत्रवः अर्वाचीनासः अस्मदभिमुखाः वनुषः हिंसन्तः युयुजे उद्युक्ता भवन्ति एषाम् उभय-
 विधानां शत्रूणां संबन्धीनि शवांसि बलानि विथुरा विथुराणि हीनानि त्वं कुर्विति शेषः । तथा
 वृष्ण्यानि एषां वीर्याणि जहि नाशय । किंच पराचः उभयविधान् शत्रून् पराचः पराङ्मुखान्
 कृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनुरुचा तरुषि यत्कृण्वैते ।

तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूरः । वा । शूरम् । वनते । शरीरैः । तनुरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्सु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र शूरः स्वदनुगृहीतो वीरः शरीरैः अङ्गैः शूरं वा वीरमपि वनते हन्ति । वेत्य-
 मपीत्यस्यार्थे वतते । यद्वा । वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो वा स्वदनुगृहीतः सन् शूरं वनते ।

कदा बभत इत्येतद्वाह । वतमूल्हा शरीरेण क्षोभमानौ परस्परविरोधिनी वतर्षि बुद्धे वयत् यदा
 वृष्णवतै संप्रामं कुर्वति । वयत् यदा च वतोके वा पुत्रनिमित्ते वा वगोषु निमित्तभूतासु वा वतनये
 पौत्रे निमित्तभूते वा वअप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा वउर्वरासु सर्वसत्याख्यासु भूमिषु निमित्तासु
 वऋदसी ऋदमानावाक्रोशन्तौ ववि वप्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजयः^१ त्वदनुगृहीतस्य
 भवतीत्यर्थः ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।

इन्द्र नकिंष्ट्रा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूरः । न । तुरः । न । धृष्णुः । न । त्वा । योधः । मन्यमानः । युयोध ।

इन्द्र । नकिं । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वया सह वशूरः विक्रान्तजनः वनहि वयुयोध न युध्यते^२ । तथा वतुरः अभ्येषां
 शत्रूणां द्विसकः स त्वया वन युयोध । वधृष्णुः धर्षकः वन युयोध । वमन्यमानः युद्धे क्रुध्यन्
 वयोधः भटः वत्वा त्वया वन युयोध । हे वइन्द्र वेषां शूरादीनां मध्ये कश्चन वत्वा तव वनकिः
 वप्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । विश्वा विश्वानि वजातानि प्रादुर्भूतानि वतानि^३ शूरादीनि त्वम्
 वअभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।

वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

सः । पत्यते । उभयोः । नृम्णम् । अयोः । यदि । वेधसः । समुद्ध्ये । हवन्ते ।

वृत्रे । वा । महः । नृवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

वअयोः अनयोः वउभयोः मध्ये वसः जनः वनृम्णं धनं वपत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभय-
 माह । वयदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थं वर्तते । वसमिथे यज्ञे ववेधसः कर्मणां विधातार
 ऋत्विजः वहवन्ते इन्द्रं स्तुवन्ति स ईष्ट इति संबन्धः । वमहः महति प्रभूते ववृत्रे वा निरोधे
 निमित्ते वा वनृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते वक्षये वा गृहनिमित्ते^४ वा व्यचस्वन्ती^५ वयदि यौ^६ जनौ ।
 यदीति यावित्यर्थं वर्तते^७ । ववितन्तसैते वियुध्येते तयोर्मध्ये इति^८ संबन्धः ॥ तसेः उपक्षयकर्मणः
 विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातुः कण्ड्विदिषु पठ्यते तस्मादिदं रूपमिति ॥

१. ख-पुत्रादि; भ-पुत्रादिलाभः; श-पुत्रादिलाभाय । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-युध्येत् । ३. ख-
 श-त-२-न-भ-श- 'तानि' नास्ति । ४. ख-१-ज्ञ-गृहे निमित्ते । ५. ख-भ-य-र-व्यचस्वन्ती व्याप्तिमन्तां;
 घ-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्ती उद्योगवन्तौ; ज्ञ-त-१-व्यचस्वती; झ-न-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्ती व्याप्तिमन्तौ;
 श-व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ । ६. ख-घ-भ-श-ती । ७. ख-ज्ञ-त-भ-र- न वर्तते । ८. ख-घ-भ-
 त्वदनुगृहीतः जयतीति (ख-घ-जयति) ।

अर्धं स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्रं त्रातोत भवा वरूता ।

अस्माकासो ये नृतमासो अर्यं इन्द्रं सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अर्धं । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्रं । त्राता । उत । भव । वरूता ।

अस्माकासः । ये । नृतमासः । अर्यः । इन्द्रं । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

वअध वस्म अपि च हे वइन्द्र वते^१ त्वदीयाः वचर्षणयः पुरुषाः वयत् यदा वएजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां वत्राता पालकः वभव । वउत अपि च ववरूता संभक्ता भव । वअस्माकासः अस्मदीयाः वनृतमासः नेनृतमाः वये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् वअर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे वइन्द्र वसूरयः ये स्तोतारः वनः अस्मान् वपुरः वदधिरे पुरश्चकिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्र्यामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो^२ याज्या । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मेन्द्रविषा वावृधानः ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति । अनुक्रीनाम्भेकाहे निष्केवह्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘ अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।

अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्रं देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रहत्ये ।

अनु । क्षत्रम् । अनु । सहो । यजत्र । इन्द्रं । देवेभिः । अनु । ते । नृसह्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वमहे महते वते तुभ्यम् वइन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् वअनु वदायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । ववृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते वते तुभ्यं वविश्वं समस्तं वसत्रा सत्यम् वअनु दायि । कैः किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं विभर्ति तत् वक्षत्रं बलम् वअनु दायि । येन शत्रून्निभषति तद्गुणविशिष्टं^३ वसहः बलम् वअनु दायि । हे वयजत्र यजनीय वइन्द्र वते तुभ्यं वनृषह्ये^४ युद्धे वदेवेभिः सर्वैर्देवैरितस्सर्वम् वअनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्रं ररन्धि मिथतीरदेवीः ।

विद्याम् वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्सु । इन्द्रं । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।

विद्याम् । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्स्वाजाः । उत । ते । इन्द्रं । नूनम् ॥ ९ ॥

हे वइन्द्र^५ एव एवं स्तुतस्त्वं वनः अस्मदीयाः वस्पृधः शत्रुसेनाः^६ वसमत्सु संग्रामेषु वसमज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच वमिथतीः हिंसतीः वअदेवीः आसुरीः सेनाः वररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-‘ते’ नास्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-भ-वृत्रहणः; त-र-वृत्रहणे; श-वृत्रहणेति । ३. ख-ज्ञ-त-२-न-भ-र-°विशिष्टकम् । ४. ज्ञ-त-नृसह्ये । ५. ख-भ-श-इन्द्र त्वम् । ६. ज्ञ-स्पृध-मानाः सेनाः ।

वउत अपि च हे वइन्द्र वते वगृणन्तः त्वां स्तुवन्तः वभरद्वाजाः वयम् वभवसा अश्वेन सह ववस्तोः वासस्य । निवासमित्यर्थः । वनूनम् अवश्यं वविद्याम लभेमहि ॥ २० ॥

‘शुधी न इन्द्र’ इत्यष्टकं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘शुधी नोऽष्टौ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

शुधी न इन्द्र ह्यामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।

सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

शुधि । नः । इन्द्र । ह्यामसि । त्वा । महः । वाजस्य । सातौ । ववृषाणाः ।

सम् । यत् । विशः । अयन्त । शूरसातौ । उग्रम् । नः । अत्रः । पार्ये । अहन् । दाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र ववृषाणाः सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वयं स्तोतारः वमहः महतः ववाजस्य अश्वस्य वसातौ लाभार्थं वत्वा त्वां वह्यामसि आह्वयामः । हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं तदाह्वानं वशुधि शृणु । वयत् यदा विशाः जनाः वशूरसातौ^२ युद्धे वसम् वअयन्त संगच्छन्ते तदा वपार्ये अन्तिमे वअहन् अहनि दिवसे वनः अस्मभ्यम् वउग्रम् उदूर्णम् वअवः रक्षणं वदाः अदाः प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेयः । महः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिहा । गोषु । युध्यन् ॥ २ ॥

ववाजी हविलक्षणान्नवान् ववाजिनेयः वाजिन्याः पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र वत्वां वगध्यस्य सर्वैः प्राप्यस्य वमहः महतः ववाजस्य अश्वस्य वसातौ लाभे निमित्ते वहवते स्तौति । अपि च हे वइन्द्र वसत्पतिं सज्जनानां पालकं वतरुत्रं दुर्जनानां तारकं वत्वां ववृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । वमुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता वगोषु निमित्तभूतासु वयुध्यन् शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन् भरद्वाजः वत्वां वचष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क ।

त्वं शिरो अमर्मणः पराहभतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदयः । अर्कसातौ । त्वम् । कुत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वर्क ।

त्वम् । शिरः । अमर्मणः । परा । अहन् । अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वत्वम् वअर्कसातौ अन्नलाभार्थं वकविं भार्गवमृषिं वचोदयः अचोदयः । प्रैरयः । किंच हे इन्द्र वत्वं वदाशुषे हविर्वत्तवते वकुत्साय वशुष्णम् असुरं ववर्कं छेदितवानसि ॥ वर्क इति

वृणक्तेऽछेदनाथस्य^१ लुकि रूपम् ॥ तथा वृषम् वृषमतिथिगवाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय
 वृषस्यं स्तुत्यं सुखं वृषरिष्यन् वृषमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्वमानस्य शम्बरस्य वृषारः शीषं
 वृषराहन् अवधीः ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गुणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भरः । योधम् । ऋष्वम् । आवः । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशद्युम् ।

त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गुणन्तम् । इन्द्र । तूतोः । तूतोः । ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृषभसंज्ञकाय राजे योधं युद्धसाधनम् ऋष्वं महान्तं वरथं प्र भरः प्रापयः ।
 अपि च युध्यन्तं शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वन्तं दशद्युं दश दिवसा युध्यतो^२ यस्य गताः तं वृषभम्
 एतदाख्यं राजानम् आवः युद्धादपीपलः । किंच वृषं वेतसवे एतन्नाम्ने राजे वसचा सहायभूतः
 सन् तुग्रम् असुरम् अहन् हतवानसि । वेतसुनाम कश्चिदसुरः । अत्र तस्मादन्योऽसालुष्यते । यद्वा ।
 वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहितं तुग्रं हतवानसि । तथा च मन्वान्तरे श्रूयते—
 'अहं पितेव वेतसूरभित्ये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम्' (ऋ. सं. १०. ४९. ४) इति ।
 हे इन्द्र वृषं गुणन्तं त्वां स्तुवन्तं तुजिम् एतदाख्यं राजानं तूतोः अवर्षयः ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।

अव गिरेदासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्रामिंरुती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति कः । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दर्षि ।

अव । गिरेः । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आवः । दिवः । दासम् । चित्रामिः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र बर्हणा बर्हणः शत्रूणां हिंसकः वृषम् उक्थं प्रशस्यं वृषत् कर्म कः अक्रोः ।
 किं तत्कर्मैर्युष्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्वं शता शतानि सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान्
 भटान् प्र दर्षिं विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—'अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य' (ऋ. सं.
 २. १४. ६) इति । तथा त्वं दासं यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरेः पर्वताभिर्गीतं शम्बरम्
 असुरम् अव हन् अवावधीः । तथापि^३ श्रूयते—'यः शम्बरं पर्वतेषु श्रियन्तम्' (ऋ. सं.
 २. १२. ११) इति । किंच विचित्राभिः विचित्राभिः^४ ऊती जतिभिः रक्षाभिः दिवोदासं राजानं
 प्रावः प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धामिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।

त्वं र्जि पिठीनसे दशस्यन्ष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धामिः । मन्दसानः । सोमैः । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिष्वप् ।

त्वम् । र्जिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । ष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-र-छेदनाथस्य । २. ख-झ-न-भ-र-श-युध्यन्तो; त-युद्धन्तो । ३. ख-न-भ-
 तथा च । ४. घ-श-विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभिः ।

हे इन्द्र अद्वाभिः अद्वापुरःसरमादरातिशयेनानुष्ठितैः कर्मभिः मन्दसानः मोदमानः ।
 बभूवद्वा युक्तं कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते— 'यदेव विधया करोति अद्वायोपनिषदा
 तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा. उ. १. १. १०) इति । सोमैः च मन्दसानः त्वं दभीतये एत-
 न्नामकाय राजर्षये जुसुरिम् एतदाख्यमसुरं सिष्वप् अस्वापयः । अवधीरित्यर्थः । किंच हे इन्द्र
त्वं पिठीनसे एतन्नामकाय रजिम् एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा दशस्यन् प्रयच्छन् शश्या
 प्रश्या षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटानां सहस्राणि सचा सह युगपदेव अहन् अवधीः ॥

अहं चन तत्सुरिभिरानश्यां तव ज्यार्य इन्द्र सुभ्रमोजः ।

त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सुरिभिः । आनश्याम् । तव । ज्यार्यः । इन्द्र । सुभ्रम् । ओजः ।
 त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधवीर । वीराः । त्रिवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरैः सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीराः स्तोतारः त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथा-
 म्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणां बन्धकेन त्वया दत्तं यत् सुभ्रं सुखम् ओजः
 बलं च स्तवन्ते स्तवन्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्यार्यः अतिशयेन प्रशस्यं तन् सुभ्रमोजः
अहं चन अहमपि भरद्वाजः सुरिभिः मदीयैः स्तोतृभिः सह आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युभ्रहूतौ सखायः स्याम महिन् प्रेष्ठाः ।

प्रार्तर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युभ्रहूतौ । सखायः । स्याम । महिन् । प्रेष्ठाः ।

प्रार्तर्दनिः । क्षत्रश्रीः । अस्तु । श्रेष्ठः । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे महिन् पूजनीय इन्द्र ते त्वदर्थं सखायः स्तोतारः वयम् अस्यां द्युभ्रहूतौ अस्मिन्^२
 धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठाः अतिशयेन प्रियाः स्याम अवेम । प्रार्तर्दनिः प्रतर्दनी नाम राजा । तस्य
 पुत्रः क्षत्रश्रीः एतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठः अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । वृत्राणां
घने वधाय च धनानां वसुनां सनये संभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति संबन्धः ॥ ॥२२॥

' किमस्य मदे ' इत्यष्टर्चं चतुर्थे सूक्तं भरद्वाजस्वार्षम् । अनुक्रान्तं च— ' किमस्यान्या
 चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः ' इति । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । अन्यायास्तु दानस्तुति-
 रूपत्वात्^३ ' या तेनोच्यते ' इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।

रणां वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणां । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ १ ॥

भरद्वाज ऋषिः फलविलम्बनासहिष्णुः सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । √अस्य सोमस्य √मदे सति √इन्द्रः √किं √चकार कृतवान् । √किमु किंच √अस्य सोमस्य √पीतौ पाने सति किं चकार । √अस्य सोमस्य √सख्ये सखित्वे √किं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्रः सांमेन सह वसतीत्यर्थः । √अस्य सोमस्य √निषदि गृहे √रणा वा √ये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतारः √पुरा पूर्व हे इन्द्र √ते एवत्तः √किं √विविद्रे किं लेभिरे । √नूतनासः नूतना इदानींतनाः स्तोतारश्च √किमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सदस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सद् नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्रः । सत् । अस्य । सख्ये । चकार । रणाः । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनासः ॥ २ ॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सितं धनं प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् संपूर्णकामः सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्नुवाच इदानीं तानि निराकरोति । √इन्द्रः √अस्य सोमस्य √मदे √सत् शुभं कर्म √चकार । √अस्य सोमस्य √पीतौ पाने √सत् शुभं कर्म चकार । √अस्य √सख्ये √सत् शुभं कर्म चकार । √ये √रणा वा स्तोतारश्च ते √निषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थः । √पुरा पूर्व हे इन्द्र √ते एवत्तः √सत् शुभं कर्म √विविद्रे लेभिरे । √नूतनासः इदानींतनाः स्तोतारः √सद् शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विघ्न ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमनः । समस्य । न । मघवन् । मघवत्त्वस्य । विघ्न । न । राधसः । राधसः । नूतनस्य । इन्द्र । नकिः । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे √मघवन् धनवञ्चिन्द्र √ते एवदीयस्य √समस्य समस्तस्य √महिमनः महिम्नो महिमानं √नहि √विघ्न वयं न जानीमः । नुशब्दः पूरणः । तथा √मघवत्त्वस्य एवदीयस्य धनिकत्वस्य च वयं न जानीमः । √नूतनस्य स्तुत्यस्य √राधसोराधसः एवदीयं सर्वं धनं च न जानीमः । सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । हे √इन्द्र √ते एवदीयम् √इन्द्रियं सामर्थ्यं √नकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतस्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहृतस्य शुष्मात्स्वनाधिदिन्द्र परमो ददारं ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधीः । वरऽशिखस्य । शेषः । वज्रस्य । यत् । ते । निऽहृतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परमः । ददारं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र √येन वीर्येण √वरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुरः । तस्य √शेषः शेषासि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । √अवधीः अहिंसीः √ते एवदीयम् √एतस्यत् तदिवम् √इन्द्रियं वीर्यम्

वअषेति अस्माभिरज्ञायि । हे वइन्द्र वयत् यस्मात् वशुष्मात् बलात् वनिहतस्य प्रेरितस्य त्वदीय-
वषन्नस्य वस्वनाशित् ध्वनेरेव परमः वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोक्तः^१ कश्चित् पुत्रः
वद्वार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन् ।

वृचीवतो यद्वरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत् । इन्द्रः । वरऽशिखस्य । शेषः । अभिऽआवर्तिने । चायमानाय । शिक्षन् ।

वृचीवतः । यत् । हरिऽयूपीयायाम् । हन् । पूर्वे । अर्धे । भियसा । अपरः । दर्त् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति । अयम् इन्द्रः वचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय वभ्या-
वर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे वशिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् वरशिखस्य असुरस्य वशेषः
पुत्रान् वधीत् अवधीत् । अहिंसीत् । वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते । वयत् यदा
अयमिन्द्रः वहरियूपीयायाम् । हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा । तस्यां वपूर्वे वअर्धे
प्राग्भागे स्थितान् वृचीवतः । वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः । तद्वोत्रजान् वरशिखस्य
पुत्रान् वहन् अवधीत् तदा वअपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः^२ पुत्रः वभियसा भरिया
वदर्त् कीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यन्व्यावर्त्यां पुरुहूत श्रवस्या ।

वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्ऽशतम् । । वर्मिणः । इन्द्र । साकम् । यन्व्याऽवर्त्याम् । पुरुऽहूत् । श्रवस्या ।

वृचीवन्तः । शरवे । पत्यमानाः । पात्रा । भिन्दानाः । निऽअर्थानि । आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति । हे वपुरुहूत बहुभिराहूत वइन्द्र वश्रवस्या श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं
यशो वा । तद्गच्छया^३ । युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः वशरवे
हिंसायै । त्वां हिंसितुमित्यर्थः । वपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः वपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि
वभिन्दानाः भिन्दन्तः वर्मिणः कवचभृतः वत्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः ववृचीवन्तः वरशिखस्य
पुत्राः वसाकं युगपदेव वयन्व्यावर्त्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां वन्यर्यानि अर्थशून्यानि वआयन्
अगच्छन्^४ । विनाशं प्रापुरित्यर्थः ॥

यस्य गावावरूपा स्रयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा ।

स सुञ्जयाय तुर्वशं परादाद्वृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य । गावौ । अरूपा । सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू । अन्तः । ऊँ इति । सु । चरतः । रेरिहाणा ।

सः । सुञ्जयाय । तुर्वशम् । परा । अदात् । वृचीवतः । दैवऽवाताय । शिक्षन् ॥ ७ ॥

१. ज्ञ-त-बलाधिक्येनो० । २. ज्ञ-त-र-शेषः । ३. ख-न्न-न-भ-य-तदिच्छया । ४. ख-घ-
त-न-भ-य-आगच्छन् ; श-गच्छन् ।

अरुषा अरुषौ रोषमानौ वसुयवस्यू' शोभनतृणानीच्छन्ती वरेरिहाणा खेलिहानौ पुनःपुनः
घासमास्वादयन्ती । यद्वा । गतिविशेषं कुर्वन्ती । यस्य इन्द्रस्य संबन्धिनी वगावौ अक्षौ अन्तः
घावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे^२ अन्तरः गच्छतः । उ वसु इतीमौ पूरणी । सः इन्द्रः वृत्तयाय
एतन्नामकाय राशे तुर्वन् राजानं परादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । वृत्तवतः वारक्षिखान् देववाताय
देववातवंशोत्पन्नाभ्यावर्तिने राशे शिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषां धनानि प्रयच्छन्ति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विशति गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।

अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिनः । विशतिम् । गाः । वधूमतः । मघवा । मह्यम् । सम्राट् ।

अभिऽआवर्ती । चायमानः । ददाति । दुःऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थिवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाजः स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्तं धनजातमग्नेयं प्रकथयति । हे अग्ने मघवा धनवान्
प्रभूतदानो वा सन्नाट् राजसूययाजी चायमानः चयमानस्य पुत्रः अभ्यावर्ती एतदाह्वयो राजा
रथिनः रथसहितान् वधूमतः क्षीयुक्तान् द्वयान् मिथुनभूतान् विशतिं विशतिसंख्याकान्
गाः पशून् मह्यं ददाति प्रायच्छत् । पार्थिवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राशः संबन्धिनी ।
पूजार्थं बहुवचनम् । इयं दक्षिणा दुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ २४ ॥

‘आ गावः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘आ गावो गव्यं द्वितीयैन्द्रो
वान्यश्च पादोऽन्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादिः’ इति । भरद्वाज ऋषिः । ‘इन्द्रो यज्वने’
इत्याथस्तृचो जागतः । ‘उपेदम्’ इति अन्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य गौर्देवता
द्वितीयायाः सूक्तान्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतन् सूक्तम् । सूत्रितं च—
‘आगावीयमेके’ (आश्व. गृ. २. १०. ७) इति ॥

आ गावो अगमन्तु भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।

प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गावः । अगमन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।

प्रजावतीः । पुरुऽरूपाः । इह । स्युः । इन्द्राय । पूर्वीः । उषसः । दुहानाः ॥ १ ॥

वगावः आ अगमन् । अस्मदीयं गृहमागच्छन्तु । उत अपि च भद्रं भजनीयं शुभम्
अक्रन् कुर्वन्तु । तथा गोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने सीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् अस्मे
अस्मासु रणयन्तु रमन्ताम् । अपि च इह अस्मिन् गोष्ठे पुरुरूपाः नानावर्णा गावः प्रजावतीः
प्रजावत्यः संततिसहिताः पूर्वीः बह्वयः इन्द्राय इन्द्रार्थम् उषसः उषःकालान् प्रति दुहानाः
दोग्धयः स्युः भवेयुः ॥

इन्द्रो यज्वने षृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति ।

भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देव्युम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । यज्वने । षृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।

भूयः ऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देव्युम् ॥ २ ॥

इन्द्रो यज्वने यजनशीलाय षृणते च स्तुतिभिः प्रीणयिन्ने च स्तोत्रे शिक्षति अपेक्षितं धनं ददाति । न केवलं सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह उपेद्ददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वनः स्तोत्रुश्च स्वं स्वभूतं धनं न मुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च अस्य उभयविधस्य रयिं धनमात्मना दत्तं भूयोभूयः पुनःपुनः वर्धयन् इत् वृद्धिं प्रापयन्नेव देव्युं देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्तं तं जनम् अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये खिल्ये । खिलमप्रतिहतं स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले नि दधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थः ॥

देवीनां हविःषु 'न ता नशन्ति' 'न ता अर्वा' इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व. श्रौ. ६. १४) । गोस्तोत्रेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवक्ष्ययोरेते मूक्तमुखीये । सूत्रितं च—'न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न ता नशन्ति न दभाति तस्करः' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामभिन्ने व्यथिरा दधर्षति ।

देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमिन्नः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।

देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

न ताः गावः न नशन्ति । अस्मत्सकाशाञ्च नश्यन्तु । किञ्च तस्करः चोरोऽपि न दभाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा आमिन्नः अमिन्नस्य शत्रोः संबन्धि व्यथिः शत्रुम् आसाम् इमा गाः न अवा दधर्षति नाक्रामतु । गोपतिः एवंभूतानां गावां स्वामी यजमानः याभिः गोभिः देवाँश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य यजते यजनं करोति । या गा इन्द्रार्थं ददाति च प्रयच्छति च न ताभिः तादृशीभिर्गोभिः सह ज्योगित् चिरकालमेव सचते संगच्छताम् ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।

उरुगायमर्भयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुककाटः । अश्रुते । न । संस्कृतत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अभि ।

उरुगायम् । अर्भयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

वरेणुककाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजस उज्ज्वकः । कटिर्मेघनकर्मा । वभर्वा युद्धार्थमागतोऽश्वः
 वताः गाः वन वअभ्युते न प्राप्तयात् । तथा वताः गावः वसंस्कृतं विद्यासनादिसंस्कारं वन वअभि
 उप वयमित्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च वताः वगावः वयज्वनः यागशीलस्व वतस्य वमत्स्य मनुष्यस्य
 वडल्यायं विस्तीर्णगमनम् वअभयं भयवर्जितं प्रदेशम् । वअनु उद्दिश्य ववि वचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छान् गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः ।

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्बुदा मनसा चिदिन्द्रम् ॥ ५ ॥

गावः । भगः । गावः । इन्द्रः । मे । अच्छान् । गावः । सोमस्य । प्रथमस्य । भक्षः ।

इमाः । याः । गावः । सः । जनासः । इन्द्रः । इच्छामि । इत् । बुदा । मनसा । चित् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

वगावः एव मङ्गं वभगः धनं भवन्तु । वइन्द्रः च वमे मङ्गं वगावः गाः वअच्छान् यच्छन्तु ।
 वगावः^३ वप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य वसोमस्य वभक्षः भक्षणं भवन्तु । अभिवृतस्य हि सोमस्य गण्ये-
 नाज्यादिना संस्क्रियमाणत्वात् । हे वजनासः जनाः वइमाः एवंभूताः वया वगावः सन्ति वसः । ता
 इत्यर्थः । ता एव गावः वइन्द्रः भवन्ति । वधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवंभूतम् वइन्द्रं
 वइदा श्रद्धायुक्तेन वमनसा वचित् । चिदित्यप्यर्थे । वइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभिः
 एवंभूतमिन्द्रं यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।

भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचो बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥ ६ ॥

युयम् । गावः । मेदयथ । कृशम् । चित् । अश्रीरम् । चित् । कृणुथ । सुप्रतीकम् ।

भद्रम् । गृहम् । कृणुथ । भद्रऽवाचः । बृहत् । वः । वयः । उच्यते । सभासु ॥ ६ ॥

हे वगावः वयूयं वमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायनं कुरुधेत्यर्थः । तथा वकृशं वचित् क्षीणमपि
 वअश्रीरं वचित् अश्लीलमपि वसुप्रतीकं शोभनाङ्गं वकृणुथ कुरुथ । हे वभद्रवाचः कस्याण्वन्युपेता
 गावः अस्मदीयं वगृहं वभद्रं कल्याणं वकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । वसभासु यागपरिचरसु हे गावः
 युष्माकं वबृहत् महत् ववयः अन्नम्^४ वउच्यते^४ । सर्वैर्दीयत इत्यर्थः ॥

प्रजावतीः सुयवसं रिशन्तीः शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ।

मा वः स्तेन ईशत माघशंसः परि वो हेती रुद्रस्य वृज्याः ॥ ७ ॥

प्रजाऽवतीः । सुऽयवसम् । रिशन्तीः । शुद्धाः । अपः । सुऽप्रपाणे । पिबन्तीः ।

मा । वः । स्तेनः । ईशत । मा । अघऽशंसः । परि । वो । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः ॥ ७ ॥

१. ख-प्राप्नोतु; न-भ-प्राप्नोतु । २. ख-ज्ञ-त२-भ-र-श-प्रवेशम् । ३. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-‘गावः’
 नास्ति । ४. ख-ज्ञ-न-भ-य-अन्नं भक्षणमुच्यते; ज्ञ-अन्नमुच्यते समवेतं क्रियते; त-र-अन्नम् ।

हे गावो यूयं^१ प्रजावतीः प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेषः ।^२ सुयवसं शोभनतृणं^३
 १ रिशान्तीः रिशान्त्यो भक्षणार्थं हिंसन्त्यो भवत ।^४ सुप्रपाणे सुखेन पातय्ये तटाकादौ^५ शुद्धाः निर्मलाः
 २ अपः उदकानि ३ पिबन्तीः पिबन्त्यश्च भवत । ४ वः युष्माक्^६ स्तेनः तस्करः^७ ५ मा^८ ईशात मेघिष्ट ।
 ईशरो मा भूत् । तथापि ६ अघ्नंशंसः व्याघ्रादिः शत्रुः ७ मा ईशात । अपि च ८ वः युष्माक्^९ र्हृदस्य
 कालात्मकस्य परमेश्वरस्य ९ हेतिः आयुषं च^{१०} परि^{११} वृज्याः परिवृणक्तु । परिहरतु^{१२} ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूपं पृच्यताम् । उपं ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं ॥ ८ ॥

उपं । इदम् । उपऽपर्चनम् । आसु । गोषु । उपं । पृच्यताम् ।

उपं । ऋषभस्य । रेतसि । उपं । इन्द्र । तव । वीर्यं ॥ ८ ॥

१ आसु २ गोषु ३ इदमुपपर्चनम् आप्यायनम् ४ उप ५ पृच्यतां संपृच्यताम् । हे ६ इन्द्र ७ तव ८ वीर्यं
 स्वदीयवीर्यं निमित्ते ९ ऋषभस्य गवां गर्भमादधानस्य वृषभस्य १० रेतसि इदमुपपर्चनमाप्यायनम्^{११} ।
 गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्संबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थः । १२ उप इति
 पुनर्बन्धनं पादभेदानं^{१३} पूरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । पष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं
 वः' इति षट्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—'इन्द्रं षट्' इति । गतो
 विनियोगः ॥

इन्द्रं वो नरः सख्यायं सेपुर्महो यन्तः सुमृतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । नरः । सख्यायं । सेपुः । महः । यन्तः । सुऽमृतये । चकानाः ।

महः । हि । दाता । वज्रहस्तः । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः १ वः युष्माकं संबन्धिनः २ नरः नेतार ऋषिजः ३ सख्याय सखिभावायम्^४ ५ इन्द्रं
 ६ सेपुः परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथंभूताः । ७ महः महान्ति स्तोत्राणि ८ यन्तः उपयन्तः प्रामुवन्तः ।

१. ख-अ-न-भ-र-चौरः; य-चौरः । २. ख-अ-त-न-भ-य-र-च मा । ३. ख-अ-त-न-भ-य-र-
 न परिहरतु । ४. ख-अ-अ-त-न-भ-य-र-माप्यायताम् । ५. ख-अ-न-भ-पादभेदेन; श-पादभेदात्;
 त-र-पादभेदान् । ६. अ-त-सखिभावार्थं ।

कुर्वन्त इत्यर्थः । तथा वसुमते । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धिः । तां वचकानाः कामय-
मानाः ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । चकाना इति कामयतेच्छान्वसं
रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्तः' अनुतिष्ठन्तः सुमतेषु सुमतिं शोभनां स्तुतिं चकानाः शब्दयन्तः ॥
'कै गै शब्दे' इत्यस्माद्धिटः कानचि रूपम् ॥ वहि यस्मात् वज्रहस्तः वज्रपाणिर्न्द्रः महः महसो
धनस्य दाता वक्षति भवति तस्मात् वरुणं रमणीयं महामु महान्तमेव अवसे रक्षणाय यजध्वं
हविर्भिः पूजयत ॥

आ यस्मिन्हस्ते नर्या मिमिक्षुरा रथे हिरण्यये रथेष्ठाः ।

आ रश्मयो गर्भस्त्योः स्थुरयोराध्वन्नाश्रासो वृषणो युजानाः ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । हस्ते । नर्याः । मिमिक्षुः । आ । रथे । हिरण्यये । रथेऽस्थाः ।

आ । रश्मयः । गर्भस्त्योः । स्थुरयोः । आ । अध्वन् । अश्रासः । वृषणः । युजानाः ॥ २ ॥

वयस्मिन् इन्द्रे नर्याः नृभ्यो हिता रायः वा वमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यस्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । इन्द्रे कुत्रेति धेत् । हस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतस्मानाधिकरणमिन्द्रस्य
विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्नद्र इत्यर्थः । उक्तं यास्केन— 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हने' (निरु. १.७)
इति । यद्वा । ईदृशो यस्मिन्नन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतृन् ।
यश्चेन्द्रः वरथेष्ठाः रथे स्थाता तस्वभावः सन् वहिरण्यये सुवर्णमये वरथे वा तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा
रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्यये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिञ्चति अभिवर्षति । यस्य च स्थुरयोः
स्थूलयोर्विस्तृतयोः वगभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वोः वरश्मयः अभीष्टावः वा^१ सिच्यन्ते आयम्यन्ते^२ ।
यस्य च अश्रासः अश्राः वृषणः सेक्ताः युवानः युजानाः रथे युज्यमानाः अध्वन् अध्वनि मार्गे
वा मिमिक्षुः आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः ॥

श्रिये ते पादा दुव आ मिमिक्षुधृष्णुर्वज्री शर्वसा दक्षिणावान् ।

वसानो अत्कं सुरभि दृशे कं स्वर्णं नृतविषिरो बभूथ ॥ ३ ॥

श्रिये । ते । पादा । दुवः । आ । मिमिक्षुः । धृष्णुः । वज्री । शर्वसा । दक्षिणावान् ।

वसानः । अत्कम् । सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वर्णं । न । नृतो इति । इषिरः । बभूथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वश्रिये ऐश्वर्यायं ते स्वदीययोः पादा पादयोः दुवः परिचरणम् वा वमिमिक्षुः
आसिञ्चन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाजः समर्पयति । व्यस्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादा श्रिये
श्रियतुं सेवितुं दुवः परिचरणम् वा सिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्वं शवसा बलेन धृष्णुः शत्रूणां
धर्षकः वज्री वज्रवान् दक्षिणावान् । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्यं धनम् । तद्वान् हे नृतो नेतरिन्द्र स
त्वं सुरभिं प्रशस्तम् अत्कं सततगमनशीलमात्मीयं रूपं दृशे सर्वेषां दर्शनार्थं वसानः आच्छादयन्
वस्वर्णं सूर्यं इव इषिरः गन्तैषणीयो वा बभूथ भवसि । कमिति पूरकः ॥

१. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य- यन्तो गच्छन्तः । २. श-उक्तं च । ३. ख-भ-आमिमिक्षुः आसि-
च्यन्ते आयन्ते; घ-आमिमिक्षुः; ज्ञ-आसिच्यन्ते आश्रायन्ते; श-आमिमिक्षुः आसिच्यन्ते आश्रायन्ते ।

४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-सतत० ।

स सोम आमिञ्छतमः सुतो भूद्यस्मिन्पुक्तिः पच्यते सन्ति धानाः ।

इन्द्रं नरः स्तुवन्तो ब्रह्मकारा उक्था शंसन्तो देववाततमाः ॥ ४ ॥

सः । सोमः । आमिञ्छतमः । सुतः । भूत् । यस्मिन् । पुक्तिः । पच्यते । सन्ति । धानाः ।

इन्द्रम् । नरः । स्तुवन्तः । ब्रह्मकाराः । उक्था । शंसन्तः । देववाततमाः ॥ ४ ॥

युः सोमो वक्ष्यते वसः वसोमः वसुतः अभिषुतः सन् वामिञ्छतमः आमिमुल्येन मिश्रतमः^१
वभूत् । इन्द्रेणात्यर्थं संगच्छते । वयस्मिन् सोमेऽभिषुते सति वपक्तिः पक्तव्यः पुरोडाशादिः वपच्यते ।
शृष्टयवाः धानाः । ताश्च वसन्ति हविरर्थं संस्कृता भवन्ति । यस्मिंश्च सोमेऽभिषुते वनरः नेतारः
वब्रह्मकाराः ब्रह्मणः अक्षस्य हविलक्षणस्य कर्तारः^२ ऋत्विजः वइन्द्रं स्तोत्रैः वस्तुवन्तः वउक्था उक्थानि
शक्वाणि च वशंसन्तः उच्चारयन्तः वदेववाततमाः देवानतिशयेनोपगता^३ भवन्ति स सोम इन्द्रेण
संमिश्रितोऽभूदिरयन्वयः ॥

न ते अन्तः शवसो धाय्यस्य वि तु बाबधे रोदसी महित्वा ।

आ ता सूरिः पृणति तूतुजानो यूथेवाप्सु समीजमान ऊती ॥ ५ ॥

न । ते । अन्तः । शवसः । धायि । अस्य । वि । तु । बाबधे । रोदसी इति । महित्वा ।

आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः । यूथाऽईव । अप्सु । समऽईजमानः । ऊती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृते तव अस्य उक्तगुणस्य शवसः बलस्य अन्तः अवसानं वन धायि । अत्र
केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्यो द्रष्टव्यः । नावाधायि । अस्मानिर्नाज्ञायीत्यर्थः । यद्वलं वरोदसी छावा-
पृथिव्यौ महित्वा महत्वेन तु क्षिप्रं वि बाबधे यस्माद्बलात् छावापृथिव्यौ विभीत इत्यर्थः । वता
तद्वलं वसूरिः स्तोता तूतुजानः स्वरितः सन् ऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा समीजमानः सम्यग्यजन्
वआ वृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्तः । यूथेव वप्सु उदकेषु गवां यूथानीव यथा गोपालः अपः
पाययन्नस्तिर्पयति तद्वत् ॥

एवेदिन्द्रः सुहव ऋष्वो अस्तूती अनूती हिरिशिप्रः सत्वा ।

एवा हि जातो असमात्योजाः पुरु च वृत्रा हनति नि दस्यून् ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रः । सुऽहवः । ऋष्वः । अस्तु । ऊती । अनूती । हिरिऽशिप्रः । सत्वा ।

एव । हि । जातः । असमातिऽओजाः । पुरु । च । वृत्रा । हनति । नि । दस्यून् ॥ ६ ॥

वएव एवमुक्तेन प्रकारेण वऋष्वः महान् वइन्द्रः वसुहवः वअस्तु सुखेनाह्लातव्यो^४ भवतु । वइत्
इति पूरणः । वहिरिशिप्रः । शिप्रे हन् नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्रः वऊती
ऊत्यागमनेन वअनूती अनूथानागमनेन वा वसत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

१. ख-झ-भ-य-मिश्रततमो; घ-श-मिश्रवततमो । २. श-काराः कर्तारः । ३. ख-घ-भ-
नोपगन्तारो । ४. य-सुखेन ह्लातव्यो ।

स्तोत्रभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । √एवा √हि एवं हि √जातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः √असमाप्त्योजाः
असमाप्ति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् √पुरु पुरुणि बहूनि √च √वृत्रा
वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि √हनति हिनस्तु । तथा √दस्यन् उपक्षपयितृन् शत्रून् √नि
हन्तुं ॥ १ ॥

‘ भूय इत् ’ इति पञ्चमं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ भूयः पञ्च ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतसूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च—‘ उदिन्वस्य रिच्यते भूय
इत् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । महात्मतेऽपि निष्केवस्य एतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—
‘ भूय इद्रावृधे वीर्याय नृणामु त्वा ’ (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

भूय इद्रावृधे वीर्यायँ एको अजुर्यो दयते वसूनि ।

प्र रिरिचे दिव इन्द्रः पृथिव्या अर्धमिदस्य प्रति रोदसी उमे ॥ १ ॥

भूयः । इत् । वृधे । वीर्याय । एकः । अजुर्यः । दयते । वसूनि ।

प्र । रिरिचे । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । अर्धम् । इत् । अस्य । प्रति । रोदसी इति । उमे इति ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः √भूयः √इत् बहुतरमेव √वावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । √वीर्याय वीरकर्माणि
वृत्रवधादीनि कर्तुम् । √एकः मुख्यः √अजुर्यः जरयितुमशक्यः स च √इन्द्रः √वसूनि धनानि √दयते
स्तोत्रभ्यो ददाति । तथा √दिवः शुलोकात् √पृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः √प्र रिरिचे अतिरिच्यते ।
किंच √अस्य इन्द्रस्य √उमे √रोदसी द्यावापृथिव्यौ √अर्धमित् अर्धमेव √प्रति । अस्येन्द्रस्यार्थो भागो
द्यावापृथिव्योः प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा मन्ये बृहदसुर्यमस्य यानि दाधार नकिरा मिनाति ।

दिवेदिवे सूर्यो दर्शतो भूद्वि सन्नान्युर्विया सुक्रतुर्धात् ॥ २ ॥

अध । मन्ये । बृहत् । असुर्यम् । अस्य । यानि । दाधार । नकिः । आ । मिनाति ।

दिवेऽदिवे । सूर्यः । दर्शतः । भूत् । वि । सन्नानि । उर्विया । सुऽक्रतुः । धात् ॥ २ ॥

√अध अधुना √अस्य इन्द्रस्य √बृहत् महत् √असुर्यम् असुरहननकुशलं बलं √मन्ये स्तौमि । मन्यतिः
स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः √यानि कर्माणि √दाधार धारयति तानि √नकिः √आ √मिनाति न कश्चिदपि
हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । √दिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृत्तः √सूर्यो √दर्शतः दर्शनीयः
√भूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । √सुक्रतुः शोभनकर्मा स
इन्द्रः √सन्नानि भुवनानि √उर्विया उरूणि विश्विणीनि √वि √धात् व्यधात् अकार्षात् । इदमपरं
कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

अथा चिन्मू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरंदो गातुमिन्द्र ।

नि पर्वता अघ्नसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अथ । चित् । नु । चित् । तत् । अपः । नदीनाम् । यत् । आभ्यः । अरंदः । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वताः । अघ्नसदः । न । सेदुः । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रजांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इच्छा चित् अद्यापि नू चित् पुरापि तव नदीनां संबन्धि तदपः कर्म वर्तते । आभ्यः नदीभ्यः गातुं मार्गम् अरंदः प्रवहनार्थं व्यलिख इति यत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीणं सद्गतं इत्यर्थः । अपि च स्वदाज्ञया पर्वताः गिरयः नि षेदुः निपण्णाः । उत्पत्तं परित्यज्य कश्चिदेव स्थाने नैश्रल्येनोपविष्टा बभूवुः । अघ्नसदो न । अघ्न अदनीयमन्नम्^१ । तदर्थं सीदन्तः पुरया इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्रल्येनासते तथेत्यर्थः^२ । अतः कारणात् हे सुक्रतो शोभनकर्मणिन्द्र त्वया रजांसि सर्वे लोकाः दृळ्हानि दृढितानि^३ स्थिरीकृताः^३ आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।

अहन्नहिँ परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्यः । अस्ति । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । अत्र । असृजः । अपः । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वक्ष्यमाणं तत् सत्यमित्त् सत्यमेव नानृतम् । त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः देवः न अस्ति । त्वत्सदृशोऽन्यः मर्त्यः मनुष्योऽपि न एव विद्यते । ज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्वीर्यते तत्सत्यमेवेत्यर्थः । अपि च त्वम् अर्णः उदकं परिशयानं परिवृत्त्य शयानम् अहिम् मेघम् अहन् अवधीः । हत्वा च समुद्रम् अन्तरिक्षं जलधिं वा अच्छ आभिसुरत्येन अपः उदकानि अवासृजः अवाङ्मुस्रतया विसृष्टवानसीत्यर्थः ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।

राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्धामुपासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अपः । वि । दुरः । विषूचीः । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुजः । पर्वतस्य ।

राजा । अभवः । जगतः । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । धाम् । उपासम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं दुरः वृत्रेणावृताः^३ अपः विषूचीः विविधमञ्जन्यो यथा सर्वतः प्रसृता भवन्ति तथा वि असृजः । यत्स्वं^३ पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य दृळ्हं दृढमपां बन्धकप्रदेशम् अरुजः अमाङ्क्षीः । अपि च त्वं जगतः संबन्धिनीनां चर्षणीनां प्रजानां राजाभवः अधिपतिर्भवसि ।

किं कुर्वन् । √सूर्यं √धां शुलोकम् √उषसं च तमसा प्रावृतम् एतद्वित्रतर्यं^१ √साकं युगपदेव √जनयन् प्राहुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

‘अभूरेकः’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपागत्या शकरी शिष्टाश्रतस्त्र-
क्षिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—‘अभूरेकः सुहोत्रस्तु चतुर्थी शकरी’ इति । महाव्रतस्य
निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शंसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—‘अभूरेको रयिपते रयीणा-
मित्यष्टौ सूक्तानि’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं निविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘एन्द्र याङ्गुप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ।
विश्वजिति माष्यंदिनेऽच्छावाकशक्ने सामसूक्ताख्यमेतच्छंसनीयम् । सूत्रितं च—‘अभूरेको रयिपते
रयीणामिति सामसूक्तानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सुरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्सु । तनये । च । सुरे । अवोचन्त । चर्षणयः । विवाचः ॥ १ ॥

हे √रयिपते धनस्य^२ पालक^२ √इन्द्र √एकः प्रधानभूतस्त्वं √रयीणां धनानां स्वामी √अभूः
भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति संबन्धः । एको रयिशब्दोऽनुवादा यथा ‘गवामसि गोपतिरेक
इन्द्र’ (ऋ. सं. ७. ९८. ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्वं भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र
त्वं √हस्तयोः आत्मीययोर्बाह्वोः √कृष्टीः प्रजाः √आ √अधिथाः आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञायां वर्तते
इत्यर्थः । किंच √चर्षणयः मनुष्याः √तोके पुत्रे √अप्सु उदकेषु √सुरे शत्रूणां प्रेरके √तनये पौत्रे चैतेषु
निमित्तभूतेषु सत्सु √विवाचः विशिष्टाः स्तुतीः √वि √अवोचन्त विविधं ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि ।

धावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

धावाक्षामा । पर्वतासः । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे √इन्द्र √त्वत् त्वत्तः √भिया भयेन √विश्वा विश्वानि व्यापकानि √पार्थिवानि । पृथिव्यन्त-
रिक्षनाम^३ । तन्न भवानि √रजांसि उदकानि √अच्युता √चित् च्यावयितुमशक्यान्यपि^४ √च्यावयन्ते
मेवाः प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र √ते तव √आ^५ √अज्मन् आगमने सति √धावा-
क्षामा धावापृथिव्यौ √पर्वतासः गिरयः √वनानि वृक्षाश्च भयं प्राप्नुवन्ति । किं बहुना √विश्वं सर्वं
√दृळ्हं स्थिरं प्राणिजातं √भयते बिभेति ॥

* १. ख-झ-न-भ-य-इयेतात्रितयम् । २. घ-श-धनपालक । ३. श-°नामैतत् । ४. ख-झ-त-
भ-य-र-च्यवयितुम° । ५. त-न-‘आ’ नास्ति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णाभिन्द्राशुषं युध्य कुर्यवं गविष्टौ ।

दशं प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविधे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णाम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुर्यवम् । गोऽईष्टौ ।

दशं । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषायः । चक्रम् । अविधेः । रपांसि ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं कुत्सेन सह^१ अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञम-
सुरम् अभि युध्य अभ्ययुध्यः । कुत्सस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्धं कृतवानसीत्यर्थः । तथा
गविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टिः संग्रामः । तस्मिन् कुर्यवम् एतत्संज्ञमसुरं च
दश अदशः । हिंसितवानसि ॥ 'दश दशने' इत्येतरमाच्छन्दसे लोटि रूपम् ॥ अध अपि च
प्रपित्वे प्रपतने युद्धे सूर्यस्य चक्रं रथावयवभूतं मुषायः असुष्णाः । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ
एकच्छोऽभूत् । तथा चाज्ञातं—'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्' (ऋ. सं. १. १६४. २) इति । एत-
शाख्यस्य ऋषेः सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्यस्य चक्रमपहतवान् इत्याख्यातम्^२ ।
'सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा' (ऋ. सं. १. १३०. ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च रपांसि
पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि अविधेः अस्मालोकाद्गमयः । अवधीरित्यर्थः^३ ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।

अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतके

भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।

अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽवः । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽके ।

भरत्ऽर्वाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं शतानि शतसंख्यानि^४ दस्योः उपक्षपयितुरसुरस्य शम्बरस्य एतत्संज्ञस्य पुरः
पुरीः अप्रतीनि । लिङ्गव्यत्ययः । केनाप्यप्रतिगताः अव जघन्थ अवाहन् । हे शचीवः प्रज्ञावन्
हे सुतके अभियुतेन सोमेन क्रोतेन्द्र यत्र यस्मिन् काले सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते दिवोदासाय
शच्या प्रज्ञाय अशिक्षः धनानि प्रादाः गृणते स्तवते भरद्वाजाय च वसूनि प्रादाः तस्मिन् काले
शाम्बरीः पुरोऽव जघन्थेत्यन्वयः ॥

स संत्यसत्त्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृग्ण भीमम् ।

याहि प्रपथिन्नवसोर्प मद्रिकप्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

सः । संत्यऽसत्त्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृग्ण । भीमम् ।

याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्रिक् । प्र । च । श्रुत । श्रावय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

१. ख-घ-भ-श-सह युध्यमानम् । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-र-इत्याख्यानम् ; न-इत्याम्नोतम् । ३. ख-
घ-ज्ञ-त-र-भ-र-अवधीदित्यर्थः । ४. ज्ञ-°संख्याकाः ।

हे वसत्यसत्वन् । सत्याः^१ सत्वानो भटा^२ यस्य स तथोक्तः । हे वतुविनृम्ण । तुवि बहुलं नृम्णं धनं यस्य स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र वसः त्वं वमहते वरणाय संप्रामाय तव्यं वभीमं भयंकरमात्मीयं वरथमा वतिष्ठ । हे वप्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र वभवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन वउप वयाहि आगच्छ वमद्रिक् मद्भिमुखः । तथा हे वश्रुत विश्रुतेन्द्र वचर्षणिभ्यः प्रजाभ्यः वप्र वश्रावय वच अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अपूर्व्या’ इति पञ्च नवमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपूर्व्या’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोगिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अपूर्व्या पुरुतमात्रि तां सु ते कीर्तिम्’ (आश्व. श्रौ. ८.७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य^३ सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।

विरिप्शिनै वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।

विरिप्शिनै । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

वअपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि वपुरुतमानि बहुतमानि वशंतमानि सुखकृतमानि ववचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि वआसा आस्येन वअस्मै इन्द्राय वतक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । वमहे महते ववीराय विविधं शत्रूणामीरयित्रे वतवसे तवस्विने बलवते वतुराय त्वरमाणाय वविरिप्शिनै विशेषेण स्तुत्याय ववज्रिणे वज्रवते वस्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।

स्वाधीभिर्ऋक्भिर्वावशान उदुस्त्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

सः । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणानः ।

सुऽआधीभिः । ऋक्ऽभिः । वावशानः । उत् । उस्त्रियाणाम् । असृजत् । तिऽदानम् ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः वमातरा मातरौ दिवं च पृथिवीं च वकवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय वसूर्येण वअवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । वअद्रिं गवामदर्शनाय बलेन स्थापितं पर्वतं वरुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्^४ अङ्गिरसामिति तृतीयायै षष्ठी । अङ्गिरोभिः वगृणानः स्तूयमान इति संबन्धः । अपि च वस्वाधीभिः शोभनध्यानैः वऋक्भिः स्तोत्रभिरङ्गिरोभिः ववावशानः पुनः पुनः काम्यमानः सन् वउस्त्रियाणां बलस्य श्रुत्यैः पणिभिरपहतानां गवां वनिदानं बन्धनम् वउत् वअसृजत् अमोचयत् ॥

१. ज्ञ-सत्या अबाध्याः । २. ख१-भरा; झ-य-र-भावा नो; त-न-भावा । ३. ख-झ-त-न-भ-र-निष्केवल्येऽप्यस्य । ४. ख-ज्ञ-झ त-न-भ-र-‘कवीनाम्’ नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋकभिर्गोषु शश्वन्मितङ्गभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।

पुरं पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृढहा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

सः । वह्निऽभिः । ऋकऽभिः । गोषु । शश्वत् । मितङ्गऽभिः । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।

पुरः । पुरऽहा । सखिऽभिः । सखिऽयन् । दृढहाः । रुरोज । कविऽभिः । कविः । सन् ॥ ३ ॥

वपुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् वसः इन्द्रः वह्निभिः हविषां वोढुभिः ऋकभिः स्तोतृभिः शश्वत् सर्वदा मितङ्गभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय असुरान् जितवान् । जिह्वा च पुरोहा पुराणां हन्ता सः इन्द्रः सखिभिः समानख्यायैः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभिः सह सखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् कविः सन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् दृढहाः स्थिराः पुरः आसुरीः पुरीः रुरोज^१ ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजैर्भिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

पुरुवीराभिवृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

सः । नीव्याभिः । जरितारम् । अच्छ । महः । वाजैर्भिः । महत्ऽभिः । च । शुष्मैः ।

पुरुऽवीराभिः । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वणः । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षक हे गिर्वणः गिरा स्तुत्या संभजनीयेन्द्र वसः^२ त्वं महः महद्भिः वाजैर्भिः वाजैरसैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च सह क्षितीनां प्रजानां मध्ये जरितारं स्तोतारम् अच्छ आभिसुख्येन नीव्याभिः नव्याभिर्नवतराभिः पुरुवीराभिः पुरुणां बहूनां वीरयित्रीभिः बडवाभिः आ प्र याहि आगच्छ । किमर्थम् । सुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥

स सर्गेण शर्वसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुरापाट् ।

इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

सः । सर्गेण । शर्वसा । तक्तः । अत्यैः । अपः । इन्द्रः । दक्षिणतः । तुरापाट् ।

इत्था । सृजानाः । अनपावृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषुः । अप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

वतुरापाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता वसः इन्द्रः सर्गेण सर्वदोषुक्तेन शर्वसा बलेन अत्यैः अश्वैः सततगामिभिस्तेजोभिर्वा तक्तः संगतः सन् दक्षिणतः दक्षिणायने अपः उदकानि विसृजतीति^३ शेषः । इत्था इत्थमनेन प्रकारेण सृजानाः सृज्यमानास्ता आपः अर्थं गन्तव्यम् अस्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्यं समुद्रं दिवेदिवे प्रतिदिनम् अनपावृत् अपावर्तनं पुनरागमनं यथा न भवति तथा विविषुः व्यामुवन्ति ॥ अतैस्थप्रस्थयान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ४ ॥

१. ज्ञ-रुरोज बभञ्ज । २. ज्ञ-त-य- 'सः' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-क्ष-त-भ-र-श-सृजतीति । ४. ख१-क्ष-भ-न-य-पुनरागमनं न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम्; ज-ण-पुनरागमनम् अपावर्तनम् अनपावर्तनम् पुनरागमनम् । ५. ख१-त-न-भ-य- 'न' नास्ति ।

‘य ओजिष्ठः’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्थं श्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु’ इति । महाश्वतेऽपि निष्केवस्य उक्तो विनियोगः ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मर्दो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान् ।

सौवश्व्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

यः । ओजिष्ठः । इन्द्र । तम् । सु । नः । दाः । मर्दः । वृषन् । सुऽअभिष्टिः । दास्वान् ।

सौवश्व्यम् । यः । वनवत् । सुऽअश्वः । वृत्रा । समत्सु । सासहत् । अमित्रान् ॥ १ ॥

हे वृषन् कामानां वर्धितः वृहन्द्र एवं वयः पुत्रः वओजिष्ठः ओजस्वितमो बलवत्तमः वमर्दः तव मादयिता स्तुतिभिः स्तोतेत्यर्थः । वस्वभिष्टिः शोभनाभ्येषणः वदास्वान् । इषिषां दानं दाः । तद्वान् । एवंगुणविशिष्टं वतं पुत्रं वनः अस्मभ्यं वसु सुष्टु वदाः देहि । वयः पुत्रः वस्वश्वः सन् वसमत्सु संग्रामेषु वसौवश्व्यं शोभनाशानां समूहं वनवत् हिंस्यात् । तथा वृत्रा वृत्रान् वारयितुन् वअमित्रान् शत्रून् वसासहत् अत्यर्थमभिभवेत् तं दा इत्यन्वयः ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ ।

त्वं विप्रैर्भिर्वि पृणीरशायस्त्वोत् इत्सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । इन्द्र । अवसे । विऽवाचः । हवन्ते । चर्षणयः । शूरऽसातौ ।

त्वम् । विप्रैःभिः । वि । पृणीन् । अशायः । त्वाऽऊतः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २ ॥

हे वृहन्द्र वत्वां वहि त्वामेव विवाचः विविधाः स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशाः वचर्षणयः मनुष्याः वशूरसातौ शूरैः संभजनीये संग्रामे वअवसे रक्षणार्थं वहवन्ते आह्वयन्ति । किंष वत्वं वविप्रैभिः विप्रैर्मैत्राविभिरङ्गिरोभिः सार्धं वपणीन् । बलस्यानुचरा असुराः पणयः । तान् वदि वअशायः विशेषेणाशाययः । हतवानित्यर्थः । अतः वत्वोत् वइत् त्वयोतो रक्षित एव वसनिता संभक्ता पुरुषः ववाजम् अश्वम् वअर्वा अभिगन्ता भवति ॥

त्वं तां इन्द्रोभयां अमित्रान्दासां वृत्राण्यार्यां च शूर । °

वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम् । तान् । इन्द्र । उभयान् । अमित्रान् । दासां । वृत्राणि । आर्यां । च । शूर ।

वधीः । वनाऽइव । सुऽधितेभिः । अत्कैः । पृत्सु । दर्षि । नृणाम् । नृतम् ॥ ३ ॥

हे वृहन्द्र वत्वं वतान् वउभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् वअमित्रान् शत्रून् ववधीः अहिंसीः । के त उभयविधाः । वदासा उपक्षयितृन् कर्मविरोधिनी बलप्रभृतीन्सुरान् १ । ‘सुपां सुलुक्’ इति शस

१. ख१-दाताराः; ज-ज्ञ-ण-न-भ-दाता दाः; त-र-दातारं दाः । २. ख-भ-शत्रूश्च समत्सु संग्रामेषु । ३. ख-ज्ञ भ-वृत्रप्र°; ज-त-र-श-बलप्र°; न-बलवृत्रप्र° ।

आकारः ॥ √आर्या आर्याणि कर्मानुष्ठानृत्वेन श्रेष्ठानि √वृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि √च तान्^१ उभयविधान् हे √शूर त्वं हतवानित्यर्थः । √नृणां नेतृणां मध्ये √नृतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र √शूरसु संग्रामेषु √सुधितेभिः सुधु निहितैः √अत्कैः आत्मीयैरायुधैः √आ √दर्शि अन्यानापि शत्रूनाहणासि विदारयसि । तत्र दृष्टान्तः । √वनेव वनानीव । यथा^२ वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्सि तद्वत् ॥

स त्वं न इन्द्राकवाभिरूती सखा विश्वायुरविता वृधे भूः ।

स्वर्षाता यद्ध्यामसि त्वा युध्यन्तो नेमर्षिता पृतसु शूर ॥ ४ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । अकवाभिः । ऊती । सखा । विश्वऽआयुः । अविता । वृधे । भूः । स्वःऽसाता । यत् । ह्यामसि । त्वा । युध्यन्तः । नेमऽर्षिता । पृतऽसु । शूर ॥ ४ ॥

हे √इन्द्र √सः तादृशः √त्वम् √अकवाभिः अकृत्सिताभिः √ऊती ऊतिभी रक्षाभिः √नः अस्माकं √वृधे वर्धनाय √अविता रक्षिता √भूः भव । तथा √विश्वायुः सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं √सखा च भव । √नेमर्षिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्तं च—‘त्वो नेम इत्यर्धस्य’ (निरु ३. २०) इति । अर्थाः कतिपयाः पुरुषा धीयन्त एत्विति नेमर्षितयः संग्रामाः । तादृशेषु √शूरसु पृतनानु संग्रामेषु √युध्यन्तः युद्धं कुर्वन्तो वयं √स्वर्षाता स्वः सुधु अरणीयं^३ धनं तस्य संभजनार्थं हे √शूर त्वां √यत् यदा √ह्यामसि आह्वयामः तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थः ॥

नूनं न इन्द्रापुराय च स्या भवा मृळीक उत नो अभिष्टौ ।

इत्था गुणन्तो महिनस्य शर्मन्दिवि प्याम पार्ये गोषतमाः ॥ ५ ॥

नूनम् । नः । इन्द्र । अपुराय । च । स्याः । भवं । मृळीकः । उत । नः । अभिष्टौ । इत्था । गुणन्तः । महिनस्य । शर्मन् । दिवि । स्याम । पार्ये । गोषतमाः ॥ ५ ॥

हे √इन्द्र त्वं √नूनम् अद्य √नः अस्माकं √स्याः अस्मदीयो भव । √अपुराय √च अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । √उत अपि च त्वं √नः अस्माकम् √अभिष्टौ अभिगमने सति √मृळीकः सुखयिता √भव । √इत्था इत्थमनेन प्रकारेण √गुणन्तः स्तुवन्तो वयं √गोषतमाः गवां संभक्तमाः सन्तः √महिनस्य महत्सव संबन्धिनि √दिवि द्योतमाने √पार्ये दुःखस्य पारके √शर्मन् शर्मणि सुखे √स्याम वर्तमाना भवेम ॥ ५ ॥

‘सं च त्वे जग्मुः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं शुनहोत्रस्यार्थं त्रैधुभमैन्द्रम् । ‘सं च त्वे’ इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छान्दोगिकेऽहनीवमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘सं च त्वे जग्मुरिति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सं च त्वे जग्मुर्गिरं इन्द्र पूर्वीविं च त्वद्यन्ति विभ्वो मनीषाः ।

पुरा नूनं च स्तुतय ऋषीणां पस्पुध्र इन्द्रे अध्यक्षार्का ॥ १ ॥

सम् । च । त्वे इति । जग्मुः । गिरः । इन्द्र । पूर्वीः । वि । च । त्वत् । यन्ति । विऽभ्वः । मनीषाः । पुरा । नूनम् । च । स्तुतयः । ऋषीणाम् । पस्पुध्रे । इन्द्रे । अधि । उक्थुऽअर्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र इत्वे त्वयि पूर्वीः बह्व्यः गिरः स्तुतयश्च वसं जग्मुः संगच्छन्ते । त्वत् त्वत्तः विभ्वः विभवो विस्तृताः मनीषाः स्तोत्राणां मतयश्च वि यन्ति विविधं निर्गच्छन्ति । शेषः परोक्षकृतः । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अथ च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतयः स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिकं पस्पुध्रे अस्पधन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बहुवुरित्यर्थः । तथा उक्थार्का । उक्थं शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पुध्रे अस्पधन्त ॥

पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वाँ एकः पुरुप्रशस्तो अस्ति यज्ञैः ।

रथो न महे शर्वसे युजानोऽस्माभिरिन्द्रो अनुमाद्यो भूत् ॥ २ ॥

पुरुऽहूतः । यः । पुरुऽगूर्तः । ऋभ्वाँ । एकः । पुरुऽप्रशस्तः । अस्ति । यज्ञैः ।

रथः । न । महे । शर्वसे । युजानः । अस्माभिः । इन्द्रः । अनुऽमाद्यः । भूत् ॥ २ ॥

पुरुहूतः बहुभिरहूतः पुरुगूर्तः बहुभिरद्यमितः ऋभ्वा महान् एकः प्रधानभूत एवंगुणविशिष्टः ययः इन्द्रः यज्ञैः यष्टृभिः पुरुषैः यजनसाधनैः^१ स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्तः अस्ति बहुधा प्रशस्तः स्तुतो भवति सः इन्द्रः रथो न रथ इव महे महते शर्वसे बलाय तदर्थं युजानः अस्मत्स्तुतिभिर्भुञ्ज्यमानः सन् अस्माभिः स्तोत्रभिः अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंसन्ति धीतयो न वाणीरिन्द्रं नक्षन्तीदभि वर्धयन्तीः ।

यदिं स्तोतारः शतं यत्सहस्रं गृणन्ति गिर्वैणसं शं तदर्समै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंसन्ति । धीतयः । न । वाणीः । इन्द्रम् । नक्षन्ति । इत् । अभि । वर्धयन्तीः ।

यदिं । स्तोतारः । शतम् । यत् । सहस्रम् । गृणन्ति । गिर्वैणसम् । शम् । तत् । अस्मै ॥ ३ ॥

ययम् इन्द्रं धीतयः कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणीः वाण्यः स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थः पुरुषोऽन्यकृतैः परिचरणैः स्तुतिभिश्च शृशं खिद्यते^२ अस्य चेन्द्रस्य बहुधनस्वाहात्स्वाहा तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्रं वर्धयन्तीः वर्धयन्त्यः अभि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति^३ । अपि च गिर्वैणसं गिरां संभक्तारमिन्द्रं शतं शतसंख्याकाः स्तोतारः यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । ययत् यदि च सहस्रं सहस्रसंख्याकाः स्तोतारः स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय शं सुखकरं भवति ॥

अस्मा एतद्विव्य { चैव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।

जनं न धन्वन्नाभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।

जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्राः । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥४॥

वएतत् एतस्मिन् वदिवि दिवसे सौत्येऽहनि वअर्चेव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव वमासा मानेन ' इन्द्राय एवा वृत्रघ्ने ' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्तः वमिमिक्षः वसतीवर्षेकधनास्याभिरद्भिरासिक्तः वसोमः वअस्मै । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मिन् वइन्द्रे वन्ययामि नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतस्तोत्रं प्रवाणीति शेषः । दिवि द्युलोके अर्चेव अर्कः सूर्य इव मासा । लुसोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमाः । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकानां सेक्ता य इन्द्रो वर्त्तेऽस्मिन्नइन्द्रेऽभिषुतः सोमो नियग्यते स्म । किंच तमिन्द्रं वयज्ञैः यजनसाधनैः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः सार्धं वहवनानि स्तोत्राणि वसत्रा सह ववावृधुः अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । वधन्वन् धन्वनि मरुदेशे वअभि अभिमुखं वसं वयत् सम्यग्यत्योः गच्छन्त्यः वआपः वजनं प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आपः प्राणिनं वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्यङ्गुषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।

असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गुषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।

असत् । यथा । महति । वृत्रतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

वअस्मै इन्द्राय वमहि महत् वएतत् वआङ्गुषं स्तोत्रं वमतिभिः स्तोत्रभिः वअवाचि उक्तमभूत् । वअस्मा वइन्द्राय वस्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादारार्था । वविश्वायुः सर्वत्र गन्ता सः वइन्द्रः वमहति प्रभूते ववृत्रतूर्ये संग्रामे वयथा येन प्रकारेणास्माकम् वअविता रक्षकः ववृधः वर्धयिता वच वअसत् भवेत् तथावाचीत्यन्वयः ॥ ॥ ६ ॥

' कदा भुवन् ' इति पञ्च द्वादशं सूक्तं नरस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—' कदा नरस्तु ' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

कदा भुवन्नर्थक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।

कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धिर्यः करसि वाज्ररत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।

कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धिर्यः । करसि । वाज्रऽरत्नाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र व्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि वरधक्षयाणि रथनिवासानि कदा कस्मिन्काले
 वभुवन् भवेयुः । रथेऽवस्थितं त्वां कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदा कस्मिन् काले स्तोत्रे स्तुवते मङ्गं
 सहस्रपोष्यं सहस्रसंख्याकपुरुषपोषकं गोसमूहं पुत्रं वा दाः दद्याः । कदा च अस्य मम स्तोतुः
 स्तोमं स्तोत्रं राया धनेन वासयः व्यापयेः । धियः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि वाजरत्नाः वाजैरत्नैः
 रमणीयाः कदा कस्मिन् काले करसि कुर्याः । एवं स्तोता फलस्य विलम्बमसहमानः^१ इन्द्रमनया
 पृष्टवान् ॥

कहिं स्वित्तिन्द्र यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्नीळ्यासे जयाजीन् ।

त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्वेह्यस्मे ॥ २ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । नीळ्यासे । जय । आजीन् ।
 त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्रं पृच्छति । हे इन्द्र कहिं स्वित् कदा खलु तत् भवेत् ।
 नृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः नृन् शत्रुपुरुषान् तथा वीरैः अस्मदीयैः पुत्रैः वीरान् शत्रुपुत्रांश्च यत्
 नीळ्यासे त्वं संश्लेषयेः^२ संयोजयेः^३ ॥ नीळ्यतिः संश्लेषणकर्मा^३ ॥ ईदृशं युद्धे यत्संश्लेषणं तत्कदा भवे-
 दिति वितर्कः । अपि चास्मदर्थं त्वम् आजीन् संग्रामान् कदा वजय जयेः । कदा च गोषु अभि-
 गन्तुषु शत्रुषु विद्यमानाः त्रिधातु त्रिधातुः क्षीरदधिघृतानां त्रयाणां धारयित्रीः वगाः अधि जयासि
 अधिकं जयेः । हे इन्द्र त्वं स्वर्वत् व्यासिमत् द्युम्नं धनम् अस्मे अस्मासु कदा धेहि धारयेः ॥

कहिं स्वित्तिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्मं कृणवः शविष्ठ ।

कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कहिं । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वप्सु । ब्रह्मं । कृणवः । शविष्ठ ।
 कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्नाः क्रियन्ते । हे इन्द्र कहिं स्वित् कदा खलु तत् भवेत् । हे
 शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं जरित्रे स्तोत्रे विश्वप्सु बहुविधरूपं ब्रह्म अक्षं कृणवः करोषीति यत् तत्कदा
 भवेदिति वितर्कः । कदा च धियः कर्माणि । न इति समुच्चये । नियुतः स्तुतीश्च युवासे आत्मनि^४
 योजयेः^५ । कदा च त्वं गोमघा गोमघानि गवां दातृणि ॥ महतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ हवनानि
 स्तोत्राणि गच्छाः अभिगच्छेः^६ ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।

पीपिहीषः सुदुषामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

सः । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वश्चन्द्राः । वाजश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।

पीपिहि । इषः । सुऽदुषाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरतऽवाजेषु । सुरुचुः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

१. घ-मसहमानः स; श-मसहमानः सन् । २. घ-संहरेः । ३. ख-न-म-संश्लेषकर्मा ।
 ४. ज-त-य-आत्मना नियोजयेः । ५. ख-ज-न-म-आगच्छेः ।

हे इन्द्र वसः त्वं वजरित्रे स्तोत्रे गोमघाः गवां दात्रीः वअश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्लादयन्तीः ववाज-
श्रवसः वाजैबलैः प्रसिद्धा एवंभूताः वपृक्षः अन्नानि वभरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु वअधि वधेहि
धारय । तथा वइपः तान्यन्नानि वसुदुघां शोभनदोग्ध्रीं वधेनुं गां च हे इन्द्र वपीपिहि प्यायय ।
अपि च ता इपो गौश्व वसुरुचः शोभनदीसयो यथा भवन्ति तथा त्वं वरुह्य्याः दीपयेः । शोभन-
दीसियुक्ताश्च ताः सन्वित्वर्थः ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषि ।

मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम् । आ । नूनम् । वृजनम् । अन्यथा । चित् । शूरः । यत् । शक्र । वि । दुरः । गृणीषि ।

मा । निः । अरम् । शुक्रदुघस्य । धेनोः । आङ्गिरसान् । ब्रह्मणा । विप्र । जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वनूनम्^१ अद्यतनं वृजनं बाधकमस्मदीयं शत्रुम् वन्यथा वचित् अन्येनैव प्रकारेण
योजय । येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षणं प्रकारं मरणाख्यं प्रापयेत्यर्थः । आकारः पूरकः । हे
वशक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र वशूरः शौर्योपेतः ववि वदुरः विशेषेण दारयिता शत्रूणांम् । यद्वा । दुरो
द्वाराणि शत्रुसंबन्धीनि विघटयस्त्वं वयत् यस्मात् वगृणीषि अस्माभिः स्तूयसे तस्मात् कारणात् वशुक्र-
दुघस्य शुक्राणां निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य वधेनोः वाचः स्तोत्रात् वमा वनिररं मा निर्गच्छेयम् । यद्वा ।
शुक्रस्य पयसो दोग्ध्या धेनोस्त्वया दत्ताया गोः सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम्
' ऋ गतौ ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थः । हे वविप्र प्राज्ञेन्द्र वआङ्गिरसान्
अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् वब्रह्मणा अन्नेन वजिन्व प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

' सत्रा मदासः ' इति पञ्चमं त्रयोदशं सूक्तं नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' सत्रा ' इत्यनुक्रान्तम् ।
पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतस्सूक्तं शस्यम्^२ । सूत्रितं च—' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास
इति निष्केवल्यम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । विश्वजिति मार्यदिनसवने प्रशास्तुः शस्त्र इदं
सामसूक्ताख्यं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि '
(आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । महाव्रतेऽपि^३ निष्केवल्य उक्तो विनियोगः ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्त्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः ।

सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा । मदासः । तव । विश्वजन्त्याः । सत्रा । रायः । अर्ध । ये । पार्थिवासः ।

सत्रा । वाजानाम् । अभवः । विभक्ता । यत् । देवेषु । धारयथाः । असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वतव त्वदीयाः वमदासः सोमपानजनिता मदाः वसत्रा । सत्यनामैतत् । सत्यं
वविश्वजन्त्याः सर्वजनहिता भवन्ति । यद्वा । सत्रेति महन्नाम । महान्तस्तव मदा इति योज्यम् । वअध
अपि च वपार्थिवासः पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीयाः वधे वरायः धनसमूहाः सन्ति तेऽपि

१. ख-झ-त२-न-भ-र-अनूनम् । २. ख-घ-झ-त१-न-भ-र-श-'शस्यं' नास्ति; झ-शंस्यम् । ३. त-
महाव्रते ।

वसत्रा सत्यं विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वयः । किंच त्वं ववाजानाम् अन्नानां वसत्रा सत्यं विभक्ता दाता वभवः भवसि । यद्वा । सत्रा महतां वाजानामिति योऽयम् । वयत् यस्मात्त्वं वदेवेषु मध्ये वसुर्यं बलं वधारयथाः अतः कारणस्वमेवं करोपीत्यर्थः ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।

स्युमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्यै ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जनः । ओजः । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।

स्युमगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रहत्यै ॥ २ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वओजः बलं वजनः यजमानः वअनु वप्र वयेजे संततं प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्रं ववीर्याय वीरकर्म कर्तुं वसत्रा सत्यम् वअनु वदधिरे पुरो^१ दधिरे^१ यजमानाः । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योऽयम् । अपि च वस्युमगृभे स्युन्नः स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते वदुधये । दुधिर्हिंसकामा । तेषां हिंसकाय वअर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे वच तस्मा इन्द्राय वक्रतुं कर्म परिचरणात्मकं ववृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । ववृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य^२ शत्रोर्हिनन-निमित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौस्यानि नियुतः सश्रुरिन्द्रम् ।

समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचंसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीचीः । ऊतयः । वृष्ण्यानि । पौस्यानि । निऽयुतः । सश्रुः । इन्द्रम् ।

समुद्रम् । न । सिन्धवः । उक्थशुष्माः । उरुऽव्यचंसम् । गिरः । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

वतम् इन्द्रम् वऊतयः मरुतः वसध्रीचीः सहाञ्चन्त्यः संगता भूत्वा वसश्रुः सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वर्तमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा ववृष्ण्यानि वीर्याणि वपौस्यानि बलानि च वनियुतः रथे युज्यमानाः^३ वडवाश्च तम्^४ वइन्द्रं सेवन्ते । अपि च वउक्थशुष्माः । उक्थं शस्त्रम् । तदेव बलं^५ यासां तादृशाः वगिरः स्तुतयश्च वउरुव्यचंसं विस्तीर्णत्यासिकं तमिन्द्रम् वआ विशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रं वन वसिन्धवः । यथा स्थन्दनशीला नद्यः समुद्र-माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एवं सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थः ॥

स रायस्वामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।

पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

सः । रायः । स्वाम् । उप । सृज । गृणानः । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्वः ।

पतिः । बभूथ । असमः । जनानाम् । एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वगृणानः स्तूयमानः वसः वत्वं वरायः धनस्य वस्वाम् । नदीनामैतत् । अत्र तस्संबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् वउप वसृज विमुञ्च । अस्माभिः संयोजयेत्यर्थः । कीदृशस्य धनस्य । वपुरु-

१. ख-ज्ञ-न-भ-र- 'पुरो दधिरे' नास्ति । २. ख-ज्ञ-भ-आवरकस्य । ३. श- न-नियुज्यमानाः ।

४. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तमेव । ५. ज-शुष्मं बलम् ।

श्रन्द्रस्य बहूनामाह्लादकस्य वस्वः निवासकस्य । अपि च असमः अनुपमः सर्वोऽकृष्टस्त्वं वजनानां सर्वेषां प्राणिनां पतिः अधिपतिः बभूवथ^१ । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य एकः असाधारणो राजा ईश्वरश्च बभूवित्^२ ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुद्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।

असो यथा नः शर्वसा चकानो युगेयुगे वर्यसा चेकितानः ॥ ५ ॥

सः । तु । श्रुधि । श्रुत्या । यः । दुवःऽयुः । द्यौः । न । भूम । अभि । रायः । अर्यः ।

असः । यथा । नः । शर्वसा । चकानः । युगेऽयुगे । वर्यसा । चेकितानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र श्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि तु क्षिप्रं श्रुधि श्रुणु । वयः त्वं दुवोयुः अस्मदीयं परिचरणमात्मन इच्छन् अर्यः अरेः संबन्धीनि रायः धनानि भूम बहुतराणि द्यौर्न सूर्य इव अभि भवसि सः त्वं श्रुधीस्त्वयः । अपि च शर्वसा आर्यायेन बलेन स्तोत्रव्येन युक्तः चकानः स्तूयमानः युगेयुगे काले काले वर्यसा हविलक्षणेनाब्जेन चेकितानः प्रज्ञायमानस्त्वं यथा येन प्रकारेण नः अस्माकमसाधारणोऽसि तथा असः स्याः ॥ ८ ॥

‘ अर्वाग्रथम् ’ इति पञ्च चतुर्दशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ अर्वाग्रथम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोगः ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।

कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्ववारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तासः । हरयः । वहन्तु ।

कीरिः । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वःऽवान् । ऋधीमहि । सधमादः । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे उग्र उद्गूर्णबल इन्द्र युक्तासः रथेन युक्ताः हरयः अश्वाः पते त्वदीयं विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं रथम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं वहन्तु आनयन्तु । हि यस्मात् स्ववान् । स्वः सुष्ठु अरणीयं गुणजातम् । तद्वान् कीरिश्चिद् स्तोता भरद्वाज ऋषिः त्वा स्वां हवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीयं रथमभिमुखं वहन्त्वित्यर्थः । वयं च अद्य इदानीं पते त्वया सधमादः सह माद्यन्तः ऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाक्य ‘ प्रो द्रोणे ’ इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ प्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मकिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्मात्मन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।

इन्द्रो नो अस्य पुर्व्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरयः । कर्म । अग्मन् । पुनानासः । ऋज्यन्तः । अभूवन् ।

इन्द्रः । नः । अस्य । पुर्व्यः । पपीयात् । द्युक्षः । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

वहरयः हरितवर्णाः सोमाः वनः वकर्म अस्मदीयं यज्ञं वप्रो वभगमन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्य च वपुनानासः पूयमानाः वद्रोणे द्रोणकलशे वऋज्यन्तः ऋजु गच्छन्तः वअभूवन् भवन्ति । वपूर्यः
पुरातनः वद्युक्षः दीप्तिर्निवासभूतो सुस्थानो वा वमदस्य मदकरस्य वसोम्यस्य सोमस्य वराजा ईश्वर एवं-
भूतः वइन्द्रः च वअस्य इमं सोमं वपपीयात् पिवतु ॥

आसस्त्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।

अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आऽसस्त्राणासः । शवसानम् । अच्छे । इन्द्रम् । सुऽचक्रे । रथ्यासः । अश्वाः ।

अभि । श्रवः । ऋज्यन्तः । वहेयुः । नु । चित् । नु । वायोः । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

वआसस्त्राणासः परितो गच्छन्तः वरथ्यासः रथे युक्ताः वअश्वाः वऋज्यन्तः ऋजुगमनाः सन्तः
वसुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थितं वशवसानं बलमिवाचरन्तम् वइन्द्रं वश्रवः श्रवणीयमस्मदीयं हविः
वअच्छ आभिसुत्थेन वअभि ववहेयुः भावहेयुः । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते । वअमृतम्
अमरणहेतुभूतं सोमलक्षणं हविः ववायोः हेतोः वनु इदानीं वनू वचित् नैव ववि वदस्येत् क्षयं न प्राप्नु-
यात् । पात्रे गृहीतः सोमो वायुना क्षुण्यति ततः पुरैव तरानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थः ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तिन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।

यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दर्यसे वि सूरीन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठः । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्रः । मघोनाम् । तुविकूर्मितमः ।

यया । वज्रिवः । परियासि । अंहः । मघा । च । धृष्णो इति । दर्यसे । वि । सूरीन् ॥ ४ ॥

ववरिष्ठः उरुतमः वतुविकूर्मितमः अतिशयेन बहुविधकर्मा वइन्द्रो वमघोनां मघवतां
हविलक्षणधनोपेतानां मध्ये वअस्य यजमानस्य वदक्षिणां यज्ञे दातव्याम् वइयर्ति प्रेरयति । यद्वा ।
मघोनामिति अस्थेत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मघोनां हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थः ।
शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे वज्रिवः वज्रवज्रिन्द्र वयया दक्षिणया दत्तया वअंहः पापं यज्ञसंबन्धि वपरि-
यासि विनाशायसि हे वधृष्णो धर्षक वमघा मघानि धनानि वसूरीन् स्तोतृन् पुत्रांश्च यया च
दक्षिणया ववि वदर्यसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणां प्रेरयसीत्यर्थः ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।

इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्रः । गीऽभिः । वर्धताम् । वृद्धमहाः ।

इन्द्रः । वृत्रम् । हनिष्ठः । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरिः । पृणति । तूतुजानः ॥ ५ ॥

अयम् वइन्द्रः वस्थविरस्य^१ ववाजस्य अन्नस्य बलस्य वा वदाता भवतु । स च वइन्द्रः ववृद्ध-
महाः प्रवृद्धतेजस्कः सन् वगीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ववर्धताम् । वसत्वा इच्छाणां शातयिता

सः √इन्द्रः √वृत्रम् आवरकं शत्रुं √हनिष्ठः हन्तुतमः √अस्तु भवतु । अपि च √सूरिः प्रेरकः स इन्द्रः
√तुतुजानः √वरमाणः √ता तानि धनानि √आ √पृगति असम्भ्यं प्रयच्छतु ॥ ॥ ९ ॥

‘अपादितः’ इति पञ्चचै पञ्चदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपात्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवस्य उक्तो विनियोगः ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो महीं भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।

पन्यसीं धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इतः । उत् । ऊँ इति । नः । चित्रऽतमः । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् ।
पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुदानुः ॥ १ ॥

√चित्रतमः चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्रः √नः अस्मदीयात् √इतः अस्मात् ग्रहचम-
सादेः √अपात् सोमं पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्तोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । √उदु इत्येतौ पूरणौ ।
तथा √महीं महतीं √द्युमतीं दीप्तिमतीम् √इन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं √भर्षत् स इन्द्रो बिभर्तु धारयतु ।
√दैव्यस्य देवसंबन्धिने √जनस्य √यामन् यामनि यजे क्रियमाणां √पन्यसीं स्तुत्यतमां √धीतिं परि-
चरणरूपां क्रियां √रातिं दातव्यं हविश्च √सुदानुः शोभनदान इन्द्रः √वनते संभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।

एयमैनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्य गिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसतः । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाणः ।
आ । इयम् । एनम् । देवऽहूतिः । ववृत्यात् । मद्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

√अस्य इन्द्रस्य √कर्णा कर्णौ √दूराच्चित् दूरदेशादपि √आ √वसतः स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छतः ।
√इन्द्रस्य √घोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतोः √ब्रुवाणः स्तुवन् स्तोता √तन्यति शब्दं करोति । यद्वा ।
सर्वत्र विस्तारयति । √देवहूतिः देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा √इयं स्तुतिश्च √ऋच्यमाना स्वयं प्रेर्यमाणा
सती √एनम् √इन्द्रम् √मद्यक् मदभिसुखम् √आ √ववृत्यात् आवर्तयतु । पुनः √इयम् इति पूरणः ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूप्यकैः ।

ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । वः । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनुषि । अकैः ।
ब्रह्म । च । गिरः । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोमः । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वतं तादृशम् √इन्द्रं ववः त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ √परमया उत्कृष्टतमया
√धिया स्तुत्या √अकैः अर्चनसाधनैर्हविर्भिः सार्धम् √अभ्यनूपि अभिष्टौमि । कीदृशम् । √पुराजां
पूर्वस्मिन् काले जातं चिरंतनम् √अजरं जरारहितं नित्यम्^१ । अतः कारणात् √अस्मिन् √इन्द्रे √ब्रह्म

ब्रह्माणि हविलक्षणान्यज्ञानि वगिरः स्तुतयश्च वसं वदधिरे संधीयन्ते संश्लिष्यन्ते । महान् प्रष्टुदः
वस्तोमः वच वधि वधेत् अधिकं वधेते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।

वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो धाव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञः । उत । सोमः । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरः । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अह । एनम् । उपसः । यामन् । अक्तोः । वर्धान् । मासाः । शरदः । धावः । इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वयम् इन्द्रं यज्ञः यागः वर्धात् वर्धयति । उत अपि च तत्साधनभूतः वस्तोमः च यमिन्द्रं
वर्धयति । तथा ब्रह्म हविलक्षणमज्ञं च पुरोडाशादिकं यमिन्द्रं वर्धात् वर्धयति । गिरः स्तोत्राणि
मन्म मननीयानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि च यं वर्धयन्ति एनम् इन्द्रम् उपसः च अक्तोः
रात्रेः यामन् यामनि गमने सति वर्धे^१ वर्धयन्ति^१ । मासाः शरदः संवत्सराश्च धावः
दिवसाश्चैनम् इन्द्रं वर्धान् वर्धयन्ति^२ ॥

एवा जज्ञानं सहसे असांमि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।

महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असांमि । वावृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।

महाम् । उप्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम् । वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे विप्र मेधाविशिन्द्र एव एवं वजज्ञानं प्राहुर्भवन्तं सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् असांमि^३
बहुलं वावृधानं^४ वर्धमानं महान् महान्तम् उप्रम् उद्गूर्णबलं त्वां नूनम् अद्य वृत्रतूर्येषु^५ श्रुताय^६
विश्रुताय राधसे धनाय च अवसे रक्षणाय च आ विवासेम परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

‘मन्द्रस्य कवेः’ इति पञ्चमं षोडशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘मन्द्रस्य’ इत्यनुक्रान्तम् ।
गता विनियोगः ॥

मन्द्रस्य कवेर्दिव्यस्य वहेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।

अपां नस्तस्य सचनस्य देवेषो युवस्व गृणते गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य । कवेः । दिव्यस्य । वहेः । विप्रमन्मनः । वचनस्य । मध्वः ।

अपाः । नः । तस्य । सचनस्य । देव । इषः । युवस्व । गृणते । गोअग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा कवेः विक्रान्तस्य दिव्यस्य दिवि भवस्य वहेः वोढुः विप्र-
मन्मनः । विप्रा मेधाविनो मन्मानः स्तोतारो यस्य स तथोक्तः । तस्य वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

१. ख१-भ-वर्धय आवर्धयन्ति; ज्ञ-ज्ञ-न-वर्धा वर्धयन्ति; त२-वर्धा वर्धयंसि । २. ख१-घ-ज-ण-
भ-वर्धन्ति अह (ख१-भ-अहः) पूरणः । ३. ख-घ-भ-असामि संपूर्णम् । ४. घ-वावृधानम् ।
५. घ-वृत्रतूर्येषु रणेपु; ज्ञ-शं-वृत्रतूर्येषु संप्रामेषु । ६. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-‘श्रुताय’ नास्ति ।

वत्स्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य वसचनस्य सेव्यस्य^१ एवंभूतस्य वमध्वः मधुनः सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवंभूतं वनः अस्मदीयं सोमं हे इन्द्र त्वम् वअपाः पिब । अपि च हे देव द्योतमानेन्द्र वगुणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया वगोअप्राः । गावोऽग्रे प्रमुखे यासां तादृशाः वइषः अन्नानि वयुवस्व संयोजय ॥

अयमुज्ञानः पर्यद्रिमुस्ता ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।

रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पर्णावचोभिरभि योध्दिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उज्ञानः । परिं । अद्रिम् । उस्ताः । ऋतधीतिऽभिः । ऋतऽयुक् । युजानः ।
रुजत् । अरुग्णम् । वि । वलस्य । सानुम् । पर्णीन् । वचःऽभिः । अभि । योधत् । इन्द्रः ॥ २ ॥

वअयम् इन्द्रः वअद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मितं शिलोह्वयं वपरि परितः पर्वतसमीपे विद्यमानाः वउस्ताः गाः वउज्ञानः कामयमानः वऋतधीतिभिः सत्यकर्मभिरङ्गिरोभिः वयुजानः संगच्छमानः वऋतयुक् ऋतेन^२ तत्कृतेन^२ स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा ववलस्य असुरस्य स्वभूतं वसानुं समुच्छ्रितं पर्वतम् वअरुग्णम् अन्यैरभग्नं ववि वरुजत् व्यभारुक्षीत् । किंच वपगीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानपुरांश्च ववचोभिः स्तुत्यरायुधैः संतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव^३ वा अयम्^३ वइन्द्रः वअभि वयोधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयद्द्युतो व्यक्तून्दोषा वस्तोः शरद् इन्दुरिन्द्र ।

इमं केतुमदधुर्न चिदह्नां शुचिजन्मन उपसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युतः । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तोः । शरदः । इन्दुः । इन्द्र ।
इमम् । केतुम् । अदधुः । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मनः । उपसः । चकार ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वया नियम्यमानः पीयमानो वा वअयम् इन्दुः सोमः वअद्युतः अद्योतमानान् वअक्तून् । अक्तुरिति रात्रिनाम । अत्र च तत्संबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा वदोषा रात्रिं ववस्तोः दिवसं वशरदः संवत्सरांश्च ववि वद्योतयत् व्यदीपयत् । कुन इत्यत आह । वनू वचित् पुरा देवाः वइमं सोमं चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् वअह्नां दिवसानां वकेतुं प्रज्ञापकं यस्मात् वअद्युः व्यद्युः अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादयः सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्त्रिधिविभागानाम् । अपि चायं सोमः वउपसः उपःकालान् वशुचिजन्मनः आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् वचकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचो रुचानोऽयं वासयद्वृत्तेन पूर्वीः ।

अयमीयत् ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुचः । रुचानः । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वीः ।
अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । स्वःऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्राः ॥ ४ ॥

१. ख-सेवनस्य; झ-न-भ-य-सेवनीयस्य; 'त-सेव्यस्य' नास्ति । २. घ-ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजानः; श-तेन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमानः । ३. झ- 'वाक्यैर्वायम; त- 'वाक्यैरेतायम् ।

वअयम् इन्द्रः वरुधानः रोचमानः सूर्यात्मना दीप्यमानः वअरुचः प्रकाशरहितान् तमसा मली-
मसान् सर्वाँल्लोकान् वरोचयत् प्रकाशयति । तथा वपूर्वीः बह्नीरुपसत्र वअयम् इन्द्रः वऋतेन
सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा ववि ववासयत् ध्यापयति । तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयती-
त्यर्थः । तथा वऋतयुग्मिः ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानैः वअश्वैः वनाभिना संनद्धेन वस्वर्विदा सुष्टुरणी-
यस्य धनस्य लम्भकेन रथेन वचर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणां कामैः पूरयिता सन् वअयम् एवेन्द्रः
वईयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रतन राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः ।

अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नृनुचसै रिरिहि ॥ ५ ॥

नु । गृणानः । गृणते । प्रतन । राजन् । इषः । पिन्व । वसुदेयाय । पूर्वीः ।

अपः । ओषधीः । अविषा । वनानि । गाः । अर्वतः । नृन् । ऋचसै । रिरिहि ॥ ५ ॥

हे वप्रतन पुरातन वराजन् राजमानेन्द्र वगृणानः स्तुयमानस्त्वं ववसुदेयाय वसुनि धनानि
त्वया देयानि यस्मै तादृशाया वगृणते स्तुवते वपूर्वीः बह्नीः वइषः अन्नानि वनु क्षिप्रं वपिन्व सिञ्च
प्रयच्छेयर्थः । किञ्च वऋचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वओषधीः व्रीह्यादीन्
वअविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा ववनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि वगा वअर्वतः अश्वान् वनृन्
मनुष्यांश्च कर्मकरान् वरिरिहि देहि ॥ ॥ ११ ॥

‘ इन्द्र पिब ’ इति पञ्चमं सप्तदशं सूक्तं भरद्वाजस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ इन्द्र पिब ’ इत्य-
नुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या^१ शस्त्रयाज्या^२ । सूत्रितं च—
‘ इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया ।

उत प्र गाय गृण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । तुभ्यम् । सुतः । मदाय । अर्व । स्य । हरी इति । वि । मुच । सखाया ।

उत । प्र । गाय । गृणे । आ । निऽसर्घ । अर्थ । यज्ञाय । गृणते । वयः । धाः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र तं सोमं वपिब यः सोमः वतुभ्यं वमदाय मदार्थं वसुतः अभिषुतः । यतस्त्वया
सोमः पातव्योऽतः कारणात् वसखाया समानरूपानौ मित्रभूतौ वा वहरी अश्वौ वअव वस्य अवस्था-
पय । तदनन्तरं ववि वमुच रथाद्विसुञ्च । वउत अपि च वगृणे अस्मस्तोतृसंघे वआ आभिसुत्थेन
वनिषद्य उपविश्य वप्र वगाय अस्माभिः कृतं स्तोत्रमुपश्लोक्य । वअथ अनन्तरं वयज्ञाय यजमानाय
वगृणते स्तुवते ववयः अन्नं वधाः देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये^३ अच्छावाकस्य ‘ अस्य पिब ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ अस्य^४ पिबेति
याज्या^४ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. घ-श-सुष्टु वरणीयस्य । २. झ-भ-°स्याज्यशस्त्रयाज्या; र-°स्याज्या शस्त्रयाज्या; श-°स्याज्य-
शस्त्रयाज्या । ३. झ-झ-त२-न-भ-य-र-पयाये । ४. न-अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या ।

अस्य॑ पिब॒ यस्य॑ जज्ञान॑ इन्द्र॒ मदा॑य॒ क्रत्वे॑ अपिबो॒ विर॑प्शिन॒ ।

तमु॑ ते गावो॒ नर॑ आपो॒ अद्रि॑रिन्दुं॒ सम॑ह्यन्पीतये॒ सम॑स्मै ॥ २ ॥

अस्य॑ । पिब॒ । यस्य॑ । जज्ञानः॑ । इन्द्र॒ । मदा॑य । क्रत्वे॑ । अपिबः॑ । वि॒र॑प्शिन॒ ।

तम् । ऊँ॑ इति । ते । गावः॑ । नरः॑ । आपः॑ । अद्रिः॑ । इन्दुम् । सम॑ । अ॒ह्यन् । पीतये॑ । सम॑ । अ॒स्मै ॥ २ ॥

हे १इन्द्र २अस्य इमं सोमं ३पिब । हे ४विरप्शिन महन् ५जज्ञानः जायमान एव त्वं ६यस्य यं सोमम् ७अपिबः पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । ८मदाय हर्षाय ९क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षणं वीर्यकर्म' कर्तुं च । १०तमु तादृशमेव ११इन्दुं सोमं १२गावः गवि भवाः श्रपणसाधनाः क्षीरादयः १३नरः नेतारोऽध्वर्यवः १४आपः वसतीवर्याख्याः १५अद्रिः अभिषवार्यो प्रात्रा एते सर्वे १६अस्मै अस्येन्द्रस्य १७ते तव १८पीतये पानार्थं १९समह्यन् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुनः २०सम् इति पूरकः ॥

समि॑द्धे अ॒ग्नौ सु॑त इन्द्र॒ सोम॑ आ त्वा॒ वहन्तु॑ हर॒यो वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒यता॑ मनसा॒ जोह॑वीमीन्द्रा॒ याहि॑ सु॒विता॑य॒ महे॑ नः ॥ ३ ॥

सम्॑इद्धे । अ॒ग्नौ । सु॒ते । इन्द्र॒ । सोमे॑ । आ । त्वा । व॒हन्तु॑ । हर॒यः । वहि॑ष्ठाः ।

त्वा॒ऽयता॑ । मन॒सा । जोह॑वीमि॒ । इन्द्र॑ । आ । या॒हि॒ । सु॒विता॑य॒ । महे॑ । नः ॥ ३ ॥

१अग्नौ २समिद्धे ३दीप्ते ४सोमे ५सुते अभिषुते सति हे ६इन्द्र ७त्वा त्वां ८वहिष्ठाः वोदृतमाः ९हरयः अश्वाः १०आ ११वहन्तु । इमं यज्ञं प्रत्यानयन्तु । अहं च १२त्वायता त्वां कामयमानेन १३मनसा १४जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । हे १५इन्द्र त्वं १६नः अस्माकं १७महे महते १८सुविताय कृष्याणाय १९आ २०याहि आगच्छ ॥

आ या॑हि शश्व॒दुश॑ता य॒याथेन्द्र॑ म॒हा मन॑सा सोम॒पेय॑म् ।

उप॑ ब्रह्मा॒णि शृ॑णव॒ इमा॑ नोऽथा॒ ते य॒ज्ञस्तन्वे॑ व॒र्यो धा॑त् ॥ ४ ॥

आ । या॑हि । शश्व॑त् । उ॒शता॑ । य॒याथ॑ । इन्द्र॑ । म॒हा । मन॑सा । सोम॒पेय॑म् ।

उप॑ । ब्रह्मा॒णि । शृ॑णवः । इ॒मा । नः । अर्थ॑ । ते । य॒ज्ञः । तन्वे॑ । व॒र्यः । धा॑त् ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र पुरा २शश्वत् बहुकृश्वः ३ययाथ सोमपानार्थं यज्ञं गतवानसि । अतः कारणात् ४उशता अस्मान् कामयमानेन ५महा महता ६मनसा सह ७सोमपेयं सोमः पीयते यस्मिन् ८तादृश-मस्मदीयं यज्ञम् ९आ १०याहि अभिगच्छ । आगत्य च ११ब्रह्माणि स्तोत्राणि १२इमा इदानीं प्रयुज्यमानानि १३नः अस्मदीयानि १४उप शृणवः उपशृणु । १५अथ अनन्तरं १६यज्ञः यजमानः १७ते तव १८तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं १९वयः अन्नं सोमात्मकं २०धात् ददातु ॥

१. घ-झ-न-म-श - वीर्यं कर्म । २. ज-त-न-श-समिद्धे सम्यगिन्द्रधनैः दीप्ते । ३. घ-ज्ञ-त-न-म-र-श-अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यद्दध्म्यद्वा स्वे सदेने यत्र वासि ।

अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्त्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदेने । यत्र । वा । असि ।

अतः । नः । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्सभिः ॥५॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि सुलोकाख्ये यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतदृथक्वावदेन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा यस्वे स्वकीये सद्ने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अतः अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वणः गिरां संभक्तस्मिन् नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भिः सजोषाः सह प्रीयमाणस्त्वं नः अस्माकम् अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीयं यागं पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञं यजनसाधनमस्मदीयं सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

‘ अहेळमानः ’ इति पञ्चममष्टादशं सूक्तं भरद्वाजस्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च-
‘ अहेळमानः ’ इति । गतो विनियोगः ॥

अहेळमान उर्प याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्द्रवः सुतासः ।

गावो न वज्रिन्त्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमानः । उर्प । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्द्रवः । सुतासः ।

गावः । न । वज्रिन् । स्वम् । ओकः । अच्छे । इन्द्र । आ । गहि । प्रथमः । यज्ञियानाम् ॥१॥

हे इन्द्र अहेळमानः अक्रुध्यस्त्वं यज्ञम् अस्मदीयम् उर्प याहि उपगच्छ । यतः कारणात् वतुभ्यं स्वदर्थं सुतासः अभिवृताः इन्द्रवः सोमाः पवन्ते पूयन्ते दशापवित्रेण शोधयन्ते । हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र गावो न गावः स्वकीयं गोष्ठमिव स्वं स्वकीयम् ओकः स्थानं द्रोणकलशादि-
लक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्रामुवन्तीति शेषः । अतः कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यस्त्वं आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्वं ऊर्मिम् ।

तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्वः । ऊर्मिम् ।

तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्युः । अस्थात् । सम् । ते । वज्रः । वर्तताम् । इन्द्र । गव्युः ॥२॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा । यया च मध्वः मधुनः सोमस्य ऊर्मि रसं शश्वत् बहुकृत्वः पिबसि तया जिह्वयास्मदीयं सोमं पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्युः अध्वरस्य नेता ऋत्विग्वृहीतसोमः सन् प्र

वअस्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिवेशं प्रत्यगमत् । अपि च हे वइन्द्र वगच्युः शत्रुसंबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् वते त्वदीयः ववज्रः वसं ववर्ततां शत्रुभिः संगतो भवतु । तान् हन्तिवत्यर्थः ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः ।

एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एषः । द्रप्सः । वृषभः । विश्वरूपः । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोमः ।

एतम् । पिब । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रदिवि । यः । ते । अन्नम् ॥ ३ ॥

वद्रप्सः द्रवणशीलः । वृषभः कामानां वर्षिता । विश्वरूपः बहुविधरूपोपेत ईदृग्विधः । एषः । वसोमः । वृष्णे कामानां वर्षित्रे । इन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं । समकारि अभिषवादिभिः संस्कृतोऽभूत् । हे हरिवः । हरी अश्वी । तद्वन् हे । स्थातः सर्वेषामधिष्ठातः । उग्र उदूर्णबलेन्द्र । एतम् ईदृशं सोमं । पिब । यस्य सोमस्य । प्रदिवि । जातावेकवचनम् । प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वहःसु वा । ईशिषे स्वमेवेश्वरो भवसि । यः च सोमः । ते तव । अन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एतं पिबेत्यन्वयः ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाञ्चिकितुषे रणाय ।

एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुतः । सोमः । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।

एतम् । तितिर्वः । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वाः । तविषीः । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वसुतः अभिषुतः । अयं वसोमः । असुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्यदीयात् । वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः । प्रशस्यतरः । तथा । चिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्यं । रणाय रमणीयाय तदर्थं । श्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति । स्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थः । हे तितिर्वः शत्रूणां तरितरिन्द्र । यज्ञं यजनसाधनम् । एतं सोमम् । उप । याहि उपागच्छ । तेन च सोमेन विश्वास्तविषीः सर्वाणि बलानि । आ । पृणस्व आपूरय ॥

ह्यामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङ्गं ते सोमस्तन्वे भवाति ।

शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

ह्यामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते । सोमः । तन्वे । भवाति ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र । स्वा त्वां । ह्यामसि आह्वयामः । अतः कारणात् त्वम् । अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् । आ । याहि आगच्छ । अस्मदीयः । सोमः च । ते । तन्वे तव शरीराय । अरं पर्याप्तं । भवाति भवतु । त्वदीयं शरीरं यथाभिलाषं तर्पयित्वत्यर्थः । हे शतक्रतो बहुविधकर्मिन्द्र त्वं च । सुतेषु अभिषुतेषु

१. ख-झ-भ-नेतरिन्द्र ; घ-नेतरिन्द्र । २. ज्ञ-उपागच्छ । ३. झ-त-न-र-उपागतेन । ४. ख-झ-न-भ-सर्वाणि च । ५. श-यथाभिलषितम् ।

अस्मदीयेषु सोमेषु √भादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । तदनन्तरं √पृतनासु संग्रामेषु √अस्मान्
√प्र √अव प्रकर्षेण रक्ष । न केवलं पृतनासु किंतु √विश्रु सर्वासु प्रजास्वस्मान् √प्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्कचमेकोनविंशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभः ।
तथा चानुक्रान्तं—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं बृहत्यन्तम्' इति । प्रातःसवनेऽच्छावाकस्येद्युष्णीयमान-
सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्रत्यस्मा इत्युष्णीयमानायानूच्य' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्दध्वने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।

अरम्ऽगमार्य । जग्मये । अपश्चात्ऽदध्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो √अस्मै इन्द्राय √प्रति √भर अभिहर । सोमं प्रयच्छेत्पर्यः । कीदृशायेन्द्राय ।
√पिपीषते पातुमिच्छते √विश्वानि सर्वाणि वेद्यानि √विदुषे जानते √अरंगमाय पर्याप्तगमनाय √जग्मये
यज्ञेषु गमनशीलाय √अपश्चाद्दध्वने । दधिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामप्रगामिने √नरे नेत्रे
यज्ञानाम् ॥

तृतीये स्वरसाम्नि निष्केचस्ये 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तुषः । सूत्रितं च—'एमेनं
प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमैभिः सोमपातमम् ।

अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

अमत्रेभिः । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभिः । इन्दुऽभिः ॥ २ ॥

हे अध्वर्यवः √सोमैभिः सोमैः करणभूतैः √सोमपातमम् अतिहायेन सोमस्य पातारम् √एनम्
√इन्द्रम् √आ अभिमुखं √प्रत्येतन प्रतिगच्छत । √ईम् इति निपातोऽनर्थकः । कीदृशमिन्द्रम् । √अम-
त्रेभिः अमत्रैः सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभिः √ऋजीषिणम् । ऋजीषं शश्रूणामुपार्जकं बलम् । तद्वन्तम् ।
यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । √सुतेभिः अभिषुतैः √इन्दुभिः सोमैर्ऋजीषिणम् ।
गतसारः सोम ऋजीषः । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रैः^१ अपरिमितैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणम् ॥
ऋजेर्गत्यर्थाज्ञावसाधन ऋजीषशब्दः । ततो मत्वर्थीय इनिः ॥ संगतमित्यर्थः । एवंविधमिन्द्रं प्रति-
गच्छतेत्यन्वयः । अन्य^२ आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्रं
प्रतिगच्छतेति ॥

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमैभिः प्रतिभूषथ ।

वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तन्मिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभिः । इन्दुऽभिः । सोमैभिः । प्रतिऽभूषथ ।

वेद । विश्वस्य । मेधिरो । धृषत् । तन्मऽतम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ऽसुतेभिः अभिषुतैः ऽइन्दुभिः उन्दनशीलैर्दीर्घैर्वा^१ ऽसोमैभिः सोमैः ऽयदि ऽप्रति-
भूषथ इन्द्रं प्रति यूयं प्रतिगच्छथ ॥ ' भू प्राप्नो ' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥ तदानीं ऽमेधिरः मेधावी । मेधो
यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्रः ऽविश्वस्य विश्वं सर्वं भवदीयं कामं ऽवेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च ऽधृषत्
शत्रूणां धर्षकः सन् ऽतन्तमित् तं तं काममेव ऽएषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिज्ञस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धसः । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।

कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धतः । अभिऽज्ञस्तेः । अवऽस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा ऽइत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे ऽअध्वर्यो त्वम् ऽअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य
ऽसुतम् अभिषुतं रसं ऽप्र ऽभर संप्रहर^२ । प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्रः ऽसमस्य सर्वस्य ऽजेन्यस्य
जेतव्यस्य ऽशर्धतः उत्सहमानस्य शत्रोः ऽअभिज्ञस्तेः अभिज्ञंसनात् तत्कृताङ्गिसनात् ऽकुवित् बहुशः
ऽअवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

' यस्य त्यत् ' इति चतुर्केचं विश्वं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—
' यस्यौष्णिहम् ' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहन्तृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—' यस्य त्यच्छम्बरं मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्यः ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रुन्धयः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवःऽदासाय । रुन्धयः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र^३ ऽयस्य सोमस्य ऽमदे पानेन जनिते हर्षे सति ऽशम्बरम् असुरं ऽदिवोदासाय राज्ञे
ऽरुन्धयः अहिंसीः । यद्वा । वशीकृतवानसि । ' रध्यतिर्वशागमे ' (निरु. ६. ३२) इति यास्कः । त्यत्
इति क्रियाविशेषणम् । ऽयत् तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा अरुन्धय^४ इत्यर्थः^४ । हे इन्द्र ऽसः ऽअयं
ऽसोमः ऽते त्वदर्थं ऽसुतः अभिषुतः अतस्तं ऽपिब ॥

१. भ-अमृतेन जगत् क्लेदयित्ुभिर्दीर्घैर्वा । २. ख-घ-झ-त-भ-श-प्रहर । ३. त-इन्द्र त्वम् ।
४. ख-अरुन्धयः अहिंसीत्यर्थः ; त२-अरुन्धयदित्यर्थः ; भ-अरुन्धयः अहिंसीदित्यर्थः ।

यस्य तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

यस्य । तीव्रसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य सोमस्यावयवभूतं तीव्रसुतम् । तीक्ष्णं सुतमभिवचो यस्य स तीव्रसुतः प्रातःसवनिकः । तं मदं मदकरं सोमरसं मध्यं मध्यंदिनसवनगतम् अन्तं तृतीयसवनगतं च सोमरसं रक्षसे रक्षसि सः अयं सोमः त्वदर्थमभिषुतस्तं पिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदे दृळ्हा अवासृजः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ३ ॥

यस्य । गाः । अन्तः । अश्मनः । मदे । दृळ्हाः । अवसृजः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ३ ॥

यस्य सोमस्य मदे मदकरे रसे पीते सति अश्मनः बलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य अन्तः मध्ये विद्यमानाः दृळ्हाः दृढपिधानाश्च गाः पणिभिरपहताः अवासृजः बलस्य बन्धनाद्यसृजः स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्य मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।

अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ ४ ॥

यस्य । मन्दानः । अन्धसः । माघोनम् । दधिषे । शवः ।

अयम् । सः । सोमः । इन्द्र । ते । सुतः । पिब ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानः मन्दमानो हृष्टः सन् माघोनम् ऐन्द्रं शवः असाधारणं बलं दधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्वं जातमित्यर्थः सः अयं सोमः सुतः अभिषुतस्तं पिब ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रथिवः' इति चतुर्विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभः तथा चात्रुकान्तं—'यो रथिवश्चतुर्विंशतिः शंयुर्बाह्वस्पत्यो ह्यादौ षळनुष्टुभस्तिस्त्रश्च विराजो मध्यमैः वासाम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ।

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैर्द्युम्वत्तमः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ १ ॥

यः । रयि॒वः । रयि॒म्ऽत॒मः । यः । द्यु॒मैः । द्यु॒म्वत्त॒मः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्व॒धाऽप॒ते । मर्दः ॥ १ ॥

हे १रयिवः धनवन् इन्द्र १यः सोमः १रयितमः अतिशयेन रयिमान् धनवान् । १यः च १द्युमैः द्योतमानैर्यशोभिः १द्युम्वत्तमः अतिशयेन यज्ञस्वी हे १स्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक १इन्द्र १सः १सोमः अभिषुतः सन् १ते तव १मर्दः मर्दकरः १अस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ २ ॥

यः । श॒ग्मः । तु॒विऽश॒ग्म । ते । रा॒यः । दा॒मा । म॒तीना॒म् ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्व॒धाऽप॒ते । मर्दः ॥ २ ॥

हे १तुविशग्म बहुसुखेन्द्र १यः १शग्मः सुखकरः १ते स्वदीयः यः सोमः १मतीनां स्तोतॄणां १रायः धनस्य १दामा दाता भवति हे १स्वधापते १इन्द्र १सः १सोमः अभिषुतस्तव मर्दकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शर्वसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मर्दः ॥ ३ ॥

येन । वृ॒द्धः । न । श॒र्वसा । तुरः । न । स्वा॒भिः । ऊ॒तिऽभिः ।

सोमः । सुतः । सः । इन्द्र । ते । अस्ति । स्व॒धाऽप॒ते । मर्दः ॥ ३ ॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । १येन पीतेन सोमेन १वृद्धो १न प्रवृद्धश्च सन् १स्वाभिरूतिभिः आत्मीयैर्मरुद्भिः सार्धं १शर्वसा बलेन १तुरः १शत्रूणां हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठपडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'त्यमु वः' इत्येन्द्रस्तृचः । सूत्रितं च—'त्यमु वो अप्रहणमप त्यं वृजिनं रिपुम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शर्वसस्पतिम् ।

इन्द्रं विश्वासाहं नरं महिष्ठं विश्वर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । अप्र॑ह॒णम् । गृ॒णी॒षे । श॒र्वसः । प॒तिम् ।

इन्द्रंम् । विश्व॑स॒हम् । नरंम् । महि॑ष्ठम् । विश्व॑र्ष॒णिम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । वः युष्मदर्थं । वस्यसु तमेव । इन्द्रं । गृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूयं गृणीषे गृणीत स्तुत । वचनद्वयत्ययः । कीदृशमिन्द्रम् । अप्रहणम् अप्रहन्तारं भक्तानामनुग्राहकं । शवसः बलस्य । पतिं पालकं । विश्वासाहं विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं । नरं नेतारं । महिष्ठं दातृतमं । विश्व चर्षणि सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वर्धयन्ति । इत् । गिरः । पतिम् । तुरस्यं । राधसः ।

तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ॥ ५ ॥

गिरः स्तुतय इन्द्रसंबन्धिर्न । यम् । इत् । यमेव शुष्मं बलं वर्धयन्ति । कीदृशम् । पतिम् । ईश्वरम् । कस्य । तुरस्य हिंसकस्य शत्रोः । राधसः धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य । तमित् तमेव । शुष्मं शोपकं बलं । देवी देवनश्लि । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । नु क्षिप्रं । सपर्यतः परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्वं उक्थस्यं बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सुक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । वः । उक्थस्यं । बर्हणा । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि ।

विपः । न । यस्यं । ऊतयः । वि । यत् । रोहन्ति । सुक्षितः ॥ ६ ॥

हे स्तोतारः । वः युष्मदीयस्य । उक्थस्य स्तोत्रस्य । तत् । बर्हणा बृहत्वं माहात्म्यम् । इन्द्राय इन्द्रार्थम् । उपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्यं जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थः । यस्य इन्द्रस्य । ऊतयः रक्षाः । विपो । न मेधाविन इव भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थः । यद्वा नेति पूरकः । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति योज्यम् । यत् यस्मिंश्चेन्द्रे । सुक्षितः समाननिवासाः संहता ऊतयः । वि । रोहन्ति प्रादुर्भवन्ति तस्मा इन्द्रायेत्यर्थः ॥

अविददक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्तस्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्रः । नवीयान् । पपानः । देवेभ्यः । वस्यः । अचैत् ।

ससवान् । स्तौलाभिः । धौतरीभिः । उरुष्या । पायुः । अभवत् । सखिभ्यः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः । दक्षं कर्मसु समर्थं प्रबुद्धं वा । यद्वारम् । अविदत् जानाति । कीदृशः । मित्रः मित्रभूतः । नवीयान् नवतरः कस्याणतरः स्तुत्यतरो वा । स च । पपानः सोमं पिबन् । देवेभ्यः स्तोत्रभ्यः । वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् । अचैत् चिनोति उपचितं करोति ददातीति यावत् । अपि च । ससवान् । ससमित्यञ्जनाम । हविलक्षणान्नोपेतः स इन्द्रः । स्तौलाभिः स्थूलाभिः प्रबुद्धाभिः । धौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरीदशैर्मरुजिर्वा युक्तः सन् √सखिभ्यः स्तोत्रुभ्यः √उरुस्या रक्षणेच्छया भागत्य
√पायुरभवत् रक्षको भवति । यद्वा । ससवानिति सनतेः कसौ रूपम् । स्तौलाभिर्घौतरीभिः ससवान्
संभजमान इति संबन्धः ॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासो अक्रन् ।
दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृश्ये वेन्यो व्यावः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । पथि । वेधाः । अपायि । श्रिये । मनांसि । देवासः । अक्रन् ।

दधानः । नाम । महः । वचःऽभिः । वपुः । दृश्ये । वेन्यः । वि । आवरित्यावः ॥ ८ ॥

√ऋतस्य यज्ञस्य √पथि मार्गे √वेधाः विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोमः √अपायि । इन्द्रेण पीतोऽ-
भून् । यद्वा । वेधा विधातेन्द्रोऽपायि । सोमं पिबतु ॥ व्यस्ययेन कर्तरि चिण् ॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य
√मनांसि √श्रिये श्रियितुं √देवासः देवाः स्तोतारः ऋत्विजः √अक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति । स वेन्द्रः
√नाम शत्रूणां नामकं √महः महदात्मीयं^१ √वपुः शरीरं √दधानः धारयन् √वचोभिः स्तुतिभिः
√वेन्यः वननीयः संभजनीयश्च सन् √दृश्ये दर्शनार्थं √व्यावः विवृणोतु प्रकाशयतु । अनुकूलं तेज
इति शेषः । यद्वा । वेन्य इति वेनतेः कान्तिकर्मणो रूपं वपुरिति च रूपनाम । वेन्यः कमनीयो
वपुर्भास्वरं रूपं दृश्ये दर्शनार्थं व्यावः विवृणोतु वचोभिः स्तूयमानः सन् ॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥ ९ ॥

द्युमत्तमम् । दक्षम् । धेहि । अस्मे इति । सेध । जनानाम् । पूर्वीः । अरातीः ।

वर्षीयः । वयः । कृणुहि । शचीभिः । धनस्य । सातौ । अस्मान् । अविड्ढि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र √द्युमत्तमं दीप्तिसत्तमं √दक्षं बलम् √अस्मे अस्मासु √धेहि धारय । √जनानां^२ स्तोत्रुणा-
मस्माकं √पूर्वीः बह्वीः √अरातीः शत्रुसेनाः √सेध निषेध निवारय । अपि चास्माकं √वर्षीयः
वृद्धतरं √वयः अन्नं √शचीभिः आरमीयाभिः प्रज्ञाभिः √कृणुहि कुरु । तथा √धनस्य √सातौ संभजने
√अस्मानविड्ढि गमय । यद्वा । धनस्य संभजनार्थमस्मान् रक्ष ॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोर्दनं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र । तुभ्यम् । इत् । मघवन् । अभूम । वयम् । दात्रे । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ।

नकिः । आपिः । दृशे । मर्त्यऽत्रा । किम् । अङ्ग । रध्रऽचोर्दनम् । त्वा । आहुः ॥ १० ॥

हे मघवन् धनवन् √इन्द्र √दात्रे कामानां दात्रे √तुभ्यमित् तुभ्यमेव √वयं शेषभूताः
√अभूम । यद्वा । त्वदर्थमेव दात्रे हविषां दाने वर्तमाना अभूम । हे √हरिवः हरिवन्निन्द्र अतः कारणात्

वमा ववि वेनः मा विगतकामो भूः । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनतिः काम्तिकर्मा । वमर्थत्रा मर्थेषु मनुष्येषु मध्ये वआपिः बन्धुस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि वनकिः वददशो नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । वअन्न हे इन्द्र वत्वा त्वां वरभ्रचोदनं रभ्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारम् वआहुः कथयन्ति पुराजाः ॥ ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । नः । ररीथाः । मा । ते । रेवतः । सख्ये । रिषाम ।

पूर्वीः । ते । इन्द्र । निःऽसिधः । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणतः ॥ ११ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र वजस्वने । जसिरूपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसादये वनः अस्मान् वमा वररीथाः मा दाः । रेवतः धनवतः वते तव वसख्ये सखिस्त्वे वर्तमाना वयं वमा वरियाम हिंसिता मा भूस । हे इन्द्र वते त्वदीयाः पूर्वीः बह्वीः निषिधः निषेधा निवारणानि वजनेषु शत्रुषु निहिताः सन्ति । यद्वा । निषिधो निषेधार्था रज्जवः । ताः शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अतः कारणात् वअसुस्वीन् अनभिषोतृनयजमानान् वजहि मारय । वअपृणतः हवींष्यप्रयच्छतश्च वप्र वृह उन्मूलय । 'पृण दाने' इति धातुः ॥

उदुभ्राणीव स्तनयन्निर्तन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इयति । इन्द्रः । राधांसि । अश्व्यानि । गव्या ।

त्वम् । असि । प्रऽदिवः । कारुधायाः । मा । त्वा । अदामानः । आ । दभन् । मघोनः ॥ १२ ॥

वअभ्राणीव वस्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् इन्द्रः वअश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि वगव्या गव्यानि गोसंबन्धीनि एतस्मद्बृहद्वयरूपाणि वराधांसि धनानि वउत् वइयति उदीरयति । उद्गमयति स्तोत्रुभ्यो दातुम् । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र वप्रदिवः पुराणः वत्वं वकारुधायाः कारुणां स्तोत्रुणां धारयिता वअसि भवसि । तादृशं वशवात्त्वां वमघोनः धनवन्तः कृपणाः वअदामानः हविषामदातारः वमा वआ वदभन् मा हिंसिषुः । यद्वा । वचनव्यत्ययः । मघवानं धनवन्तं स्वामिति संबन्धः ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्याभिरुत नूतनाभिर्गीभिर्वीवृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । सः । हि । अस्य । राजा ।

यः । पूर्याभिः । उत । नूतनाभिः । गीऽभिः । वृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे वीर हविषां विशेषेण प्रेरयितः वअध्वर्यो वमहे महते अस्मै इन्द्राय वसुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् वप्र वभर प्रहर प्रगमय । वस वहि खलु इन्द्रः वअस्य सोमस्य

वराजा स्वामी भवति । वयः इन्द्रः वपुष्याभिः पूर्वकाले कृताभिः वउत अपि च वनूतनाभिः इदानीं क्रियमाणाभिः वगृणतां स्तुवताम् वऋषीणां संबन्धिनीभिः वगीभिः उभयविधाभिः स्तुतिभिः ववावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोमः प्रदेय इत्यर्थः ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शक्ययाज्या । सूत्रितं च—'अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र होषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीरायं शिप्रिणे पिबध्वै ॥ १४ ॥

अस्य । मदे । पुरु । वर्षांसि । विद्वान् । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघान ।

तम् । ऊँ इति । प्र । होषि । मधुमन्तम् । अस्मै । सोमम् । वीरायं । शिप्रिणे । पिबध्वै ॥ १४ ॥

वअस्य सोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वविद्वान् अभिज्ञः वइन्द्रः वपुरु पुरुणि बहूनि ववर्षांसि आवरकाणि ववृत्राणि शत्रून् वअप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगतः सन् वजघान हतवान् । यद्वा । वर्षे इति रूपनाम । बहूनि वर्षांस्यसुरमायया निमित्तानि रूपाणि विद्वान् जानन्नन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि इतः पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । वमधुमन्तं माधुर्यवन्तं वतसु तमेव वसोमं वशिप्रिणे शोभनहनुकाय वअस्मै ववीराय शत्रूणां वीरयित्र इन्द्राय वपिबध्वै पातुं वप्र वहोषि हे अध्वर्यो प्रजुहुषि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शक्ययाज्या । सूत्रितं च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ १५ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्रः । अस्तु । सोमम् । हन्ता । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः ।

गन्ता । यज्ञम् । परावतः । चिदच्छ । वसुः । धीनाम् । अविता । कारुधायाः ॥ १५ ॥

अयम् वइन्द्रः वसुतम् अभिपुतं वसोमं वपाता वअस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तून् । अत एव 'न लोकाध्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एवं हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन वमन्दसानः माघन् ववज्रेण आयुधेन ववृत्रम् आवरकं शत्रुं वहन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं वपरावतश्चित् दूरदेशादपि वयज्ञम् वअच्छ अस्मदीयं यज्ञमभि वगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । ववसुः सर्वेषां निवासयिता वधीनां ध्यातृणां स्तोतृणां कर्मणां वा वअविता रक्षिता वकारुधायाः कारुणां कर्तृणां यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः 'इदं त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'इदं त्यत्प्रा-मिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यस्मद्वेषो युयवः अंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।

मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

वपात्रं पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य पानार्हम् । इन्द्रस्य । प्रियम् अनुकूलं । त्यत् तत् । इदं सोमा-
त्मकम् । अमृतमपायि । इन्द्रः पिबतु ॥ व्यस्ययेन कर्त्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण
पीयताम् । यथा येन प्रकारेण पीतः सोमः । सौमनसाय सुमनस्स्वाय । देवम् इन्द्रं । मत्सत् मादयेत्तथा
पीयतामित्यर्थः । स पीतसोम इन्द्रः । द्वेषः द्वेषन् । अस्मत् अस्मत्तः । वि । युयवत् वियोजयतु । अंहः
पापं चात्मसो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामि मघवन्नमित्रान् ।

अभिषेणां अभ्यादेदिशानन्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दानः । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघवन् । अमित्रान् ।

अभिसेनान् । अभि । आदेदिशानान् । पराचः । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे मघवन् धनवन् । शूर शौर्यवानिन्द्र । एना एनेन प्रकृतानेन सोमेन । मन्दानः मन्दमानो
माघन् । जामिं ज्ञातिम् । अजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् । अमित्रान् अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान्
शत्रून् । जहि हिंसितान् कुरु । किंच । अभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगताः सेना येषां तादृशानस्मदभि-
मुखम् । आदेदिशानान् आयुधानि पुनःपुनरादिशतो विसृजतः शत्रूश्च हे इन्द्र । पराचः । प्र । मृण ।
ते यथा पराङ्मुखा अबन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तरं तान् । जहि । च ॥

आसु ष्मा गो मघवानिन्द्र पृत्स्वस्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्रं सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । नः । मघवन् । इन्द्र । पृत्सु । अस्मभ्यम् । महि । वरिवः । सुगम् । करिति कः ।

अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्रं । सूरीन् । कृणुहि । स्म । नः । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । नः अस्मदीयासु । आसु । पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु । अस्मभ्यं
महि महत् । सुगं सुखेन प्राप्यं । वरिवः धनं । कः कुरु । स्म इति पूरणः ॥ अपि च हे इन्द्र
अपाम् आसव्यानां धनानां वा उदकानां वा । तोकस्य पुत्रस्य । तनयस्य पौत्रस्य च । जेषे जयार्थं
सूरीन् स्तोतृन् । नः अस्मान् । अर्धम् अर्धान् समृद्धान् । कृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिणः शत्रूणां
खण्डयितृन् कुरु । स्म इति पूरकः ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।

अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरयः । वृषणः । युजानाः । वृषरथासः । वृषरश्मयः । अत्याः ।
अस्मत्राञ्चः । वृषणः । वज्रवाहः । वृष्णे । मदाय । सुयुजः । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२हरयः अश्वाः ^३वृष्णे वर्षित्रे ^४मदाय मदकराय सोमायेदं सोमं पाययितुम् ^५आ ^६वहन्तु^७ । कीदृशा अश्वाः । ^८वृषणः कामानां वर्षितारः ^९युजानाः स्वयमेव रथे युज्यमानाः ^{१०}वृषरथासः । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषां ते तथोक्ताः । ^{११}वृषरश्मयः । वर्षितारो रश्मयः प्रग्रहा येषां तादृशाः । ^{१२}अस्याः सततगामिनः ^{१३}अस्मत्राञ्चः अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्तः ^{१४}वृषणः नित्यतरणाः ^{१५}वज्रवाहः वज्रादीन्यायुधानि वहन्तः ^{१६}सुयुजः शोभनयोजनाः ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुष्टुप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषणः । द्रोणम् । अस्थुः । घृतप्रुषः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।
इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषभिः । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे ^१वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र ^२वृषणः सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वाः ^३घृतप्रुषः ^४नोर्मयः घृतमुदकं सिञ्चन्तः^५ सामुद्रास्तरङ्गा इव ^६मदन्तः हृष्यन्तो मत्ताः सन्तः ^७ते त्वदीयं ^८द्रोणं द्रुममयं रथम् ^९आ ^{१०}अस्थुः^{११} आतिष्ठन्तः^{१२} । अतस्त्वमागच्छेति भावः । कुत इत्यत आह । हे ^{१३}इन्द्र ^{१४}वृष्णे यूने नित्यतरुणाय ^{१५}वृषभाय कामानां वर्षित्रे ^{१६}तुभ्यं ^{१७}वृषभिः कामाभिवर्षकैर्प्राविभिः^{१८} ^{१९}सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां मध्ये त्वद्गागरूपं ^{२०}सोमं यस्माद्ध्वयवः ^{२१}प्र ^{२२}भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

वृषांसि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तिर्यानाम् ।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिवः । वृषभः । पृथिव्याः । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तिर्यानाम् ।
वृष्णे । ते । इन्दुः । वृषभ । पीपाय । स्वादुः । रसः । मधुपेयः । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१दिवः शुलोकस्य ^२वृषामि । हविर्भिः सेक्ता भवसि । ^३पृथिव्याः भूमेश्च ^४वृषभः कामानां वर्षिता । ^५सिन्धूनां स्थन्दनशीलानां च नदीनां ^६वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा ^७स्तिर्यानां संघीभूतानां स्थावरजङ्गमात्मनां प्राणिनां ^८वृषभः कामानां वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तिर्याः संघीभूता आपः । तासां वर्षितासि । ^९वृषभ कामानां^{१०} वर्षकेन्द्रं^{११} ^{१२}वराय श्रेष्ठाय ^{१३}वृष्णे सेक्ते ^{१४}ते तुभ्यं त्वदर्थं

१. ख-झ-न-भ-य-आवहन्तु आनयन्तु । २. ख-पृषन्तः सिञ्चन्तः ; न-पृषोतः सिञ्चन्तः ; भ-पृषतः सिञ्चन्तः । ३. ख-ज्ञ-स्त-न-भ-र-तस्थुः । ४. ख-झ-त-२-न-भ-आतिष्ठन्तः ; घ-ज्ञ-श-आस्थितवन्तः । ५. ख-न-वर्षकैर्प्राविभिः । ६. घ-कामानां वर्षितरिन्द्र ; ७-कामाभिवर्षकेन्द्र ।

√स्वादुः मधुरः √रसः रसनीयः प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा √मधुपेयः मधुवत् पातव्यः √इन्दुः सोमः √पीपाय प्यायते वर्धते । अतस्त्वमागत्य तं सोमं पिबेति भावः ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत् ।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम् । देवः । सहसा । जायमानः । इन्द्रेण । युजा । पणिम् । अस्तभायत् ।

अयम् । स्वस्य । पितुः । आयुधानि । इन्दुः । अमुष्णात् । अशिवस्य । मायाः ॥ २२ ॥

√देवः द्योतमानः √अयम् √इन्दुः सोमः √इन्द्रेण √युजा सख्या सह √जायमानः प्रादुर्भवन् √पणिं वणिजं गवामादातारं बलाख्यमसुरम् । यद्वा । पणीनां स्वामिन्वात् पणिरित्युच्यते । तमसुरं √सहसा बलेन √अस्तभायत् अस्तभ्नात् न्यरुधत् । अपि च^१ √स्वस्य धनस्य गोरूपस्य √पितुः पालयितुः √अशिवस्य असुखकरस्य बलस्य √आयुधानि वज्रादीनि √अमुष्णात् अपाहरत् । तदीयाः √मायाः च अमुष्णात् । हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोमः कृतवान् अतस्तत्र महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इतीन्द्रस्तुतिः ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः ।

अयं त्रिधातुं दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळहम् ॥ २३ ॥

अयम् । अकृणोत् । उषसः । सुऽपत्नीः । अयम् । सूर्ये । अदधात् । ज्योतिः । अन्तरिति ।

अयम् । त्रिऽधातुं । दिवि । रोचनेषु । त्रितेषु । विन्दत् । अमृतम् । निऽगूळहम् ॥ २३ ॥

√अयं सोमः √उषसः उपःकालान् √सुपत्नीः शोभनः पतिः पालकः सूर्यो यासामुषसां तादृशीः √अकृणोत् अकरोत् । √अयम् एव √सूर्ये सूर्यमण्डले √अन्तः मध्ये √ज्योतिः तेजः √अदधात् निहितवान् । √त्रिधातुं सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् √अयं लतारूपः सोमः √दिवि शुलोके √रोचनेषु रोचमानेषु √त्रितेषु तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु √निगूळहं नितरां गूढमदृश्यतया वर्तमानम् √अमृतम् अमृतस्वकारणं पीयूषं √विन्दत् अविन्दत् अलभत । हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेवं सोमः कृतवानिति इन्द्रस्य^२ स्तुतिरधिगन्तव्या^३ । यद्वा । इदंशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते । अयमिन्द्र उषसः शोभनपतिका अकरोत् । अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात् । दिवि शुलोके रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातुं सवनत्रयात्मना त्रिप्रकारं निगूळं पात्रैः संबृतममृतममरणहेतुभूतं सोममधिन्दत् अलभत ॥

अयं द्वावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तर्श्मिम् ।

अयं गोषु शच्यां पृक्मन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रपुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम् । द्वावापृथिवी इति । वि । ष्कभायत् । अयम् । रथम् । अयुनक् । सप्तर्श्मिम् ।

अयम् । गोषु । शच्यां । पृक्म् । अन्तरिति । सोमः । दाधार । दशयन्त्रम् । उत्सम् ॥ २४ ॥

वअयं सोमः वधावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च ववि वृक्भायत् विविधमस्थापयत् । अपि च वअयं सोमः सूर्यस्य च व२थं वसहरिंम सहरिंमभिः किरणैरुपेतं ससाश्वं ससचक्रं वा वअयुनक् अयोजयत् । तथा वअयं वसोमः वगोषु वअन्तः मध्ये वपकं निष्पन्नं वशस्या प्रज्ञया संकल्परूपया वउत्सम् उत्सरणशीलं पयः वदाधार धारयति । वदशयन्त्रम् । उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्^१ । उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिश्चन्द्रः श्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम् । इदं च पदं खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—‘ चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् । द्वौ प्रथञ्जावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्सम् ’ इति । यद्वा । अयमिन्द्रो धावापृथिवी वि वृक्भायत् । स्वे स्वे स्थाने स्थिते अकरोत् । अयमेव सहरिंम सूर्यस्य रथमयुनक् । अयमेवेन्द्रो गोध्वन्तः शस्यास्मीथेन करुणा पकं पयो धारयति । एवंभूतेन्द्रार्थं^२ सोमो दशयन्त्रं दशसंख्याकैरेन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रतैर्गुह्यैरुपेतमुत्समुत्सरणशीलं रसं दाधार धारयति । प्रातःसवन ऐन्द्रवायवाद्यो दश ग्रहा गृह्यन्ते । तथा च ब्राह्मणं—‘ नव प्रातर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमै^३ दशमं गृह्णाति ’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति । अन्यत्राम्नात्—‘ दशैतानध्वयुः प्रातःसवने ग्रहान् गृह्णाति ’ (शा. ब्रा. १४. २) इति । तदभिप्रायेणेदं दशयन्त्रमिति विशेषणम् ॥ ॥ २० ॥

‘ य आनयत् ’ इति त्रयस्त्रिंशदशब्दं द्वितीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । ‘ पुरुतमम् ’ इत्येषातिनिचृत् ‘ त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् मध्यमः षट्श्रेदतिनिचृत् इत्युक्तलक्षणात्^४ । त्रयस्त्रिंशदयनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘ अधि बृधुः पणीनाम् ’ इत्यस्मिन्नन्त्ये तृचे बृधुर्नाम तक्षा स्तूयते । अतः स तृचस्त-हेवता ऋः । शिष्टास्त्रिंशदन्त्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ य आनयत्त्रयस्त्रिंशद्वायत्रं पुरुतममतिनिचृदन्त्यानुष्टुप् तृचेऽन्त्ये बृधुस्तक्षा दैवतम् ’ इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्त्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यकं—‘ य आनयत्परावत इति तिल उत्तमा उद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम् । इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

यः । आ । अनयत् । परावतः । सुनीती । तुर्वशम् । यदुम् । इन्द्रः । सः । नः । युवा । सखा ॥ १ ॥

वयः इन्द्रः वतुर्वशं वयदुं चैतस्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशो प्रक्षिप्तौ वसुनीती सुनीत्या शोभनेन नवनेन वपरावतः तस्माद्दूरदेशात् वआनयत् आनीतवान् वयुवा तरुणः वसः वइन्द्रः वनः अस्माकं वसखा भवतु ॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता । इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे । चित् । वयः । दधत् । अनाशुना । चित् । अर्वता । इन्द्रः । जेता । हितम् । धनम् ॥ २ ॥

वअविप्रे वचित् । विप्रः स्तोता^५ । तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे ववयः अन्नं वदधत् इन्द्रो धारयति । किमु वक्तव्यं स्तोतारि धारयतीति । सः वइन्द्रः वअनाशुना वचित् अक्षिप्रगमनेनापि वअर्वता अश्वेन वहितं शत्रुषु निहितं स्थापितं वधनं वजेता जयशीलो भवति ॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतो ‘ न लोकाभयम् ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

महीः । अस्य । प्रऽनीतयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । न । अस्य । क्षीयन्ते । ऊतयः ॥ ३ ॥

१. इ-त१-र-हेतुगर्भं विशेषं । २. घ-झ-त-र-न-भ-र-°तेन्द्रार्थं । ३. ख-झ-त-न-भ-र-सोमः च-श-‘ स्तोमै ’ नास्ति । ४. ख-झ-न-भ-°लक्षणत्वात् । ५. श-मेधात्री ।

वअस्य इन्द्रस्य वप्रणीतयः प्रकृष्टा नीतयः प्रापणानि वमहीः मह्यो महत्यो भवन्ति । वउत अवि च वप्रज्ञास्तयः प्रकृष्टाः स्तुतयः स्तोत्रभिः क्रियमाणाः वपूर्वीः बह्व्यो भवन्ति । तथा वअस्य इन्द्रस्य वजस्तयः रक्षाः वन वक्षीयन्ते मापक्षीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रसमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे वसलायः समानख्यानाः स्तोतारः वब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय वअर्चत दक्षाणि शंसत । वप्र वगायत वच स्तोत्राणि । वस वहि स खल्विन्द्रः वनः अस्माकं वमही महती वप्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिः । ईदृश्या बुद्धेः प्रदातेत्यर्थः ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्विता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र वत्वमेकस्य स्तोतुः वद्वयोः च स्तोत्रोः वअविता रक्षिता वअसि । सर्वेषां स्तोत्राणां रक्षको भवसीत्यर्थः । वउत अपि च वईदृशे जनेऽप्यविता भवसि वयथा यादृशाः ववयं त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा^१ अभूम् । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थशंसिनः । नृसिभिः । सुवीरैः । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वइत् त्वमेव वद्विषः द्वेषून् वअति वनयसि अस्मान्नयसि^२ तारयसि^३ । वउ इति पूरकः । तथा वउक्थशंसिनः उक्तानि दक्षाणि शंसतः स्तोत्रान्स्मान् वकृणोषि समृद्धान् करंषि । यस्मान् त्वं वनृभिः स्तुतीनां नेतृभिः पुरुषैः वसुवीरः शोभनेर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिः स्तोत्रयो दातव्यैरपेत इति वउच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीभिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मवाहसम् । गीःसिभिः । सखायम् । ऋग्मियम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

वब्रह्माणं परिवृढं वब्रह्मवाहसं ब्रह्मभिः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीयं वसखायम् अस्माकं सखिभूतम् वऋग्मियम् । ऋग्मा ऋचः । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । एवंभूतमिन्द्रं वदोहसे दोग्धुं वगां वन गामिव वगीभिः स्तुतिभिः^३ वहुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोर्लुचुर्वहनि नि द्विता । वीरस्य पृतनासहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । लुचुः । वरुनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनासहः ॥ ८ ॥

१. ख-न-न-भ-विविध° । २. ख-ज्ञ-भ-अस्मान्तितारयसि; झ-न-य-अस्मानतितनयसि तारयसि; घ-नारयसि । ३. घ-श-स्तुतिरूपाभिः ।

ववीरस्य वीर्यवतः वपृतनासहः । पृतनाः शत्रुसेनाः । तासामभिभवितुः वयस्य इन्द्रस्य
वहस्मयोः बाह्वोः वविश्वानि सर्वाणि वद्विता दिव्यपाथिवरूपेण द्वैधं वर्तमानानि ववसुनि विधीमते
इति वनि वउक्षुः ऋषयो नितरां वदन्ति तमिन्द्रं वृव इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

वि वृळहानि चिदद्रिवो जनानां शचीपते । वृह माया अनानत ॥ ९ ॥

वि । वृळहानि । चित् । अद्रिऽवः । जनानाम् । शचीऽपते । वृह । मायाः । अनानत ॥ ९ ॥

हे वअद्रिवः । आरणात्यनेनेत्यद्रिवृषः । तद्वन् वशचीपते इन्द्रं वजनानां शत्रूणां ववृळहानि वचित्
वद्वानि स्थिराप्यपि पुराणि बलानि वा ववि ववृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थः । हे वअनानत
अग्रहीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र वमायाः च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह विनाशय ॥

तमु त्वा सत्य सोमपा इन्द्रं वाजानां पते । अहूमहि श्रवस्यवः ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । सत्य । सोमऽपाः । इन्द्रं । वाजानाम् । पते । अहूमहि । श्रवस्यवः ॥ १० ॥

हे वसत्य अवितथस्वभाव वसोमपाः सोमस्य पतेर्हे ववाजानां वपते अज्ञानां पालयितरेवंभूत
हे वइन्द्र वश्रवस्यवः श्रवोऽज्ञमात्मन इच्छन्तो वयं वतसु वत्वा तादृशं त्वामेव वअहूमहि आह्वयामः
स्तुम इत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

तमु त्वा यः पुरासिथ यो वा नूनं हिते धने । हव्यः स श्रुधी हवम् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । यः । पुरा । आसिथ । यः । वा । नूनम् । हिते । धने ।

हव्यः । सः । श्रुधि । हवम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वतसु वत्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेषः । वयः त्वं वपुरा पूर्वस्मिन् काले वहव्यः
ह्वातस्यः वआसिथ बभूविथ धमलाभार्थम् । वयो ववा यश्च त्वं वहिते शत्रुषु निहिते वधने निमित्तभूते
सति वनूनम् अद्यापि हव्यः ह्वातस्यो बभूविथ वसः त्वमस्मदीयं वहवं स्तोत्रं वश्रुधि शृणु ॥

धीभिरर्वीन्द्रिर्वतो वाजाँ इन्द्र श्रवाय्यान् । त्वया जेष्म हितं धनम् ॥ १२ ॥

धीभिः । अर्वीत्ऽभिः । अर्वीतः । वाजान् । इन्द्र । श्रवाय्यान् । त्वया । जेष्म । हितम् । धनम् ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वधीभिः स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभिः प्रीतेन वत्वया अनुगृहीता वयम् वअर्विन्द्रिः अस्मदीयैः
अश्वैः वअर्वीतः शत्रुसंबन्धिधनोऽश्वान् वश्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् ववाजान् अज्ञानि च वहितं
शत्रुषु निहितं वधनं च वजेष्म त्वदनुग्रहाजयेम ॥

अभूरु वीर गिर्वणो म्हाँ इन्द्र धने हिते । भरे वितन्तुसाय्यः ॥ १३ ॥

अभूः । ऊँ इति । वीर । गिर्वणः । म्हाँ । इन्द्र । धने । हिते । भरे । वितन्तुसाय्यः ॥ १३ ॥

हे ववीर विविधमीरयितः शत्रूणां हे वगिर्वणः गोभिर्वननीय वइन्द्र वहिते शत्रुषु निहिते वधने
निमित्तभूते सति वमहान् प्रवृद्धस्वं वभरे संग्रामे ववितन्तुसाय्यः शत्रूणां जेता वअभूः ॥ तन्तस इति
धातुर्जयार्थः कण्ठ्वादाँ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादाँणादिकः कर्तार्ययप्रत्ययः ॥

या तं ऊतिरमित्रहन्मक्षुजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊतिः । अमित्रऽहन् । मक्षुजवःऽतमा । असति । तया । नः । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र ऽते स्वदीया ऽमक्षुजवस्तमा अतिहायेन शीघ्रजवा ऽया ऽऊतिः गतिः ऽअसति अस्ति ऽतया गत्या ऽनः अस्माकं ऽरथं ऽहिनुहि प्रेरय शत्रु-जयार्थं शीघ्रं गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

सः । रथेन । रथिऽतमः । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे ऽजिष्णो जयशीलेन्द्र ऽरथीतमः अतिहायेन रथी महारथः ऽसः स्वम् ऽअस्माकेन अस्मदीयेन ऽअभियुग्वना अभियुक्त्रा शत्रूणामभिविक्त्रा ऽरथेन ऽहितं शत्रुषु निहितं ऽधनं ऽजेषि अस्मदर्थं जय ॥ २३ ॥

य एक इत्तमुं शुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एकः । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणिः । पतिः । जज्ञे । वृषऽक्रतुः ॥ १६ ॥

ऽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽवृषक्रतुः वर्षकर्मा ऽयः इन्द्रः ऽएकं ऽइत् एक एव ऽकृष्टीनां प्रजानां ऽपतिः अधिपतिः ऽजज्ञे अजायत नान्यः कश्चित् ऽतसु तमेवेन्द्रं हे स्तोतः ऽस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

यः । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपिः । ऊती । शिवः । सखा । सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः स्वम् ऽऊती ऊत्या रक्षया ऽशिवः सुखकरोऽत एव ऽसखा मित्रभूतश्च सन् ऽगृणतामित् स्तुवतामस्माकमेव ऽआपिः बन्धुः ऽआसिथ पुरा बभूविथ ऽसः तादृशः ऽश्वं ऽनः अस्मान् इदानीं ऽमृळय सुख्य ॥

धिष्व वज्रं गर्भस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सप्तहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गर्भस्त्योः । रक्षःऽहत्याय । वज्रिवः । सप्तहीष्ठाः । अभि । स्पृधः ॥ १८ ॥

हे ऽवज्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽगर्भस्त्योः आत्मीययोईस्त्योः ऽवज्रं कुलिशं ऽधिष्व धारय । किमर्थम् । ऽरक्षोहत्याय रक्षसां हननार्थम् । धृत्वा च ऽस्पृधः स्पर्धमानाः ऽअभि^१ अभिगन्त्रीरासुरीः सेनाः ऽसप्तहीष्ठाः अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाहःऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

वप्रसन्नं धिरतनं सर्वेषामाद्यं वर्यीणां धनानां वयुजं योजयितारं दातारं वसखायं मित्रभूतं वकीरि-
चोदनं कीरीणां स्तोत्राणां चोदयितारं वब्रह्मवाहस्तमम् अतिहायेन ब्रह्माभिर्मन्त्रैर्वह्नं रमेदं विधमिन्द्रं वहुवे
आह्वयामि ॥

स हि विश्वानि पार्थिवाँ एको वसूनि पत्यते । गिर्वेणस्तमो अधिगुः ॥ २० ॥

सः । हि । विश्वानि । पार्थिवा । एकः । वसूनि । पत्यते । गिर्वेणःऽतमः । अधिऽगुः ॥ २० ॥

वस वहि स खल्विन्द्रः विश्वानि सर्वाणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि वसूनि धनानि एकः
एव पत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित् । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । कीदृश इन्द्रः । गिर्वेणस्तमः अतिहायेन गीभिः
स्तुतिभिः संभजनीयः अधिगुः अश्रुतगमनः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

स नो नियुञ्जिरा पृण कामं वाजैभिरश्विभिः । गोमद्भिर्गोपते धृषत् ॥ २१ ॥

सः । नः । नियुत्ऽभिः । आ । पृण । कामम् । वाजैभिः । ऽश्विऽभिः ।

गोमत्ऽभिः । गोऽपते । धृषत् ॥ २१ ॥

हे गोपते गवां पालयितः वसः त्वं वनः अस्माकं कामं नियुञ्जिः वडवाभिः वृषत् वृष्टं
दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा वा वृण आपूरय । यद्वा वृषदित्तीन्द्रविशेषणम् । शत्रूणां
धर्मकस्त्वदित्यर्थः । तथा गोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्भुक्तैः अश्विभिः बहुभिरश्वैरपेतैर्वाजैरश्वैश्चास्मदीयं
काममाश्रय ॥

तद्वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्वने । शं यद्रवे न शाकिने ॥ २२ ॥

तत् । वः । गाय । सुते । सचा । पुरुऽहूताय । सत्वने । शम् । यत् । गवे । न । शाकिने ॥ २२ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं सुते अभिषुते सोमे सति पुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय सत्वने
शत्रूणां सादयित्रे धनानां वा सनित्रे दात्रे इन्द्राय तत् स्तोत्रं सचा सह संहता भूत्वा गाय
गायत । यत् स्तोत्रं शाकिने शक्तिमते इन्द्राय वंशं सुखकरं भवति गवे वन । यथा गवे यवसं
सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत्सीमुष श्रवद्विरः ॥ २३ ॥

न । घ । वसुः । नि । यमते । दानम् । वाजस्य । गोऽमतः ।

यत् । सीम् । उप । श्रवत् । गिरः ॥ २३ ॥

वसुः वासयिता स इन्द्रः गोमतः बहुभिर्गोभिर्भुक्तस्य वाजस्य अश्वस्य बलस्य वा दानं
प्रदानं वन घ न खलु नि यमते नियच्छति उपरतं करोति । यत् यदि सीम् इमाः गिरः
अस्मदीयाः स्तुतीः उप श्रवत् उपश्रुणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥
 कुवित्सस्य । प्र । हि । व्रजम् । गोऽमन्तम् । दस्युऽहा । गमत् ।
 शचीभिः । अप । नः । वरत् ॥ २४ ॥

वकुवित्सस्य । कुविद्बहुशः स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित् । तस्य स्वभूतं वगोमन्तं बहुभिर्गोभिर्युक्तं वव्रजं गोष्ठं वदस्युहा दस्युनामुपक्षपयितृणां हन्तेन्द्रः वप्र वगमत् प्रकषेण गच्छति । वहि यस्मादेवं तस्मात् वशचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा वनः अस्माकं ता गा वअप ववरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः । इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । अभि । प्र । णोनुवुः । गिरः ।
 इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ २५ ॥

हे वशतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र वत्वा त्वाम् अभि इमाः अस्मदीयाः गिरः स्तुतयः वप्र णोनुवुः प्रकषेण पुनःपुनर्गच्छन्ति । नोतिरत्र गतिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं वन मातरः । यथा मातरो गावो गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि णोनुवुः अभितः शब्दयन्ति स्तुवन्ति । यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते । अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥
 दुःऽनशम् । सख्यम् । तव । गौः । असि । वीर । गव्यते ।
 अश्वः । अश्वऽयते । भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र वतव त्वदीयं वसख्यं सखित्वं वदूणाशं दुणाशं^१ नाशयितुमशक्यम् । अतिदृढमित्यर्थः । अतो हे ववीर वीरयिऽरिन्द्र वगव्यते गामात्मन इच्छते त्वं वगौरसि गवां प्रदाता भवसि । उपचारात् कारणे कार्यशब्दः । तथा वअश्वायते अश्वनात्मन इच्छते वअश्वः वभव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥
 सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे ।
 न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र वसः तादृशस्त्वम् वान्धसः सोमस्य पानेन हृष्टया वतन्वा आत्मीयेन शरीरेण वमन्दस्व मोदस्व । किमर्थम् । वमहे महते वराधसे धनार्थम् । वहि पूरणः । अपि च त्वदीयं वस्तोतारं वनिदे निन्दकाय तस्य वशं वन वकरः न कुर्याः ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः । वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥
 इमाः । ऊँ इति । त्वा । सुतेऽसुते । नक्षन्ते । गिर्वणः । गिरः । वत्सम् । गावः । न । धेनवः ॥ २८ ॥

हे १ गिर्वणः गीर्भिवननीयेन्द्र २ सुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते ३ सति ४ इत्माः अस्मदीयाः ५ गिरः स्तुतयः ६ एवा एवा ७ नक्षन्ते व्यामुवन्ति । ८ धेनवः दोग्धयः ९ गावो १० न गाव इव ११ वत्सम् । यथा शीघ्रं वरसं व्यामुवन्ति तद्वत् ॥

पुरुतमं पुरुणां स्तोतृणां विवाचि । वाजैर्भिवजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमम् । पुरुणाम् । स्तोतृणाम् । विऽवाचि । वाजैभिः । वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र १ पुरुतमं २ पुरुणां बहूनां शत्रूणां तमयितारं ग्लपयितारं ३ एवां ४ पुरुणां बहूनां ५ स्तोतृणाम् अस्माकं स्तुतिः प्राप्नोत्विति शेषः । ६ कीदृशानाम् । ७ विवाचि विविधाः स्तुतशक्त्यात्मिका वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् ८ वाजैभिः वाजैर्हविर्लक्षणैरभैः ९ वाजयतां वाजवन्तं बलवन्तं १० वा ११ एवां १२ कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । अस्मान्माये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम् । इन्द्र । भूतु । ते । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः ।

अस्मान् । राये । महे । हिनु ॥ ३० ॥

हे १ इन्द्र २ वाहिष्ठः वोदृतमः ३ अस्माकं ४ स्तोमः स्तोत्रं ५ ते तव ६ अन्तमः अन्तिकतमः ७ भूतु भवतु । एवं च ८ अस्मान् ९ महे महते १० राये धनाय ११ हिनु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्स्थात् । उरुः कक्षो न गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

अधि । बृबुः । पणीनाम् । वर्षिष्ठे । मूर्धन् । अस्थात् । उरुः । कक्षः । न । गाङ्गयः ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीनां तक्षा । तस्सकाशाल्लब्धधनो भरद्वाजस्तदीयं दानमनेन तृषेनास्तौत् । एतच्च मनुना स्मर्यते—' भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने १ वने । बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृबोस्तक्षो महायज्ञाः ' (मनु. १०. १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतस्सज्ञा असुरा वा । तेषां तक्षा बृबुः २ वर्षिष्ठे ३ मूर्धन् मूर्धनि मूर्ध्वदुच्छ्रिते स्थले ४ अधि ५ अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ६ गाङ्गयः गङ्गायाः कूले उन्नते भवः ७ कक्षो ८ न कक्ष इव ९ उरुः विस्तीर्णः सन् । जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥

यस्य वायोऽरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी । सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य । वायोऽऽरिव । द्रवत् । भद्रा । रातिः । सहस्रिणी । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ३२ ॥

१ वायोऽरिव २ द्रवत् क्षिप्रगातिः ३ यस्य बृबोः ४ भद्रा कल्याणी ५ सहस्रिणी सहस्रसंख्यायुक्ता ६ रातिः दानं ७ सद्यः स्तुतिसमय एव ८ दानाय दानकामाय याचमानाय मद्यं ९ मंहते अपेक्षितं धनं वदाति तं बृबुमित्युत्तरस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज्ञ-त- 'अभिषुते' नास्ति । २. ज्ञ-त-पुरुतमम् । ३. य-श्लययितारम् । ४. ज्ञ-वेगवन्तं बलवन्तम् । ५. ख-ध-ज्ञ-न-भ- 'वा' नाति । ६. घ-ज्ञ-र-श- 'त्वां' नास्ति । ७. ख-ज्ञ-स-त-१-न-भ-य-र-निर्जने । ८. न-वर्षिष्ठे वर्षके ।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।

बृबुं सहस्रदातमं सुरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अर्यः । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः ।

बृबुम् । सहस्रदातमम् । सुरिम् । सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

वत् तं वृबुं वनः अस्मदीयाः विश्वे सर्वे अर्यः स्तुतीनामीरयितारः कारवः स्तोत
वसदा वसु सुषु वआ वगृणन्ति अभिगृणन्ति अभिषुवन्ति । कीदृशम् । सहस्रदातमम् अतिशान्
सहस्रसंख्यस्य धनस्य दातारं वसुरिं प्राञ्चं यद्वा प्रेरयितारं सहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसंख्य
स्तोत्रस्य धनस्य वा संभक्तारम् ॥ ॥ २६ ॥

‘स्वामिद्धि’ इति चतुर्दशचं तृतीयं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमानृतीया
अयुजो बृहत्थो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्थः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्वामिद्धि षळूना प्रा
धम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । यदि ज्योतिष्टोमो बृहस्पृष्टः स्यात्तदानीं निष्केवल्यस्या
प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यथु वै बृहस्वामिद्धि हवामहे’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति
महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः शंसनीयः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘स्वामिद्धि हवामहे
हेहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपी’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

वकारवः स्तोतारो वयं वाजस्य अन्नस्य साता सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे ।
वस्वामिद्धि स्वामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । हे इन्द्र सत्पतिं सतां पालयितारं श्रेष्ठं
वनरः अन्येऽपि मनुष्याः वृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति तज्यार्थम् । अपि
वअर्वतः अश्वस्य संबन्धिनीषु काष्ठासु यत्राश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु युद्धकार
वस्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वयं स्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्चै र्ध्यामिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अश्वम् । र्ध्वम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो अद्रिवः वज्रवन् । यद्वा । आरणायेनेत्यद्रिवर्हा
सद्रन् । एवंभूत इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता महः महान् वसः तादृशः स्वं स्वस

अस्माभिः स्तूयमानः सन् ऽगां ऽरथ्यं रथवाहनम् ऽअश्वं च ऽसं ऽकिर सम्यक् प्रयच्छ । ऽजिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं ऽसत्रा महत् प्रभूतं ऽवाजं ऽन अन्नमिव । यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्नं प्रयच्छसि तद्वत् ॥

महाव्रते निष्कैवल्ये ' यः सत्राहा ' इत्यादिसूक्तशेषः शंसनीयः । सूच्यते हि—' यः सत्राहा विचर्षणिरिति शोषोऽयं ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते ' (ऐ. आ ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने^१ ' यः सत्राहा ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरिस्था विषूवतः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

सहस्रमुष्कं तुर्विनुग्णं सत्पते भवं समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

यः । सत्राहा । विचर्षणिः । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

सहस्रमुष्कं । तुर्विनुग्णं । सत्पते । भवं । समत्सु । नः । वृधे ॥ ३ ॥

१ यः इन्द्रः ऽसत्राहा महतां शत्रूणां हन्ता ऽविचर्षणिः विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा ऽतम् ऽइन्द्रं ऽवयं ऽहूमहे स्तुतिपदैराह्वयामः । उत्तरार्थः प्रत्यक्षकृतः । हे ऽसहस्रमुष्कं सहस्रशोफ । यां कां^२ च^३ स्त्रियं संभवस्त्रिन्दो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शोक्रान् ससर्जेति कौपीतकिभिरान्नातम् । तदभिप्रायेणेन्द्रं संबोधनम् । हे ऽतुर्विनुग्णं बहुधनं^४ ऽसत्पते सतां पालदितरिन्द्रं ऽसमत्सु संग्रामेषु ऽनः अस्माकं ऽवृधे वर्धनाय ऽभव ॥

बाधसे जनान्वृषभेवं मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीपम ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽईव । मन्युना । घृषौ । मीळहे । ऋचीपम् ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । तनूषु । अप्सु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऽऋचीपम ऋचा सम ऋग्यादशं रूपं प्रतिपादयति तादृमूमेन्द्रं ऽघृषौ शत्रूणां घर्षके बाधके ऽमीळहे संग्रामे ऽजनान् अस्मदीयान् शत्रून् ऽवृषभेव वृषभेणैव बलवता ऽमन्युना क्रोधेन ऽबाधसे बाधस्व । तथा ऽमहाधने महतो धनस्य निमित्तभूते संग्रामे च ऽअस्माकम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि बुध्यस्व । रक्षितृत्वेनात्मानं जानीहि । रक्षको भवेति यावत् । किमर्थम् । ऽतनूषु तनयेषु ऽअप्सु उदकेषु ऽसूर्ये च लब्धयेषु सरस्वतेषां लाभार्थम् । सूर्यस्य^५ लाभः संदर्शनम् । तदर्थमित्यर्थः^६ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भर ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. न-°सवनेऽच्छावाकशस्त्रे । २. र-कांचन । ३. घ-बहुविधधन; श-बहुविधधनवन् । ४. स-भ-र-सूर्यलाभः संदर्शनं तदर्थमि°; झ-न-सूर्यलाभसंदर्शनं तदर्थमि°; श-सूर्यस्य लाभः संदर्शनार्थमि° ।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥

इन्द्र । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुशिप्र । प्राः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्येष्ठं प्रदास्यतमम् ओजिष्ठम् अंजस्वितमम्तिशयेन दलकरं पपुरि पूरकं श्रवः
अन्नं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर प्रयच्छ । हे चित्र चायनीय वज्रहस्त वज्रबाहो हे सुशिप्र
शोभनहनिक एवंभूत हे इन्द्र येन अन्नेन इमे परिदृश्यमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ प्राः
आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजदेवेषु हूमहे ।

विश्वा सु नो विथुरा पिन्दना वसोऽमित्रान्त्सुषहान्कृधि ॥ ६ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणीसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।

विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिन्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे राजन् राजमानेभ्य देवेषु देवानां मध्ये उग्रम् उदूर्णबलं चर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां
प्रजानामभिभवितारं त्वाम् अवसे रक्षणाय हूमहे आह्वयामः^१ । त्वं विश्वा सर्वाणि पिन्दना
पिन्दनानि रक्षसि । पिहितमध्यकं शब्दयन्त इति पिन्दनानि । पृषोदरादिः । तानि सु रुष्टु
विथुरा व्यधितानि बाधितानि कुरु । हे वसो वारुकेन्द्र नः अस्मदीयान् अमित्रान् शत्रून्
सुवहान् सुखेनाभिभवितुं शक्यान् कृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।

यद्वा पञ्च क्षितीनां बुध्नमा भर सत्रा विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । बुध्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौस्या ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु कृष्टिषु प्रजासु । आकारः
समुच्चये । यन् च ओजः बलं नृम्णं धनं च विद्यते । यद्वा यच्च पञ्च पञ्चानां क्षितीनाम् । निपाद-
पञ्चमाश्रवारो वर्णाः पञ्च क्षितयः । तेषां स्वभूतं बुध्नं द्योतमानमन्नं तत् सर्वमस्मभ्यम् आ भर
आहर प्रयच्छ । तथा सत्रा महान्ति विश्वानि सर्वाणि पौर्यानि^२ दलानि चास्मभ्यमाहर^३ ॥

यद्वा तृशौ मघवन्दुह्यावा जने यत्पूरौ कञ्च वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यं तद्विरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत् । वा । तृशौ । मघऽवन् । दुह्यौ । आ । जने । यत् । पूरौ । कत् । च । वृष्ण्यम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । विरीहि । सम् । नृऽसह्ये । अमित्रान् । पृत्ऽसु । तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽतृशौ एतत्संज्ञे राजनि ऽयद्वा यच्च बलं विद्यते ऽदुह्यौ ऽथा दुह्यौ
 चैतत्संज्ञे च ऽजने यत् बलमस्ति । ऽपूरौ एतत्संज्ञे नृपे च ऽयत् ऽकञ्च यत्किञ्चन ऽवृष्ण्यं वीर्यं विद्यते
 ऽतत् सर्वम् ऽअस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः ऽसं सम्यक् ऽविरीहि प्रयच्छ । कदा । ऽनृसह्ये^१ नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये
 युद्धे प्रवृत्ते । किमर्थम् । ऽपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ऽअमित्रान् शत्रून् ऽतुर्वणे तुर्वितुं हिसितुम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्र त्रिधातु ' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्रितं
 च—' इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रं त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छुर्दियच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र । त्रिऽधातु । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छुर्दिः । युच्छ । मघवत्ऽभ्यः । च । मह्यम् । च । यावय । दिद्युम् । एभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्र ऽत्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं ऽत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं ऽस्वस्तिमत्
 अविनाशयुक्तं ऽछुर्दिः छुर्दिष्मत्^२ आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं ऽशरणं गृहं ऽमघवद्भ्यश्च । मघं
 हविलक्षणं धनम् । तद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः ऽमह्यं भरद्वाजाय ऽच ऽयच्छ देहि । अपि च ऽएभ्यः
 सकाशात् ऽदिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं ऽयवय^३ पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादधुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया ।

अथ स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽदधुः । अभिऽप्रघ्नन्ति । धृष्णुया ।

अथ । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ १० ॥

ये जनाः ऽगव्यता कश्चिन्नां गा इच्छता ऽमनसा युक्ताः सन्तः ऽशत्रुं शातयितारं वैरिणम् ऽआदधुः
 अर्हिसिषुः । ये च ऽधृष्णुया धृष्णवो घृष्टाः सन्तः अस्मानभिलक्ष्य ऽप्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे ऽमघवन्
 धनवन् ऽगिर्वणः गिरां संभक्तः ऽइन्द्र ऽअथ ऽस्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् ऽनः अस्माकं
 ऽतनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् ऽअन्तमः अन्तिकतमः ऽभव ॥ ॥ २० ॥

अर्धं स्मा नो वृधे भवेन्द्रं नायमवा युधि ।

यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अर्धं । स्म । नः । वृधे । भव । इन्द्रं । नायम् । अव । युधि ।

यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिनः । दिद्यवः । तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अध ^३स्म तदानीं ^४नः अस्माकं ^५वृधे वर्धनाय ^६भव । अपि च ^७नायं योऽस्माकं नयो नेता ^८युधि युद्धे तमपि ^९अव रक्ष । तदेत्युक्तं कदेश्याह । ^{१०}पर्णिनः पक्षवन्तः ^{११}तिग्ममूर्धानः तीक्ष्णास्याः ^{१२}दिद्यवः कीसा बाणाः ^{१३}यत् यदा ^{१४}अन्तरिक्षे व्योम्नि ^{१५}पतयन्ति शत्रुभिर्विसृष्टाः पतन्ति तदानीं ^{१६}वृधे भवेत्यन्वयः ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्मं पितृणाम् ।

अर्धं स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिरचित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरासः । तन्वः । वितन्वते । प्रिया । शर्मं । पितृणाम् ।

अर्धं । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दिः । अचित्तम् । यावय । द्वेषः ॥ १२ ॥

^१यत्र यस्मिन् काले ^२शूरासः शूराः शौर्यवन्तो योद्धारः ^३तन्वः स्वकीयानि शरीराणि ^४वितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणां पुरतो दर्शयन्ति^५ । तथास्मिन् काले ^६प्रिया प्रियाणि ^७शर्म शर्माणि स्थानानि ^८पितृणां जनकानां संबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणां पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । ^९अध ^{१०}स्म अस्मिन् काले ^{११}तन्वे शरीराय ^{१२}तने तनयाय ^{१३}च ^{१४}छर्दिः छादनम् आयुधानां निवारकं कवचम् ^{१५}अचित्तं शत्रुभिरज्ञातं यथा भवति तथा ^{१६}यच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थः । अपि च ^{१७}द्वेषः द्वेषुन् शत्रून् ^{१८}यावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्रं सर्गे अर्धतश्चोदयासे महाधने ।

असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्रं । सर्गे । अर्धतः । चोदयासे । महाधने ।

असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्इव । श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महाधने जेतव्यस्य महतो^३ धनस्य^४ निमित्ते महति संग्रामे ^५सर्गे उद्योगे सति ^६असमने विषमे ^७अध्वनि मार्गे ^८अर्धतः अस्मदीयानश्चान् ^९यत् यदा ^{१०}चोदयासे प्रेरयसि^{११} । ^{१२}वृजिने कुटिले ^{१३}पथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे ^{१४}श्रवस्यतः श्रवोऽन्नमामिषरूपमारमन इच्छतः ^{१५}श्येनानिव यथा-मिषार्थिनः श्येना अन्तरिक्षे शीघ्रं गच्छन्ति तथास्मदीयानश्चान् यदा त्वं शीघ्रं गमयसि तदानीमस्माकं ^{१६}तन्वे तनयाय च छर्दिर्यच्छेति पूर्वस्यामृचि संबन्धः ॥

१. ज-‘यथदा’ नास्ति । २. त-न-य-र-जयन्ति । ३. ख-झ-त-न-र-‘महतो धनस्य’ नास्ति; झ-धनस्य । ४. झ-र-प्रेरयेः; त२-प्रेरये; न-भ-प्रेरय ।

सिन्धूरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।

आ ये वयो न वर्धतत्यामिषि गृभीता बाहोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । ऽवणे । आशुऽया । यतः । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।

आ । ये । वयः । न । वर्धतति । आमिषि । गृभीताः । बाहोः । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । ऽप्रवणे निम्नदेशे ऽसिन्धूनिव स्थन्दमाना नदीरिव
 ऽआशुया आशु शीघ्रं ऽयतः गच्छतोऽथान् हे इन्द्र ऽयदि चोदयासे प्रेरयसि^१ । कदा । ऽक्लोशमनु । क्लोश
 इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य ऽस्वनि स्वने आक्रोशे सति । कोटशारते अश्वाः । ऽबाहोः बाहुमूलयोः
 ऽगृभीताः कक्षयया बद्धाः ऽये अश्वाः ऽगवि गोरूपे धने जेतःये सति ऽआ ऽवर्धतति पुनःपुनरावर्तन्ते ।
 ऽआमिषि आमिषे मांसे प्रहीतस्ये सति ऽवयो ऽन यथा इयेनादयः पक्षिणः पुनःपुनरावर्तन्ते तद्वत् ।
 एवंभूतानथान् भयेन क्रंशे सति यदा त्वं प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दिः प्रयच्छेति संबन्धः ।
 यद्यपि ऋषेर्भुङ्क्ते^२ प्रसक्तिर्नास्ति^३ तथापि राजपुरोहितस्त्वेन राजक्रीयानां पुरुषाणां जयः प्रार्थ्यत इति न
 कश्चिद्विरोधः ॥ ॥ २९ ॥

‘स्वादुः’ इत्येकत्रिंशत्त्वं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यापमं । ‘प्रस्तोक इह्नु’ इत्येषा
 त्रिष्टुप्, ‘दशाथान्’ इत्यनुष्टुप्, ‘दश रथान्’ इति गायत्री, ‘महि राधः’ इति द्विपदा द्वयेका-
 दशका, ‘युजानो हरिता’ इत्येषा बृहती, ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आदितः
 पञ्चानामृचां सोमो देवता । ‘अगव्यूति क्षेत्रम्’ इत्यर्थचप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य
 बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्रः । ‘प्रस्तोकः’ इत्याद्याश्चतस्रः सृज्ययुत्रय राज्ञो दानस्तुतिरूपस्वान्
 तद्देवताकाः । ‘वनस्पते वीडङ्गः’ इत्ययं तृचो रथदेवत्यः । ‘उप श्वासय’ इति तृचो दुन्दुभिदेवत्यः ।
 ‘समभपर्णाः’ इत्यर्थच ऐन्द्रः । शिष्टा इन्द्रदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्वादुरेकत्रिंशद्गर्गः पञ्चदौ
 सौम्योऽगव्यूत्यर्थचो लिङ्गोक्तदेवतः प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुबगायत्री द्विपदा साञ्जयस्य प्रस्तोकस्य
 दानस्तुतिः परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽन्त्योऽर्धचो युजानो बृहती त्रिष्टुमहि द्विपदा दिवस्पृथिव्या
 जगती’ इति । आग्निमारुत आदितश्चतस्रः शंसनीयाः । सूत्रितं च—‘स्वादुक्किलायमिति चतस्रो
 मध्ये चाह्वानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

स्वादुक्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।

उतो न्वऽस्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आह्वेषु ॥ १ ॥

स्वादुः । किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्रः । किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् ।
 उतो इति । नु । अस्य । पपिवांसम् । इन्द्रम् । न । कः । चन । सहते । आऽह्वेषु ॥ १ ॥

ऽअयम् अभिषुतः सोमः ऽस्वादुः आस्वादनीयः ऽकिल भवति । ऽउत अपि च ऽमधुमान्
 माधुर्यवांश्च ऽअयं सोमो भवति । तथा ऽअयं सोमः ऽतीव्रः ऽकिल मद्रोत्पादने तीक्ष्णः खलु भवति ।
 ऽउत अपि च ऽअयं सोमः ऽरसवान् सारवांश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्वं
 च प्रतिपादितम्^१ । ऽउतो अपि च ऽअस्य सोमस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । इमं सोमं ऽपपिवांसं पीतवन्तम्
 ऽइन्द्रम् ऽआह्वेषु संग्रामेषु ऽन ऽकश्चन न कोऽपि ऽसहते अभिभवति । ऽनु इति पूरकः ॥

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आसु यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।

पुरुणि यश्च्यौतना शम्बरस्य वि नवति नव च देह्यः हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादुः । इह । मदिष्ठः । आसु । यस्य । इन्द्रः । वृत्रहत्ये । ममाद ।

पुरुणि । यः । च्यौतना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देह्यः । हन् ॥ २ ॥

वह् अस्मिन् यज्ञे वअयं सोमः वस्वादुः आस्वादितः पीतः सन् वमदिष्ठः अतिज्ञयेन मदयिता वभास बभूव । वयस्य सोमस्य पानेन वइन्द्रो वृत्रहत्ये वृत्रहननकाले वममाद ऋत्तो बभूव । वयः सोमः वशम्बरस्य असुरस्य वपुरुणि बहुनि वच्यौतना च्यौतनानि दलानि जघान । तथा वदेह्यः दिग्धा उपचिता आसुरीः पुरीः तदीयान् देहान् वा वनवति वनव वच नवोत्तरनवतिसंख्याका यः सोमः ववि वहन् इयहन् अयं सोम इति प्रथमपादेन संबन्धः ॥

अयं मे पीत उदियति वाचमयं मनीषामुशतीर्मजीगः ।

अयं षड्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कञ्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीतः । उत् । इयति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।

अयम् । षट् । उर्वीः । अमिमीत । धीरः । न । याभ्यः । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥ ३ ॥

वअयं सोमः वपीतः सन् वमे मम ववाचम् वउदियति उद्रमयति । वअयम् एव सोमः वउशतीं कान्तां वमनीषां बुद्धिम् उत् वअजीगः उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गृ निगरणे' इत्यस्माण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च वअयं वधीरः धीमान् सोमः वषड्वीरः 'षण्मोर्वीरहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्रापश्चौपधयश्च' इति प्रतिपादिता^१ शुपृथिव्याद्याः षट् वअन्मिमीत निर्मितवान् । वयाभ्यः उर्वीभ्यः वआरे दूरे विप्रकृष्टे देशे वकञ्चन किञ्चन वभुवनं भूतजातं वन भवति अपि तु आस्वेव सर्वं भूतजातं वर्तते तादृशोर्वीरनिर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।

अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । सः । यः । वरिमाणम् । पृथिव्याः । वर्ष्माणम् । दिवः । अकृणोत् । अयम् । सः ।

अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्सु । सोमः । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

वसः खलु वअयं वसोमः वयः वपृथिव्याः ववरिमाणम् उरुखं विस्तृतस्वम् वअकृणोत् अकरोत् । तथायं सोमः वदिवः शुलोकस्य ववर्ष्माणं संहतस्व^२ दृढस्वमकृणोदकरोत् । वअयं सोमः वसः हि भवति । अपि च वअयं सोमः वतिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च वप्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु वपीयूषं रसं वदाधार धारयति । तथा वउरु विस्तीर्णम् वअन्तरिक्षं च धारयति । तथा च मन्त्रान्तरं—'एवमिमा ओषधीः सोम विश्वास्वमपो अजनयस्व गाः । एवमा ततन्धोर्वन्तरिक्षम्' (ऋ. सं. १. ९१. २२) इति ॥

अयं विदच्चित्रदृशीकर्मणः शुक्रसंघनानामुषसामनीके ।

अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्दयामस्तभ्रादृषुभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम् । विदत् । चित्रदृशीकम् । अर्णः । शुक्रसंघनाम् । उपसाम् । अनीके ।

अयम् । महान् । महता । स्वम्भनेन । उत् । द्याम् । अस्तभ्नात् । वृषभः । मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयं सोमः चित्रदृशीकं विचित्रदर्शनं यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् अर्णः सर्वस्य प्रेरकं सौरं ज्योतिः विदत् लम्भयति । कस्मिन् काले । शुक्रसंघनां शुक्रं निर्मलमन्तरिक्षं सद्य सदनं यासां तासाम् उपसाम् अनीके प्रमुखे । उपः काल इत्यर्थः । अपि च महान् प्रवृद्धः अयं सोमः महता स्थविष्टेन स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण घ्रां घुलोकम् उत् अस्तभ्नात् ऊर्ध्वमस्थापयत् । यथाधो न पतति तथान्तरिक्षं तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थः । कीदृशः सोमः । वृषभः वृष्टेर्जनयिता । सोमाद्दुःखा हि वृष्टिर्जन्यते । मरुत्वान् मरुद्भिर्द्युक्तः ॥ ॥ ३० ॥

धृषतिष्व कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम् ।

माध्यंदिने सर्वने आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमुस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत् । पिब । कलशे । सोमम् । इन्द्र । वृत्रहा । शूर । समरे । वसूनाम् ।

माध्यंदिने । सर्वने । आ । वृषस्व । रयिस्थानः । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवन् इन्द्र वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता त्वं वसूनां धनानां समरे संग्रामे निमित्तभूते सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थितं सोमं वृषत् धृष्टं यथा भवति तथा पिब । अपि च माध्यंदिने सर्वने आ वृषस्व आसिञ्चस्व । जठरं सोमेन पूरय । सर्वेन्द्रं हि माध्यंदिने सर्वनम् । किञ्च रयिस्थानः रयीणां धनानां स्थानभूतस्त्वं रयिं धनम् अस्मासु धेहि धारय ॥

इन्द्र प्र णः पुरण्तेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ ।

भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र । प्र । नः । पुरण्ताऽइव । पश्य । प्र । नः । नय । प्रतरम् । वस्यः । अच्छ ।

भव । सुपारः । अतिपारयः । नः । भव । सुनीतिः । उत । वामनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं पुरण्तेव पुरतो गन्तेव नः अस्मान् प्र पश्य प्रकपेणक्षस्व । यथा मार्गरक्षकः स्वयं पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थः । तथा वस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् अच्छ आभिमुख्येन प्रतरं प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय अस्मान् प्रापय । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता भव । तथा नः अस्मान् स्तोतृन् अतिपारयः शत्रून्तिक्रामय । सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकं भव । उत अपि च वामनीतिः वामानां वननीयानां धनानां नेता भव । यद्वा । अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

चतुर्थोऽष्टकः

ऐन्द्रे पत्नी ' उरुं नः ' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रितं च— ' उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । होत्रकैः सद्ःप्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रितं च— ' उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. ५. ३) इति । चातुर्विधिकेऽ-
न्यहर्षणेषु च द्वितीयादिष्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया^१ । सूत्रितं च— ' उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वद्भ्य आरम्भणीयाः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।

ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वःऽवत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।

ऋष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । स्थेयाम । शरणा । बृहन्ता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ विद्वान् जानंस्वम्^२ उरुं विस्तीर्णं^३ लोकं स्थानं स्वर्गाख्यं^४ नः अस्मान्^५ अनु^६ नेषि अनुगमय । तथा^७ स्वर्वत् सुखवत्^८ अभयं भयरहितं^९ ज्योतिः च^{१०} स्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्मान-
नुगमय । हे इन्द्र^{११} स्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य^{१२} ते तव संबन्धिनौ^{१३} ऋष्वा दर्शनीयौ^{१४} बृहन्ता
नहन्तौ^{१५} बाहू स्वदीयौ हस्तौ^{१६} शरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया^{१७} उप^{१८} स्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।

इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्रायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । नः । इन्द्र । वन्धुरे । धाः । वहिष्ठयोः । शतऽवन् । अश्वयोः । आ ।

इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । नः । तारीत् । मघऽवन् । रायः । अर्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^१ वरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे^२ वन्धुरे आत्मीये रथे^३ नः अस्मान्^४ धाः धेहि । धारय । मपि च हे^५ शतावन्^६ शतसंख्यधनेन्द्र^७ वहिष्ठयोः वोदुतमयोः । आकारः समुच्चये ।^८ अश्वयोरा वदीययोरश्वयोश्चास्मान्^९ धारय । तथा^{१०} इषाम् अन्नानां मध्ये^{११} वर्षिष्ठां वृद्धतमाम्^{१२} इषम् अन्नम्^{१३} आ^{१४} वक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे^{१५} मघवन् धनवस्त्रिन्द्र^{१६} अर्यः धनस्य स्वामी अन्यः^{१७} श्वित्^{१८} नः अस्माकं^{१९} रायः धनानि^{२०} मा^{२१} तारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्रं मूळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमर्यसो न धाराम् ।

यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्रं । मूळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदय । धियम् । अर्यसः । न । धाराम् ।

यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयुः । इदम् । वदामि ।

तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र^१ मूळ मूळ्य । अस्मान् सुख्य । जीवातुं जीवनीषधं च^२ मघं दातुम् इच्छ ।
या^३ धियं बुद्धिं^४ चोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषयां वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु ।^५ अर्यसो^६ न

१. ङ-ज्ञ-त२-र-वारम्भणीया । २. ङ-संबन्धिनो वयम् । ३. घ-ज्ञ-त-र-श-शतवन् ।

वधाराम् अयोमयस्य खल्लादेधारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धियं चोदयेत्यर्थः ।
किञ्च एवायुः स्वामाग्मन इच्छन् वृद्धम् इदानीं यत्किञ्चन अहं एवदामि समीचीनमसमीचीनं वा
वत्तज्जुषस्व सेवस्व । वमा मां च एवेवचन्तं रक्षकैर्देवैरुपेतं वृद्धिं कुरु ॥ ३१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातुः 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्रातारमिन्द्रमवितार-
मिन्द्रं मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टौ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

ह्यामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।

ह्यामि । शक्रम् । पुरुहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । नः । मघवा । धातु । इन्द्रः ॥ ११ ॥

वत्रातारं शत्रुभ्यः पालयितारम् वृद्धम् आह्वयामि । तथा ववितारं कामैस्तर्पयितारम् वृद्धम्
आह्वयामि । वहवेहवे सर्वेष्वाहवनेषु वसुहवं सुखेनाह्वानुं शक्यं वशूरं शौर्यवन्तं वशक्रं सर्वकार्येषु शक्तं
वपुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थमाहूतमेवंविधम् वृद्धं ह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूतः वमघवा
धनवान् सः वृद्धः वस्वस्ति अविनाशं वनः अस्मभ्यं वधातु ददातु । यद्वा^१ । अस्माकं विदधातु^१ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।

बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्ववान् । अवःऽभिः । सुमृळीकः । भवतु । विश्ववेदाः ।

बाधताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १२ ॥

वसुत्रामा सुषु त्राता वस्ववान् धनवान् सः वृद्धः अवोभिः रक्षणैः वसुमृळीकः सुषु सुख-
यिता भवतु । तथा च विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वविद्वान् वा स इन्द्रः वद्वेषः द्वेषन् शत्रून्
वबाधतां हिनस्तु । वअभयं भयरहितं चास्माकं वकृणोतु करोतु । वयं च तत्प्रसादात् वसुवीर्यस्य
शोभनवीर्यस्य वपतयः वस्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराचिद्वेषः सनुतर्पुयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।

सः । सुत्रामा । स्ववान् । इन्द्रः । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ १३ ॥

वयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य वसुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ वयं वस्याम । तद्विषय-
भूताः^१ भवेम । तथा वभद्रे कल्याणे वसौमनसे सुमनसो भावे वअपि तदीये स्याम भवेम । स

१. न-इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनियुक्ता । सूत्रितं च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे-
त्रातारमिन्द्रमवितारमिति ताक्ष्यादिः (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । २. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-सुखेन
ह्रातुम् । ३. ख-भ-'यद्वा ... विदधातु' नास्ति । ४. ख-ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-विषयभूताः ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थः । वसुत्रामा सुष्ठु प्राता वस्ववान् धनवान्
 वसः वइन्द्रः च वअस्मे अस्मत्तः वआराचिचत् दूरदेश एव वद्वेषः द्वेषून् वसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् ।
 अन्तर्हितान् वयुयोतु पृथक्करोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिगिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।

उरु न राधः सर्वना पुरूण्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवतः । न । ऊर्मिः । गिरः । ब्रह्माणि । निऽयुतः । धवन्ते ।

उरु । न । राधः । सर्वना । पुरूणि । अपः । गाः । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे वइन्द्र वत्वे त्वां वनियुतः स्तोतुः वगिरः उक्थात्मिका वाचः वब्रह्माणि सामरूपाणि
 स्तोत्राणि च वअव वधवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वऊर्मिः जलसंघः वप्रवतो वन प्रवणदेशा-
 निव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेशं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । नदाब्दः समुच्चये । वउरु उरुणि बहु
 वराधः राधांसि च हविलंक्षणानि धनानि वपुरूणि बहूनि वसवना सवनानि बहवोऽभिपुताः सोमाश्च
 त्वामेवाभिगच्छन्ति^१ । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वअपः वसतीवर्याख्याः वगाः गोविकारान् श्रुतदध्यादीन्
 श्रपणार्थान् वइन्दून् सोमांश्च वसं वयुवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वां यष्टुं वसतीवरीभिरभिपुत्य^२ तं^३
 सोममाशिरादिभिः श्रपणद्रव्यैः संस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

क ईं स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।

पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

कः । ईम् । स्तवत् । कः । पृणात् । कः । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघऽवा । विश्वहा । अवेत् ।

पादौऽश्व । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभिः ॥ १५ ॥

वकः स्तोता वईम् एनमिन्द्रं वस्तवत् स्तुयात् । स्तोतुं शक्नुयात् । वकः वा वपृणात् एनं प्रीण-
 येत् । वकः च वयजाते एनं हविर्भियजेत^१ । यत् यस्मात् अयं वमघवा धनवानिन्द्रः वउग्रमित्
 उदूणमेव विश्वहा सर्वदा वअवेत् आत्मानं वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात्
 न कोऽप्येनं स्तोतुं प्रीणयितुं यष्टुं वा शक्नोतीति भावः । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्माद्य-
 मिन्द्रः वशचीभिः आत्मीयाभिः प्रज्ञाभिः वपूर्वं प्रथमभाविनं सन्तं स्तोतारम् वअपरं पश्चाद्भाविनं च
 वअन्यमन्यं परस्परव्यतिहारेण वकृणोति करोति । यः प्रथमभावी मुख्यः स्तोता तं जघन्यं करोति यश्च
 जघन्यः स्तोता तं मुख्यं करोति । तत्र दृष्टान्तः । वप्रहरन् वपादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गं
 प्रक्षिपन् पुरुषः पूर्वं पादमपरं करोत्यपरं च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्रः स्तुत्यादेरविषय
 इति भावः । एतदादिकेन पञ्चर्चेन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

१. श-°वावगच्छन्ति । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-भ-°रभिषुतम्; त२-°रभिषुत्यं तम् । ३. ख-ज्ञ-
 क्ष-त-न-भ-°र्यजते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।

एधमानद्विद्रुभयस्य राजा चोष्क्यते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीरः । उग्रम् । उग्रम् । दमः । दमयन् । अन्यम् । अन्यम् । अतिः । अतिनेनीयमानः ।

एधमानः । द्विद्रुः । उग्रस्य । राजा । चोष्क्यते । विशः । इन्द्रः । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्रः । वीरः वीरवानिति । शृण्वे श्रूयते । किं कुर्वन् । उग्रमुग्रम् उग्रुणुसुदुर्णं बलिनं शत्रुं प्रति । दमायन् । दमः दमनम् । बाधनमिच्छन् । अन्यमन्यं प्रथमं नेतृमन्यं पश्चात्नेतृमन्यं चान्यं पूर्वमपरं परस्परम्यतिहारेण स्तोतृन् । अतिनेनीयमानः आरयन्तं पुनः पुननयन् । अपि च । एधमानद्विद्रु एधमानानां वर्धमानानामसुन्वतां द्वेष्टा । उग्रस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य । राजा ईश्वरोऽयम् । इन्द्रः । विशः निवेशयितृन् स्वस्य परिचारकान् । मनुष्यान् । चोष्क्यते रक्षणार्थं पुनः पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।

अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । वितर्तुराणः । अपरेभिः । एति ।

अननुऽभूतीः । अवधून्वानः । पूर्वीः । इन्द्रः । शरदः । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्रः । पूर्वेषां पूर्वभावितानां प्रज्ञस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणां सख्या सखिस्त्वानि । परा वृणक्ति वर्जयति । अपि च । वितर्तुराणः तान् हिंसन् । अपरेभिः अपरैः अमुख्यैरप्रज्ञस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभिः । एति सख्यं प्राप्नोति । तथा अनानुभूतीः अपरिचरणाः प्रजाः । अवधून्वानः परित्यजन् । पूर्वीः बह्वीः । शरदः संवत्सरान् अयम् । इन्द्रः । तर्तरीति शृशमतिक्रामति । स्तोतृभिः सह सख्यं कुर्वन् चिरकालं वसतीत्यर्थः ॥

रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता हस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम् । रूपम् । प्रतिरूपः । बभूव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।

इन्द्रः । मायाभिः । पुरुरूपः । ईयते । युक्ताः । हि । अस्य । हरयः । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्रः । प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन् । रूपरूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपं । बभूव । प्राप्नोति । 'भू प्राप्नोति' इति धातुः । इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तदेवतारूपो भवतीत्यर्थः । अस्य केन्द्रस्य । तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपं । प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसंकीर्णदर्शनाय भवति । अपि चायम् । इन्द्रो । मायाभिः । ज्ञाननामैतत् । ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः । पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन् । ईयते बहून् यजमानान् गच्छति । ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यतः ३ आह । अस्य इन्द्रस्य । हरयः अश्वाः । युक्ताः रथे योजिताः

१शता १दश सहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति । १हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः ॥ अन्ये मन्यन्ते । ' इदि परमैश्वर्ये ' इत्यस्य धातोरधांनुगमात् इन्द्रः परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः । स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीर-मवच्छिन्नः^१ सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव संबद्धाः । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपंरूपम् । रूप्यत इति रूपं शरीरादि । प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ह्ययते वेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसंख्याका हरय इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोक्तः सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एवं स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य^२ च तत्रवैज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।

को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजानः । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।

कः । विश्वाहा । द्विषतः । पक्षः । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

१हरिता हरितावधौ १रथे १युजानः युजन् १त्वष्टा दीप्त इन्द्रः १इह त्रैलोक्ये १भूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु १राजति दीप्यते । १उत अपि च १सूरिषु स्तोतृष्वस्माद्देशेषु १आसीनेषु सत्सु १विश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्यः १कः नाम १द्विषतः शत्रोः १पक्षः पाचको बाधकः सन् १आसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थः । यद्वा । पक्ष इति सकारान्तं समीपवचनम् । इन्द्रादन्यः को नाम द्विषतः शत्रोः समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भयः सन् शत्रुसमीपे स्थातुं शक्नोतीति भावः ॥

अग्न्युति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् ।

बृहस्पते प्र चिकित्सा गर्विष्ठावित्था सते जरित्रे इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

अग्न्युति । क्षेत्रम् । आ । अग्नम् । देवाः । उर्वी । सती । भूमिः । अंहूरणा । अभूत् ।

बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽईधौ । इत्या । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—' अरण्ये निर्जने गगौ देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्रं चास्तौन् स्वरक्षार्थंमृचा मार्गच्युतोऽनया ' इति, ' अग्न्युतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमयोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्रं^३ एषोत्तमे स्तुतः^४ ' इति च ॥ हे १देवाः १अग्न्युति अगोष्परं गोसंचाररहितं निर्जनं १क्षेत्रं देहाम् १आगन्म आगताः स्मः । अतो मां रक्षतेति शेषः । १उर्वी विस्तीर्णा १सती १भूमिः च १अंहूरणा । अंहव आहन्तारो दस्यवः तेषां रमणा रमयित्री १अभूत् भवति । अस्मानतः सापि रक्षतु । हे १बृहस्पते

त्वं षगविष्टौ गवामन्वेषण उपाये षप्र षचिकित्स प्रवेदय^१ । षइत्था इत्थमनेन प्रकारेण षसते भवते
दुःखमनुभवते षजरित्रे स्तोत्रे मङ्गं हे षइन्द्र षपन्थां पन्थानं मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ३३ ॥

दिवेदिवे सुदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सन्नो जाः ।

अहन्दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सुदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सन्नः । जाः ।

अहन् । दासा । वृषभः । वस्नयन्ता । उदऽव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्रः षसन्नः सदनात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् षजाः जायमानः सूर्यात्मना
प्रादुर्भवन् षसदृशीः तुल्यरूपाः षकृष्णाः कृष्णवर्णां रात्रीः षदिवेदिवे प्रतिदिवसम् षअप षअसेधत्
निवर्तयति । किमर्थम् । षअन्यम् षअर्धम् अहर्धम्^२ अपरं भागं प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य
दिवसस्य हि रात्रिको भागः । अपि च षवृषभः वर्पयिता स इन्द्रः षदासा दासौ उपक्षपयितारौ
यज्ञकर्मणां षवस्त्रयन्ता । वस्त्रं निवासहेतुभूतं धनम् । तदिच्छन्तौ षवर्चिनं षशम्बरं षच एतत्संज्ञावसुरौ
षउदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेषः । तस्मिन् षअहन् हतवान् ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।

दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रऽस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।

दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य । राधः । शम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृजयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुतिः । स एव दिवोदासोऽश्वथोऽ-
तिथिग्व इति चाख्यायते । हे षइन्द्र षते तव षराधसः आराधयितुः स्तोतुः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । स्वां
स्तुवते मङ्गं गगाय षप्रस्तोकः राजा षदश षकोशयीः सुवर्णपूर्णान् दशसंख्याकान् कोशान् षदश
षवाजिनः अश्वान् षनु क्षिप्रम् षअदात् प्रायच्छत् । षइत् इति पूरणः । वयं च तस्मात् षदिवोदासात्
एतत्संज्ञात् प्रस्तोकात् षवसु धनं षप्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः । कीदृशम् । षअतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तो-
कस्य स्वभूतं षराधः राधकं षशम्बरं शम्बरादसुरादागतम् । शम्बरं हवा स्वया दत्तं तदीयमित्यर्थः ॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्रार्धिभोजना ।

दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिऽभोजना ।

दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

षदश दशसंख्याकान् षअश्वान् दशसंख्याकान् हिरण्यपूर्णान् षकोशान् षअधिभोजना । भोजन-
मिति धननाम । अधिकं धनं येषां मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि^३ च । षदशो दश च

१. ख-न-भ-प्रचोदय; त-प्रदेवय । २. ज-त-न-अपरार्धम्; श-अहरात्मकम् । ३. घ-वस्त्रा
वस्त्राणि ।

दशसंख्याकांश्च Vहिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् Vदिवोदासात् प्रस्तोकादहम्
Vअसानिषं समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अर्थर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमतः । शतम् । गाः । अर्थर्वऽभ्यः ।

अश्वथः । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

Vदश दशसंख्याकान् Vप्रष्टिमतः । प्रष्टिस्त्रिपद आधारः । तद्वद्वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वाः । तद्युक्तान्
VRथान् Vशतं शतसंख्याकाः Vगाः च Vअर्थर्वभ्यः अर्थर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्यः Vपायवे भरद्वाजपुत्राय
पुत्रसंज्ञायारम्भमात्रे च Vअश्वथः अश्ववानेतसंज्ञः प्रस्तोकः Vअदात् दत्तवान् ॥

महि राधौ विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्त्साञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राधः । विश्वऽजन्यम् । दधानान् । भरत्ऽवाजान् । साञ्जयः । अभि । अयष्ट ॥ २५ ॥

Vविश्वजन्यं सर्वजनहितं Vमहि महत् Vराधः धनं Vदधानान् धारयतः Vभरद्वाजान् भरद्वाज-
पुत्रानस्मान् Vसाञ्जयः सृञ्जयपुत्रः प्रस्तोकः Vअभ्ययष्ट अपूजयत्^१ ॥ ॥ ३४ ॥

‘वनस्पते’ इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘वनस्पते वीङ्गो हि भूया इत्येतया-
न्यान्यपि वानस्पत्यानि’ (आश्व. गु. २. ६. ५) इति ॥

वनस्पते वीङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।

गोभिः संनद्धो असि वीळ्यस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्ऽसखा । प्रऽतरणः । सुऽवीरः ।

गोभिः । सम्ऽनद्धः । असि । वीळ्यस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे Vवनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्वं Vवीङ्गुः दृढावयवः Vभूयाः भव । Vअस्मत्सखा वयं
सखायो यस्य स तादृशश्च भव । Vप्रतरणः प्रवर्धयिता Vसुवीरः शोभनैर्वीरैः शूरभटैः पुत्रादिभिर्वा
युक्तश्च भव । अपि च त्वं Vगोभिः गोविकारैश्चर्मभिः Vसंनद्धो Vअसि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्वं
Vवीळ्यस्व अस्मान् दृढीकुरु । Vते^२ तव Vआस्थाता^२ त्वयि अवस्थितो रथी च Vजेत्वानि जेतव्यानि
शत्रुसैन्यानि Vजयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्धृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहैः ।

अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्यः । परि । आऽभृतम् । सहैः ।

अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥ २७ ॥

१दिवः शुलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १उद्भृतम् उद्भृतं सारत्वेनोपात्तं यत् १ओजः बलमस्ति तद्रूपम् । वनस्पतिविकारवाद्रथस्य । वनस्पतयो हि पृथिव्याः सारभूताः ते च शुसंबन्धिभिरुदकैः प्रबुद्धाः । अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम् । १परि^१ पञ्चम्यथानुवादी । अपि च १वनस्पतिभ्यः वृक्षेभ्यः । १परि पूर्ववत् । १आभृतम् आहृतं १सहः बलरूपम् १अपाम् उदकानाम् १ओज्मानं प्रेरकम् । यद्वा । ओज्मा वेगः । अपां वेग इव वेगवन्तं १गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः १परि परितः १आवृतम् आवेष्टितम् १इन्द्रस्य १वज्रं वज्रैकदेशम् । श्रूयते हि—‘ इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा द्यभवत् स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ’ इति । एवंगुणविशिष्टं १रथं १हविषा पुरोडाशादिना हे अध्वर्यो १यज ॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्वस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये ॥

इन्द्रस्य वज्रं मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भं वरुणस्य नाभिः ।

सेमां नो हव्यदाति जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय ॥ २८ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ।

सः । इमाम् । नः । हव्यदातिम् । जुषाणः । देवं । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ २८ ॥

यो रथः १इन्द्रस्य १वज्रः उक्तप्रकारेण वज्रैकदेशः १मरुताम् एतत्संज्ञानां देवगणानाम् १अनीकम् अग्रभूतं तद्रच्छीघ्रगामी १मित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य १गर्भः गर्भवदन्तर्वर्तमानः । अहनि हि रथः संचरति । १वरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य १नाभिः नाभिस्थानीयः । नाभिर्धिया देहमध्ये नैश्वर्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ क्वचिदवस्थितः । हे १देव द्योतमान १रथ य उक्तगुणः १सः तादृशस्त्वम् १इमां १नः अस्मदीयां १हव्यदातिं हविर्दानवतीं यागक्रियां १जुषाणः सेवमानः सन् १हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि १प्रति १गृभाय प्रतिगृहाण ॥

परेण तृचेन संग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीयः । सूत्रितं च—‘ उप श्वासय पृथिवीमुत धामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेन् ’ (आश्व. गृ. ३. १२. १७) इति ॥

उप श्वासय पृथिवीमुत धां पुरुत्रा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्वीयो अर्प सेध शत्रून् ॥ २९ ॥

उप । श्वासय । पृथिवीम् । उत । धाम् । पुरुत्रा । ते । मनुताम् । विऽस्थितम् । जगत् ।

सः । दुन्दुभे । सऽजूरः । इन्द्रेण । देवैः । दूरात् । दवीयः । अर्प । सेध । शत्रून् ॥ २९ ॥

हे दुन्दुभे १पृथिवीमुत अपि च १धां दिवम् १उप १श्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय । यथा लोकद्वयं त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः । अपि च १विस्थितं^१ विशेषेण स्थितं १जगत् स्थावरं जङ्गमं चोभयविधं प्राणिजातं १ते त्वदीयं शब्दं १पुरुत्रा बहुधा १मनुतां मन्यताम् । जानातु । हे १दुन्दुभे १सः त्वम् १इन्द्रेण अन्यैः १देवैः च १सजूरः सह १दूराद्वीयः दूरादपि दूरतरं^१ १शत्रून् अस्मदीयान् १अप १सेध अपगमय । अत्र निरुक्तं—‘ दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणं ऋभो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मणः^४ ’ (निरु. ९. १२) इत्यादि ॥

१. ख-झ-त-न-भ-परिः । २. ख-झ-न-भ-विष्टितम्; त-स्थितम् । ३. ख-झ-न-भ-य-दूरतरमतिशयेन दूरतरम् । ४. झ-स्याच्छब्दकर्मणः ।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।

अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।

अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळ्यस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे वआ वक्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । वबलं सेनारूपम् वओजः शरीरबलं च वनः अस्मभ्यम् वआ वधाः आधेहि । प्रयच्छ । तथा वदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि वबाधमानः हिंसस्त्वं वनिः वस्तनिहि नितरां शब्दं कुरु । ' स्तन शब्दे ' इति धातुः । हे वदुन्दुभे वदुच्छुनाः अस्मद्दुःख- हेतुभूतं शुनं सुखं यासां तादृशीः शत्रुसेनाः वहतः अस्मत्स्थानात्' वअप वप्रोथ बाधस्व । त्वं च वइन्द्रस्य वमुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणां हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् ववीळ्यस्व दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमहुन्दुभिर्वावदीति ।

समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।

सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्याः पूर्वाधो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्रः । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावैन्द्रौ । हे इन्द्र वअमूः शत्रुषु स्थितास्ता गाः वआ वअज अस्मान् प्रत्यागमय । वहमाः अस्मदीया गाः शत्रुभिर्जिघृक्षिताः वप्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अयं च वदुन्दुभिः वकेतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा ववावदीति मृशं शब्दं करोति । वअश्वपर्णाः अश्वपतना अश्ववाहाश्च वनः अस्मदीयाश्च वनरः पुरुषाः वसं वचरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे वइन्द्र वअस्माकं वरथिनः रथारूढाः पुरुषाः शत्रून् वजयन्तु ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विघातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्यातानि^१ । 'यज्ञायज्ञा' इति द्वाविंशत्युपचं पञ्चमं सूक्तं बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञायज्ञा द्वयधिका शंयुस्त्वनपाणिकं पृथिसूक्तं प्रगाथी बृहती महासतोबृहती महाबाहृतर्बाहृती प्रगाथाविष्यामेत्यः काकुभः प्रगाथः पुरउणिग्वृहृत्स्यतिजगतीति मारुत्योऽन्त्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवताः काकुभः प्रगाथः पुरउणिग्वृहृतीति पौण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्यानुष्टुप्^२ छावाभूम्योर्वा पृथेर्वा' इति । 'यज्ञायज्ञा वः' इत्येवा बृहती । 'तृतीयो द्वादशकः^३' इति^४ तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृहती । 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती' इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृहती षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्तमी महाबृहती । अष्टाक्षरास्त्रयः पादा एको द्वादशाक्षरः सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहती । अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्याः । एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृहती त्रयोदशी पुरउणिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउणिक् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्याः पञ्च मरुहेवताकाः । त्रयोदश्यादीनां तिसृणां लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवताः । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउणिक् एकोनविंशी बृहती । षोडश्यादीनां चतसृणां पूषा देवताः । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंशेकविंशोः 'पृथिसूक्तम्' इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृथिवेवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृथिवेवत्या छावाभूमिदेवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आग्निमास्ते 'यज्ञायज्ञा वः' इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । सूत्रितं च— 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथी स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञायज्ञा । वः । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।

प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु वदक्षसे प्रवृद्धाय वअग्नये वगिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्यः । यूयं च स्तोत्रं कुरुत । वयमम् अपि तमभिः प्र वशंसिषम्^५ ॥ 'प्रसमुपोद्ः पादपुरणे' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपुरणार्था । व्यस्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशंसाम । कीदृशम् । वअमृतं मरणरहितं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रशं जातधनं वा मित्रं वन सखिभूतमिव वप्रियम्

१. ख-झ-न-भ-य-व्याकृतानि तत्र; ज-त-व्याकृतानि । २. ज-त-न-र-श-नुष्टुप्मारुत्योऽन्त्या । ३. ख-झ-त-१-न-भ-द्वादशको अष्टकेति; ज-त-२-र-द्वादशका त्र्य(अ-र)ष्टकेति । ४. ख-ज-झ-त-न-भ-र-प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । ध्यत्ययेन स्वमित्यस्य वसादेशः । अग्रये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् । चशब्दः 'चण्' इति निपातश्लेषे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-
वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितण्यथात् लटि रूपम् । घणा योगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रति-
षेधः ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्वं यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्षयसि चेत् वय-
मपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।

भुवद्वाजेष्वविता भुवद्बुध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सः । हिन । अयम् । अस्मद्युः । दाशेम । हव्यदातये ।

भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । बुधः । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जः अन्नस्य बलस्य वा नपातं पुत्रं प्र शंसिषमित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्यर्थः । हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थे । सः खलु अयम् अग्निः अस्मद्युः अस्मान् कामयमानो भवति । वयं च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्रये दाशेम हवींषि दद्याम । स चाग्निः वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता बुधः वर्षकक्षास्माकं भुवत् भवतु । उत अपि च तनूनां तनयानामस्मत्पुत्राणां च त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।

अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजरः । महान् । विभासि । अर्चिषा ।

अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिभिः । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्षिता कामानां वृष्टेः कर्ता वा अजरः जरारहितः महान् गुणैरधिकः पूर्वभूतस्त्वम् अर्चिषा दीप्त्या विभासि हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्तये अजस्रेण अविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् भृशं दीप्यमानस्त्वं सुदीतिभिः सुदीप्तिभिः सु दीदिहि सुधु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।

अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वस्व ॥ ४ ॥

महः । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दंसना ।

अर्वाचः । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने स्वं महः महतः देवान् यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भिः पूजयसि । अतोऽस्माकमपि यज्ञे आनुषक् अनुषकं संततं यथा भवति तथा यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रज्ञया उत अपि च दंसना कर्मणा च । सीम् इति परिग्रहार्थीयः । तान् सर्वान् देवान् अर्वाचः अस्मदभिमुखान् कृणुहि कुरु अवसे अस्मद्वक्षणार्थम् । तथा वाजा वाजान् हविलक्ष-

पाण्यन्तानि वरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । वउत अपि च त्वमपि ववंस्व । तुभ्यं प्रप्तानि हवींषि संभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।

सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आपः । अद्रयः । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।

सहसा । यः । मथितः । जायते । नृभिः । पृथिव्याः । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

वआपः वसतीवर्याख्याः वअद्रयः प्रावाणः ववना वनानि काष्ठानि च वऋतस्य यज्ञस्योद्-
कस्य वा वगर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमानं वयम् अग्निं वपिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आपः समुद्रिया अद्रयो
मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदाघरूपेण वर्तमानं यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । वयः
चाग्निः वनृभिः नेतृभिर्ऋत्विग्भिः वसहसा बलेन वमथितः सन् वपृथिव्या वअधि भूमेरुपरि वसानवि
समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे वजायते प्रादुर्भवति स एवं वंस्त्रेत्यन्वयः । यद्वा । ‘ यः पप्रौ ’ इत्य-
नया संबन्धः ॥ ॥ १ ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।

तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरूपो वृषा श्यावा अरूपो वृषा ॥ ६ ॥

आ । यः । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।

तिरः । तमः । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुषः । वृषा ।

आ । श्यावाः । अरुषः । वृषा ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वभानुना दीप्या वउभे वरोदसी छावापृथिव्यौ वआ वपप्रौ आपूरयति सः
वधूमेन वदिवि अन्तरिक्षे वधावते गच्छति । धूमो हि मेघारमना परिणतः सन् अन्तरिक्षे गच्छति ।
कार्यकारणयोरभेदविवक्षया^१ तद्गमनमन्नावुपचर्यते^१ । अपि चायम् वअरुषः आरोचमानः ववृषा वर्धिता
कामानामेवंगुणकोऽग्निः वश्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु वऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु वतमः
अन्धकारं तिरस्कृत्य वआ समन्तात् वददृशे दृश्यते । वश्यावाः श्याववर्णा रात्रीश्च वआ तिष्ठति ।
वअरुषो ववृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरे अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठय रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥७॥

बृहत्ऽग्निः । अग्ने । अर्चिऽग्निः । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।

भरत्ऽवाजे । समऽइधानः । यविष्ठय । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि ।

द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे वदेव दानादिगुणयुक्त वयविष्टय युवतम वसुक्र वीस वअग्ने वसुक्नेण निर्मलेन वशोचिवा तेजसा वभरद्वाजे अस्मद्गातरि वसमिधानः समिष्यमानस्त्वं वबृहन्निः महन्निः वअग्निभिः तेजोभिः वनः अस्मदर्थं वरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा वदीदिहि दीप्यस्व । तथा वपावक हे शोधकामे वयुम्त घोटमानेन* च युक्तं यथा भवति तथा वदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।

शतं पुर्भिर्यविष्ठ पाह्वंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासांम् । गृहऽपतिः । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।

शतम् । पूऽभिः । यविष्ठ । पाहि । अंहसः । सम्ऽपुद्धारंम् । शतम् । हिमाः ।

स्तोतृभ्यः । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वत्वं वमानुषीणां मनोरपत्यभूतानां वविश्वासां सर्वासां वविशां प्रजानां वगृहपतिः वअसि गृहस्वामी भवसि । हे वयविष्ठ युवतमाग्ने अतस्त्वं वशतं वहिमाः शतं हेमन्तान् संवत्सरान् वसमेद्धारं त्वां सम्यगिच्छं कृतवन्तं मां वशतं शतेन शतसंख्याकैः वपूभिः पालनैः वअंहसः पापात् आहन्तुः शत्रोर्वा वपाहि रक्ष । वये वच वस्तोतृभ्यः वददति धनं तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । चित्रः । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।

अस्य । रायः । त्वम् । अग्ने । रथीः । असि । विदाः । गाधम् । तुचे । तु । नः ॥ ९ ॥

* हे वसो वासक वअग्ने वचित्रः दर्शनीयः वत्वम् वऊत्या रक्षया सह वराधांसि धनानि वनः अस्मभ्यं वचोदय प्रेरय । वअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य* वरायः धनस्य वत्वं वरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अतः कारणत् अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपि च वनः अस्माकं वतुचे । अपत्य-नामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये वगाधं प्रतिष्ठां वतु क्षिप्रं वविदाः लम्भय ॥

पर्षिं तोकं तनयं पृत्भिष्णुमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

अग्ने हेळांसि दैव्यां युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पर्षिं । तोकम् । तनयम् । पृत्ऽभिः । त्वम् । अदब्धैः । अप्रयुत्वऽभिः ।

अग्ने । हेळांसि । दैव्यां । युयोधि । नः । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

१. ज्ञ-घोटनेन । *न-‘वाजपेये आमिमास्ते त्वं नश्चित्र इति प्रगाथः स्तोत्रियः। चित्रवतीषु केस्तुवीरं- स्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसात्रः स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व. श्री. ९.९) इति हि सूत्रितम्’ इत्यधिकम् । २. ख-भ-र-दृश्यमानस्य ।

हे ऽअग्ने ऽस्वम् ऽअद्वैः केनाप्यहिंसितैः ऽअप्रयुत्वभिः । यौतिरत्र पृथग्भावार्थः । अपृथग्भूतैः संहतैः ऽपतृभिः पालनसाधनैः ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं पौत्रं च ऽपि पाल्य । ऽद्वैत्या देवसंबन्धीनि च ऽद्वैत्वांसि क्रोधान् ऽनः अस्मत्तः ऽयुयोधि पृथक्कुरु । ऽअदेवानि मनुष्यसंबन्धीनि ऽच ऽद्वैत्वांसि हिंसनानि चास्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

आ । सखायः । सत्रःऽदुघाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वचः ।

सृजध्वम् । अनपस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे ऽसखायः समानस्थाना अध्वर्यवः ऽसबर्दुघाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूतस्य पयसो दोग्ध्रीं ऽधेनुं गाम् ऽआ ऽअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्तु । केन साधनेन । ऽनव्यसा नवीयसा नवतरेण ऽवचः वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् ऽअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपबाध्यां तां धेनुम् ऽउप ऽसृजध्वम् । वस्सेनोपसृष्टां कुरुत । मरुहेवत्यस्वात् मरुतां यागाय पयो दोग्धुमिति शेषः । अथवा मरुतां माता पृथ्ग्याख्या माध्यमिका वाक् धेनुः । हे सखायः स्तोतारः सबर्दुघां मरुज्जनहेतुभूतस्य^१ पयसो दोग्ध्रीं धेनुं पृथ्गि नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत । अनपस्फुरामनपबाधनीयां तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां माता किमु वक्तव्यं तेषां माहात्म्यमिति मरुस्तुतिः ॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुन्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । श्रवः । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुन्नैः । एवयावरी ॥ १२ ॥

ऽया धेनुः ऽअमृत्यु अमरणहेतु ऽश्रवः अन्नं पयोलक्षणं ऽमारुताय मरुसंघाय ऽधुक्षत अधुक्षत्^१ । कीदृशाय । ऽशर्धाय प्रसहनशीलाय ऽस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । ऽया च ऽपुराणां क्षिप्रकारिणां ऽमरुतां ऽमृळीके सुखे तत्परा वर्तते । ऽया च ऽसुन्नैः सुखैर्हेतुभूतैः ऽएवयावरी एवैर्गन्तुभिरश्वैर्मध्यम-स्थानैरुदकैर्वा^२ सह यान्ती^३ अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलैः सहागच्छन्ती^४ तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वयः । अत्रापि पूर्ववत् मरुस्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्स्वाजाय । अवं । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वदोहसम् । इषम् । च । विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः ऽभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे ऽद्विता द्वितयम् ऽअव ऽधुक्षत^६ । किं तत् द्वितयम् । ऽधेनुं ऽच गां च ऽइषं ऽच अन्नं च । कीदृशीं धेनुम् । ऽविश्वदोहसं विश्वस्य व्यासस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् । कीदृशमन्नम् । ऽविश्वभोजसं सर्वेषां भोगपर्याप्तम् ॥

१. ख-मरुयजन^० । २. ज्ञ-त-अधुक्षत । ३. ख-भ-^०मध्यस्थानै^० । ४. ख-भ-याति; झ-श-यान्ति । ५. ख-भ-सहागच्छति; झ-श-सहागच्छन्ति । ६. ज्ञ-धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।

अर्यमणं न मन्द्रं सूप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । वः । इन्द्रम् । न । सुक्रतुम् । वरुणम्ऽइव । मायिनम् ।

अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सूप्रभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण वतं तादृशं ववः त्वां वस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । व आदिशे आदेशनाय धनानामतिस्वर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । व इन्द्रं व न इन्द्रमिव व सुक्रतुं सुकर्माणं व वरुणमिव व मायिनं मायावन्तं प्रज्ञावन्तम् व अर्यमणं व न अर्यमणमिव व मन्द्रं स्तुत्यं व विष्णुं व न विष्णुमिव व सूप्रभोजसं प्रसूषधनम् । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वर्ष्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।

सं सहस्रा कार्षिचर्षणिभ्य आं आविर्गूळ्हा वसु करत्सुवेदा नो वसु करत् ॥ १५ ॥

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।

सम् । सहस्रा । कार्षित् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूळ्हा । वसु । करत् ।

सुवेदा । नः । वसु । करत् ॥ १५ ॥

नेति संप्रत्यर्थे । व न संप्रति इदानीं व त्वेषं दीप्तं व तुविष्वणि बहुस्वनम् व अनर्वाणम् अप्रत्युतं शत्रुभिरनभिगतं व पूषणं पोषकं व मारुतं मरुत्संघरूपमीदृशं व शर्धः बलं स्तौमीति शेषः । स च मरुद्गणः व यथा येन प्रकारेण व शता शतसंख्याकानि धनानि व सं सहैव व चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्योऽस्मभ्यं व कार्षित् कुर्यात् । आकारः समुच्चये । यथा वा व सहस्रा सहस्रसंख्याकानि धनानि च व सं सहैव कार्षित् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वयः । अपि च स मरुद्गणः व गूळ्हा गूढानि संवृतानि व वसु वसूनि धनानि व आविः व करत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा व वसु वसूनि धनानि व सुवेदा सुलभानि च व नः अस्माकं व करत् करोतु । यदा तु लिङ्गादियं पौष्णी तदा मारुतं शर्ध इव त्वेषं पूषणं पोषकमेतत्संज्ञं देवं स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नूपं द्रव शंसिषं नु ते अपिकूर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥ १६ ॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शंसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे ।

अघाः । अर्यः । अरातयः ॥ १६ ॥

हे व पूषन् व मा माम् व आ व द्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे व आघृणे आगतदीप्ते व अघाः आहन्त्रीः व अर्यः अरीरभिगन्त्रीः व अरातयः शत्रुभूताः प्रजाः व उप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवतिः बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजां पशून्यजमानस्योप दोद्राव' (तै. सं. १. ५. १. ४) इति ॥ अहं च व ते तव व अपिकूर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थितः सन् व नु क्षिप्रं व शंसिषं प्रशांसामि ॥ ॥ ३ ॥

मा काकम्बीरमुद्ग्रहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।

मोत स्रो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत । वृहः । वनस्पतिम् । अशस्तीः । वि । हि । नीनशः ।

मा । उत । सूरः । अहरिति । एव । चन । ग्रीवाः । आदधते । वेरिति वेः ॥ १७ ॥

ऋषिः पुत्रपौत्रसहितमारमानं बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्^१ तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पूषन्
 वकाकम्बीरं काकानां भतारं वनस्पतिं वृक्षं वमा वउद्ग्रहः उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादिभिः
 सखीभूतैरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रितं मां मा हिंसीरित्यर्थः । हिशब्दश्चार्थः । अशस्तीः अशंसनीया
 अशंसनीयस्य दुःखस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूताः प्रजाः वि नीनशः वि विनाशाय च । उत^२
 अपि च^३ वसूरः प्रेरकः शत्रुः एव एवं वमा वहः अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसंबन्धात्
 आख्यातस्योदात्तवशाच्च अधुतोऽपि यथेतद्वाक्ये^४ अध्याह्रियते ॥ ग्रीवाः । गिरन्त्यन्तरवस्थापयन्ति
 बभ्रन्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधाः वेः पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि वादधते
 भूम्यां निदधते तैश्च निहितैः पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायैः^५ शत्रुमा हार्षीदित्यर्थः ॥

दृतेरिव तेऽवृकर्मस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥ १८ ॥

दृतेःऽश्व । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।

अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतः । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतः ॥ १८ ॥

हे पूषन् एते तव सख्यं सखित्वम् अवृकं बाधकरहितं^१ सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माकम्
 वस्तु सर्वदा भवतु । दृतेरिव । यथा दृतेस्वदीयं सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो दृतिः ।
 वच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संछिद्रस्य दधन्वतः दधिमतः सुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्वत
 इति दध्नाऽधिकत्वद्योतनार्थः । इदृशो दृतिः सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखायो
 भवेमेष्टुपिराशास्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।

अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

परः । हि । मर्त्यैः । असि । समः । देवैः । उत । श्रिया ।

अभि । ख्यः । पूषन् । पृतनासु । नः । त्वम् । अवा । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे पूषन् मर्त्यैः मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः परः परस्तान् स्थितः असि । श्रिया संपदा
 देवैरुत सर्वैर्देवैश्च समः समानोऽसि । अतः त्वं पृतनासु संप्राप्तेषु वनः अस्मान् अभि ख्यः
 अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या^१ विलोक्य^२ । यथा पुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान् ररक्षिष्य एवं
 नूनम् अद्येदानीम् अव अस्मान् रक्ष ॥

१. ख-झ-न-भ-श-निरूपयन् । २. झ-झ-त-न-य-र-श-मोत मा च । ३. झ-यथेत्युत्तरवाक्ये;
 त-यथेत्येतरवाक्ये । ४. घ-बाधनोपायैः । ५. घ-श-बाधरहितम् । ६. ख-भ-अनुग्रहबुद्ध्या ।
 ७. ख-झ-भ-र-विलोक्य नास्ति । ८. श-मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धृतयः प्रणीतिरस्तु सूनुता ।

देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धृतयः । प्रऽनीतिः । अस्तु । सूनुता ।

देवस्य । वा । मरुतः । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यवः ॥ २० ॥

हे वधृतयः कम्पयितारः प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः वमरुतः सा वसूनुता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् प्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । देवस्य वा मर्त्यस्य मनुष्यस्य वा ईजानस्य इष्टवतः उभयविधस्य पुरुषस्य वामी प्रज्ञस्ता या वाक् वामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीतिः प्रणेत्री सा सूनुतेत्यन्वयः । प्रणीतिरस्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।

त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥ २१ ॥

सद्यः । चित् । यस्य । चर्कृतिः । परि । द्याम् । देवः । न । एति । सूर्यः ।

त्वेषम् । शवः । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुतः । वृत्रहम् । शवः ।

ज्येष्ठम् । वृत्रहम् । शवः ॥ २१ ॥

वयस्य च मरुद्गणस्य चर्कृतिः कर्म सद्यश्चित् सद्य एव द्यां परि एति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते देवो न देवो द्योतमानः सूर्यः इव तादृशगणात्मकाः वमरुतः त्वेषं दीप्तं नाम शत्रूणां नमयित् वयज्ञियं यज्ञाहं शवः बलं दधिरे अधारयन् । तच्च शवः बलं वृत्रहं वृत्रादेरसुरस्य हन्तु भवति । तच्च वृत्रहं शवः ज्येष्ठे सर्वेभ्यः प्रज्ञस्ततमं भवति ॥

सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।

पृथ्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौः । अजायत । सकृत् । भूमिः । अजायत ।

पृथ्याः । दुग्धम् । सकृत् । पयः । तत् । अन्यः । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

सकृद् सकृदेव द्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पद्येव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौरजायते^१ । भूमिः च सकृत् एव अजायत । पृथ्याः मरुतां मातुर्गोः पयः च सकृत् एकवारमेव दुग्धं यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । 'पृथिव्यै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एवं पृथिरपि सकृदुत्पद्येते पयसा मरुतोऽजीजनत् । तत् ततः परम् अन्यः पदार्थः नानु जायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ॥ ४ ॥

१. ख-तादृशा एवंगुणात्मकाः; श-तादृशी मरुद्गणात्मकाः । २. ख-एतच्च । ३. य-पुनरस्याम् । ४. ख-भ-य-र-द्यौर्न जायते ।

‘स्तुषे जनम्’ इति पञ्चदशत्वं षष्ठं सूक्तं भारद्वाजस्य ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । अग्न्या षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्चा ह वैश्वदेवं ह शक्यन्तम्’ इति । द्यूळ्हे दशरान्ने पञ्चमेऽहनीदं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ऋभुर्विभ्वा रतुषे जनमिति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । आद्या महानाङ्गीव्रते जप्या ॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीभिर्मित्रावरुणा सुम्रयन्ता ।

त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १ ॥

स्तुषे । जनम् । सुव्रतम् । नव्यसीभिः । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । सुम्रयन्ता ।

ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । सुक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ॥ १ ॥

वसुव्रतं सुकर्माणं वजनं दैव्यं जनं देवसंघं नव्यसीभिः नवतराभिः वगीभिः स्तुतिभिः वस्तुषे अहं स्तुवे । तथा मित्रावरुणा । मित्रः प्रमतिष्वायको वरुणः पापास्त्रिवारयिता^१ । एतावपि देवी स्तौमि । कीदृशाँ । वसुम्रयन्ता सुम्रं सुखं स्तोतृणामिच्छन्तौ । वसुक्षत्रासः शोभनबलाः वते वरुणादयः सर्वे देवाः इह अस्मिन् यज्ञे आ वगमन्तु आगच्छन्तु । वते तादृशाः वक्षुवन्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृण्वन्तु च । अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्^२ । अत एव पूर्वं जनमिति सामान्यनिर्देशः ॥

विशोर्विश ईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरति युवत्योः ।

दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्वै ॥ २ ॥

विशःऽविशः । ईड्यम् । अध्वरेषु । अदृप्तऽक्रतुम् । अरतिम् । युवत्योः ।

दिवः । शिशुम् । सहसः । सूनुम् । अग्निम् । यज्ञस्य । केतुम् । अरुषम् । यजध्वै ॥ २ ॥

विक्रोविशः सर्वस्याः प्रजायाः अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यम् ऋत्विग्भिः स्तुत्यम् अदृप्तक्रतुं दर्पणहितकर्माणम् अमृदप्रश्नं वा युवत्योः छावापृथिव्योः अरतिम् अभिगन्तारम् अयं स्वामिनं दिवः शुलोकस्य शिशुं पुत्रम् । ‘दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः’ (क्र. सं. १०.४५.१) इति निगमः । यद्वा । दिवः स्तोतुः पुत्रभुतम् । तथापि निगमो भवति—‘एवं पुत्रो भवति यस्तेऽविधत्’ (क्र. सं. २. १. ९) इति । सहसः बलस्य सूनुं पुत्रं यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकम् अरुषम् आरोचमानम् एवंगुणकम् अग्निं यजध्वै यष्टुम् । स्तुषे इत्यनुषज्यते । स्तुषे स्तुवे ॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तुभिरन्या पिपिशे सूरौ अन्या ।

मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्मं श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने ॥ ३ ॥

अरुषस्य । दुहितरा । विरूपे इति विरूपे । स्तुभिः । अन्या । पिपिशे । सूरः । अन्या ।

मिथःऽतुरा । विचरन्ती इति विचरन्ती । पावके इति ।

मन्मं । श्रुतम् । नक्षतः । ऋच्यमाने इति ॥ ३ ॥

१. ज्ञ-वैश्वदेवं निविद्धानम्; श-वैश्वदेवं हविर्धानम् । २. ज्ञ-त-पापानां निवारयिता । ३. ज्ञ-सर्वं देवता* ; झ-त-न-र-सर्वस्य देवता* ।

इयमहोरात्रयोः स्तुतिः । वरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य वदुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभागः क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितरावित्युच्येते । वरुषे शुक्रकृष्ण-
तया नानारूपे । तयोः वरुषा एका रात्रिः वस्तुभिः नक्षत्रैः वरुषे पिपिशे पिश्यते संश्लिष्यते । ' पिषा
भवयवे ' इति धातुः । वरुषा अहरात्मिका दुहिता वसूरः सूर्येण पिपिशे संश्लिष्यते । ते च नक्षत्रैः
सूर्येण चालंकृते भवत इत्यर्थः । वरुषस्तुरा परस्परं बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिमिवर्त्यते रात्र्या चाहरिति
परस्परं बाधः । अत एव वरुषन्ती विविधं पृथक् चरन्त्यौ वरुषके सर्वस्य शोधयिष्यौ । एवंभूते
अहश्च रात्रिश्च वरुष्यमाने अस्माभिः स्तुयमाने सत्यौ वरुषतं श्रोतव्यं वरुष मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं
वरुषतः व्यामुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रथि विश्ववारं रथप्राम् ।

द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविर्मियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्सरथिम् । विश्ववारम् । रथप्राम् ।

द्युतत्स्यामा । नियुतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ॥ ४ ॥

* वृहती महती वरुषा अस्मदीया स्तुतिः ववायुम् वरुष आभिमुख्येन वरुष गच्छतु ॥ उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ कीदृशं वायुम् । वृहद्रथि महाधने वरुषवारं विश्वैर्वरुणीयं संभजनीयं
वरुषां रथस्यात्मीयस्य प्रातारं पूरयितारम् । यद्वा । स्तोत्राणां रथं धनैः पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-
स्तुतिः । हे वरुष्यो प्रकर्षेण यद्यस्य वायो वरुषद्यामा प्रदीतयानः वरुष्युतः आत्मीयरथयोज्याः
वदवाः ताः वरुष्यमानः अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासां वदवानामीश्वरः वरुषः
क्रान्तदर्शी । एवंभूतः त्वं वरुषि मेधाविनं स्तोत्रारम् वरुष्यक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वरुषच्छदयदश्विनोर्यो रथो वरुषकमान्मनसा युजानः ।

येन नरा नासत्येष्यध्वै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

सः । मे । वरुषः । छदयत् । अश्विनोः । यः । रथः । वरुषकमान् । मनसा । युजानः ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यध्वै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

वरुषिनोः स्वभूतः वसः रथः वरुषे मदीयं वरुषुः शरीरं वरुषदयत् छादयतु । तेजसाच्छादयतु ।
वरुषो वरुषो वरुषकमान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमानः वरुषनसा मनोव्यापारमात्रेण वरुषयुजानः
अश्वैः संप्रयुज्यमानो भवति । हे वरुषा नेतारौ हे वरुषासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिका-
प्रभवौ वाश्विनौ वरुषेन रथेन वरुषतिः स्तोत्रगृहं वरुषनयाय पुत्राय वरुषने आरुषने तत्पित्रे स्तोत्रे वरुष
वरुष्यध्वै कामान् प्रापयितुं वरुषाथः गच्छथः स रथः इति पूर्वब्रान्धवः ॥ ॥ ५ ॥

* न- ' नियुतद्वायुदेवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रितं च-राये नु यं जज्ञतु रोदसी
मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व. श्री. ३. ८) इति ' इत्यधिकम् । १. न-त-न-र-संयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतुमप्यानि ।

सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्याः । पुरीषाणि । जिन्वतुम् । अप्यानि ।

सत्यश्रुतः । कवयः । यस्य । गीःऽभिः । जगतः । स्थातः । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

हे ऽपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू ऽवृषभा वृष्टेः कर्तारौ ऽपृथिव्याः । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षात्
 ऽअप्यानि आसप्त्यानि ऽपुरीषाणि पूरकाण्युदकानि ऽजिन्वतं प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मरुतः । हे
 ऽसत्यश्रुतः सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः ऽकवयः मेघाविनो मरुतः ऽयस्य स्तोतुः ऽगीर्भिः स्तुतिभिः
 यूयं स्तुता भवथ तस्य स्तोतुः ऽजगत् स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं प्राणिजातम् ऽआ ऽकृणुध्वम् आभिमुख्येन
 कुरुत । हे ऽजगतः ऽस्थातः । गणाभिप्रायमेकवचनम्^१ । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक^२ हे
 मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयायां सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या
 चित्रायुः पीपिवांसं सरस्वतः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । एकादशने सारस्वते पशावेषैव
 पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः' (आश्व.
 श्रौ. ३. ७) इति । आग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रायुः'
 (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।

आभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्राऽआयुः । सरस्वती । वीरपत्नी । धियम् । धात् ।

आभिः । अच्छिद्रम् । शरणम् । सजोषाः । दुःऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यंसत् ॥ ७ ॥

ऽपावीरवी शोधयित्री ऽकन्या कमनीया ऽचित्रायुः चित्रगमना चित्रान्ना वा ऽवीरपत्नी । वीरः
 प्रजापतिः पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवंभूता ऽसरस्वती ऽधियम् अस्मदीयं
 कर्म यज्ञाख्यं ऽधात् दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि च
 ऽग्नाभिः देवपत्नीभिः ऽसजोषाः सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्नाः गायत्र्यादीनि छन्दांसि । 'छन्दांसि वै
 ग्नाः' (तै. सं. ५. १. ७. २) इति श्रुतेः । तैः सह प्रीयमाणा ऽगृणते स्तुवते मद्भ्यम् ऽअच्छिद्रं छिद्र-
 रहितं ऽदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्यं ऽशरणं गृहं ऽशर्म सुखं च ऽयंसत् प्रयच्छतु ॥

एकादशने पीप्ये पशौ 'पथस्पथः' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—'पथस्पथः परिपतिं
 वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

पथस्पर्थः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानलर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथःऽपथः । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ।

सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्रऽअग्राः । धियंऽधियम् । सीषधाति । प्र । पूषा ॥ ८ ॥

पथस्पर्थः सर्वस्य मार्गस्य । परिपतिम् अधिपतिम् । अर्कम् अर्चनीयं पूषणं । कामेन काम्यमानेन फलेन । कृतः वशीकृतः स्तोता । वचस्या^१ स्तुत्या । अभ्यानट् अभ्यनुताम् । प्राप्नोतु । प्रः च । पूषा । नः अस्मभ्यं । शुरुधः शुचो रोधयित्रीः गाः । चन्द्राग्राः । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णशृङ्गाः । रासत् ददातु ॥ ' रा दाने ' । अस्माल्लेटि रूपम् ॥ तथा । धियंधियं सर्वमस्मदीयं कर्म स पूषा । प्र । सीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ ' प्रथमभाजम् ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—' प्रथमभाजं यज्ञसं वयोषां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम् ' (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

प्रथमभाजं यज्ञसं वयोषां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।

होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यज्ञसंम् । वयःऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।

होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्निः । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभाऽवा ॥ ९ ॥

प्रथमभाजं प्रथम उत्पत्तिकाल^१ एव विभक्तारं जन्तुनाम् । ' यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते ' (तै. सं. १. ५. ९. १) इति श्रुतेः । यज्ञसं यज्ञस्त्विनं । वयोषां वयसोऽन्नस्य हविलक्षणस्य धातारं धारयितारं यद्वा स्तोत्रभ्योऽन्नप्रदं । सुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वप्रदेशः पाणिः । शोभनपाणिकं । देवं दानादिगुणयुक्तं । सुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम् । शोभनदोर्दण्डम्^२ । ऋभ्वम् उरु भासमानं महान्तं वा । पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम् । तत्स्थानां । यजतं यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थः । सुहवं सुखेन ह्यतुं^३ शक्यम् । एवंभूतं । त्वष्टारं । होता देवानामाह्वाता । विभावा दीप्यमानः । अग्निः । यक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।

बृहन्तमृष्वमजरं सुषुन्नमृधग्धुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गीःऽभिः । आभिः । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।

बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुन्नम् । ऋधक् । हुवेम् । कविनां । इषितासः ॥ १० ॥

१. ज्ञ-त-वचस्या वचसा । २. घ-श-उषःकाले । ३. ज्ञ-त-र-श-सुगभस्ति शोभनदोर्दण्डम् ।

४ घ-ज्ञ-त-भ-श-आह्वातुम् ।

१ भुवनस्य भूतजातस्य २ पितरं पालयितारं ३ रुद्रम् । रुद्रं दुःखम् । तत्^१ द्रावयितारमीश्वरम्
 ४ आभिः ५ गीभिः स्तुतिभिः ६ दिवा अहनि हे स्तोतः ७ वर्धय । ८ अक्षौ रात्र्यां च तमेव ९ रुद्रं
 स्तुतिभिर्वर्धय । वर्धं च १० कविना प्राज्ञेन रुद्रेण ११ इषितासः प्रेरिताः^२ सन्तः १२ बृहन्तं महान्तम् १३ ऋष्वं
 दर्शनीयम् १४ अजरं जरारहितं १५ सुषुप्तं शोभनसुखमेवंगुणविशिष्टं रुद्रम्^३ १६ ऋधक् ऋद्धं समृद्धं यथा
 भवति तथा १७ हुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।

अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवानः । कवयः । यज्ञियासः । मरुतः । गन्त । गृणतः । वरस्याम् ।

अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्तः । इत्था । नक्षन्तः । नरः । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे युवानः नित्यतरुणाः १ कवयः प्राज्ञाः २ यज्ञियासः यज्ञार्हा एवंभूता हे ३ मरुतः ४ गृणतः
 स्तुवतः ५ वरस्यां वरणीयां स्तुतिं प्रति ६ आ ७ गन्त आगच्छत । अपि च हे ८ नरः नेतारो मरुतः
 ९ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण १० वृधन्तः वर्धमानाः । यद्वा इत्था अनुग्रान्तरिक्षे ११ नक्षन्तः व्यामुवन्तः
 १२ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मयः । ते यथा शीघ्रं नभस्तलं^४ व्यामुवन्ति तद्वत् । यद्वा ।
 १३ ऋषय एवाङ्गिरसः । तद्वच्छीघ्रगामिनः । एवंभूता यूयम् १४ अचित्रं १५ चित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैविद्यो
 देशश्चित्रम्^५ । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिविद्युक्तमपि देशं १६ जिन्वथ वृष्टया तर्पयथ । १७ हि इति पूरणः ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।

स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । युथाऽइव । पशुऽराक्षिः । अस्तम् ।

सः । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृभिः । न । नाकम् । वचनस्य । विपः ॥ १२ ॥

१ वीराय विक्रान्ताय विविधं शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय २ प्र ३ अज हे स्तोतः स्तुतिं प्रगमय ।
 तथा ४ तवसे बलिने^१ ५ तुराय क्षिप्रगमनाय^२ च तस्मै गणाय ६ प्र अज । तत्र इष्टान्तः । ७ पशुरक्षिः
 पशुपालकः ८ यूथेव । स यथा गोयूथानि सायंकाले ९ अस्तं गृहं शीघ्रं गमयति तद्वत् शीघ्रं स्तुतिं
 प्रेरयेत्यर्थः । १० सः च मरुद्गणः ११ वचनस्य वक्तुः १२ विपः विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुः १३ श्रुतस्य ॥
 क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुतं श्रोतव्यं स्तोत्रं १४ तन्वि
 आत्मीये शरीरे १५ पिस्पृशति स्पर्शयतु । संश्लेषयतु । तत् स्तोत्रं हृद्गतं भवत्वित्यर्थः । स्वर्शने इष्टान्तः ।
 १६ स्तृभिर्न १७ नाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति संश्लेषयति तद्वत् ॥

१. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-तस्य । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-प्रेषिताः प्रेरिताः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तं रुद्रम् ।
 ४. ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-नभस्थलम् । ५. ख-घ-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-श-देशश्चित्रः । ६. ख-घ-भ-बलाय;
 श-बले । ७. ख-घ-भ-श-क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।

तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा ३ तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । वि॒ऽममे । पार्थि॑वानि । त्रिः । चि॒त् । विष्णुः । मन॑वे । बा॒धि॒ताय॑ ।
तस्य॑ । ते । शर्म॑न् । उ॒प॒ऽदद्य॑माने । रा॒या । म॒दे॒म । त॒न्वा । तना॑ । च ॥ १३ ॥

वयः वविष्णुः वबाधिताय असुरैर्हिसिताय वमनवे प्रजापतये तदर्थं वपार्थिवानि पृथिव्यां संबद्धानि^१ वरजांसि लोकान् । त्रीँलोकानिति यावत् । वत्रिः वविममे । वचित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणैः^२ परिमितवान् । हे विष्णो वतस्य तादृशस्य वते तव । तृतीयायं षष्ठी । ईदृशेन त्वया उपदद्यमाने अस्मभ्यं दीयमाने वशर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमानाः सन्तो वयं वराया धनेन वतन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च वतना तनयेन पुत्रेण वच वमदेम मोदेम । हृष्टा भवेम^३ ॥

तन्नोऽर्हिर्बुध्न्यो अद्भिरकैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।

तदोषधीभिर्भि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । नः । अर्हिः । बु॒ध्न्यः । अ॒त्ऽभिः । अ॒कैः । तत् । पर्व॑तः । तत् । स॒वि॒ता । चनः । धा॒त् ।
तत् । ओष॑धीभिः । अ॒भि । रा॒ति॒ऽसाचः॑ । भगः । पुरं॑ऽधिः । जि॒न्व॒तु । प्र । रा॒ये ॥ १४ ॥

वुध्न्यः । बुध्नन्तरिक्षम् । तत्र भवः वहिः । एत्यन्तरिक्ष इत्यहिः । उक्तं च—‘अहिरयना-देत्यन्तरिक्षे’ (निरु. २. १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवः वअकैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः स्तुयमानः सन् वनः अस्मभ्यं वतत् लोके प्रसिद्धं वचनः अन्नम् वअद्भिः उदकैः सार्धं वधात् दधातु विदधातु । प्रयच्छतु । वपर्वतः पूरयिता । ‘पर्व पूरणे’ इति धातुः । यद्वा । पर्ववद्भ्रं पर्वतः । तद्वा । पर्वतस्य गिरेः शत्रुरिति वा पर्वतः । स च वतत् चनो दधातु । तथा वसविता प्रेरको देवश्च वतत् चनो दधातु । अपि च वरातिषाचः । राति दानं सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवाः । ते च वओषधीभिः । ओषः पाकः आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमाषाद्याः । ताभिः सार्धं वतत् अन्नम् वअभि प्रयच्छन्तु । तथा वपुरंधिः बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा वभगः भजनीय एतस्संज्ञो देवश्च वराये धनार्थं वप्र वजिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयि रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।

क्षयं दाताजरं येन जनान्त्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम्

विश आदेवीरभ्यश्रवाम ॥ १५ ॥

नु । नः । र॒यिम् । र॒थ्यम् । च॒र्ष॒णि॒ऽप्राम् । पु॒रु॒ऽवी॒रम् । म॒हः । ऋ॒तस्य॑ । गो॒पा॒म् ।
क्षय॑म् । दा॒त् । अ॒जर॑म् । येन॑ । जना॑न् । स्पृ॒धः । अ॒दे॒वीः । अ॒भि । च॒ । क्र॒मा॒म् ।
वि॒शः । आ॒ऽदे॒वीः । अ॒भि । अ॒श्र॒वा॒म् ॥ १५ ॥

१. ख-ज्ञ-पृथिव्यां संबन्धान्; घ-पृथिव्यां संबद्धान्; ङ-त-र-पृथिव्यां संबद्धानि; न-य-पृथिव्या संबद्धान्; भ-पृथिव्यां संबद्धान्; श-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ख-ज्ञ-न-भ-य-क्रमणैः । ३. ख-ज्ञ-त-भ-य-र-स्म भवेम; न-संभवेम ।

हे सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यं वरयि धने वक्ष्यं गृहं च वदात प्रयच्छत । कीदृशं रयिम् । वरथ्यं रथसंबन्धिनम् । रथयुक्तमित्यर्थः । चर्षणिग्राम् । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां पूरयितारं वपुस्वीरम् । वीर्यांजायन्त इति वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्वीरैरुपेतम् । महः महतः व्रतस्य यज्ञस्य वगोपां रक्षकम् । दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते । 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति वचनात् । कीदृशं क्षयम् । वअजरं जरारहितम् । येन रयिणा क्षयेण च वजनान् शत्रून् स्पृष्टः स्पर्धमानाः वअदेवीः अदेवसंबन्धिनीः आसुरीः सेनाः वच वअभि वक्रमाम अभिभवेम । तथा वआदेवीः । अगता देवा यासु हविः स्वीकारार्थं ता आदेव्यः । तादृशीश्च विशः प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च वअभ्यभवाम अभिप्राप्तवाम तादृशं धनं गृहं च दातेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'हुवे वः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तमृजिश्चन आर्यं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम् । 'हुवे वः' इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः ॥

हुवे वो देवीमदिति नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम् ।

अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातृन्देवान्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे । वः । देवीम् । अदितिम् । नमःऽभिः । मृळीकार्यं । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् ।

अभिक्षदाम् । अर्यमणम् । सुशेवम् । त्रातृन् । देवान् । सवितारम् । भगम् । च ॥ १ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मातरं देवीं द्योतमानाम् अदितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्संज्ञां देवतां वमृळीकाय सुखार्थं नमोभिः नमस्कृतेः स्तोत्रैर्वा हुवे ह्वयामि । स्तौमि । तथा ववरुणं वारकं मित्रं प्रमीतेखायकं देवम् अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे । तथा वअभिक्षदाम् । क्षदिर्हि साकर्मा । अभिक्षत्तारं शत्रूणां हिसितारं सुशेवं सुसुखम् अर्यमणं च नमोभिर्हुवे । सवितारं भगं च नमोभिर्हुवे । किं बहुना त्रातृन् पालयितृन् सर्वांन् देवान् नमोभिः स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्यं दक्षपितृननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान् ।

द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिषः । सूर्यं । दक्षऽपितृन् । अनागाऽस्त्वे । सुऽमहः । वीहि । देवान् ।

द्विऽजन्मानः । ये । ऋतऽसापः । सत्याः । स्वःऽवन्तः । यजताः । अग्निऽजिह्वाः ॥ २ ॥

हे सुमहः शोभनदीप्ते सूर्यं सर्वस्य प्रेरकं दक्षपितृन् । दक्षः पितामहो^२ येषां ते दक्षपितरः । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रं ब्रूते । यथा—'अहं पितृन्सुविदत्रां अविस्सि' (ऋ. सं. १०. १५. ३) इति । एषां दक्षपितृत्वं च 'अदितिर्हजनिष्ट' (ऋ. सं. १०. ७२. ५) इति मन्त्रादवगम्यते । ईदृशान् सुज्योतिषः शोभनज्योतिष्कान् देवान् अनागास्त्वे अनपराधत्वे वीहिकामयस्व । यथास्माकमपराधं ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थः । ये देवाः द्विजन्मानः द्वयोर्लोक-योजायमानाः प्रादुर्भवन्तः व्रतसापः ऋतं यज्ञं स्पृशन्तः सत्याः अविताः सत्यवादिनो वा

वस्वर्धन्तः धनवन्तः वयजताः यष्टव्याः वअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । एवंभूता ये देवाः
सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वयः ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रौदसी शरणं सुषुम्ने ।

महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत । द्यावापृथिवी इति । क्षत्रम् । उरु । बृहत् । रोदसी इति । शरणम् । सुषुम्ने इति सुऽसुम्ने ।
महः । करथः । वरिवः । यथा । नः । अस्मे इति । क्षयाय । धिषणे इति । अनेहः ॥ ३ ॥

वउत अपि च हे वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वउरु विस्तीर्णं वक्षत्रं बलं वकरथः कुरुतम् ।
तथा हे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुषुम्ने सुसुखे युवां वबृहत् महत् वशरणं गृहं च करथः कुरुतम् ।
वमहः महत् ववरिवः धनं वनः अस्माकं वयथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थः । अपि च हे वधिषणे धारयिष्यौ
द्यावापृथिव्यौ वअनेहः पापराहित्यं च वअस्मे अस्माकं वक्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।

यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ । नः । रुद्रस्य । सूनवः । नमन्ताम् । अद्य । हूतासः । वसवः । अधृष्टाः ।
यत् । ईम् । अर्भे । महति । वा । हितासः । बाधे । मरुतः । अह्वाम । देवान् ॥ ४ ॥

वरुद्रस्य वसूनवः पुत्रा मरुतः वअद्य अस्मिन् काले वहूतासः आहूताः सन्तः वनः अस्मान्
प्रति वआ वनमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः । ववसवः वासधितारः वअधृष्टाः
अन्यैरहिंसिताः । वयत् यदा वईम् एनान् वमरुतः वदेवान् वअर्भे अल्पे वमहति प्रभूते ववा वबाधे
संग्रामे वहितासः निहिताः स्थिताः सन्तो वयम् वअह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वयः ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।

श्रुत्वा हवै मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष । येषु । रोदसी । नु । देवी । सिषक्ति । पूषा । अभ्यर्धयज्वा ।
श्रुत्वा । हवैम् । मरुतः । यत् । ह । याथ । भूमि । रेजन्ते । अध्वनि । प्रविक्ते ॥ ५ ॥

वयेषु मरुसु वरोदसी रुद्रस्य पत्नी वदेवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् वमिम्यक्ष वनु क्षिप्रं
संगच्छते । तथा वअभ्यर्धयज्वा स्तोतृनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृशः
वपूषा पोषको देवश्च वसिषक्ति यान् मरुतः सेवते । 'अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन् यजति' (निरु. ६.६)
इति यास्कः । हे वमरुतः ते यूयं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वश्रुत्वा वयद्ध यदा खलु वयाथ आगच्छथ
तदानीम् वअध्वनि मार्गे वप्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि वभूम भूतजातानि

वरेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तरं—' प्र वेपयन्ति पर्वतान्नि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ' (ऋ. सं. १. ३९. ५) इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्वं वीरं गिर्वेणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितुर्नवेन ।

श्रवदिद्ववमुप च स्तवानो रासद्राजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्वम् । वीरम् । गिर्वेणसम् । अर्चे । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरितुः । नवेन ।

श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवानः । रासत् । वाजाँ । उप । महः । गृणानः ॥ ६ ॥

हे वजरितः स्तोतः वस्यं तं प्रसिद्धं ववीरं वीर्यवन्तं विशेषेण शत्रूणामीरकं वा वगिर्वेणसं गिरां संभक्तारमेवंविधम् वइन्द्रं वनवेन अभिनवेन शोभनेन वब्रह्मणा स्तोत्रेण वअभि वअर्चे अभिष्टुहि । स च वस्तवानः स्तूयमानः सन् वहवम् अस्मदीयं स्तोत्रम् वउप वश्रवदित् उपश्रणुयादेव । अपि च वगृणानः स्तूयमान इन्द्रः वमहः महतः प्रभूतान् ववाजान् अज्ञानि वच वउप वरासत् प्रदेयात्^१ । यत एवमतः स्तुहीत्यर्थः ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धातं तोकाय तनयाय शं योः ।

यूयं हि घ्ना भिषजो मातृत्तमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आपः । मानुषीः । अमृक्तम् । धातं । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ।

यूयम् । हि । स्थ । भिषजः । मातृत्तमाः । विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । जनित्रीः ॥ ७ ॥

हे आपः वमानुषीः मनुष्यहिता यूयम् वअमृक्तम् अहिंसितम्^२ वओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्त्रम् । वतोकाय पुत्राय वतनयाय तपुत्राय^३ च वधात धत्त । प्रयच्छत । तथा वशं शमनमुप-द्रवाणां वयोः यावनं पृथक्करणं च पृथक्कर्तव्यानां^४ धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । वहि यस्मात् वयूयं वमातृत्तमाः मातृभ्योऽप्यधिकाः वभिषजः^५ वस्थ भवथ तस्मात् धातेरयन्वयः । कथं मातृभ्योऽप्यधिकं भैषज्यमस्तीत्यत^६ आह । विश्वस्य सर्वस्य वस्थातुः स्थावरस्य वजगतः जङ्गमस्य वजनित्रीः जनयिष्यो भवथ । अतो यूयं भिषजः स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।

यो दद्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । हिरण्यपाणिः । यजतः । जगम्यात् ।

यः । दद्रवान् । उषसः । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

वत्रायमाणः रक्षन् वहिरण्यपाणिः सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा वयजतः यष्टव्यः एवंभूतः वसविता प्रेरकः वदेवः वनः अस्मान् वआ वजगम्यात् आगच्छतु । वयः देवः वदद्रवान् धनवान्

१. ख-घ-भ-प्रदेयात् । २. ख-हिंसन्तम् ; घ-भ-श-अहिंसन्तम् । ३. ख-ज्ञ-न-भ-तस्सुताय । ४. ख-ज्ञ-न-भ-पृथक्कर्तव्यानां भयानाम् । ५. ख-घ-भ-भिषजः आरोग्यकर्तारः । ६. त-भैषज्यमास्त्रित्यत ।

वउषसो वन वप्रतीकम् उषसः प्रमुखमिव वदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वधार्याणि वरणीयानि धनानि^१ वव्युंते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वयः ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्त्याः ।

स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्त्याः ।

स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुवीरः ॥ ९ ॥

वउत अपि च हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्राग्ने वत्वम् वअद्य अस्मिन् काले वनः अस्मदीये वअस्मिन्नध्वरे यागे वदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् वआ ववृत्त्याः आवर्तय । आगमय । अपि च वअहं वते तव वरातौ धनस्य दाने वसदमित् सर्वदैव वर्तमानः वस्यां भवेयम् । तथा हे वअग्ने वतव वअवसा त्वदीयेन रक्षणेन वसुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च वस्यां भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।

अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीकै ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभिः । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।

अत्रिम् । न । महः । तमसः । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दुःऽइतात् । अभीकै ॥ १० ॥

वउत अपि च हे वविप्रा प्राज्ञौ वनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ वत्या तौ प्रसिद्धौ वयुवं युवां वधीभिः परिचरणकैः^२ कर्मभिरुपेतं वमे मदीयं वहवं स्तोत्रम् वअङ्ग क्षिप्रम् वआ वजग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च वमहः महतः वतमसः असुरकृतादन्धकारात् वअत्रिं वन यथात्रिमृषिम् वअमुमुक्तं मोचितवन्तौ स्थः हे वनरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि वअभीकै अभ्यक्ते प्राप्ते संग्रामे वदुरितात् दुःखात् शत्रुकृतात् वतूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ ॥ ९ ॥

ते नो रायो धुमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । नः । रायः । धुमतः । वाजवतः । दातारः । भूत । नृवतः । पुरुक्षोः ।

दशस्यन्तः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोजाताः । अप्याः । मृळतं । च । देवाः ॥ ११ ॥

हे वदेवाः वते यूयं वधुमतः दीप्तिमतः ववाजवतः बलयुक्तस्य वनृवतः नृभिः पुत्रादिभिरुपेतस्य वपुरुक्षोः बहुभिः कीर्तनीयस्य वरायः धनस्य वनः अस्मभ्यं वदातारो वभूत भवत । अपि च वदशस्यन्तः कामान् प्रयच्छन्तः वदिव्याः दिवि भवा आदित्याः वपार्थिवासः पृथिव्यां भवा वसवः वगोजाताः । गौः पृश्निमोध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुतः वअप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्राः^३ वच ते सर्वे यूयम् अस्मान् वमृळत सुखयत ॥

ते नो रुद्रः सरस्वती सजोषा मीळहुष्मन्तो विष्णुर्मूळन्तु वायुः ।

ऋभुक्षा वाजो दैव्यो विधाता पर्जन्यावाता पिप्यतामिषं नः ॥ १२ ॥

ते । नः । रुद्रः । सरस्वती । सजोषाः । मीळहुष्मन्तः । विष्णुः । मूळन्तु । वायुः ।

ऋभुक्षाः । वाजः । दैव्यः । विधाता । पर्जन्यावाता । पिप्यताम् । इषम् । नः ॥ १२ ॥

वमीळहुष्मन्तः वर्षणवन्तः वते देवाः वनः अस्मान् वमूळन्तु मूलयन्तु सुखयन्तु । के त इति चेदुच्यते । वरुद्रः वसरस्वती च वसजोषाः सह प्रीयमाणाः वविष्णुः ववायुः च वऋभुक्षाः । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सौधन्वनाः । तेषामाषो ऋभुश्च वाजः अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । वदैव्यः देवेभ्यो हितः वविधाता प्रजापतिश्च । अपि च वपर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ वनः अस्मभ्यम् वइषम् अन्नं वपिप्यतां वर्धयताम् ॥

उत स्य देवः सविता भगो नोऽपां नपादवतु दानु परिः ।

त्वष्टा देवेभिर्जनिभिः सजोषा द्यौर्देवेभिः पृथिवी समुद्रैः ॥ १३ ॥

उत । स्यः । देवः । सविता । भगः । नः । अपाम् । नपात् । अवतु । दानु । परिः ।

त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । सजोषाः । द्यौः । देवेभिः । पृथिवी । समुद्रैः ॥ १३ ॥

वउत अपि च वस्यः स यः प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यातः सः वसविता वदेवः वभगः च^१ वअपां वनपात् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्निः स च वनः अस्मान् वअवतु रक्षतु । कीदृशोऽपां नपात् । वदानु दातव्यं धनं वपरिः प्राता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आदृगमहन०' इति किनो लिङ्बन्धावात् 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तथा वदेवेभिः देवैः वजनिभिः तत्पत्नीभिश्च वसजोषाः सहप्रीतिः^२ वत्वष्टा च वदेवेभिः देवैः सह प्रीयमाणा वद्यौः च वसमुद्रैः सह प्रीयमाणा वपृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानघन्तु ॥

आग्निमास्ते 'उत नोऽहिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु देवानां परनी-रुशतीरवन्तु नः' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।

विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ १४ ॥

उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ।

विश्वे । देवाः । ऋतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । अवन्तु ॥ १४ ॥

वउत अपि च वअहिर्बुध्न्यः वनः अस्माकं स्तोत्रं वशृणोतु । वअजः जन्मरहितः । एकः असहाय एव पद्यते गच्छतीति वएकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च वपृथिवी वसमुद्रः च अस्मलीयं

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ऽऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः ऽहुवानाः अस्माभिराहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः ऽस्तुता ऽमन्त्राः मन्त्रणीया गुप्तं भाषितव्या मन्त्रप्रतिपाद्या वा ऽकविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिः ऋषिभिः^१ शक्यैः शंसिता ईदृशाः ऽविश्वे ऽदेवाः ऽभवन्तु अस्मान् रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

ग्रा हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरद्वाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

ग्राः । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूता । यजत्राः ॥ १५ ॥

एव एवं योऽहं देवान् स्तुतवान् ऽतस्य ऽमम ऋजिश्चनः ऽनपातः पुत्राः ऽभरद्वाजाः भरद्वाजगोत्रजाः^२ सुहोत्रादयः ऽधीभिः स्तोत्रैः ऽअर्कैः अर्चनसाधनैः ऽअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे ऽयजत्राः यष्टव्या देवाः ऽहुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः ऽवसवः^३ निवासयितारः ऽअधृष्टाः कैरप्यहिसिताः^३ एवंभूताः ऽविश्वे ते सर्वे यूयं ऽग्राः देवपत्न्यश्च ऽस्तुतासो ऽभूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

‘उदु त्यत्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्चन आर्यं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘उदु त्यवोळश श्युष्णिगनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचिं दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचिं । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत्ऽइता । वि । अद्यौत् ॥ १ ॥

एत्यत् तत् प्रसिद्धं ऽचक्षुः प्रकाशकं ऽमहि महत् विस्तृतं ऽमित्रयोः^४ ऽवरुणयोः^४ ऽप्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्^५ ऽअदब्धं रक्षोभिरर्हिसितं ऽशुचिं शुद्धं निर्मलं ऽदर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ऽऋतस्य आदित्यस्य ऽअनीकं तेजः ऽआ सर्वेषामभिसुखम् ऽउत् ऽएति उद्गच्छति । ऽउदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः ऽदिवः अन्तरिक्षस्य ऽरुक्मो ऽन भूषणमिव ऽव्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते^६ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-‘ऋषिभिः’ नास्ति । २. घ-श-‘गोत्रकाः’ । ३. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-य-र-अधृष्टाः शत्रुभिरहिसिता वसवो निवासयितारः । ४. ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः; श-मित्रयोः वरुणमित्रयोः प्रियमित्रयोः । ५. ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-श-अतिप्रियम्; य-इति प्रियम् । ६. ख-भ-प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।

ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नाभि चष्टे सूरौ अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।

ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

वयः सूर्यः वृत्रीणि त्रिसंख्यानि विदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँल्लोकान् वेद वे जानाति । एषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिनां देवानां वसुरुद्रादित्यात्मनां सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितमप्रशायमानं वज्जन्म जननं च यः विप्रः मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकारः पूरकः । २ वसूरः सूर्यः मर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि ऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि वृजिना वृजिनां शोभनानि कर्माणि च पश्यन् साक्षितया जानन् अभि चष्टे अभितः सर्वं जगत् प्रकाशयति तथा अर्यः स्वामी भूत्वा एवान् प्रासव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानर्दिति मित्रं वरुणं सुजातान् ।

अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ऊँ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अर्दितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुजातान्

अर्यमणम् । भगम् । अदब्धधीतीन् । अच्छ । वोचे । सधन्यः । पावकान् ॥३॥

हे देवाः महः महतः ऋतस्य यज्ञस्य गोपान् रक्षकान् वः युष्मान् स्तुषे स्तुवे । व इति पूरणः । तानेव देवानाह । अर्दितिम् अदीनां देवमातरं मित्रं वरुणं चैतान् सुजातान् शोभनजनानान् अर्यमणं भगं च अदब्धधीतीन् अर्दिसितकर्मणः सधन्यः धनसहितान् पावका विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् अच्छ वोचे अभिप्रश्र्वामीत्यर्थः ॥

रिशादसः सत्पतीरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातृन् ।

यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नृनादित्यान्याम्यर्दिति दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्पतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुवसनस्य । दातृन् ।

यूनः । सुक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नृन् । आदित्यान् । यामि । अर्दितिम् । दुवःऽयु ॥

रिशादसः रिशतां हिंसकानामसितृन् क्षेप्तृन् यद्वा रिशानां हिंसकानामसितृन् भक्षयितृन् सत्पती सतां पालयितृन् अदब्धान् अर्दिसितान् महः महतः राज्ञः राजमानानीश्वरान् वा सुवसन शोभननिवासस्य दातृन् यूनः निश्च्यतरुणान् सुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा क्षयः सर्वत्र निवसतः । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशानान् दिवः शुलोकस्य नृन् नेतृन् आदित्या अर्दितेः पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् दुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयुं दुवोऽसर्द परिचरणं कामयमानानाम् अर्दिति देवमातरं च यामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

द्यौः॑ ऽपि॒तः पृथि॑वि॒ मातर॑र्ध्रुग॒ग्ने भ्रात॑र्वसवो मृ॒ळता॑ नः ।

विश्व॑ आदित्या अदिते॒ सजोषा॑ अ॒स्मभ्यं॑ शर्म॒ बहुलं॑ वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौः । पि॒तरि॑ति । पृथि॑वि । मा॒तः । अ॒ध्रुक् । अ॒ग्ने । भ्रा॒तः । व॒सवः । मृ॒ळत॑ । नः ।

विश्वे॑ । आ॒दि॒त्याः । अ॒दि॒ते । स॒जोषाः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । बहु॒लम् । वि । य॒न्त ॥ ५ ॥

हे ऽपितः पितृस्थानीय ऽद्यौः शुलोक हे ऽमातः मातृस्थानीये ऽअध्रुक अदोग्नि ऽपृथिवि हे
 ऽभ्रातः भ्रातृस्थानीय ऽअग्ने हे ऽवसवः वासयितारो देवाः ते सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽमृळत
 सुखयत । हे ऽविश्वे ऽआदित्याः सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे ऽअदिते यूयं ऽसजोषाः संगता भूत्वा
 ऽअस्मभ्यं ऽबहुलम् अधिकं ऽशर्म सुखं विस्तृतं वा गृहं ऽवि ऽयन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो॒ वृकाय॑ वृ॒क्ये सम॑स्मा अघाय॒ते रीर॑धता यजत्राः ।

यूयं॑ हि॒ ष्ठा र॒थ्यो न॑स्त॒नूना॑ यूयं दक्ष॑स्य वच॒सो ब॒भूव ॥ ६ ॥

मा । नः । वृ॒काय॑ । वृ॒क्ये । स॒मस्मै॑ । अ॒घ॒ऽय॒ते । री॒र॒धत॑ । य॒जत्राः॑ ।

यू॒यम् । हि॑ । स्थ॑ । र॒थ्यः । नः॑ । त॒नूना॑म् । यू॒यम् । दक्ष॑स्य । वच॒सः । ब॒भूव ॥ ६ ॥

हे ऽयजत्राः यष्टव्या देवाः ऽनः अस्मान् ऽवृकाय हिंसकाय स्तेनाय ऽवृक्ये तस्य स्त्रिये च
 ऽमा ऽरीरधत मा वशं नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च ऽसमस्मै
 सर्वस्मै ऽअघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वशं नयत । ऽयूयं ऽहि यूयं खलु
 ऽनः अस्माकं ऽतनूनां शरीराणां ऽरथ्यः नेतारः ऽरथ भवथ । ऽयूयम् एव ऽदक्षस्य अस्मदीयस्य
 बलस्य ऽवचसः वाक्यस्य च नेतारः ऽबभूव^१ । अतः कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वयः ॥

मा व॒ एनो॑ अ॒न्यकृ॑तं भुजे॒म मा तत्क॑र्म वसवो॒ यच्च॑र्यध्वे ।

विश्व॑स्य॒ हि क्ष्य॑थ विश्व॒देवाः स्व॒यं रि॒पुस्त॑न्वै रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । वः । ए॒नः । अ॒न्यऽकृ॑तम् । भु॒जे॒म । मा । तत् । क॒र्म । व॒सवः॑ । यत् । च॑र्यध्वे ।

विश्व॑स्य । हि । क्ष्य॑थ । वि॒श्वऽदे॒वाः । स्व॒यम् । रि॒पुः । त॑न्वम् । रि॒रिषी॑ष्ट ॥ ७ ॥

हे देवाः ऽवः युष्माकं स्वभूता वयम् ऽअन्यकृतम् अन्यैः शत्रुभिः कृतमुत्पादितम् ऽएनः पापं
 ऽमा ऽभुजेम मा भुंक्षमहि । हे ऽवसवः वासयितारो देवाः ऽयत् येन कृतेन पापेन ऽवचर्यध्वे अस्मान्
 बाधध्वे । चयतिर्हिसाकर्मा । ऽतत् च पापं ऽमा ऽकर्म मा कार्म ॥ करोतेर्माङ्ङि लुङ्ङि 'मन्त्रे
 वस' इति श्लेलेर्लुक् ॥ हे ऽविश्वदेवाः सर्वे देवाः ऽविश्वस्य सर्वस्य जगतो यूयं ऽहि ऽक्षयथ ईश्वरा
 भवथ । अतः कारणात् अस्मदीयः ऽरिपुः शत्रुः ऽतन्वं स्वशरीरं ऽस्वयम् एव ऽरिरिषीष्ट^२ हिंस्यात् ।
 यथैवं भवति तथा कुरुतेति भावः ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-निवासयितारो । २. झ-न-बभूव बभूवथ; र-बभूवथ । ३. ख-घ-भ-श-
 मा रीरिषीष्ट ।

नम इदुग्रं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनो नमसा विवासे ॥ ८ ॥

नमः । इत् । उग्रम् । नमः । आ । विवासे । नमः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

नमः । देवेभ्यः । नमः । ईशे । एषाम् । कृतम् । चित् । एनः । नमसा । आ । विवासे ॥ ८ ॥

आस्तां तावद्देवानां माहात्म्यं तदीयो नमस्कारोऽपीरथमहाभाग इति ब्रुवाणः कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । √नम √इत् नमस्कार एव √उग्रम् उदूर्णबलं सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अतः √नमः नमस्कारम् √आ √विवासे परिचरामि । √नमः नमस्कार एव √पृथिवीमुत √धां धुलोकं च √दाधार धारयति । धावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठते । अतः √देवेभ्यः ईदृशं √नमः करोमि^१ । √एषां देवानां √नमः नमस्कारः √ईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृताः । √कृतं √चित् कृतमप्याचरितमपि √एनः पापं √नमसा नमस्कारेण √आ √विवासे । विवासे वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋतस्य वो रथ्यः पूतदक्षानृतस्य पस्त्यसदो अर्दब्धान् ।

ताँ आ नमोभिरुरुचक्षसो नृन्विश्वान्व आ नमे महो यजत्राः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । वः । रथ्यः । पूतऽदक्षान् । ऋतस्य । पस्त्यऽसदः । अर्दब्धान् ।

तान् । आ । नमःऽभिः । उरुऽचक्षसः । नृन् । विश्वान् । वः । आ । नमे । महः । यजत्राः ॥ ९ ॥

हे √यजत्राः यष्टव्या देवाः √वः युष्मदीयस्य √ऋतस्य यज्ञस्य √रथ्यः रंहितृन् नेतृन् √पूतदक्षान् शुद्धबलान् √ऋतस्य यज्ञस्य √पस्त्यसदः यज्ञसंबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् √अर्दब्धान् रक्षःप्रभृतिभिरहिंसितान् √उरुचक्षसः बहुदृष्टृन् √नृन् नेतृन् √महः महतः √तान् √विश्वान् सर्वान् √वः युष्मान् √आ आभिमुल्येन क्रियमाणैः √नमोभिः नमस्कारैः √आ √नमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठवर्चसस्त उ नस्तिरो विश्वानि दुरिता नयन्ति ।

सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निःऋतधीतयो वक्मराजसत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठवर्चसः । ते । ऊँ इति । नः । तिरः । विश्वानि । दुःऽइता । नयन्ति ।

सुऽक्षत्रासः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । ऋतऽधीतयः । वक्मराजऽसत्याः ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणाः √ते √हि ते खलु √श्रेष्ठवर्चसः प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अतः √त √उ त एव √नः अस्माकं √विश्वानि सर्वाणि √दुरिता^२ पापानि √तिरः तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा √नयन्ति नयन्तु । विनाशयन्तिवत्यर्थः । ये वरुणादयो देवाः √सुक्षत्रासः शोभनबलाः शोभनधना वा √ऋतधीतयः सत्यकर्माणः √वक्मराजसत्याः । वक्म वचनं स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजाः स्तोतारः । तेषु सत्या अवितायाः । एवंभूतास्ते हीर्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

ते न इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।

सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नः । इन्द्रः । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भगः । अदितिः । पञ्च । जनाः ।

सुऽशर्माणः । सुऽवसः । सुऽनीथाः । भवन्तु । नः । सुऽत्रात्रासः । सुऽगोपाः ॥ ११ ॥

वते^१ देवाः वनः अस्माकं वक्षाम निवासभूमिं^२ वर्धन् वर्धयन्तु । के ते । इन्द्रः पृथिवी च पूषा च भगः च अदितिः अदीना देवमाता च पञ्च जनाः 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसाम्' (पे. ब्रा. ३. ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च^३ ते च वनः अस्मदर्थं सुशर्माणः सुसुखाः स्ववसः शोभनाश्चाः सुनीथाः सुप्रापणाश्च भवन्तु । अस्मभ्यं शोभनसुखादिकं प्रयच्छन्त्विति भावः । तथा सुत्रात्रासः सुदु त्रातारः सुगोपाः शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्यः शत्रुभ्यो रक्षणं त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षणं गोपनम् ॥

नू सन्नानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।

आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसुयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सन्नानम् । दिव्यम् । नंशि । देवाः । भारतऽवाजः । सुऽमतिम् । याति । होता ।

आसानेभिः । यजमानः । मियेधैः । देवानाम् । जन्म । वसुऽयुः । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मानं परोक्षवदाह^४ । हे देवाः भारद्वाजः भरद्वाजगोत्रजः होता स्तोता अयमृषिः दिव्यं दिवि भवं सन्नानं सदनं स्थानं नु क्षिप्रं नंशि व्याप्तोतु । तथा सुमतिं शोभनां मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धिं च याति याचते । यातियाच्चाकर्मा । तदर्थम् आसानेभिः आसीनैः सत्रासनं कुर्वन्निः मियेधैः मेधैर्मेधाहैः^५ अन्ययजमानैः^६ सार्धं यजमानः यागं कुर्वन्नयमृषिः वसुयुः वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् देवानां जन्म जनं संघं^६ ववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'अप त्वं वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च— 'अप त्वं वृजिनं रिपुमम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । द्विष्टमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ १३ ॥

अप । त्वम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।

द्विष्टम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं त्वत्वं तं प्रसिद्धं वृजिनं कुटिलं रिपुं पापकारिणं दुराध्यं दुःखस्याध्यातारं दुष्टाभिप्रायमेवंभूतं स्तेनं हिंसकं द्विष्टं दूरतमम् अप अस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

१. ख-भ-ते तादृशाः । २. झ-न-र-भूमिम् । ३. ख-भ-देवमनुष्यादयः पितृसर्पाश्च । ४. ख-घ-भ-श-परोक्षतयाह । ५. घ-झ-त-भ-र-अन्ययजमानैः । ६. ख-घ-भ-जनसंघम् ; श-जननं सर्वम् ।

धातुः । हे ऽसप्यते सतां पालयितरप्ते अस्माकं ऽसुगं शोभनेन^१ गन्तव्यं^२ सुखं ऽकृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावाणः सोम नो हि कै सखित्वनाय वावशुः ।

जही न्य॑त्रिणं॑ पणिं वृको॑ हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाणः । सोम । नः । हि । कम् । सखि॑ऽत्वनाय॑ । वावशुः ।

ज॒हि । नि । अ॒त्रिणि॑म् । प॒णिम् । वृ॒कः । हि । सः ॥ १४ ॥

हे ऽसोम ऽनः अस्मदीया इमे ऽग्रावाणः अभिषवार्थाः पाषाणाः तव ऽसखित्वनाय सख्यार्थे ऽवावशुः कामयन्ते । ऽकम् इति पूरकः । ऽहि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात्त्वं ऽपणिं वणिजमदातारम् ऽअत्रिणम् अदनशीलं राक्षसादिकं ऽनि ऽजहि विनाशाय । ऽसः पणिः ऽवृको ऽहि आदानपरः^३ खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशीलः । अतस्त्वं जहीत्यर्थः ॥ 'कुक् वृक् आदाने' इति धातुः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिघवः ।

कर्ती नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सु॒ऽदान॑वः । इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । अ॒भिघ॑वः ।

कर्त॑ । नः । अध्व॑न् । आ । सु॒ऽगम् । गो॒पाः । अ॒मा ॥ १५ ॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना देवाः ऽयूयं ऽहि ऽष्ट यूयं खलु प्रभवथ । समृद्धाः स्थ । ऽइन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो सुस्थो येषां ते । ऽअभिघवः अभिगतदीसयस्ते यूयम् ऽअध्वन् अध्वनि मार्गे ऽनः अस्माकम् ऽअमा सहव ऽगोपाः गोपायितारो रक्षितारः सन्तः ऽसुगं सुखम् । आकारः समुच्चये । सुखं च ऽकर्तं कुरुत ॥

प्रवासादागमने 'अपि पन्थाम्' हृष्येषा यजमानेन जन्या । सूत्रितं च—'अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येस्य समित्पाणिः' (आश्व. श्रौ. २.५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।

येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि॑ । पन्था॑म् । अ॒गन्म॑हि । स्व॒स्ति॒ऽगाम् । अ॒नेह॑सम् ।

येन॑ । विश्वाः । परि॑ । द्विषः । वृ॒णक्ति॑ । वि॒न्दते॑ । वसु॑ ॥ १६ ॥

ऽपन्थां पन्थानं मार्गम् ऽअपि ऽअगन्महि । अपिगताः प्राप्ताः स्मः । कीदृशम् । ऽस्वस्तिगां सुखेन गन्तव्यम् ऽअनेहसं पापरहितम्^३ । ऽयेन पथा गच्छन् ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्टीः प्रजाः ऽपरि ऽवृणक्ति परिवर्जयति बाधते ऽवसु धनं च ऽविन्दते लभते । तादृशं पन्थानमित्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘ न तद्दिवा ’ इति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तम् ऋजिश्चन आर्षं वैश्वदेवम् । आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्तान्तं—
‘ न तत्पयूना सप्तम्याद्याः षट्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती ’ इति । गतो विनियोगः ॥

न तद्दिवा न पृथिव्यानुं मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिरामिः ।

उञ्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनुं । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभिः । आभिः ।
उञ्जन्तु । तम् । सुऽभ्वः । पर्वतासः । नि । हीयताम् । अतियाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिदपरिस्मादृजिश्चन उरुकृष्टः स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् थियक्षुरास । ऋषिस्तदीयं यजनं निराचष्टाद्यया । न न तत् अतियाजस्य ऋषेः तत् यजनं विद्वा छुलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यहं न अनु मन्ये । अनुमतिं न करोमि । न च पृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । न च यज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृशं तदित्यहं नानु मन्ये । उत अपि च आभिः शमीभिः अन्यैरपि मया कृतैरेभिः कर्मभिः सदृशमित्यपि न अनु मन्ये । मया वशीकृता देवाः तदीयं यजनं नानीकुर्वन्ति स चानभिज्ञस्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भावः । अपि च तम् ऋषिं सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः पर्वतासः पर्वता इन्द्रेण प्रहिताः सन्तः उञ्जन्तु हिंसन्तु । उञ्जिहिंसा-कर्मा । तथा तस्य अतियाजस्य ऋजिश्चनोऽप्यतिशयेनाहं देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेयो यष्टा याजकः सः नि हीयतां नितरां हीनो भवतु ॥

अतिं वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निर्निंत्सात् ।

तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अतिं । वा । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । क्रियमाणम् । निर्निंत्सात् ।
तपूंषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौः ॥ २ ॥

हे मरुतः यः पुरुषः नः अस्मान् अति मन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्यं मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते । अस्माभिः क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं वा यः निनिंत्सात् निन्दितुमिच्छेत् तस्मै पुरुषाय तपूंषि तेजांसि वृजिनानि बाधकानि सन्तु भवन्तु । ब्रह्मद्विषं तं शत्रुं द्यौः आदित्यश्च अभि शोचतु अभितपतु । अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिश्स्तिपां नः ।

किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपूंषि हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मणः । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहुः । अभिश्स्तिपां । नः ।
किम् । अङ्ग । नः । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपूंषिम् । हेतिम् । अस्य ॥ ३ ॥

१ किमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । हे १ सोम १ त्वा त्वां खलु १ ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा १ गोपां गोपायितारम् १ आहुः कथयन्ति पुराविदः । तथा १ नः अस्माकम् १ अभिशस्ति-
पाम् अभिशांसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः । यद्वा । अङ्गैर्यभिसुखीकरणे । अङ्ग हे सोम
किंकारणं त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः । किंकारणं वा त्वामस्माकमभिशास्तिपामाहुः । १ निघमानान् परैर्वृष्य-
माणान् १ नः अस्मान् १ अङ्ग हे सोम किंकारणं १ पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो १ रक्षकं १ शत्रुभ्यः पालकं
च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निघमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः १ ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे तस्मै
१ तपुषि तापकं १ हेतिम् आयुषम् १ अस्य क्षिप । प्रेरय ॥

अर्वन्तु मामुषसो जायमाना अर्वन्तु मा सिन्धवः पिन्वमानाः ।

अर्वन्तु मा पर्वतासो ध्रुवासोऽर्वन्तु मा पितरौ देवहृतौ ॥ ४ ॥

अर्वन्तु । माम् । उषसः । जायमानाः । अर्वन्तु । मा । सिन्धवः । पिन्वमानाः ।

अर्वन्तु । मा । पर्वतासः । ध्रुवासः । अर्वन्तु । मा । पितरः । देवहृतौ ॥ ४ ॥

१ जायमानाः प्रादुर्भवन्त्यः १ उषसः १ माम् १ अर्वन्तु रक्षन्तु । तथा १ पिन्वमानाः वर्धमानाः
१ सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च १ मा माम् १ अर्वन्तु । तथा १ ध्रुवासः निश्चलाः १ पर्वतासः पर्वताश्च
१ मा माम् १ अर्वन्तु । तथा १ देवहृतौ । देवानां हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहृतियांगः । तत्र विद्यमानाः
१ पितरः पितृदेवताश्च माम् १ अर्वन्तु ॥

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

तथा कर्त्तुमुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानोऽवसागमिष्ठः ॥ ५ ॥

विश्वदानीम् । सुसुमनसः । स्याम । पश्येम । नु । सूर्यम् । उच्चरन्तम् ।

तथा । कर्त्तु । वसुसुपतिः । वसूनाम् । देवान् । ओहानः । अवसा । आऽगमिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवाः १ विश्वदानीं सर्वदा वयं १ सुमनसः १ स्याम शोभनमनस्का भवेम । नुशब्दः समुच्चये ।
१ उच्चरन्तम् उद्यन्तं १ सूर्यं सर्वदा १ पश्येम च । १ वसूनां १ वसुसुपतिः उत्कृष्टधनाधिपतिरग्निः १ देवान्
१ अवसा अस्मदीयेन हविषा १ ओहानः वहन् प्रापयन् १ आगमिष्ठः आगन्तुतम एवंगुणविशिष्टः सन्
१ तथा १ कर्त्तु । अस्मान् तथाविधानुकप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो नेदिष्ठमवसागमिष्ठः सरस्वती सिन्धुभिः पिन्वमाना ।

पर्जन्यो न ओषधीभिर्मयोभुरग्निः सुशंसः सुहवः पितेर्व ॥ ६ ॥

इन्द्रः । नेदिष्ठम् । अवसा । आऽगमिष्ठः । सरस्वती । सिन्धुभिः । पिन्वमाना ।

पर्जन्यः । नः । ओषधीभिः । मयःऽसुः । अग्निः । सुशंसः । सुहवः । पिताऽव ॥ ६ ॥

१. ख-न-भ-य-ब्राह्मणजातेर्वा; ज्ञ-त२-ब्राह्मणजातेर्वा । २. ख-भ-ब्राह्मणरक्षकम्; झ-न-ब्राह्मणा
रक्षकम् । ३. ज्ञ-त-°धनानामधिपति° ।

अयम् ^१इन्द्रो ^२नेदिष्ठम् अन्तिकतमं यथा भवति तथा ^३अवसा रक्षणेन सार्धम् ^४आगमिष्ठः आगन्तुतमोऽस्तु । ^५सिन्धुभिः स्यन्दनैरुवकैः ^६पिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा ^७सरस्वती चागन्तुतमा भवतु । ^८ओषधीभिः सार्धं ^९पर्जन्यः च ^{१०}नः अस्माकं ^{११}मयोभुः सुखस्य भावयिता भवतु । ^{१२}अग्निः च ^{१३}पितेव पुत्रस्य जनक इव ^{१४}सुशंसः सुखेन शंसनीयः ^{१५}सुहृवः सुखेनाह्लातव्यश्च^१ भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरोः ' विश्वे देवास आ गत ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' विश्वे देवास आ गत ये के च उमा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवासः सर्वे देवाः आ गत आगच्छत । आगत्य च मे मदीयम् इमं हवम् इदमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा च इदम् आस्तीर्णं बर्हिः आ नि षीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा^२ भवत ॥

यो वो देवा घृतस्तुना हव्येन प्रतिभूषति । तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

यः । वः । देवाः । घृतस्तुना । हव्येन । प्रतिभूषति । तम् । विश्वे । उप । गच्छथ ॥ ८ ॥

हे देवाः वः युष्मान् वयः जनः घृतस्तुना घृतप्रक्षरणेन हव्येन हविषा प्रतिभूषति परिषरति वतं जनं विश्वे सर्वे यूयम् उप गच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये । सुमृळीकाः । भवन्तु । नः ॥ ९ ॥

अमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापतेः वये सूनवः पुत्राः ते देवाः नः अस्माकं गिरः स्तुतीः उप शृण्वन्तु । नः अस्माकं सुमृळीकाः सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च भवन्तु ॥

विश्वे देवा ऋतावृधं ऋतुभिर्हवनश्रुतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ॥ १० ॥

विश्वे । देवाः । ऋतवृधः । ऋतुभिः । हवनश्रुतः । जुषन्ताम् । युज्यम् । पर्यः ॥ १० ॥

ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धकाः ऋतुभिः कालविधौषैः हवनश्रुतः हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतारः तस्मिन्स्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशाः विश्वे सर्वे देवाः युज्यं योग्यं पवः आमिक्षारूपं जुषन्तां सेवन्ताम् । श्रूयते हि—' तसे पर्यसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा ' इति ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्रणस्त्वष्टमान्मित्रो अर्यमा । इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्रः । मरुद्रणः । त्वष्टमान् । मित्रः । अर्यमा । इमा । हव्या । जुषन्त । नः ॥ ११ ॥

वमरुद्गणः मरुतो गणभूताः परिजनभूता^१ यस्य तादृशः वइन्द्रः वःषट्पृमान् षट्पृसहितः वमित्रो
वअर्थमा च वनः अस्माकं वस्तोत्रम् वइमा वह्व्या इमानि हवींषि च वजुषन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥
इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । होतः । वयुनऽशः । यज । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे वहोतः देवानामाह्नातः वअग्ने वैद्व्यं देवसंबन्धिनं वजनं^२ संघं^३ यजनीयं वचिकित्वान् जानंस्वं
वनः अस्मदीयम् वइमम् वअध्वरं हिंसारहितं यज्ञं ववयुनशः ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्यां देवा बुद्धिस्थाः
तथा वयज यागं कुरु ॥

वैश्वदेवशास्त्रस्य ' विश्वे देवाः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' आश्रुत्यं त्वेति शस्वा जपेद्विश्वे
देवाः शृणुतेमं हवं म इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । वैश्वदेवे पशावेषैव याज्या ।
सूत्रितं च—' विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्रौ.
१. ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ।

ये । अग्निऽजिह्वाः । उत । वा । यजत्राः । आऽसद्य । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयध्वम् ॥ १३ ॥

हे विश्वे वदेवाः वमे मदीयम् वइमं वहवम् आह्वानं वशृणुत । वये यूयम् वअन्तरिक्षे वस्थ
अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ । वये च वउप तस्समीपस्थे भूलोके भवथ । ये च वद्यवि द्युलोके स्थ ।
वये च वअग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषाम् । यद्वा । अग्नेर्जिह्वा^१ । तथा^२ पोष्यमाणत्वात् अग्नि-
जिह्वा^३ इत्युच्यन्ते^४ । वउत ववा अपि वा ये वयजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे वअस्मिन्
वबर्हिषि वआसद्य उपविश्य वमादयध्वं सोमेनात्मानं तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाञ्च मन्म ।

मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुभ्रेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । मम । शृण्वन्तु । यज्ञियाः । उभे ई । रोदसी इति । अपाम् । नपात् । च । मन्म ।

मा । वः । वचांसि । परिऽचक्ष्याणि । वोचम् । सुभ्रेषु । इत् । वः । अन्तमाः । मदेम ॥ १४ ॥

वयज्ञियाः^१ यज्ञार्हाः विश्वे देवाः वमम मदीयं वमन्म मननीयं स्तोत्रं वशृण्वन्तु । चित्ते-
वधारयन्तु । तथा वउभे वरोदसी षावापृथिव्यौ वअपां वनपात् मध्यमस्थानोऽग्निः^२ वच अस्मदीयं

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-परितो जनभूताः । २. ख-भ-श-जनसंघम् ; त-संघम् । ३. न-अग्नेर्जिह्वया ।
४. ख-ज्ञ-न-भ-जिह्वा इत्युच्यन्ते; त-श-जिह्वा इत्युच्यते । ५. ख-ध-भ-हे यज्ञियाः; श-ये

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवाः । वः युष्मभ्यं^१ परिचक्षयाणि वजनीयानि^२ वचांसि स्तोत्राणि^३ । वामां^४ मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अतः । वः युष्माकम्^५ अन्तमाः अन्तिकतमाः सन्तो वयं^६ सुश्लेषित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमानाः । मदेम मीदेम ॥

आप्रयणे वैश्वदेवस्य ' ये के च ज्मा ' इति याज्या । सूत्रितं च—' विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः ' (आश्व. श्री. २. ९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्रसुदाहृतम् ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सुधस्ये ।

ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्त्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सुधस्ये ।

ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्त्राः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

वमहिनः महान्तः^१ अहिमायाः । माया प्रज्ञानाम^२ । आहन्तुप्रज्ञाः । एवंभूताः^३ ये^४ के चन देवाः^५ । ज्मा । पृथिवीनामैतत् । ज्मायां^६ पृथिव्यां^७ जज्ञिरे प्रादुर्बभूवुः । ये^८ के चन^९ दिवः^{१०} शुलोकाज्जिरे । ये के चन^{११} अपां^{१२} सुधस्ये सहान्तरिक्षे जज्ञिरे^{१३} । ते सर्वे^{१४} देवाः^{१५} अस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषिः पुत्रादिः । तस्मै च^{१६} विश्वं सर्वम्^{१७} आयुः^{१८} अन्नं जीवनं वा^{१९} क्षपः^{२०} सर्वा रात्रीः^{२१} उस्त्राः^{२२} सर्वाप्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण^{२३} वरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।

इळामन्यो जनयद्रभेमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।

इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजावतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे^१ अग्नीपर्जन्यौ^२ मे मदीयं^३ धियं कर्म यज्ञलक्षणम्^४ अवतं गच्छतं रक्षतं वा । हे^५ सुहवा सुखेन^६ क्लान्तं शक्यौ^७ अस्मिन्^८ हवे यज्ञे^९ नः अस्मदीयां^{१०} सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनु-वृत्तोऽवतिः श्रवणार्थः । अवतं शृणुतम् । युवयोर्मध्ये^{११} अन्यः पर्जन्यः^{१२} इळाम् अन्नं^{१३} जनयत् जनयति । वृष्ट्या हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्नं जायते । अन्यः अग्निः^{१४} गर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्नं जाठरेणाग्निना पकं सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां^{१५} प्रजावतीः प्रजाभिर्युक्ताः^{१६} इषः अन्नानि^{१७} अस्मे अस्मासु^{१८} आ^{१९} धत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।

अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समिधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।

अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

१. ख-प्रज्ञाननाम । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-'ज्मायां' नास्ति । ३. ख१-न-भ- ये के च; ज-ण- एके च । ४. ज-ण-न । ५. ख-घ-भ-अस्माकम् ।

हे विश्वे देवाः वबर्हिषि दर्भपुञ्जे वेद्यां वस्तीर्णे सति वअमौ च वसमिधाने समिद्धे^१ सति अनेन वसूक्तेन स्तोत्रेण च वमहा महता वनमसा नमस्कारेण च वआ वविवाते पर्यचरम् । हे वयजन्नाः यजनीयाः विश्वे देवाः वअद्य अस्मिन् दिने वनः अस्मदीये वअस्मिन् विद्ये यज्ञे वहविषि । तृतीयार्थे ससमी । हविषा अस्माभिर्दत्तेन वमाद्यध्वं^२ तृप्यध्वम् ॥ १६ ॥

‘ वयमु त्वा ’ इति दशार्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्याष पौष्णम् । ‘ यां पूषन् ’ इत्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्ते—‘ वयं दश पौष्णं तद्वायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप् ’ इति । अर्थार्थिभिः प्रवसन्तिरेतज्जप्यम् । सूत्रितं च—‘ वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् ’ (आश्व. गृ. ३. ७. ८) इति । जपेदिति शेषः^३ ॥

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वार्जसातये । धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । पथः । पते । रथम् । न । वार्जसातये । धिये । पूषन् । अयुज्महि ॥ १ ॥

हे वपथस्पते मार्गस्य पालयितः वपूषन् वधिये कर्मांश्च ववाजसातये अन्नस्य लाभाय च ववयं वरथं वन युद्धे रथमिव वत्वा त्वाम् वअयुज्महि युज्महि । अस्मदभिमुखं कुर्मः । वउ इति पूरकः ॥

अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् । वामं गृहपतिं नय ॥ २ ॥

अभि । नः । नर्यम् । वसु । वीरम् । प्रयतदक्षिणम् । वामम् । गृहपतिम् । नय ॥ २ ॥

हे पूषन् वनर्यं नृभ्यो हितं ववसु धनम् वअभि प्राप्तुं ववीरं दारिद्र्यस्य विशेषेण ह्यरथितारं गमयितारं वप्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम् । यद्वा । प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य तादृशम् । ववामं वननीयमेवंविधं वगृहपतिं गृहस्थं वनः अस्मान् वनय प्रापय ॥

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय । पणेश्चिद्धिं ब्रूदा मनः ॥ ३ ॥

अदित्सन्तम् । चित् । आघृणे । पूषन् । दानाय । चोदय । पणेः । चित् । वि । ब्रूद । मनः ॥ ३ ॥

हे वआघृणे आगतदीप्ते वपूषन् वअदित्सन्तं वचित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुषं वदानाय अस्मदानार्थं वचोदय प्रेरय । वपणेश्चित् वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि वमनः हृदयं ववि वब्रूद दानार्थं मृदूकुरु ॥

वि पथो वार्जसातये चिनुहि वि मृधो जहि । सार्धन्तामुग्र नो धियः ॥ ४ ॥

वि । पथः । वार्जसातये । चिनुहि । वि । मृधः । जहि । सार्धन्ताम् । उग्र । नः । धियः ॥ ४ ॥

हे वउग्र उदूर्णबल पूषन् वपथः मार्गान् ववाजसातये अन्नलाभाय ववि वचिनुहि । शोधितान् कुरु । वैः पथिभिर्गता धनं लभेमहि तादृशान् पथः पृथक्कुर्वित्यर्थः । वमृधः बाधकान् तत्स्करार्दींश्च ववि वजहि बाधस्व । तथा वनः अस्माकं वधियः कर्माणि अन्नलभार्थं क्रियमाणानि वसार्धन्तां सिध्यन्तु । सफलानि भवन्तु ॥

१. घ-समिध्यमाने । २. श-अनेन माद्यध्वम् । ३. ज-शेषः । तथाह शौनकः-वयमु त्वेति

परिं तृन्धि पणीनामारया हृदया कवे । अथैस्मभ्यम् रन्धय ॥ ५ ॥

परिं । तृन्धि । पणीनाम् । आरया । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ५ ॥

हे १कवे प्राज्ञ पूषन् २पणीनां वणिजां लुब्धानां ३हृदया हृदयानि कठिनानि ४आरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्डः प्रतोद^१ इति आरा इति चाख्यायते । तथा ५परि ६तृन्धि परिविध्य । हृत्तं काठिन्यमपनयेत्यर्थः । ७अथ अनन्तरम् ८ईम् एनान् पणीन् ९अस्मभ्यं १०रन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पूषन्नारया तुद पणेरिच्छ हृदि प्रियम् । अथैस्मभ्यम् रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पूषन् । आरया । तुद । पणेः । इच्छ । हृदि । प्रियम् । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ६ ॥

हे १पूषन् २आरया प्रतोदेन ३पणेः वणिजः हृदयं ४वि ५तुद विविध्य । तस्य पणेः ६हृदि हृदये ७प्रियम् अस्मभ्यमनुकूलं धनम् ८इच्छ दातव्यमितिच्छां जनय । ९अथ अनन्तरम् १०अस्मभ्यम् ११ईम् एनान् १२रन्धय वशीकुरु ॥

आ रिख किक्विरा कृणु पणीनां हृदया कवे । अथैस्मभ्यम् रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रिख । किक्विरा । कृणु । पणीनाम् । हृदया । कवे । अर्थ । ईम् । अस्मभ्यम् । रन्धय ॥ ७ ॥

हे १कवे प्राज्ञ पूषन् २पणीनां वणिजां ३हृदया हृदयानि ४आ ५रिख आलिख । आलिख्य च ६किक्विरा कीर्णानि प्रशिक्षिलानि ७कृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । ८अन्यत्रतम् ॥

यां पूषन्ब्रह्मचोर्दनीमारां विभर्ष्याघृणे ।

तया समस्य हृदयमा रिख किक्विरा कृणु ॥ ८ ॥

याम् । पूषन् । ब्रह्मचोर्दनीम् । आराम् । विभर्षि । आघृणे ।

तया । समस्य । हृदयम् । आ । रिख । किक्विरा । कृणु ॥ ८ ॥

हे १आघृणे आगतदीप्ते २पूषन् ३ब्रह्मचोर्दनीं ब्रह्मणोऽस्य प्रेरयित्रीं^२ ४याम् ५आराम् ६विभर्षि हस्ते धारयसि ७तया ८समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य ९हृदयम् १०आ ११रिख आलिख । १२किक्विरा किक्विराणि कीर्णानि प्रशिक्षिलानि च १३कृणु कुरु ॥

या ते अष्टा गोओपशाघृणे पशुसार्धनी । तस्यास्ते सुम्नमीमहे ॥ ९ ॥

या । ते । अष्टा । गोओपशा । आघृणे । पशुसार्धनी ।

तस्याः । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ९ ॥

हे १आघृणे आगतदीप्ते पूषन् २ते त्वदीया ३या ४अष्टा आरा ५गोओपशा । उपशेरते ह्योपशाः । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ६पशुसार्धनी पशूनां साधयित्री भवति ७ते त्वदीयायाः ८तस्याः संबन्धि ९सुम्नं सुखम् १०ईमहे याचामहे ॥

उत नो गोषणि धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥

उत । नः । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।

नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

वउत अपि च हे पूषन् वगोषणि गवां सनित्रीम् वअश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं ववाजसां वाजाना-
मश्वानां सनित्रीम् वउत अपि च वनृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवंभूतां वधियं बुद्धि कर्म
वा वनः अस्माकं ववीतये स्वादनायोपभोगार्थं^१ वकृणुहि कुरु ॥ ॥ १८ ॥

‘सं पूषन्’ इति दशार्थं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पीष्णं गायत्रम् । ‘सं पूषन्’ इत्यनुक्रान्तम् ।
नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जाप्यम् । सूत्रितं च—‘सं पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिपन्मूल्हो वा’
(आश्व. गृ. ३. ७. ९) इति^२ ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।

यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव वविदुषा जानता तेन जनेन वसं वनय अस्मान् संगमय वयः विद्वान्
वअञ्जसा ऋजुमार्गेण वअनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । वयः च वएव एवम्
वइदं नष्टं भवदीयं धनम् वइति वब्रवत् ब्रवीति । नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

सम् पूष्णा गमेमहि यो गृह्णां अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥

सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृह्णान् । अभिऽशासति ।

इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

वपूष्णा अनुगृहीता वयं वसं वगमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि वयः जनः वगृह्णान् येषु गृहेषु
अस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृह्णान् वअभिशासति अभिशास्ति अभिसुस्थेन बोधयति । यश्च
वइमे स्वदीया नष्टाः पशवः वएव एवं तिष्ठन्ति वइति वच वब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णाश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽर्व पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥

पूष्णाः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अर्व । पद्यते ।

नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

वपूष्णाः पोषकस्य देवस्य वचक्रम् आयुधं वन वरिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य वकोशः
च वन वअर्व पद्यते न हीयते । वअस्य वपविः धारा च वनो नैव वव्यथते कुण्ठीभवति^३ । तेन चक्रेण
चोरान् हत्वा अस्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

१. घ-श-स्वादनायोप^१ । २. ङ-इति । तथाह शौनकः-यस्य नष्टं भवेत् किंचिद्द्रव्यं गौर्द्विपदं
धनम् । नश्येद्वाश्वनि यो मोहात् सं पूषन् स जपेन्नशि । ३. भ-न कुण्ठीभवति ।

यो अस्मै हविषाविधुन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।

प्रथमः । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

वयः यजमानः व अस्मै पूषो वहविषा चरुपुरोडाशादिना व अविधत् परिचरति व तं यजमानं व पूषा व न व अपि व मृष्यते । अपिषाब्द ईषदर्धे । ईषदपि न हिनस्ति । स च व प्रथमः मुख्यः सन् व वसु धनं व विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गाः । अनु । एतु । नः । पूषा । रक्षतु । अर्वतः । पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥ ५ ॥

व पूषा पोषको देवः व नः अस्मदीयाः व गाः व अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु^१ । स च व पूषा व अर्वतः अश्वान् व रक्षतु चोरेभ्यः । तथा व वाजम् अन्नं च व नः अस्मभ्यं व पूषा व सनोतु प्रयच्छतु ॥ ॥ १९ ॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि । यजमानस्य । सुन्वतः । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥ ६ ॥

हे व पूषन् व सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः व यजमानस्य व गाः पशून् व अनु व प्र व इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । व उत अपि च व स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् व अस्माकं गाश्वानुगच्छ ॥

माकिर्नेशुन्मार्कीं रिषुन्मार्कीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकिः । नेशत् । मार्कीम् । रिषत् । मार्कीम् । सम् । शारि । केवटे ।

अर्थ । अरिष्टाभिः । आ । गृहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीयं^२ गोधनं व माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । व मार्कीं व रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । व मार्कीं मा च व केवटे कूपे व सं व शारि संशीर्षी भूत् । कूपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । व अथ एवं सति व अरिष्टाभिः अहिंसिताभिर्गोभिः सह व आ गृहि सायंकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टवेदसम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि व शृण्वन्तम् व इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् व अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् व ईशानं सर्वस्येश्वरमेवविधं व पूषणं देवं व वयं व रायः धनानि व ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्थेषु वैश्वदेवे पर्वणि वौष्णस्य हविषः 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च— 'वाममद्य सवितवामसु श्वः पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।

स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे पूषन् पोषक तव स्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमानाः वयं कदा चन कदाचिदपि वन रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि व्रते तव स्तोतारः स्मसि स्मः । भवामः ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।

पुनः । नः । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चोरग्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु । परिधानं निवारकं करोतु । वनः अस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

‘ एहि वाम् ’ इति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—‘ एहि वां षट् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

एहि वां विमुचो नपादावृणे सं संचावहै । रथीऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विमुचुः । नपात् । आवृणे । सम् । संचावहै ।

रथीः । ऋतस्य । नः । भव ॥ १ ॥

हे विमुचो वनपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापतिः । तस्य पुत्र आवृणे आगतदीप्से पूषन् वाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्रामोतीति वाः स्तोता ॥ ‘ वा गतिगन्धनयोः ’ इत्यस्मात् ‘ आतो मनिन् ’ इति विच् ॥ वां गन्तारं स्तोतारं माम् एहि आगच्छ । आवां च^१ वसं संचावहै समयव । संगच्छावहै^२ । तादृशास्व वनः अस्माकम् ऋतस्य यज्ञस्य रथीः रंहिता नेता भव । तथा सति तत्रत्यं हविस्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधसः । महः । रायः । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

रथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रंहितारं नेतारं कपर्दिनम् । कपर्दश्रूडा । तद्वन्तम् । राधोऽत्यनेनेति राधो धनम् । महः महतः राधसः धनस्य ईशानं स्वामिनं सखायम् अस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥

१. ख-न-भ-‘ च ’ नास्ति । २. ज्ञ-त-संगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्यायाक्षरलोपे वामिति भवति । आवां संचावहै इति संबन्धः । याव संगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्च । धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥

रायः । धारा । असि । आघृणे । वसोः । राशिः । अजऽअश्च । धीवतः ऽधीवतः । सखा ॥ ३ ॥

हे ऽआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ऽरायः धनस्य ऽधारा ऽअसि प्रवाहो भवसि । स्तोत्रम्यो बहुधनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । ऽअजाश्च । अजाश्छागा एवाश्वा अश्वकार्योपज्ञा यस्य तादृश पूषन् ऽवसोः वसुनः धनस्य ऽराशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च एवय्येव निवसतीत्यर्थः । ऽधीवतोधीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य ऽसखा मित्रभूतश्च^१ भवसि ॥

पूषणं न्व^१जाश्चमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥

पूषणम् । नु । अजऽअश्चम् । उप । स्तोषाम् । वाजिनम् । स्वसुः । यः । जारः । उच्यते ॥ ४ ॥

ऽअजाश्च छागवाहनं ऽवाजिनम् अश्ववन्तं बलवन्तं वा ऽपूषणं पोषकं देवं ऽनु अघ ऽउप ऽस्तोषाम उपस्तवाम । ऽयः पूषा ऽस्वसुः उपसः ऽजारः उपपतिरिति ऽउच्यते तं पूषणमित्यन्वयः ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । आतेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥

मातुः । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसुः । जारः । शृणोतु । नः ।

आता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

ऽमातुः निर्माभ्या रात्रेः ऽदिधिषुं पतिं^२ पूषणम् ऽअब्रवं स्तोमि । ऽस्वसुः उपसः ऽजारः च पूषा ऽनः अस्माकं स्तोत्राणि ऽशृणोतु । ऽइन्द्रस्य ऽआता सहजातः पूषा ऽमम स्तोतुः ऽसखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशुम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु विभ्रतः ॥ ६ ॥

आ । अजासः । पूषणम् । रथे । निऽशुम्भाः । ते । जनऽश्रियम् ।

देवम् । वहन्तु । विभ्रतः ॥ ६ ॥

ऽआजासः अजाश्छागाः ऽनिशुम्भाः निश्रथ्य संबध्य हतारः ऽते पूषो वाहनतया प्रसिद्धा-
श्छागाः ऽजनश्रियम् । जनं स्तोत्रसंबं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं ऽपूषणं ऽदेवं ऽरथे ऽविभ्रतः
धारयन्तः ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥ ॥ २१ ॥

‘य एनम्’ इति षट्च संसमं सुक्तं भरद्वाजस्यार्थं षोणम् । अन्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायथ्यः । तथा चानुकातं—‘य एनमन्यानुष्टुप्’ इति । गतो विनियोगः ॥

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥

यः । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।

न । तेन । देवः । आऽदिशे ॥ १ ॥

वयः स्तोता वृषं वृषणं पौषकं वकरम्भात् करम्भाणां घृतमिश्राणां यवसङ्कुनाम् असा^१ वृति^१
 वआदिदेशाति^२ अभिष्टौति वतेन पुरुषेण अन्यः^३ वदेवः वन वआदिशो आदिष्टयः स्तोतव्यो न^४ भवति ।
 पूषा एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौतीत्यर्थः ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

उत । घ । सः । रथिऽतमः । सख्या । सत्ऽपतिः । युजा । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥२॥

वउत वघ अपि च वसः यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृशः वरथीतमः अतिज्ञयेन रथी महा-
 रथः वसत्पतिः सतां पालयिता एवंगुणः वइन्द्रः वसख्या मित्रभूतेन पूषा वयुजा सहायभूतेन युक्तः
 सन् ववृत्राणि शत्रून् वजिघ्रते हन्ति । इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थः^१ ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत । अदः । परुषे । गवि । सूरः । चक्रम् । हिरण्ययम् । नि । ऐरयत् । रथिऽतमः ॥३॥

वउत अपि च वसूरः प्रेरकः वरथीतमः अतिज्ञयेन रथी नेतृत्वो वा पूषा वपरुषे परुषमिति
 पर्ववति भास्वति वा वगवि । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् वहिरण्ययं हिरण्यमयं सुवर्णनिर्मितम्
 वअदः तत् रथस्य वचक्रं वन्यैरयत् नितरां प्रेरयति स्म ॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः । तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । त्वा । पुरुऽस्तुत । ब्रवाम । दस्र । मन्तुऽमः ।

तत् । सु । नः । मन्म । साधय ॥ ४ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत^१ वदस्र दर्शनीय वमन्तुमः ज्ञानवन् पूषन् वअद्य इदानीं वयत्^२
 उद्दिश्य^३ वत्वा त्वां वब्रवाम स्तवाम वनः अस्माकं वमन्म मननीयं वतत् धनं वसु वसाधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम् । आरात्पूषन्सि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम् । च । नः । गोऽएषणम् । सातये । सीषधः । गणम् ।

आरात् । पूषन् । असि । श्रुतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् वनः अस्माकं वसातये लाभाय वइमं वच वगणं मनुष्यसंघं वगवेषणं गवामेपयितारं
 वसीषधः साधय । हे वपूषन् वआरात् दूरदेशेऽपि त्वं वश्रुतः विश्रुतः प्रख्यातः वअसि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम् । अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥६॥

आ । ते । स्वस्तिम् । ईमहे । आरेऽअघाम् । उपऽवसुम् ।

अद्य । च । सर्वऽतातये । श्वः । च । सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

१. ख-भ-श-अत् अत्ति । २. ख-घ-झ-भ-श-आदिदेशति आदिशाति; न-आदिदेशाति पुनः-
 पुनरादिशाति । ३. घ-भ-श-अन्योऽपि । ४. ज्ञ-त-य-‘न’ नास्ति । ५. ख-न-भ-सहकारीत्यर्थः ।
 ६. ख-झ-त-न-भ-र-स्तुतेन्द्र । ७. ख-भ-यद्यमुद्दिश्य; घ-यत्त्वामुद्दिश्य; झ-त-न-र-यमुद्दिश्य ।

हे पूषन् १ते त्वदीयां स्वया देयां २स्वस्ति कल्याणीं रक्षाम् ३आरेअघाम् । आरे दूरे अघं पापं यस्यास्तादृशीम् । ४उपावसुम् उपगतधनाम् । ईदृशीं स्वस्तिम् ५अघ ६च अस्मिंश्च काले ७सर्वतातये । सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यञ्चः । तदर्थम् । यद्वा । सर्वेषां भोगानां १ विस्ताराय । २श्वश्व परस्मिन्नपि दिने ३सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम् ४आ ५ईमहे अभियाचामहे ॥ २२ ॥

‘ इन्द्रा नु पूषणा ’ इति षडृषमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रमैन्द्रापीष्णम् । अनुक्रान्तं च—
‘ इन्द्रा न्वैन्द्रं च ’ इति । गतो विनियोगः ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सुख्याय स्वस्तये । हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा । नु । पूषणा । वयम् । सुख्याय । स्वस्तये । हुवेम । वाजसातये ॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषणशब्दयोः उभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ २ देवौ ३ नु अघ च ४ वयं ५ स्वस्तये ६ सुख्याय शोभनाय सखिद्वयाय ७ वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च ८ हुवेम आह्वयाम । स्तवाम ९ ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतम् । क्रम्भमन्य ईच्छति ॥ २ ॥

सोमम् । अन्यः । उप । असदत् । पातवे । चम्बोः । सुतम् । क्रम्भम् । अन्यः । ईच्छति ॥ २ ॥

चम्बोः अधिषवणफलकयोः १ सुतम् अभिषुतं २ सोमम् ३ अन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः ४ पातवे पातुम् ५ उपासदत् उपसीदति । उपगच्छति । ६ अन्यः एकतरः पूषा ७ क्रम्भं घृतसिक्तं सक्त्वात्मकं हविः भक्षयितुम् ८ ईच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरीं अन्यस्य संभृता । ताम्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३ ॥

अजाः । अन्यस्य । वह्नयः । हरी इति । अन्यस्य । सम्भृता ।

ताम्याम् । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूष्णोः १ अन्यस्य एकस्य पूष्णः २ अजाः छागाः ३ वह्नयः वाहका अश्वाः । ४ अन्यस्य अपरस्येन्द्रस्य ५ संभृता संभृतौ सम्यक् पुष्टौ ६ हरी एतत्संज्ञावधौ वाहकौ । स चेन्द्रः ७ ताम्यां ८ वृत्राणि शत्रून् ९ जिघ्रते हन्ति ॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः । तत्र पूषामवत्सर्चा ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्रः । अनयत् । रितः । महीः । अपः । वृषन्तमः ।

तत्र । पूषा । अवत् । सर्चा ॥ ४ ॥

यत् यद्वा १ वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता २ इन्द्रः ३ रितः ४ गन्त्रीः ५ महीः महतीः ६ अपः वृष्ट्युदकानि ७ अनयत् इमं लोकं प्रापयति ८ तत्र तदानीं ९ पूषा पोषको देवः १० सर्चा ११ अवत् अत्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-सोमानाम् । २. श-यज्ञार्थम् । ३. ख-घ-भ-इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ । ४. झ-ज्ञ-त-न-र-स्तवाम वा । ५. ख-घ-ज्ञ-भ-रितः परितः; त-श-परितः ।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्णः । सुऽमतिम् । वयम् । वृक्षस्यै । प्र । वयाम्ऽइव ।

इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्णः^१ पोषकस्य देवस्य । इन्द्रस्य । च । वतां प्रसिद्धां । सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहशुद्धिं । वृक्षस्य महीरुहस्य । प्र । वचां प्रकृष्टां दृढां शाखाम् । इव । वयम् । आ । रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामह इत्यर्थः ॥

उत्पूष्णं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः । मृह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूष्णम् । युवामहे । अभीशून्ऽइव । सारथिः । मृह्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूष्णं पोषकं देवम् । इन्द्रं च । मृह्यै महस्यै । स्वस्तये रक्षार्थम् । उत् । युवामहे उद्योजयामः । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्तः । सारथिः सूतः । अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनाथान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

‘शुक्रं ते’ इति चतुर्कंच नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं—‘शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती’ इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः ‘शुक्रं ते’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिहेह वः स्वतवसः’ (आश्व. श्रौ. २.१६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एवैव याज्या । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति । प्रवर्गाभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रितं च—‘शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यं गोवामनिपद्यमानम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।

विश्वा हि माया अवासि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।

विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।

विश्वाः । हि । मायाः । अवासि । स्वधाऽवः । भद्रा । ते । पूषन् । इह । रातिः । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् । ते तव । शुक्रं शुक्रवर्णम् । अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा । ते तव संबन्धि । यजतम् । यजिरत्र संगतिकरणे वर्तते । यजनीयं प्रकाशेन संगमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम् । अन्यत् एकम् अहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं । विषुरूपे शुक्रकृष्णतया नानारूपे । अहनी तव महिष्ठा निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् । स्वदीयमन्यदेकं रूपं शुक्रं निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । स्वदीयमन्यदेकं रूपं यजतं केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधावः अश्ववन् । पूषन् । विश्वाः

सर्वाः ऽमायाः प्रज्ञाः ऽहि यस्मात् कारणात् ऽअवसि रक्षसि अतः कारणात् एवं सूर्य इव भवसीत्यर्थः । तादृशास्य ऽते तव ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानम् ऽइह अस्मासु ऽअस्तु भवतु । यास्कस्वाह— 'शुकं ते अन्यहोहितं ते अन्यद्यज्ञियं' ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्' इति वा^१ विषमरूपे अहनी^२ कर्मणा षौरिव चासि । सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्' (निरु. १२. १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।

अष्टौ पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्वः । पशुऽपाः । वाजऽपस्त्यः । धियंऽजिन्वः । भुवने । विश्वे । अर्पितः ।

अष्टौम् । पूषा । शिथिराम् । उद्वरीवृजत् । समऽचक्षाणः । भुवना । देवः । ईयते ॥ २ ॥

अजाश्वः छागवाहनः ऽपशुपाः पशूनां पालयिता ऽवाजपस्त्यः । वाजा अज्ञानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृशः । ऽधियंजिन्वः । धियः स्तोतारः कर्माणि वा । तेषां प्रीणयिता ऽविश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् ऽभुवने लोके ऽअर्पितः प्रजापतिना पोषकरवेन स्थापितः । अत एवभूतः ऽपूषा पोषको ऽदेवः ऽअष्टौम् आरां स्वहस्तगतां ऽशिथिरां शिथिलां सतीम् ऽउद्वरीवृजत् उद्यच्छन् ऽभुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा ऽसंचक्षाणः संपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ऽईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयोः 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रितं च— 'यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वाः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।

ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृतं श्रवं इच्छमानः ॥ ३ ॥

याः । ते । पूषन् । नावः । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययीः । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।

ताभिः । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृतं । श्रवं । इच्छमानः ॥ ३ ॥

हे ऽपूषन् ऽते त्वदीयाः ऽयाः ऽहिरण्ययीः हिरण्मय्यो हितरमणीयाः ऽनावः ऽसमुद्रे उदधौ ऽअन्तः मध्ये ऽअन्तरिक्षे नभसि ऽचरन्ति संचरन्ति ऽताभिः नौभिः ऽसूर्यस्य ऽदूत्यां ऽयासि गच्छसि । कदाचित् देवैः सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्या स्वभर्तारि संजातौत्सुक्या बभूव तां प्रति सूर्यः पूषणं प्राह्वीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्वं ऽश्रवः हविर्लक्षणमन्नम् ऽइच्छमानः इच्छन् ऽकामेन पश्चादिविषयेण स्तोतृभिः ऽकृतः वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्भेषवा दस्मवर्चाः ।

यं देवासो अर्ददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धुः । दिवः । आ । पृथिव्याः । इळः । पतिः । मुघऽवा । दस्मऽवर्चाः ।

यम् । देवासः । अर्ददुः । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-र-अन्यद्यज्ञते ते अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत्; श-अन्यद्यज्ञियं ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ-इति वा' नास्ति । ३. ज्ञ-ते अहनी ।

वपूषा पोषको देवः वदिव वआ छुलोकस्य च वपृथिव्याः च वसुबन्धुः शोभनो^१ बन्धुर्भवति^१ । तथा वहृळस्पतिः इळाया अन्नस्य पतिः वमघवा । मघमिति धननाम । तद्वान् । यद्वा । महतेदानकर्मणो भावसाधनो मघशब्दः । दानवान् वदस्मवर्चाः । वर्च इति रूपनाम । दस्मं दर्शनीयं वर्चो यस्य तादृशः । वयं पूषणं वदेवासः सर्वे देवाः वसूर्याथै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनो-र्वरणाय वदददुः दत्तवन्तः । ' पुत्रः पितराववृणीत पूषा ' (ऋ. सं. १०. ८५. १४) इति हि श्रूयते । कीदृशं पूषणम् । वकामेन पश्चाद्विषयेण वकृतं स्तोत्रं भिर्वशीकृतं वतवसं बलवन्तं प्रवृद्धं वा वस्त्रञ्च स्वच्छन्नं सुष्ठु गच्छन्तम् । एवंविधं यं पूषणमददुः स पूषा सुबन्धुरित्यन्वयः ॥ ॥ २४ ॥

' प्र नु वोचा ' इति दशर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम् । सप्तम्याद्याश्रतस्त्रोड-नुष्टुभः शिष्टाः षट् बृहत्स्यः । तथा चानुक्रान्तं—' प्र नु दशैन्द्रामं तु बार्हतं चतुरनुष्टुबन्तम् ' इति । गतो विनियोगः ॥

प्र नु वोचा सुतेषु वां वीर्यां चक्रथुः ।

हतासो वां पितरो देवशत्रव इन्द्राग्नी जीवथो युवम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वोच । सुतेषु । वाम् । वीर्यां । यानि । चक्रथुः ।

हतासः । वाम् । पितरः । देवशत्रवः । इन्द्राग्नी इति । जीवथः । युवम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वयानि वीर्यां वीर्याणि वीरकर्माणि वचक्रथुः कृतवन्तो युवां वसुतेषु अभियुतेषु सोमेषु अस्मद्यज्ञे ववां युवयोः तानि वीर्याणि वनु क्षिप्रं वप्र ववोच प्रवोचं प्रब्रवीमि । तदेव वीर्यं दर्शयति । हे इन्द्राग्नी वदेवशत्रवः । देवाः शत्रवः^२ शातयितारो येषां तादृशाः । असुराः वपितरः हिंसकाः । पीयतिहिंसकामां । तस्यैतद्रूपम् । इदृशा असुराः ववां युवाभ्यां वहतासः हताः आसन् । वयुवं युवां तु वजीवथः जीवनवन्तो^३ भवथः । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।

समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविहेहमातरा ॥ २ ॥

बट् । इत्था । महिमा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । पनिष्ठः । आ ।

समानः । वाम् । जनिता । भ्रातरा । युवम् । यमौ । इहेहमातरा ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ववां युवयोः वमहिमा महत्त्वम् इत्था इत्थमनेन प्रकारेण वबट् सस्यम् । युष्म-द्विष्यं यजन्ममहत्त्वं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थः । वपनिष्ठ वआ पनिष्ठः स्तुत्यतमश्च प्रजापतिः वसमानः एक एव ववां युवयोः वजनिता जनयिता । अतः वयुवं युवां वभ्रातरा भ्रातरौ स्थः । अपि च वयमौ यमलौ सहोत्पन्नौ इहेहमातरा । इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते^४ ॥

१. श-शोभनबन्धुः । २. ख-अ-न-भ- ' शत्रवः ' नास्ति । ३. ख-भ-जीववन्तौ । ४. ख-अ-अ-त-न-भ-र-स्तूयते ।

ओक्त्वासां सुते सचाँ अश्वा ससीइवाद्ने ।

इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओक्त्वासां । सुते । सचाँ । अश्वा । ससीइवेति ससीऽइव । आर्दने ।

इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुते अभिषुते सोमे युवां वसचा सह वओक्त्वासा ओक्त्वासी समवेतौ संगतौ भवतम् । 'उच समवाये' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । वआदने भक्षणीये घासे वससीइव वअश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । वनु अद्य ववयं तादृशौ इन्द्राग्नी इह अस्मिन् यज्ञे वभवसा रक्षणेन हेतुना वहवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ वदेवा^१ दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।

जोषवाकं वदतः पञ्जहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृधा ।

जोषवाकम् । वदतः । पञ्जऽहोषिणा । न । देवा । भसथः । चन ॥ ४ ॥

हे वृतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ वइन्द्राग्नी वसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु वयः स्तोता ववां युवां वस्तवत् कुत्सितं स्त्यात् वतेषु सोमेषु मध्ये वजोषवाकं वदतः जोषं जोषयितव्यं प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्यं स्वयमप्रीतिकरं तादृशं वाकं^२ वाक्यं वदतस्तस्य स्तोतुः सोमं हे वपञ्जहोषिणा पञ्जः प्राजितः प्रसिद्धो होषो घोषः स्तोत्रं ययोस्तादृशौ हे वदेवा देवौ युवां वन वभसथः न भक्षयथः । वचन इति पादपूरणः । अत्र निरुक्तं—'जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जोषयितव्यं भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तेऽतस्य वर्धयितारौ न तस्याभीथः । अथ योऽयं जोषवाकं वदति विजअपः प्राजितहोषिणी देवौ^३ न^४ तस्याभीथः' (निरु. ५. २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तिश्चिकेतति ।

विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । कः । अस्य । वाम् । देवौ । मर्तः । चिकेतति ।

विषूचः । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । एकः । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे देवौ धोतमानौ वइन्द्राग्नी ववां युवयोः वअस्य इदं कर्म वकः वमर्तः मनुष्यः वचिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । किं तत्कर्म । वविषूचः^५ नानाश्रतो गच्छतः वअश्वान् वसमाने उभयार्थ एकस्मिन् वरथे युवयोः वएकः इन्द्रः सूर्यात्मना वर्तमानः वयुयुजानः तादृशानश्वान् योजयन् वआ वईयते सर्वं जगद्भिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे संवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेकः सूर्यात्मेन्द्र एयते भागच्छति । एतद्युवयोः कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-भ-देवा देवौ । २. ख-भ-भ- 'वाकं' नास्ति । ३. ज्ञ-न देवौ । ४. श-विषूचः विषूचः ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वी । आ । अगात् । पत्ऽवतीभ्यः ।

हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअपात् पादरहिता ऽइयम् उपाः ऽपद्वतीभ्यः पाद्युक्तभ्यः सुसाभ्यः प्रजाभ्यः ऽपूर्वा प्रथमभाविनी सती ऽआगात् आगच्छति । तथा प्राणिनां ऽशिरः ऽहित्वी प्रेरयित्री । यद्वा । शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती । ऽजिह्वया प्राणिस्थया तदीधेन वागिन्द्रियेण ऽवावदत् शृशं शब्दं कुर्वती ऽचरत् । एवं चरन्ती उपाः ऽत्रिशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् ऽन्यक्रमीत् एकेन दिवसेनातिक्रामति । एतच्च युवयोः कर्म । तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वयः ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाहोः ।

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तुं गर्विष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नरः । धन्वानि । बाहोः ।

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क्तुम् । गोऽईष्टिषु ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽनरः योद्धारो मनुष्याः ऽबाहोः हस्तयोः ऽधन्वानि धनुंषि ऽआ ऽतन्वते ऽहि आततज्यानि कुर्वते ऽहि । युवां च ऽअस्मिन् ऽमहाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते संग्रामे ऽगर्विष्टिषु गवामन्वेषणेषु ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरा ऽवर्क्तुम् । मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघाः । अर्यः । अरातयः ।

अप । द्वेषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽअघाः आहन्यः ऽअर्यः अभिगन्धः ऽअरातयः शत्रुसेनाः ऽमा ऽतपन्ति मां बाधन्ते । ताः ऽअप ऽआ ऽकृतम् अपाकुरुतम् । तथा ऽद्वेषांसि द्वेषन् शत्रून् ऽसूर्यादधि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । सूर्यदर्शनात् ऽयुयुतं पृथक्कुरुतं च । यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम् । मारयतमित्यर्थः ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।

आ न इह प्र यच्छतं रयि विश्वायुपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवोः । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।

आ । नः । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽयुवोः युवयोः ऽदिव्यानि दिवि भवानि ऽपार्थिवा पृथिव्यां भवानि लोकद्वय-संबन्धीनि ऽवसु वसुनि ऽअपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते । अतः कारणात् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः

अस्मभ्यं वरुधि धनम् वभा अभि वप्र वयच्छतम् । कीदृशं रयिम् । विश्वायुपोषसम् । आयव इति मनुष्यनाम । सर्वेषां मनुष्याणां पोषणाय पर्यासम् । यद्वा । सर्वस्यायुषः पोषणे शक्तम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ।

विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति । उक्थऽवाहसा । स्तोमेभिः । हवनऽश्रुता ।

विश्वाभिः । गीऽभिः । आ । गतम् । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे वउक्थवाहसा उक्थैः स्तुतिभिः वहनीयौ हे वहवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवंभूतौ हे वइन्द्राग्नी वस्तोमेभिः स्तोत्रैः विश्वाभिः सर्वाभिः वगीभिः शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च^१ हेतुभूताभिः वआ वगतम् आगच्छतम् । किमर्थम् । अस्य अस्मदीयस्य वसोमस्य वपीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

‘अथद्वृत्रम्’ इति पञ्चदशधैमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमैन्द्राग्रम् । आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप् । तथा चानुक्तान्तं— ‘अथत्पञ्चोना गायत्रं तु त्रिष्टुष्टुवादि त्रिष्टुष्टुहृत्वनुष्टुबन्तम्’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । वरुण-प्रघासेषु ऐन्द्राग्रस्य हविषः ‘अथत्’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च— ‘इन्द्राग्नी अवसा गतं अथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्’ (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

अथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् ।

इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

अथत् । वृत्रम् । उत । सनोति । वाजम् । इन्द्रा । यः । अग्नी इति । सहुरी इति । सपर्यात् ।

इरज्यन्ता । वसव्यस्य । भूरेः । सहऽस्तमा । सहसा । वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुषः वृत्रम् आवरकं शशुं वअथत् हिनस्ति । वउत अपि च ववाजम् अन्नं बलं वा वसनोति लभते । वयः पुरुषः वसहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी वसपर्यात् परिचरेत् । इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम् । कीदृशाविन्द्राग्नी । वभूरेः प्रभूतस्य ववसव्यस्य वसु-समूहस्य^२ । यद्वा । स्वाधिको यत् । धनस्य वइरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । वसहसा बलेन वसहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणां ववाजयन्ता वाजं हविलक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ । यद्वा । वाजं स्तोत्रभ्यो दातव्यमन्नं कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसौ अग्न ऊळहाः ।

दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता । योधिष्टम् । अभि । गाः । इन्द्र । नूनम् । अपः । स्वरुषः । उपसः । अग्ने । ऊळहाः ।

दिशः । स्वरुषः । उपसः । इन्द्र । चित्राः । अपः । गाः । अग्ने । युवसे । नियुत्वान् ॥ २ ॥

हे वृन्द्र हे वृभ्रे वृता तौ युवां वृगाः वृअपः उदकानि वृस्वः सूर्यम् वृउपसः उपःकालान् वृऊहः पणिभिरपहृता एतान् गवादीनभिलक्ष्य वृयोधिष्टम् । तैरसुरैर्युद्धं कृतवन्तौ । वृनूनम् इति पादप्रणार्थः । हे वृन्द्र त्वं वृदिशः प्राच्याद्याः वृस्वः सूर्यम् वृउपसः च वृचित्राः चायनीयाः वृअपः उदकानि च वृगाः च पणिभिरपहृतानेतान् वृयुवसे अनेन लोकेनायोजयः । यद्वा । असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थः । हे वृभ्रे वृनियुत्वान् नियुञ्जिरथैर्युक्तः सन् त्वमभ्येवमकार्षीरित्यर्थः ॥

ऐन्द्राभस्य पशोर्वपायाः ' आ वृत्रहणा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ' आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरा भरतं शिक्षतं वज्रबाहू ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुष्मैरिन्द्रं यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् ।

युवं राधोभिरकवेभिरिन्द्राग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः ॥ ३ ॥

आ । वृ॒ऽह॒ना । वृ॒ऽह॒ऽभिः । शु॒ष्मैः । इन्द्रं । या॒तम् । नमः॑ऽभिः । अ॒ग्ने । अ॒र्वाक् ।

यु॒वम् । राधः॑ऽभिः । अ॒क॒वेभिः । इन्द्र॑ । अ॒ग्ने । अ॒स्मे इति । भ॒व॒तम् । उ॒त्त॒मेभिः ॥३॥

हे वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे वृन्द्र हे वृभ्रे वृत्रहभिः वृत्रस्य हन्तृभिः वृत्रहनन-निमित्तैः वृशुष्मैः बलैः वृनमोभिः अस्मभ्यं दातव्यैरग्नैश्च सार्धम् वृअर्वाक् अस्मदभिमुखम् वृआ वृयातम् आगच्छतम् । हे वृन्द्र हे वृभ्रे वृयुवं युवाम् वृअकवेभिः अकुत्सितैः महद्भिः वृउत्तमेभिः उत्कृष्टतमैः वृराधोभिः धनैः सह वृअस्मे अस्मासु वृभवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' ता हुवे ' इति षडहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— ' ता हुवे ययोरिदमियं वामस्य मन्मनः ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः स्तोमवृद्धौ ' ता हुवे ' इत्याद्या नवर्चं आवापार्थाः । सूत्रितं च— ' ता हुवे ययोरिदमिति नवेयं वामस्य मन्मन इत्येकादश ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

ता हुवे ययोरिदं पमे विश्वं पुरा कृतम् । इन्द्राग्नी न मर्धतः ॥ ४ ॥

ता । हु॒वे । य॒योः । इ॒दम् । प॒मे । वि॒श्वम् । पु॒रा । कृ॒तम् । इन्द्रा॑ग्नी इति । न । म॒र्ध॒तः ॥४॥

वृता तौ तादृशाविन्द्राग्नी वृहुवे आह्वये । वृययोः इन्द्राग्न्योः वृपुरा पूर्वस्मिन् काले वृकृतं वृविश्वं सर्वम् वृहृदं पूर्वासु ऋक्षु कीर्तितं वीर्यं वृपमे पन्थते ऋषिभिः स्तृयते । ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः । तौ च वृइन्द्राग्नी वृन वृमर्धतः स्तोतृश्च हिंस्तः । अतोऽस्मान्प्याहृतौ रक्षतामिति भावः । मर्धतिहिंसाकर्मा ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी ह्वामहे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ ५ ॥

उ॒ग्रा । वि॒ऽघ॒नि॒ना । मृ॒धः । इन्द्रा॑ग्नी इति । ह॒वाम॑हे । ता । नः । मृ॒ळा॒तः । ई॒दृ॒शे ॥५॥

वृउग्रा उग्रौ उदूर्णबलावत एव वृमृधः शत्रून् वृविघनिना विघनिनौ विशेषेण हृतवन्तौ वृइन्द्राग्नी वृह्वामहे आह्वयामहे । तौ वृकेन्द्राग्नी वृईदृशे अस्मिन् संग्रामे वृनः अस्मान् वृमृळातः सुख्यताम् । यद्वा । मृळतिरुपदयाकर्मा । नोऽस्माकं मृळातः उपदयां कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हृतः । वृत्राणि । आर्या । हतः । दासानि । सत्पती इति सत्सत्पती ।

हृतः । विश्वाः । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविन्द्राम्नी व आर्या आर्यैः कर्मानुष्ठानृभिः कृतानि व वृत्राणि उपद्रवजातानि व हतः हिंस्तः । तथा व सत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राम्नी व दासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि व हतः । अपि च विश्वाः सर्वाः व द्विषः द्वेषोः शत्रुभूताः प्रजाः व अप व हतः विनाशयतः । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्वैशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' इन्द्राम्नी युवाम् ' इति षडहस्तोत्रियस्त्वृचः । सूत्रितं च— ' इन्द्राम्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य ' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति ॥

इन्द्राम्नी युवामिमेऽभि स्तोमा अनूषत । पिबंतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राम्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबंतम् । शंभुवा । सुतम् ॥ ७ ॥

हे व इन्द्राम्नी व युवामिमे व स्तोमाः स्तोतारः व अभि व अनूषत अभिषुवन्ति । हे व शंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राम्नी व सुतम् अभिषुतमस्मदीयं सोमं व पिबतम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राम्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । नियुतः । दाशुषे । नरा ।

इन्द्राम्नी इति । ताभिः । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हे व नरा नेतारविन्द्राम्नी व वां युवयोः स्वभूताः व पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः व दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः व याः व नियुतः अश्वाः व सन्ति हे व इन्द्राम्नी व ताभिः नियुज्जिः व आ व गतम् आगच्छतम् ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सर्वनं सुतम् । इन्द्राम्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् । इन्द्राम्नी इति । सोमपीतये ॥ ९ ॥

हे व नरा नेतारौ व इन्द्राम्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । व इदं व सवनम् इमं सोमं व सुतम् अभिषुतम् व उप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति व ताभिः नियुज्जिः व आ व गच्छतम् । किमर्थम् । व सोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥ १० ॥

तम् । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजत् । कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥ १० ॥

हे स्तोतः व तम् अग्निम् व ईळिष्व स्तुहि । व यः अग्निः व अर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा व विश्वा सर्वाणि व वना^१ अरण्यानि^१ व परिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि व जिह्वया ज्वालया दग्ध्वा व कृष्णा कृष्णवर्णानि व कृणोति करोति^२ ॥ ॥ २८ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ-र-श-वनान्यरण्यानि; ज्ञ-त-वनान्यारण्यानि; य-वन्यान्यरण्यानि । २. घ-ज्ञ-त-न-श-करोति तमीळिष्वेति संबन्धः ।

य इद्ध आविवांसति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यैः । द्युम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

यः । इद्धे । आऽविवांसति । सुम्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यैः । द्युम्नाय । सुतराः । अपः ॥ ११ ॥

यः । मर्त्यैः मनुष्यैः । इद्धे दीप्तेऽमौ । सुम्नं सुखकरं हविः । इन्द्रस्य इन्द्राय । आविवांसति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य । द्युम्नाय श्योतमानायास्त्राय तदर्थं । सुतराः सुखेन तरणीयाः । अपः उदकानि वृष्ट्यात्मकानि । इन्द्रः करोतीति शेषः ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । नः । वाजऽवतीः । इषः । आशून् । पिपृतम् । अर्वतः । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी । ता तौ युवां । वाजवतीः अन्नवतीः । इषः । इष्यमाणा वृष्टीः । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि । आशून् शीघ्रगान् । अर्वतः अन्धांश्च । नः अस्मभ्यं । पिपृतं पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । इन्द्रमग्निं । च युवां । वोळ्हवे वोळ्हुं हविभिः प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या ' उभा वाम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्य ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यौ उभा राधसः सह मादयध्यै ।

उभा दातारारिषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै ।

उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी । उभा उभौ संहस्य वर्तमानौ । वां युवां । हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । आहुवध्यै अभिसुख्येन होतुम् । तथा । उभा उभौ युवामाह्वये । राधसः । राधसा राधकेन हविषा । सह युगपदेव । मादयध्यै मादयितुं तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सत्सु आवयोरह्वाणे किं कारणमिति चेदुच्यते । उभा उभौ तौ युवाम् । इषाम् अन्नानां । रयीणां धनानां च । दातारौ स्थः । अतः कारणात् । उभा उभौ । वां युवां । वाजस्य अन्नस्य । सातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्यैभिरश्व्यैर्वसुव्यैरुप गच्छतम् ।

सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यैभिः । अश्व्यैः । वसुव्यैः । उप । गच्छतम् ।

सखायौ । देवौ । सख्याय । शंभुऽभुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी । गव्यैभिः गोसमूहैः । अश्व्यैः अश्वसमूहैः । वसुव्यैः वसुसमूहैश्च सार्धं । नः अस्मानाभिसुख्येन । उप । आ । गच्छतम् । शेषः परोक्षकृतः । सखायौ समानख्यानौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ । शंभुवा शंभुवौ सुखस्य भावयितारौ । ता । तादृशौ । इन्द्राग्नी । सख्याय सखिस्वार्थं वयं । हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।

वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वतः ।

वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे इन्द्राग्नी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य हवम् आह्वानं स्तोत्रं शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि हव्यानि हवींषि वीतं कामयेथाम् । कामयित्वा च आगतम् आगच्छतम् । आगत्य च सोम्यं सोमात्मकं मधु पिबतम् ॥ २९ ॥

‘इयमददात्’ इति चतुर्दशचं द्वादशं सूक्तं भरद्वाजस्याषं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिष्ठो जगत्यः त्रयोदशपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायथ्यः । तथा चानुक्रान्तम्—‘इयं षट्कना सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्’ इति । अत्र शौनकः—‘इयमित्येतदाद्यं तु सूक्तं सारस्वतं जपेत् । द्विजः प्रातः शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्’ (ऋग्वि. २. २९५) इति । पार्थिके षष्ठेऽहनि प्रउगे ‘इयमददात्’ इति सारस्वतस्तुतः । सूत्रितं च—‘इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्यश्वायं दाशुषे ।

या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्निऽअश्वायं । दाशुषे ।

या । शश्वन्तम् । आचखादा । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

इयं सरस्वती रभसं वेगवन्तम् ऋणच्युतं वैदिकस्य देवर्षिपितृसंबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य व्यावयितारं दिवोदासम् एतसंसं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते वध्यश्वाय एतसंसंशाय ऋषये अददात् दत्तवती । या सरस्वती शश्वन्तं बहुलं पणिं पणनशीलं वणिजमदानृजनम् अवसं केवलं स्वात्मन एव तर्पकम् आचखादा आजघान सेयमददादित्यन्वयः । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते स्वदीयानि दात्राणि दानानि तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मैर्भिर्बिसखाईवारुजत्सानुं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।

पारावतग्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मैर्भिः । बिसखाःऽईव । अरुजत् । सानुं । गिरीणाम् । तविषेभिः । ऊर्मिऽभिः ।

पारावतऽग्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभिः । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिऽभिः ॥ २ ॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपां सरस्वतीं स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मैः शोषकैरात्मैर्बलैः तविषेभिः महद्भिः ऊर्मिभिः तरङ्गैः

१गिरीणां पर्वतानां तीरसंबद्धानां १सानु सानूनि १अरुजत् भनक्ति^१ । १बिसखाइव । बिसं खनतीति बिसखाः । स यथा बिसार्थं पङ्क्तं रुजति तद्वत् । तां १सरस्वतीं १पारावतर्षीं पारावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्रीं १सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः १धीतिभिः कर्मभिश्च १अवसे रक्षणार्थम् १आ १विवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतर्षीं पारावारे परावाची तीरे । तयोर्घातिनीम् । उक्तं च— 'पारावतर्षीं पारावारघातिनीम्' (निरु. २. २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।

उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।

उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषमः । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥ ३ ॥

हे १सरस्वति १देवनिदः देवानां निन्दकानसुरान् १नि १बर्हय न्यबर्हयः । अवधीः । तथा १विश्वस्य व्याप्तस्य १मायिनः मायाविनः १बृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टुः १प्रजां पुत्रं वृत्रासुरं च न्यवधीः । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो^२ हतवानित्यर्थः । १उत अपि च हे १वाजिनीवति अस्रवति सरस्वति त्वं १क्षितिभ्यः मनुष्येभ्यः १अवनीः असुरैरपहता भूमीः १अविन्दः अलम्भयः । १एभ्यः मनुष्येभ्यः १विषम् उदकं च १अस्रवः अक्षरयः । यद्वा । क्षितयोऽसुरजनाः । तेभ्यः सकाशात् अवनीर्भूमीरविन्दः लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विषं मृतिहेतुभूतं गारलमस्रवः ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

१देवी दानादिगुणयुक्ता १वाजिनीवती । वाजोऽन्नं यस्यां^३ क्रियायां^४ सा वाजिनी । तद्युक्ता । १धीनां ध्यातृणां स्तोत्राणाम् १अवित्री रक्षित्री । एवंभूता १सरस्वती १वाजेभिः अन्नैः १नः अस्मान् १प्र १अवतु प्रकरणेन तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

हे १देवि १सरस्वति १यः स्तोता १वृत्रतूर्ये संग्रामे १धने १हिते निहिते निमित्तभूते सति १इन्द्रं १न इन्द्रमिव त्वाम् १उपब्रूते स्तौति तं^५ रक्षति^६ शेषः ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्या वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अत्र । वाजेषु । वाजिनि । रदा । पूषाऽईव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे १देवि दानादिगुणयुक्ते हे १वाजिनि । वाजो बलमन्नं वा । तद्युक्ते हे १सरस्वति १एवं १वाजेषु संग्रामेषु १अव अस्मान् रक्ष । अपि च १नः अस्मभ्यं १पूषेव पोषको देव इव १सनिं संभजनीयं धनं १रद विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

१. ख-भ-भिनत्ति दृष्टान्तः; त-भुनक्ति । २. ख-भ-त्वत्साहायो देव इन्द्रो । ३. श-यस्याः । ४. ज्ञ-त-र-श-' क्रियायां ' नास्ति । ५. ख-घ-भ-श-तं त्वम् । ६. घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी । वष्टि । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

१उत अपि च १स्या सा प्रसिद्धा १सरस्वती १घोरा शत्रूणां भयकारिणी १हिरण्यवर्तनिः । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । १वृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती १नः अस्मदीयां १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं १वष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अहुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अहुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

१यस्याः सरस्वत्याः १अमः बलम् १अनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः १अहुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा १त्वेषः दीप्तः १चरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । १अर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् १रोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् १चरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसूरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसूरः । अन्याः । ऋतावरी । अतन् । अहाऽइव । सूर्यः ॥ ९ ॥

१सा^१ सरस्वती १नः अस्मान् १विश्वाः सर्वाः १द्विषः द्वेषीः प्रजाः १अति नयतु अतितारयतु । तथा १स्वसूरः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा १ऋतावरीः । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ताः १अन्याः च नदीरस्मान्तिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि^२' इति^२ पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्^३ शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः १अतन् सततं गच्छन् १अहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तुचः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्वांणिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्टयाम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥ १० ॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तस्वसा । सुजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

१उत अपि च १नः अस्माकं १प्रियासु प्रियाणां मध्ये १प्रिया प्रियतमा १सप्तस्वसा । गायत्र्या-दीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । १सुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता १सरस्वती देवी १स्तोम्या १भूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ३१ ॥

आपमुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपमुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

१पार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि १उरु उरूणि विस्तीर्णानि १रजः रजांसि लोकान् १अन्त-रिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च १आपमुषी स्वतेजसा पूरितवती १सरस्वती देवी १निदः निन्दकाच्छत्रोः १पातु अस्मान् रक्षतु ॥

१. ज्ञ-त-ऋतावरी उदकवती (ऋतवत्युदकवती-ज्ञ) सा । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-त-न-भ-र-छान्दसः । ३. ख-ज्ञ-न-भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसुधस्था । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी ऽसप्तधातुः । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्याः सा तथोक्ता । ऽपञ्च ऽजाता जातानि निषादपञ्चमांश्रुतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा ऽवर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती ऽवाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु ऽहव्या ऽभूत् क्वातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते घुम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।

रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । घुम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपऽस्तमा ।

रथऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

ऽमहिम्ना माहात्म्येन ऽमहिना महती ऽघुम्नेभिः घुम्नेद्योतमानैर्यशोभिरक्षैर्वा युक्ता सती ऽआसु आसां नदीनां देवतानां वा मध्ये ऽया सरस्वती ऽप्र ऽचेकिते प्रकरणेण ज्ञायते । या च ऽअन्याः अन्यासाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ ऽअपसां वेगवतीनां नदीनां मध्ये ऽअपस्तमा वेगवत्तमा । या च ऽरथइव ऽविभ्वने विभ्रुत्वाय ऽबृहती परिवृढा गुणैरधिका ऽकृता प्रजापतिना निर्मिता सा ऽसरस्वती ऽचिकितुषा जानता स्तोत्रा ऽउपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पर्यसा मा न आ धक् ।

जुषस्व नः सख्या वेद्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । नः । नेषि । वस्यः । मा । अप । स्फरीः । पर्यसा । मा । नः । आ । धक् ।

जुषस्व । नः । सख्या । वेद्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे ऽसरस्वति ऽनः अस्मान् ऽवस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् ऽअभि ऽनेषि अभिप्रापय । ऽमाप ऽस्फरीः अप्रवृद्धान् मा कार्षीः । स्फारो वृद्धिः । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा ऽपर्यसा उदकेनाधिकेन ऽनः अस्मान् ऽमा ऽवा ऽधक् नाभिदह^१ । न बाधस्व । अपि च ऽनः अस्माकं ऽसख्या सख्यानि सखिकर्माणि ऽवेद्या प्रवेशनानि ऽच ऽजुषस्व सेवस्व । वयं च त्वत्सकाशात् ऽअरणानि अरमणानि^२ निकृष्टानि ऽक्षेत्राणि ऽमा ऽगन्म मा प्राप्तवाम । अपि तु रमणीयान्येव^३ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्रुतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेभ्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^४

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ।

१. न-मभि° । २. ख-भ-अरमणीयानि; न-अरणमाणानि । ३. घ-श-रमणीयान्येव प्राप्तवाम ।

४. ख-भ-स्ययणामात्येन; र-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशार्धं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुष एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज^१ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता^२ । प्रातरनुवाक^३ आश्विने ऋतौ^४ इन्द्रमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्ताश्विना हुवे जरमाणो अकैः ।

या सद्य उस्ना व्युषि ज्मो अन्तान्युयूषतः पर्युरु वरांसि ॥ १ ॥

स्तुषे । नरा । दिवः । अस्य । प्रसन्ता । अश्विना । हुवे । जरमाणः । अकैः ।

या । सद्यः । उस्ना । विऽउषि । ज्मः । अन्तान् । युयूषतः । परि । उरु । वरांसि ॥ १ ॥

वदिवः द्युलोकस्य वनरा नेतारौ व अस्य भुवनस्य व प्रसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ व अश्विना अश्विनौ अश्वैरन्वितौ व स्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तोतुम् व अकैः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः व जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् व हुवे आह्वयामि । कीदृशावित्थपेक्षायाम् । व या यौ व सद्यः एव व उस्ना शत्रूणां निवारकौ व व्युषि व्युष्टौ निशायाः समाप्तौ व ज्मः पृथिव्याः व अन्तान् पर्यन्तान् व उरु उरूणि व वरांसि रूपस्थावरकाणि तमांसि च व परि परितः व युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता यज्ञमा शुचिभिश्चक्रमाणा रथस्य भानुं रुरुचू रजोभिः ।

पुरु वरांस्यमित्ता मिमानापो धन्वान्यति याथो अज्रान् ॥ २ ॥

ता । यज्ञम् । आ । शुचिऽभिः । चक्रमाणा । रथस्य । भानुम् । रुरुचुः । रजऽभिः ।

पुरु । वरांसि । अमित्ता । मिमाना । अपः । धन्वानि । अति । याथः । अज्रान् ॥ २ ॥

किंच व ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ व यज्ञम् अस्मदीयं यागम् व आ व चक्रमाणा अभिचक्रमाणौ^५ व शुचिभिः निर्मलैः व रजोभिः स्वयैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेज्योती रज उच्यते' (निरु ४. १९) इति

१. घ-त-भारद्वाज । २. घ-झ-न-भ-देवते; ख-देवतो । ३. ख-झ-न-भ-प्रातरनुवाकाश्विनेय-ऋतौ; झ-श-प्रातरनुवाकाश्विने ऋतौ; त-य-प्रातरनुवाकाश्विनऋतौ । ४. झ-अभिचक्रमाणा ।

यास्केनोक्तत्वात् । रथस्य स्वकीयस्य रथस्य ऽभानुं दीप्तिं ऽरुरुचुः रोचयेते । अपि च ऽपुरु बहूनि ऽवरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि ऽअमिता अपरिमितानि ऽमिमाना निर्मिमाणौ ऽअपः उद्दिश्य ऽधन्वानि मरुप्रदेशान् ऽअज्रान् स्वकीयानश्चान् ऽअति ऽयाथः अतिक्रामयथः १ ॥

ता ह त्वद्वर्तिर्यदरंभ्रमुप्रेत्था धिर्य ऊहथुः शश्वदश्वैः ।

मनोजवेभिरिषिरैः शयध्वै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्वत् । वर्तिः । यत् । अरंभ्रम् । उग्रा । इत्या । धिर्यः । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः । मनःऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्वै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ॽता ऽह तौ खलु ऽउग्रा उग्रावश्विना युवां ऽयत् ऽअरंभ्रम् असमृद्धं ऽत्यत् ऽवर्तिः यजमानस्य तत् गृहं समर्धयितुं गच्छथः । किंच ऽइत्था इत्थं ऽधियः स्तोतृन् ऽइषिरैः एषणीयैः काम्यैः ऽमनो-जवेभिः मनोवेगैः ऽअश्वैः स्वीयैरश्वैः ऽशश्वत् सर्वदा ऽऊहथुः स्वर्गं प्रापयथः । ऽमर्त्यस्य मनुष्यस्य ऽदाशुषः यजमानस्य ऽव्यथिः हिंसकः ऽपरि ऽशयध्वै परिशयनाय^१ दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियताम्^२ ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोपे भूषतो युयुजानसप्ती ।

शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अधुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उपे । भूपतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती । शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अधुक् । युवाना ॥ ४ ॥

ॽता तावश्विनौ ऽयुयुजानसप्ती रथे युज्यमानाश्वौ ऽशुभं शोभनं ऽपृक्षम् अन्नम् । 'पयः^४ पृक्षः' इत्यन्ननामसु पाठात् । ऽइषं पुष्टिम् ऽऊर्जं रसं च ऽवहन्ता वहन्तौ ऽनव्यसः नवतरस्य ऽजरमाणस्य स्तुतिं कुर्वतः ऽमन्म मननीयं स्तोत्रम् ऽउप ऽभूपतः उपगच्छतः । यद्वा । स्तोत्र-समीपे भवतः । किंच ऽयुवाना नित्यतरुणौ तौ^५ ऽहोता^६ देवानामाह्वता ऽअधुक् अद्रोग्धा प्रियः^६ ऽप्रत्नः पुराणोऽग्निः ऽयक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दस्त्रा पुरुशार्कतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।

या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गुणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दस्त्रा । पुरुशार्कऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे । या । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठा । बभूवतुः । गुणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ५ ॥

१. ख-अतिक्रामयः । २. ख-घ-झ-न-भ-परिशयनार्थम् ; त-परिशयनायै । ३. ख-घ-झ-न-भ-क्रियते । ४. त२-श्रवः । ५. ख-तो वा होता; त-होता; भ-तौ वा होता । ६. य-सर्वप्रियः ।

या यौ वृंशते शक्यैः स्तुतिं कुर्वते वस्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते जनाय^१ वृंशमविष्टा अति-
शयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा वृणते स्तोत्रशक्यव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभिः
स्तुवते च वचिप्रराती विचित्रदानौ वबभूवतुः वता तौ ववहू वलनशीलौ रुचिरौ वा वपुरुशाकतमा
अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा वप्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ । 'प्रत्नं प्रदिवः' इति पुराणनामसु
पाठात् । वदस्वा दर्शनीयौ^२ अश्विनौ वनव्यसा नवतरेण ववचसा स्तुत्या वआ वविवासे
परिचरामि ॥ ॥ १ ॥

ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।

अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्यः । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथुः । रजोऽभिः ।

अरेणुऽभिः । योजनेभिः । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णसः । निः । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

वता तावश्विनौ युवां वतुग्रस्य वसूनुं वभुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये भग्ननावं वभुजन्ता
रक्षन्तौ वअरेणुभिः रेणुहितैः आन्तरिक्षैः वरजोभिः मार्गैः वयोजनेभिः रथयुक्तैः^३ वपतत्रिभिः
पतनवद्भिः वविभिः अश्वैः वअर्णसः जलस्य वउपस्थात् योनेः वसमुद्रात् वअद्भ्यः वनिः वऊहथुः
निरगमयतम् । समुद्राद्भ्य इति प्रयोगो मातृगृहाद्भ्यतीतिवत्^४ ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवै वृषणा वध्रिमत्याः ।

दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवैम् । वृषणा । वध्रिऽमत्याः ।

दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथुः । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

वरथ्या हे रथारूढावश्विनौ^५ वजयुषा जयशीलेन रथेन वअद्रिं मार्गैः^६ स्थितं पर्वतं ववि वयातं
व्यबाधेथाम् । यातिरत्र वधकर्मा । तथा च निगमान्तरं—' विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां
अजरयू अयातम् ' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति । ववृषणा कामानां वर्धितारौ ववध्रिमत्याः
पुत्रार्थिन्याः वहवम् आह्वानं वश्रुतं श्रणुतम् । वदशस्यन्ता स्तोत्रभ्यः कामान् प्रयच्छन्तौ वशयवे युवां
स्तुवते वगां निवृत्तप्रसवां वपिप्यथुः क्षीरेणाप्याययतम् । तथा च निगमान्तरं—' शयवे चिन्नासत्या
शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । वइति इत्थं वसुमतिं सुधुतिं
वच्यवाना गच्छन्तौ वभुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।

तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुर्धं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिवः । अस्ति । भूम । हेळः । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।

तत् । आदित्याः । वसवः । रुद्रियासः । रक्षऽयुजे । तपुः । अधम् । दधात ॥ ८ ॥

१. ख-यजमानाय; झ-यजनाय । २. ख-झ-न-भ-दस्त्री । ३. ख-घ-झ-न-भ-रथे युक्तैः ।
४. श-गृहाद्भ्यती^० । ५. ख-घ-झ-न-भ-श-रथिनाव^० । ६. झ-त-१-२-मध्ये; त-३-मूर्ध्नि ।

१० वृत्सौ हे चावापृथिव्यौ हे १० आदित्याः हे १० वसवः १० रुद्रियासः हे रुद्रपुत्रा मरुतः १० मर्त्येभ्यो मर्त्येषु अश्विनोः परिचरकेषु १० देवानां १० यत् १० हेळः क्रोधः १० भूमं महान् १० अस्ति १० तत् हेळः १० तपुः तापकं १० रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसां स्वामिने प्रेरकाय वा १० अघम् आहन्तु १० दधात कुरुत । अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तु १० कुरुत ॥

य ई राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकैतत् ।

गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचसे आनवाय ॥ ९ ॥

यः । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजसः । मित्रः । वरुणः । चिकैतत् ।
गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

१० यः नरः १० रजसः समस्तस्य लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' इति यास्कनोक्तत्वात् । १० राजानौ १० ईम् एतौ अश्विनौ १० ऋतुथा काले काले १० विदधत् परिचरति^१ तं १० मित्रो १० वरुणः च १० चिकैतत् जानीयात् । मित्रवरुणप्रभृतयो^२ देवा एनं विदुरित्यर्थः । किंचायं परिचरकः १० गम्भीराय महाबलाय १० रक्षसे राक्षसाय १० हेतिं घातकमायुधम् १० अस्य अस्यति । क्षिपति । प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्ययः । १० द्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय १० आनवाय मनुष्यसंबन्धिने १० वचसे १० चित् वचनायैव हेतिमस्यति । मनुष्याणामभिद्रोहाय^३ एनम्^४ आस्कन्दतीति^५ ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिद्युमता यातं नृवता रथेन ।

सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरैः । चक्रैः । तनयाय । वर्तिः । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।
सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ १० अन्तरैः अनिकृष्टैः १० चक्रैः युकेन १० द्युमता दीप्तिमता १० नृवता नेत्रा सारथिना युकेन । यद्वा । अश्वयुकेन । 'पतङ्गाः नरः' (नि. १. १४. २२) इत्यश्वनामसु पाठात् । १० रथेन १० वर्तिः अस्माकं गृहं १० तनयाय तनयं दातुम् १० वा १० यातम् । अपि च १० सनुत्येन तिरोहितेन १० त्यजसा क्रोधेन । 'हृजिः त्यजः' इति क्रोधनामसु पाठात् । १० मर्त्यस्य मनुष्यस्य १० वनुष्यतां बाधमानानाम् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्कनोक्तत्वात् । १० शीर्षा शिरांसि १० अपि १० ववृक्तं प्रवृक्तम्^६ ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्धिर्यातमवमाभिर्वाक् ।

दृहस्य चिद्रोमतो वि ब्रजस्य दुरो वर्त गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभिः । उत । मध्यमाभिः । नियुत्ऽभिः । यातम् । अवमाभिः । अर्वाक् ।
दृहस्य । चित् । गोऽमतः । वि । ब्रजस्य । दुरः । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ११ ॥

१. घ-झ-त-न-श-भूमा । २. ख-झ-न-भ-अहन्तु । ३. ख-अघमहन्तः; झ-त-न-श-अघमहन्तु । ४. ख-झ-न-भ-परिचरत्; घ-परिचरन् । ५. थ-मित्रावरुणः । ६. ख-भ-श-र-न तु मनुष्याणामभिः; झ-त-न-ननु मनुष्याणामभिः । ७. त-एवम् । ८. ख-झ-न-भ-श-र-आस्कन्दन्तीति । ९. ख-झ-भ-य-श-प्रवृक्तम्; घ-छिनतम् ।

हे अश्विनौ ऽपरमाभिः उरुकृष्टाभिः ऽउत अपि च ऽमध्यमाभिः अनुत्कृष्टाभिः ऽअवमाभिः
निकृष्टाभिश्च ऽनियुञ्जिः वाहैः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् । ऽदृढहस्य ऽचित् दृढापि-
धानस्यापि ऽगोमतः गोयुक्तस्य ऽअजस्य गोष्ठस्य ऽदुरः द्वाराणि ऽवि ऽवर्तं विवृणुतम् । किञ्च ऽगृणते
स्तुवते मङ्गं ऽचित्रराती विचित्रदानौ^१ भवतम् ॥ ॥ २ ॥

‘ क त्या ’ इत्येकादशर्च द्वितीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ क स्वैकपदान्तं
त्रैष्टुभम् ’ इति । ‘ आ वां सुञ्जे ’ इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘ आश्विनं तु ’ इत्यु-
क्त्वाद्स्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोगः ॥

क॒त्या व॒ल्लू पुरु॑हूताद्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविद्व॒न्नम॑स्वान् ।

आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॑ प्रेष्टा॒ ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥ १ ॥

क । त्या । व॒ल्लू इति । पुरु॑हूता । अ॒द्य । दू॒तः । न । स्तोमः । अ॒विद्व॑त् । नम॑स्वान् ।

आ । यः । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रेष्टा॒ । हि । अस॑थः । अ॒स्य । मन्म॑न् ॥ १ ॥

व॒क् कुत्र॑ स्थितौ^२ व॒वर्त॑ ह॒चिरौ ऽपुरु॑हूता बहुभिराहूतौ ऽस्या तावश्विनौ ऽनमस्वान् हविषा
युक्तः । ‘ नमः आयुः ’ इत्यञ्जनामसु पाठात् । ऽस्तोमः पञ्चदशादिस्तोमः ऽअद्य ऽदूतो ऽन प्रेरितो^३
दूत इव ऽअविद्वत् विन्देत् । ऽयः स्तोमः ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं ऽनासत्या अश्विनौ ऽआ ऽववर्त
आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् ऽअस्य स्तोतुः ऽमन्मन् स्तोत्रे ऽप्रेष्टा ऽहि प्रियतमौ हि ऽअसथः भवथः ॥

अरं॑ मे गन्तं॑ ह॒वनाया॒स्मै गृणा॑ना यथा॒ पिबा॑थो अन्धः ।

परिं॑ ह॒ त्यद्व॑र्तिर्याथो रि॒षो न यत्परो॑ नान्तरस्तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

अरं॑म् । मे । ग॒न्तम् । ह॒वनाय॑ । अ॒स्मै । गृणा॑ना । यथा॑ । पिबा॑थः । अन्धः ।

परिं॑ । ह॒ । त्यत् । वर्तिः । या॒थः । रि॒षः । न । यत् । परः । न । अन्त॑रः । तुतु॒र्यात् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां ऽमे मदीयाय ऽअस्मै ऽहवनाय आह्वानाय ऽअरं पर्याप्तं ऽगन्तं गच्छतम् ।
ऽगृणाना स्तुयमानौ ऽअन्धः सोमं ऽयथा ऽपिबाथः पिबतम् । ऽरिषः हिंसकस्य शत्रोः ऽत्यद्वर्तिः
तद्रूहं ऽपरि ऽयाथः परितो याथः ऽयत् वर्तिः ऽपरः विप्रकृष्टः ऽन ऽतुतुर्यात् न हिंस्यात् ।
ऽअन्तरः संनिकृष्टोऽपि ऽन तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीयं गृहं रिषो हिंसकात् परि याथः ।
त्यद्वर्तिः परो विप्रकृष्टोऽन्तरः संनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अयं भावः । यथास्मदीयं गृहं दूरस्थः
संनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षां कुरुथ इति ॥

अ॒कारि॑ वा॒मन्ध॑सो वरी॑मन्नस्तारि॒ बर्हिः॑ सु॒प्राय॑णतमम् ।

उ॒त्तान॑हस्तो यु॒वयु॑र्व॒वन्दा वां नक्ष॑न्तो अ॒द्रय॑ आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

अ॒कारि॑ । वा॒म् । अन्ध॑सः । वरी॑मन् । अस्तारि॑ । बर्हिः॑ । सु॒प्राय॑णतमम् ।

उ॒त्तान॑हस्तः । यु॒वऽयुः । व॒वन्द॑ । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्तः । अ॒द्रयः । आ॒ञ्जन् ॥ ३ ॥

१. ख-घ-ञ-न-भ-चित्रदानौ । २. श-अवस्थितौ । ३. ख-घ-ञ-न-भ-प्राहितः ।

१० वां युवयोर्धेः १० अन्धसः सोमस्य १० वरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् १० अकारि कृतम् । १० सुप्रायणतमं मृदुतमं १० बर्हिः १० अस्तारि स्तीर्णम् । १० उत्तानहस्तः कृताञ्जलिः १० युवयुः युवां कामयमानो होता १० ववन्द स्तौति । १० वां युवां १० नक्षन्तः व्याप्नुवन्तः ॥ ' नृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ ' इति धातुः ॥ १० अद्रयः प्रावाणः १० आ १० अञ्जन् सोमरसम् आ १० समन्तात् व्यक्तीकृतवन्तः २ ॥

ऊर्ध्वो वाग्निर्ध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची ।

प्र होता गुर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वः । वाम् । अग्निः । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । रातिः । एति । जूर्णिनी । घृताची ।
प्र । होता । गुर्तमनाः । उराणः । अयुक्त । यः । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

१० अग्निः १० वां युवयोर्धेऽर्थम् १० ऊर्ध्वः १० अस्थात् उदतिष्ठत् । १० अध्वरेषु यज्ञेषु १० प्र १० एति समिद्ध^३ आहवनीयं^३ गच्छति च । १० रातिः^४ धनं^४ हविः १० जूर्णिनी प्रगामिनी । ' जूर्णिर्जवतेर्वा ' (निरु. ६. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् । १० घृताची घृतेनाक्ता । उपस्तीर्णाभिघारितेर्यर्थः । किंच १० होता १० उराणः उरु कुवाणः १० प्र १० गुर्तमनाः प्रकर्षेणोद्युक्तमनाः भवति १० यः होता १० नासत्या अधिनौ १० हवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा १० अयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम् ।

प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृत्तु जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुभुजा । शतऽऊतिम् ।

प्र । मायाभिः । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृत्तु इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

१० पुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूनां रक्षकौ वाशिनौ युवयोः १० शतोति बहुरक्षाकं बहुगमनं वा १० रथं १० सूर्यस्य १० दुहिता सूर्या १० श्रिये श्रियतुम् १० अधि १० तस्थौ अध्यतिष्ठत् । अपि च १० यज्ञियानां देवानाम् १० अत्र १० जनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे १० मायाभिः प्रज्ञानैः । ' शची माया ' इति प्रज्ञानामसु पाठान् । मायिनौ प्रज्ञावन्तौ १० नरा नेतारौ १० नृत्तु नृन्यन्तौ १० भूतं भवतम् । यद्वा । हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृत्तु नृन्यन्तावशिनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूतं प्राज्ञतममग्न्यादिकं देवं मायाभिः प्रज्ञानैः कौशलैर्वा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थः । अयमर्थः ' प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छरसूर्यां सावित्रीम् ' (ऐ. ब्रा. ४. ७) इत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिः शुभे पुष्टिर्हथुः सूर्यायाः ।

प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन्नक्षद्राणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभिः । दर्शताभिः । आभिः । शुभे । पुष्टिम् । ऊह्युः । सूर्यायाः ।

प्र । वाम् । वयः । वपुषे । अनु । पप्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ- ' आ ' नास्ति । २. ख-झ-भ-व्यनक्तिकृतवन्तः; त-ह्याकोकुर्वतः; न-व्यनक्तौ-त्थनवन्तः; श-व्यक्तीकुर्वतः । ३. ख-सिद्ध आहवनीयम्; त-श-समिद्धमाहवनीयम् । ४. ख-झ-भ-रातिवधनम्; न-रातिवद्धनम् । ५. ख-झ-न-भ-श्र्यर्थम्; घ-श्रेयार्थम् ।

हे अश्विनौ वयुवं युवां वदर्शताभिः दर्शनीयाभिः वआभिः श्रीमतां परिदृश्यमानाभिः
वश्रीभिः लक्ष्मीभिः कान्तिभिर्वा वसूर्यायाः युवयोः पत्न्याः वशुभे शोभनार्थं वपुष्टिं पूर्तिम् वऊहयुः
प्रापयथः । किंच ववां युवां ववयः अश्वाः ववपुषे शोभायै वप्र वअनु वपसन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि
च हे वधिषण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ ववां युवां वसुष्टुता ववाणी ऋषीणां स्तुतिः वनक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।

प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ ववां युवां ववयः गन्तारः ववहिष्ठाः बोद्धृताः वअश्वासः अश्वाः वप्रयः सोमरूप-
मन्त्रम् वअभि वआ वहन्तु प्रापयन्तु । ववां युवयोः वमनोजवाः मनोवेगः वरथः वपृक्षः संपर्चनीयाः
वइषिधः एषणीयाः वपूर्वीः बह्वीः वइषः अन्नानि सोमान् वअनु वप्र वअसर्जि विसृष्टः ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसंक्राम् ।

स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनुं रातिमगमन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । नः । इषम् । पिन्वतम् । असंक्राम् ।

स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च ।

रसाः । च । ये । वाम् । अनुं । रातिम् । अगमन् ॥ ८ ॥

वपुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा ववां युवयोः वदेष्णं दातव्यं धनं वपुरु बहु वहि भवति ।
अतः कारणात् वनः अस्मभ्यं वधेनुं प्रीणयित्रीम् वअसक्रां मत्तोऽन्यत्रासंक्रमणीम् । ‘ असक्रामसंक्र-
मणीम् ’ (निरु. ६. २९) इति यास्कैनोक्तत्वात् । वइषम् अन्नं वपिन्वतं प्रयच्छतम् । यद्वा ।
इषमेषणीयां धेनुमित्यन्वयः । किंच ववां वस्तुतः । स्तुवन्तीति स्तुतः स्तोतारः । सन्ति । वमाध्वी
मदयितारावश्विनौ वसुष्टुतिः शोभना स्तुतिः वच स्तोतृषु भवति । वरसाः सोमरसाः वच सन्ति ।
वये रसाः ववां युवयोः वरातिं दानम् वअनु उद्दिश्य वअगमन् देवयजनं प्राप्ताः । अयं भावः । सुष्टुतिं
श्रुत्वा देवयजनं प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छतमिति शेषः ॥

उत म ऋञ्जे पुरंयस्य रध्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पक्का ।

शाण्डो दाद्विरणिनः सार्दिष्टीन्दश वशासौ अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋञ्जे इति । पुरंयस्य । रध्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् । पेरुके । च । पक्का ।

शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मतऽदिष्टीन् । दर्श । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

१उत^१ अपि च १पुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते १ऋजे ऋजुगमने १रष्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे १मे आश्विनोः स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम् । १सुमीळ्हे राशि विद्यमानाः सन्तः^२ १शतं गावो ममाभू-
वन् । १पेरुके राशि विद्यमानानि १पका पकान्यज्ञानि ममासन् । १शाण्डः च राजा १हिरगिनः हिर-
प्यवतः १स्महिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्^३ अश्वान् वा १दश दशसंख्याकान् १वशासः अनुगुणान्^४
१अभिषाचः शत्रूणामभिभातुकान् १ऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोतृभ्यः १दात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपन्थां गिरे दात् ।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम् । वाम् । शता । नासत्या । सहस्रां । अश्वानाम् । पुरुऽपन्थाः । गिरे । दात् ।

भरत्ऽवाजाय । वीर । नु । गिरे । दात् । हता । रक्षांसि । पुरुऽदंससा । स्युरिति स्युः ॥ १० ॥

१नासत्या हे अश्विनौ १वां युवयोः १गिरे । गृणातीति गीः स्तोता । तस्मै १अश्वानां १शता
शतानि १सहस्रा सहस्राणि च १पुरुपन्थाः पुरुपन्था नाम राजा १सं १दात् संददाति । १वीर हे
वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लृक् ॥ १गिरे युवयोः स्तोत्रे १भरद्वाजाय मह्यमपि^५ १नु क्षिप्रं १दात्
ददातु । किंच हे १पुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् १रक्षांसि १हता हतानि १स्युः ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः प्याम् ॥ ११ ॥

आ । वाम् । सुम्ने । वरिमन् । सूरिभिः । स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ १वरिमन् विस्तृते १सुम्ने १वां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने । 'जलापं सुम्नम्'
इति सुखनामसु पाठात् । १सूरिभिः विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह १आ समन्तात् १स्यां भवेयम् ॥ ॥४॥

'उदु श्रिये' इति षडृचं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे त्रैष्टुभसुषोदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—
'उदु श्रिये षलुपस्यं तु' इति । प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे
सूक्ते । सृष्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४.१४) इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः ।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । श्रिये । उषसः । रोचमानाः । अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । रुशन्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽपथा । सुऽगानि । अभूत् । ऊँ इति । वस्वी । दक्षिणा । मघोनी ॥ १ ॥

१रोचमानाः दीप्यमानाः १रुशन्तः शुक्लवर्णाः । 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु. २.२०) इति
यास्कः । १उषसः १श्रिये जगतः शोभायै जगज्यासुं वा १अपाम् १ऊर्मयः १न उदकसंबन्धिनस्तरङ्गा
इव १उत् १अस्थुः उत्तिष्ठन्ति । अनन्तरमेकवक्त्रिगमः । उषाः १विश्वा विश्वानि स्थानानि १सुपथा

१. ख-झ-न-भ- 'उत्' नास्ति । २. ख-घ-झ-न-भ- 'सन्तः' नास्ति । ३. ख-झ-त-न-भ-
पुरुषान् रथान्; श-पुरुषान् । ४. ख-झ-त-न-भ-अनुगुणाः; श-आनुगुणाः । ५. ख-झ-न-भ-
मह्यमपि ।

सुमार्गाणि \vee सुगानि सुखेन गम्यानि \vee कृणोति करोति । अपि च \vee मघोनी धनवत्युषाः \vee वस्वी प्रशस्ता \vee दक्षिणा समधेयित्री च \vee अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो धामपसन् ।

आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचिः । भानवः । धाम् । अपसन् ।
आविः । वक्षः । कृणुषे । शुम्भमाना । उषः । देवि । रोचमाना । महः । अभिः ॥ २ ॥

हे उषो देवि \vee भद्रा कल्याणी \vee ददृक्षे दृश्यसे^१ । \vee उर्विया विस्तीर्णां च \vee वि \vee भासि । \vee ते तव \vee शोचिः शोचिषः ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमानाः \vee भानवः रश्मयः \vee धाम् अन्तरिक्षम् \vee उत् \vee अपसन् उरपतन्ति । किंच हे \vee उषो \vee देवि \vee महोभिः तेजोभिः \vee शुम्भमाना शोभमाना \vee रोचमाना दीप्यमाना \vee वक्षः त्वदीयं रूपम् \vee आविः \vee कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभर्गासुर्विया प्रथानाम् ।

अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणासः । रुशन्तः । गावः । सुभर्गाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।

अपे । ईजते । शूरः । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तमः । अजिरः । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

\vee अरुणासः लोहितवर्णाः \vee रुशन्तः दीप्यमानाः \vee गावः रश्मयः । ‘किरणा गावः’ इति रश्मिनामसु पाठात् । \vee सुभर्गाम् \vee उर्विया उर्वी विस्तीर्णां \vee प्रधानां प्रथमानां \vee सीम् एनामुषोदेवतां \vee वहन्ति । सेयमुषोदेवता \vee शूरो \vee अस्तेव वीरः क्षेपेव \vee शत्रून्^२ \vee तमः \vee अपेजते अपगमयति । \vee वोळ्हा सेनायाः \vee अजिरो \vee न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा^३ बाधते तथा^३ तमांसि \vee बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।

सा न आ वह पृथुयामन्ष्वे रयि दिवो दुहितरिष्यध्वै ॥ ४ ॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अपः । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।

सा । नः । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिवः । दुहितः । इष्यध्वै ॥ ४ ॥

हे उषो देवि \vee पर्वतेषु \vee उत दुर्गेष्वपि \vee अवाते गमनसाधनरहिते देशे \vee सुपथा सुपथानि मार्गाणि \vee सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि \vee ते तव भवन्ति । \vee स्वभानो हे स्वप्रकाशे \vee अपः अन्तरिक्षमाकाशम् । ‘आपः’ इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सासुद्रिकीरपो वा \vee तरसि । \vee पृथुयामन् पृथुरथे \vee ऋष्वे दशनीये \vee दिवो \vee दुहितः अन्तरिक्षसुते हे उषो देवि \vee सा त्वम् \vee इष्यध्वै एषणीयं \vee रयि धनं \vee नः अस्मभ्यम् \vee आ \vee वह ॥

१. ख-झ-त-श-दृश्यते । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘शत्रून्’ नास्ति । ३. ख-घ-झ-त-न-भ-श-इव ।

सा वह् योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।

त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह् । या । उक्षऽभिः । अवाता । उषः । वरम् । वहसि । जोषम् । अनु ।
त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वहूतौ । मंहना । दर्शता । भुः ॥ ५ ॥

हे उषः वसा त्वं वरं धनं मङ्गम् अवा वह । या त्वम् अवाता अप्रतिगता जोषं
प्रीतिम्^१ अनु उक्षभिः अनडुङ्गिरशैर्वा स्तोत्रभ्यो वरं वहसि । किंच हे दिवो दुहितः
अन्तरिक्षसुते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया
भवसि^२ सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन
सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरेपसन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरिं वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपसन् । नरः । च । ये । पितुभाजः । विऽउष्टौ ।
अमा । सते । वहसि । भूरिं । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोऽपि वसतेः निवासस्थानात्
उत् अपसन् उत्पतन्ति । ये पितुभाजः हविषां संभक्तारः अन्नस्योपार्जका वा । 'पितुः'
इत्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि च उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि त्वम् अमा समीपे
वसते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरिं प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥ ५ ॥

'एषा स्या' इति षड्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पणं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा
स्या' इति । 'उपस्यं तु' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उपोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोर्होक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।

या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवःऽजाः । क्षितीः । उच्छन्ती । मानुषीः । अजीगरिति ।
या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या सा दिवोजाः दिवो जाता अत एव दुहिता दिवः पुत्री उषाः नः
अस्मदर्थम् उच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती क्षितीः प्रजाः मानुषीः अजीगः उद्गिरति । 'जिगर्ति-
गिरतिकर्मा वा' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । या रुशता दीप्यमानेन

√भानुना युक्ता √राम्यासु याम्यासु रात्रिषु । रेफयकारयोर्व्यत्ययः । √अफून् नक्षत्रादितेजांसि
√तमसश्चित् तमांसि च √तिरः तिरस्कुर्वती √अज्ञायि दृश्यते^१ ॥

वि तर्घयुररुणयुग्भिर्अश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।

अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम् ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । ययुः । अरुणयुक्ऽभिः । अश्वैः । चित्रम् । भान्ति । उपसः । चन्द्ररथाः ।

अग्रम् । यज्ञस्य । बृहतः । नयन्तीः । वि । ताः । बाधन्ते । तमः । ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

√चन्द्ररथाः कान्तिरथाः । 'चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः' (निरु. ११.५) इति यास्कः ।
ताः √उपसः √तत् तदानीं प्रातःकाले √बृहतः बृंहणशीलस्य^२ √यज्ञस्य^३ √अग्रं सुखं √नयन्तीः
संपाद्यन्त्यः √अरुणयुग्भिः अरुणवर्णयुक्तैः √अश्वैः √वि √ययुः विस्तीर्णं यान्ति । √चित्रं यथा
भवति तथा √भान्ति च । √ऊर्म्यायाः रात्रेः । 'अक्तुः ऊर्म्या' इति रात्रिनामसु पाठात् । √तमः √वि
√बाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाज्जमिषमूर्जं वहन्तीनि दाशुषं उपसो मर्त्याय ।

मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अर्वा धात विधते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रवः । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्तीः । नि । दाशुषे । उपसः । मर्त्याय ।

मघोनीः । वीरवत् । पत्यमानाः । अर्वाः । धात । विधते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे √उपसः √दाशुषे हविषां^४ दात्रे^४ √मर्त्याय √श्रवः कीर्तिं √वाजं बलम् √इषम् अन्नम्
√ऊर्जं रसं च √वहन्तीः वहन्त्यो यूयं √मघोनीः धनवत्यः √पत्यमानाः गच्छन्त्यः √अद्य √विधते
परिचरते मह्यं √वीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् √अवः अन्नम् । 'सिनम् अवः' इत्यन्ननामसु पाठात् ।
√रत्नं धनं च । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु पाठात् । √नि √धातुं नितरां धत्त ॥

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीरायं दाशुषं उपासः ।

इदा विप्रायं जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । वः । विधते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीरायं । दाशुषे । उपसः ।

इदा । विप्रायं । जरते । यत् । उक्था । नि । ष्म । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥ ४ ॥

हे √उपसः √इदा √हि इदानीमेव √वः युष्माकं √विधते परिचरते दातुं √रत्नं धनम् √अस्ति ।
√इदा हि इदानीमेव √वीरायं प्रेरयित्वा हविषां √दाशुषे यजमानाय दातुं वो रत्नमस्ति । √इदा हि
इदानीमेव √विप्रायं प्राज्ञाय √जरते स्तुवते^५ दातुं वो रत्नमस्ति । √यत् यस्मिन् विप्रे √उक्था
उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते √मावते मत्सदृशाय यजमानाय^५ तद्रत्नं √नि √वहथ । √पुरा √चित्
पुरापि रत्नं मह्यं दत्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श-अदृश्यत । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-बृंहणस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-यज्ञस्य' नास्ति । ४. ख-घ-ज्ञ-त-न-भ-श-हवीषि प्रदात्रे । ५. ख-घ-ज्ञ-न-भ-'स्तुवते' नास्ति । ६. श-जनाय ।

इदा हि तं उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।

व्यर्केण विभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उपः । अद्रिसानो इत्यद्रिसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरसः । गृणन्ति ।
वि । अर्केण । विभिदुः । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवऽहूतिः ॥ ५ ॥

हे उषो^१ । अद्रिसानो आहतसानो । ते तव प्रसादात् । इवा । हि सद्य एव । गवां । गोत्रा
संधान् । अङ्गिरसो । गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमात्तरं— ' गवां गोत्रमुत्सृजो यदङ्गिरः '
(ऋ. सं. २. २३. १८) इति । व्यर्केण अर्चनीयेन । ब्रह्मणा स्तोत्रेण । वि । विभिदुः तमांसि विदार-
यन्ति च । नृणां नेतृणां तेषामङ्गिरसां । देवहूतिः देवविषया स्तुतिः । सत्या सत्यफला^२ । अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।

सुवीरं रयिं गृणते रिरीहुरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिवः । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । नः । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।

सुऽवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायम् । अधि । धेहि । श्रवः । नः ॥ ६ ॥

हे दिवो । दुहितः उषः । प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव । नः । अरमदधम् । उच्छ तमांसि वर्जय ।
हे मघोनि । भरद्वाजवत् । विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाजः ।
तथा च ब्राह्मणं— ' प्राणो वै भरद्वाजवत् ' इति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्यं । सुवीरं कल्याणपुत्र-
पौत्रादियुक्तं । रयिं धनं । रिरीहि देहि । किंच । नः । अस्मभ्यम् । उरुगायं बहुभिर्गातव्यं । श्रवः । अन्नम्
। अधि । धेहि अधिकं प्रयच्छ ॥ ॥ ६ ॥

' वपुर्नु तत् ' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । तथा
चानुक्रम्यते— ' वपुर्वेकादश मारुतम् ' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुत इदं
सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च— ' हविष्यान्तं वपुर्नु तत् ' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । वैश्वदेवे
पूर्वेणि मारुतसप्तकपालस्य ' प्र चित्रमर्कम् ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायेति
नवानुयाजाः ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । एकादशने मारुते पशौ ' प्र चित्रमर्कम् ' इत्येषैव
याज्या । सूत्रितं च— ' प्र चित्रमर्कं गृणते तुरायारा इवेदचरमा अहेव ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।

मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपायं सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरुधः ॥ १ ॥

वपुः । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।

मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपायं । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निः । ऊधः ॥ १ ॥

वत् प्रसिद्धं । समानम् एकरूपम् । मरुतः सर्वदा समानरूपाः । तथा च निगमान्तरम्—
' अज्येष्टासो अकनिष्ठा स एते ' (ऋ. सं. ५. ६०. ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामकं । धेनु

प्रीणयित् ^१पत्यमानं सर्वदा गच्छत् ^२वपुः मरुतां रूपं ^३पिक्विलुषे विदुषे ^४स्तोत्रे ^५नु क्षिप्रम् ^६अस्तु प्रादुर्भवत् । ^७चित् इति पूरकम् । किञ्च तद्रूपं ^८मतेषु मर्त्यलोके ^९अन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिकं ^{१०}दोहसे कामान् दोग्धुं ^{११}पीपाय आप्याययति । किञ्च मरुतामेव निर्देशात् ^{१२}पृभिः अन्तरिक्षं ^{१३}सकृत् संवत्सरस्य वर्षासु ^{१४}शुकं शुक्लवर्णम् ^{१५}ऊधः उदकं ^{१६}दुदुहे क्षरति ॥

ये अग्रयो न शोशुचभिधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त ।

अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृमणैः पौंस्यैभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये । अग्रयः । न । शोशुचन् । इधानाः । द्विः । यत् । त्रिः । मरुतः । वृधन्त ।

अरेणवः । हिरण्ययासः । एषाम् । साकम् । नृमणैः । पौंस्यैभिः । च । भूवन् ॥ २ ॥

ये ^१मरुतः ^२इधानाः ^३अग्रयो ^४न समिध्यमाना अग्रय इव ^५शोशुचन् दीप्यन्ते । ^६यत् ये मरुतः ^७द्विः द्विगुणं ^८त्रिः त्रिगुणं च ^९ववृधन्त इच्छानुरूपं वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घञ्छान्दसः ॥ ^{१०}एषां मरुतां रथाः ^{११}अरेणवः रेणुरहिताः ^{१२}हिरण्ययासः हिरण्यमालंकाराश्रय भवन्ति । ते ^{१३}मरुतः ^{१४}नृमणैः धनैः ^{१५}पौंस्यैभिः बलैः ^{१६}च ^{१७}साकं सार्धं ^{१८}भूवन् प्रादुर्भवन्ति । तथा च निगमान्तरं—‘ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः’ (ऋ. सं. १. ३७. २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरंध्यै ।

विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे^३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्य । ये । मीळ्हुषः । सन्ति । पुत्राः । यान् । चो इति । नु । दाधृविः । भरंध्यै ।

विदे । हि । माता । महः । मही । सा । सा । इत् । पृश्निः । सुभ्वे । गर्भम् । आ । अधात् ॥ ३ ॥

^१मीळ्हुषः सेक्तुः ^२रुद्रस्य ^३पुत्राः ^४ये मरुतः ^५सन्ति ^६दाधृविः धरित्री पृभिः अन्तरिक्षं ^७यांश्चो ^८नु यांश्च मरुतो नु ^९भरंध्यै भर्तुं क्षमा भवति । ^{१०}विदे ^{११}हि सर्वज्ञाता हि ^{१२}महः महतामेषां ^{१३}माता ^{१४}सा पृभिः ^{१५}मही महती । किञ्च ^{१६}सा ^{१७}पृभिः ^{१८}सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय ^{१९}गर्भम् उदकम् ^{२०}आधात् आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्वरन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः ।

निर्यद्दुहे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न । ये । ईषन्ते । जनुषः । अया । नु । अन्तरिति । सन्तः । अवद्यानि । पुनानाः ।

निः । यत् । दुहे । शुचयः । अनु । जोषम् । अनु । श्रिया । तन्वम् । उक्षमाणाः ॥ ४ ॥

^१ये प्रसिद्धा मरुतः ^२जनुषः जनान् स्तोतृन् प्रति ^३अया अयेन गमनसाधनेन ^४न ईषन्ते न गच्छन्ति । किं तेषां रक्षणायैवाभावात् गमनाभावो नेत्याह । ^५अन्तः ^६सन्तः सर्वेषां हृदि वर्तमाना एव ^७अवद्यानि पापानि ^८पुनानाः शोधयन्तः । तथा च निगमान्तरं—‘प्राणा वै मरुतः स्वापयः’

१. ख-घ-झ-न-भ-श-‘रूपं’ नास्ति । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-‘विदुषे’ नास्ति ।

३. घ-मनुष्यलोके; त-य-श-मर्त्यलोकेषु । ४. ख-घ-झ-त-न-भ-श-तेऽमी ।

(ऐ. ब्रा. ३. १६) इति । अतः सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमनं नास्तीति अध्यात्मं प्राणरूपेणात्रस्थानं^१ दर्शितं भवति । शीघ्रगामित्वं तु तेषामधिदैवतरूपेणैति^२ द्रष्टव्यम् । यत् यदा^३ वृष्ट्ययः दीप्यमाना मरुतः^४ जोषमनु स्तोत्राणां काममनु^५ निः^६ दुहृ नितरां दुहन्युदकम् । तथा^७ श्रिया दीप्या^८ अनु अनुगताः^९ तन्वम् आत्मीयं शरीरं प्रकाशयन्तः^{१०} उक्षमाणाः भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति । यद्वा । तन्वं विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः ।

न ये स्तौना अयासो मह्वा नू चित्सुदानुर्व यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षु । न । येषु । दोहसे । चित् । अयाः । आ । नाम । धृष्णु । मारुतम् । दधानाः ।

न । ये । स्तौनाः । अयासः । मह्वा । नु । चित् । सुदानुः । अर्व । यासत् । उग्रान् ॥ ५ ॥

येषु प्रसिद्धेषु मरुत्सु^१ धृष्णु^२ धर्षकं^३ मारुतं^४ नाम मरुत्संज्ञकं शस्त्रम्^५ आ^६ दधानाः उच्चारयन्तः^७ अयाः उपगच्छन्तः स्तोतारः^८ मक्षु^९ क्षिप्रं^{१०} दोहसे कामान् दोधुं क्षमा भवन्ति ।^{११} न इति संप्रत्यर्थे ।^{१२} ये स्तौनाः स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोत्रुधानानामपहतारः^{१३} अयासः गन्तारो भवन्ति ।^{१४} मह्वा महस्वेन युक्ताश्च भवन्ति^{१५} उग्रान् तान् । कुद्धान्^{१६} सुदानुः शोभनहृदिर्दानो यजमानः^{१७} अव^{१८} यासत् अवयजते । अपगतक्रोधान् करोति ।^{१९} न इति संप्रत्यर्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शर्वसां धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके ।

अर्ध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते । इत् । उग्राः । शर्वसा । धृष्णुऽसेनाः । उभे इति । युजन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

अर्ध । स्म । एषु । रोदसी । स्वऽशोचिः । आ । अमवत्सु । तस्थौ । न । रोकः ॥ ६ ॥

उभे मरुतः^१ उग्राः^२ शर्वसा बलेन वेगेन^३ युक्ताः^४ धृष्णुषेणाः^५ धर्षकसेनाः^६ सुमेके^७ सुरूपे^८ उभे^९ रोदसी चावापृथिव्यौ^{१०} युजन्त योजयन्ति । वृष्टया पृथिवीं तर्पयन्तीत्यभिप्रायः ।^{११} अर्ध^{१२} स्म अपि च^{१३} एषु^{१४} येषु^{१५} मरुत्सु^{१६} रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक्^{१७} स्वशोचिः स्वदीप्तिर्वर्तते^{१८} अमवत्सु बलवत्सु तेषु^{१९} रोकः दीप्तिः^{२०} बाधको वा^{२१} न^{२२} अ^{२३} तस्थौ न तिष्ठति । न निःसारत्येवेत्यर्थः ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्चिद्यमजत्यरथीः ।

अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति सार्धन् ॥ ७ ॥

अनेनः । वः । मरुतः । यामः । अस्तु । अनश्चः । चित् । यम् । अर्जति । अरथीः ।

अनवसः । अनभीशुः । रजऽतूः । वि । रोदसी इति । पथ्याः । याति । सार्धन् ॥ ७ ॥

हे^१ मरुतः^२ वः युष्माकं संबन्धी^३ यामः रथः^४ अनेनः पापरहितं यथा भवति तथा^५ अस्तु प्रादुर्भवतु । किंच^६ यं यामम्^७ अरथीः । रथिः सारथिः । न रथिररथीः^८ असारथिरपि स्तोता

१. ख-झ-न-भ-प्राणिरूपेणा^१ । २. ख-झ-भ-नामाधि^२; त-न-श-तामधि^३ । ३. ख-झ-त-न-भ-श-आ^४ नास्ति । ४. झ-वेगेन वा । ५. ख-झ-त-न-भ-श-येषु; घ-झ-एषु; य-तेषु । ६. ख-झ-त-न-भ-रथिररथिः ।

वअजति प्रेरयति स रथः^१ वअनश्वश्चित् अश्वरहितोऽपि वअनवसः पथ्यदनरहितः वअनभीशुः पाश-
रहितोऽपि वरजस्तुः उदकस्य प्रेरकः वसाधन् स्तोतृणां कामान् साधयन् वरोदसी द्यावापृथिव्यौ
वपथ्याः पथोऽन्तरिक्षमागान् ववि वयाति विविधं गच्छति ॥

नास्य वृता न तरुता न्वस्ति मरुतो यमवथ वाजसातौ ।

तोके वा गोषु तनये यमप्सु स ब्रजं दर्ता पार्ये अध द्योः ॥ ८ ॥

न । अस्य । वृता । न । तरुता । नु । अस्ति । मरुतः । यम् । अवथ । वाजसातौ ।

तोके । वा । गोषु । तनये । यम् । अप्सु । सः । ब्रजम् । दर्ता । पार्ये । अध । द्योः ॥ ८ ॥

हे वमरुतः ववाजसातौ संग्रामे वयम् वअवथ रक्षथ वअस्य जनस्य ववृता प्रेरकः वन वअस्ति ।
अस्य वतरुता वनु हिसिता च वन अस्ति । वअध अपि च वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे धने वा वगोषु
ववा वअप्सु वा निमित्तभूतेषु वयम् अवथ वसः^२ वपार्ये संग्रामे वद्योः दीप्तस्यापि^३ विजिगीषोर्वा शत्रोः
वब्रजं गवां संघं वदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चित्रमर्के गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम् ।

ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः ॥ ९ ॥

प्र । चित्रम् । अर्कम् । गृणते । तुराय । मारुताय । स्वतवसे । भरध्वम् ।

ये । सहांसि । सहसा । सहन्ते । रेजते । अग्ने । पृथिवी । मुखेभ्यः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा वतुराय त्वरिताय वस्वतवसे स्वभूतबलाय वमारुताय
मरुतां गणाय वचित्रं दर्शनीयम् वअर्कम् अन्नं हविः । ' स्वधा अर्कः ' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्र
वअभरध्वम् । त्वत्सहायभूताः^४ ऋत्विजस्त्वं च सर्वे यूयं प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरोषु
मुख्यमेकं संबोध्य यूयमेवं कुरुतेति प्रार्थना तद्दत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव संबोध्य प्रभरध्वमिति
बहुवचनप्रयोगः । वये मरुतः वसहांसि शत्रूणां बलानि वसहसा बलेन वसहन्ते अभिभवन्ति
वमुखेभ्यः मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् वपृथिवी वरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्वितवृत्तावन्तभूता-
नामपि मरुतां बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्ययमर्शः । यथा महाभाष्ये - ' अथ शब्दानुशासनम् ।
केषां शब्दानाम् ' (पा. म. १. १. १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज इति ॥

त्विषीमन्तो अध्वरस्यैव दिद्युत्तृषुच्यवसो जुहो नाग्नेः ।

अर्चत्रयो धुनयो न वीरा भ्राजज्जन्मानो मरुतो अधृष्टाः ॥ १० ॥

त्विषिऽमन्तः । अध्वरस्यैऽइव । दिद्युत् । तृषुऽच्यवसः । जुहोः । न । अग्नेः ।

अर्चत्रयः । धुनयः । न । वीराः । भ्राजत्ऽजन्मानः । मरुतः । अधृष्टाः ॥ १० ॥

वमरुतः वअध्वरस्येव यज्ञस्येव वदिद्युत् द्योतमानाः वतृषुच्यवसः क्षिप्रगमनाः वअग्नेः
वजुहो वन रश्मय इव वत्विषीमन्तः दीप्तिमन्तः वअर्चत्रयः अर्चनीयाः वधुनयो वन सपत्नान्
कम्पयन्त इव ववीराः शूराः वभ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः वअधृष्टाः परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

१. त३-श-यामः । २. ख-झ-त-न-भ-श- ' सः ' नास्ति । ३. ख-दीप्तस्य; झ-त-न-भ-श-
दीप्तस्यास्य । ४. ख-झ-न-भ-त्वत्सहायप्रभूताः ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्यं सूनुं हवसा विवासे ।

दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नार्प उग्रा अस्पृधन् ॥ ११ ॥

तम् । वृधन्तम् । मारुतम् । भ्राजत्ऽऋष्टिम् । रुद्रस्यं । सूनुम् । हवसा । आ । विवासे ।

दिवः । शर्धाय । शुचयः । मनीषाः । गिरयः । न । आर्पः । उग्राः । अस्पृधन् ॥ ११ ॥

१० तं प्रसिद्धं १ वृधन्तं वर्धमानं २ भ्राजदृष्टिं भ्राजमानकृष्टिं ३ रुद्रस्य ४ सूनुं पुत्रं ५ मारुतं मरुद्गणं ६ हवसा स्तोत्रेण ७ आ ८ विवासे परिचरामि । किंच ९ दिवः स्तोतुः १० शुचयः निर्मलाः ११ मनीषाः स्तुतयः १२ उग्राः उदूर्णाः १३ शर्धाय मारुताय बलाय । 'तृक्षः शर्धः' इति बलनामसु पाठात् । १४ आपः आमुवन्तः १५ गिरयो १६ न मेघा इव । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । १७ अस्पृधन् अस्पर्धन्तः १८ ॥ १९ ॥

'विशेषां वः' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यापं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते— 'विशेषां मैत्रावरुणम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । मैत्रावरुणे पशौ 'आ यातं मित्रावरुणा' इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च— 'आ यातं मित्रावरुणा सुशस्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्' (आश्व. श्रौ. ३ . ८) इति । ध्यूल्हे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगहास्त्रे 'प्र यद्वाम्' इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृचः । तथा च सूत्रितं— 'प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन' (आश्व. श्रौ. ८ . ९) इति ॥

विश्वेषां वः सुतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्वै ।

सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्टा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम् । वः । सुताम् । ज्येष्ठतमा । गीःऽभिः । मित्रावरुणा । वावृधध्वै ।

सम् । या । रश्माऽइव । यमतुः । यमिष्टा । द्वा । जनान् । असमा । बाहुऽभिः । स्वैः ॥ १ ॥

१ विश्वेषां^२ ३ सुतां मध्ये ४ ज्येष्ठतमा ५ ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ ६ वः वां ७ गीर्भिः स्तुतिभिः ८ वावृधध्वै वर्धयितुं प्रवृत्तोऽस्मि । ९ या यौ १० द्वा द्वौ सहितौ ११ असमा विषमौ । 'त्रिरश्चि हन्ति चतुरश्चिरुः' (ऋ. सं. १ . १५२ . २) इति निगमान्तरेणासाम्यं दर्शितम् । १२ यमिष्टा यन्तृतमौ १३ स्वैः आत्मीयै १४ बाहुभिः १५ रश्मेव रश्मिनेवाश्वान् १६ जनान् १७ सं १८ यमतुः संयच्छतः^३ । १९ बाहुभिरिति बाहुवचनं पूजार्थम् ॥

इयं मद्रां प्र स्तृणीति मनीषोपं प्रिया नमसा बर्हिरच्छ ।

यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छुर्दिर्यद्वी वरुध्यं सुदान् ॥ २ ॥

इयम् । मत् । वाम् । प्र । स्तृणीति । मनीषा । उप । प्रिया । नमसा । बर्हिः । अच्छ ।

यन्तम् । नः । मित्रावरुणौ । अधृष्टम् । छुर्दिः । यत् । वाम् । वरुध्यम् । सुदान् इति सुदान् ॥ २ ॥

१. घ-स्त-त-न-श-अस्पर्धन्ते; ज्ञ-य-स्पर्धन्ते । २. ख-विश्वेषां देवानाम् । ३. ख-घ-स्त-त-न-भ-श-संगच्छतः ।

हे मित्रावरुणौ वृवां युवां वमत् मम वृह्यं वमनीषा स्तुतिः वप्र वस्तुणीते प्रच्छादयति ।
 वप्रिया हे प्रियौ युवां वनमसा अग्नेन हविषा सह उप गच्छति च । युवयोः वबर्हिः यज्ञम्
 वअच्छ अभिगच्छति च । हे वमित्रावरुणौ वनः अस्मभ्यम् वअष्टष्टम् अनभिभूतं वछर्दिः
 गृहं वयन्तं प्रयच्छतम् । हे वसुदान् शोभनदानौ ववां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां देयं वयत् गृहं
 वब्रुह्यं शीतवातातपानां वारयितृ भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा ह्यमाना ।

सं यावप्रःस्थो अपसेव जनाञ्छुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । ह्यमाना ।

सम् । यौ । अप्रःस्थः । अपसाइव । जनान् । श्रुधिऽयतः । चित् । यतयः । महित्वा ॥३॥

हे मित्रावरुणौ वसुशस्ति शोभनशांसनं वनमसा अग्नेन हविषा स्तोत्रेण वा वृह्यमाना'
 स्तूयमानौ वा वप्रिया विश्वस्य प्रियौ उप वआ वयातम् उपागच्छतम् । वयौ महित्वा महस्वेन
 युक्तौ युवां वश्रुधीयतः श्रुधिमन्त्रं यशो वात्मन इच्छतो वजनान् वप्रःस्थः कर्मण्यधिकृतः पुरुषः ।
 'अपः अप्रः' इति कर्मनामसु पाठात् । वअपसेव कर्मणेव वसं वयतथः संयच्छथः ॥

अश्वा न या वाजिनां पूतबन्धू ऋता यद्भर्मदितिर्भरध्वै ।

प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्तीय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिनां । पूतबन्धू इति पूतबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदितिः । भरध्वै ।

प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्तीय । रिपवे । नि । दीधरिति दीधः ॥४॥

वया यौ वअश्वा वन अश्वाविव ववाजिना वाजिनौ बलिनौ वपूतबन्धू पूतस्तोत्रौ वऋता
 सत्यौ च । वयत् यौ वगर्भं गर्भभूतौ वअदितिः देवी वअरध्वै वभार । किंच वया यौ
 वजायमाना जायमानावेव वमहि महतः वमहान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ वमर्तीय
 मर्त्याय वरिपवे हिंसकाय वघोरा घोरी घातकौ वनि वदीधः निवधारादितिः स्वोदरे ॥

विश्वे यद्वां महना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अर्दधुः सजोषाः ।

परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अर्दधासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । महना । मन्दमानाः । क्षत्रम् । देवांसः । अर्दधुः । सजोषाः ।

परि । यत् । भूथः । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पशः । अर्दधासः । अमूराः ॥५॥

वविश्वे सर्वे वदेवासः देवाः वसजोषाः परस्परं प्रीतियुक्ताः वयत् यौ ववां युवां वमहना
 महस्वेन वमन्दमानाः स्तुवन्तः वक्षत्रं बलम् वअर्दधुः धत्तवन्तः । किंच वयत् यौ युवाम्
 वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी घावापृथिव्यौ वपरि वभूथः परिभवथः तयोर्युवयोः वअर्दधासः
 अहिसिताः वअमूराः अमूदाः वस्पशः रश्मयश्चरा वा वसन्ति ॥ ॥ ५ ॥

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्द्हेथे सानुमुपमादिव घोः ।

दृक्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृहेथे इति । सानुम् । उपमात्सईव । घोः ।
दृक्हः । नक्षत्रः । उत । विश्वदेवः । भूमिम् । आ । अतान् । धाम् । धासिना । आयोः ॥ ६ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् १अनु १द्यून् दिवसे दिवसे १क्षत्रं बलं १धारयेथे १हि । १घोः
अन्तरिक्षस्य १सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं मेघं सूर्यं वा १दृहेथे दृढीकुरुतम् । १उपमादिव । उप-
मीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वस्सं धारयति तद्वदित्यर्थः । १दृक्हः
युवाभ्यां दृढीकुरुतश्च मेघः १नक्षत्रः अन्तरिक्षं व्याप्तवानः १उत अपि च १विश्वदेवः सूर्यः
१भूमिं १द्यां दिवं च १आयोः मनुष्यस्य । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । १धासिना
अग्नेन हविषा । 'क्षुत् धासिः' इत्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायितः सन् १आतान् आतनोति
युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सन्न सभृतयः पुणन्ति ।

न मृष्यन्ते युवतयोस्वाता वि यत्पर्यो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्या । आ । यत् । सन्न । सऽसभृतयः । पुणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतयः । अवाताः । वि । यत् । पर्यः । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १विप्रं प्राज्ञं यजमानम् । 'विप्रः विप्रः' इति मेधाविनामसु
पाठात् । १धैथे धारयथः १जठरम् उदरं १पृणध्या सोमेन पूरयितुम् । १यत् यदा १सभृतयः
सह भ्रियमाणा ऋत्विजः १सन्न यज्ञसदनम् १आ १पृणन्ति आपूरयन्ति । १विश्वजिन्वा हे
विश्वजिन्वानौ १यत् यदा १पर्यः जलं भवद्भ्यां प्रहितं तदा १युवतयः नद्यः दिशो वा १न
१मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । १अवाताः अशुक्लाश्च १वि १भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वां सत्यो अरतिः क्रते भूत् ।

तद्वां महित्वं घृताभावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधाः । आ । यत् । वाम् । सत्यः । अरतिः । क्रते । भूत् ।
तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंहः ॥ ८ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ युवां १सुमेधाः प्राज्ञः १जिह्वया वाचा १सदं सर्वदा १इदं जलम् १आ
याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य
प्रकृतरवात् बुद्धौ विपरिवर्तमानं जलमिदंशब्देन परामृश्यते । १यत् यदा १वां युवयोः १अरतिः
अभिगन्ता १ऋते यज्ञे १सत्यः मायारहितः १आ १भूत् आभवति हे १घृतान्नौ १तत् १महित्वम्
अपेक्षितप्रदानुत्पलक्षणं १वां युवयोः १अस्तु । किंच १युवं युवां १दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी ॥ १अंहः पापं १वि १चयिष्टं विनाशयतमित्यर्थः ॥

प्र यद्वा मित्रावरुणा स्पुर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।

न ये देवास ओहसा न मर्ता अर्यज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पुर्धन् । प्रिया । धाम । युवधिता । मिनन्ति ।

न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अर्यज्ञसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ वं युवयोः प्रिया प्रियाणि धाम धामानि कर्माणि युवधिता युवाभ्यां विहितानि यत् ये^१ अयजन्तो जनाः^२ स्पुर्धन् स्पर्धमानाः प्र मिनन्ति हिंसन्ति । ये च देवासः देवाः ओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण न युज्यन्ते । मर्ताः मनुष्याश्च ओहसा न युज्यन्ते । ये च अप्यः । अपः कर्म । तद्वन्तः अर्यज्ञसाचः न^३ यज्ञयुक्ताः^४ वृथाकर्माणि कुर्वन्त^५ इत्यर्थः^६ । ये च न पुत्राः । पृणन्तीति पुत्राः । न पुत्रा अपृणन्त इत्यर्थः । तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तामो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।

आर्द्रां ब्रवाम सत्यान्युक्था नर्किदेवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निविदः । मनानाः ।

आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नर्किः । देवेभिः । यतथः । महित्वा ॥ १० ॥

यत् यदा कीस्तासः मेधाविन उद्गातारः । 'उशिजः कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात् । वाचं स्तुतिं वि भरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा के चित् बहूचाः मनानाः अग्नयादीन् स्तुवन्तः निविदः शंसन्ति । आत् तथा सति वं युवाभ्यां सत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम । महित्वा महत्त्वेन देवेभिः अन्यैर्देवैः सह नर्किः यतथः न गच्छथः ॥

अवोरिस्था वां छर्दिषौ अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।

अनु यद्गावः स्फुरान्जिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनर्जन ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।

अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनर्जन ॥ ११ ॥

हे मित्रावरुणौ अवोः अवतोः वं युवयोः अभिष्टौ अभिगमने छर्दिषः गृहाय सुखाय वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ । युवामभिगतेषु स्तोत्रेषु युवोः युवयोः संबन्धि^१ युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम् अस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति । तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुरकृध्वायुः । कृध्विति ह्रस्वनाम निकृन्तं भवति' (निरु. ६. ३) इति । इत्था सत्यमेव । कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह । यत् यदा गावः स्तुतयः अनु स्फुरान् अनुस्फुरेयुः । यदा च ऋजिप्यम् ऋजुगामिनं धृष्णुं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रणे रमणे यज्ञे युनर्जन यजमाना युज्युः ॥ १० ॥

१. ख-क्ष-त-भ-ये यजः; न-ये यज्ञाः; श-ये यजमानाः । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-यज्ञयुक्ता न । ३. ख-त-न-श-कुर्वन्तीत्यर्थः; क्ष-भ-कुर्वन्तीत्यर्थः । ४. ख-क्ष-न-भ-'संबन्धि' नास्ति । ५. ख-क्ष-न-भ-तदा ।

‘श्रुष्टी वाम्’ इत्येकादशार्धं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—
 ‘श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपाल्थे जगत्स्यौ’ इति । ‘प्र सन्नाजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ’ इत्येते जगत्स्यौ शिष्टा-
 स्त्रिष्टुभः । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशास्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रा-
 वरुणस्येवमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरा’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
 तृतीयसवने ‘इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’ इति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा
 सुतपाविमं सुतमिन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने
 ‘इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य’ इति मैत्रावरुणस्य शक्याज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्रावरुणा मधुमत्त-
 मस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्वै ।

आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुन्नायं मह आववर्तेत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञः । उद्यतः । सजोषाः । मनुष्वत् । वृक्तबर्हिषः । यजध्वै ।

आ । यः । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुन्नायं । महे । आववर्तेत् ॥ १ ॥

‘महे मंहनीयौ हे इन्द्रावरुणौ’ वां युवयोरर्थे ‘श्रुष्टी क्षिप्रः । तथा च यास्कः—‘श्रुष्टीति
 क्षिप्रनामाशु अष्टीति’ (निर. ६. १२) । ‘यज्ञः सोमः’ सजोषाः ऋत्विग्भिः सहितः ‘अद्य’ ‘आ
 समन्तात्’ ‘उद्यतः’ प्रवृत्तः । ‘यः सोमः’ मनुष्वत् मनोरिव ‘वृक्तबर्हिषः’ स्तीर्णबर्हिषः यजमानस्य
 ‘इषे’ अन्नायं ‘महे’ महते ‘सुन्नाय सुखाय च’ ‘यजध्वै यद्दु वाम्’ ‘आववर्तेत्’ आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शर्विष्ठा ता हि भूतम् ।

मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्मं ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवताता । तुजा । शूराणाम् । शर्विष्ठा । ता । हि । भूतम् ।

मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविशुष्मां । ऋतेन । वृत्रतुरा । सर्वसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ‘ता तौ प्रसिद्धौ युवां’ श्रेष्ठा श्रेष्ठौ ‘देवताता देवतातां यज्ञे’ । ‘इष्टिः देवताता’
 इति यज्ञनामसु पाठात् । ‘तुजा धनानां प्रेरकौ’ ‘हि’ ‘भूतं भवतम्’ । किञ्च ‘ता तौ’ ‘हि’ युवां
 ‘शूराणां मध्ये’ ‘शर्विष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम्’ । किञ्च ‘मघोनां’ दानवतां ‘मंहिष्ठा दातृनमौ
 ‘तुविशुष्मा बहुबलौ’ ‘ऋतेन सत्येन’ ‘वृत्रतुरा शत्रूणां’ ‘हिंसकौ’ ‘सर्वसेना कृच्छसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूपैः सुन्नेभिर्न्द्रावरुणा चकाना ।

वज्रेणान्यः शर्वसा हन्ति वृत्रं सिषत्तयन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभिः । शूपैः । सुन्नेभिः । इन्द्रावरुणा । चकाना ।

वज्रेण । अन्यः । शर्वसा । हन्ति । वृत्रम् । सिषत्ति । अन्यः । वृजनेषु । विप्रः ॥ ३ ॥

हे भरद्वाज वनमस्येभिः स्तुत्यैः वृक्षैः बलैः । 'शृणु' इति बलनामसु पाठात् । वसुक्षेभिः सुलैश्च सर्वैः वचकानां स्तुतौ ॥ कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लिटः कानचि रूपमिदम् ॥ वता ताविन्द्रावरुणौ वृणीहि स्तुहि । वअन्यः तयोरन्य इन्द्रः ववृत्रं वृत्रनामकमसुरं ववज्रेण वहन्ति । वअन्यः वरुणः वविप्रः प्राज्ञः ववृजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितुं वशवसा बलेन वसिषक्ति संगच्छते ॥

भ्राश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वर्गूर्ताः ।

प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

भ्राः । च । यत् । नरः । च । वृधन्त । विश्वे । देवासः । नराम् । स्वर्गूर्ताः ।

प्र । एभ्यः । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौः । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

वनरां नृणां मनुष्याणां मध्ये वप्राश्च स्त्रियश्च । 'मेना प्रा इति स्त्रीणाम्' (निर. ३. २१) इति यास्कवचनात् । वनरश्च पुरुषाश्च वत्रिश्च सर्वे देवासः देवाः स्तोतारः ॥ देवासः इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देशः पुंस्त्रिर्देशः ॥ वस्वर्गूर्ताः स्वयमुद्यताः यत् यदा ववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते^१ तदा हे इन्द्रावरुणौ महित्वा महत्प्रयत्नौ एभ्यः स्तोत्रेभ्यः वप्र भूतं प्रभवतम् । हे द्यौः पृथिवि वच उभे उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्यः प्र भूतमित्यनुषङ्गः ॥

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।

इषा स द्विपस्तरदास्वान्वंसद्रयि रयिवर्तश्च जनान् ॥ ५ ॥

सः । इत् । सुदानुः । स्ववान् । ऋतऽवा । इन्द्रा । यः । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।

इषा । सः । द्विपः । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवर्तः । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रा इन्द्रौ वरुणा हे वरुणौ ॥ इतरेतयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोगः । वरुणेत्यत्र संहितायां ह्रस्वञ्छान्दसः ॥ वां युवाभ्यां वयः यजमानः एतन् आत्मनैव दाशति हवीषि ददाति वस इत् स एव सुदानुः शोभनदानो भवति । स्ववान् धनवांश्च ऋतावा यज्ञवांश्च भवति । किंच वसः दास्वान् दानवान् द्विषः द्वेषुः इषा अग्नेन जयलब्धेन सह तरेत् प्राप्येत । अपि च रयि धनं रयिवतः धनवतः जनान् पुत्रान् च वंसत् संभजेत्^२ ॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दार्श्वध्वराय देवा रयि धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दार्शुऽध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थः । वसुमन्तम् । पुरुक्षुम् ।

अस्मे इति । सः । इन्द्रावरुणौ । अपि । ष्यात् । प्र । यः । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्तीः ॥ ६ ॥

वदेवा देवौ स्तूयमानौ हे इन्द्रावरुणौ युवं युवां दार्श्वध्वराय दत्तहविष्काय वसुमन्तं धनानुबन्धिने^१ वपुरुक्षुं बह्वक्षं पूर्णयशस्कं वा वयं यादशं रयि धनं धत्थः प्रयच्छथः । वयः वअपि च वनुषां हिंसकानाम् अशस्तीः अकीर्तीः । शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थः । वप्र वभनक्ति प्ररुजति वसः तादृशो रयिः वअस्मे अस्मासु ष्यात् भूयात् ॥

१. य-स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति । २. ख-ज्ञ-भ-संभजेते, न-श-संभजेत ।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।

येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो शुम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । नः । सुऽत्रात्रः । देवऽगोपाः । सूरिऽभ्यः । इन्द्रावरुणा । रयिः । ष्यात् ।

येषाम् । शुष्मः । पृतनासु । साह्वान् । प्र । सद्यः । शुम्ना । तिरते । ततुरिः ॥ ७ ॥

उत अपि च इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्यं सुत्रात्रः सुरक्षः देवगोपाः । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविधः । रयिः धनं ष्यात् भूयात् । किंच येषाम् अस्माकं शुष्मः बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता ततुरिः हिंसकश्च सन् युष्मा यथासि सद्यः एव प्र तिरते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।

इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । नः । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।

इत्था । गृणन्तः । महिनस्य । शर्धः । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ गृणाना स्तूयमानौ युवां नः अस्मभ्यं सौश्रवसाय । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्वाय^१ रयिं धनं नु क्षिप्रं पृङ्क्तं प्रयच्छतम् । किंच देवा हे देवौ महिनस्य महतोर्युवयोः शर्धः बलम् इत्था इत्थं गृणन्तः स्तुवन्तो वयं दुरिता दुरितानि नाना अपो न उदकानीव तरेम ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्चं देवाय वरुणाय सप्रथः ।

अयं य उर्वी महिना महिन्नतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सम्ऽराजे । बृहते । मन्म । नु । प्रियम् । अर्चं । देवाय । वरुणाय । सऽप्रथः ।

अयम् । यः । उर्वी इति । महिना । महिन्नतः । क्रत्वा । विऽभाति । अजरः । न । शोचिषा ॥ ९ ॥

हे स्तोतः सम्राजे आज्ञया राज्ञां शासकाय बृहते परिवृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियं मनोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु । तथा च यास्कः—' सप्रथाः सर्वतः पृथुः ' (निरु. ६. ७) इति । मन्म स्तोत्रं नु अद्य प्र अर्चं प्रोच्चारय । अयं यः योऽयं वरुणः महिना महिन्ना युक्तः महिन्नतः^२ महाकर्मा क्रत्वा प्रज्ञया च युक्तः अजरो न जरारहितश्च उर्वी विस्तीर्णे चावापृथिव्यौ शोचिषा दीप्या विभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।

युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसंरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मद्यम् । धृतऽव्रता ।

युवोः । रथः । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसंरम् । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

वृन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वसुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां वमथं मदकरं वसुतम् अभिषुतम् वइमं वसोमं वपिबतम् । किंच वधृतव्रता हे धृतकर्माणो वयुवोः युवयोः वरथः वअध्वरम् उद्दिश्य वदेववीतये देवानां पानार्थं वपीतये युवयोरपि सोमपानार्थं वस्वसरं मार्गं वप्रति वउप वयाति ॥

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिपिक्तमस्मे आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रावरुणा । मधुमत्तमस्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथाम् ।

इदम् । वाम् । अन्धः । परिपिक्तम् । अस्मे इति ।

आसद्यं । अस्मिन् । बर्हिषि । मादयेथाम् ॥ ११ ॥

वृन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां वमधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्तं^१ रसवन्तं ववृष्णः वर्षितारं वसोमस्य सोमम् वआ ववृषेथाम् अश्रीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मणं— 'यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्रीतेत्येवैतदाह' (शा. ब्रा. २. ४. २. २०) इति । ववां युवयोरर्थे वइदम् वअन्धः सोमरूपमन्नम् वअस्मे अस्माभिः वपरिपिक्तं पात्रेषु । अतः वआसद्य उपविश्य वअस्मिन् वबर्हिषि यज्ञे वमादयेथां सोमपानेनेति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

'सं वां कर्मणा' इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च— 'सं वामष्टावैन्द्रावैष्णवम्' इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकश्च एतत् सूक्तम् । सूत्र्यते हि— 'सं वां कर्मणेन्द्राविष्णु मदपती मदानामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । सोमातिरेके प्रातः-सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते 'सं वाम्' इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च— 'एन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिद्वैतप्रधानत्वात् सं वां कर्मणा समिषा हिनोमि' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने 'या विश्वासाम्' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च— 'या विश्वासां जनितारा मतीनामिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णु मदपती' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रं तदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णु पिबतम्' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च— 'इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्येम स्तोममर्हते जातवेदसे' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीन्द्राविष्णु अपसस्पारे अस्य ।

जुषेथां यज्ञं द्रविणं च धत्तमरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥ १ ॥

सम् । वाम् । कर्मणा । सम् । इषा । हिनोमि । इन्द्राविष्णु इति । अपसः । पारे । अस्य ।

जुषेथाम् । यज्ञम् । द्रविणम् । च । धत्तम् । अरिष्टैः । नः । पथिभिः । पारयन्ता ॥ १ ॥

हे वृन्द्राविष्णु ववां युवां वकर्मणा स्तोत्रेण वइषा हविषा च वसं वहिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । वअपसः कर्मणः वअस्य उक्थस्य वपारे समाप्तौ वयज्ञं वजुषेथां सेवेथाम् । किंच वअरिष्टैः अनुपद्रवैः वपथिभिः मार्गैः वनः अस्मान् वपारयन्ता पारं नयन्तौ युवां वद्रविणं धनं वधत्तम् अस्मभ्यं दत्तम् ॥

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।

प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अकैः ॥ २ ॥

या । विश्वासाम् । जनितारा । मतीनाम् । इन्द्राविष्णु इति । कलशा । सोमधाना ।

प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अकैः ॥ २ ॥

१ या यौ प्रसिद्धौ १ इन्द्राविष्णू १ विश्वासां सर्वासां १ मतीनां स्तुतीनां १ जनितारा जनितारौ ॥
'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः तृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात्
धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ १ कलशा कलशौ १ सोमधाना
सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू १ वामं युवां १ शस्यमानाः
उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः १ गिरः वाचः १ प्र १ अवन्तु प्राप्सुवन्तु । १ अकैः स्तोतृभिः १ गीयमानासः
गीयमानाः १ स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च १ प्र अवन्तु प्राप्सुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।

सं वामञ्जन्तुर्भिमतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णु इति । मदपती इति मदऽपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।

सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अकुऽभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥ ३ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ मदानां सोमानां १ मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्दः १
अनुवादः । १ द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति
निष्पन्नं पदम् ॥ १ दधाना ददानौ युवां १ सोमम् अभि १ आ १ यातम् । १ मतीनां स्तोतृणां
१ स्तोमासः स्तोत्राणि १ उक्थैः शस्त्रैः सार्धं १ शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः १ वामं युवाम् १ अकुभिः
तैजोभिः १ सम् १ अञ्जन्तु १ समर्थयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णु इति । सधमादः । वहन्तु ।

जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे १ इन्द्राविष्णू १ वामं युवाम् १ अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभूतारः
१ सधमादः सह माघन्तः १ अश्वासः अश्वाः १ आ १ वहन्तु । १ मतीनां स्तोतृणां १ विश्वा विश्वानि
सर्वाणि १ हवना हवनानि स्तोत्राणि १ जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं १ मे मदीयानि १ ब्रह्माणि
स्तोत्राणि १ गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च १ उप १ शृणुतम् ॥

इन्द्राविष्णु तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मदे उरु चक्रमाथे ।

अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णु इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।

अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीयः । अप्रथतम् । जीवसे । नः । रजांसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णु वामं युवयोः वत् कर्म वपनयाय्यं स्तुष्यम् । किं तत् कर्मस्यत आह ।
 वसोमस्य वमदे सति यत् व उरु विस्तीर्णं वचक्रमाथे विचक्रमाथे^१ । यद्यपि विष्णोरेव विक्रमः
 तथापि एकार्थस्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च वअन्तरिक्षं ववरीयः उरुतरम् वअकृणुतम् अकुरुतम् ।
 यद्यपि च वरजांसि लोकान् सर्वान् । ' लोका रजांस्युच्यन्ते ' इति यास्कः । वनः अस्माकं
 वजीवसे जीवनाय वप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णु हविषा वावृधानाग्राद्धाना नमसा रातहव्या ।

घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णु इति । हविषा । ववृधाना । अग्रऽअद्धाना । नमसा । रातऽहव्या ।

घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।

समुद्रः । स्थः । कलशः । सोमऽधानः ॥ ६ ॥

वघृतासुती घृतासौ वइन्द्राविष्णु युवां वहविषा सोमेन ववावृधाना वर्धमानौ वअग्राद्धाना
 सोमाग्रस्य^२ शुक्रस्य अत्तारौ वनमसा नमस्कारेण वरातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानैः वअस्मे
 अस्मभ्यं वद्रविणं धत्तं वधत्तं प्रयच्छतम् । किंच युवां वसमुद्रः उदधिखिब वस्थः भवथः ।
 यतः वसोमधानः सोमनिधानः वकलशः भवथः ॥

इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दत्ता जठरं पृणेषाम् ।

आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णु इति । पिबतम् । मध्वः । अस्य । सोमस्य । दत्ता । जठरम् । पृणेषाम् ।

आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवं । मे ॥ ७ ॥

वदत्ता हे दर्शनीयौ वइन्द्राविष्णु युवां वमध्वो^३ वअस्य मदकरमिमं वसोमस्य सोमं
 वपिबतम् । किंच वजठरम् उदरं वपृणेषां सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णु वामं युवां^३ वमदिराणि
 मदकराणि वअन्धांसि सोमात्मकान्यन्नानि वआ वअग्मन् अभिगच्छन्तु । वमे मदीयानि वब्रह्माणि
 स्तोत्राणि वहवं मदीयमाह्वानं च वउप वशृणुतम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-न-भ-श- ' विचक्रमाथे ' नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-न-भ-सोमस्य । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-
 ' मध्वो...युवां ' नास्ति; घ-मध्वः मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इमं सोमं पिबतं जठरं पृणेषां पूरयेथाम् ।
 वां युवाम्; त-अस्य सोमस्य इमं सोमं मध्वः मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदरं सोमेन पृणेषां पूरये-
 थाम् । हे इन्द्राविष्णु वां युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोंः ।

इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।

इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।

त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां वजिग्यथुः शत्रूनजैष्टम् । वन वपरा वजयेथे न पुनः कदाचन पराजयेथे । एनोः एनयोर्युवयोर्मध्ये वकतरश्चन एकतरोऽपि वन वपरा वजिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च^१ एवं च युवां यत् यद्रस्तु प्रति वपस्पृधेथाम् असुरैः सहास्पृधेथां त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थितं सहस्रम् अमितं च ववि वत्त्वं ऐरयेथां व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ द्वि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति न हि तयोः कतरश्चन परा-जिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथामितिन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युधाते तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽश्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाल्लोकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाचं तदाहुः किं तस्सहस्र-मितिमी लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्’ (ऐ. ब्रा. ६.१५) इति । यद्वा । तत् सहस्रं गवां सहस्रं त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ घृतवती भुवनानाम् ’ इति षडृचं नवमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं जागतं छावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ घृतवती षट् छावापृथिवीयं जागतम् ’ इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्र आद्यस्तृचो छावापृथिव्यनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ घृतवती भुवनानामभिश्चियेन्द्र ऋभुभि-र्वाजवन्निरिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । बृहस्पतिसवसेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे षष्ठे तृचः । सूत्रितं च (आश्व. श्रौ. ९. ५) । आभिप्लविके तृतायेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘ घृतेन छावापृथिवी ’ इति तिस्रो छावापृथिव्यनिविद्धानार्थाः । सूत्रितं च—‘ घृतेन छावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो जातः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्चियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा ।

छावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतवती । भुवनानाम् । अभिऽश्रिया ।

उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुधे इति मधुदुधे । सुपेशसा ।

छावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा ।

विष्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिरेतसा ॥ १ ॥

१ घावापृथिवी घावापृथिव्यौ १ घृतवती दीप्तिमस्यौ उदकवर्यौ वा । ' वनं घृतम् ' इत्युदक-
नामसु पाठात् । भवत इति शेषः । १ भुवनानां भूतानाम् १ अभिभ्रिया अभिभ्रयणीये^१ भवत इति
सर्वत्रानुसंधेयम् । १ उर्वी विस्तीर्णे १ पृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च १ मधुदुक्ते मधुन उदकस्य
१ दोग्ध्यौ १ सुपेशसा सुरूपे १ वरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य १ धर्मणा धारणेन^२ १ विष्कभिते पृथग्धारिते
१ अजरे नित्ये १ भूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये^३ वा भवतः^३ । अत्र साक्षात् घावापृथिव्योः स्तुतिः प्रसङ्गात्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिं व्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चन्तं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असञ्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पर्यस्वती इति ।

घृतम् । दुहाते इति । सुकृते । शुचिं व्रते इति शुचिऽव्रते ।

राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।

अस्मे इति । रेतः । सिञ्चन्तम् । यत् । मनुःऽहितम् ॥ २ ॥

१ असञ्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा १ भूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधाराः पृथिव्याश्चाहुत्यु-
द्धूतरसधाराः । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्^४ । १ पर्यस्वती उदकवर्यौ । तथा च यास्कः— ' असज्य-
माने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवर्यौ ' (निरु. ५.२) इति । १ शुचिं व्रते शुचिक्रिये
घावापृथिव्यौ १ सुकृते शोभनकारिणे यजमानाय १ घृतं सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदकं १ दुहाते । अथ
प्रत्यक्षस्तुतिः । १ रोदसी हे घावापृथिव्यौ १ अस्य १ भुवनस्य भूतजातस्य १ राजन्ती ईशाने युवाम् १ अस्मे
अस्मासु १ रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं १ सिञ्चन्तम् । १ यत् रेतः १ मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तौ ददाश धिषणे स साधति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरुपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

यः । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । सः । साधति ।

प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुरुपाणि । सऽव्रता ॥ ३ ॥

१ धिषणे ष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे १ रोदसी १ वामं युवाभ्यां १ यः १ मर्तः मर्त्यः
१ ऋजवे १ क्रमणाय युवयोः सुखगमनाय १ ददाश हवींषि ददाति १ सः मर्त्यः १ साधति^५ कामान्
साधयति । किंच १ प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः १ प्र १ जायते प्रवृद्धो भवति । १ धर्मणः कर्मणः
१ परि उपरि १ युवोः युवयोः १ सिक्ता सिक्तानि रेतंसि १ विषुरुपाणि नानावर्णानि १ सव्रता समान-
कर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अभिभ्रयणीयेन । २. य-धारकेन । ३. य-बहुकार्येति भावः । ४. ख-झ-न-भ-बहुधारम्; श-बहुधारं त्वम् । ५. ख-झ-न-भ- स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।

उर्वा पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुन्नमिष्ट्ये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिवृते । घृतश्रिया । घृतपृचा । घृतवृधा ।

उर्वा इति । पृथ्वी इति । होतृवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःसहिते ।

ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुन्नम् । इष्ट्ये ॥ ४ ॥

वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वघृतेन उदकेन वअभिवृते आवृते^१ भवतः । वघृतश्रिया उदकं श्रयन्त्यौ च वघृतपृचा घृतसंपृक्ते च वघृतावृधा^२ घृतं वर्धयन्त्यौ च वउर्वा विस्तीर्णे वपृथ्वी प्रथिते च भवतः । वहोतृवूर्ये^३ यज्ञे वपुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । वविप्राः प्राज्ञाः^४ स्तोतारः^५ ते वइत् द्यावापृथिव्यावेव वइष्ट्ये यज्ञाय । ' होत्रा इष्टिः ' इति यज्ञनामसु पाठात् । वसुन्नं सुखम् वईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागाः प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्रुतां मधुदुधे मधुव्रते ।

दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।

मधुश्रुतां । मधुदुधे इति मधुदुधे । मधुव्रते इति मधुव्रते ।

दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवतां ।

महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

वमधुश्रुता उदकस्य क्षारयिच्यौ वमधुदुधे उदकदोग्ध्यौ वमधुव्रते उदकार्थकर्माणौ वदेवता भूते वअस्मे अस्मासु वयज्ञं वद्रविणं धनं वच महि महत् वश्रवः यशः ववाजम् अन्नं वसुवीर्यं सुवीरत्वं च वदधाने ददत्यौ वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वनः अस्मान् वमधु मधुना ॥ तृतीयै-कवचनस्य लुक् ॥ वमिमिक्षतां सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदां सुदंससा ।

संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनि वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वसविदां । सुदंससा ।

संरराणे इति समरराणे । रोदसी इति । विश्वशंभुवा ।

सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

१. ख-घ-झ-न-भ-श-अपवृते । २. ख-झ-त-न-भ-श-घृतवृधा । ३. ज-होतृवूर्ये होतृभिर्वरणीये । ४. ख-झ-न-भ-प्रजाः ।

वपिता वर्षस्य^१ सेकृत्वेन पितृभूता^२ वधौश्च^३ वमाता धारकत्वेन मातृभूता^४ वपृथिवी^५ वच उभे
 वनः अस्मभ्यम्^६ वज्जम् अन्नं^७ वपिन्वतां यच्छताम् । किंच^८ विश्वविदा विश्वं जानन्त्यौ विश्वस्य
 वेदयित्र्यौ वा^९ सुदंससा सुकर्माणौ^{१०} वसंरणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे^{११} विश्वशंभुवा^{१२}
 सर्वस्य भावयित्र्यौ^{१३} वरोदसी छावापृथिव्यौ^{१४} वअस्मे अस्मासु^{१५} वसनि संभजनीयं पुत्रादिकं^{१६} ववाजं बलं
 वर्यिं धनं च^{१७} वसमिन्वतां संप्रेरयताम् ॥ १४ ॥

‘ उदु प्य देवः ’ इति षडृचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्याषं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो
 जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिभुवः । तथा चानुकान्तम्—‘ उदु प्य सावित्रं त्रिभिष्टुदन्तम्^१ ’ इति । सूक्त-
 विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विद्विकेऽहनि वैश्वदेवदत्त्वे आद्यरत्नचः सावित्रसूक्तस्थान आवर्णनीयः ।
 सूत्रितं च—‘ उदु प्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रग्ते हि छावापृथिवी ’ (आश्व. श्रौ. ७ . ४)
 इति । बृहस्पतिस्वेषि वैश्वदेवदत्त्वे सावित्रसूक्तस्थान षष्ठं नृचः । सूत्रितं च—‘ उदु प्य देवः सविता
 हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् ’ (आश्व. श्रौ. ९ . ५) इति । यूवहे षड्दमेऽहनि वैश्वदेवदत्त्वे ‘ उदु प्य देवः सविता
 दमूनाः ’ इति नृचः सावित्रनिविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘ उदु प्य देवः सविता दमूना इति तिस्रः ’
 (आश्व. श्रौ. ८ . ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ‘ वाममद्य ’ इति याज्या ।
 सूत्रितं च—‘ वाममद्य सवितर्वामसु श्वः पूषन्त्व व्रते वयम् ’ (आश्व. श्रौ. २ . १६) इति ॥

उदु प्य देवः सविता हिरण्यया ब्राह्म अयंस्तु सर्वनाय सुक्रतुः ।

घृतेन पाणी अभि प्रुष्णुते मखो युवा सुदक्षो रजसो विधर्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । हिरण्यया । ब्राह्म इति । अयंस्तु । सर्वनाय । सुऽक्रतुः ।
 घृतेन । पाणी इति । अभि । प्रुष्णुते । मखः । युवा । सुऽदक्षः । रजसः । विऽधर्मणि ॥ १ ॥

वदेवः द्योतमानः वसुक्रतुः सुकर्मा वयः स प्रसिद्धः वसविता वहिरण्यया हिरण्यया आत्मीयौ
 वबाहू वसवनाय सुवनाय दानाय वा उत् वअयंस्त उद्यच्छति । किंच वमखः मंहनीयः वयुवा
 नित्यतरुणः वसुदक्षः सुप्रज्ञः वरजसः लंकारयोदकरय वा विधर्मणि विधारणे स्थितः वघृतेन उदकेन
 पूर्णौ स्वौ वपाणी वअभि वपुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

देवस्य वयं सवितुः सर्वामनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥ २ ॥

देवस्य । वयम् । सवितुः । सर्वामनि । श्रेष्ठे । स्याम । वसुनः । च । दावने ।

यः । विश्वस्य । द्विऽपदः । यः । चतुऽपदः । निऽवेशने । प्रऽसवे । च । अस्ति । भूमनः ॥ २ ॥

तस्य वदेवस्य वसवितुः प्रेरकस्य वसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यारकः—‘ सर्वामनि
 प्रसवे ’ (निह. ६ . ७) इति । वश्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते वसुनः धनस्य वदावने दाने वच
 वस्याम समर्था भूयास्म । वयः त्वं विश्वस्य सर्वस्य वद्विपदः वनिवेशने स्थितौ वप्रसवे वच स्वतन्त्रः
 वअसि । वयः त्वं वभूमनः भूरेः वचतुष्पदः निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

१. ख-अ-न-भ-श-वर्षकस्य । २. ख-अ-त-न-भ-श-‘ विश्वशंभुवा...भावयित्र्यौ ’ नास्ति । ३. ख-अ-
 न-भ-श-त्रिष्टुबन्तमिति ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्टुं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।

हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ ३ ॥

अदब्धेभिः । सवितरिति । पायुऽभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ।
हिरण्यऽजिह्वः । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत ॥ ३ ॥

हे ऽसवितः ऽअदब्धेभिः अहिसितैः ऽपायुभिः तेजोभिः रक्षणसाधनेर्वा ऽशिवेभिः सुख-
करैः ऽनः अस्माकं ऽगयं गृहं धनं वा । ' गयः कृदरः ' इति गृहनामसु ' मीळ्हं गयः ' इति
धननामसु पाठात् । ऽअद्य ऽपरि ऽपाहि रक्ष । ऽहिरण्यजिह्वः हितरमणीयवाक् ऽत्वम् । तथा च
यास्कः—' हिरण्यं कस्मात् ' इत्युपक्रम्य ' हितरमणं भवतीति वा ' (निरु. २. १०) इति ।
ऽसुविताय सुखाय ऽनव्यसे नवतराय भव । ऽरक्ष' अस्मान्' पालय च । ऽनः अस्माकम् ऽअघशंसः
अनर्थमाशंसमानः^१ शत्रुः^२ ऽमार्किः ऽईशत मेशत ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।

अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । दमूनाः । हिरण्यऽपाणिः । प्रतिऽदोषम् । अस्थात् ।
अयःऽहनुः । यजतः । मन्द्रजिह्वः । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽदमूनाः दममनाः दानमना वा । तथा च यास्कः—' दमूना दममना वा
दानमना^३ वा दान्तमना वा ' (निरु. ४. ४) इति । ऽहिरण्यपाणिः हिरण्यपाणिः ऽअयोहनुः
हिरण्यमयहनुः । ' रुक्मम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । ऽयजतः यष्टय्यः ऽमन्द्रजिह्वः
मोदमानवाक् ऽस्यः सः ऽसविता ऽप्रतिदोषं प्रतिरात्रं रात्रेः अवसानेऽवसाने ऽउत् ऽअस्थात्
उत्तिष्ठतु । यः ऽदाशुषे यजमानाय मह्यं ऽभूरि प्रभूतं ऽवामं वननीयं संभजनीरुमक्रम् । ' वामं
वननीयम् ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कः । ऽआ ऽसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।

दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुऽप्रतीका ।
दिवः । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्याः । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम् ॥ ५ ॥

ऽसविता ऽउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव ऽहिरण्यया हिरण्यया ऽसुप्रतीका शोभनावयवौ
ऽबाहू ऽउत् ऽअयान् उद्यच्छतु । योऽयं ऽपृथिव्याः पृथिवीपर्यन्तात् ऽदिवः अन्तरिक्षस्य
ऽरोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् ऽअरुहत् रोहति । ऽपतयत् गच्छत् ऽकच्चित् यत्किञ्चित् ऽअभ्वं
महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् ऽअरीरमत् रमयति च ॥

१. ख-झ-रक्षणेस्मान्; घ-अस्मान् रक्ष; न-भ-रक्षणेन; श-रक्षणास्मान् । २. ख-भ-अघमा^३;
झ-न-अर्थमा^३ । ३. ख-झ-त-न-भ-श-शत्रुः नोऽस्माकम् । ४. ख-झ-न-भ-' दानमना वा ' नास्ति ।

वाममद्य सवितर्वाममु श्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः ।

वामस्य हि क्षयस्य देव भूरैरया धिया वामभाजः स्याम ॥ ६ ॥

वामम् । अद्य । सवितः । वामम् । ऊँ इति । श्वः । दिवेऽदिवे । वामम् । अस्मभ्यम् । सावीः ।
वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूरैः । अया । धिया । वामभाजः । स्याम ॥ ६ ॥

हे वसवितः वस्मभ्यं वामं धनम् वअद्य वसावीः सुव । वश्वः च ववामं धनं प्रसुव ।
किं बहुक्या^१ । वदिवेदिवे प्रतिदिनं ववामं धनं^२ प्रसुव । हे वदेव वहि यस्मात् वक्षयस्य
निवासभूतस्य वभूरैः प्रभूतस्य ववामस्य दातासि अतो वयम् वअया अनया वधिया स्तुत्या
ववामभाजः धनवन्तः वस्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

‘ इन्द्रासोमा महि ’ इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्थं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् ।
अनुक्रम्यते च—‘ इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रासोमा महि तद्रां महित्वं युवं महानि प्रथमानि चक्रथुः ।

युवं सूर्यं विविदथुयुवं स्वर्विश्वा तर्मांस्यहतं निदश्च ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । महि । तत् । वाम् । महिऽत्वम् । युवम् । महानि । प्रथमानि । चक्रथुः ।

युवम् । सूर्यम् । विविदथुः । युवम् । स्वः । विश्वा । तर्मांसि । अहतम् । निदः । च ॥ १ ॥

वइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ववां युवयोः वतत् वमहित्वं महत्वं वमहि महत् । किं
तदित्यन आह । वयुवं युवां वमहानि महान्ति^३ प्रथमानि प्रतमानि^३ मुख्यानि वा भूतानि ।
‘ प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो^३ भवति ’ (निरु. २.२२) इति यागकः । वचक्रथुः अकार्षम् ।
किंच वयुवं युवां वसूर्यं वविविदथुः अलम्भयतं च जनान् । वयुवं युवां वस्वः उदकं च
विविदथुः । ‘ हेम स्वः ’ इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च विश्वा विश्वानि वतर्मांसि वनिदश्च
निन्दितृनसुरांश्च वअहतम् अहिंस्तम् ॥

इन्द्रासोमा वासयथ उषासमुत्सूर्यं नयथो ज्योतिषा सह ।

उप द्यां स्कम्भथुः स्कम्भनेनाप्रथतं पृथिवीं मातरं वि ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । वासयथः । उषसेम् । उत् । सूर्यम् । नयथः । ज्योतिषा । सह ।

उप । द्याम् । स्कम्भथुः । स्कम्भनेन । अप्रथतम् । पृथिवीम् । मातरम् । वि ॥ २ ॥

वइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ वउषसं ववासयथः विवासयथः । उषसं व्युच्छन्ती
कारयथ इत्यर्थः । किंच वसूर्यं वज्योतिषा तेजसा वसह वउत् वनयथः । अपि च वद्यां

१. ख-झ-त-न-भ-य-श-किंच बहुक्या; घ-किंच । २. ख-घ-झ-न-भ-श-‘धनं’ नास्ति । ३. ख-झ-
त-न-भ-श-प्रततानि । ४. झ-न-श-प्रथमो ।

दिवं ^१स्कम्भनेन स्तम्भनेहेतुनान्तरिक्षेण^१ मध्ये स्थापितेन ^२उप ^३स्कम्भथुः अस्तम्भयतम्^३ ।
^४मातरं विश्वस्य मातृभूतां ^५पृथिवीं ^६वि ^७अप्रथतं व्यप्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्टां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।

प्रार्णांस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अपः । परिऽस्थाम् । हथः । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौः । अमन्यत ।
 प्र । अर्णांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथुः । पुरूणि ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्रासोमौ ^२अहिं जगत आहन्तारम् ^३अपः मेघस्थान्युदकानि ^४परिष्टां परिवृत्य स्थितं
^५वृत्रम् असुरं ^६हथः हतम् । तदानीं ^७द्यौः ^८वां युवाम् ^९अनु ^{१०}अमन्यत । किंच ^{११}नदीनाम्
^{१२}अर्णांसि उदकानि ^{१३}प्र ^{१४}ऐरयतम् । ^{१५}पुरूणि बहूनि । 'तुवि पुरु' इति बहुनामसु पाठात् ।
^{१६}समुद्राणि उदकस्थानानि ^{१७}आ ^{१८}पप्रथुः उदकैराप्रयतं च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्येव
 समुद्राणि । तानि रसेनाप्रयतमित्यर्थः । तथा च यास्कः—'समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्थस्मादापः
 समभिद्रवन्थेनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति^१ वा' (निरु. २-१०) इति ॥

इन्द्रासोमा पृक्मामास्वन्तानि गवामिद्धधुर्वक्षणासु ।

जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पृक्म् । आमासु । अन्तः । नि । गवाम् । इत् । दधुः । वक्षणासु ।

जगृभथुः । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

^१इन्द्रासोमा हे ^२इन्द्रासोमौ ^३आमासु अपक्वासु ^४गवां ^५वक्षणासु ऊधःसु ^६अन्तः मध्ये ^७पक्कं
 पयः ^८नि ^९दधुः । किंच ^{१०}चित्रासु नानावर्णासु ^{११}आसु ^{१२}जगतीषु गोषु । 'इळा जगती'
 इति गोनामसु पाठात् । ^{१३}अन्तः मध्ये ^{१४}अनपिनद्धं केनाऽरद्धं ^{१५}रुशत् इह्ववर्णं पयः ^{१६}जगृभथुः ।
 यथा पृथिव्यां स्वयं न क्षरति तथा धारितवःतादित्यर्थः । ^{१७}इत् इति पृणः ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यै रराथे ।

युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।

युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिऽभ्यः । सम् । विव्यथुः । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

^१इन्द्रासोमा हे ^२इन्द्रासोमौ ^३युवं युवां ^४तरुत्रं तारकम् ^५अपत्यसाचं संतानयुक्तं ^६श्रुत्यं
 श्रवणीयं^७ रथि धनम् ^८अङ्ग क्षिप्रं ^९रराथे अस्मभ्यं धरथः । किंच ^{१०}उग्रा हे उदूर्णाविन्द्रासोमौ ^{११}युवं
 युवां ^{१२}नर्यं नृभ्यो हितं ^{१३}पृतनासहं शत्रुसैन्याभिभावुकं^{१४} ^{१५}शुष्मं बलं ^{१६}चर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः ।
 'कृष्टयः चर्षणयः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । ^{१७}सं ^{१८}विव्यथुः समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ॥१६॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-स्तम्भनेन हेतुना^१; य-स्कम्भनेहेतुना^१ । २. य-अस्कम्भयतम् ।

३. ख-झ-न-भ-श-समुपतीति । ४. ख-झ-न-भ-श-श्रयणीयम् । ५. ख-झ-त-न-भ-श-'शत्रुसैन्याभि-
 भावुकं' नास्ति ।

‘यो अद्रिभित्’ इति तृचं द्वादशं सूक्तं बार्हस्पत्यं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘यो अद्रिभित्त्तृचं बार्हस्पत्यम्’ इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमाति-
शंसनार्थमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘यो अद्रिभिषज्ञे दिव इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ।
वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ ‘बृहस्पतिः समजयद्वसूनीति - - स्वामीळ्ते अजिरं दूस्याय’ (आश्व. श्रौ.
९. ९) इति ॥

यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽभित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हज्ज्मा । प्राघर्मऽसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

यः । बृहस्पतिः । अद्रिभित् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा ।
‘अद्रिः प्रावः’ इति मेघनामसु पाठान् । प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथमं जातः ऋतावा
सत्यवान् उदकवान् वा आङ्गिरसः पश्चाज्जातः । तथा च निगमः—‘येऽङ्गारा आसंस्ते-
ऽङ्गिरसोऽभवन्त्यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ।
हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्ज्मा द्वयोर्लोकयोर्द्विहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने
वर्तमानः नः अस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः वृषभः वर्षकः सन् रोदसी
द्यावापृथिव्यौ आ रोरवीति अभिगर्जति ॥

जनाय चिद्य ईर्वत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहृतौ चकार ।

घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूरमित्रान्पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईर्वते । ऊँ इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवहृतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्सु । साहन् ॥ २ ॥

अपि च यः । बृहस्पतिः । देवहृतौ यज्ञे वर्तमानाय ईर्वते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय
लोकं स्थानं चकार करोति । चित् इति पूरणः । सः । वृत्राणि आवरकाणि तमांसि घ्नन्
निवारयन् पृत्सु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरीः पुरीः वि
दर्दरीति भृशं विदारयति ॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो ब्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्त्स्वर्प्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । ब्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वः । अर्प्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

देवः द्योतमानः एषः प्रसिद्धः बृहस्पतिः वसूनि पणिनामसुराणां वक्षस्य वा धनानि
महः महतः गोमतः गोसहितान् ब्रजान् च समजयत् । तथा च निगमौ—‘बृहस्पतिर्गोवपुषो

बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ' (ऋ. सं. १०. ६८. ९) इति, ' दूरमित पणयो घरीय उद्गावो यन्तु मिनतीर्कतेन । बृहस्पतिर्या अविन्ददग्निगूळहाः सोमो प्रावाण ऋषयश्च विप्राः ' (ऋ. सं. १०. १०८. ११) इति । किंच √बृहस्पतिः √अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगतः √सिषासन् संभक्तुकामः √स्वः स्वर्गस्य √अमित्रम् असुरम् √अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः √हन्ति । ' अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति ' (निरु. ५. ४) इति यास्कः ॥ ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तं भरद्वाजस्यार्पं त्रैष्टुभं सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्यते च—' सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं॑ प्र वामिष्टयोऽरमश्रुवन्तु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टयः । अरम् । अश्रुवन्तु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । नः । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

√सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ √असुर्यम् असुरसंबन्धि बलमस्मासु √धारयेथाम् । किंच √दमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु √इष्टयः यज्ञाः √वां युवाम् √अरम् अलं पर्याप्तं √प्र √अश्रुवन्तु प्रकर्षेण व्यासुवन्तु । अपि च युवां √सप्त √रत्ना^१ रत्नानि √दधाना धारयन्तौ √नः अस्मभ्यं √शं सुखकरौ सुखरूपौ वा √भूतं भवतम् । √द्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये √चतुष्पदे पश्चादये च √शं भूतं भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।

आरे बाधेथां निर्कृतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः । गयम् । आऽविवेश ।

आरे । बाधेथाम् । निःऽकृतिम् । पराचैः । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ २ ॥

√सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ √नः अस्माकं √गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा √या √अमीवा यो रोगः √आविवेश तां √विषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां √वि √वृहतं वियोजयतम् । अपि च √निर्कृतिम् अलक्ष्मीं √पराचैः पराग्रथा भवति तथा √आरे दूरे √बाधेथां निवारयतम् । √अस्मे अस्माकं √भद्रा भद्राणि √सौश्रवसानि अज्ञानि यशांसि च √सन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भावः सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।

अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।

अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । नः । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे ऽसोमारुद्रा सोमारुद्रौ ऽयुचं युवाम् ऽअस्मे अस्माकं ऽतनुषु अङ्गेषु ऽप्रतानि प्रसिद्धानि
 ऽविश्वा सर्वाणि ऽभेषजानि ऽधत्तं धारयतम् । किंच ऽनः अस्माकं ऽतनुषु अङ्गेषु अस्माभिः ऽकृतं
 ऽवदं च ऽयत् ऽएनः पापम् ऽअस्ति विद्यते तत् पापम् ऽअव ऽस्यतं क्षपयतं^१ श्लथयतम् ।
 शिथिलबन्धं कुरुतमित्यर्थः । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽमुञ्जतं च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।

प्र नो मुञ्जतं वरुणस्य पाशाद्रोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । नः ।

प्र । नः । मुञ्जतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । नः । सुऽमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे ऽसोमारुद्रौ ऽतिग्मायुधौ दीप्तधनुर्कौ ऽतिग्महेती तीक्ष्णशरौ ऽसुशेवौ शोभनसुखप्रदौ
 ऽसुमनस्यमाना शोभनं मनः स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ
 युवाम् ऽइह लोके ऽनः अस्मान् ऽसु अत्यन्तं ऽमृळतं^२ सुखयतम् । ऽनः अस्मान् ऽवरुणस्य
 ऽपाशात् ऽप्र ऽमुञ्जतम् । ऽनः अस्मान् ऽगोपायतम् आपद्भयो रक्षतं च ॥ ॥ १८ ॥

‘ जीमूतस्य ’ इत्येकोनविंशत्यृचं चतुर्दशं सूक्तं भारद्वाजस्य पायोराधंम् । अनुक्रम्यते च—
 ‘ जीमूतस्यैवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्युक्शोऽभितुष्टाव वरुं धनुऽयोमार्त्नी इषुधिं जगत्स्यर्धं
 सारथिमर्धं रश्मीनश्चान् रथं रथगोपान् जगत्स्यार्^३ लिङ्गोक्तदेवता^३ द्वाभ्यामिषुः प्रतोदं हस्तघ्नं
 द्वाभ्यामिषुः पराः पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवताः संग्रामाशिषोऽन्यानुष्टुब्जित आलाकेति च द्वे
 द्वे ’ इति । ‘ रथे तिष्ठन् ’ ‘ ब्राह्मणासः ’ इति षष्ठीदशम्यौ जगत्स्यौ अन्त्या ‘ यो नः स्वः ’
 इत्येषानुष्टुप् ‘ ऋजीते ’ ‘ आ जङ्गन्ति ’ ‘ आलाका ’ ‘ अवसृष्टा ’ ‘ यो नः स्वः ’ इति
 पञ्चानुष्टुभः ‘ यत्र बाणाः ’ इति पङ्क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्यया वरुं स्तूयते, द्वितीयया धनुः,
 तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या अरुनी, पञ्चम्या इषुधिः । अतः पञ्चानां वरुं बाणा देवताः । षष्ठ्याः
 पूर्वार्धेन सारथिः स्तूयते । अतः सोऽर्धस्तद्देवताकः^४ । उत्तरार्धेन रश्मयः स्तूयन्ते । सप्तम्या
 अश्वः, अष्टम्या रथः, नवम्या रथगोपाः । अतस्तास्तद्देवताकाः । ‘ ब्राह्मणासः ’ इत्यस्यां
 ब्राह्मणपितृमोन्मथावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवताः । एकादशीद्वादश्या इषुस्तुतिरूपत्वात् इषु-
 देवताके । त्रयोदश्या प्रतोदः । चतुर्दश्या हस्तघ्नः । पञ्चदशीषोडश्या इषुदेवताके । सप्त-
 दश्याः युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवताः । अष्टादश्याः कवचसोमवरुणा देवताः ।
 अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवताः^५ । युद्धे अनेन सूक्तेन राजानं संनाहयेत् । तथा चाश्व-
 लायनः—‘ संग्रामे समुपोळ्हे राजानं संनाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्दशस्यैवस्थाय जीमूत-
 स्यैव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरया धनुःरुत्तरां वाचयेत्स्वयं चतुर्थी जपेत्पञ्च-
 म्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवर्तमाने षष्ठीं सप्तम्याश्वानष्टमीमिषून्वेक्षमाणं वाचयत्यहिरिव भोगैः पर्येति
 बाहुमिति तलं नह्यमानम् ’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति । तथा च ‘ अवसृष्टा परा पतेतीषु-
 न्निवर्जयेद्यत्र बाणाः संपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् संश्लिष्याद्वा ’ (आश्व. गृ. ३. १२) इति ।
 अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे ‘ यो नः स्वः ’ इत्येषा (आश्व. गृ. ३. ५. ७) ॥

१ ख-घ-ञ-त-न-भ-श-क्षपयतं नास्ति । २. य-मृळयतं; श-मृळतं मृळयतम् । ३. ख-
 जगत्याद्या लिङ्गोक्तः; श-जगत्याद्या लिङ्गोक्ता देवताः । ४. ख-म-त-न-भ-श-स्वो अरणो । ५. ख-ञ-
 त-न-भ-सोऽर्धवस्त° । ६. ख-म-त-न-भ-श-देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।

अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । समदाम् । उपस्थे ।

अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्मणः । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

वसदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपस्थाने सति यत् यदा अयं राजा वर्मी कवची
याति तदा लोहमयेन वर्मणा संनद्धस्य राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेवस्येव भवति ।
मेघस्य^१ यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः । हे राजन् एवम् अनाविद्धया शत्रुभिरवाधितया
तन्वा शरीरेण शत्रून् जय । वर्मणः सः तादृशः महिमा त्वा स्वां पिपर्तु पालयतु ॥

धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीत्राः समदो जयेम ।

धनुः शत्रौरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गाः । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीत्राः । समदः । जयेम ।

धनुः । शत्रौः । अपकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वाः । प्रदिशः । जयेम ॥ २ ॥

धन्वना चापेन गाः शत्रूणां जयेम वयं वशीकरवाम । धन्वना आजि संग्रामं
च जयेम । धन्वना तीत्राः उद्धृताः समदः अत्यन्तं^२ मदवतीः^२ शत्रुसेनाश्च जयेम ।
तथा च यास्कः— 'समदः समदो वात्तेः समदो वा मदनेः' (निरु. ९. १७) इति । धनुः शत्रोः
अपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु । किंच धन्वना वयं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु
वर्तमानान् शत्रून् जयेम । प्रदिक्षुशब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मञ्जाः क्रोशन्ती-
तिवत् । धन्वञ्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादर्था ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिष्वजाना ।

योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽमस्त्रजाना ।

योषाऽइव । शिङ्क्ते । वितता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥ ३ ॥

पूर्वत्र ऋग्वेदेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुतिः । इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन्
धन्वनि । अधि इति सप्तम्यर्थानुवादः । वितता विस्तृता पारयन्ती पारं नयन्ती प्रियं प्रियकरं
वाक्यं वक्ष्यन्तीत्र कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशम् वा गनीगन्ति आगच्छति । इत् इति पूरणः ।
योषा नारी सखायं पतिम् इव परिष्वजमाना इषुं परिष्वजमाना शिङ्क्ते शब्दायते च ।
तथा च यास्कः— 'वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषुं परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते
शब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती' (निरु. ९. १८) इति ॥

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।

अपु शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्तीं अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।

माताऽइव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपऽस्थे ।

अप । शत्रून् । विध्यताम् । संविदाने इति समऽविदाने ।

आर्त्नी इति । इमे इति । विष्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्योः स्तुतिः । वृते^१ धनुष्कोट्यौ वसमनेव समनस्केव वयोषा पतिसमीपं न त्यजति तद्वत् वआचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ वउपस्थे उपस्थाने वमातेव वपुत्रं यथा माता पुत्रं धारयति तद्वत् वबिभृतां राजानं धारयेताम् । किंच वइमे धनुष्कोट्यौ वसंविदाने संजानाने विसंवादादरहिते वआर्त्नी गच्छन्त्यौ ॥ ' ऋ गतौ ' इति धातोः ' लुर्यगिभ्यां निः ' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । ततः ' कृदिकारादृक्निः ' (पा. सू. ४. १. ४५ ग.) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः ॥ अस्य राज्ञः वअमित्रान् वविष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ वशत्रून् च वअप वविध्यताम् । तथा च यास्कः—' ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्या-विमे विप्रत्यावमित्रान् ' (निरु. ९. ४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्वा कृणोति समनावगत्य ।

इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसृतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहुः । अस्य । पुत्रः । चिश्वा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।

इषुऽधिः । संकाः । पृतनाः । च । सर्वाः । पृष्ठे । निऽनद्धः । जयति । प्रऽसृतः ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तुयते । वइषुधिः वबह्वीनाम् इषूणां वपिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेस्त्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोगः । वअस्य इषुधेः वपुत्रः इषुः वबहुः भवति । बहव इषवो हीषुषौ निधीयन्ते । इषूणां निधानत्वादिषुधिः । तथा च यास्कः—' इषुधिरिषूणां निधानम् ' (निरु. ९. १३) इति । वचिश्वा वकृणोति । चिक्षेति शब्दानुकृतिः । इषुषु उद्भियमाणेषु^२ इषुधिश्चिश्वाशब्दं करोति । किंच इषुधिः वपृष्ठे वनिनद्धः धन्विनो राज्ञः पृष्ठभागे बद्धः वसमना युद्धानि वअवगत्य प्राप्य वप्रसृतः प्रसुवन् । कर्त्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन् वसंकाः^३ । सह कायन्ति शब्दायन्त इति संकाः वपृतनाः वसर्वाः सेनाः वजयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीशूनां महिमानं पनायत् मनः पश्चादनुं यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिनः । पुरः । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथिः ।

अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत् । मनः । पश्चात् । अनुं । यच्छन्ति । रश्मयः ॥ ६ ॥

१. ख-अन-भ- 'ते' नास्ति । २. अ-त-न-भ-प्रियमाणेषु; श-धियमाणेषु । ३. ख-अन-भ-वा- 'संकाः' नास्ति ।

अत्र पूर्वाधे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूनां स्तुतिः । वसुषारथिः शोभनसारथिः वरथे
 वसिष्ठन् पुरः पुरस्तात् वर्तमानान् ववाजिनः^१ अश्वान्^२ वयत्रयत्र नेतुं वकामयते तत्र तत्र
 वभवति । ये रथे वरश्मयः अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमानाः पाशाः वपश्चात् रथस्य पृष्ठभागे
 विद्यमानाः^३ अश्वान् वमनः सारथेर्मनोऽनुकूलम् वअनु वयच्छन्ति नियच्छन्ति । तेषाम् वअभी-
 शूनां रश्मीनां वमहिमानं महत्त्वं वपनायत हे जनाः स्तुत । तथा च यास्कः— ' रथे
 तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कस्याणसारथिरभीशूनां
 महिमानं पूजयत मनः पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ' (निरु. ९.१६) इति ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तुः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान् । घोषान् । कृण्वते । वृषपाणयः । अश्वाः । रथेभिः । सह । वाजयन्तः ।

अवक्रामन्तुः । प्रपदैः । मित्रान् । क्षिणन्ति । शत्रून् । अनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुतिः । वअश्वाः ववृषपाणयः पांसूनां वर्षकक्षुराः^३ वरथेभिः रथैः वसह ववाजयन्तः
 वेगमाचरन्तः वतीव्रान् उच्चतरान् वघोषान् शब्दान् वकृण्वते कुर्वते । किंच वअनपव्ययन्तः अपलाय-
 मानाः वअमित्रान् हिंसकान् वशत्रून् वप्रपदैः पादाभैः वअवक्रामन्तः वक्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।

तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथवाहनम् । हविः । अस्य । नाम । यत्र । आयुधम् । निहितम् । अस्य । वर्म ।

तत्र । रथम् । उप । शग्मम् । सदेम् । विश्वाहा । वयम् । सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

वअस्य राज्ञः वरथवाहनं शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमानं धनं वहविः भवति^४ । अग्नेर्हविरिव वर्षकं
 भवतीत्यर्थः । वनाम इति संमतिः । वयत्र रथे वअस्य राज्ञः वआयुधं धनुःशरादिकं ववर्म कवचं च
 वनिहितं भवति वतत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकरवात् ॥ वशग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा
 वसुमनस्यमानाः सुखमनसो भवन्तः ववयं पायवो भरद्वाजाः वउप वसदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेऽश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।

चित्रसेना इषुबला अमृधाः सतोवीरा उरवो व्रातसहाः ॥ ९ ॥

स्वादुसंसदः । पितरः । वयःधाः । कृच्छ्रेऽश्रितः । शक्तिवन्तः । गभीराः ।

चित्रसेनाः । इषुबलाः । अमृधाः । सतःवीराः । उरवः । व्रातसहाः ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुतिः^५ । वपितरः रथस्य पालयितारः वस्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुनि अग्ने संसीदन्तः
 शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा ववयोधाः अन्नस्य दातारः^६ वकृच्छ्रेऽश्रितः आपदि श्रयन्तः वशक्तीवन्तः ।

१. ख-क्ष-न-भ-श- 'वाजिनोऽश्वान्' नास्ति । २. ख-क्ष-त-श-विद्यमानान् । ३. ख-क्ष-त-
 न-भ-वर्षकक्षुराः । ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-भवति अग्नेर्हविर्भवति । ५. ख-क्ष-त-२-न-भ-श-१-रथगोपा-
 स्तुतिः; त-१-गोपास्तुतिः; श-२-गोपस्तुतिः । ६. ख-भ-प्रदातारः; क्ष-न-सदातारः ।

शाकिरायुषविशेषः तद्रन्तः शाकीयन्तः । शाकिहस्ता इति यावत् । चङ्गा । शाकिर्बळम् । तद्रन्तः ।
 १०मीराः अनापृष्याः १०चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः १०वृषुबलाः बाजबलाः १०असृभाः हिंसितुमशक्त्याः
 १०सतीवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः—' तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं
 भवति ' (निरु. ३. २०) इति । १०उरवः महान्तः १०व्रातसाहाः १०समूहानामभिभवितारो
 भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा मार्किर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणासः । पितरः । सोम्यासः । शिवे इति । नः । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । नः । पातु । दुःऽइतात् । ऋतुऽवृधः । रक्षे । मार्किः । नः । अघऽशंसः । ईशत ॥ १० ॥

१०ब्राह्मणासः हे ब्राह्मणाः १०पितरः १०ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः १०सोम्यासः
 सोमार्हाः सोमसंपादिनो वा । तथा च यास्कः—' सोम्याः सोमसंपादिनः ' (निरु. ११. १८) इति ।
 नः अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्तं सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणतं
 सद्द्र संबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यरवात् । किंच १०अनेहसा अपाये १०द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
 १०नः अस्माकं १०शिवे सुखकृती भवताम् । १०पूषा पोषको देवोऽपि १०नः अस्मान् १०दुरितात् दुष्कृतात्
 १०पातु रक्षतु । १०नः अस्माकम् १०अघशंसः पापशंसः शत्रुरपि १०मार्किः १०ईशत मा ईशित ॥ १० ॥

सुपर्ण वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृगः । अस्याः । दन्तः । गोभिः । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नरः । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषवः । शर्म । यंसन् ॥ ११ ॥

अस्यासृषि इषवः स्तूयन्ते । १०सुपर्णं शोभनं वाजं १०वस्ते । इयमिषुर्धारयति । १०अस्याः
 इषोः १०मृगः मृगावयवः शृङ्गं १०दन्तः भवति । इषवः काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा
 अस्या दन्तो मृगः शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच १०गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः १०संनद्धा सम्पक्
 बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तथा संबद्धा^२ । अत्र वचनव्यत्ययः । तथा च निगमः—' वृक्षेवृक्षे
 नियता मीमयद्गौः ' (ऋ. सं. १०. २७. २२) इति । अस्यायमर्थः । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौष्यां
 नियता^१ मीमयत् शब्दं करोतीति । तथा च यास्कः—' वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो ब्रह्मनात् ब्रह्मा
 क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मणः । नियता मीमयद्गौः शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा'
 (निरु. २. ६) इति । १०प्रसूता मेरिता सती १०पतति । १०यत्र युधे १०नरः १०सं १०च सह च १०वि १०च पूयक् च
 १०द्रवन्ति चरन्ति १०तत्र १०अस्मभ्यम् १०इषवः शराः १०शर्म सुखं १०यंसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्कः—
 ' सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेषां गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति
 व्याख्यातम् । यत्र नराः संद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म शरणं प्रयच्छन्तु ' (निरु.
 ९. १९) इति ॥

१. त-व्रातसाहा । २. त१-सजडा । ३. ऋ-स-त१-२-नियता नियता; ऋ-नियता संबद्धा; श-
 नियता नियमिता ।

ऋजीति परिं वृद्धिं नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।

सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्मं यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीति । परिं । वृद्धिं । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।

सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्मं । यच्छतु ॥ १२ ॥

वऋजीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः । हे इषो वनः अस्मान् वपरि वृद्धिं परितो वर्धय' ।

वनः अस्माकं वतनूः शरीरम् वअश्मा वभवतु । अश्मवदभेषा हडा भवतु । किंच वनः अस्मभ्यं वसोमो वअधि वब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । वअदितिः अपि वशर्मं सुखं वयच्छतु ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।

अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्घन्ति । सानुं । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ।

अश्वऽअजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्सु । चोदय ॥ १३ ॥

वअश्वाजनि अश्वानां क्षेत्रि कशे यथा त्वया वप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा वएषाम् अश्वानां वसानु सानूनि सक्थीनि वआ वजङ्घन्ति आघ्नन्ति वजघनान् जघनानि च वउप वजिघ्नते उपजिघ्नन्ति सा त्वं वसमत्सु संग्रामेषु वअश्वान् वचोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—'आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सच्चतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय' (निरु. ९. २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्यायां हेति परिबाधमानः ।

हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परिं । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिऽबाधमानः ।

हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परिं । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । वहस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि^१ प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्याया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ 'घन्ये कविधानम्' इति कः ॥ वज्यायाः वहेति ज्यातेतुकां हिंसां वपरिबाधमानः निवारयन् वभोगैः शरीरेण । वचनव्यत्ययः । वअहिरिव सर्प इव वबाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । वपर्येति परिवेष्टयति । किंच वविश्वा विश्वानि ववयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । 'माया वयुनम्' इति तन्नामसु पाठात् । वविद्वान्^२ जानन् वपुमान् पौरुषोपेतः स्वयं वपुमांसं धन्विनं वविश्वतः सर्वतः वपरि वपातु रक्षति । तथा च यास्कः—'अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वघात्परिप्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजान् पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा' (निरु. ९. १५) इति^३ ॥

१. ख-नो वर्जय; झन-भ-नो वृद्धय । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-वर्तमानः । ३. ख-झ-न-श-विद्वान् जानन् पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं वेश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुहशीर्ष्यो यस्या अयो मुखम् ।

इदं पर्जन्यरेतसु इध्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽक्ता । या । रुहऽशीर्ष्णी । अयो इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।

इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इध्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

यथा इषुः ऽआलाक्ता आलेन विषेण अक्ता ऽरुहशीर्ष्णी इन्दुशिरस्का ॥ अतः^१ हिंसाकर्मणो रुहशाब्दोत्पत्तिः ॥ शृङ्गशीर्ष्णी वा । ऽअयो किञ्च ऽयस्याः इषोः ऽमुखम् ऽअयः अयोमयं भवति । ऽपर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्याः सा पर्जन्यरेताः । तस्यै^२ पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्य-जन्वत्वात्^३ । ऽबृहत् बृहत्यै तस्यै ऽइध्वै ऽदेव्यै ऽइदं ऽनमः क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पतु शरंव्ये ब्रह्मसंशिते ।

गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पतु । शरंव्ये । ब्रह्मऽसंशिते ।

गच्छे । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिषः ॥ १६ ॥

ऽब्रह्मसंशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते ऽशरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् ऽअवसृष्टा क्षिप्ता ऽपरा ऽपत परागच्छ । इतो देशात् ऽगच्छ च । ऽअमित्रान् हिंसकान् ऽप्र ऽपद्यस्व प्रामुहि च । ऽअमीषाम् अमित्राणां मध्ये ऽकं ऽचन कंचिदपि ऽमा ऽउच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।

तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्मं यच्छतु विश्वाहा शर्मं यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणाः । सम्ऽपतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइव ।

तत्र । नः । ब्रह्मणः । पतिः । अदितिः । शर्मं । यच्छतु । विश्वाहा । शर्मं । यच्छतु ॥ १७ ॥

ऽयत्र युद्धे ऽकुमारा ऽविशिखाइव मुण्डिता इव ऽबाणाः ऽसंपतन्ति ऽतत्र ऽनः अस्मभ्यं ऽब्रह्मणस्पतिः ऽशर्मं सुखं ऽविश्वाहा सर्वदा ऽयच्छतु । ऽअदितिः च ऽशर्मं ऽयच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्थां ॥

मर्माणि ते वर्मणा छदयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।

उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तु त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छदयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।

उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् ऽपद्ये त्वदीयानि ऽमर्माणि । येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो अग्रियते तानि मर्माणि । ऽवर्मणा कथयेन ऽछदयामि । ऽसोमः ऽराजा ऽत्वा त्वाम् ऽअनु मर्मच्छादनागन्तरम् ऽअमृतेन ऽवस्ताम्

आच्छादयतु । किञ्च ष्वरुणः अपि ष्ते तुभ्यम् षडरोर्वरीषः उरुतरं सुखं षड्गुणोत्तु करोतु । षजपन्तं
 षत्वा त्वां षदेवाः सर्वेऽपि षअनु षमदन्तु अनुहृष्यन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्टयो जिघांसति ।

देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्टयः । जिघांसति ।

देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मर्म । अन्तरम् ॥ १९ ॥

ष्वः^१ षस्वः ज्ञातिः षअरणः अरममाणः षयश्च षनिष्टयः तिरोभूतो वूरे स्थितः षनः
 अस्मान् षजिघांसति हन्तुमिच्छति षतं षदेवाः षसर्वे देवाः षधूर्वन्तु हिंसन्तु । षब्रह्म मन्त्रः
 षमर्म षअन्तरं शराणां निवारकं षवर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते^२ द्वाहातय्याः षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाकाः । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निः नरः' इति पञ्चविंशत्युच्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्याः' इति । 'सप्तमं मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तत्वात् मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टादश विराजरूपेकादशकाः शिष्टा अनादेश्परिभाषया त्रिष्टुभः । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । विश्वजितीदं सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अत्रेश्वतुर्वीराख्ये' चतुरात्रे' चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूच्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति । व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । महाव्रतेऽपीदमाज्यशास्त्रम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजितः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तृचः प्रक्षेणीयः । सूच्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभां स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आद्याः षट्चः तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शास्त्रे स्तोत्रियानुरूपायाः । सूत्रितं च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपा' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । मण्डलादिहोमेऽप्येषा^२ । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्धः' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । प्रायणीयेष्टौ 'सेदभिरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—'सेदभिरग्नीरत्यस्वन्यानिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशास्त्रे च 'त्वमग्ने सुहवः' इत्याद्याः पञ्चचः । सूत्रितं च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसंहक्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तंच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।

दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिऽभिः । अरण्योः । हस्तंच्युती । जनयन्त । प्रशस्तम् ।

दूरेदृशम् । गृहपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

व नरः वेतार ऋत्विजः । प्रशस्तं प्रक्षेणं स्तुतं । दूरेदृशं दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा । गृहपतिं गृहाणां पालकम् । अथर्युम्^३ आगम्यमतनवन्तं वा^४ । अग्निम्^५ । अरण्योः विद्यमानं । वृहस्तंच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या । वदीधितिभिः अङ्गुलिभिः । जनयन्त^६ । 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा । हस्तंच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरेदर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्' (निरु. ५. १०) इति ॥

१. ख-सप्त-त-भ-^१श्वतुराख्ये चतुरात्रे; न-^२श्वतुवाराख्ये चतुरात्रे; श-^३श्वतुर्वारात्रे चतुरात्रे ।
२. ख-सप्त-न-भ-श-मण्डलादिहोता । ३. स-अथर्युमध्वर्युं । ४. ख-सप्त-न-भ-वामि वा; श-अग्निं वा । ५. स-जनयंत अग्न यास्कः; त२-जनयंत तथा च यास्कः; श-जनयंत अजनयंत ।

तमुग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्ष्मवसे कुतश्चित् ।

दक्षाय्यो यो दम् आसु नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । ऋण्वन् । सुऽप्रतिचक्ष्मम् । अवसे । कुतः । चित् ।
दक्षाय्यः । यः । दमे । आसु । नित्यः ॥ २ ॥

वयः अग्निः वदमे गृहे वदक्षाय्यः पूजनीयो हविर्भिः समर्धनीयो वा वनित्यः अजस्रः वआसु
बभूव वतं वसुप्रतिचक्षं सुप्रतिदर्शनम् वअग्निं वकुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतोः वअवसे रक्षणाय
ववसवः वासका ये वसिष्ठाः वअस्ते गृहे वन्यृण्वन् न्यदधुः ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽर्जस्रया सूर्म्यां यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्तु उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽईद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अर्जस्रया । सूर्म्यां । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

वयविष्ठ युवतम हे वअग्ने वप्रेद्धः प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् वअजस्रया अक्षरणशील्या^१ वसूर्म्यां
ज्वालाया वनः अस्मदर्थं वपुरः^२ पुरस्तात् आहवनीयायतने वदीदिहि दीप्यस्व । वत्वां वशश्वन्तः
बहवः ववाजाः अन्नानि हवीषि वउप वयन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्रयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।

यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्रयः । अग्निऽभ्यः । वरम् । निः । सुवीरासः । शोशुचन्त । द्युऽमन्तः ।
यत्र । नरः । सुऽआसते । सुऽजाताः ॥ ४ ॥

वअग्निभ्यः लौकिकेभ्योऽग्निभ्यः ववरम् अत्यन्तं वद्युमन्तः दीप्तिमन्तः वसुवीरासः कल्याण-
पुत्रपौत्रप्रदाः वते वअग्रयः वप्र वनिः वशोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । वयत्र येष्वग्निषु
वसुजाताः^३ सुजन्मानः वनरः कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा वसमासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रथि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।

न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दा । नः । अग्ने । धिया । रथिम् । सुऽवीरम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।
न । यम् । यावा । तरति । यातुऽमावान् ॥ ५ ॥

वसहस्य अभिभवकुशल हे वअग्ने वसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वस्वपत्यं शोभनपौत्रोपेतं वप्रशस्तं
श्रेष्ठं वरथि धनं वधिया स्तोत्रेण वनः अस्मभ्यं वदाः देहि । वयं रथि वयावा अभिगन्ता शत्रुः वयातु-
मावान् हिंसाया निर्गतः । नलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा । हिंसायुक्तः । परो वतिर्मवर्थीयः पूरकः ।
वन वतरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

उप॒ यमेति॑ युव॒तिः सु॒दक्षं॑ दोषा वस्तोर्हृ॒विष्मती॑ घृ॒ताचीं॑ ।

उप॒ स्वैन॑म॒रमति॑र्वसू॒युः ॥ ६ ॥

उप॑ । यम् । एति॑ । युव॒तिः । सु॒दक्षम् । दो॒षा । वस्तोः॑ । ह॒विष्मती॑ । घृ॒ताचीं॑ ।

उप॑ । स्वा । ए॒नम् । अ॒रमतिः॑ । व॒सू॒युः ॥ ६ ॥

वसू॒दक्षं॑ सु॒बलं॑ व॒यम् अ॒ग्निं व॒हविष्मती॑ ह॒विषा॑ यु॒क्ता वृ॒ताची॑ । घृत॑म॒ञ्जतीति॑ घृ॒ताची॑ जुहूः ।
व॒युवतिः॑ अ॒ग्निना॑ नित्य॒युक्ता व॒दोषा॑ व॒स्तोः रात्रा॑व॒हनि॑ च॒ व॒उप॑ व॒एति॑ उ॒पगच्छति॑ तम् व॒एनं॑
व॒स्वा स्वकीया॑ व॒अरमतिः॑ दी॒प्तिः व॒वसू॒युः स्तोत्र॑णां धन॒मिच्छन्ती॑ व॒उप॑ एति॑ ॥

विश्वा॑ अ॒ग्नेऽप॑ द॒हारा॑ती॒र्येभि॑स्तपो॒भिरद॑हो ज॒रूथम्॑ ।

प्र॒ नि॒स्वरं॑ चा॒तय॑स्वामी॒वाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः॑ । अ॒ग्ने । अप॑ । द॒ह । अ॒रातीः॑ । येभिः॑ । तपः॑ऽभिः । अ॒दहः॑ । ज॒रूथम्॑ ।

प्र॒ नि॒ऽस्वरम् । चा॒तय॑स्व॒ । अमी॑वाम् ॥ ७ ॥

हे॒ व॒अग्ने॑ व॒विश्वाः॑ व॒विश्वान्॑ व॒अरातीः॑ शत्रून्॒ व॒तपोभिः॑ तेजोभिः॑ व॒अप॑ व॒दह॑ । व॒येभिः॑ यैः
तपोभिः॑ व॒जरूथं॑ प॒रुष॑शब्द॒कारिणं॑ राक्ष॒सम् ॥ गृणा॑तेरू॒थन्प्रत्यये॑ सति ज॒रूथ॑शब्द॒निष्पत्तिः॑ ॥
व॒अद॑हः द॒हसि॑ । किंच॑ व॒अमीवां॑ रोगं॑ व॒निस्वरं॑ न्यक्कृतो॒पतापं॑ यथा॒ भवति॑ तथा ॥ ‘ स्तु॒ शब्दो-
पतापयोः ’ इति॑ धातुः ॥ व॒प्र॒ व॒चातय॑स्व प्र॒कर्षेण॑ नाशाय । ‘ च॒तति॑र्गत्यर्थो॑ वा ’ इति॑
भट्टभास्कर॑मिश्रः ॥

आ॒ यस्ते॑ अ॒ग्न इ॒धते॑ अनी॒कं वसि॑ष्ठ॒ शुक्र॑ दी॒दिवः॑ पा॒र्वक॑ ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः स्त॒वथै॑रि॒ह स्याः॑ ॥ ८ ॥

आ॒ । यः । ते । अ॒ग्ने । इ॒धते॑ । अनी॑कम् । वसि॑ष्ठ । शु॒क्रं । दी॒दिवः॑ । पा॒र्वक॑ ।

उ॒तो इति॑ । नः॑ । ए॒भिः । स्त॒वथैः॑ । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ८ ॥

व॒सिष्ठ॑ श्रेष्ठ॒ व॒शुक्र॑ शु॒भ्र व॒दीदिवः॑ दी॒प्तः व॒पावक॑ शोधक॒ हे॒ व॒अग्ने॑ व॒ते तव॑ व॒अनीकं॑ तेजः
व॒यः व॒आ व॒इधते॑ समे॒धयति॑ तस्ये॒व व॒नः अ॒स्माकम्॑ व॒उतो॑ अपि॒ च व॒एभिः॑ व॒स्तवथैः॑ स्तोत्रैः
व॒इह॑ अस्मिन्॒ यज्ञे॑ व॒स्याः भव॑ ॥

वि॒ ये ते॑ अ॒ग्ने भे॒जिरे॑ अनी॒कं मर्ता॑ नरः॒ पित्र्या॑सः॒ पुरु॒त्रा ।

उ॒तो न॑ ए॒भिः सु॒मना॑ इ॒ह स्याः॑ ॥ ९ ॥

वि॒ । ये । ते । अ॒ग्ने । भे॒जिरे॑ । अनी॑कम् । मर्ताः॑ । नरः॑ । पि॒त्र्यासः॑ । पु॒रु॒त्रा ।

उ॒तो इति॑ । नः॑ । ए॒भिः । सु॒ऽमनाः॑ । इ॒ह । स्याः॑ ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽअनीकं तेजः ऽपिन्यासः पितृहिताः आर्षेया वा ऽमर्ताः मनुष्याः ऽनरः कर्मणां नेतारः ऽये यजमानाः ऽपुरुत्रा बहुषु देशेषु ऽवि ऽभोजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् । तेषामिव ऽनः अस्माकम् ऽउतो अपि ऽएभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा ऽसुमनाः अनुग्राहकमनाः सन् ऽइह यज्ञे ऽस्याः भव ॥

इमे नरो वृत्रहृत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि संन्तु मायाः ।

ये मे धियं पनयन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रहृत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । संन्तु । मायाः ।

ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

ये मनुष्याः ऽमे मदीयां ऽप्रशस्तां प्रकृष्टां ऽधियं कर्म स्तुतिं वा ऽपनयन्त स्तुवन्ति द्रुवन्ति वा ते ऽइमे मयि स्त्रिधाः ऽनरः मनुष्याः ऽवृत्रहृत्येषु संग्रामेषु ऽशूराः ऽअदेवीः आसुरीः ऽविश्वाः सर्वाः ऽमायाः ऽअभि ऽसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । षदाम् । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।

प्रजावतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे ऽअग्ने ऽशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे ऽमा ऽनि ऽषदाम न निवसाम । ऽनृणाम् अन्येषां च गृहे ऽमा नि षदाम । ऽदुर्यं गृहेभ्यो हित हे अग्ने ऽअशेषसः अपुत्राः । ' तोक्म शेषः ' इति पुत्रनामसु पाठात् । ऽअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्तः ऽत्वा त्वां ऽपरि चरन्तः ऽप्रजावतीषु एव ऽदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।

स्वर्जन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपयाति । यज्ञम् । प्रजावन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः ।

स्वर्जन्मना । शेषसा । वावृधानम् ॥ १२ ॥

यं ऽयज्ञं यज्ञाश्रयम् ऽअश्वी अश्ववानग्निः ऽनित्यमुपयाति तं ऽप्रजावन्तं भृत्यादिसहितं ऽस्वपत्यं शोभनसंतानोपेतं ऽस्वर्जन्मना औरसेन ऽशेषसा पुत्रेण ऽववृधानं वर्धमानं ऽक्षयं गृहं ऽनः अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेषः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघयोः ।

त्वा युजा पृतनायूरभि प्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघयोः ।

त्वा । युजा । पृतनायून् । अभि । स्याम् ॥ १३ ॥

हे वभ्रमे वनः अस्मान् वभ्रजुष्टात् अप्रीतिविषयात् वरक्षसः राक्षसात् वपाहि रक्ष । किंच
वभ्ररुषः अदातुः वभ्रघाथोः पापमिच्छतः वधूतैः हिंसकात् वपाहि । अपि च वत्वा त्वया वयुजा
सहायभूतेन वपृतनायून् पृतनाकामान् वभ्रभि वप्याम् अहमभिभवेयम् ॥

सेदुभिरभीरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी । तनयः । वीळुपाणिः ।
सहस्रपाथाः । अक्षरा । समऽएति ॥ १४ ॥

वस वइत् स एव वअग्निः आहवनीयादिरस्मदीयः वअन्यान् इतरान् अन्यदीयान् वअग्नीन्
वअत्यस्तु अतिभवतु । वयत्र यस्मिन्नग्नौ ववाजी अशनवान् बलवान् वा ववीळुपाणिः दृढहस्तः ।
'वीळु च्यौत्नम्' इति बलनामसु पाठात् । वसहस्रपाथाः बहून्नो बहुस्थानो वा बहुदको वा
वतनयः अस्मत्पुत्रः वअक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण वसमेति सम्यक् परिचरन्नेति । समर्थपुत्रवत्
एवाग्निः अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भावः ॥

सेदुभिर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्वारमहंस उरुष्यात् ।

सुजातासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निऽपाति । समऽएद्वारम् । अहंसः । उरुष्यात् ।
सुजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

वयः वसमेद्वारं प्रबोधकं वनुष्यतः हिंसकात् । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु. ५. २)
इति यास्कः । वउरुष्यात् अधिकात् वअहंसः पापात् च वनिपाति अत्यन्तं रक्षति । यं च वसुजा-
तासः सुजन्मान एव ववीराः स्तोतारः सुता वा वपरि वचरन्ति वस वइत् स एव वअग्निः ॥ ॥२५॥

अयं सो अभिराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान् ।

परि यमेत्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आऽहुतः । पुरुऽत्रा । यम् । ईशानः । सम् । इत् । इन्धे । हविष्मान् ।
परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

वयम् अग्निम् वईशानः समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा वहविष्मान् यजमानः वसम् वइन्धे
सम्यक् द्वीपयति । वयं च वअध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु वहोता देवानामाह्वता वपरि वएति
परिगच्छति वसः वअयम् वअग्निः वपुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा वआहुतः आहुतिभिरभिहुतः ॥

त्वे अग्न आहवनानि भूरीशानासु आ जुहुयाम् नित्या ।

उभा कृण्वन्तो वहतु मियेधे ॥ १७ ॥

१. ख-घ-अन्नवान्; य-वेजनवान् । २. ख-झ-त-न-भ-श-प्रबोधकं सेदुभिर्यो । ३. ख-य-त;
घ-झ-त-न-भ-श-ये । ४. घ-त-न-श-समिदिधे; झ-समिधे ।

त्वे इति । अग्ने । आऽह्वनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम् । नित्या ।
उभा । कृण्वन्तः । वहत् इति । मिथेधे ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वधि ऽईशानासः अनानामीश्वराः सन्तः ऽनित्या नित्यान्यभिहोत्रादीनि ऽउभा उभौ ऽवहत् वहनहेत् स्तोत्रं शस्त्रं च ऽकृण्वन्तः कुर्वन्तः ऽमिथेधे यज्ञे ऽभूरि बहूनि ऽआह्वनानि हवीधि ऽआ ऽजुहुयाम आजुहवाम' ॥

इमो अग्ने वीतर्तमानि हव्याजस्रो वक्षि देवतातिमच्छ ।

प्रति न ई सुरभीणि व्यन्तु ॥ १८ ॥

इमो इति । अग्ने । वीतऽर्तमानि । हव्या । अजस्रः । वक्षि । देवऽतातिम् । अच्छ ।

प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । व्यन्तु ॥ १८ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअजस्रः अनवरतः सन् ऽइमो इमानि ऽवीतर्तमानि अतिज्ञयेन कान्तानि ऽहव्या हव्यानि ऽदेवताति देवानां समूहम् अभि ऽवक्षि वह । ऽअच्छ गच्छ च । ऽनः अस्मदीयानि ऽसुरभीणि शोभनानि ऽईम् एतानि हव्यानि देवाः ऽप्रति ऽव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो अग्नेऽवीरते परा दा दुर्वाससेऽमृतये मा नो अस्यै ।

मा नः क्षुधे मा रक्षसे ऋतावो मा नो दमे मा वन आ जुहूर्याः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे । अमृतये । मा । नः । अस्यै ।

मा । नः । क्षुधे । मा । रक्षसे । ऋतऽवः । मा । नः । दमे । मा । वने । आ । जुहूर्याः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽनः अस्मान् ऽअवीरते अपुत्रताय ऽमा ऽपरा ऽदाः मा देहि । ऽदुर्वाससे दुष्टवस्त्राय च नो मा परा दाः । ऽअस्यै ऽअमृतये अभिहान्यै ऽनः अस्मान् ऽमा परा दाः । ऽक्षुधे अशनायायै ऽनः अस्मान् ऽमा च परा दाः । ऽरक्षसे बलिने चास्मान् ऽमा परा दाः । हे ऽऋतावः^१ सत्यवन् अग्ने ऽनः अस्मान् ऽदमे गृहे ऽमा ऽजुहूर्याः मा हिंसीः ॥ 'दुच्छां कौटिह्ये' इति धातुः ॥
ऽवने चास्मान् ऽमा जुहूर्याः ॥

नू मे ब्रह्माण्यम् उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः । सुषूदः ।

रातौ । स्याम् । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २० ॥

हे ऽअग्ने ऽमे मम मर्दर्थं ऽब्रह्माणि अन्नानि ऽनु क्षिप्रम् ऽउच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि ह्रु । किंच हे ऽदेव द्योतमानाम्ने ऽमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्योऽश्मभ्यं ऽसुषूदः अन्नानि प्रेरथ । ऽते वदीयायां ऽरातौ दाने ऽउभयासः^२ स्तोत्रिणः शस्त्रिणश्च अथवा^३ स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् ऽआ

१. ख-घ-झ-त-भ-आहुवाम; न-आजुहवाम; श-जुहुवाम । २. झ-श-ऋतवः । ३. त-य-उभयासः उभये । ४. झ-यथ वा; त-न-भ-य-श-यथा वा ।

वस्थाम् अत्यर्थं भवेत् । वनः अस्मान् वयूयं त्वत्परिवाराश्च सर्वे वस्वस्तिभिः अविनाशिभिर्मङ्गलैः ।
तथा च थास्कः—' स्वस्तीत्यविनाशानामास्तिरभिपूजितः स्वस्ति ' (निर. ३. २१) इति । वसदा
वपात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वमग्ने सुहवो रण्वसँदक् सुदीती सूनो सहसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनये नित्ये आ धृङ्मा वीरो अस्मभ्यो वि दासीत् ॥२१॥

त्वम् । अग्ने । सुऽहवः । रण्वऽसँदक् । सुऽदीती । सूनो इति । सहसः । दिदीहि ।

मा । त्वे इति । सचा । तनये । नित्ये । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नर्यः । वि । दासीत् ॥२१॥

वसहसः वसूनो सहसः सुत हे वग्ने वसुहवः स्वाह्वानः वरण्वसँदक् रमणीयसँदर्शनः वस्वं
वसुदीती शोभनया दीप्या वदिदीहि दीप्यस्व । किञ्च वतनये वनित्ये औरसे पुत्रे वस्वे त्वं वसचा
सहायभूतः वमा वआ वधक् माभिधाक्षीः । अपि च वअस्मत् पृथग्भूतः अस्माकं वा । षष्ठ्यर्थे
पञ्चमी । ववीरः पुत्रः वनर्यः नरहितः वमा ववि वदासीत् नोपक्षीयेत ॥

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु देवेद्वेष्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मतयो भूमाश्चिदेवस्य सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःऽभृतये । सचा । एषु । देवऽईद्वेषु । अग्निषु । प्र । वोचः ।

मा । ते । अस्मान् । दुःऽमतयः । भूमात् । चित् । देवस्य । सूनो इति । सहसः । नशन्त ॥२२॥

हे वग्ने वसचा सहायभूतस्त्वं वदेवेद्वेषु ऋत्विग्भिः समिद्वेषु वेषु वअग्निषु वदुर्भृतये कृष्क-
भरण्या वनः अस्मान् वमा वप्र ववोचः न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्रयो यथा मामकृच्छ्रेण बिभृत्युः
तथा ब्रूहीत्यर्थः । किञ्च वसहसः वसूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने वदेवस्य द्योतमानस्य वते तव वदुर्मतयः
निग्रहबुद्धयः वभृमाश्चित् भ्रमादपि । अत्र संप्रसारणं छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थः । वअस्मान्
वमा वनशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति हव्यम् ।

स देवता वसुवर्नि दधाति यं सूरिर्थी पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । सुऽअनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आऽजुहोति । हव्यम् ।

सः । देवता । वसुऽवर्निम् । दधाति । यम् । सूरिः । अर्थी । पृच्छमानः । एति ॥ २३ ॥

वस्वनीक सुतेजस्क हे वग्ने वअमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि वह्व्यं हविः वषः वआजु-
होति वस वमर्तः मनुष्यः वरेवान् धनवान् भवति । वयं मर्त्यं वसूरिः प्राज्ञः वअर्थी धनादिकामः
वपृच्छमानः असौ उदारः कास्ते^१ इति पृच्छन् वएति अभिगच्छति वसः एव मनुष्यः वदेवता
देवताभ्यः ववसुवर्नि धनपोषं ददाति^२ । यद्वा । स देवताभिर्वसुवर्नि यजमानं दधाति धारयति
यमग्निं सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ॥

महो नो अग्रे सुवितस्य विद्वान्त्रयिं सुरिभ्य आ वह्ना बृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्रे । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सुरिभ्यः । आ । वह् । बृहन्तम् ।

येन । वयम् । सहसावन् । मदेम । अविक्षितासः । आयुषा । सुवीराः ॥ २४ ॥

हे वअग्रे वनः अस्मदीयस्य वमहः महतः वसुवितस्य कल्याणस्य कर्मणः वविद्वान्^१ ।
अस्मदीयं कल्याणं कर्म^२ जानन्नित्यर्थः । एवं वसुरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं वबृहन्तं महान्तं वरधि
धनम् वआ वह् । रयिमेव विशिनष्टि । हे वसहसावन् बलवन् अग्रे वयेन धनेन ववयं स्तोतारः
वविक्षितासः अविक्षीणाः वआयुषा पूर्णायुषः वसुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्तः वमदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यम् उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषुदः ।

रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्रे । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्भ्यः । सुषुदः ।

रातौ । स्याम । उभयासः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-

भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ जुषस्व नः ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आपश्चवदोक्तवादिदं तनूनपाद्-
हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषाः प्रत्यक्षं देवता उक्ताः । तथा चानुक्रम्यते—‘ जुषस्वैकादशाप्रम् ’
इति । पश्चाद्विष्टाविदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रितं च—‘ जुषस्व नः समिधमिति वसिष्ठानाम् ’ (आश्व. श्री.
३. २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रयागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पश्चादपि पुरोडाशास्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्रे अद्य शोचा बृहर्द्यजतं धूममृण्वन् ।

उपं स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । सम्भ्यः । अग्रे । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋण्वन् ।

उपं । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । सम् । रश्मिभिः । ततनः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

हे वभ्रो वनः अस्माकं वसमिधम् वअथ वजुषस्व सेवस्व । वयजतं यजनीयं प्रशस्तं वधूमम्
वक्रप्वन् प्रेरयन् वबृहत् अत्यन्तं वशोच दीप्यस्व च । किंच वदिव्यम् अन्तरिक्षमव वसानु समुच्छ्रितं
वस्तूपैः तल्पैः^१ रश्मिभिः वउप वस्पृश । अपि च वसूर्यस्य वरश्मिभिः तेजोभिः वसं वततनः
संगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकृतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ।

ये । सुकृतवः । शुचयः । धियम्धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

वये वदेवाः वसुकृतवः सुप्रज्ञाः सुकर्माणो वा वशुचयः दीप्तिमन्तः वधियंधाः कर्मणां धारयितारः
वउभयानि सौमिकानि^१ च हविःसंस्थादीनि च^२ वहव्या हव्यानि वस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति
तेषाम् वपृषां मध्ये वयज्ञैः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा वयजतस्य यजनीयस्य वनराशंसस्य नरैः प्रशंसनीयस्य
अग्निविशेषस्य वमहिमानं महश्वम् वउप वस्तोषाम वयमुपस्तुमः । तथा च यास्कः—'नरा
अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिनैः प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशंसस्य
महिमानमेषामुप स्तोषाम^३ यजतस्य^३ यज्ञैः सुकर्माणः^४ शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा
उभयानि हवींषि सोमं चेताराणि च' (निरु. ८. ६) इति ॥

ईकेन्यं वो अमुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदग्निमहेम ॥ ३ ॥

ईकेन्यम् । वः । अमुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् ।

मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समऽइद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम् ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः ववः यूयम् वैकेन्यं स्तुत्यम् वअसुरं बलवन्तं वसुदक्षं सुप्रज्ञं वरोदसी रोदस्योः
वअन्तः मध्ये वदूतं देवानां हविर्वह्नार्थं चरन्तं वसत्यवाचं वमनुष्वत् मनुष्यवत्^१ वमनुना वसमिद्धं
यथेदानीं मनुष्याः समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् वअग्निम् वअध्वराय यज्ञाय
वसदमित् सदैव वसं वमहेम संपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सुपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नर्मसा बर्हिरग्नौ ।

आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्दध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सुपर्यवः । भरमाणाः । अभिज्ञु । प्र । वृञ्जते । नर्मसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आजुह्वानाः । घृतपृष्ठम् । पृषत्स्वत् । अध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

१. झ-श-तन्वैः; त-त्वदीयैः; न- 'तसैः' नास्ति । २. ख-सौमिकानि इतराणि च; घ-इतराणि
सौमिकानि च; झ-त-न-भ-श-सौमिकानि च । ३. त-स्तुमो यश्चियस्य । ४. य-श-सुकर्माणः सुकृतवः ।
५. ख-झ-त-न-भ-श-'मनुष्यवत्' नास्ति ।

वसपर्यवः परिचरणमिच्छन्तः वभिन्नु अभिगतजानुकं वभरमाणाः पादौ भरन्तः वहिः
 वनमसा इविषा सह वअग्नौ वप्र ववृञ्जते प्रभरन्ति । तदेव विशादयति । हे वअध्वर्यवः वघृतपृष्ठं घृत-
 संसिक्तपृष्ठं वपृषद्वत् स्थूलविन्दुभिर्वुक्कं बहिः वहविषा सह वाशुद्धानाः वमर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्वोऽ वि दुरो देवयन्तोऽशिश्रयू रथयुर्देवताता ।

पूर्वा शिशुं न मातरा रिहाणे समग्रुवो न समनेध्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सुऽआर्ध्यः । वि । दुरः । देवऽयन्तः । अशिश्रयुः । रथऽयुः । देवऽताता ।

पूर्वा इति । शिशुम् । न । मातरा । रिहाणे इति । सम् । अग्रुवः । न । समनेषु । अञ्जन् ॥ ५ ॥

वस्वाध्यः सुकर्माणः वदेवयन्तः देवकामा यजमानाः वरथयुः रथकामाश्च^१ ॥ जसि पूर्वसवर्णो
 हस्वश्च ॥ वदेवताता देवतातौ यज्ञे वदुरः यज्ञगृहद्वाराणि ववि वअशिश्रयुः आश्रितवन्तः । किंच
 वसमनेषु यज्ञेषु वपूर्वा प्राचीने प्रागग्रे जुहुपभृतौ वशिशुं वन वत्समिव मातरौ गावौ वरिहाणे अग्निं
 लिहाणे वअग्रुवो वन यथा नद्यः क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् वसम् वअञ्जन् अध्वर्यवः आज्येन
 समञ्जन्ति ॥ ॥ १ ॥

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानक्ता सुदुधेव धेनुः ।

बहिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उपासानक्ता । सुदुधाऽइव । धेनुः ।

बहिऽसदा । पुरुहूते इति पुरुहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । श्रयेताम् ॥ ६ ॥

वउत अपि च वयोषणे युक्त्यौ स्त्रीरूपे^२ वा वदिव्ये^३ दिवि भवे वमही महस्यौ^३ वबहिषदा
 बहिषि सीदन्त्यौ वपुरुहूते बहुभिः स्तुते वमघोनी धनवत्यौ वयज्ञिये यज्ञाहं वउपासानक्ता अहोरात्रे
 वसुधेव वधेनुः कामधुग्धेनुरिव वनः अस्मान् वसुविताय कल्याणाय वआ वश्रयेताम् ॥

विप्रा यज्ञेषु मानुषेषु कारू मन्ये वां जातवेदसा यजध्वै ।

ऊर्ध्वं नो अध्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु वनथो वार्याणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारू इति । मन्ये । वाम् । जातऽवेदसा । यजध्वै ।

ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः । वार्याणि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ वविप्रा मेधाविनौ वजातवेदसा जातधनौ वमानुषेषु मनुष्यैः क्रियमाणेषु
 वयज्ञेषु वकारू कर्मणां कर्तारौ ववां युवां वयजध्वै यद्दुं वमन्ये स्तौमि । किंच वहवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु
 सस्सु वनः अस्माकम् वअध्वरम् अकुटिलं यज्ञम् वऊर्ध्वं देवाभिमुखं वकृतं कुरुतं च । अपि च वता
 तौ युवां वदेवेषु विद्यमानानि ववार्याणि धनानि ववनथः संभजथः । तान्यस्मभ्यं संप्रयच्छथ इत्यर्थः ॥

१. ख-त-भ-रथकामश्च; श-रथमात्मन इच्छंतश्च । २. ख-भ-मिध्वरूपे । ३. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-
 'दिव्ये...महस्यौ' नास्ति ।

आ भारती भारतीभिः सृजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सृजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्यृक्चतुष्टयं द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (ऋ. सं. ३. ४. ८-११) यद्यपि व्याख्यातं तथापि व्यवधानात् संक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते । √भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी √भारतीभिः √सृजोषाः सहिता √इळा √मनुष्येभिः मनुष्यलोकभवैः √देवैः सार्धम् √अग्निः √आ गच्छतु । √सरस्वती √सारस्वतेभिः सारस्वतैः मध्यमस्थानैर्देवैः सार्धम् √अर्वाक् अस्मद्भिमुखमागच्छतु । आगत्य √तिस्रो √देवीः देव्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ √बर्हिः √इदम् √आ √सदन्तु^१ ॥

तन्नस्तुरीपमर्धं पोषयित्नु देवं त्वष्टृर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अर्धं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्ट्रः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

√देव द्योतमान हे √त्वष्ट्रः √रराणः रममाणस्त्वं √नः अस्माकं √तुरीपं त्वरितमामुवत् √पोषयित्नु पोषकरं √तत् रेतः √वि √स्यस्व विशेषणावसानं प्रापय । विमोचयेत्यर्थः । √यतः रेतसः √कर्मण्यः कर्मसु साधुः √सुदक्षः सुबलः √युक्तग्रावा सोमसुत् √देवकामः √वीरः पुत्रः √जायते ॥

वनस्पतेऽव सृजोषं देवानग्निर्हविः शमिता हृदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेदं ॥ १० ॥

वनस्पते । अवं । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरोः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेदं ॥ १० ॥

हे √वनस्पते √देवान्^१ √उप √अवं^२ √सृज । अथ परोक्षस्तुतिः । √अग्निः वनस्पतिः √शमिता क्षामिन्नरूपः सन् √हविः √सूदयाति प्रेरयतु । √सेत् स एव वनस्पतिः √होता देवानामाह्वता √सत्यतरः अपि सन् √यजाति यजतु । √देवानां √जनिमानि जननानि^३ √यथा स्वयं √वेद तथा ॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

बर्हिर्नि आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । समऽइधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

बर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

१. ख-न-भ-श-सीदन्तु; घ-सदन्तु आसीदन्तु । २. ख-ज्ञ-श-त३-भ-श-देवानुप; त१-२-देवानुरूप । ३. ख-त३-न-भ-जानन्; श-जन्मानि; श-श-जानन्; त१-२-जानानाम् ।

हे वअग्ने वसमिधानः^१ वअर्वाक् अस्मदभिसुखस्त्वम् वइन्द्रेण वतुरेभिः त्वरितैः वदेवैः च
वसरथं समानरथं यथा भवति तथा वआ वयाहि आगच्छ । वनः अस्माकं वबर्हिः अधि वआस्ताम्
वअदितिः च वसुपुत्रा कल्याणपुत्रा । वस्वाहा वदेवाः च सर्वे वअमृताः सन्तः वमादयन्ताम्
इति ॥ २ ॥

‘ अग्निं वो देवम् ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यापि त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘ अग्निं वो दश ’ इति । ‘ अग्निं वो देवम् ’ इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि
प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—‘ अग्निं वो
देवमिति दशानां तृतीयचतुर्थे उद्धरेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । व्यूहहे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीदं
सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूच्यते हि—‘ द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८.१०) इति ॥

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् । अध्वरे । कृणुध्वम् ।
यः । मर्त्येषु । निधुविः । ऋतवा । तपुःसूर्धा । घृतान्नः । पावकः ॥ १ ॥

हे देवाः वः यूयं वदेवं द्योतमानम् वअग्निभिः अन्यैरग्निभिः वसजोषाः सजोपसं सहितम् ।
द्वितीयार्थे प्रथमा । वयजिष्ठं यष्टतमम् वअग्निम् वअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे वदूतं वकृणुध्वं कुरुत ।
वयः अग्निदेवोऽपि सन् वमर्त्येषु वनिधुविः नितरां ध्रुवस्तिष्ठति वऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा
वतपुर्मूर्धा तापक्तेजाः वघृतान्नः वपावकः शोधकश्च भवति ॥

प्रोथदक्षो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् ।

आदस्य वातो अनु वाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । समऽवरणात् । वि । अस्थात् ।
आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अर्धं । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

वयवसे घासे वअविष्यन् भक्षयन् वप्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा वअश्वो वन अश्व इव वमहः
महतः वसंवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्निः वयदा व्यवस्थात् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते वआत् तदा
वअस्य अग्नेः वशोचिः अर्धः वअनु ववातः ववाति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वअध अनन्तरं हे अग्ने वते
तव वव्रजनं ववर्म वकृष्णमस्ति भवति । वस्म इति पूरणः ॥

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरा इधानाः ।

अच्छा घामरुषो धूम एति सं दूतो अग्ने ईर्यसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवऽजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः । इधानाः ।
अच्छ । घाम् । अरुषः । धुमः । एति । सम् । दूतो । अग्ने । ईर्यसे । हि । देवान् ॥ ३ ॥

हे वअग्ने वनवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य ववृष्णः वर्षितुः वयस्य वते तव वअजराः जरारहिता
ज्वालाः वइधानाः^१ वउत् वचरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य वअरुषः आरोचमानः वधूमः वद्याम् वअच्छ
दिवमभि वएति गच्छति^२ । हे वअग्ने त्वं वदूतः सन् वदेवान् वसम् वईयसे वहि संप्राप्नोषि च ॥

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेत्तुषु यदन्ना समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तुषु । यत् । अन्ना । समऽअवृक्त । जम्भैः ।

सेनाऽइव । सृष्टा । प्रऽसितिः । ते । एति । यवम् । न । दस्म । जुह्वा । विवेक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने वयस्य दावरूपस्य वते तव वपाजः तेजः वपृथिव्यां भूम्यां वतृषु क्षिप्रं ववि वअश्रेत्
विश्रयति वयत् यदा अन्नानि^३ काष्ठादीनि वजम्भैः दन्तैः । ज्वालाभिरित्यर्थः । वसमवृक्त वृहक्ते
खादति । तथा वसेनेव वसृष्टा उच्युक्ता वते तव वप्रसितिः ज्वाला वएति गच्छति । वदस्म हे
दर्शनीयाग्ने त्वं वयवं वन यवमिव वजुह्वा ज्वालाया वविवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिदोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णः ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उपसि । यविष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न । मर्जयन्त । नरः ।

निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः । आऽहुतस्य । वृष्णः ॥५॥

वयविष्ठं युवतमम् वअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं वतमित् तमेव वअग्निं वदोषा दोषायां रात्रौ
वउपसि वासरेऽपि वतम् एव वअस्य अग्नेः वयोनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ये वा वनिशिशानाः
दीपयन्तः वनरः मनुष्याः वअत्यं वन सततगमनयुक्तं वोढारमक्षमिव वमर्जयन्त परिचरन्ति ।
वआहुतस्य च ववृष्णः कामानां वर्षितुरमेस्तस्य वशोचिः ज्वाला वदीदाय दीप्यते ॥ ३ ॥

सुसंष्टक्ते खनीक प्रतीकं वि यद्रुक्मो न रोचस उपाके ।

दिवो न ते तन्यतुरेति शुष्मश्चित्रो न सूरः प्रति चक्षि भानुम् ॥ ६ ॥

सुऽसंष्टक् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे । उपाके ।

दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति । चक्षि । भानुम् ॥६॥

वखनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं वयत् यदा वरुक्मो वन सूर्य इव । सुवर्णमिव वा । वउपाके
अन्तिके ववि वरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा वते तव वप्रतीकं रूपमङ्गं वा वसुसंष्टक् सुसंदर्शनं भवति ।
किंच वते तव वशुष्मः वदिवः अन्तरिक्षात् वतन्यतुः वन अशनिरिव वएति निर्गच्छति । वचित्रः
दर्शनीयः वसूरः वन सूर्य इव वभानुं त्वां दीप्तिं वप्रति वचक्षि प्रवर्षयसि ॥

यथा वः स्वाहाग्रये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हृच्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूभिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रये । दाशेम । परि । इळाभिः । घृतवत्ऽभिः । च । हृच्यैः ।

तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पूऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने अग्रये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किञ्च यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः घृतवद्भिः घृतसहितैः हृच्यैः पुरोडाशादिभिः च दाशेम परिच्येम तथा स्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्यमीभिः । ' रुक्मम् अयः ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पूर्वभिः नगरीभिरिव वनः अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अघृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि सत्सुरीञ्जरितृञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अघृष्टाः । गिरः । वा । याभिः । नृवतीः । उरुष्याः ।

ताभिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सुरीन् । जरितृन् । जातऽवेदः ॥ ८ ॥

सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्ने दाशुषे दाशुषः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अघृष्टाः रक्षोभिः अपघृषिताः गिरो वा गिरश्च सन्ति । याभिः गीर्भिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुष्याः रक्षेः । ताभिः उभयीभिः वनः अस्मान् । स्मत् इति प्रशास्त-वचनः । प्रशास्तान् सुरीन् हविषां प्रेरकान् जरितृन् स्तोतृश्च नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पुतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽईव । स्वधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।

आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यत् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्तया रोचमानः पुतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिः निः गात् काष्ठाभिर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशादयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्याः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽएता एतानि परिदृश्यमानानि ऽसौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि ऽनः
अस्मभ्यं ऽद्विदीहि दीपय देहि वा । ऽअपि अपि च ऽऋतुं कर्म यज्ञानां कर्तारं वा ऽसुचेतसं
शोभनप्रज्ञानयुक्तं सुप्रज्ञानं पुत्रं वा ऽवतेम संभजेमहि ॥ वनतेः संभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति
रूपम् ॥ ऽविश्वा विश्वानि धनानि ऽस्तोतृभ्यः उद्गातृभ्यः ऽगृणते शंसते ऽच ऽसन्तु । ऽयूयं
त्वपरिवाराश्च सर्वे यूयं ऽनः अस्मान् ऽस्वस्तिभिः क्षेमैः ऽसदा सर्वदा ऽपात रक्षत ॥ ४ ॥

‘ प्र वः शुक्राय ’ इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ प्र वः ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाधिनशास्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्तः सूक्तविनियोगः । एकादशिन आग्नेये पशौ
‘ प्र वः शुक्राय ’ इत्येषा वषाया याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य
मनुषो हविर्भिः ’ (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्रये सुपृतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्यन्ना जिगाति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । हव्यम् । मतिम् । च । अग्रये । सुपृतम् ।

यः । दैव्यानि । मानुषा । जनुषि । अन्तः । विश्वानि । विद्यन्ना । जिगाति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढारः ऽवः यूयं ऽशुक्राय शुक्राय ऽभानवे दीप्ताय ऽअग्रये ऽसुपृतं सुशुद्धं^१ ऽहव्यं
ऽमतिं स्तुतिं ऽच ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽयः अग्निः ऽदैव्यानि ऽमानुषा मानुषाणि च ऽविश्वानि^२ ऽजनुषि
जातानि ऽअन्तः अन्तरा ऽविद्यन्ना प्रज्ञानेन मार्गेण वा ऽजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च
अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थः ॥

स गृत्सो अग्निस्तरुणश्चिदस्तु यतो यर्विष्टो अर्जनिष्ट मातुः ।

सं यो वना युवते शुचिदन्भूरिं चिदन्ना समिदत्ति सद्यः ॥ २ ॥

सः । गृत्सः । अग्निः । तरुणः । चित् । अस्तु । यतः । यर्विष्टः । अर्जनिष्ट । मातुः ।

सम् । यः । वना । युवते । शुचिदन् । भूरिं । चित् । अन्ना । सम् । इत् । अत्ति । सद्यः ॥ २ ॥

ऽसः ऽचित् स एव ऽगृत्सः मेधावी । तथा च यास्कः—‘ गृत्स इति मेधाविनाम ’
(निरु. ९.५) । ऽअग्निः ऽतरुणः तारको भवति^३ । तदा ऽयतः यदा ऽमातुः अरण्याः ऽयविष्टः
युवतमः सन् ऽअर्जनिष्ट । ऽयः अग्निः ऽशुचिदन् दीसदन्तः ऽवना वनानि ऽसं ऽयुवते आत्मना
संयोजयति । किंच ऽभूरिं ऽचित् भूरीष्यपि ऽअन्ना स्वीयान्यन्नानि ऽसद्यः ऽहत् सद्य एव ऽसम्^४
ऽअत्ति^५ सम्यक् भक्षयति ॥

अस्य देवस्य संसद्यनीके यं मर्तासः श्येतं जग्गुभ्रे ।

नि यो गृभं पौरुषेयीमुवोचं दुरोकमग्निरायवे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । सम् । सदि । अनीके । यम् । मर्तासः । श्येतम् । जग्गुभ्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवोचं । दुः । ओकम् । अग्निः । आयवे । शुशोच ॥ ३ ॥

१. ख-झ-भ-शुद्धम् । २. ख-झ-त-न-भ-य-श-विश्वा विश्वानि । ३. ख-बिभ्रति भूमिश्च भवति;
घ-अस्तु भवति । ४. ख-भ-समिदत्ति; न-श-समदत्ति ।

वअस्य वदेवस्य अग्नेः वअनीके मुख्ये वसंसदि स्थाने वइयेतं श्वेतं शुभ्रं वयम्^१ अग्निं^१ वमर्तासः मनुष्याः वजगृभ्रे परिगृह्णन्ति^१ । वयः च अग्निः वपौरुषेयीं पुरुषैः क्रियमाणां वगृभं गृभीति^१ वनि वउवोच ॥ अत्र वधिः सेवार्थं वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थः । सः वअग्निः वआयवे मनुष्यार्थम् । ' द्रुष्टवः आयवः ' इति मनुष्यनामसु पाठात् । वदुरोकं सपत्नैर्दुःसेवं यथा भवति तथा वशुशोच दीप्यते ॥

अयं क्विरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निर्मृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । क्विः । अकविषु । प्रऽचेताः । मर्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि । धायि ।

सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्वः । सदा । त्वे इति । सुऽमनसः । स्याम ॥ ४ ॥

वकविः क्रान्तदक्षु वप्रचेताः प्रकाशकः वअमृतः मरणधर्मरहितः वअयम् वअग्निः वअकविषु अक्रान्तदक्षु वमर्तेषु मरणधर्मकेषु वनि वधायि निहितः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । वसहस्वः बलवन्ने वत्वे यस्मिन् त्वयि वसदा वयं वसुमनसः सुमतयः वस्याम वसः त्वम् वअत्र अस्मिन् लोके वनः अस्मान् वमा वजुहुरः मा हिंसीः ॥

आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्यग्निर्मृतां अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । क्रत्वा । हि । अग्निः । अमृतान् । अतारीत् ।

तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः । च । विश्वऽधायसम् । बिभर्ति ॥ ५ ॥

वयः अग्निः वदेवकृतं देवैः कल्पितं वयोनिं स्थानम् वआ वससाद अध्यास्ते । किमर्थं देवा स्थानं कल्पयन्त्यग्नेः इत्यत आह । वहि यस्मात् कारणात् वअग्निः वक्रत्वा प्रज्ञया वअमृतान् देवान् वअतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति । वतम् इममग्निं विश्वधायसं विश्वस्य^४ धारकम्^४ वओषधीः ओषधयः ववनिनश्च वृक्षाश्च वगर्भं गर्भं सन्तं बिभर्ति । वभूमिश्च वबिभर्ति । श्रुतमेव बिभर्तीति पर बहुवचनान्ततया विपरिणतं सत् ओषधीभिर्वैनिभिश्च संबध्यते ॥ ५ ॥

ईशे ह्यग्निर्मृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरेः । ईशे । रायः । सुऽवीर्यस्य । दातोः ।

मा । त्वा । वयम् । सहसाऽवन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । सदा । मा । अदुवः ॥ ६ ॥

वअमृतस्य अन्नमुदकं^१ वा^१ । द्वितीयार्थे षष्ठी । वभूरेः अधिकं वदातोः दातुम् वअग्निः वईवं ईष्टे वहि । वसुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं वरायः धनं दातुम् वईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः वसहसावन् हे बलवन्ने ववयं वसिष्ठाः वअवीराः पुत्रादिरहिताः सन्तः वमा वपरि वषदाम म

१. ख-न्न-न-भ-श-अग्निम्; त-अग्निं यम् । २. न-भ-परिगृह्णाति । ३. त-न-भ-श-गृभीतिम् । ४. ख-घ-न्न-न-भ-विश्वधारकम् । ५. घ-त-अमृतमन्नमुदकं च ।

पर्युपविशाम । √अप्सवः रूपरहिताश्च सन्तः √मा परि षदाम । तथा च यास्कः—‘अप्स’ इति रूपनाम’ (निरु. ५.१३) इति । √अदुवः परिचरणहीनाश्च √मा परि षदाम ॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचैतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसद्यम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम ।

न । शेषः । अग्ने । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचैतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

√अरणस्य अनुणस्य √रेकणः धनं √परिषद्यं पर्याप्तं भवति √हि । अतः √नित्यस्य अपुनर्देयस्य √रायः धनस्य √पतयः √स्याम । यद्वा । अरणस्य^१ रेकणो धनं परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति । अतो नित्यस्य औरसस्य रायः पुत्रास्थस्य धनस्य पतयः स्याम । हे √अग्ने √अन्यजातम् अनौरसं √शेषः अपत्यं √न √अस्ति न भवति । √अचैतानस्य अविदुषः √पथः मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् √मा √वि √दुक्षः मा विदुदुषः ॥ ‘दुष वैकृत्ये’ इति धातुः ॥ तथा च यास्कः—‘परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेकणोऽरणोऽपारणो भवति रेकण इति धननाम रिच्यते प्रथतः । नित्यस्य रायः पतयः स्याम^२ । न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रथतोऽचैतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो विदुदुषः’ (निरु. ३.२) इति ॥

नहि प्रभायारणः सुशेवोऽन्योर्दर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अर्धा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । प्रभाय । अरणः । सुऽशेवः । अन्यऽउर्दर्यः । मनसा । मन्तवै । ऊँ इति ।

अर्धं । चित् । ओकः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी । अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते । √अरणः अरममाणः √अन्योर्दर्यः √सुशेवः सुखतमः^३ सन् √प्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय √मनसा √मन्तवा √उ मनसापि मन्तव्यः √न भवति √हि । √अध √चित् अपि च √सः अन्योर्दर्यः √ओकः √इत् संस्थानमेव √पुनः √एति प्राप्नोति । अतः √वाजी अन्नवान् √अभीषाट् शत्रूणामभिभविता √नव्यः नवजातः पुत्रः √नः अस्मान् √आ √एतु आगच्छतु ॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वम् नः सहसाववघात् ।

सं त्वा ध्वस्मन्वदुभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री ॥ ९ ॥

त्वम् । अग्ने । वनुष्यतः । नि । पाहि । त्वम् । ऊँ इति । नः । सहसाऽवन् । अवघात् ।

सम् । त्वा । ध्वस्मन्ऽवत् । अग्नि । एतु । पाथः । सम् । रयिः । स्पृहयाय्यः । सहस्री ॥ ९ ॥

हे √अग्ने √एवं √वनुष्यतः हिंसकात् √नः अस्मान् √नि √पाहि । √सहसावन् हे बलवन्मग्ने √एवम् √अवघात् पापाच्चास्मान् नि पाहि । √एवा त्वां √ध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं √पाथः अन्नं हविः √सम्

१. झ-प्सु । २. झ-श-अरणस्य अरममाणस्य । ३. त-स्याम पित्र्यस्येव धनस्य । ४. ख-भ-सुसुखतमोऽपि ।

वअभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु । अपि च अस्मान् वस्पृहयाव्यः स्पृहणीयः वसहस्री सहस्रसंख्याकः
वरधिः अभ्येतु ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वो स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वतेम् ।

विश्वो । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥

‘प्राप्तये तवसे’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराम्निदेवताकम् । तथा
चानुक्रान्तं—‘प्राप्तये नव वैश्वानरीयं तु’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राप्तये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । प्राप्तये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः ।

यः । विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । ववृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वतवसे प्रवृद्धाय वदिवः अन्तरिक्षस्य वपृथिव्याः च वअरतये गन्त्रे वअप्रये
वैश्वानरसंज्ञकायाम्रये वगिरं स्तुतिं वप्र वभरध्वम् । वयः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः वविश्वेषां
सर्वेषाम् वअमृतानां देवानाम् वउपस्थे उपस्थाने यज्ञे वजागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् वववृधे
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते ॥

पृष्टो दिवि धायग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।

स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायिं । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः । स्तियानाम् ।

सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । ववृधानः । वरेण ॥ २ ॥

वसिन्धूनां नदीनां वनेता वस्तियानाम् अपाम् । ‘स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्’ (निरु.
६. १७) इति यास्कवचनात् । ववृषभः वर्षिता वपृष्टः अर्षितः तेजसा संयुक्तो वा यः वअग्निः वदिवि
अन्तरिक्षे वपृथिव्यां च वधायि न्यधायि वसः वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः ववरेण श्रेष्ठेन हविषा
तेजसा वा वववृधानः वर्धमानः सन् वमानुषीः वविशः वअभि मानुषीः प्रजाः प्रति ववि वभाति ॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिंक्रीरसमना जहतीर्भोर्जनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदिः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्रीः । असमनाः । जहतीः । भोर्जनानि ।

वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्ने । दरयन् । अदीदिः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर विश्वनरहित अग्ने एवत् स्वप्नः विभया भीत्या असिक्नीः असितवर्णा राजस्यः ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ विश्वाः प्रजाः असमनाः परस्परमसमेताः^१ भोजनानि धनानि जहतीः त्यजन्यः आयन् आगच्छन् । कदेत्यत आह । यत् यदा पुरवे राज्ञे शोशुचानः दीप्यमानः पुरः तस्य शत्रूणां पुरः दरयन् दारयन् अदीदेः अज्वलः । तथा च निगमः—‘ अहो राजन्वरिवः पुरवे कः ’ (ऋ. सं. १. ६३. ७) इति ॥

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आ ततन्थाजस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिऽधातुं । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त ।

त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्थ । अजस्त्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः अग्ने । तथा च यास्कः—‘ वैश्वानरः कस्मात् विश्वाञ्च-राञ्चयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा ’ (निरु. ७. २१) इति । एतव व्रतं स्वप्नीतिकरं कर्म त्रिधातु अन्तरिक्षं पृथिवी च उत अपि च द्यौः इति त्रयो लोकाः सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्य-वर्तिन्यः प्रजास्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अपि च एवम् अजस्त्रेण शोचिषा नित्येन प्रकाशेन शोशुचानः दीप्यमानः भासा दीप्या रोदसी द्यावापृथिव्यौ च आ ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताचीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमहाम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताचीः ।

पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् । अहाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने कृष्टीनां प्रजानाम् । ‘ क्षितयः कृष्टयः ’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । पतिं स्वामिनं रयीणां धनानां रथ्यं नेतारम् उषसाम् अह्नां केतुं^२ प्रज्ञापकं वैश्वानरं विश्वनरहितं एवां हरितः^३ अश्वाः वावशानाः कामयमानाः सचन्ते सेवन्ते । तथा गिरः नृणां^४ स्तुतिरूपा वाचः धुनयः पापं धुन्वानाः घृताचीः घृतमञ्चन्यः । हविषा सहिता इत्यर्थः । सचन्ते ॥ ॥ ७ ॥

त्वे असुर्यं वसवो न्यृण्वन्क्रतुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युरोक्तसो अग्न आज उरु ज्योतिर्जनयभार्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । असुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । क्रतुम् । हि । ते । मित्रऽमहः । जुषन्त ।

त्वम् । दस्युन् । ओक्तसः । अग्ने । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः अग्ने एत्वे त्वयि वसवः वासका देवाः असुर्यं बलं न्यृण्वन् न्यागमयन् । एते क्रतुं स्वप्नीतिकरं कर्म जुषन्त असेवन्त हि । किञ्च एवम् आर्याय

१. ख-श-मसमवेताः । २. ख-घ-श-त-न-भ-श-महान्तं केतुम् । ३. ख-ञ्ज-श-त-३-भ-य-श-हरितो हरणात्; त-१-२-हरितो हरिणात्; न-हरणात् । ४. श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते' जनाय वउरु वज्योतिः अधिकं तेजः वजनयन् वदस्यून कर्महीनान् वओकसः स्थानान्
वआजः निरगमयः ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परिं पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्भि ऋन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परिं । पासि । सद्यः ।

त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । ऋन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर वसः प्रसिद्धस्त्वं परमे दूरस्थे व्योमन् अन्तरिक्षे वजायमानः सूर्यरूपेण
प्रादुर्भवन् ववायुर्न यथा वायुः द्विदेवत्यग्रहेषु^१ प्रथमं सोमं पिबति तथा वपाथः सोमं वसद्यः वपरि
वपासि परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थः । किंच
हे वजातवेदः जातघनाग्ने वत्वं वभुवना भुवनान्युदकानि । 'भूतं भुवनम्' इत्युदकनामसु पाठान् ।
वजनयन् वअपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय^२ वदशस्यन् कामान् प्रयच्छन् वअभि वऋन्
वैद्युतात्मना अभिऋन्दसि अभिगर्जसि वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।

यया राधुः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युऽमतीम् । जातवेदः ।

यया । राधः । पिन्वसि । विश्ववार । पृथु । श्रवः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे वजातवेदः जातग्रज्ञ वैश्वानर विश्वनरहित वअग्ने वताम् वइषम् एषणीयां वृष्टिं वद्युमतीं
दीप्तिमतीम् वअस्मे अस्मभ्यम् वपरयस्व प्रेरयस्व । वृष्टया त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं
तामिषमग्नेरयस्व । तथा च श्रूयते—'तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके
विराजति' (ऐ. ब्रा. १.५) इति । अथवा इषमेषणीयां तां द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । वयथा
इषा वराधः धनं वपिन्वसि पालयसि । अपि च हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने वपृथु विस्तीर्णं वश्रवः
वशः वदाशुषे वमर्त्याय यजमानाय पिन्वसि^३ ॥

तं नो अग्ने मघवद्भयः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।

वैश्वानर महिं नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्ऽभ्यः । पुरुऽक्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।

वैश्वानर । महिं । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वमघवद्भयः धनवद्भयः । हविष्मद्भय इत्यर्थः । वनः अस्मभ्यं वपुरुक्षुं बह्वन्नं बहु-
वशस्कं वा वतं प्रसिद्धं वरयिं वश्रुत्यं श्रवणीयं ववाजं बलं च वनि वयुवस्व नितरां मिश्रयस्व ।

१. श-कर्मकृते । २. ख-द्विदेवत्यग्रहेषु; त-द्विदेवत्यग्रहेषु; न-द्विदेवत्यः ग्रहेषु । ३. ख-ज्ञ-न-
भ-य-श-जनाय । ४. ख-भ-पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे ^{वैश्वानर विश्वनरहित} ^{वअग्ने त्वं} ^{वरुद्रेभिः रुद्रैः} ^{वसुभिः च देवैः} ^{वसजोषाः सहितश्च} सन्
 वनः अस्मभ्यं ^{महि महत्} ^{वशर्म सुखं} ^{वयच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ ८ ॥}

‘प्र सम्राजः’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम्^१ । अनुक्रम्यते च—‘प्र सम्राजः सप्त^२’ ।
 ‘वैश्वानरीयं तु’ इत्युक्त्वाद्स्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र त्वसंसकृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्त्रिम् ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव । प्र । त्वसंसकृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्त्रिम् ॥ १ ॥

^{वदारुं पुरां भेत्तारं} ^{ववन्दे ।} ^{ववन्दमानः सन्} ^{वसम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य} ^{वअसुरस्य}
 बलवतः ^{वपुंसः वीरस्य ।} ^{पौंस्यमिति^३ वीर्यमुच्यते ।} तथा च यास्कः—‘पुमान् पुरुमना भवति
 पुंसतेर्वा’ (निरु. ९.१५) इति । ^{वकृष्टीनां जनानाम्} ^{वअनुमाद्यस्य} ^{स्तुत्यस्य} ^{वत्वसः बलवतः}
^{वइन्द्रस्येव} तस्य ^{वैश्वानरस्य} ^{वप्रशस्तिं} ^{स्तुतिं} ^{वकृतानि कर्माणि च} ^{वप्र} ^{वविवक्त्रिम् प्रब्रवीमि ॥}

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिंन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरंदरस्य गीभिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्वा महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिंन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः ।

पुरम् । दूरस्य । गीः । ऽभिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्वा । महानि ॥ २ ॥

^{वकविं प्राज्ञं} ^{वकेतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं} ^{वधासिम्} ^{वअद्रेः धर्तारमादृतुः स्तोतुर्वा} ^{वभानुं भासकं} ^{वशं}
 सुखकरं ^{वरोदस्योः द्यावापृथिव्योः} ^{वराज्यं राजानं} ^{वैश्वानरमग्निं} ^{वहिंन्वन्ति ।} मदीयाः प्रीणयन्ति
 प्रेरयन्ति वा देवाः । अहं च ^{वपुरंदरस्य पुरां दारयितुः} ^{वअग्नेः} ^{वपूर्वा पूर्वाणि} ^{पुरातनानि} ^{वमहानि}
 महान्ति ^{वव्रतानि कर्माणि} ^{वगीभिः} ^{वआ} ^{वविवासे परिचरामि ॥}

न्यक्रतून्प्रथिनो मृध्रवाचः पणीरंश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान् ।

प्रप्र तान्दस्यूरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापरं अयज्युन् ॥ ३ ॥

नि । अक्रतून् । प्रथिनः । मृध्रवाचः । पणीन् । अश्रद्धान् । अवृधान् । अयज्ञान् ।

प्रप्र । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् । अयज्युन् ॥ ३ ॥

^{वअक्रतून् अयज्ञान्} ^{वप्रथिनः जल्पकान्} ^{वमृध्रवाचः हिंसितवचस्कान्} ^{वपणीन् पणिनामकान्} ^{वार्धु-}
 षिकान् ^{वअश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान्} ^{वअवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतः} ^{वअयज्ञान् यज्ञहीनान्}
^{वतान्} ^{वदस्यून् वृथा कालस्य नेतून्} ^{वअग्निः} ^{वप्रप्र अत्यन्तं} ^{वनि} ^{वविवाय नितरां गमयेत् ।}
 तदेवाह । अग्निः^४ ^{वपूर्वः मुख्यः सन्} ^{वअयज्युन् अयजमानान्} ^{वअपरान् जघन्यान्} ^{वचकार^५ ॥}

१. झ-य-°स्यार्थं त्रैधुभम् । २. य-सप्त इति । ३. ख-भ-पुस्तकमिति; झ-त-न-पौंस्यमिति; श-
 पौष्णमिति । ४. ख-झ-न-भ-श-‘अग्निः...चकार’ नास्ति; घ-पूर्वः पुरातनोऽग्निः अपरान् पुरुषान्
 अयज्युन् यागानर्हान् चकार; त-नृतमः नेतृतमोऽग्निः..... चकार करोतीत्यर्थः ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृतमः । शचीभिः ।

तम् । ईशानम् । वस्वैः । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून ॥ ४ ॥

वृत्तमः नेवृत्तमः वयः अग्निः वपाचीने अप्रकाशमाने वतमसि निमग्नाः प्रजाः वमदन्तीः
स्तुवन्तीः वशचीभिः ताभ्यो दत्ताभिः प्रज्ञाभिः वप्राचीः ऋजुगामिनीः वचकार । यद्वा । नेवृत्तमो
योऽग्निः अपाचीने तमसि^१ निशायां मदन्तीर्माद्यन्तीरुषसः शचीभिः प्रज्ञाभिः प्राचीश्चकारेत्यर्थः ।
वतं ववस्वः धनस्य वईशानम् वअनानतम् अप्रहं वपृतन्यून युद्धकामांश्च वदमयन्तम् वअग्निं
वगृणीषे स्तौमि^२ ॥

यो देह्योऽनमयद्वधस्त्रैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।

स निरुध्या नहुषो यद्दो अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देह्यः । अनमयत् । वधस्त्रैः । यः । अर्यपत्नीः । उषसः । चकार ।

सः । निरुध्व्यं । नहुषः । यद्दोः । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिहृतः । सहःऽभिः ॥५॥

वयः अग्निः वदेह्यः देहीरुपचिताः^३ आसुरीर्विषाः ववधस्त्रैः वधैरायुधैर्वा वअनमयत् हीना
अकरोत् । वयः च वअर्यपत्नीः । अर्यः सूर्यः पतियांसां ता अर्यपत्न्यः । ताः वउषसश्चकार अकरोत्
वसः वयद्दोः महान् वअग्निः वविशः प्रजाः वसहोभिः बलैः वनिरुध्व्यं वनहुषः राज्ञः वबलिहृतः
करप्रदाः वचक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्यै । शर्मन् । उप । विश्वे । जनासः । एवैः । तस्थुः । सुमतिम् । भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । संसाद । पित्रोः । उपस्थम् ॥ ६ ॥

वविश्वे सर्वे वजनासः जनाः वशर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं वयस्य वैश्वानरस्य वसुमतिं
वभिक्षमाणाः प्रार्थयमानाः वपुत्रैः कर्मभिः हविर्भिर्वा वउप वतस्थुः यमेवोपतिष्ठन्ते सः वैश्वानरः
विश्वनरहितः वअग्निः सूर्यः सन् वपित्रोः मातापित्रोः वरोदस्योः धावापृथिव्योः ववरम् उत्कृष्टम्
वउपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् वआ वससाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्याऽवसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्देदे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । ददे । बुध्यां । वसूनि । वैश्वानरः । उतऽदिता । सूर्यस्य ।

आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्निः । ददे । दिवः । आ । पृथिव्याः ॥७॥

वैश्वानरः विश्वनरहितोऽग्निः ऽदेवः द्योतमानः ऽबुध्या बुध्यानि आम्तरिक्षाणि । बुध्नमन्त-
रिक्षम् । तथा च यास्कः— ' बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् घृता आप इति वा ' (निघ. १०-४४)
इति । ऽवसूनि आच्छादकानि तर्मांसि ॥ ' वस आच्छादने ' इति धातुः ॥ ऽसूर्यस्य ऽउदिता
उदिताबुदधे^१ सति^२ ऽआ ऽददे । ऽसमुद्रात् अन्तरिक्षात् । 'सगरः समुद्रः' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् ।
ऽअवरात् पृथिव्याः तर्मांसि ऽआ ददे । समुद्रात् ऽपरस्मात् दिवोऽपि तर्मांसि ऽआ ददे । तदेव
दर्शयति । ऽअग्निः ऽदिवः तर्मांसि ऽआ ऽददे ऽपृथिव्याः च तर्मांसि ऽआ ददे ॥ ११ ॥

' प्र वो देवम् ' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' प्र वो देवम् ' इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्देशासूक्ते^३ उक्तो विनियोगः ॥

प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।

भवां नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः । देवम् । चित् । सहसानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् । हिषे । नमःऽभिः ।

भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु । विविदे । मितद्रुः ॥ १ ॥

हे अग्ने ऽवः^३ त्वां^३ ऽदेवं द्योतमानादिगुणयुक्तं ऽसहसानं राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा
ऽअग्निम् अग्रस्य नेतारम् ऽअश्वं ऽन अश्वमिव ऽवाजिनं वेगवन्तं बलवन्तं वा ऽनमोभिः स्तुतिभि-
र्हविर्भिवां ऽप्र ऽहिषे हे अग्ने त्वां^४ ऽचित् प्रहिणोम्येव^५ । किंच हे अग्ने त्वं ऽविद्वान् जानन्^६ ऽनः
अस्माकम् ऽअध्वरस्य यज्ञस्य ऽदूतः ऽभव । अथ परोक्षस्तुतिः । ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽदेवेषु
ऽमितद्रुः दग्धद्रुमोऽग्निरिव ऽविविदे प्रज्ञायते ॥

आ याह्यग्ने पथ्या^३ अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मैर्नदयन्पृथिव्या जग्मेभिर्विश्वमुशध्रग्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानाम् । सख्यम् । जुषाणः ।

आ । सानु । शुष्मैः । नदयन् । पृथिव्याः । जग्मेभिः । विश्वम् । उशध्रक् । वनानि ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽमन्द्रः मदयिता स्तुत्यो वा ऽदेवानां ऽसख्यम् । देवैः सह सख्यमित्यर्थः ।
ऽजुषाणः सेवमानः^७ ऽपृथिव्याः ऽसानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं ऽशुष्मैः शोषकैर्दाहकैस्तेजोभिः
ऽनदयन् शब्दायमानः । दह्यमानं हि शब्दायते । ऽजग्मेभिः दंष्ट्राभिः । ज्वालाभिरित्यर्थः । ऽविश्वं
विश्वानि ऽवनानि ऽउशध्रक् कामयमानः दहन् ऽस्वाः ऽपथ्याः ऽअनु । स्वैर्मागैरित्यर्थः । ऽआ ऽआ
ऽयाहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीळितो न होता ।

आ मातरा विश्ववारे ह्वानो यतो यविष्ठ जज्ञिषे सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुऽधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईळितः । न । होता ।

आ । मातरा । विश्ववारे इति विश्वऽवारे । ह्वानः । यतः । यविष्ठ । जज्ञिषे । सुऽशेवः ॥ ३ ॥

१. ख-भ-उदितौ सूर्ये । २. त-र्दशसूक्तेषु । ३. ख-भ-त-श-त्वाम् ; न-भ-त्वम् । ४. ख-भ-श-
त्वम् । ५. ख-भ-प्रहिणोम्येव । ६. ज-त-य-देवान् जानन् । ७. त-सेवमानः सन् ।

अयं वयज्ञः प्राचीनः । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीनः । यद्वा । यज्ञो हविः प्राचीनः प्राचीनं प्राङ्मुखमासन्नम्^१ । वहिः^२ वहि बर्हिश्च वसुधितं सुनिहितम् । ईकितः स्तुतः अग्निः प्रीणीते तृप्तश्च भवति । होता वन होता च । नेति चार्थे । विश्ववारे विश्वैर्वरणीये वमतरा द्यावापृथिव्या इडाध्याम्^३ वा हुवानः भवति । कदेत्यत आह । यतः यदा यविष्ट हे युवतमाग्ने त्वं वसुशेवः सुसुखः वज्रिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामधायि विश्वपतिदुरोणे अग्निमन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचेतसः । यः । एषाम् ।

विशाम् । अधायि । विश्वपतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतवा ॥ ४ ॥

विचेतसः विविक्तप्रज्ञाः मानुषासः मनुष्याः अध्वरे यज्ञे रथिरं रथिनं^२ नेतारमग्निं सद्यः जनन्त जनयन्ति । यः वृषां हविर्वहति सोऽयम् अग्निः विश्वपतिः विश्वां पतिविश्वस्य पतिर्वा मन्द्रः मदयिता मधुवचाः मादयितृवचस्कः^३ ऋतावा^४ यज्ञवान् विश्वां मनुष्याणां दुरोणे गृहे अधायि आहितः ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।

द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृतः । वह्निः । आऽजगन्वान् । अग्निः । ब्रह्मा । नृषदने । विधर्ता ।

द्यौः । च । यम् । पृथिवी । वावृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्ववारम् ॥ ५ ॥

वृतः होतृत्वेन वह्निः हविषां वोढा ब्रह्मा परिवृढः विधर्ता विश्वस्य धारकः अग्निः आजगन्वान् शुलोकादागत आगमनशीलो वा नृषदने होतुः स्थाने असादि उपविष्टः । यम् अग्निं द्यौश्च पृथिवी चोभे ववृधाते वर्धयतः । यं च विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं होता मानुषः वा यजति ॥

एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।

प्र ये विश्वस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयन्नुतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युम्नेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्याः । अतक्षन् ।

प्र । ये । विश्वः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे । अस्य । दीर्घयन् । ऋतस्य ॥ ६ ॥

एते मदीयाः पुरुषाः द्युम्नेभिः अश्वैः विश्वं पोष्यवर्गम् आतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युम्नेभिर्भ्योभिर्विश्वं जगदातिरन्त^१ । अभ्यगच्छन्नित्यर्थः । क इत्यत आह । ये नर्याः मनुष्याः मन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरं^२ पर्याप्तम् अतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ये च विश्वाः जनाः श्रोषमाणाः ॥ शृणोतेः 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वम् 'इको झल्' इति सनः क्त्वं च 'सर्वे विधय-

१. ख-मासन्नम्; झ-त-न-भ-श-मासन्नम् । २. ख-भ-'रथिनं' नास्ति । ३. ख. मदयितृ^३ । ४. त-ऋतावा । ५. झ-दातिरन्त आभरन्त । ६. य-अरमलम् ।

भ्रन्दसि विकल्प्यन्ते^१ इति न भवतः । 'ज्ञाशुस्मृदशां सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥ १ प्र १तिरन्त
वर्धयन्ति । १मे मदीयाः १ये वा १कृतस्य १अस्य सत्यमिमममिम् । कर्मणि षष्ठी । मापाणा-
मभीयादितिवत् । १आ १दीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सुनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्रे । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सुनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । मघवत्भ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

१सहसः १सूनो बलस्य पुत्र १अग्रे १वसिष्ठाः वयं १वसूनाम् १ईशानं १त्वाम् अस्मदीयेभ्यः
१स्तोतृभ्यः १मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यश्च १इषम् अन्नं १नु क्षिप्रम् अथ वा १आनट् प्रापयेः ॥ नशेर्व्या-
सिकर्मणोऽन्तर्णीतण्यर्थात् लुङि^२ 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । १यूयं त्वत्परिवाराश्च^३ सर्वे यूयं
१नः अस्मान् १सदा १स्वस्तिभिः १पात इत्येवम् १ईमहे याचामहे ॥ ॥ १० ॥

'इन्धे राजा' इति ससर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'इन्धे राजा' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोर्विनियोगः^४ । आतिथ्यायां 'प्रप्रायमग्निः' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं
च—'प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ४.५) इति ॥

इन्धे राजा समर्यो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

नरो हव्येभिरीकते सबाध आग्निग्रं उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम् । अर्यः । नमःभिः । यस्य । प्रतीकम् । आऽहुतम् । घृतेन ।

नरः । हव्येभिः । ईळते । सबाधः । आ । अग्निः । अग्रे । उपसाम् । अशोचि ॥ १ ॥

१राजा दीप्तः १अर्थः स्वामी हविषां^१ प्रेरको वाग्निः १नमोभिः स्तुतिभिः सह १सम् १इन्धे
समिध्यते । १यस्य अग्नेः १प्रतीकं रूपं १घृतेन १आहुतं भवति । र्थं^२ च १नरः अस्मदीयाः १सबाधः
संश्लिष्टाः संजातबाधा वा १हव्येभिः हव्यैः सार्धम् १ईळते स्तुवन्ति सः १अग्निः १उपसाम् १अग्रे १आ
१अशोचि आदीप्यते ॥

अयमु ष्य सुमहाँ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यहो अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । सुसृजान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः । यहः । अग्निः ।

वि । भाः । अकारित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णपविः । ओषधीभिः । ववक्षे ॥ २ ॥

१स्यः सः १अयं १होता देवानामाह्वाता १मन्द्रः मदयिता १यहः महान् १अग्निः १मनुषः
मनुष्यस्य १सुसृजान् १अवेदि सुमहत्वेन प्रजायते । अपि च सोऽयं १भाः दीप्तिः १वि १अकः विकरो-
त्यन्तरिक्षे । किंच सोऽयं १कृष्णपविः कृष्णमार्गोऽग्निः १पृथिव्यां^३ १ससृजानः सृज्यमानः सन्
१ओषधीभिर्ववक्षे वर्धते ॥

१. ख-त-भ-विकल्पन्ते; झ-न-श-विलुप्यन्ते । २. य-लिङ्गं लुङि । ३. ख-न-भ-त्वत्परिचराश्च ।
४. त-°शास्त्रयोर्वक्तो विनियोगः । ५. ख-भ-अरीणाम् । ६. ख-झ-त-न-भ-श-ये । ७. झ-न-भ-श-पृथिव्याः ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्ति कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुऽवृक्तिम् । काम् । ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणवः । शस्यमानः ।
कदा । भवेम । पतयः । सुऽदत्र । रायः । वन्तारः । दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने त्वं ऽकया स्वधया हविषा ऽनः अस्माकं ऽसुवृक्तिं स्तुतिं ऽवि ऽवसः ग्याग्ने
आच्छादयसि वा । ऽकामु कां च ऽस्वधां ऽशस्यमानः स्तथमानस्वम् ऽऋणवः प्रामुष्याः । हे ऽसुदत्र
शोभनदानाम्ने । तथा च यास्कः— ' सुदत्रः कल्याणदानः ' (निरु. ६.१४) इति । वयं ऽकदा
ऽदुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हिसकस्य^१ ऽसाधोः समीचीनस्य ऽरायः धनस्य ऽपतयः स्वामिनः ऽभवेम ।
ऽवन्तारः संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य ऽश्रुण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । श्रुण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहत् । भाः ।
अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोच ॥ ४ ॥

ऽअयं प्रसिद्धः^२ ऽअग्निः ऽभरतस्य यजमानस्य मम ऽप्रप्र अत्यन्तं ऽश्रुण्वे प्रथितो भवति ।
कदेत्यत्राह । ऽयत् यदा ऽसूर्यो ऽन सूर्य इव ऽबृहद्भाः बृहद्भासमानो ऽवि ऽरोचते प्रकाशते^३ । किंच
ऽयः अग्निः ऽपृतनासु संप्राप्तेषु ऽपूरुं पूरुनामकमसुरम् ऽअभि ऽतस्थौ अभिबभूव सोऽयं ऽद्युतानः
दीप्यमानः ऽदैव्यः ऽअतिथिः देवानामतिथिवत् पूज्यः सन् ऽशुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्वे आहर्वनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्ने ऽश्रुण्वेषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहर्वनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ।
स्तुतः । चित् । अग्ने । श्रुण्वेषे । गृणानः । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽत्वे स्वयि ऽआहर्वनानि हवींष्याहुतयो वा ऽभूरि बहूनि ऽअसन्नित् भवन्त्येव । त्वं
च ऽविश्वेभिः विश्वैः ऽअनीकैः तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह ऽसुमनाः ऽभुवः भव । हे ऽअग्ने
ऽस्तुतः^४ स्तोतुः । स्तोतीति स्तुत् । स्तोत्रं ऽश्रुण्वेषे श्रुणु । हे ऽसुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने ऽगृणानः
स्तथमानस्वं ऽस्वयं स्वयमेव ऽतन्वं स्वां तनुं मम तनुं वा ऽवर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्र्यै जनिषीष्ट द्विबर्हीः ।

शं यत्स्तोतृभ्यं आपये भवाति द्युमदमीवचार्तनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतऽसाः । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्र्यै । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हीः ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्यः । आपये । भवाति । द्युऽमत् । अमीवऽचार्तनम् । रक्षःऽहा ॥ ६ ॥

वशातसाः गवां शतस्य संभक्ता वससहस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः वद्विबर्हाः द्वाभ्यां विषाकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयोः स्थानयोर्धुलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—‘द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिघृढः’ (निरु. ६. १७) इति । वृदं वचः इदं स्तोत्रम् वअग्रये’ वउत् वजनिषीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । वयत् वचः वयुमत् दीप्तिमत्^१ । यशस्करमित्यर्थः । वअमीवचातनं रोगाणां निवारकं वरक्षोहा रक्षसां हन्तृ च वस्तोत्रभ्यः वआपये तद्वन्धवे पुत्रादिकायापि वशं सुखदं वभवाति भवेत् ॥

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं खनो सहसो वसूनाम् ।

इषं स्तोत्रभ्यो मध्ववद्भ्य आनडथ्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्रे । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सुनो इति । सहसः । वसूनाम् ।

इषम् । स्तोत्रभ्यः । मध्ववत्भ्यः । आनट् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥

॥ ११ ॥

‘अबोधि जारः’ इति षड्बुचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्रेयम् । ‘अबोधि पद्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो^३ विनियोगः^१ ॥

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः क्वित्तमः पावकः ।

दधाति केतुमभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृतसु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपस्थात् । होता । मन्द्रः । क्वित्तमः । पावकः ।

दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृतसु ॥ १ ॥

वजारः सर्वेषां प्राणिनां जरयिता वहोता देवानामाह्वाता वमन्द्रः मदयिता स्तुष्यो वा वक्वित्तमः प्राज्ञतमः वपावकः शोधकोऽग्निः वउषसाम् वउपस्थात् मध्ये वअबोधि अबुध्यत । किंच वउभयस्य द्विपदश्च^४ चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा वजन्तोः प्राणिनः वकेतुं प्रज्ञानं वदधाति विदधाति । वदेवेषु च वहव्या हव्यानि दधाति । वसुकृतसु यजमानेषु च वद्रविणं धनं दधाति ॥

स सुकृतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुकृतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कम् । पुरुभोजसम् । नः ।

होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । तमः । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

वसः अग्निः वसुकृतुः सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । वयः अग्निः वपणीनाम् असुराणां वदुरः द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । वपुरुभोजसं बहुक्षीरम् वअर्कम् अर्धनीथं गवां सघं वनः अस्मदर्थं वपुनानः शोधयन् । हरश्चित्यर्थः । वहोता देवानामाह्वाता वमन्द्रः मदयिता स्तुष्यो वा

१. ख-झ-त-न-भ-श-‘अग्रये’ नास्ति । २. ख-न-भ-‘दीप्तिमत्’ नास्ति । ३. श-इदं सूक्तम् ।

४. घ-झ-त-श-द्विपदः ।

वदमूनाः दान्तमना^१ दममना दानमना वा^२ वराम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां^३ वा वविशां जनानां यजमानानां वा वतमः अन्धकारं तिरस्कुर्वन् वददशे दृश्यते च । यद्वा । तमस्तिरो ददशे नाशायती-
त्यर्थः ॥

अमूरः क्विरिदितिर्विवस्वान्तसुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरुषसां भ्रात्यग्रेऽपां गर्भैः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । क्विः । अदितिः । विवस्वान् । सुऽसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः ।

चित्रऽभानुः । उपसाम् । भ्राति । अग्रे । अपाम् । गर्भैः । प्रऽस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

शोऽग्निः वअमूरः अमूढः वक्विः प्राज्ञः वअदितिः अदीनः वविवस्वान् दीसिमाम् वसुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा वमित्रः प्रमीतेस्त्राता सर्वेषाम् वअतिथिः अतिथिचत् पूज्यः वशिवः शिवकरो जगतः वचित्रभानुः चित्रदीप्तिः वउपसाम् वअग्रे मुखे वभाति सोऽयम् वअपां वगर्भैः सन् वप्रस्वः जायमाना ओषधीः वआ वविवेश ॥

ईलेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।

सुसंहशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईलेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनऽगाः । अशुचत् । जातऽवेदाः ।

सुऽसंहशा । भानुना । यः । विऽभाति । प्रति । गावः । समऽइधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने ववः त्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्ययः^३ । वमनुषः मनुष्यस्य वयुगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा वईलेन्यः स्तुत्यः । अतः परं परोक्षस्तुतिः । वयः अग्निः वजातवेदाः जातधनः वसमनगाः युद्धेषु संगन्ता सन् वअशुचत् दीप्यते । वसुसंहशा सुसंदर्शनेन वभानुना तेजसा वविभाति च । तमग्निं वसमिधानं समिध्यमानं वगावः स्तुतयः वप्रति वबुधन्त प्रतिबोधयन्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ 'अग्ने याहि' इति हवियो याज्या । सूत्रितं च—'अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अग्रे याहि दूत्यं मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृतां गुणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्रे । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मऽकृतां । गुणेन ।

सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वदूत्यं वृतस्य कर्म हविर्वहनादि वयाहि वदेवान् वअच्छ अभिगच्छ । वगणेन संधेन सह वब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मानस्मदीयांश्च तव स्तोतृन् वमा वरिषण्यः मा हिंसीः । वसरस्वतीं वमरुतः वअश्विना अश्विनौ वअपः चैतान् वदेवान् वरत्नधेयाय अस्मभ्यं रत्नदानाय वयक्षि च^४ ॥

१. त-दममना वा दानमना वा दान्तमना वा । २. ख-न-भ- 'रमयित्रीणां' नास्ति । ३. झ-त-न-भ-श-विभक्तेर्वचन° । ४. झ-यज ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरंधिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानः । वसिष्ठः । जरूथम् । हन् । यक्षि । राये । पुरंम्ऽधिम् ।
पुरुऽनीथा । जातऽवेदः । जरस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वां ऽवसिष्ठः ऋषिः^१ ऽसमिधानः भवति । एवं च ऽजरूथं परुषभाषिणं जरणीथं वा रक्षोगणं ऽहन् जहि । ऽराये धनवते यजमानाय ऽपुरंधि बहुधियं देवगणम् । तथा च यास्कः—
'पुरंधिर्बहुधीः' इति । ऽयक्षि यज । किंच हे ऽजातवेदः अग्ने ऽपुरुणीथा पुरूनीथेन बहुना स्तोत्रेण
ऽजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थः ॥ ॥ १२ ॥

'उषो न जारः' इति पञ्चर्षं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'उषो न पञ्च' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उषो न जारः पृथु पाजो अश्रेद्विद्युतदीद्यच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरंजीगः ॥ १ ॥

उषः । न । जारः । पृथु । पाजः । अश्रेत् । दविद्युतत् । दीद्यत् । शोशुचानः ।
वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः । उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

अग्निः ऽउषो ऽन ऽजारः उपसो जारः सूर्यस्तद्वत् ऽपृथु विस्तीर्णं ऽपाजः तेजः ऽअश्रेत् श्रयति^२ ।
किंच ऽदविद्युतत् ऽदीद्यत् ऽशोशुचानः इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माणः तथापि दीप्तेः
भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्तिः । अस्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थः । ऽवृषा कामानां वर्षिता ऽहरिः
हविषां प्रेरकः ऽशुचिः शुद्धिकृद्दग्निः ऽधियः कर्माणि ऽहिन्वानः प्रेरयन् ऽभासा दीप्या ऽआ ऽभाति
प्रकाशते । अपि च ऽउशतीः कामयमानाः ऽअजीगः जागरयति । तमसा तिरोहिताः प्रजा उद्विरति वा ॥

स्वर्णं वस्तोरुषसामरोचि यज्ञं तन्वाना उशिजो न मन्म ।

अभिर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवदूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उपसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वानाः । उशिजः । न । मन्म ।
अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः । देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

अग्निः ऽवस्तोः अहनि । 'वस्तोः शुः' इत्यहर्नामसु पाठात् । ऽउषसाम् अग्ने ऽस्वर्णं
आदित्य इव । तथा च यास्कः—'स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः' (निरु. २.१४) इति ।
ऽअरोचि दीप्यते । ऽउशिजो ऽन ऋस्विजश्च ऽयज्ञं ऽतन्वानाः विस्तारयन्तः ऽमन्म मन्मानि
मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेषः । नेति संप्रत्यर्थे । अपि च ऽविद्वान्^३ जानन् ऽदूतः देवानां
ऽदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् ऽवनिष्ठः दानुतमः ऽअग्निः ऽवि ऽआ ऽद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

१. ख-भ-वसिष्ठ ऋषिः । २. य-आश्रयति । ३. ज्ञ-देवो दीप्यमानोऽग्निः जन्मानि सर्वेषामुत्पत्तीः
विद्वान् ।

अच्छा गिरो मृतयो देवयन्तीरभि यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसंदर्शं सुप्रतीकं स्वञ्च हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरः । मृतयः । देवऽयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः ।

सुऽसंदर्शम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽअञ्चम् । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

वमृतयः स्तुतिरूपाः वदेवयन्तीः देवानिच्छन्त्यः वद्रविणं धनं वभिक्षमाणाः याचमानाः
वगिरः वाचः वसुसंदर्शं कल्याणसंदर्शनं वसुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा वस्वञ्चं सुषु गच्छन्तं वहव्य-
वाहं हव्यानां वोढारं वमानुषाणाम् वअरतिं स्वामिनम् वअग्निम् वअच्छ अभि वयन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृकभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुऽभिः । सऽजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वह । बृहन्तम् ।

आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वऽजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । ऋकऽभिः । विश्वऽवारम् ॥ ४ ॥

हे वअग्ने ववसुभिः देवैः वसजोषाः संगतस्ववं वनः अस्मदर्थम् वइन्द्रम् वआ वह । वरुद्रेभिः
रुद्रेदैवैः संगतः वबृहन्तं महान्तं वरुद्रं चा वह । वआदित्येभिः आदित्येदैवैः संगतः वविश्वजन्त्यां
विश्वजनहिताम् वअदितिं चा वह । वऋकभिः स्तुत्यैः अङ्गिरोभिदैवैः संगतः वविश्ववारं विश्वैः संभजनीथं
वबृहस्पतिं चा वह ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावाँ अर्भवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईळते । अध्वरेषु ।

सः । हि । क्षपाऽवान् । अर्भवत् । रयीणाम् । अतन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

वउशिजः कामयमानाः वविशः मनुष्याः वमन्द्रं स्तुत्यं वहोतारम् आह्वारं वयविष्ठं युवतमम्
वअग्निम् वअध्वरेषु यागेषु वईळते स्तुवन्ति । वहि यस्मात् कारणात् वसः अग्निः वक्षपावान्
रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हृतये । वरयीणां रथिमतां हविष्मतां यजमानानां वदेवान्
वयजथाय यष्टुम् वअतन्द्रः तन्द्रारहितः वदूतः वअभवत् । तथा च श्रूयते—' यस्माद्दूतोऽभवत्तस्मा-
द्विहासामध्वर ईळते ' इति ॥ ॥ १३ ॥

'महाँ असि' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैषुभमाग्नेयम् । 'महान्' इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरनुवाकाग्निनक्षत्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

महाँ अस्वध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।

आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेतः । न । ऋते । त्वत् । अमृताः । मादयन्ते ।

आ । विश्वेभिः । सऽरथम् । याहि । देवैः । नि । अग्ने । होता । प्रथमः । सद् । इह ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने त्वम् ऽअध्वरस्य ऽप्रकेतः प्रज्ञापनः सन् ऽमहानसि । ऽत्वत् ऽकृते त्वया विना
 ऽअमृताः देवाः ऽन ऽमादयन्ते न माद्यन्ति^१ । ऽविक्षेभिः विश्वैः ऽदेवैः ऽसरथं यथा भवति^२ ऽआ
 ऽयाहि च । ऽइह आस्तीर्णे बर्हिषि ऽप्रथमः मुख्यः ऽहोता आह्वाता सन् ऽनि ऽसद निषीद च ॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरोः स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'त्वामीळते अजिरं दूत्यायाभि
 सुदीतिं सुदशं गृणन्तः' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

त्वाम् । ईळते । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।

यस्य । देवैः । आ । असदः । बर्हिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । सुदिना । भवन्ति ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअजिरं प्रगामिनं ऽत्वां ऽमानुषासः मानुषाः ऽहविष्मन्तः यजमानाः ऽसदमित्
 सदैव ऽदूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय ऽईळते याचन्ते । किमर्थमित्यत आह । ऽयस्य हविष्मन्तः
 ऽबर्हिः ऽदेवैः साधेम् ऽआसदः त्वमचितिष्ठसि ऽअस्मै हविष्मन्ते ऽअहानि ऽसुदिना सुदिनानि
 शोभनदिनानि ऽभवन्ति ॥

त्रिश्चिदुक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदम् इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशास्तिपावा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । वसूनि । त्वे इति । अन्तः । दाशुषे । मर्त्याय ।

मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः । अभिशास्तिपावा ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वे त्वयि ऽअन्तः मध्ये ऽअक्तोः अङ्गः । यद्यप्यकुरिति रात्रेर्नाम^३ तथाप्यत्राज्यन्ते
 व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यङ्गो नाम । ऽत्रिः त्रिवारं त्रिषु सवनेषु ऽवसूनि हवींषि ऽदाशुषे हविषां
 प्रदान्ते ऽमर्त्याय मनुष्याय । तदर्थमित्यर्थः । ऽप्र ऽचिकितुः प्रवेदयन्त्युत्विजः । यद्वा । अक्तोरङ्गि
 त्रिष्वीन् अग्निमश्रमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितुः । अविदक्षित्यर्थः । अपि च ऽमनुष्वत् मनोरिव
 ऽइह ममास्मिन् यज्ञे ऽदूतः त्वं ऽदेवान् ऽयक्षि यज । ऽनः अस्माकम् ऽअभिशास्तिपावा अभिशास्तेः
 अभिशासकात् शात्रवात् पावा रक्षिता ऽभव ॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

ऋतुं शस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अध्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः । कृतस्य ।

ऋतुम् । हि । अस्य । वसवः । जुषन्त । अर्थ । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

ऽबृहतः महतः ऽअध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य ऽअग्निः ऽईशे ईष्टे । ऽविश्वस्य सर्वस्य
 ऽकृतस्य संस्कृतस्य ऽहविषः च ऽअग्निः एवेष्टे । ऽहि यस्मात् ऽअस्य अग्नेः ऽऋतुं कर्म ऽवसवः देवाः
 ऽजुषन्त सेवन्ते । ऽअथ अपि च ऽदेवाः अग्निं ऽहव्यवाहं हव्यानां वोढारं ऽदधिरे चक्रिरे इत्यर्थः ॥

आग्नें वह हविरघाय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हविःऽअर्घाय । देवान् । इन्द्रऽज्येष्ठासः । इह । मादयन्ताम् ।

इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे अग्ने ^वहविरघाय हविषां भक्षणाय ^वदेवान् ^वआ ^ववह । किमर्थमित्यत आह । ^वइह अस्मिन् यज्ञे ^वइन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रप्रमुखा देवाः ^वमादयन्ताम् । ^वइमं ^वयज्ञम् इदं यष्टव्यं हविः ^वदिवि स्थितेषु ^वदेवेषु ^वधेहि निधेहि । देवान्हे नयेदं^१ हविषां देवेषु नयेति भावः । अन्तिमः पादो व्याख्यातचरः ॥

॥ १४ ॥

‘अगन्म महा’ इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैभुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘अगन्म तृचम्’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनीदं सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । समऽईद्धः । स्वे । दुरोणे ।

चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

^वयः अग्निः ^वस्वे ^वदुरोणे स्वे स्थान आहवनीये ^वसमिद्धः काष्ठैः समिद्धः सन् ^वदीदाय दीप्यते तमिमं ^वयविष्ठं युवतमम् ^वउर्वी विस्तीर्णयोः ^वरोदसी रोदस्योः छावापृथिव्योः ^वअन्तः मध्ये अन्तरिक्षे ^वचित्रभानुं चित्रज्वालं ^वस्वाहुतं सुषु आहुतिभिर्हुतं सन्तं ^वविश्वतः सर्वतः ^वप्रत्यञ्चं प्रतिगच्छन्तमग्निं ^वमहा महता ^वनमसा नमस्कारेण ^वअगन्म वयसुपगच्छाम ॥

स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्ट्वे दम् आ जातवेदाः ।

स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

सः । मह्ना । विश्वा । दुःऽइतानि । सह्वान् । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातवेदाः ।

सः । नः । रक्षिषत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणतः । उत । नः । मघोनः ॥ २ ॥

योऽग्निः ^वमह्ना महत्त्वेन ^वविश्वा विश्वानि ^वदुरितानि ^वसाह्वान् अभिभवन् ^वजातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा ^वदमे यज्ञगृहे ^वस्तवे अस्माभिः स्तूयते ^वसः ^वअग्निः अस्मान् ^वदुरितात् पापात् ^वअवद्यात् निम्निदताच्च कर्मणः ^वरक्षिषत् रक्षतु । ^वअस्मान् ^वगृणतः स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । ^वउत अपि च सोऽग्निः ^वनः ^वमघोनः हविष्मतः रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

त्वे इति । वसु । सुऽसणनानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽवरुणः असि । ऽउत अपि च त्वं ऽमित्रः असि जगतः प्रमीतेऽन्नातासि ।
 ऽत्वां ऽवसिष्टाः ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽवर्धन्ति^१ वर्धयन्ति । ऽत्वे त्वयि विद्यमानानि ऽवसु वसूनि
 ऽसुसनानि सुसंभजनानि^२ ऽसन्तु इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्राप्रये ’ इति नृचं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानरामिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—
 ‘ प्राप्रये वैश्वानरीयम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्राप्रये विश्वशुचे धियंधेऽसुरग्ने मन्म धीतिं भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । विश्वऽशुचे । धियम्ऽधे । असुरऽग्ने । मन्म । धीतिम् । भरध्वम् ।

भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये । मतीनाम् ॥ १ ॥

हे सखायः ऽविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ऽधियंधे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ऽअसुरग्ने
 असुराणां यो हन्ता तस्मै ऽअग्रये ऽमन्म मननीयं स्तोत्रं ऽधीतिं कर्म च ऽप्र ऽभरध्वम् । ऽमतीनाम्
 अभिमतानां कामानां ऽयतये दात्रे ऽवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ऽबर्हिषि यज्ञे ऽहविर्न
 हविरिव स्तुतिं ऽप्रीणानः प्रीयमाणोऽहं ऽभरे भराभि । यद्वा । हविः प्रीणानः प्रीणयन्नहं बर्हिषि
 हविर्भरे संभराभि । नेति संप्रत्यर्थे ॥

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुश्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

त्वम् । देवान् । अभिऽशस्तेः । अमुश्चः । वैश्वानर । जातऽवेदः । महित्वा ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वं ऽशोचिषा दीप्या ऽशोशुचानः दीप्यमानः ऽजायमानः जायमान एव ऽरोदसी
 द्यावापृथिव्यौ ऽआ ऽअपृणाः आपूरयः । अपि च ऽजातवेदः जातप्रश्न जातधन वा ऽवैश्वानर
 विश्वनरहित हे अग्ने ऽत्वं ऽदेवान् ऽमहित्वा महत्वेन ऽअभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोः ऽअमुश्चः
 अमोचयः ॥

जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशून् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । व्यख्यः । पशून् । न । गोपाः । इर्यः । परिऽज्मा ।

वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽजातः सूर्यात्मना जातस्त्वम् ऽइर्यः स्वामी प्रेरयन् वा ऽपरिज्मा परितो गन्ता सन्
 ऽपशून् ऽगोपाः । यथा गवां पालकः पशून् पश्यति तद्वत् । ऽयत् यदा ऽभुवना भूतानि ऽव्यख्यः

रक्षार्थं पश्यसि तदा व्रह्मणे । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदर्थं वगातुं गतिं फलप्राप्तिं विन्द । यद्वा । ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द । येन ब्राह्मणा उपद्रवाभिर्गच्छन्ति तं गातुं विन्देत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

‘समिधा जातवेदसे’ इति तृचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या बृहती द्वितीया-
तृतीये त्रिष्टुभौ । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधा बृहत्यादि’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविभिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्नेये ॥ १ ॥

समऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभिः ।

हविऽभिः । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नेये ॥ १ ॥

वजातवेदसे जातवेदसं जातप्रज्ञम् अग्नेये अग्निं समिधा वयं वसिष्ठाः दाशेम परिचरेम ।
देवाय देवं स्तुत्यमग्निं देवहूतिभिः देवस्तुतिभिः दाशेम । शुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्तिं
नमस्विनः हविष्मन्तो वयं हविभिः दाशेम । अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी । प्रायेण सर्वत्र
दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । समऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।

वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे अग्ने ते त्वां वयं वसिष्ठाः समिधा विधेम परिचरेम । हे यजत्र यष्टव्याग्ने वयं
सुष्टुती शोभनया स्तुत्या दाशेम त्वां परिचरेम । अध्वरस्य यज्ञस्य होतः अग्ने वयं घृतेन
आज्येन त्वां दाशेम । हे भद्रशोचे कल्याणज्वाल देव द्योतमानाग्ने त्वां वयं हविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वर्षट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवहूतिम् । अग्ने । याहि । वर्षट्कृतिम् । जुषाणः ।

तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे अग्ने नः अस्माकं देवहूतिं स्तोत्रं यज्ञं वा देवेभिः देवैः सार्धं वर्षट्कृतिं हविः
जुषाणः सेवमानस्वम् उप आ याहि । देवाय द्योतमानाय तुभ्यं वयं दाशतः परिचरन्तः
स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ १७ ॥

‘उपसद्याय’ इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे वेदं सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘उपसद्याय एवमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उक्तमा उद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति ।

१. ख-भ-‘तं’ नास्ति । २. झ-न-भ-श-शुभ्रदीप्तिनम् ।

उपसदि' पौर्वाहिक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋचः सामिधेन्यः । सूच्यते च—'उपसद्याय मीळहुष इति तिच्च एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'पावकवन्तावाज्यभागवप्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व. श्रौ. २.१२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सवं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति । स्वस्थयन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा णः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्थयन्यां रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहसः' (आश्व. श्रौ. २.१०) इति ॥

उपसद्याय मीळहुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥ १ ॥

उपसद्याय । मीळहुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्ठम् । आप्यम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यवः । उपसद्याय उपसदनीयाय । मीळहुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तत्प्रीत्यर्थम् । आस्ये तस्यैव मुखे । हविः । जुहुत । यः । अग्निः । नेदिष्ठम् आसन्नतमम् । आप्यं भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थः । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धितः ॥

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद् दमेदमे । क्विर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निषसाद् । दमेदमे । क्विः । गृहपतिः । युवा ॥ २ ॥

यः । अग्निः । क्विः । प्राज्ञः । गृहपतिः । गृहाणां पालयिता । युवा नित्यतरुणः सन् । पञ्च । चर्षणीः । पञ्च जनान् मनुष्यान् । अभि अभिमुखं । दमेदमे गृहेगृहे । निषसाद् निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्तिः ॥

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान् पात्वंहंसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत । अस्मान् । पातु । अंहंसः ॥ ३ ॥

वसः । अग्निः । नः । अस्माकं । वेदः । धनम् । अमात्यम् अन्तिके भवं सहभूतं वा । विश्वतः सर्वतः बाधकात् । रक्षतु । उत अपि च । अस्मान् वसिष्ठान् । अंहंसः पापात् । पातु रक्षतु ॥

नवं नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् । वस्वः कुविद्वनाति नः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्वः । कुवित् । वनाति । नः ॥ ४ ॥

दिवः । बुलोकस्य । श्येनाय श्येनसदृशाय । नु क्षिप्रं गन्त्रे । अग्नये यस्मै । नवं नूतनं । स्तोमं । जीजनं जनयामि सोऽग्निः । नः । अस्मभ्यं । कुवित् बहु । वस्वः वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । वनाति । ददास्वित्यर्थः ॥

स्पर्हा यस्य श्रियो दृशे रयिर्वीरवतो यथा । अग्ने यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥

स्पर्हाः । यस्य । श्रियः । दृशे । रयिः । वीरवतः । यथा । अग्ने । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । अग्ने पुरस्ताद्भागे । शोचतः दीप्यमानस्य । यस्य अग्नेः । श्रियः दीप्तयः । वीरवतः पुत्रवतः । रयिः धनं । यथा तद्वत् । दृशे द्रष्टुं चक्षुषे वा । स्पर्हाः स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नवं स्तोमं जीजनमित्यनुषङ्गः । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥ १८ ॥

सेमां वेतु वर्षट्टतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वर्षट्टऽकृतिम् । अग्निः । जुषत । नः । गिरः । यजिष्ठः । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

वयजिष्ठः यजनीयतमो यष्टतमो वा वहव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा वसः वअग्निः वइमां ववषट्टकृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं वेतु कामयतां भक्षयतु वा । वनः अस्माकं वगिरः स्तुतीश्च वजुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युऽमन्तम् । देव । धीमहि । सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥ ७ ॥

वनक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्यासिकर्मा । विशपते विशां पते देव द्योतमान आहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे वअग्ने वद्युमन्तं दीसिमन्तं सुवीरं कल्याणस्तोत्रकं त्वा त्वां वयं नि वधीमहि निहितवन्तः ॥

क्षप उस्त्रश्च दीदिहि स्वग्नयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्युः ॥ ८ ॥

क्षपः । उस्त्रः । च । दीदिहि । सुऽअग्नयः । त्वया । वयम् । सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽस्युः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं वक्षपः रात्रीः वउस्त्रः अहानि^१ वच । सर्वदेति यावत् । वदीदिहि^२ दीप्यस्व । दीप्यमानेन वत्वया ववयं वसिष्ठाः वस्वग्नयः शोभमानाग्नयो भवाम । वअस्युः अस्मान् कामयमानः ॥ 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । दकारलोपञ्छान्दसः । तथा च यास्कः— 'अस्मयुरस्मान् कामयमानः' (निरु. ६.२१) इति ॥ वत्वं वसुवीरः सुस्तोत्रको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिऽभिः । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

हे अग्ने वत्वा त्वां वनरः नेतारो यजमानाः विप्रांसः विप्रा मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः वसातये धनाय कामानां लाभाय वा वउप यन्ति उपगच्छन्ति । वसहस्रिणी सहस्रसंख्याका वअक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् वउप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशौचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशौचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पावकः । ईड्यः ॥ १० ॥

वशुक्रशौचिः शुभ्रज्वालः वअमर्त्यः मरणरहितो देवतात्मा वशुचिः स्वयं शुद्धः वपावकः अन्येषामपि शोधकः वईड्यः स्तुत्यः वअग्निः वरक्षांसि राक्षसान् वसेधति बाधताम् ॥ ११ ॥

स नो राधास्या भ्रेशानः सहसो यहो । भगश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भ्रः । ईशानः । सहसः । यहो इति । भगः । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे वसहसो वयहो बलस्य पुत्राग्ने वसः प्रसिद्धस्त्वम् वईशानः सर्वस्य^३ जगतः^३ ईश्वरः सन् वनः अस्मभ्यं वराधांसि धनानि । 'रायो राधः' इति धननामसु पाठात् । वआ^४ वभर आहर । वभगश्च

१. ख-न-भ-श-अहनि । २. घ-झ-त-दीदिहि च । ३. ख-न-भ-सर्वजगतः । ४. ख-झ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि ववार्यं धनं वदात् अस्मभ्यं ददात् । अभ्यासलोपञ्चान्दसः । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वमग्ने वीरवद्यशो देवश्च सविता भगः । दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरवत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः । च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

हे वअग्ने वत्वं ववीरवत् पुत्रपौत्रोपेतं वयशः अन्नं देहीति शेषः । वदेवश्च वसविता सविता देवोऽपि ववार्यं वरणीयं धनं वदाति ददात् । वभगः च देवोऽपि ददात् । वदितिश्च दितिरपि देवी ददात् । सवित्रादिः सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ष्म देव रीषतः । तर्पिष्ठैरजरो दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । स्म । देव । रिषतः । तर्पिष्ठैः । अजरः । दह ॥ १३ ॥

हे वअग्ने त्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वरक्ष पाहि । संहितायां दीर्घञ्छान्दसः । अपि च हे वदेव द्योतमानाम्ने वअजरः जरारहितस्त्वं वरिषतः हिंसतः शत्रून् वतपिष्ठैः अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः वदह भस्मीकुरु ॥

अर्धा मही न आयस्यनाधृष्टो नृपीतये । पूर्भवा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अर्ध । मही । नः । आयसी । अनाधृष्टः । नृपीतये । पूः । भव । शतभुजिः ॥ १४ ॥

वअध अधुना हे अग्ने वअनाधृष्टः अप्रतिघर्षणीयस्त्वं वनः अस्माकं वनृपीतये^३ नृणां रक्षणार्थं वमही महती वआयसी अयसा निर्मिता वशतभुजिः अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा वपूः पुरी । तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते^३ । वभव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्द्रक्षाक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थः ॥

त्वं नः पाहंसो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । पाहि । अंहसः । दोषावस्तः । अघटयतः । दिवा । नक्तम् । अदाभ्य ॥ १५ ॥

हे वअदाभ्य अहिंस्य वदोषावस्तः रात्रेराच्छादयितः । तमसो वारयितस्त्वर्थः । अग्ने वत्वं वनः अस्मान् वअंहसः पापात् वअघायतः पापमिच्छतः शत्रोश्च वदिवा वनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा वपाहि रक्ष ॥ २० ॥

‘एना वः’ इति द्वादशचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुकान्तम्—‘एना वो द्वादश प्रागाथम्’ इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘एना वो अग्निं प्र वो यद्धम्’ (आश्व. श्रौ. ४-१३) इति । आग्निमारुतशास्त्रे ‘देवो वो द्रविणोदाः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५-२०) इति ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

१. त-य-वार्यं वरणीयम् । २. ख-क्ष-त-न-भ-श-‘नृपीतये’ नास्ति । ३. ख१-थ-पुरीत्युच्यते; ज-पूरित्युच्यते ।

एना । वः । अग्निम् । नर्मसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे ।

प्रियम् । चैतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

ऊर्जः बलस्य नपातं पुत्रम् । 'सूनुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । प्रियं प्रियमस्माकं^१ चैतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा अरतिं गन्तारं स्वामिनं वा स्वध्वरं सुयज्ञं विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य दूतम् अमृतं नित्यम् अग्निम् एना एनेन नमसा स्तोत्रेण । यद्यध्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसस्त्वादिदंशब्दस्यैनादेशः । यद्वा । एनैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्थत्वात्^२ पूर्वेषु सूक्तेष्वविष्ट्वाद्वाद्दसिष्टेनान्वादिश्यते । वः युष्मदर्थम् आ हुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुषा । विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । सुऽआहुतः ।

सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

सः अग्निः अरुषा आरोचमानौ विश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावश्च^३ योजते रथे युनक्तु । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किञ्च सः अग्निः दुद्रवत् आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । स्वाहुतः सुष्ठु आहुतः सुब्रह्मा सुस्तुतिः^३ शोभनाम्नो वा यज्ञः यष्टव्यः सुशमी सुकर्मा च भवति । तमिमं देवं द्योतमानं वसूनां वासकानां जनानां वसिष्ठानां^४ राधः हविः अभिगच्छत्विति शेषः । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूनां धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमानं राधो धनं जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थः ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळहुषः ।

उद्धूमासौ अरुषासौ दिविस्पृशः समग्निर्मिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळहुषः ।

उत् । धूमासः । अरुषासः । दिविस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

मीळहुषः कामानां वर्षितुः आजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्नेः शोचिः तेजः उत् अस्थात् उत्तिष्ठति । अरुषासः आरोचमानाः दिविस्पृशः अन्तरिक्षस्पृशः धूमासः धूमाश्च उत् अस्थुः । अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततथा विपरिणतं सदत्रान्वेति । तमिमम् अग्निं नरः कर्मणां नेतार ऋत्विजः सम् इन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यच्चेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृण्महे । यशःऽतमम् । देवान् । आ । वीतये । वह ।

विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

१. ख-भ-अस्माकम्; घ-अस्माकं प्रियम् । २. ख-भ-समानार्थत्वात् । ३. ज-सुष्टुतिः ।

४. ख-ज्ञ-न-भ-वसिष्ठा ।

हे \forall सहसः \forall सूनो बलस्य पुत्राग्ने \forall यशस्तमम् अतिहायेन यशस्विनं \forall तं प्रसिद्धं यं \forall त्वा त्वां \forall दूतं \forall कृष्महे कुर्मः स त्वं \forall देवान् \forall वीतये हविषां भक्षणाय \forall आ \forall वह । किंच \forall यत् यदा \forall त्वा त्वाम् \forall ईमहे याचामहे तदैव \forall विश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि^१ मनुष्याणां भोग्यानि कस्याणानि धनानि \forall रास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे ।

त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेताः । यक्षि । वेषि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे \forall विश्ववार विश्वैर्वरणीय \forall अग्ने \forall त्वं \forall नः अस्माकम् \forall अध्वरे यागे \forall गृहपतिः असि यजमानोऽसि । \forall त्वं \forall होता देवानामाह्वता । \forall त्वं त्वमेव \forall पोता असि । अतः \forall प्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं \forall वार्यं वरणीयं हविः \forall यक्षि यज । \forall वेषि \forall च कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधाः । असि ।

आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे \forall सुक्रतो शोभनकर्मक्षमे \forall यजमानाय मद्यं \forall रत्नं धनम् । ‘श्वात्र रत्नम्’ इति धननामसु पाठात् । \forall कृधि कुरु । देहीत्यर्थः । \forall हि यस्मात् \forall त्वं \forall रत्नधाः रत्नस्य दाता \forall असि । \forall नः^२ अस्माकम् \forall ऋते यज्ञे \forall विश्वं सर्वम् \forall ऋत्विजम् \forall आ \forall शिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच \forall यः \forall सुशंसः सुस्तुतिरस्माद्युञ्जः \forall दक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । यः सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थः । होतुः पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्तु गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ।

यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्तु । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे \forall अग्ने \forall स्वाहुत यजमानैः सुषु आहुत \forall त्वे तव \forall सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा \forall प्रियासः प्रियाः \forall सन्तु भवन्तु । किंच \forall ये^३ \forall मघवानः धनवन्तः \forall यन्तारः प्रदातारः \forall जनानाम् अस्मदीयानाम् \forall ऊर्वान् समूहान् \forall गोनां गवां चोर्वान् \forall दयन्तु प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियासः सन्त्विति पूर्वेषान्वयः ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।

ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

१. घ-मर्तभोजना भोजनानि; य-मर्तभोजना । २. ख-न-भ-त्वं नः । ३. ख-न-भ-‘ये’ नास्ति ।

येषाम् । इळा । घृतऽहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।

तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां वदुरोणे गृहे वघृतहस्ता । घृतयुक्तो हस्तो यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः ।
वदृळा अन्नरूपा हविलक्षणा देवी । ' इरा हृळा ' इत्यन्ननामसु पाठात् । वप्राता पूर्णा वा वनिषीदति
आसीदति । वअपि इति पूरणः । वतान् हविष्मतो यजमानान् हे वसहस्य सहसे बलाय हिताग्ने वद्रुहः
द्रोग्धुः वनिदः निन्दकाच्च शत्रोः वत्रायस्व । वनः अस्मभ्यं वदीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्यं वशर्म सुखं गृहं
वा वयच्छ च देहि ॥

स मन्द्रयां च जिह्या वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयिं मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदाति च सुदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रयां । च । जिह्यां । वहिः । आसा । विदुऽर्तरः ।

अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यदातिम् । च । सुदय ॥ ९ ॥

हे वअग्ने वमन्द्रया वच^१ मोदयिष्या^१ देवानाम् वासा आस्यस्थानीयया वजिह्या ज्वालाया
ववहिः हविषां वोढा विदुष्टरः विद्वत्तरः वसः प्रसिद्धस्त्वं वमघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः^२ वनः अस्मभ्यं
वरयिं धनम् वा ववह च । वहव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च
वाजसनेयिन आमनन्ति—' यजमानो वै हव्यदातिः ' (श. ब्रा. १. ४. १. २४) इति । वसूदय
वच कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्र्या मघा कामेन श्रवसो महः ।

तां अंहसः पिपृहि पृत्भिष्टं शतं पूर्भिर्यविष्ठय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्र्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।

तान् । अंहसः । पिपृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पुऽभिः । यविष्ठय ॥ १० ॥

हे वयविष्ठय युवतमाग्ने वत्वं वये यजमानाः वमहः महतः वश्रवसः यशसः वकामेन इच्छया ।
यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः । वराधांसि साधकानि वाश्रव्या अश्रात्मकानि वमघा मघानि वददति
वतान् दातुन् वअंहसः पापात् शत्रोर्वो वपृत्भिः रक्षासाधनभूतैः वशतम् अपरिमिताभिः वपृभिः
नगरीभिश्च वपिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णा विवष्ट्यासिचम् ।

उद्रा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्रो देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।

उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

वद्रविणोदाः धनानां दाता वदेवः अग्निः ववः युष्मदीयां वपूर्णा हविषा वासासिचम् आसिकां
सुचं वविवष्टि कामयते । अतः वउत् वसिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् । वउप वपृणध्वं वा सोमम् ।

वाशब्दो समुच्चयार्थी । ध्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत क्षेत्र्यर्थः । √आदित् अनन्तरमेव √देवः अग्निः √वः युष्मान् √ओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।

दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । सुऽवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

√देवाः √प्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् √अध्वरस्य यज्ञस्य √वह्निं वोढारं √होतारं च √अकृण्वत अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्निः √विधत्ते परिचरते √दाशुषे हविषां प्रदात्रे √जनाय √सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं √रत्नं रमणीयं धनं √दधाति ददात्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘अग्ने भव सुषमिधा’ इति सप्तर्षे सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम् । सप्तपि द्विपदास्त्रिपदाः । तथैवानुक्रम्यते—‘अग्ने भव सप्त द्वैपदं त्रैपदुभम्’ इति । अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अग्ने भव’ इति तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—‘अग्ने त्वं नोऽअन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने भवं सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भवं । सुऽसमिधा । सम्ऽईद्धः । उत । बर्हिः । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे √अग्ने √सुषमिधा शोभनया समिधा √समिद्धः √भव सम्भ्रगदीप्तो भव । √उत अपि च √बर्हिः √उर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्युः^१ ॥

उत द्वारं उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवां उशत आ वहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारं । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ । वह । इह ॥ २ ॥

√उत अपि च √उशतीः देवान् कामयमानाः √द्वारः यज्ञगृहस्य देव्यो वा । तथा च यास्कः—‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा’ (निरु. ८. ९) इति । √वि √श्रयन्ताम् । √उत अपि च √उशतः यज्ञं कामयमानान् √देवान् √इह यज्ञे √आ √वह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेदः ॥ ३ ॥

हे √जातवेदः जातधन √अग्ने √वीहि देवानभिगच्छ । √हविषा √देवान् √यक्षि यज च । √स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च √कृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षदेवां अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदाः । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

१जातवेदाः जातधनोऽग्निः १अमृतान् मरणरहितान् १देवान् १स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभन-
यज्ञान् १करति करोतु १यक्षत् हविषा यजतु च । १पिप्रयत् स्तोत्रैः प्रीणयतु १च ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः । नः । अद्य ॥ ५ ॥

हे १प्रचेतः प्रकृष्टमतिमन्ने १विश्वा विश्वानि १वार्याणि वरणीयानि धनानि १वंस्व अस्मभ्यं
देहि । १नः अस्माकम् १आशिषः १अद्य १सत्याः यथार्थाः १भवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्न ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवास्तः । अग्ने । ऊर्जः । आ । नपातम् ॥ ६ ॥

हे १अग्ने १ऊर्जः बलस्य १नपातं पुत्रम् । 'सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । १त्वामु त्वामेव
१ते प्रसिद्धाः १देवासः देवाः १हव्यवाहं हविषो^३ वोढारम् १आ १दधिरे । अकुर्वन्तित्यर्थः ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः । इयानः ॥ ७ ॥

हे अग्ने १देवाय द्योतमानाय १ते तुभ्यं १ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं १दाशतः हवींषि ददतः
१स्याम भवेम । अतः^३ १महः महास्वम् १इयानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा १नः अस्मभ्यं १रत्ना
रत्नानि रमणीयानि धनानि^५ १वि १दधः विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'त्वे ह यत्पितरः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम् । द्वाविंशादिभिश्चतसृभिः सुदानाम्नो^६ राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्ता-
स्तदेवताकाः । अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदासः पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या^६ दानस्तुतिः'
इति । महाव्रत आदितः पञ्चदशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न
इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चित् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारः । असन्वन् ।

त्वे इति । गावः । सुऽदुघाः । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १त्वे १ह त्वय्येव १नः अस्माकं १पितरश्चिन् पितरोऽपि १जरितारः स्तोतारः सन्तः
१यत् यस्मात्कारणात् १विश्वा विश्वानि १वामा वामानि वननीयानि धनानि । तथा च यास्कः—
'वामं वननीयं भवति' (निरु. ६. ३१) इति । १असन्वन् अलभन्त तस्माद्भयमपि धनकामास्त्वां
स्तुमः । तद्युक्तम् । १हि यस्मात् कारणात् १त्वे त्वयि १गावः १सुदुघाः दोग्धुं सुशकाः सन्ति १त्वे
त्वयि १अश्वाः सन्ति १त्वं १वसु धनं १देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय १वनिष्ठः दातृत्वमो भवसि ॥

१. ख-भ-प्रीणयति । २. त-य-हविषाम् । ३. ख-भ-अतः' नास्ति । ४. ख-भ-
'धनानि' नास्ति । ५. ङ-सुदानाम्नो । ६. ङ-अन्त्याश्चतस्रो ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव द्युभिरभि विदुष्कविः सन् ।

पिशा गिरो मघवन्नोभिरश्वैस्त्वायतः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिऽभिः । क्षेपि । एव । अत्र । द्युऽभिः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।
पिशा । गिरः । मघऽवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयतः । शिशीहि । राये । अस्मान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वजनिभिः जायाभिः वराजेव वद्युभिः दीप्तिभिः सह वक्ष्येव निवसस्येव । वहि इति पूरणः । किंच हे वमघवन् धनवन्निन्द्र विदुः विद्वान् कविः क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा वसन् वगिरः स्तोतृनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभिः च वअश्वैः च वअभि अभितः रक्ष । वत्वायतः त्वत्कामान् वअस्मान् वराये वशिशीहि धनार्थं च संस्करु' ॥

इमा उ त्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरो देवयन्तीरुप स्थुः ।

अर्वाचीं ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमताविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवऽयन्तीः । उप । स्थुः ।
अर्वाचीं । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्याम । ते । सुऽमतौ । इन्द्र । शर्मन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अत्र यज्ञे स्तोत्रि वा प्रवर्तमानाः पस्पृधानासः स्पर्धमानाः मन्द्राः मोदमानाः इमाः वगिरः स्तुतयः उप वस्थुः उपतिष्ठन्ति । अतः वते तव वरायः धनस्य पथ्या सतिः वअर्वाची अस्मदभिसुखी एतु गच्छतु । हे इन्द्र वयं च वते वसुमतौ सुद्युतौ वर्तमानाः वशर्मन् शर्मणि सुखे वस्याम भूयासम ॥

धेनुं न त्वां सुयवसे दुधुक्षुप ब्रह्माणि ससृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आहा न इन्द्रः सुमतिं गन्त्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुऽयवसे । दुधुक्षन् । उप । ब्रह्माणि । ससृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इत् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुऽमतिम् । गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वसुयवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमानां धेनुं वम धेनुमिव सुहविके यज्ञगृहे । दृष्टान्त-सामर्थ्यात् दाष्टान्तिकलाभः । वर्तमानं त्वां वदुधुक्षन् । संहितायां व्यत्ययेन दकारः । कामान् दोग्धुमिच्छन् वसिष्ठः वब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उप वससृजे उपसृजते । वमे मम वविश्वः सर्वैः जनः वत्वामित् त्वामेव गोपतिं गवां स्वामिनम् आह ब्रवीति । अथ परोक्षस्तुतिः । वनः अस्माकं वसुमतिं सुद्युतिम् अच्छ अभि इन्द्रः वआ वगन्तु आगच्छतु ॥

अर्णासि चित्पप्रथाना सुदास इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिम्युमुचर्थस्य नव्यः शार्पं सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥ ५ ॥

अर्णासि । चित् । पप्रथाना । सुऽदासै । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुऽपारा ।
शर्धन्तम् । शिम्युम् । उचर्थस्य । नव्यः । शार्पम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥

१. ख-भ-कुब । २. घ-देवयन्तीः देवं त्वामिच्छयन्तीः इमाः; य-इमाः देवयन्तीः देवान् कामयमानाः ।

वन्व्यः स्तुत्यः । वृन्द्रः । वर्णासि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्याः उदकानि । वपप्रधाना । वचित् प्रथमानान्यपि । सुदासे राज्ञे । गगधानि^१ । सुपारा सुपाराणि पारयितुं तर्तुं योग्यानि च । अकृणोत् अकरोत् । अपि च । वर्धन्तम् उरसहमानं^२ । शिम्युं बाधमानं । श्रापं विश्वरूपोऽन्नवमात्मनोऽभिशापम् । अशास्तीः अभिशास्तीश्च । उचथस्य स्तोतुः । सिन्धूनां नदीनाम् । अकृणोत् अकरोत् ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।

श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यासः । निशिताः । अपिऽइव । श्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचोः ॥ ६ ॥

वयक्षुः यक्षकुशलः ॥ यजेः सन्प्रथयो न तु सनन्तः । अतो न द्विर्भावः ॥ पुरोळाः पुरोगामी पुरोदाता वा । इत् इति पूरणः । तुर्वशः नाम राजासीत् । सः तुर्वशः । राये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम । मत्स्यासः इव जालनिहिता मत्स्या इव निशिताः^३ नियन्त्रिताः^३ । अपि । भृगवः । द्रुह्यवश्च योधाश्च सुदासः तुर्वशस्य च । श्रुष्टिम् आशुप्राप्तिं । चक्रुः । विषूचोः विष्वगन्नतोरुभयोर्मध्ये । सखा सुदासश्चेन्द्रः । सखायं सुदासम् । अतरत् अतारयत् । तुर्वशं चावधीदित्यर्थः । यद्वा । यक्षुर्यज्ञशीलः पुरोळाः पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत् । तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा^४ निशिता बाधिता^४ आसन् । अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुखं तुर्वशस्य चक्रुः । विषूचोर्विष्वगन्नतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्रः सखायं राजानमतरत् अतारयत् ॥

आ पक्थासौ भलानसौ भनन्ताल्लिनासो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृसुभ्यो अजगन् युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्त । आ । अल्लिनासः । विषाणिनः । शिवासः ।

आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृसुभ्यः । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

पक्थासः पक्था हविषां पाचकाः । भलानसः भद्रमुखाः । भलेति भद्रवाची । अल्लिनासः अल्लिनाः । तपोभिरप्रवृद्धा^५ इत्यर्थः । विषाणिनः कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ताः । दीक्षिता इत्यर्थः । शिवासः शिवाः यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकराः^६ । यागेन हि शिवं भवति लोकस्य । अ । भनन्त अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम् । भनतिः शब्दकर्मा^७ 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात् । यः इन्द्रः । सधमाः । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमादः । सधमाद एव सधमाः । आर्यस्य कर्मशीलस्य गव्या गोसंधान् । तृसुभ्यः हिंसकेभ्यः । अ अनयत् । अजगन् अजगत् स्वयं च गोसंधान् लेभे । युधा युद्धेन तान् । नृन् शत्रून् जघान चेति शेषः ॥

दुराघ्योऽर्दिति स्नेवर्यन्तोऽचेतसो वि जंगृभ्रे परुषणीम् ।

मृह्णविव्यकपृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयुच्चार्यमानः ॥ ८ ॥

१. घ-गाधानि तलस्पशानि । २. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उत्साहमानम् । ३. ख-निशिताः अवयन्त्रिताः; झ-न-भ-निशितावनिथन्त्रिताः; त-निशितावयन्त्रिताः । ४. ख-मत्स्या इव जानपदाः; भ-मत्स्य इव जनपदाः । ५. झ-त-न-श-वावधिता । ६. घ-श-तपोभिः प्रवृद्धाः । ७. ख-न-भ-शिवतराः । ८. ख-झ-त-न-भ-श-'नृन्' नास्ति ।

दुःऽआध्यः । अदितिम् । स्नेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् ।

महा । अविष्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । चार्यमानः ॥ ८ ॥

वदुराध्यः दुष्टाभिसंघयः । वअचेतसः मन्दमतयः सुदासः शत्रवः । वअदितिम् अदीनां । वपरुष्णीं नदीं । वस्नेवयन्तः । ववि । वजगृभ्रे । विग्रहः कूलभेदः । तमकुर्वन् । परुष्याः कूलं । विभिदुरित्यर्थः । सः^१ सुदासः । वमहा इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना । वपृथिवीम् । वअविष्यक् तदैव ध्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । ततः सुदासः शत्रुः । वचायमानः चयमानस्य पुत्रः । वकविः कविनामा । वपत्यमानः पलायमानः^२ । वपशुः यागे संज्ञसः पशुरिव । वअशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थः ॥

ईयुरथं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वधिवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम ।

सुऽदासे । इन्द्रः । सुऽतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वधिऽवाचः ॥ ९ ॥

अथेन्द्रः परुष्या विच्छिन्नानि पर्वाणि संदधे । ततः परुष्या आपः यथापूर्वम् । वअर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं^३ प्रति । वपरुष्णीम् । वईयुः आययां चक्रुः ॥ ' इण् गतौ ' इति धातोरन्तर्भावित्पयथात् । लिटि ईयुः इति^४ । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ वन्यर्थम् अगन्तव्यं^५ परुष्याः पार्श्वयोः स्थितं निम्नं देशं प्रति परुष्णीं । वन ईयुः । वआशुश्चन राज्ञः सुदासोऽश्वोऽपि । वअभिपित्वम् अभिप्रास-व्यमेव । वजगाम । वइन्द्रः च । वसुदासे राज्ञे । वमानुषे लोके । वधिवाचः जल्पकान् । वअमित्रान् शत्रून् । वसुतुकान् सुतोकान् । ' तुक् तोकम् ' इत्यपत्यनामसु पाठात् । वअरन्धयत् वशमानयत् ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितासः ।

पृश्निऽगावः । पृश्निऽनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः । रन्तयः । च ॥ १० ॥

यदेन्द्रः सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा । वपृश्निनिप्रेषितासः पृश्निनिप्रेषिताः पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिताः । वचितासः संहता जानन्तो वा । वपृश्निगावः । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगावः मरुतः । वयथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्यं करवामेति यथा पूर्वं समयः कृतस्तं समयमनतिक्रम्य । वमित्रम् इन्द्रं । वयवसात् । निमित्तार्थं पञ्चमी । यवसं निमित्तीकृत्य । वअगोपाः गोपालेनारक्षिताः । वगावो । वन गाव इव । वअभि । वईयुः अभिजग्मुः । । वरन्तयः रममाणाः । वनियुतः मरुतामश्वाः । वच । वश्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं । वचक्रुः । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्रं साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्त्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

एकं च यो विशति च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनात्राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सन्नभि शिशाति बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

१. ख-भ-सः^१ नास्ति । २. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-पाल्यमानः । ३. ख-घ-भ-प्रवणं देशम् । ४. ख-इति रूपम् । ५. ख-ज्ञ-त-न-भ-श-आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । यः । विशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तृरित्यस्तः ।
दस्मः । न । सभन् । नि । शिशति । बर्हिः । शूरः । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

वयः सुदासो^१ राजा वश्रवस्या यशस इच्छया अज्ञेच्छया वा परुण्याः पार्श्वस्थयोः वैकर्णयोः
जनपदयोर्विद्यमानान् एकं वच विशतिं वच जनान् वन्यस्वः आत्मना अहन् सः राजा
दस्मो न दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव वसन्न यज्ञगृहे बर्हिः यस्मिन् युद्धे सपत्नान् नि शिक्षाति
नितरां लुनाति तस्मिन् युद्धे शूरः इन्द्रः एषां मरुतां सर्गं प्रसवम् अकृणोत् सुदासः
साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अर्धं श्रुतं कवपं वृद्धमप्स्वन्तु द्रुह्यं नि वृणुग्वज्रबाहुः ।

वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्नन्तु त्वा ॥ १२ ॥

अर्धं । श्रुतम् । कवपम् । वृद्धम् । अप्सु । अर्धं । द्रुह्यम् । नि । वृणुक् । वज्रबाहुः ।

वृणानाः । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् । अर्धं । त्वा ॥ १२ ॥

अध अपि च वज्रबाहुः इन्द्रः श्रुतं कवपं च वृद्धं च त्रीन् तथा द्रुह्यम् अनु आनु-
पूर्व्येण अप्सु उदकेषु नि वृणुक् न्यमज्जयदित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नवसरे ये त्वायन्तः त्वत्कामाः
त्वा त्वाम् अनु अमदन् अस्तुवन् ते सखायः सख्याय^२ सख्यार्थं^२ त्वां वृणानाः सख्यं लेभिर
हृति शेषः ॥

वि सद्यो विश्वा दंष्टितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरुं विदथे मृधवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । दंष्टितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः ।

वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्म । पूरुम् । विदथे । मृधवाचम् ॥ १३ ॥

एषां कवपादीनां विश्वा विश्वानि दंष्टितानि दृढानि दुर्गाणि पुरः नगरीश्च तद्रक्षासाधनभूतान्
सप्त प्राकारांश्च इन्द्रः सहसा बलेन सद्यः एव वि दर्दः विदारयामास । अपि च आनवस्य
अनोः संबन्धिनो बलस्य अनोः पुत्रस्य वा गयं गृहं धनं वा तृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्सुनां
गणाय वा वि भाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थः । इत्यमिन्द्रं स्तुवन्तो वयं विदथे युद्धे मृधवाचं
बाधवाचं पूरुं मनुष्यं जेष्म जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुमुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यवः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुमुपुः । षट् । सहस्रा ।

षष्टिः । वीरासः । अधि । षट् । दुवः । डयु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४ ॥

गव्यवः गोकामाः अनवः अनोः संबन्धिनः द्रुह्यवः द्रुह्योः संबन्धिनः च वीरासः वीराः
षष्टिः शता शतानि । सहस्राणित्यर्थः । षट् सहस्रा सहस्राणि च षष्टिः च अधि षट् अधिकाः

षट् च १दुबोयु दुबोयुवे । चतुर्थीलुक् । परिचरणकामाय सुदासे । ' नमस्यति दुबस्यति ' इति परिचरणकर्मसु पाठात् । १नि १सुषुपुः नितरां शेरेते । निहता' इत्यर्थः । तान्येतानि १विश्वा विश्वानि १कृतानि कार्याणि १इन्द्रस्य १इत् इन्द्रस्यैव १वीर्यां वीर्याणीति ॥

इन्द्रैर्नैते तृत्सवो वेर्विषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥

इन्द्रैर्न । एते । तृत्सवः । वेर्विषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः ।

दुः१मित्रासः । प्र१कल१वित् । मिमा१नाः । ज१हुः । विश्वा१नि । भो१जना । सु१दासे ॥ १५ ॥

कदाचिदिन्द्रेण राक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते^२ । १एते १तृत्सवः १दुर्मित्रासः १दुष्टमित्राः १प्रकलवित् अजानन्तः^३ १इन्द्रेण १वेर्विषाणाः युद्धार्थं संगताः १सृष्टाः पलायनार्थमुद्युक्ताः १नीचीः नीचीनाः १आपो १न आप इव १अधवन्त अधवन्त । ततः १मिमानाः सुदासा बाध्यमानाः १विश्वानि १भोजना भोग्यानि धनानि १सुदासे राज्ञे १जहुः ॥ ॥ २६ ॥

अर्ध वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम् ।

इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्धम् । वीरस्य । शृत१पाम् । अ१निन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे । अभि । क्षाम् ।

इन्द्रः । म१न्युम् । म१न्यु१म्यः । मि१माय । भे१जे । प१थः । वर्त१निम् । प१त्यमानः ॥ १६ ॥

१इन्द्रः १अभि १क्षां भूमिमभि । भूम्यामित्यर्थः । १वीरस्य वीर्ययुक्तस्य^४ सुदासः १अर्ध हिंसकम् ॥ अर्धेहिंसकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्तिः ॥ १अनिन्द्रम् । यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्वसाविन्द्रः । तम् । इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थः । १श्रतपां श्रतस्य क्षीरादेर्हविषः पातारं १शर्धन्तम् उत्सहमानं^५ १परा १नुनुदे । किंच १मन्युम्यः मन्युकर्तुंमन्युना मिनतो हिंसतो वा शत्रोः १मन्युं क्रोधं १मिमाय बबाधे । अथ सुदासः शत्रुः १पथः मार्गान् १पत्यमानः गच्छन् १वर्तनि पलायनमार्गं १भेजे प्राप ॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहं चित्पेत्वेना जघान ।

अव स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । च१कार । सिं१हम् । चित् । पे१त्वेन । ज१घान् ।

अव । स्र१क्तीः । वे१श्या । अ१वृश्चत् । इन्द्रः । प्र । अ१यच्छत् । विश्वा । भो१जना । सु१दासे ॥ १७ ॥

१इन्द्रः १तत् तदा १आध्रेण १चित् दरिद्रेणापि सुदासा १एकं मुख्यं दानकर्म १चकार कारयामास । १सिंहं १चित् । प्रवयाः सिंहः सिंहः । तमपि १पेत्वेन छागेन १जघान घातयामास । १वेश्या । वेशी सूची । तथा १स्रक्तीः यूपादेरश्रीन् १अव १अवृश्चत् अववृक्तवान् । वे१श्यादेः कृत्यं सूच्यैवाकरोदित्यर्थः । तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असंभावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

१. ख-श-त-न-भ-श-निहिताः । २. त-न-बाधन्ते । ३. ख-भ-प्रकलविदः वणिजः । प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्कः । ४. ख-श-वीरयुक्तस्य । ५. ख-घ-श-त-न-भ-श-उत्साहमानम् ।

महिम्नोऽधिकस्वात् । वविश्वा विश्वानि वभोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि वसुदासे राज्ञे वप्राय-
च्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो ररधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शत्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्धतः । विन्द । रन्धिम् ।

मर्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वते तव शत्रवः अरयः शश्वन्तः बहवः वररधुः वशमीयुः । चित् अपि च
वशर्धतः उत्सहमानस्य^१ वभेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिकः । तस्य । यद्वा । भेदो नाम
सुदासः शत्रुः कश्चित् । तस्येत्यर्थः । वरन्धि वशीकरं विन्द लभस्व । वयः भेदः वस्तुवतः स्वां स्तुवतः
वमर्तान् मर्यान् प्रति एनः पापं कृणोति करोति तस्मिन् भेदे वतिग्मं निशितं योद्धारमुत्साहयन्तम् ।
तथा च यास्कः—‘ तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः ’ (निरु. १०. ६) इति । वज्रम् । वज्रति गच्छत्येव
शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्रः । तम् ॥ वज्रशब्दो वजेः ‘ ऋज्रेन्द्राप्रवज्रविप्र ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो
निपातितः ॥ तं^२ वजहि । वज्रेण भेदं प्रहरेत्यर्थः ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिप्रवो यक्षवश्च बलि शीर्षाणि जभ्रुरश्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वताता । मुषायत् ।

अजासः । च । शिप्रवः । यक्षवः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रुः । अश्यानि ॥ १९ ॥

वअत्र अस्मिन् वसर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्रः वभेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदासः
शत्रुं वप्र मुषायत् प्रामुष्णात् । अवधीदित्यर्थः । तम् इन्द्रं वयमुना वआवत् अतोषयत् । ततीर-
वासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः । वतृत्सवः तृत्सोः पुरुषाश्चावन् । आवत् इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया
विपरिणतं सद्ब्र संबध्यते । किंच वअजासः अजाः जनपदाः वशिप्रवः जनपदाः वयक्षवश्च जनपदाः
वअश्यानि अश्वसंबन्धीनि वशीर्षाणि शिरांसि । युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः । वबलिम् उपहारं
तस्मा इन्द्राय^३ उप जभ्रुः उपजहुः । यद्वा । अश्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यानाश्वानिन्द्राय
उपहारं जहुरित्यर्थः ॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वी उषसो न नूतनाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुमतयः । न । रायः । सुमतयश्च । पूर्वीः । उषसः । न । नूतनाः ।

देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अवं । त्मना । बृहतः । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र वते तव पूर्वाः पुरातनाः सुमतयः शोभनमतयः वरायः धनानि च उषसो
व न उषस इव वन^४ वसंचक्षे संख्यातुं न शक्याः । व न नूतनाः नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न संचक्षे ।

किंच त्वं ^१माभ्यमानं मभ्यमानस्य पुत्रं ^२देवकं देवकनामानं शत्रुं ^३जघन्थ अवधीः । ^४त्मना स्वय-
मेव ^५बृहतः महतः शैलात् ^६शम्बरं च ^७अव ^८भेत् अवाभैस्सीरिति ॥ ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादर्ममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अर्ममदुः । त्वाऽया । पराऽशरः । शतयातुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अध । सूरिऽभ्यः । सुदिना । वि । उच्छान् ॥ २१ ॥

हे इन्द्र ^१पराशरः ^२शतयातुः बहुरक्षाः । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातुः
बहूनां रक्षासां शातयिता वा । शक्तिः ^३वसिष्ठः चैवमादयः ^४ये ऋषयः ^५त्वाया त्वदिच्छया ^६गृहात्
गृहं प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयाथै पञ्चमी (पा. सू. २. ३. २८. १) ॥ यद्वा गृहात् गृहे । सस-
म्यर्थे पञ्चमी । ^७प्र ^८अममदुः त्वां प्रतुष्टुः प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतयः ^९भोजस्य
भोजकस्य पालकस्य ^{१०}ते तव ^{११}सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा ^{१२}न ^{१३}मृषन्त न विस्मरन्ति । ‘ मृष
मर्थे ’ । मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थः । यतो न विस्मरन्ति ^{१४}अध अतो हेतोः ^{१५}सूरिभ्यः ^{१६}सूरीणां
स्तोतृणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः । ^{१७}सुदिना सुदिनानि ^{१८}व्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति ।
उपगच्छन्तीत्यर्थः ॥

द्वे नमुर्देववतः शते गोर्ध्रा रथा वधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्नग्रे पैजवनस्य दानं होतेव सन्न पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नमुः । देववतः । शते इति । गोः । द्वा । रथा । वधूमन्ता । सुदासः ।

अर्हन् । अग्रे । पैजवनस्य । दानम् । होताऽइव । सन्न । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

^१देववतः राज्ञः ^२नपुः पौत्रस्य ^३पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ^४सुदासः राज्ञः ^५गोः गवां ^६द्वे
^७शते ^८वधूमन्ता वधूसंयुक्तौ ^९द्वा द्वौ ^{१०}रथा रथौ च देयं ^{११}दानं दानभूतान् ^{१२}रेभन् इन्द्रं स्तुवन्
अत एव ^{१३}अर्हन् योग्योऽहं वसिष्ठो हे ^{१४}अग्रे ^{१५}सन्न यज्ञगृहं ^{१६}होतेव वषट्केव ^{१७}पर्येमि । अन्नाग्नेः
संबोधनं सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकरवादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजवनस्य । दानाः । स्मर्दिष्टयः । कृशनिनः । निरेके ।

ऋज्रासः । मा । पृथिविऽस्थाः । सुदासः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

^१पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ^२सुदासः राज्ञः ^३स्मर्दिष्टयः प्रशस्तातिसर्जनाः श्रद्धादिदानाऋयुक्ताः
^४कृशनिनः द्विरण्यालंकारवन्तः ^५निरेके दुर्गतौ सत्याम् ^६ऋज्रासः ऋजुगामिनः ^७पृथिविष्ठाः पृथिव्यां
सुप्रतिष्ठिताः ^८दानाः देयभूताः ^९चत्वारः अश्वाः ^{१०}तोकं पुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं ^{११}तोकाय
तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ^{१२}श्रवसे अन्नाय यशसे वा ^{१३}वहन्ति । पुनः ^{१४}मा इति पूरणः ॥

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभाजा विभक्ता ।

सप्तेन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽवभाजं । विऽभक्ता । सप्त । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशात् । अभीके ॥ २४ ॥

यस्य सुदासः । श्रवः यशः । उर्वी विस्तीर्णे । रोदसी छावापृथिव्यौ । अन्तः । विस्तीर्णयो-
र्छावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थः । यश्च सुदाः । विभक्ता धनस्य प्रदाता । शीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय
विबभाज धनं प्रददौ तं सुदासं । ससेत् ससैव लोकाः । इन्द्रं । न । इन्द्रमिव । गृणन्ति स्तुवन्ति ।
किंच । स्रवतः नद्यः । अभीके युद्धे । युध्यामधि युध्यामधिनामकं सपत्नं । नि । अशिशात् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्रतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।

अविष्टनं पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रत् । अनुं । दिवः । दासम् । न । पितरम् । सुदासः ।

अविष्टनं । पैजवनस्य । केतम् । दुः । ऽनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवः । ऽयु ॥ २५ ॥

हे । नरः । नेतारः । मरुतः । इमं सुदासं राजानं । सुदासः । राज्ञः । पितरं । दिवोदासं । न । दिवो-
दासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव^१ नामान्तरम् । अनु । सश्रत् अनुसेवध्वम् । किंच । दुवोयु
परिचरणकामस्य ॥ पृथया लुक् ॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासः । केतं मन्त्रं गृहं वा । अविष्टन
रक्षत । अपि चास्य सुदासः । क्षत्रं बलं । दूणाशं दुर्नशमविनाशि । अजरम् अशिथिलं चास्तु ॥ २८ ॥

‘यस्तिग्मशृङ्गः’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—
‘यस्तिग्मशृङ्ग एकादश’ इति । आभिष्टविके पञ्चमेऽह्नयेतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘कया शुभा
यस्तिग्मशृङ्ग इति मध्यंदिनः’^२ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गोऽभि त्वं मेपम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत्
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधवान्’ (ऐ. आ. ५.
२. २) इति । आयुष्कामेष्टयां ‘मा ते अस्याम्’ इतीन्द्रस्य त्रातुर्याऽया । सूत्रितं च—‘मा ते अस्यां
सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभिः’^३ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्र्यावयति प्र विश्वाः ।

यः शश्रतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मऽशृङ्गाः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । व्यवयति । प्र । विश्वाः ।

यः । शश्रतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता । असि । सुर्वितराय । वेदः ॥ १ ॥

यः । इन्द्रः । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः । वृषभो । न । वृषभ इव । भीमः । भयंकरः । सन् । एकः
असहाय एव । विश्वाः । सर्वान् । कृष्टीः । शत्रुजनान् स्थानान् । प्र । व्यावयति । यः । चेन्द्रः । अदाशुषः
अयजमानस्य । शश्रतः । बहोः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेषः । हे इन्द्र

स त्वं वसुध्वितराय^१ अतिशयेन सोमाभिष्वं कुर्वते जनाय ववेदः धनं वप्रयन्ता प्रदाता वअसि ॥
 वृक्षन्तस्वाद्भ्र षष्ठया अभावः । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासंभवात्
 यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्पदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूपमाणस्तुन्वा समर्थे ।

दासं यच्छुष्णं कुर्यवं न्यस्मा अरन्धय अर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूपमाणः । तुन्वा । सुडमर्थे ।

दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । अर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे वइन्द्र वत्वं वह त्वं खलु वत्यत् तदा वतन्वा शरीरेण वशुश्रूपमाणः उपचरन् वसमर्थे
 मयैर्मलैर्योद्धृभिः सहिते युद्धे वकुत्सम् वभावः अरक्षः । कदेत्यत्राह । यत् यदा वअर्जुनेयाय
 अर्जुन्याः पुत्राय वअस्मै कुत्साय वशिक्षन् धनं प्रयच्छन् वदासं दासनामकमसुरं वशुष्णं च वकुर्यवं
 च वनि वअरन्धयः नितरां वशमानयः ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहव्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । उतिभिः । सुदासम् ।

प्र । पौरुकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रसाता । वृत्रहत्येषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

हे वधृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र वधृषता^२ धर्षकेण वज्रेण बलेन वा ववीतहव्यं दत्तहविष्कं प्रजनित-
 हविष्कं वा वसुदासं राजानं वविश्वाभिः सर्वाभिः वउतिभिः रक्षाभिः वप्रावः प्रकर्षेणारक्षः । किंच
 ववृत्रहत्येषु युद्धेषु वक्षेत्रसाता क्षेत्रसाता क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते वपौरुकुत्सि पुरुकुत्सयापत्यं
 वत्रसदस्युं वपूरं च वप्र वभावः ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुभुरिं धुनिं चास्वापयो द्भीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमणः । देववीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुभुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । द्भीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे वनृमणः नृभिर्भयज्ञानं नेनृभिः स्तोत्रभिर्मननीय स्तोत्रच्येन्द्र । नृषु मनो यस्पेति बहुवीहिर्वा ।
 वदेववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति संप्राप्ते वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् विद्यन्ति गच्छन्तीति संप्राप्तौ^३
 देववीतिः^३ । वनृभिः मरुद्भिः सह वभूरीणि बहूनि ववृत्रा वृत्राणि शत्रून् वहंसि मारितवानसि ।
 किंच हे वहर्यश्च इन्द्र वत्वं वद्भीतये द्भीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थः । वदस्युं वचुभुरिं च
 वधुनिं वच वसुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण वनि नितराम् वअस्वापयः । मारितवानसीत्यर्थः ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः ।

निवेशने शततुमार्विषीरहञ्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्यः ।
निऽवेशने । शतऽतमा । अविषेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥

हे वज्रहस्त वतव च्यौत्नानि बलानि वतानि तादृशानि । यत् यदा त्वं शम्बरस्य नव
नवतिं वच पुरः सद्यः युगपदेव विदारितवानसीति शेषः । तदा निवेशने निवेशनार्थं
शततमा शततमीं पुरम् अविषेपीः व्याप्तोः । वृत्रं वच अहन् । उत अपि च नमुचिम्
अहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दत्तहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे तां तानि स्वया
दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेषः । हे पुरुशाक
बहुकर्मन्निन्द्र वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थः । वृषणा वृषणौ हरी अश्वौ
युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजं बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावघार्य भूम हरिवः परादै ।

त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्ठा । अघार्य । भूम । हरिऽवः । पराऽदै ।

त्रायस्व । नः । अवृकेभिः । वरुथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहसावन् बलवन् हरिवः हरिवन्निन्द्र ते तव अस्यां स्तोत्रेणास्माभिः क्रियमाणायां
परिष्ठा अन्वेषणायां परादै परादानाय अघाय अ(आ)हन्त्रे वयं मा भूम । किंच नः अस्मान्
अवृकेभिः अबाधैः वरुथैः । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरुथानि रक्षणानि । तैः त्रायस्व पाहि ।
तव सूरिषु स्तोत्रेषु मध्ये वयं प्रियासः प्रियाः स्याम भूयास्म ॥

प्रियास इत्तै मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणे नरः स्तोत्राणां नेतारो वयं सखायः
समानख्यातयः प्रियासः प्रियाश्च सन्तः शरणे इत् गृह एव मदेम मोदेम । किंच अतिथि-
ग्वाय । पूजयातिथिन् गच्छतीत्यतिथिग्वः । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय^३ राज्ञे शंस्यं

१. ख-झ-त-न-भ-श- 'ता' नास्ति । २. ख-अघायः; घ-झ-त-न-भ-श-अघाय अहन्त्रे । ३. झ-
त-न-भ-श- वा मदीयाय ।

शंसनीयं सुखं वकरिष्यन् कुर्वन् वतुर्वशं राजानं वनि वशिशीहि वशं कुरु । वयादं च राजानं वनि
शिशीहीत्यर्थः ॥

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशासं उक्था ।

ये ते हवैभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघुऽवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थुऽशासः । उक्था ।
ये । ते । हवैभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र वते तव नु अद्य अभिष्टौ अभ्येपणे वये वनरः वउक्थशासः उक्थानां
शंसितारः वउक्था उक्थानि शस्त्राणि वसद्यश्चित् सद्य एव वशंसन्ति । किंच वते तव वहवैभिः
स्तोत्रैः वपणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि ववि वअदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थः ।
तान् वअस्मान् वतस्मै वयुज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितुं ववृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्रथञ्चो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्यै शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृतम । तुभ्यम् । अस्मद्रथञ्चः । ददतः । मघानि ।
तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्यै । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥ १० ॥

हे नृतम नेनृतम इन्द्र तुभ्यं नरां नेतृणां ये एते स्तोमाः संघाः मघानि मंहनीयानि
हवींषि वददतः ददन्तः वअस्मद्रथञ्चः अस्मदभिमुखाः अभूवन्निति शेषः । वतेषां वनृणां ववृत्रहत्ये
संप्रामे वशिवः कल्याणकृत् वभूः भव । वसखा वच भूः । वअविता^१ रक्षिता वच भूः ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजांन्मिमीह्युप स्तीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मऽजूतः । तन्वा । ववृधस्व ।
उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ११ ॥

हे वशूर वइन्द्र वनु अद्य वस्तवमानः अस्माभिः स्तूयमानः वब्रह्मजूतः ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरितः
वतन्वा शरीरेण उत्प्या^१ रक्षणेन^२ ववृधस्व । अपि च वनः अस्मभ्यं ववाजान् अन्नानि वउप
वमिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थः । वस्तीन् गृहांश्च वउप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । 'उग्रो जज्ञे' इति दशचं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—'उग्रो दश' इति । आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञे इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७-७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माप्यैरत श्रवस्या' (ऐ. आ. ५. २. २.) इति । सांभिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथमं पृष्ठयमहः । तत्रापि^२ निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्वानम् । सूत्रितं च—'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञे इति मध्यंदिनः^३' (आश्व. श्रौ. ९-२) इति ॥

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावाञ्चक्रिरपो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृपदनमवोभिस्त्राता न इन्द्र एनसो महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधाऽवान् । चक्रिः । अपः । नर्यः । यत् । करिष्यन् ।

जग्मिः । युवा । नृऽसदनम् । अवोऽभिः । त्राता । नः । इन्द्रः । एनसः । महः । चित् ॥ १ ॥

√स्वधावान् बलवान् √उग्रः ओजस्वी उदूर्णो वा √इन्द्रः वीर्याय वीर्यं कर्तुं √जज्ञे बभूव । √नर्यः नरहितः सन् √यत् कर्म √करिष्यन् भवति तत् √अपः कर्म √चक्रिः कर्तैव ॥ चक्रिः इति किन्प्रत्ययस्य लिङ्बद्धावात् 'न लोकाध्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति पष्ठीप्रतिषेधः ॥ अपि च √नृपदनं यज्ञगृहं √युवा नित्यतरुणः सन् √अवोभिः रक्षणैः सार्धं √जग्मिः गन्ता √महश्चित् महतोऽपि √एनसः पापात् √नः अस्माकं √त्राता रक्षिता च भवेति^४ ॥

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रावीन्नु वीरो जरितारंमूती ।

कर्ता सुदासे अह वा उँ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शशुवानः । प्र । आवीत् । नु । वीरः । जरितारम् । ऊती ।

कर्ता । सुऽदासे । अह । वै । उँ इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः । आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

√इन्द्रः √शशुवानः वर्धमानः सन् √वृत्रम् असुरम् √हन्ता भवति ॥ तृन्नन्तत्वाद्द्र पष्ठयभावः ॥ √वीरः वीरः सन् √जरितारं स्तोतारं √नु क्षिप्रम् √ऊती ऊत्या रक्षया √प्रावीत् प्रारक्षच्च । √सुदासे राज्ञे √लोकं जनपदं √कर्ता च । यद्वा । सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोकं कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि तृन्नन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ √अह √वा √उ इति त्रयः पूरणाः । √दाशुषे यजमानाय √वसु धनं √मुहुः भूयो भूयः √दाता च √भूत् अभूत् । √आ इति चार्थे ॥

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्राषाड्जनुषेमषाळहः ।

व्यास इन्द्रः पृतेनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रुयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजकृत् । समत्ऽर्वा । शूरः । सत्राषाट् । जनुषा । ईम् । अषाळहः ।

वि । आसे । इन्द्रः । पृतेनाः । सुऽओजाः । अध । विश्वम् । शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

१. न-श-अथ पञ्चमस्य । २. ख-ज्ञ-न-भ-श-तत्र । ३. ख-ज्ञ-भ-श-माध्यंदिनः । ४. ज्ञ-भवति ।

व्युष्मः योद्धा वअनर्वा अभिगन्तुरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा वखजकृत् युद्धकृत् । 'खले खजे' इति युद्धनामसु पाठात् । वसमद्वा । समत् कलहः । तद्वाङ् वशूरः शौर्योपेतः वजनुषा जन्मना स्वभावत एव वसत्रापाट् बहुनामभिभविता वअषाळहः स्वयं च केनाप्यनभिभूतः वस्वोजाः सुबलः वईम् अयम् वइन्द्रः वपृतनाः शत्रूणां सेनाः वव्यासे विक्षिपति । वअध अपि च वशत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्तं वविश्वं सर्वं वजघान हन्ति ॥

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा प्रप्राथ तर्विषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिर्निन्मिमिक्षन्त्समन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । महिऽत्वा । आ । प्रप्राथ । तर्विषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिऽवान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेऽपु । वै । उवोच ॥ ४ ॥

हे वतुविष्मः बहुधन इन्द्र महित्वा महत्त्वेन वतर्विषीभिः बलैश्च उभे वचित् उभे अपि वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआ वप्रप्राथ आपूरितवानसि । अथ परोक्षस्तुतिः । वहरिवान् अश्ववान् वइन्द्रः ववज्रं नि वमिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् वमदेषु यज्ञेषु निविऽसु वा वअन्धसा सोमेन वसम् उवोच संसेव्यते संगच्छते वा ॥ 'उच समवाये' इति धातुः । वै इति पूरणः ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नर्यं सध्रुव ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स ध्रुष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । ऊँ इति । चित् । नारी । नर्यम् । ससुव ।

प्र । यः । सेनाऽनीः । अर्ध । नृऽभ्यः । अस्ति । इनः । सत्वा । गोऽएषणः । सः । ध्रुष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा सेक्ता पिता कश्यपः ववृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रं वरणाय युद्धार्थं वजजान । 'जन जनने' इति धातुः । वनर्यं नरहितं वतमु तमेवेन्द्रं वनारी वचित् अदितिरपि वससूव सुषुवे । वअध अपि च वयः इन्द्रः वनृभ्यः नृणां वसेनानीः सेनानां नेता सन् वप्र वअस्ति प्रभवति वसः इन्द्रः वइनः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति । 'नियुत्वान् इनः' इति ईश्वरनामसु पाठात् । वसत्वा शत्रूणां सादकश्च वगवेषणः गवामन्वेष्टा च वघृष्णुः शत्रूणां धर्षकश्च भवतीति शेषः ॥ ॥ १ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेष्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

युज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । भ्रेषते । जनः । न । रेष्त् । मर्तः । यः । अस्य । घोरम् । आऽविवासात् ।

युज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः । राये । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः ॥ ६ ॥

वयः जनः वअस्य इन्द्रस्य वघोरं शत्रूणां बाधकं वमनः वयज्ञैः वआविवासात् परिचरति वसः वजनः । नु इति प्रतिषेधे वर्तते । चिदित्येवकारार्थं । वनू वचित् नैव वभ्रेषते स्थानाच्च भ्रइयति । वन वरेष्त् नैव क्षीयते । अपि च वयः जनः वदुवांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशास्त्राणि वइन्द्रे वदधते निधत्ते तस्मै जनाय वऋतपाः यज्ञपाता वऋतेजाः यज्ञे जातश्च वसः इन्द्रः वराये धनाय वक्षयत् निवसति ॥ भवेदित्यर्थः ॥

यदिन्द्रं पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।

अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयि नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः । देष्णम् ।

अमृतः । इत् । परि । आसीत् । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । नः ॥७॥

हे ऽचित्र चायनीय ऽइन्द्र ऽयत् धनं ऽपूर्वः पिता ज्येष्ठो भ्राता वा ऽअपराय पुत्राय कनीयसे वा ऽशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेषः । यच्च ऽदेष्णं देयं धनं ऽज्यायान् ज्येष्ठः ऽकनीयसः ऽअयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धनं पितृतो लब्ध्वा पुत्रः ऽअमृत इत् अमृत एव सन् पितृगृहं विहाय ऽवूरं ऽपर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं ऽचित्र्यं चायनीयं ऽरयिं धनं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर ॥

यस्तं इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरूथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । अस्तत् । निरेके । अद्रिवः । सखा । ते ।

वयम् । ते । अस्याम् । सुमतौ । चनिष्ठाः । स्याम । वरूथे । अघ्नतः । नृपीतौ ॥८॥

हे ऽइन्द्र ऽयः ऽते तुभ्यं ऽप्रियः सखा ऽजनः ऽददाशत् हवींषि दद्यात् हे ऽअद्रिवः सः ऽसखा ऽते तव ऽनिरेके दाने ऽअसत् स्यात् । ऽवयं च वसिष्ठाः ऽअघ्नतः अहिंसतः ऽते तव ऽअस्यां ऽसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमानाः ऽचनिष्ठाः स्तुतिमत्तरा अतिशयेनाश्रवन्तो वा । चनोऽन्नम् । ऽनृपीतौ नृणां रक्षके ऽवरूथे गृहे वरणीये वा धने ऽस्याम् वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रददृषां त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषां । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।

रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्वः । आ । शक्रः । नः ॥९॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽवृषा सेक्ता ऽएषः ऽस्तोमः सोमः सूर्यमानः^१ ऽअचिक्रदत् क्रन्दति । ऽउत अपि च ऽस्तामुः स्तोता ऽअक्रपिष्ट अस्तौत् । अपि च हे ऽशक्र ऽते तव ऽजरितारं स्तोतारं मां ऽरायः धनस्य ऽकामः अभिलाषः ऽआगन् आगतः । अतः ऽत्वं ऽवस्वः धनम् । कर्मणि षष्ठी । नः अस्मभ्यम् ऽअङ्ग क्षिप्रम् ऽआ ऽशक्रः धेहि ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मनो च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वऽयतायै । इषे । धाः । त्मनो । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥१०॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सः}}$ त्वं $\sqrt{\text{द्वयताया}}$ $\sqrt{\text{इषे}}$ त्वया दत्तमर्षं भोक्तुं $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{धाः}}$ धारय । $\sqrt{\text{ये}}$ $\sqrt{\text{ष}}$ $\sqrt{\text{मघवानः}}$ इविष्मन्तः $\sqrt{\text{धमना}}$ स्वयमेव $\sqrt{\text{जुनन्ति}}$ हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि स्वयताया इषे धाः । अपि च वस्वीषु अत्यन्तं प्रशस्तासु स्तुतिषु $\sqrt{\text{ते}}$ तव $\sqrt{\text{जरित्रे}}$ स्तोत्रे मह्यं $\sqrt{\text{शक्तिः}}$ सामर्थ्यम् $\sqrt{\text{अस्तु}}$ । यद्वा । जरित्रे मह्यं ते तव वस्वीषु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

‘असावि देवम्’ इति दशर्षं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्- ‘असावि’ इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदं सूक्तम्^१ । ‘असावि देवमिहोप याते-त्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५.५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ ‘अभिक्त्वा’ इति वपाया अनु-वाक्या । सूत्रितं च-‘अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मस्त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः’ (आश्व. श्रौ. ३.८) इति ॥

असावि देवं गोक्रजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्यश्च यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुषो । ईम् । उवोच । बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्च । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥ १ ॥

$\sqrt{\text{देवं}}$ दीप्तं $\sqrt{\text{गोक्रजीकं}}$ गोभिः संस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थः । $\sqrt{\text{अन्धः}}$ सोमरूपमन्नम् $\sqrt{\text{असावि}}$ अभिषुतम् । $\sqrt{\text{ईम्}}$ अयम् $\sqrt{\text{इन्द्रः}}$ $\sqrt{\text{अस्मिन्}}$ अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि $\sqrt{\text{जनुषा}}$ स्वभावत एव $\sqrt{\text{नि}}$ $\sqrt{\text{उवोच}}$ नितरां संगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे $\sqrt{\text{हर्यश्च}}$ $\sqrt{\text{त्वा}}$ त्वां $\sqrt{\text{यज्ञैः}}$ स्तोत्रै-र्हविर्भिवां $\sqrt{\text{बोधामसि}}$ बोधयामः । $\sqrt{\text{अन्धसः}}$ सोमस्य $\sqrt{\text{मदेषु}}$ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{स्तोमं}}$ स्तोत्रं $\sqrt{\text{बोध}}$ बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपर्यन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपर्यन्ति । बर्हिः । सोममादः । विदथे । दुध्रऽवाचः । नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥२॥

$\sqrt{\text{यज्ञं}}$ $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{यन्ति}}$ यष्टारः $\sqrt{\text{बर्हिः}}$ च $\sqrt{\text{विपर्यन्ति}}$ स्तृणन्ति । विपिः स्तरणकर्मा । $\sqrt{\text{विदथे}}$ यज्ञे $\sqrt{\text{सोममादः}}$ प्रावाणश्च $\sqrt{\text{दुध्रवाचः}}$ दुध्रवाचः भवन्ति । अपि च $\sqrt{\text{यशसः}}$ यशस्विनः $\sqrt{\text{दूरउपब्दः}}$ । दूर उपब्दिः शब्दो येषां ते दूरउपब्दः । $\sqrt{\text{नृषाचः}}$ । नृषेतृनृत्विजः सचन्त इति नृषाचः । $\sqrt{\text{वृषणः}}$ प्रावाणः $\sqrt{\text{गृभात्}}$ गृहात् । गृहमध्यमप्रावा^२ । तस्मात् । $\sqrt{\text{आ}}$ इति चार्थे । $\sqrt{\text{नि}}$ $\sqrt{\text{भ्रियन्ते}}$ अभि-पववेलायां निगृह्यन्ते । $\sqrt{\text{उ}}$ इति पूरणः ॥

त्वमिन्द्र स्रवित्वा अपस्कः परिष्ठिता अर्हिना शूर पूर्वीः ।

त्वद्वावक्रे रथ्योऽ न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रवित्वा । अपः । करिति कः । परिऽस्थिताः । अर्हिना । शूर । पूर्वीः । त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

हे वश्र वइन्द्र वत्वम् वअहिना वृत्रेण वपरिष्ठिताः आक्रान्ताः वपूर्वाः बह्वीः वअपः उदकानि वस्वितवै स्ववितुं वकः अकार्षीः । वधेनाः नद्यश्च वस्वन् त्वत्तो हेतोः वरथ्यो वन रथिन इव ववावक्रे निर्गच्छन्ति । ' वकि कौटिल्ये ' इति धातुः । वविश्वा विश्वानि वकृत्रिमाणि भुवनानि च वभीषा त्वत्तो भीत्या वरेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेपार्युधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जर्हैषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीमः । विवेप । आर्युधेभिः । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।

इन्द्रः । पुरः । जर्हैषाणः । वि । दूधोत् । वि । वज्रहस्तः । महिना । जघान् ॥ ४ ॥

वइन्द्रः वनर्याणि नरहितानि वविश्वा विश्वानि वअपांसि कर्माणि वविद्वान् जानन् वआर्युधेभिः आर्युधैः वभीमः भयंकरः सन् वएषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् वविवेष व्यासवान् । वपुरः च तेषां ववि वदूधोत् अकम्पयत् । अपि च वजर्हैषाणः हृष्यन् वमहिना महिम्ना युक्तः ववज्रहस्तः सन् तान् ववि वजघान ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुनो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्रदेवा अपि गुक्तं नः ॥ ५ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभिः ।

सः । शर्धत् । अर्यः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिश्रदेवाः । अपि । गुः । ऋतम् । नः ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वयातवः राक्षसाः वनः अस्मान् वन वजूजुवुः न हिंस्युः । जूजुवुरिति हिंसाक्रियः पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे वशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र ववन्दना वन्दनानि रक्षांसि ववेद्याभिः वेद्याभ्यः प्रजाभ्यो नोऽस्मान् वन जूजुवुः न पृथक्कुर्वन्तु । किंच वअर्यः स्वामी वसः इन्द्रः वविषुणस्य विषमस्य वजन्तोः प्राणिनः शासने वशर्धन् उत्सहेत । अथ च वशिश्रदेवाः । शिश्रेण दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्रदेवाः । अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । वनः अस्माकम् वऋतं यज्ञं सत्यं वा वमा वअपि वगुः मा अपिगमन् । तथा च यास्कः—' स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अब्रह्मचर्याः । शिश्रं श्रथतेः । अपि गुक्तं नः सत्यं वा यज्ञं वा ' (निरु. ४. १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध उमन्न ते विव्यद्महिमानं रजांसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भुः । अर्थ । उमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।

स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र त्वं वऋत्वा कर्मणा वउमन्न पृथिव्यां^१ वर्तमानान् जन्तून् वा वअभि वभूः अभ्यभूः । वअध अपि च वते तव वमहिमानं वरजांसि सर्वे^२ लोकाः^३ वन वविव्यक् । व्यचिर्व्याप्तिकर्मा ।

१. ख-न-भ-श-पृथिवीं पृथिव्याम् । २. ख-श-सर्वलोकाः; घ-लोकाः; झ-सर्वे लोके ।

न भ्याप्नुवन्नित्यर्थः । वस्त्रेण वह्नि आत्मीयेन च शवसा बलेन वृत्रं जघन्थ त्वमवधीः । शत्रुः
च युधा युद्धेन ते तव अन्तं हिंसां न विविदन् न लब्धवान् ॥

देवाश्रिते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विष्वेन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्यं । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

पूर्वे देवाश्रित असुरा अपि असुर्याय बलाय क्षत्राय । क्षदिहिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे
र्जुमित्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सहसि बलानि अनु ममिरे ॥ ‘हीने’ (पा. सू. १.४.८६)
इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—‘ अनु ते
योर्ब्रह्मती वीर्यं ममे ’ (ऋ. सं. १.५७.५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । इन्द्रः शत्रून् विषह्य
मघानि मंहनीयानि धनानि दयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च इन्द्रं वाजस्य अन्नस्य सातौ
शामार्थं जोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिशिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरैः ।

अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरैः ।

अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षतुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ईशानं त्वां कीरिः स्तोता । ‘कारुः कीरिः’ इति स्तोत्रनामसु पाठात् । वसिष्ठः
अवसे रक्षणाय जुहाव हि स्तौति हि ह्वयति वा । चित् इति पूरणः । अपि च हे शतमूते
बहुरक्षेत्रं अस्मे अस्माकं भूरैः प्रभूतस्य सौभगस्य धनस्य अवः रक्षां बभूथ बभूविथ ।
अभिक्षतुः अभिहिंसकस्य त्वावतः स्वस्वदशस्य वरूता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वहं स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।

वन्वन्तु स्म तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वहं । स्याम । नमःऽवधासः । महिना । तरुत्र ।

वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । सम्ऽईके । अभिऽइतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव नमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं विश्वह सर्वदा
सखायः स्याम भवेम । महिना महिन्ना तरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र ते तव अवसा रक्षणेन
समीके संग्रामे अर्यः अभीतिम् अभिगमनं वनुषां हिंसकानां शवांसि बलानि च वन्वन्तु
स्तोतारो हिंसन्तु ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।

वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

सः । नः । इन्द्र । त्वऽयतायै । इषे । धाः । त्मना । च । ये । मघऽवानः । जुनन्ति ।

वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

इयमृग्याख्यातचरा ॥ ४ ॥

‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा’ इति नवचं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—‘पिब नव वैराजमृतेऽन्याम्’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरारे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे ‘पिबा सोममिन्द्र’ इति पद् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘वैराजं चेतृष्टं पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पद् स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्याः पङ्क्तयः । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति पद्’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्री-स्तुचान् कृत्वैकैकस्तृचः शंसनीयः । तत्र ‘न ते गिरः’ इत्याद्याश्रतस्त्र ऋचः । सूत्रितं च—‘न ते गिरो अपि मृत्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्चाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्च । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुऽभ्याम् । सुऽयतः । न । अर्वा ॥ १ ॥

हे इन्द्र सोमं पिब । स सोमः त्वा त्वां मन्दतु मादयतु । हे हर्यश्च ते त्वदर्थं सोतुः अभिपवकर्तुः बाहुभ्याम् अर्वा न रश्मिभ्यामश्च इव सुयतः सुधु परिगृहीतः अद्रिः प्रावा यं सोमं सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्च । हंसि ।

सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे हर्यश्च ते तव यज्यः अनुगुणः चारुः समीचीनः मदः मदकरः सोमः अस्ति विद्यते येन च पीतेन सोमेन वृत्राणि हंसि हे प्रभूवसो प्रभूतधन इन्द्र त्वां वसः सोमः ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चेति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोधं । सु । मे । म॒घ॒ऽव॒न् । वाचं॑म् । आ । इ॒मा॒म् । या॒म् । ते॒ । वसि॑ष्ठः । अर्च॑ति । प्र॒ऽश॑स्तिम् ।
इ॒मा । ब्र॒ह्म । स॒ध॒ऽमा॒दे॑ । जु॒ष॒स्व ॥ ३ ॥

हे ऽमघवन् धनवञ्चिन्द्र ऽते तव ऽप्रशस्तिं स्तुतिरूपां ऽयां ऽवाचं ऽवसिष्ठः ऽअर्चति वदति
ताम् ऽइमां ऽमे वसिष्ठस्य संबन्धिनीं वाचं ऽसु ऽआ ऽवोध सुष्ठु अभिबुध्यस्व । किञ्च ऽइमा इमानि
ऽब्रह्म ब्रह्माणि ऽसधमादे यज्ञे ऽजुषस्व सेवस्व ॥

श्रु॒धी ह॒वं वि॒पि॒पा॒न॒स्या॒द्रे॒र्बो॒धा॒ वि॒प्र॒स्या॒र्च॑तो म॒नी॒षाम् ।

कृ॒ष्वा दु॒वां॒स्य॒न्त॒मा॒ स॒चे॒मा ॥ ४ ॥

श्रु॒धि । ह॒वम् । वि॒ऽपि॒पा॒न॒स्य॑ । अ॒द्रेः । बो॒धं । वि॒प्र॒स्य॑ । अर्च॑तः । म॒नी॒षाम् ।
कृ॒ष्व । दु॒वां॒सि॑ । अ॒न्त॒मा । स॒र्वा । इ॒मा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽविपिपानस्य विपितवतो विपिबतो वा मम ऽअद्रेः ग्रावणः ऽहवम् आह्वानं ऽश्रुधि
शृणु । तथा च निगमान्तरं—‘ ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः ’ (ऋ. सं. १०. ९४. १) इति ।
ऽविप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य ऽअर्चतः स्तुतवतः ऽमनीषां स्तुतिं ऽवोध बुध्यस्व च । ऽइमा इमानि
क्रियमाणानि ऽदुवांसि परिचरणानि ऽअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ऽसत्वा सह सहायभूतः
सन् वा ऽकृष्व कुरु च ॥

न ते॒ गि॒रो अ॒पि मृ॒ष्ये तुर॑स्य॒ न सु॒ष्टु॒ति॒म॒सु॒र्य॑स्य वि॒द्वान् ।

सदा॑ ते॒ नाम॑ स्व॒यशो॑ वि॒वकि॑म ॥ ५ ॥

न । ते॒ । गि॒रः । अ॒पि । मृ॒ष्ये । तुर॑स्य॒ । न । सु॒ऽस्तु॒ति॒म् । अ॒सु॒र्य॑स्य॒ । वि॒द्वान् ।
सदा॑ । ते॒ । नाम॑ । स्व॒ऽय॒शः । वि॒व॒कि॒म् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽतुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ऽते तव ऽगिरः स्तुतीः ऽअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी ।
स्वदीयमसुर्यं बलं ऽविद्वान् जानन्नहं ऽन ऽअपि ऽमृष्ये । मृषिर्मारजनकर्मा । न मार्जयामि । न परि-
त्यजामीत्यर्थः । ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं च ऽन अपि मृष्ये । मृषेर्मारजनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते ।
तद्यथा—‘ मा नो अग्ने सरुया पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठाः ’ (ऋ. सं. १. ७१. १०) इति । किंतु ऽस्वयशः
असाधारण्यशः ऽते तव ऽनाम स्तोत्रं सदैव ऽविवकिम ब्रवीमि ॥ ५ ॥

भूरि॑ हि ते॒ सर्व॑ना॒ मानु॑षेषु॒ भूरि॑ म॒नी॒षी ह॒वते॑ त्वा॒मि॒त् ।

मा॒रे अ॒स्मन्म॑घव॒ञ्ज्यो॒क्कः ॥ ६ ॥

भूरि॑ । हि । ते॒ । सर्व॑ना॒ । मानु॑षेषु॒ । भूरि॑ । म॒नी॒षी । ह॒व॒ते॒ । त्वा॒म् । इ॒त् ।
मा । आ॒रे । अ॒स्मत् । म॒घ॒ऽव॒न् । ज्यो॒क् । क॒रि॒ति॑ कः ॥ ६ ॥

हे ऽमघवन् ऽते तव ऽसवना सवनानि सोमाभिषवणानि ऽभूरि भूरीणि ऽमानुषेषु अस्मासु
वर्तन्त इति शेषः । ऽमनीषी स्तोता ऽत्वामित् त्वामेव ऽभूरि ऽहवते नितरां ह्वयति स्तौति । अतः
ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽआरे दूरे ऽज्योक् चिरकालं ऽमा ऽकः आत्मानं मा कार्षीः । क्षिप्रमात्मानम-
स्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृऽभिः । हव्यः । विश्वधा । असि ॥ ७ ॥

हे वश्र वतुभ्येत् तुभ्यमेव इहमा इमानि विश्वा विश्वानि वसवना सोमाभिषवणानि मया
क्रियन्त इति शेषः । वतुभ्यं त्वदर्थमेव वर्धना वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि ।
वत्वम् एव नृभिः यज्ञानां नेतृभिः विश्वधा सर्वप्रकारैः हव्यः ह्यातव्यः स्तुत्यो वा असि ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दुस्मोर्दक्षुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दुस्म । उत् । अक्षुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

हे वदस्म दर्शनीय मन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानम् । नू चिदिति प्रति-
षेधार्थः । नु क्षिप्रं नू चित् उदश्नुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे उप उदूर्णे ते तव
वराधः धनं न उदश्नुवन्ति ॥

ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।
अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्वं । ऋषयः । ये । च । नूत्नाः । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्राः ।
अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

ये वच पूर्वं प्राक्तनाः ऋषयः ये वच नूत्नाः नूतनाः विप्राः मेधाविन ऋषयः
ब्रह्माणि स्तोत्राणि जनयन्त अजनयन्त तेष्विव अस्मे अस्मास्वपि हे इन्द्र ते तव सख्या
सख्यानि शिवानि भद्राणि सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

‘उदु ब्रह्माणि’ इति षड्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— ‘उदु
पद्’ इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यु-
जीपी वज्री वृषभस्तुराषालिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिन-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरहःशस्यसंज्ञकं सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावह-
रहःशस्ये’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि
निष्केवल्य एतस्सूक्तम् । सूत्रितं च— ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि’
(ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्ये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानौपश्रोता म ईर्वतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । सुऽमर्ये । महय । वसिष्ठ ।

आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततानं । उपऽश्रोता । मे । ईर्वतः । वचांसि ॥ १ ॥

वश्रवस्या अन्नेच्छया वब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीषि च इन्द्रार्थम् वउत् वपेरत^१ सर्वं ऋषय इति शेषः । वउ इति पूरणः । हे वसिष्ठ त्वमपि वसमर्थे यज्ञे वइन्द्रं वमहय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च वयः इन्द्रः वविश्वानि भुवनानि वशवसा बलेन वआ वततान सः^२ वैवतः उपगमनवतः वभे मम ववचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि वउपश्रोता भवतु ॥

अयामि घोषं इन्द्र देवजाभिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकिते जनैषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजामिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विऽवाचि ।

नहि । स्वम् । आर्युः । चिकिते । जनैषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥२॥

वयत् यदा वशुरुधः । शुचं रुधन्तीति शुरुध ओषध्यः । वइरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे वइन्द्र त्वदर्थं वविवाचि स्तोत्रि वदेवजामिः देवानां बन्धुः वघोषः । स्तुतिरूपः शब्दो घोषः । वअयामि अकारि । अपि च वजनेषु मध्ये केनापि वस्वमार्युः स्वजीवितं^३ नहि वचिकिते न ज्ञायते । यैः वआयुः क्षीयते वतानीत् तानि सर्वाण्येव वअंहांसि पापानि वअस्मान् वअति वपर्षि अतिपारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥३॥

वगवेषणं गवां प्रापकमिन्द्रस्य वरथं वहरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्यां वयुजे स्तोत्रैरहं युनजिमि । वब्रह्माणि स्तोत्राणि वजुजुषाणं परिवारैः सेव्यमानमिन्द्रम्^४ वउप वअस्थुः उपातिष्ठन्त । वस्यः सोऽय-मिन्द्रः वमहित्वा महत्वेन वरोदसी द्यावापृथिव्यौ ववि वबाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च वइन्द्रः ववृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि^५ वजघन्वान् हतवान् ॥

आर्षश्चित्पिप्युः स्तर्यो^३ न गावो नक्षत्रं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आर्षः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षत्रम् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥४॥

हे वइन्द्र स्वप्नसादात् वआपश्चित् आपः वस्तर्यो वन वगावः स्तर्यो वशा गाव इव वपिप्युः वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । वते तव वजरितारः स्तोत्रारश्च वऋतम् उदकं वनक्षत्रं व्याप्नुवन् । अपि च त्वं वनः अस्मान् वनियुतः ववायुर्न वायुरिव वअच्छ वयाहि अभियाहि । वत्वं वहि वधीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा ववाजान् अन्नानि ववि वदयसे स्तोत्रभ्यः प्रयच्छसि ॥

१. ज्ञ-ऐरत प्रेरितवन्तः । २. त-व्याप्तवान् । ३. त-न-भ-श-स्वं जीवितम् । ४. ख-भ-सेव्यमिन्द्रम् । ५. ख-अप्रतिद्वन्द्वानो; झ-प्रतिद्वन्द्वानि; न-भ-इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽरार्धसम् । जरित्रे ।

एकः । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १त्वा त्वां १ते एते १मदाः मदकराः सोमाः १मादयन्तु । अपि च १जरित्रे स्तोत्रे १शुष्मिणं बलवन्तं १तुविरार्धसं बहुधनं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । हे १शूर त्वं १देवत्रा देवेषु १एकः एव १मर्तान् मनुष्यान् १दयसे १हि । दयतिरनुकम्पार्थः । १अस्मिन् १सर्वने यज्ञे १मादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्युक्तैः ।

स नः स्तुतो वीरवद्भ्रातु गोमधूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अक्तैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । ध्रातु । गोऽमत् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

१वसिष्ठासः वसिष्ठाः १वज्रबाहुं वज्रकल्पबाहुं १वृषणं कामानां वर्षितारम् १इन्द्रम् १एवेत् उक्तेन प्रकारेणैव १अक्तैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः १अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । १स्तुतः १सः इन्द्रः १नः अस्मभ्यं १वीरवत् पुत्रादियुक्तं १गोमत् गोयुक्तं^१ च धनं १धातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

‘ योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि ’ इति षडृचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ योनिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतस्युक्तम् । सूत्रितं च—‘ योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारीत्येतस्य चतस्रः शास्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्तमया परिदधाति ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सद्ने । अकारि । तम् । आ । नृऽभिः । पुरुऽहूत । प्र । याहि ।

असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १सद्ने सदनार्थं १योनिः स्थानम् १अकारि । हे १पुरुहूत १नृभिः मरुक्तिः सार्धं १तं योनिम् १आ १प्र १याहि । १नः अस्माकं १यथा १अविता रक्षिता १असः भवसि नोऽस्माकं १वृधे वर्धनाय १च असः । तथा च १वसूनि १ददः अस्मभ्यं देहि । १सोमैः अस्मदीयैः १ममदः मादयस्व १च ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हीः सुतः सोमः परिषिक्त्वा मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विऽबर्होः । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।
विसृष्टधेना । भरते । सुऽवृक्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे इन्द्र इन्द्रबर्होः । पृथयर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयोः स्थानयोः^१ परिवृढस्य षते तव मनः
गृभीतम् अस्माभिः परिगृहीतम् । सोमः च सुतः अभिपुतः । मधूनि च परिषिक्ता पात्रेषु
परिषिक्तानि । विसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा सुवृक्तिः सुसमाप्तिः इयं
मनीषा स्तुतिः इन्द्रं जोहुवती भृशमाह्वयन्ती भरते संभ्रियते च ॥

आ नो दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

वहन्तु त्वा हरयो मद्यञ्चमाङ्गुषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हिः । सोमपेयाय । याहि ।
वहन्तु । त्वा । हरयः । मद्यञ्चम् । आङ्गुषम् । अच्छ । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे ऋजीषिन् इन्द्र नः अस्माकम् इदं बर्हिः इमं यज्ञं सोमपेयाय दिवः स्वर्गात् आ
याहि आगच्छ । पृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । आ
याहि । अपि च तवसं प्रवृद्धं बलवन्तं वा मद्यञ्चं मदभिमुखं त्वा त्वाम् आङ्गुषं स्तोत्रम्
अच्छ अभि मदाय मदार्थं हरयः अश्वाः वहन्तु ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो हर्यश्च याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रास्मे दधदृषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिभिः । सजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्च । याहि ।
वरीवृजत् । स्थविरेभिः । सुशिप्रा । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्च सुशिप्रा शोभनहनो इन्द्र विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः
सजोषाः संगतः स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंसम् अस्मे अस्मभ्यं वृषणं
कामानां वर्षितारं शुष्मं बलवन्तं पुत्रं दधत् प्रयच्छन्^२ ब्रह्म स्तोत्रं जुषाणः सेवमानः नः
अस्मान् आ याहि ॥

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीव्वात्यो न वाजयन्धायि ।

इन्द्र त्वायमर्क ईद्रे वसूनां दिवीव द्यामधि नः श्रोमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽइव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि ।
इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईद्रे । वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि । नः । श्रोमतम् । धाः ॥ ५ ॥

महे महते उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा वाहे विश्वस्य वोद्रे इन्द्राय धुरीव रथस्य
अत्यो न अश्च इव वाजयन् बलं कुर्वन् एष स्तोमः अधायि व्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः ।
हे इन्द्र त्वं याम् अयमर्कः स्तोता वसूनां वसूनि धनानि ईद्रे याचते स त्वं नः अस्मासु धां
दिवीव श्रोमतं श्रवणीयमक्षं पुत्रं वा अधि धाः अधिधेहि ॥

१. श-स्थानयोः । तथा च निरुक्तं- 'परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च' (निर. ६. १७) ।

२. श-प्रयच्छंस्त्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूधिं प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूधिं । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम् ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे १ इन्द्र १ नः अस्मान् १ एव एवं १ वार्यस्य । नृतीयार्थे षष्ठी । वरणीयेन धनेन १ पूधिं पूर्य । १ ते तव १ महीं महतीं १ सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं १ वैविदाम भृशं लभेमहि । १ मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यो-ऽस्मभ्यं १ सुवीरां शोभनपुत्रादियुताम् १ इषम् अन्नं १ पिन्व प्रयच्छेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

‘ आ ते मह इन्द्र ’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ ते ’ इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्कैवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रितं च—‘ आ ते मह इन्द्रोत्युमेति पञ्च सूक्तानि ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्य्ग्वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । समऽअरन्त । सेनाः ।

पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वोः । मा । ते । मनः । विष्वद्य्क् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे १ उग्र उदूर्ण ओजस्विन् १ इन्द्र १ यत् यदा १ समन्यवः । समो मन्युरभिमानो यासां ताः समन्यवः । १ सेनाः १ समरन्त युध्यन्ते संगच्छन्ते १ वा तदा १ नर्यस्य नरहितस्य १ महः महतः १ ते तव १ बाह्वोः स्थिता १ दिद्युत् आयुधम् । ‘ दिद्युत् हेतिः ’ इति वज्रनामसु पाठात् । १ ऊती ऊर्यै अस्मद्रक्षायै १ आ १ पताति आपततु । तव १ विष्वद्यक् विष्वग्वान् १ मनः च १ मा १ वि १ चारीत् अस्मास्वेव स्थिरं भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्रथिह्यमित्रानभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।

आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्रथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । नः । मर्तासः । अमन्ति ।

आरे । तम् । शंसम् । कृणुहि । निनित्सोः । आ । नः । भर । समऽभरणम् । वसूनाम् ॥ २ ॥

हे १ इन्द्र १ दुर्गे युद्धे १ ये १ मर्तासः मर्ताः १ अभि अभिमुखाः सन्तः १ नः अस्मान् १ अमन्ति अभिभवन्ति तान् १ अमित्रान् शत्रून् १ नि १ श्रथिहि निजहि । अपि च १ निनित्सोः अस्मान्निन्दतु-मिच्छतो नरस्य १ तं १ शंसम् आशंसनम् १ आरे दूरे १ कृणुहि कुरु । अपि च १ नः अस्मभ्यं १ वसूनां धनानां १ संभरणं समूहम् १ आ १ भर आहर ॥

शतं ते शिप्रिभूतयः सुदासै सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि वर्ध्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुडासे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुषः । मर्थ्यस्य । अस्मे इति । युन्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे ऽशिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽशतं बद्धयः ऽऊतयः रक्षाः ऽसुडासे शोभनदानाय
मङ्गं सन्तु । ऽसहस्रं ऽशंसाः शंसनीयाः कामाश्च सन्तु । ऽउत अपि च ऽरातिः धनम् ऽअस्तु ।
ऽवनुषः हिंसकस्य ऽमर्थ्यस्य ऽवधः हिंसासाधनमायुधं च ऽजहि । अपि च ऽअस्मे ऽअधि अस्मासु
ऽयुन्नं दीप्तिमवन्नं यशो वा ऽरत्नं ऽच ऽधेहि । तथा च यास्कः—‘ युन्नं द्योततेयशो वाङ्गं वा । अस्मे
युन्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु युन्नं च रत्नं च धेहि ’ (निरु. ५. ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातौ ।

विश्वी । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्धीः ॥४॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वावतः स्वत्सदृशस्य ऽक्रत्वे कर्मणे ऽअस्मि भवामि ऽहि । हे ऽशूर ऽअवितुः
विश्वस्य रक्षितुः ऽत्वावतः स्वत्सदृशस्य ऽरातौ दाने चास्मीति शेषः । हे ऽतविषीवः बलवन् ऽउग्र
ओजस्विन्निन्द्र^१ ऽविश्वेत् विश्वान्येव ऽअहानि ऽओकः अस्माकं स्थानं ऽकृणुष्व कुरु । हे ऽहरिवः
हरिवन् ऽन ऽमर्धीः अस्मान्न हिंस्याः ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूतमियाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजूतम् । इयाः ।

सत्रा । कृधि । सुहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥ ५ ॥

ऽएते ऽवयं वसिष्ठाः ऽहर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय ऽशूषं सुखकरं स्तोत्रं ऽकुत्साः कुर्वाणाः ।
करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः । ऽइन्द्रे ऽदेवजूतं देवैः प्रेरितं ऽसहः बलम् ऽइयाः याचमानाः ऽतरुत्राः
दुर्गाणि तीर्णाः सन्तः ऽवाजं बलं ऽसनुयाम लभेमहि । अपि च हे ऽशूर ऽवृत्रा वृत्राणि शत्रून्
ऽसुहना हन्तुं सुशकानि ऽसत्रा सर्वदा ऽकृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूधि प्र ते महीं सुमतिं वैविदाम ।

इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूधि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वैविदाम ।

इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ ९ ॥

‘ न सोम इन्द्रम् ’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं श्रेष्ठभूमैन्द्रम् । तथा चानुकम्प्यते—
‘ न सोमः पञ्च ’ इति । महाव्रत उक्तो विनियोगः ॥

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।

तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषभृवन्नवीयः शृणुवद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अब्रह्माणः । मघवानम् । सुतासः ।

तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवत् । नवीयः । शृणुवत् । यथा । नः ॥ १ ॥

वमघवानं धनवन्तम् वइन्द्रम् वअसुतः नाभिषुतः वसोमः वन वममाद न तर्पयति । वसुतासः अभिषुता अपि सोमाः वअब्रह्माणः स्तोत्रहीनाः वन ममदुः । ममाद् इत्येतदास्थानं बहुवचनान्ततथा विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः स्तुता एव सोमा ह्वयन्ते । अपि च वनः अस्मदीयं यत् वउक्थम् इन्द्रः वजुजोषत् सेवेत वयथा च वनृवत् राजेवादरेण वशृणवत् शृणुयात् तथा वनवीयः नवतरम्^१ उक्थं शस्त्रं वतस्मै इन्द्राय वजनये । पठामीत्यर्थः ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।

यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीथेऽनीथे । मघवानम् । सुतासः ॥

यत् । ईम् । सबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

वयत् यस्मात् वउक्थेउक्थे शस्त्रेऽशस्त्रे क्रियमाणे वसोमः वमघवानम् वइन्द्रं वममाद मादयति वनीथेनीथे स्तोत्रेऽस्तोत्रे क्रियमाणे वसुतासः अभिषुताः सोमाः मादयन्ति तस्मात् वईम् एनमिन्द्रं वसबाधः परस्परं मिलिताः वसमानदक्षाः समानोऽसाहा कृत्विजः वपुत्राः वपितरं वन पितरमिव वअवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा वहवन्ते । शस्त्रैः स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृणवत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।

जनीऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

ववेधसः स्तोत्राणां विधातारः वसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु यानि कर्माणि वब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्रः पूर्वस्मिन् काले वचकार । वनूनं संप्रत्यपि वअन्या अन्यानि कर्माणि वकृणवत् कुर्यात् । अपि च सः वइन्द्रः वसर्वाः वपुरः शत्रुनगरीः वसमानः समवृत्तिः वएकः^१ असहायः^२ वपतिः वजनीरिव जाया इव वसु वनि वमामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता त्रिणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर उतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्वत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विऽभक्ता । तरणिः । मघानाम् ।
मिथःऽतुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वाः । अस्मे इति । भद्राणि । सश्रत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

वयस्य इन्द्रस्य वमिथः परस्परं वतुरः बाधमानाः संश्लिष्टा वा वपूर्वाः पूर्वो बह्वयः वऊतयः
रक्षाः सन्ति वतम् एव एवमुक्तगुणम् वाहुः पूर्वं ऋषयः । वउत अपि चाद्यापि सः वइन्द्रः वमघानां
मंहनीयानां धनानां वविभक्ता दाता इति वतरणिः आपदस्तारयितेति वशृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादान्
वअस्मे अस्मान् वप्रियाणि वभद्राणि कल्याणानि वसश्रत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।

सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

वसिष्ठः वनृन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । वऊतये रक्षायै वकृष्टीनां प्रजानां ववृषभं कामानां
वर्षितारम् वइन्द्रम् एव एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वगृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वनः
अस्मभ्यं सहस्रिणः सहस्रसंख्याकान् ववाजान् अन्नानि वउप वमाहि । प्रयच्छेऽय्यर्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘ इन्द्रं नरः ’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैभूमैन्द्रम् । ‘ इन्द्रं नरः ’ इत्यनुक्रान्तम् ।
महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्तं तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानु-
वाक्याः । सूत्रितं च—‘ इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्युरुं^१ नो लोकमनु नेषि विद्वान् ’ (आश्व.
श्री. ३. ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यो युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृषाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्योः । युनजते । धियः । ताः ।

शूरः । नृऽसाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । नः ॥ १ ॥

वयत् यदा वपार्योः युद्धभरणनिमित्ताः वताः प्रसिद्धाः वधियः कर्माणि वयुनजते प्रयुज्यन्ते
तदा^२ वनरः नेतारः यम् वइन्द्रं वनेमधिता नेमधितौ संग्रामे वहवन्ते^३ ह्ययन्ति सः वत्वं वशूरः
वनृषाता नृणां संभक्ता च वशवसः बलस्य बलं वचकानः कामयमानश्च सन् वगोमति^३ वव्रजे गोष्ठे
गोसमूहे वनः अस्मान् वआ वभज प्रापय^३ ॥

१. ज्ञ-इति तिस्र उरुम् । २. ख-क्ष-न-भ-श-‘ तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते; त-य-नेमधिता
नेमधितौ संग्रामे नरः कर्मणां नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थः । यमिन्द्रं हवन्ते । ३. ख-क्ष-भ-श-
‘ गोमति...प्रापय ’ नास्ति; घ- नः अस्माकं गोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज संरक्ष; ज्ञ-गोमति
गावः सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय; त-य-गोमति गावः
सन्त्यस्मिन्निति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय; य-गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थः ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिभ्यः । पुरुहूत । नृभ्यः ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघवन् । विचेताः । अप । वृधि । परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र ते तव ययः शुष्मः बलम् अस्ति तं शुष्मं सखिभ्यः
स्तोतृभ्यः नृभ्यः शिक्ष देहि । अपि च हे मघवन् हि यस्मात् दृळ्हा दृढानि । पुरां द्वाराणि
बिभेद्येति शेषः । तस्मात् सः त्वं विचेताः विविक्तप्रज्ञः सन् परिवृतं तिरोहितं राधः धनम्
अप वृधि अस्मभ्यमपवृणु । न इति संप्रत्यर्थे ॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विष्टुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राघ उपस्तुतश्चिदुर्वाक् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विष्टुरूपम् । यत् । अस्ति ।
ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । उर्वाक् ॥ ३ ॥

सः^२ इन्द्रः जगतः जङ्गमस्य पश्चादर्थतः राजा ईश्वरो भवति चर्षणीनां मनुष्याणां च
राजा भवति अधि क्षमि क्षमायां विष्टुरूपं नानारूपं यत् धनम् अस्ति तस्यापि राजा भवति
ततः दाशुषे यजमानाय वसूनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभिः उपस्तुतः एव सन्
राधः धनम् अर्वाक् अस्मदभिमुखं चोदत् प्रेरयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नू । चित् । नः । इन्द्रः । मघवा । सहृती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृभ्यः । अभिवीता । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

मघवा धनवान् दानः ददानः सः इन्द्रः नः अस्माकं सहृती सहृत्या मरुद्भिः सहाह्वानेन
वाजम् अन्नं नः अस्मभ्यं ऊती ऊत्यै रक्षायै नू चित् क्षिप्रमेव नि यमते प्रयच्छतु । यस्य
इन्द्रस्य अनूना संपूर्णा अभिवीता अभिप्राप्ता दक्षिणा दानं सखिभ्यः स्तोतृभ्यः नृभ्यः वामं
वननीयं धनं पीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदश्चावद्वथ्वद्वयन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नू । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम् । मघाय ।
गोमत् । अश्ववत् । रथवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वृद्धं वनः अस्मभ्यं वराये धनप्राप्तये वज्र क्षिप्रं ववरिवः धनम् । 'वेदो वरिवः' इति धननामसु पाठात् । एवं वृद्धिं देहि । वयं वते तव वमनः वमघाय मंहनीयाय स्तुष्या वआ ववृष्याम आवर्तयाम । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

'ब्रह्मा ण इन्द्र' इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'ब्रह्मा णः' इत्यनुकान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमध्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेऽहनि प्रउगशास्त्र आद्यस्तुच ऐन्द्रः (आश्व. श्रौ. ८. १०) ॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।

विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।

विश्वे । चित् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम् । इन्व ॥ १ ॥

हे वृद्धं त्वं विद्वान् जानन् वनः अस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । वते तव हरयः अश्वाश्च अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र वत्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ताः मनुष्याः चित् हि यद्यपि विहवन्त पृथग्हवन्ते तथापि अस्माकमित् अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

हवं त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पासिं शवसिन्ऋषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अर्षाब्हः ॥ २ ॥

हवंम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनद् । ब्रह्म । यत् । पासिं । शवसिन् । ऋषीणाम् ।

आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अर्षाब्हः ॥ २ ॥

हे शवसिन् बलवन् वृद्धं यत् यदा ऋषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानम्^१ । तदा वते तव महिमा हवं हवः स्तोता तं व्यानद् व्याप्नोतु^२ । हे उग्र ओजस्विन्द्र यत् यदा हस्ते पाणौ वज्रम् आ दधिषे धारयसि तदा क्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अर्षाब्हः शत्रुभिरनभिभूतः जनिष्ठाः अजनिष्ठाः अभवः ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यन्नृन्न रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽतूतुजि चित्तूतुजिरिश्रत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नृन् । न । रोदसी । इति । निनेथ ।

महे । क्षत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्रत् ॥ ३ ॥

हे वृद्धं यत् यस्वं वतव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् शृशं स्तुवतः वनृन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ सं जनिनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः^३ । स त्वं महे महते वक्षत्राय धनाय । 'रथिः क्षत्रम्' इति धननामसु पाठात् । शश्वसे बलाय च ।

१. ख-न-भ-प्रदानम् । २. ख-व्याप्नोति । ३. ख-स-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः; श-प्रति-ष्ठापयन्तीत्यर्थः ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बलं च दातुमित्यर्थः । √जज्ञे जज्ञिषे । √हि इति हेत्वर्थे । यत् एवमतः कारणात्
 √अतुतुजिम् अदातारमयजमानं √तुतुजिः दाता यजमानः √अशिभत् । श्रयतिर्हिंसाकर्मा । तस्मा-
 ल्लुडर्थे लुङ् । हिनस्ति । √चित् इत्येवकारार्थे ॥

एभिर्नि इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभिः । नः । इन्द्र । अहऽभिः । दशस्य । दुःऽमित्रासः । हि । क्षितयः । पवन्ते ।

प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अव । द्विता । वरुणः । मायी । नः । सात् ॥ ४ ॥

हे √इन्द्र √दुर्मित्रासः दुष्टमित्रभूता^१ बाधकाः √क्षितयः जनाः √पवन्ते अभिगच्छन्ति । पवति-
 र्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य √नः अस्मभ्यम् √एभिः सार्विकैः √अहभिः अहोभिः √दशस्य देहि ।
 किञ्च √अनेनाः एनसां निहन्ता √मायी प्रज्ञावान् √वरुणः √यत् √अनृतं √नः अस्मासु √प्रति
 √चष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वस्प्रसादात् √द्विता द्विधा √अव √सात् अवस्यतु विमोचयतु ।
 तथा च यास्कः—‘स्यतिरूपसृष्टो विमोचने’ (निरु. १. १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दत्तः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेर्म् । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

√यत् य इन्द्रः √महः महतः √राधसः संराधकस्य √रायः धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संरा-
 धकं महद्धनं √नः अस्मभ्यं √ददत् प्रायच्छत् √यः चेन्द्रः √अर्चतः स्तुवतः √ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म
 स्तोत्रम् √अविष्टः अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् √एनं √मघवानं धनवन्तम् √इन्द्रं √वोचे-
 मेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

‘अयं सोम इन्द्र’ इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अयं सोमः’
 इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि ‘अयं सोम इन्द्र’ इति प्रउगशास्त्रे ऐन्द्रस्तृचः । सूत्रितं
 च—‘अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र ब्रह्माणः’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति । षोडशिशक्ने
 ‘ब्रह्मन्वीर’ इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रितं च—‘ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुपाण इति त्रिष्टुप्’ (आश्व. श्रौ.
 ६. २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः ।

पिबा त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददौ मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । तत्ऽओकाः ।

पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः । ददः । मघानि । मघऽवन् । इयानः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तुभ्यं ^३त्वदर्थम् ^४अयम् एषः ^५सोमः ^६सुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे ^७हरिवः ^८हरिव-
ञ्चिन्द्र ^९तदोकाः । सवनीयो^{१०} यस्यास्तौ तदोकाः । ^{११}तु क्षिप्रम् ^{१२}आ ^{१३}प्र ^{१४}याहि । ^{१५}सुषुप्तस्य सम्य-
गभिषुतस्य ^{१६}चारोः शोभनस्य ^{१७}अस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुतं शोभनमित्यर्थः ।
^{१८}तु क्षिप्रं ^{१९}पिब च । अपि च हे ^{२०}मघवन् ^{२१}इह्यानः उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्वं ^{२२}मघानि
घनानि ^{२३}ददः अस्मभ्यं देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृति जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूयम् ।

अस्मिन्नु पु सर्वने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणवः । इमा । नः ॥ २ ॥

हे ^१ब्रह्मन् परिवृढ ^२वीर इन्द्र ^३ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं स्तोत्रं ^४जुषाणः सेवमानः ^५अर्वाचीनः
अस्मदभिमुखः सन् ^६हरिभिः अश्वैः ^७तूयं क्षिप्रं ^८याहि । ^९अस्मिन्नु अस्मिन्नेव ^{१०}सवने यज्ञे ^{११}सु सुष्टु
^{१२}मादयस्व च । ^{१३}नः अस्मदीयानि ^{१४}इमा इमानि ^{१५}ब्रह्माणि स्तोत्राणि च ^{१६}उप ^{१७}शृणवः उपश्रणु ॥

का ते अस्त्यरकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्ऽकृतिः । सुऽउक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।

विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणवः । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३सूक्तैः अस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः ^४अरंकृतिः अलंकृतिः ^५का ^६अस्ति
कीदृशी भवति । हे ^७मघवन् ^८ते तव ^९कदा ^{१०}नूनं कदा खलु ^{११}दाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । ^{१२}त्वाया
त्वक्कामनयैव ^{१३}विश्वाः ^{१४}मतीः सर्वाः स्तुतीः ^{१५}आ ^{१६}ततने करोमि । ^{१७}अध अतः कारणात् हे ^{१८}इन्द्र
^{१९}मे मदीयानि ^{२०}इमा इमानि ^{२१}हवा हवानि स्तोत्राणि ^{२२}शृणवः श्रणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या इदासन्येषां पूर्वेषामशृणोः ऋषीणाम् ।

अघाहं त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणोः । ऋषीणाम् ।

अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । नः । इन्द्र । असि । प्रऽमतिः । पिताऽहं ॥ ४ ॥

^१उत अपि च । ^२घ इति पूरणः । हे ^३मघवन् ^४येषां ^५पूर्वेषाम् ^६ऋषीणां स्तुतीः ^७अशृणोः ^८ते
पूर्वे ऋषयः ^९पुरुष्याः ^{१०}इत् पुरुषैभ्यो हिता एव ^{११}आसन् । ^{१२}अध अतः ^{१३}अहं ^{१४}त्वा त्वां ^{१५}जोहवीमि
भृशं स्तौमि । अपि च हे ^{१६}इन्द्र ^{१७}त्वं ^{१८}नः अस्माकं ^{१९}पितेव जनक इव ^{२०}प्रमतिः बन्धुः ^{२१}असि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददन्नः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

१. ख-संवनायः; घ-अ-त३-न-श-सेवनीयः; झ-तत् स सेवनीयः; त१-२-तत्सेवनीयः; य-सवनी-
स्तदेव सः ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मधऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । युयम् । पात । स्वऽस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

‘आ नो देव’ इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘आ नो देव’
इत्यनुक्रान्तम् । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘आ नः’ इत्ययमैन्द्रस्तुचः । सूच्यते हि—‘आ नो देव
शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायः अस्य ।
महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।
महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवान् इन्द्र वनः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि ।
अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव । हे नृपते सुवज्र महे महते
नृम्णाय बलाय च भव । ‘बाधो नृम्णम्’ इति बलनामसु पाठात् । हे शूर महि महते क्षत्राय
शत्रूणां हिंसकाय । क्षदिहिंसाकर्मा । पौंस्याय वीर्याय च भव ॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विऽवाचि । तनूपु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।
त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्यं ह्यातव्यं त्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे
शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने । सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो
विवक्षितः । तस्य चिरकालं प्राप्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति । विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः
सेनाहोऽसि । अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु ॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।

न्यग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुऽदिना । विऽउच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपऽमम् । समत्ऽसु ।
नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुऽभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा च
समत्सु संप्राप्तेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् हुतोता
देवानामाह्वाना अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन्
यज्ञे नि पीदन् न्यसीदत् ॥

व्यं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभ्रुवो जरणामश्रवन्त ॥ ४ ॥

व्यम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतोः । मघानि ।

यच्छ । सूरिभ्यः । उपमम् । वरूथम् । सुऽआभ्रुवः । जरणाम् । अश्रवन्त ॥ ४ ॥

हे देव व शूर इन्द्र ते तव व्यं वसिष्ठाः स्वभूताः । ये जना मदीयपुत्रपौत्रादयः मघानि मंहनीयानि हवीषि व ददतः प्रयच्छन्तः वस्तवन्त स्तवन्ति ते अपि तव स्वभूताः । तेभ्य उभयेभ्यः व सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः व उपमं श्रेष्ठं व वरूथं गृहं व यच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे व स्वाभ्रुवः सुसमृद्धाः सन्तः व जरणं जराम् व अश्रवन्त प्राप्नुवन्तु ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानभेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।

यो अर्चेतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवातम् । एतम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।

यः । अर्चेतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

एषा सिद्धा ॥ ॥ १४ ॥

‘प्र व इन्द्राय’ इति द्वादशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘प्र वो द्वादश गायत्रं त्रिविराळन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशक्ने ‘प्र व इन्द्राय’ इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘प्र व इन्द्राय मादनं प्र कृतान्यृजीपिणः’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशक्ने ‘वयमिन्द्र व्वायवोऽभि’ इत्यनुरूपस्तृचः । तथा च सूत्रितं—‘वयमिन्द्र व्वायवोऽभि वार्त्रेहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशक्ने आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयः । तदर्थाः ‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्’ इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—‘प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराजः’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपात्रे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत । सखायः । सोमऽपात्रे ॥ १ ॥

हे वसखायः वः यूयं हर्यश्वाय वसोमपात्रे सोमानां पात्रे इन्द्राय वमदनं मदकरं स्तोत्रं वप्र गायत ॥

शंसेदुकथं सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः । चक्रुमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुऽदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा । नरः । चक्रुम । सत्यऽराधसे ॥ २ ॥

वउत अपि च हे स्तोतः वसुदानवे शोभनदानाय वसत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय वउकथं स्तोमं वयथा वनरः अन्धे स्तोतारः वद्युक्षं दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसन्ति तद्वत्त्वमपि वशंस उच्चारय । वइत् इति पूरणः । वयं च वचक्रुम स्तोत्रं करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । ' छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यच् ' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धि त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । णोनुमः । वृषन् ।

विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितः इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठास्वाम् अभि प्र णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तव्यो रन्धीरराग्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तव्ये । अर्थः । रन्धीः । अराग्णे ।

त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्थः स्वामी त्वं वक्तव्ये परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराग्णे अदात्रे नः अस्मान् मा रन्धीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवञ्चिते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्मासि । सऽप्रथः । पुरऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।

त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽस्मीत्यर्थः । सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ १५ ॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधाऽवरी । सहः ।

मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः बलं स्वधावरी अन्नवलयौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनु मन्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोको विस्वादे न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वां मरुत्वतीं परि भुवद्वाणीं सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सयावरी । नक्षमाणा । सह । द्युभिः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वत्सम् उक्तगुणविशिष्टं त्वा त्वां सयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थः । वद्युभिः तेजोभिः नक्षमाणा व्यामुवती मरुत्वती । मरुतः स्तोतारः । तद्वती ववाणी स्तुतिः परि भुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीयः । परिगृह्णात्वित्यर्थः ॥

ऊर्ध्वासुस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप ध्रुवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वासः । त्वा । अनु । इन्दवः । भुवन् । दस्मम् । उप । ध्रुवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र उप ध्रुवि शुलोकसमीपे स्थितं दस्मं दर्शनीयं त्वा त्वाम् अनु उद्दिश्य ऊर्ध्वासः ऊर्ध्वाः इन्द्रवः अस्मदीयाः सोमाः भुवन् भवन्ति । कृष्टयः प्रजाश्च ते सुभ्यं सं नमन्त । भुवि सोमास्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुतिः ॥

प्र वो महे महिष्टुधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । महिऽष्टुधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् । कृणुध्वम् ।

विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिऽप्राः ॥ १० ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वः यूयं महिष्टुधे महतां धनानां वर्षयित्रे महे महते इन्द्राय प्र भरध्वं सोमान् प्रणयत । प्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्टुतिं च प्र कृणुध्वं प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र चर्षणिप्राः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं पूर्वीः हविषां पूरयित्रीः विशाः प्रजाः प्र चर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिनै सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे । महिनै । सुवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्राः ।

तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

उरुव्यचसे पृथुव्यासये महिनै महते यस्मै इन्द्राय सुवृक्तिं स्तुतिं ब्रह्म अन्नं हविश्च विप्राः प्राज्ञाः जनयन्त जनयन्ति तस्य इन्द्रस्य व्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि धीराः प्राज्ञा देवा अपि न मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सुत्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । सुत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्वै ।

हरिऽअश्वाय । बर्हयु । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

१सत्रा १राजानं सर्वजगतं ईश्वरम् १अनुसमन्युम् । केनाप्यनुतोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः । तम् १एव १इन्द्रं १वाणीः स्तुतयः १सहध्वै स्तोतृणां शत्रून्भिमवितुं १दधिरे । अतो हेतोर्हे स्तोतः त्वमपि १हर्यंश्वाय इन्द्राय । हर्यंश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः । १आपीन् बन्धून् १सं १बर्हय उत्साह्य ॥ ॥ १६ ॥

‘मो षु त्वा’ इति सप्तविंशत्युचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘मो षु सप्ताधिका प्रागाथं तृतीया द्विपदा सौदासैरभौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरन्त्यं प्रगाथमालेभे सोऽर्धचं उक्तेऽद्वयत् । तं पुत्रोक्तं वसिष्ठः समापयतेति शाक्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्धमिति ताण्डकम्’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथस्यार्धस्य च वसिष्ठपुत्रः शक्तिर्वसिष्ठो वा । इन्द्रो देवता । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । तृतीया तु द्विपदा विराद् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हैतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तत्र द्विपदाम् ‘अभि त्वा शूर’ इत्येतं राथन्तरं प्रगाथं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं च वर्जयेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति राथन्तरं च प्रगाथमथ ह्रास्य नकिः सुदासो रथमित्येतं प्रगाथमुद्धृत्य’ त्वाभिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहनि च निष्केवल्ये ‘मो षु त्वा वाघतः’ इति प्रगाथः सद्विपदः । सूत्रितं च—‘मो षु त्वा वाघतश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्विपदाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुवतीये प्राकृतात् मरुवतीयात् प्रगाथादनन्तरं ‘नकिः सुदासः’ इति प्रगाथं शंसेत् । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः तृतीये षष्ठेऽहनि चायं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं—‘नकिः सुदासो रथमिति मरुवतीया ऊर्ध्वं नित्यात्’ इति । ‘एवं स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठयाभिप्लवयोरन्वहं पुनःपुनरावर्तयेयुः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘उदिश्वस्य रिच्यते’ इति प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्—‘उदिश्वस्य रिच्यते भूय इत्’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘कस्तमिन्द्र’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं सद्यो ह जातः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्यायं प्रगाथः । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्रितं च—‘कस्तमिन्द्र त्वावसुं कन्नव्यो अतसीनाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । ‘आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्रतोऽहरहःशस्यानीति होत्रकाः’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति । पृष्ठयषडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ‘यदिन्द्र यावतः’ इत्यनुरूपसृचः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘तरणिरित्सिपासति’ इति वैकल्पिकसृचः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्रसुं तरणिरित्सिपासति’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे ‘अभि त्वा शूर’ इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । आश्विनशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । तथैव सूत्रितं च—‘अभि त्वा शूर नोनुमो बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति । आश्विनशस्त्रे ‘इन्द्रं क्रतुं नः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘इन्द्रं क्रतुं न आ भराभि त्वा शूर नोनुमः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५)

१. ख-झ-त२-४-सर्वतः जगत ईश्वरं; न-म-म-श२-सर्वत जगत ईश्वरं; श१-जगत ईश्वरं ।

२. ख-झ-त३-४-म-‘प्रगाथ’.....इत्येतं नास्ति । ३. ख-झ-त३-४-न-म-श-प्रकृतात् ।

इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च — ' इन्द्रं क्रतुं न आ भरेन्द्रं ज्येष्ठं न आ भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मभि रीरमन् ।

आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गृहीह वा सन्नुपं श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वाघतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।

आरात्तात् । चित् । सधमादम् । नः । आ । गृहि । इह । वा । सन् । उप । श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्रं वत्वा त्वां वाघतश्चन यजमाना अपि^१ वअस्मत् अस्मत्तः वआरे वूरे वमो^२ वनि वरीरमन् नरे नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् वआरात्ताच्चित् वूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीयं वसधमादं यज्ञम् वआ वगृहि आगच्छ । वइह ववा अत्रापि वा वसन् विद्यमानः वउप वश्रुधि अस्मदीयं स्तोत्रमुपपश्यु ॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । मधौ । न । मक्षः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसूयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

हे इन्द्रं वते त्वदर्थं वसुते अभिषुते सोमे वब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतः वमधौ वन मधुनीव वमक्षः मक्षिकाः वसचा सह वआसते उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः । ववसूयवः धनकामाः वजरितारः स्तोतारः वकामम् इष्टम् वइन्द्रे वरथे वन वपादं रथे पादमिव वआ वदधुः समर्पयन्ति ॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायःस्कामः । वज्रहस्तम् । सुदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

वरायस्कामः धनकामोऽहं वसुदक्षिणं शोभनदानं ववज्रहस्तम् इन्द्रं वपुत्रो वन पुत्र इव वपितरं वहुवे ह्यामि ॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

तान् । आ । मदाय । वज्रहस्त । पीतये । हरिभ्याम् । याहि । ओकः । आ ॥ ४ ॥

हे ववज्रहस्त वदध्याशिरः दधिमिश्रणाः वइमे वसोमासः सोमाः वइन्द्राय तुभ्यं वसुन्विरे सुता बभूवुः । वतान् सोमान् वमदाय मदार्थं वपीतये पानाय वओकः यज्ञसदनम् वआ अभि वहरिभ्याम् अश्वभ्याम् वआ वयाहि आगच्छ ॥

१. ख-श-त-न-भ-श-अप्येनो; ज्ञ-अपि यतो । २. ख-भ-त-३-'मो' नास्ति; श-त-४-श-मा; न-जा । ३. ख-भ-त-३-'न' नास्ति ।

श्रवच्छुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिषद्विरः ।

सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मर्धिषत् । गिरः ।

सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥ ५ ॥

वश्रुत्कर्णः^१ याञ्जाश्रवणरूपकर्ण इन्द्रः वसूनां वसूनि ईयते याच्यते । वनः अस्मदीयाः वगिरः याञ्जावाक्यानि वश्रवत् श्रणोतु । वनू वचित् नैव मर्धिषत् हिनस्तु । अश्रवणेन याञ्जावाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः^२ सद्यश्चित् सद्य एव याञ्जानन्तरमेव सहस्राणि शतानि च ददत् प्रयच्छेत् । दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं वनकिः वआ वमिनत् न हिंस्यात् । कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।

यस्ते गभीरा सर्वनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृऽभिः ।

यः । ते । गभीरा । सर्वनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् वृते त्वदर्थं यः पुमान् वगभीरा गभीराणि वसवनानि सोमान् वसुनोति वआ वधावति वच त्वां स्तुतिभिरुपधावति च वस ववीरः वइन्द्रेण हेतुना वप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रतिगतोऽप्रतिष्ठादितो वा भवेत् । वनृभिः परिचारकैः वशूशुवे उपगम्यते च । श्रयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धेतः ।

वि त्वाहृतस्य वेदनं भजेमहा दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भवं । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । समऽअजासि । शर्धेतः ।

वि । त्वाऽहृतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दूऽनशः । भुर । गयम् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां हविष्मतां वरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म भव । वयत् यस्वं वशर्धेतः उत्सहमानाञ्छनून् वसमजासि संप्रेरयेः । अपि च त्वाहृतस्य त्वया हृतस्य शत्रोः वेदनं धनं वि भजेमहि विशेषेण लभेमहि । किञ्च दुर्नशाः नाशयितुमशक्यस्वं वगयं गृहं धनं वा वआ वभर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपान्ने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपान्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।

पचत । पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः वृत्रिणे वसोमपात्रे सोमस्य पात्रे इन्द्राय वसोमं वसुनोत अभिषुणुत ।
वअवसे इन्द्रं तर्पयितुं वपन्तीः पक्तध्यान् पुरोडाशादीन् वपचत च । वृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि
कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि वमयः सुखं वृणुध्वित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव वृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्नेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवै ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आऽतुजे ।

तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवै ॥ ९ ॥

हे मदीया जनाः वसोमिनः सोमवतो यागान् वमा स्नेधत मा हिंसिष्ट । वृक्षत यागादिकं
कर्तुमुत्सहध्वं च । वमहे महते वआतुजे । तुजिहिंसाकर्मा दानकर्मा वा । शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां
प्रदात्रे वेन्द्राय वराये धनलाभार्थं वृणुध्वं कर्माणि^१ कुरुत^२ च^३ । वतरणिरित् कर्मसु त्वरित एव वजयति
शत्रून् । वक्षेति गृहे निवसति च । वपुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति । वकवत्नवे कुत्सितक्रियायै ।
कवोपसृष्टयातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति । देवासः देवाः वन भवन्तीति शेषः ।
सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यासु न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति ब्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परिं । आसु । न । रीरमत् ।

इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोऽमति । ब्रजे ॥ १० ॥

वसुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य वरथं नकिः पर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति । वन वरीरमत्
न रमयति च । आत्मार्थं^१ न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः । अपि च यस्य इन्द्रः अविता रक्षिता यस्य
च मरुतः अविताः वसः गोमति गोधुक्ते वब्रजे गोष्ठे वगमत् गच्छेत् ॥ १० ॥

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यैः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं यस्य मर्त्यस्य अविता रक्षिता वभुवः भवेः सः मर्त्यः वाजयन् स्तोत्रेण
त्वां बलिनं कुर्वन् ववाजम् अन्नं वगमत् गच्छेत् । अपि च हे शूर अस्माकं वासिष्ठानां वरथानाम्
अविता रक्षिता बोधि भव ॥ भवतेलोटि रूपम् । भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ अस्माकं वनृणां
पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिर्ब्रस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाञ्च दंभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१. ख-भ-कर्म । २. त-कुरुत; श-च कुरुत । ३. ख-घ-त३-न-भ-आत्मानं ।

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।

यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दुभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

वस्य इन्द्रस्य वंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति^१ माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । वजिग्युषः जितवतः वधनं वन धनमिब । वउदिषु इति त्रयः पूरणाः । अपि च वयः वहरिवान् वइन्द्रः वसोमिनि यजमाने वदक्षं बलं वदधाति संदधाति वतं वरिपः रिपवः वन वदभन्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेषुवा ।

पूर्वाश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुऽधितम् । सुऽपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वाः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः वअखर्वम् अनल्पं वसुधितं सुविहितं वसुपेशसं शोभनरूपं वमन्त्रं स्तोत्रं वयज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्य इन्द्राय वदधात विधत् । वयः जनः वकर्मणा स्तुत्यादिरूपेण वइन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते वभुवत् भवेत् वतं जनं वपूर्वाः बह्व्यः वप्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । वचन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न वतरन्ति । न व्याप्नुवन्ति^२ इत्यर्थः ॥

कस्तभिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।

श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।

श्रद्धा । इत् । ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिषासति ॥ १४ ॥

हे वइन्द्र तव चित्ते यो भवेत् वत्वावसुम् । त्वं वसुव्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । वतं जनं वकः वमर्त्यः वआ वदधर्षति आधर्षेत् । हे वमघवन् वते त्वदर्थं यः वश्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् ववाजी हविष्मान् भवेत् वपार्ये वदिवि सौत्येऽहनि सः ववाजम् अन्नं बलं वा वसिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सुरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रऽहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।

तव । प्रऽनीती । हरिऽअश्च । सुरिऽभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽइता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र वमघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । वप्रिया प्रियाणि ववसु ववसूनि धनानि वये जनाः वददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् ववृत्रहत्येषु संग्रामेषु वचोदय प्रेरय । हे वहर्यश्च वतव वप्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन वसुरिभिः स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्धं वविश्वा विश्वानि वदुरिता दुरितानि वतरेम ॥ ॥ १९ ॥

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सुत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नर्किष्ठा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।

सुत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नर्किः । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमम् अधमं त्रपुसीसादिकं वसु धनम् । यद्वा भौमं वस्त्ववमम् । तवेत् तवैव । त्वं त्वमेव मध्यमं वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्षं वा पुष्यसि । विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेदिष्यस्य वा वसुनः राजसि ईशिषे । सुत्रा सत्यमेव^१ । अपि च त्वा त्वां गोषु निमित्तेषु नर्किः वृण्वते केषुपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य इं भवन्त्याजयः ।

तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनदाः । असि । श्रुतः । ये । इम् । भवन्ति । आजयः ।

तव । अयम् । विश्वः । पुरुहूत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदाः धनस्य दाता सन् श्रुतः प्रसिद्धः असि । य इं य एते आजयः युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदाः श्रुतोऽसि । हे पुरुहूत विश्वः सर्वोऽपि अयं पार्थिवः जनः तव । त्वत् इत्यर्थः । अवस्युः रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा । ' बर्हिः नाम ' इत्युदकनामसु पाठात् । भिक्षते याचते । त्वामेवेति शेषः ॥

यदिन्द्र यावत्स्त्वमेतावद्दहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत् । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदावसो इति रदवसो । न । पापत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यतः यावतः धनस्य त्वम् इशिषे एतावत् । पृथ्वा लुक् । एतावतो धनस्य अहमीशीय इशरो भवेयं हे रदावसो । रदति ददाति वसूनीति रदवसुः । ततोऽहमस्मदीयं स्तोतारमित् । दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेद्यमेव । पापत्वाय न वरासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचित्द्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचित्ऽदिवे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

१. ख-न-भ-सत्यस्य; श-सहैव सत्यमेव । २. य - इन्द्र त्वं । ३. ख-म-न-भ-य-श-
' त्व ' नास्ति ।

१ कुहचिद्विदे । कुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्वित् । तस्मै । यत्र कापि विद्यमानायेत्यर्थः ।
 २ महयते पूजयते जनाय ३ दिवेदिवे प्रतिदिनं ४ रायः धनानि ५ शिक्षेयमित् दद्यामेव । आकारः
 पूरणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा संतुष्ट ऋषिर्वदति । हे ६ मघवन् ७ त्वत् त्वत्तः ८ अन्यत्
 अस्माकम् ९ आप्यं ज्ञातेयं १० नहि ११ अस्ति । १२ वस्यः प्रशस्यः १३ पिता १४ चन पालयिता च
 त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तरणिरित्सिषासति वाजं पुरंध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमि तष्टेव सुद्रम् ॥ २० ॥

तरणिः । इत् । सिमासति । वाजम् । पुरंमऽध्या । युजा ।

आ । वः । इन्द्रम् । पुरुऽहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टाऽइव । सुऽद्रम् ॥ २० ॥

१ तरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् २ पुरंध्या महत्या धिया ३ युजा सहायभूतया
 ४ वाजम् अन्नं ५ सिषासति संभजते । ६ पुरुहूतं बहुभिराहूतम् ७ इन्द्रं ८ वः त्वां ९ गिरा स्तुत्या अहम्
 १० आ ११ नमे १२ नेमि चक्रस्य वलयं १३ सुद्रं शोभनदारुं १४ तष्टेव । यथा वर्धकिर्दारुनेभिमानमपते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्तं रयिर्नैशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दुःऽस्तुती । मर्त्यः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नऽशत् ।

सुऽशक्तिः । इत् । मघऽवन् । तुभ्यम् । माऽवते । देष्णम् । यत् । पार्ये । दिवि ॥ २१ ॥

१ मर्त्यः मनुष्यः २ दुष्टुती दुष्टुत्या ३ वसु धनं ४ न ५ विन्दते । इन्द्रं स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थः ।
 ६ स्नेधन्तं हिंसन्तम् । इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थः । ७ रयिः धनं ८ न ९ नशत् न
 व्याप्नोति । हे १० मघवन् त्वया ११ पार्ये १२ दिवि सौम्ये दिवसे १३ मावते मत्सदृशाय १४ देष्णं दातव्यं
 १५ यत् धनमस्ति तत् १६ तुभ्यं त्वत्तः १७ सुशक्तिरित् सुकर्मैव । विन्दत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते
 अध्याहारस्यान्तिक्रवात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे १ शूर २ इन्द्र ३ अस्य ४ जगतः जङ्गमस्य ५ ईशानम् ईश्वरं ६ तस्थुषः स्थावरस्य च ७ ईशानम् ।
 ८ ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था । ९ स्वर्दृशं सर्वदृशं १० त्वा त्वाम् ११ अदुग्धाइव १२ धेनवः यथादुग्धा
 धेनवः क्षीरपूर्णो घस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेन वर्तमाना वयम् १३ अभि
 १४ नोनुमः भृशमभिष्टुमः ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवाँ । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वायन्तः । मघवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे ऽमघवन् ऽइन्द्र ऽदिव्यः दिवि भवः ऽत्वावान् स्वत्सदृशः ऽअन्यः ऽन जायते । ऽपार्थिवः पृथिव्यां भवोऽपि त्वावानन्यो ऽन जायते । दिव्यः पार्थिवो वा त्वावानन्यो ऽन ऽजातः । ऽन च ऽजनिष्यते । पृथिव्यां दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु स्वत्सदृशः कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । ऽअश्वायन्तः अश्वानिच्छन्तः ऽवाजिनः वाजमिच्छन्तः । इच्छायामिनिप्रत्ययः ॥ हविष्मन्तो वा ऽगव्यन्तः गा इच्छन्तश्च वयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे ह्यामः ॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

पुरुवसुर्हि मघवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सतः । तत् । आ । भ्र । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः ।

पुरुवसुः । हि । मघवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

हे ऽज्यायः ज्यायन् इन्द्र ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावत् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः नकारस्य स्त्वं व्यत्ययानुभावो वा ॥ ऽकनीयसः ऽसतः^१ मम ऽतत् प्रसिद्धं धनम् ऽअभि ऽआ ऽभर । हे ऽमघवन् त्वं ऽसनात् चिरादेवारभ्य ऽपुरुवसुर्हि बहुधनो हि ऽअसि । ऽभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा ऽहव्यः हविष्यः ऽच असि ॥

परां गुदस्व मघवन्मित्रान्सुवेदां नो वसू कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भवां वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परां । नुदस्व । मघवन् । अमित्रान् । सुऽवेदां । नः । वसु । कृधि ।

अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे ऽमघवन् ऽपरा पराचीनान् ऽअमित्रान् शत्रून् ऽनुदस्व प्रेरय । ऽनः अस्मभ्यं ऽवसु वसुनि ऽसुवेदा सुलभानि ऽकृधि कुरु । ऽमहाधने संग्रामे । 'वाजसतो महाधने' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽसखीनां स्तोतृणाम् ऽअस्माकं वसिष्ठानाम् ऽअविता रक्षिता ऽबोधि भव । ऽवृधः वर्धयिता च ऽभव ॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षां णो अस्मिन्पुरुहुत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । नः । आ । भ्र । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्ष । नः । अस्मिन् । पुरुऽहुत् । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

हे वृद्धं वनः अस्मभ्यं वक्रतुं कर्म प्रज्ञानं वा वआ वभर आहर। अपि च वयथा वपिता वपुत्रेभ्यः धनं प्रयच्छति तथा वनः अस्मभ्यं वशिक्ष धनं देहि। हे वपुरुहूत बहुभिराहूत वयामनि यज्ञे वजीवाः वयं वज्योतिः सूर्यम् वअशीमहि प्रतिदिनं प्रामुषाम् ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽ माश्रिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःऽआध्यः । मा । अश्रिवासः । अव । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र वअज्ञाताः अज्ञातगमनाः ववृजनाः हिंसकाः वदुराध्यः वनः अस्मान् वमा वअव वक्रमुः मावचक्रमुः । हे वशूर वत्वथा ववयं वसिष्ठाः वप्रवतः प्रवणकाः सन्तः वशश्वतीः बह्वीः वअपः वअति वतरामसि अतितराम ॥ ॥ २१ ॥

‘ श्वित्यञ्चः ’ इति चतुर्दशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ श्वित्यञ्चः षळ्ना संस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः ’ इति । आदितो नवानां वसिष्ठ ऋषिः । वसिष्ठपुत्राणां स्तूयमानत्वात् एव देवता । ‘ विद्युतो ज्योतिः ’ इत्यादिभिर्दशम्यादिभिः स्वपुत्रैर्वसिष्ठः स्तूयते । अतो वसिष्ठो देवता । त एव ऋषयः । ‘ या तेनोच्यते ’ इति न्यायात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन्न मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्चः । मा । दक्षिणतःऽकपर्दाः । धियम्ऽजिन्वासः । अभि । हि । प्रमन्दुः ।

उत्ऽतिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिषः । नृन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

वश्वित्यञ्चः । श्वित्यं श्वेतवर्णमञ्जन्तीति श्वित्यञ्चः । श्वेतवर्णा इत्यर्थः । वधियंजिन्वासः कर्मणां पूरयितारः वदक्षिणतस्कपर्दाः । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषां ते दक्षिणतस्कपर्दाः । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते । वमा माम् वअभि वप्रमन्दुः विद्याबलेनाभिप्राहृषयन् । यतो मामभि प्रमन्दुरतः वबर्हिषः यज्ञात् । वपरि इति पञ्चम्यर्थानुवादः^१ । वउत्तिष्ठन् अहं वनृन् यज्ञस्य नेतृन् ववोचे ब्रवीमि । वमे मत्तः वदूरात् ववसिष्ठाः वसिष्ठस्य मम पुत्राः^२ वअवितवे गन्तुं वन^४ अहन्तीति शेषः ॥

दूरादिन्द्रमनयन्मा सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युमस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पाशद्युमस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अवृणीत् । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१. ख-एषां । २. ख-भ-नुवादी । ३. ङ-पुत्राः सुदासं राजानं; त१-पुत्राः सुदासराजानं; त२-पुत्राः सुदासराजान । ४. ख-त-न-भ-श-‘ न ’ नास्ति ।

यदा वसिष्ठस्य पुत्राः सुदासं राजानमयाजयन् तदैव पाशाशुक्राख्योऽपि राजा सोमान् यष्टुधुमं चकार । तदा ते वसिष्ठपुत्राः पाशाशुक्रं तिरस्कृत्य तदीये यागे सोमं पिबन्तमिन्द्रं मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासुः । तदेतद्गुत्तान्तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति । ^१वैशान्तम् । वैशान्तः पल्वलम् । अत्र वैशान्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते । तत्स्थं सोमं ^२पान्तं पिबन्तम् ^३उग्रम् उदूर्णम् ^४इन्द्रं ^५सुतेन सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना ^६तिरः पाशाशुक्रं तिरस्कृत्य ^७दूरात् ^८आ ^९अनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्तः । ^{१०}इन्द्रः अपि ^{११}वायतस्य वयतः पुत्रस्य ^{१२}पाशाशुक्रस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । वायतं पाशाशुक्रम् ^{१३}अति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिषुतात् ^{१४}सोमात् हेतोः ^{१५}वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् ^{१६}अवृणीत । पाशाशुक्रस्य सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्नपीन्द्रस्तं पाशाशुक्रं तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आह्ववनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थः ॥

एवेभु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेभु कं भेदमैभिर्जघान ।

एवेभु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभिः । जघान ।
एव । इत् । नु । कम् । दाशराज्ञे । सुदासम् । प्र । आवत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । वः । वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

^१एवेत् यथा पाशाशुक्रस्य सवाल्ये^२ सोमयागे चमसस्थं सोमं पिबन्तमपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदाः प्राप्तवान् एवमेव ^३सिन्धुं नदीम् ^४एभिः वसिष्ठैः ^५कं सुखेन ^६ततार तीर्णं आसीत् । ^७नु इति पूरणः । तथा च निगमान्तरम्—‘अर्णासि चित्पप्रथाना सुदासे’ (ऋ. सं. ७. १८. ५) इति । ^८एवेत् एवमेव ^९भेदं भेदनामकं शत्रुमपि ^{१०}एभिः वसिष्ठैरेव ^{११}जघान । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^{१२}एवेत् एवमेव हे ^{१३}वसिष्ठाः ^{१४}वः युष्मदीयेन ^{१५}ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^{१६}दाशराज्ञे दशमी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते^{१७} सति ^{१८}सुदासं राजानम् ^{१९}इन्द्रः ^{२०}प्रावत् प्रारक्षत् । तथा च निगमान्तरं—‘दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः’ (ऋ. सं. ७. ८३. ७) इति ‘दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः’ (ऋ. सं. ७. ८३. ८) इति च ॥

जुष्टीं नरो ब्रह्मणा वः पितृणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टीं । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितृणाम् । अक्षम् । अव्ययम् । न । किले । रिषाथ ।
यत् । शकरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात् । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे ^१नरः ^२वः युष्मदीयेन ^३ब्रह्मणा स्तोत्रेण ^४पितृणां ^५जुष्टीं प्रीतिर्भवति । पितृणामित्यनेन पारोक्ष्येण^६ वसिष्ठस्यैव कीर्तनम् । अहं प्रीतो भवामीत्यर्थः । अथेदानीं स्वमाश्रमं गन्तुमुद्यतोऽहम् ^७अक्षं रथस्याक्षम् ^८अव्ययं व्ययाभि । लड्ये लङ् । चालयामीत्यर्थः । युयं वन ^९किल ^{१०}रिषाथ न च क्षीणा भवथ हे ^{११}वसिष्ठाः ^{१२}यत् यस्मात् ^{१३}शकरीषु ऋक्षु ^{१४}बृहता श्रेष्ठेन ^{१५}रवेण साक्षा ^{१६}इन्द्रे ^{१७}शुष्मं बलम् ^{१८}अदधात् अधारयत् ॥

१. ख-न-भ-संसवाल्ये; झ-‘सवाल्ये’ नास्ति; झ-त३-श-संसवाल्ये; त१-ाल्ये; त२-ल्ये ।
२. श-प्रवृद्धे । ३. झ-त२-परोक्षेण; त४- परोक्षेण ।

उदद्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । घामऽईव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।

वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तत्सुभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥

वृष्णजः जातवृष्णाः । वृतासः तृसुभी राजभिर्वृताः । नाथितासः वृष्टिं याचमानाः । वसिष्ठाः ।
वद्यामिव आदित्यमिव इन्द्रं । दाशराज्ञे दशानां राज्ञां संग्रामे । उत् । अदीधयुः । उददीधयन् ।
स्तुवतः । वसिष्ठस्य स्तोत्रम् । इन्द्रः । अश्रोत् अशृणोच्च । उरुं विस्तीर्णं । लोकं । तृसुभ्यः राजभ्यः ।
अकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

दण्डाइवेद्रो अर्जनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।

अभवच्च पुरेता वसिष्ठ आदितृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाऽईव । इत् । गोऽअर्जनासः । आसन् । परिच्छिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।

अभवत् । च । पुरःऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

गोअर्जनासः गवां प्रेरकाः । दण्डाइव यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् ।
भरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः परिच्छिन्नाः एव ।
आसन् । अर्भकासः अर्भकाः अल्पाश्वासन् । आदितृत्सूनाम् । आदितृत्सूनाम् । आदितृत्सूनाम् ।
वसिष्ठः । पुरेता पुरोहितः । अभवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात् । तृत्सूनां । विशाः प्रजाः ।
अप्रथन्त अवर्षन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्त्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

त्रयो घर्मास उपसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिस्त्रः । प्रजाः । आर्याः । ज्योतिःऽअग्राः ।

त्रयः । घर्मासः । उपसं । सचन्ते । सर्वाँ । इत्ताँ । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षयुषु । त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण । रेतः विश्वस्य धारक-
मुदकं । कृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां । ज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः । आर्याः श्रेष्ठाः । तिस्त्रः
प्रजाः भवन्ति । ते च । त्रयः अग्निवायुसूर्याः । घर्मासः दीप्यमानाः । उपसं । सचन्ते समवयन्ति ।
दुर्ज्ञानान् । सर्वाँ । सचन्ते । सर्वाँ । इत्ताँ । अनु । विदुः । अग्निजानन्ति । तेषां रहस्य-
विज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शास्त्रायनकं—'त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत
इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिस्त्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति
वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उपसं सचन्त इत्यग्निरुपसं सचते
वायुरुपसं सचत आदित्य उपसं सचते' इति ॥

१. ख-स-त३-४-न-भ-श- ' उददीधयुः ' नास्ति; स-त१-२-अदीधयुः । २. ख-न-भ-यत्पौरो-
हित्यः; स-तत्पौरोहित्यः; त३-यत्पौरोहित्यः । ३. ख-भ-सेवते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वार्तस्येव प्रज्वो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गभीरः ।

वार्तस्यऽइव । प्रज्वः । न । अन्येन । स्तोमः । वसिष्ठाः । अनुऽएतवे । वः ॥ ८ ॥

हे वसिष्ठाः एषां वः युष्माकं वस्तोमः महिमापि वा वसूर्यस्य ज्योतिः इव वक्षथः प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठाः वो युष्माकं महिमा स्तोमोऽपि वा समुद्रस्येव गभीरः गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठाः एषां वो युष्माकं स्तोम ऋक्समूहो महिमापि वा वातस्येव प्रज्वः यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतुं न शक्यस्तद्वत् अन्येन अन्वेतवे^१ अन्वेतुं न शक्यः ॥

त इक्षिण्यं हृदयस्य प्रकृतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।

यमेन ततं परिधि वयन्तोऽप्सरसु उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निण्यम् । हृदयस्य । प्रऽकृतैः । सहस्रऽवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।

यमेनं । ततम् । परिऽधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

त इत् त एव वसिष्ठाः निण्यं निरोहितं तुर्जानम् । 'निण्यं सस्वः' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । सहस्रवल्शं सहस्रशाखं संसारं हृदयस्य प्रकृतैः प्रज्ञानैः अभि वसं चरन्ति । एवं स्वाच्छन्देन^२ अभिसंचरन्तस्ते वसिष्ठाः यमेन कारणामना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधि वल्शम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षितः । तं वयन्तोऽप्सरसः जननीत्वेन उप सेदुः । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचनं पूजयाम् । वसिष्ठः पूर्वं प्रजापतेरुपसृष्टं देहमुत्सृज्याप्सरःसु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भावः ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभारं ॥ १० ॥

विऽद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्ऽजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।

तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् । त्वा । विशः । आऽजभारं ॥ १० ॥

एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रहः प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे वसिष्ठ यत् यदा विद्युतः विद्युत इव स्वीयं ज्योतिः देहान्तरपरिग्रहार्थं परि संजिहानं परित्यजन्तं एवा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं^३ स्वीयं ज्योतिः परि संजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदं छान्दसं न भवति । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अपश्यताम् । आवाभ्यामयं जायेयेति समकल्पतामित्यर्थः । तत् तदा ते तव पुत्रं जन्म । उत अपि च यत् यदा अगस्त्यः विशः निवेशनान्मित्रावरुणौ आवा^४ जनधिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् आजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

१. ज्ञ-भवन्महिमा अन्वेतवे; त१-२-४- तव महिमा अन्वेतवे । २. ज्ञ-त१-२-स्वच्छन्देन ।

३. ख-भ-जिघृक्षिकदेहाय; झ-जिघृक्षितं देहार्थं; न-जिघृक्षितदेहाय । ४. श- वा कदा ।

उतासिं मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।

द्रप्सं स्कभं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठः । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।

द्रप्सम् । स्कभम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

उत अपि च हे वसिष्ठः मैत्रावरुणः मित्रावरुणयोः पुत्रः असि । हे ब्रह्मन् वसिष्ठ उर्वश्याः अप्सरसः मनसः^१ ममायं पुत्रः स्यादितिदृशात् संकल्प्यात् वद्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोर्ब्रह्मणा दर्शनात् स्कभम् आसीत् । तस्मात् अधि^२ जातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्यृचि । एवं जातं त्वा त्वां दैव्येन देवसंबन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा^३ युक्तं^४ पुष्करे विश्वे देवाः अददन्त आधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—'तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु सुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्भ्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा कुम्भादृषिजातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च^५ परिमाणस्य लक्ष्यते^६ । ततोऽप्सु गृह्यमाणानु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा आधारयन् ।' (बृहदे. ५. १४९-१५५) इति ॥

स प्रक्रेत उभयस्य प्रविद्वान्सहस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रक्रेतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सहस्रदानः । उत । वा । सदानः ।

यमेन । ततम् । परिधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः वसिष्ठः प्रक्रेतः प्रकृष्टज्ञानः उभयस्य उभयं दिव च पृथिवीं च प्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् सहस्रदानः अभवत् । किमेन सहस्रदान इति विशेषणेन उत वा अपि वा सदानः सर्वदानसहित एवाभवत् किंच वसिष्ठः यमेन कारणान्मना सर्वनियन्त्रा ततं विस्तृतं परिधिं वक्ष्यम् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं वयिष्यन् अप्सरसः उर्वश्याः । परि इति पञ्चमर्थानुवादः । जज्ञे जातः ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे । ह । जातौ । विषिता । नमःऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः । समानम् ।

ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श- 'मनसः' नास्ति; घ-नमसः । २. ख-झ-त-न-भ-श- 'अधि' नास्ति । ३. ख-घ-भ-अहंभुवा मुक्तं; झ-त-श-श-अहंभुवा युक्तं; त-न-अहंभुवा मुक्तं । ४. झ-त-न-परिमाणं च लक्ष्यते; त-त-परिमाणं च लक्ष्यतेः ।

१ वस्त्रे बहुकर्तृके यागे । २ इति पूरणः । ३ जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ ४ इषिता अध्येषितौ स्वयमन्यैर्जनैः ५ नमोभिः स्तुतिभिः ६ कुम्भे वासतीवरे ७ कलशे ८ समानम् एकदैव ९ रेतः १० सिसिचतुः ११ असिञ्चताम् । १२ ततः वासतीवरात्कुम्भात् १३ मध्यात् अगस्यः १४ मानः शनीप्रमाणः १५ उदिषाष ङाहुर्बभूव । १६ ततः एव कुम्भात् १७ वसिष्ठम् अपि १८ ऋषिं १९ जातमाहुः ॥

उक्थभृत् सामभृत् बिभर्ति प्रावाणं विभ्रत्प्र वदात्यग्रे ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थभृत् । सामभृत् । बिभर्ति । प्रावाणम् । विभ्रत् । प्र । वदाति । अग्रे ।
उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वो । गच्छाति । प्रतृदुः । वसिष्ठः ॥ १४ ॥

हे प्रतृदुः । प्रतृदु इति तृस्व एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण । १ वः युष्मान् २ वसिष्ठः ३ आ ४ गच्छाति आगच्छति । ५ एनं वसिष्ठं ६ सुमनस्यमानाः सुमनसः सन्तः ७ उप ८ आध्वं उपतिष्ठत । आगतश्चासौ वसिष्ठः यज्ञे ९ अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् १० उक्थभृत् शस्त्राणां संभर्तारं ११ विभर्ति । १२ सामभृत्म् उद्गतारं विभर्ति । १३ प्रावाणम् अभिषवणं १४ विभ्रत् विभ्रतम् १५ अध्वर्युं च विभर्ति । १६ प्र १७ वदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्यं श्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति १८ तदपि वदतीति तृसून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं हाद्या एकविंशतिर्द्विपदा अञ्जामहेरध्वं उत्तरोऽ-
द्विर्बुध्न्याय' इति । वसिष्ठ ऋषिः । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चत-
स्रस्त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । व्यूक्ये दशरात्रे षतुर्येऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेव-
निविद्धानम् । सूत्रितं च—'प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । षोडशिति 'आ
धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति । महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा । तथैव पञ्चमारण्यके
सूत्रितं—'आ धूर्ष्वस्मा इत्येका सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषा । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न । वाजी ॥ १ ॥

१ शुक्रा दीप्ता २ देवी सर्वेषां कामानां प्रदात्री ३ मनीषा स्तुतिः ४ अस्मत् अस्मत्तः अस्मिन्
सूक्ते स्तोत्र्यमाणां देवान् ५ वाजी वेगवान् ६ सुतष्टः सुसंस्कृतः ७ रथो ८ न रथ इव ९ प्र
१० एतु प्रगच्छतु ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शृण्वन्ति । आपः । अध । क्षरन्तीः ॥ २ ॥

अस्यामृच्छापः स्तूयन्ते । १ क्षरन्तीः क्षरन्त्यः २ आपः ३ दिवः ४ पृथिव्याः च । उभयोरपि
लोकयोरित्यर्थः । ५ जनित्रम् उत्पत्तिं ६ विदुः जानन्ति । ७ अध अपि च ८ शृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेषः ॥

१. ङ-वासतीवरी । २. ङ-सिसिचतुः । ३. ङ-अभिषवपाषाणं । ४. ख-ध-ङ-त-न-भ-श-
विभ्रतं । ५. ख-कर्तव्ये सति; न-भ-कर्तव्यसस्ति । ६. त-गच्छतु; श-आगच्छतु ।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् वृत्रे स्तपते । ᳚पृथ्वीः पृथ्व्यः प्रथमानाः ᳚आपश्चित् आपोऽपि ᳚अस्मै इन्द्राय ᳚पिन्वन्त प्यायन्ते^१ । ᳚वृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु ᳚उग्राः उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा ᳚शूराः योद्धारोऽपि ᳚मंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

᳚अस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अत्येन्द्रस्यागमनाय ᳚अश्वान् ᳚धूर्षु रथस्य ᳚आ ᳚दधात । ᳚इन्द्रो ᳚वज्र । नेति चार्थे । इन्द्रः ᳚वज्री वज्रवान् ᳚हिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिति शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्वं गम्यते । ‘आ धूर्ष्वस्मै’ इत्यत्र ‘अस्मै’ इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वान्यैन्द्रीति विशयते । पूर्वस्यामप्यृषि ‘अस्मै’ इत्यश्वानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्कः—‘अत्येति षोडाशं प्रथमादेशोऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम्’ (निर. ४. २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेदंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संनिधामस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्सन्तमना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्सन् । तमना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जनाः ᳚यज्ञम् ᳚अभि ᳚प्र ᳚स्थात अभिक्रमत । ᳚अहेव इति पूरणौ । अपि च ᳚पत्सन् पत्सनि यज्ञमार्गे ᳚तमना स्वयमेव ᳚यातेव गन्तेव ᳚हिनोत गच्छत । ‘हि गतौ’ इति धातुः ॥

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव शिवरणमत्र । हे मदीया जनाः ᳚समत्सु संग्रामेषु ᳚त्मना स्वयमेव ᳚हिनोत गच्छत । अपि च ᳚केतुं प्रज्ञापकं ᳚वीरं पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थः । ᳚यज्ञं ᳚जनाय लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थः । ᳚दधात विधत्त ॥

उदस्य शुष्माञ्जानुर्नर्ति बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । अर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

᳚अस्य यज्ञस्य ᳚शुष्मात् बलात् ᳚भानुः सूर्यः ᳚उत् ᳚अर्त उद्गच्छति । ᳚भूम भूतानि पृथिवीव^२ ᳚भारं लोकस्यायं यज्ञो ᳚बिभर्ति च^३ ॥

ह्यामि देवां अयातुरग्ने साधंभृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

ह्यामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । साधन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

अस्मिन्स्तुचे देवाः स्तुयन्ते । हे वःअग्ने वःअथातुः अहिंसादिभियमयुक्तेन वःकरतेन पशेन
वःसाधन् कामान् साधयन् वःदेवान् वःह्वयामि । अपि च वःधियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म
वःध्वामि । करोमीत्यर्थः ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् । कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

हे जनाः वः ययम् वःअभि देवानुद्दिश्य वःदेवीं दीप्तां वःधियं कर्म वःदधिध्वं विधत्त ।
अपि च वः ययं वःदेवत्रा देवेषु वःवाचं स्तुतिरूपां वःप्र वःकृणुध्वं प्रकर्षेण कुरुध्वम् ॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ । चष्टे । आसां । पाथः । नदीनां । वरुणः । उग्रः । सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

वःसहस्रचक्षाः बहुचक्षुः वःवरुणः वःआसां वःनदीनां वःपाथः जलम् वःआ वःचष्टे अभिपश्यति ।
कीदृशो वरुणः । वःउग्रः उग्रूर्णं ओजस्वी वा ॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्ट्रानां । पेशः । नदीनां । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् । विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

वःराष्ट्रानां राष्ट्रानाम् ॥ णत्वाभावश्छान्दसः ॥ ईश्वराणामपि वरुणः वःराजा ईश्वरः भवति ।
वःनदीनां वःपेशः रूपं रूपकृदपि भवतीत्यर्थः । वःअस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्य वरुणस्य वःक्षत्रं
बलम् वःअनुत्तम् अन्यैरबाधितं वःविश्वायु सर्वतो गन्तु भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विश्वद्युं कृणोत शंसं निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति । अस्मान् । विश्वासु । विश्वु । अद्युम् । कृणोत । शंसं । निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अयं वृचो देवः । हे देवाः वःअस्मान् वःविश्वासु सर्वासु वःविश्वु प्रजासु । अविष्ट उ इति
समुदितम् वःअविष्टो इति । अविष्ट रक्षत । वःशंसं' वःनिनिस्तोः निम्बितुमिच्छतः शत्रोः वःअयम्
अदीप्ति वःकृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्विषामशैवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिद्युत् । द्विषाम् । अशैवा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

वःद्विषां शत्रूणां वःदिद्युत् आयुधम् वःअशैवा असुखकरी' वःविष्वक् सर्वतः व्येतु अपगच्छतु ।
वःतनूनाम् अङ्गानां वःरपः पापं देवाः वःयुयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत ॥

अवीभो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्टो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्टः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

वःहव्यात् हव्यानामन्ता वःअग्निः वःनमोभिः अस्मदीयैर्नमस्कारैः वःप्रेष्टः प्रियतमः सन् वःनः
अस्मान् वःअवीत् रक्षतु । वःअस्मै अग्नये स्तोत्रम् वःअधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

सजुदेवेभिर्नपां सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सजुः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोत्रः । अपाम् उदकानां । नपातं पुत्रमग्निम् । 'सजुः नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठान् ।
 देवेभिः देवैः । सजुः सह । सखायं मित्रं स्तुतिभिः । कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् । नः
 अस्मभ्यं । शिवः सुखकरः । अस्तु भवतु ॥

अञ्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥ १६ ॥

अप्सजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःसु । षीदन् ॥ १६ ॥

अहिं मेघानामाहन्तारं । नदीनाम् उदकानां । बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन्
 धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् । रजःसु उदकेषु । षीदन् षीदन्तम् । अञ्जाम् अप्सु
 जातमिममग्निम् । उक्थैः स्तोत्रैः । गृणीषे । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु षीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा
 अस्मिन् धृता आप इति' (निरु. १०. ४४) इति ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे घान्मा यज्ञो अस्य सिधत्तायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । सिधत् । ऋतयोः ॥ १७ ॥

अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽभिः । नः अस्मान्
 रिषे हिंसकाय । मा । धात् । मा ददातु । अस्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य । यज्ञः । मा
 च । सिधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो
 यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं बृहो देवो मरुतो वा । उत अपि च । नः अस्मदीयेषु । एषु । नृषु पुरुषेषु । श्रवः अन्नं
 धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । राये धनार्थं । शर्धन्तः उत्सहमानाः प्रीयमाना वा । अर्यः अरयः
 प्र यन्तु प्रगच्छन्तु । क्रियन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्णं भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वर्णः । न । भूम । महासेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

महासेनासः महासेना राजानः । एषां मरुतां देवानां वा । अमेभिः बलैः । भूमा भुवनानि
 स्वर्णं आदित्य इव । शत्रुं स्वकीयं । तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमेः बलैः शत्रून्
 बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छा । त्वष्टा । सुपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

-अस्यां^१ देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता । वयत् यदा वपत्नीः देवानां पत्न्यः वनः अस्मान् वअच्छ
अभि वआ वगमन्ति आगच्छन्ति तदा वसुपाणिः शोभनहस्तः वत्वष्टा देवः ववीरान् पुत्रान्
वदधातु अस्मभ्यं ददातु ॥ ॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसुयुः ॥ २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमतिः । वसुयुः ॥ २१ ॥

वनः अस्माकं वस्तोमं स्तोत्रं वत्वष्टा प्रति वजुषेत प्रतिसेवेत । अपि च वअरमतिः पर्याप्त-
बुद्धिः सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा वत्वष्टा^२ वअस्मे अस्मदर्थं ववसुयुः धनकामः वस्यात् भूयात् ॥

ता नो रासत्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।

वरुत्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुदत्रः । वि । दधातु । रायः ॥ २२ ॥

वता^३ यानि^४ अस्माकमभीष्टानि तानि^५ ववसूनि धनानि वरातिषाचः दानसमवेताः^६ देवपत्न्यः
वनः अस्मभ्यं वरासन् प्रयच्छन्तु । अपि च ववरुणानी वरुणस्य पत्नी वआ वशृणोतु अस्मदीयं
स्तोत्रम् अभिशृणोतु^७ । वरोदसी छावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम् । वसुदत्रः कस्याणदानः वत्वष्टा च
वरुत्रीभिः उपद्रवाणां वारथित्रीभिर्देवपत्नीभिः सह वनः अस्मभ्यं वसुधारणः सुधारणप्रदः
वअस्तु । वरायः धनानि च ववि वदधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उभे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः ।

वनस्पतिऽभिः । पृथिवी । सऽजोषाः । उभे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

वनः अस्माकम् । वतत् इत्यव्ययम् । ताः वरायः धनानि वपर्वताः परिपान्तु । वनः अस्माकं
वतत् ताः रायः वआपः च परिपान्तु । वतद्रातिषाचः दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु । वओषधीः
ओषधयश्च तत् परिपान्तु । वउत अपि च वद्यौः तत् परिपान्तु । ववनस्पतिभिः वसजोषाः सहिता
वपृथिवी अन्तरिक्षं च तत् परिपान्तु । 'आपः पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वनः अस्माकं
तत् वउभे वरोदसी छावापृथिव्यावपि वपरि वपासतः परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

१. ज्ञ-त१-२-अस्याः । २. ज्ञ-श-अनुपरतिर्वा त्वष्टा । ३. ज्ञ-ता तानि; य-तानि । ४. ज्ञ-त१-४-
य-'तानि' नास्ति । ५. ज्ञ-य-दानेन समवेताः; त१-दानिन समवेताः; त२-४-दानिनः
समवेताः । ६. ज्ञ-न-भ-अभिशृणोति ।

अनुं । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिह्वाताम् । अनुं । धुक्षः । वरुणः । इन्द्रऽसखा । अनुं । विश्वे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् । धियध्वै ॥ २४ ॥

१तत् वक्ष्यमाणम् १उर्वी विस्तीर्णं १रोदसी चावापृथिव्यौ १अनु १जिह्वाताम् अनुगच्छताम् । अनुमन्येतामित्यर्थः । १धुक्षः दीप्तिनिवासभूतः १इन्द्रसखा इन्द्रसखः । इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहिः । १वरुणः च तत् १अनु जिह्वाताम् । द्विवचनास्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणामः । १ये १सहासः शत्रूणामभिभवितारः ते १मरुतः अपि तत् १अनु जिह्वाताम् । अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणामः । यदनुमन्तव्यं तदाह । १धियध्वै भरणीयं^१ धारयितुं १रायः धनस्य १धरुणं धाम स्थानं वयं १स्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अमिराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अमिः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

१नः अस्मदीयं १तत् इदं स्तोत्रम् १इन्द्रः १वरुणः च १मित्रः च १अमिः च १आपः च १ओषधीः ओषधयश्च १वनिनः वृक्षाश्च १जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वयं च १मरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमानाः १शर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा १स्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘शं न इन्द्राग्नी’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘शं नः पञ्चोना शाभितः’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘वैश्वदेवं ह’ इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । महानाग्नीवत एतत् सूक्तं जप्यम् । तथा च सूत्रितं—‘अद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः’ (आश्व. श्रौ. ८. १४) इति । एव-सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातह्वया ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातो ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽह्वया ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातो ॥ १ ॥

१नः अस्माकमस्मभ्यं वा १इन्द्राग्नी १अवोभिः रक्षणैः १शं शान्त्यै १भवताम् । १रातह्वया रातह्वयौ यजनानैर्दत्तहविष्कौ १इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि १नः अस्मभ्यं १शं शान्त्यै भवताम् । १इन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि नः १शं शान्त्यै १सुविताय कस्याणाथ च भवताम् । १शं शान्त्यै सुखाय^१ च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा शं शमनहेतुकं सुखं १योः विषययोगनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्तिः । १इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि १वाजसातो युद्धे अजलाभे निमित्ते वा १नः १शं शान्त्यै भवतामित्यर्थः ॥

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसुः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भर्गः । शम् । ऊँ इति । नः । शंसः । अस्तु ।

शम् । नः । पुरम्ऽधिः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । रायः ।

शम् । नः । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व भगः देवः व अस्तु भवतु । व नः अस्माकं व शम् शान्त्या एव व शंसः नराशंसोऽस्तु भवतु । व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व पुरंधिः बहुधीरप्यस्तु । व रायः धनाम्यपि व शम् शान्त्या एव व सन्तु । व नः अस्माकं व सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य व सत्यस्य व शंसः वचनमपि व शम् अस्तु । व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः व अर्यमा देवोऽपि व अस्तु ॥

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधामिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुह्वानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरूची । भवतु । स्वधामिः ।

शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुऽह्वानि । सन्तु ॥ ३ ॥

व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व धाता देवः व अस्तु । व नः अस्माकं व शम् शान्त्या एव व धर्ता पुण्यपापानां विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व उरूची विवर्तगमना पृथिव्यपि व स्वधामिः अन्नैः सहास्तु । व बृहती महत्यौ व रोदसी द्यावापृथिव्यावपि वशं भवताम् । व अद्रिः पर्वतोऽपि व नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । वशं शान्त्यै व नः अस्माकं व देवानां सुह्वानि सुधृतयः व सन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वार्तः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।

शम् । नः । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अभि । वातु । वार्तः ॥ ४ ॥

व ज्योतिरनीकः ज्योतिर्मुखः व अग्निः व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व अस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि व नः अस्माकं वशं शान्त्यै भवताम् । व अश्विना अश्विनावपि वशं भवताम् । व सुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां व सुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व सन्तु भवन्तु । व इषिरः गमनशीलोऽपि व वातः वायुरपि व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व अभि व वातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽहृतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।

शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

व नः अस्माकं वशं शान्त्यै व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व पूर्वहृतौ प्रथमाह्वाने भवताम् । व अन्तरिक्षम् अपि व नः अस्माकं व दृशये दर्शनाय व शम् व अस्तु । व नः अस्माकं वशं शान्त्यै

१. श-त-श-विधर्ता । २. श-गमनशीलः । ३. श-त-त-३-४-न-भ-म-श-२-‘प्रथमाह्वाने’ नास्ति, श-त-१-२-प्रथममाह्वती; य-पूर्वे प्रार्थिती; श-१- शं शान्त्यै ।

वओषधीः ओषधयोऽपि वभवन्तु । ववनिनः वृक्षाश्च शं भवन्तु । वजिष्णुः जयशीलः वरजसः
कोकस्य वपतिः इन्द्रोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा माभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुऽशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलाषः । शम् । नः । त्वष्टा । माभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

वदेवः द्योतनादिगुणयुक्तः^१ वइन्द्रः ववसुभिः देवैः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु ।
वसुशंसः शोभनस्तुतिः ववरुणः देवः वआदित्येभिः आदित्येर्देवैः सार्धं वशं शान्त्यै वअस्तु भवतु ।
वजलाषः^२ वरुद्रः दुःखद्रावको देवः वरुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं वशं शान्त्यै वनः अस्माकं भवतु । वइह
यज्ञे वत्वष्टा देवः वमाभिः देवपत्नीभिः सार्धं वनः वशं शान्त्यै भवतु । इह यज्ञे नः स्तोत्रं
वशृणोतु च ॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो प्रावाणः शम् सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितर्यो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्बस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । प्रावाणः । शम् । ऊँ इति ।

सन्तु । यज्ञाः ॥ शम् । नः । स्वरूपाम् । मितर्यः । भवन्तु ।

शम् । नः । प्रऽस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसोमः वभवतु । वब्रह्म स्तोत्रमपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
भवतु । वप्रावाणः अभिषवसाधनभूताः पाषाणा अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वयज्ञाः
च नः वशम् शान्त्या एव वसन्तु । वस्वरूपां यूपानां वमितर्यः उन्मानान्यपि वनः अस्माकं
वशं शान्त्यै वभवन्तु । वप्रस्वः ओषधयोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वेदिः अपि नः
वशम् शान्त्या एव वअस्तु ॥

शं नः सूर्ये उरुचक्षा उदैतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवर्यो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम् सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्ये । उरुऽचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रऽदिशः । भवन्तु ।

शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवर्यः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आपः ॥ ८ ॥

वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसूर्यः वउरुचक्षाः विस्तीर्णतेजाः सन् वउदैतु उदयं प्राप्नोतु ।
वचतस्रः वप्रदिशः महादिशोऽपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै
वपर्वताः वध्रुवर्यः ध्रुवाः वभवन्तु । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वसिन्धवः नद्योऽपि भवन्तु ।
वआपः च नः वशम् शान्त्या एव वसन्तु ॥

१. ख-स-त२-४-न-भ-श-द्योतमानादि* । २. घ-जलाषः गंगाधरः; ज-न्त१-२-जलाषः सुखरूपः;
श-जलाषः जलामिलाषी ।

शं नो अदितिर्मवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शम्पु पूषा नो अस्तु शं नो भुवित्रं शम्बस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः ।

शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊँ इति । पूषा । नः । अस्तु ।

शम् । नः । भुवित्रम् । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वायुः ॥ ९ ॥

वअदितिः देवी वव्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु । वस्वर्काः शोभनस्तुतयः वमरुतः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वविष्णुः व्यापकः वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वपूषा देवोऽपि वनः अस्माकं वशम् शान्त्या एव वअस्तु । वभुवित्रं भुवन-मन्तरिक्षमुदकं वा वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । ववायुः अपि नः वशम् शान्त्या एव वअस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः । विऽभातीः ।

शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाम्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शंभुः ॥ १० ॥

वदेवः क्रीडनादिगुणयुक्तः वसविता वत्रायमाणः रक्षन् वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवतु । वविभातीः व्युच्छन्त्यः वउषसः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वनः अस्माकं वप्रजाभ्यः वपर्जन्यः अपि वशं वभवतु । वशंभुः सुखस्य भावयिता वक्षेत्रस्य वपतिः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।

शमभिषाचः शम्पु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वऽदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।

शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः ।

शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

वविश्वदेवाः बहुस्तोत्रकाः वदेवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । वसरस्वती च वधीभिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा वसह नोऽस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वअभिषाचः यज्ञमभितः सेवमानाश्च नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वरातिषाचः दानं सेवमाना अपि वशम् शान्त्या एव भवन्तु । वदिव्याः दिवि भवाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वपार्थिवाः पृथिव्यां संभूताश्च नः शं भवन्तु । वअप्याः अप्स्वन्तरिक्षे भवाश्च । ' आकाशमापः ' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तुः शम्पु सन्तु गावः ।

शं न ऋभवंः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तुः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । गावः ।

शम् । नः । ऋभवंः । सुऽकृतः । सुऽहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

वसत्यस्य वपतयः पालकाः सत्यशीला देवाः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु । अवर्न्तः अन्धाश्च वनः अस्माकं वशं शान्त्यै भवन्तु । वगावः अपि नः वशं शान्त्यै भवन्तु । वसुकृतः सुकर्माणः वसुहस्ताः शोभनहस्ताः वक्रभवः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै सन्तु । वहवेषु स्तोत्रेषु सत्सु वपितरः अपि वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवन्तु ॥

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽर्हिर्बुध्न्यः १ : शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकऽपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अर्हिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवऽगोपा ॥ १३ ॥

वअज वएकपात् अज एकपात्तामधेयः वदेवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वअर्हिर्बुध्न्यः च वनः अस्माकं वशं शान्त्या अस्तु । वसमुद्रः अपि नः वशं शान्त्या अस्तु । वपेरुः उपद्रवेभ्यः पारयिता वअपां वनपात् अपांनपात्तामधेयोऽपि देवः वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वअस्तु । वदेवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा वपृश्निः मरुतां माता वनः अस्माकं वशं शान्त्यै वभवतु ॥

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तेदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

वनवीयः नवतरमस्माभिः वक्रियमाणम् इदं ब्रह्म स्तोत्रम् आदित्याः दिव्याः । ' अदितिर्षीः ' (ऋ. सं. १. ८९. १०) इति श्रुतेः । वरुद्राः आन्तरिक्षाः वसवः पार्थिवाश्च जुषन्तु जुषन्तां सेवन्ताम् । अन्ये वदिव्याः दिवि भवाः वपार्थिवासः पार्थिवाः वगोजाताः गोः पृथेजाताः । ' माको गौः ' इति साधारणनामसु पाठात् । वउत अपि च वये वयज्ञियांसः यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि वनः अस्माकं ह्यं वशृण्वन्तु ॥

ये देवानां यज्ञियां यज्ञियानां मनोर्यजत्रा अमृतां ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमद्य यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य । यूर्यम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

वयज्ञियानां यजनीयानां वदेवानाम् अपि वयज्ञियाः यजनीयाः वमनोः प्रजापतेश्च वयजत्राः यजनीयाः वअमृताः मरणरहिताः वऋतज्ञाः सत्यज्ञाः वये देवाः सन्ति वते सर्वे वउरुगायं बहुकीर्तिं पुत्रम् वअद्य वनः अस्मभ्यं वरासन्तां प्रयच्छन्तु । सिद्ध एवोत्तमः पादः ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगात् ।

निर्ममे तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाहके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठ-
स्वार्थं त्रैष्टुभं पूर्ववद्ब्रह्मदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र ब्रह्मैतु सर्दनादृतस्य वि रश्मिभिः समृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सर्दनात् । ऋतस्य । वि । रश्मिऽभिः । समृजे । सूर्यः । गाः ।

वि । सानुना । पृथिवी । सस्रे । उर्वी । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ । ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

व ऋतस्य वस्यस्य वसदनात् स्थानाद्देवयजनदेशात् व ब्रह्म स्तोत्रं स्तुत्यान् सूर्यादीन् व प्र वपुः
प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्ब्रह्मेति तद्वाह । वसूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनवीर्यो वा देवः व रश्मिभिः
आत्मीयैः किरणैः व गाः अपो वृष्टपृथुकानि व वि वसृजे विसृजति विसृजति । प्रवर्षति । श्रूयते
हि—'यामिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' (तै. आ. १०. ६३) इति । स्मृतिश्च
भवति—'आदित्याजायते वृष्टिर्दृष्टेरभं ततः प्रजाः' इति । अत ईदृशं माहात्म्यं सूर्यस्यैव विद्यते
नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यः स्तूयते । अपि च व पृथिवी प्रथिता भूमिः व सानुना
समुच्छ्रितेन पर्वतादिना व उर्वी विस्तीर्णा सती व वि वसस्रे विसरति ध्याप्नोति । तथा व अग्निः
व पृथु विस्तीर्णं व प्रतीकं पृथिव्या अवयवं देवयजनलक्षणं स्थानम् व अधि । 'अधिपरी अनर्थकौ'
इत्यधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने
व पृथे आदीप्यते ॥

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्तिमिषं न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदब्धो जनं च मित्रो यतति ब्रुवाणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृक्तिम् । इषम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः ।

इनः । वाम् । अन्यः । पदऽवीः । अदब्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रुवाणः ॥ २ ॥

हे व असुरा असुरौ बलवन्तौ हे व मित्रावरुणा मित्रावरुणौ व वां युवाभ्याम् व इषं व न इवी-
रूपमशमिव व नवीयः नवीयसीम् व इमाम् अस्मदीयां पुरोवर्तिनीं व सुवृक्तिं स्तुतिं व कृण्वे अहं
स्तोता करोमि । व वां युवयोः व अन्यः अन्यतरः व इनः प्रभुः व अदब्धः शत्रुभिरहितो वरुणः
व पदवीः पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते ।
व ब्रुवाणः अस्माभिः स्तूयमानः व मित्रः व च व जनं सर्वं प्राणिजातं व यतति यातयति प्रवर्षति ।
तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः' (ऋ. सं. ३. ५९. १) इति ॥

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त घेनवो न सूदाः ।

महो दिवः सर्दने जार्यमानोऽर्चिक्रददृषुमः सस्मिभूर्धन् ॥ ३ ॥

आ । वार्तस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । सूदाः ।
महः । दिवः । सदेने । जायमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्ध्व ॥ ३ ॥

वध्रजतः गच्छतः ववातस्य वायोः वहत्याः गतयः वआ वरन्ते अभितो रमन्ते । तथा
सूदाः । 'सूद प्रेरणे' इति धातुः । क्षीरस्य प्रेरयिष्यः वधेनवो वन । नेति चार्थे । गावश्च
वअपीपयन्त प्यायन्ते^१ एधन्ते । अपि च महः महतः वदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य वसवने
स्थानेऽन्तरिक्षे वजायमानः उत्पद्यमानः ववृषभः वर्षणशीलः पर्जन्यः वस्मिन्वृधन् तस्मिन्^२
अन्तरिक्षे वअचिक्रदत्^३ ॥

गिरा य एता युनजद्वरीं त इन्द्रं प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्रं । प्रिया । सुरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्याः पूर्वोऽर्धर्च इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्थमणः स्तुतिः । हे वशूर विक्रान्त वइन्द्र वते तव
वप्रिया प्रियौ वसुरथा सुधुरंहणौ वधायू धारकौ वएता एतां वहरी त्वदीयावश्वौ वयः जनः
वगिरा स्तुतिरूपया वाचा वयुनजत् रथे युञ्ज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य^४ यागमायाहीति शेषः । वयः
अर्यमा वरिरिक्षतः हिंसितुमिच्छतः शत्रोः संबन्धिनं वमन्युं कोपं वप्र वमिनाति प्रकर्षेण
हिनस्ति^५ वसुक्रतुं शोभनकर्माणम् वअर्यमणम् वआ ववृत्यां स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सुख्यं वर्यश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।

वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सुख्यम् । वर्यः । च । नमस्विनः । स्वे । ऋतस्य । धामन् ।
वि । पृक्षः । बाबधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्रः स्तूयते । वनमस्विनः हविलक्षणाश्रवन्तः वस्वे स्वकीये वऋतस्य यज्ञस्य
वधामन् धामनि स्थाने । स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थः । ववयश्च गन्तारः कर्माणि कुर्वाणा
यजमानाः वअस्य रुद्रस्य वसुख्यं सखित्वमुद्दिश्य वयजन्ते पूजयन्ति । वनृभिः नेतृभिः वस्तवानः
स्तूयमानो रुद्रः वपृक्षः अन्नं स्तोत्रेषु ववि वबाबधे विबध्नाति । वदातीत्यर्थः । वप्रेष्ठं रुद्रस्य
प्रियतमम् वइदं वनमः तस्मै वरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सुसथी सिन्धुमाता ।

याः सुष्वर्यन्त सुदुघाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सुसथी । सिन्धुमाता ।
याः । सुष्वर्यन्त । सुऽदुघाः । सुऽधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा । पीप्यानाः ॥ ६ ॥

१. श-आप्यायते । २. ज्ञ-य-सर्वस्मिन्; त१-४-सस्मिन्; त२-सिस्मिन् । ३. ज्ञ-अचिक्रदत्
शब्दायते । ४. ख-श-त३-४-न-भ-श-यस्य; ज्ञ-तस्य । ५. ज्ञ-हिनस्ति त ।

पथत्थासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये वसिन्धुमाता अपां मातृभूता वसरस्वती एत-
दाख्या नदी वससथी सप्तमी भवति वसुदुषाः कामान् दोग्धुं सुशक्त्याः वसुधाराः शोभनघारो-
पेताश्च नद्यः वसुष्वयन्त सुष्वयन्ते । गतिकर्मैतत् । प्रवहन्ति । वस्वेन स्वकीयेन वपयसा उदकेन
वअभि वपीप्यानाः वथाः च अभिवर्धयन्त्यः वयज्ञसः अन्नवत्यः ववावज्ञानाः कामयमाना नद्यः
वसाकं युगपदेव वआ गच्छन्तु । आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहारः ॥

उत् त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परिं ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृध्न्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत् । त्ये । नः । मरुतः । मन्दसानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु ।

मा । नः । परिं । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

उत्त अपि च वमन्दसानाः मोदमानाः ववाजिनः वेगवन्तः वस्ये ते वमरुतः वनः अस्म-
दीयं वधियं यज्ञाख्यं कर्म वतोकं वच अस्मदीयं पुत्रं च ववन्तु रक्षन्तु । वअक्षरा व्यासा
वचरन्ती वाग्देवता च वनः अस्मान् वपरि त्यक्त्वा अस्मद्भतिरिक्तानन्यान् वमा वख्यत् मा
दाक्षीत् । वते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च वयुज्यं युक्तमपि वनः अस्मदीयं वरयिं धनम् वअवी-
वृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । विदध्यम् । न । वीरम् ।

भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातौ । वाजम् । रातिषाचम् । पुरंधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतारः ववः यूयम् वअरमतिम् उपरतिरहितां वमहीं महतीं भूमिं वप्र वकृणुध्वम्
आह्वयत । तथा वविदध्यं यज्ञार्हं ववीरं वन सर्वेषां प्रेरकं च वपूषणम् एतन्नामकं देवं वप्र
कृणुध्वम् । तथा वअस्याः वधियः वनः अस्मदीयस्यास्य कर्मणः वअवितारं रक्षितारं वभगं देवं
चाह्वयत । अपि च वसातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा ववाजम् ऋभूणामन्यतमं देवमाह्वयत ।
कीदृशं वाजम् । वरातिषाचं दानसेवकं वपुरंधि पुराणां धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे ' अच्छायं वः ' इति चमसिनः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः । सूत्रितं च—' अच्छायं
वो मरुतः श्लोक एत्वित्येतयाभिमृशन्ति ' (आश्व. श्रौ. ६. १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोकं एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत् प्रजायै गृणते वयो धुर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छं । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । एतु । अच्छं । विष्णुम् । निषिक्तपाम् । अवःऽभिः ।

उत् । प्रजायै । गृणते । वयः । धुः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

हे वमरुतः ववः युष्मान् वअयं वश्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रम् वअच्छ वएतु अभिगच्छतु ।
वनिषिक्तपां निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम् । यद्वा । चमसे निषिक्तानां सोमानां पातारम् ।
वअवोभिः अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्तं वविष्णुं चास्मदीयं स्तोत्रम् वअच्छ एतु । वउत्त अपि च मरुतो

विष्णुश्च १ वृषते स्तुवते महां १ प्रजायै पुत्ररूपां प्रजां १ वयः अन्नं च १ धुः अयुः दधतु । हे मरुतो हे विष्णो १ धूर्यं १ स्वस्तिभिः अविनाशैः १ नः अस्मान् १ सदा सर्वदा १ पात रक्षत ॥ ॥ २ ॥

‘ आ वो वाहिष्ठः ’ इत्यष्टर्षं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुर्भं वैश्वदेवम् । अनुकम्पते च—
‘ आ वोऽष्टौ ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्वै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृतः ।

अभि त्रिपृष्ठैः सवनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । वाहिष्ठः । वहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । ऋभुक्षणः । अमृतः ।

अभि । त्रिऽपृष्ठैः । सवनेषु । सोमैः । मदे । सुऽशिप्राः । महऽभिः । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन द्रुचेन ऋभवः स्तूयन्ते । १ ऋभुक्षणः विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे १ वाजाः ऋभवः १ वाहिष्ठः वोदृतमः १ स्वध्व्यै स्तोतुमर्हः १ अमृतः केनाप्यर्हिसितो युष्मदीयः १ रथः १ वः युष्मान् १ वा १ वहतु आ समन्तादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु । हे १ सुशिप्राः शोभनहनवः धूर्यं तेन रथेनागत्य १ सवनेषु अस्मदीययज्ञेषु १ मदे मदनिमित्ते १ त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसकुमिश्रैः १ महभिः महभिः १ सोमैः १ अभि १ पृणध्वं युष्मदीयं जडरमभिपूरयत । स रथो युष्मानावहस्विति पूर्वेणान्वयः ॥

युयं ह रत्नं मधवत्सु धत्थ स्वदृशं ऋभुक्षणो अमृतम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

युयम् । ह । रत्नम् । मधवत्सु । धत्थ । स्वःऽदृशः । ऋभुक्षणः । अमृतम् ।

सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिऽभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

हे १ ऋभुक्षणः हे ऋभवः १ स्वदृशः स्वर्गं पश्यन्तः १ धूर्यं १ वृह युयमेव १ मधवत्सु हवि-
कैक्षणावस्वत्सामसु निमित्तेषु १ अमृतम् अर्हिसितम् । चोरादिभिर्नापहतमित्यर्थः । १ रत्नं रत्नणीयं १ धत्थ धारयथ । तदनन्तरं १ स्वधावन्तः बलवन्तस्ते धूर्यं १ यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु १ सं १ पिबध्वं सम्यक् सोमं १ पिबत १ । अपि च धूर्यं १ मतिभिः धनहेतुभिः १ नः अस्मभ्यं १ राधांसि धनाभि १ धि १ दयध्वं विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मधवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना गर्भस्ती न सुनृता नि यमते वसुभ्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मधऽवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः । विऽभागे ।

उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गर्भस्ती इति । न । सुनृता । नि । यमते । वसुभ्या ॥ ३ ॥

‘ उवोचिथ ’ इत्याद्याः पञ्चर्षं इन्द्रदेवताकाः । हे १ मधवन् धनवन्निन्द्र त्वं १ महः महतः १ अर्भस्य अल्पस्य च १ वसुनः धनस्य १ विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते १ देष्णं धनम् १ उवोचिथ १ हि सेवते खलु । उच्यतिः सेवाकर्मा । तथा १ ते त्वदीयौ १ उभा उभौ १ गर्भस्ती बाहू १ वसुना धनेन १ पूर्णा संपूर्णा भवतः । ते त्वदीया १ सुनृता वाक् १ वसुभ्या वसुनि धनानि

व न वमि वमते न नियच्छति । यद्वा । वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनुता वाक् धनेन संपूर्णौ
त्वदीयौ बाहू न नियच्छति । नालस्यं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तपेप्युक्ता ।

वयं नु ते दाश्वासः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वऽयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्ता ।

वयम् । नु । ते । दाश्वासः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र स्वयंशाः असाधारणकीर्तिः । ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा एत्वं वसाधुः
साधकः । वाजः । न अन्नमिव । ऋक्ताः ऋक्ताः स्तोत्रमम् । अस्तं गृहम् । एषि प्राप्नुहि । नु अद्य
वसिष्ठाः एतत्संज्ञका ऋषयः । वयं हे हरिवः स्वकीयास्त्रोपेतेन्द्र । ते त्वदर्थं । दाश्वासः हवि-
र्लक्षणानां दत्तवन्तः । ब्रह्म स्तोत्रं । कृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः । स्याम भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिविवैषो हर्यश्च धीभिः ।

ववन्मा नु ते युज्याभिरुती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः । विवैषः । हरिऽअश्च । धीभिः ।

ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्चेन्द्र एवं यथाभिः । धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः । विवैषः व्याप्तोषि
स एवं । दाशुषे चित् हविर्दत्तवते यजमानायापि । प्रवतः प्रवणस्य धनस्य । सनिता । असि दाता
भवसि । अपि च हे इन्द्र एवं नः अस्मभ्यं । कदा कस्मिन् काले । रायः धनानि । आ । दशस्येः
प्रयच्छेः । नु अद्य । ते तव । युज्याभिः योग्याभिः । उती उतिभी रक्षाभिः । ववन्म त्वां
संभजेम ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयि सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।

अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एत्वं । कदा कस्मिन् काले । नः अस्मदीयम् । वचसः वचोरूपं स्तोत्रं । बुबोधः
अवगच्छेः । तथा स एवं । वेधसः स्तोत्रतृणस्मान् । वासयसीव । इवेदानीमर्थे । इदानीं स्वकीये
स्थानेऽवस्थापयसि । किञ्च । वाजी बलवान् । अर्वा वेगवांस्रवदीयोऽश्वः । तात्या । तनोतेरिदं
रूपम् । संततया । धिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया । सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं । रयिं त्वदीयं
धनं । पृक्षः अन्नं च । नः अस्मदीयम् । अस्तं गृहं । नि । उहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निष्प्रतिश्रिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।

उपं त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअधिम् । एति । अस्वऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

१देवी द्योतमाना १निकर्तितश्चित् भूमिरपि १ईशे ॥ कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः ॥ ईशितव्यां स्वभूता
सती १यम् १इन्द्रम् १अभि नक्षते व्याप्नोति । १सुपृक्षः शोभनात्कैरुपेताः १शरदः संवत्सराश्च
यमिन्द्रं १नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । १मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं १यम् इन्द्रम् १अस्ववेष्टां
स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्तं १कृणवन्त कुर्वन्ति । १त्रिबन्धुः त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारकः स
इन्द्रः १जरदधि जरजीर्णमष्टिरशानं यस्य बलस्य हेतुभूतं तद्वलम् १उप १एति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।

सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्या । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।

सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिषक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे १सवितः सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् १स्तवध्या स्तोतुं योग्यानि १राधांसि धनानि
१नः अस्मान् १आ यन्तु आगच्छन्तु । १पर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । १एत-
त्संज्ञकस्य देवस्य १रातौ दाने सति १रायः धनान्यस्मान् १आ यन्तु । १पायुः सर्वस्य पालकः
१दिव्यः दिवि भवः स इन्द्रः १सदा सर्वदा १नः अस्मान् १सिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् ।
अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता देवास्ते सर्वे १यूयं १नः अस्मान् १स्वस्तिभिः कल्याणैः १सदा
१पात पालयत ॥ ॥ ४ ॥

‘उदु प्य देवः’ इत्यष्टमं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ
वाजिदेवताके । ‘भगमुग्रोऽवसे’ इत्यर्धर्चो भगदेवत्यः सावित्री वा । तथा चानुक्रमणिका—‘उदु
प्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्चः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु प्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममति यामश्निश्रेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्नां पुरूवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अश्निश्रेत् ।

मूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्नां । पुरूवसुः । दधाति ॥ १ ॥

१सविता सर्वस्य प्रेरकः १स्यः सः १देवः १हिरण्ययीं सुवर्णमयीं १याम् १अमतिम् । रूपना-
मैतत् । रूपं प्रभाभिर्यर्थः । १अश्निश्रेत् आश्रयति ताममतिम् १उत् १ययाम उद्यच्छति उद्गमयति ।
१उ इति पादपूरणः । १नूनम् अद्य १भगः भजनीयो यः सविता १मानुषेभिः मनुष्यैः स्तोतृभिः
१हव्यः हवनीयः स्तोतव्यो भवति । १पुरूवसुः बहुधनः १यः देवः स्तोतृभ्यः १रत्ना रत्नानि रमणी-
यानि धनानि १वि १दधाति करोति । स सविता देवः ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्धः ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्यैस्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।

व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तुभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सवितरिति । श्रुधि । अस्य । हिरण्यपाणे । प्रऽभृतौ । ऋतस्य ।
वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । सृजानः । आ । नृऽभ्यः । मर्तऽभोजनम् । सुवानः ॥ २ ॥

हे ऽसवितः सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् ऽउत् ऽतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ । ततो हे ऽहिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय ऽऋतस्य यज्ञस्य ऽप्रभृतौ प्रणयने ऽअस्य अस्मदीयमिदं स्तोत्रं ऽश्रुधि शृणु । ऽउ इति पूरणः । कीदृशस्त्वम् । ऽउर्वीं विस्तीर्णां ऽपृथ्वीं प्रथिताम् ऽअमर्तिं रूपं प्रभां ऽवि ऽसृजानः विसृजन् ऽनृभ्यः नेतृभ्यः स्तोत्रुभ्यः ऽमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोर्गर्भं धनम् ऽआ ऽसुवानः प्रेरयन् । एवंभूतस्त्वमिदं स्तोत्रं शृण्वति संबन्धः ॥

अपिं घृतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमाभमस्य रश्चनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरिन् ॥ ३ ॥

अपिं । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चित् । विश्वे । वसवः । गृणन्ति ।
सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विश्वेभिः । पातु । पायुऽभिः । नि । सूरिन् ॥ ३ ॥

ऽअपि च ऽसविता ऽदेवः अस्माभिः ऽस्तुतः ऽअस्तु । अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोस्त्वित्यर्थः ।
ऽविश्वे ऽवसवः ऽचित् सर्वं देवा अपि ऽयं सवितारम् ऽआ ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ऽनमस्यः
सर्वैर्नमस्करणीयः ऽसः देवः ऽस्तोमान् ऽनः अस्मदीयानि स्तोत्राणि ऽचनः अन्नं ऽधात् दधातु ।
अन्नफलानि करोतु । ऽविश्वेभिः विश्वैः सर्वैः ऽपायुभिः पालनैः ऽसूरिन् स्तोत्रनस्मान् ऽनि ऽपातु
नितरां पालयतु ॥

अभि यं देव्यदितिर्गुणातिं सुवं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गुणातिं । सवम् । देवस्य । सवितुः । जुषाणा ।
अभि । सम्ऽराजः । वरुणः । गृणन्ति । अभि । मित्रासः । अर्यमा । सऽजोषाः ॥ ४ ॥

ऽदेवी द्योतमाना ऽअदितिः अदीना देवमाता ऽयं सवितारम् ऽअभि ऽगुणातिं अभिष्टौति ।
कीदृशी । ऽसवितुः ऽदेवस्य एव ऽसवं प्रसवमनुज्ञां ऽजुषाणां सेवमाना । ऽसम्राजः सम्यग्राजमानाः
ऽवरुणः । उपलक्षणमेतत् । वरुणादयो देवाः यं सवितारम् ऽअभि ऽगृणन्ति अभिष्टुवन्ति ।
ऽमित्रासः मित्राद्यश्च ऽसजोषाः समानप्रीतिः ऽअर्यमा एतत्संशको देवश्च यम् ऽअभि गृणन्ति । स
नः स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वयर्चा संबन्धः ॥

अभि ये मिथो वनुषः सर्पन्ते रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः ।

अर्हिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुत्र्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सर्पन्ते । रातिम् । दिवः । रातिऽसाचः । पृथिव्याः ।
अर्हिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरुत्री । एकधेनुऽभिः । नि । पातु ॥ ५ ॥

ऽरातिषाचः दानसेविनः ऽवनुषः संभक्ताः ऽये यजमानाः ऽमिथः परस्परं संहता भूत्वा
सवितारमभिलक्ष्य ऽसर्पन्ते परिचरन्ति । कीदृशम् । ऽदिवः पुलोकस्य ऽपृथिव्याः भूमेश्च ऽरातिं

मित्रभूतम् । वउत अपि च वहिर्बुध्न्यः । बुध्नोऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । एतीत्यहिः । एतत्पद-
द्वयामिधो मध्यमस्थानोऽभिरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूतः सोऽपि तेषां वनः अस्माकं
सवितृविषयं स्तोत्रं वश्रणोतु । तथा ववरूत्री वाग्देवी च सवितृसहिता सती एकधेनुभिः
मुष्याभिर्गोभिः वि पातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो अर्धं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जाःपतिः । मंसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानः ।

भगम् । उग्रः । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अर्धं । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

वइयानः अस्माभिर्योष्यमानः वजास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः वसवितुः वदेवस्य
स्वस्य संबन्धि रत्नं रमणीयं वतत् प्रसिद्धं धनं वनः अस्माकम् वअनु वमंसीष्ट अनुमन्वताम् ।
वउग्रः ओजस्वी स्तोता वभगं भजनीयं सवितारं भगसंज्ञकं देवं वा वअवसे नोऽस्माकं रक्षणाय
वजोहवीति भृशं ह्यति । वअध अपि च वअनुग्रः असमर्थः स्तोता वभगम् एतत्संज्ञकं सवितारं वा
वरत्नं रमणीयं तत्प्रसिद्धं धनं वयाति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविषः ' शं नो भवन्तु ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-
' शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वञ्जुरनवानं याज्याम् ' (आश्व.
श्रौ. २. १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्ममीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवऽताता । मितऽद्रवः । सुऽअर्काः ।

जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । ममीवाः ॥ ७ ॥

वदेवताता देवताता यज्ञे वहवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु वमितद्रवः मितद्रवणा मितमार्गाः
वस्वर्काः शोभनाद्याः^१ ववाजिनः एतदभिधायका देवाः वनः अस्माकं वशं सुखाय वभवन्तु । अपि च
वअहिम् आगत्य हन्तारं ववृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेषः । वरक्षांसि च वजम्भ-
यन्तः हिंसन्तो वाजिनो देवाः वसनेमि । पुराणनामेतत् । पुरातनाः वअमीवाः रोगान् वअस्मत्
अस्मत्तः वयुयवन् पृथक्पूर्वन्तु^२ ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मर्ध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

अस्य । मर्ध्वः । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ८ ॥

१. ख-भ-सवित्रे प्रहिता; घ-न-श-श-सवितृप्रहिता । २. ख-न-भ-शोभनान्ताः; घ-शोभनागाः;
श-शोभमनाः । ३. ख-ङ-श-त१-२-४-भ-पृथक्पूर्वति ।

हे ववाजिनः एतन्नामका देवाः वविप्राः मेघाधिनः वअमृताः अमरणधर्माणः वऋतज्ञाः सत्यं जानन्त पूर्वभूताः सन्तो यूयं ववाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु वनः अस्मान् वधनेषु धननिमित्तेषु वभवत् पाळयत । ततो यूयम् वअस्य वमध्वः मधुरोपेतमिमं' सोमं वपिबत । सोमपानानन्तरं मादधध्वं यूयं वृसा भवत । ततः ववृसाः यूयं वदेवयानैः देवगमनसाधनैः वपथिभिः मागैः वथात गच्छत ॥ ॥५॥
' ऊर्ध्वो अग्निः ' इति सप्तमं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ' ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं तु ' इत्यनुक्रमणिका । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । द्वितीये छन्दोमे प्रउगहाद्ये ' ऊर्ध्वो अग्निः ' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च- ' ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम् ' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जुर्णिदेवतातिमेति ।

भेजाते अद्रीं रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जुर्णिः । देवऽतातिम् । एति । भेजाते इति । अद्री इति । रथ्याऽइव । पन्थाम् । ऋतम् । होता । नः । इषितः । यजाति ॥ १ ॥

वअग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः वऊर्ध्वः उन्नमनः सन् ववस्वः वासकस्य स्तोतुः वसुमतिम् अस्मदीयां शोभनां स्तुतिम् वअश्रेत् श्रयतु सेवताम् । वप्रतीची अभिमुखी वजूर्णिः सर्वासां प्रजानां जरथिभ्युपोदेवता वदेवतातिं यज्ञम् वएति गच्छति । वअद्री आद्रिधन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ वपन्थां पन्थानं यज्ञमार्गं वरथ्येव रथिनाविव वभेजाते सेवेते । तथा वइषितः संप्रेषितः वनः अस्मदीयः वहोता वऋतं यज्ञं वयजाति यजतु । करोत्वित्यर्थः ॥

प्र वाञ्छजे सुप्रया बर्हिरेषामा विस्पतीव बीरिटे इयाते ।

विशामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । ववाञ्जे । सुऽप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विस्पती इवेति विस्पतीऽइव । बीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वऽहूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥ २ ॥

वएषां यजमानानां संबन्धि वसुप्रयाः शोभनाद्येन युक्तं वबर्हिः कुशमयं वप्र ववाञ्जे प्रवृज्यते । आसाद्यत इत्यर्थः । वविस्पतीव । इवेतीदानीमर्थे । इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पाळकौ वनियुत्वान् । नियुच्छन्देन वढवा उच्यन्ते । तद्वान् ववायुः वपूषा च वविशां प्रजानां वस्वस्तये क्षेमाय वअक्तोः रात्रेः संबन्धिन्ध्याः वउषसः सकाशात् वपूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति वबीरिटे अन्तरिक्षे वा वइयाते आगच्छताम् । यद्वा । विस्पतीवेत्युपमा । विशां मनुष्याणां बीरिटे गणे विस्पतीव राजानौ यथागच्छतां तद्वत् । अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र संबध्यते ॥

ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाकपथ उरुजयः कृणुध्वं श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

ज्मयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरौ । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त । शुभ्राः । अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । श्रोते । दूतस्य । जग्मुषः । नः । अस्य ॥ ३ ॥

१. ऋ-मधुररसोपेत । २. श-प्रेषितः । ३. श-बीरिटेमंतरिक्षं तस्मिन् ।

वसवः वसुसंज्ञकाः वदेवाः वअत्र अस्मिन् यज्ञे वज्मयाः पृथिव्या भवाः वरन्त रमयन्ताम् ।
 वउरौ विस्तीर्णं वअन्तरिक्षे स्थिताः वशुभाः दीप्यमाना मरुतश्च वअर्जयन्त परिचर्यन्ते ।
 हे वउरुप्रथः प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं वपथः युष्मदीयान् मार्गान् वअर्वाक्
 अस्मदभिसुखं यथा भवति तथा वकृणुध्वं कुरुत । अपि च यूयं वजग्मुषः युष्मान् प्रति गतवतः'
 वनः अस्मदीयस्य वअस्य वदूतस्य अग्रेऽहानं वश्रोत शृणुत । अग्निर्हि यजमानानां दूतः सन्
 देवानाह्वयतीत्यर्थः ॥

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

ताँ अघ्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भगं नासत्या पुरंधिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊमाः । सधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः ।

तान् । अघ्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भगम् । नासत्या । पुरंम्स्थिम् ॥ ४ ॥

वयज्ञेषु यागेषु वते वहि ते^२ खलु प्रसिद्धाः वयज्ञियांसः यज्ञार्हाः वऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे
 वदेवाः वसधस्थं सहस्थानम् वअभि वसन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति । हे वअग्ने वअघ्वरे अस्मदीये यज्ञे
 वउशतः कामयमानान् वतान् देवान् वयक्षि यज । तथा वश्रुष्टी । क्षिप्रनामैतत् । क्षिप्रं वभगम्
 एतत्संज्ञकं देवं वनासत्या नासत्यावधिनौ च वपुरंधि पुरूणां ध्यातारमिन्द्रं च यज ॥

आग्ने गिरौ दिव आ पृथिव्या मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदितिं विष्णुमेषां सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् ।

आ । अर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

हे वअग्ने त्वं वदिवः द्युलोकात् सकाशात् वगिरः गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीयं यज्ञं प्रति
 वआ वहह आह्वानं कुरु । वपृथिव्याः अन्तरिक्षाच्च वआ वह । कान् देवानिति तदुच्यते । वमित्रम्
 एतत्संज्ञकं ववरुणं च वइन्द्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च वअग्निम् वअर्यमणम् एतत्संज्ञकम्
 वअदितिम् अदीनां पृथिवी^३ च वविष्णुं च । एवंभूतान् देवान् वएषाम् अस्माकं यजमानानामर्थाय
 वआ वह । वसरस्वती वाग्देवता च वमरुतः च वमादयन्ताम् । अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविभिश्च माधयन्तु ॥

ररे हव्यं मतिभिर्यज्ञियानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्वन् ।

घाता रयिमविदस्यं सदासां संक्षीमहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । यज्ञियानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् । असिन्वन् ।

घातं । रयिम् । अविदस्यम् । सदासां । संक्षीमहि । युज्येभिः । नु । देवैः ॥ ६ ॥

वयज्ञियानाम् । चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः वमतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह
 वहव्यं हविः वरे अस्माभिर्दीयते । वमर्त्यानां मनुष्याणामस्माकं वकामम् अभिलाषम् वअसिन्वन्
 अप्रतिबन्धनभिः वनक्षत् अस्मदीयं यज्ञं व्याप्नोतु^४ । हे देवा यूयम् वअविदस्यम् अनुपक्षपणीयं

वसदासां सर्वदा संभजनीयं वरथि धनं वघात अस्मभ्यं दत्त । वनु अथ वयं वयुज्येभिः सहायभूतैरिह यज्ञे समागतैः वदेवैः वसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्थे । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवैः सक्षीमहि^१ ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥७॥

वनु अथ वरोदसी चावायुधिष्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः । पूजार्थं बहुवचनम् । अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूताम् । तथा ऋतावानः अस्माभिः क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेताः वरुणः मित्रः अग्निः च एषंभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । चन्द्राः आह्लादकाः सर्वे देवाः वनः अस्मभ्यम् उपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् अर्कम् अर्घ्यं यच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे यूयं वनः अस्मान् स्वस्तिभिः अधिनामैः सदा सर्वदा वपात पालयत ॥ ६ ॥

'ओ शुष्टिः' इति सप्तमं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैदुभं वैश्वदेवम् । 'ओ शुष्टिः' इत्यनुक्रान्तम् । धिनियोगो लैङ्गिकः ॥

ओ शुष्टिर्विदध्या^३ समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । शुष्टिः । विदध्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।

यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः । विभागे ॥ १ ॥

हे देवाः विदध्या विदधेन स्वदीयेन धितेन संपाद्या शुष्टिः सुखमस्मान् ओ आ समेतु भागच्छतु । अथवा शुष्टिवेगवती विदध्या विदधे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वयं तुराणां वेगवतां देवानां स्तोमं स्तोत्रं प्रति दधीमहि कुर्वीमहि । अद्य इदानीं सविता देवः यत् धनं सुवाति अस्मभ्यं प्रेरयेत् रत्निनः रमणीयधनवतः अस्य सवितुस्तस्य धनस्य विभागे दाने स्प्याम वयं भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदैष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भर्गश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । द्युभक्तम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु ।

दिदैष्टु । देवी । अदितिः । रेक्णः । वायुः । च । यत् । नियुवैते इति नियुवैते । भर्गः । च ॥२॥

मित्रः देवः वनः अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं धनं ददातु प्रयच्छतु । तथा वरुणः ददातु । वरोदसी च चावायुधिष्यौ च दत्ताम् । तथा इन्द्रः द्युभक्तं द्युभिर्घोतमानैः स्तोत्रभिः सेवितं तद्धनं ददातु । अर्यमा च ददातु । तथा अदितिः देवी रेक्णः धनं दिदैष्टु तद्धनमस्मभ्यं दिशतु । वायुश्च भगश्च उभौ देवौ यत् धनं नियुवैते अस्माभितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्चा अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत् ऽअश्चाः । अवाथ ।
उत । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । रायः । परि ऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे ^१पृषदश्चाः । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते । त एवाश्वा वाहा येषां ते ।
एवंभूता हे ^२मरुतः रुद्रपुत्रा देवा यूयं ^३मर्त्यं मरणघर्माणं ^४यं यजमानम् ^५अवाथ पालयेत् ^६सेत्
स एव यजमानः ^७उग्रः ^८अस्तु ओजस्वी भवतु । तथा ^९सः ^{१०}शुष्मी बलवान् भवतु । तथा ^{११}
^{१२}उत अपि च ^{१३}अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः ^{१४}सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्याः सर्वे देवाः ^{१५}ईम्
एनं यजमानं ^{१६}जुनन्ति प्रवर्तयन्ति । ^{१७}तस्य यजमानस्य संबन्धिनः ^{१८}रायः धनस्य कश्चिदपि
^{१९}पर्येता परिगन्ता ^{२०}न ^{२१}अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । ऋतस्य । मित्रः । राजानः । अर्यमा । अपः । धुरिति धुः ।
सुहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अंहः । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

^१ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ^२नेता प्रापयिता ^३अयं ^४वहि अयं खलु ^५वरुणः च ^६मित्रः च
^७अर्यमा चैते ^८राजानः समर्था देवाः ^९अपः अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म ^{१०}धुः अधुः दधति ।
^{११}अनर्वा केनाप्यप्रतिगता ^{१२}देवी द्योतमाना ^{१३}अदितिः अदीना देवमाता ^{१४}सुहवा शोभनाङ्गना
भवति । ^{१५}ते वरुणादयो देवाः ^{१६}अरिष्टान् अबाधितान् सतः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}अंहः दुरितम्
^{१९}अति ^{२०}पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विष्णोरिषस्य प्रभुथे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयाः । विष्णोः । एषस्य । प्र ऽभुथे । हविः ऽभिः ।
विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महि ऽत्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इरा ऽवत् ॥ ५ ॥

^१प्रभुथे ^२हविर्भिः हवीरूपैरथैः ^३एषस्य प्रापणीयस्य ^४मीळहुषः कामानां सेक्तुः ^५विष्णोः
सर्वदेवात्मकस्य ^६अस्य ^७देवस्य । 'विष्णुः सर्वा देवताः' (ऐ. ब्रा. १. १) इति श्रुतेः ।
अन्ये देवाः ^८वयाः ज्ञात्वा इव भवन्ति । ^९रुद्रः देवः ^{१०}रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं ^{११}महित्वं
महत्त्वं च ^{१२}विदे ^{१३}वहि अस्मान् प्रापयति खलु । अपि च हे ^{१४}अश्विनौ देवौ युवाम् ^{१५}इरावत् हवि-
र्लक्षणाच्चयुक्तं ^{१६}वर्तिः अस्मदीयं गृहं ^{१७}यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्रं पूषभाष्टुण इरस्यो वरुञ्जी यद्रातिषाचश्च रासन् ।

मयोभुषो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्यः । वरून्नी । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।

मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽग्मा । वार्तः । ददातु ॥ ६ ॥

हे Vआघृणे प्राप्तवृत्ते एवंभूत हे Vपूषन् देव Vअत्र अस्मिन् वागे Vमा Vइरस्यः विषातं मा कृथाः । Vवरून्नी सर्वैर्वरणीया सरस्वती Vरातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्तयो देवपत्न्यश्च Vयत् धनं Vरासन् अस्मभ्यं प्रयच्छेयुः । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण संबन्धः । किंच Vमयोभुवः सुखस्य भावकाः Vअर्वन्तः गच्छन्तो देवाः Vनः अस्मान् Vनि Vपान्तु नितरां पालयन्तु । Vपरिग्मा परितो गन्ता Vवार्तः वायुः Vवृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं Vददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । यावाद्युधिभ्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्मान्भिर-भिष्टुता भवन्ति । एवंभूता आह्लादका देवाः सर्वोऽकृष्टमन्नमस्मभ्यं ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रति-पादिताः सर्वे देवा यूयं कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥ ७ ॥

‘प्रातरग्निम्’ इति सप्तर्षिमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रातर्भागं जगत्याषा लिङ्गोक्त-देवतात्म्योषत्या’ इति । वसिष्ठ ऋषिः । आषा जगती शिष्टाऽङ्गुभः । आषाङ्गीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाषाः पञ्च भगदेवत्याः सप्तभ्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहुः ‘निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्तं जपेत्सदा । निवेष्टं विनाति क्षिप्रं रोगैश्च परिसुष्यते’ (ऋग्वि. २. २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरग्निना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अग्निना ।

प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

Vप्रातः उचःकाले Vअग्निं देवं Vहवामहे वयं स्तोतार आह्वयामः । तथा प्रातःकाले Vइन्द्रं हवामहे । तथा Vमित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरान्नाभिमानिनौ देवौ Vप्रातः वयं हवामहे । तथाअग्निना देवानां भिषजौ Vप्रातः वयं हवामहे । तथा Vप्रातः Vभगं देवं Vपूषणं देवं Vब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्संज्ञकं आह्वयामः । तथा Vप्रातः Vसोमम् एतत्संज्ञकं देवम् Vउत अपि च Vरुद्रं देवं च Vहुवेम आह्वयामः ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदित्यो विधत्ता ।

आध्वश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भूथीत्याह ॥ २ ॥

प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विऽधर्ता ।
 आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् ।
 राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥ २ ॥

वषः भगो देवः । विश्वर्ता विश्वस्य जगतो धारकः । वजितं जयशीलम् । उग्रम् उद्गूणम् ।
 अदितेः । पुत्रं । भगं देवं प्रातःकाल एव । वयं । हुवेम आह्वयामः । आध्रश्चित् द्रिद्रोऽपि
 स्तोता । वयं भगं देवं । मन्यमानः स्तुवन् । भगं भजनीयं धनं । भक्षि । भज विभज मङ्गं देहि । इति
 आह । ब्रवीति । तुरश्चित् । तुरतिर्गतिकर्मा । प्राप्तधनोऽपि । राजा । चित् । समर्थोऽपि जनः । वयं
 भगं देवं भजनीयं धनं मङ्गं भक्षि देहीत्याह । तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भगु प्रणेतुर्भगु सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।

भगु प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भगु प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रनेतरिति । प्रऽनेतः । भग । सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अवा । ददत् । नः ।
 भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृऽभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

हे । भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि । तादृश । प्रणेतः । हे । भग त्वं । सत्यराधः सत्य-
 धनोऽसि । तादृश सत्यराधो हे । भग त्वं । नः । अस्मभ्यं । ददत् । कामान् । प्रयच्छन् । इमाम् । अस्मदीणां
 धियं स्तुतिम् । उद्व उद्वक्ष फलयुक्तां कुरु । हे । भग त्वं । गोभिरश्वैः च । नः । अस्मान् । प्र
 जनय प्रोद्भूतान् कुरु । हे । भग त्वत्प्रसादाद्द्वयं । नृभिः । नेतृभिः । पुत्रादिभिः । नृवन्तः । मनुष्यवन्तः
 प्र । स्याम । प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगऽवन्तः । स्याम । उत । प्रऽपित्वे । उत । मध्ये । अह्नाम् ।

उत । उतऽइता । मघऽवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुऽमतौ । स्याम ॥ ४ ॥

उत अपि च । इदानीं वयं । भगवन्तः । स्याम । हे । भग भगेन त्वया स्वाभिना युक्ता
 भवेम । यद्वा । भगवन्तो धनवन्तः स्याम । उत अपि च । प्रपित्वे । अह्नां प्राप्ते । पूर्वाह्ने । भगवन्तः
 स्याम । उत अपि च । अह्नां दिवसानां । मध्ये मध्याह्ने । भगवन्तः स्याम । उत अपि च । हे
 मघवन् । धनवन् । भग देव । सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य । उदिता उदितौ उदये सति । वयं
 त्वदनुग्रहात् । देवानाम् । इन्द्रादीनां । सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ । स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भगु सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भगऽवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भगऽवन्तः । स्याम ।

तम् । त्वा । भगु । सर्वैः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भगु । पुरऽएता । भव । इह ॥ ५ ॥

हे ऽदेवाः ऽभगः देवः ऽएव ऽभगवान् धनवान् ऽअस्तु । ऽवेन भगोन देवेन धनेन वा ऽबयं
 ऽभगवन्तः ऽस्याम धनवन्तो भवेम । हे ऽभग ऽतं प्रसिद्धं ऽत्वा त्वां ऽसर्वं ऽइत् सर्वं एव जनः
 ऽजोहवीति ऋषां पुनःपुनर्वाङ्मपति । हे ऽभग देव ऽसः त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽनः अस्माकं
 ऽपुरयता पुरोगन्ता ऽभव ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उषसः । नमन्त । दधिक्रावाऽइव । शुचये । पदाय ।

अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भगम् । नः । रथम्ऽइव । अश्वाः । वाजिनः । आ । वहन्तु ॥ ६ ॥

ऽशुचये शुद्धाय गमनयोग्याय ऽपदाय स्थानाय ऽदधिक्रावेव अश्वो^१ यथा^२ तथा ऽउषसः
 उषोदेवताः ऽअध्वराय अस्मदीषाय यागाय ऽसं ऽनमन्त संगच्छन्तु । ऽवाजिनः वेगवन्तः ऽअश्वाः
 ऽरथमिव रथं यथा तथोषसः ऽअर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ऽवसुविदं धनस्य प्रापकं ऽभगं देवं ऽनः
 अस्मान् प्रति ऽआ ऽवहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदर्मुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदर्म् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

ऽभद्राः भजनीयाः ऽउषसः उषोदेवताः ऽअश्वावतीः अश्ववत्पोऽश्वसहिताः सत्यः ऽगोमतीः
 गोमत्यश्च ऽवीरवतीः वीरवत्यः पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽसदं सर्वदा ऽउच्छन्तु
 व्युच्छन्तु नैषां तमो विवासयन्तु । कीदृश्यः । ऽघृतम् उदकं ऽदुहानाः सिद्धन्त्यः ऽविश्वतः सर्वैर्गुणैः
 ऽप्रपीताः प्रबृद्धाः । एवभृता उषसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवाः ऽघृषं
 ऽनः अस्मान् ऽसदा सर्वदा ऽस्वस्तिभिः कल्याणैः ऽपात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

‘ प्र ब्रह्माणः ’ इति षडृचं नवमं सूकं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्तं—‘ प्र
 ब्रह्माणः षडैश्वदेवं तु ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । तृतीये छन्दोमे प्रउगशास्त्रे ‘ प्र ब्रह्माणः ’
 इति वैश्वदेवस्तुचः । सूत्रितं च—‘ प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ’ (आश्व.
 श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र धेनवं उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्रीं अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । धेनवं । उदऽप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

ऽब्रह्माणः ऽअङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः ऽप्र ऽनक्षन्त सर्वत्र ष्यान्तुवन्तु । ऽक्रन्दनुः पर्जन्यः
 ऽनभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीयं स्तोत्रं ऽप्र ऽवेतु प्रकर्षेण्यच्छतु । ऽधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः ऽउदप्रुतः

उद्कामि सिञ्चन्त्यः ५प्र ५नवन्त सर्पन्तु^१ । ५अग्नी आद्रियन्तौ पत्नीषजमानौ ५अध्वरस्य यज्ञस्य ५पेशः रूपं ५युज्यातां योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्त्वा सुते हरितो रोहितश्च ।

ये वा सभ्ररूपा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सनऽवित्तः । अध्वा । युक्त्वा । सुते । हरितः । रोहितः । च ।

ये । वा । सभ्रन् । अरूपाः । वीरऽवाहः । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

हे ५अग्ने ५सनवित्तः सनाध्विरकालादारभ्य लब्धः ५ते त्वदीयः ५अध्वा मार्गः ५सुगः सुहु गन्तव्यो भवतु । किञ्च ५हरितः इयामवर्णाः ५रोहितश्च लोहितवर्णांश्रेत्युभयविधाः ५ये ५वा ये च ते त्वदीया अश्वाः ५सभ्रन् सभ्रनि यज्ञगृहे ५वीरवाहः वीरं शूरं त्वां वहन्तः ५अरूपाः आरोग्यमाना भवन्ति तांश्च^१ त्वं सु^२ ५युक्त्वा त्वदीये रथे सुहु संयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन् ५देवानाम् इन्द्रादीनां जनिमा^३ जगान् संघान् ५हुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं मह्यन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियांमरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यज्ञम् । मह्यन् । नमःऽभिः । प्र । होता । मन्द्रः । रिरिचे । उपाके ।

यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे देवाः ५वः युष्माकं ५यज्ञं ५नमोभिः नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा ५सं ५मह्यन् सम्यक् पूजयन्ति । ५उ इति पूरकः । ५मन्द्रः स्तुतिशीलः ५उपाके अस्माकं समीपे स्थितोऽस्मदीयः ५होता ५प्र ५रिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्वं ५देवान् ५सु सुहु ५यजस्व । हे ५पुर्वणीक बहुतेजस्विन्नमे त्वं ५यज्ञियां यज्ञाहाम् ५अरमति भूमिम् ५आ ५ववृत्याः आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—'आ नो महीभरमतिं सजोषाः' (ऋ. सं. ५. ४३. ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराधिकेतत् ।

सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवतः । दुरोणे । स्योनऽशीः । अतिथिः । आऽअधिकेतत् ।

सुऽप्रीतः । अग्निः । सुऽधितः । दमै । आ । सः । विशे । दाति । वार्यम् । इयत्यै ॥ ४ ॥

५अतिथिः सर्वेषामतिथिभूतोऽग्निः ५यदा ५वीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितुः ५पेशतः हविष्मतो यजमानस्य ५दुरोणे गृहे ५स्योनशीः सुखेन क्षयनीयः ५आधिकेतत् प्रज्ञायते ५अग्निः ५दमे यज्ञगृहे ५सुधितः । आकारश्चार्थे । सुनिहितश्च सुहु निहितः सन् यदा ५सुप्रीतः भवति तदा ५सः अग्निः ५इयत्यै उपगच्छत्यै ५विशे प्रजायै ५वार्यं वरणीयं धनं ५दाति ददाति प्रयच्छति ॥

१. ख-उपसर्पतु; झ-न सर्पतु; त३-म-तु सर्पतु; न-नु सर्पतु । २. ख-तां अश्वा युक्त्वा; घ-तान् सु; झ-म-तान्धान् त्वं; झ-त२-४-तांश्च त्वं; त१-तान्धान्; त३-न- तां अश्वत्वं; घ१-तैश्वाः त्वं; घ२-तंश्च त्वं । ३. ख-झ-त१-२-म-जनिमानि ।

इमं नो अग्रे अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृषी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्रे । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्ऽसु । इन्द्रे । यशसम् । कृषि । नः ।

आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ऽअग्रे त्वं ऽनः अस्मदीयम् ऽइमम् ऽअध्वरं यज्ञं ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च ऽमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ऽइन्द्रे च ऽयशसं यज्ञोयुक्तं हविर्लक्षणाश्रवन्तं ऽनः अस्मदीयं यज्ञं हे अग्रे त्वं ऽकृषि कुरु । स्थापयेत्यर्थः । तथा ऽनक्ता रात्रिश्च ऽउषसा दिवसश्च । अहर्निशो इत्यर्थः । ऽबर्हिः बर्हिषि कुशामये ऽआ ऽसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्रे ऽउशन्ता उशन्ता यज्ञमिच्छन्तौ ऽमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽयज पूजय ॥

एवामिं सहस्यं रं वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत ।

इषं रयिं प्रप्रथद्वाजमुस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्रिम् । सहस्यम् । वसिष्ठः । रायऽकामः । विश्वऽप्स्यस्य । स्तौत ।

इषम् । रयिम् । प्रप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽवसिष्ठः एतदाल्प्य ऋषिः ऽरायस्कामः पश्चादिधनानीच्छन् ऽएव एवमुक्तप्रकारेण ऽसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ऽवमिं देवं ऽविश्वप्स्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य छाभाय ऽस्तौत् । एवंभूतोऽभिः ऽअस्मे अस्मभ्यम् ऽइषम् अन्नं ऽरयिं धनं ऽवाजं बलं च ऽप्रप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददातिवित्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः सर्वे देवाः यूयम् अस्मान् कस्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

‘प्र वो यज्ञेषु’ इति पञ्चर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘प्र वः पञ्च’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लौकिकः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशाब्दे ‘प्र वो यज्ञेषु’ इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—‘प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सन्न एषेति प्रउगम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्धावा नमोभिः पृथिवी इषध्वै ।

येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवऽयन्तः । अर्चन् । धावा । नमऽभिः । पृथिवी इति । इषध्वै ।

येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

ऽदेवयन्तः देवान् कामयमानाः विप्राः ऽयज्ञेषु ऽनमोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ऽवः युष्मान् ऽइषध्वै अभिप्राप्तुं ऽप्र ऽअर्चन् प्रार्थयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ऽधावा दिवं च ऽपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ऽयेषां विप्राणां मेधाविनां ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽवनिनो ऽन ऽशाखाः वृक्षस्य शाखा इव ऽविष्वक् विश्वतः ऽवियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ऽविप्राः प्रार्थयन्ति पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सन्निरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।

स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्वा शोचीषि देवयून्यस्युः ॥ २ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । हे॒त्वः । न । स॒तिः । उ॒त् । यु॒च्छु॒ध्वम् । स॒ऽम॒नसः । घृ॒ता॒र्चीः ।
स्तृ॒णीत । ब॒र्हिः । अ॒ध्व॒राय॑ । सा॒धु । ऊ॒र्ध्वा । शो॒ची॒षि । दे॒वऽयू॒नि । अ॒स्थुः ॥ २ ॥

अयमस्मदीयः । वयः । प्र । एतु । देवान् प्रति गच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । । हेत्वो । वन । सतिः । शीघ्रगाम्यन्थो यथा तद्वत् । हे ऋषिजः सर्वे यूयं । वसमनसः सदृशमनस्काः सन्तः । घृताचीः क्षुधः । उद्यच्छध्वं हस्त उद्यम्य धारयत । तथा । अध्वराय यागं कर्तुं । साधु साधकं । बर्हिः कुशमयं । स्तृणीत वेधां छादयत । हे अग्ने । देवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि । शोचीषि अचीषि । ऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि । अस्थुः तिष्ठन्तु ॥

आ पु॒त्रासो॑ न मा॒तरं॑ वि॒भृ॒त्राः॑ सा॒नौ दे॒वासौ॑ ब॒र्हिषः॑ स॒दन्तु॑ ।

आ वि॒श्वा॒र्चीं वि॒द॒ध्या॑म॒न॒क्त्वग्ने॑ मा नो॑ दे॒वता॑ता मृ॒धस्कः॑ ॥ ३ ॥

आ । पु॒त्रासः॑ । न । मा॒तरम् । वि॒ऽभृ॒त्राः । सा॒नौ । दे॒वासः॑ । ब॒र्हिषः॑ । स॒दन्तु॑ ।

आ । वि॒श्वा॒र्चीं । वि॒द॒ध्याम् । अ॒न॒क्तु॑ । अ॒ग्ने । मा । नः । दे॒वऽता॑ता । मृ॒धः । क॒रि॒ति॒ कः ॥ ३ ॥

वमातरं जननीं । विभृत्राः विशेषेण भर्तव्याः । पुत्रासो । वन पुत्रा इव तद्वदस्माकं भरणीषाः । देवासः देवाः । बर्हिषः कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य । सानौ उन्नते देवो । वा । सदन्तु उपविशन्तु । हे अग्ने । विदध्यां यज्ञयोग्यां त्वदीयां ज्वालां । विश्वाची । विश्वं सर्वं हविरश्नति गच्छतीति विश्वाची उहूः । वा । अनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु । देवताता देवतातौ युद्धे । वनः अस्माकं । मृधः हिंसकान् हे अग्ने त्वं । मा । कः । मा कार्षीः । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र संग्रामे वर्तते ॥

ते सी॒षप॑न्त॒ जोष॑मा य॒ज्ञत्रा॑ ऋ॒तस्य॑ धा॒राः सु॒दुघा॑ दु॒हानाः॑ ।

ज्येष्ठं॑ वो अ॒द्य मह॑ आ व॒सूना॑मा ग॒न्त॒न॒ सम॑न॒सो यति॑ छ ॥ ४ ॥

ते । सी॒षप॑न्त॒ । जोष॑म् । आ । य॒ज्ञत्राः॑ । ऋ॒तस्य॑ । धा॒राः । सु॒दुघाः॑ । दु॒हानाः॑ ।

ज्येष्ठम् । वः । अ॒द्य । महः॑ । आ । व॒सूना॑म् । आ । ग॒न्त॒न॒ । स॒ऽम॒नसः॑ । यति॑ । स्थ ॥ ४ ॥

वयज्ञत्राः यजनीयाः । ते इन्द्रादयो देवाः । ऋतस्य उदकस्य । सुदुघाः सुखेन दोग्धं वाक्याः । धाराः । दुहानाः वर्षन्तः । जोषं पर्याप्तं यथा भवति तथा । वा । सीषपन्त । सपतिः परिचरणाथः । स्तुतिभिः आ समन्तात् पर्यचीचरन् । अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु । स्वीकुर्वन्तिवति पावत् । अद्य । अस्मिन् दिने हे देवाः । वसूनां धनानां मध्ये । ज्येष्ठं श्रेष्ठं । वः । युष्मदीयं । महः । मंहनीयं धनम् । वा । गच्छतु । यूयमपि । वसमनसः तुल्यमतयः सन्तः । वा । गन्त॒न॒ आगच्छत । हे देवाः यूयं --- आगन्तव्येति संबन्धः ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने वि॒क्ष्वा द॑क्षस्य॒ त्वया॑ व॒यं स॑हसा॒व॒आस्काः॑ ।

रा॒या यु॒जा सं॒ध॒मादो॑ अ॒रि॒ष्टा यू॒यं पा॑त॒ स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ५ ॥

ए॒व । नः॑ । अ॒ग्ने । वि॒क्षु॑ । आ । द॒क्षस्य॑ । त्वया॑ । व॒यम् । स॒हसा॑ऽव॒न् । आ॒स्काः॑ ।

रा॒या । यु॒जा । सं॒ध॒मादः॑ । अ॒रि॒ष्टाः । यू॒यम् । पा॑त॒ । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः॑ ॥ ५ ॥

हे वृभुमे वृष्व एवं स्तुतस्व वृषिभु प्रजासु मध्ये वृनः अस्मभ्यम् वृषा वृक्षस्य धन-
मग्निप्रयच्छ । हे वृसहसावन् बलवन्नमे वृषया वृआस्काः अस्कन्नाः वृषयं वृयुजा मित्ययुक्तेन
वृराया धनेन वृसधमाद्ः सह माघन्तः वृअरिष्टाः अर्हिंसिता भवेम । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिताः
सर्वे देवाः वृयूयं वृनः अस्मान् कल्याणैः सर्वदा पालयत ॥ ॥ १० ॥

‘दधिक्रां वः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं दधिक्राख्यदेवताकम् । आद्या
जगती सा तु दधिक्रादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्रिष्टुभः । अनुक्रम्यते हि—‘दधिक्रां दाधिर्न
जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । गतो विनियोगः ॥

दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विनां । उषसम् । अग्निम् । समऽईद्धम् । भगम् । ऊतये । हुवे ।
इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् ।

आदित्यान्यं । आवापृथिवी इति । अपः । स्वर्गिरिति स्वः ॥ १ ॥

हे स्तोतारः वः युष्माकम् वृजतये रक्षणाय वृप्रथमं वृदधिक्राम् अश्वाभिमानिनीं देवतां
वृहुवे आह्वयामि । ततः वृअश्विना अश्विनौ देवौ वृउषसम् उषोदेवतां च वृसमिद्धं सम्यग्दीप्तम्
वृअग्निं च वृअगम् एतदाख्यं देवं च आह्वयामि । वृइन्द्रं वृविष्णुं वृपूषणं च वृब्रह्मणस्पतिमादित्यान्यं
वृआवापृथिवी वृअपः उदकदेवताः^१ वृस्वः सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रां सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उतऽईराणाः । यज्ञम् । उपऽप्रयन्तः ।

इळां । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विनां । विप्रां । सुहवां । हुवेम ॥ २ ॥

वृदधिक्राम् एतन्नामकमश्विशेषं देवं वृनमसा स्तोत्रेण वृबोधयन्तः प्रज्ञापयन्तः वृउदीराणाः
प्रेरयन्तः वृयज्ञं यागम् वृउपप्रयन्तः उपक्रमणाः^२ वयं वृबर्हिषि वृइळां हवीरूपां^३ वृदेवीं वृसादयन्तः
आस्थापयन्तः वृसुहवा शोभनाह्वानौ वृविप्रा विप्रौ मेधाविनौ वृअश्विना अश्विनौ देवौ वृहुवेम
आह्वयामि । वृउ इति पूरणः ॥

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुपं ब्रुव उषसं सूर्यं गाम् ।

ब्रह्मं मैश्वतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्दुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उपं । ब्रुवे । उषसम् । सूर्यम् । गाम् ।

ब्रह्मम् । मैश्वतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् । दुःऽइता । यवयन्तु ॥ ३ ॥

१. ख-घ-झ-त-न-भ-श-उदकं देवताः । २. ख-न-भ-उपद्रुममाणाः; ज्ञ-झ-त-१-४-उपक्रमणाः
३. श-देवीं भूरूपां ।

वदधिक्रावाणम् अश्वविशेषं वबुधुधानः स्तोत्रेण बोधयन्नहम् वअग्निं देवम् वउप वभुवे उपस्तौमि । तथा च वउपसम् उषोदेवतां वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं देवं वगां भूमिम् । वाग्दिवतां वा । एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि । वमंश्रतोः । मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशायतीति मंश्रतुः । तस्य ववरुणस्य वब्रह्मं महान्तं वबभ्रुं पिङ्गलवर्णमश्वं तस्यानयनार्थमहमुप भुवे । वते देवाः वअस्मत् अस्मत्तः वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वदुरिता दुरितानि पापानि वधवयन्तु' पृथक्पूर्वन्तु ॥

दधिक्रावां प्रथमो वाज्यवाग्निं रथानां भवति प्रजानन् ।

संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दधिऽक्रावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति । प्रऽजानन् ।

सम्ऽविदानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरोऽभिः ॥ ४ ॥

वप्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः ववाजी शीघ्रगामी वअर्वा गमनशीलः वदधिक्रावा अश्वरूपो देवः वप्रजानन् रथसंयोजनीयांस्तांस्तानश्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् वरथानाम् वअग्ने मुखः वभवति । कीदृशोऽश्वः । वउषसा उषोदेवतया वसूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन वआदित्येभिः प्रादित्यैश्च ववसुभिः च वअङ्गिरोभिः देवैः सह स्तोतव्यैःक्रषिभिश्च वसंविदानः सम्यग्जानन् । देकमत्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

आ नो दधिक्राः पृथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥

आ । नः । दधिऽक्राः । पृथ्याम् । अनक्त्वा । ऋतस्य । पन्थाम् । अनुऽएतवै । ऊँ इति ।

शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धोः । अग्निः । शृण्वन्तु । विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥

वदधिक्राः अश्वरूपो देवः वऋतस्य यज्ञस्य वपन्थां पन्थानं मार्गम् वअन्वेतवै अनुगन्तुं प्रवृत्तानां नः अस्माकं वपृथ्यां पदवीम् वआ वअनक्त्वा उदकेनासिञ्चतु । वउ इति पूरणः । वदैव्यं वशर्धोः वसंबन्धि बलमीदृग्रूपः वअग्निः वनः अस्मदीयं हवं वशृणोतु । वअमूराः अमूढाः वमहिषाः महान्तः वविश्वे सर्वे देवा अस्मदीयं हवं वशृण्वन्तु ॥ ११ ॥

‘आ देवो यातु’ इति चतुर्केचं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभम् । ‘आ देवश्चतुष्कं सावित्रम्’ इत्यनुक्रान्तम् । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सावित्र-नेविद्वानम् । सूत्र्यते हि—‘चतुर्थेऽह्न्या देवो यातु—’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) ।— इत्येषा पानुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ देवो यातु सविता सुरतनः स घा नो देवः सविता सहावा’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अश्वमेधेऽनुसवर्नं तिलः सावित्र्य इष्टयः । तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ गज्येयम् । सूत्रितं च—‘य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु’ (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

आ देवो यातु सविता सुरतनोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नयीं पुरुषि निवेश्यश्च प्रसुवश्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।
हस्ते । दर्धानः । नयी । पुरूणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

वसुरत्नः शोभनरत्नोपेतः वअन्तरिक्षप्राः स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता वअश्वैः स्वकीयै-
र्गोष्ठैः ववहमानः उह्यमानः वसविता सर्वस्य प्रेरकः वदेवः वआ वयातु आगच्छतु । कीदृशः । वनर्षा
र्याणि मनुष्यहितानि^१ वपुरूणि बहूनि धनानि वहस्ते पाणौ वदधानः दातुं धारयन् वभूम भूतानि
विवेशयन् रात्रिषु स्वे^२ स्थाने^३ स्थापयन् वप्रसुवंश्र अहःसु प्रेरयन् । एवंभूतः सविता देव आ यातु ॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

वशिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ वबृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ वहिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्गमयौ
वअस्य सवितुः संबन्धिनौ वबाहू हस्तौ वदिवः अन्तरिक्षस्य वअन्तान् पर्यन्तान् वउत् वअनष्टाम् ऊर्ध्वी
न्तौ व्याप्नुवताम् । वनूनम् अथ वअस्य ईदम्भूतस्य सवितुः वसः तादृशः वमहिमा महत्त्वं वपनिष्ट
रत्नाभिः स्फुपते । वसूरश्चित् सूर्योऽपि वअस्मै सवित्रे वअपत्यां कर्मच्छाम् वअनु वदात् अनुवदातु ॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशास्य हविषोः 'स घा नः' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् ।
गाश्चमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च- 'स घा नो देवः
सविता सहावेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमतिगुरूचीं मर्तभोजनमर्ध रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमतिम् । उरूचीम् । मर्तभोजनम् । अर्ध । रासते । नः ॥ ३ ॥

वसहावा । तेजोऽन्तराण्यभिभावुकं^३ तेजो यस्य सः । ववसुपतिः धनानां पालकः वसः वसविता
वदेवः वनः अस्मभ्यं ववसूनि धनानि वआ वसाविषत् आ समन्तात् प्रेरयति । वघ इति पूरणः ।
व सविता देवः वउरूचीं विस्तीर्णगमनाम् वअमतिं रूपम् । दीप्तिमित्यर्थः । विश्रयमाणः
नेषेवमाणः सन् वअध अधुना वनः अस्मभ्यं वमर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं वरासते ददातु ॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगमस्तिमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वर्यो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगमस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।
चित्रम् । वर्यः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

इमाः ईदम्भूताः गिरिः । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिरः स्तोभ्यः प्रजाः । यद्वा । इमाः स्तुतिरूपा वाचः । वसुजिह्वं शोभनजिह्वम् । शोभनवाचमित्यर्थः । वपूर्णगर्भस्ति संपूर्णधनहस्तं वसवितारं देवम् । ईद्वते स्तुवन्ति । स च सविता वचित्रं चायनीयं वृहत् महत् ववयः अन्नम् अस्मे अस्मासु वृषानु । यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु । हे सवितृप्रमुखा देवाः वयं वनः अस्मान् स्वस्तिभिः कल्पायैः वसदा सर्वदा पात पालयत । ॥ १२ ॥

‘इमा रुद्राय’ इति चतुर्वर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम् । अन्यथा त्रिष्टुप् क्षिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘इमा रौद्रं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तोदीची दिगुपस्थेया । सूच्यते हि—‘इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम्’ (आश्व. गृ. ४. ९. २१) इति ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय स्वधात्रे ।

अर्षाळहाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रइषवे । देवाय । स्वधाऽन्नै ।

अर्षाळहाय । सहमानाय । वेधसे । तिग्माऽआयुधाय । भरत । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारः यूयम् इमाः गिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय देवाय भरत धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रैषवे शीघ्रगामिबाणाय स्वधात्रे अन्नवते अर्षाळहाय केनाप्यनभिभूताय सहमानाय शत्रूणामभिविन्ने वेधसे विधात्रे तिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय । एवंभूताय रुद्राय स्तुतीः भरत । स च रुद्रः वनः अस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।

अवन्तीरुप नो दुर्श्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।

अवन् । अवन्तीः । उप । नः । दुर्श्चर । अन्मीवः । रुद्र । जासु । नः । भव ॥ २ ॥

वस इति स खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य । क्षमायां पृथिव्यां भवः । तस्य जन्मनः जनस्य क्षयेण ऐश्वर्येण चेतति प्रज्ञायते । दिव्यस्य जनस्य च साम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते । शेषः प्रत्यक्षकृतः । हे रुद्र देव एवं च अवन्तीः त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्तीः वनः अस्मदीयाः प्रजाः अवन् पालयन् दुर्श्चरः दुर्वाणि अस्मदीयानि गृहाणि उप चर उपगच्छ । किंच त्वं वनः अस्मदीयासु प्रजासु अन्मीवः । अमीवा रोगः । तामकुर्वन् भव ॥

या ते दिद्युदर्वसृष्टा दिवस्परि क्षमया चरति परि सा वृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिवः । परि । क्षमया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । नः ।

सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु । तनयेषु । रिरिषः ॥ ३ ॥

हे रुद्र वृते वैद्युतात्मनस्तव संबन्धिनी वृदिवस्पति अन्तरिक्षसकाशात्^१ वभवसृष्टा विमुक्ता
। वृदिवृत् अहानिरूपा हेतिः वक्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा वचरति वर्तते वसा वृदिवृत् वनः अस्मान्
रे वृणक्तु परित्यजतु । अपि च हे वृत्वपिवात वृते तव वृसहस्रं बहूनि वृषेज्जा मेघजानि
यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्यं प्रयच्छेति शेषः । वनः अस्माकं वृतोकेषु पुत्रेषु वृतनयेषु च वृमा
रिषः हिंसां मा कृथाः ॥

मा नो वधी रुद्र मा परां दा मा ते भूम प्रसितौ हीळितस्य ।

आ नो भज बृहिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

। नः । वधीः । रुद्र । मा । परां । दाः । मा । ते । भूम । प्रसितौ । हीळितस्य ।

। नः । भज । बृहिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे वृद्र एवं वनः अस्मान् वृमा वधीः मा हिंसीः । तथा वृमा वृपरा वृदाः मा च त्पाक्षीः ।
च वृहीळितस्य क्रुद्धस्य वृते तव वृप्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वयं च वृमा वृभूम । किंच वृजीवशंसे
राशंसनीये वृबृहिषि यज्ञे वनः अस्मान् वृआ वृभज भागिनः कुरु । हे रुद्रप्रमुखाः^२ देवाः वृयूयं
अस्मान् कृत्वाणैः^३ सर्वदा^४ पालयत ॥ ॥ १३ ॥

‘आपो यं वः’ इति चतुर्वचं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं ऋगुभमवदेवताकम् । ‘आपो
पम्’ इत्यनुक्रान्तं च । गतो विनियोगः ॥

आपो यं वः प्रथमं देवयन्तं इन्द्रपानमूर्मिमकृण्वतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

पः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् । अकृण्वत । इळः ।

। वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतप्रुषम् । मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

वृदेवयन्तः देवानिच्छन्तोऽध्वर्यवः हे वृआपः हे अबदेवताः ववः युष्माकं कार्यभूतम् वृइन्द्रपानम्
ण पातव्यम् वृइळः इळायाः भूम्याः संभूतं वयम् वृऊर्मि सोमाख्यं^५ यं रसं वृप्रथमं पुरा
कृण्वत अभिषवणपवनादिभिः समस्कुर्वत वृअद्य इदानीं ववयम् अपि ववः युष्मदीयं वृतम्
।^६ वनेम संभजेमहि । कीदृशम् । वृशुचिं शुद्धम् वृअरिप्रं पापरहितं वृघृतप्रुषं वृष्टिलक्षणमुदकं
इन्तं वृमधुमन्तं मधुररसोपेतम् । एवंभूतं तं वनेमेति संबन्धः ॥

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं वोऽपां नपादवत्वाश्रुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयति तमश्याम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

। ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तम् । वः । अपाम् । नपात् । अवत् । आश्रुहेमा ।

स्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयति । तम् । अश्याम् । देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

हे वृआपः एतत्संज्ञका देवाः ववः युष्मदीयं वृमधुमत्तमं रसवत्तमं वृतमूर्मि प्रसिद्धं सोमाख्यं
म् वृआश्रुहेमा क्षीप्रगतिः वृअपां वृनपात् एतदाख्यो देवः वृअवत् पालयतु । वृइन्द्रः वृयस्मिन्

१. ख-म-त-न-श-अंतरिक्षात् सकाशात् । २. ख-न-भ-इन्द्रमुखाः । ३. ख-घ-श-स्वस्तिभिः
पाणैः । ४. घ-श-सदा सर्वदा पात । ५. ख-त-३-न-भ-‘सोमाख्यं...तमूर्मि’ नास्ति ।

ऊर्मिं वसुभिः वासकैर्देवीः सह मादयाते माघेत् वअ अस्मिन् दिने देवयन्तः देवकासा वयं ववः युष्मदीयं वतम् ऊर्मिम् अश्याम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मर्दन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्यः

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्राः । स्वधया । मर्दन्तीः । देवीः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्यः ।

ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥३॥

वशतपवित्राः शतं बहुनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि धासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनाकेन वमर्दन्तीः जनान् मादयन्त्यः देवीः देव्यो द्योतमाना आपः देवानाम् इन्द्रादीनां पाथः स्थानम् वअपि वयन्ति प्रविशन्ति । वताः तादृश्य आपः इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि वन वमिनन्ति न हिंसन्ति । उत्पादयन्तीत्यर्थः । हे अश्वर्यवः यूयं वसिन्धुभ्यः ताम्योऽद्भ्यः घृतवत् उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविः जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिर्मिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

याः । सूर्यः । रश्मिऽभिः । आऽततानं । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धवः । वरिवः । धातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

वसूर्यः देवः वथाः अपः वरश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः आततान विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्धतीत्यर्थः । याभ्यः अद्भ्यश्च ऊर्मिम् । अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्यं वगातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् इन्द्रः अपि अरदत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे वसिन्धवः आपः वते यूयं वनः अस्मभ्यं वरिवः धनं धातन धत्त प्रयच्छत । ते इति सिन्धुशाब्देन समानाधिकरणत्वात् पुंलिङ्गत्वम् । हे अन्वदेवताः यूयं सर्वदा वनः अस्मान् कल्याणैः पालयत ॥४॥

‘ऋभुक्षणः’ इति चतुर्कचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्भुदेवताकम् । अस्याथा विकल्पेन विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा’ इति । दशमेऽहनि वैश्वदेवश्च आर्भवनिविद्वानम् । सूच्यते हि—‘ऋभुक्षण इत्यार्भवम्’ (आश. औ. ८. १२) इति ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादर्यध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विम्बो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षणः । वाजाः । मादर्यध्वम् । अस्मे इति । नरः । मघऽवानः । सुतस्य ।

आ । वः । अर्वाचः । क्रतवः । न । याताम् । विऽम्बः । रथम् । नर्यम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षेत्पृथूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य । अत्र ‘ऋभुक्षणो वाजाः’ इति बहु-वचनेन ऋभवश्चयो गृह्यन्ते । हे ऋभुक्षणो वाजाः वनरः नेतारः मघवानः धनवन्तः एवंभूता हे ऋभवः यूयम् अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्य अभिपुत्रेण सोमेन मादर्यध्वं वृषा भवत । वन इति

संप्रत्यर्थे । इदानीं ष्यातां गच्छतां ष्वः युष्मदीषाः ष्वः कर्मणां कर्तारः ष्विभ्वः विभवः ससर्था
अश्वाः ष्वर्वाचः अर्वाञ्चोऽस्मदभिमुक्ताः सन्तः ष्वनर्थे मनुष्यहितं ष्वरथं युष्मदीषम् ष्वभा
ष्वर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुर्ऋभुभिर्ऋभि वः स्याम् विभ्वो विभुभिः शर्वसा शर्वांसि ।

वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । अभि । वः । स्याम् । विऽभ्वः । विभुऽभिः । शर्वसा । शर्वांसि ।

वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभवः ष्वऋभुभिः युष्माभिवर्षयम् ष्वऋभुः । उरु भवन्तीत्युभवः । सन्तः ष्विभुभिः
युष्माभिः ष्विभ्वः विभवश्च सन्तः ष्वशर्वांसि शत्रूणां बलानि ष्वशवसा युष्मदीयेन बलेन
ष्वअभि ष्वस्याम् अभिभवेम । तथा ष्ववाजसातौ संग्रामे ष्ववाजः एतत्संज्ञक ऋभुः ष्वअस्मानवतु
पालयतु । अपि च ष्वयुजा सहायभूतेन ष्वइन्द्रेण ष्ववृत्रं शत्रुं वयं ष्वतरुषेम हनाम । प्रायेणर्भवोऽपीन्द्रेण
सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वारभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विभ्वोँ ऋभुक्षा वाजोँ अर्यः शत्रोँमिथत्या कृणवन्वि नृम्णाम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वाः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्यः । उपरस्ताति । वन्वन् ।

इन्द्रः । विऽभ्वोँ । ऋभुक्षाः । वाजः । अर्यः । शत्रोँ । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णाम् ॥ ३ ॥

षते तादृशाः इन्द्रः ऋभवश्च ष्वपूर्वाः बह्वीरस्मच्छत्रुसेनाः ष्वशासा शासनेन स्वकीययाज्ञया ।
ष्वद्वार । विश्वास्थ्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन ष्वअभि ष्वसन्ति अभिभवन्ति ।
ष्वचिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच ष्वउपरताति ॥ ससम्या लुक् ॥ उपरैः उपलैः पाषाणसदृशौरायुधैस्तायते
विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् ष्वविश्वान् समस्तान् ष्वअर्यः अरीभ्यश्च ष्ववन्वन् हिंसन्ति ।
ष्वविभ्वा ष्वऋभुक्षाः ष्ववाजः एतत्संज्ञका ऋभवश्च ष्वइन्द्रः च ष्वअर्यः शत्रूणामभिगन्तारः सन्तः ष्वशत्रोः
संबन्धि ष्वनृम्णां बलं ष्वमिथत्या । मेघतेरिदं रूपम् । मिथतिहिंसा । तथा ष्ववि ष्वकृणवन् विकुर्वन्तु ।
विनाशयन्तिवत्यर्थः ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नु । देवासः । वरिवः । कर्तन । नः । भूत । नः । विश्वे । अवसे । सऽजोषाः ।

सम् । अस्मे इति । इषम् । वसवः । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

हे ष्वदेवासः देवाः द्योतमाना ऋभवः युयं ष्वनु अद्य ष्वनः अस्मभ्यं ष्ववरिवः धनं ष्वकर्तन
कुरुत प्रयच्छत । तथा ष्वविश्वे सर्वे ऋभवो बृषं ष्वसजोषाः सह प्रीयमाणाः सन्तः ष्वनः अस्मा-
कम् ष्वअवसे रक्षणाय ष्वभूत भवत । अपि च ष्ववसवः प्रशास्या ऋभवः ष्वइषम् अन्नम् ष्वअस्मे
अस्मभ्यं ष्वसं ष्वददीरन् संप्रयच्छेयुः । हे ऋभवः युयम् अस्मान् सर्वदा कल्याणैः रक्षत ॥ १५ ॥

‘समुद्रज्येष्ठाः’ इति षतुर्कथं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुभमन्देवताकम् । तथा चातु-
कान्तं—‘समुद्रज्येष्ठा आपम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः ।

इन्द्रो या वृज्जी वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रऽज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिऽविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वृज्जी । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ १ ॥

वसुद्रज्येष्ठाः । समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः । वसलिलस्य ।
अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात् स्थानात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः ।
पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वृज्जी वज्रभृत् वृषभः कामानां
वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद लिखति देवीः देव्यः ताः आपः इह अस्मिन्
प्रदेशे स्थितं मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपः । दिव्याः । उत । वा । स्रवन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा । याः । स्वयंऽजाः ।

समुद्रऽर्थ्याः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

या आपो दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति । उत वा अपि च याः आपः नद्यादि-
गताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति । याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः । उत वा अपि च
याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः समुद्रार्थाः । समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः
समुद्रार्थाः । शुचयः दीसियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यश्च भवन्ति । ता आपः मामवन्तु इति ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानुते अवपश्यन्नानानाम् ।

मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानुते इति । अवऽपश्यन् । जनानाम् ।

मधुऽश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

वरुणः यासाम् अपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन् ।
जनानां प्रजानां सत्यानुते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् । जानन्नित्यर्थः । याः आपः मधु-
श्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयः दीसियुक्ताः पावकाः शोधयिष्यः । ता आपः देव्यः
मां रक्षन्विति ॥

यासु राजा वरुणो यासु सोपो विश्वे देवा यास्रजं मर्दन्ति ।

वैश्वानरो यास्वभिः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

यासु । राजा । वरुणः । यासु । सोमः । विश्वे । देवाः । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।

वैश्वानरः । यासु । अग्निः । प्रऽविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां वराजा वरुणः वयासु अप्सु वर्तते । सोमः^१ वयासु अप्सु वर्तते । वयासु अप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मदन्ति । वैश्वानरः वअग्निः वयासु प्रविष्टः । वताः वआपः देव्यः वइह स्थितं वमामवन्तु ॥ ॥ १६ ॥

‘आ मां मित्रावरुणा^२’ इति^३ चतुर्नचं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्थ्यतिजगती ग्युहेन शकरी वादितस्तिस्त्रो जगत्थः । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुति-जांगतमन्त्यातिजगती शकरी वा’ इति । अथ सूक्तस्य प्रस्यूचं विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पथेन रपसा विदुत्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । नः । आ । गन् ।

अजकाऽवम् । दुःदृशीकम् । तिरः । दधे । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदुत् । त्सरुः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् इह अस्मिँल्लोके वमाम् वआ वरक्षतम् आभि-
मुख्येन पालयतम् । कुलाययत् । कुलायं स्थानम् । तत्कुर्वत् विश्वयत् विशेषेण वर्षमानं विषं
वनः अस्मान् वआ आभिमुख्येन वमा वगन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा अजकावम् । अजका
नाम रोगविशेषः । तद्वत् दुर्दृशीकं दुर्दृशनं विषं तिरो वदधे तिरो धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थः ।
तथा वत्सरुः छत्रागामी^३ । जिह्वागः सर्प इत्यर्थः । वमां वपथेन पादभवेन वरपसा । रपिः शब्दकर्मा ।
शब्देन वमा वविदत् न^४ जानातु ॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।

अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पथेन रपसा विदुत्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्टीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।

अग्निः । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् । पथेन । रपसा । विदुत् । त्सरुः ॥ २ ॥

वन्दनम् एतस्संज्ञकं यत् विषं विजामन् विविधजन्मनि परुषि वृक्षादीनां पर्वणि
वभुवत् उन्नवेत् । यच्च विषम् अष्टीवन्तौ जानुनी कुल्फौ^५ गुल्फौ^५ यच्च परि देहत् । ‘दिह
उपचये’ । उपचितं कुर्यात् । अग्निः देवः शोचन् दीप्यमानः सन् इतः अस्माज्जनात् यतत्
विषम् अप बाधताम् अपहन्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ङ-त१-२-श१-सकः सोमः; ङ-त३-४-श२-साकः सोमः । २. ख-घ-झ-त्त३-न-भ-श-
मित्रेति । ३. झ-त-न-भ-छआगामी; श-आगामी । ४. त-मा । ५. ख-कुल्फौ गु; झ-गुल्फौ
कुल्फौ; ङ-त३-४-न-भ-श-गुल्फौ गुत्तौ; त२-कुल्फौ गुल्फै ।

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तसुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विद्वस्तरुः ॥ ३ ॥

यत् । शल्मलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि । जायते । विषम् ।

विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विद्वत् । तरुः ॥ ३ ॥

यत् विषं यश्चल्मलौ एतत्संज्ञके वृक्षे भवति । यत् विषं यनदीषु तत्रस्थास्त्वसु प्रादु-
र्भवति । परि इति पञ्चम्यानुवादी । यओषधीभ्यः सकाशात् यत् विषं यजायते उत्पद्यते ।
यविश्वे सर्वे देवाः यतत् विषम् इतः अस्माज्जनादेशाद्वा यनिः यसुवन्तु निःशेषेण प्रेरयन्तु ।
मा मामिति शिष्टं व्याख्यातम् ॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उद्वन्वतीरनुदकाश्च याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु

सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

याः । प्रऽवतः । निऽवतः । उऽवतः । उद्वन्ऽवतीः । अनुदकाः । च । याः ।

ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिपदाः । भवन्तु ।

सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

ययाः नद्यः यप्रवतः^१ प्रवणदेशे गच्छन्त्यः । याः^२ यनिवतः निम्नदेशे गच्छन्त्यः । याः यउद्वतः
उच्चतदेशे गच्छन्त्यः^३ । याः यउद्वन्वतीः उद्वन्वत्य उदकयुक्ताः । यअनुदकाश्च उदकरहिताश्च ययाः
नद्यो यान्ति । यपर्यसा उदकेन यपिन्वमानाः विश्वमाप्यायन्त्यः यदेवीः देव्यो द्योतमानाः यताः
तादृश्यो नद्यः यअस्मभ्यम् यअशिपदाः । शिपदं नाम रोगविशेषः । तदकुर्वन्त्यः सत्यः यशिवाः
कन्याण्यः यभवन्तु । अपि च यसर्वाः ताः यनद्यः यअशिमिदाः । शिमिर्वधकर्मा । अहिंसाप्रदाः
यभवन्तु ॥ ॥ १७ ॥

‘ आदित्यानाम् ’ इति तृचमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । अनुक्रम्यते
च-‘ आदित्यानां तृचमादित्यं तु ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः । आदित्यदेवताके पशौ ‘ आदित्या-
नामवसा ’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च-‘ आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्यः ’
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । आदित्यप्रहस्यैषानुवाक्या । सूत्रितं च-‘ आदित्यानामवसा नूतनेन
होता यक्षदादित्यान् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि । शर्मणा । शम्ऽतमेन ।

अनागाऽत्वे । अदितिऽत्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

१. श-प्रवतः प्रकर्षेण बर्हत्यः निवतः । २. ख-स-त-न-भ-श-‘ या निवतो..... उच्चतदेशे
गच्छन्त्यः ’ नास्ति; च-या निवतः नीचैर्गच्छन्त्यः उद्वतः या ऊर्ध्वं गच्छन्त्यः ।

√आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम्^१ √अवसा रक्षणेन । तद्वेत्तुयूतेनेत्यर्थः ।
√नूतनेन अद्यतनेन √शान्तेन । शं सुखम् । अतिज्ञायेन तत्करणेन √शान्तेन । शान्तेति गृहणामैतत् ।
गृहेण √सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । √तुरासः तुरास्वरिता आदित्याः √श्रोत्रमाणाः अस्म-
दीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्तः √यज्ञं घटारम् √इमं जनम् √अनागास्त्वे अनपराधत्वे च^२ √अदितित्वे
अदीनत्वे^३ च^३ √दधतु स्थापयन्तु ॥

‘आदित्यासो अदितिः’ इत्यादित्यग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘आदित्यासो अदिति-
र्मादयन्तामिति नैतं ग्रहमीक्षेत ह्ययमानम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवन्नस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । रजिष्ठाः ।

अस्माकम् । सन्तु । भुवन्नस्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । नः । अद्य ॥ २ ॥

√आदित्यासः आदित्या देवाः √अदितिः तेषां माता च । यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम् ।
अदितिरदितयोऽदीनाः । √रजिष्ठाः अतिज्ञायेनर्जवः √मित्रो √अर्यमा √वरुणः चैतत्संज्ञकाः √माद-
यन्तां तृप्ताः सन्तु । √भुवनस्य सर्वस्य जगतः √गोपाः रक्षका एवंभूता देवाः √अस्माकं √सन्तु ।
अस्माकमेव रक्षका भवन्त्वित्यर्थः । √अद्य अस्मिन् दिने √नः अस्माकम् √अवसे रक्षणाय √सोमम्
अस्माभिरभिषुतं √पिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । ऋभवः । च । विश्वे ।

इन्द्रः । अग्निः । अश्विना । तुस्तुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

√आदित्याः अदितेः पुत्राः √विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याका अर्काः √विश्वे √मरुतश्च सर्वे एकोन-
पञ्चाशत्संख्योपेताश्च √विश्वे √देवाश्च √विश्वे √ऋभवश्च √इन्द्रः √अग्निः √अश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका
एवंभूता ये देवाः √तुष्टुवानाः अस्माभिः स्तुता बभूवुः सर्वे ते देवाः √यूयं √सदा सर्वदा √नः
अस्मान् √स्वस्तिभिः कस्याणैः √पात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

‘आदित्यासो अदितयः’ इति नृचात्मकमेकोनविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् ।

आदित्यासः’ इत्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूदेवत्रा वसवो मर्त्यत्रा ।

सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यासः । अदितयः । स्याम । पूः । देवऽत्रा । वसवः । मर्त्यऽत्रा ।

सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

१. ख-घ-न-भ-‘देवानां’ नास्ति । २. ख-भ-‘च’ नास्ति; झ-त-न-श- वा । ३. झ-त-न-
१. भ-अदीनत्वेन; झ-अदितित्वेन च ।

हे आदित्यासः आदित्या देवाः ॥ व्यत्ययेनापुदात्त्वाभावः ॥ यद्वा । आदित्यानामिम आदित्याः ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीर्घ्यतीथो ण्यप्रत्ययः ॥ आदित्यानां शेषभूता वचम् अदितयः अस्मद्वहनीयाः वस्याम भवेम । देवत्रा देवेषु वसवः वासका देवा युष्मदीयं वपूः पालनं मर्त्यत्रा मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वसनन्तः युवां संभजन्तो वयं वसनेम युवाभ्यां दत्तं धनं संभजेमहि । हे घावापृथिवी घावापृथिव्यौ युवयोः प्रसादात् वयं भवन्तः भवेम भूतिमन्तः स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तर्नयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तर्नयाय । गोपाः ।

मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् । चयध्वे ॥ २ ॥

वमित्रः ववरुणः अहर्निशाभिमानीनौ देवावेतदाद्याः सर्व आदित्याः वनः अस्मभ्यं वतत् प्रसिद्धं वशर्म सुखं वममहन्त । मंहतिदानकर्मा । ददतु । वगोपाः विश्वस्य रक्षकास्ते देवाः वतोकाय अस्मदीयाय पुत्राय वतनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे देवाः ववः युष्मदीया वचम् वान्यजातम् अन्येनोत्पादितम् वएनः पापं वमा वभुजेम मा भुक्तवन्तः स्याम । हे वसवः वासका देवाः वयत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा वचयध्वे यूयमस्मान्नाशयत वतत् तादृशं कर्म वयं वमा वकर्म मा कार्म ॥ लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसङ्कर' इत्यादिना छेलोपः ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।

पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । समनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥

वतुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः वअङ्गिरसः एतन्नामका ऋषयः वइयानाः सवितारं याचमानाः सन्तः वसवितुः प्रेरकस्य वदेवस्य संबन्धि वरत्नं रमणीयं यद्धनं वनक्षन्त आभुवन्त । उत्तरार्धगततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याहियते । वयजत्रः यजनशीलः वमहान् प्रभूतः वपिता वच वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापतिः । वविश्वे सर्वे वदेवाः वसमनसः समानमनस्काः वतत् तादृशं रत्नं वनः अस्मात् वजुषन्त सेवयन्तु । यद्वा नोऽस्मभ्यं ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र घावा यज्ञैः' इति तृचात्मकं विशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभं घावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते च—'प्र घावा घावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं घावापृथिव्यनिदिधानम् । सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र घावेति वासिष्ठम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति । घावापृथिव्ये पशौ वपापुरोडाशयोः 'प्र घावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रितं च—'प्र घावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र घावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः स्वाध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्धि पूर्वे क्ववयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । धावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमःऽभिः । सुऽबाधः । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । क्वयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १

यजत्रे यजनीये वृहती बृहत्या महत्या धावा पृथिवी धावापृथिव्यौ यज्ञैः यागैः नमोभिः
स्तोत्रैश्चाह स्तोता सबाधः बाधासहितः । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थः । प्र ईळे प्रकर्षेण स्तौमि ।
मही महत्या देवपुत्रे । देवाः पुत्रा ययोस्ते । ते चिद्धि तादृश्यौ खल्वपि धावापृथिव्यौ पूर्वं
पुरातनाः क्वयः गृणन्तः स्तुवन्तः पुरः दधिरे पुरस्तात् स्थापयामासुः ॥

आप्रयणे धावापृथिव्यैककपालस्य 'प्र पूर्वजे' इति याज्या । सूत्रितं च—'मही धौः पृथिवी
च नः प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीभिः कृणुध्वं सदर्ने ऋतस्य ।

आ नो धावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभिः । गीऽभिः । कृणुध्वम् । सदर्ने इति । ऋतस्य ।
आ । नः । धावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं नव्यसीभिः नवतराभिः गीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः ऋतस्य
यज्ञस्य सदर्ने स्थानभूते पूर्वजे पूर्वं प्रजाते पितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते धावापृथिव्यौ
प्र कृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे धावापृथिवी धावापृथिव्यौ युवां दैव्येन देव-
संबन्धिना जनेन सह नः अस्मानभि आ यातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते ।
वां युवयोः वरूथम् अस्माभिर्वरणीयं महि महत् । यद्धनमस्तीति शेषः । तद्धनमस्मभ्यं
दीयतामित्यर्थः ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरूणि धावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरूणि । धावापृथिवी इति । सुदासे ।
अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अरकृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३

उतो व हि अपि च खलु हे धावापृथिवी धावापृथिव्यौ वां युवयोः सुदासे क्षोभन-
हविर्दानाय यजमानाय देयानि पुरूणि बहूनि रत्नधेयानि रमणीयानि धनानि सन्ति भवन्ति ।
तेषां मध्ये यत् धनम् अस्कृधोयु । कृधुको हस्वः । अहस्वमनस्यम् असत् भवेत्तद्धनम् अस्मे
अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतम् । हे धावापृथिव्यौ यूयं युवां नः अस्मान् सर्वदा कस्यापैः पात
पालयतम् ॥ ॥ २० ॥

'वास्तोष्यते' इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रेष्टुमं वास्तोष्यत्यम् । तथा चानु-
क्रम्यते—'वास्तोष्यते वास्तोष्यत्यम्' इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे 'वास्तोष्यते' इति चतसृभिः
प्रत्युचं जुहुयात् । सूत्रितं च—'वास्तोष्यते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्युचं हुत्वा' (आश्व.
श्रु. २. ९. ९) इति ॥

वास्तोष्पते प्रति जानीहस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।

यत्चेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽअवेशः । अनमीवः । भव । नः ।

यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदन्तरं नः अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृत् भव । किञ्च वयं त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि तत् धनं नः अस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नः अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय वं सुखकरः भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाधादिवर्गाय च वं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रऽतरणः । नः । एधि । गयऽस्फानः । गोभिः । अश्वेभिः । इन्दो इति ।

अजरासः । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽईव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं नः अस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः गयस्व अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक पते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वेभिः अश्वैश्च सहिताः अजरासः जरारहिताः स्याम भवेम । विनाशारहिता इत्यर्थः । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकरत्वेन सेवते तथा त्वमपि नः अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तोः । पते । शग्मया । समऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।

पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या पते त्वया देवया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्राप्ते वरं वरणीयं नः अस्मदीयं धनं पाति रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नः अस्मान् सर्वदा कल्याणैः पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

‘अमीवहा’ इत्यृचं द्वाविंशं सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्रतन्नोऽनुहुभो द्वितीयाद्या-
स्तिस्र उपरिष्टादृहस्यः । ‘म्यष्टका चतुर्थद्वादशकी बृहती’ इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तो-
ष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्र्युप-
रिष्टादृहत्यादयोऽनुहुभः प्रस्वापिन्य’ उपनिषत्’ इति । गतो विनियोगः । बृहदेवतायां यदुक्तं
तदिह लिख्यते—‘वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठः स्वप्रमाचरन् । प्रविवेशाय तं तत्र श्वा नदन्नप्य-

वर्तत । क्रन्दन्तं सारमेयं स धावन्तं ददुमुद्यतम् ॥ यदुर्जुनेति च द्वाभ्यां सार्वभित्वा ह्यसुपुपत् । एवं प्रस्वापयामास जनमन्यं च वारुणम्' (बृहदे. ६. ११-१३) इति । अत्र केचित् पुनरेव-
माहुः—' आसां प्रस्वापिनीत्वं' तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्त्वृषितोऽन्वार्थी त्रिरात्रालब्धभोजनः । चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुणं गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठागारे^१ प्रवेशाय पालकश्चादिसुसये । यदुर्जुनेति सप्तमं ददर्श च जजाप च' (अनु. भा. ७. ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्संश्लक देव वामीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्वं^२ विश्वा विश्वानि बहूनि वरूपाण्याविशन् प्रविशन् । ' यद्यद्रूपं कामयते तत्तदेवता विशति' (निरु. १०. १७) इति यास्कः । वनः अस्माकं वससा मित्रभूतः वसुशेवः सुधु सुखकरः एधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय दतः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्षेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दतः । पिशङ्ग । यच्छसे ।

विऽईव । भ्राजन्ते । ऋष्टयः । उप । स्रक्षेषु । बप्सतः । नि । षु । स्वप ॥ २ ॥

हे अर्जुन श्वेत हे सारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्याः कुलोद्भव हे पिशङ्ग केव-
चिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैर्बभूत हे शुनक त्वं दतः दन्तान् यत् यदा यच्छसे विवृणीषि । अस्मान् ददुमित्यर्थः । तदानीं वीव भ्राजन्त ऋष्टयः यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा उप अस्मत्समीपे वप्सतः भक्षयतस्तव दन्ताः स्रक्षेषु स्रक्सासु भासन्ते । स्रक्साशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थः^३ । तथाभूतस्वमिदानीं वसु सुधु वनि स्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनायसे । नि । षु । स्वप ॥ ३ ॥

हे पुनःसर । गतमेव देशं पुनः सरतीति पुनःसरः । तादृग्भूत हे सारमेय त्वं स्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेनः । तं तस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्करः । तं वा राय गच्छ । वृन्दस्व वस्तोतृन् अस्मान् वकिं रायसि गच्छसि । अस्मान् दुच्छुनायसे किं बाधसे । वनि वषु स्वप अयस्ते निद्रां कुरु ॥

त्वं स्रक्करस्य दर्दष्टि तवं दर्दर्तु स्रक्करः ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

१. अनु. भा. ७. ५५-प्रस्वापिनीत्वं । २. स्र-कोष्ठागारे; श-गोष्ठागारे; अनु. भा. ७. ५५-
कोष्ठागारं । ३. स्र-भ-हारकं । ४. श- दंष्ट्रप्रदेशवाचीं ।

त्वम् । सुकरस्य । दृढिहि । तव । ददुर्तु । सुकरः ।

स्तोतृन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छ्रुतऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

हे सारमेय वत्वं वसुकरस्य वराहस्य । द्वितीयाथे षष्ठी । वदंहि विदारय । वसुकरः अपि वतव वददुर्तु विदारयतु । युज्योमित्यवैरित्वात्^१ । अस्मान् मा दशोत्यर्थः । स्तोतृन् इत्यर्थार्थः पूर्वस्था-
मृषि व्याख्यातः ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु आ सस्तु विश्वपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । आ । सस्तु । विश्वपतिः ।

ससन्तु । सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । अयम् । अभितः । जनः ॥ ५ ॥

हे सारमेय वमाता त्वदीया जननी वसस्तु स्वपतु । वपिता च वसस्तु । वआ सारमेयो भवान् वसस्तु । विश्वपतिः आमाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही वसस्तु । वसर्वे वज्ञातयः बन्धवोऽपि वससन्तु स्वपन्तु । वअभितः परितः स्थितः वअयम् अपि सर्वः वजनः वसस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।

तेषाम् । सम् । हन्मः । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

वयः जनः वआस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति वयश्च वचरति गच्छति वयश्च वजनः वनः अस्मान् वपश्यति एवंभूतानां वतेषां जनानाम् वअक्षाणि इन्द्रियाणि वसं वहन्मः संहनाम । संहतिर्निमील-
नम् । निमीलयामेत्यर्थः । वइदं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानं वहर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं वयथा निश्चलं भवति वतथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्वित्यर्थः ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेना सहस्येना वयं नि जनान्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उतऽआचरत् ।

तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

वसहस्रशृङ्गः सहस्रकिरणः ववृषभः कामानां वर्षिता वयः सूर्यः वसमुद्रात् अम्बुधेः सकाशात् वउदाचरत् उदागच्छति वसहस्येन अभिभवित्रा वतेन सूर्येण ववयं स्तोतारः वजनान् सर्वान् वनि वप्वापयामसि नितरां स्वापयामः ॥

श्रोष्ठेश्या वक्षेश्या नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।

स्त्रियो याः पुष्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

प्रोष्ठेऽश्याः । वह्येऽश्याः । नारीः । याः । तल्पऽशीवरीः ।

स्त्रियः । याः । पुण्यऽगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

वयाः यादृश्यः वनारीः नार्यः स्त्रियः वप्रोष्ठेऽश्याः प्राङ्गणे^१ श्यानाः । याः ववह्येऽश्याः । वह्यं वाहनम् । तस्मिन् श्यानाः । याः वतल्पशीवरीः तल्पश्यायाः^२ । वयाः वस्त्रियः वपुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धाः^३ । वताः तादृशीः वसर्वाः स्त्रीः वस्वापयामसि वयं निद्रां कारयामः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'क ई व्यक्ताः' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं मरुदेवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः शिष्टाश्चतुर्दश त्रिहुभः । तथा चानुक्रान्तं—'क ई पञ्चाधिका मारुतं हाद्या एकादश द्विपदा' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽह्न्याग्नि-मारुते शक्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूच्यते हि—'वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ता नरः' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

क ई व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वर्धाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध । सुऽअर्धाः ॥ १ ॥

व्यक्ताः काम्त्तियुक्ताः वनरः नेतारः वसनीळाः समानौकसः वरुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः वमर्याः मर्येभ्यो नृभ्यो हिताः वअध अपि च वस्वश्वाः शोभनवाहाः वईम् इमे एवभूताः वके भवन्तीति रूपातिशयादधिराश्रयेणाह ॥

नकिर्षेिषां जनुंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । एषाम् । जनुंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः । जनित्रम् ॥ २ ॥

वेषां मरुतां वजनुंषि जन्मानि वनकिर्हि ववेद कश्चिदपि न खलु जानाति । वते तादृशा मरुतः वमिथः परस्परं वजनित्रं रुद्रपृथग्भ्यां सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म वअङ्ग वविद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वार्तस्वनसः श्येना अस्पृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वार्तऽस्वनसः । श्येनाः । अस्पृधन् ॥ ३ ॥

मरुतः वस्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरन्तः वमिथः परस्परम् वअभि ववपन्त संगच्छन्ते । अपि च ववातस्वनसः वायुवत् स्वनन्तः शब्दायमानाः वश्येनाः । 'श्येङ् गती' इति धातो रूपम् । गमनशीलाः । यद्वा श्येना इति लुसोपममेतत् । श्येनाः पक्षिणः । तद्गच्छन्तः । वअस्पृधन् । परस्परं रूपसौन्दर्यादिभिः स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरौ निण्या चिकेत पृश्निर्यदूर्धो मही जभारं ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निण्या । चिकेत । पृश्निः । यत् । ऊर्धः । मही । जभारं ॥ ४ ॥

वधीरः धीमान् शास्त्रज्ञो जनः वनिण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि वएतानि मरुदात्मकानि भूतानि वचिकेत जानीषात् । किन्तु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थः । वमही महती वपृश्निः मरुतां जननी वयत् यामि मरुदात्मकानि भूतानि वऊर्धः ऊर्ध्वन्तरिक्षे स्वकीये जडरे वा वजभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेण संबन्धः ॥

सा विद् सुवीरां मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विद् । सु॒वीरां । म॒रुत्ऽभिः । अ॒स्तु । स॒नात् । स॒हन्ती । पु॒ष्यन्ती । नृ॒म्णम् ॥ ५ ॥

१सा १विद् सा प्रजा मरुतः परिचरति । सा प्रजा १मरुद्भिः हेतुभिः १सनात् चिरात् १सहन्ती शत्रून् अभिभवन्ती १नृम्णं धनं बलं वा १पुष्यन्ती लभन्ती १सुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता १अस्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्रा ओजोभिः ॥ ६ ॥

यामंम् । येष्ठाः । शु॒भा । शो॒भिष्ठाः । श्रि॒या । सम्ऽमि॒श्राः । ओजः॑ऽभिः । उ॒प्राः ॥ ६ ॥

मरुतः १यामं यातव्यं गन्तव्यं प्रदेक्षं १येष्ठाः यातृत्तमा अतिशयेन गन्तारः १शुभा अलंकारेण १शोभिष्ठाः अतिशयेन शोभायुक्ताः १श्रिया कान्त्या १संमिश्राः संगच्छमानाः १ओजोभिः बलैः १उप्राः उद्गूर्णाः । एवंभूता भवन्तीति शेषः ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा श्वांस्यर्धा मरुद्भिर्गणस्तुर्विष्मान् ॥ ७ ॥

उ॒ग्रम् । वः । ओजः॑ । स्थि॒रा । श्वा॑ंसि । अ॒र्धं । म॒रुत्ऽभिः । ग॒णः । तुर्वि॑ष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकम् १ओजः तेजः १उग्रम् उद्गूर्णं भवतु । १श्वांसि युष्मदीयानि बलानि १स्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । १अर्ध अपि च १मरुद्भिर्गणः मरुतां संघः १तुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुष्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शु॒भ्रः । वः । शु॒ष्मः । क्रु॒ष्मी । म॒नांसि । धु॒निः । मु॒निःऽइव । श॒र्धस्य॑ । धृ॒ष्णोः ॥ ८ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १शुष्मः बलं १शुभ्रः सर्वतः शोभमानम् । किंच वः [१मनांसि १क्रुष्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । १धृष्णोः धर्षणशीलस्य १शर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य १धुनिः वृक्षादीनां कम्पयितु (? नृ) वेगः १मुनिरिव । मननात् १मुनिः स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थः ॥

सनेभ्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्गः ॥ ९ ॥

स॒नेभिः । अ॒स्मत् । यु॒योत॑ । दि॒द्युम् । मा । वः । दुः॑ऽम॒तिः । इ॒ह । प्र॒णङ्गः॑ । नुः ॥ ९ ॥

[हे मरुतः १सनेभिः पुराणं १दिद्युम् आयुधम् १अस्मत् अस्मत्तः १युयोत पृथक्कुलत । १वः युष्मदीया १दुर्मतिः क्रूरमतिः १इह अस्मिन् कर्मणि १नः अस्मान् १मा १प्रणङ् मा ग्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रि॒या । वः । ना॒म । हु॒वे । तुरा॑णाम् । आ । यत् । तृ॒पत् । म॒रुतः॑ । वा॒वशा॑नाः ॥ १० ॥

[हे १मरुतः १पुराणां शत्रूणां हिसकानां त्वरावतां वा १वः युष्माकं १प्रिया प्रियेण १नाम नाम्ना १आ १हुवे आह्वयामि । १यत् येनानेन १वावशानाः कामयमानाः सन्तः १तृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥२३॥

१. ख-भ-समुद्गूर्णं; घ-उग्रं समुद्गूर्णं । २. ख-घ-श-कम्पयितुं वेगः; श-त१-३-४-न-भ-कंपयितु-वेगः; त३-कंपयितुवेगः; श-कंपयितुं वेगः । ३. ख-मनशत्; श-तन-मनसान्; श-मनसा ।

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

सुऽआयुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः । शुम्भमानाः ॥ ११ ॥

वस्वायुधासः स्वायुधाः शोभनास्त्राः । इष्मिणः गन्तारः । सुनिष्काः शोभनालंकाराः । उत अपि च । तन्वः स्वकीयानि शरीराणि । शुम्भमानाः स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पत्नी 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नृ षिरं मरुतः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसापं आयुच्छुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुची । वः । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् । शुचिभ्यः ।

ऋतेन । सत्यम् । ऋतऽसापः । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः । पावकाः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । शुचीनां शुद्धानां । वः युष्माकं । शुची शुचीनि । हव्या हव्यानि हवीषि भवन्तु । शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं । शुचिं शुद्धम् । अध्वरं यागं । हिनोमि अहं प्रेरयामि । ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुतः । ऋतेन सत्येनैव । सत्यम् । आयन् गच्छन्ति । कीदृशाः । शुचिजन्मानः शोभनजननाः । शुचयः दीप्यमानाः । पावकाः शोधकाः । एवभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसेष्वा मरुतः खादयो वो वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिभीं रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अंसेषु । आ । मरुतः । खादयः । वः । वक्षःसु । रुक्माः । उपऽशिश्रियाणाः ।

वि । विद्युतः । न । वृष्टिभिः । रुचानाः । अनु । स्वधाम् । आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

हे मरुतः । अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु । खादयः अलंकारविशेषाः । आ मुक्ता भवन्तीति शेषः । सुक्ममाः सुष्ठु रोचमाना हाराः । वः युष्मदीयं वक्ष उरःप्रदेशम् । उपशिश्रियाणाः आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुतः । वृष्टिभिः वर्षैः सार्धं । विद्युतो न तद्वितो यथा । रुचानाः रोचमानाः तादृभूता यूथम् । आयुधैः मेघताडनैः । स्वधाम् उदकम् । अनु । यच्छमानाः प्रयच्छन्तः । वि चरथेति शेषः ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्या वः' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्या व ईरते महांसि' इति ।

प्र बुध्या व ईरते महांसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्या । वः । ईरते । महांसि । प्र । नामानि । प्रऽयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः । वः युष्मदीयानि । बुध्या बुध्यान्धन्तरिक्षे भवानि । महांसि तेजांसि । प्र ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः यूथं । नामानि । पांसु

नमयन्तीति नामान्युदकानि । वप्र वतिरध्वं वर्धयत । हे वमरुतः यूयं वसहस्त्रिभं सहस्रसंख्याकं वदन्धं दमे गृहे भवं वगृहमेधीयं गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्यं देयम् वएतम् एतादृशं वभागं वजुषध्वं सेवध्वम् । एकं भागं सहस्त्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते— ' यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुतिः प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति ' (तै. ब्रा. ३. २. ६. ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्या विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षु रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदभदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधिऽइथ । इत्या । विप्रस्य । वाजिनः । हवीमन् ।

मक्षु । रायः । सुऽवीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्यः । आऽदभत् । अरावा ॥ १५ ॥

वाजिनः हविलक्षणान्नवतः विप्रस्य मेधाविनो मम संबन्धिनि हवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे वमरुतः यूयं यदि यस्मात् कारणात् वस्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् इत्या इत्थमनेन प्रकारेण वधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुतः यूयं सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य वरायः रायं धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । वमक्षु शीघ्रं वदात दत्त । वअरावा अरातिः शत्रुभूतः वअन्यः जनः वयं रायं वनू वचित् वआदभत् नैवाभिह्वन्यात् । तद्धन-मस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः ॥ ॥ २४ ॥

' मरुतयः क्रीळिभ्यः सप्तकपालम् ' (तै. सं. १. ८. ४. २) इत्यस्य ' अत्यासः ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्टाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । ये । मरुतः । सुऽअञ्चः । यक्षऽदृशः । न । शुभयन्त । मर्याः ।

ते । हर्म्येऽस्थाः । शिशवः । न । शुभ्राः । वत्सासः । न । प्रऽक्रीळिनः । पयःऽधाः ॥ १६ ॥

वअत्यासो वन अत्याः सततगामिनोऽथा इव वस्वञ्चः सुष्ठु गच्छन्तः वये वमरुतः वयक्ष-दृशो वन वमर्याः यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव वशुभयन्त शोभन्ते वहर्म्येष्टाः हर्म्ये स्थिताः वशिशवो वन कुमारा इव वशुभ्राः शोभमानाः ववत्सासो वन वत्सा इव वप्रक्रीळिनः प्रकर्षेण क्रीडमानाः वते मरुतः वपयोधाः पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वी अस्तु सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृळन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुम्नेभिः । अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

वमरुतः वनः अस्मभ्यं वदशस्यन्तः धनानि प्रयच्छन्तः वसुमेके सुरूपे वरोदसी धावा-पृथिव्यौ ववरिवस्यन्तः स्वमहिम्ना परयन्तः वमृळन्तु मृळयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

अपि च हे वसवः वासका मरुतः वृहोहा गवां मेघस्थानामुदकानां भेदकः वृहोहा नृणां शत्रूणां हृष्टा वः युष्मदीयं वधः आयुधम् वारे वस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु। यूयमपि वसुन्नेभिः सुन्नेः सुखैः सह अस्मे अस्मासु नमध्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पशौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'आ वो होता जोहवीति सत्तः प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सूत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।

य ईर्वतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्रयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । सत्तः । सूत्राचीम् । रातिम् । मरुतः । गृणानः ।

यः । ईर्वतः । वृषणः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्रयावी । हवते । वः । उक्थैः ॥ १८ ॥

हे वमरुतः वसत्तः होनृषदने निषण्णोऽस्मदीयः वहोता वसत्राचीं सर्वतो गमनशीलं^१ वराति वदीयं दानं वगृणानः स्तुवन् वः युष्मान् वा वा जोहवीति भृशमाह्वयति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः यः होता ईर्वतः गच्छतः व्यापारवतो यजमानस्य वगोपाः वस्ति युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति वसः होता अद्रयावी मायारहितः सन् वः युष्मान् उक्थैः स्तोत्रैः वहवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सहसः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अररुषे । दधन्ति ॥ १९ ॥

वइमे ईदृशः वमरुतः वतुरं कर्मसु क्षिप्रवन्तं यजमानं वरमयन्ति क्रीडयन्ति । वइमे मरुतः वसहः सहसा बलेन वसहसः बलवतो जनान् वा वनमन्ति । वइमे मरुतः वनुष्यतः हिंसकात् पुरुषात् वशंसं शंसकं स्तोतारं वनि वपान्ति नितरां पालयन्ति । वअररुषे हविरप्रयच्छते जनाय वगुरु महत् वद्वेषः अप्रियं वदधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अपं बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकप्रस्मे ॥ २० ॥

इमे । रध्रम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्त ।

अपं । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । तोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥

वइमे वमरुतः वरध्रं वचित् समृद्धमपि जनं वजुनन्ति प्रेरयन्ति । वभूमिं वचित् भ्रमणशीलमपि इरिद्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति । ववसवः वासका देवा युष्मान् यथा वजुषन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानां वर्षितारः ते यूयं वतमांसि वअपं वाधध्वं नाशयत । अपि च वअस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं वतोके वुत्रं वतनयं पौत्रं च वधत्त प्रयच्छत ॥ ॥ २५ ॥

मा वो दानान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दध्म रथ्यो विभागे ।

आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दानात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पश्चात् । दध्म । रथ्यः । विभागे ।

आ । नः । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं दानात् दानात् मा निरराम वयं मा निर्गामाम । यूधमस्मान् परित्यक्तवान्येभ्यो धनं मा दत्तेत्यर्थः । हे रथ्यः रथवन्तो मरुतः विभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने पश्चात् मा दध्म । दध्यतिर्गतिकर्मा । वयं पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूयं प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । स्पार्हे स्पृहणीये वसव्ये धनसमूहे यूयं नः अस्मान् आ भजतन भागिनः कुरुत । हे वृषणः वर्षितारो मरुतः वः युष्माकं सुजातं शोभनजनं यत् वसव्यम् अस्ति तस्मिन् भागिनः कुरुतेति संबन्धः । ईम् इति पूरणः ॥

सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यद्द्विष्वोषधीषु विश्वु ।

अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासन्नातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्युऽभिः । जनासः । शूराः । यद्द्विषु । ओषधीषु । विश्वु ।

अध । स्म । नः । मरुतः । रुद्रियासः । त्रतारः । भूत । पृतनासु । अर्यः ॥ २२ ॥

यत् यदा शूराः विक्रान्ताः जनासः जनाः यद्द्विषु महतीषु ओषधीषु विश्वु प्रजासु च जेतव्यासु मन्युभिः कोपैरभिमानैर्वा सं यद्वनन्त संगच्छन्ते अध तदानीं हे रुद्रियासः रुद्रपुत्रा हे मरुतः यूयं पृतनासु युद्धेषु अर्यः अरेः शत्रोः सकाशात् नः अस्माकं त्रतारः भूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।

मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्थानि । या । वः । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।

मरुत्ऽभिः । उग्रः । पृतनासु । साळ्हा । मरुत्ऽभिः । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥ २३ ॥

हे मरुतः यूयं भूरि भूरीणि बहूनि पित्र्याणि अस्मत्पितृसंबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि चक्र कृतवन्तो भवत । पुरा चित् पूर्वकालेऽपि वः युष्माकम् उक्थानि प्रशस्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति संबन्धः । उग्रः ओजस्वी पृतनासु युद्धेषु मरुद्भिः युष्माभिर्हेतुभिः साळ्हा शत्रूणामभिविता भवति । मरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभिः अर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता वाजम् अर्वा सनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्चो वाजं युद्धं सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्प्यस्तु जनानां यो असुरो विधुर्ता ।

अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विऽधर्ता ।
अपः । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओर्कः । अभि । वः । स्याम् ॥ २४ ॥

हे मरुतः मरुते अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु । असुरः प्रजावान् वः जनानां शत्रूणां विधर्ता विधारकः । येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुखे निवासाय अपः आप्नुवतः शत्रून् तरेम हिंसेम । स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वेणान्वयः । अध अपि च वः युष्मदीया वयं स्वमोकः आत्मीयं स्थानम् अभि स्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त ।

शर्मन् । स्याम् । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयो देवा अस्मदीयं स्तोत्रं सेवन्ताम् । मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम । हे मरुतः यूयं सर्वदास्मान्निनासैः पालयत ॥ २६ ॥

‘मध्वो वः’ इति सप्तर्च द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । ‘मध्वः सप्त’ इत्यनुक्रान्तम् । दशरात्रे षष्ठेऽह्नयाभिमारुत इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘मध्वो वो नाम स प्रत्यथेत्याभिमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शर्वसा मदन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शर्वसा । मदन्ति ।

ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासुः । उप्राः ॥ १ ॥

हे यजत्राः यजनीया मरुतः वः युष्मदीयं मारुतं मरुत्संबन्धि नाम नामधेयं मध्वः मध्वो मादधितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शर्वसा बलेन प्र मदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । उच्चैः स्तुवन्तीत्यर्थः । ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् धावाद्युष्पावपि रेजयन्ति कम्पयन्ति किंच उत्सं मेघं पिन्वन्ति वर्षयन्ति उप्राः उद्गूणाः यत् ये मरुतः अयासुः पान्ति सर्वत्र गच्छन्ति । तेषां मरुतां युष्माकं नाम प्र मदन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥

निचेतारो हि मरुतो गुणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिरा वीतये सदत् पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निचेतारः । हि । मरुतः । गुणन्तम् । प्रणेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत् । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

ये मरुतः गुणन्तं स्तुवन्तं जनं निचेतारो हि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च यजमानस्य मन्म अभिमतं कामं प्रणेतारः च भवन्ति । अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः

यूयं वपिप्रियाणाः प्रीयमाणाः सन्तः वअद्य अस्मिन् दिवसे वअस्माकं वविद्येषु यशेषु वकीतये सोमस्य भक्षणाय वबर्हिः^१ बर्हिषि कुशमये वआ वसदत् आसीदत् उपविशत् ॥

नैतावद्वन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मैः । आयुधैः । तनूभिः ।

आ । रोदसी इति । विश्वपिशः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

वइमे ईदृशाः वमरुतः वयथा यत्परिमाणं धनादिकं ददति वअन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवाः वएतावत् धनादिकं वन दद्युरित्यर्थः । ते च वरुक्मैः रोचमानैराभरणैः वआयुधैः स्वकीयास्त्रैः वतनूभिः आत्मैः केवलैरङ्गैश्च वभ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते । कश्चिदेकवाक्यतामाह । यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति । अपि च वरोदसी घावापृथिव्यौ वपिशानाः प्रकाशयन्तः वविश्वपिशः व्यासदीप्तय एवंभूताः मरुतः वशुभे शोभायै^२ वसमानं सदृशरूपम् वअञ्जि आभरणम् वआ वअजते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति । वकम् इति पूरणः ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद् आगः पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । वः । मरुतः । दिद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगः । पुरुषता । कराम ।

मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति । वः । अस्तु । सुमतिः । चनिष्ठा ॥ ४ ॥

हे वमरुतः ववः युष्मदीया वसा प्रसिद्धा वदिद्युत् हेतिः वऋधक् वअस्तु अस्मत्तः पृथग्भवतु । वयत् यद्यपि वयं ववः युष्माकम् वआगः अपराधं वपुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन वकराम करवाम । मनुष्याणां हि प्रमादः सुलभ इत्यर्थः । हे वयजत्राः यजनीया मरुतः ववः युष्मदीयायां वतस्यां दिद्युति वअपि^३ ईषदपि वमा वभूम । वचनिष्ठा अन्नवत्तमा । अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थः । ववः युष्मदीया वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वअस्मे अस्मासु वअस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र णोऽवत सुमतिर्भियजत्राः प्र वाजैभिस्तिरत पुष्यसै नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अतवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।

प्र । नः । अवत । सुमतिऽभिः । यजत्राः । प्र । वाजैभिः । तिरत् । पुष्यसै । नः ॥ ५ ॥

वअत्र अस्मिन् वकृते वचित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव वमरुतो वरणन्त रमन्ताम् । कीदृशा मरुतः । वअनवद्यासः अनिन्दिताः वशुचयः दीप्तियुक्ताः वपावकाः शोधका एवंभूता इति । किंच हे मरुतः वयजत्राः यजनीया यूयं वनः अस्मान् वसुमतिभिः अनुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा वप्र वअवत प्रकषेण पालयत । तथा वनः अस्मान् ववाजेभिः वाजैरश्वैः वपुष्यसे पोषार्थं वप्र वतिरत प्रवर्धयत ॥

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवीषि ॥

ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनुता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामऽभिः । नरः । हवीषि ।

ददात । नः । अमृतस्य । प्रऽजायै । जिगृत । रायः । सूनुता । मघानि ॥ ६ ॥

उत अपि च वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः वमरुतः वहवीषि वव्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशाः । विश्वेभिः विश्वैः वनामभिः उदकैः सहिताः वनरः नेतारः । शेषः प्रत्यक्षस्तुतः^१ । हे मरुतः वनः अस्मदीयायै वप्रजायै संततये वअमृतस्य अमृतमुदकं वददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य वसूनुता सूनुतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि^२ वमघानि धनानि वजिगृत उद्विरत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्वं ऊती अच्छा सूरीन्सर्वताता जिगात ।

ये नस्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतासः । मरुतः । विश्वे । ऊती । अच्छ । सूरीन् । सर्वताता । जिगात ।

ये । नः । स्मना । शतिनः । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वस्तुतासः एवमस्माभिः स्तुताः विश्वे सर्वे यूयम् वऊती ऊत्या रक्षया सहिताः वसूरीन् स्तोतून् वअच्छ अभिलक्ष्य वसर्वताता सर्वतातौ यज्ञे वआ वजिगात आगच्छत । वये मरुतः वस्मना आत्मनैव वनः अस्मान् वशतिनः शतसंस्थाकान् वर्धयन्ति । यथा वयं पुत्रपौत्रादिभिः शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थः । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण संबन्धः । एवंभूता मरुतः यूयं सर्वदा अस्मान् पालयत ॥ ॥ २७ ॥

‘ प्र साकमुक्षे ’ इति षड्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—‘ प्र साकमुक्षे षट् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गुणाय यो दैव्यस्य धाम्नुस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम्ऽउक्षे । अर्चत । गुणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।

उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋतेः । अवंशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूयं वसाकमुक्षे संततं वर्षित्रे वगणाय मरुत्समूहाय वप्र वअर्चत स्तोत्रं प्रोच्चारयत । वयः मरुद्गणः वदैव्यस्य देवसंबन्धिनः वधाम्नः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य वतुर्विष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रयुद्ध इत्यर्थः । तस्मै^१ गणायेति पूर्वेण संबन्धः । वउत अपि च मरुतः वमहित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः वरोदसी छावापृथिव्यौ वक्षोदन्ति भक्षन्ति । तथा वनिर्ऋतेः भूमेः वअवंशात् अन्तरिक्षाच्च वनाकं स्वर्गं वनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

१. घ-प्रत्यक्षः; ङ-प्रत्यक्षकृतः; ङ-प्रत्यक्षस्तुतिः; भ-प्रत्यक्षः स्तुतः । २. त-शोभनयोगानि ।

३. त-अस्मै ।

जनुश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमासुस्तुविमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्पर्द्धक् ॥ २ ॥

जनुः । चित् । वः । मरुतः । त्वेष्येण । भीमासः । तुविऽमन्यवः । अयासः ।

प्र । ये । महःऽभिः । ओजसा । उत । सन्ति । विश्वः । वः । यामन् । भयते । स्वःऽदृक् ॥२॥

हे ऽभीमासः भीमाः ऽतुविमन्यवः प्रबृद्धमतयः ऽअयासः गन्तार इति त्रीणि संबोधनानि । एवंभूता हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं ऽजनुः जन्म ऽत्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः । ऽउत अपि च ऽये मरुतः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽओजसा बलेन च ऽप्र ऽसन्ति प्रभवन्ति तेषां ऽवः युष्माकं ऽयामन् यामनि गमने ऽविश्वः ऽस्पर्द्धक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूहः । यद्वा । स्वरन्तरिक्षम् । तत् पश्यतीति वृक्षः स्पर्द्धक् । सर्वदोत्तिष्ठक्षित्यर्थः । ऽभयते विभेति ॥

बृहद्वर्यो मधवश्चो दधात् जुजोषभिन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हाभिर्ऋतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । वर्यः । मधवत्ऽभ्यः । दधात् । जुजोषन् । इत् । मरुतः । सुऽस्तुतिम् । नः ।

गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेत ॥३॥

हे ऽमरुतः युयं ऽमधवद्भ्यः हविल्लक्षणाप्रवद्भ्योऽस्मभ्यं ऽबृहत् महत् ऽवधयः अन्नं ऽदधात् प्रयच्छत । ऽनः अस्मदीयां ऽसुष्टुतिं शोभनं स्तोत्रं ऽजुजोषभित् सेवन्तामेव । ऽगतः मरुभिः प्रासः ऽअध्वा मार्गः ऽजन्तुं प्राणिनं ऽन ऽवि ऽतिराति नाहन्ति । उदकेनाप्याययत्येव । यद्वा । वितिरतिर्वर्धनार्थः । नेति चार्थे । मरुभिर्गतो मार्गश्च जन्तुं वर्धयति । तथा ऽनः अस्मान् ऽस्पार्हाभिः स्पृहणीयाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽप्र ऽतिरेत प्रवर्धयते ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धृतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽऊतः । अर्वा । सहुरिः । सहस्री ।

युष्माऽऊतः । समऽराट् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । वः । अस्तु । धृतयः । देष्णम् ॥४॥

हे ऽमरुतः ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽविप्रः स्तोता ऽशतस्वी शतसंख्योपेतधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽअर्वा अभिगन्ता ऽसहुरिः शत्रूणामभिभविता स्तोता ऽसहस्री सहस्रधनवान् भवति । ऽयुष्मोतः युष्माभी रक्षितः ऽसम्राट् साम्राज्ययुक्तो भवति । ऽउत अपि च ऽवृत्रं शत्रुं ऽहन्ति । युष्मद्रक्षको हिनस्ति । हे ऽधृतयः कम्पयितारो मरुतः ऽवः युष्माभिर्देवं तत् प्रसिद्धं ऽदेष्णं धनं ऽप्र ऽअस्तु प्रभूतं भवतु ॥

तां आ रुद्रस्य मीळहुषो विवासे कुविभंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सस्वर्ती जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळहुषः । विवासे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः । पुनः । नः ।

यत् । सस्वर्ती । जिहीळिरे । यत् । अविः । अर्वा । तत् । एनः । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

वमीळुषः कामानां वर्धितुः वरुहस्य इन्धरस्य पुत्रान् वतान् मरुतः वआ वधिवासे आई होता परिचरामि । ते वमरुतः वनः अस्मभ्यं वकुवित् बहुकृत्वः वपुनः भूयः वनंसन्ते नमन्ताम् । अभिसुखीभवन्तु । कुविच्छेदेनैव पुनःशब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनःशब्दग्रहणं किमर्थम् । आद्वारार्थम् । वसस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन वयत् येन एनसा वजिहीळिरे मरुतः कुष्येयुः वआविः प्रकाशेन वयत् येनैनसा च जिहीळिरे वतुराणां क्षिमाणां मरुतां संबन्धि वतत् उभयम् वएनः अपराधम् वअव वईमहे स्तोत्रेण वयमपनयामः ॥

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनामिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराचिद्द्वेषो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽउक्तम् । मरुतः । जुषन्त ।

आरात् । चित् । द्वेषः । वृषणः । युयोत । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

वमघोनां धनवतां मरुतां संबन्धिनी वसुष्टुतिः या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता वसा स्तुतिरस्माभिः वप्र ववाचि प्रोक्तासीत् । वमरुतः वइदम् इदंभूतं वसूक्तं वजुषन्त सेवन्ताम् । हे ववृषणः कामानां वर्धितारः यूयं वद्वेषः द्वेषांसि शत्रून् वआराचिद् वरादेव वयुयोत अस्मत्तः पृथक्कृत । वयूयं वनः अस्मान् वस्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

‘य त्रायध्वे’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘यं त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिलो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुप्त्रौ मृत्युविमोचनी’ इति । आद्यातृतीयापञ्चम्यो वृहत्स्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठयः सतोवृहत्स्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्यः । द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका । शिष्टा मारुत्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

यं त्रायध्व इदमिदं देवासो यं च नयथ ।

तस्मा अग्ने वरुण मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इदम् इदम् । देवासः । यम् । च । नयथ ।

तस्मै । अग्ने । वरुण । मित्र । अर्यमन् । मरुतः । शर्म । यच्छत ॥ १ ॥

हे वदेवासः देवाः वइदमिदम् इतो भयहेतोः वयं स्तोतारं वत्रायध्वे पालयध्वे । वयं वच स्तोतारं वनयथ सन्मार्गं प्रापयथ । हे वअग्ने ववरुण वमित्र वअर्यमन् हे वमरुतः एवंभूता हे देवाः वतस्मै स्तोत्रे वशर्म सुखं वयच्छत दत्त ॥

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रिय ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ॥ २ ॥

युष्माकम् । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ॥ २ ॥

हे वदेवाः वयुष्माकं युष्मदीयेन वअवसा रक्षणेन वप्रिये वअहनि सर्वेषां देवानां प्रिय-भूते सुत्याभिधाने दिवसे वईजानः इष्टवान् जनः वद्विषः शत्रून् वतरति आक्रामति । वसः यज-मानः वक्षयं स्वकीयं निवारसं वप्र वतिरते प्रवर्धयति । वयः यजमानः ववः युष्मभ्यं वमहीः

महाम्नि वृषः हविल्लक्षणान्यज्ञानि ववराथ निवारणाय^१ यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधनं कर्तुं ववि वदाहाति विशेषेण ददाति । अत एव स स्वकीयं निवासं वर्षयतीत्यर्थः ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्माकमद्य मरुतः सुते सच्चा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते ।

अस्माकम् । अद्य । मरुतः । सुते । सच्चा । विश्वे । पिबत । कामिनः ॥ ३ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वः युष्माकं मध्ये वचरमं वचन अवरमपि वनहि वपरिमंसते वर्जयित्वा न स्तौति । किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । वद्य अस्मिन् दिने वअस्माकम् अस्मदीये वसुते सोमेऽभिषुते सति हे वमरुतः वकामिनः सोमं कामयमानाः विश्वे यूयं वसच्चा संगत्य वपिबत पानं कुरुते ॥

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।

अभि । वः । आ । अवर्त् । सुऽमतिः । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्मदीया वऊतिः रक्षा वपृतनासु युद्धेषु वनहि वमर्धति न खलु हिनस्ति । शशुभिः कृतां हिंसां न सहत इत्यर्थः । हे वनरः नेतारः यूयं वयस्मै^२ जनाय वअराध्वं कामानदध्वं तं जनं न हिनस्तीति संबन्धः । वनवीयसी नवतरा वः युष्मदीया वसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः वअभि वआवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम् । तथा हे वपिपीषवः सोमपानकामाः यूयमपि वतूयं क्षिप्रं वयात आगच्छत ॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्वरन्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विऽराधसः । यातनं । अन्धांसि । पीतये ।

इमा । वः । हव्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे वघृष्विराधसः परस्परघृष्टानि सुसंहतानि^३ राधांसि येषां ते हे मरुतः यूयम् वअन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि वपीतये भक्षणार्थं वसु सुष्टु वओ वयातन आयात । वहि यस्मात् कारणात् हे वमरुतः वः युष्मभ्यम् वइमा इमानि वहव्या हव्यानि हवींषि वररे अहं ददामि अतः कारणात् यूयम् वअन्यत्र वमो वसु वगन्तन मा गच्छत ॥

आ च नो बर्हिः सददाविता च नः स्पार्हाणि दातवै वसु ।

अस्त्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अ॒वित । च । नः । स्पा॒र्हाणि । दा॒तवे । वसु ।
अ॒क्षेध॒न्तः । म॒रुतः । सो॒म्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मा॒द॒याध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं षनः अस्मदीये षबर्हिः कुशमये बर्हिषि षआ षसदत षच उपविशत । षस्पा॒र्हाणि
स्पृहणीयानि षवसु वसूनि धनानि षदा॒तवे अस्मभ्यं दा॒तुं षनः अस्मान् षअ॒वित षच आगच्छत च ।
हे षमरुतः षअक्षेधन्तः अ॒हि॒सन्तो यूयम् षइह अस्मिन् यज्ञे षमधौ म॒दकरे षसो॒म्ये सोमात्मके ह॒विषि
षस्वाहा स्वाहाकारेण षमा॒द॒याध्वै मा॒द॒यध्वं मा॒द्यत ॥ ॥ २९ ॥

स॒स्वश्चि॒द्धि॒ तन्व॑ः शु॒भ॒मा॒ना आ हंसा॒सो नी॒ल॒पृ॒ष्ठा अ॒प॒स॒न् ।

वि॒श्वं श॒र्धो अ॒भि॒तो मा॒ नि षे॒द नरो॒ न र॒षवाः स॒वने॒ म॒द॒न्तः ॥ ७ ॥

स॒स्व॒रि॒ति । चि॒त् । हि । त॒न्वः । शु॒भ॒मा॒नाः । आ । हंसा॒सः । नी॒ल॒पृ॒ष्ठाः । अ॒प॒स॒न् ।
वि॒श्वम् । श॒र्धः । अ॒भि॒तः । मा॒ नि । से॒द । नरः । न । र॒षवाः । स॒वने॒ । म॒द॒न्तः ॥ ७ ॥

षसस्वः अन्तर्हिता मरुतः षतन्वः स्वकीयान्यङ्गानि षशु॒भ॒मा॒नाः अलं॒कर॒णैः शो॒भ॒य॒न्तो म॒रुतः
षनी॒ल॒पृ॒ष्ठाः अ॒सि॒त॒वर्णाः षहंसा॒सः हंसा इव षअ॒प॒स॒न् आ॒प॒त॒न्तु आ॒ग॒च्छ॒न्तु । षवि॒श्वं षश॒र्धः व्या॒सो
म॒रु॒ह॒णः षमा॒ माम् षअ॒भि॒तः स॒म॒न्तात् षनि षषे॒द नि॒षी॒द॒तु । तत्र दृष्टान्तः । षस॒वने॒ अस्म॒दीये
यज्ञे षम॒द॒न्तः हृष्य॒न्तः षर॒षवाः र॒म॒णीयाः षनरो षन मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु 'मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः' इत्यस्य 'यो नो मरुतः' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना
इदम्' इति याज्या । तथा च सूत्रितं—'सांतपना इदं हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुः'
(आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

यो नो॑ म॒रुतो॒ अ॒भि दु॒र्ह॒णा॒यु॒स्ति॒रश्चि॒त्तानि॑ व॒सवो॒ जिघा॑सति ।

द्रु॒हः पाशा॒न्प्रति॑ स मु॒ची॒ष्ट त॒पि॒ष्ठेन॑ ह॒न्म॒ना ह॒न्त॒ना तम् ॥ ८ ॥

यः । नः । म॒रुतः । अ॒भि । द्रुः॒ऽह॒णा॒युः । ति॒रः । चि॒त्तानि॑ । व॒सवः । जिघा॑सति ।

द्रु॒हः । पाशा॑न् । प्रति॑ । सः । मु॒ची॒ष्ट । त॒पि॒ष्ठेन॑ । ह॒न्म॒ना । ह॒न्त॒न । तम् ॥ ८ ॥

हे षवसवः प्रशास्या हे षमरुतः षनः अस्मदीयानि षचित्तानि षदुर्हणायुः अशोभनं क्रुध्यन्
षति॒रः सवै॑स्ति॒रस्कृतः षयः जनः षअभि षजिघासति आभिसुर्येन हन्तुमिच्छति षसः जनः षद्रु॒हः
पा॒पानां॑ द्रो॒ग्धु॒र्ब॒रुण॑स्य षपा॒शान् अस्मा॑सु षप्रति षस षमु॒ची॒ष्ट ब॒ध्नी॒यात् । यूयं॑ षतं ज॒नं षत॒पि॒ष्ठेन॑
त॒प॒न्त॒मेन॑ षह॒न्म॒ना ह॒न॒नसा॒धने॒नायु॒धेन॑ षह॒न्त॒न ह॒त हि॒स्त ॥

सा॒न्त॒प॒ना इ॒दं ह॒विर्म॑रु॒तस्त॒ज्जु॒ष्टु॒ष्टन॑ । यु॒ष्मा॒को॒ती रि॒शा॒द॒सः ॥ ९ ॥

सा॒म्॒ऽत॒प॒नाः । इ॒दम् । ह॒विः । म॑रु॒तः । तत् । जु॒ष्टु॒ष्टन॑ । यु॒ष्मा॒क । ऊ॒ती । रि॒शा॒द॒सः ॥ ९ ॥

षसा॒न्त॒प॒नाः श॒श्रू॒णां सं॒ता॒प॒का हे षम॒रुतः षइ॒दं प्र॒त्यक्ष॑णो॒पल॒भ्यमा॑नं षह॒विः यु॒ष्मभ्यं क॒ल्पि॒तमि॒ति
शेषः । हे षरि॒शा॒द॒सः रि॒शा॒तां हिंस॑ता॒मसि॒तारो रि॒शा॒नाम॑सि॒तारो वा यूयं॑ षयु॒ष्मा॒क यु॒ष्मा॒कम् षऊ॒ती
ऊ॒त्या र॒क्षया॑ षतत् तादृशं ह॒विः षजु॒ष्टु॒ष्टन॑ से॒वध्व॑म् ॥

‘गृहमेधासः’ इति गृहमेधीषस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘गृहमेधास आगत प्र बुध्वा व इरते महंसि’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

गृहमेधासु आ गतं मरुतो मापं भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधासः । आ । गतं । मरुतः । मा । अपं । भूतन । युष्माकं । ऊती । सुदानवः ॥ १० ॥

१ गृहमेधासः गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते १ सुदानवः शोभनदाना हे १ मरुतः यूयं १ युष्माकं युष्माकम् १ ऊती ऊत्या रक्षया युक्ताः १ आ १ गत अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छत । हे मरुतः १ मापं १ भूतन अपगता मा भवत । ‘भू प्राप्तौ’ इति धातुः ॥

वैश्वदेवे पवणि मारुतस्यानुवाक्या ‘इहेह वः’ इत्येषा । सूत्रितं च—इहेह वः स्वतवसः प्र चित्रमर्कं गृणते सुराय’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः । यज्ञं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहइह । वः । स्वतवसः । कवयः । सूर्यत्वचः । यज्ञम् । मरुतः । आ । वृणे ॥ ११ ॥

हे १ स्वतवसः स्वायत्तबलाः स्वयं प्रवृद्धा वा हे १ कवयः क्रान्तदर्शिनः १ सूर्यत्वचः सूर्यवर्णा एवंभूता हे १ मरुतः यूयम् १ इहेह इहेवास्मदीयं १ यज्ञम् १ आ १ वृणे आभजामि कल्पयामि ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥

अत्र शौनकः—‘त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत्यायसं चरम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयाच्छंसित-
व्रतः ॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्युच्यते । एतत्पूर्वशतं कृत्वा जीवेद्बर्धशतं सुखी’ (ऋग्वि.
२. ३१४-१५) ॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं १ यजामहे इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो
ब्रवीति । किंविशिष्टमित्यत आह । १ सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम् । पुनः किंविशिष्टम् । १ पुष्टिवर्धनं जग-
द्बीजम् । उरुशक्तिमित्यर्थः । उपासकस्य वर्धनम् । अणिमादिशक्तिवर्धनम् । अतस्त्वत्प्रसादादेव १ मृत्योः
मरणात् संसाराद्वा १ मुक्षीय मोचय । यथा बन्धनादुर्वारुकं कंकटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा
मोचय । किं मर्यादीकृत्य । १ आमृतात् । सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थः । अथ तैत्तिरीयभाष्ये (तै. सं.
१. ८. ६. २)—‘शोभनः शरीरगन्धः पुष्पगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः । ‘यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य
दूराद्गन्धो वात्येवं पुष्पस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति’ (तै. आ. १०. ९) इति श्रुतेः । पुष्टि
शरीरघनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः । तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः । लोके यथोर्वारुक-
फलानि बन्धनाद्गुन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम् ।
अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेवां मा मुक्षीय । चतुर्थपादार्थं मन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति—‘त्र्यम्बकं
यजामहे इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वाचैतदाह’ (तै. ब्रा. १. ६. १०. ५) इति ” ॥] ॥ ३० ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हृदं निवारयन् ।

पुमर्थाश्रतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाहके
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा षो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधातीर्थमहेधरम् ॥

व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।

अध्यायं सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'यद्य सूर्य' इति द्वादशार्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याया' इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः । अनुक्तवास्त्रिष्टुप् छन्दः । 'तु वै' इत्युक्तवादे-तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अथ । सूर्य । ब्रवः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।

वयम् । देवत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् । गुणन्तः ॥ १ ॥

हे सूर्यं सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव उद्यन् उदयंस्व वयं यदि अथ अस्मिन्ननुष्ठानकाले अस्मान् ब्रवः भूयाः । किमिति । अनागाः अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये भूयाः तर्हि वयं हे अदिते अदीन देव देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये मित्राय वरुणाय च सत्यम् अवितथं स्याम अनागसो भवेम । किंच हे अर्यमन् दातः त्वां वगुणन्तः स्तुवन्तः तव प्रियासः प्रियाः स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्धं एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन् उक्तलक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गुणन्तस्तवैव प्रियाः स्याम । यदि मां देवेष्वपापं भूयास्तर्हि तैरथमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वां स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थः ॥

एष स मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।

विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उभे इति । उत् । एति । सूर्यः । अभि । ज्मन् ।

विश्वस्य । स्थातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा एषः पुरतो दृश्यमानः यस्य सः सर्वैः स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धः नृचक्षाः नृणां मनुष्याणां द्रष्टा सूर्यः उभे चावापृथिव्यौ अभि अभिलक्ष्य उदेति ज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् । स विश्वेष्यते । विश्वस्य सर्वस्य स्थातुः स्थावरस्य जगतः जङ्गमस्य च गोपाः गोपायिता । किं ऋजु । मर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि ऋजु ऋजूनि सुकृतानि वृजिना वृजिनानि पापानि च पश्यन् ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो युथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधस्थात् । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः ।

धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । युथाऽइव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरगमनाथ वसधस्थ्यात् सहस्र्यानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे
 वसस सर्पणत्वभावान् एतस्संख्याकान् वा वहरितः हरिद्वर्णानश्वान् वअयुक्त युक्तवान् रथे । ' हरित
 आदित्यस्य ' इति हि निरुक्तम् । वयाः हरितः वईम् एनम् वसूर्यं देवं वृताचीः घृताञ्जना उदकवत्यः ।
 उदकप्रदा इत्यर्थः । तादृश्यः सत्यो वचहन्ति ता अयुक्त । अथोदितः सन् वधामानि स्थानानि लोकान्
 वजनिमानि जन्मानि । जन्मभाजः प्राणिन इत्यर्थः । तांश्च वयुवाकुः युवां कामयमानः वयः देवः वसं
 वचष्टे सम्यक् पश्यति वयुथेव गोयूथानीव यूथपाः । स यथा सर्वं यूथं तदवान्तरगोच्यर्किं च सम्यक्
 पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः ।
 यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वं युवयोरथाय वृक्षासः अज्ञानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तः माधुर्योपेतानि
 तत्साधनान्योषध्यादीनि वा वउत् वअस्थुः संपादितान्यासन् । वसूर्यः च वशुक्रं दीप्तम् वअर्णः अर्णव-
 मन्तरिक्षम् वआ वअरुहत् आरोहति । वयस्मै सूर्याय तद्रमनार्थम् वआदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः
 वअध्वनः मार्गान् वरदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति । के ते । वमित्रः वअर्यमा ववरुणः च एते
 त्रयोऽपि देवाः सजोषसः समानप्रीतयः सन्तः । स देव आरुहदिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरैर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतारः । अनृतस्य । भूरैः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि । सन्ति ।
 इमे । ऋतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः ॥ ५ ॥

वइमे वमित्रः वअर्यमा ववरुणः च त्रयोऽपि वअनृतस्य पापस्य वभूरैः प्रभूतस्य वचेतारः हन्तारः
 वसन्ति भवन्ति वहि । वइमे मित्रादयः वऋतस्य यज्ञस्य वदुरोणे गृहे वववृधुः वर्धन्ते हविषा स्तुत्या
 च । कीदृशास्ते । वशग्मासः सुखकराः वअदितेः वपुत्राः वअदब्धाः अहिंसिताः ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिञ्चितयन्ति दक्षैः ।

अपि क्रतुं सुचेतसं वर्तन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःऽदभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति । दक्षैः ।
 अपि । क्रतुम् । सुचेतसम् । वर्तन्तः । तिरः । चित् । अंहः । सुपथा । नयन्ति ॥ ६ ॥

वइमे आदित्याः वमित्रः ववरुणः च । एतद्वृथमर्थम्णोऽप्युपलक्षणम् । एते वदूळभासः दुर्दभाः
 अनभिभाष्याः वअचेतसं वचित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि वदक्षैः सामर्थ्यैः^१ वचितयन्ति ।
 वअपि^२ वसुचेतसं प्रकृष्टज्ञानवन्तं^३ पुरुषं वक्रतुं कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्तं ववतन्तः^३ गच्छन्तः वअंहः

१. ख-स्त-न-भ-श-अपि क्रतुं; घ-सामर्थ्याश्चितयति । २. झ-प्रज्ञानवन्तं; श-प्रकृतज्ञानवन्तं ।
 ३. ख-स्त-न-भ-श-वतन्तः नास्ति ।

हुकृतं ऽतिरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान् ऽसुपथा शोभनेन मार्गेण ऽनयन्ति प्रापयन्त्यभिमतं
पर्षं स्वर्गादिकं वा ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्यं पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिऽमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति ।

प्रऽव्राजे । चित् । नद्यः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्यं । पर्षन् ॥७॥

इहमे मित्रादयः ऽदिवः शुलोकस्य ऽपृथिव्याः च संबन्धिनः ऽअनिमिषा अनिमेषेण' सर्वदा
'चिकित्वांसः जानन्तः । कम् । ऽअचेतसम् अज्ञानम् । ऽनयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । ऽप्रव्राजे
'चित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे ऽनद्यः नद्याः ऽगाधमस्ति भवति युष्मत्साम्भ्यात् । ते महान्तः
'नः अस्माकम् ऽअस्य ऽविष्पितस्य व्यासितस्य(?) कर्मणः ऽपारं ऽपर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्मं भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।

तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्मं । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः । सुदासे ।

तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरासः ॥ ८ ॥

यत् ऽशर्मं सुखं गृहं वा ऽगोपावत् रक्षणोपेतं ऽभद्रं स्तुत्यम् ऽअदितिः अदीनोऽर्थ-
गादितिर्वा ऽमित्रः ऽवरुणः च एते त्रयो देवाः ऽसुदासे सुदानाय मह्यं ऽयच्छन्ति प्रयच्छन्ति
'तस्मिन् शर्मणि ऽतोकं पुत्रं ऽतनयं तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तोकं
लवन्तं पुत्रम् ऽआ सर्वतः ऽदधानाः धारयन्तो वयं हे ऽतुरासः गमनाय स्वरमाणाः ऽदेवहेळनं
वानां मित्रादीनां कोपनं ऽमा ऽकर्म मा कार्प्यं ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत् रिपुः काश्चिद्वरुणधृतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत् । रिपुः । काः । चित् । वरुणधृतः । सः ।

परि । द्वेषःऽभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुऽदासे । वृषणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥९॥

हे मित्रादयः ऽसः अस्मद्द्वेषी ऽवेदिं यागसाधनं ऽहोत्राभिः । वाहूनामैतत् । वाधूपाभिः स्तुतिभिः
गार्धम् ऽअव यजेत् । वेधां कर्माणि कुर्वन् देवाञ्च स्तुयादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थः ।
। किं प्राप्नुयादिति तत्राह । ऽवरुणधृतः वरुणेन स्वया हिंसितः सः ऽकाश्चित् ऽरिपुः हिंसाः
। प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मास्तु ऽअर्थमा देवः ऽद्वेषोभिः द्वेषुमी रक्षःप्रभृतिभिः ऽपरि ऽवृणक्तु
। उरुं विस्तीर्णं ऽलोकं स्थानं ऽसुदासे शोभनदानाय मह्यं प्रयच्छतं हे ऽवृषणा वषकौ
। त्रामानां मित्रावरुणौ ॥

सस्वश्चिद्धि समृतिस्त्वेष्येषामपीच्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मन्निया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मूळता नः ॥ १० ॥

सस्वरिति । चित् । हि । समऽऋतिः । त्वेषी । एषाम् । अपीच्येन । सहसा । सहन्ते ।

युष्मत् । मिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् । महिना । मूळत । नः ॥ १० ॥

१५षां मित्रादीनां १समृतिः संगतिः संहतिर्वा १सस्वः अन्तर्हिता निगूढा १त्वेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते १अपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन १सहसा बलेन १सहन्ते अभि-
भवन्त्यस्मद्द्वेष्टृन् । किंच हे १वृषणः अभिमतवर्षका मित्रादयः १युष्मत् युष्मत्तः १मिया भीत्या १रेजमानाः कम्पमाना भवन्ति विरोधिनः । यस्मादेवं तस्मात् १दक्षस्य युष्माकं बलस्य १महिना महिम्ना महत्त्वेन १नः अस्मभ्यं १मूळत उपदयां कुरुत ॥

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघवानो अर्य उरु क्षयाय चक्रिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुऽमतिम् । आऽयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य । रायः ।

सीक्षन्त । मन्युम् । मघवानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे । सुऽधातु ॥ ११ ॥

१यः यजमानः १ब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मस्तोत्ररूपाय १सुमति शोभनां बुद्धिम् १आयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । १वाजस्य अस्य १सातौ दाने निमित्ते १परमस्य उत्कृष्टस्य १रायः धनस्य च सातौ । तस्य १अर्यः । इरयति स्तुतीः प्रेरय-
तीत्यरिः स्तोता । १मन्युं स्तोत्रं १मघवानः दानवन्तोऽर्यमादयः १सीक्षन्त सचन्ते^१ । सेवित्वा च तस्य १उरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय १सुधातु सुधाम शोभनस्थानं १चक्रिरे कुर्वते ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरौ नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे १देवा देवौ १मित्रावरुणौ १युवभ्यां युवाभ्यां १यज्ञेषु १इयं १पुरोहितिः पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा १अकारि कृताभूत् । तां सेवित्वा १विश्वानि सर्वाणि १दुर्गा दुःखेन गन्तव्यान्यापदः १तिरः तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा १नः अस्मान् १पिपृतं पार-
यतम् । शिष्टो गतः ॥ ॥ २ ॥

‘उद्गां चक्षुः’ इति सप्तमं षष्ठं सूक्त वसिष्ठस्यार्थं ऋष्टुभं मैत्रावरुणम् । ‘उद्गां सप्त’ इत्यनु-
क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्ततुन्वान् ।

अभि यो विश्वा भुवन्नानि चष्टे स मन्युं मर्त्येष्ववा चिकेत ॥ १ ॥

उत् । वाम् । चक्षुः । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयोः । एति । सूर्यः । ततन्वान् ।

अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मनुयुम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे वरुणा मित्रावरुणौ वदेवयोः द्योतमानयोः ववां युवयोः वक्षुः प्रकाशकं तेजः
वसुप्रतीकं शोभनरूपमेवंरूपः वसूर्यः वततन्वान् तेजो विस्तारयन् वउत् वएति उद्गच्छति ।
अधोदितः वयः देवः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वअभि वचष्टे अभिपश्यति वसः
देवः वमर्त्येषु प्रवृत्तं वमनुयुं स्तोत्रं कर्म वा वआ वचिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुक्रतु अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरदः पुणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयति ।

यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतु इति सुऽक्रत् । अवाथः । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरदः । पुणैथे इति ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ववां युवयोः वमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि वसः प्रसिद्धः वविप्रः मेधावी
वक्रतावा यज्ञवान् वदीर्घश्रुत् चिरकालं श्रोता एवमुक्लक्षणो वसिष्ठः वइयति प्रेरयति । वयस्य
ऋषेः वब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे वसुक्रत् शोभनकर्माणौ वअवाथः रक्षथः । वयत् कर्म
वशरदः बहून् संवत्सरान् वआ वपुणैथे आपूरयेथे स उदियति ॥

प्रोरोमित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाहृतः सुदान् ।

स्पशो दधाथे ओषधीषु विश्ववृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरोः । मित्रावरुणा । पृथिव्याः । प्र । दिवः । ऋष्वात् । बृहतः । सुदान् इति सुऽदान् ।

स्पशः । द्धाथे इति । ओषधीषु । विश्वु । ऋषक् । यतः । अनिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् वउरोः विस्तीर्णायाः वपृथिव्याः अपि वप्र प्ररिचिषाथे ।
'अस्येदेव प्र रिरिचे' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्ध-
दर्शनाद्ब्राह्म्युचितक्रियाध्याहारिण रिरिच इति योज्यम् । तथा वऋष्वात् गुणैर्महतः वबृहतः
स्वरूपतोऽतिमहतः वदिवः छुलोकादपि वप्र रिरिचिषाथे हे वसुदान् शोभनदानौ । किंच वओषधीषु
वविश्वु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा वस्पशः रूपं वदधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्तौ ।
वऋधग्यतः ऋधक्सत्येन पतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् वअनिमिषम् अप्यवधानेन सर्वदा
वऋक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसं मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्धे महित्वा ।

अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंसं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्मः । रोदसी इति । बद्धे । महित्वा ।

अयन् । मासाः । अयज्वनाम् । अवीराः । प्र । यज्ञमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे वमित्रस्य ववरुणस्य च वधाम तेजःस्थानं वशंसं स्तुहि । यथोद्वेवयोः वशुष्मः बलं वरोदसी
धावापृथिव्यौ सह वर्तमाने वमहित्वा स्वमहत्त्वेन वबद्धे बध्नाति पृथक् स्थापयति इयं पृथिवीयं धौरिति
पृथक्करोति । 'धावापृथिवी सहास्ताम्' (तै. ब्रा. १. १. ३. २) इति श्रुतेः । वअयज्वनाम् अननुष्ठातृणां

वमासाः कालावयवाः वअवीराः अयुत्रा एव वअयन् यन्तु गच्छन्तु । तद्विपरीतः वयज्ञमन्मा यज्ञार्थं^१ मतिमान्^१ यज्वा ववृजनं बलं वप्र वतिराते प्रवर्धयतु । प्रपूर्वेस्तिरतिवर्धनाथेः ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न युक्षम् ।

द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निष्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमाः । वां । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । युक्षम् ।

द्रुहः । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निष्यानि । अचिते । अभूवन् ॥५॥

हे वअमूरा अमूढौ हे विश्वा व्याप्तौ हे वृषणौ वर्षितारौ ववां युवाभ्याम् वइमाः इमानि स्तुतिवचांसि क्रियन्ते । वयासु स्तुतिषु वचित्रम् आश्चर्यं वन वदृशे न दृश्यते वन वयक्षं न पूजा दृश्यते । युवाभ्यां महिन्नोऽपि महत्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्रं न चमत्करोतीत्यर्थः । वजनानाम् वअनृता अस्तुत्यविषयाणि स्तोत्राणि वद्रुहः द्रोघारः वसचन्ते सेवन्ते । न महान्तः । ववां युवाभ्यां क्रियमाणानि वनिष्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि वअचिते अज्ञानाय वन वअभूवन् न भवन्ति ॥

समुं वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।

प्र वां मन्मान्युचमे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमःऽभिः । हुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सऽबाधः ।

प्र । वाम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ ववां युवयोः वयज्ञं वनमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः वससु वमहयं संपूज-
याम्यहम् । तदर्थं हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ववां वसबाधः बाधायुक्तोऽहं वहुवे आह्वयामि
बाधापरिहाराय । ववां युवाम् वऋचसे सेवितुं वनवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा वमन्मानि स्तोत्राणि
वप्र भवन्तिव्यध्याहारः । वकृतानि मया समूहीकृतानि वइमानि इदानीं क्रियमाणानि वब्रह्म
परिवृढानि स्तोत्राणि युवां वजुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।

विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७॥

‘ इयं देव ’ इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

‘ उरसूर्यः ’ इति षड्भुवं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ उरसूर्यः षळाद्यास्तिस्रः सौर्यः ’
इति । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्याः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्सूर्यो बृहदूर्चीष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम् मानुषाणाम् ।

सुमो दिवा दृदशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चीषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम् । मानुषाणाम् ।

सुमः । दिवा । दृदशे । रोचमानः । क्रत्वा । कृतः । सुकृतः । कर्तृभिः । भूत् ॥ १ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः वृहत् अत्यधिकं वपुरु पुरुणि बहूनि वअर्चीषि तेजांसि वउत् वअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति । किं प्रति । वमानुषाणां मनुष्याणां विश्वा सर्वाणि वजनिम् जनिमानि जनान् । जनशब्दः संघवचनः । तान् प्रत्युदश्रेत् । स देवः वदिवा अहनि वरोचमानः सन् वसमः वदृदशे । एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते । 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' (ऐ. आ. ३.२.३) इति हि श्रुतिः । स देवः वक्रत्वा सर्वस्य कर्ता वकृतः संपादितः प्रजापतिना वकर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः वसुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः वभूत् भवति ॥

स सूर्यं प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमैभिरेतुशेभिरेवैः ।

प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्रये च ॥ २ ॥

सः । सूर्यं । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमैभिः । एतुशेभिः । एवैः ।

प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्रये । च ॥ २ ॥

हे वसूर्यं वसः प्रसिद्धस्त्वं वनः अस्मान् वप्रति वपुरः पुरस्तात् वउद्गाः उद्गच्छ । कैः साधनैः । वएभिः वस्तोमैभिः स्तोमैः स्तुत्यैः वएतुशेभिः एतवर्णैः । स्वार्थिकः शकारः 'या जरन्ता युवशा ता' (ऋ. सं. १. १६१. ७) 'पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरतः' (ऐ. ब्रा. ५. १४) इत्यादिवत् । तादृशैः वएवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः । अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् वनः अस्मान् वअनागसः अपापान् वप्र वोचः । केभ्यः । वमित्राय ववरुणाय वअर्यम्णे वअग्रये वच । अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम् । एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्त्वृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नुः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतुऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥३॥

वनः अस्मभ्यं वशुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः वऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः वसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं ववि वरदन्तु वितरन्तु । अथवा शुरुध उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याका ओषधीः रदन्तु । किंच ते वचन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् वउपमं स्तुत्यम् वअर्कम् अर्चनीयं वयच्छन्तु । किंच वस्तवानाः अस्माभिः स्तूयमानाः वनः अस्माकं वकामम् अपेक्षितं वपूपुरन्तु पूरयन्तु । हे सूर्यं स्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

घावाभूमि अदिते त्रासीथां नो ये वां जङ्घुः सुजनिमान ऋष्वे ।

मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

घावाभूमि इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः । ये । वाम् । जङ्घुः । सुजनिमानः । ऋष्वे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायोः । मा । मित्रस्य । प्रियतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे ष्वावाभूमि घावापृथिव्यौ हे अदिते अखण्डनीये । एतत् घावाभूम्योरेवैकवचनेन संबो-
धनम् । हे ऋष्वे । महत्त्वमैतत् । हे महत्त्वौ वनः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । ष्वे वयं
सुजनिमानः शोभनजन्मानः वां युवां जङ्घुः ज्ञातवन्तः स्म । किञ्च वयं वरुणस्य हेळे
ऋषे ष्मा भूम । तथा वायोः मा भूम । तथा नृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां प्रियतमस्य
मित्रस्य हेळे ष्मा भूम ॥

‘ प्र बाहवा ’ इति पञ्चमी मैत्रावरुणे षष्ठी पञ्चपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र
बाहवा सिस्वतं जीवसे नो यदंहिष्ठं नातिविधे सुदान् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बाहवा सिस्वतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।

आ नो जनें श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिस्वतम् । जीवसे । नः । आ । नः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।

आ । नः । जनें । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ वाहवा युवाभ्यां बाहू प्र सिस्वतं प्रसारयतं हविः-
स्वीकाराय धनप्रदानाय वा । किमर्थमिति । वनः वजीवसे अस्माकं जीवनाय । किञ्च वनः
अस्माकं गव्यूतिम् । गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमिः । तां तृणादिप्ररोहाय
घृतेन उदकेन वा समन्तात् उक्षतं सिञ्चतम् । किञ्च वनः अस्मान् वजने अस्मत्समाने मनुष्य-
समूहे वा नोऽस्मान् श्रवयतं विश्रुतं कुरुतम् । हे युवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र ग्यासौ वा युवां
ष्वे मम इमा इमानि हवा आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् ॥

न मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । स्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुगा । नः । विश्वा । सुपथानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

मित्रः वरुणः अर्यमा चैते त्रयो देवाः नु अद्य वनः अस्माकं स्मने आत्मने आत्महिताय
तोकाय पुत्राय च वरिवः धनं दधन्तु प्रयच्छन्तु । वनः अस्माकं विश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि
सुगा सुगमनानि सुपथानि च सन्तु भवन्तु । शिष्टं गतम् ॥ ४ ॥

‘ उद्वेति ’ इति षड्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । आधाश्चतस्रः पञ्चम्याः पूर्वाध्वं
सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्रयोऽर्धर्वा मित्रावरुणदेवत्याः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ उद्वेतिति चार्धपञ्चमाः ’
इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविच्यक्तर्मांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुऽभगः । विश्वचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।

चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मैऽइव । यः । समऽअविच्यक् । तर्मांसि ॥ १ ॥

वउद्वेति उद्वच्छत्ययं वसूर्यः वसुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा विश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा वमानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां वसाधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । वमित्रस्य ववरुणस्य च वचक्षुः प्रकाशकः वदेवः द्योतमानः । वयः देवः वचर्मैव चर्माणीव वतर्मांसि वसमविच्यक् सह विचति संवेद्यति^१ स महानुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।

समानं चक्रं पर्यावृत्सन्न्यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।

समानम् । चक्रम् । परिऽआविर्वृत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धुऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अयं वसूर्यस्य सूर्यः । विभक्तियत्ययः । वउद्वेति उद्वच्छति । कीदृशोऽयम् । वजनानां सर्वेषां वप्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता वमहान् पूज्यः वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः वअर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वद्भुदेतीति उच्यते । वसमानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव वचक्रं रथाङ्गं चरणाशीलं रथं वा वपर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । वयत् रथचक्रं वधूर्षु रथस्य वयुक्तः वएतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ. सं. १. १६४. २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्वैभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।

एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रैभैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।

एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥३॥

अयं सूर्यः विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः वउषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये वरैभैः स्तोत्रभिः वअनुमद्यमानः सन् वउदेति । किंच वएषः वदेवः द्योतमानः वसविता वमे मह्यं वचच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तं क इति । वयः देवः वसमानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं वधाम स्वीयं तेजःस्थानं वन वप्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः ।

नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दूरेऽअर्थः । तराणिः । भ्राजमानः ।

नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृणवन् । अपांसि ॥ ४ ॥

अयं सूर्यः । रुक्मः रोचमानः । उरुषक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् । दिवः अन्तरिक्षात् । उदेति ।
पद्मा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीयः । कीदृशोऽयम् । दूरे अर्थः दूरे गन्ता । अर्थोऽर्त्तः ।
दूरे प्रार्थ्यमानो वा । तारणिः तारकः । भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नुदेति । नूनं निश्चयं । जनाः
सर्वे प्राणिनः । सूर्येण प्रेरकेण देवेन । प्रसूताः अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तः । अर्थानि गन्तव्यानि
अनुष्ठेयानि । अपांसि कर्माणि । कृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुरमृता गातुर्मस्मै श्येनो न दीयन्नवेति पार्थः ।

प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हृव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रुः । अमृताः । गातुम् । अस्मै । श्येनः । न । दीयन् । अन् । एति । पार्थः ।

प्रति । वाम् । सूरैः । उतऽइते । विधेम । नमःऽभिः । मित्रावरुणा । उत । हृव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे । अमृताः अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः । अस्मै सूर्याय । गातुं मार्गं । चक्रुः
अकुर्वन् तत् । पार्थः अन्तरिक्षम् । अन्वेति अनुगच्छति । क इव । दीयन् गच्छन् । श्येनो । न
शंसनीयगमनो गृध्र इव । अयमधेचः सौर्यं इत्युक्तम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । वां युवां । सूरै
सूर्ये । उदिते सति प्रातःसवने । नमोभिः नमस्कारैः स्तुतिभिः । उत अपि च । हृव्यैः हविर्भिश्च
प्रति । विधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।

सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । नः । स्मने । तोकाय । वरिवः । दधन्तु ।

सुऽगा । नः । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

‘ नू मित्रः ’ इति षष्ठी गता ॥ ॥ ५ ॥

‘ दिवि क्षयन्ता ’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्यं मैत्रावरुणम् । ‘ दिवि पञ्च ’
इत्यनुक्रमणिका । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च— ‘ दिवि क्षयन्ता
रजसः पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गतं नः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।

हृव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजसः । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । निःऽनिजः । ददीरन् ।

हृव्यम् । नः । मित्रः । अर्यमा । सुऽजातः । राजा । सुऽक्षत्रः । वरुणः । जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि षुलोकेऽन्तरिक्षे । पृथिव्यां च वर्तमानस्य । रजसः उदकस्य । क्षयन्ता । क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा । स्वामिनौ भवथः । हे मित्रावरुणौ । वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघाः । घृतस्य । निर्णिजः
उदकस्य रूपाणि । ददीरन् ददते प्रयच्छन्ति । अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि ।
घृतानीत्यर्थः । तानि ददीरन् दीयन्ते । नः अस्माकं संबन्धि । हृव्यं । मित्रः । सुजातः सुषु प्राहुर्भूतः
अर्यमा । राजा सर्वस्य स्वामी । सुक्षत्रः शोभनबलः । वरुणः चैते । जुषन्त सेवन्ताम् ॥

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।
इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमर्वाक् दिव इन्वतं जीरदानू ॥ २ ॥

आ । राजाना । महः । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।
इळाम् । नः । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।
अर्वाक् । दिवः । इन्वतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥ २ ॥

हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे महः महतः ऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा गोपा गोपायि-
तारौ । सुबामन्त्रिते 'पराङ्गवस्वरे' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम् ।
हे सिन्धुपती नद्याः पालयितारौ हे क्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् वा
यातम् आगच्छतम् । किंच हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदानू क्षिप्रदानौ युवां नः अस्म-
भ्यम् वृळाम् अन्नम् उत अपि च वृष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च दिवः अन्तरिक्षात् अव अवस्तात्
इन्वतं प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पृथिभिर्नयन्तु ।

ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । देवः । अर्यः । प्र । साधिष्ठेभिः । पृथिऽभिः । नयन्तु ।
ब्रवत् । यथा । नः । आत् । अरिः । सुदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपाः ॥ ३ ॥

वमित्रः ववरुणः वदेवः वअर्यः अर्यमा चैते त्रयोऽपि नः अस्मान् वतत् तदा यदास्माकम-
पेक्षितं तदा वसाधिष्ठेभिः साधकतमैः वपृथिभिः मार्गैः वनयन्तु प्रापयन्तु । किंच नः अस्मान्
वसुदासे शोभनदानाय जनाय वअरिः अर्यमा वयथा वब्रवत् असावनुकम्प्य इति श्रूयात्तथा कुर्वन्तु ।
अर्यमणः पुनरभिधानमादरार्थम् । वदेवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषामस्माकं ते वयम् वइषा
युष्माभिर्दातव्येनाश्वेन वसह पुत्रादिसहिताः वमदेम हव्येम ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वा धीतिं कृणवद्धारयञ्च ।

उक्षेयां मित्रावरुणा धृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्येथाम् ॥ ४ ॥

यः । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वाम् । धीतिम् । कृणवत् । धारयत् । च ॥
उक्षेयाम् । मित्रावरुणा । धृतेन । ता । राजाना । सुऽक्षितीः । तर्येथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वयः^१ वं युवयोः वृत्तं वर्त रथं मनसा वतक्षत् स्तोमेन संकल्पयेत् तथा
कृत्वा ऊर्ध्वाम् उन्नतां धीतिं कर्म स्तिरूपं वकृणवत् कुर्यात् उरुचैः स्तुपात् एवं कृत्वा धारयञ्च
यागे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वता तौ युवां जनं वधृतेन उदकेन
वउक्षेयां सिञ्चतम् । तस्मै वसुक्षितीः शोभननिवासाः प्रजाः वतर्येथाम् । यथा सुक्षितयो भवन्ति
तथा तर्येथामिति ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंधीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वायवे । वायुर्गन्तादित्यः । स एवार्थमा । तस्मै च एष स्तोमः स्तवः अयामि अकारि । किमिव । शुक्रः दीप्तः सोमः वन युष्मभ्यं प्रीतिकरः सोमो यथा दीयते तद्वत् । धियः कर्माण्यस्मदीयानि अविष्टं रक्षतम् । पुरंधीः स्तुतीः जिगृतं प्रबुध्यतम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ६ ॥

‘प्रति वां सुरे’ इति पञ्चमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मित्रावरुणम् । ‘प्रति वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशाब्देऽप्येष तृचः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनुः प्रत्नस्य’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।

ययोरसुर्यं मक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्नु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सुरे । उतऽइते । सूऽउक्तैः । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।

ययोः । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगत्नु ॥ १ ॥

वसुरे सुर्ये उदिते प्रातःसवने मित्रं पूतदक्षं शुद्धबलं वरुणं वां सूक्तैः हुवे आह्वये । वयोः मित्रावरुणयोः अक्षितम् अक्षीणमत एव ज्येष्ठम् असुर्यं बलम् आचिता आचित उपचिते शरसंधैरूपेते यामन् यामनि संग्रामे विश्वस्य शत्रुसंघस्य जिगत्नु जेत् भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।

अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्महा च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । नः । क्षितीः । करतम् । ऊर्जयन्तीः ।

अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । महा । च ॥ २ ॥

वता हि तौ खलु देवौ देवानां मध्ये असुरा बलवन्तौ । अर्या अर्यो वतौ सर्वस्येश्वरौ वता तौ नः अस्माकं क्षितीः पुत्रादिरूपाः प्रजाः ऊर्जयन्तीः प्रवृद्धाः करतं कुरुतम् । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वयं वां युवाम् अश्याम व्याप्नुयाम । यत्र यस्यां युवयोर्भ्यासौ द्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयोः सहभावादयमर्थो लभ्यते । अहा वच । पूतव्रात्रेषुलक्षणम् । अहोरात्राणि च पीपयन् अस्मान् प्याययेयुः ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।

ऋतस्य मित्रावरुणा पृथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

ता । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतु इति । दुरत्येतु इति दुःऽअत्येतू । रिपवै । मर्त्याय ।
 ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम् ॥ ३ ॥

१ता तौ मित्रावरुणौ १भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ १अनृतस्य यागरहितस्य १सेतु
 सेतुबद्धधकी १रिपवै १मर्त्याय वैरिजनाय १दुरत्येतु दुरतिक्रमौ भवतः । हे १मित्रावरुणा तादृशौ
 मित्रावरुणौ १वां युवयोः १ऋतस्य यज्ञस्य युवयोर्थयानुद्दीयमानस्य यागस्य १पथा मार्गेण
 १दुरिता दुःखानि १तरेम् १नावा १अपो १न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ ' आ नो मित्रावरुणा ' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ' आ नो मित्रा-
 वरुणा हव्यजुष्टिं युवं^१ वक्षाणि पीवसा वसाये^२ ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतुमिळाभिः ।

प्रति वामन्न वरमा जनाय पृणीतमुद्गो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्गः । दिव्यस्य । चारोः ॥ ४ ॥

हे १मित्रावरुणा मित्रावरुणौ १नः अस्माकं १हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् १आ
 गच्छतमिति शेषः । आगत्य च १इळाभिः अन्नैः सह १घृतैः उदकैः १गव्यूतिम् अस्मदीयां
 भूमिम् १उक्षतं सिञ्चतम् । १वां युवां १प्रति १अन्न अस्मिँहोके १वरम्^१ उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा क
 १आ गच्छेदिति शेषः । अतः केवलं रूपयैव १दिव्यस्य दिवि भवस्य १चारोः चरणीयस्य १उद्गः
 उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुदकं १पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं^१धधीः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

' एष स्तोमः ' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

' प्र मित्रयोः ' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— ' प्र
 मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्यास्त्रयः प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दशादित्यास्तिस्रः सौर्यः ' इति । दशमी बृहस्पेकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती
 पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यान्ता आदित्यदेवताः
 चतुर्दश्याप्रास्तिस्रः सूर्यदेवताः । आद्यन्वौ नृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अभिष्टोमे माष्यंदिनसब्धने
 मैत्रावरुणशक्न आदितो नवर्चः शस्याः । ' प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव ' (आश्व. श्रौ. ५. १०)
 इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिप्लवचहृद्योः स्तोमबृद्धिनिमित्तमावापार्था आघाः षट्पुत्रः । सूत्रितं च—
 ' प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

१. ख-सेतुबद्धधकी; घ-सेतुबंधकी; झ-त२-सेतुबंधकी; न-सेतुबंधकी । २. ख-भ-युवां
 स्तोमेभिर्देवयंतो अधिना । ३. ख-स-त-न-श-वां युवां प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शूर्यः । नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयोः । वरुणयोः । स्तोमः । नः । एतु । शूर्यः । नमस्वान् । तुविज्जातयोः ॥ १ ॥

१ मित्रयोर्वरुणयोः । मित्रावरुणयोस्त्वर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । २ तुविजातयोः बहुप्रादुर्भावयोर्देवयोः ३ नः अस्मदीयः ४ शूर्यः सुखकरः ५ नमस्वान् अज्ञवान् हविर्भिर्युक्तः ६ स्तोमः स्तोत्रं ७ प्र एतु गच्छतु । ' अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ ' (तै. सं. २. ४. १०. १) इति श्रुतिः । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयोः प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुरीय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवाः । सुदक्षा । दक्षपितरा । असुरीय । प्रमहसा ॥ २ ॥

१ या यौ युवां २ धारयन्त । के । ३ देवाः आदिकर्तारः ४ असुरीय बलकरणाय । कीदृशी युवाम् । ५ सुदक्षा शोभनबलौ ६ दक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थः । ७ प्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वयः ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितृणाम् । मित्रं साधयंतु धियः ॥ ३ ॥

ता । नः । स्तिपा । तनूपा । वरुण । जरितृणाम् । मित्रं । साधयंतु । धियः ॥ ३ ॥

१ ता तौ २ स्तिपा । स्थायन्त इति स्तयो गृहाः । तान् पात इति स्तिपौ । ३ तनूपा तन्वः पातारौ हे ४ वरुण हे ५ मित्र उक्लक्षणौ युवां ६ जरितृणां ७ नः अस्माकं ८ धियः कर्माणि स्तिपिरूपाणि ९ साधयंतु फलवन्ति कुरुतम् ॥

यदद्य स्र उद्वितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूरैः । उद्विते । अनागाः । मित्रः । अर्यमा । सुवाति । सविता । भगः ॥ ४ ॥

१ यत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् २ अद्य अस्मिन् काले ३ स्र उद्विते सति प्रातःसधने ४ अनागाः पापहन्ता ५ मित्रोऽर्धमा ६ सविता ७ भगः चैते प्रत्येकं ८ सुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्धमा दाता भवतु । तदीप्सितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥ ५ ॥

सुप्रऽअवीः । अस्तु । सः । क्षयः । प्र । नु । यामन् । सुदानवः ।

ये । नः । अंहः । अतिऽपिप्रति ॥ ५ ॥

१ सः २ क्षयः स निवासः ३ सुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण ४ नु क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदेति उच्यते । हे ५ सुदानवः सुदानाः युष्माकं ६ यामन् यामनि गमने सति । कीदृशानां गमने । ७ ये यूयमागत्य ८ नः अस्माकम् ९ अंहः पापम् १० अतिपिप्रति अतिपारयथ तेषां गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतरयं । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

१उत अपि च १ये मित्राद्यस्त्रयः १स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः १अदितिः तेषां माता च सन्ति १अदब्धस्य अहिंसितस्य १महः महतः १व्रतस्य अस्य कर्मणः १राजानः स्वामिनः ते १ईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम् । ये १ मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराज ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्त ईशतेऽस्मभ्यं तदातुम् ॥

‘प्रति वाम्’ इत्येष तृचश्चादुर्विशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च—‘प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरक्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूरैः । उत्सृजते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥ ७ ॥

हे मित्रावरुणौ १मित्रं त्वां १वरुणं च युवां १रिशादसं शत्रूणामन्तारम् १अर्यमणं च १प्रति प्रत्येकं १गृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । १सूरे सूर्ये देवे १उदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यया । मतिः । इयम् । अवृकाय । शवसे । इयम् । विप्रा । मेधसातये ॥ ८ ॥

१हिरण्यया हितरमणीयेन १राया धनेन सहिताय १अवृकाय अहिंस्याय १शवसे अस्माकं बलाय १इयम् इदानीं क्रियमाणा १मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयेकवचनस्य याजादेशः ॥ किंच हे १विप्राः प्राज्ञाः १इयम् एव स्तुतिः १मेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वक्ष धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिभिः । सह ।

इषम् । स्वसूरिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे १देव १वरुण १ते वयं तव स्तोतारः १स्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किंतु १सूरिभिः स्तोतृभिर्यत्किमिभिः १सह । तथा हे १मित्र देव १ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच १इषम् अन्नं १स्वः उदकं १च १धीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशास्त्रे ‘बहवः सूरचक्षसः’ इति प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरान्त्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—‘बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टयः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽभिजिह्वा ऋतावृधः ।

श्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

बृहवः । सूरऽचक्षसः । अग्निऽजिह्वाः । ऋतऽवृधः ।

त्रीणि । ये । येमुः । विदधानि । धीतिऽभिः । विश्वानि । परिभूतिऽभिः ॥ १० ॥

वब्रहवः महान्तः वसुरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः । सूरः प्रकाशको येषामिति वा । वअग्नि-
जिह्वाः । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशाः । वऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादयः ।
किंच वये वत्रीणि विश्वानि व्याप्तानि विदधानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि परिभूतिभिः
परिभावुकैः धीतिभिः कर्मभिः येमुः प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाज्ञातेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् ।
अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्वित्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादर्हयज्ञमक्तुं चादृचम् ।

अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधुः । शरदम् । मासम् । आत् । अर्हः । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।

अनाप्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । क्षत्रम् । राजानः । आशत ॥ ११ ॥

वये मित्रादयः वशरदं संवत्सरं वि दधुः अकुर्वन् वआत् अनन्तरमेव वमासम् अनन्तरम्
वअहः अनन्तरमहःसाध्यं वयज्ञम् वआत् अनन्तरम् वअक्तुं रात्रिं वच वऋचं मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र
आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षितः^१ । ते ववरुणः मित्रः वअर्यमा च त्रयः
वअनाप्यम् अन्यैरप्राप्तं वक्षत्रं बलं वराजानः राजमानाः वआशत व्यासवन्तः ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।

यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । वः । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तैः । सूरैः । उतऽइते ।

यत् । ओहते । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ १२ ॥

वतत् प्रसिद्धम् वअद्य अस्मिन् यागकाले ववः युष्मान् वमनामहे याचामहे । कैः साधनैः ।
वसूक्तैः । कस्मिन् काले । वसूर उदिते । प्रातःकाल इत्यर्थः । वयत् धनं हे वऋतस्य उदकस्य
वऽप्यः नेतारः वयूयं वरुणादयः वओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुद्व-
व्यत्ययः । ओहध्व इत्यर्थः । तद्वनं मनामह इति ॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।

तेषां वः सुम्ने सुच्छृदिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवानः । ऋतऽजाताः । ऋतऽवृधः । घोरासः । अनृतऽद्विषः ।

तेषाम् । वः । सुम्ने । सुच्छृदिऽस्तमे । नरः । स्याम । ये । च । सूरयः ॥ १३ ॥

ये यूयम् वऋतावानः ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा वऋतजाताः । उक्त ऋतज्ञाद्विषः ।
तदर्थमुत्पन्नाः । अथवा ऋतात् प्रजापतेः^१ सकाशादुत्पन्नाः । वऋतावृधः उक्तार्थस्य ऋतस्य वर्धयितारः

वचोरासः चोराः वअनृतद्विषः अयदृष्टेष्टारः वतेषां ववः युष्माकं वसुच्छर्दिष्टमे सुव्रतमे वसुजे धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वयं वये वष अन्ये वसूरयः स्तोतारस्ते सर्वे वस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यांदिनसवने नैमित्तिके शक्ने 'उदु त्यत्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' बष्महो असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथो स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यांदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—' उदु त्यद्दर्शतं वपुरदु त्ये मधुमत्तमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिहरे ।

यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपुः । दिवः । एति । प्रतिहरे ।

यत् । ईम् । आशुः । वहति । देवः । एतशः । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

वत्यत् तत् वदर्शतं दर्शनीयं ववपुः मण्डलं वदिवः अन्तरिक्षस्य वप्रतिहरे समीपे वउदु वएति उदेति । उ इति पूरणः । वयदीं थदेतन्मण्डलम् वआशुः शीघ्रगामी वएतशः एतवर्णोऽथो ववहति धारयति । किमर्थम् । विश्वस्मै सर्वस्मै वअरं वचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तुस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।

सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्णःऽशीर्ष्णः । जगतः । तस्थुषः । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रजः ।

सप्त । स्वसारः । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरितः । रथे ॥ १५ ॥

वशीर्ष्णःशीर्ष्णः सर्वस्यापि शिरसः । तृतीयाथे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः^१ । सूर्यं वहन्तीत्यनेन संबध्यते । अथवा शिरःशब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य काल्स्पर्ध-मुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थः । वजगतः जङ्गमस्य वतस्थुषः स्थावरस्य वपतिं स्वामिनं वरथे वर्तमानं वसूर्यं वसुविताय^२ कल्याणाय^३ विश्वं वरजः वसमया सर्वलोकस्य समीपे । 'अमितः-परितःसमया' (पा. म. २. ३. २. १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । वसप्त सप्त-संख्याकाः वस्वसारः अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्यः वहरितः हरितवर्णा अश्वाः ववहन्ति ॥ १०॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥ १६ ॥

तत् । चक्षुः । देवऽहितम् । शुक्रम् । उतऽच्चरत् । पश्येम । शरदः । शतम् ।

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ १६ ॥

वतत् प्रसिद्धं वचक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं वदेवहितं देवानां हितम् । तेषां हविःस्वीकारस्वैत-दर्शानत्वात्^१ । अथवा देवेन हितं वशुक्रं निर्मलं सूर्यमण्डलम् वउच्चरत् उद्गच्छति । तत् वशरदः वशतं शतसंवत्सरं वपश्येम । वजीवेम वशरदः वशतम् । पुनःश्रुतिरावधारार्थं ॥

१. ख-सर्वशिरसे* । २. ख-सप्त-त-न-भ-श- 'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३. ख-हविः-स्वीकारस्वैतदानत्वात्; स-त-१-२-४-हविःस्वीकारस्वैतदीर्याधीनत्वात्; त-३-हविःस्वीकारस्वैतदीया-धीनत्वात्; न-हविःस्वीकारस्वैतदीर्याधीनत्वात्; श-१-हविर्वहनादय तदीयाधीनत्वात्; श-२-हविः-स्वीकारस्वैतदार्याधीनत्वात् ।

पृथगाभिप्लवचदहयोः स्तोमनिमित्त आवापे ' काव्येभिरदाभ्या ' इति तुचः । ' काव्येभिर-
दाभ्येति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्येभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्येभिः । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युमत् । मित्रः । च । सोमऽपीतये ॥ १७ ॥

हे वरुण अदाभ्या अदभनीयौ हे वरुण त्वं वमित्रश्च वद्युमत् द्युतिमन्तौ युवां वकाव्येभिः
अस्मकृतैः स्तोत्रैः वआ वयातम् । किमर्थम् । वसोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबंतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिवः । धामऽभिः । वरुण । मित्रः । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।

पिबंतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे वरुण त्वं वमित्रश्च वद्रुहा अद्रोग्धारौ युवां वदिवः शुलोकसंबन्धिभ्यः वधामभिः
धामभ्यः स्थानभ्यः । पञ्चम्यर्थे तृतीया । अथवा धामभिस्तेजोभिविभूतिभिः सार्धम् वआ वयातम्
अस्मद्यज्ञमागच्छतम् । आगत्य च वआतुजी शत्रूणां सर्वतो हिंसकावादातारौ वा धनानामेवंरूपौ
सन्तौ वसोमं वपिबतम् । ' तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ' । अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १९ ॥

हे वमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे वनरा यागनेतारौ वाहुतिं सोमलक्षणां वजुषाणौ प्रीथमाणौ
सन्तौ वआ वयातम् आगच्छतं यज्ञम् । आगत्य च हे वऋतावृधा यज्ञस्य वर्षकौ युवां वसोमं
वपातं पिबतम् ॥ ११ ॥

' प्रति वां रथम् ' इति दशर्चं द्वादशं सूक्तम् । ' प्रति वां दशाश्विनं तु तत् ' इत्य-
नुक्रमणिका । ऋषिर्वसिष्ठः । छन्दश्शिष्टुप् । तुह्यादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्वानि ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यम् । तथा च सूत्रं—
' प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्वै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।

यो वां दूतो न धिष्ण्यावर्जागरच्छा सूनुर्न पितरां विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्वै । हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ।

यः । वाम् । दूतः । न । धिष्ण्यौ । अजीगः । अच्छ । सूनुः । न । पितरां । विवक्मि ॥ १ ॥

हे नृपती नृणामृषिवर्ग्यजमानानां स्वामिनावश्विनौ ववां युवयोः वरथं वजरध्वै । जरा
स्तुतिः । स्तोतुं वप्रति गच्छामीति शेषः । केन' साधनेनेति' तदुच्यते । वहविष्मता हविर्युक्तेन
वयज्ञियेन यज्ञार्हेण वमनसा स्तोत्रेण । वयः रथो वां हे वधिष्ण्यौ धिषणाहौ । धिषणा स्तुतिः ।
ववां युवां वदूतो वन दूत इव वअजीगः जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तुं तं रथम् वअच्छा

विवक्षित्म आवक्षित्म । प्रबोधने दृष्टान्तः । वसूनुर्न वपितरा पुत्रो मातापितराविव । अथवात्र यो रथो युवामजीगः तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानो युवामच्छा विवक्ष्मीति वा योज्यम् ॥

अशोच्यभिः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।

अचेति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशोचि । अग्निः । समुऽइधानः । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमसः । चित् । अन्ताः । अचेति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । श्रिये । दिवः । दुहितुः । जायमानः ॥ २ ॥

वअस्मे अस्माभिः वसमिधानः समिध्यमानः सन् वअग्निः वअशोचि दीप्यते । वतमसश्चित् तमसोऽपि वअन्ताः पर्यन्ताः प्रदेशाः वउपो वअदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः । वकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः । सूर्यः वदिवो वदुहितुः वउषसः वपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वश्रिये शोभायै वजायमानः सन् वअचेति ज्ञायते । यस्मादेवं तस्माद्युधोरामनसमयः । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्वान् ।

पूर्वाभिर्थातं पथ्याभिरवाक्स्वविदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमैः । सिषक्ति । नासत्या । विवक्वान् । पूर्वाभिः । यातम् । पथ्याभिः । अवाक् । स्वःऽविदा । वसुमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे वअश्विना ववां युवां वसुहोता सुहु देवानां स्तोता वविवक्वान् स्तुतीनां वक्ताहं हे वनासत्या सत्यभूतौ । इदमश्विनावित्यत्र योज्यम् । वस्तोमैः वसिषाक्तं सेवते । अतः वअवाक् अस्मदभिमुखं वपूर्वाभिः वपथ्याभिः पूर्वक्षुण्णैर्मांगैः वस्वविदा स्वर्गमुदकं वा जानता स्वरणवता वा ववसुमता धनवता वा वरथेन वथातं गच्छतम् ॥

अवोर्वा नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वां सुते माध्वी वसुयुः ।

आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवोः । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकुः । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुऽयुः । आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरासः । अश्वाः । पिबाथः । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥४॥

हे वअश्विना अश्विनौ वअवोः रक्षित्रोर्युवाभ्यां वयुवाकुः युवां कामयमानोऽहं वनूनम् अद्य स्वभूतो भवामीति शेषः । वयत् यस्मात् हे वमाध्वी मधुरस्य सोमस्याहो मधुषिघासंबन्धिनौ वा ववां युवां वसुते अभिषुते सोमे ववसुयुः वसुकामः वहुवे स्तौमि अतो वां स्वभूतः । ववां युवाम् वआ वहन्तु । के । वस्थविरासः स्थूलाः प्रवृद्धाः वअश्वाः । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीप्रगते-रपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाष्यम् । आगमनानन्तरम् वअस्मे अस्माभिः वसुषुता सुषुभिषुतानि वमधूनि मधुररसान् वपिबाथः पिबतम् ॥

प्राचीषु देवाश्विना धियं मेऽमृधां सातये कृतं वसूयुम् ।

विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृधाम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विष्ठाः । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधीः ।

ता । नः । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभिः ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ युवां ऽप्राचीम् ऋज्वीम् ऽअमृधाम् अर्हिसितां ऽवसूयुं
धनमिच्छन्तीं ऽमे मम ऽधियं बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा ऽसातये लाभायोषितां ऽकृतं कुलतम् । किंच
ऽवाजे ऽआ संग्रामेऽपि ऽविष्ठाः ऽपुरंधीः अस्मदीया बुद्धीः ऽअविष्टं रक्षतम् । हे ऽशचीपती ।
शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ ऽता तौ युवां ऽशचीभिः अस्मदीयैः स्तुत्यादिरूपैः कर्मभिः
ऽनः अस्मान् ऽशक्तं प्रयच्छतं धनमिति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीर्ष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्यं नो अस्तु ।

आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीतिं गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । नः । आसु । प्रजाऽवत् । रेतः । अह्यम् । नः । अस्तु ।

आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजानाः । सुरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मान् ऽआसु ऽधीषु एषु कर्मसु ऽअविष्टं रक्षतम् । ऽनः
अस्मभ्यम् ऽअह्यम् अक्षीणं ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं पुत्रोत्पादनसमर्थं ऽरेतः ऽअस्तु । ऽवां युवयोरनु-
ग्रहाल्लब्धे ऽतोके पुत्रे ऽतनये तत्पुत्रादौ च ऽतूतुजानाः अभिमतं धनं प्रयच्छन्तः ऽसुरत्नासः शोभन-
धनाश्च सन्तः ऽदेववीतिं देवानां वीतिः प्राप्तियस्मिस्तादृशं यज्ञम् ऽआ ऽगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।

अहेळता मनसा यातमर्वागश्रन्ता ह्वयं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एषः । स्यः । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधिः । हितः । माध्वी इति । रातः । अस्मे इति ।

अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्रन्ता । ह्वयम् । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

ऽएषः पुरतो दीयमानः ऽस्यः सः युवयोः प्रियत्वेन प्रसिद्धः सोमो हे ऽमाध्वी मधु-
प्रियावश्विनौ ऽवां युवयोः पुरतः ऽनिधिः निधिस्थानीयः ऽहितः स्थापितः ऽअस्मे अस्माभिः ऽरातः
दत्तः संकल्पितः संनिहितः । किमिव । ऽसख्ये सख्यार्थं ऽपूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा
प्रियं जनयन् स्वामिनः पुरतो वर्तते तद्बुद्धित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् ऽअहेळता अकुध्यता ऽमनसा
अनुग्रहयुक्तेन चेतसा ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । ऽअश्रन्ता ऽह्वयं हविः
सोमादिकमभन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । ऽमानुषीषु ऽविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भ्रुणा समाने परिं वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।

न वायन्ति सुभ्रवो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भ्रुणा । समाने । परिं । वाम् । सप्त । स्रवतः । रथः । गात् ।

न । वायन्ति । सुऽभ्रवः । देवऽयुक्ताः । ये । वाम् । धुःऽसु । तरणयः । वहन्ति ॥ ८ ॥

हे ऽधुरणा सर्वस्य भतारौ युवयोः ऽएकस्मिन् ऽसमाने उभयसाधारणे ऽयोगे अस्मद्विषये सति ऽवां युवयोः ऽरथः ऽसप्त ऽस्त्रवतः सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याका वा गङ्गाद्याः ऽपरि ऽगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थः^१ । तद्रथानुकूलाः ऽसुभ्वः सुभवनाः ऽदेवयुक्ताः देवाम्यां युवाम्यां युक्ता अश्वाः शीघ्रगमने^२ ऽन ऽवायन्ति न क्षुप्यन्ति न भ्राम्यन्ते । ऽये अश्वाः ऽवां ऽधुर्षु रथस्य ऽतरणयः तारकाः शीघ्रगन्तारः ऽवहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥

असश्वता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।

प्र ये बन्धुं सुनृताभिस्तिरन्ते गव्यां पृश्नन्तो अश्व्यां मघानि ॥ ९ ॥

असश्वता । मघवत् ऽस्यः । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।

प्र । ये । बन्धुम् । सुनृताभिः । तिरन्ते । गव्यां । पृश्नन्तः । अश्व्यां । मघानि ॥ ९ ॥

असश्वता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां ऽमघवद्भ्यः धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषाम्-मर्थाय ऽभूतं ऽहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुप्राह्या एव विशेष्यन्ते । ऽये ऽराथा धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा ऽमघदेयं दातव्यं मघं धनं हविलक्षणं वा ऽजुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति । ऽये च ऽबन्धुम् । स्नेहेन बभ्रातीति बन्धुः । तं स्वसंबन्धिनम् । अथवा फलेन बभ्रातीति बन्धुरध्वर्वादिः । तं ऽसुनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः ऽप्र ऽतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्व-स्तिरतिवर्धनार्थः । किं कुर्वन्तः । ऽगव्या गोरूपाणि ऽअश्व्या अश्वरूपाणि च ऽमघानि धनानि ऽपृश्नन्तः अर्थिभ्यः^३ प्रयच्छन्तः^३ । तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्युर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नू । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे ऽयुवाना नित्ययौवनौ ऽनु अद्य युवां ऽमे ऽहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् ऽआ ऽशृणुतम् । श्रुत्वा च हे ऽअश्विनौ ऽइरावत् हविर्युक्तं ऽवर्तिः गृहं ऽयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽरत्नानि रमणीयानि धनानि ऽधत्तं दत्तम् । ऽसूरीन् स्तोतृन् ऽजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्वार्धमाश्विनम् । आदितः सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव ससाद्या विराजः’ इति । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरौ दत्ता जुजुषाणा युवाकौः ।

हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१. ख-भ-स्वतो गच्छती । २. श-शीघ्रगमनेन । ३. ख-यच्छंतोर्थिभ्यः; इ-त-१-२-यतोर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः; त-३-४-न-श-यतोर्थिभ्यः प्रयच्छन्तः; भ-यतोर्थिभ्यः ।

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वा । गिरः । दत्ता । जुजुषाणा । युवाकोः ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । नः ॥ १ ॥

हे ऽशुभ्रा दीप्तौ ऽस्वश्वा शोभनाश्वौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ।
ऽदत्ता शत्रूणामुपक्षययितारौ युवां ऽयुवाकोः युवां कामयमानस्य मम ऽगिरः स्तुतीः ऽजुजुषाणा
सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किंतु ऽनः अस्मदीयानि ऽप्रतिभृता संभृतानि ऽहव्यानि
हवींषि ऽच ऽवीतं भक्षयतम् ॥

‘प्र वामन्धांसि’ इत्येषाश्विनशास्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा
पिषतमश्विना’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरं गन्तं हविषो वीतये मे ।

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थुः । अरम् । गन्तम् । हविषः । वीतये । मे ।
तिरः । अर्यः । हवनानि । श्रुतम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवान्यां ऽमद्यानि मदजनकानि ऽअन्धांसि सोमलक्षणान्यज्ञानि ऽप्र ऽअस्थुः
प्रास्थिषत । गृहीतान्यासन्नित्यर्थः । अतो युवां ऽमे मम ऽहविषः ऽवीतये पानाय ऽअरम् अत्यर्थं
शीघ्रं ऽगन्तम् आगच्छतम् । ऽअर्यः ओरेस्मद्विरोधिनः ऽहवनानि^१ ऽतिरः तिरस्कृत्य ऽनः । अस्मदा-
ज्ञानमित्यर्थः । तत् ऽश्रुतं शृणुतम् । श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादिनिघातः ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।

अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । इयति । तिरः । रजांसि । अश्विना । शतऽऊक्तिः ।
अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयानः ॥ ३ ॥

हे ऽसूर्यावसू सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ ऽवां युवयोः ऽरथः ऽअस्मभ्यम् अस्मदर्थम्
ऽइयानः याच्यमानः सन् ऽइयति । आगच्छत्यस्मद्यज्ञम् । अथवा वां प्रेरयति गमनाय । कीदृशो
रथः । ऽमनोजवाः मनोवेगः ऽशतोतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः । किं कुर्वन् । ऽरजांसि लोकान्
ऽतिरः तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयतीति ॥

अयं ह यद्वां देव्या उ अद्रिरूध्वो विवक्ति सोमसुयुवभ्याम् ।

आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽयाः । ऊँ इति । अद्रिः । ऊर्ध्वः । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।
आ । वल्गू इति । विप्रः । ववृतीत् । हव्यैः ॥ ४ ॥

ऽयत् यदा ऽवां युवां प्रति ऽदेव्याः देवौ युवां कामयमानः । ऽउ इति पूरणः । ऽअयम्
ऽअद्रिः अभिषवप्रावा ऽसोमसुत् सोममभिषुण्वन् ऽयुवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वक्षिति संबन्धः ।

एवं कुर्वन् ऽरुध्वः उन्नतः सन् ऽविवक्ति उच्चैः शब्दयति तदानीं ऽवसू सुन्दरौ युवां ऽविप्रः
मेधावी यजमानः ऽहृद्यैः हविर्भिः ऽआ ऽववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।

यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।
यः । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रियः । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवां युवयोः ऽचित्रं चायनीयं ऽयत् ऽभोजनं धनम् ऽवस्ति ऽह अस्ति खलु ।
ऽनु इति पूरणः । तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । ऽअत्रये एतन्नामकारणेः । पञ्चम्यर्थे
चतुर्थी । तस्मात् ऽमहिष्वन्तम् ऋबीसं ऽनि ऽयुयोतं पृथक्कुरुतम् । ऽयः अत्रिः ऽप्रियः ऽसन् स्तोत्रवा-
युवाभ्यां प्रियभूतः सन् युवाभ्यामेव कृतम् ऽओमानं रक्षणं सुखं ऽदधते धारयति^१ ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूयवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।

अधि यद्वर्षं इतऊति धृत्यः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हविःऽदे ।
अधि । यत् । वर्षः । इतःऽऊति । धृत्यः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽवां युवयोः कर्म कुर्वते ऽजुरते जूणां ऽहविर्दे हविर्दात्रे
ऽच्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये ऽत्यत् तत् ऽप्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्याप्यै ऽभूत् अभूत् ।
किं तदिति । ऽयद्वर्षः रूपम् ऽइतऊति इतो गमनात्थं सृष्टोः सकाशादितः प्राप्तिरूपम् ऽअधि ऽधृत्यः
अध्यधत्तम् । ' युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः ' (ऋ. सं. १. ११७. १३)
इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धम् ॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहदुरेवासः समुद्रे ।

निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखायः । मध्ये । जहूः । दुःऽएवासः । समुद्रे ।
निः । ईम् । पर्षत् । अरावा । यः । युवाकुः ॥ ७ ॥

ऽउत अपि च ऽत्यं तं ऽभुज्युम् एतन्नामानं ऽसमुद्रे ऽमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये ऽसखायः
भुज्युसखिभूताः ऽदुरेवासः दुष्टगमनाः ऽजहूः त्यक्तवन्तः । ऽईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं ऽनिः ऽपर्षत्
निरपारयतम् । ऽयः भुज्युः ऽयुवाकुः युवां कामयिता ऽअरावा अरणवानभिगमन्ता च तमेनं
निरपारयतम् । अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते । अत्रिभुज्जवादीनामभिजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः
सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिः ' नासत्याभ्यां बर्हिरेव ' (ऋ. सं. १. ११६. १) इत्यत्र प्रपञ्चिताः ।
तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

१. ख-स्त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २. घ- धारयेत्; ङ- धारयते; झ- धारयतः; त३-न-
झ-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे ह्यमाना ।

यावुध्न्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । ह्यमाना ।

यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अपः । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः । चित् इति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्विसकाय । एतन्नामकाय वृजसमानाय कर्मभिरूपक्षीयमाणायर्षये वृशक्तम् अभिमतं धनमदत्तम् । शकैर्दानार्थस्य लुङ्ग्येतद्रूपम् । अडभावश्छान्दसः । उत अपि च वृशयवे एतन्नामकायर्षये वृह्यमाना आहूयमानौ युवां वश्रुतम् अश्रुणुतम् । यौ युवाम् अघ्न्यां गाम् अपिन्वतम् अपूरयतं क्षीरेण अपो वन अङ्गिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशी-मघ्न्याम् । स्तर्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि वृशक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तं कृत्वा वृशचीभिः युष्मदीयैः कर्मभिर्हे अश्विनाविति । ' शयवे चिन्नासत्या शचीभि-र्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ' (क्र. सं. १. ११६. २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।

इषा तं वर्धदघ्न्या पर्योभिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एषः । स्यः । कारुः । जरते । सूडउक्तैः । अग्रे । बुधानः । उषसां । सुडमन्मा ।

इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पर्यः ऽभिः । युयम् । पात । स्वस्ति ऽभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥

वृषः स्तोता वृष्यः स प्रसिद्धो वसिष्ठः वकारुः स्तोता वृषसाम् अग्रे प्रातःसवने वृबुधानः बुध्यमानः वृसुमन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा वृसूक्तैः वृजरते स्तोति । वतम् वृइषा अग्नेन वृवर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । वृअघ्न्या अहन्तव्या गौश्व वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्टस्य प्रतिनियताभिहोत्रार्थां गौरिषास्त्रेण । घृतादिनेत्यर्थः । वृपर्योभिः च तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मानं परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ १५ ॥

' आ वां रथः ' इत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—' आ वां रथोऽष्टौ ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभियात्त्वश्वैः ।

घृतवर्तनिः पविर्भां रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथः । रोदसी इति । बद्धधानः । हिरण्ययः । वृषऽभिः । यातु । अश्वैः ।

घृतऽवर्तनिः । पविऽभिः । रुचानः । इषाम् । वोळ्हा । नृडपतिः । वाजिनीऽवान् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वं वरथः वृवृषभिः युवभिः वृअश्वैः युक्तः सन् वृआ वृयातु यजमत्सदीयम् । कीदृशो रथः । रथो विशेष्यते । वृरोदसी छावापृथिव्यौ वृबद्धधानः बाधमानः वृहिरण्ययः हिरण्यमयः वृघृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तन्यां यस्य तादृशः वृपविभिः रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा वृरुचानः दीप्यमानः वृइषां वृवोळ्हा यजमानैर्दत्तानां हविषां वाहको दातव्यानां वाक्षानां वृवोळ्हा वृनृपतिः नृणां यज-मानानां स्वामी वृवाजिनीवान् अश्ववान् ॥

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।

विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्यार्ममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथानः । अभि । पञ्च । भूम । त्रिऽवन्धुरः । मनसा । आ । यातु । युक्तः ।

विशः । येन । गच्छथः । देवऽयन्तीः । कुत्र । चित् । यार्मम् । अश्विना । दधाना ॥२॥

वसः रथः । पञ्च । भूम भूतानि सर्वप्राणिनः । पप्रथानः प्रथमानः । त्रिवन्धुरः । बन्धुरमुच्चावर्ष सारथ्यवस्थानं काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्तः । मनसा अस्मस्तुत्या । युक्तः । अभि । आ । यातु । येन रथेन । देवयन्तीः । विशः यजमानान् प्रति । गच्छथः । हे । अश्विना अश्विनौ । कुत्र । चित् यत्र कापि । यार्मं गमनं । दधाना धारयन्ती येन विशो गच्छथः स यास्विति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दत्ता निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।

वि वां रथो वध्वा यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दत्ता । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथः ।

वि । वाम् । रथः । वध्वा । यादमानः । अन्तान् । दिवः । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ । स्वश्वा शोभनाश्वेन । यशसा च । अर्वाक् अस्मदभिमुखं । यातम् आगच्छतम् । हे । वध्वा शत्रूणामुपक्षपथितारौ । मधुमन्तं मधुररसोपेतं । निधिं निधिवस्त्रिहितं सोमं । पिबाथः पिबतम् । वां युवयोः । रथः । वध्वा सूर्या सह । यादमानः गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयस्त्रिथर्थः । एवं कुर्वन् । वर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्यां । दिवः । अन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् । बाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरौ दुहिता परितकम्यायाम् ।

यहैवयन्तमवथः शचीभिः परिं घ्नंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवोः । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूरः । दुहिता । परिऽतकम्यायाम् ।

यत् । देवऽयन्तम् । अवथः । शचीभिः । परि । घ्नंसम् । ओमना । वाम् । वयः । गात् ॥४॥

युवोः युवयोः । श्रियम् । श्रयत इति श्री रथः । तं सेवामेव वा । योषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् । सूरः सूर्यस्य । दुहिता । परि । अवृणीत । कदा । परितकम्यायां रात्रौ परितस्तकनवति संप्राप्ते यज्ञे वा गन्तव्ये । किञ्च । यत् यदा । देवयन्तं देवकामं यजमानं यज्ञं वा । शचीभिः युवयोर्गमनादिलक्षणैः कर्माभिः । अवथः रक्षथः तदानीं । घ्नंसं दीप्तं । वयः अन्नं सोमादिलक्षणम् । ओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन । वां । परि । गात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्त उस्ना रथो युजानः परियाति वर्तिः ।

तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना बहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

यः । ह । स्यः । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्नाः । रथः । युजानः । परिऽयाति । वर्तिः ।

तेन । नः । शम् । योः । उषसः । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । बहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५॥

वयः रथः । वह इति पूरणः । वस्यः स प्रसिद्धो रथो हे वरधिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो रः । वउत्ताः तेजांसि ववस्ते आच्छादयति । यश्च वरथः वयुजानः अश्वैर्युक्तः सन् ववर्तिः मार्गं यजमानगृहं वा वपरियाति परिगच्छति । वनेन रथेन हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वअस्मिन् वयज्ञे वउपसो वव्युष्टौ प्रातःकाले वशं शमनाय पापानां वयोः भिन्नणाय च सुखानां वनि ववहतं नितरां प्राप्नुतम् ॥

नरां गौरैव विद्युतं वृषाणास्माकमद्य सवनोप यातम् ।

पुरुत्रा हि वां मतिभिर्हवन्ते मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः ॥ ६ ॥

नरां । गौराऽइव । विऽद्युतम् । तृषाणा । अस्माकम् । अद्य । सवना । उप । यातम् ।

पुरुऽत्रा । हि । वाम् । मतिऽभिः । हवन्ते । मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः ॥ ६ ॥

हे वनरा नेतारावश्विनौ वगौरैव गौरा मृगीव वविद्युतं विशेषेण दीप्यमानं सोमं प्रति ववृषाणा वृषायुक्तौ वअद्य वअस्माकं वसवना सवनानि वउप वयातम् उपागच्छतम् । वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु ववां युवां यजमानाः वमतिभिः स्तुतिभिः वहवन्ते वहि स्तुवन्ति । अतः ववां युवाम् वअन्ये यष्टारः वदेवयन्तः देवौ कामयमाना वां युवां वमा वनि वयमन् मा नियच्छन्तु ॥

युवं भुज्युमवविद्धं समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिभिरश्रमैरेव्यथिभिर्दंसनाभिरश्विना पारयन्ता ॥ ७ ॥

युवम् । भुज्युम् । अवऽविद्धम् । समुद्रे । उत् । ऊहथुः । अर्णसः । अस्त्रिधानैः ।

पतत्रिऽभिः । अश्रमैः । अव्यथिऽभिः । दंसनाभिः । अश्विना । पारयन्ता ॥ ७ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं वभुज्युम् एतन्नामकम् वअवविद्धं विक्षिप्तं सखिभिः वसमुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् वअर्णसः उदकात् वउदूहथुः । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । वअस्त्रिधानैः अक्षीय-माणैः वअश्रमैः वअव्यथिभिः च वपतत्रिभिः पतनवज्रिर्गमनवज्री रथे नियुक्तैरश्वैः वदंसनाभिः शारीरैः कर्मभिश्च वपारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । ' नासत्या भुज्युमूहथुः पतत्रैः ' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इति श्लोकम् ॥

नू मे हवमा मृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।

धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू । मे । हवम् । आ । मृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्तिः । अश्विनौ । इराऽवत् ।

धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

' नू मे हवम् ' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ १६ ॥

' आ विश्ववारा ' इति सप्तमं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च— ' आ विश्ववारा सप्त ' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशब्दे च विनियोग उक्तः । आद्यस्तृचस्तृतीये छन्दोभे प्रउगशाब्दे विनियुक्तः । ' आ विश्ववाराश्विना गतं नोऽयं सोम इन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति सूचितत्वात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।
अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदधुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्ववारा । अश्विना । गतम् । नः । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।
अश्वः । न । वाजी । शुनपृष्ठः । अस्थात् । आ । यत् । सेदधुः । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥ १ ॥

हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयौ विश्विना अश्विनौ षनः अस्माकं यत् यं यागम् षआ षगतम्
आगच्छतं षवां युवयोः षतत्स्थानं षपृथिव्यां वेद्यां षप्र षअवाचि प्रोच्यते । तदर्थं षशुनपृष्ठः सुख-
करपृष्ठभागः । अत्यन्तविपुलस्वात् आरूढानां सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थः । षवाजी वेगवान् षअश्वः
षअस्थात् तिष्ठतु युवयोः समीपे । षयत् । यमित्यर्थः । यमश्वम् षआ षसेदधुः आसीदधः सोऽश्वः ।
यद्वा । यत्स्थानमासीदधः तत्स्थानमश्व आश्रयत्वितो गमनाय । स्थितौ दृष्टान्तः । षध्रुवसे ध्रुवाय
निवासाय षयोनिं षन योनिं स्थानमिव ॥

सिषक्ति सा वां समुतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।

यो वां समुद्रान्त्सरितः पिपत्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिषक्ति । सा । वाम् । सुऽमतिः । चनिष्ठा । अतापि । घर्मः । मनुषः । दुरोणे ।

यः । वाम् । समुद्रान् । सरितः । पिपतिं । एतद्गवा । चित् । न । सुऽयुजा । युजानः ॥ २ ॥

षसा षसुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिः षचनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनाश्रवती वा
षवां युवां षसिषक्ति सेवते । किञ्च षघर्मः प्रवर्ग्यश्च षमनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य षदुरोणे यागगृहे
षअतापि तसोऽभूत् । ' यत् घ्राँ इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम् ' (तै. आ. ५. १. ५) इति श्रुतिः ।
यज्ञस्य शिरःस्थानीयत्वादस्य । षघः घर्मः षवां युवां प्रामुवन्निति शेषः । षसमुद्रान् षसरितः च
षपिपतिं पूरयति वृष्टिद्वारा । षएतग्वा षचिन्न । चिदिति पूरणः । अश्वविच यथा षसुयुजा सुधु युक्तौ
रथे भवतस्तथेत्यर्थः । नेत्युपमार्थे । तद्वद्युवां यज्ञे षयुजानः योजयन् यज्ञः । स एवं करोति ॥

यानि स्थानान्यश्विना द्वाधये दिवो यद्दीप्वोषधीषु विष्णु ।

नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषु जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । द्वाधये इति । दिवः । यद्दीप् । ओषधीषु । विष्णु ।

नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे विश्विना युवां दिवः शुलोकादागत्य यानि स्थानानि द्वाधये कुस्यः । कुप्रेति
उच्यते । यद्दीप्षु महतीषु ओषधीषु विष्णु यजमानेषु च । तौ युवां पर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य
वा मूर्धनि स्थाने षनि षसदन्ता निषीदन्तौ षइषम् अन्नं षदाशुषे हविर्दान्त्रे षजनाय यजमानाय
षवहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेषः ॥

१. ख-तदारूढानां; झ-त-३-न-भ-दारूढानां । २. घ-ज्ञ-त१-२- अश्वो न अश्वोस्थात् ;
झ- अत्यो न अश्वो न स्थात् ; त३-४-श-अत्यो न अश्वोस्थात् ; भ- अश्वो न श्वोस्थात् । ३. ख-यद्घ्रां
इत्यतपत्* ; झ-झ-त१-२-४- यद्धर्म इत्यतपत्० ; त३-न-भ-श-२- यद्धर्ममतपत्* ; श१-यद्धर्म इत्यतपत्* ।

च॒निष्टं दे॒वा ओषधीष्व॒प्सु यद्योग्या अ॒श्ववैथे ऋषीणा॑म् ।

पुरू॒णि रत्ना॑ दध॒तौ न्य॑स्मे अनु॒ पूर्वा॑णि च॒रुयथ्यु॑र्युगानि ॥ ४ ॥

च॒निष्टम् । दे॒वौ । ओषधी॑षु । अ॒प्सु । यत् । यो॒ग्याः । अ॒श्ववैथे॑ इति । ऋषी॑णा॒म् ।

पुरू॒णि । रत्ना॑ । दध॒तौ । नि । अ॒स्मे इति । अनु॑ । पूर्वा॑णि । च॒रुयथ्युः॑ । युगानि ॥४॥

हे १ देवा देवौ युवाम् १ ओषधीषु ओषधिविकारांश्चरुपुरोडाशादिकान् १ अप्सु सोमरसान् १ चनिष्टम् । अत्यन्तकमनीयतमं कामयेथामित्यर्थः । १ यत् यस्मात् १ योग्याः युवयोर्हृदिता ओषधीरपश्च १ ऋषीणां संबन्धिनीः १ अश्ववैथे व्याप्नुयः तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थः । यद्वा । ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्टं योग्याः स्तुतीक्षाश्ववैथे तस्मात् १ अस्मे अस्मासु १ पुरूणि बहूनि १ रत्ना रमणीयानि धनानि १ नि १ दधतौ १ पूर्वाणि १ युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि १ अनु १ चरुयथुः ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रु॒वांसां चिद॒श्विना॑ पुरू॒ण्यभि॑ ब्रह्मा॒णि च॒क्षाथे॑ ऋषीणा॑म् ।

प्रति॑ प्र यातं वर॒मा जना॑यास्मे वा॒मस्तु॑ सु॒मतिश्च॑निष्टा ॥ ५ ॥

शुश्रु॒वांसां । चि॒त् । अ॒श्विना॑ । पुरू॒णि । अ॒भि । ब्रह्मा॑णि । च॒क्षाथे॑ इति । ऋषी॑णा॒म् ।

प्रति॑ । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । जना॑य । अ॒स्मे इति । वा॒म् । अ॒स्तु । सु॒मतिः । च॑निष्टा ॥५॥

हे १ अश्विना अश्विनौ । १ चित् इति पूरणः । युवां १ शुश्रुवांसां श्रुतवन्तौ सन्तौ १ पुरूणि बहूनि १ ब्रह्माणि परिवृद्धानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि १ ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धीनि १ अभि १ चक्षाथे अभिपश्यथो युवाम् । अतः १ जनाय १ जनस्य यजमानस्य मम १ वरं यज्ञं १ प्रति १ प्र १ यातम् । १ वां युवयोः १ चनिष्टा उक्तलक्षणा १ सुमतिः अनुग्रहमतिः १ अस्मे अस्मासु १ अस्तु भवतु १ ॥

यो वां यु॒ज्ञो ना॑सत्या ह॒विष्मान्कृत॑ब्रह्मा॒ समयो॑र्द्ध॒ भवा॑ति ।

उप॑ प्र यातं वर॒मा वसि॑ष्ठमि॒मा ब्रह्मा॑ण्य॒च्यन्ते॑ यु॒वभ्या॑म् ॥ ६ ॥

यः । वा॒म् । यु॒ज्ञः । ना॑सत्या । ह॒विष्मान् । कृत॑ब्रह्मा । सु॒मर्यैः । भवा॑ति ।

उप॑ । प्र । या॒तम् । वर॑म् । आ । वसि॑ष्ठम् । इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । ऋ॒च्यन्ते॑ । यु॒वभ्या॑म् ॥६॥

हे १ नासत्या अश्विनौ १ वां युवयोः १ यः १ यज्ञः यजमानः १ समर्यैः ऋत्विषूपैर्मर्त्यैः सहितः सन् १ हविष्मान् हविषा युक्तः १ कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा १ भवाति भवति तं १ वरं वरणीयं १ वसिष्ठम् १ आ १ उप १ प्र १ यातं प्रकर्षेणोपागच्छतम् । १ इमा इमानि १ ब्रह्माणि मन्त्रजातानि १ युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय १ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थः ॥

इ॒यं म॑नी॒षा इ॒यम॑श्वि॒ना गी॑रि॒मां सु॒वृक्तिं॑ वृषणा॒ जुषे॑थाम् ।

इ॒मा ब्रह्मा॑णि यु॒वयू॒न्यग्म॑न्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॒ नः ॥ ७ ॥

इ॒यम् । म॑नी॒षा । इ॒यम् । अ॒श्विना॑ । गीः । इ॒माम् । सु॒वृक्तिम् । वृष॑णा । जु॒षेथाम् ।

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । यु॒वयू॒नि । अ॒गम॑न् । यु॒यम् । पा॑त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति । हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिपुंवयोः कृतेति शेषः । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते । ऽइयं ऽगीः स्तुतिः कृता । हे ऽवृषणा कामानां वर्षकौ ऽइमाम् अस्मत्कृतां ऽसुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं ऽजुषेयां सेवेथाम् । ऽइमा इमानि ऽमद्भागि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ऽयुवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ऽअग्नन् गच्छन्तु युवाम् । यूयं पातेति सिद्धम् ॥ १७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि । तत्र 'अप स्वसुः' इति षडुचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभ-
माश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'अप स्वसुः षट्' इति । गतो विनियोगः ॥

अप स्वसुरुषसो नजिहीते रिणक्ति कृष्णीररुषाय पन्थाम् ।

अश्वामघा गोमघा वां हुवेम दिवा नक्तं शरुमस्मद्युयोतम् ॥ १ ॥

अप । स्वसुः । उपसः । नक् । जिहीते । रिणक्ति । कृष्णीः । अरुषाय । पन्थाम् ।

अश्वऽमघा । गोऽमघा । वाम् । हुवेम । दिवा । नक्तम् । शरुम् । अस्मत् । युयोतम् ॥ १ ॥

ऽस्वसुः स्वसृस्थानीषायाः ऽउपसः सकाशात् ऽनक् नक्तं रात्रिः ऽअप ऽजिहीते अपगच्छति । तस्या अवकाशं दत्त्वा स्वयमपगतेत्यर्थः । 'स्वसा स्वस्त्रे ज्यायस्यै योनिमारक' (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽकृष्णीः कृष्णवर्णां रात्रिः ऽअरुषाय आरोचमानायाङ्गे सूर्याय वा ऽपन्थां पन्थानं मार्गं ऽरिणक्ति रेचयति । यस्मादेवं तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे ऽअश्वामघा अश्वधनौ हे ऽगोमघा गोधनौ । उभयोः प्रदातारविल्यर्थः । ईदृशौ ऽवां युवां ऽहुवेम स्तुमः । आङ्गयामः । ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽशरुं हिंसकम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयोतं पृथक्कृतम् ॥

उपायातं दाशुषे मर्त्याय रथेन वाममश्विना वहन्ता ।

युयुतमस्मदनिराममीवां दिवा नक्तं माध्वी त्रासीथां नः ॥ २ ॥

उपऽआयातम् । दाशुषे । मर्त्याय । रथेन । वामम् । अश्विना । वहन्ता ।

युयुतम् । अस्मत् । अनिराम् । अमीवाम् । दिवा । नक्तम् । माध्वी इति । त्रासीथाम् । नः ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवाम् ऽउपायातम् उपागच्छतमस्मदाङ्गानं प्रति । किमर्थम् । ऽदाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं ऽरथेन ऽवामं वननीयं धनं ऽवहन्ता वहन्तौ । ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽयुयुतं पृथक्कृतम् । किम् । ऽअनिराम् । इराजम् । तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थः । ऽअमीवां रोगं च । हे ऽमाध्वी मधुमन्तौ युवां ऽनः अस्मान् ऽदिवा ऽनक्तं सर्वदा ऽत्रासीथां रक्षतम् ॥

आ वां रथमवमस्यां व्युष्टौ सुन्नायवो वृषणो वर्तयन्तु ।

स्यूमगभस्तिमृत्युगिभिरश्वैराश्विना वसुमन्तं वहेथाम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । रथम् । अवमस्याम् । विऽउष्टौ । सुन्नऽयवः । वृषणः । वर्तयन्तु ।

स्यूमऽगभस्तिम् । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । आ । अश्विना । वसुऽमन्तम् । वहेथाम् ॥ ३ ॥

ऽअवमस्याम् आसन्नायां ऽव्युष्टौ व्युच्छन्न उपसि ऽवां युवयोः ऽरथं ऽसुन्नायवः सुखेन योज-
यन्तोऽश्वाः ऽवृषणः वर्षका युवाम् ऽआ वर्तयन्तु । ऽस्यूमगभस्तिं सुखरक्षिं स्युतरक्षिं ऽवसुमन्तं
प्रदेयधनयुक्तं रथं हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽऋतयुग्भिः उदकयुक्तैः ऽअश्वैः उदकप्रदरैश्चैः ऽआ ऽवहेथाम् ॥

यो वां रथौ नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्त्रयामा ।

आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वां विश्वप्स्यो जिगाति ॥ ४ ॥

यः । वाम् । रथः । नृपती इति नृपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिवन्धुरः । वसुमान् । उस्त्रयामा ।
आ । नः । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वप्स्यः । जिगाति ॥ ४ ॥

हे नृपती नृणां यजमानानां पालकावशिनौ वं युवयोः वयः वरथः वोळ्हा युवयो-
र्वाहकः अस्ति सर्वदा संनिहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । त्रिवन्धुरः सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेतः
वसुमान् धनवान् उस्त्रयामा उस्त्रं दिवसं प्रति गन्ता । एना एतेन रथेन हे एनासत्या अशिनौ
वनः अस्मान् उप व आ यातम् । यत् रथः यश्च रथः वं विश्वप्स्यः व्यासरूपः अभि
जिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदवं ऊहथुराशुमश्चम् ।

निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रि नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरसः । अमुमुक्तम् । नि । पेदवै । ऊहथुः । आशुम् । अश्चम् ।

निः । अंहसः । तमसः । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवां च्यवानं जरसः जीर्णाद्रूपात् अमुमुक्तम् अमुञ्चतम् । ' युवं च्यवान-
मश्विना जरन्तं पुनर्युवानम् ' (ऋ. सं. १. ११७. १३) इति ह्यन्यत्र । तथा पेदवे एतन्नामकाय
राज्ञे व आशुं शीघ्रगामिनम् अश्चं निः ऊहथुः न्यवहतं युद्धे । ' युवं श्वेतं पेदवे ' (ऋ. सं. १.
११८. ९) इति निगमः । तथा अत्रि महर्षिम् अंहसः ऋषीसादग्नेः सकाशात् तमसः च
गुहान्तःस्थिताच्च सकाशात् निः स्पर्तं न्यपारयतम् । ' युवसृषीसमुत तसमत्रय ओमन्वन्तं चक्रथुः '
(ऋ. सं. १०. ३९. ९) इति निगमः । तथा जाहुषं शिथिरे शिथिले भ्रष्टे स्वराष्ट्रे अन्तः मध्ये
युजः नि धातं न्यधातम् । ' परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीम् ' (ऋ. सं. १. ११६. २०) इति श्लोकम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गीः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

इमा । ब्रह्माणि । युवयूनि । अग्मन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

' इयं मनीषा ' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

' आ गोमता ' इति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैहृभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—
' आ गोमता पञ्च ' इति । विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनश्चायोरुक्तः । आश्विने पश्चात्पश्चात्ततो
याज्यानुवाक्याः । सूत्रितं च— ' आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।

अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पार्हयां श्रिया तन्वां शुभाना ॥ १ ॥

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।

अभि । वाम् । विश्वाः । निऽयुतः । सचन्ते । स्पाह्या । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे वनासत्या अश्विनौ वगोमता गोकुकेन वअश्ववता अश्वयुकेन । अश्वैर्वृषमैश्चोडेनेत्यर्थः । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । वपुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थः । तादृशेन वरथेन^१ वआ^२ वयातम् आगच्छतम् । ववां वविश्वाः बह्व्यः वनियुतः स्तुतयः वसचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिताः । हे वस्पाह्या स्पृहणीयया वश्रिया क्षोभया वतन्वा क्षरिरेण च वशुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सुजोषसा नासत्या रथेन ।

युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । यातम् । अर्वाक् । सुऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।

युवोः । हि । नः । सख्या । पित्र्याणि । समानः । बन्धुः । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे वनासत्या अश्विनौ युवां वदेवेभिः इतरैर्देवैः सह वसजोषसा समानप्रीतौ परस्परं सन्तौ वनः अस्माकम् वअर्वाक् अभिसुखं वरथेन वआ वयातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वा-तिशयमाह । वयुवोः युवयोः वनः अस्माकं च वसख्या सख्यानि वपित्र्याणि पितृतः प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः । तदेवाह । वउत अपि च युवयोर्मम च वबन्धुः बन्धकः पितामहः वसमानः एक एव । वतस्य ववित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनको वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येवं समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुनं त्वधुः सरण्युक्षिशिराः सह । स वै सरण्युं^३ प्रायच्छस्त्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्यवां^४ जाते ते यम-यम्यौ विवस्वतः । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यमः ॥ सृष्ट्वा भर्तुः परोक्षं तु सरण्युः^५ सदृशौ क्षियम् । निक्षिप्य मिथुनं तस्यामश्व^६ भूत्वा प्रचक्षमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु^७ तस्याम-जनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्युमात्म-रूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षणः ॥ सरण्युस्तु विवस्वन्तं विज्ञाय^८ ह्य-रूपिणम्^९ । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह सः ॥ ततस्तथोस्तु वेगेन कुक्कं तदपर कुवि । उपा-जिघ्रक्ष सा त्वश्वा तच्छुक्रं गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्रं तस्कुमारौ संबभूवतुः । नासत्यश्चैव दक्षश्च यौ स्तुतावश्विनावपि’ (बृहदे. ६. १६२-७. ६) इति ॥

उदु स्तोमांसो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।

आविवांसत्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमांसः । अश्विनौः । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उषसः । च । देवीः ।

आऽविवासन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्रः । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

१. ख-म-त३-न-भ-श-‘ रथेन ’ नास्ति । २. ख-घ-अभ्या । ३. ख-म-त-न-भ-श-सरण्यु ।

४. ख-सण्यवां ; म-त-न-श-सरण्या । ५. ख-म-त-न-भ-श-सरण्युः । ६. ख-‘मशो । ७. ख-म-त-न-भ-श-अविज्ञातान्वि* । ८. ख-म-न-भ-श-जिज्ञाय । ९. ख-त३-न-भ-श-भयरूपिणं ; म-म-त३-घ-भसरूपिणं ।

वस्तोमासः स्तोमाः स्तवाः अश्विनाश्विनौ वउदु वअनुध्रन् उरुदुधं बोधयन्ति । उ इति पूरणः ।
 वजामि । बन्धुनामैतत् । बन्धुस्थानीयानि वब्रह्माणि परिवृद्धानि कर्माणि वदेवीः द्योतमानाः
 वउषसः । चकारादश्विनौ च । अनुध्रन् । वविप्रः मेधावी वसिष्ठः वइमे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वधिष्ये
 धिषणाहँ स्तुत्ये वआविवासन् परिचरन् वनासत्या अश्विनौ वअच्छ अभिमुखं वधिवक्ति स्तौति ॥ ”

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते ।

ऊर्ध्व भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहद्भयः समिधा जरन्ते ॥ ४ ॥

वि । च । इत् । उच्छन्ति । अश्विनौ । उषसः । प्र । वाम् । ब्रह्माणि । कारवः । भरन्ते ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । बृहत् । अभयः । समश्धर्धा । जरन्ते ॥ ४ ॥

हे वअश्विनौ वउषासः उषसः ववि वउच्छन्ति वषेत् तमांसि विधासयन्ति । वेदिति पूरण-
 श्रायं वा । स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षकः । चेद्योगादनिघातः । अतो युवयोः स्तुतिसमथत्वात् वब्रह्माणि
 स्तोत्राणि वकारवः स्तोतारः वप्र वभरन्ते प्रकर्षेण संपादयन्ति । वऊर्ध्वम् वअश्रेत् आश्रयति वभानुं
 तेजः वसविता वदेवः । वअभयः अपि वसमिधा समिन्धनेन वबृहत् अतिमहत् वजरन्ते स्तूयन्ते ॥
 ‘ आ पश्चात्तात् ’ इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘ आ पश्चात्तात्तासत्या
 पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

आ पश्चात्तात्तासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चात्तात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वनासत्या अश्विनौ वपश्चात्तात् पश्चाद्देशात् वआ वयातम् । तथा वपुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात्
 तथा वअधरात् अधस्तनाद्देशाद्दक्षिणतः वउदक्तात् उदग्देशात् । सर्वत्र आ यातमिति संबन्धः । किं
 इदुना विश्वतः सर्वस्माद्देशात् वपञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन वराया धनेन सह वआ यातम् । निषाद-
 िञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः ॥ ॥ १९ ॥

‘ अतारिष्म ’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ अतारिष्म ’ इत्यनु-
 ष्मणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तुको विनियोगः ॥

अतारिष्म तमसस्परमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः ।

पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः ॥ १ ॥

अतारिष्म । तमसः । परम् । अस्य । प्रति । स्तोमम् । देवयन्तः । दधानाः ।

पुरुदंसा । पुरुदत्ता । पुराजा । अमर्त्या । हवते । अश्विना । गीः ॥ १ ॥

वअस्य वतमसः अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवतः संसारदुःखस्य अथवा प्रकृतत्वात्^२
 योगविषयाज्ञानस्य वपरम् वअतारिष्म तीर्णाः स्म । किं कुर्वन्तः । वदेवयन्तः देवकामाः वस्तोमं

स्तुतिं प्रति वधानाः देवेषु कुर्वाणाः । वपुरदंसा बहुकर्माणौ वपुरतमा प्रभूततमौ वपुराजा पूर्व-
जातौ अत एव वअमर्त्या अमरणधर्माणौ वअश्विना अश्विनौ वगीः गरिता स्तोता वसिष्ठः वहवते
स्तौति आह्वयति वा ॥

न्युं प्रियो मनुषः सादि होता नासत्या यो यजते वन्दते च ।

अश्रीतं मध्वो अश्विना उपाक आ वां वोचे विदथेषु प्रयस्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति । प्रियः । मनुषः । सादि । होता । नासत्या । यः । यजते । वन्दते । च ॥

अश्रीतम् । मध्वः । अश्विनौ । उपाके । आ । वाम् । वोचे । विदथेषु । प्रयस्वान् ॥ २ ॥

वप्रियः युवयोः प्रियभूतः वमनुषः माहुषो^१ रुदुषः सकाशात्जातो^१ वा वहोता देवानामाह्वाता
स्तोतायं वनि वषादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयोः कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे वनासत्या
अश्विनौ वयः वयजते यागं करोति ववन्दते स्तौति वच तस्य संबन्धनं वमध्वः मधुरं सोमरसं हे
वअश्विना अश्विनौ वउपाके अन्तिके एव समीपे स्थित्वैव वअश्रीतम् । पिबतमित्यर्थः । वविदथेषु यज्ञेषु
ववां युवां वप्रयस्वान् अह्वान् सन् वआ ववोचे आह्वये ॥

अहेम यज्ञं पथामुराणा इमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवेव प्रेषितो वामबोधि प्रति स्तोमैर्जरमाणो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

अहेम । यज्ञम् । पथाम् । उराणाः । इमाम् । सुवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।

श्रुष्टीवाऽईव । प्रऽईषितः । वाम् । अबोधि । प्रति । स्तोमैः । जरमाणः । वसिष्ठः ॥ ३ ॥

वउराणाः उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं वपथां पततामागच्छतां देवानामर्थाय वयज्ञं
यागं तत्साधनं हविषां वअहेम वर्धयेम । हे ववृषणा वर्षकौ कामानाम् वइमां वसुवृक्तिं शोभन-
स्तुतिं वजुषेयां सेवेथाम् । ववां युवां वश्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगमता^१ दूत इव वप्रेषितः
अहम् वअबोधि । बोधयति क्षिप्रं गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । वस्तोमैः स्तोत्रैः वप्रति वजरमाणः प्रति-
स्तुवन् । कः । ववसिष्ठः अहमबोधीति ॥

उप त्या वह्नी गमतो विशं नो रक्षोहणा संभृता वीळुपाणी ।

समन्धांस्यगमत मत्सुराणि मा नो मधिष्टमा गतं शिवेन ॥ ४ ॥

उप । त्या । वह्नी इति । गमतः । विशम् । नः । रक्षःऽहना । समऽभृता । वीळुपाणी इति वीळुऽपाणी ।

सम् । अन्धांसि । अगमत । मत्सुराणि । मा । नः । मधिष्टम् । आ । गतम् । शिवेन ॥ ४ ॥

वत्या त्यौ तौ ववह्नी हविषां वोढारौ वनः अस्माकं वविशं प्रजासृष्टिवज्रम् वउप वगमतः
उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । वरक्षोहणा रक्षसां हन्तारौ वसंभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ ववीळुपाणी
इदपाणी । यद्वा । अयमर्धर्षोऽश्वपरतया व्याख्येयः । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ इदपादावश्विनो-
रश्वानुपगच्छतामिति तस्यार्थः । वअन्धांसि अज्ञानि वमत्सुराणि मदकराणि सोमान् वसम् वअगमत
समगच्छतं युवाम् । वनः अस्मान् वमा वमधिष्टं मा हिंस्तम् । किन्तु वशिवेन मङ्गलेन धनेन
साधम् वआ वगतम् आगच्छतम् ॥

आ पश्चाताभासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधुरादुदक्तात् ।

आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । पश्चातात् । नासत्या । आ । पुरस्तात् । आ । अश्विना । यातम् । अधुरात् । उदक्तात् ।

आ । विश्वतः । पाञ्चजन्येन । राया । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

‘ आ पश्चातात् ’ इति पञ्चम्या विनियोगो ग्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

‘ इमा उ वाम् ’ इति षड्द्वयं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्थम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहस्पतः शिष्टाः सतो बृहस्पतः । तथा चानुकान्तम्—‘ इमा उ वां षट् प्रागाथम् ’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशास्त्रे च सूक्तम् । सूत्रितं च— इमा उ वामयं वाम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रे ‘ इमा उ वाम् ’ इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—‘ इमा उ वां दिविष्टयः पिबा सुतस्य रसिनः ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।

अयं वामह्वेऽवसे शचीवसु विश्विंशं हि गच्छथः ॥ १ ॥

इमाः । उँ इति । वाम् । दिविष्टयः । उस्ता । हवन्ते । अश्विना ।

अयम् । वाम् । अह्ने । अवसे । शचीवसु इति शचीऽवसू । विश्वंऽविशम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

वइमाः वदिविष्टयः दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोऽपि । वउ इति चार्थे । हे वअश्विना वउस्ता वासकौ ववां वहवन्ते आह्वयन्ति । वअयं वसिष्ठोऽपि हे वशचीवसू कर्मधनौ ववां युवाम् वअवसे अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा वअह्ने आह्वयामि । किमर्थमेवं प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । वइ यस्मात्कारणाद्युवां वविश्विंशं प्रजां प्रजां प्रति वगच्छथः ॥

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदैथां सूनृतावते ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ २ ॥

युवम् । चित्रम् । ददथुः । भोजनम् । नरा । चोदैथाम् । सूनृतावते ।

अर्वाक् । रथम् । समनसा । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां वचित्रं चायनीयं वभोजनं धनं वददथुः धारयेथे । तद्वनं वसूनृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे वचोदैथां प्रेरयतम् । तदर्थं वसमनसा समानमनस्कौ सन्तौ वरथं युवयोः संबन्धिनम् वअर्वाक् अस्मदभिमुखं वनि वयच्छतं नियमयतम् । तथा कृत्वा वसोम्यं सोमसंबन्धिनं वमधु मधुररसं वपिबतम् ॥

आ यातमुप भूषतं मध्वः पिबतमश्विना ।

दुग्धं पर्यो वृषणा जेन्यावसू मा नो मधिष्टिमा गतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ।

दुग्धम् । पर्यः । वृषणा । जेन्यावसू इति । मा । नः । मधिष्टिम् । आ । गतम् ॥ ३ ॥

हे ऽअश्विना युवाम् ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । आगत्य च ऽउप समीपे ऽभूषतं भवतम् ।
 ऽमध्वः मधुरं सोमरसं ऽपिबतम् । पीत्वा च हे ऽवृषणा वर्षकौ हे ऽजेभ्यावस्व जेतव्यधनौ । अित-
 धनावित्यर्थः । युवां ऽपयः वृष्टयुदकमन्तरिक्षात् ऽदुग्धम् । ऽनः अस्मान् ऽमा ऽमर्षिष्टं मा हिंस्तम् ।
 ईदृशाप्रार्थनाकरणमेव हिंसा^१ । ऽआ ऽगतम् आगच्छतं शीघ्रम् ॥

अश्वासो ये वा॒मुप॑ ढ॒शुषो॑ गृहं युवां दी॒यन्ति॑ बिभ्र॑तः ।

म॒क्षुयुभि॑र्नरा ह॒यैभिर॑श्विना दे॒वा या॑तमस्म॒यू ॥ ४ ॥

अश्वासः । ये । वा॒म् । उप॑ । दा॒शुषः॑ । गृहम् । युवाम् । दी॒यन्ति॑ । बिभ्र॑तः ।

म॒क्षुयु॑ऽभिः । न॒रा । ह॒यैभिः॑ । अ॒श्विना॑ । आ । दे॒वा । या॒तम् । अ॒स्मयू॑ इत्य॒स्म॒यू ॥ ४ ॥

४ये ऽअश्वासः अश्वाः ऽवां युवयोः स्वभूताः ऽदाशुषः हविर्दातुः ऽगृहं ऽयुवां ऽबिभ्रतः
 धारयन्तः ऽदीयन्ति । गमयन्तीत्यर्थः । ऽमक्षुयुभिः शीघ्रगन्तुभिः ऽहयैभिः हयैः अश्वैर्हे ऽनरा नेतारौ
 ऽअश्विना अश्विनौ ऽदेवा देवौ ऽअस्मयू अस्मान् कामयमानौ ऽआ ऽयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अघां ह॒ यन्तो॑ अ॒श्विना॑ पृ॒क्षः स॒चन्त॑ सूर॒यः ।

ता यँस॑तो म॒घर्व॑ञ्चो ध्रु॒वं यश॑श्छ॒र्दि॒रस्म॒भ्यं ना॑सत्या ॥ ५ ॥

अघं । ह॒ । यन्तः॑ । अ॒श्विना॑ । पृ॒क्षः । स॒चन्त॑ । सूर॒यः ।

ता । यँस॑तः । म॒घर्व॑त्ऽभ्यः । ध्रु॒वम् । यशः॑ । छ॒र्दिः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । ना॑सत्या ॥ ५ ॥

४अघा ऽह अपि च ऽअश्विना अश्विनौ ऽयन्तः स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमानाः ऽसूरयः मेधाविनः
 स्तोतारः ऽपृक्षः अन्नं प्रभृतं ऽसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा । ऽता तौ युवां ऽमघवन्नयः अन्नवन्नयः ऽअस्मभ्यं
 ऽध्रुवम् अविचलितं ऽयशः अन्नं यश एव वा ऽछर्दिः गृहं ऽयंसतः प्रयच्छतं हे ऽनासत्या अश्विनौ ॥

प्र॒ ये य॒युर॑वृ॒कासो॑ रथा॒इव॑ नृ॒पा॒तारो॑ ज॒नानाम्॑ ।

उ॒त स्वे॒न॒ शर्व॑सा श॒शुवु॑र्नरं उ॒त क्षि॑यन्ति सु॒क्षिति॑म् ॥ ६ ॥

प्र । ये । य॒युः । अ॒वृ॒कासः॑ । रथाः॑ऽइव । नृ॒ऽपा॒तारः॑ । ज॒नानाम्॑ ।

उ॒त । स्वे॒न॒ । शर्व॑सा । श॒शुवुः॑ । नरः॑ । उ॒त । क्षि॑यन्ति । सु॒ऽक्षिति॑म् ॥ ६ ॥

४ये यजमानाः ऽअवृकासः परकीयधनस्थानादातारः ऽजनानां मनुष्याणां मध्ये ऽनृपातारः
 ऋषिप्रपाणां नृणां रक्षितारः सन्तः ऽययुः युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भिः । प्राप्तौ दृष्टान्तः । ऽरथाइव
 व्रीह्यादिपूर्णा^१ रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम् । उतेत्ययमुत्तरवाक्यपेक्षः । अपि च ते ऽनरः
 यजमानाः ऽस्वेन शर्वसा स्वीयेन बलेन ऽशुशुवुः वर्धन्ते । ऽउत अपि च ऽसुक्षितिं सुनिवासं
 ऽक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

‘व्युषा आवः’ इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थम् । अत्रानुक्रमणिका—‘व्युषा अष्टाबुषस्यं
 तु वै’ इति । तु वै इत्युक्तवाचुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि । प्रातर-
 नुवाक उच्यते ऋतौ त्रैहृमे छन्दस्याश्विनश्वाक्के वेदमादीनि षट् सूक्तानि । तथा च सूच्यते—‘व्युषा

१. ऋ-त१-२-वर्षकौ कामानां । २. ऋ-हिंसा; श-अहिंसा । ३. श-द्रव्यादि* । ४. ऋ-त१-२-
 अजु.-अष्टा उच्यस्यं ।

आबो दिविजा इति षळिति त्रैदुभम् (आथ. श्रौ. ४. १४) इति। ऋग्विधान आख्यातो विनि-
योगोऽत्र लिख्यते—' रात्र्या अपरकाले य उत्राय प्रयतः शुषिः। व्युषा इत्युपतिष्ठत षड्भिः सूक्तैः
कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धनं बहु। गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं श्वियो
वासांस्यजाविकम् ' (ऋग्वि. २. ३१७-१८) इति ॥

व्युषा आबो दिविजा ऋतेनाविष्कृण्वाना महिमानमागात् ।

अप द्रुहस्तम आवरजुष्टमङ्गिरस्तमा पृथ्या अजीगः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । दिविजाः । ऋतेन । आविःऽकृण्वाना । महिमानम् । आ । अगात् ।
अप । द्रुहः । तमः । आवः । अजुष्टम् । अङ्गिरःऽतमा । पृथ्याः । अजीगरिति ॥ १ ॥

इयम् उषाः विद्विजाः दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती वि आवः व्यौच्छत् । विभानं
कृतवतीत्यर्थः । वसिर्निवासवाच्यत्र विपूर्वा व्युच्छने भवेत् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यत्र इशि-
प्रहणस्य विध्यन्तरोपसंप्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । ' हृल्लयाभ्यः ' इति लोपः । सैवोषाः ऋतेन
तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वम् आविष्कृण्वाना आगात् आगतवती । आगत्य च द्रुहः अस्मद्-
द्रोग्धृत् अजुष्टं सर्वेषामप्रियं तमः च अप आवः अपवृणोति । किंच अङ्गिरस्तमा । अङ्गेर्गोत्यर्था-
दङ्गिराः । गन्तृत्मा पृथ्याः पदवीः अजीगः उङ्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

महे नो अद्य मुञ्जिताय बोध्युषो महे सौभगाय प्र यन्धि ।

चित्रं रयिं यशसं धेह्यस्मे देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्युम् ॥ २ ॥

महे । नः । अद्य । मुञ्जिताय । बोधि । उषः । महे । सौभगाय । प्र । यन्धि ।
चित्रम् । रयिम् । यशसम् । धेहि । अस्मे इति । देवि । मर्तेषु । मानुषि । श्रवस्युम् ॥ २ ॥

अद्य नः अस्माकं महे महते सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा बोधि भव ।
किंच हे उषः महे महते सौभगाय सौभाग्याय प्र यन्धि प्रयच्छास्मान् । किंच विचित्रं
चायनीयं यशसं यशोयुक्तं रयिं धनं धेहि धारय अस्मे अस्मासु । हे मानुषि मनुष्य-
हिते देवि मर्तेषु अस्मासु श्रवस्युम् अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

एते त्वे भानवो दर्शतायाश्चित्रा उषसो अमृतास आगुः ।

जनयन्तो दैव्यानि व्रतान्यापृणन्तो अन्तरिक्षा व्यस्थुः ॥ ३ ॥

एते । त्वे । भानवः । दर्शतायाः । चित्राः । उषसः । अमृतासः । आ । अगुः ।
जनयन्तः । दैव्यानि । व्रतानि । आऽपृणन्तः । अन्तरिक्षा । वि । अस्थुः ॥ ३ ॥

दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः उषसः एते पुरो दृश्यमानाः एते ते प्रसिद्धाः
चित्राः पूज्या आश्रयभूता वा अमृतासः अमरणा अनश्वराः भानवः रश्मयः आगुः आगच्छन्ति ।
किं कुर्वन्तः । दैव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः उत्पादयन्तः ।
तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम् । अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि आपृणन्तः आपूरयन्तः ।
एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् ।
एवं कुर्वन्तो भानवः व्यस्थुः विविधं तिष्ठन्ति । सरन्ति ॥

एषा स्या युञ्जाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।

अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युञ्जाना । पराकात् । पञ्च । क्षितीः । परि । सद्यः । जिगाति ।

अभिपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिवः । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

एषा स्या सोषाः पराकात् दूरदेशाहूरे स्थितापि युञ्जाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाप पञ्च
क्षितीः निषादपञ्चमाश्रित्वारो वर्णास्तान् सद्यः परि जिगाति परिगच्छति । किं कुर्वती । जनानां
प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो दुहिता
दुहितृस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री । परि जिगातीत्यन्वयः ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।

ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रामघा । रायः । ईशे । वसूनाम् ।

ऋषिस्तुता । जरयन्ती । मघोनी । उषाः । उच्छति । वह्निभिः । गुणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीवती बह्वधा । यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य
पृथग्विद्यमानत्वाद्दत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्यः । सूर्यस्य योषा योषित् चित्रामघा विशित्रघना
विचित्ररश्म्याख्यघना वा रायः धनस्याविशिष्टस्य तस्य वसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां
धनानां च ईशे ईष्टे । अथवा वसवो वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे । ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता
जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनःपुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः क्षपयति । मघोनी
घनवती उषाः वह्निभिः कर्मबोद्धृभिर्यजमानैः गुणाना स्तयमाना उच्छति विभानं करोति ॥

प्रति घृतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषमं वहन्तः ।

याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधृते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । घृतानाम् । अरुषासः । अश्वाः । चित्राः । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्तः ।

याति । शुभ्रा । विश्वपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधृते । जनाय ॥ ६ ॥

घृतानां घोटमानाम् उषसं वहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाः चित्राः चाय-
नीयाः अश्वाः प्रति अदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते । सा चोषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहु-
रूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति । विधृते परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यज्ञैः ।

रुजद्रुळहानि दददुस्त्रियाणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभिः । महती । महत्सभिः । देवी । देवेभिः । यजता । यज्ञैः ।

रुजत् । दृळहानि । ददत् । दुस्त्रियाणाम् । प्रति । गावः । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

वसत्या अन्यैरबाध्या वमहती पूजनीया प्रबुद्धा वा गुणैः वदेवी द्योतमाना वयजता यजनीयोषाः
 वसत्येभिः सत्यैः वमहद्भिः देवैः वयजत्रैः उफलक्षणैः किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता
 सती वरुहानि अत्यन्तं स्थिराणि तमांसि वरुजत् भिनत्ति । वउक्षियाणाम् । गोनामैतत् ।
 उत्स्राविण आसां भोगा इति तद्भ्युत्पत्तिः । तासां संचाराय वददत् ददाति । सामर्थ्यात् प्रकाश-
 मित्यर्थः । अथचोक्षिया गा ददत् ददाति स्तोत्रुभ्यः । किंच वगावः । उपलक्षणमेतत् । सर्वेऽपि
 तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः वउषसं ववावशान्त उशान्ति कामयन्ते । विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-
 मुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः ॥

नू नो गोर्मद्वीरवद्वेहि रतनमुषो अश्ववत्पुरुभोजो अस्मे ।

मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्ष्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नू ! नः । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रतनम् । उषः । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजः । अस्मे इति ।
 मा । नः । बर्हिः । पुरुषता । निदे । कः । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे वउषः वनु वनः अस्मभ्यं वगोमत् बहुभिर्गोभिर्व्युक्तं ववीरवत् वीरैः पुत्रैरुपेतं वरु-
 रमणीयं धनं वपुरुभोजः बहुधनं च वअस्मे अस्मासु वधेहि देहि । पादभेदादस्मे इति पुनर-
 भिधानम् । वनः अस्माकं वबर्हिः यज्ञं वपुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु । अस्मत्सदृशोषित्यर्थः ।
 वनिदे निन्दायै वमा वकः मा कार्षीः । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

‘उदु ज्योतिः’ इति सप्तचं षष्ठं सूक्तं त्रैष्टुभमुषस्यम् । तथा वानुक्रान्तम्—‘उदु सप्त’
 इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्रुक्तो विनियोगः ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।

ऋत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्ष्वनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योतिः । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानरः । सविता । देवः । अश्रेत् ।
 ऋत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षुः । आविः । अकः । भुवनम् । विश्वम् । उषाः ॥ १ ॥

वअमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा विश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकरं वज्योतिः
 वविश्वानरः सर्वेषां नेता वसविता वदेवः वउत् वअश्रेत् उर्ध्वं श्रयति । वदेवानां व्यवहृत्तुणां स्तोत्रुणां
 वा यजमानानां वऋत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः । तदर्थं यद्वा देवानां वचक्षुः
 चक्षुःस्थानीयमौषसं तेजः ऋत्वा कर्मणा निमित्तेन वअजनिष्ट प्रादुरभूत् । उत्पन्ना च वउषाः विश्वं
 सर्वं वभुवनं भूतजातम् वआविरकः प्रादुरकः अकरोत् । समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देवयाना अहश्रमर्मन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।

अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येर्म्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्थाः । देवऽयानाः । अहश्रन् । अर्मर्धन्तः । वसुऽभिः । इष्कृतासः ।

अभूत् । ऊँ इति । केतुः । उषसः । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येर्म्यः ॥ २ ॥

१मे मया १देवयानाः देवप्रापकाः १पन्थाः पन्थानः १प्र १अदधन् प्रदश्यन्ते। कीदृशाः पन्थानः। १अमर्धन्तः अर्धिसन्तः १वसुभिः तेजोभिः १दृष्कृतासः संस्कृताः। १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १उपसः १केतुः प्रज्ञापकं तेजः १अभूत् अचेति ज्ञायते। सोषाश्च १प्रतीची प्रत्यगञ्जनात्मदभिसुखी १हृर्म्येभ्यः १अधि उच्छिन्तेभ्यः प्रदेषोभ्यः। हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेषोपलक्षकः। १आगात् आगच्छति ॥

तानीदहानि बहुलान्यासुन्या प्राचीनमुदिता सूर्यस्य ।

यतः परिं जारइवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव ॥ ३ ॥

तानि । इत् । अहानि । बहुलानि । आसन् । या । प्राचीनम् । उतऽइता । सूर्यस्य ।

यतः । परिं । जारःऽइव । आऽचरन्ती । उपः । ददृक्षे । न । पुनः । यतीऽइव ॥ ३ ॥

हे उषः १तानीत् तान्येव तव १तेजांसि १बहुलानि १अहानि १आसन् । उषःप्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहःशब्दव्यवहारात् । तानीत्युक्तं कानीत्याह । १या यानि १सूर्यस्य १उदिता उदिताबुदये सति १प्राचीने तस्य प्रादेशं प्रत्युदयन्ति । यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थः । हे १उषः १यतः यैश्च तेजोभिः १परि १ददृक्षे दृश्यसे त्वम् । १जारइव पत्याविव १आचरन्ती समीपे संचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरथितरि सूर्ये संचरन्ती त्वं १दृश्यसे । यथा लोके बुद्धं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी संचरति तद्वत् तमविमुञ्चती १त्वमित्यर्थः । १न १पुनर्यतीव यती पतिं परित्यज्येतस्ततः संचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती १त्वम् । पुनरित्ययं वैलक्षण्य-द्योतनार्थः । एवं यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासञ्चिति संबन्धः ॥

त इहेवानां सधमाद आसन्नृतावानः क्ववयः पुर्व्यासः ।

गूळ्हं ज्योतिः पितरो अन्वविन्दन्तस्त्यमन्त्रा अजनयन्नुषासम् ॥ ४ ॥

ते । इत् । देवानाम् । सधऽमादः । आसन् । ऋतऽवानः । क्ववयः । पुर्व्यासः ।

गूळ्हम् । ज्योतिः । पितरः । अनु । अन्विन्दन् । सत्यऽमन्त्राः । अजनयन् । उषसम् ॥ ४ ॥

१त १इत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये १देवानां १सधमादः सह माघन्तः १आसन् अभवन् । त इत्युक्तं क इत्याह । ये १ऋतावानः सत्यवन्तः १क्ववयः अनूचानाः । 'ये वा अनूचानास्ते क्ववयः' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति श्रुतेः । १पुर्व्यासः पूर्वकालीनाः १पितरः पालयितारः सर्वस्याङ्गिरसः १गूळ्हं तमसावृतं १ज्योतिः सौर्यं तेजः १अन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् ते १सत्यमन्त्राः सत्यस्तुतयः सन्तः १उषासम् उपसम् १अजनयन् प्रादुरकुर्वन् । 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददग्निः' (क्र. सं. ५. ४०. ६) 'अत्रय-स्तमन्वविन्दन्' (क्र. सं. ५. ४०. ९) इति निगमौ । अत्राङ्गिरसां स्तुत्योपस एव स्तुतिज्ञातव्या ॥

समान ऊर्वे अधि संगतासः सं जानते न यतन्ते मिथस्ते ।

ते देवानां न भिनन्ति व्रतान्यमर्धन्तो वसुभिर्यादमानाः ॥ ५ ॥

समाने । ऊर्वे । अधि । समऽगतासः । सम । जानते । न । यतन्ते । मिथः । ते ।

ते । देवानाम् । न । भिनन्ति । व्रतानि । अमर्धन्तः । वसुऽभिः । यादमानाः ॥ ५ ॥

१समाने सर्वेषां साधारणे १ऊर्वे गौसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति । १अधि ह्यनर्थकः । १संगतासः मिलिताः सन्तः १ते १सं १जानते एकबुद्धयो भवन्ति । १न १मिथः

१. ख-घ-श-'तव' नास्ति । २. त-'त्वं''विमुञ्चती' नास्ति । ३. इ-त-२-सूर्यमे परित्यजती; इ-सूर्यमेव परित्यजती । ४. ख-झ-त-श-'ते' नास्ति ।

परस्परं वयतन्ते । सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । षते अङ्गिरसः षदेवानां षत्रतानि कर्माणि ष
लक्षणानि षन षमिनन्ति न हिंसन्ति । किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । षअमर्षं
अहिंसन्तः षवसुभिः वासकैरुषसां तेजोभिः षथादमानाः गच्छन्तः ॥

प्रति त्वा स्तोमैरीळते वसिष्ठा उपबुधः सुभगे तुष्टुवांसः ।

गवां नेत्री वाजपत्नी न उच्छोषः सुजाते प्रथमा जरस्व ॥ ६ ॥

प्रति । त्वा । स्तोमैः । ईळते । वसिष्ठाः । उषः ऽबुधः । सुऽभगे । तुस्तुऽवांसः ।

गवाम् । नेत्री । वाजऽपत्नी । नः । उच्छ । उषः । सुऽजाते । प्रथमा । जरस्व ॥ ६ ॥

हे षसुभगे देव्युषः षत्वा त्वाम् षउपबुधः उषसि बुध्यन्तः षतुष्टुवांसः स्तुवन्तः षवसिष्ठ
षस्तोमैः^१ स्तोत्रैः षईळते स्तुवन्ति । षगवां षनेत्री प्रापयित्री षवाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री । ३
दात्रीत्यर्थः । ईदृशी त्वं षनः अस्मदर्थम् षउच्छ विभाहि । हे षउषः षसुजाते सुप्रादुर्भावे षप्रथ
इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता षजरस्व ॥

एषा नेत्री राधसः सूनृतानामुषा उच्छन्तीं रिभ्यते वसिष्ठैः ।

दीर्घश्रुतं रयिमस्मे दधाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

एषा । नेत्री । राधसः । सूनृतानाम् । उषाः । उच्छन्तीं । रिभ्यते । वसिष्ठैः ।

दीर्घऽश्रुतम् । रयिम् । अस्मे इति । दधाना । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ।

षएषा षउषाः षराधसः स्तोतुः षसूनृतानां स्तुतानां षनेत्री सती षउच्छन्ती तमो विधासय
षवसिष्ठैः वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैः षरिभ्यते स्तुयते । षदीर्घश्रुतं दीर्घं श्रूयमाणं सर्वत्र प्रसिद्धं षरथिं ध
षअस्मे अस्मासु षदधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

‘उपो रुरुचे’ इति षड्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्वार्धमुषस्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—‘ ३
रुरुचे षट् ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

उपो रुरुचे युवतिर्न योषा विश्वं जीवं प्रसुवन्तीं चरायै ।

अभूदग्निः समिधे मानुषाणामकज्योतिर्बाधमाना तमांसि ॥ १ ॥

उपो इति । रुरुचे । युवतिः । न । योषा । विश्वम् । जीवम् । प्रऽसुवन्तीं । चरायै ।

अभूत् । अग्निः । समऽइधे । मानुषाणाम् । अकः । ज्योतिः । बाधमाना । तमांसि ॥

इयमुषाः षउपो समीप एव सूर्यस्य षरुरुचे दीप्यते । षयुवतिः यौवनोपेता षयोषा षन योषिदि
सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्युः समीपे प्रदीप्यते तद्वत् । किं कुर्वती । षविश्वं सर्वं षजीवं जीवसंघं षच
संचाराय षप्रसुवन्ती प्रेरयन्ती । किंच षअग्निः षमानुषाणां मनुष्याणामर्थाय षसमिधे षअभूत् समि
नीयोऽभवत् । कृत्यार्थं केन । समिद्धः सन् षतमांसि अन्धकारान् षबाधमाना बाधमानं बाधकं षज्यो
तेजःसंघम् षअकः अकार्षीत् । अधवा । औषसं ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यकः अकरो

विश्वं प्रतीची सप्रथा उदस्थाद्दुशद्वासो विभ्रती शुक्रमश्वैत् ।

हिरण्यवर्णा सुदृशीकसंहृगवां माता नेत्र्यहामरोचि ॥ २ ॥

विश्वम् । प्रतीची । सुऽप्रथाः । उत् । अस्थात् । रुशत् । वासः । बिभ्रती । शुक्रम् । अश्वैत् ।
हिरण्यऽवर्णा । सुदृशीकऽसंदक् । गवाम् । माता । नेत्री । अह्वाम् । अरोचि ॥ २ ॥

विविधं कृस्त्वं जगत् प्रति वप्रतीची अभिमुखी वसप्रथाः सर्वतः पृथुतरा वउदस्थात् उद-
गच्छत् । उदिता च वरुहात् दीप्तं वशुक्रं तेजोमयं ववासः वसनीयं तेजःसमूहं वबिभ्रती धारयन्ती
वअश्वैत् वर्धते । वहिरण्यवर्णा हितरमणीयवर्णोपिता वसुदृशीकसंदक् । संदर्शयतीति संदक् तेजः ।
सुष्ठु दर्शनीयं संदक् तेजो यस्याः सा तादृशी । वगवां वाचां गवामेव वा वमाता निर्मात्री । उप-
काले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति । गवामपि तस्मिन् काले संचारात्पक्षिर्मानृष्वम् ।
अथवा रश्मीनां निर्मात्री । वअरोचि रोचते वअह्वां वनेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् ।

उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम् । चक्षुः । सुऽभगा । वहन्ती । श्वेतम् । नयन्ती । सुऽदृशीकम् । अश्वम् ।

उषाः । अदर्शि । रश्मिऽभिः । विऽअक्ता । चित्रऽमघा । विश्वम् । अनु । प्रऽभूता ॥३॥

वदेवानां वचक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती वसुभगा शोभनघना वसुदृशीकं
सुदर्शनम् वअश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं वनयन्ती प्रापयन्ती । किम् । वश्वेतं श्वेतवर्णोपितं सूर्यम् ।
प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः^१ । कीदृश्रुषाः । वरश्मिभिः स्वकीयैः^२ वव्यक्ता वअदर्शि दृश्यते च ।
वचित्रामघा विचित्रघना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य वप्रभूता प्रवृद्धा । सर्वजगद्यवहारयेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छेर्वी गव्यूतिमभयं कृधी नः ।

यावय द्वेष आ भर वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिऽवामा । दूरे । अमित्रम् । उच्छ्रु । उर्वीम् । गव्यूतिम् । अभयम् । कृधि । नः ।

यावयं । द्वेषः । आ । भर । वसूनि । चोदय । राधः । गृणते । मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः वअन्तिवामा । अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा ।
त्वम् वअमित्रम् अस्मच्छत्रुं वदूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि । यथामित्रो
दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः । तथा वउर्वीं वगव्यूतिं भूमिम् वअभयं वनः अस्माकं वकृधि
कुरु । किंच वद्वेषः अस्मद्वद्वेषून् वयावय अस्मत्तः पृथक्कुरु । ववसूनि^३ शत्रूणां घनानि वआ वअर
आहर^४ । वराधः धनं वचोदय प्रेरय वगृणते स्तुवते मघं हे वमघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाद्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।

इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावृद्धर्थवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति । श्रेष्ठेभिः । भानुऽभिः । वि । भाहि । उषः । देवि । प्रऽतिरन्ती । नः । आयुः ।

इषम् । च । नः । दधती । विश्वऽवारे । गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । च । राधः ॥५॥

हे वउषो वदेवि वअस्मे अस्मभ्यं वश्रेष्ठेभिः प्रजास्यैः वभानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः ववि
वभाहि प्रकाशाय । किं कुर्वती । वनः अस्माकम् वआयुः आयुष्यं वप्रतिरन्ती वर्धयन्ती । हे वविश्व-

१. घ-श्न-त-न-कुर्वती^१; श-करोती^२ । २. श-स्वकीयैः किरणैः । ३. ख-श्न-त-न-भ-श- वसूनि ...
आहर' नास्ति ।

वारे विश्वैः संभजनीये देवि वनः अस्मभ्यम् वृषम् अक्षं वच गोमत्^१ गोभिर्बहुभिरूपेतम्^२ वअश्वावत्
अश्वैश्चोपेतं^३ वरथवत्^४ रथैरूपेतं^५ वराधः धनं वच वृधती वि भाहीति ॥

यां त्वां दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।

सास्मासुं धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिवः । दुहितः । वर्धयन्ति । उषः । सुज्जाते । मतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

सा । अस्मासुं । धाः । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे वृदिवो वृदुहितः वउषः वसुजाते शोभनजनने वयां वस्वा त्वां वमतिभिः स्तोत्रैः ववसिष्ठाः वर्धयन्ति वसा त्वम् वअस्मासु वसिष्ठेषु वऋष्वं प्रदीप्तं वबृहन्तं महान्तं वरथि धनं वधाः वेहि ॥ ॥ २४ ॥

‘ प्रति केतवः ’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैहृभसुषयम् । ‘ प्रति पञ्च ’ इत्यनु-
क्रमणिका । उक्तो विनियोगः ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्नुर्वा अस्या अज्जयो वि श्रयन्ते ।

उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतवः । प्रथमाः । अदृश्रन् । ऊर्वाः । अस्याः । अज्जयः । वि । श्रयन्ते ।

उषः । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

वअस्याः वप्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः वकेतवः प्रज्ञापका रश्मयः वप्रति वअदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
अस्याः वअज्जयः व्यञ्जका रश्मयः वऊर्वाः ऊर्ध्वमुखाः ववि वश्रयन्ते विविधं सर्वत्र^३ श्रयन्ति^४ । हे
वउषः देवि वअर्वाचा अस्मदभिसुखेनागच्छता वबृहता महता वज्योतिष्मता तेजोवता वरथेन
वअस्मभ्यं ववामं वननीयं धनं^५ ववक्षि वहसि ॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः ।

उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरितापं देवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्निः । जरते । समऽईद्धः । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । गृणन्तः ।

उषाः । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःऽइता । अपं । देवी ॥ २ ॥

वअग्निः वसमिद्धः सन् वसीं सर्वतः वप्रति वजरते अभिवर्धते । वविप्रासः विप्रा मेधाविन
ऋविजश्च वमतिभिः स्तुतिभिरुषं वगृणन्तः स्तुवन्तो जरन्ते । वउषाः च वदेवी वज्योतिषा वविश्वा
सर्वाणि वतमांसि वदुरिता अस्मदुरितानि वअप वबाधमाना वधाति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।

अर्जीजनन्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एताः । ऊँ इति । त्याः । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योतिः । यच्छन्तीः । उषसः । विऽभातीः ।

अर्जीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तमः । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

१. ख-श-त-न-भ-श-‘गोमत्’-नास्ति । २. ख-श-त-३-४-न-भ-श-‘रथवत् रथैरूपेत’ नास्ति ।

३. ख-श-त-न-भ-श-सर्वत्राश्रयति । ४. ख-श-त-न-भ-श-धनमस्मभ्यं ।

वृता उ । उ इति पूरणः । वृताः ताः प्रसिद्धा एताः विभातीः विभात्यो विभानं कुर्वत्यः
 वृज्योतिः तेजः वृच्छन्तीः प्रयच्छन्त्यः उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदग्रन् प्रतिदृश्यन्ते ।
 ता उषसः सूर्यं यज्ञमग्निं च अजीजनन् प्रादुरकुर्वन् । उषस उदयानन्तरं तेषां संभवात्सजन-
 क्तवमुपचर्यते । किंच अपाचीनं नीचीनम् अजुष्टम् अग्रियम् । सर्वेषां इष्टिनिरोधकत्वादग्रिपत्त्वम् ।
 तादृशं तमः अगात् अपगतमभूत् ॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम् ।

आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति । दिवः । दुहिता । मघोनी । विश्वे । पश्यन्ति । उषसम् । विभातीम् ।

आ । अस्थात् । रथम् । स्वधया । युज्यमानम् । आ । यम् । अश्वासः । सुयुजः । वहन्ति ॥ ४ ॥

दिवो दुहिता मघोनी धनवत्युषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते । विश्वे सर्वेऽपि प्राणिनः
 विभातीम् उच्छन्तीम् उषसं पश्यन्ति । तादृशी देवी स्वधया अग्नेन युज्यमानं रथम्
 आस्थात् आतिष्ठत् आरोहति । यं रथं सुयुजः शोभनयोजनाः अश्वासः अश्वाः आ वहन्ति
 अभिमतदेशं प्रापयन्ति तं रथमास्थादिति ॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च ।

तिल्विलायध्वम्मुषसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । अद्य । सुमनसः । बुधन्त । अस्माकासः । मघवानः । वयम् । च ।

तिल्विलायध्वम् । उषसः । विभातीः । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे उषः त्वा त्वाम् अद्य अस्मिन् काले सुमनसः शोभनस्तुतिकाः मघवानः हविल्लक्षणा-
 श्रवन्तः अस्माकासः अस्माका अस्मदीयाः पुरुषा ऋत्विजः । यद्वा । मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य
 विशेषणम् । हविल्लक्षन्तो वयम् । प्रति बुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभिः । हे उषसः युयं च
 विभातीः व्युच्छन्त्यः सत्यः तिल्विलायध्वं जगत् स्निग्धभूमिकं कुरुत । 'तिल खेहने' इत्यस्मा-
 त्तिलुः । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम् । तत् कुरुत । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ २५ ॥

'व्युषा आवः' इति पञ्चमं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुषस्यं त्रैष्टुभम् । 'व्युषाः' इत्यनु-
 क्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

व्युषा आवः पथ्या जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती ।

सुसंहरिभिरुक्षभिर्भानुमेश्रेद्धि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि । उषाः । आवः । पथ्या । जनानाम् । पञ्च । क्षितीः । मानुषीः । बोधयन्ती ।

सुसंदृक्भिः । उक्षभिः । भानुम् । अश्रेत् ।

वि । सूर्यः । रोदसी इति । चक्षसा । आवरित्यावः ॥ १ ॥

जनानां सर्वप्राणिनां पथ्या पथि हिता उषाः वि आवः व्योच्छत् । यद्वा । जनानां
 हिताय व्योच्छदिति योज्यम् । किं कुर्वती । मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च क्षितीः निषाद-
 पञ्चमांशुरो वर्णान् बोधयन्ती । ईदृश्याः सुसंहरिभः । संहरयते संदर्शयतीति वा संहर् तेजः ।

सुतेजोभिः ऽउक्षभिः गोभिः ऽभानुमश्रेत् । 'अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ. ब्रा. ४. ९) इति हि श्रुतिः । 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि. १. १५. ७) इति निरुक्तम् । ऽसूर्यः ष ऽरोरवसी पावापृथिव्यौ तमोयुक्ते ऽचक्षसा प्रकाशकेन तेजसा ऽवि ऽभावः विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।

सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिवः । अन्तेषु । अक्तून् । विशः । न । युक्ताः । उषसः । यतन्ते ।

सम् । ते । गावः । तमः । आ । वर्तयन्ति । ज्योतिः । यच्छन्ति । सविताऽईव । बाहू इति ॥२॥

ऽउषसः ऽअक्तून् तेजांसि ऽदिवः अन्तरिक्षस्य ऽअन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु ऽव्यञ्जते व्यक्ती-
कुर्वन्तीत्यर्थः । ऽयुक्ताः परस्परं संयुक्ताः ऽविशो ऽन प्रजा इव सेना इव यतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाथ
अत्र गमनाय वा । अथ प्रत्यक्षवादः । हे उषः ऽते तव ऽगावः रश्मयः ऽतमः अन्धकारं ऽसम्
ऽआ ऽवर्तयन्ति नाशयन्ति ऽज्योतिः तेजो ऽयच्छन्ति प्रयच्छन्ति । ऽसविता सूर्यः ऽबाहू ऽइव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मधोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।

वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषाः । इन्द्रऽतमा । मधोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।

वि । दिवः । देवी । दुहिता । दधाति । अङ्गिरऽतमा । सुकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा ऽमधोनी धनवती ऽउषाः ऽअभूत् प्रादुरभूत् । ऽसुविताय कल्याणाय
ऽश्रवांसि अन्नानि ऽअजीजनत् उदपादयत् । प्रकाशितवतीत्यर्थः । ऽदिवः ऽदुहिता ऽअङ्गिरस्तमा
गन्तुतमा । यद्वा । अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजैः सह रात्रेरप्युत्पत्ते रात्र्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते ।
भारद्वाजै रात्रेः सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यमुक्ता- 'रात्री कुशिकः सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी' (अनु. १०.
१२७) इति । तादृश्युषाः ऽसुकृते यजमानाय ऽवसूनि धनानि ऽवि ऽदधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।

यां त्वा जङ्घुषभस्या र्वेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौणोः ॥ ४ ॥

तावत् । उषः । राधः । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृभ्यः । अरदः । गृणाना ।

याम् । त्वा । जङ्घुः । वृषभस्य । र्वेण । वि । दृळ्हस्य । दुरः । अद्रेः । औणोः ॥ ४ ॥

हे ऽउषः ऽयावत् ऽराधः धनं ऽस्तोतृभ्यः पूर्वम् ऽअरदः दत्तवत्थसि ऽतावत् राधो धनं ऽगृणाना
स्तूयमाना ऽअस्मभ्यम् अपि ऽरास्व देहि । ऽयां ऽत्वा त्वां ऽवृषभस्य ऽर्वेण । लुप्तोपमैषा । वृषभ-
स्येति कर्मणि षष्ठी । वृषभं र्वेणेव त्वां प्रकाशेन ऽजङ्घुः जानन्ति प्राणिनः । अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य
स्तोत्रस्य र्वेण शब्देन जङ्घुः ज्ञापयन्ति । ऽदृळ्हस्य दृढस्य ऽअद्रेः ऽदुरः द्वाराणि पणिभिर्गाः प्रवेश्य
पिहितानि ऽवि ऽऔणोः विवृतान्यकरोः ॥

देवदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मर्द्यक्सूनृता ईरयन्ती ।

व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवमऽदेवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मर्द्यक् । सूनृताः । ईरयन्ती ।

विऽउच्छन्ती । नः । सनये । धियः । धाः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५॥

वदेवंदेवं सर्वमपि स्तोतारं वराधसे धनाय वचोदयन्ती प्रेरयन्ती वअस्मद्यक् अस्मद्भिमुखं
वसूनुताः वचांसि वईरयन्ती प्रेरयन्ती वव्युच्छन्ती व्युच्छन्नं कुर्वती वनः अस्माकं वसनये दानाय
धनलाभाय वधियः बुद्धीः वधाः वेहि । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥२६॥

‘प्रति स्तोमेभिः’ इति तृचात्मकं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैदुभमुपस्यम् । ‘प्रति तृचम्’
इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्लुको विनियोगः ॥

प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुध्नन् ।

विवर्तयन्ती रजसी समन्ते आविष्कृण्वती भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभिः । उषसम् । वसिष्ठाः । गीःऽभिः । विप्रासः । प्रथमाः । अबुध्नन् ।

विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति समऽअन्ते । आविःऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १ ॥

वविप्रासः मेधाश्विनः ववसिष्ठाः वसिष्ठगोत्राः वस्तोमेभिः स्तोतृभिः प्रयुज्यमानाः^१ वगीभिः
स्तुतिभिः वप्रथमाः इतरथजमानेभ्यः पूर्वभूताः सन्तः वउषसं वप्रति वअबुध्नन् प्रतिबोधयन्ति ।
कीदृशीमुषसं च । वरजसी चावापृथिव्यौ वसमन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते वविवर्तयन्तीं व्यावर्त-
यन्तीं वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि भूतजातानि वआविष्कृण्वतीं प्रकटीकुर्वतीं स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।

अग्रे एति युवतिरह्याणा प्राचिकित्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । गूढी । तमः । ज्योतिषा । उषाः । अबोधि ।

अग्रे । एति । युवतिः । अह्याणा । प्र । अचिकितत् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

वएषा वउषाः वस्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा^२ वनव्यं नवतरम् वआयुः आयुष्यम् ।
यौवनमित्यर्थः । तादृशं वदधाना धारयन्ती वगूढी गूढं वतमः अन्धकारं वज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती
वअबोधि बुध्यते । वअग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्ताद्देवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । वयुवतिः
नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा वअह्याणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे
संचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् वएति । एवंभूता सती वसूर्यं वयज्ञमग्निं च वप्राचिकितत् प्रज्ञापयति ॥

अश्ववतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्ववतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदम् । उच्छन्तु । भद्राः ।

घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥

वअश्ववतीः बहुभिरस्मभ्यं प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्स्यः तथा वगोमतीः गोमत्सो गोप्रदाः ववीरवतीः वीर-
वत्स्यः पुत्रप्रदा अत एव वभद्राः स्तुत्याः वउषासः उषसः वसदं सर्वदा वउच्छन्तु । पुनः कीदृश्यः ।
वघृतम् उदकं वदुहानाः दोग्धयः वविश्वतः वप्रपीताः सर्वतः प्रवृद्धाः । यूयं पातेति गतम् ॥ ॥२७॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विघातीर्यमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । ' प्रत्यु अदर्शि ' इति षड्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमुचस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तं—' प्रत्यु षट् प्रागाथम् ' इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—' प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

प्रत्यु अदर्श्यायत्युच्छन्ती दुहिता दिवः ।

अपो महि व्ययति चक्षसे तपो ज्योतिष्कृणोति सुनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिवः ।

अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तपः । ज्योतिः । कृणोति । सुनरी ॥ १ ॥

व आयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती वदिवः शुलोकस्य सूर्यस्य वा वदुहिता पुत्री एवंभूतोषाः प्रति वदर्शि सवैः प्रतिदृश्यते । व उ इति पूरकः । सैषा^१ महि महत् वतमः नैशामन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थे । अपो व्ययति अपवृणोति । किमर्थम् । वचक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा वसुनरी जनानां सुष्ठु नेच्युषाः वज्योतिः प्रकाशं वृणोति करोति ॥

उदुस्त्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।

तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उदुस्त्रियाः । सृजते । सूर्यः । सचाँ । उदुऽयत् । नक्षत्रम् । अर्चिऽवत् ।

तव । इत् । उषः । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि ॥ २ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः वउस्त्रियाः रश्मीन् वसचा सह युगपदेव वउत् वसृजते उद्गमयति । तथा वउद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् वनक्षत्रं नभसि दृश्यमानं ग्रहनक्षत्रादिकम् वअर्चिवत् षीसिमत् करोति । सौरिण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । ' सुपुङ्गः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः ' (वा. सं. १८. ४०) इति हि निगमः । एवं च सति^२ हे वउषः उषोदेवते वतव वसूर्यस्य वच वव्युषि विवासने प्रकाशने सति वभक्तेन अग्नेन वसं वगमेमहि वयं संगच्छेमहि । इच्छद्दः पूरकः ॥

प्रति त्वा दुहितदिव उषो जीरा अभुत्समहि ।

या वहसि पुरु स्पार्हं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मर्यः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहितः । दिवः । उषः । जीराः । अभुत्समहि ।

या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्वति । रत्नम् । न । दाशुषे । मर्यः ॥ ३ ॥

हे वदिवः वदुहितः दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे वउषः उषोदेवते वत्वा त्वां वजीराः क्षिप्रकारिणो वयं प्रति वअभुत्समहि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे ववनन्वति । वननं संभजनं संभक्त्यर्थं धनं वा । तद्वति

१या त्वं १पुरु बहु १स्वाहं स्मृहणीयं धनं १वहसि प्रापयसि १दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय १र
१न रमणीयं धनमिव १मयः सुखं च या त्वं वहसि तां त्वां प्रत्यभुस्मर्हीत्यन्वयः ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।

तस्यास्ते रत्नभाज ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । मंहना । महि । प्रख्यै । देवि । स्वः । दृशे ।

तस्याः । ते । रत्नभाजः । ईमहे । वयम् । स्याम । मातुः । न । सूनवः ॥ ४ ॥

हे १महि महति १देवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती १मंहना महि
युक्ता । यद्वा । मंहतिदानकर्मा । दानयुक्ता । १या त्वं १स्वः सर्वं जगत् १प्रख्यै प्रबोधनार्थं १हृशे दर्शना
च १कृणोषि करोषि १तस्याः तादृश्याः १रत्नभाजः रत्नानां रमणीयानां धनानां भाजयिष्याः सेवयिष्य
१ईमहे याचामहे । किम् । रत्नभाज इति समभिष्याहारारत्नानीति गम्यते । अपि च १वयं त
प्रियतमाः १स्याम भवेम । १मातुर्न १सूनवः । यथा मातुर्जनन्याः सूनवः पुत्राः प्रियतमा भवन्ति तद्वत्

तच्चित्रं राध आ भुरोषो यदीर्घश्रुत्तमम् ।

यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राधः । आ । भुर । उषः । यत् । दीर्घश्रुत्तमम् ।

यत् । ते । दिवः । दुहितः । मर्तभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥ ५ ॥

हे १उषः १तच्चित्रं चायनीयं १राधः धनम् १आ १भर आहर । अस्मभ्यं प्रयच्छ । १यत्' ध
१दीर्घश्रुत्तमं देशकालयोर्विप्रकषेऽप्यतिहायेन श्रोतव्यम् । अपि च हे १दिवो १दुहितः १ते तव त्व
देयं १मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगयोग्यं १यत् अन्नमस्ति १तत् १रास्व देह्यस्मभ्यम् । वयं
त्वहत्तं धनमन्नं च १भुनजामहै अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सुरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजाँ अस्मभ्यं गोमृतः ।

चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप स्त्रिधः ॥ ६ ॥

श्रवः । सुरिभ्यः । अमृतम् । वसुत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोमृतः ।

चोदयित्री । मघोनः । सूनृतावती । उषाः । उच्छत् । अप । स्त्रिधः ॥ ६ ॥

हे उषः १सुरिभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यम् १अमृतं मरणरहितं नित्यं १वसुत्वनं वासकं वसुत्वयु
वा १श्रवः श्रवणीयं यशो रास्वेत्यनुषङ्गः । तथा १गोमृतः बहुभिर्गोभिर्भयुक्तान् १वाजान् अन्नानि
१अस्मभ्यं रास्व । शिष्टः परोक्षकृतः । १मघोनः हविष्मतो यजमानस्य १चोदयित्री प्रेरयित्री १सूनृतावती
प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता । तद्वती १उषाः १स्त्रिधः शोषकाच्छत्रून् १अप १उच्छत् अपगमयतु ॥ ११

'इन्द्रावरुणा' इति दशरुं द्वादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं जागतम् । इदमादीनि चत्वा
सूक्तानिन्द्रावरुणादेवतानि । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुणं ह जागतं तु
इति । नृतीये सवन उक्थ्ये प्रशास्तुः शन्न एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'इन्द्रावरुणा युवमा
राजानौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । नः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।

दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । यः । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽर्ध्यः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^२युवं युवां ^३नः अस्माकं ^४विशे निवेशयित्रे परिचारकाय ^५जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय ^६अध्वराय यशानुष्ठानार्थं ^७महि महत् ^८शर्म गुहं सुखं वा ^९यच्छतं प्रयच्छतम् । अपि च ^{१०}दीर्घप्रयज्युं दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीयं जनं ^{११}यः शत्रुः ^{१२}अति ^{१३}वनुष्यति अतिजिघांसति ^{१४}पृतनासु संग्रामेषु ^{१५}दूढ्यः दुर्धियो दुष्टाभिसंधीस्ताच्छत्रून् ^{१६}वयं ^{१७}जयेम अभिभवेम ॥

सम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।

विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजौ वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्ऽराट् । अन्यः । स्वऽराट् । अन्यः । उच्यते । वाम् ।

महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू ।

विश्वे । देवासः । परमे । विऽओऽनि । सम् । वाम् । ओजः । वृषणा । सम् । बलम् । दधुः ॥२॥

द्वितीयः पादः परोक्षकृतः शिष्टाः प्रत्यक्षकृताः । हे इन्द्रावरुणौ ^१वां युवयोर्मध्ये ^२अन्यः एको वरुणः ^३सम्राट् सम्यग्नाजमान इति ^४उच्यते । ‘ता सम्राजा घृतासुती’ (ऋ. सं. २. ४१. ६) इत्यादिषु कीर्यन्ते । ^५अन्यः इन्द्रः ^६स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । ‘स्वराळिन्द्रो दमे’ (ऋ. सं. १. ६१. ९) इत्यादिषु कीर्यन्ते । तथाविधौ ^७इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^८महान्तौ गुणैरधिकौ ^९महावसू महाधनौ च भवतः । हे ^{१०}वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ ^{११}वां युवां ^{१२}परमे ^{१३}व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे ^{१४}विश्वे ^{१५}देवासः सर्वे देवाः ^{१६}वामोजः ^{१७}सं ^{१८}दधुः समयोजयन् शरीरदाढ्यार्थम् । तद्धेतुभूतं तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—‘ओजो नामाष्टमी दशा’ इति । तथा ^{१९}बलं वृत्रवधादेः कार्यस्य हेतुभूतं सामर्थ्यं च युवान्यां ^{२०}सं दधुः समयोजयन् ॥

अन्वपां खान्यतन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।

इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।

इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिनः । अपिन्वतम् । अपितः । पिन्वतम् । धियः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ ^१अपाम् उदकानां ^२खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ^३वामोजसा बलेन ^४अनु ^५अतन्तम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य बधेन वृष्टिप्रतिबन्धं निराकृतवन्तावित्यर्थः । तथा ^६सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं ^७दिवि अन्तरिक्षे ^८प्रभुं प्रभूतं सन्तम् ^९आ ^{१०}ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनाघृतं सूर्यं तद्बधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थः । हे ^{११}इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^{१२}मायिनः प्रज्ञाकरस्य ^{१३}अस्य सोमस्य पानेन ^{१४}मदे हर्षे सति ^{१५}अपितः जलरहिता नदीः ^{१६}अपिन्वतं जलेनापूरयतम् । तथा च निषित्पदमाज्ञायते—‘अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदजुवोऽपिन्वदपितः’ (शा. श्रौ. ८. २५. १) इति । अपि च ^{१७}धियः कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि ^{१८}पिन्वतं सिञ्चतं फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु बह्व्यो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।

ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्सु । पृतनासु । बह्व्यः । युवाम् । क्षेमस्य । प्रसवे । मितज्ञवः ।

ईशाना । वस्वः । उभयस्य । कारवः । इन्द्रावरुणा । सुहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वह्व्यः हविषां स्तोत्राणां वा वोढार ऋविजः वयुस्तु युद्धेषु पृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । वमितज्ञवः संकुचितजानुका अग्नि-
रसोऽपि वक्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवाम् एव हवन्ते । अतः कारणात् हे
इन्द्रावरुणौ कारवः स्तोतारो वथमपि उभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च वस्वः वसुनो धनस्य
ईशाना ईश्वरौ सुहवा सुखेन ह्वातव्यौ युवामेव हवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्जना ।

क्षेमैण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथुः । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्जना ।

क्षेमैण । मित्रः । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्सभिः । उग्रः । शुभम् । अन्यः । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ यत् यौ युवां भुवनस्य लोकस्य संबन्धीनि इमानि परिदृश्यमानानि
विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमन्ति भूतजातानि मज्जना आत्मीयेन बलेन चक्रथुः कृतवन्तौ
तथोयुंवथोर्मध्य एकं वरुणं क्षेमैण रक्षणहेतुना मित्रः देवः दुवस्यति परिचरति । मित्रा-
वरुणौ हि परस्परं प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । अन्यः एक इन्द्रः मरुद्भिः मरुद्भिः
उग्रः उद्गुणबलः सन् शुभं शोभनमलंकारम् ईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणैः
साधंमुग्र ओजस्वीन्द्रः शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।

अजामिमन्यः श्रथयन्तमातिरद्भ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूर्यसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओजः । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।

अजामिम् । अन्यः । श्रथयन्तम् । आ । अतिरत् । द्भ्रेभिः । अन्यः । प्र । वृणोति । भूर्यसः ॥ ६ ॥

वरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च त्विषे दीप्यर्थम् ओजः बलं नु क्षिप्रं
मिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बलं जायते । किमर्थम् । महे महते
शुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । अस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च ध्रुवं नित्यं स्वं स्वकीय-
मसाधारणं यत् ओजः विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वयः । तथोरिन्द्रावरुणयोः अन्यः एको वरुणः
अजामिम् अबन्धुमस्तुवन्तं श्रथयन्तं हिंसन्तं कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमानं च आतिरत्
अभिहन्ति । अन्यः एक इन्द्रः द्भ्रेभिः अल्पैरेवोपायैः भूर्यसः बहुतरान्छ्वृन् प्र वृणोति
प्रकर्षणावृत्तान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूर्यसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुकृष्टान् करोति ॥

न तमहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।

यस्य देवा गच्छन्थो वीथो अंघ्वरं न तं मर्त्यस्य नशते परिहृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।
यस्य । देवा । गच्छथः । वीथः । अध्वरम् । न । तम् । मर्त्यस्य । नशते । परिऽऽङ्कतिः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ ^२तं ^३मर्त्यं मनुष्यम् ^४अंहः पापं ^५न ^६नशते न ^७व्याप्नोति ।
^८न च ^९दुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्रामुवन्ति । ^{१०}कुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् ^{११}तपः
संतापश्च तं ^{१२}न प्राप्नोति । हे ^{१३}देवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ ^{१४}यस्य ^{१५}मर्त्यस्य^१ मनुष्यस्य
^{१६}अध्वरं यज्ञं ^{१७}गच्छथः प्रामुथो युवां ^{१८}वीथः कामयेथे च ^{१९}यस्य हवींषि ^{२०}तं मनुष्यं ^{२१}परिऽङ्कतिः
परिबाधा ^{२२}न नशते उक्तप्रकारेण न ^{२३}व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्ग्रा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।

युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मर्डीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।
युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मर्डीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे ^१नरा नेताराविन्द्रावरुणौ ^२दैव्येन देवसंबन्धिना ^३अवसा रक्षणेन सह ^४अर्वाक् अस्म-
दभिमुखम् ^५आ ^६गतम् आगच्छतम् । आगत्य च मदीयं ^७हवं स्तोत्रं ^८शृणुतम् । ^९यदि ^{१०}मे मम
^{११}जुजोषथः प्रीयेथे । मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः ।
^{१२}युवोर्हि युवयोः खलु यत् ^{१३}सख्यं सखित्वम् ^{१४}उत ^{१५}वा अपि च ^{१६}यत् ^{१७}आप्यम् आपित्वं ^{१८}बान्धवं
^{१९}मर्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ ^{२०}नि ^{२१}यच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्मार्कमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्टयोजसा ।

यद्वां हवन्त उभये अर्धं स्पृधि नरंस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्मार्कम् । इन्द्रावरुणा । भरेभरे । पुरःऽयोधा । भवन्तम् । कृष्टिऽओजसा ।
यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अर्धं । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे ^१कृष्टयोजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ ^२भरेभरे संग्रामे संग्रामे ^३अस्मार्कं
^४पुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ ^५भवन्तम् । ^६यत् यौ ^७वाम् युवाम् ^८उभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानी-
तनाश्च ^९नरः नेतारः स्तोतारः ^{१०}स्पृधि युद्धे यौ युवां ^{११}हवन्ते । ^{१२}अर्धं अपि च ^{१३}तोकस्य पुत्रस्य ^{१४}तनयस्य
^{१५}पौत्रस्य ^{१६}सातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते । तावस्मार्कं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।

अवधं ज्योतिरदितेऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सप्रथः ।
अवधम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

^१अस्मे अस्मभ्यमिन्द्राद्यः ^२द्युम्नं द्योतमानं धनं ^३यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । तथा ^४महि महत्
^५सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं ^६शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ^७ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयिष्याः

वअदितेः अदीनाया देवमातुः वज्योतिः तेजश्च नोऽस्माकम् वभवप्रम् अहिंसकमस्तु । वयं च वदेवस्य दानादिगुणयुक्तस्य^१ वसवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य वश्लोकं स्तोत्रं वमनामहे जानीमः । कुर्म इत्यर्थः । यद्वा । देवेन सवित्रात्मभ्यं देयं श्लोकं यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

‘युवां नरा’ इति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं जागतमैन्द्रावरुणम् । ‘युवां नरा’ इत्यनुक्रान्तम् । आभिन्नविकेवूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तरिदं सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—‘युवां नरा पुनीषे वाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

युवां नरा पश्यमानासु आप्यं प्राचा गव्यन्तः पृथुपर्शवो ययुः ।

दासां च वृत्रा हृतमार्याणि च सुदासमिन्द्रावरुणावसावतम् ॥ १ ॥

युवाम् । नरा । पश्यमानासः । आप्यम् । प्राचा । गव्यन्तः । पृथुऽपर्शवः । ययुः ।

दासां । च । वृत्रा । हृतम् । आर्याणि । च । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । अवसा । अवतम् ॥ १ ॥

हे वनरा नेताराविन्द्रावरुणौ वयुवाम् । षष्ठयर्थे द्वितीया । युवयोः वआप्यं बन्धुभावं वपश्यमानासः पश्यन्तो युष्मद्दानध्वलाभार्थिनः^२ वगव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तो यजमानाः वपृथुपर्शवः । पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तयोक्ताः । विस्तीर्णांश्चपशुं हस्ताः सन्तः वप्राचा प्राचीनं वययुः बर्हिंराहरणार्थं गच्छन्ति । पश्वां हि बर्हिंराच्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अश्वपर्शं बर्हिंरच्छैति’ (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति । हे इन्द्रावरुणौ युवां वदासा दासान्युपक्षपथितृणि वच वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि वआर्याणि वच कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि वहतं हिस्तम् । अपि च वसुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्संज्ञं राजानम् ववसा रक्षणेन सार्धम् ववतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा नरः समर्यन्ते कृतध्वजो यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियम् ।

यत्रा भर्यन्ते भुवना स्वर्दशस्तत्रा न इन्द्रावरुणार्धिं वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र । नरः । समऽअर्यन्ते । कृतऽध्वजः । यस्मिन् । अजा । भवति । किम् । चन । प्रियम् ।

यत्र । भर्यन्ते । भुवना । स्वऽदशः । तत्र । नः । इन्द्रावरुणा । अधि । वोचतम् ॥ २ ॥

वयत्र यस्मिन् संग्रामे वनरः मनुष्याः^३ वकृतध्वजः उच्छ्रितध्वजाः वसमर्यन्ते युद्धार्थं संगच्छन्ते । वयस्मिन् च वआजा आजौ युद्धे । वचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । किंच किमपि वप्रियम् अनुकूलं न वभवति अपि तु सर्वं दुष्करं भवति । वयत्र च युद्धे वभुवना भुवनानि भूतजातानि वस्वर्दशः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च^४ वभर्यन्ते विभ्यति वतत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ वनः अस्मान् वअधि ववोचतम् । अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या अन्ता ध्वसिरा अदृक्षतेन्द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।

अस्थुर्जनानामुप मामरातयोर्वागवसा हवनश्रुता गतम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्याः । अन्ताः । ध्वसिराः । अदृक्षत् । इन्द्रावरुणा । दिवि । घोषः । आ । अरुहत् ।

अस्थुः । जनानाम् । उप । माम् । अरातयः । अर्वाक् । अवसा । हवनऽश्रुता । आ । गतम् ॥ ३ ॥

१. ख-दानादिग्रहणयुक्तस्य; न-भ-दानादिदेवगुणयुक्तस्य । २. ख-न-भ-युष्मद्वांधवा लाभार्थिनः; ज्ञ-ज्ञ-त-२-४-युष्मद्वांधवः लाभार्थिनः; त-३-युष्मद्वांधवलोभार्थिनः । ३. ख-भ-नेतारः । ४. ज्ञ-त-न-भ-श-वीताश्च ।

हे इन्द्रावरुणौ वभून्त्याः वअन्ताः पर्यन्ताः वध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः वसम् वअदक्षत संदह्यन्ते । तथा वदिवि शुलोके वघोषः सैनिकानां शब्दश्च वआरुहत् आरुहोऽभूत् । वजनानाम् अस्मदीयानां भटानाम् वअरातयः शत्रवः वभाम् वउप वअस्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेऽस्मिन् युद्धे हे वह्वनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ वअवाक् अस्मदभिमुखम् वअवसा रक्षणेन सह वआ वगतम् आगच्छतम् ॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम् ।

ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः ॥ ४ ॥

इन्द्रावरुणा । वधनाभिः । अप्रति । भेदम् । वन्वन्ता । प्र । सुदासम् । आवतम् ।

ब्रह्माणि । एषाम् । शृणुतम् । हवीमनि । सत्या । तृत्सूनाम् । अभवत् । पुरःऽहितिः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ वधनाभिः वधकरैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्तं^२ वभेदम् एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं वन्वन्ता हिंसन्तौ युवां वसुदासम् । शोभनं ददातीति सुदाः । एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं वप्र वआवतं प्रकषेणारक्षतम् । एषां तृत्सूनां मम याज्यानां वब्रह्माणि स्तोत्राणि वशृणुतम् अशृणु-
तम् । कदा । वहवीमनि । आह्वयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः । तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात् वतृत्सूनाम् एतत्संज्ञानां मम याज्यानां वपुरोहितिः मम पुरोधानं वसत्या सत्य-
फलम् वअभवत् । तेषु यन्मम पौरौहित्यं तत् सफलं जातमित्यर्थः ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वनुषामरातयः ।

युवं हि वस्वं उभयस्य राजथोऽर्धं स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणौ । अभि । आ । तपन्ति । मा । अधानि । अर्यः । वनुषाम् । अरातयः ।

युवम् । हि । वस्वं । उभयस्य । राजथः । अर्धं । स्म । नः । अवतम् । पार्ये । दिवि ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ वअर्यः अरैः शत्रोः संबन्धीनि वअघानि आहन्तृण्यायुघानि वमा माम् वअभ्या वतपन्ति अभितो बाधन्ते । अपि च ववनुषां हिंसकानां मध्ये वअरातयः अभिगमनशीलाः शत्रवश्च मामभितपन्ति । वयुवं वहि युवां खलु वउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य ववस्वः वसुनो धनस्य वराजथः ईशाथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । वअध वस्म अतः कारणात् वपार्ये तरणीये वदिवि दिवसे युद्धदिने वनः अस्मान् वअवतं रक्षतम् ॥ ॥ ४ ॥

युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।

यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६ ॥

युवाम् । हवन्ते । उभयासः । आजिषु । इन्द्रम् । च । वस्वः । वरुणम् । च । सातये ।

यत्र । राजऽभिः । दशऽभिः । निऽबाधितम् । प्र । सुदासम् । आवतम् । तृत्सुऽभिः । सह ॥ ६ ॥

उभयासः उभयविधाः सुदाःसंज्ञो राजा तस्सहायभूतास्त्वस्वश्चैवं द्विप्रकारा जनाः वआजिषु संग्रामेषु वइन्द्रं वच ववरुणं वच वयुवां वहवन्ते आह्वयन्ते । किमर्थम् । ववस्वः धनस्य वसातये संभजनार्थम् । यत्र येष्वआजिषु वदशभिः दशसंख्याकैः वराजभिः शत्रुभूतैर्दुर्वैः वनिबाधितं नितरां हिंसितं वसुदासं वतृत्सुभिः वसह वर्तमानं वप्र वआवतं युवां प्रकषेणारक्षतम् । तेष्वआजिष्वित्यन्वयः ॥

दश राजानः समिता अयज्यवः सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।

सत्या नृणामग्रसदास्युपस्तुतिर्देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७ ॥

दश । राजानः । समऽज्ञताः । अयज्यवः । सुदासम् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधुः ।

सत्या । नृणाम् । अग्रसदाम् । उपऽस्तुतिः । देवाः । एषाम् । अभवन् । देवऽहूतिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसंस्थाकाः । राजानः सुदासः शत्रवः । समिताः संगताः परस्परं समवेताः । अयज्यवः अयजमाना एवंभूतास्ते । सुदासम् एतत्संज्ञमेकमपि राजानं । न युयुधुः न संप्रजहुः । युवाभ्यामनुगृहीतं तं प्रहृतुं न शक्नुः । तदानीम् । अग्रसदाम् । अग्रन्यजे^१ हविषि सीदन्तीत्यग्रसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां । नृणां यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् । उपस्तुतिः स्तोत्रं । सत्या सफलाभूत् । अपि च । एषां । देवहूतिषु । देवा ह्वयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञाः । तेषु सर्वे च । देवाः । अभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चो यत्र नमसा कपर्दिनो धिया धीवन्तो असपन्त तृत्सवः ॥ ८ ॥

दाशराज्ञे । परियत्ताय । विश्वतः । सुदासे । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।

श्वित्यञ्चः । यत्र । नमसा । कपर्दिनः । धिया । धीवन्तः । असपन्त । तृत्सवः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रावरुणौ । दाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । विभक्तिव्यत्ययः । दशमी राजभिः शत्रुभूतैः । विश्वतः सर्वतः । परियत्ताय परिवेष्टिताय । सुदासे राज्ञे । अशिक्षतं बलं प्रायच्छतम्^१ । यत्र यस्मिन् देशे । श्वित्यञ्चः श्वितिं श्वेत्यं नैर्मलयमञ्चन्तो गच्छन्तः । कपर्दिनः जटिलाः । धीवन्तः कर्मभिर्युक्ताः । तृत्सवः वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विजः । नमसा हविलक्षणेनाग्नेन । धिया स्तुर्या च । असपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवां तस्मै राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।

हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभिरस्मे इन्द्रावरुणा शर्म यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि । अन्यः । समऽइथेषु । जिघ्रते । व्रतानि । अन्यः । अभि । रक्षते । सदा ।

हवामहे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिभिः । अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । शर्म । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयोः । अन्यः एक इन्द्रः । वृत्राणि शत्रून् । समिथेषु संप्रामेषु । जिघ्रते हन्ति । अन्यः एको वरुणः । सदा सर्वदा । व्रतानि कर्माणि । अभि । रक्षते अभितः सर्वतो रक्षति । हे । वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ । वां युवां । सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः । हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् । अस्मे अस्मभ्यं । शर्म सुखं । यच्छतं दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सुप्रथः ।

अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

१. श-त२-४-अदन्यजे; झ-भ-श-अग्रसदन्यजे; त३-अदासदन्यजे; न-अग्रसदन्यजे ।

२. ख-न-भ-प्रयच्छत ।

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । युन्नम् । युञ्जन्तु । महि । शर्मि । सुप्रथः ।
अवधम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतुऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सुवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्यं द्योतमानं धनं प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं
महद्द्रुहं च । यज्ञस्य वर्धयिष्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधकं भवतु । वयं च प्रेरकस्य
देवस्य स्तोत्रं मनामहे कुर्महे ॥ ५ ॥

‘आ वाम्’ इति पञ्चमं चतुर्दशं सूक्तं वासिष्ठे त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्तं च—
‘आ वां पञ्च’ इति । उद्वेगे तृतीयसवने मैत्रावरुणशब्द इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ वां
राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे ववृत्त्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

प्र वां घृताचीं बाहोर्दधाना परि त्मना विषुरुपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमःऽभिः ।

प्र । वाम् । घृताचीं । बाहोः । दधाना । परि । त्मना । विषुरुपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे वां युवां
हव्येभिः हविभिः नमोभिः स्तोत्रैश्च वा ववृत्याम् आवर्तयामि । अपि च बाहोः हस्तयोः
वदधाना धार्यमाणा विषुरुपा । रूप्यत इति रूपं हविः । विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्जन्ती
गुह्यः त्मना आत्मना स्वयमेव वां युवां परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरुपा
नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतुभिरञ्जुभिः सिनीथः ।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवोः । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौः । यौ । सेतुऽभिः । अरञ्जुऽभिः । सिनीथः ।

परि । नः । हेळः । वरुणस्य । वृज्याः । उरुम् । नः । इन्द्रः । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवोः युवयोः वृहत् महत् राष्ट्रं राज्यं द्यौः द्युलोकरूपम् इन्वति वृष्टया
सवान् प्रीणयति । यौ युवां सेतुभिः बन्धकैः अरञ्जुभिः रज्जुरहितैः रोगादिभिः सिनीथः
पापकृतो बन्धीथः । ‘षिञ् बन्धने’ इति धातुः । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळः क्रोधः नः
अस्मान् परि वृज्याः परिवृणक्तु । परित्यज्यान्यत्र गच्छतु । इन्द्रः उ इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं
लोकं स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सुरिषु प्रशस्ता ।

उपो रयिर्देवजृतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । नः । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सुरिषु । प्रशस्ता ।

उपो इति । रयिः । देवऽजृतः । नः । एतु । प्र । नः । स्पार्हाभिः । ऊतिऽभिः । तिरेतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षनः अस्माकं विद्येषु गृहेषु क्रियमाणं षण्णं षण्णं शोभनं फलसहितं षकृतं कुस्तम् । तथा षसुरिषु स्तोत्रेष्वस्मासु विद्यमानानि षब्रह्माणि परिबृढानि स्तोत्राणि षप्रशास्ता प्रशास्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि षकृतं कुस्तम् । अपि च षदेवज्जतः देवान्यां युवाभ्यां प्रेरितः षरथिः धनं षनः अस्मान् षउपैतु प्राप्नोतु । तथा षस्वार्हाभिः स्पृहणीयाभिः षऊतिभिः रक्षाभिः षनः अस्मान् षप्र षतिरेतं युवां वर्धयेधाम् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रथिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्रावरुणा । विश्वऽवारम् । रथिम् । धत्तम् । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

प्र । यः । आदित्यः । अनृता । मिनाति । अमिता । शूरः । दयते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षअस्मे अस्मभ्यं षरथिं धनं षधत्तं प्रयच्छतम् । कीदृशम् । षविश्ववारं विश्वैः सर्वैर्वरणीयं संभजनीयं षवसुमन्तं निवासयुक्तं षपुरुक्षुं बह्वक्षं पुरुभिर्बहुभिः प्रशास्यं वा । षआदित्यः अदितेः पुत्रः षयः वरुणः षअनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि षप्र षमिनाति प्रहिनस्ति । 'मीन् हिंसायाम्' इति धातुः । षशूरः शौर्यवान् स वरुणः षअमिता अमितान्यपरिमितानि षवसूनि धनानि षदयते स्तोत्रभ्यो वदति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतजाना ।

सुरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

षमे मदीया षइयं षगीः स्तुतिः षइन्द्रं षवरुणं च षअष्ट अष्टानुतां व्याप्नोतु । तथा षतूतजाना मया प्रेर्यमाणा सा षतोके पुत्रे षतनये पौत्रे च विषये षप्रावत् प्रशक्तवस्मान् । वयं च षसुरत्नासः शोभनधनाः सन्तः षदेववीतिं देवैः कामयितव्यं यज्ञं षगमेम प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयः सर्वे देवाः षयूयं षस्वस्तिभिः कल्याणैः षनः अस्मान् षसदा सर्वदा षपात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चमं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैभूमैन्द्रावरुणम् । 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम् । आभिप्लविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम् । सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत ।

घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरूप्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे । वाम् । अरक्षसम् । मनीषाम् । सोमम् । इन्द्राय । वरुणाय । जुह्वत ।

घृतऽप्रतीकाम् । उषसम् । न । देवीम् । ता । नः । यामन् । उरूप्यताम् । अभीके ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ षवां युवाभ्यां युवयोरथम् षअरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसंसृष्टां षमनीषां स्तुतिं षपुनीषे शोभयामि । किं कुर्वन् । षइन्द्राय षवरुणाय च षसोमं षजुह्वत इन्द्रं वरुणं चोद्दिश्य

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीर्क्षां मनीषाम् । १ देवीं द्योतमानाम् २ उपसं ३ न उपसमिव ४ धृतप्रतीकां
दीप्तावयवाम् । शिष्टः १ परोक्षकृतः । २ ता ताविन्द्रावरुणौ ३ अमीके अभिगते युडे ४ यामन् वामनि
युद्धार्थं गमने सति ५ नः अस्मान् ६ उरुण्यतां रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उं देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिग्धवः पतन्ति ।

युवं ताँ इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ॐ इति । देवहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिग्धवः । पतन्ति ।

युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

१ देवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूयः संग्रामः ।
२ अत्र अस्मिन् देवहूये संग्रामे ३ स्पर्धन्ते ४ वै १ शत्रवोऽस्माभिः स्पर्धन्ते खलु । ५ उ इति पूरकः । ६ येषु
संग्रामेषु ७ ध्वजेषु पताकासु ८ दिग्धवः शत्रुक्षिसान्यायुधानि ९ पतन्ति १० तान् तेषु संग्रामेषु विद्यमानान्
११ अमित्रान् शत्रून् हे १२ इन्द्रावरुणौ १३ युवं युवां १४ शर्वा शरणा हिंसकेनायुधेन १५ पराचः पराङ्मुखा
१६ विषूचः विविधगतींश्च १७ हतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रवः पराङ्मुखा इतस्ततः पलायमानाश्च भवन्ति
तथा तान् बाधेयामित्यर्थः ॥

आपश्चिद्धि स्वयंशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।

कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वऽयंशसः । सदःसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।

कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रऽविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

१ आपश्चित् अश्विकाराः सोमाश्च २ स्वयंशसः स्वायत्तयज्ञास्काः ३ देवीः द्योतमानाः सन्तः ४ सदःसु
सदनेषु स्थानेषु ५ इन्द्रं ६ वरुणं च ७ देवता एते द्वे देवते ८ धुः धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्या-
यिता हि देवताः स्वे स्वे स्थानेषुवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा
सदनेष्विन्द्रं वरुणं च धारयन्ति । तयोर्निन्द्रावरुणयोः ९ अन्यः एकः १० प्रविक्ताः पृथक्कृताः पुण्यापुण्य-
विवेकेन विचित्रफलभोक्त्राः ११ कृष्टीः प्रजा असांकार्येण १२ धारयति । १३ अन्यः इन्द्रः १४ वृत्राणि शत्रुजातानि
१५ अप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि १६ हन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शर्वसा वां नर्मस्वान् ।

आववर्तदर्वसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । ऋतुऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शर्वसा । वाम् । नर्मस्वान् ।

आऽववर्तैत् । अर्वसे । वाम् । हविष्मान् । असत् । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

१ सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा २ सः ३ होता स्तोता ४ ऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य
वा चेता निचेता ५ अस्तु भवतु । हे ६ आदित्या अदितेः पुत्राविन्द्रावरुणौ । छाण्डसः सांहितिको

१. ख-न-भ-अवशिष्टः । २. ख-न-त-न-भ-श-‘वै’ नास्ति । ३. ग-श-त-२-आसांकार्येण;
न-न-असांकार्येण ।

हृस्वः । वयः वमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्तः सन् वक्षसा बलेन युक्तौ ववां युवां परिचरतीति शेषः । स सुकतुरित्यन्वयः । अपि च यः वृहविष्मन् हविर्मियुक्तः सन् अवस्ये तर्पणार्थं ववां युवाम् आववर्तत् आवर्तयेत् वसः यजमानः प्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा सुविताय सुदु प्राप्तभ्याय फलाय असदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रार्वत्तोके तनये तूर्तजाना ।

सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गीः । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूर्तजाना ।

सुऽरत्नासः । देवऽवीतिम् । गमेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्रं वरुणं चाभ्युताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विश्वेऽस्मान् प्ररक्षतु । वयं शोभनधनाः सन्त उत्तरोत्तरं धागं प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवाः अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ७ ॥

‘धीरा त्वस्य’ इत्यष्टर्षं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्वम् । तथा चानुक्राम्तं— ‘धीराष्टौ वारुणं ह’ इति । गतो विनियोगः ॥

धीरा त्वस्य महिना जनुंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।

प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं प्रप्रथच्च भूमं ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनुंषि । वि । यः । तस्तम्भं । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

प्र । नाकम् । ऋष्वम् । नुनुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । प्रप्रथत् । च । भूमं ॥ १ ॥

वस्य वरुणस्य जनुंषि जन्मानि महिना महिन्ना तु क्षिप्रं धीरा धीराणि चैर्यन्ति भवन्ति । वयः वरुणः उर्वी विस्तीर्णं रोदसी चित् द्यावापृथिव्यावपि वि तस्तम्भ विशिषं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकम् आदित्यं नक्षत्रं च ऋष्वं दर्शनीयं द्विता द्वैधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीयं प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तयेति द्विप्रकारः । भूम भूमिं च यः प्रप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्थन्वचः ॥

उत स्वया तन्वा सं वदे तत्कदा न्वन्तर्वरुणे भवानि ।

किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्तः । वरुणे । भवानि ।

किम् । मे । हव्यम् । अहृणानः । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमनाः । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुणं शीघ्रं दिग्दक्षमाण ऋधिरनया वितर्कयति । उतेति विशिक्विस्सायाम् । उत किं स्वया तन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण वसं वदे सहवदनं करोमि । आहो स्वित् वत् तेज वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे देवे अन्तः भुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य शिषे संकशो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मदीयं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहृणानः अक्रुष्यन् वरुणः किं

केन हेतुना वृषेत सेवेत । वसुमनाः शोभनमनस्कः सन्नहं वकदा कस्मिन् काले वृष्टीकं सुखधितारं वरुणम् अभि वरुणम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षुषो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।

समानमिन्मे क्ववर्यश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विपृच्छम् ।

समानम् । इत् । मे । क्ववर्यः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥ ३ ॥

हे वरुण वतदेनः पापं वृच्छे त्वां पृच्छामि । दिदृक्षु । छान्दसः सुलोपः । द्रष्टुमिच्छामहाहम् । येन पापेन हेतुना त्वदीयैः पापैर्बद्धोऽस्मि पृष्टः संस्तत् पापं कथय । अहं विपृच्छं विविधं प्रहं चिकितुषः विदुषो जनान् उपो एमि उपागाम् । ते क्ववर्यश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च मे मघं वसमानमित् समानमेवैकरूपमेव आहुः अकथयन् । यदाहुस्तदाह । हे स्तोतः तुभ्यम् अव्यं वृ अयमेव वरुणः वृणीते क्रुध्यतीति । अतः क्रोधं परित्यज्यास्मान् पाषोम्यो मोक्षय ॥

किमार्ग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।

प्र तन्मे वोचो दूळम स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आर्गः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।

प्र । तत् । मे । वोचः । दूःऽदम् । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे वरुण ज्येष्ठम् अधिकं किमार्ग^१ आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव । यत् येन आगसा वसुखाय मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दूळम दुर्दभान्यैर्बाधितुम-शक्य वस्वधावः तेजस्विन् हे वरुण वतत् आगः मे मघं प्र वोचः प्रब्रूहि । एवं सति तस्य प्राथश्चित्तं कृत्वा अनेनाः अपापः सन्नहं तुरः त्वरमाणः शीघ्रः वनमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् अव वृषाम् उपागच्छेयम् ॥

अवं द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकुमा तनूभिः ।

अवं राजन्यशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अवं । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चकुम । तनूभिः ।

अवं । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण पित्र्या^२ पितृतः प्राज्ञानि वनः अस्मदीयानि द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान्^३ अव वसृज विसृज । अस्मत्तो विश्लेषय^४ । वयं च या यानि द्रोहजातानि तनूभिः शरीरैः चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अव सृज । हे राजन् राजमान वरुण पशुतृपं वन तायुं स्तेन्य-प्राथश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव दाम्नः रजोः वत्सं वन वत्समिव च वसिष्ठं मां बन्धकात् पापात् अव वसृज विसृज ॥

१. ख-स-त-न-भ-श-आग । २. ख-पित्र्याणि; भ-पित्र्या पित्र्याणि । ३. ख-हेतून् ।

४. ख-स-त-न-भ-श-विश्लेषय च ।

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा सुरा मनुर्विभीदको अचिन्तिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्रश्नेदन्नृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । सः । स्वः । दक्षः । वरुण । धृतिः । सा । सुरा । मनुः । विभीदकः । अचिन्तिः ।

अस्ति । ज्यायान् । कनीयसः । उपऽअरे । स्वप्रः । चन । इत् । अन्नृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे वरुण वसः वस्वो वदक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वत् पापप्रवृत्तौ कारणं वन भवति । किं तर्हि धृतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः^१ कारणम् । ' धृ गतिस्यैर्धयोः ' इति धातुः । वसा च धृतिर्वक्ष्यमाणरूपा । वसुरा प्रमादकारिणी^२ वमन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्ननर्थहेतुः । विभीदकः घृतसाधनोऽक्षः । स च घृतेषु पुरुषं प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । अचिन्तिः अज्ञानमविवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवकृतसिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च वकनीयसः अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ उपारे उपागते समीपे निघन्तुत्वेन स्थितः वज्यायान् अधिक ईश्वरः वअस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्—' एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते ' (कौ. उ. ३.८) इति । एवं च सति वस्वप्रश्ने स्वप्नोऽपि वअन्नृतस्य पापस्य वप्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । इहत् इति पूरकः । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वकष्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्ते इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण स्वया क्षन्तव्य^३ इति भावः ॥

अरं दासो न मीळहुषे कराप्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।

अचेतयदचित्तो देवो अर्यो गृत्सं राये क्वितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दासः । न । मीळहुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागाः ।

अचेतयत् । अचित्तः । देवः । अर्यः । गृत्सम् । राये । क्वितरः । जुनाति ॥ ७ ॥

वमीळहुषे सेवने कामानां वर्धिन्ने वभूर्णये जगतो अरं वदेवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय वअनागाः तत्प्रसादादपापः सन् वअहम् वअरम् अलं पर्याप्तं वकराणि परिचरणं करवाणि । वदासो वन यथा भृत्यः स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । वअर्यः स्वामी स च वदेवः वअचित्तः अजानतोऽस्मान् वअचेतयत् चेतयत् प्रज्ञापयत् । वगृत्सं स्तोतारं च वक्वितरः प्राज्ञतरो देवः वराये अनाय धनप्राप्त्यर्थं वजुनाति जुनातु प्रेरयत् ॥

एकादक्षिणे वारुणे पशौ ' अयम् ' इति पुरोडाशास्यानुवाक्या । सूत्रितं च—' अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।

शं नः क्षेमै शमु योगै नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽवः । हृदि । स्तोमः । उपऽश्रितः । चित् । अस्तु ।

शम् । नः । क्षेमै । शम् । ऊँ इति । योगै । नः । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे स्वधावः अन्नवन् वरुण वतुभ्यं स्वधार्थं क्रियमाणः वअयम् एतस्सुक्तात्मकं^४ वस्तोमः स्तोत्रं वहृदि स्वधीये हृदये वसु सुप्तु उपश्रितः उपगतः समवेतः वअस्तु । वचित् इति पूरकः ।

१. इ-भ-त-२-४-देवगतिः । २. ख-भ-त-न-भ-श-प्रमोदकारिणी । ३. च-त-३-श-क्षन्तव्यं ।

४. ख-भ-°त्सुक्तात्मकः ।

अप्रासस्य प्रापणं योगः प्रासस्य रक्षणं क्षेमः । वनः अस्मदीये वक्ष्मे रक्षणे वक्ष्म् उच्यद्रवाणां शमनम् वस्तु । वयोगे च वनः अस्मदीये प्रापणे वक्ष्मु शमनमेवास्तूपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवाः वनः अस्मान् सर्वदा वस्वस्तिभिः अधिनाशैः वपात रक्षत ॥ ८ ॥

‘ रक्षयः ’ इति सप्तसं सप्तदशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रान्तं च—‘ रक्षसस्य ’ इति । गतो विनियोगः ॥

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्राणींसि समुद्रियां नदीनाम् ।

सर्गो न सृष्टो अर्वतीर्ऋतायश्चकार महीरवनीरहभ्यः ॥ १ ॥

रदत् । पथः । वरुणः । सूर्याय । प्र । अर्णींसि । समुद्रियां । नदीनाम् ।

सर्गः । न । सृष्टः । अर्वतीः । ऋतुऽयन् । चकार । महीः । अर्वनीः । अहऽभ्यः ॥ १ ॥

अयं वरुणः देवः वसूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय वपथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् वप्र वरदत् प्रायच्छत् । वसमुद्रिया समुद्र उदयौ भवानि । यद्वा । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्र-मन्तरिक्षम् । तत्र भवानि । वअर्णींसि उदकानि वनदीनां प्रासृजत् । वसर्गो वन । सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेषत इति सर्गोऽश्वः । स यथा वअर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् वऋतायन् ऋतं शीघ्रं गमनमात्मन इच्छन् वमहीः महतीः वअर्वनीः रात्रीः वअहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् वचकार भेदेन कृतवान् । अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते । स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति ॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान् ।

अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि ॥ २ ॥

आत्मा । ते । वातः । रजः । आ । नवीनोत् । पशुः । न । भूर्णिः । यवसे । ससवान् ।

अन्तः । मही इति । बृहती इति । रोदसी इति । इमे इति । विश्वा । ते । धाम । वरुण । प्रियाणि ॥ २ ॥

हे वरुण वते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः वातः वायुः आत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता । स च वरजः उदकम् वआ नवीनोत् समन्तात् प्रेरयति । वातेन हि वृष्टिर्जायते । वभूर्णिः जगतो भर्ता स वायुः यवसे घासे प्रक्षिसे सति यथा पशुरन्नवान् भवति तद्वत् वससवान् । ‘ ससम् ’ इत्यन्ननाम । तद्वान् भवति । हविलक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा सनोतेः कसौ रूपम् । ततः ससवान् संभक्तवान् वातो घासे सति पशुर्नया भारवाही भवति तद्वजगतो भर्ता । हे वरुण वमही महत्यौ वबृहती परिवृढे वइमे वरोदसी धावापृथिव्यौ वअन्तः मध्ये । धावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः । वते तव वविश्वा सर्वाणि वधाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा वप्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति ॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मर्दिष्टा उमे पश्यन्ति रोदसी सुमेके ।

ऋतावानः कुवयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इष्यन्त मन्म ॥ ३ ॥

परि । स्पशः । वरुणस्य । स्मत् । इष्टाः । उमे इति । पश्यन्ति । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

ऋतवानः । कुवयः । यज्ञधीराः । प्रचेतसः । ये । इष्यन्त । मन्म ॥ ३ ॥

स्वप्नान्ति स्पृशन्तीति स्पृशन्नाः । वरुणस्य देवस्य वस्पशः चराः वस्मदिष्टाः । स्मदित्येतद्
प्रशस्वार्थे सहार्थे च वर्तते । प्रशस्तगतयः । यद्वा । सह प्रेषिताः सन्तः । वसुमेके शोभनमेहने
सुरूपे वा वउमे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वपरि वपश्यन्ति परित इक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान्
पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् तन्नीत्या वक्रतावानः कर्मवन्तः
वपश्यन्तिराः यज्ञेषु कृतबुद्धयः वप्रचेतसः प्राज्ञाः वक्रवयः क्रान्तदर्शिनः वये जनाः वमन्म मन्मानि
स्तोत्राणि वृष्यन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थः । अतोऽस्मानपि
स्तोतृन् शारवा पापात् मुञ्चन्वित्यृषिराशास्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाघ्न्या बिभर्ति ।

विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुणः । मेधिराय । त्रिः । सप्त । नाम । अघ्न्या । बिभर्ति ।

विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्रः । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

वमेधिराय मेधाविने वमे मद्यं ववरुणः वउवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । वत्रिः वसप्त
एकविंशतिसंख्याकानि नामानि वअघ्न्या गौः वबिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि
कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसां नामानि बिभर्ति । यद्वा । वेदात्मिका
बागेकविंशतिसंस्थानां यज्ञानां नामानि बिभर्ति धारयति । अपर आह । गौः पृथिवी । तस्याश्च
' गौर्मां ज्मा ' इति पठितान्येकविंशतिनामानातीति । अपि च वविद्वान् जानन् वविप्रः मेधावी स
वरुणः वयुगाय युक्ताय वउपराय उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मद्यं वशिक्षन् उपदिशान्
वपदस्य उक्कृतस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य संबन्धीनि वगुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि ।
नशाब्दश्चार्थः । इमानि च ववोचत् उक्तवान् । अतोऽहं वरुणस्य शिष्योऽस्मि । तस्मात् स वरुणः
अस्मान् पापात् मोचयत्वित्यर्थः ३ ॥

तिस्रो द्यावो निर्हिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमिरुपराः षड्विधानाः ।

गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्रः । द्यावः । निर्हिताः । अन्तः । अस्मिन् । तिस्रः । भूमिः । उपराः । षट्सविधानाः ।

गृत्सः । राजा । वरुणः । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रेङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

वतिस्रः त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधाः वद्यावः युलोकाः वअस्मिन् वरुणे वअन्तः
मज्ये वनिर्हिताः । वतिस्रः पूर्ववत्त्रिविधाः वभूमिः भूम्यश्च वषड्विधानाः । विधानं विधा । वसन्ता-
द्युत्तमेदेन षड्विधाः प्रकारा वासु तादृश्यः । वउपराः अस्मिन्नेव वरुणे उप्ता अन्तर्भूताः । लोकानां
त्रिर्यं च ' त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः ' (ऐ. ब्रा. २.१७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । ' तिस्रो
भूमिर्धारयन् ' (ऋ. सं. २.२७.८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थः ।
अपि च वगृत्सः स्तुत्यः वराजा ईश्वरः सः ववरुणः वदिवि अन्तरिक्षे वहिरण्ययं हिरण्ययं सुवर्णमयं
हितरमणीयं वा वप्रेङ्खं दोलावद्विद्वयसंस्पृशिनम् वएतं सूर्यं वशुभे वकं दीप्यर्थं वचक्रे कृतवान् ।
' दिवि सूर्यमदधारसोममद्रौ ' (ऋ. सं. ५. ८५. २) इति हि श्रूयते ॥

वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—'अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावः' (आश्व. श्रौ. ३.७) इति ॥

अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थादृप्सो न श्वेतो मृगस्तुविष्मान् ।

गम्भीरशंसो रजसो विमानः सुपारक्षत्रः सतो अस्य राजा ॥ ६ ॥

अव । सिन्धुम् । वरुणः । द्यौःऽइव । स्थात् । दृप्सः । न । श्वेतः । मृगः । तुविष्मान् ।

गम्भीरशंसः । रजसः । विमानः । सुपारक्षत्रः । सतः । अस्य । राजा ॥ ६ ॥

वद्यौरिव सूर्य इव द्यौः । वरुणः । सिन्धुं समुद्रम् । अव । स्थात् । वेलायामवस्थापयति । यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थः । कीदृशो वरुणः । दृप्सो । न । द्रवणशील उदविन्दुरिव । श्वेतः शुभ्रवर्णः । मृगः । लुप्तोपममेतत् । गौरसृग इव । तुविष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा । गम्भीरशंसः । गम्भीरो महान् शंसः स्तोत्रं यस्य स तथोक्तः । रजसः उदकस्य । विमानः निर्माता । सुपारक्षत्रः सुष्ठु दुःखात् पारकं क्षत्रं बलं धनं वा यस्य तादृशो वरुणः । सतः विद्यमानस्य । अस्य जगतः । राजा ईश्वरो भवति ॥

यो मृळ्याति चक्रुषे चिदागो वयं स्याम वरुणे अनागाः ।

अनु व्रतान्यदितेऋधन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

यः । मृळ्याति । चक्रुषे । चित् । आगः । वयम् । स्याम । वरुणे । अनागाः ।

अनु । व्रतानि । अदितेः । ऋधन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वआगः अपराधं । चक्रुषे । चित् । कृतवतेऽपि स्तोत्रे । यः । वरुणः । मृळ्याति उपदयां करोति तस्मिन् । वरुणे । अनागाः । अनागसोऽनपराधाः सन्तः । वयं । स्याम वर्तमाना भवेम । किं कुर्वन्तः । अदितेः अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि । व्रतानि कर्माणि । अनु । आनुपूर्व्येण । ऋधन्तः समर्पयन्तः । हे वरुणा-दयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणैः पालयत ॥ ॥ ९ ॥

'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तमिष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम् । 'प्र शुन्ध्युवम्' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ॥

प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां मति वसिष्ठ मीळहुषे भरस्व ।

य ईमर्वाञ्चं करते यजत्रं सहस्रामघं वृषणं बृहन्तम् ॥ १ ॥

प्र । शुन्ध्युवम् । वरुणाय । प्रेष्ठां । मतिम् । वसिष्ठ । मीळहुषे । भरस्व ।

यः । ईम् । अर्वाञ्चम् । करते । यजत्रम् । सहस्रामघम् । वृषणम् । बृहन्तम् ॥ १ ॥

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुक्ते । हे । वसिष्ठ त्वं । मीळहुषे सेकत्रे । वरुणाय । शुन्ध्युवं शोचयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां । प्रेष्ठां श्रियतमां । मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं । प्र । भरस्व प्रहर प्रापय । यः । वरुणः । ईम् एनं सूर्यम् । अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं । करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायै-त्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । यजत्रं यष्टयं । सहस्रामघं बहुधनं । वृषणं कामानां वर्षकं । बृहन्तं महान्तम् ॥

अथा न्वस्य संदृशं जगन्वानभेरनीकं वरुणस्य मंसि ।

स्वर्यदशमभधिपा उ अन्धोऽमि मा वपुईश्वर्ये निनीयात् ॥ २ ॥

अर्धं । नु । अस्य । समुद्रदृशम् । जगन्वान् । अग्नेः । अनीकम् । वरुणस्य । मंसि ।

स्वः । यत् । अश्मन् । अधिऽपाः । ऊँ इति । अन्धः । अभि । मा । वपुः । दृश्यै । निनीयात् ॥२॥

वअध अधुना वअस्य ववरुणस्य वसंदृशं संदर्शनं वनु क्षिप्रं वजगन्वान् गतवानहम् वअग्नेः वअनीकं ज्वालासंघं वमंसि स्तवानि । तं वरुणं वषट्पुमिति शेषः । वयत् यदा वरुणः वस्वः सुखकरं वअहम् अहम्न्यभिषवार्थं पाषाणेऽवस्थितम्^१ । अभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम् वअन्धः सोमलक्षणमन्धम् वअधिपाः अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । वउ इति पूरकः । तदानीं वमा मां ववपुः शरीरं स्वकीयम् । वपु रिति रूपनाम । प्रहास्तं रूपं वा वदृशये दर्शनार्थम् वअभि वनिनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यद्गुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मर्ध्यम् ।

अधि यद्पां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्ख्यावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रूहाव । वरुणः । च । नावम् । प्र । यत् । समुद्रम् । ईरयाव । मर्ध्यम् ।

अधि । यत् । अपाम् । स्नुऽभिः । चराव । प्र । प्रऽईङ्खे । ईङ्ख्यावहै । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

वयत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अहं ववरुणश्च उभौ वनावं तुममयीं तरणसाधनभूताम् वआ वरूहाव उभावारूढावभूव^१ । तां च नावं वयत् यदा वसमुद्रं वमध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति वप्र वईरयाव प्रकर्षेण गमयाव । वयत् यदा च वअपाम् उदकानाम् वअधि उपरि वस्नुभिः गन्त्रीभिरन्याभिरपि नौभिः वचराव वर्तावहै । तदानीं वशुभे शोभार्थं वप्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव^२ वप्र वईङ्ख्यावहै । निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ संक्रीडावहै । वकम् इति पूरकः । यद्वा क्रियाविशेषणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।

स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां याशु धावस्ततनन्यादुधासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । वरुणः । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् । चकार । सुऽअर्पाः । महःऽभिः ।

स्तोतारम् । विप्रः । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । यात् । नु । धावः । ततनन् । यात् । उषसः ॥४॥

एवं वसिष्ठेनात्मनोके यद्वरुणेन कृतं तद्दर्शयति । वसिष्ठं वह वसिष्ठं खलु ववरुणः वनावि स्वकीयायाम् वआधात् आरोहयत् । तथा तम् वऋषिम् वअवोभिः रक्षणैः वस्वपां स्वपसं शोभनकर्माणं वचकार वरुणः कृतवान् । अपि च वविप्रः मेधावी वरुणः वअह्नां दिवसानां मध्ये वसुदिनत्वे वत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र वस्तोतारम् अस्थापयदिति^५ शेषः । किं कुर्वन् । वयात् यातो गच्छतः वधावः दिवसान् वयात् यातीः वउषासः उषसोपलक्षिता रात्रीश्च वनु क्षिप्रं वततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

कः॑ त्यानिं नौ सुरुया बभूवुः सचावहे यद्वृकं पुरा चित् ।

बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

१. त-पाषाणेभिस्थितं । २. ख-न-भ-श-१-°रूढावभूतां; घ-°रूढी भवावः । ३. ख-स-स-त-४-न-भ-बोलाया° । ४. त-१-२-आस्थापय° ।

क । त्यानि । नौ । सखा । बभूवुः । सचावहे इति । यत् । अवृकम् । पुरा । चित् ।
 हुन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽवः । सहस्रंऽद्वारम् । जगम् । गृहम् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण वृत्तानि तानि पुरातनानि वनौ आवयोः वसत्या सत्यानि सखित्वानि वक्र कुत्र
 बभूवुः । वपुरा पूर्वस्मिन् काले वअवृकम् अहिंस्यमात्यन्तिकं वयत् सत्यमस्ति तत् वसचावहे
 तावां सेचावहे । वचित् इति पूरकः । अपि च हे वस्वधावः अन्नवन् वरुण वते त्वदीयं वगृहं
 जगम् गच्छानि । लोडयै लिट् । कीदृशं गृहम् । वृहन्तं महान्तं वमानम् । मात्स्यस्मिन् सर्वाणि
 तानितीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः । वसहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।

मा तु एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धि प्मा विप्रः स्तुवते वरुथम् ॥ ६ ॥

I । आपिः । नित्यः । वरुण । प्रियः । सन् । त्वाम् । आगांसि । कृणवत् । सखा । ते ।

II । ते । एनस्वन्तः । यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्रः । स्तुवते । वरुथम् ॥ ६ ॥

हे वरुण वयः वसिष्ठः वनित्यः भुवः वआपिः बन्धुः । औरसः पुत्र इत्यर्थः । यः पूर्व वप्रियः
 सन् वत्सां प्रति वआगांसि अपराधान् वरुणवत् अकरोत् स इदानीं वते तव वसखा समानख्यानः
 भयोऽस्तु । हे वयक्षिन् यजनीय वरुण वते तव स्वभूता वयम् एनस्वन्तः एनसा पापेन युक्ताः
 न्तः वमा वभुजेम मा भुज्महि । त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहे । वविप्रः
 धावी त्वं च वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय ववरुथम् अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं वयन्धि
 वच्छ । वस्म इति पूरकः ॥

अत्र ऋग्विधानं— भ्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते । तिष्ठन्नात्रो जपेदेतां
 शाचस्तं न गच्छति (ऋग्वि. २. ३१९) इति ॥

भ्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्यस्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।

अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाघ्र्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

I वासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियन्तः । वि । अस्मत् । पाशम् । वरुणः । मुमोचत् ।

II वः । वन्वानाः । अदितेः । उपऽस्थात् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

वभ्रुवासु नित्यासु वआसु इश्यमानासु वक्षितिषु भूमिषु वक्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
 त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च वरुणः वअस्मत् अस्मत्सः वपाशां बन्धकं पापं ववि वमुमोचत्
 वेचयेत् । तथा वअदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः वउपस्थात् उपस्थानात् वभवः रक्षणं वरुणेन दत्तं
 वन्वानाः संभजमाना वयं स्याम । अन्यद्गतम् ॥ १० ॥

‘ मो षु वरुण ’ इति पञ्चर्चमेकौनविंशं सूक्तं वारुणम् । अस्या जगती शिष्टाश्रतलो गायत्र्यः ।
 या चानुक्रान्तं— ‘ मो षु पञ्च गायत्रं जगत्यन्तम् ’ इति । गतो विनियोगः ॥

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळ्य ॥ १ ॥

१. श-श-सखा ससखा; त-सखा सखा; न-सखा सखखा । २. श-वरणीयं संभजनीय । ३. स-
 शाचत्वं । ४. ख-भ-सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं ।

मो इति । सु । वरुण । मृतऽमर्यम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ १ ॥

हे वराजन् ईश्वर वरुण त्वदीयं वृद्धम्यं मृदादिभिर्निर्मितं वृहं मी मा उ मैव अहं वगमं गतोऽस्मि । अपि तु वसु शोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां वृळ सुख्य । हे सुक्षत्र शोभनधन वरुण वृळ्य उपदद्यां च कुरु ॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ २ ॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽईव । दृतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ २ ॥

हे अद्रिवः आयुधवन् वरुण यत् यदा प्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वन्नयाद्वेषमानः वृतिर्न दृतिरिव ध्मातः वायुना पूर्णः संस्त्वया बद्धोऽहम् एमि गच्छामि तदानीं वृळ सुख्य । हे सुक्षत्र सुधन वृळ्य उपदद्यां कुरु ॥

ऋत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ३ ॥

ऋत्वः । समह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ३ ॥

हे वसमह सधन वृक्षे स्वभावतो निर्मळ वरुण वदीनता दीनतयाहाकतया वृक्षः कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं प्रतिकूलमननुष्ठानं वजगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां वृळ सुख्य । अन्यन्नतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदञ्जरितारम् । मूळा सुक्षत्र मूळ्य ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् । मूळ । सुऽक्षत्र । मूळ्य ॥ ४ ॥

वभां समुद्राणामुदकानां मध्ये वस्थिवांसं स्थितवन्तमपि वजरितारं तव स्तोतारं मां वृष्णा पिपासा अविदत् आसवती । लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् । अतस्तादृशं मां वृळ सुख्य । अन्यन्नतम् ॥

देवसुवां हविःषु वारुणस्य हविषः 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रितं च—'यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व. औ. ४. ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्यै । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचित्ती । यत् । तव । धर्मै । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रीरिषः ॥ ५ ॥

हे वरुण वृक्षे देवसमूहरूपे वजने यत् वृहदं किञ्चन अभिद्रोहम् अपकारजातं मनुष्याः वयं चरामसि चरामः निर्वर्तयामः । तथा अचित्ती अचित्याज्ञानेन एतव त्वदीयं यत् धर्म धारकं कर्म युयोपिम वयं विमोहितवन्तः । हे देव तस्मादेनसः पापात् वनः अस्मान् वमा रीरिषः मा हिंसीः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

१. व-श-मृदादिनिर्मित; ऋ-त-३-मृदादिनिर्मित; ऋ-मृदादितिनिर्मित; त-४-न-मृदादिति-निर्मित । २. ख-भ-मूळ्य । ३. ख-त-३-भ-मूळ्य सुख्य; घ-मूळ; श-मूळ्य । ४. त-समुद्रजलस्य । ५. ख-मूळ्य; घ-मूळ; ऋ-त-श-मूळ्य सुख्य ।

पङ्केऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तमं प्रथमं सूक्तं बसिष्ठस्यार्थं श्रेष्ठुभं वायव्यम् । यासु पञ्चग्यायासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्यः । तथा चातुक्रान्तं—'प्र वीरया सप्त वायव्यं द्यौन्मन्त्र वा द्विवदुक्ताः' इति । तृतीये छन्दोमे प्रउगाहाके 'प्र वीरया' इति वायव्य-सूक्तः । सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्विरे वां ते सत्येन मनसा दीध्यानाः' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः ।

वह वायो नियुतो याश्चच्छ पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ १ ॥

प्र । वीरऽया । शुचयः । दद्विरे । वाम् । अध्वर्युऽभिः । मधुऽमन्तः । सुतासः ।

वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुष्पां याजादेशः ॥ व्वां ते । ग्यत्ययेन द्विवचनम् । तुभ्यं वशुचयः शुद्धाः मधुमन्तः माधुर्योपिताः सुतासः अभि-युताः सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे अध्वर्युभिः अध्वरस्य नेतृभिर्कृत्विभिः प्र वदद्विरे प्रदीयन्ते । 'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम् । यत एवमतः कारणात् हे वायो नियुतः बहवाः वह रथं प्रापच । तेन च रथेन अच्छ वयाहि । अस्मद्यज्ञमभिगच्छ । अभिगत्य च सुतस्य अभियुतस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीयं भागं पिब । किमर्थम् । मदाय मदीत्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविषः 'ईशानाय' इति याज्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनद्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाहास्य याज्या । सूत्रितं च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद् प्र वो वायुं रथयुजं कृणुष्वम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद् शुचिं सोमं शुचिपास्तुभ्यं वायो ।

कृणोषि तं मर्त्येषु प्रशस्तं जातोजातो जायते वाज्यस्य ॥ २ ॥

ईशानाय । प्रऽहुतिम् । यः । ते । आनद् । शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपाः । तुभ्यम् । वायो इति ।

कृणोषि । तम् । मर्त्येषु । प्रऽशस्तम् । जातऽजातः । जायते । वाजी । अस्य ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईशराय ते तुभ्यं त्वदर्थं प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाहादिसाध्यं यः यजमानः व आनद् प्राप्नोत् । दद्यादित्यर्थः । तथा हे शुचिपाः शुद्धस्य सोमस्य पातवाच्यो तुभ्यं शुचिं शुद्धं सोमं च यः प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये तं यजमानं प्रशस्तं मुख्यं कृणोषि करोषि । स च जातोजातः सर्वत्र प्रादुर्भूतः प्रख्यातः सन् वाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये जायते अवकल्पते । सर्वं धनं लभत इत्यर्थः ॥

नियुषद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाहास्य याज्या । सूत्रितं च—'राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे प्र वायुमच्छा वृहती मनीषा' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

राये नु यं जज्ञत् रोदसीमे राये देवी धिषणां धाति देवम् ।

अध वायुं नियुतः सश्रत् स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ ३ ॥

राये । नु । यम् । जज्ञतुः । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।
अर्ध । वायुम् । निऽयुतः । सञ्चत । स्वाः । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

वदूमे वरोदसी चावापृथिव्यौ षथं वायुं वराये धनार्थं वनु क्षिप्रं वजस्रतुः जनधामासतुः
तं वदेवं दानादिगुणयुक्तं वायुं वदेवी द्योतमाना वधिषणा स्तुतिः वराये धनार्थं वधाति धारयति ।
धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । वअध अयुनैवं स्तुती प्रवृत्तायां वस्वाः स्वकीयाः वनियुतः
वदवा रथवाहाः ववायुं वस्रत सचन्ते सेवन्ते । वउत अपि च वश्वेतं शुभ्रवर्णं वनिरेके । नितरां
रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थः । तस्मिन् सति ववसुधितिं वसूनां धातारं प्रदातारं
तं वायुं नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेषः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशक्ने वायव्यतृचस्य 'उच्छन्नूपसः' इति तृतीया । सूत्रितं च—
'उच्छन्नूपसः सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्व्यः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उच्छन्नूपसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।

गव्यं चिदूर्वमुञ्जिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः ससुरारपः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उपसः । सुऽदिनाः । अरिप्राः । उरु । ज्योतिः । विविदुः । दीध्यानाः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिजः । वि । वव्रुः । तेषाम् । अनु । प्रऽदिवः । ससुः । आपः ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् वअरिप्राः पापरहिताः वउपसः वसुदिनाः क्षोभनदिनस्य
हेतुभूताः सत्यः वउच्छन् औच्छन् व्यवसायन् । ते च वदीध्यानाः दीप्यमानाः सन्तः वउरु
विस्तीर्णं वज्योतिः सूर्यार्थं वविविदुः वायोः प्रसादादलभन्त । अपि च वउशिजः कामध-
मानास्तेऽङ्गिरसः वगव्यं वचित् गोसंघरूपमपि वऊर्वं धनं पणिभिरपहतं ववि ववव्रुः व्यववृष्यन्
अलभन्त । तथा वतेषाम् अङ्गिरसामर्थाय वप्रदिवः पुराण्यः वआपः वअनु वससुः अन्वसरन्
अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहतानुषः-
प्रभृतीन् पुनल्लभयन्त इत्यर्थः ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशक्ने 'ते सत्येन' इत्येन्द्रवायवस्तृचः । सूत्रितं च—'ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।

इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्यानाः । स्वेन । युक्तासः । क्रतुना । वहन्ति ।

इन्द्रवायु इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयोः । अभि । पृक्षः । सचन्ते ॥ ५ ॥

वते प्रसिद्धाः वसत्येन यथार्थेन वमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ताः वदीध्यानाः दीप्यमानाः
वस्वेन स्वकीयेन विहितेन वक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना वयुक्तासः युक्ता एवंभूता चक्रमाना
हे वइन्द्रवायू वीरवाहं वीरैर्विशेषेणेरथितृभिः स्तोत्रभिर्वहनीयं प्रापणीयम् । यद्वा वीरैः अथैवहनीयम् ।
तम् वईशानयोः ईश्वरयोः ववां युवयोः स्वभूतं वरथं वहन्ति स्वं स्वं यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च
वपृक्षः अन्नानि हविर्लक्षणानि वअभि वसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु सूरयो विश्वमायुरर्वञ्जिर्वीरैः पृतनासु सद्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । हिरण्यैः ।

इन्द्रवायु इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वन्ऽभिः । वीरैः । पृतनासु । सद्युः ॥ ६ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्रवायु}}$ $\sqrt{\text{ईशानासः}}$ ईश्वराः प्रभवः $\sqrt{\text{ये}}$ जनाः $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{गोभिः}}$ $\sqrt{\text{अश्वेभिः}}$ अश्वैः $\sqrt{\text{वसुभिः}}$ निवासकैः $\sqrt{\text{हिरण्यैः}}$ च सहितं $\sqrt{\text{स्वः}}$ सुध्वरणीयं सुखं $\sqrt{\text{दधते}}$ ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । $\sqrt{\text{हिरण्यव्यतिरिक्तानि}}$ धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहैत्यर्थः । ते $\sqrt{\text{सूरयः}}$ दातारः $\sqrt{\text{विश्वं}}$ व्याप्तम् $\sqrt{\text{आयुः}}$ अन्नं जीवनं वा शत्रूणां स्वभूतं $\sqrt{\text{पृतनासु}}$ संग्रामेषु $\sqrt{\text{अर्वञ्जिः}}$ अश्वैः $\sqrt{\text{वीरैः}}$ क्षुरभटैश्च साधनभूतैः $\sqrt{\text{सद्युः}}$ अभिभवेयुः । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्वञ्जिर्वीरैः पुत्रैश्च सहितं शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थः ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायु सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तुः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।

वाजऽयन्तः । सु । अर्वसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

$\sqrt{\text{अर्वन्तो}}$ $\sqrt{\text{न}}$ अश्वा इव हविषां वोढारः $\sqrt{\text{श्रवसः}}$ अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्नं $\sqrt{\text{भिक्षमाणाः}}$ याचमानाः $\sqrt{\text{वाजयन्तः}}$ वाजं बलमात्मन इच्छन्तः $\sqrt{\text{वसिष्ठाः}}$ वयं $\sqrt{\text{स्ववसे}}$ शोभनरक्षणाय सुदु तपणाय वा $\sqrt{\text{सुष्टुतिभिः}}$ शोभनाभिः स्तुतिभिः $\sqrt{\text{इन्द्रवायू}}$ इन्द्रं वायुं च $\sqrt{\text{हुवेम}}$ आह्वयेमहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १२ ॥

‘कुविदङ्ग’ इति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैभुवं वाचयन्म् । ‘कुविदङ्ग’ इत्यनुक्रान्तम् । गतः सूक्तविनियोगः । वाचये पशौ ‘कुविदङ्ग’ इति वपाया याज्या । सूत्रितं च— ‘कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनद्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवधास आसन् ।

ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवधासः । आसन् ।

ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीप्यन्ति स्तुवन्तीति देवाः स्तोतारः । $\sqrt{\text{पुरा}}$ पूर्वस्मिन् काले $\sqrt{\text{ये}}$ $\sqrt{\text{वृधासः}}$ वृद्धाः $\sqrt{\text{देवाः}}$ स्तोतारः । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । $\sqrt{\text{कुवित्}}$ बहुशः $\sqrt{\text{अङ्ग}}$ क्षिप्रं कृतेन $\sqrt{\text{नमसा}}$ वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा $\sqrt{\text{अनवधासः}}$ अवधारहिताः $\sqrt{\text{आसन्}}$ $\sqrt{\text{ते}}$ अद्यापि $\sqrt{\text{वायवे}}$ हवींषि दातुं $\sqrt{\text{सूर्येण}}$ सह $\sqrt{\text{उषसम्}}$ $\sqrt{\text{अवासयन्}}$ । उषसो द्युष्टिं सूर्योदयं च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् । $\sqrt{\text{मनवे}}$ मनुष्याणां $\sqrt{\text{बाधिताय}}$ बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थः । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^१ । बाधितस्य मनोः प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातमित्यन्वयः ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगणाञ्च ऐन्द्रवापवतृचस्य 'उशान्ता' इत्येषा प्रथमा । सूत्रितं च—
'उशान्ता दूता न दमाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

उशान्ता दूता न दमाय गोपा मासश्च पाथः श्रदश्च पूर्वीः ।

इन्द्रवायु सुष्टुतिर्वीमियाना माडीकमीद्वि सुवितं च नव्यम् ॥ २ ॥

उशान्ता । दूता । न । दमाय । गोपा । मासः । च । पाथः । श्रदः । च । पूर्वीः ।

इन्द्रवायु इति । सुऽस्तुतिः । वाम् । इयाना । माडीकम् । ईद्वे । सुवितम् । च । नव्यम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रवायु ऽउशान्ता उशान्तौ कामयमानौ दूतौ । देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्दः ।
गन्तारौ ऽगोपा गोपाधितारावीद्वसौ युवां ऽदमाय हिसायै ऽन भवतम् । अपि तु ऽमासः
मासान् ऽच ऽपूर्वीः बह्वीः ऽश्रदः संवत्सरान् ऽच शिरकालमस्मान् ऽपाथः रक्षतम् । अपि च
हे इन्द्रवायु ऽसुष्टुतिः अस्मदीया शोभना स्तुतिः ऽवां युवाम् ऽइयाना गच्छन्ती प्रामुवन्ती
ऽमाडीकं सुखम् ऽईद्वे याचते । यद्वा । सुखं यथा भवति तथा युवामीद्वे स्तीति । तथा ऽनव्यं प्रशस्यं
ऽसुवितं सुषु प्राप्यं धनं ऽच ईद्वे ॥

नियुक्त्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ
रथिवृधः सुमेधा राये तु यं जशत् रोदर्सिमे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । तथा द्वितीये
छन्दोमे प्रउगणाञ्च वायव्यतृचस्यैव द्वितीया । सूत्रितं च—'पीवोअन्नौ रथिवृधः सुमेधा उच्छ-
वृषसः सुदिना भरिप्राः' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

पीवोअन्नौ रथिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिः ।

ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेभरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ३ ॥

पीवःऽअन्नान् । रथिऽवृधः । सुऽमेधाः । श्वेतः । सिऽक्ति । निऽयुताम् । अभिऽश्रीः ।

ते । वायवे । सऽमनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ३ ॥

ऽपीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् ऽरथिवृधः रथ्या धनेन
वृद्धानेवंभूतानाख्यजनान् ऽसुमेधाः शोभनप्रशः ऽनियुतां वडवानां स्ववाहानाम् ऽअभिः
अभिऽश्रयणीयः ऽश्वेतः श्वेतवर्णो वायुः ऽसिषक्ति सेवते । ऽते च जनाः ऽसमनसः समानमनस्काः
सन्तः ऽवायवे वायुमुद्दिश्य यद् ऽवि तस्थुः विविधमवतिष्ठन्ते । स्थित्वा च ते ऽनरः कर्मजां
नेतारो जनाः ऽविश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव ऽस्वपत्यानि शोभनापत्यहेतुनि यद्वा सुष्टुपतन-
कारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि ऽचक्रुः कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगणाञ्च ऐन्द्रवापवतृचस्य 'यावत्तरः' इत्यादिके द्वे ऋषौ । सूत्रं
तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यावत्तरस्तन्वोऽ यावदोजो यावत्तरश्चक्षसा दीध्यानाः ।

शुचिं सोमं शुचिपा पातमस्मे इन्द्रवायु सदतं बहिरेदम् ॥ ४ ॥

यावत् । तरः । तन्वः । यावत् । ओजः । यावत् । नरः । चक्षसा । दीध्यानाः ।

शुचिम् । सोमम् । शुचिऽपा । पातम् । अस्मे इति । इन्द्रवायु इति । सदतम् । बहिः । आ । इदम् ॥ ४ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्रवायू}} \sqrt{\text{युवयोः}} \sqrt{\text{तन्वः}} \sqrt{\text{शरीरस्य}} \sqrt{\text{तरः}} \sqrt{\text{वेगः}} \sqrt{\text{धावत्}} \sqrt{\text{अस्ति}} \sqrt{\text{धावत्}} \sqrt{\text{च}} \sqrt{\text{भोजः}} \sqrt{\text{बलं}} \sqrt{\text{धावत्}} \sqrt{\text{च}} \sqrt{\text{नरः}} \sqrt{\text{कर्मणां}} \sqrt{\text{नेतार}} \sqrt{\text{ऋरिवजः}} \sqrt{\text{वक्षसा}} \sqrt{\text{ज्ञानेन}} \sqrt{\text{दीप्यानाः}} \sqrt{\text{दीप्यमाना}} \sqrt{\text{भवन्ति}} \sqrt{\text{तस्य}} \sqrt{\text{सर्वस्यानुसृपं}} \sqrt{\text{शुचिषा}} \sqrt{\text{शुचेः}} \sqrt{\text{सोमस्य}} \sqrt{\text{पाताराविन्द्रवायू}} \sqrt{\text{शुचिं}} \sqrt{\text{शुचं}} \sqrt{\text{सोमम्}} \sqrt{\text{अस्मे}} \sqrt{\text{अस्मदीयं}} \sqrt{\text{पातं}} \sqrt{\text{पिबतम्}} । $\sqrt{\text{इदं}} \sqrt{\text{वेद्यां}} \sqrt{\text{स्तीर्णं}} \sqrt{\text{वर्हिः}} \sqrt{\text{च}} \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{सदतं}} \sqrt{\text{पानार्थमासीदतम्}} । \sqrt{\text{वर्हिष्युपविशतमित्यर्थः}} ॥$$

नियुवाना नियुतः स्पर्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।

इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमध्वं प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

नि $\sqrt{\text{ड्युवाना}}$ । नि $\sqrt{\text{ड्युतः}}$ । स्पर्ह $\sqrt{\text{वीरा}}$ । इन्द्र $\sqrt{\text{वायू}}$ इति । स $\sqrt{\text{रथं}}$ म् । या $\sqrt{\text{तम्}}$ । अ $\sqrt{\text{र्वाक्}}$ ।

इ $\sqrt{\text{दम्}}$ । हि । वा $\sqrt{\text{म्}}$ । प्र $\sqrt{\text{भृतम्}}$ । मध्वः । अग्र $\sqrt{\text{म्}}$ । अध $\sqrt{\text{म्}}$ । प्री $\sqrt{\text{णाना}}$ । वि । मु $\sqrt{\text{मुक्तम्}}$ । अ $\sqrt{\text{स्मे}}$ इति ॥५॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्रवायू}} \sqrt{\text{स्पर्हवीराः}} \sqrt{\text{सृष्टहणीयस्तोतृकान्}} \sqrt{\text{नियुतः}} \sqrt{\text{आत्मीयानश्चान्}} \sqrt{\text{सरथम्}} \sqrt{\text{उभयोः}} \sqrt{\text{समानमेकं}} \sqrt{\text{रथं}} \sqrt{\text{नियुवाना}} \sqrt{\text{निमिश्रयन्तौ}} \sqrt{\text{युवाम्}} \sqrt{\text{अर्वाक्}} \sqrt{\text{अस्मदभिमुखं}} \sqrt{\text{यातं}} \sqrt{\text{गच्छतम्}} । $\sqrt{\text{इदं}} \sqrt{\text{वह्निः}} \sqrt{\text{खलु}} \sqrt{\text{मध्वः}} \sqrt{\text{मधुरस्य}} \sqrt{\text{सोमस्य}} \sqrt{\text{अग्रं}} \sqrt{\text{ग्रहेष्वाद्यमैन्द्रवायवत्स्यं}} \sqrt{\text{ग्रहं}} \sqrt{\text{वां}} \sqrt{\text{युवथोरथं}} \sqrt{\text{प्रभृतं}} \sqrt{\text{प्रकर्षेण}} \sqrt{\text{हृतं}} \sqrt{\text{होमार्थमुत्तरवेदिं}} \sqrt{\text{प्रति}} \sqrt{\text{नीतम्}} । $\sqrt{\text{अध}} \sqrt{\text{अथ}} \sqrt{\text{तादृशस्य}} \sqrt{\text{सोमस्य}} \sqrt{\text{पानानन्तरं}} \sqrt{\text{प्रीणाना}} \sqrt{\text{प्रीयमानो}} \sqrt{\text{युवाम्}} \sqrt{\text{अस्मे}} \sqrt{\text{अहमान्}} \sqrt{\text{वि}} \sqrt{\text{मुमुक्तं}} \sqrt{\text{पापाद्विमोचयतम्}} ॥$$$

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवत्स्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रितं च— 'या वां शतं नियुतो याः सहस्रमित्येकपातित्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।

आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

याः । वा $\sqrt{\text{म्}}$ । श $\sqrt{\text{तम्}}$ । नि $\sqrt{\text{ड्युतः}}$ । याः । स $\sqrt{\text{हस्रम्}}$ । इन्द्र $\sqrt{\text{वायू}}$ इति । वि $\sqrt{\text{श्ववाराः}}$ । स $\sqrt{\text{चन्ते}}$ ।

आ । आ $\sqrt{\text{भिः}}$ । या $\sqrt{\text{तम्}}$ । सु $\sqrt{\text{विदत्राभिः}}$ । अ $\sqrt{\text{र्वाक्}}$ । पा $\sqrt{\text{तम्}}$ । न $\sqrt{\text{रा}}$ । प्रति $\sqrt{\text{भृतस्य}}$ । मध्वः ॥६॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्रवायू}} \sqrt{\text{याः}} \sqrt{\text{नियुतः}} \sqrt{\text{शतं}} \sqrt{\text{शतसंख्याकाः}} \sqrt{\text{सत्यः}} \sqrt{\text{वां}} \sqrt{\text{युवां}} \sqrt{\text{सचन्ते}} \sqrt{\text{सेवन्ते}} । $\sqrt{\text{वाः}} \sqrt{\text{च}} \sqrt{\text{विश्ववाराः}} \sqrt{\text{विश्वैर्वरणीया}} \sqrt{\text{नियुतः}} \sqrt{\text{सहस्रं}} \sqrt{\text{सहस्रसंख्याकाः}} \sqrt{\text{सत्यो}} \sqrt{\text{युवां}} \sqrt{\text{सचन्ते}} । $\sqrt{\text{सुविदत्राभिः}} \sqrt{\text{शोभनधनप्रदाभिः}} \sqrt{\text{आभिः}} \sqrt{\text{नियुभिः}} \sqrt{\text{अर्वाक्}} \sqrt{\text{अस्मदभिमुखम्}} \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{यातम्}} \sqrt{\text{आगच्छतम्}} । $\sqrt{\text{हे}} \sqrt{\text{नरा}} \sqrt{\text{नेतारौ}} \sqrt{\text{प्रतिभृतस्य}} \sqrt{\text{उत्तरवेदिं}} \sqrt{\text{प्रति}} \sqrt{\text{नीतस्य}} \sqrt{\text{मध्वः}} \sqrt{\text{मधुरस्य}} \sqrt{\text{सोमस्य}} । \sqrt{\text{द्वितीयार्थं}} \sqrt{\text{षष्ठी}} । \sqrt{\text{इदं}} \sqrt{\text{सोमं}} \sqrt{\text{पातं}} \sqrt{\text{पिबतम्}} ॥$$$$

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।

वाजयन्तः स्ववसे हुवेम युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्व $\sqrt{\text{न्तः}}$ । न । श्रव $\sqrt{\text{सः}}$ । भि $\sqrt{\text{क्षमाणाः}}$ । इन्द्र $\sqrt{\text{वायू}}$ इति । सु $\sqrt{\text{स्तुतिभिः}}$ । व $\sqrt{\text{सिष्ठाः}}$ ।

वा $\sqrt{\text{जयन्तः}}$ । सु । अर्व $\sqrt{\text{से}}$ । हु $\sqrt{\text{वेम}}$ । यु $\sqrt{\text{यम्}}$ । पा $\sqrt{\text{त}}$ । स्व $\sqrt{\text{स्तिभिः}}$ । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां घोठारोऽञ्चं याचमाना बलं कामयमाना वसिष्ठा वयं शोभनरक्षणाय शोभनैः स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

१. घ-न-भ-भेकरथं । २. ख-निमिश्रीतवती; त-न-निश्रयती; न-निमितयती; भ-निमिश्रीतवती; ष-मिश्रयती । ३. ख-न-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

‘आ वायो’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । अनुक्रान्तं च—‘आ वायो पञ्च’ इति । शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य ‘आ वायो’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ वायो भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । नियुक्त्वायु-
देवताके पशावेषैव वपाया अनुवाक्या (आश्व. श्रौ. ३. ८) । प्रथमे छन्दोमे प्रउगहास्त्रे वायव्य-
तृचस्यैवैवाद्या । सूत्रितं च—‘समुद्रादूर्मितियाज्यमा वायो भूष शुचिपाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।

उपो ते अन्धो मर्धमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । निऽयुतः । विश्वऽवार ।
उपो इति । ते । अन्धः । मर्धम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे ऽशुचिपाः शुचेः शुद्धस्य सोमस्य पातः ऽवायो ऽनः अस्माकम् ऽउप^१ समीपे^२ ऽआ
ऽभूष आगच्छ । ‘भू प्राप्तौ’ इत्यस्यैतद्रूपम् । हे ऽविश्ववार विश्वैर्वरणीय ऽते तव वाहनभूताः
ऽनियुतः वडवाः ऽसहस्रं सहस्रसंख्याका विद्यन्ते । यत् एवमतः शीघ्रमागच्छ । ऽते तव ऽमर्धं मदकरं
सोमलक्षणम् ऽअन्धः अन्नम् ऽउपो उप उ उप ऽअयामि । उपयतं पात्रे गृहीतमासीत् । हे ऽदेव
वायो ऽयस्य सोमस्य ऽपूर्वपेयं प्रथमपानं ऽदधिषे दधासि धारयसि । ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे
केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायोः प्रथमपानम् । तादृशमन्ध उपायामीत्यन्वयः ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगहास्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘प्र सोता’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘प्र सोता जीरो
अध्वरेष्वस्थाये वायव इन्द्रमादनासः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्वै ।

प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीरः । अध्वरेषु । अस्यात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्वै ।

प्र । यत् । वाम् । मध्वः । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यवः । देवऽयन्तः । शचीभिः ॥ २ ॥

ऽजीरः क्षिप्रकारी ऽसोता अभिषोताध्वर्युः ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽपिबध्वै पानार्थम् ऽअध्वरेषु
यागेषु ऽसोमं ऽप्र ऽअस्थात् प्रातिष्ठत्^३ । पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान् । हे इन्द्रवायु यत् येषु यज्ञेषु
ऽमध्वः सोमस्य ऽअग्रियम् अग्रभवं प्रथमभागं ऽदेवयन्तः देवकामाः ऽअध्वर्यवः ऽशचीभिः कर्मभि-
रभिषवादिलक्षणैः ऽवां युवयोरर्थे ऽप्र ऽभरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति । तेष्वध्वरेष्वित्यन्वयः ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुक्त्वायुर्थागस्य ‘प्र याभिः’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि
दाक्षांसमच्छ स त्वं नो देव मनसा’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति । तदेवत्ये पशावेषैव पुरोडा-
हास्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छा नो नियुक्तिः शतिनीभिः’ (आश्व.
श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगहास्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया । सूत्रितं च—‘आ वायो
भूष शुचिपा उप नः प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छ’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र याभिर्यासि दाक्षांसमच्छा नियुद्धिर्वायविष्ट्ये दुरोणे ।

नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गन्धमश्च्यं च राधः ॥ ३ ॥

१. ख-न-न-न-भ-न-‘उप समीपे’ नास्ति । २. ख-भ-प्रातिष्ठत्; न-प्रतिष्ठत् ।

प्र । याभिः । यासि । दाश्नांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभिः । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।
नि । नः । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गर्व्यम् । अश्व्यम् । च । राधः ॥ ३ ॥

हे वायो वदुरोणे यज्ञगृहे स्थितं वदाश्नांसं हविषां दातारं यजमानम् इष्टये यागाय वाभिः
वनियुक्तिः वदवाभिः वअच्छ वयासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेषः । आगत्य च वनः
अस्मभ्यं वसुभोजसं शोभनाक्षयुक्तं वरथि धनं वनि वयुवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा ववीरं
पुत्रं वगर्व्यं गोसंघम् वअश्व्यम् अश्वसंघमेतदुभयात्मकं वराधः^१ धनं वच वनि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशास्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रितं च—
'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

ये वायव इन्द्रमादनासु आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।

प्रन्तो वृत्राणि सुरिभिः प्याम सास्रह्णांसो युधा नृभिर्मित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवै । इन्द्रऽमादनासः । आऽदेवासः । निऽतोशनासः । अर्यः ।

प्रन्तः । वृत्राणि । सुरिभिः । स्याम । सस्रह्णांसः । युधा । नृभिः । अमित्रान् ॥ ४ ॥

ये सुरयः स्तोतारः वइन्द्रमादनासः स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा ववायवे वायोअ
मादनाः तर्पका^२ भवन्ति । ये च वआदेवासः जागतैरुपेता अत एव वअर्यः अरेः शत्रोः वनितोशनासः
निहन्तारः । तैरस्मदीयैः वसुरिभिः स्तोत्रभिः ववृत्राणि शत्रून् वप्रन्तः हिंसन्तः वस्याम भवेम । किं
कुर्वन्तः । वअमित्रान् शत्रुभटान् वनृभिः अस्मदीयैः पुरुषैः वयुधा युद्धेभिः^३ वसस्रह्णांसः अभिभवन्तः ॥

नियुवद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुक्तिः' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो
नियुक्तिः शतिनीभिरध्वरं पीवोअन्नं रथिवृचः सुमेधाः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रथमे छन्दोमे
प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचस्यैषैव तृतीया । सूत्रितं च—'आ नो नियुक्तिः शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो
अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

आ नो नियुक्तिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्त्सर्वने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । यज्ञम् ।

वायो इति । अस्मिन् । सर्वने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

हे वायो वनः अस्माकम् अध्वरं हिंसारहितं यज्ञं वशतिनीभिः शतसंख्यावतीभिः वसह-
स्रिणीभिः सहस्रसंख्यावतीभिश्च वनियुक्तिः वदवाभिः वउप वआ वयाहि उपागच्छ । तदनन्तरम्
वअस्मिन् वसवने प्रातःसवने वमादयस्व सोमेन तृच्यस्व । अन्यद्वतम् ॥ ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्टचै चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राप्रम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचिं न्वष्टा-
वैन्द्राप्रं तु' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ऐन्द्राप्रस्य पशोर्वपायाः 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं
च—'शुचिं नु स्तोमं नवजातमथ गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

शुचिं नु स्तोमं नवजातमधेन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।

उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते घेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।

उभा । हि । वाम् । सुहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्यः । उशते । घेष्ठा ॥ १ ॥

हे वृत्रहणा वृत्राणां शत्रूणां हन्तारी इन्द्राग्नी वृत्रहणा शुचिं शुद्धं निरवधं नवजातम् इदानीमुत्पन्नं
वस्तोमम् अस्मदीयं स्तोत्रम् अद्य अस्मिन् काले नु क्षिप्रं जुषेथां सेवेथाम् । एहि यस्मात् सुहवा
सुखमाह्वानं शक्यौ उभा उभौ वां युवां जोहवीमि पुनःपुनराह्वयामि । अत आगत्य
सेवेथामित्यर्थः । किञ्च एता तौ तथाविधौ युवाम् उशते कामयमानाय यजमानाय वाजम् अन्नं
बलं वा सद्यः तदानीमेव शीघ्रं घेष्ठा धातुतमौ भवतम् ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवसा शूशुवांसा ।

क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरैः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा । शवसा । शूशुऽवांसा ।

क्षयन्तौ । रायः । यवसस्य । भूरैः । पृङ्क्तम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी एता तौ तादृशौ सानसी सर्वैः संभजनीयौ युवां शवसाना । शवो बलम् । तद्वदा-
चरन्तौ एहि खलु भूतम् । बलमिव शत्रूणां भङ्गकावास्तामित्यर्थः । कीदृशौ सन्तौ । साकंवृधा
सह प्रवृद्धौ शवसा बलेन शूशुवांसा वर्धमानौ तथा रायः धनस्य भूरैः बहुलस्य यवसस्य अन्नस्य
क्षयन्तौ ईधरौ । एवंविधौ युवं युवां स्थविरस्य स्थूलस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्य वाजस्य
अन्नस्य । 'क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ईदृशमन्नं पृङ्क्तं
संयोजयतम् । अस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुधीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।

अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिनः । गुः । धीभिः । विप्राः । प्रमतिम् । इच्छमानाः ।

अर्वन्तः । न । काष्ठां । नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी इति । जोहुवतः । नरः । ते ॥ ३ ॥

वाजिनः इविष्मन्तः विप्राः मेधाविनः प्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्रान्योरनुग्रहबुद्धिम् इच्छ-
मानाः आत्मन इच्छन्तः यत् ये यजमानाः विदथम् । विदन्ति जानन्ति देवानत्र यद्यथ्यत्वेनेति
विदथो यज्ञः । तं धीभिः कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा उपो एगुः उपगच्छन्ति । उ इति पूरकः । एते नरः
कर्मणां नेतारो जनाः अर्वन्तो न काष्ठां यथाश्वाः शीघ्रं युद्धभूमिं व्यामुवन्ति तथा नक्षमाणाः
ऐन्द्राग्निन कर्माणि व्याप्नुवन्तः इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च जोहुवतः पुनःपुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

१. ख-भ-सुवेना°; घ-सुष्ठा°; श-सुष्णमा° । २. झ-न-भ-श-१-तद्वत् तदाचरन्तौ; श-२-तत्र
तदाचरन्तौ । ३. घ-योजयत; झ-त-न-श-स्वयोजयत । ४. ख-त-युद्धभूम्यां चाप्नुवन्ति; झ-न-भ-युद्धभूम्यां
वाप्नुवन्ति; श-युद्धे भूम्यां वाप्नुवन्ति ।

अमावास्यायामैन्द्राग्रस्य हविषः ' गीभिः ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' इन्द्राग्नी अबसा गर्तं गीभिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । ऐन्द्राग्निं पक्वो पुरोडाशास्यैषैव याज्या । सूत्रं तदाहृतम् ॥

गीभिर्विप्रः प्रमत्तिमिच्छमान इष्टे रयिं यज्ञसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीऽभिः । विप्रः । प्रऽमत्तिम् । इच्छमानः । इष्टे' । रयिम् । यज्ञसम् । पूर्वऽभाजम् ।

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । नः । नव्येभिः । तिरतम् । देष्णैः ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी प्रमत्तिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् विप्रः मेधावी वसिष्ठः यज्ञसं यशासा युक्तं पूर्वभाजं पूर्वमेव संभजनीयं रयिं धनमुद्दिश्य गीभिः स्तुतिभिः इष्टे युवां स्तौति । हे वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ सुवज्रा शोभनायुधौ इन्द्राग्नी नव्येभिः नवतरैः प्रज्ञासैः देष्णैः दातव्यैर्धनैः नः अस्मान् प्र तिरतं प्रवर्धयतम् ॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनुरूचा शूरसाता यतैते ।

अदैवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनुऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।

अदैवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभिः । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

मही महत्यौ मिथती परस्परं हिंसन्त्यौ^१ । यद्वा । मेथतिराक्रोशकर्मा । परस्परमाक्रोशन्त्यौ । स्पर्धमाने स्पर्धा कुर्वन्त्यौ तनुरूचा --- इतं हिंस्तम् । तथा सोमसुता सोममभिषुण्वता जनेन यजमानसंघेनासोमसुतं जनं हिंस्तम् ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न इन्द्राग्नी सौमनसाय यातम् ।

नू चिद्धि परिमन्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । नः । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।

नु । चित् । हि । परिमन्नाथे इति परिऽमन्नाथे । अस्मान् ।

आ । वाम् । शश्वत्ऽभिः । ववृतीय । वाजैः ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी इमामु इमामेव नः अस्मदीयां सोमसुतिं सोमाभिषवक्रियां सौमनसाय सुमनसो भावाय सु सुषु उप आ यातम् उपागच्छतम् । अपि च युवाम् अस्मान् परित्यज्य नू चित् नैव मन्नाथे अन्यान्न मन्येथे । अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे । हि यस्मादेवं तस्मात् ववां युवां शश्वद्भिः बहुभिः वाजैः अश्वैर्हविर्लक्षणैः आ ववृतीय आवर्तयामि ॥

सो अग्र एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः ।

यत्सीमार्गश्चकृमा तत्सु मृळु तदर्यमार्दितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

सः । अग्ने । एना । नर्मसा । समऽईद्धः । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचेः ।

यत् । सीम् । आर्गः । चक्रुम् । तत् । सु । मूळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रयन्तु ॥७॥

हे ऽअग्ने ऽसः त्वम् ऽएना एनेन ऽनमसा अग्नेनास्मदीयेन हविषा ऽसमिद्धः संदीप्तः सन्
 ऽमित्रं ऽवरुणमिन्द्रं च ऽअच्छ ऽवोचेः अभिद्रुषाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वयं ऽयत्
 ऽआर्गः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । ऽसीं सर्वतो वाङ्मनःकार्यैः ऽचक्रुम कृतवन्तो वयं
 ऽतत् तस्मादागसः ऽसु ऽशूळ अस्मान् सुदु रक्ष । ऽतत् चागः ऽअर्यमा ऽअदितिः मित्राद्यश्च
 ऽशिश्रयन्तु अस्मात्तो विद्योजयन्तु ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।

मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्यूर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एताः । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।

मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे ऽअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी ऽएताः ऽइष्टीः इमान् यज्ञान् ऽआशुषाणासः आशु
 षीघ्रं संभजमाना वयं ऽयुवोः युवयोः स्वभूतान् ऽवाजान् अन्नानि ऽसचा सह युगपदेव ऽअभ्यश्याम
 अभिप्राप्तुष्याम । अपि च ऽइन्द्रः ऽविष्णुः ऽमरुतः च ऽनः अस्मान् ऽमा ऽपरि ऽख्यन् अस्मान्
 परित्यज्याम्यान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यत्रतम् ॥ ॥ १६ ॥

‘इयं वाम्’ इति द्वादशार्चं पञ्चमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चमैन्द्राग्रम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः ।
 तथा चानुक्रान्तम्—‘इयं वां द्वादश गायत्रमन्यानुष्टुप्’ इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशाश्च
 आदितो नवर्चः शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—‘इयं वामस्य मन्मन इति नव’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ।
 आभिप्लविकेषूक्त्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इदं सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रितं च—
 ‘इयं वामस्य मन्मन इत्येकादश’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने
 तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पुर्व्यस्तुतिः । अभ्रादृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पुर्व्यऽस्तुतिः । अभ्रात् । वृष्टिः ऽईव । अजनि ॥ १ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽइयं ऽपुर्व्यस्तुतिः पुर्व्यां मुख्या स्तुतिः ऽअस्य ऽमन्मनः स्तोत्ररस्माद्वसिष्ठात्
 ऽवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् ऽअभ्रात् मेघात् ऽवृष्टिरिव बह्वी सती ऽअजनि प्रादुर्भूता । तां
 श्रणुतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

श्रणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

श्रणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्राग्नी ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं युवां ऽश्रणुतम् । श्रुत्वा च ऽगिरः तदीयाः
 स्तुतीः ऽवनतं संभजतम् । तथा ऽईशाना ईश्वरौ युवां ऽधियः अनुष्ठिताभि कर्माणि ऽपिप्यतं तस्यैः
 फलैः प्ररचतम् ॥

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिर्शस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापत्वाय । नः । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिऽशस्तये । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ व इन्द्राग्नी वनः अस्मान् पापत्वाय^१ हीनभावाय व मा वरीरधतम् । तथा अभिर्शस्तये शत्रुभिः कृतायाभिर्शंसनाय व मा रीरधतम्^२ । तथा निदे निन्दकाय जनाय वनः अस्मान् व मा रीरधतं मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ' इन्द्रे अग्ना ' इत्ययं षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृषः । सूत्रितं च— ' इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे ययोरिदम् ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेनाः । अवस्यवः ॥ ४ ॥

व अवस्यवः रक्षणकामा वयम् व इन्द्रे देवे व अग्ना अग्नौ च व बृहत् बृहणं वर्षकं व नमः हविलक्षणमन्नं व सुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च व एरयामहे अभिमेरयामः । तथा धिया कर्मणा युक्ताः धेनाः । वारुणामैतत् । अग्रगीताः स्तुतिवाचश्चाभिमेरयामः ॥

ता हि शश्वन्त ईळते इत्था विप्रास ऊतये । सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्तः । ईळते । इत्था । विप्रासः । ऊतये । सऽबाधः । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

व ता व हि तौ खल्विन्द्राग्नी व शश्वन्तः बहवः व विप्रासः मेधाविनो जनाः व ऊतये रक्षणाय व इत्था इत्थमनेन प्रकारेण व ईळते स्तुवन्ति । तथा सबाधः समानं बाधमानाः परस्परं बाध्यमाना जनाः व वाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति^३ संग्रामनाम । संग्रामार्थम् ॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

व विपन्यवः स्तोत्रमिच्छन्तः व प्रयस्वन्तः हविलक्षणेनाग्नेनोपेताः व सनिष्यवः सनि धनमात्मन इच्छन्तो वयं व मेघसाता मेधानां थागानां सातौ संभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी व ता तौ व वां युवां व गीर्भिः स्तुतिभिः व हवामहे आह्वयामहे ॥ ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्रस्य हविषः ' इन्द्राग्नी अवसा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ' इन्द्राग्नी अवसा गतं गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमानः ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ७ ॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे इन्द्राग्नी व अस्मभ्यं स्तोत्रभूयो देवेन व अवसा अग्नेन सह व आ व गतम् आगच्छतम् । व दुःशंसः दुष्टाभिर्शंसनः पारुष्यवादी शत्रुश्च वनः अस्मान् व मा व ईशत ईशिष्ट^४ । अस्मान् बाधितुं मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

१. ख-पापत्वाय पापत्वाय; झ-त-न-भ-श-पापत्वाय पापवत्त्वाय । २. ख-झ-त-भ-श-रीरधतं वशीकुरुतं । ३. झ-त-१-२-वाजसाताविति । ४. श-मा ईशिष्ट ।

मा । कस्य । नः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्राग्नी}}$ $\sqrt{\text{कस्य}}$ कस्यचिदपि $\sqrt{\text{अररुषः}}$ अरेः $\sqrt{\text{मर्त्यस्य}}$ मनुष्यस्य संबन्धिनी $\sqrt{\text{धूर्तिः}}$ हिंसा $\sqrt{\text{नः}}$ भस्मान् $\sqrt{\text{मा}}$ $\sqrt{\text{प्रणक्}}$ मा प्राप्नोतु । $\sqrt{\text{शर्म}}$ सुखं चास्मभ्यं $\sqrt{\text{यच्छतं}}$ दत्तम् ॥

गोमद्विरण्यवदसु यद्गामश्चावदीर्महे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईर्महे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्राग्नी}}$ $\sqrt{\text{गोमत्}}$ गोभिर्युक्तं $\sqrt{\text{हिरण्यवत्}}$ हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् $\sqrt{\text{अश्ववत्}}$ अश्वैश्चोपेतं $\sqrt{\text{यत्}}$ $\sqrt{\text{वसु}}$ $\sqrt{\text{वां}}$ युवाम् $\sqrt{\text{ईर्महे}}$ याचामहे $\sqrt{\text{यत्}}$ $\sqrt{\text{वसु}}$ युवयोः प्रसादाद्वयं $\sqrt{\text{वनेमहि}}$ संभजेमहि ॥

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशास्त्रे 'यत्सोम आ सुते' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वहःस्वेषा प्रातःसवने तेनैव शांसनीया । सूत्रितं च—'यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीयाः शांसवा' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीचन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमै । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

$\sqrt{\text{सोमे}}$ $\sqrt{\text{सुते}}$ अभियुते सति $\sqrt{\text{नरः}}$ कर्मणां नेतार ऋत्विजः $\sqrt{\text{सपर्यवः}}$ परिचरणकामाः सन्तः $\sqrt{\text{सप्तीचन्ता}}$ प्रशास्ताश्चौ $\sqrt{\text{इन्द्राग्नी}}$ इन्द्रमग्निं च $\sqrt{\text{यत्}}$ यदा $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{अजोहवुः}}$ अभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेर्भिवृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गुषैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गुषैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

$\sqrt{\text{वृत्रहन्तमा}}$ वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ $\sqrt{\text{मन्दाना}}$ मोदमानौ $\sqrt{\text{या}}$ याविन्द्राग्नी $\sqrt{\text{उक्थेभिः}}$ शस्त्रैः $\sqrt{\text{गिरा}}$ $\sqrt{\text{चित्}}$ स्तुत्या च $\sqrt{\text{आविवासतः}}$ परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । $\sqrt{\text{आङ्गुषैः}}$ आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैर्यावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविदुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।

आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःऽशंसम् । मर्त्यम् । दुःऽविद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् ।

उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्राग्नी}}$ $\sqrt{\text{तौ}}$ युवा^२ $\sqrt{\text{दुःशंसं}}$ दुष्टाभिशांसनं $\sqrt{\text{दुर्विद्वांसं}}$ दुर्विज्ञानं $\sqrt{\text{रक्षस्विनं}}$ बलवन्तम् $\sqrt{\text{आभोगम्}}$ आहृत्यास्मत्तोऽपहत्य भोकारं $\sqrt{\text{मर्त्यं}}$ मनुष्यं शत्रुं $\sqrt{\text{हन्मना}}$ हननसाधनेनायुधेन $\sqrt{\text{हतं}}$ हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रवयति । $\sqrt{\text{उदधिम्}}$ । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा कुम्भोऽनायासेन मिद्यत एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥ १२ ॥

'प्र क्षोदसा' इति पठ्यं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैद्युभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्वदेवताका । अनुक्रम्यते च—'प्र क्षोदसा पद् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते' इति । गतः सूक्त-

विनियोगः । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशाक्ने 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या । सूत्रितं च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायुः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमार्यसी पूः ।

प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आर्यसी । पूः ।

प्रऽबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वाः । अपः । महिना । सिन्धुः । अन्याः ॥ १ ॥

सरस्वत्या^१ एषा नदीवन्निगमा । एषा दृश्यमाना नदीरूपा वसरस्वती वआयसी अयसा निर्मिता वपूः पुरीव धरुणम् । लिङ्गव्यत्ययः । धरुणा धारयित्री वधायसा धारकेण वक्षोदसा उदकेन वप्र वसस्त्रे प्रधावति शीघ्रं गच्छति । वसिन्धुः स्यन्दनशीला नदीरूपा सा वअन्याः विश्वाः सर्वाः वअपः आपगाः वमहिना महिन्ना वप्रबाबधाना भृशं बाधमाना वरथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती वयाति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थं तरुगुल्मादिकं चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं संपिषती गच्छतीत्यर्थः ॥

सारस्वत एव पशौ वपायाः 'एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'एका चेतत्सरस्वती नदीनामुत स्या नः सरस्वती जुषाणा' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।

रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरैर्घृतं पर्यो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचिः । यती । गिरिऽभ्यः । आ । समुद्रात् ।

रायः । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरैः । घृतम् । पर्यः । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण^२ ऋतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसंवत्सरपर्यासं पर्यो घृतं च प्रददौ । अथमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । वनदीनाम् अन्यासां मध्ये वशुचिः शुद्धा वगिरिभ्यः सकाशात् वआ वसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तं वथती गच्छन्ती एका वसरस्वती नदी वअचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा वभुवनस्य भूतजातस्य वभूरैः बहुलस्य वरायः धनानि वचेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती वनाहुषाय राज्ञे वघृतं वपर्यः च सहस्रसंवत्सरक्रतोः पर्यासं वदुदुहे दुग्धवती दद्यावती ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च—'स वावृधे नयो योषणासु यस्य व्रतं पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स वावृधे नयो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।

स वाजिनं मध्वञ्चो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

सः । ववृधे । नयैः । योषणासु । वृषा । शिशुः । वृषभः । यज्ञियासु ।

सः । वाजिनम् । मध्वत्ऽभ्यः । दधाति । वि । सातये । तन्वंम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

मध्यस्थानो वायुः सरस्वान् । नर्चः नृम्बो^१ हितः^२ वृषा सेचनसमर्थः^३ वशिष्ठः अल्पः प्रादुर्भावसमयेऽस्पतया दृश्यमानः^४ वृषभः वर्षिता एवंभूतः^५ सः^६ सरस्वान् वश्रिषासु पशार्हासु योषणासु पोषितस्वात्मनः कृत्त्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये^७ ववृषे वर्धते । सः तादृशः सरस्वान् मघवद्भयः हविष्मद्भयो घञ्जमानेभ्यः^८ वाजिनं बलिनं पुत्रं^९ वदधाति ददाति । तथा ससातये लाभार्थं^{१०} तम्बं तेषां क्षरीरं^{११} वि वामाश्रुजीत विमार्ष्टि । लाभार्थं संस्करोतीत्यर्थः । यद्यप्येषा सरस्वतः स्तुतिस्तथापि सरस्वत्याः प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोगिके सारस्वते^{१२} वृषेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते ॥

दशारात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे^{१३} उत स्या नः^{१४} इति सारस्वतः सप्तमस्तृचः । सूत्रितं च—^{१५} उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्^{१६} (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति । सारस्वते पत्नी पुरोडाशास्य उत स्या नः^{१७} इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—^{१८} उत स्या नः सरस्वती जुषाणा सरस्वत्याभि नो नेषि वस्यः^{१९} (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उत स्या नः सरस्वती जुषाणोपं श्रवत्सुभगा युञ्जे अस्मिन् ।

मित्तुभिर्नमस्त्यैरियाना राया युजा चिदुत्तरा सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । जुषाणा । उपं । श्रवत् । सुभगा । युञ्जे । अस्मिन् ।

मित्तुऽभिः । नमस्त्यैः । इयाना । राया । युजा । चित् । उत्तरा । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

उत अपि च^{२०} जुषाणा प्रीयमाणा^{२१} सुभगा शोभनघना^{२२} स्या सा^{२३} सरस्वती^{२४} नः^{२५} अस्माकम्^{२६} अस्मिन्^{२७} यज्ञे^{२८} उप^{२९} श्रवत् । अस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोतु । कीदृशी सा । मित्तुभिः प्रह्वैर्जानुभिः^{३०} नमस्त्यैः नमस्कारैर्देवैः^{३१} इयाना उपगम्यमाना । चिच्छब्दश्चार्थे^{३२} । युजा नित्ययुक्तेन^{३३} राया घनेन च संगता^{३४} सखिभ्यः^{३५} उत्तरा उत्कृष्टतरा । इदृश्यस्मदीयाः स्तुतीरूपशृणोत्वित्यन्वयः ॥

पवित्रेष्टयां^{३६} सारस्वतस्य हविषः^{३७} इमा जुह्वानाः^{३८} इति याज्या । सूत्रितं च—^{३९} इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्^{४०} (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः प्रति स्तोमं सरस्वति जुषस्व ।

तव शर्मन्प्रियतमे दधाना उपं स्थेयाम शरणं न वृक्षम् ॥ ५ ॥

इमा । जुह्वानाः । युष्मत् । आ । नमःऽभिः । प्रति । स्तोमम् । सरस्वति । जुषस्व ।

तव । शर्मन् । प्रियतमे । दधानाः । उपं । स्थेयाम । शरणम् । न । वृक्षम् ॥ ५ ॥

हे^{४१} सरस्वति^{४२} इमा इमान्यस्मदीयानि हवीषि^{४३} जुह्वानाः तुभ्यं^{४४} जुह्वतो वयं^{४५} नमोभिः^{४६} त्वद्विष्यैः^{४७} नमस्कारैः^{४८} युष्मत् त्वत्सकाशात्^{४९} आ । उपसर्गश्रुतेयौग्यक्रियाध्याहारः । आददीमहि घनानीति शेषः । स्तोमं चास्मदीयं स्तोत्रं^{५०} प्रति^{५१} जुषस्व प्रतिसेवस्व । वयं च^{५२} प्रियतमे अतिज्ञायेन प्रिये^{५३} तव त्वदीये^{५४} शर्मन् शर्मणि सुखे^{५५} दधानाः निधीयमानाः सन्तः^{५६} शरणं^{५७} न^{५८} वृक्षम्^{५९} आश्रयभूतं वृक्षमिव^{६०} उप^{६१} स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम संगच्छेमहि ॥

अयमुं ते सरस्वति वसिष्ठो द्वारावृतस्य सुभगे व्यावः ।

वर्षं शुभ्रे स्तुवते रासि वाजान्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

१. त-योषणासु यतः । २. ख-ज्ञ-ज्ञ-न-सः नास्ति । ३. ज्ञ-त-न-भ-श-सारस्वतः । ४. घ-नमस्कार्यैः । ५. ज्ञ-त-न-परिवेष्टया । ६. ख-ज्ञ-त-भ-नृपद्विष्यैः ।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुभगे । वि । आवरिष्यावः ।
वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

हे सुभगे शोभनधने वसरस्वति वअथ ववसिष्ठः वते त्वां वयन्तुः वऋतस्य वऋतस्य संबन्धिष्यौ
वद्वारौ पूर्वापरे वव्यावः विवृणोति । वउ इति पूरकः । हे वशुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि ववर्धं ववर्धस्व । तथा
वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्टाय ववाजान् अघ्नाभि वरासि प्रदेहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

‘ बृहदु गायिषे ’ इति षड्भुक्तं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्याथम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती
तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिलो गायथ्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्यथ सरस्वदेवताकः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘ बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिलो गायथ्यः सरस्वते ’ इति । पञ्चमेऽहनि
प्रउगणाक आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—‘ बृहदु गायिषे ’ इति बाहृतं प्रउगं प्रगाथानेके
(आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।

सरस्वतीभिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।

सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिऽभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अन्यथैरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे ववसिष्ठ त्वं वबृहदु बृहदेव महदेव
ववचः स्तोत्रं वगायिषे गायसि । किमर्थम् । वनदीनां मध्ये वअसुर्या । असुराशान्दाक्षतुष्यैकवचनस्य
व्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा वरोदसी
षावाशुधिष्योः स्थितां विवि देवतारूपेण भूम्यां वाग्नेयेण निवसन्तीं वसरस्वतीमित् सरस्वतीमेव
वसुवृक्तिभिः सुष्टु दोषवर्जितैः वस्तोमैः स्तोत्रैः वमहय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां
देवतामिति भावः ॥

उमे यच्च महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।

सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उमे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।

सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्सखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे वशुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति वयत् यस्याः वते तव वमहिना महिम्ना वउमे वअन्धसी उभय-
विधं दिव्यं पार्थिवं चाग्निं ग्राम्यमारण्यं वा वपूरवः पूरयितव्या मनुष्याः वअधिक्षियन्ति अधि-
गच्छन्ति वसा त्वम् वअवित्री रक्षित्री सती वनः अस्मान् वबोधि बुध्यस्व । अपि च वमरुत्सखा ।
मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं वमघोनां हविर्कक्षण-
धनोपेतानामस्माकं वराधः धनं वचोद प्रेरय ॥

भद्रमिन्द्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।

गुणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अर्कवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।
गुणाना । जमदग्निऽवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

वभद्रा कस्याणी भजनीया वा वसरस्वती वभद्रमित् भद्रमेव कस्याणमेव वकृणवत् अस्माकं
करोतु । तथा वअर्कवारी अकुस्तितागमना ववाजिनीवती अन्नवती वचेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु ।
यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा वजमदग्निवत् जमदग्निनिर्षणेव मया वगुणाना स्तूपमाना
ववसिष्ठवत् । अर्हार्थं वतिप्रत्ययः । वसिष्ठाई वसिष्ठस्यानुरुपं वस्तुवाना स्तूपमाना वच भव' ॥

सरस्वदेवताके पशौ 'जनीयन्तः' इति तिङ्गः पञ्चपुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं
च—'जनीयन्तो न्वग्रव इति तिङ्गो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥

जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

वजनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्तः वपुत्रीयन्तः पुत्रान्
कामयमानाः वसुदानवः शोभनदानाः वअग्रवः उपगन्तारो वयं वनु अद्य वसरस्वन्तं देवं वहवामहे
स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्रुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥

ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्रुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे वसरस्वः सरस्वन्^१ देव^२ वते त्वदीयाः वये वऊर्मयः जलसंघाः वमधुमन्तः रसवन्तः वघृतश्रुतः
घृतस्य वृष्टयुदकस्य क्षारिणो भवन्ति वतेभिः तैरुर्मिभिः वनः अस्माकम् वअविता रक्षिता वभव ॥
अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य 'पीपिवांसम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'पीपिवांसं
सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम्' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहिं प्रजाभिषम् ॥ ६ ॥

पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वदर्शतः । भक्षीमहिं । प्रऽजाम् । इषम् ॥ ६ ॥

वपीपिवांसं प्रवृद्धं वसरस्वतः देवस्य वस्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं वभक्षीमहि
भजेमहि प्राप्नुयाम । वयः वविश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं
मेघमित्यर्थः । तथा वप्रजां पुत्रादिरूपाम् वइषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहिं ॥ ॥२०॥

'यज्ञे दिवः' इति दशार्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्थं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवभ्योरिन्द्राब्राह्मण-
स्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञे दशैन्द्र्यादि बाह्य-
स्पत्यमन्वैन्द्री च तृतीयानवभ्यावेन्द्राब्राह्मणस्पत्ये' इति । आभिष्टविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने स्तोमबृहदौ
ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

इन्द्राय यत्र सर्वानानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

१. झ-भवति । २. ख-न-भ-पुरोडाशस्य हविषां । ३. ख-श-सरस्वदेव; घ-देव । ४. झ-
भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न-भक्षीमहि खिल-यस्य त्रतं पशवो यंति सर्वे यस्य त्रतसुपतिष्ठत आपः । यस्य
त्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्तं सरस्वतमवसे हुवेम ॥ (ऋ. खै. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसर्दने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मर्दन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सर्वानानि । सुन्वे । गर्मत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

१ यत्र यस्मिन् यज्ञे १ देवयवः देवान् कामयमानाः १ नरः नेतार ऋत्विजः १ मर्दन्ति हृष्यन्ति १ यत्र यस्मिन् १ सर्वानानि अभिषोतव्याः सोमाः १ इन्द्राय इन्द्रार्थं १ सुन्वे अभिषूयन्ते १ पृथिव्याः संबन्धिनि १ नृषद्ने नृणां नेतृणां १ सद्भूते तस्मिन् १ यज्ञे १ प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं १ दिवः शुलोकात् १ गमत् आगच्छतु । किमर्थम् । १ मदाय मदार्यम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा १ वयश्च गन्तारस्तदीया अन्धाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्यां वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।

यथा भवेम मीळहुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्यां । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळहुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । पराऽवतः । पिताऽईव ॥ २ ॥

हे १ सखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं १ दैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि १ अवांसि रक्षणानि १ आ १ वृणीमहे अभिभजामहे १ प्रार्थयामहे । १ नः अस्माकं हविः १ बृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः १ आ १ महे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । १ यः बृहस्पतिः १ परावतः दूरदेशाद्दान्याहृत्य पुत्रेभ्यः १ पितेव १ नः अस्मभ्यं १ दाता भवति तस्मै १ मीळहुषे सेक्त्रे बृहस्पतये १ अनागाः अनागत अनपराधाः १ यथा वयं १ भवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।

इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिषक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठं प्रहास्यतमं १ सुशेवं सुसुखं १ ब्रह्मणः मन्त्रस्य १ पतिं पालयितारमेतत्संज्ञं १ तसु तमेव देवं १ नमसा नमस्कारेण १ हविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं १ गृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च १ महि महान्तम् १ इन्द्रं १ दैव्यः देवाहंः १ श्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः १ सिषक्तु सेवताम् । १ ब्रह्मणः अहस्य मन्त्रस्य वा १ देवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य १ यः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा १ राजा इहंशरः भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्वारो यो अस्ति ।

कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अतिं सश्वतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वारोः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अतिं । सश्वतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

प्रोहः प्रियतमः वसः बृहस्पतिः वनः अस्माकं वयोनि स्थानं वेदिलक्षणम् वा वसदतु आसी-
दतु आगत्योपविशतु । वयः बृहस्पतिः विश्ववारः विश्वैर्वरणीयः वस्तु भवति । अपि च वरायः
धनस्य वसुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः कामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति तं काममस्मभ्यं दातु
ददातु । काम्यमानं प्रयच्छतिवत्यर्थः । तथा वसवतः उपद्रवैः संसक्तान् वनः अस्मान् अरिष्टान्
अहिंसितान् कृत्वा वसति पर्यट् अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो अर्कममृताय जुष्टमिमे धासुरमृतासः पुराजाः ।

शुचिक्रन्दं यजतं पस्त्यानां बृहस्पतिमनर्वाणं हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः । अर्कम् । अमृताय । जुष्टम् । इमे । धासुः । अमृतासः । पुराजाः ।
शुचिक्रन्दम् । यजतम् । पस्त्यानाम् । बृहस्पतिम् । अनर्वाणम् । हुवेम ॥ ५ ॥

तं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् वमृताय अमरणत्वाय जीवनाय वजुष्टं पर्याप्तम् अर्कम्
अर्चनसाधनमभं पुराजाः पुरा जाताः इमे वमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया वनः अस्म-
भ्यम् वा धासुः प्रदद्युः । वयं च वशुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं पस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृह्णाम ।
तेन तद्रन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां यजतं यष्ट्यम् अनर्वाणम् अप्रत्युतं केनाप्यप्रतिगतं वृहस्पतिं
गृह्णतां पालकं देवं हुवेम आह्वयाम स्तुयेम वा ॥ ॥ २१ ॥

तं शग्मासौ अरुषासो अश्वा बृहस्पतिं सहवाहौ वहन्ति ।

सहश्चिद्यस्य नीलवत्सुधस्थं नभो न रूपमरुषं वसानाः ॥ ६ ॥

तम् । शग्मासः । अरुषासः । अश्वाः । बृहस्पतिम् । सहवाहः । वहन्ति ।
सहः । चित् । यस्य । नीलवत् । सुधस्यम् । नभः । न । रूपम् । अरुषम् । वसानाः ॥ ६ ॥

वशग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा अरुषासः आरोचमानाः सहवाहः सहस्य वाहकाः
वअश्वाः तं वृहस्पतिं वहन्ति वहन्तु । यस्य बृहस्पतेः सहश्चित् बलं च भवति । वनीलवत् ।
नीलं नीलयो निवासः । तद्युक्तं सधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा
अश्वाः । वनभो वन आदित्यमिव अरुषम् आरोचमानं रूपं वसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचिः शतपत्रः स शुन्ध्युर्हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः ।

बृहस्पतिः स स्वविश ऋष्वः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचिः । शतपत्रः । सः । शुन्ध्युः । हिरण्यवाशीः । इषिरः । स्वःऽसाः ।
बृहस्पतिः । सः । सुऽआवेशः । ऋष्वः । पुरु । सखिभ्यः । आऽसुतिम् । करिष्ठः ॥ ७ ॥

वस व हि स खलु बृहस्पतिः वशुचिः शुद्धः शतपत्रः बहुविधवाहनः । वसः एव वशुन्ध्युः
सर्वेषां शोभयिता वहिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्नाम । हितरमणीयवाक् । यद्वा । 'वाशीभि-
स्तक्षताश्मम्भषीभिः' (क्र. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाङ्मयायुधम् । स्वर्णमयायुधः ।
वइषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता ।

१. ख-स्तुयेम; झ-त३-श१-स्तुवेम; श२-चुसुयेम । २. ख-झ-न-भ-नीलं न्यलयो निवासः;
घ-नीलं निवासः; झ-त१-२-४-नीलन्यलयो निवासः; श-नीलान्यालयो निवासवत् । ३. ख-झ-त-न-
भ-श-द्वितरमणीया वाक् ।

१स एव १बृहस्पतिः १स्वावेशः सुनिवासः १ऋष्वः दर्शनीयः । ईदृषो देवः १सस्त्रिभ्यः स्तोत्रुभ्यः
१पुर बहुलम् १आसुतिम् अक्षं १करिष्ठः कर्तृतमो दातृतमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।

दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरा सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।

दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुतरा । सुगाधा ॥ ८ ॥

१देवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते १देवस्य बृहस्पतेः १जनित्री जनधिष्यौ १रोदसी धावापृथिष्यौ
१महित्वा महत्वेन युक्तं १बृहस्पतिं १ववृधतुः वर्धयामासतुः । हे १सखायः यूयमपि १दक्षाय्याय
वर्धनीयाय । द्वितीयायै चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पतिं १दक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः १ब्रह्मणे
बृंहिताय प्रभूतायाञ्चाय तदर्थं १सुतरा सुतरणानि सुखेन तरणीयानि १सुगाधा सुखेनावगाहनीया-
म्युदकानि १करत् करोतु ॥

इयं वा ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे अकारि ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमयो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वृजिणे । अकारि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरंधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे १ब्रह्मणस्पते तुभ्यं १वृजिणे वज्रवते १इन्द्राय च १वां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । १ब्रह्म
मन्त्ररूपा १इयं १सुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः १अकारि मया कृताभूत् । तौ युवां १धियः अस्मदीयानि
कर्माणि १अविष्टं रक्षतम् । तथा १पुरंधीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीः १जिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् ।
१अर्यः अरीरिभिर्गन्त्रीः १वनुषां संभक्तृणामस्माकम् १अरातीः शत्रुसेनाः १जजस्तम् उपक्षपयतम् २ ॥

तृतीयसवन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः ' बृहस्पते युवम् ' इति शास्त्रयाज्या । सूत्रितं च—
' बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्यैषैव
परिधानीया । सूत्रितं च— ' बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्यैशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रथिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रथिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे १बृहस्पते स्वं च १इन्द्रश्च १युवं युवां १दिव्यस्य दिवि भवस्य १वस्वः वसुनो धनस्य
१ईशाथे । अतः कारणात् १स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते १कीरये । स्तोत्रनामैतत् । स्तोत्रे १रथिं धनं १धत्तं
दत्तम् । १चित् इति पूरणः । अन्यदत्तम् ॥ ॥ २२ ॥

१. ख-झ-भ-श-सुतरा सुतराणि; घ-' सुतरा सुतराणि ' नास्ति; न-सुतराणि । २. ख-त-
उपलक्षयत; घ-उपल्यत; झ-श-उपक्षयत; न-भ-उपलक्षणं यत ।

‘अध्वर्यवः’ इति सप्तर्षं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैहृममैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबाहंस्यत्वा । तथा चानुक्रान्तम्—‘अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवताम्या’ इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विभियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभार्यं क्षितीनाम् ।

गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेधाति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभार्यं । क्षितीनाम् ।

गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

हे ऽअध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः ऽक्षितीनां जनानां मध्ये ऽवृषभार्यं भेष्टा-
येन्द्राय ऽअरुणम् आरोषमानं ऽदुग्धम् अभिषुतम् ऽअंशुं सोमं ऽजुहोतन जुहुत । ऽअवपानम्
अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं ऽगौरात् गौरमृगादपि ऽवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् ऽइन्द्रः
ऽसुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् ऽइच्छन् अन्विच्छन् ऽविश्वाहा विश्वान्यहानि ऽइत् एव सर्वदैव
ऽयाति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यद्दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशभिन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारुं । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।

उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ऽप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले ऽचारु शोभनं ऽयत् सोमलक्षणम् ऽअन्नं
ऽदधिषे पानेनोदरे धारयसि ऽअस्य सोमस्य ऽपीतिमित् पानमेव ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि
ऽवक्षि कामयसे । ‘वशा कान्तौ’ इत्यस्य सिपि शपो लुकि ऋक्कवक्कवेत्तद्रूपम् । ऽउत अपि च
हे ऽइन्द्र ऽहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थः । ऽमनसा च ऽजुषाणः सेवमानः ऽउशन् अस्मान् कामय-
मानस्त्वं ऽप्रस्थितान् पुरस्तात्पीतानुत्तरवेदिस्थान् ऽसोमान् ऽपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानंमुवाच ।

एन्द्रं प्रप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।

आ । इन्द्र । प्रप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽजज्ञानः जायमान एव ऽसहसे बलाय ऽसोमं ऽपपाथ पीतवानसि । ऽते तव
ऽमहिमानं महत्त्वं ऽमाता स्वदीया जनन्यदितिः ऽप्र उवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते ‘अयं पन्था’
इत्यादिके ‘नही म्वस्य’ (ऋ. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात् ।
अतः कारणात् हे इन्द्र त्वम् ऽउरु विस्तीर्णम् ऽअन्तरिक्षम् ऽआ ऽपप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि ।
अपि च ऽयुधा युद्धेन ऽदेवेभ्यः स्तोत्रभ्यो देवेभ्य एव वा ऽवरिवः धनं ऽचकथं कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम् तान्बाहुभिः शशदानान् ।

यद्वा नृमिर्वृत इन्द्रामियुष्यास्तं त्वयाजि सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योध्याः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।

यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र Vमहतः प्रभूतान् Vमन्यमानान् शत्रून् Vयत् यदा Vयोध्याः अस्माभिर्बोधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं Vशाशदानान् हिंसितः Vतान् शत्रून् Vबाहुभिः आयुध-
निरपेक्षैर्हस्तैरेव Vत्वत्साक्षात् Vसाक्षाम सहमे अभिभवेम । Vयद्वा यदि वा हे Vइन्द्र Vनृभिः नेतृभि-
र्महभिः Vवृतः परिवृतस्वमेव Vअभियुध्याः अस्मदीयान्छत्रूनभियुधेश्च Vसौश्रवसम् । श्रवोऽहं
पशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं Vतम् VAजिं संग्रामं Vत्वया सह्यायेन वयं Vजयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघवा । या । चकार ।

यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अर्थ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

Vइन्द्रस्य Vकृतानि वीर्यकर्माणि Vप्रथमा प्रथमानि पुरातनानि Vप्र Vवोचं प्रब्रवीमि । Vमघवा
धनवानिन्द्रः Vया यानि Vचकार कृतवान् Vनूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि Vप्र वोचम् । Vयदेत्
यदैव Vअदेवीः आसुरीः Vमायाः तैः कृतानि Vअसहिष्ट अभ्यभूत् Vअथ अनन्तरमेव Vअस्य इन्द्रस्य
Vसोमः Vकेवलः असाधारणः Vअभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं । यत्पर्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पर्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।

गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र Vपशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् Vअभितः सर्वतो
विद्यमानम् Vइदं विश्वं सर्वं जगत् Vतवेत् तवैव स्वभूतम् । Vसूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य Vचक्षसा
तेजसा Vयत् विश्वं Vपर्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे Vइन्द्र Vएकः एव त्वं Vगोपतिः Vअसि ।
न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह Vगवाम् इति । अतः कारणात् Vते त्वया
Vप्रयतस्य प्रतस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रतं Vवस्वः धनं Vभक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेषुम् । अक्षरार्थस्तु । हे Vबृहस्पते त्वं च Vइन्द्रश्च युवां Vदिव्यस्य Vपार्थिवस्य
वोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां Vस्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ २३ ॥

‘परो मात्रया’ इति सप्तमं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । ‘उहं यज्ञाय’ इत्याद्यास्तिल्ल
‘ऐन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—‘परो वैष्णवं तूरुमित्यैन्धश्च तित्थः’
इति । गतः सूक्तविनियोगः । विष्णुदेवताके पशौ ‘परो मात्रया’ इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं
च—‘परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

परः । मात्रया । तन्वा । वधान । न । ते । महिऽत्वम् । अनु । अश्नुवन्ति ।

उभे इति । ते । विद्म । रजसी इति । पृथिव्याः । विष्णो इति । देव । त्वम् । परमस्य । वित्से ॥ १ ॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे । परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः ‘परो दिवा पर एना
पृथिव्या’ (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा । मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया । ‘मात्रया’ परः
परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया ऽतन्वा शरीरेण ऽवृधान वर्धमान हे विष्णो ऽते तव ऽमहित्वं महत्त्वं
ऽन ऽअन्वश्नुवन्ति नानुग्यामुवन्ति । त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत
इत्यर्थः । ऽते तव ऽउभे ऽरजसी उभौ लोकी ऽपृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च ऽविद्म
जानीमः । वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत् । हे ऽदेव द्योतमान ऽविष्णो ऽत्वम् एव ऽपरमस्य
स्वर्गादिरेकलोकस्य^१ । द्वितीयार्थे षष्ठी । परमं लोकं ऽवित्से जानासि । अतस्तव महत्त्वं^२ न
केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘न ते विष्णो’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—‘न ते विष्णो जाय-
मानो न जातस्त्वं विष्णो सुमति विश्वजन्याम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिन्नः परमन्तमाप ।

उदस्तन्ना नाकंमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

न । ते । विष्णो इति । जायमानः । न । जातः । देव । महिन्नः । परम् । अन्तम् । आप ।

उत् । अस्तन्नाः । नाकम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । दाधर्थम् । प्राचीम् । ककुभम् । पृथिव्याः ॥ २ ॥

हे ऽदेव दानादिगुणयुक्तं विष्णो ऽते तव ऽमहिन्नः महत्त्वस्य ऽपरं विप्रकृष्टम् ऽअन्तम्
अवसानं ऽजायमानः प्रादुर्भवन्नः ऽन ऽआप न प्राप्नोति । तथा ऽजातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः ऽन एव
प्राप्नोति । तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति । अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः । कोऽसौ महिमा तमाह ।
ऽऋष्वं दर्शनीयं ऽबृहन्तं महान्तं ऽनाकं बुलोकम् ऽउदस्तन्नाः त्वमूर्ध्वमधारणः । यथाधो न
पतति तथा । ऽपृथिव्याः भूमेः संबन्धिनां ऽप्राचीं ऽककुभं च ऽदाधर्थं धारितवानसि । उपलक्षणमेतत्
सर्वस्य भूतजातस्य । तथा च मन्त्रान्तरं—‘य उ त्रिधातु पृथिवीमुत धामेको दाधार भुवनानि
विश्वा’ (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ‘इरावती’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘इरावती धेनुमती हि भूतं
विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं स्रयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तन्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

१. ख-श-°बृहन्तस्य लोकस्य । २. त३-श-माहात्म्यं ।

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भुतम् ।

सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।

वि । अस्तभ्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दार्धर्ष । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥३॥

हे धावापृथिव्यौ वमनुषे स्तुवते मनुष्याय वदशस्या वित्सया युके युवाम् वइरावती अन्नवत्यौ वधेनुमती गोमत्यौ वसूयवसिनी शोभनयवसे च वभूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुना विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे वविष्णो वएते हेमे वरोदसी धावापृथिव्यौ वव्यस्तभ्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन धामधोमुखत्वेनेति^२ विविधत्वम् । अपि च वपृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् वअभितः सर्वत्र स्थितैः वमयूखैः पर्वतैः^३ वदार्धर्ष धारितवानसि । यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।

दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।

दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वयज्ञाय यजमानाय वउरु विस्तीर्णं वलोकं स्वर्गाख्यं वचक्रथुरु^४ कृतवन्तौ^५ खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् वउषसं तमोनिवारकमुषःकालम् वअग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ^६ पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे वनरा नेताराविन्द्राविष्णू ववृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य वदासस्य वचित् उपक्षपयितुरसुरस्य वमायाः वपृतनाज्येषु संग्रामेषु वजघ्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्तावित्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवति च श्रथिष्टम् ।

शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं ह्यथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्रथिष्टम् ।

शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । ह्यथः । अप्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे वइन्द्राविष्णू वदंहिताः दृढीकृताः वनव वनवति वच नवोत्तरनवतिसंख्याकाः वपुरः पुराणि वशम्बरस्य स्वभूतानि वअथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'अथ हिंसायाम्' । अपि च वशतं वसहस्रं वच वर्चिनः वअसुरस्य ववीरान् वअप्रति प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा वसाकं सह संघश एव वह्यः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तुवसा वर्धयन्ती ।

ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

१. ख-घ-एव; श-श-एवमेवं; न-एमेवं; श-२-एवं । २. ख-श-त-३-४-न-श-इति । ३. ख-श-त-न-भ-श-पर्वतैः नास्ति । ४. ख-चक्रथुः; घ-श-त-न-श-चक्रथुः उरु । ५. घ-त-क्रमवती । ६. श-त-१-२-य-जनयता जनयती ।

इयम् । मनीषा । बृहती । बृहन्ता । उरुऽक्रमा । तवसा । वर्धयन्ती ।

ररे । वाम् । स्तोमम् । विदथेषु । विष्णो इति । पिन्वतम् । इषः । वृजनेषु । इन्द्र ॥ ६ ॥

वृहती महती वृह्यं वमनीषा मननीया स्तुतिः वृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ वरुक्रमा विस्तीर्ण-
विक्रमौ । विष्णुना सहैकार्यीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । वतवसा । तव इति बलस्य वृद्धेवां नाम-
धेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां ववर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभिः कृता । हे वविष्णो हे वइन्द्र वविद्येषु
यज्ञेषु ववां युवाभ्यां वस्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं वररे ददे । ' रा दाने ' इति धातुः । तौ युवां ववृज-
नेषु' वइषः अह्नानि वपिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युद्येष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' वषट् ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' भद्रा ते हस्ता
सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णावास आ कृणोमि ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

हे वविष्णो वते तुभ्यम् वआसः आस्यात् वआ अभिसुखं ववषट् वकृणोमि करोमि^१ । वषट्-
कारेण हविर्हावयामि । हे वशिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो वतत् वषट्कृतं वमे मदीयं
वहव्यं हविः वजुषस्व सेवस्व । वसुष्टुतयः शोभनस्तुत्यात्मिकाः वगिरः वाचश्च त्वां ववर्धन्तु वर्धयन्तु ।
अन्यद्गतम् ॥ ॥ २४ ॥

' नू मर्तः ' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । ' नू मर्तः ' इत्यनुक्रान्तम् ।
उक्थे^२ अञ्छावाकशास्त्र हर्दं शंसनीयम् । सूत्रितं च—' क्रतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्रः '
(आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो दयते सनिष्यन्यो विष्णाव उरुगायाय दाशत् ।

प्र यः सुत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्थमाविर्वासात् ॥ १ ॥

नु । मर्तः । दयते । सनिष्यन् । यः । विष्णावे । उरुऽगायाय । दाशत् ।

प्र । यः । सुत्राचा । मनसा । यजाते । एतावन्तम् । नर्थम् । आऽविर्वासात् ॥ १ ॥

सः वमर्तः मनुष्यः वसनिष्यन् धनमिच्छन् वनु क्षिप्रं वदयते धनमादत्ते । दयतिराकूप्वार्ये
द्रष्टव्यः । वयः मनुष्यः वउरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय वविष्णावे वदाहात् हवींषि दयात् । वयः
च वसुत्राचा सहाञ्छता वमनसा मननेन स्तोत्रेण वप्र वयजाते प्रकर्षेण पूजयेत् वएतावन्तम् एता-
वत्परिमाणं महान्तं वनर्थं नरेभ्यो हितं विष्णुम् वाविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स
मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लटि^३ रूपम् । स मर्तः सनिष्यन्
धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णावे ददातीति योज्यम् ॥

१. घ-वृजनेषु आपत्सु; त१-२-वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श-वृजनेषु संग्रामेषु । २. स-त-श-
वषट् करोमि । ३. स-त-न-भ-श-उक्थे । ४. स-इदं सूक्तं । ५. ख-न-लिटि; स-त-श-लटि ।

विष्णुदेवस्ये पशौ पुरोडाशस्य ' एवं विष्णो ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' एवं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मुतिं दाः ।

पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरेश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः । पर्चः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरैः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे एवयावः । एवाः प्राप्तव्याः कामाः । तान् यापयति प्रापयति स्तोतृनिश्चयेवयावा । हे एवयावन् विष्णो एवं विश्वजन्यां सर्वजनहिताम् अमयुतां दौषैर्वियुक्तां सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं दाः अस्मभ्यं देहि । सुवितस्य सुधु प्राप्तव्यस्य भूरैः बहुलस्य अशवावतः अश्वयुक्तस्य पुरुश्चन्द्रस्य पुरुषां बहूनामाह्लादकस्य रायः धनस्य पर्चः संपर्कः नः अस्माकं यथा भवति तथा देहीत्यन्वयः ॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य ' त्रिदेवः ' इति याज्या । सूत्रितं च—' इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम् ' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । वैष्णवे पश्चावप्येषैव वपाया याज्या । सूत्रितं च—' त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृषान ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽर्चसम् । महिऽत्वा ।

प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

एषः देवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः शतर्चसं शतसंख्यान्यर्चाषि यस्यास्तादृशीम् एतां पृथिवीम् । उपलक्षणमेतत् । पृथिव्यादींस्त्रील्लोकान् महित्वा महत्त्वेन त्रिः वि चक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान् । तवसः तवस्विनो वृद्धादपि तवीयान् तवस्वितरः विष्णुः प्र अस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु । अस्य स्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः नाम नामकं रूपं विष्णु-रित्येतन्नामैव वा त्वेषं हि यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवदित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ ' वि चक्रमे ' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—' वि चक्रमे पृथिवी-मेष एतां त्रिदेवः पृथिवीमेष एताम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।

ध्रुवासौ अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।

ध्रुवासः । अस्य । कीर्यः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

एषः देवः विष्णुः एतां पृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रील्लोकान् क्षेत्राय निवासार्थं मनुषे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् वि चक्रमे विक्रान्तवान् । अस्य च विष्णोः कीर्यः स्तोतारः जनासः जनाः ध्रुवासः निश्चला भवन्ति । ऐहिकामुष्मिकयोर्लोभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः उरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं चकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

वृत्तीयसवनेऽतिरात्रावूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शब्दे ' प्र तत्ते अद्य ' इति स्तोत्रि-
यस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७) । अन्यदुद्येष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' प्र तत्ते अद्य ' इति याज्या । सूत्रितं
च—' वषट् ते विष्णवासा आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः शंसामि व्युनानि विद्वान् ।

तं त्वा गृणामि त्वसुमर्तव्यान्क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ ५ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । शिपिऽविष्ट । नाम । अर्थः । शंसामि । व्युनानि । विद्वान् ।

तम् । त्वा । गृणामि । त्वसुम् । अर्तव्यान् । क्षयन्तम् । अस्य । रजसः । पराके ॥ ५ ॥

हे ऽशिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ऽते तव ऽतत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं ऽनाम ऽअर्थः
स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा ऽव्युनानि ज्ञातव्यान्वर्थजातानि ऽविद्वान् जानन्नहम् ऽअद्य इदानीं
ऽप्र ऽशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । ऽतवसुं प्रवृद्धं ऽतं ऽत्वा त्वां विष्णुम् ऽअतव्यान् अतवीथानवृद्ध-
तरोऽहं ऽगृणामि स्तौमि । कीदृशम् । ऽअस्य ऽरजसः लोकास्य ऽपराके दूरदेशे ऽक्षयन्तं निवसन्तम् ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ ॥ ६ ॥

किम् । इत् । ते । विष्णो इति । परिऽचक्ष्यम् । भूत् । प्र । यत् । ववक्षे । शिपिऽविष्टः । अस्मि ।

मा । वर्षः । अस्मत् । अप । गूहः । एतत् । यत् । अन्यऽरूपः । सुम्ऽइथे । बभूथ ॥ ६ ॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं
चकार । तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे । अत्र निरुक्तं—' शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्धं नामनी
भवतः । कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः
प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः । अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किं ते विष्णो
प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः । शिपयोऽत्र रश्मय
उच्यन्ते तैराविष्टो भवति । मा वर्षो अस्मदप गूह एतत् । वर्ष इति रूपनाम वृणोतीति सतः ।
यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः ' (निरु. ५. ७-८) इति । तत्र । कुत्सितार्थपक्षे
योजना । हे ऽविष्णो ऽते तव तन्नाम ऽकिं ऽपरिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं ऽभूत् भवति । किंशब्दः क्षेपे ।
अप्रख्यापनीयमेव^१ तन्नवति^१ । ऽयत् नामास्मभ्यं ऽप्र ऽववक्षे प्रब्रूषे ऽशिपिविष्टोऽस्मि इति । अन्त-
र्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति^१ । तदश्लीलाथर्थादिदं नाम न
प्रशस्तमित्यर्थः । तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम् । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव
परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण । अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति ऽएतत् ऽवर्षः रूपम्
ऽअस्मत् अस्माकं ऽमा ऽअप ऽगूहः अपगूढं संबृतं मा कुरु । ' गूह संवरणे ' । अपि तु तदेव रूपं
प्रकटय । वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत् । ऽयत् यस्मात् ऽअन्यरूपः रूपान्तरमेव
धारयन् ऽसमिथे संग्रामे ऽबभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति । प्रशंसापक्षे
तु । हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति । न प्रख्यापनीयम् । किं
तन्नाम । शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नम प्रब्रूषे । यत एवं प्रख्यातरूपस्वमतोऽस्माकमेत-
द्वैष्णवं रूपं संबृतं मा कार्षीः । इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

यदन्व्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूथ भवसि तस्मात्त्वं गृहोऽपि ज्ञापस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवांस आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हृव्यम् ।

वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हृव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि । वषट्कृतं तन्मदीयं^१ हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व । शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विति । शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते । सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि । 'तिस्रो वाचः' इति षट्त्वं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं^२ तु^३' इति । 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ट एव वा^४' इति वक्ष्यमाणत्वादभिपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्वम् । अत्र शौनकः—'आस्यदग्रं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रथतः शुधिः । सूक्ताभ्यां^५ तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम्^६ ॥ अनभतैतजसद्यं वृष्टिकामेन यत्नतः । पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महतीं वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६-२७) इति ॥

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा या एतद्दुहे मधुदोघमूधः ।

स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

तिस्रः । वाचः । प्र । वद । ज्योतिःऽअग्राः । याः । एतत् । दुहे । मधुऽदोघम् । ऊर्धः ।
सः । वत्सम् । कृण्वन् । गर्भम् । ओषधीनाम् । सद्यः । जातः । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

१. ख-भ-अस्मदीयं । २. ज्ञ-त१(प्रान्ते)-पर्जन्याय तृचं गायत्रं द्वितीया पादनिचृत् । ३. ज्ञ-त१(प्रान्ते)-वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकांस्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप् ; श-वा वृष्टिकामः । ४. ख-सूक्तानि तिस्रादादित्यमुपतिष्ठेत भास्करं ; झ-सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं ; त१-सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं एताभ्यां ; न-श-सूक्तानि तिस्र आदित्या-मुपतिष्ठेत भास्करं ; भ-सूक्तानि तिस्रादादित्यामुपतिष्ठेत भास्करं ।

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति । हे ऋषे वृत्तिः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः वाचः
 प्र व वद प्रब्रूहि^१ । कीदृश्यो वाचः । वज्योतिरग्राः । ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो वासां
 तादृशीः । वयाः वाचः वमधुदोधं मधुम उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् वृत्तत् नभसि दृश्य-
 मानम् वऊधः उद्धतं मेघम् । यद्वा । लुतोपममेतत् । ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं वदुहे दुहते ।
 दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः । बाहुलको र्दृ । स्तोत्रैः प्रीतो
 हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति । अतो वाच एव^२ दुहन्तीत्युपचर्यते । यद्वा । वदेति व्यत्ययेन मध्यमः ।
 तित्त्व इति द्रुतधिलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतीति^३ । या
 गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुहे उदकानि दुहन्ति । एवंभूतः वसः च पर्जन्यः ववत्सं सह
 निवसन्तं वैद्युताग्निं वृष्टवन् प्रादुच्छुर्वन् तमेव वओषधीनां म्रीहादीनां च वर्गमं कुर्वन् वसद्यः शीघ्रं
 वजातः प्रादुभूतः वृषभः वर्षिता सन् वरोरवीति भृशं शब्दायते ॥

यो वर्धेन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे ।

स त्रिधातु शरणं शर्मं यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्टि अस्मे ॥ २ ॥

यः । वर्धेनः । ओषधीनाम् । यः । अपाम् । यः । विश्वस्य । जगतः । देवः । ईशे ।

सः । त्रिऽधातु । शरणम् । शर्मं । यंसत् । त्रिऽवर्तु । ज्योतिः । सुऽअभिष्टि । अस्मे इति ॥२॥

वयः पर्जन्यः वओषधीनां वर्धेनः वर्षयिता । वयः च अपाम् उदकानां वर्धकः । वयः च
 देवः द्योतमानः पर्जन्यः विश्वस्य सर्वस्य जगतः वर्धेनो ईष्टे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
 तलोपः । 'अधीगर्थं' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अनुदात्ते-
 स्वात् लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । 'यद्बृत्तास्त्रियम्' इति निघातप्रतिषेधः । वसः पर्जन्यः
 त्रिधातु त्रिभूमिकं शरणं गृहं शर्मं सुखं च यंसत् यच्छतु । अस्मभ्यं ददातिवत्यर्थः ॥ यमेलेव्य-
 ङागमः । 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । तथा त्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु
 अतिज्ञयेन वर्तमानम् । श्रूयते हि— 'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता' प्रातर्प्राप्ते मध्यदिने
 शरद्यपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति । एवंविधं स्वभिष्टि स्वभ्येषणं ज्योतिः तेजश्च अस्मे
 अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥

स्तुरीरं त्वद्भवति स्रत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः ॥ ३ ॥

स्तुरीः । ऊँ इति । त्वत् । भवति । सूते । ऊँ इति । त्वत् । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

पितुः । पयः । प्रति । गृभ्णाति । माता । तेन । पिता । वर्धते । तेन । पुत्रः ॥ ३ ॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः । अस्य पर्जन्यस्य एत्वत्
 अन्यद्रूपं वस्तुरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्गृधुर्कं न भवति । वउ इति पूरकः ।
 द्वितीय उशब्दश्चाथे । एत्वत् अन्यच्च रूपं सूते धेनुवत्प्रसूते । उदकानि प्रवर्षति । एषः पर्जन्यः
 तन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तुरीत्वेन धेनुत्वेन च चक्रे करोति । अपि च पितुः
 दिवः सकाशात् पयः वृष्ट्युदकं माता पृथिवी प्रति गृभ्णाति प्रतिगृह्णाति । 'ह्रप्रहोर्भः'

१. ख-प्रकथय; न-भ-प्रकस्य । २. त३-उद्धतं । ३. त-एवं । ४. ख-त३-न-भ-प्रवदतेति ।

५. झ-त-न-भ-वसते ।

इति भवन् । प्रतिगृहीतेन ऽतेन हविरात्मना परिणतेन ऽपिता शुलोकः ऽवर्धते । ऽतेन एवोदकेन
 ऽपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुव्नानि तस्थुस्तिस्त्रो द्यावस्त्रेधा सुसुरारपः ।

त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्रोतन्त्यभितौ विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् । विश्वानि । भुव्नानि । तस्थुः । तिस्त्रः । द्यावः । त्रेधा । सुसुः । आपः ।

त्रयः । कोशासः । उपऽसेचनासः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन् पर्जन्ये ऽविश्वानि ऽभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ऽतस्थुः तिष्ठन्ति । यदधीन-
 वृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः । यस्मिन् ऽद्यावः' द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते । यस्माच्च ऽभापः ऽत्रेधा
 ऽसक्तुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति । ऽउपसेचनासः उपसेकारः ऽत्रयः पौरस्यः
 प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः ऽकोशासः मेघाः ऽविरप्शं महान्तं पर्जन्यम् ऽअभितः परितः
 ऽमध्वः । कर्मणि षष्ठी । मधूदकं ऽश्रोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत् ।

मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम् । वचः । पर्जन्याय । स्वराजे । हृदः । अस्तु । अन्तरम् । तत् । जुजोषत् ।

मयःऽभुवः । वृष्टयः । सन्तु । अस्मे इति । सुऽपिप्पलाः । ओषधीः । देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

वृदं ऽवचः वचनं स्तोत्रं ऽस्वराजे स्वायत्तदीप्तये ऽपर्जन्याय क्रियते । एतच्च ऽहृदः तदीयस्य
 हृदयस्य ऽअन्तरम् अन्तर्गतम् ऽअस्तु । सच ऽतत् स्तोत्रं ऽजुजोषत् सेवताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' ।
 लेख्यडागमश्छान्दसः । शपः इलुः । ऽमयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः ऽवृष्टयः ऽअस्मे अस्माकं तत्प्रसा-
 दात् ऽसन्तु भवन्तु । तथा ऽदेवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ऽओषधीः
 ओषधयश्च ऽसुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च ।

तन्म क्रतुं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः । रेतःऽधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् । तस्मिन् । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥

तत् । मा । क्रतुम् । पातु । शतऽशारदाय । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥

ऽसः पर्जन्यः ऽशश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां ऽरेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभृतस्य धाता विनि-
 धाता भवति । ऽवृषभः ह्युपमा । यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्थाधाता भवति तद्वत् ।
 अतः ऽतस्मिन् पर्जन्ये ऽजगतः जङ्गमस्य ऽतस्थुषः स्थावरस्य ऽवच ऽआत्मा देहो वर्तते । ऽतत् पर्जन्येन
 दत्तम् ऽक्रतुम् उदकं ऽमा मां ऽशतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं ऽपातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य
 'क्रत्यकः' इति प्रकृतिभावो हस्वत्वं च । अन्यद्गतम् ॥ १ ॥

‘पर्जन्याय’ इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्^१ । पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—‘पर्जन्याय तृचं गायत्रम्^२’ इति । वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः ‘पर्जन्याय’ इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—‘पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे । स नो यवसमिच्छतु ॥ १ ॥

पर्जन्याय । प्र । गा॒य॒त । दि॒वः । पु॒त्राय॑ । मी॒ळ॒हुषे॑ । सः । नः । य॒व॒स॒म् । इ॒च्छ॒तु ॥ १ ॥

हे स्तोतारः †पर्जन्याय देवाय †प्र †गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाय । †दिवः अन्तरिक्षस्य †पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । †मीळहुषे सेकत्रे । †सः तादृशः पर्जन्यः †नः अस्मभ्यं †यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् †इच्छतु ॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम् ॥ २ ॥

यः । गर्भ॑म् । ओष॑धीनाम् । गवा॑म् । कृ॒णोति॑ । अर्व॑ताम् । पर्ज॑न्यः । पु॒रु॒षीणा॑म् ॥ २ ॥

यः पर्जन्यः †ओषधीनां व्रीह्यादीनां †गवाम् †अर्वताम् अवतीनां वडवानां †पुरुषीणां नारीणां च यः †पर्जन्यः †गर्भं प्रसृतिहेतुं बीजमुदकरूपं †कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तस्मा इदास्यै हविर्जुहोता मधुमत्तमम् । इळां नः संयतं करत् ॥ ३ ॥

तस्मै॑ । इत् । आ॒स्यै॑ । ह॒विः । जु॒होत॑ । म॒धु॒मत्त॑मम् । इळा॑म् । नः । सं॒य॒तं । क॒रत् ॥ ३ ॥

†तस्मा †इत् तस्मा एव पर्जन्याय †आस्ये देवानामास्थभृतेऽर्मा †मधुमत्तं रसवत्तमं †हविः †जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यः †नः अस्मभ्यम् †इळाम् अन्नं †संयतं सम्यग्भियतं यथा भवति तथा †करत् करोतु । ददात्त्विति यावत् ॥ ॥ २ ॥

‘संवत्सरम्’ इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं श्रैष्टुभम् । आद्या त्वनुष्टुप् । मण्डूका देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्’ इति । वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्^३ ॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः ॥ १ ॥

सं॒व॒त्स॒रम् । श॒श॒या॒नाः । ब्रा॒ह्म॒णाः । व्र॒त॒ऽचा॒रिणः॑ ।

वा॒च॑म् । पर्ज॑न्य॒ऽजि॒न्विता॑म् । प्र । म॒ण्डू॒काः । अ॒वा॒दि॒षुः ॥ १ ॥

अत्र निरुक्तं—‘वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् इष्ट्वा तुष्टाव’ (निरु. ९. ६) इति । ‘मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति’ (निरु. ९. ५) इति । †व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः †ब्राह्मणाः । लुप्तोपममेतत् । एवंभूता ब्राह्मणा इव †संवत्सरं शरस्प्रभृति आ वर्षर्तोरिकं संवत्सरं †शशयानाः शिशयाना वर्षणार्थं

१. ख-भ-गायत्रं द्वितीया पादनिचृत् । २. ख-भ (प्रान्ते)-गायत्रं द्वितीया पादनिचृदेते कुमार आमेयोपयद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः । ३. ख-भ-जाप्यं ।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त' एते षमण्डूकाः षपर्जन्यजिम्बितात् पर्जन्येन प्रीतां यथा वाया पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशीं षवाचं षप्र षअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायुन्दति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामद् न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वृषुः समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आर्यन् । दृतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अहं । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वृषुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

दिव्याः दिवि भवाः षआपः षदृतिं षन दृतिमिव षशुष्कं नीरसं षसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । ' सुपां सुलुक् ' इति सप्तम्या लुक् । ' ईदृती च सप्तम्यर्थे ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निजले घर्मकाले षशयानं निवसन्तम् षएनं मण्डूकगणं षयत् यदा षआयन् अभिगच्छन्ति तदा षअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति षवत्सिनीनां वत्सयुक्तानां षगवां षन षमायुः गवां शब्द इव षमण्डूकानां षवृषुः शब्दः षसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वदृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । षअह इति पूरकः ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अस्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुष वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्यावतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् । अस्खलीकृत्यं । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

ऋशतः कामयमानान् षतृष्यावतः तृष्यावतः षएनान् मण्डूकान् षप्रावृषि वर्षतीं षआगतायाम् आगते सति षयत् यदा षअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । षईम् इति पूरणः । तदानीम् षअस्खलीकृत्यं । अस्खल इति शब्दानुकरणम् । अस्खलशब्दो कृत्वा षपुत्रः षपितरं षन पितरमिव षअन्यः मण्डूकः षवदन्तं शब्दयन्तम् षअन्यं मण्डूकम् षउप षएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।

मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् । मण्डूकः । यत् । अभिवृष्टः । कनिष्कन् । पृश्निः । सम्पृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

षएनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः षअन्यः मण्डूकः षअन्यं मण्डूकमनुगम्य षगृभ्णाति गृह्णाति । षअपाम् उदकानां षप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति षयत् यदा षअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । षयत् यदा च षअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः षकनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्गुलुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दपुरप्लवं कुर्वन् षपृश्निः पृश्निवर्णः षमण्डूकः षहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन षवाचं षसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वाते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

यदैषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्यैव वदति शिक्षमाणः ।

सर्वं तदैषां समृधेव पर्वं यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव । पर्व । यत् । सूवाचः । वदथन । अधि । अप्सु ॥५॥

हे मण्डूकाः यत्^१ यदा एषां^२ युष्माकं मध्ये अन्यः मण्डूकः अन्यस्य मण्डूकस्य वाचं
वदति अनुवदति अनुकरोति शिक्षमाणः शिक्षमाणः शिष्यः शाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य
वाचं यथानुवदति तद्वत् । यत् यदा च सुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे अप्सु वृष्टेपुदकेषु अधि
उपरि प्लवन्तः वदथन वदत शब्दं कुरुत । यत् तदा एषां युष्माकं सर्वं पर्व परुष्मच्छरीरं
समृद्धेव समृद्धमेवाविकलावयमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । धर्मकाले मृत्नावमापन्ना मण्डूकाः
गुनवर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।

समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । बिभ्रतः । विरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

एषां मण्डूकानां मध्ये एकः मण्डूकः गोमायुः^१ गोमायुरिव^२ मायुः शब्दो यस्य तादृशो
भवति । एकः अन्यो मण्डूकः अजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । एकः
पृश्निः पृश्निवर्णः । एकः अपरः हरितः हरितवर्णः । एवं विरूपाः नानारूपा अपि समानम् एकं
मण्डूका इति नाम बिभ्रतः धारयन्तः पुरुत्रा बहुषु देशेषु वाचं वदन्तः शब्दं कुर्वन्तः पिपिशुः
अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिशा अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।

संवत्सरस्य तदहः परिं ह्य यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परिं । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । अतिरात्रे न सोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे
ब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशक्त्वाणि पर्यायेण शंसन्ति हे मण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्ययं ।
न संप्रति पूर्णं सरः अभितः सर्वतः वदन्तः रात्रौ शब्दं कुवांणा यूयं^१ तदहः तद्दिनं परि
ह्य परितः सर्वतो भवथ । यत् अहः प्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं बभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो
वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृष्वन्तः परिवत्सरीणम् ।

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृष्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिष्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

१. ऋ-त-न-भ-श-येषां । २. ख-ऋ-त-२-श-गोमायुरिव; घ-ऋ-त-३-न-गोमायुः गोमायुरिव ।
३. ऋ-यूयं संवत्सरस्य ।

१सोमिनः सोमयुक्ताः १परिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामथनिकं १ब्रह्म स्तुतश्चास्त्रात्मकं १कृष्यन्तः कुर्वन्तः १ब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव १वाचं शब्दम् १अकृत अकृषतेमे मण्डूकाः । अपि च १घर्मिणः घर्मेण प्रवर्ष्येण चरन्तः १अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव १सिध्विदानाः स्विद्यद्ग्रात्राः १गृह्णाः घर्मकाले बिलेऽभिगूहाः १के १चित् केचन मण्डूकाः १न संप्रति घृष्टी सत्याम् १आविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहितं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहितम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।

संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्रुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

१नरः नेतारः १एते मण्डूकाः १देवहितं देवैः कृतं विधानम् अस्पतीर्य धर्म इत्येवंरूपं १जुगुपुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव १द्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य १ऋतुं तं तं वसन्तादिकं १न १प्र १मिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । १संवत्सरे संपूर्णे १प्रावृषि वर्षर्तौ १आगतायाम् आगते सति १घर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः १तप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति १विसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् १अश्रुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदाजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।

गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

१गोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः १वसूनि धनानि १नः अस्मभ्यम् १अदात् ददातु । १अजमायुः च १अदात् ददातु । १हरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । १पृश्निः पृश्निवर्णश्च १अदात् ददातु । तथा १सहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्रसावः । तस्मिन् सति सर्वे १मण्डूकाः १गवां १शतानि अपरिमिता गाः १ददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः १आयुः जीवनं १प्र १तिरन्ते प्रवर्धयन्तु ॥ ॥ ४ ॥

‘ इन्द्रासोमा ’ इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशतीत्रयोविंशती जगत्योऽन्त्या ‘ प्रति चक्ष्व ’ इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी प्रावदेवत्याष्टादशी मरुदेवताका दशमीचतुर्दश्यावभिदेवताके ‘ प्र वर्तय ’ इत्याद्याः पञ्चर्चं इन्द्रदेवताकाः । ‘ मा नो रक्ष ’ इति त्रयोविंशत्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तदेवताकाः । उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोष्ट्याविन्द्रासोमी देवता । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशतीत्रयोविंशती चाष्टादशी माल्ती च दशमीचतुर्दश्यावाभेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुभ्रवमी द्वादशी त्रयोदशी सौम्यः सप्तदशी प्राण्यष्टमीषोडश्यावैन्ध्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्ध्यौ १ मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

१. ख-न-भ-पूर्णे । २. न-प्रवर्धयतु खिलः-उपप्लवद मंडूकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये हृदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः (ऋ. खै. १६) ॥ ३. ष-त४-चतस्र ऐश्वः; ष-चतस्र ऐश्वो वा; त३-भ-श-पंचैश्वो वा ।

हस्तरोऽर्धर्षः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः^१ इति । अत्र बृहद्देवतायामनुक्रम्यते—‘ संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रा-
सोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्वृषां रक्षोष्णं पुत्रशोकपरिच्छुतः । हते पुत्रशक्ते क्रुद्धः सौदासैर्दुःक्षितस्तदा ॥
(बृहद्दे. ६. २७-२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतस्मूकं जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।

परां शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशितमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।

परां । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशितम् । अत्रिणः ॥ १ ॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वपदस्थानङ् । आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वम् । रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां वतपतं संतापयतम् । ‘ आमन्त्रितं पूर्व-
मविद्यमानवत् ’ इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा उब्जतं हिंस्तम् ।
उब्जतिहिंसाकर्मा । तिङ् : परस्वाङ्निघाताभावः । हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ न्यर्पयतं
रक्षांसि नीषेधुं प्रापयतम् । वतमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ
वर्धमानान् वा अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् परा शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति
तथा हिंस्तम् । तथा न्योषतं नितरां दहतम् । ‘ उष दाहे ’ । वहतं तान् मारयतम् । नुदेथाम् अस्मत्तो
हतांस्तान् प्रेरयेथाम् । अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् नि शिशितं नितरां तनूकुरुतम् ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यर्धं तपुर्पयस्तु चरुरभिवान्ऽईव ।

ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अभिवान्ऽईव ।

ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्थानर्थस्य शंसितारम् अघम् अगत्य हन्तारं राक्षसं वसं
सहैव । अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च वतपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो
राक्षसः अभिवानिव अभियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः चरुः इव यथ्यस्तु । ‘ यसु प्रयत्ने ’ । केवलोऽप्यथ-
माङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणे-
भ्योऽस्मभ्यं द्वेषे क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमी-
दिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावम् अनवायम् अग्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण
यथा भवति तथा धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वृत्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।

यथा नातः पुनरेकेश्वनोदयत्तद्वाप्तस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःकृतः । वृत्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।

यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् ।

तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

हे इन्द्रासोमौ ववुष्कृतः बुष्कर्मकारिणः राक्षसाञ् ववने वारके ववन्तः मध्ये ववन्नारम्भणे आलम्बनरहिते वतमसि अन्धकारे वप्र वविध्यतं प्रवेश्य ताडयतम् । वयथा येन प्रकारेणैषां मध्ये वएकश्चन एकोऽपि राक्षसः वअतः अस्मात्तमसः वपुनः वन वउदयत् उद्वृच्छेत् । तथा विध्यत-मित्यर्थः । एतेर्लैव्यडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गुणान्यादेशौ । वतत् प्रसिद्धं वमन्युमत् क्रोधयुक्तं ववां युवयोः वशवः बलं वसहसे रक्षसामभिभवनाय वअस्तु भवतु ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवो वधं सं पृथिव्या अघशंसाय तर्हेणम् ।

उत्तक्षतं स्वयम् । पर्वतेभ्यो येन रक्षो वावृधानं निजूर्वथः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । वधम् । सम् । पृथिव्याः । अघशंसाय । तर्हेणम् ।

उत् । तक्षतम् । स्वयम् । पर्वतेभ्यः । येन । रक्षः । ववृधानम् । निजूर्वथः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् शुलोकाद्वा वधं हननसाधनमायुधं वसं वर्तयतम् उत्पा-दयतम् । वपृथिव्याः अस्मादपि लोकात् वतर्हेणं हिंसकमायुधम् वअघशंसाय अघशंसमनर्थस्या-शंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम् । तथा वपर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् वस्वयम् । ' स्तु शब्दोपतापयोः ' । उपतापकमशानिम् वउत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम् । वयेन अशनिना ववावृधानं वर्ध-मानं प्रवृद्धं वा वरक्षः राक्षसं वनिजूर्वथः निहयः । ' जुर्वी हिंसायाम् ' । तमशानियुक्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रासोमा वर्तयतं दिवस्पर्यग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः ।

तपुर्वधेभिरजरैभिरत्रिणो नि पर्शानि विध्यतं यन्तु निस्वरम् ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । वर्तयतम् । दिवः । परि । अग्निऽतप्तेभिः । युवम् । अश्महन्मऽभिः ।

तपुःऽवधेभिः । अजरैभिः । अत्रिणः । नि । पर्शानि । विध्यतम् । यन्तु । निऽस्वरम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ वदिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः वर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम् । वयुवं तौ युवाम् वअग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः वतपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः वअजरेभिः जरारहितैर्ददैः वअश्म-हन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तरायुधैः वअत्रिणः राक्षसस्य वपर्शानि पार्श्वस्थाने वनि वविध्यतं निहतम् । ते च राक्षसाः वनिःस्वरं निःशब्दं वयन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु ॥ ॥५॥

इन्द्रासोमा परि वां भूतु विश्वत इयं मतिः कक्ष्याश्वैव वाजिना ।

यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधयेमा ब्रह्माणि नृपतीव जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रासोमा । परि । वाम् । भूतु । विश्वतः । इयम् । मतिः । कक्ष्या । अश्वाऽश्व । वाजिना ।

याम् । वाम् । होत्राम् । परिऽहिनोमि । मेधया ।

इमा । ब्रह्माणि । नृपती इवेति नृपतीऽश्व । जिन्वतम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ वद्वयम् अस्माभिः क्रियमाणा वमतिः मननीया स्तुतिः ववाजिना वाजिनौ बलवन्तौ ववां युवां वविश्वतः सर्वतः वपरि वभूतु परिगृह्णातु ग्याप्तोतु वा । तत्र दृष्टान्तः । वकक्ष्या कक्षबन्धनी रज्जुः वअश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत् । वयां वहोत्रां वाचं ववां युवाभ्यां वमेधया

परिहिनोमि प्रेरयामि । सेषं मतिरिति संबन्धः । अपि च षड्मा इत्याभ्यस्माभिः कृतानि षड्माणि स्तोत्राणि --- यथा धमैः पूरयन्ति तथा षड्जिन्वतं फलैः पूरयन्तः ॥

प्रति स्मरेथां तुजयन्तिरेवैर्हृतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद्यो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति । स्मरेथाम् । तुजयन्तः । एवैः । हतम् । द्रुहः । रक्षसः । भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा । दुःकृते । मा । सुगम् । भूत् ।

यः । नः । कदा । चित् । अभिदासति । द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ षड्जिन्वतः स्वरमाणैः षड्जैः गन्तुभिरश्वैः षड्प्रति षड्स्मरेथाम् अभिगच्छतम् । उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरं वर्तते । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । अभिगत्य च षड्द्रुहः द्रोघुन्^२ षड्भङ्गुरावतः भङ्गनकर्मवतः षड्रक्षसः राक्षसान् षड्हतं हिंस्तम् । हे इन्द्रासोमौ षड्दुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय षड्सुगं सुखं षड्मा षड्भूत् मा भवतु । षड्द्रुहा द्रोहेण युक्तः षडः षडनः अस्मान् षड्कदा षड्चित् अपि षड्अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः । मा । पाकेन । मनसा । चरन्तम् । अभिचष्टे । अनृतेभिः । वचःऽभिः ।

आपःऽइव । काशिना । सम्गृभीताः । असन् । अस्तु । असतः । इन्द्र । वक्ता ॥ ८ ॥

षड्पाकेन षड्पकेन शुद्धेन षड्मनसा षड्चरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं षडयः मां राक्षसः षड्अनृतेभिः अनृतैरसत्यैः षड्वचोभिः षड्वचनैः षड्अभिचष्टे अभिज्ञासति मर्यसत्यवचनमारोपयति हे षड्इन्द्र षड्काशिना सुष्टिना षड्संगृभीताः सम्यग्गृहीताः षड्आपइव यथापो विशीर्णा भवन्ति तथा षड्असतः असत्यस्य^३ षड्वक्ता^३ स राक्षसः षड्असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु । नदयवित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधामिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निःकृतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये । पाकशंसम् । विहरन्ते । एवैः । ये । वा । भद्रम् । दूषयन्ति । स्वधामिः ।

अहये । वा । तान् । प्रददातु । सोमः । आ । वा । दधातु । निःकृतेः । उपस्थे ॥ ९ ॥

षडे राक्षसाः षड्पाकशंसं परिपक्वचनं सत्यभाषिणं माम् षड्एवैः एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः षड्विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षयन्ति । यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः^४ । षडे षडा षड्स्वधामिः बलैर्युक्ताः षड्भद्रं कल्याणवर्तनं^५ मां षड्दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति षटान् सर्वान् षड्सोमः षड्अहये षडा सर्पाय वा षड्प्रददातु । षड्निःकृतेः पापदेवतायाः षड्उपस्थे उत्सङ्गे षडा षड्आ षड्दधातु प्रक्षिपतु ॥

१. घ-पूरयतं । दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतः तद्वत् । २. ज-त३-द्रेष्टुन् । ३. ङ-न-त१-२-४-न-असत्यवक्ता । ४. त३-परिभवतीत्यर्थः । ५. ख-न-भ-श-कल्याणं वर्तमानं ।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।

रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्भ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वाः तनां च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयकृत् । भ्रम् । एतु । नि । षः । हीयताम् । तन्वा । तनां । च ॥ १० ॥

हे अग्ने षयः राक्षसः षनः अस्माकं षपित्वः अन्नस्य षरसं सारं षदिप्सति जिघांसति । षयः च षअश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । षयः च षगवां रसं दिप्सति । षयः च षतनूनाम् अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । षरिपुः बाधकः षस्तेनः चौरः षस्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः सर्वो जनः षदभ्रं हिसाम् षएतु प्राप्नोतु । अपि च षसः बाधकः षतन्वा स्वकीयेन शरीरेण षतना षच तनयेन च षनि षहीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

परः सो अस्तु तन्वाः तनां च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।

प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तनां । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

षसः राक्षसः षतन्वा षतना षच । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च षपरः परस्तात् षअस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । षविश्वाः व्याप्ताः षतिस्रः षपृथिवीः त्रींशोऽङ्गान् षअधो षअस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे षदेवाः षअस्य शत्रोः षयशः अन्नं कीर्तिर्वा षप्रति षशुष्यतु । षयः राक्षसः षनः अस्मान् षदिवा अहनि षदिप्सति जिघांसति षयश्च षनक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासञ्च वचसी पस्पृधाते ।

तयोर्यत्सत्यं यतरद्वजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्मी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—‘ हत्वा पुत्रघ्नतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वसिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽभवत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ’ ॥ इति । षचिकितुषे विदुषे षजनाय इदं षसुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । षसच्च सत्यं च षअसच्च असत्यं च । षवचसी सत्यासत्यरूपे वचने षपस्पृधाते मिथः स्पर्धते । षतयोः सदसतोर्मध्ये षयत्सत्यं यथार्थं वचनं षयतरत् यच्च षऋजीयः ऋजुतममकुटिलं षतदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं षसोमः षअवति रक्षति । षअसत् उक्तविलक्षणमसत्यं षहन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।

हन्ति रक्षो हन्त्यासद्ददन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् । हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रऽसितौ । शयाते इति ॥ १३ ॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं वसोमः देवः वन ववा वउ न खलु वहिनोति प्रेरयति । गच्छ एवमिति न मुञ्चति । तथा वक्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं वमिथुया मिथ्याभूतं वचनं वधारयन्तं विभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं वन च हिनोति न विसृजति । अपि तु वरक्षः राक्षसं वहन्ति । वअसत् असत्यं ववदन्तं च वहन्ति हिनस्ति । वउभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ वहन्द्रस्य संबन्धिनि वप्रसितौ बन्धने वशयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयायां षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ । ' विन् बन्धने ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।

किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निःक्रथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽउहे । अग्ने ।

किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽक्रथम् । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

वयदि ववा वहमनृतदेवः अनृता असत्यभृता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् वआस अस्मि । अथवा वमोघं ववा निष्फलं वा वदेवान् वअप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे वअग्ने तर्हि मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे वजातवेदः जातानां वेदितरभे वअस्मभ्यं किं कारणं वहृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । वद्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः वते तव वनिःक्रथम् । निष्पूर्वोऽतिहिंसायां वर्तते । निःक्रथं निःशेषेणाति हिंसां वसचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्तुतप पूरुषस्य ।

अद्या स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । तुतप । पूरुषस्य ।

अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥ १५ ॥

इयमपि शपथरूपैव । वयदि अहं वसिष्ठः वयातुधानः राक्षसः वअस्मि वअद्य अस्मिन्नेव दिने वमुरीय त्रियेय । अपि ववा वपूरुषस्य मनुष्यस्य वआयुः जीवितं वयदि अहं राक्षसो भूत्वा वततप हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य त्रियेयेत्यन्वयः । वअध अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि वसः त्वं वदशभिः ववीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः ववि वयूयाः वियुक्तो भवेः । वयः राक्षसः वमा मां वमोघं मृषैव हे वयातुधान हे राक्षस वहति संबोध्य वआह ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।

इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोर्धमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।

इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

वयः राक्षसो माम्^१ अथातुम् अराक्षसं सन्तं हे^२ वथातुधान हे राक्षस वइति संबोध्य^३ वआह
 ब्रूते^४ वयो ववा यश्च^५ वरक्षाः राक्षसः^६ वशुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि^७ वइत्याह ब्रूते^८ वतम्
 उभयविधं राक्षसम्^९ वइन्द्रः^{१०} वमहता प्रीतेन^{११} ववधेन आयुधेन वज्रेण^{१२} वहन्तु हिनस्तु । स च
 वविश्वस्य सर्वस्य^{१३} वजन्तोः जनस्य^{१४} वअधमः निकृष्टः सन्^{१५} वपदीष्ट पततु ॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमपं द्रुहा तन्वं^१ गूहमाना ।

वत्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट प्रावाणो घ्नन्तु रक्षसं उपब्दैः ॥ १७ ॥

प्र । या । जिगाति । खर्गलऽइव । नक्तम् । अपं । द्रुहा । तन्वंम् । गूहमाना ।

वत्रान् । अनन्तान् । अव । सा । पदीष्ट । प्रावाणः । घ्नन्तु । रक्षसः । उपब्दैः ॥ १७ ॥

वया राक्षसी^१ वनक्तं रात्रौ^२ वद्रुहा द्रोहेण युक्ता^३ वखर्गलेव उल्लूकीव^४ वप्र^५ वजिगाति प्रगच्छति ।
 किं कुर्वती । वतन्वं स्वकीयं शरीरम्^६ वअप^७ वगूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती । वसा राक्षसी^८ वअन-
 न्तान् अपर्यन्तान्^९ ववत्रान् गतान्^{१०} वअव^{११} वपदीष्ट अवाह्मुसी पततु । वप्रावाणः सोमाभिषवार्थाः
 पाषाणाश्च^{१२} वउपब्दैः अभिषवशाब्दैः^{१३} वरक्षसः राक्षसान्^{१४} वघ्नन्तु हिंसन्तु ॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्विच्छतं गृभायतं रक्षसः सं पिनष्टन ।

वयो ये भूत्वी पतर्यन्ति नक्तमिये वा रिपौ दधिरे देवे अघ्वरे ॥ १८ ॥

वि । तिष्ठध्वम् । मरुतः । विक्षु । इच्छतं । गृभायतं । रक्षसः । सम् । पिनष्टन ।

वर्यः । ये । भूत्वी । पतर्यन्ति । नक्तमिः । ये । वा । रिपः । दधिरे । देवे । अघ्वरे ॥ १८ ॥

हे^१ वमरुतः यूयं^२ वविक्षु प्रजासु^३ ववि^४ वतिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत । तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुम्
 वइच्छत अन्विच्छत । तदनन्तरं^५ वरक्षसः तान् राक्षसान्^६ वगृभायत गृभीत गृहीत । गृहीत्वा च^७ वसं
 वपिनष्टन चूर्णयत । वये राक्षसाः^८ ववयः पक्षिणः^९ वभूत्वी भूत्वा^{१०} वनक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु^{११} वपत-
 यन्ति आगच्छन्ति । वये^{१२} ववा ये च^{१३} वदेवे दीप्ते^{१४} वअघ्वरे यागे^{१५} वरिपः हिंसाः^{१६} वदधिरे विदधिरे ।
 तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः ॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशाधि ।

प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन ॥ १९ ॥

प्र । वर्तय । दिवः । अश्मानम् । इन्द्र । सोमऽशितम् । मघऽवन् । सम् । शिशाधि ।

प्राक्तात् । अपाक्तात् । अधरात् । उदक्तात् । अभि । जहि । रक्षसः । पर्वतेन ॥ १९ ॥

हे^१ वइन्द्र^२ वदिवः अन्तरिक्षात्^३ वअश्मानम् अश्निं^४ वप्र^५ ववर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम् ।
 तथा^६ वसोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे^७ वमघवन् घनवश्विन्द्र^८ वसं^९ वशिशाधि संस्कर । अपि
 च^{१०} वप्राक्तात् प्राच्याः^{११} वअपाक्तात् प्रतीच्याः^{१२} वअधरात् अवाच्याः^{१३} वउदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादधि
 दिग्भागात्^{१४} वरक्षसः राक्षसान्^{१५} वपर्वतेन पर्ववता वज्रेण^{१६} वअभि^{१७} वजहि मारय ॥

एत उ त्वे पंतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाम्यम् ।

शिशीति शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्वे । पंतयन्ति । श्वयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाम्यम् । शिशीति । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २० ॥

वश्ये ते वपते राक्षसाः वश्यातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा वपतयन्ति पतन्ति । ये वदिप्सवः जिघांसवः सन्तः वअदाम्यम् अहिंस्यम् वइन्द्रं वदिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः वपिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं वशक्रः शक्त इन्द्रः ववधम् आयुधमशनिरूपं वशिशीति तीक्ष्णीकरोति । वयातुमद्भ्यः^१ राक्षसेभ्यः वनूनं क्षिप्रम् वअशनिं वसृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातुनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्या विवासताम् ।

अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातुनाम् । अभवत् । पराऽशरः । हविःऽमथीनाम् । अभि । आऽविवासताम् । अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् ।

पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

वयातुनां हिंसकानां रक्षसामयम् वइन्द्रः वपराशरः पराशातयिता हिंसिता वअभवत् । कीदृशानाम्^१ । वहविर्मथीनां हवींषि मथन्तामभिमुखम्^२ वआदिवासताम् आगच्छताम् । अपि चायं वशक्रः इन्द्रः ववनं वृक्षजतं वपरशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव वपात्रेव मृन्मयानि पात्राणि वभिन्दन् सुन्नर इव च वसतः । प्रासनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ तिरः सत इति प्रासस्य ’ (निरु. ३. २०) इति । प्रासान् वरक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् वअभि वएति अभिगच्छति । इदु पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं हृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकऽयातुम् । शुशुलूकऽयातुम् । जहि । श्वयातुम् । उत । कोकऽयातुम् ।

सुपर्णऽयातुम् । उत । गृध्रऽयातुम् । हृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

वउलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं वजहि विनाशाय । तथा च बृहदेवतायामुक्तम्—‘ उलूकयातुं जज्ञेताज्ञानारूपाग्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुरुषांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि ’ (बृहदे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । वशुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं वश्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् वउत अपि च वकोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं वसुपर्णयातुम् । सुपर्णः इयेनः । तदाकारं यातुधानम् वउत अपि च वगृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वाज्ञानाकारान् हे वइन्द्र जहि । किं बहुना वहृषदेव पापाणेनेव वज्रेण वरक्षः राक्षसमात्रं वप्र वमृण मारय ॥

१. श-श-यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. ख-घ-क्ष-त-भ-श-कीदृशीनां । ३. श-मथन्तामभ्या-विवासतामभिः ।

मा नो रक्षो अभि नञ्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।

पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहंसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहंसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ २३ ॥

वरक्षः राक्षसजातिः वनः अस्मान् वमा वअभि वनट् माभिभ्याप्नोतु । नशतेर्ष्याप्तिकर्मणो लुकि ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । ' न माक्योगे ' इत्यडभावः । तथा वयातुमावतां घातनावतां राक्षसानां वमिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि वअपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अप-वर्जयतु । वया यानि मिथुनानि वकिमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च वपृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च वनः अस्मान् वपार्थिवात् पृथिव्या अन्तरि-क्षस्य संबन्धिनः वअंहंसः पापात् वपातु रक्षतु । वअन्तरिक्षं च वदिव्यात् दिविभवात् पापात् वअस्मान् वपातु रक्षतु ॥

इन्द्रं जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।

विप्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्तसूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्रं । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।

विऽप्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उतऽउच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

हे वइन्द्र वपुमांसं पुरूपधारिणं वयातुधानं राक्षसं वजहि मारय । वउत अपि च वमायया वञ्जनया वशाशदानां हिंसन्तीं वस्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च वमूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः वविप्रीवासः विश्लिष्टप्रीवाः सन्तः वऋदन्तु नश्यन्तु । वते तथाविधा राक्षसाः वउच्चरन्तम् उद्यन्तं वसूर्यम् आदित्यं वमा वदृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे ' प्रति चक्ष्व ' इत्येषा । सूत्रितं च— ' यो नः स्वो अरणः प्रति चक्ष्व ' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।

रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमर्ऋः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।

रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥

हे वसोम त्वम् वइन्द्रश्च वप्रति वचक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा ववि वचक्ष्व विविधं पश्य । यथास्मान् बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहृत्वा वजागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोषुकौ भवतम् । वयातुमर्ऋयः हिंसावर्ऋयः वरक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः वअशनिम् अशनिरूपं ववधम् आयुधम् : वअस्यतं क्षिपतम् ॥ ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु 'मा चिदन्व्यत्' इति चतुर्दशैकं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—' मा चिच्चतुर्दशान्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रं बार्हते द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं द्रुचं प्रगाथोऽपश्यस्स घौरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लाघोगि-
श्वासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूस्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव परनी चास्याङ्गिरसी शशती पुंस्त्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्यया तुष्टाव ' इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृथी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्रमोत्रः 'प्राक्मत्स्यात् काण्वः' इति परिभाषितत्वात् । आद्यस्य द्रुचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः प्रगाथास्य ऋषिः । प्लुथोगनाङ्गो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् क्रीत्वमनुभूय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिरभिरस्तौत् । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्गङ्गिरसः सुता शशत्याख्या भर्तुः पुंस्त्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् 'अन्वस्य स्थूरम्' इत्यनया स्तुतवती । अतस्तस्या ऋचः शश्वरयुषिका । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोवृहत्यौ शिष्टा वृहत्यः । कृस्नस्य सूक्तस्येन्द्रो देवता । 'स्तुहि स्तुहि' इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तुयमानत्वात्तदेवताकाः । 'अन्वस्य' इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । 'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतेवृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— 'मा चिदन्व्यद्वि शंसतेत्येकया न त्रिंशत्' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिन-
सवने मैत्रावरुणस्य 'मा चिदन्व्यत्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—'मा चिदन्व्य-
द्वि शंसत यश्चिद्वि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्याद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च—'आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्व्यद्वि शंसत' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोः' मण्डलादिहोमेऽप्येषा । स्यते हि—'मा चिदन्व्यदामे याहि स्वादिष्टया' इति ॥

मा चिदन्व्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित्तस्तौता वृषणं सचा सुते मुहुर्कथा च शंसत ॥ १ ॥

मा चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे ऽसखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् ऽअन्यत् स्तोत्रं ऽमा ऽचित् ऽवि ऽशंसत मैत्रोच्चारयत । ऽमा ऽरिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीधस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत । ऽसुते अभिपुते सोमे ऽवृषणं कामानां वर्षितारम् ऽइन्द्रमित् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ऽसचा सह संधीभूय ऽस्तोत स्तुत । हे प्रशास्त्रादयः ऽउक्था ऽच उक्थानि शस्त्राणि चेन्द्रविषयाणि यूयं ऽमुहुः पुनःपुनः ऽशंसत ॥

अवक्रुक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवऽऋक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।
विऽद्वेषणम् । समऽवनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविर्नम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवऋक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम् अजुरं जरारहित-
मंहिसितं वा वगां वन गामिव वृषमिव चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभक्षितारं
विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोत्रुभिः उभयंकरं निग्रहा-
नुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दानृतमम् उभयाविर्नं द्विध्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् ।
यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोत्रुभिर्यदृभिश्चोपेतम् ।
पूर्वविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिनसवने ' यच्चिद्धि त्वा ' इति प्रज्ञास्तुवैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः ।
सूत्रं तदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक्
यच्चित् यथापि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव
हे इन्द्र ते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्य-
हानि सर्वेण्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उपं क्रमस्व पुरुरूपमा भरं वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उपं । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भरं । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्मिन्द्र विपश्चितः चिद्वांसस्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां
शत्रूणां विपः वेपयितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते शृङ्गमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशास्वम्
उपं क्रमस्व उपगच्छात्मान् । पुरुरूपं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् ऊतये
तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परां शुल्काय देयाम् ।

न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शताय शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिवः । परां । शुल्काय । देयाम् ।

न । सहस्राय । न । आयुताय । वज्रिवः । न । शताय । शतऽमघ ॥ ५ ॥

हे वभ्रिवः वभ्रवभ्रिन्द्र वत्वाम् । वभ्रन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः । वभ्रे च महतेऽपि वभ्रुक्काय मूल्याय न वपरा वदेयां न विक्रीणानि । हे वभ्रिवः वभ्रहस्तेन्द्र वसहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय वन परा देयाम् । वअयुताय दशसहस्राय च शुल्काय वन परा देयाम् । हे वशतामच बहुधनेन्द्र वशताय । बहुनामैतत् । अपरिमिताय च धनाय वन परा देयां न विक्रीणानि । उक्तसंख्याद्धनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः ॥ १० ॥

वस्यो इन्द्रासि मे पितुरुत् भ्रातुरभुञ्जतः ।

माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान् । इन्द्र । असि । मे । पितुः । उत । भ्रातुः । अभुञ्जतः ।

माता । च । मे । छदयथः । समा । वसो इति । वसुत्वनाय । राधसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वमे मदीयात् वपितुः जनकादपि वस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः वअसि । वउत अपि च वअभुञ्जतः अपालयतो मम वभ्रातुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि । हे वसो वासकेन्द्र वमे मदीया वमाता वच त्वं च वसमा समौ समानौ सन्तौ । 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः । वछदयथः । अर्चतिकर्मांथम् । मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् । ववसुत्वनाय व्यापनाय वराधसे धनाय च । उभयोर्लाभायेत्यर्थः ॥

क्वैथ्य केदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः ।

अलर्षि युध्म खजकृत्पुरंदर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

क । इयथ । क । इत् । असि । पुरुत्रा । चित् । हि । ते । मनः ।

अलर्षि । युध्म । खजकृत् । पुरम्ऽदर । प्र । गायत्राः । अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वक कुत्र देशे वइयथ गतवानसि पुरा । वकेत् कुत्र च वअसि भवसि । इदानीं वर्तसे । वपुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि यजमानेषु वसे त्वदीयं वमनः संचरति । हे वयुध्म युद्धकुशल वखजकृत् युद्धस्य कर्तर्हे वपुरंदर भासुरीणां पुरां दारयितर्हे इन्द्र वअलर्षि भागच्छ । वगायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः वप्र वअगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति । 'अलर्षि' इत्येतत् दाधत्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) इयतेनिपात्यते ॥

प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुरंदरः ।

याभिः काण्वस्योर्ष बहिरासदं यासद्वज्री भिनत्पुरः ॥ ८ ॥

प्र । अस्मै । गायत्रम् । अर्चत । ववातुः । यः । पुरम्ऽदरः ।

याभिः । काण्वस्य । उर्ष । बहिः । आऽसदम् । यासत् । वज्री । भिनत् । पुरः ॥ ८ ॥

वअस्मै इन्द्राय वगायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा वप्र वअर्चत प्रगायत । वपुरंदरः पुरां दारयिता वयः इन्द्रः ववावातुः^१ वननीयः संभजनीयः । यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता । वयाभिः ऋग्भिः वकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यातिथेश्च वबहिः यज्ञम् वउप वभासदम् उपासत्पुत्रगणुं वयासत् गच्छेत् ववज्री वप्रयुक्तः सन् । याभिश्च ऋग्भिः स्तूपमानः सन् वपुरः शात्रवीः वभिनत् भिन्धात् । तास्वशु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः ॥

ये ते सन्ति दशग्विनः श्रुतिनो ये सहस्रिणः ।

अश्वासो ये ते वृषणो रघुद्रुवस्तेभिर्नस्त्यमा गहि ॥ ९ ॥

ये । ते । सन्ति । दशऽग्विनः । श्रुतिनः । ये । सहस्रिणः ।

अश्वासः । ये । ते । वृषणः । रघुऽद्रुवः । तेभिः । नः । त्वयम् । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृषणो दशग्विनः दशयोजनगामिनः षडे अश्वाः षडे तव षसन्ति विद्यन्ते । षडे चान्ये षश्रुतिनः शतसंख्याकाः षसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । षडे षडे त्वदीयाः षअश्वासः अश्वाः षवृषणः सेचनसमर्था युवानः षरघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । षतेभिः तैः सर्वैरश्वैः षनः अस्मान् षत्यं क्षिप्रम् षआ षगहि आगच्छ ॥

आ त्वद्य संबर्दुघां हुवे गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रं धेनुं सुदुघामन्यामिषमुरुधारामरंकृतम् ॥ १० ॥

आ । तु । अद्य । सबःऽदुघाम् । हुवे । गायत्रवैपसम् ।

इन्द्रम् । धेनुम् । सुदुघाम् । अन्याम् । इषम् । उरुधाराम् । अरम्ऽकृतम् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । षअद्य इदानीं षधेनुं धेनुरूपम् षइन्द्रं षतु क्षिप्रम् षआ षहुवे आह्वये । कीदृशीं धेनुम् । षसंबर्दुघां पयसो दोग्धीं षगायत्रवेपसं प्रशस्यवेगां षसुदुघां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । षअन्याम् उक्तविलक्षणाम् षउरुधारां बहूदकधाराम् षइषम् एषणीयां वृष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् षअरंकृतम् अलंकृतारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये १ ॥ ॥ ११ ॥

यत्तुदत्सर एतशं वृङ्कू वातस्य पर्णिना ।

वहृत्कुत्समार्जुनेयं शतक्रतुः त्सरं दन्ध्वमस्तृतम् ॥ ११ ॥

यत् । तुदत् । सूरः । एतशम् । वृङ्कू इति । वातस्य । पर्णिना ।

वहृत् । कुत्सम् । आर्जुनेयम् । शतऽक्रतुः । त्सरत् । दन्ध्वम् । अस्तृतम् ॥ ११ ॥

षसूरः सूर्यः षएतशम् एतस्संज्ञं राजर्षिं षयत् यदा षतुदत् अग्यथयत् तदानीमितशं रक्षितुं षवृङ्कू वक्रगामिनौ षवातस्य वायोः सदृशौ षपर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीदृशावधौ षशतक्रतुः बहुविधक्रमेन्द्रः षआर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं षकुत्सम् ऋषिं षवहृत् अवहृत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतशरक्षणयागच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—' प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवभ्ये सुष्विमावदिन्द्रः ' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । षगन्धर्वं गवां रश्मिनीनां धर्तारं सूर्यम् षअस्तृतं केनाप्यर्हिसितं षत्सरत् अत्सरत् । छग्रगत्यागच्छत् । सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋते चिदमिश्रिषः पुरा जत्रुभ्यं आतृदः ।

संधाता संधि मघवां पुरूवसुरिष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ १२ ॥

यः । ऋते । चित् । अमिऽश्रिषः । पुरा । जत्रुऽभ्यः । आऽतृदः ।

सम्ऽधाता । सम्ऽधिम् । मघऽवां । पुरूऽवसुः । इष्कर्ता । विऽहुतम् । पुनरिति ॥ १२ ॥

वधः इन्द्रः वभिःश्रिषः अभिश्लिषोऽभिःश्लेषणात् संधानद्रव्यात् वक्रते वधित् विनापि वज्रमुच्यः
 ग्रीवान्धः सकाशात् वआतृदः आतर्दनात् आ रुधिरनिःस्रवणात् वपुरा पूर्वमेव वसंधि संधातर्ष्यं तं
 वसंधाता संधोजयिता भवति वमघवा धनवान् वपुरूवसुः^१ बहुधनः स इन्द्रः वविहुतं विच्छिन्नं तं
 वपुनः वहृष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्टयाइवेन्द्र त्वदरणाइव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्टयाःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोषासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे वइन्द्र वत्वत् स्वत्तः स्वप्रसादात् वनिष्टयाइव । नीचैर्भूता हीना निष्टयाः । त इव वयं वमा
 वभूम । तथा वअरणाइव अरमणा दुःखिन इव वयं मा भूम । अपि च वप्रजहितानि प्रक्षीणानि
 शाखादिभिवियुक्तानि ववनानि वन वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिवियुक्ता मा भूम । हे वअद्रिवः वप्र-
 वञ्चिन्द्र वदुरोषासः ओषितुमन्यैर्द्वेषुमहाक्या दुर्षेषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् वअमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदनाश्वोऽनुप्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाश्वः । अनुप्रासः । च । वृत्रऽहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे ववृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र वअनाश्वः अश्वीघ्रा अत्वरमाणाः वअनुप्रासः अनुप्रा-
 अनुप्राणाः वच सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुनःसरं शनैस्त्वाम् वअमन्महीद स्तुम एव । हे वशूर वीर्यवञ्चिन्द्र
 वते त्वदर्थं वसकृत् एकवारमपि वमहता प्रभूतेन वराधसा धनेन हविल्लक्षणेन सह वसु शोभनं
 वस्तोमं स्तोत्रम् वअनु वमुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुप्रासामेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।

तिरः पवित्रं ससुवांस आशवो मन्दन्तु तुद्रयावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।

तिरः । पवित्रम् । ससुवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुद्रयावृधः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः वमम मदीयं स्तोत्रं^२ वयदि वश्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् वइन्द्रम् वअस्माकम्
 अस्मदीयाः वइन्दवः सोमाः वमदन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । वतिरः तिर्यगावस्थितं
 वपवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं वससुवांसः प्राप्तवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । वआशवः
 शीघ्रं मद्जनकाः वतुद्रयावृधः तुद्रयाभिवसतीवर्षेकप्रनाख्याभिरङ्गिर्वर्षमानाः ॥ ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सुधस्तुति वावातुः सख्युरा गहि ।

उपस्तुतिर्मुधोनां प्र त्वावत्वधा ते वक्षि सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

आ । तु । अ॒थ । स॒धऽस्तु॑तिम् । व॒वातुः॑ । स॒ख्युः । आ । ग॒हि ।

उप॑ऽस्तुतिः । म॒घोना॑म् । प्र । त्वा । अ॒वतु॑ । अ॒र्ध । ते । व॒क्षिम् । सु॒ऽस्तु॑तिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ववावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य वसख्युः स्तोतुः वसधस्तुतिम् अन्यैर्ऋषिभिः सह क्रियमानां स्तुतिम् वअथ इदानीं वतु क्षिप्रम् वआ वगहि आगच्छ । वमघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् वउपस्तुतिः स्तोत्रं वत्वा त्वां वप्र वभवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयत वा । वअथ अधुना वसुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि ववक्षिम् कामये ॥

सो॒ता हि सोम॑मद्रि॒भिरै॑मे॒नम॑प्सु धा॒वत ।

ग॒व्या व॒क्षेव॑ वा॒सय॑न्त इ॒न्नरो॑ निर्धु॒क्षन्व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

सो॒त । हि । सोम॑म् । अ॒द्रिऽभिः॑ । आ । ई॒म् । ए॒नम् । अ॒प्सु । धा॒वत॑ ।

ग॒व्या । व॒क्षाऽइ॒व । वा॒सय॑न्तः । इत् । नरः॑ । निः । धु॒क्षन् । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ १७ ॥

हे अध्वर्यवः वअद्रिभिः प्रावभिः वसोमं वसोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव^१ । वएनम् इमम् वअप्सु वसतीवरीषु वआ वधावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत इत्यादि-भिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वधवनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । वगव्या गवि भवानि ववक्षेव वक्षाण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् ववासयन्त वइत् आच्छादयन्त एव वनरः नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः ववक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थाथ वनिर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिषतेत्यर्थः ॥

अ॒धु॒ ज्मो अ॒र्ध वा दि॒वो बृ॒हतो॑ रो॒चना॑दर्धि ।

अ॒या वर्ध॑स्व त॒न्वा गि॒रा म॑मा जा॒ता सु॒क्रतो॑ पृ॒ण ॥ १८ ॥

अ॒र्ध । ज्मः । अ॒र्ध । वा । दि॒वः । बृ॒हतः॑ । रो॒चना॑त् । अ॒र्धि ।

अ॒या । वर्ध॑स्व । त॒न्वा । गि॒रा । म॑म । आ । जा॒ता । सु॒क्रतो॑ इति सु॒ऽक्रतो॑ । पृ॒ण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वअध अधुना वज्मः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी । तस्याः सकाशात् वअध ववा अपि वा वदिवः अन्तरिक्षात् वबृहतः महतः वरोचनात्^१ नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । वअया अनया वतन्वा ततया विस्तृतया वमम मदीयया वगिरा स्तुत्या ववर्धस्व वृद्धो भव । हे वसुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र वजाता जातानस्मदीयान् जनान् वआ वपृण अभिलक्षितैः फलैरापूरय ॥

इन्द्रा॑य सु॒ म॒दिन्त॑मं सोमं सो॒ता वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्र ए॑णं पीपयु॒द्वि॒श्वया॑ धि॒या हि॒न्वानं॑ न वा॒जयु॑म् ॥ १९ ॥

इन्द्रा॑य । सु । म॒दिन्ऽत॑मम् । सोम॑म् । सो॒त । वरे॑ण्यम् ।

शु॒क्रः । ए॒नम् । पी॒पय॑त् । वि॒श्वया॑ । धि॒या । हि॒न्वान॑म् । न । वा॒जऽयु॑म् ॥ १९ ॥

हे अध्वर्यवः । इन्द्राय इन्द्रार्थं । मदिन्तमं मादयितुमं । वरेष्वं वरणीयं संभजनीयं । सोमं । सु । सोत अभिषुणुत । कुत इत्यत आह । शक्रः इन्द्रः । विश्वया । धिया सर्वया क्रिययाभिष्टो-
मादिलक्षणया । हिन्वानं प्रीणयन्तं । वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् । एनं यजमानम् । न इति
संप्रत्यर्थीयः । संप्रति । पीपयत् वर्धयति । अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा ।

भूर्णिं मृगं न सर्वनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ २० ॥

मा । त्वा । सोमस्य । गल्दया । सदा । याचन् । अहम् । गिरा ।

भूर्णिम् । मृगम् । न । सर्वनेषु । चुक्रुधम् । कः । ईशानम् । न । याचिषत् ॥ २० ॥

हे इन्द्र त्वां । सर्वनेषु यज्ञेषु । सोमस्य । गल्दया गालनेनास्त्रावणेन^१ । गिरा स्तुत्या च युक्तः । अहं
। सदा सर्वदा । याचन् याचमानः सन् । मा । चुक्रुधं मा क्रोधयानि । बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो
जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । भूर्णिं अतारं । मृगं । न सिंहमिव
भीमम् । स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति । लोके । कः वा पुरुषः । ईशानम् । ईश्वरं
स्वामिनं । न । याचिषत् न याचेत । सर्व एव हि याचेते । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच
इति भावः ॥ ॥ १३ ॥

मदेनेषितं मदमुग्रमुप्रेण शर्वसा ।

विश्वेषां तरुतारं मदच्युतं मदे हि म्मा ददाति नः ॥ २१ ॥

मदेन । इषितम् । मदम् । उप्रेण । उप्रेण । शर्वसा ।

विश्वेषाम् । तरुतारम् । मदऽच्युतम् । मदे । हि । स्म । ददाति । नः ॥ २१ ॥

मदेन मादयित्वा स्तोत्रा इषितं प्रेषितं । मदं मदकरं सोमम् । उप्रेण उदूर्णं रसम् । उप्रेण
उदूर्णेनाधिकेन । शर्वसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः । पीत्वा च विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां । तस्तारं
तरीतारं जेतारं । मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं । मदे सोमपानेन जनिते हर्षे सति
। नः अस्मभ्यं । ददाति । हि । म्म ददाति खलु । अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः ॥

शेवारि वार्यां पुरु देवो मर्तीय दाशुषे ।

स सुन्वते च स्तुवते च रासते विश्वगूर्तो अरिष्टुतः ॥ २२ ॥

शेवारि । वार्यां । पुरु । देवः । मर्तीय । दाशुषे ।

सः । सुन्वते । च । स्तुवते । च । रासते । विश्वगूर्तः । अरिऽस्तुतः ॥ २२ ॥

। शेवारि । शोभं सुखम् । तस्य गमके यज्ञे । दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
। पुरु पुरुषि बहुनि वार्याणि वरणीयानि धनानि । देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः । रासते ददाति ।
। सः एव सुन्वते । च सोमाभिषवं कुर्वते च स्तुवते । च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते । कीदृशः
सः । विश्वगूर्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूद्यतः स्वतः प्रवृत्तः । अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रहासः ॥

एन्द्रं याहि मत्स्वं चित्रेण देव राधसा ।

सरो न प्रांस्युदरं सपीतिभिरा सोमेभिरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।

सरः । न । प्रांसि । उदरम् । सपीतिऽभिः । आ । सोमेभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे १इन्द्र १आ १याहि आगच्छ । हे १देव द्योतमान १चित्रेण दर्शनीयेन १राधसा धनेन सोम-
लक्षणेन १मत्स्व माद्य । १सपीतिभिः मरुद्भिः सह पीयमानैः १सोमेभिः सोमैः १उरु विस्तीर्ण १स्फिरं
वृद्धम् १उदरम् आत्मीयं जठरं १सरो १न सर इव १आ १प्रांसि आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्रह्मशस्त्रे^१ 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूभ्यते
हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।

ब्रह्मऽयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ २४ ॥

हे १इन्द्र १त्वा त्वां १सहस्रं सहस्रसंख्याकाः १हरयः त्वदीया अश्वाः १आ १वहन्तु आनयन्स्व-
स्मद्यज्ञम् । तथा १शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया^१ अश्वास्त्वाम् १आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवास्या^१
हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यत इति
अत आह १युक्ताः इति । १हिरण्यये हिरण्यये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य
मयटः 'ऋण्यवास्व' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे १रथे १युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां
शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वायुगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । १ब्रह्मयुजः
ब्रह्मणा परित्युक्तेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः ।
१केशिनः । केसाः केसराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । १सोमपीतये सोमस्य पानाय ।
यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आहन्वित्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेष्या ।

शितिपृष्ठा वहता मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरऽशेष्या ।

शितिऽपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हयोर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्विति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थ्यते । १हिरण्यये हिरण्यये १रथे युक्तौ १मयूरशेष्या मयूरशेष्यौ मयूरवर्णशेषो ययोस्ती । 'सुपां
सुल्लूक्' इति विभक्त्येवादिशः । १शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्वौ^१ हे इन्द्र त्वाम् १आ १वहताम् ।

१. श-ब्राह्मणाच्छंसिज्ञे । २. ख-भ-त्वदीया । ३. ख-द्वावेवाश्वी; भ-द्वावेवास्याश्वी ।
४. घ-श-एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम् । ऽमध्वः मधुररसस्य ऽविवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा बोधस्वस्य प्राप्त्यस्य
 ऽअन्वस्यः अन्नस्य सोमरूपस्य ऽपीतये पानार्थम् ॥ ॥ १४ ॥

पिब॑ त्व॒स्य॑ गिर्व॒णः॑ सु॒तस्य॑ पूर्॒वपा॑इव ।

परि॑कृतस्य र॒सिनं॑ इ॒यमा॑सुतिश्चार्॒मदा॑य पत्यते ॥ २६ ॥

पिब॑ । तु । अ॒स्य । गिर्व॒णः । सु॒तस्य॑ । पूर्॒वपाः॑ऽइव ।

परि॑ऽकृतस्य । र॒सिनः॑ । इ॒यम् । आ॒ऽसुतिः । चार्॒मः । मदा॑य । प॒त्यते ॥ २६ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिवननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽअस्य सोमस्य ॥
 ' क्रियाप्रग्रहं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठ्ये ॥ इममभिषुतं सोमं ऽतु क्षिप्रं ऽपिब ।
 तत्र दृष्टान्तः । ऽपूर्वपाइव । पूर्वंः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स
 इवैन्द्रवायवे मुखे ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । ऽपरिकृतस्य अभि-
 षवादिभिः संस्कृतस्य ॥ ' संप्रयुपेभ्यः ' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेभूषणे सुट् । ' परिनि-
 विभ्यः ' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥ ऽरसिनः रसवतः । अपि च ऽइयमासुतिः
 अयमासवो मदकरः ऽचारुः शोभनः सोमरसः ऽमदाय हर्षाय हर्षजननाय ऽपत्यते संपद्यते । ' पतु
 गतौ ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय मदस्य पत्यते इंदे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य ए॒को अ॒स्ति द॒ंसना॑ म॒हाँ उ॒ग्रो अ॒भि व्र॒तैः ।

ग॒मत्स॑ शि॒प्री न स यो॑ष॒दा ग॒मद्भ॒वं न परि॑ वर्जति ॥ २७ ॥

यः । ए॒कः । अ॒स्ति । द॒ंसना॑ । म॒हान् । उ॒ग्रः । अ॒भि । व्र॒तैः ।

ग॒मत् । सः । शि॒प्री । न । सः । यो॒षत् । आ । ग॒मत् । ह॒वम् । न । परि॑ । व॒र्जति ॥ २७ ॥

यथः इन्द्रः ऽएकः केवलोऽसहाय एव ऽव्रतैः आत्मीयैः कर्मभिः ऽअभि ऽअस्ति शत्रून्भि-
 भवति । यश्च ऽदंसना कर्मणा ऽमहान् अधिकः अत एव ऽउग्रः उदूर्णबलः ऽशिप्री । क्षिप्रं
 शिरस्त्राणम् । प्रशंसायाभिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वा । ऽसः
 इन्द्रः ऽगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । ऽसः तादृशः ऽन योषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥
 गमेयौतिश्च लेख्यडागमः । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । गमेः ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् ।
 यौतेः ' सिद्धहुलम् ' इति सिप् । ऽहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च ऽआ ऽगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । ऽन
 ऽपरि ऽवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मान्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोतिवति यावत् ॥

त्वं पुरं॑ चरि॒ष्ण्वं व॒धैः शु॒र्णास्य॑ सं पि॒णक् ।

त्वं भा अनु॑ चरो अर्धं द्वि॒ता यदिन्द्र॑ ह॒व्यो भु॒वः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरं॑ । च॒रि॒ष्ण्वम् । व॒धैः । शु॒र्णास्य॑ । सम् । पि॒णक् ।

त्वम् । भाः । अनु॑ । च॒रः । अर्धं । द्वि॒ता । यत् । इन्द्र॑ । ह॒व्यः । भु॒वः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य ऽचरिष्ण्वं चरणशीलम् ॥ ' वा छन्दसि ' इत्यभि
 पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वाद्यणदेशः ॥ ऽपुरं निवासस्थानं ऽवधैः वज्रादिभिरायुधैः ऽसं ऽपिणक्
 समर्षणयः । अभाक्षीरित्यर्थः । पिनटेलंकि मध्यमैकवचने रूपमेतत् । ऽअथ अपि च ऽभाः

भासमानः ऽत्वम् ऽअनु ऽचरः तं शुष्णं हन्तुमन्वगच्छः । यद्वा । अध शुष्णस्य पुरभेदनानन्तरं
भा दीप्तीस्त्वमनु चरः अन्वगच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे ऽइन्द्र त्वं ऽयत् यदा ऽद्विता द्विधा
द्विविधैः स्तोत्रभिर्यष्टभिश्च ऽहव्यः ह्नातव्यः ऽभुवः भवेः । तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः ।
भवतेल्लेटि सिष्यडागमः । छान्दसः शपो लुक् । ' भूसुवोस्तिष्ठि ' इति गुणप्रतिषेधादुवच् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशास्त्रे ' मम त्वा ' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । सूत्रं
तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

मम त्वा स्मर उदिते मम मध्यंदिने दिवः ।

मम प्रपित्वे अपिशर्वरे वसवा स्तोमासो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम । त्वा । स्मरे । उत्ऽइते । मम । मध्यंदिने । दिवः ।

मम । प्रऽपित्वे । अपिऽशर्वरे । वसो इति । आ । स्तोमासः । अवृत्सत ॥ २९ ॥

ऽसुरे सूर्ये ऽउदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्नसमये ऽमम ऽस्तोमासः स्तोत्राणि हे ऽवसो वासकेन्द्र
त्वाम् ऽआ ऽअवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मद्भिमुखं गमयन्तु । तथा ऽदिवः दिवसस्य ऽमध्यंदिने
मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा ऽप्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः
स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । ऽअपिशर्वरे । शर्वरीं रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शर्वरे कालेऽपि
मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तुहि स्तुहीदिते घां ते मंहिष्ठासो मघोनाम् ।

निन्दिताश्वः प्रपथी परमज्या मघस्य मेध्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तुहि । स्तुहि । इत् । एते । घ । ते । मंहिष्ठासः । मघोनाम् ।

निन्दितऽअश्वः । प्रऽपथी । परमऽज्याः । मघस्य । मेध्यऽअतिथे ॥ ३० ॥

आसङ्गो राजर्षिर्मेध्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तमृषिं दत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति । हे
ऽमेध्यातिथे यज्ञार्हातिथ एतसंसर्षे ऽस्तुहि ऽस्तुहीत् । पुनःपुनरस्मान् प्रशंसैव । मोदास्व औदासीन्यं
मा कार्षीः । ऽएते ऽघ एते खलु वयं ऽमघोनां धनवतां मध्ये ऽते तुभ्यं ऽमघस्य धनस्य ऽमंहिष्ठासः
दान्तमाः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । ऽनिन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्वान्
निन्दिताः कुसिता भवन्ति तादृशः । ऽप्रपथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गवर्तीत्यर्थः ।
ऽपरमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टाञ्छून्
जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । ' ज्या वयोहानौ ' । अस्मात् ' आतो मनिन् ' इति विच् । एवंभूतोऽ
हमासङ्ग इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वान्वनन्वतः श्रद्धयाहं रथे रूहम् ।

उत वामस्य वसुनश्चिकेतति यो अस्ति याद्वः पशुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वान् । वनन्ऽवतः । श्रद्धया । अहम् । रथे । रूहम् ।

उत । वामस्य । वसुनः । चिकेतति । यः । अस्ति । याद्वः । पशुः ॥ ३१ ॥

वृननवतः वननवतः संभक्तवतः वृश्वान् तुरगान् वृअहं प्रायोगिः वृश्रद्धया आदरातिशयेन युक्तः सन् वृयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये वृरथे वृआ वृरुहं आरोहयम्^१ । रुहेरन्तर्भावितण्यथांलुकि 'कृमृरुहिन्यः' इति च्छेरुदेशः । तदानीं मामेवं स्तुहि । वृउत अपि च । प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष समुच्चयः । वृवामस्य वननीयस्य वृवसुनः धनस्य । पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । इदं धनं वृचिकेतति । एष आसङ्गो दातुं जानाति । वृयाद्रः यदुवंशोद्भवः । यद्वा । यदवो मनुष्याः । तेषु प्रसिद्धः । वृपशुः । लुसमत्वर्थमेतत् । पशुमान् । यद्वा । पशुः पश्यते । सूक्ष्मस्य द्रष्टा । वृयः आसङ्गः वृअस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः ॥

य ऋज्जा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासुङ्गस्य स्वनद्रथः ॥ ३२ ॥

यः । ऋज्जा । मह्यम् । मामहे । सह । त्वचा । हिरण्यया ।

एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु । सौभगा । आऽसुङ्गस्य । स्वनत्ऽरथः ॥ ३२ ॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते । वृयः आसङ्गस्यात्मा वृऋज्जा गमनशीलानि धनानि वृहिरण्यया हिरण्यया वृत्वचा चर्मणास्तरणेन वृसह सहितानि वृमह्यं मेध्यातिथये वृममहे ददौ । मंहतिदीनकर्मा । वृएषः आसङ्गस्यात्मा वृस्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् वृविश्वानि व्याप्तानि सौभगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि वृअभ्यस्तु अभिभवतु ॥

अधु प्लायोर्गिरतिं दासदन्यानासङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः ।

अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाइव सरसो निरतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

अधु । प्लायोर्गिः । अति । दासत् । अन्यान् । आऽसङ्गः । अग्ने । दशऽभिः । सहस्रैः ।

अधु । उक्षणः । दश । मह्यम् । रुशन्तः । नळाऽइव । सरसः । निः । अतिष्ठन् ॥ ३३ ॥

वृअध अपि च वृप्लायोर्गिः^१ प्रयोगान्मनः पुत्रः वृआसङ्गः नाम राजा वृदशभिः दशगुणितः वृसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्गवादिभिः वृअन्यान् दातृन् वृअति वृदासत् अतिक्रम्य ददाति । वृअध अनन्तरम् वृउक्षणः सेचनसमर्थाः वृमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः वृरुशन्तः दीप्यमानाः वृदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवाद्यः वृनळाइव । नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः । ते यथा वृसरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवाद्योऽस्मादासङ्गात् वृनिरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिषत । एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति ॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादिनुस्थ ऊरुरवरम्बमाणः ।

शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं विभर्षि ॥ ३४ ॥

अनु । अस्य । स्थूरम् । ददृशे । पुरस्तात् । अनस्थः । ऊरुः । अवऽरम्बमाणः ।

शश्वती । नारी । अभिऽचक्ष्य । आह । सुऽभद्रम् । अर्य । भोजनम् । विभर्षि ॥ ३४ ॥

अथमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव । तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन खिन्ना सती महत्पस्तेपे । तेन च तपसा स च पुंसवं प्राप । प्रासपुंस्यजनं तं तन्नाबुपलभ्य प्रीता शश्वत्य-

नया तमस्तौत् । अस्य आसङ्गस्य पुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे स्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुंस्यजनम्
 अनु दददो अनुददयते । अनस्थः अस्थिरहितः स चावयवः ऊरुः उरुर्विस्तीर्णः अवरम्भमाणः
 अतिदीर्घत्वेनावाङ्मुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरु
 प्रत्यवलम्बमानो भवति । शश्वती नामाङ्गिरसः सुता नारी तस्यासङ्गस्य भार्या अभिचक्ष्य एवं-
 भूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे अर्थं स्वामिन् भर्तः सुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं भोजनं भोगसाधनं
 विभर्षि धारयसीति आह ब्रूते ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेध-
 स्यार्थम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिष्टा
 गायत्र्यः । इन्द्रो देवता । अन्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतिस्त्वात्तद्देवताके । तथा चानुक्रान्तम्—
 'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभि-
 न्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरूवतीय आद्यस्तृचोऽनुचरः । सूत्र्यते
 हि— 'इदं वसो सुतमन्ध इति मरूवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये
 रात्रिपर्याये ऋष्यशखेऽयमेव स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— 'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः'
 (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरूवतीयस्यानुचरस्तृचः । सूत्रितं च— 'तं
 त्वा यज्ञेभिरीमाह इदं वसो सुतमन्ध इति मरूवतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् । अनाभयित्ररिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । ररिम् । ते ॥ १ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र इदं पुरोवर्तमानं सुतम् अभिषुतम् अन्धः अन्नं सोमलक्षणं
 पिब । यथा उदरं त्वदीयं जठरं सुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे अनाभयिन् ।
 आ समन्ताद्विभेतीत्याभयी । विभेतेरौणादिक इनिः । नाभयनाभयी । तादृश हे इन्द्र वते तुभ्यं
 त्वदर्थं ररिम् उक्तलक्षणं सोमं दद्यः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धूतः सुतो अश्वैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न निक्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः । धूतः । सुतः । अश्वैः । अव्यः । वारैः । परिपूतः । अश्वः । न । निक्तः । नदीषु ॥ २ ॥

नृभिः अध्वरस्य नेनृभिर्क्रत्विग्भिः धूतः आधृतोऽदाभ्यग्रह' आधवनेन संस्कृतः अश्वैः
 अश्वभिर्भावभिः करणभूतैः सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः अव्यः अवेर्मेपस्य वारैः बालैः परिपूतः ।
 दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—
 'शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शक्रे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं बलक्ष्याः पवित्र-
 ममोतं भवति' इति । नदीषु नदनास्वप्सु अश्वो न अश्व इव निक्तः निर्गिक्तः शोधितः । यथास्तु
 स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याल्याभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः ।
 इन्द्रो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुर्मकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्तसधमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवंम् । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।

इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधमादे ॥ ३ ॥

१तं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र १ते त्वदर्थं १यवं १यथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः १श्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः १स्वातुं रसत्वेन स्वादनीयम् १अकर्म अकार्म । करोतेर्लुकि ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात् हे १इन्द्र १त्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् १अस्मिन् वर्तमाने १सधमादे सहमदने यजे आह्वयामीति शेषः ॥

महाश्रते निष्केवरुये गायत्रतृचाशीतौ ' इन्द्र इत्सोमपाः ' इत्येतदादिसूक्तशेषः शंसनीयः । अन्त्यास्तित्तो वर्जयित्वा तत्रापि ' स्वादवः ' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने ' न ह्यन्यं बळाकरम् ' इत्येतामावपेत् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—' इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति । तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति ' (ऐ. भा. ५. २. ३) इति । पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये ' इन्द्र इत् ' इत्यनुचरस्तुचः । सूभ्यते हि—' इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान्मर्त्याश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः । इत् । सोमऽपाः । एकः । इन्द्रः । सुतऽपाः । विश्वऽआयुः ।

अन्तः । देवान् । मर्त्यान् । च ॥ ४ ॥

१इन्द्र १इत् इन्द्रः १एकः एव १देवान् १मर्त्यान् मनुष्यान् १च १अन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये १सोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता । नान्ये । ते लोकदेशभाजः । अत एव १सुतपाः सुतस्याभिषुतस्या-स्मदीयस्य सोमस्य कार्त्स्येन पाता । १इन्द्रः एक एव १विश्वायुः । स चेन्द्रः सर्वाङ्गो भवति । धानाकरम्भादिहवीषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते । अत एवविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोत्वित्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचंसम् । अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न । यम् । शुक्रः । न । दुःऽआशीः । न । तृप्राः । उरुऽव्यचंसम् ।

अपस्पृण्वते । सुहार्दम् ॥ ५ ॥

१उरुव्यचंसं विस्तीर्णस्यापनं १सुहार्दं सुहृदयं १यम् इन्द्रं १शुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः १न अपस्पृण्वते । ' स्पृ प्रीतिबलयोः ' । अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते । नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते । न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव । तथा १दुराशीः दुःखेन निष्पाद्याशीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवनिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं १न अपस्पृण्वते प्रीणयत्येव । १तृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं १न १अपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । यद्वा । अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः । यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति । उरुव्यचंसमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णस्यासिकः अतः कारणदापर्याप्ताः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न ब्रा मृगयन्ते । अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः । यत् । ईम् । अन्ये । अस्मत् । मृगम् । न । ब्राः । मृगयन्ते । अभिऽत्सरन्ति । धेनुभिः ॥ ६ ॥

१यत् ये १अस्मत् अस्मत्तः १अन्ये ऋत्विग्यजमानाः १ईम् एनमिन्द्रं १गोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तः १मृगयन्ते अन्विष्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । १ब्राः वरीतारो

जालादिभिरुपार्थैर्निरुन्धाना व्याधाः Vमृगं Vन यथा मृगमन्वित्यन्ति तद्ददनधिकारिण एव बला-
दिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । ' मृग अन्वेषणे ' इति धातुः । ये च जनाः Vधेनुभिः । धेनुरिति
वाङ्नाम । वाग्भिः स्तुतिभिश्च Vअभिरसरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नु-
वन्तीत्यर्थः । ' रसर च्छगगतौ ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य ' त्रय इन्द्रस्य ' इति तृचोऽनुचरः । सूच्यते हि—' तं
तमिद्राघसे मेहे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय इन्द्रस्य सोमाः सुतासः सन्तु देवस्य । स्वे क्षयै सुतपात्रः ॥ ७ ॥

त्रयः । इन्द्रस्य । सोमाः । सुतासः । सन्तु । देवस्य । स्वे । क्षयै । सुतपात्रः ॥ ७ ॥

Vदेवस्य दानादिगुणयुक्तस्य Vइन्द्रस्य पानार्थं Vत्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः Vस्वे
Vक्षये स्वकीये यज्ञगृहे Vसुतासः अभिषुताः Vसन्तु भवन्तु । Vसुतपात्रः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् ।
यस्मादयमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्वित्यर्थः ॥

त्रयः कोशासः श्रोतन्ति तिस्रश्चम्बः सुपूर्णाः । समाने अधि भार्मन् ॥ ८ ॥

त्रयः । कोशासः । श्रोतन्ति । तिस्रः । चम्बः । सुपूर्णाः । समाने । अधि । भार्मन् ॥ ८ ॥

Vत्रयः त्रिसंख्याकाः Vकोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्याः
Vश्रोतन्ति श्रन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्रावयन्ति । Vतिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः Vचम्बः
चमसाश्च Vसुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । Vसमाने एक-
स्मिन्नेव Vभार्मन् भर्मेणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । Vअधि ससम्यथानुवादी ॥

शुचिरसि पुरुनिःष्ठाः क्षीरैर्मध्यत आशीर्तः । दध्ना मन्दिष्ठः शूरस्य ॥ ९ ॥

शुचिः । असि । पुरुनिःस्थाः । क्षीरैः । मध्यतः । आशीर्तः । दध्ना । मन्दिष्ठः । शूरस्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं Vशुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं Vपुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु
पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःशेषेण स्थाता^१ Vमध्यतः मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ Vक्षीरैः पयःप्रभृतिभिः
श्रयणद्रव्यैः^२ Vआशीर्तः मिश्रणेन संस्कृतः । तृतीये सवने Vदध्ना चाशीर्तः । एवंभूतस्त्वं Vशूरस्य
विक्रान्तस्येन्द्रस्य Vमन्दिष्ठः मादधितृत्तमो भव ॥

इमे त इन्द्र सोमास्तीव्रा अस्मे सुतासः । शुक्रा आशिरं याचन्ते ॥ १० ॥

इमे । ते । इन्द्र । सोमाः । तीव्राः । अस्मे इति । सुतासः । शुक्राः । आशिरं । याचन्ते ॥ १० ॥

हे Vइन्द्र Vते त्वदीयाः Vइमे Vसोमाः Vतीव्राः तीव्रमदाः Vअस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः
Vसुतासः अभिषुताः Vशुक्राः शुद्धाः सन्तः Vआशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं^३ त्वां Vयाचन्ते ।
तान्द्रीणीहीन्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १० ॥

तां आशिरं पुरोळाशमिन्द्रेमं सोमं श्रीणीहि । रेवन्तं हि त्वां शृणोमि ॥ ११ ॥

तान् । आशिरं । पुरोळाशं । इन्द्रं । इमम् । सोमम् । श्रीणीहि ।

रेवन्तम् । हि । त्वा । शृणोमि ॥ ११ ॥

१. ज-त१-२-४-अधिः । २. ख-स्था; भ-स्था; श-स्थापितः । ३. ख-श-श्रपणद्रव्यैः ।
४. श-श्रपणद्रव्यं ।

हे वृहन्द्र वृतान् पूर्वोकान् सोमान् वृआशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं वृश्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं वपुरोकाशं धानाकरम्भादिलक्षणं सवनीयपुरोडाशम् वृहमम् अस्मदीयं वसोमं च वृशीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोकाशं पश्चात्पीतेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । वृहि यस्मात् वरेवन्तं रथिमन्तम् । ' रथेमतौ बहुलम् ' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां वृश्रणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊर्ध्वं नग्ना जरन्ते ॥ १२ ॥
हृत्सु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःसमदासः । न । सुरायाम् । ऊर्ध्वः । न । नग्नाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वपीतासः त्वया पीताः सोमाः वहृत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु वयुध्यन्ते । परस्परं संप्रहारं कुर्वते । तत्र दृष्टान्तः । वसुरायां पीतायां जायमानाः वदुर्मदासो वन । दुष्टमदा यथा पातारं मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । ग्राह्यच्छन्दसि । तानि न जहतीति वनग्नाः स्तोतारः । ते च वऊर्ध्वं पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं त्वां वजरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

पष्ठेऽहनि यदि रैवतसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये ' रेवाँ इत् ' इत्यनुरूपस्तृचः । सूच्यते हि— ' रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवाँ इद्रेवतः स्तोता स्याच्चार्वतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽर्वतः । मघोनः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे वहरिवः हरिवन् । ' मतुवसो रुः ' इति नकारस्य रूपम् । हरी अश्वी । तद्वञ्चिन्द्र वरेवतः रथिमतो बहुधनोपेतस्य तव^१ वस्तोता वरेवान् वस्यात् रथिमान् भवेत् । इच्छब्दोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रवयति । वत्वावतः त्वत्सपदशस्य । ' युष्मदस्मद्गथां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति वतुप् । वमघोनः मघवतो धनाढ्यस्य वश्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता वप्रेदु । स्यात् इत्यनुपज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं चन शस्यमानमगोररिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥

उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेगौः^१ । वअगोः अस्तोतुः वअरिः शत्रुरिन्द्रः वशस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् वउक्थं वचन शस्त्रमपि वआ वचिकेत अभिजानाति । ' कित ज्ञाने ' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यये । वन संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः^२ वगीयमानं वगायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राल्थमपि चिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयत्नवे मा शर्धते परां दाः । शिक्षां शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥

मा । न । इन्द्र । पीयत्नवे । मा । शर्धते । परां । दाः । शिक्षां । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

१. ख-झ-त-न-भ-श-अत एव । २. ख-झ-त-३-न-भ-श-र्गोः; ज-त-१-२-४-र्गाः । ३. ख-झ-त-स्तोत्रादिभिः ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \text{ त्वं } \sqrt{\text{पीयत्नवे}} । \text{ पीयतिर्वधकर्मा । वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे } \sqrt{\text{नः अस्मान्}} \sqrt{\text{मा}} \sqrt{\text{परा}} \sqrt{\text{दाः मा परित्याक्षीः}} । \sqrt{\text{मा}} \text{ च } \sqrt{\text{शार्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परा दाः}} । ‘ शृधु प्रसहने ’ इति धातुः । अपि तु हे $\sqrt{\text{शचीवः शक्तिमन्निन्द्र}} \sqrt{\text{शचीभिः आत्म्याैः कर्मभिः}} \sqrt{\text{शिक्ष अस्माननुशाधि}} । यद्वा । शिक्षतिर्दानकर्मा । अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि । यद्वा । शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । शक्रेः सनन्तस्य ‘ सनि मीमा ’ इति इसादेशोऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत् ॥ १९ ॥$$

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशास्त्रे ‘ वयमु त्वा ’ इति स्तोत्रियस्त्युचः । सूत्रितं च—‘ वयमु त्वा तदिदृथा वयमिन्द्र त्वायवोऽभि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

वयमु त्वा तदिदृथा इन्द्र त्वायन्तुः सखायः । कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १६ ॥
 वयम् । ऊँ इति । त्वा । तदित्ऽअर्थाः । इन्द्र । त्वाऽयन्तः । सखायः ।
 कण्वाः । उक्थेभिः । जरन्ते ॥ १६ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{त्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः}} \sqrt{\text{सखायः समानख्यानाः}} \sqrt{\text{वयं}} \sqrt{\text{तदिदृथाः यस्वद्विषयं}} \sqrt{\text{स्तोत्रं तदित्त्तदेवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः}} \sqrt{\text{त्वा त्वां जरामहे स्तुमहे}} । $\sqrt{\text{उ}} \text{ इति पूरणः} । \sqrt{\text{कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च}} \sqrt{\text{उक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः}} \sqrt{\text{जरन्ते त्वां स्तुवन्ति}} ॥$$

न घैमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ १७ ॥

न । घ । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ ।
 तव । इत् । ऊँ इति । स्तोमम् । चिकेत ॥ १७ ॥

हे $\sqrt{\text{वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र}} \sqrt{\text{अपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि}} \sqrt{\text{नविष्टौ अभिनवे}} \sqrt{\text{यागे वर्तमानोऽहम्}} \sqrt{\text{अन्यत् त्वद्विषयादन्यत्}} \sqrt{\text{स्तोत्रं}} \sqrt{\text{न}} \sqrt{\text{घं नैव}} \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{पपन अभिष्टौमि}} । पनतेः स्तुतिकर्मण उत्तमे णलि लिटि रूपम् । अपि तु $\sqrt{\text{तवेदु तवैव}} \sqrt{\text{स्तोमं स्तोत्रं}} \sqrt{\text{चिकेत अभिजानामि}} । त्वामेव सर्वदा स्तोमीत्यर्थः ॥$$

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्राय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ १८ ॥
 इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्राय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रऽमार्दम् । अर्तन्द्राः ॥ १८ ॥

$\sqrt{\text{सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं}} \sqrt{\text{देवाः इन्द्रादयः सर्वे}} \sqrt{\text{इच्छन्ति रक्षितुम्}} । \sqrt{\text{स्वप्राय}} \sqrt{\text{न}} \sqrt{\text{स्पृहयन्ति}} । \sqrt{\text{स्वप्रावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति}} । \sqrt{\text{सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः}} । ‘ स्पृहे-रीप्सतः ’ (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मण चतुर्थी । ‘ स्पृह इप्सायाम् ’ । चुरादिरदन्तः । यत् एवमतः कारणात् $\sqrt{\text{अतन्द्राः अनलसा देवाः}} \sqrt{\text{प्रमादं प्रकर्षेण मद्कं तदीयं सोमं}} \sqrt{\text{यन्ति प्राप्नुवन्ति}} ॥$$

ओ शु प्र याहि वाजेभिर्मा हृणीथा अभ्यस्मान् । महार्इव युवजानिः ॥ १९ ॥

ओ इति । सु । प्र । याहि । वाजेभिः । मा । हृणीथाः । अभि । अस्मान् ।
 महान्ऽईव । युवऽजानिः ॥ १९ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{वाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरश्वैः सार्धम्}} \sqrt{\text{अस्मान्}} \sqrt{\text{अभि आभिमुख्येन}} \sqrt{\text{सु सुधु}} \sqrt{\text{प्र प्रकर्षेण}} \sqrt{\text{ओ आ उ}} \sqrt{\text{याहि शीघ्रमायाद्येव आगच्छैव}} । $\sqrt{\text{मा}} \sqrt{\text{हृणीथाः मा कुध्यस्व}} । \sqrt{\text{हृणीयतिः कुध्यतिकर्मा}} । यद्वा मा लजां प्राप्नुहि । ‘ हृणीह् लजायाम् ’ इति कण्वाद्गौ पठ्यते । तत्र दृष्टान्तः ।$$

वमहानिव वयुवजानिः । युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निष्ठादेशः । ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्या प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्वँद्य दुर्हणावान्त्सायं करदारे अस्मत् । अश्रीरइव जामाता ॥ २० ॥

मो इति । सु । अद्य । दुःसहनावान् । सायम् । करत् । आरे । अस्मत् ।

अश्रीरःऽइव । जामाता ॥ २० ॥

वदुर्हणावान् । परैर्दुःसहहननं दुर्हणम् । तद्वानिन्द्रः वअद्य इदानीम् वअस्मत् वआरे अस्माकं समीप आगच्छतु । वसु सुष्ठु अतिशयेन वसायं दिवसस्यावसानं सायंकालं वमो वकरत् मा कार्षीत् । करोतेर्माङ्गि लुङि 'कृमृदुरुहिभ्यः' इति च्लेरङादेशः । वजामाता । जायत इति जा अपत्यम् । तस्य निर्माता दुहितुः पतिः । वअश्रीरइव । न श्रीरश्रीः । तदस्यास्तीत्यश्रीरः । मत्वर्थीयो रः । गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते । तद्वत्वं कालविलम्बं मा कृथा ह्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

विद्या हस्य वीरस्य भूरिदावरीं सुमतिम् । त्रिषु जातस्य मनांसि ॥ २१ ॥

विद्यम् । हि । अस्य । वीरस्य । भूरिऽदावरीम् । सुऽमतिम् । त्रिषु । जातस्य । मनांसि ॥ २१ ॥

वअस्य इन्द्रस्य ववीरस्य विक्रान्तस्य वभूरिदावरीं बहुधनस्य दात्रीं वसुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वविद्यां वहि जानीमः खलु । तथा वत्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु वजातस्य तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य वमनांसि हृदयानि च जानीमः । अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जनित्यते तथा स्तोत्रं कुर्म ह्यर्थः ॥

आ तू षिञ्च कण्वमन्तं न घा विद्य शवसानात् । यशस्तरं शतमूतेः ॥ २२ ॥

आ । तु । सिञ्च । कण्वऽमन्तम् । न । घ । विद्य । शवसानात् । यशःऽतरम् । शतमऽङ्कतेः ॥ २२ ॥

हे अध्वर्यो वकण्वमन्तम् । कण्वतिः शब्दकर्मा । कण्वाः स्तोतारः । यद्वा । कण्वगोत्रा ऋषयः । तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य वतु क्षिप्रम् वआ वसिञ्च सोमं जुहुधि । वशवसानात् । शवो बलम् । तद्दिवाचरतोऽतिबलात् वशतमूतेः । शतं बहुनामैतत् । बह्व्य उतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः । तादृशादस्मादिन्द्रात् वयशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं वन वघ नैव वविद्य जानीमः । अतस्तमेवोद्दिश्य सोमं जुहुधीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय । भरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन । सोतः । इन्द्राय । सोमम् । वीराय । शक्राय । भर । पिबत् । नर्याय ॥ २३ ॥

हे वसोतः अभिषोतरध्वर्यो ववीराय विक्रान्ताय वशक्राय शक्तियुक्ताय वनर्याय नृभ्यो हिताय वइन्द्राय वज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण । स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः । तेन वसोमं वभर हर आहर । वीर्यं प्रापय । स चेन्द्रः वपिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वान्तं जरितृभ्यः । वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः । वेदिष्ठः । अव्यथिषु । अश्वऽवन्तम् । जरितृभ्यः । वाजम् । स्तोतृभ्यः । गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

व्यः^१ इन्द्रः वअव्यथिषु अव्यथयितृषु सुखकरेषु स्तोत्रेषु वेदिष्ठः अतिज्ञयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः वजरितृभ्यः शंसितृभ्यो होत्रादिभ्यः वस्तोत्रभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च वअश्रावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं वगोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं ववाजम् अन्नं बलं वा ददातीति शेषः ॥

अहीनान्तर्गतेऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे 'पन्यंपन्यम्' इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् । 'छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः^२ स्तोत्रियः' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्यंपन्यमित्सौतार आ धावत् मघाय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्यंम्ऽपन्यम् । इत् । सौतारः । आ । धावत् । मघाय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥

हे वसौतारः अभिषोतारोऽध्वर्यवः वमघाय मादयितव्याय ववीराय विक्रान्ताय वशूराय शौर्यवत् इन्द्राय वपन्यंपन्यमित् सर्वत्र स्तुत्यमेव वसोमम् वआ वधावत् अभिगमयत् । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा घा गमुन्नारे अस्मत् । नि यमते श्रुतमूर्तिः ॥ २६ ॥

पाता । वृत्रहा । सुतम् । आ । घ । गम् । न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । श्रुतम्ऽर्कतिः ॥ २६ ॥

वसुतम् अभिषुतं सोमं वपाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तुन् । 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः वआ वगमत् । वघ इत्यवधारणे । आगच्छस्वेव । वअस्मत् अस्मत्तः वआरे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च वश्रुतमूर्तिः बहुविधरक्षण इन्द्रः वनि वयमते अस्मदीयान्छत्रून्निघच्छतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥

एह हरीं ब्रह्मयुजा शग्मा वक्षतः सखायम् । गीर्भिः श्रुतं गिर्वणसम् ॥ २७ ॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मऽयुजा । शग्मा । वक्षतः । सखायम् ।

गीऽभिः । श्रुतम् । गिर्वणसम् ॥ २७ ॥

(वब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ वशग्मा शग्मौ सुखकरौ शक्तौ वा इन्द्रशौ वहरी अश्वौ वइह अस्मिन् यज्ञे वसखायं समानख्यानं मित्रभूतमिन्द्रम् वआ ववक्षतः आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । वगीर्भिः स्तुतिभिः वश्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं वगिर्वणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।

शिप्रिञ्चृषीवः शचीवो नायमच्छा सधुमार्दम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः । आ । याहि ।

शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न । अयम् । अच्छे । सधुऽमार्दम् ॥ २८ ॥

हे वशिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हन् नासिके वा । तद्वन् हे वऋषीवः ऋषिभिः स्तोत्रभिर्युक्तं वशचीवः शक्तिमन् एवंभूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे वसोमाः वस्वादवः । अभिषवादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादनाहार्ता जाताः । अतस्त्वम् वआ वयाहि आगच्छ । तथा ते वसोमाः वश्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः^३ संस्कृताः । अतोऽपि वआ वयाहि आगच्छ । नेति संप्रत्यर्थे ॥

१. त-सः । २. ज-त४-स्तोमः; त१-२-स्तोमं । ३. ख-झ-भ-श्रवणद्रव्यैः; श-श्रवणद्रव्यैः ।

वनं संप्रति वअयं स्तोता वसधमादं सह मादयितव्यं त्वाम् वअच्छ अभिमुखं स्तोतीति शेषः ।
अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्रं कारिणं वृधन्तः ॥२९॥

स्तुतः । च । याः । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्रं । कारिणम् । वृधन्तः ॥२९॥

हे वइन्द्र वकारिणं कर्मणां कर्तारं ववृधन्तः वर्धयन्तो ये वस्तुतः स्तोतारः वयाः वच तदीयाः
स्तुतयः वत्वा त्वां ववर्धन्ति वर्धयन्ति । किमर्थम् । वमहे महते वराधसे धनाय वनृम्णाय बलाय
च । उभयोर्लाभार्थम् । ते तदुभयं लभन्त इत्यध्याहारः । यद्वा । उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शर्वासि
इति संबन्धः ॥

गिरश्च यास्ते गिर्वाह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शर्वासि ॥ ३० ॥

गिरः । च । याः । ते । गिर्वाहः । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शर्वासि ॥३०॥

हे वगिर्वाहः गीभिः स्तुतिभिः वहनीयेन्द्र^१ वते तुभ्यं क्रियमाणाः वगिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः
वयाः सन्ति । वउक्था वच उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि वतुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि
यानि सन्ति । वतानि सर्वाणि वसत्रा सहैव वशर्वासि बलानि वदधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ २२ ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजौ एको वज्रहस्तः । सनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥

एव । इत् । एषः । तुविऽकुर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रहस्तः । सनात् । अमृक्तः । दयते ॥३१॥

वएषः वएव इन्द्रः वतुविकूर्मिः बहुकर्मा । वइत् इति पूरकः । वएकः^२ सर्वेषु देवेषु मुख्यः
ववज्रहस्तः वज्रबाहुः वसनात् चिरकालादारभ्य वअमृक्तः शत्रुभिरबाधित एवंबभूतः स इन्द्रः
ववाजान् अन्नानि बलानि वा वदयते स्तोत्रभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ३२ ॥

हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥३२॥

अयम् वइन्द्रः वदक्षिणेन हस्तेनैकेनैव ववृत्रम् आवरकमसुरं वहन्ता साधु हतवान् । हन्तेः
साधुकारिणि तृन् । ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । वपुरु पुरुषु । ' सुपां सुलृक् ' इति
विभक्तैर्लृक् । बहुषु देशेषु वपुरुहूतः वमहीभिः महतीभिः वशचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा वमहान्
सर्वेभ्य उरूकृष्टः । एवंबभूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षवित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वश्चर्षणय उत च्यौत्ना ज्रयांसि च । अनु घेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥

यस्मिन् । विश्वाः । चर्षणयः । उत । च्यौत्ना । ज्रयांसि । च ।

अनु । घ । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

वविश्वाः सर्वाः वचर्षणयः प्रजाः वयस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति । वउत अपि च
वच्यौत्ना च्यौत्नानि । बलनामैतत् । प्रच्युतिसाधनानि बलानि वच वज्रयांसि शत्रुविषयाण्यभि-
भवनानि यस्मिन्दिन्द्रे वर्तन्ते । ' जि जि अभिभवने ' इति धातुः । स इन्द्रः वमघोनः । मघं
हविलक्षणं धनम् । तद्गतो यजमानान् वअनु वमन्दी अनुमोदको भवति । वघेत् इति पूरकौ ।

यद्वा । मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्तानु गृह्णातीति शेषः । अथवा । यस्य मघोनो धनवत् इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽति शृण्वे । वाज्रदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः । एतानि । चकार । इन्द्रः । विश्वा । यः । अति । शृण्वे । वाज्रदावा । मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः एन्द्रः विश्वा विश्वानि व्यासानि एतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि । यद्वा । पृथिव्यादीनि भूतजातानि । तानि चकार कृतवान् । यः इन्द्रः बलैरतिशयितः शृण्वे श्रूयते सर्वत्र स्तूयते । अपि च स इन्द्रः मघोनां हविष्मतां यजमानानां वाज्रदावा वाजस्यान्नस्य दाता भवति ॥

प्रभर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति । इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता । रथम् । गव्यन्तम् । अपाकात् । चित् । यम् । अवति ।

इनः । वसु । सः । हि । वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रभर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः रथं रंहणं गव्यन्तं गा इच्छन्तं यं स्तोतारम् अपाकात् अविपकप्रज्ञाच्छ्रोः । चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । विपकप्रज्ञादपि अवति रक्षति एष एहि स खलु स्तोता इनः ईश्वरः सन् वसु धनं वोळ्हा साधुवाही भवति । वहेः साधुकारिणि तृन् । अतो ' न लोकाव्यय ' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ॥ २३ ॥

सनिता विप्रो अर्वेन्द्रिहन्ता वृत्रं नृभिः शूरः । सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता । विप्रः । अर्वेत्ऽभिः । हन्ता । वृत्रम् । नृऽभिः । शूरः । सत्यः । अविता । विधन्तम् ॥ ३६ ॥

विप्रः मेधावी स इन्द्रः अर्वेन्द्रिः अश्वैर्वाहनभूतैः सनिता गन्तव्यं संभक्ता । तथा शूरः शौर्यपितः सन् नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं वृत्रम् आवरकमसुरं हन्ता साधुघाती । अपि च विधन्तं परिचरन्तं यजमानं सत्यः साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः अविता परिचरतो यजमानस्य रक्षिता भवति । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा । यो भूत्सोमैः सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

यजध्व । एनम् । प्रियमेधाः । इन्द्रम् । सत्राचा । मनसा । यः । भूत् । सोमैः । सत्यमद्रा ॥ ३७ ॥

हे प्रियमेधाः । प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम् । प्रियमेधास्य ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे प्रियमेधाः सत्राचा सहाज्जता स्तोतव्येन्द्रेण सह वर्तमानेन मनसा चित्तेन एनम् इन्द्रं यजध्व यजध्वम् । बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः । ' यजध्वैनम् ' (पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्दर्शनलोपः । यः इन्द्रः सोमैः करणभूतैः सत्यमद्रा भूत् सत्यमद्रोऽवितथमद्रो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम् । कर्वांसो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथश्रवसम् । सत्पतिम् । श्रवःऽकामम् । पुरुत्मानम् । कर्वांसः । गात । वाजिनम् ॥ ३८ ॥

१. ख-सन्त३-इ भृण्वे; घ-न-श-इति भृण्वे । २. झ-न्-न-श-यजमानः सत्सु । ३. ख-न्त३-भ-कारणभूतैः ।

हे षकण्वत्सः कण्वपुत्रा मेधातिथयः । पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च । हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं षगाथश्रवसं गातव्ययशसं षसत्पतिं सतां पालयितारं षश्रवस्कामम् । श्रवःस्वप्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम् । षपुरुत्मानं^१ बह्नात्मानं^२ यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वतन्तं सततं गच्छन्तं षवाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं षगात गाथत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्रास्पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान् ।

ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः । ऋते । चित् । गाः । पदेभ्यः । दात् । सखा । नृऽभ्यः । शचीवान् ।

ये । अस्मिन् । कामम् । अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु षपदेभ्यः गतानां गवां मार्गं संलभेभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः षऋते षचित् ऋतेऽपि विनापि षसखा मित्रभूतः षशचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा षयः इन्द्रः षनृभ्यः नेतृभ्यः देवेभ्यः षगाः पणिभिरपहृता षदात् पुनर्दत्तवान् । षये देवाः षअस्मिन् इन्द्रे षकामम् अभिलाषम् षअश्रियन् असेवन्त प्राप्नुवन् । तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः । तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीर्वन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम् । मेषो भूतोऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था । धीर्वन्तम् । अद्रिवः । काण्वम् । मेध्यऽअतिथिम् ।

मेषः । भूतः । अभि । यन् । अयः ॥ ४० ॥

इत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण षधीर्वन्तं स्तुतिमन्तं षकाण्वं कण्वपुत्रं षमेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथि-मेतत्संज्ञमृषिं हे षअद्रिवः वज्रवसिन्द्र षमेषो षभूतः मेषरूपतां प्राप्तः षअभि षयन् अभिगच्छन् । य इत्यनुवर्तते । तद्योगाच्च तिष्ठो निघाताभावः । यस्त्वम् षअयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः । 'मेधातिथेर्मेष' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमान्नायते— 'मेधातिथिं हि^१ काण्वायनिं मेषो भूत्वाजहार' (प. ब्रा. १. १) इति । तदभिप्रायेणयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विभिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत् । अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्षं । विभिन्दो इति विऽभिन्दो । अस्मै । चत्वारि । अयुता । ददत् ।

अष्ट । परः । सहस्रा ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन द्वयेन प्रशंसति । हे षविभिन्दो राजन् षददत् दाता त्वम् षअस्मै मह्यमृषये षचत्वारि षअयुता अयुतानि दशसहस्राणि चत्वारिंशत्सहस्राणि षशिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि । षपरः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि षसहस्रा सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्पे षयोवृधां माकी रणस्य नृप्या । जनित्वनायं मामहे ॥ ४२ ॥

उत । सु । त्पे इति । प्यःऽवृधां । माकी इति । रणस्य । नृप्या । जनिऽत्वनायं । मामहे ॥ ४२ ॥

१. ख-भ-पुरुत्मानं पुरुषात्मानं; श-श-त२-४-पुरुषात्मानं बह्नात्मानं; त३-न-पुरुषात्मानं । २. ख-न-भ-श- 'हि' नास्ति; त३-प. ब्रा. - ह ।

१उत अपि च १सु सुष्ठु १स्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे १पयोवृथा पयस उदकस्य वर्धयिष्यौ १माकी निर्माष्यौ भूतजातस्य १रणस्य । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः १नप्या नप्यौ न पातयिष्यौ सर्वदानुग्रह-
शीले धावापृथिव्यौ १जनित्वनाय पूर्वाक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय १ममहे स्तुतवानस्मि ।
धावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहारभ्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

‘ पिबा सुतस्य ’ इति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेराषम्^१ । अयुजो बृहत्यो
युजः सतोबृहत्यः एकविंशत्यनुष्टुप्त्राविंशत्योविंशत्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशती बृहती । एताश्चतस्रः कुरयाणस्य^१
पुत्रस्य पाकस्थामनाम्नो राज्ञो^३ दानस्तुतिप्रतिपादिकाः । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानु-
क्रान्तं—‘ पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुप्त्रायस्यौ बृहती चान्याः कौरयाणस्य पाक-
स्थाम्नो दानस्तुतिः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतौ दानस्तुतीर्विनेदं सूक्तं ससम्यष्ट-
म्योश्चोद्धारः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः ससमीं चाष्टमीं चोद्धारति ’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः । सूत्र्यते
हि—‘ पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि
निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः । सूत्र्यते हि—‘ उक्तो रथन्तरस्योभयं शृणवन्न न इति बृहतः ’ (आश्व.
श्रौ. ७. ३) इति । एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्टं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः । पञ्चमेऽ-
हनि प्रउगशास्त्रे ‘ पिबा सुतस्य ’ इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं
वोऽवसे ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

आपिनो बोधि सधमाद्यो वृधेऽस्माँ अवन्तु ते धियः ॥ १ ॥

पिब । सुतस्य । रसिनः । मत्स्व । नः । इन्द्र । गोऽमतः ।

आपिः । नः । बोधि । सधमाद्यः । वृधे । अस्मान् । अवन्तु । ते । धियः ॥ १ ॥

हे १इन्द्र १रसिनः रसवतः १गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य १नः
अस्मदीयस्य १सुतस्य अभिषुतस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
ईदृशं सोमं १पिब । पीत्वा च १मत्स्व तृप्तो भव । अपि च १सधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितै-
रस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् १आपिः आपयिता बन्धुः सन् १नः अस्माकं १वृधे वर्धनाय १बोधि
बुध्यस्व । १ते त्वदीयाः १धियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः १अस्मान् स्तोतृन् १अवन्तु रक्षन्तु ॥

भूयाम ते सुप्रतौ वाजिनो वयं मा नः स्तरभिमातये ।

अस्माञ्चित्राभिरवतादुभिष्टिभिरा नः सुन्नेषु यामय ॥ २ ॥

भूयाम । ते । सुऽप्रतौ । वाजिनः । वयम् । मा । नः । स्तः । अभिऽमातये ।

अस्मान् । चित्राभिः । अवतात् । अभिष्टिभिः । आ । नः । सुन्नेषु । यामय ॥ २ ॥

हे इन्द्र १ते तव १सुप्रतौ शोभनायां मतावनुग्रहलुद्धौ १वाजिनः हविष्मन्तः १वयं १भूयाम
वर्तमाना भवाम^५ । १अभिमातये । अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः । तस्मै तदर्थं १नः अस्मान् १मा
१स्तः मा हिंसीः । ‘ स्तृङ् हिंसायाम् ’ । माङि लुङि छान्दसञ्चैर्लुक् । अपि तु १अभिष्टिभिः अभ्येषणी-

याभिः प्रार्थनीयाभिः । वचिन्नाभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरुतिभिः । वस्मान् । अवतान् ।
अव रक्ष । तथा । नः । अस्मान् । सुन्नेषु सुत्सेषु । आ । वयामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।

पावकवर्णाः । शुचयः । विपःऽचितः । अभि । स्तोमैः । अनूपत ॥ ३ ॥

हे । पुरुवसो बहुधनेन्द्र । मम मदीयाः । इमाः । गिरः शस्त्ररूपा वाचः । त्वा । वर्धन्तु
वर्धयन्तु । तथा । पावकवर्णाः अग्निमानतेजस्काः अत एव । शुचयः शुद्धाः । विपश्चितः विद्वांस उद्गा-
तारश्च । स्तोमैः स्तोत्रैर्बहिष्पवमानादिभिः । अभि । अनूपत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नू' स्तुतौ' । कुटादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्रकृतः समुद्रइव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सहःऽकृतः । समुद्रऽइव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

वअयम् इन्द्रः । सहस्रं सहस्रसंख्याकैः । ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः । सहस्रकृतः
सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् । समुद्रइव उद-
धिरिव । पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य । सत्यः अवितथः । सः प्रसिद्धः
महिमा महत्त्वं । शर्वः बलं च । यज्ञेषु यागेषु । विप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोत्राणां
राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे । गृणे स्तूयते ॥

चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिदेवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठयेऽहनि
निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथः । सूष्यते हि—' इन्द्रमिदेवतातय इतीतरेषां पृष्ठय एवैकैकमन्वहम् '
(आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिदेवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समऽईके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

वदेवतातये । देवैः स्तोत्रभिस्तायते विस्तार्थत इति देवतातिथ्यज्ञः । तदर्थम् । इन्द्रमित्
देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे । प्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति । इन्द्रं । हवामहे ।
तथा । समीके सभ्यगते संपूर्णे च यागे । वनिनः संभजमाना वयम् । इन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा ।
समीकमिति संग्रामनाम । समीके संग्राम इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य । सातये लाभाय । इन्द्रम्
एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छस्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

इन्द्रो म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॑ इन्द्रः सूर्य॑मरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सुवा॒नास॑ इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । रोद॑सी इति । पप्रथ॒त् । शवः । इन्द्रः । सूर्य॑म् । अ॒रोच॑यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । ये॒मिरे॑ । इन्द्रे॑ । सुवा॒नासः॑ । इन्द्र॒वः ॥ ६ ॥

अथम् । इन्द्रः । शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य । म॒ह्ना महिम्ना महत्त्वेन । रोद॑सी घावा-
पृथिव्यौ । पप्रथत् । अग्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृत्तं । सूर्यम् । अथमेव । इन्द्रः
। अरोचयत् । अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च । इन्द्रे । ह । अस्मिन्नेन्द्रे
। विश्वा विश्वानि व्याप्तानि । भुवनानि भूतजातानि । येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्त
इत्यर्थः । तथा । सुवानासः सूर्यमाना अभिपूयमाणाः । इन्द्रवः सोमाश्च अस्मिन्नेव । इन्द्रे
नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः ।
सूयते हि- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति ।
महाव्रतेऽपि 'निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्यथं प्रगाथः । सूत्रितं च- 'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

अ॒भि त्वा॑ पूर्व॒पीत॑य॒ इन्द्र॑ स्तोमे॑भि॒राय॑वः ।

स॒मीची॑नास॒ ऋभ॑वः स॒मस्वर॑न्नु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

अ॒भि । त्वा॑ । पूर्व॒ऽपी॑तये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यवः॑ ।

स॒म॒ऽई॑ची॒नासः॑ । ऋभ॑वः । स॒म । अ॒स्वर॑न् । रु॒द्राः । गृ॒णन्त॑ । पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

हे । इन्द्र । आयवः मनुष्याः स्तोतारः । स्तोमेभिः स्तोत्रैस्वामिभुवन्ति । किमर्थम् । पूर्व-
पीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव
सोमो हूयते । तथा । समीचीनासः संगताः । ऋभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।
ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते च । समस्वरन् त्वामेव सभ्यगस्तुवन् । 'सृ शब्दोपतापयोः' । रुद्राः
रुद्रापुत्रा मरुतश्च । पूर्व्यं पुरातनं वृद्धं त्वामेव । गृणन्त अभ्यस्तुवन् । घृत्रवधसमये 'प्रहर भगवो
जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृ॒धे वृ॑ष्ण्यं शवो॒ मदे॑ सुतस्य॒ विष्ण॑वि ।

अ॒द्या त॑मस्य॒ महि॑मान॒माय॑वोऽनु॒ घुव॑न्ति॒ पूर्व॑था ॥ ८ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः । वृ॒धे । वृ॑ष्ण्यम् । शवः । मदे॑ । सुतस्य॑ । विष्ण॑वि ।

अ॒द्य । त॑म् । अ॒स्य । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒वन्ति॑ । पूर्व॑स्था ॥ ८ ॥

। अस्येत् । अस्यैव यजमानस्य । वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं । शवः बलं च । इन्द्रः । वावृधे वर्धयति ।
। सुतस्य अभिभुतस्य सोमस्य पानेन । विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके । मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य
बलं वर्धयतीत्यर्थः । । अद्य अस्मिन् काले । अस्य इन्द्रस्य । तम् उरुगुणं । महिमानं महत्त्वम् । आयवः

मनुष्याः ष्वानु ष्वुवन्ति । आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । ष्वपूर्वथा । पूर्वशब्दादिद्यार्थे ' प्रनपूर्व ' इत्यादिना
धात्वप्रत्ययः । यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ' तस्वा यामि ' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' तस्वा
यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यं-
दिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः । सूत्रितं च—' तस्वा यामि सुवीर्यमभि प्र वः सुराधसम् '
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

तस्वा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ९ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुऽवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ।

येन । यतिऽभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ष्वतत् ष्वसुवीर्यं शोभनवीर्यं ष्वत्वा त्वां ष्वयामि याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । तथा
ष्वतत् ष्वब्रह्म परिवृढमक्षं ष्वपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि । ष्वधने ष्वहिते
अभीष्टे सति ष्वयेन सुवीर्येण ष्वयतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ष्वभृगवे
महर्षये प्रयच्छसि । यद्वा । कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः । तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि । तादर्थ्ये
चतुर्थी । ष्वयेन च ब्रह्मणा ष्वप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ष्वआविथ ररक्षिथ । तदुभयं
याचामीत्यन्वयः ॥

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शर्वः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रुदे ॥ १० ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शर्वः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समऽनशे । यम् । क्षोणीः । अनुऽचक्रुदे ॥ १० ॥

हे इन्द्र ष्वयेन आत्मीयेन^१ बलेन ष्वसमुद्रम् अर्द्धि प्रति ष्वमहीः महतीः ष्वअपः उदकानि
ष्वअसृजः व्यसृजः । महान् समुद्रो यावन्निरजलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः ।
ष्वते त्वदीयं ष्वतत् ष्वशवः बलं ष्ववृष्णि वर्षकम् । अभीष्टफलदमित्यर्थः । ष्वअस्य इन्द्रस्य ष्वसः
ष्वमहिमा ष्वन ष्वसंनशे न सम्यगापनीयः^२ । परैरप्रपृथ्य इत्यर्थः । नशेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । ष्वयं महिमानं
ष्वक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ष्वअनुचक्रुदे अनुगच्छति । ऋदिरत्र गत्यर्थः । थदधीना वर्तत इत्यर्थः ॥ ॥२६॥

शग्धि न इन्द्र यत्वा रयि यामि सुवीर्यम् ।

शग्धि वाजाय प्रथमं सिषासते शग्धि स्तोमाय पूर्य ॥ ११ ॥

शग्धि । नः । इन्द्र । यत् । त्वा । रयिम् । यामि । सुऽवीर्यम् ।

शग्धि । वाजाय । प्रथमम् । सिषासते । शग्धि । स्तोमाय । पूर्य ॥ ११ ॥

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन । २. ख-सम्यग्भासनीयः; ज्ञ-त१-२-४-न-भ-सम्यग्वापनीयः; त३-
श-सम्यग्वापनीयः ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सुवीर्यं}}$ शोभनवीर्योपेतम् । बहुमीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । $\sqrt{\text{यत्}}$ $\sqrt{\text{रयिं}}$ धनं त्वां' $\sqrt{\text{यामि}}$ याचामि । छान्दसो वर्णलोपः । $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं तद्वनं $\sqrt{\text{शग्धि}}$ देहि । शक्तिरत्र दानार्थः । तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'हुन्नल्यः' इति हेर्धित्वम् । तथा $\sqrt{\text{सिषासते}}$ संभक्तुमिच्छते । सनतेः सनि 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्पनादिडभावे 'जन-सनखनाम्' इत्यात्वम् । $\sqrt{\text{वाजाय}}$ वाज इत्यन्ननाम । तेन च तद्वाह्यैष्यते । हविष्मते यज-मानाय $\sqrt{\text{प्रथमं सर्वेभ्यः}}$ पूर्वमेव $\sqrt{\text{शग्धि}}$ धनं प्रयच्छ । यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी । कर्मभिस्त्वां संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि देहि । पश्चात् $\sqrt{\text{स्तोमाय}}$ स्तोत्रे हे $\sqrt{\text{पूर्य}}$ पूर्वस्मिन् काले भव चिरंतनेन्द्र $\sqrt{\text{शग्धि}}$ देहि । स्तौतेः कर्तरि 'अतिस्तुसु' इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शग्धी नो अस्य यद्द पौरमाविथ धियं इन्द्र सिषासतः ।

शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

$\sqrt{\text{शग्धि}}$ । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिषासतः ।

$\sqrt{\text{शग्धि}}$ । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वःऽनरम् ॥ १२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{धियः}}$ कर्माणि स्तोत्राणि वा $\sqrt{\text{सिषासतः}}$ संभक्तवतः $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं संबन्धिनः $\sqrt{\text{अस्य}}$ यजमानस्य तद्वनं $\sqrt{\text{शग्धि}}$ प्रदेहि $\sqrt{\text{यद्}}$ येन खलु धनेन $\sqrt{\text{पौरम्}}$ । पुरुनाम राजा । तस्य पुत्रम् $\sqrt{\text{आविथ}}$ ररक्षिथ । अपि च हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{रुशमं}}$ $\sqrt{\text{श्यावकं}}$ $\sqrt{\text{कृपं}}$ चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् $\sqrt{\text{यथा}}$ येन प्रकारेण $\sqrt{\text{प्रावः}}$ प्रारक्षः तथा $\sqrt{\text{स्वर्णं}}$ सर्वस्य हविषो नेतारं प्रापयितारम् । यद्वा । स्वः स्वर्गं प्रति नेतव्यमिमं यजमानं $\sqrt{\text{शग्धि}}$ शक्तं कुरु । धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्तो भवति तथा कुर्वित्यर्थः । इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'कन्नव्यः' इति कद्वत्प्रगाथः । सूत्रितं च— 'कन्नव्यो अतसीनां कद्वन्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिपवहःसु तस्मिन्च्छे तस्यैवायं प्रगाथः । सूत्र्यते हि— 'आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिप्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गणन्त आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गुणीत । मर्त्यः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

$\sqrt{\text{अतसीनाम्}}$ अतन्तीनां सततगामिनीनां स्तुतीनां $\sqrt{\text{तुरः}}$ प्रेरयिता $\sqrt{\text{मर्त्यः}}$ मरणधर्मा $\sqrt{\text{नव्यः}}$ अभिनव इदानींतनः $\sqrt{\text{कत्}}$ को नाम स्तोता $\sqrt{\text{गुणीत}}$ इन्द्रं स्तुत्यात् । अल्पप्रज्ञैरिदानींतनैरिन्द्रः स्तोतुं न शक्यते इत्यर्थः । 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । 'पवादीनां हस्वः' इति हस्वत्वम् । $\sqrt{\text{नु}}$ पुरा पूर्वस्मिन्नपि काले विद्यमानाः $\sqrt{\text{स्वः}}$ सर्वे $\sqrt{\text{गुणन्तः}}$ स्तोतारः । यद्वा । स्वः सुधुरणीयं प्राप्तव्यमिन्द्रं गुणन्तः स्तुवन्तो जनाः । $\sqrt{\text{इन्द्रियम्}}$ । इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम् । $\sqrt{\text{अस्य}}$ इन्द्रस्य $\sqrt{\text{महिमानं}}$ महत्त्वं $\sqrt{\text{नहि}}$ $\sqrt{\text{आनशुः}}$ न खलु प्राप्नुवन् । अश्रोतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्यात्वम् । 'अश्रोतेश्च' इति नुट् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ॥

कदु स्तुवन्त ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवं मघवभिन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतऽयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवम् । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ^१स्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः ^२कदु के खलु जनाः ^३देवता । ‘ देवात्तल् ’ इति स्वार्थिक-
स्तत्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रथमा । देवं^४ त्वामुद्दिश्य^५ ^६ऋतयन्त ऋतं यज्ञमैच्छन् । त्वदीययागेच्छापि
दुर्लभा दूरे त्वद्यागकथा । ^७ऋषिः द्रष्टा ^८विप्रः मेधावी ^९कः स्तोता ^{१०}ओहते वहति । त्वां स्तुतीः
प्रापयति । न कश्चिदपि त्वां स्तोत्रं शक्नोतीत्यर्थः । यत् एवमतः कारणात् हे ^{११}मघवन् धनवन् ^{१२}इन्द्र
अनुग्रहीत्रा त्वयैवागन्तव्यम् । स त्वं ^{१३}कदा कस्मिन् काले ^{१४}सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
^{१५}हवम् आह्वानं प्रति ^{१६}आ ^{१७}गमः आगच्छः । ^{१८}कदु कदा च कस्मिन् काले ^{१९}स्तुवतः केवलं स्तोत्रं
कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा^{२०} गमः अभ्यगच्छः^{२१} । सुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र ‘ शतुरनुमः’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । गमेल्लुङि लृदिस्वात् च्लेरडादेशः ॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ‘ उदु त्ये ’ इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तरं^१ शंसनीयः ।
सूत्रितं च— ‘ उदु त्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्भित् ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिके
माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ‘ उदु त्ये मधुमत्तमा-
स्त्वभिन्द्र प्रतर्त्तिसु ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरः स्तोमास ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।

सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजऽयन्तः । रथाऽइव ॥ १५ ॥

^१त्ये ते प्रसिद्धाः ^२मधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः ^३गिरः अग्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः ^४स्तोमासः
प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च ^५उत् ^६ईरते । हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति । ऊर्ध्वं
प्रसरन्ति । ‘ ईर गतौ ’ । आदादिकः^७ । तत्र दृष्टान्तः । ^८सत्राजितः सहैव^९ शत्रून् जयन्तः अत एव
^{१०}धनसाः धनानि संभजन्तः । ‘ वन षण संभक्तौ ’ । ‘ जनसनखनक्रमगमो विद् ’ । ‘ विद्वनोरनुना-
सिकस्यात् ’ इत्यात्वम् । ^{११}अक्षितोतयः । अक्षिताः क्षयरहिता ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः । क्षियो
भावे निष्ठा । ‘ निष्ठायामण्यदर्थे ’ इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव ‘ क्षियो दीर्घात् ’ इति
निष्ठान्त्वाभावश्च । ^{१२}वाजयन्तः वाजमश्रमिच्छन्तः । क्यचि ‘ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ’ इतीत्वदीर्घयोः
प्रतिषेधः । एवंगुणविशिष्टाः ^{१३}रथाइव । ते यथा विविधमितस्तत् उत्तिष्ठन्ति तद्गदुदीरत इत्यर्थः ॥ ॥२७॥

कण्वाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्धीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमैधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

१. ख-न-भ-देवतामु° । २. झ-°माह्वानं प्रत्या । ३. ज-प्रत्यागच्छः; श-अत्यगच्छः ।

४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपानन्तरं । ५. ख-झ-न-भ-श-अदादिकः । ६. ख-त-३-न-भ-सदैव ।

कर्णाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमैभिः । मह्यन्तः । आयवः । प्रियडमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

वकण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः । वभृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः । वधीतम् आध्यातं । विश्वमित् व्याप्तं तमेवेन्द्रम् । वआनशुः व्यापुः । वसूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्ब्रह्मणुवन्ति तद्वत् । अपि च । वप्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा । वआयवः मनुष्यास्तमेव । वइन्द्रं । वमह्यन्तः पूजयन्तः । वस्तोमैभिः स्तोत्रैः । वअस्वरन् अस्तुवन् । ' स्तृ शब्दोपतापयोः ' । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम् हरीं इन्द्र परावतः ।

अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्व । हि । वृत्रहन्ऽतम् । हरी इति । इन्द्र । पराऽवतः ।

अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे । ववृत्रहन्तम् । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तमः । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । ' अनो नुद् ' इति तमपो नुद् । हे तादृश । वइन्द्र । वहरी त्वदीयावश्वौ । वयुक्ष्व । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे । वमघवन् धनवन् । वउग्रः उद्गूरुस्त्वं । वसोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वअर्वाचीनः अस्मदभिमुखः । वऋष्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं । वपरावतः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्युलोकात् । वआ । वगहि आगच्छ । गमेलोटः सेहिः । छान्दसः शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य ' असिद्धवदत्रा भात् ' इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेधसातये ।

स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेधऽसातये ।

सः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

वकारवः कर्मणां कर्तारः । विप्रासः मेधाविनः । वइमे । वहि इमे खलु यजमानाः । वधिया स्तुस्या हे इन्द्र । वते त्वां । ववावशुः पुनरस्तुवन् । ' वाश्र शब्दे ' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्गुपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । ' वश कान्तौ ' । अस्माद्यङ्लुगन्तालङि ' सिजभ्यस्त ' इति श्लेर्जुस् । बाहु-लकोऽडभावः । लिटि वा तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घत्वम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । वमेधसातये मेधस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः क्तिनि ' जनसनखनाम् ' इत्यात्वम् । दासी-भारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे । वमघवन् धनवन् । वगिर्वणः गीभिर्वननीय । वनः अस्माकं । वह्वं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं । वशृणुधि शृणु । बुध्यस्व । वेनो । वन । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यमैकाग्रयेण शृणोति तद्वत् । ' शृणुणुपृकृबुभ्यः ' इति हेर्धित्वम् । ' अन्येषामपि ' इति साहित्यिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः ।

निरबुदस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृत्रम् आवरकमसुरं ^३बृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययः । ^४धनुभ्यः धनुभ्यः कोद-
ण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुभिर्हेतुभिः ^५निः ^६अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव
आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः । अपि च ^७मायिनः
मायाविनः ^८अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य ^९मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी ।
इमावप्यसुरौ ^{१०}निः अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् ' व्रीह्यादिभ्यश्च ' इति
मत्स्यर्थायो विनिः । तथा ^{११}पर्वतस्य वलनाम्नासुरेण^{१२} गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः
^{१३}गाः वलेनापहताः ^{१४}निः ^{१५}आजः निरगमयः । ' अज गतिक्षेपणयोः ' ॥

निर्ग्रयो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृषे तर्दिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्रयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र ^२महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् ^३अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम्
^४अन्तरिक्षात् आकाशात् ^५निः ^६अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । ^७तत् तदानीं ^८पौंस्यं
^९वृत्रहननहेतुभूतं^{१०} बलं ^{११}कृषे कुरुषे पुरस्कुरूपे । करोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । ^{१२}अग्रयः च त्रिस्थान-
गताः ^{१३}निः ^{१४}रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । ^{१५}सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । ^{१६}इन्द्रियः
^{१७}इन्द्रेण सेव्यः ^{१८}रसः रसात्मकोऽमृतमयः ^{१९}सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अद्यादयः सर्वे पूर्वं
^{२०}वृत्रेणावृतत्वाक्षिप्रभाः सन्त इदानीं तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशितेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्टमुपैव दिवि धार्वमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दृः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्टम् । उपऽइव । दिवि । धार्वमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्ज्वेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा^१ मेध्यातिथिस्तदीयं
दानं स्तौति । ^२यं यादृशं धनसंघं ^३मे मह्यम् ^४इन्द्रः ^५मरुतः च ^६दृः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं
^७कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिसुख्येन कृतं धानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः
कौरयाणः । ^८पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपकबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् ।
ददातेर्लुङि ' गातिस्थ ' इति सिचो लुक् । अडभावः छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । ^९विश्वेषां
सर्वेषां धनानां मध्ये ^{१०}त्मना आत्मना स्वत एव ^{११}शोभिष्टम् अतिशयेन शोभावन्तम् । ' मन्त्रेष्वाल्यादेः '
^{१२}इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् । ' विन्मतोलुक् ' । ' यस्य ' इति लोपः ।

१. ख-घ-ज्ञ-त-२-न-भ-श-बलनाम्ना । २. ज-त-३-वृत्रहननाय हेतुभूतं । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-लब्धा ।

अतिशयेन शोभावस्त्वे दृष्टान्तः । √दिवि आकाशे √उपेव √धावमानं प्रभाभिरूपेतं शीघ्रगामिनं सूर्यमिव । शोभावत्तममित्यर्थः ॥

रोहितं मे पाकस्थामा सुधुरं कक्ष्यप्राम् । अदाद्रायो विबोधनम् ॥ २२ ॥

रोहितम् । मे । पाकस्थामा । सुधुरम् । कक्ष्यप्राम् । अदात् । रायः । विबोधनम् ॥ २२ ॥

√पाकस्थामा राजा √रोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा √मे मह्यम् √अदात् दत्तवान् । कीदृशाम् । √सुधुरं शोभनधुरं शोभनवह्नप्रदेशम् । ‘ ऋक्पूरब्धः ’ (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकारः समासान्तः । ‘ ऋवाद्यश्च ’ इति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । √कक्ष्यप्राम् । कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः^१ बध्यमाना रज्जुः । तस्याः प्रातारं प्रथितारम् । पीवरमित्यर्थः । ‘ प्रा पूरणे ’ । √रायः धनस्य √विबोधनं विशेषेण बोधकम्^२ । बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता ॥

यस्मा अन्ये दश प्रति धुरं वहन्ति वह्ययः । अस्तं वयो न तुद्र्यम् ॥ २३ ॥

यस्मै । अन्ये । दश । प्रति । धुरम् । वहन्ति । वह्ययः । अस्तम् । वयः । न । तुद्र्यम् ॥ २३ ॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते । √यस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्याश्वस्य वृषभस्य वा √धुरं वोढव्यं युगाधुरम् √अन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः √वह्ययः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः सन्तो मां वोढुं √वहन्ति बिभ्रति । बहुनामेकत्रवहने दृष्टान्तः । √अस्तम् । अस्यते क्षिप्यते तस्मिन् पदार्थाजातमित्यस्तं गृहम् । प्रति √वयो √न गन्तारोऽश्वा यथा √तुद्र्यं तुद्र्यपुत्रं भुज्यं समुद्रतीरादवहन् तद्वत् । तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः । भुज्योर्वह्नं च ‘ नासत्या भुज्युमृह्युः ’ (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम् । यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी । यं रथमन्ये दशसंख्याका वह्ययो वोढारोऽश्वा धुरं वह्नप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः ॥

आत्मा पितुस्तनूर्वास ओजोदा अभ्यञ्जनम् ।

तुरीयमिद्रोहितस्य पाकस्थामानं भोजं दातारमब्रवम् ॥ २४ ॥

आत्मा । पितुः । तनूः । वासः । ओजःऽदाः । अभिजऽञ्जनम् ।

तुरीयम् । इत् । रोहितस्य । पाकस्थामानम् । भोजम् । दातारम् । अब्रवम् ॥ २४ ॥

अयं पाकस्थामा √आत्मा स्वयं √पितुः जनकस्य √तनूः तनयः । पिता यथा सन्मार्गवर्तितया प्रज्ञास्त एवमयमपीत्यर्थः । तथा √वासः वासयिता निवासयिता । वासयतेरौणादिकोऽसुन् । √अभ्यञ्जनम् अभिव्यक्तं यथा भवति तथा √ओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा । यद्वा । आत्मा सततगामी । पितुरित्यञ्जनात् । व्यासमन्त्रं येन दत्तम् । तन्निर्वृत्तं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं घृततैलादिकं च येन दत्तम् । यश्चौजोदा बलस्य दाता । तं √पाकस्थामानं √तुरीयं स्वकीयप्रपितामहापेक्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां तूर्वकं हिंसितारं √भोजं शत्रूणां भोजयितारं √रोहितस्य लोहितवर्णस्य पूर्वोक्तस्याश्वस्य √दातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम् √अब्रवम् । उक्तेन प्रकारेणास्तौषम् । √इत् इति पूरकः ॥ ॥ २९ ॥

‘ यदिन्द्र ’ इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरापम् । ‘ वृक्षाश्रिन्मे ’ इत्येषा पुरउणिक् शिष्टास्वयुजो बृहत्या युजः सतोबृहत्यः । ‘ स्थूरं राधः ’ इत्यादिभिस्तिस्त्रिभिः कुरुङ्गदानस्य स्तूयमानत्वात्तास्तदेवताकाः । तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

शिष्टा ऐन्द्रः । तथा चानुकान्तं—‘ यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तुचोऽन्त्यः पुरउष्णिगन्तः कुरुङ्गस्य दान-
स्तुतिस्तत्पूर्वाश्रतस्रः पौण्यो वा ’ इति । महावते निष्केवल्ये बाहंतृचाशीतावाद्याश्रतुर्दशार्चः
शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—‘ यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ।
चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—
‘ यदिन्द्र प्रागपागुदगयथा गौरो अपा कृतम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा ह्ययसे नृभिः ।

सिमा पुरु नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्ययसे । नृऽभिः ।

सिम । पुरु । नृऽसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । ससम्यन्ताद्विच्छन्दाद्विहितस्यास्तातेः
‘ अञ्जेलुक् ’ (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । अपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा उदक्
उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् वा न्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ‘ न्यधी च ’ इति नेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः नृभिः स्तोत्र-
भिस्त्वं ह्ययसे स्वस्वकार्याय आह्वयसे हे असि श्रेष्ठेन्द्र । ‘ सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते ’ इति वाजस-
नेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराह्वयसे तथापि आनवे । अनुर्नाम राजा । तस्य पुत्रे राजर्षी । पुरु
बहुलं नृषूतः नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः असि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेर-
यन्तीत्यर्थः । ‘ पू प्रेरणे ’ । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अपि च हे प्रशर्धं प्रकर्षेण शर्धयितरभिभवितरिन्द्र तुर्वशे एतस्संज्ञे च राजनि नृषूतः असि नृभिः
प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

कण्वांसस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।

कण्वांसः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

यद्वा यद्यपि स्मादिपु चतुर्षु राजसु हे इन्द्र त्वं सचा सह मादयसे माद्यसि तथापि
वस्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः कण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः ब्रह्मभिः परिवृद्धैर्मन्त्रैर्ह-
विर्भिर्वा हे इन्द्र त्वाम् वा यच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा द्वितीयाथे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि
हवींष्याभिमुर्येण प्रयच्छन्ति ददति । ‘ दाण् दाने ’ । ‘ पाप्ना ’ इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम्
वा गहि शीघ्रमागच्छ । गमेलींति छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ यथा ’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—
‘ यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

यथा । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अर्ध । इरिणम् ।

आऽपित्वे । नः । प्रऽपित्वे । तूयम् । आ । गृहि । कण्वेऽरु । सु । सचा । पिब ॥ ३ ॥

गौरः गौरमृगः । तृष्यन् पिपासन् । अपा अद्भिरुदकैः । व्यत्ययेनैकवचनम् । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । कृतं संपूर्णं कृतम् । इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं । यथा येन प्रकारेण । अव । एति अवगच्छति । अवशब्दोऽभिशब्दस्यार्थः । अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा । आपित्वे बन्धुत्वे । प्रपित्वे प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । तूयम् । क्षिप्रनामैतत् । शीघ्रम् । आ । गृहि आगच्छ । आगत्य च । कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु । सचा सहैक्यत्वेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं । सु सुष्ठु । पिब ॥

मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्द्वो राधोदेयाय सुन्वते ।

आमुष्या सोममपिबश्चमू सुतं ज्येष्ठं तर्दधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मघऽवन् । इन्द्र । इन्द्रवः । राधऽदेयाय । सुन्वते ।

आऽमुष्यं । सोमम् । अपिबः । चमू इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन् । इन्द्र । इन्द्रवः क्लेदनाः सोमास्त्वां । मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । मदे-
व्यत्ययेन परस्मैपदम् । किमर्थम् । सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय । राधोदेयाय राधसो
धनस्य दानार्थम् । ददातेः ' अचो यत् ' इति भावे यत् । ' ईद्यति ' इतीकारः । ' यतोऽनावः '
इत्याद्युदात्तत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ' शतुरनुमः ' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपि
च त्वं । सोमम् । आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहत्य । अपिबः पीतवानसि । ' स यज्ञ-
वेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् ' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः । कीदृशं सोमम् । चमू
चम्बोरधिषवणफलकयोः । सुतम् अभिपुतम् । यद्वा चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुमैत्रावरुणस्य च
संबन्धिभ्यां संस्कृताभिवेसतीवरीभिः सुतमभिपुतम् । यस्मादेवं । तत् तस्मात् कारणात् । ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा । सहः बलं । दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि । अतो मदीया अपि सोमास्त्वां
मादयन्त्विति प्रार्थयते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज मन्युमोजसा ।

विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यहो नि वृक्षाइव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । मन्युम् । ओजसा ।

विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यहो इति । नि । वृक्षाऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः । सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा । सहः शत्रूणामभिभवने । प्र । चक्रे प्रकर्षेण
कृतवान् । तथा । ओजसा बलेन । मन्युं परकीयं क्रोधं । बभञ्ज भगवान् । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ।
हे । यहो । महन्नामैतत् । हे महन् । इन्द्र । विश्वे सर्वे । पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः । ते त्वया
। वृक्षाइव महीरुहा इव । नि । येमिरे नियता आसन् । यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्यापारा
अभूवन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

सहस्रैणेव सचते यवीयुधा यस्त आनल्लपस्तुतिम् ।

पुत्रं प्रावर्गं कृणुते सुवीर्यं दाश्नोति नमउक्तिभिः ॥ ६ ॥

सहस्रेणऽश्व । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाऽश्रोति । नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते तव उपस्तुतिं स्तोत्रं वयः पुरुषः वानट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्रोते-
र्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । --- वसचते समवैति । 'पच समवाये' । सहस्रेणेव यथा सहस्र-
संख्येन बलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः वनमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्धं वदाश्रोति
हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्र दाने' । स यजमानः वसुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्ते संग्रामे प्रावर्गं
प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं वपुत्रं कृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादात्प्रभत इत्यर्थः । प्रपूर्वा-
दृजेः 'कृत्यद्युदो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' (पा. सू. ६. ३. १२२)
इति दीर्घः । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयार्थे
ससमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुवीहो 'वीरवीर्यो च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोऽग्रस्य सख्ये तव ।

महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।

महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र उग्रस्य उदूर्णबलस्य तव सख्ये सखित्वे सति वयं वमा भेम मा भैष्म ।
कुतश्चिदपि शत्रोर्भिता मा भूम । वमा श्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम । वृष्णः कामानां
वर्षितुः वते तव संबन्धि वमहत् प्रभूतं कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म अभिचक्ष्यम् अभितः ख्याप-
नीयं म्नोतव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत्
कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । तुर्वशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं यदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन
जीवन्तौ पश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत
इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनुं स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।

मध्वा संपृक्ताः सारधेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनुं । स्फिग्यम् । वावसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।

मध्वा । सम्पृक्ताः । सारधेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः सव्यां दक्षिणतरां स्फिग्यं कटिप्रदेशम् अनु । तृतीयार्थेऽनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनेव वावसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति ।
स्वयं कृत्स्नं जगदतीत्य वतंत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यथा स्फिग्या क्षामवस्थाः'
(ऋ. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च वदानः अवखण्डयिता । 'दाने अवखण्डने' । पचाद्यच् ।
स च अस्य इममिन्द्रं न रोषति न हिनस्ति । 'रिषे रुपे हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः
कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति ।
सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । सारधेण । सरधा मधुमक्षिका ।

तस्संबन्धिना ऽमध्वा मधुना । लुसोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण ऽसंपृक्ताः संसृष्टाः संस्कृताः ऽधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमाः । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । 'धेद् पाने' । 'धेट इच्च' इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तस्संनियोगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र ऽतूयं क्षिप्रम् ऽएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च ऽद्रव । सोमा यस्मिन्नन्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते' तं देशं शीघ्रं गच्छ । 'द्रु गतौ' इति धातुः । 'ब्रचोऽतस्तिडः' इति साहितिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वयुगा दत्तं सोमं ऽपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इद्रोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।

श्वात्रभाजा वर्यसा सचते सदा चन्द्रो याति सभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।

श्वात्रभाजा । वर्यसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽसखा मित्रभूतः पुरुषोऽभ्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छद्दः प्रत्येक-मभिसंबध्यते । ऽअश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ऽरथी रथवानेव स भवति । ऽसुरूप इत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ऽगोमाँ इत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यत इत्यर्थः । अपि च ऽश्वात्रभाजा । 'श्वात्रम्' इति धननाम । आशु अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता ईदग्धनसंयुक्तेन ऽवयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा ऽसचते समवैति । संगच्छते । 'पच समवाये' । अत एव ऽचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् ऽसभां जनसंसदम् ऽउप ऽयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।

निमेघमानो मघवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।

निमेघमानः । मघऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽऋश्यो ऽन ऋश्याख्यो मृग इव ऽतृष्यन् पिपासंस्वम् ऽअवपानम् अवनीतं ग्रहचम-सादिषु पात्रेऽवनीतं पातव्यं सोमम् ऽआ ऽगहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं ऽसोमं ऽवशाँ ऽअनु अनुकामं यथाकामं ऽपिब । यावता पीतेन पर्यासिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तबलस्त्वं ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसं ऽनिमेघमानः न्यञ्च्यवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् हे ऽमघवन् इन्द्र ऽओजिष्ठम् ओजस्वितममुद्रूर्णतमं ऽसहः बलं ऽदधिषे धारयसि । ओजस्वि-शब्दादिष्टनि 'विन्मतो लुक्' इति विनो लुक् । 'डेः' इति टिलोपः ॥ ३१ ॥

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।

उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रऽहा ॥ ११ ॥

हे Vअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः Vत्वं Vसोमं Vद्रावय । उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् । Vइन्द्रः Vपिपासति इमं सोमं पातु-
मिच्छति । त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह । Vवृषणा वर्षितारौ युवानौ वा Vहरी अश्वौ Vनूनम् अद्य
Vयुजुजे । उपगम्य सारथिर्योजितवान् रथे । Vवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः Vच Vआ Vजगाम आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृम्पसि ।

इदं ते अभं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम् । चित् । सः । मन्यते । दाशुरिः । जनः । यत्र । सोमस्य । तृम्पसि ।

इदम् । ते । अभम् । युज्यम् । समुक्षितम् । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

Vदाशुरिः दाश्वान् । दाश्वतेरौणादिक उरिन् । हविषां दाता Vसः यजमानलक्षणो Vजनः Vस्वयं
Vचित् स्वयमेव आत्मनैव Vमन्यते सर्वं जानाति । परायत्प्रज्ञो न भवतीत्यर्थः । Vयत्र यस्मिन्
जने Vसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं Vतृम्पसि तृप्यसि । ' तृप तृम्प तृप्तौ ' । तौदादिकः । ' शे तृप्मा-
दीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९. १) इति जुम् । Vते त्वदीयं Vयुज्यं योग्यम् Vइदम् अस्मदीयं
सोमलक्षणम् Vअभं Vसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम् । ' उक्ष सेचने ' । कर्मणि निष्ठा । ' गति-
रनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरस्वम् । अतस्तं तादृशं सोमम् Vपृहि अभिगच्छ । Vप्र Vद्रव शीघ्रं
प्राप्नुहि । तदनन्तरं Vपिब पानं कुरु ॥

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन ।

अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय । अध्वर्यवः । सोमम् । इन्द्राय । सोतन ।

अधि । ब्रध्नस्य । अद्रयः । वि । चक्षते । सुन्वन्तः । दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

Vरथेष्ठाय । रथे तिष्ठतीति रथेष्ठः । ' सुपि स्थः ' इति कप्रत्ययः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् '
इति सप्तम्या अलुक् । एवंलक्षणाय Vइन्द्राय हे Vअध्वर्यवः Vसोमं Vसोतन अभिषुणुत । ' पुम्
अभिषवे ' । ' तप्तनप्तनथनाश्र ' इति तनबादेशः । Vब्रध्नस्य बुध्नस्य मूलस्याभिषवार्थं चर्मणि
स्थापितस्योपराख्यस्य विस्तृतस्याद्रमनः Vअधि उपरि Vअद्रयः अन्ये प्रावाणश्रतस्यु दिक्षु वर्तमानाः
Vदाश्वध्वरं दाशोर्दातुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन' निष्पद्यते तादृशं सोमं Vसुन्वन्तः ऋत्विक्त्रिपेक्षं
स्वयमेवाभिषुण्वन्तः Vवि Vचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते । सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः ।
अथवाद्रयस्तैरद्रिभिर्हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः ।

अर्वाश्रं त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ॥ १४ ॥

उप । ब्रध्नम् । वावाता । वृषणा । हरी इति । इन्द्रम् । अपसु । वक्षतः ।

अर्वाश्रम् । त्वा । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ॥ १४ ॥

वध्नम् अन्तरिक्षं ववावाता' संभक्तवन्तौ । वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनभिडभाव आत्वं धातुस्वरश्च । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति साहितिकोऽभ्यासदीर्घः । यद्वा । वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ । ' वा गतिगन्धनयोः ' । अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा । वृषणा वृषणौ सेक्तारौ वहरी हरण-शीलावधौ उक्तगुणौ^१ सन्तौ वअपसु अस्मदीयेषु कर्मसु । अपस्वाब्दः सकारान्तः कर्मवचनः । ' पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः ' (पा. म. ६. ३. १०९.६) इतीह सकारो लुप्यते । तत्रेममम्^२ इन्द्रम्^३ उप वक्षतः उपवहतामुपानयताम् । वहतेर्लेङ्यडागमः । ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् । अपि च वअध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः वसप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः वसवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम्^४ अर्वाञ्चम् अभिमुखम्^५ उप ववहन्तु उपगमयन्तु । इत् इति पूरकः ॥

प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरुवसुम् ।

स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजै राये विमोचन ॥ १५ ॥

प्र । पूषणम् । वृणीमहे । युज्याय । पुरुवसुम् ।

सः । शक्र । शिक्ष । पुरुहूत । नः । धिया । तुजै । राये । विमोचन ॥ १५ ॥

इदमायासु चतसृषु पूषण इन्द्रस्य च लिङ्गसन्नावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते । वपुरुवसुं बहुधनं वपूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं वप्र ववृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे । किमर्थम् । वयुज्याय । युङ्क्त इति युङ् सखा । तस्य भावाय । सखित्वायेत्यर्थः । हे वशक्र शक्त वपुरुहूत बहुभिराहूत हे विमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्र पूषन् वा वसः त्वं वनः अस्मान् धिया आत्मीयया बुद्ध्या वशिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ । किमर्थम् । वराये धनाय धनप्राप्त्यर्थं वतुजे शत्रूंस्तो-जयितुं हिंसितुम् । ' तुज हिंसायाम् ' । अस्मात् कृत्यार्थं केन्द्रप्रत्ययः । यद्वा । राये इति ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । जातावेकवचनम् । रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा । ' ऊडिदम् ' इति रायो विभक्तिरुदात्ता ॥ ॥ ३२ ॥

सं नः शिशीहि भुरिजोरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन ।

त्वे तन्नः सुवेदमुस्त्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम् ॥ १६ ॥

सम् । नः । शिशीहि । भुरिजोःऽइव । क्षुरम् । रास्व । रायः । विमोचन ।

त्वे इति । तत् । नः । सुवेदम् । उस्त्रियम् । वसु । यम् । त्वम् । हिनोषि । मर्त्यम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र पूषन् वा वनः अस्मान् वसं वशिशीहि सम्यक् निश्य^१ तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु । वभुरि-जोरिव । बाहुनामैतत् । नापितस्य बाहोरिव^२ स्थितं वक्षुरम् इव । अपि च हे विमोचन पापा-द्विमोचन पापाद्विमोचयितः वरायः धनानि वरास्व अस्मभ्यं देहि । ' रा दाने ' । तत् कस्य हेतोः । वत्वे त्वयि खलु वउस्त्रियम् । उस्त्रा गावः । तत्संबद्धं वतत् ववसु निवासकं धनं वनः अस्माकं वसुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु । वयं धनसमृद्धं मर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति वत्वं वहिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयीत्यन्वयः । यत एवं तस्मात् रास्व इति योज्यम् ॥

वेमि त्वा पूषन्नृजसे वेमि स्तोतव आघृणे ।

न तस्य वेम्यरणं हि तद्रसो स्तुषे पञ्जाय सात्रे ॥ १७ ॥

वेमि । त्वा । पुषन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुपे । पञ्जाय । साम्ने ॥ १७ ॥

हे वपूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ^१ वा^२ देव वत्वा त्वाम् वऋञ्जसे प्रसाधयितुं वेमि कामये ।
वआघृणे आगतदीप्ते वस्तोतवे त्वां स्तोतुं वेमि कामये । यत्त्वद्यतिरिक्तं देवतान्तरं वतस्य स्तोत्रं वन
वेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । वहि यस्मात् वअरणम् अरमणमसुग्वकरम् । अतस्त्वामेव
स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे वसो वासक वस्तुपे स्तुवते वपञ्जाय प्रार्जकाय^२ स्तोत्राणां वसाम्ने । साम
स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाहैक्ष्यते । तद्वते । यद्वा । पञ्ज इति कक्षीवत आख्या । आम्नातं हि—
'यद्वां पञ्जासो अश्विना हवन्ते' (ऋ. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् ।
सामर्थ्यादुपमाथो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कर्चिदाघृणे नित्यं रेकर्णो अमर्त्य ।

अस्माकं पूषन्नाविता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेकर्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पुषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजसातये ॥ १८ ॥

हे वआघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा वकञ्चित् कस्मिञ्चित् काले अस्मदीयाः वगावो वयवसं
वृणं भक्षितुं वपरा गच्छन्ति । हे वअमर्त्य अमरण देव तदानीं वरेकणः तद्रोरूपं धनं वनित्यम् अस्माकं
ध्रुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिभिर्हिसितं मा भूत् । अपि च हे वपूषन् पोषयितः वअस्माकम् वअविता रक्षिता
भूत्वा वशिवः सुखकरः वभव । तथा ववाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा संभजनार्थं वमंहिष्ठः
दातृत्वो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।

राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूर्म । राधः । शतऽअश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सूऽभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन नृचेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं स्तौति । वकुरुङ्गस्य । कुरुङ्गेतुं गच्छति
कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेडः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य वत्वेषस्य
दीप्तस्य वसुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य वराज्ञः संबन्धिनीषु वदिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्थैषणेषु
प्राप्तिहेतुभूतासु यागक्रियासु वरातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु वतुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धा-
रणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं वस्थूरं स्थूलं प्रभूतं वशताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं वराधः धनम्
वअमन्महि अज्ञासिष्म । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि काण्वस्य वाजिनः प्रियमैधैरभिद्युभिः ।

षष्टिं सहस्रानु निर्भजामजे निर्युथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

धीभिः । सातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियऽमेधैः । अभिद्युऽभिः ।

पृष्टिम् । सहस्रा । अर्नु । निःऽमजाम् । अजे । निः । युथानि । गवाम् । ऋषिः ॥ २० ॥

१काण्वस्य ऋण्वपुत्रस्य २वाजिनः हविष्मतो मेधातियेः संबन्धिभिः ३धीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः
४सातानि संभक्तानि ५अभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः ६प्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि ७निर्मजं
निःशेषेण शुद्धानां ८गवां ९पृष्टिं १०सहस्रा पृष्टिसंख्याकानि सहस्राणि ११यूथानि १२ऋषिः देवातिथिरहम्
१३अनु पश्चात् १४निः १५अजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । यथा
प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रति-
गृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्विन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्वं भजन्त मेहना ॥२१॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अरारणुः ।

गाम् । भजन्त । मेहना । अश्वम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

१मे मया २अभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति ३वृक्षाश्वित् वृक्षा अपि ४अरारणुः अशब्द-
यन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः ५मेहना मंहनीयां प्रशस्यां ६गां ७भजन्त असेवन्त अलभन्त ।
८मेहना मंहनीयम् ९अश्वं च १०भजन्त अलभन्तेति । गामश्वमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा ।
मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः— ' यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं
धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि ' (निरु. ४. ४) । तदैवं व्याख्येयम् ।
इम ऋषयो गामश्वं चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नास्तिन्मम नासीदिति
वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

सुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो^२ व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि ।
' दूरात् ' इत्येकोनचत्वारिंशच्चं पञ्चमं सूक्तं ऋण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेराषम् । आदितः षट्त्रिंशद्वा-
यथ्यः । ततो द्वे बृहत्स्यौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्येषु पञ्चस्वर्धेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाज्ञो राज्ञो दानं
स्त्यते । अतस्तदेवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्रान्तं— ' दूरादेकाश्वचत्वारिंशद्ब्रह्मा-
तिथिराश्विनं द्विबृहत्स्यनुष्टुबन्तमन्त्याः पञ्चार्धर्चाश्विनस्य कशोर्दानस्तुतिः ' इति । प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूच्यते हि— ' दूरादिहेवेति
तिस्र उक्तमा उद्धरेत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

दूरादिहेव यत्सत्यरुणप्सुराशिक्षितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहऽईव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । आशिक्षितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

वूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना वृहेव वसती इह समीपे विद्यमानेव । अस्तेः शतरि भसोरहोपे 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः' इति नद्या उदात्तत्वम् । वरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृशी उषाः वयत् यदा वअशिक्षितत् अश्वेतयत् । 'श्विता वर्णे' । अस्माप्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्गृत्ताश्लित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा वभानुं दीप्तिं विश्वधा बहुविधं वि वअतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन शप् । ईदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य^२ उषस्येन^३ काण्डेन उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शांसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवदस्रा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा । सचेथे अश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृऽवत् । दस्रा । मनःऽयुजा । रथेन । पृथुऽपाजसा । सचेथे इति । अश्विना । उषसम् ॥ २ ॥

हे वदसा दस्रा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपधितारौ वा । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । ईदृशी हे वअश्विना अश्विनौ वनृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्' इति प्रथमार्थे वतिः । यद्वा । नृवतीम् । नृशब्दान्मतुपञ्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । ङीपञ्छान्दसो लुक् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ईदृशीम् उषसं वरथेन आत्मीयेन वाहनेन सचेथे सम्यगागच्छथः^६ । 'ष्व समवाये' । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । कीदृशेन रथेन । मनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन वपृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बह्वेन वा । उषसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसू प्रति स्तोमा अदक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । प्रति । स्तोमाः । अदक्षत ।

वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजो हविलक्षणमश्वम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं ययोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अश्वयुक्तं स्तोत्रभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशी । हे अश्विनौ वयुवाभ्यां वस्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि प्रति वअदक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दृशेञ्छान्दसः कर्मणि लुङ् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्त्वात् 'सृजिदशोः' इत्यमभावः । ष्वक्त्ववषत्वानि । अहं च यथा येन प्रकारेण वदूतः प्रेष्यः वाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् ओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरर्दने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोक्तां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे वहे युवां प्रापयामि ॥ वहेर्व्यत्ययेन^७ मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातु-क्त्वात् इडागमः । शबभावो लघूपधगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

१. ख-भ-विश्वधातनत् । २. ज्ञ-प्रातरनुवाक । ३. ख-भ-ता उषस्येन; झ-उषसे उषस्येन; श-उषसेन । ४. झ-त-श-नेतृमती । ५. ख-भ-रथश्रुतिसामान्याद्वा; तज्ञ-श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-झ-त-न-य-सम्यगागच्छथः; ज्ञ-त-२-३-भ-श-सम्यगागच्छथः । ७. ख-ज्ञ-झ-त-२-श-ऊहे* ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरुवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू ।

स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियो वपुस्मन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारो वा । यद्वा । पुरु बहुलं माद्यन्तौ । वपुस्वसू बहुधनौ ईदृशौ वश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वऊतये रक्षणाय वकण्वासः कण्वगोत्रा वयं वस्तुषे स्तुमहे । पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मन् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेषयन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजऽसातमा । इषयन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीथौ पूजनीथौ यद्वा दातृतमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारो । यद्वा वाजो हविलक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृतमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसन' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम् । इषयन्ता स्तोत्रभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । इदृशत्वात् 'तकरोति' इति णिच् । णेरिष्ठवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इषयन्ता एषयन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ । 'इष गतौ' । अस्माद्वेतुमणिच् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । वशुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा वपती स्वामिनौ । 'पथ्याः पतिपुत्र' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य वगृहं वगन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तुम् । अतः 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि पथ्याः प्रतिषेधः । ईदृशावश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुऽदेवाय । दाशुषे । सुऽमेधाम् । अत्रिऽतारिणीम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वता तौ तादृशौ युवां वसुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्याः स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै वदाशुषे हविदत्तवते यजमानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं वसुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरणं विगमनमपायः । अनपाधिनीम् । नन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं वगव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिगोसंचारभूमिः । 'गोथूनौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां वघृतैः क्षरणशीलैरुदकैः वउक्षतं सिद्धतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवत्तूर्यं इयेनेभिः राशुभिः । यातमश्वैभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूर्यम् । इयेनेभिः । आशुऽभिः । यातम् । अश्वैभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे वश्विना अश्विनौ वनः अस्माकं वस्तोमं स्तोत्रम् वश्वेभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूर्यम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । वतूर्यं क्षिप्रम् वउप वआ वयातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । वद्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । वइयेनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः वआशुभिः शीघ्रैः ॥

येभिस्तिस्त्रः परावतौ दिवो विश्वानि रोचना । त्रीरूक्तूपरिदीयथः ॥ ८ ॥

येभिः । तिस्त्रः । पराऽवतः । दिवः । विश्वानि । रोचना । त्रीन् । अक्तून् । परिऽदीयथः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ऽतिस्त्रः ऽदिवः त्रीन् दिवसान् ऽत्रीन् ऽअक्तून् तिलो रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ऽविश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा ऽरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयेभिः यैरश्वैः ऽपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूवत्रान्वयः ॥

उत नो गोमतीरिषं उत सातीरहर्षिदा । वि पथः सातये सितम् ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमतीः । इर्षः । उत । सातीः । अहःऽविदा । वि । पथः । सातये । सितम् ॥ ९ ॥

ऽउत अपि च हे ऽअहर्षिदा अहो लम्भयितारी । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोत्रव्यौ । ऽनः अस्मभ्यं ऽगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ऽइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ऽउत अपि च ऽसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्' इत्यात्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ऽसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ऽपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ऽवि ऽसितं विश्लेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'षिञ् बन्धने' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो गोमन्तमश्विना सुवीरं सुरथं रयिम् । वोळ्हमश्वावतीरिषः ॥ १० ॥

आ । नः । गोऽमन्तम् । अश्विना । सुऽवीरम् । सुऽरथम् । रयिम् । वोळ्हम् । अश्वऽवतीः । इर्षः ॥ १० ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्मभ्यं ऽरयिं धनम् ऽआ ऽवोळ्हम् आवहतम् आहरतम् । वहेर्लोपि छान्दसः शपो लुक् । ऽवधत्त्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । कीदृशं रयिम् । ऽगोमन्तं बह्वीभिर्गोभिर्युक्तं ऽसुवीरम् । वीर्याजायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तरुपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनि वा वीराः शूराः । तरुपेतम् । ऽसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ऽअश्वऽवतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्व' इति मतौ दीर्घः । ऽइषः इष्यमाणान्यन्नानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ २ ॥

द्विदेवत्वस्याश्विनप्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूच्यते हि—'होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वावृधाना शुभस्पती दसा हिरण्यवर्तनी । पिबंत सोम्यं मधु ॥ ११ ॥

वावृधाना । शुभः । पती इति । दसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

पिबंतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ११ ॥

हे ऽशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुभामन्त्रते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवज्ञावात् षष्ठ्यामन्त्रतसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

वदस्वा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षयितारौ वा वहिरण्यवर्तनी हिरण्यमयमागौ । यद्वा । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः । हिरण्ययो रथो ययोस्तौ । यद्वा । वर्तनि वर्तनमाचरणम् । हिरण्यमणीयाचरणौ । ववृधाना' प्रवृद्धौ । वृषेर्लिटः कानच् । ईदृशौ युवां वसोम्यं सोममयं वमधु माधुर्योपिते मदकरं वा रसं विषतम् ॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मधवद्भ्यश्च सप्रथः । छर्दिंयन्तुमदाभ्यम् ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । मधवत्ऽभ्यः । च । सप्रथः ।

छर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे वाजिनीवसू । वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया । तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथा-विधौ हे अश्विनौ वस्मभ्यं स्तोत्रभ्यः वमधवद्भ्यः । मधं धनं हविल्लक्षणम् । तद्भ्यो यजमानेभ्यः वच सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् वअदाभ्यं केनाप्यर्हिस्यं वछर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं यन्तं नियच्छतं दत्तमिति यावत् ॥ यमेदञ्चानन्दसः शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुक्त्वेन छिस्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥

नि षु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम् । मो ष्वर्यां उपारतम् ॥ १३ ॥

नि । सु । ब्रह्म । जनानाम् । या । अविष्टम् । तूयम् । आ । गतम् ।

मो इति । सु । अन्यान् । उप । अरतम् ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ वया यौ युवां वजनानां प्राणिनां मध्ये वब्रह्म ब्राह्मणजातिं वसु सुषु वनि नितराम् वअविष्टम् अरक्षिष्टम् । यद्वा । जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविल्लक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम् । अवतिर्गत्यर्थः । तौ युवां वतूयं क्षिप्रम् वआ वगतम् अस्मानप्यागच्छतम् । वअन्यान् अस्मद्भ्यतिरिक्तान् यजमानान् वमो मैव वसु उपारतम् उपगमतम् । कदाचिदपि मैव प्राप्नुतमित्यर्थः ॥ अर्तेमांङि लुङि 'सर्तिशास्वतिभ्यश्च' इति च्छेरङादेशः ॥

आपराह्निके प्रवर्गे घर्मस्य हविषः 'अस्य पिषतम्' इति द्वितीया याज्या । सूत्रितं च— 'अस्य पिषतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

अस्य पिषतमश्विना युवं मदस्य चारुणः । मध्वो रातस्य धिष्ण्या ॥ १४ ॥

अस्य । पिषतम् । अश्विना । युवम् । मदस्य । चारुणः । मध्वः । रातस्य । धिष्ण्या ॥ १४ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ हे वधिष्ण्या । धिषणा स्तुतिः । तदहौ वयुवं युवां वमदस्य मदकरस्य वचारुणः शोभनस्य वरातस्य अस्माभिर्दत्तस्य वअस्य वमध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं वपिषतम् । यद्वा । द्वितीयार्थे षष्ठी । इमं सोमं पिषतम् ॥

अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम् । पुरुक्षुं विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

अस्मे इति । आ । वहतम् । रयिम् । शतवन्तम् । सहस्रिणम् । पुरुक्षुम् । विश्वधायसम् ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वअस्मे अस्मभ्यं वरयिं धनं वआ ववहतम् आनयतम् । कथंभूतम् । वशतवन्तं शतसंख्योपेतं वसहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च वपुरुक्षुं बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं वविश्व-धायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम् । 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' इति दधातेरनु । 'गित्' इत्यनुवृत्तेर्गिद्धन्नावेन युगागमः ॥ ॥ ३ ॥

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघद्भिरश्विना गतम् ॥१६॥

पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विऽह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे वनरा नरो स्तोतृणां धनस्य नेतारावश्विनौ वमनीषिणः मनस ईशितारः स्तोतारः ववां युवां वपुरुत्रा वचिद्धि बहुषु हि देशेषु वविह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति । तथा सति हे अश्विनौ ववाघद्भिः वाहकैरश्वैः वआ वगतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

वृक्तबर्हिषः । वृक्तं छिन्नं बर्हिषेस्ते तथोक्ताः । वहविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः वअरंकृतः पर्याप्त-कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारः वजनासः ऋत्विग्लक्षणा जना हे वअश्विना अश्विनौ वयुवां वहवन्ते आह्वयन्ति । अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १८ ॥

वअद्य इदानीम् वअस्माकम् वअयं वस्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ ववां युवयोः ववाहिष्ठः वाहयितृत्तमः प्रापयितृत्तमः सन् वयुवाभ्याम् वअन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती वभूत भवतु । 'तमे तादेश्व' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलुप्यते । भवतेश्छान्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दृतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥ १९ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वरथचर्षणे रथस्य चर्षणे दृष्टव्ये मध्ये देशे वयः वदृतिः वमधुनः मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः वआहितः स्थापितो वर्तते वततः दृतेः सकाशात् सोमं वपिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गर्वे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गर्वे ।

वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे ववाजिनीवसू । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्युक्तधनौ वनः अस्माकं वपश्वे पशवे अश्वदिलक्षणाय ॥ 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति 'वेर्ङिति' इति गुणस्य विकल्पितस्वाद्यण् ॥ वतोकाय पुत्राय वगवे च । जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम् । पशुप्रभृतिभ्यः वशं सुखं यथा भवति तथा वपीवरीः प्रवृद्धान् वइषः अस्मानि वतेन भवदीयेन रथेन ववहतम् आवहतं प्रापयतम् । दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूरहविदा । अप द्वारैव वर्षथः ॥ २१ ॥

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहःऽविदा । अप । द्वाराऽइव । वर्षथः ॥ २१ ॥

१ उत अपि च हे १ अहर्विदा अह्नो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यावश्विनौ । १ दिव्याः दिविभवाः १ इषः इष्यमाणा अपः १ नः अस्मदर्थं १ द्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव १ अप १ वर्षथः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । १ उत अपि च १ सिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौद्रयो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ २२ ॥

कदा । वाम् । तौद्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ २२ ॥

हे १ नरा नरौ नेतारावश्विनौ १ तौद्र्यः तुमपुत्रो भुज्युः १ समुद्रे जलधौ १ जहितः असुरैः प्रक्षितः सन् १ कदा कस्मिन् काले १ वां युवां १ विधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । १ यत् १ यदा १ वां युवयोः १ विभिः गन्तुभिरश्वैरूपेतः १ रथः १ पतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानीं भुज्युरस्तौदिति पूर्वैणाधेनं वृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वद्दूतीर्दशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे १ नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । ' नभ्राण्णपात् ' इति नभः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्केन— ' सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याप्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा ' (निरु. ६. १३) इति । तौ युवां १ कण्वाय एतत्संज्ञायपर्ये १ हर्म्ये हर्म्यतले १ अपिरिप्ताय असुरैर्बाधिताय १ शश्वत् शश्वतीः बह्वीः १ ऊतीः रक्षाः १ दशस्यथः दत्तवन्तौ । ' युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यघत्तम् ' (क्र. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वसू हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिऽभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिभिः ।

यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । हुवे ॥ २४ ॥

हे १ वृषण्वसू वर्षणघनौ । ' वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम् ' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृषण्भावो निपात्यते । तदानीं १ ताभिः पूर्वोक्ताभिः १ नव्यसीभिः नवतराभिः १ सुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः १ ऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् १ आ १ यातम् आगच्छतम् । १ यत् यदा १ वां १ हुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमाव्रतं प्रियमैधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आव्रतम् । प्रियऽमैधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥ २५ ॥

हे १ अश्विना अश्विनौ १ यथा १ चित् येन खलु प्रकारेण १ कण्वम् एतत्संज्ञमुषिम् १ आव्रतम् अरक्षतं १ प्रियमैधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च १ उपस्तुतम् एतदाख्यं च १ शिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम् १ अत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । ' एतावद्वां वृषण्वसू ' इत्यनयैकवाक्यता ॥ ॥ ५ ॥

यथोत कृत्व्ये धनेऽंशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोभरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्व्ये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोभरिम् ॥ २६ ॥

१उत अपि च १यथा येन प्रकारेण १धने १कृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति १अंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । १गोषु च लब्धव्यासु १यथा १अगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । १वाजेषु अन्नेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण १सोभरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वां वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गृणन्तः सुम्नमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।

गृणन्तः । सुम्नम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे १वृषण्वसू वर्षणधनौ १अश्विना अश्विनौ १गृणन्तः स्तुवन्तो वयम् १एतावत् 'यथा चित् कण्वम्' इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं १सुम्नं सुखम् १अतो १वा अस्माद्वा १भूयः बहुतर-मधिकं सुम्नं १वां युवाम् १ईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थार्थो दिविस्पृशम् ॥ २८ ॥

रथम् । हिरण्यवन्धुरम् । हिरण्यऽअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थार्थः । दिविऽस्पृशम् ॥ २८ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १हिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्ययसारथिस्थानं १हिरण्याभीशुं हिरण्यप्रग्रहं १दिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वाद्दिवि स्पृशन्तम् । स्पृशोः क्तिन् । दिव्शब्दाद्द्वि-तीयार्थे सप्तमी । 'हृद्युभ्यां डेरुपसंस्थानम्' इत्यलुक् । ईदृशं १रथम् १आ १हि १स्थार्थः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'घा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययीं वां रभिरीषा अक्षौ हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥ २९ ॥

हिरण्ययीं । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ १वां युवयोः १रभिः आरम्भणीयालम्भनभूता रथस्य १ईषा १हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यविकारा । १अक्षः च १हिरण्ययः हिरण्ययो हिरण्यनिमित्तः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च १उभा उभे द्वे अपि १चक्रा चक्रे रथचरणे १हिरण्यया हिरण्यये सुवर्णनिमित्तं । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवचनस्याकारः । 'ऋष्यवास्व्यवास्व' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पराऽवतः । चित् । आ । गतम् ।

उपे । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे १वाजिनीवसू अन्नवद्भानावश्विनौ य उक्तो हिरण्ययसर्वावयवो रथः १तेन रथेन १नः अस्मान् १परावतश्चित् दूरदेशादपि १आ १गतम् आगच्छतम् । गमेऽछान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिरेकवदाह । १मम मदीयाम् १इमाम् इदानीं क्रियमाणं १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरश्रन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्रन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥ ३

हे व अमर्त्या अमरणौ व अश्विना अश्विनौ व दासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिः
व पूर्वीः पुरीः व अश्रन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् व इषः अन्नानि व पराकात् परागताहरदेशात् व
व हेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अश्रन्तौ व्यामुवन्तौ । 'अश्रू व्याप्तौ' । अस्माद्ग्रहणयत्नेन
परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः व दासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अन्न
शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो द्युम्नैराश्रवोभिरारायायातमश्विना । पुरुश्वन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युम्नैः । आ । श्रवःऽभिः । आ । आराया । यातम् । अश्विना । पुरुश्वन्द्रा । नासत्या ॥ ३

हे व पुरुश्वन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरुणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इ
सुट् । पादादित्वात् षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे व नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेत
नासिकाप्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भाव
इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्^१ । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषे
पुरुश्वन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशौ हे व अश्विना अश्विनौ व द्युम्नैः द्योतमानैरश्रैर्दातव्यैः स
व नः अस्मान् व आ व यातम् आगच्छतम् । तथा व श्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम्
तथा व आराया धनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वयो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छ । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥ ३

हे अश्विनौ व इह अस्मिन् यागे व वां युवां व प्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरू
व पर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः व वयः गन्तारोऽ
व स्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं व जनम्^२ व अच्छ अभिमुखम् व आ व वहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अर्तुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥ ३

हे अश्विनौ व यः रथोऽस्मभ्यं देयेनाश्वेन^३ सह व वर्तते व वां युवयोः स्वभूतम् व अनुगा
स्तोतृभिरनुगातव्यं तं व रथं व चक्रं परसेन्यं व न व अभि व बाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वी
कर्मसाधनम् । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृजादीनां के' (का. ६. १. १२. १) इ
द्विर्वचनम् । अस्मिन्^४ पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः । धीर्जवना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्वैः । धीऽर्जवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे व धीर्जवना मनोवद्वेगवन्तौ^५ । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे व नासत्या सत्यस्वभावौ सत्य
नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन^६ पदादपरत्वादाष्टमि

१. झ-त-न-भ-श-माद्युदात्तत्वं । २. ख-झ-त-न-भ-श-जं नास्ति । ३. घ-देयेन इषाहे
श-इषाशेन । ४. झ-त-न-श-यस्मिन् । ५. ख-भ-धीवद्वेगं । ६. झ-त-श-विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवर्षवनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामाम्यवचनत्वा-
भावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां वृषत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः^१ वृषैः युक्तेन
वृषिर्ण्ययेन हिरण्ययेन स्वर्णमयेन वृथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्व्यय-
मपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वररत्वम् ।
ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

युवं मुगं जागृवांसं स्वर्दथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

युवम् । मुगम् । जागृत्वांसम् । स्वर्दथः । वा । वृषण्वसु इति वृषण्वसू ।

ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवं युवां जागृवांसं
जागरणशीलं स्वकार्यं मद्जनने व्यग्रं मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं स्वर्दथः आस्वादयथः । यद्वा ।
जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं^२ स्वर्दथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ता तौ युवां नः
अस्मदर्थम् वृषा अश्वेन वरयिं धनं पृङ्क्तं संपृङ्क्तं^३ कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ।

यथा चिचैद्यः कशुः शतमुष्टानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।

यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्टानाम् । ददत् । सहस्रा । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ ता तादृशौ युवां नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां सनीनां संभजनी-
यानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि मे मह्यं दापयितुं विद्यातं जानीतम् । यथा
चित् येन खलु प्रकारेण चैद्यः चेदिपुत्रः कशुः एतत्संज्ञो राजा उष्टानां शतं तथा गोनां गवां
दश सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदृशो दश राज्ञो अमंहत ।

अधस्पदा इचैद्यस्य कृष्टयश्चर्मन्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।

अधःस्पदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मन्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

वयः कशुसंज्ञो राजा मे मह्यं हिरण्यसंदृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् दश
राज्ञः वमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनास्मै
दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । कृष्टयः
सर्वाः प्रजास्तस्य चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः अधस्पदा इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि
तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । अभितः सर्वतो वर्तमानाः जनाः चर्मन्नाः चर्ममयस्य कवचा-
देर्धारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्यभ्यस्यन्तीति
चर्मन्नाः । ' म्ना अभ्यासे ' । ' आतो मनिन् ' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-४-भ-श-°गमनपदैः । २. ख-भ-मृगयमानं तमः ; झ-त३-श-मृगयनामानमः ;

न-मृगयमानानाम् । ३. ख-ज्ञ-त३-भ-श-संपृक्तं ; घ-ज्ञ-त१-२-४-न- ' संपृक्तं ' नास्ति ।

माकिरेना पथा गाद्येनेमे यन्ति चेदयः ।

अन्यो नेत्सूरिरोहते भूरिदावत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः ।

अन्यः । न । इत् । सूरिः । ओहते । भूरिदावत्तरः । जनः ॥ ३९ ॥

येन मार्गेण वृद्धे चेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः यन्ति गच्छन्ति एना अनेन पथा मार्गेण माकिः गात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्वाज्ञः अन्यः भूरिदावत्तरः बहुदानुतमः सूरिः विद्वान् सन् जनः नेत् नैव ओहते वहति स्तोत्रभ्यो धनं प्रापयति । यद्वा । बहुदानुतमो यो जनः कशुर्नाम अस्मादन्यः । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यं सूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहिर्यान्नाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाचत्वारिंशदचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य^१ वत्सस्या^२ गायत्रम् । अन्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्^३ परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्द्रिरस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाचत्वारिंशद्वत्सस्तृचोऽन्यस्तिरिन्द्रिरस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिः' इति । महावते गायत्रतृचाशीतौ अन्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तित्त् उक्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौर्यामि ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्थे अयमेव तृचोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमश्विना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दर्शयागे महेन्द्रयाजिनः सांनार्यस्य 'महान्' इत्येपातुवाक्या । सूच्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव । स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

यः वृद्धः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । वृष्टिमानिव^४ । यथा^५ वृद्धा युक्तः पर्जन्यः रसानां प्रार्जयिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः वत्सस्य^६ पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुर्वत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः ववृधे प्रवर्धते ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्यः । विप्रां क्रतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रजाम् । क्रतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्यः । विप्राः । क्रतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

वृत्तस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं पिप्रतः नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः ववृधे वाहका अश्वः यत् यदा प्र भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा विप्राः मेधाविनः^७ वृत्तस्य यज्ञस्य वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

१. ख-न-भ-श-कण्वस्य । २. ख-न-भ-तस्य । ३. भ-वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. इ-यथा वृष्टिमान् । ५. त-वत्सस्य पुत्रस्य । ६. श-मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥३॥

वकण्वाः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा वइन्द्रं वस्तोमैः स्तोत्रैः वयज्ञस्य यागस्य वसाधनं साधयितारं निष्पादकं वयत् यदा वअक्रत अकृतपत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । तदानीम् वआयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं वजामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं प्रयोजनरहितं वब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा । आयुधमायोधनशीलिमिन्द्रं जामि जामि भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः ॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशदृचः । सूच्यते हि—
'समस्य मन्यवे विशा इति द्विचत्वारिंशद्विश्वजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायैव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायऽइव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

वविशः विशान्त्यः वविश्वाः सर्वाः वकृष्टयः प्रजाः वअस्य इन्द्रस्य वमन्यवे क्रोधाय । यद्वा । मन्युः मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं वसं वनमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तृरि छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वसमुद्रायैव यथा समुद्रमर्दिध प्रति वसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चमेव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । समऽअवर्तयत् ।

इन्द्रः । चमेऽइव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वतत् वओजः बलं वतित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । वयत् येन ओजसा अयम् वइन्द्रः वउभे वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वचमेव वसमवर्तयत् सम्यगवर्तयति । यथा कश्चित् किञ्चिद्धर्मं कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

विच्छेदोऽप्यर्थः । स च भिन्नक्रमः । ववृत्रस्य वचित् आवरकस्यापि वदोधतः अत्यर्थं जगत्कम्प-
यतोऽसुरस्य वशिरः मूर्धानं वशतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन ववृष्णिना वीर्यवता
ववज्रेण इन्द्रः ववि वबिभेद विच्छेद ॥

आभिप्लविकेपूकथेषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'हमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च— 'हमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

हमा अभि प्र णोनुमो विपामत्रेषु धीतर्यः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥ ७ ॥

हमा । अभि । प्र । णोनुमः । विपाम् । अत्रेषु । धीतर्यः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥७॥

वविपां स्तोतृणाम् वअग्नेषु पुरस्तात् वइमाः अस्मदीयाः वधीतयः धियः स्तोत्राणि वअभि वप्र
वगोनुमः आभिसुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । ' णु शब्दे ' । कीदृशीः स्तुतीः । वअग्नेः वशोचिर्न दीशि-
रिव वदिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गृहां सतीरूप त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कर्वा ऋतस्य धारया ॥८॥

गृहां । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कर्वाः । ऋतस्य । धारया ॥८॥

वगृहा गृहायां वसतीः सत्यो भवन्त्यः वयत् याः वधीतयः स्तुतयः कर्माणि वा वत्मना
आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः वप्र वशोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छन्त्यः
प्रादीप्यन्ते । ताः स्तुतीः वकर्वाः कर्वागोत्रा ऋषयः वऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य वधारया
सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयि गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥

प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ॥९॥

हे वइन्द्र वगोमन्तं गोभिर्युक्तम् वअश्विनम् अश्वैरुपेतं वतं प्रसिद्धं वरथि त्वदीयं धनं वप्र वनशी-
महि प्राप्तुयाम । तथा वब्रह्म परिवृढमन्नं च वपूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्तवाम^१ ॥

अहमिद्धि पितृपरि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यैइवाजनि ॥ १० ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभं । अहम् । सूर्यैःऽइव । अजनि ॥१०॥

वपितुः पालकस्य वऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य वमेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् वअह-
मित् अहमेव वपरि वजग्रभ परिगृहीतवानस्मि नान्ये । वहि यस्मादेवं तस्मात् वअहं वसूर्यैइवाजनि
सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद्धे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्वऽवत् ।

येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

वकण्ववत् मम जनकः कण्व इव वअहं वप्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण वमन्मना मननसाधनेन्द्र-
विषयेण स्तोत्रेण वगिरः वाचः वशुम्भामि अलं करोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थ-
त्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । वयेन खलु स्तोत्रेण वइन्द्रः वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं वदधे वइत् धत्त एव
धारयत्येव । यस्तोत्रमिन्द्रे ईदृशां बलमवदयं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवृक्षषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः ।

मम । इत् । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वये जनाः वत्वां वन वतुष्टुवुः न स्तुवन्ति वये वच वऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः वतुष्टुवुः
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये वममेत् ममैव स्तोत्रेण वसुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् ववर्धस्व वृद्धो भव ॥

यदस्य मन्युरध्वनीद्वि वृत्रं पर्वशो रुजन् । अपः समुद्रमैरयत् ॥ १३ ॥

यत् । अस्य । मन्युः । अध्वनीत् । वि । वृत्रम् । पर्वऽशः । रुजन् । अपः । समुद्रम् । ऐरयत् ॥ १३ ॥

वअस्य^१ इन्द्रस्य वमन्युः क्रोधः ववृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा वपर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि ववि वरुजन् विभञ्जन् वयत् यदा वअध्वनीत् स्तनयित्नुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं वसमुद्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति वअपः वृष्ट्युदकानि वऐरयत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शुष्णं इन्द्र धर्णसिं वज्रं जघन्थ दस्यवि । वृषां ह्युग्रं शृण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शुष्णे । इन्द्र । धर्णसिम् । वज्रम् । जघन्थ । दस्यवि । वृषां । हि । उग्र । शृण्विषे ॥ १४ ॥

हे वइन्द्र वशुष्णे शोषक एतत्संज्ञे वदस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे वधर्णसिं धारयितव्यं ववज्रं कुलिशं त्वं वनि वजघन्थ निहतवानसि^२ । वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः । हे वउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र ववृषा कामानां वर्षितेति वहि वशृण्विषे श्रूयसे । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विव्यचन्त भूमयः ॥ १५ ॥

न । द्यावः । इन्द्रम् । ओजसा । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् । न । विव्यचन्त । भूमयः ॥ १५ ॥

वद्यावः द्युलोका इमम् वइन्द्रम् वओजसा बलेन वन वविव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति । द्युलोकैभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा वअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः ववज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । तथा वभूमयः भूलोकाश्च तमिन्द्रं वन व्याप्नुवन्ति । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । 'तिस्रो भूमीः' (क्र. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥ ॥ ११ ॥

यस्त इन्द्र महीरपः स्तभूमयान् आशयत् । नि तं पद्यासु शिश्रथः ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र । महीः । अपः । स्तभूमयानः । आ । अशयत् । नि । तम् । पद्यासु । शिश्रथः ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वते तव संबन्धिनीः वमहीः महतीः वअपः आन्तरिक्ष्याण्युदकानि वयः वृत्रः वस्तभूमयानः स्तम्भयन् यथाधो न पतन्ति तथा कुर्वन् वआश्रयत् आवृत्याशेत वतम् असुरं वपद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये वनि वशिश्रथः न्यहिंसीः । अधिहिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इमे रोदसी मही समीची समजग्रभीत् । तमोभिरिन्द्र तं गुहः ॥ १७ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । समीची इति समऽईची । समऽअजग्रभीत् ।

तमऽभिः । इन्द्र । तम् । गुहः ॥ १७ ॥

वयः वृत्रः वमही मह्यौ विस्तीर्णे वसमीची संगते वइमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसमजग्रभीत् सम्यगग्रहीत् । आवृणोदित्यर्थः । वतम् असुरं हे वइन्द्र त्वं वतमोभिः अन्धकारैः वगुहः संवृतमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेशप इत्यर्थः ॥

य इन्द्र यतयस्त्वा भृगवो ये च तुष्टुवुः । ममेदुग्र श्रुधी हवम् ॥ १८ ॥

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।

मर्म । इत् । उग्र । श्रुधि । हर्वम् ॥ १८ ॥

हे १इन्द्र १ये १यतयः नियता अक्रिरसस्त्वां १तुष्टुवुः १ये १च १भृगवः भृगुगोत्रास्त्वां^१ तुष्टुवुः स्तुवन्ति तेषु मध्ये १ममेत् ममैव १हर्वं स्तोत्रं हे १उग्र ओजस्विन्नन्द्र १श्रुधि शृणु ॥

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहते आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥ १९ ॥

हे १इन्द्र १ते त्वदीयाः १इमाः १पृश्नयः प्राष्टवर्णाः^२ गावः १घृतं क्षरणशीलम् १एनाम्^३ १आशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः १दुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । १ऋतस्य सत्यस्या-वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा १पिप्युषीः वर्धयिष्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिरन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रऽस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिरन् । परि । धर्मेऽइव । सूर्यम् ॥ २० ॥

हे १इन्द्र १प्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः 'सत्सद्विष' इति क्विप् । ईदृश्यः १याः गावः १आसा आस्येन १त्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं भक्षयित्वा १गर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । १सूर्यं परितः सूर्य-मण्डलस्योपरि १धर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण विभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्वत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् 'इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमान्नातं—'तत्पश्चात् ओषधीभ्योऽध्यात्मन्समनथन् तत्प्रत्यदुहन्' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं दुहते इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे 'त्वामिच्छवसस्पते' इत्येषा । सूत्रितं च—'त्वामिच्छवसस्पते तं प्रत्नथा' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कर्णा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्दवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कर्णाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्दवः ॥ २१ ॥

हे १शवसस्पते बलस्य स्वामिन्नन्द्र १त्वाम्^१ एव^२ १कर्णाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः १उक्थेन शब्देण १ववृधुः वर्धयन्ति । १सुतासः अध्वर्युभिरभिषुताः १इन्दवः सोमाश्च १त्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषूत प्रशस्तिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तुसार्यः ॥ २२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । प्रऽनीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्रिऽइवः । यज्ञः । वितन्तुसार्यः ॥ २२ ॥

१उत अपि च हे १अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् १इन्द्र १तवेत् तवैव १प्रणीतिषु प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु १प्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा १वितन्तुसार्यः विस्तृत-

१. ज्ञ-त१-२-४-भृगुगोत्रास्त्वा त्वां; श-भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वां । २. श-पृश्निवर्णाः । ३. सन्त४-श-एन । ४. घ-श-त्वामित्त्वामेव ।

तमः । तनोतेञ्छान्दसेतद्रूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्ठ्वादिर्वृद्धयर्थः । तस्मादौणादिक आर्यप्रत्ययः । प्रवृद्धो वयजः च तवैव क्रियते ॥

आ न इन्द्र महीभिषं पुरं न दृषिं गोमतीम् । उत प्रजां सुवीर्यम् ॥ २३ ॥

आ । नः । इन्द्र । महीम् । इषम् । पुरम् । न । दृषिं । गोऽमतीम् । उत । प्रऽजाम् । सुऽवीर्यम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं महीं महतीं गोमतीं गोभिर्युक्ताम् इषम् अन्नम् वा आ वृषिं आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थे । वपुरं वन । पालनं पूः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं कर्तुमाद्रियस्व ॥

उत त्यदाश्वद्व्यं यदिन्द्र नाहुषीष्वा । अग्रे विश्वु प्रदीदयत् ॥ २४ ॥

उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् । यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । अग्रे । विश्वु । प्रऽदीदयत् ॥ २४ ॥

हे इन्द्र वनाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तस्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम कश्चिद्राजा । तदीयासु विश्वु प्रजासु अग्रे पुरस्तात् यत् वाश्वद्व्यं शीघ्रगाम्यश्वसंवात्मकं बलं प्रदीदयत् प्रादीप्यत उत अपि च त्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अभि व्रजं न तत्तिषे सूर उपाकचक्षसम् । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २५ ॥

अभि । व्रजम् । न । तत्तिषे । सूरः । उपाकऽचक्षसम् । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थे । वन संप्रतीदानीं हे इन्द्र वसूरः प्राज्ञस्त्वं व्रजं गोष्ठम् उपाकचक्षसम् । उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् अभि तत्तिषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेञ्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योञ्छन्दसि' इत्युपधालोपः । यत् यदा हे इन्द्र त्वं वनः अस्मान् मृळयासि मृळयसि सुखयसि ॥ ॥ १३ ॥

यदङ्ग तविषीयस इन्द्रं प्रराजसि क्षितीः । महाँ अपार ओजसा ॥ २६ ॥

यत् । अङ्ग । तविषीऽयसे । इन्द्रं । प्रऽराजसि । क्षितीः । महान् । अपारः । ओजसा ॥ २६ ॥

वङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे इन्द्र यत् यस्त्वं तविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवाचरसि । हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं मनक्ति' तद्वश्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं क्षितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् प्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगान्न निघातः । स इन्द्रः वओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः अत एव अपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा हविष्मतीविश उषं ब्रुवत ऊतये । उरुञ्जयसमिन्दुभिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा । हविष्मतीः । विशः । उषं । ब्रुवते । ऊतये । उरुऽञ्जयसम् । इन्दुऽभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणम् उरुञ्जयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वां हविष्मतीः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः विश्वाः प्रजाः उप ब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । इन्दुभिः सोमैः उतये तर्पणाय । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुञ्जयसं विस्तीर्णजवमृतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

उपहृरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपहृरे । गिरीणाम् । समुद्रगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

१ गिरीणां पर्वतानाम् २ उपहृरे उपहृतव्ये प्रान्ते ३ नदीनां सरितां ४ संगथे संगमने ५ च ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया ६ धिया यागक्रियया स्तुत्या वा ७ विप्रः १ मेधावीन्द्रः २ अजायत प्रादुर्भवति । अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः । गिरीणामित्यत्र ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्वतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उद्वतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥ २९ ॥

१ यतः यस्मिन् धुलोके २ विपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः ३ एजति चेष्टते ४ उद्वतः उद्वतात् । ' उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः । ५ अतः अस्मात् धुलोकात् ६ चिकित्वान् जानन् स इन्द्रः ७ समुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीथमानं सोमम् ८ अव ९ पश्यति अवाङ्मुखः सन्नीक्षते । यद्वा । सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते । यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मनेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाज्ञानं विद्वान्वा स इन्द्र उद्वत उद्वतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम् । उपलक्षणमेतत् । समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति । अवाङ्मुखं प्रसृतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । पुरो यदिध्यते दिवा ॥ ३० ॥

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । पुरः । यत् । इध्यते । दिवा ॥ ३० ॥

१ परः २ दिवा दिवः परस्तात् धुलोकस्योपरि ३ यत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ४ इध्यते दीप्यते ५ आदित् अनन्तरमेव ६ प्रत्नस्य चिरंतनस्य ७ रेतसः गन्तुः ॥ ' री गतिरेषणयोः ' । अस्मात् ' सुरीभ्यां तु च ' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा । रेत इत्युदकनाम । रेतस्विन उदकवतः । सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते । ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः १ वासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा २ ज्योतिः द्योतमानं तेजः ३ पश्यन्ति सर्वे जनाः । यद्वा । वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कृत्स्नमहर्दयप्रभृत्यात्मनं यावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः । ' इसुसोः सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ १४ ॥

कण्वास इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो श्विष्ठ वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । श्विष्ठ । वृष्ण्यम् ॥ ३१ ॥

हे १ इन्द्र २ ते त्वदीयां ३ मतिं बुद्धिं ४ पौंस्यम् । बलनामैतत् । बलं च ५ विश्वे सर्वे ६ कण्वासः कणाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ७ वर्धन्ति वर्धयन्ति । ' छन्दस्युभयथा ' इति षाप आर्धधातुकत्वात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । ८ उतो अपि च हे ९ श्विष्ठ शवस्वित्तम बलवत्तम । ' विन्मतोर्लुक् ' । ' रेः ' इति ढिलोपः । इंद्रेन्द्रेन्द्र १ वृष्ण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म २ च कण्वासो वर्धयन्त्येव ३ ॥

इमां मे इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥ ३२ ॥

हे वृद्ध वृद्ध पुरोवर्तिनी वमे मदीयां वसुधुति शोभनां स्तुति वज्रव सेवस्व । सेवित्वा च स्तोतारं वमां वसु शोभनं वप्र वअव प्रकर्षेण रक्ष । उत अपि च वमति अस्मदीयां बुद्धि वप्र ववर्धय प्रवृद्धां कुरु । यथा बह्वर्थदक्षिणी भवति तथा कुर्वित्यर्थः ॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः । विप्रा अतक्षम जीवसे ॥ ३३ ॥

उत । ब्रह्मण्या । वयम् । तुभ्यम् । प्रवृद्ध । वज्रिवः । विप्राः । अतक्षम । जीवसे ॥ ३३ ॥

उत अपि च हे प्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे वज्रिवः वज्रवसिन्द्र । एको मत्स्वर्थायोऽनुवादः । यद्वा । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वा । ‘छन्दसीरः’ इति मनुषो वत्वम् । ‘मनुवसो रुः’ इति मकारस्य रुत्वम् । इदंशेन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं विप्राः मेधाविनः वयं ब्रह्मण्या ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविलक्षणान्यन्नानि वा । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो याजादेशः । जीवसे जीवनार्थम् अतक्षम अकार्ष्णम् । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । लडि छान्दसः शापो लुक् ॥

अभि कण्वा अनुषतापो न प्रवता यतीः । इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि । कण्वाः । अनुषत । आपः । न । प्रवता । यतीः । इन्द्रम् । वनन्वती । मतिः ॥ ३४ ॥

कण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः अभि अनुषत इन्द्रमभिष्टुवन्ति । ‘नू स्तुतो’ । कुटादिः । प्रवता प्रवणेन मार्गेण यतीः गच्छन्त्यः आपो न आप इव मतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् इन्द्रं वनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति ॥

इन्द्रमुक्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः । अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम् । उक्थानि । वावृधुः । समुद्रम् इव । सिन्धवः । अनुत्तमन्युम् । अजरम् ॥ ३५ ॥

उक्थानि शास्त्राण्यस्माभिः ज्ञास्यमानानि इन्द्रं ववृधुः वर्धयन्ति । सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः समुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम् । अनुत्तमन्युम् । अनुत्तोऽ- प्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम् । ‘नुवविदोन्द्रा’ (पा. सू. ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितत्वाभिधानत्वाभावः । अजरं जरारहितम् । बहुमीहौ ‘नमो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

आ नौ याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम् । इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ । नः । याहि । परावतः । हरिभ्याम् । हर्यताभ्याम् । इमम् । इन्द्र । सुतम् । पिब ॥ ३६ ॥

हे इन्द्र परावतः परागतादूरे वर्तमानात् शुलोकात् हर्यताभ्यां कान्ताभ्यां हरिभ्याम् अश्वाभ्यां नः अस्मान् आ याहि आगच्छ । आगत्य च इमम् अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं सोमं पिब ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः । हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः । हवन्ते । वाजसातये ॥ ३७ ॥

हे वृत्रहन्तम् अतिज्ञायेन वृत्राणामावृष्वतां शत्रूणां हन्तः त्वामित् त्वामेव वृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिषां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः जनासः जना ऋत्विग्लक्षणाः ह्वयन्ते आह्वयन्ति । हेजः शपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । किमर्थम् । वाजसातये वाजस्य

अश्वस्य बलस्य वा सातये लाभाय । यद्वा । संग्रामनामैतत् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय स्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रोदसी उभे चक्रं न वर्त्येतशम् । अनु सुवानास इन्दवः ॥ ३८ ॥
अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । चक्रम् । न । वर्ति । एतेशम् ।
अनु । सुवानासः । इन्दवः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् उभे रोदसी छावापृथिव्यौ अनुवर्तेते । त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । चक्रं न यथा रथचक्रम् एतेशम् । अश्वनामैतत् । पुरो गच्छन्तमश्वम् अनु वर्ति अनुवर्तेते तद्वत् । अपि च सुवानासः ऋत्विग्भिर्भरिभूपयमाणाः इन्दवः सोमाश्च त्वाम् अनु वर्तन्ते ॥

मन्दस्वा सु स्वर्णर उतेन्द्र शर्यणावति । मत्स्वा विवस्वतो मती ॥ ३९ ॥
मन्दस्व । सु । स्वःऽनरे । उत । इन्द्र । शर्यणाऽवति । मत्स्व । विवस्वतः । मती ॥ ३९ ॥

उत अपि च हे इन्द्र शर्यणावति । शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः । तेषामवृर्भवं सरः शर्यणावत् । 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मत्तुप् । 'मतौ बह्वचः' इति दीर्घः । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । तस्मिन् सरसि विद्यमाने' स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नेतव्ये यज्ञे सु सुष्टु मन्दस्व माद्य तृप्त्सो भव । अपि च विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य मती मत्या च मत्स्व मदं प्राप्नुहि । मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वावृधान उप द्यवि वृषा वृज्यरोरवीत् । वृत्रहा सोमपातमः ॥ ४० ॥
वावृधानः । उप । द्यवि । वृषा । वृज्जी । अरोरवीत् । वृत्रहा । सोमपातमः ॥ ४० ॥

वावृधानः वृद्धः^२ वज्री वज्रवानत एव वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः वृषा उदकानां वर्षिता द्यवि शुलोकेऽन्तरिक्षे उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा अरोरवीत् भृशं स्तनयिस्तुलक्षणं शब्दमकरोत् । मेघेन वज्रहतेनेदृशं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ १६ ॥

ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा । इन्द्र चोष्क्यसे वसु ॥ ४१ ॥
ऋषिः । हि । पूर्वऽजाः । असि । एकः । ईशानः । ओजसा । इन्द्र । चोष्क्यसे । वसु ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं जात उत्पन्नः । यद्वा । यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः । त्वम् ऋषिर्हि द्रष्टा सर्वज्ञः खलु असि भवसि । अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये एकः मुख्यः ओजसा बलेन ईशानः ईश्वरो भवसि । यद्वा । एकोऽसहाय एव सञ्जो जसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि । स त्वं वसु धनं चोष्क्यसे पुनःपुनः स्तोत्रम्यो ददासि । 'स्कुम् आप्रवणे' इह दानार्थः । तथा चोक्तं—'चोष्क्यमाण इन्द्र भूरि वामं दददिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अस्माकं त्वा सुताँ उप वीतपृष्ठा अभि प्रयः । शतं वहन्तु हरयः ॥ ४२ ॥
अस्माकम् । त्वा । सुतान् । उप । वीतपृष्ठाः । अभि । प्रयः । शतम् । वहन्तु । हरयः ॥ ४२ ॥

हे इन्द्र वस्माकम् अस्मदीयान् सोमानुपलक्ष्य वप्रयः । अन्ननामैतत् । धानाकरम्भादि-
हविलक्षणमन्नं चाभिलक्ष्य ववीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः वशतं शतसंख्याकाः वहरयः अश्वाः
त्वां ववहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पुर्व्यां धियं मधोवृत्तस्य पिप्युषीम् । कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥ ४३ ॥
इमाम् । सु । पुर्व्याम् । धियम् । मधोः । घृतस्य । पिप्युषीम् । कण्वाः । उक्थेन । वृधुः ॥ ४३ ॥

वइमाम् इदानीं क्रियमाणां वसु सुधु वपूर्व्यां पूर्वैः पित्रादिभिः कृतां वमधोः मधुरस्य वघृतस्य
क्षरणशीलस्योदकस्य वपिप्युषीं वर्धयित्रीं यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां वधियं यागक्रियां
वकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः वउक्थेन शस्त्रेण ववावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति । उक्थैर्हि यागो वर्धते ।
अत्यग्निष्टोमादिपूत्तरासु संस्थासु शस्त्रवृद्धेष्टत्वात् । यद्वा । पूर्व्यां चिरंतनीमिमांस्त्रस्य धियमनुग्रह-
बुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्रिमहीनां मेधे वृणीत मर्त्यः । इन्द्रं सनिप्युस्तये ॥ ४४ ॥

इन्द्रम् । इत् । विऽमहीनाम् । मेधे । वृणीत । मर्त्यः । इन्द्रम् । सनिप्युः । उतये ॥ ४४ ॥

वविमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये वइन्द्रमित् इन्द्रमेव वमेधे यज्ञे वमर्त्यः मनुष्यो
होता ववृणीत स्तुतिभिः संभजते । तथा वसनिप्युः धनकामश्च स्तोता वउतये रक्षणाय वइन्द्रम् एव
वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमेधऽस्तुता । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र वप्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्कषिभिः स्तुतौ । 'तृतीया
कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । इंदृशौ वहरी अश्वौ वसोमपेयाय
सोमपानार्थं त्वाम् वअर्वाञ्चम् अस्मदभिसुखं ववक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पर्शवा ददे । राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

शतम् । अहम् । तिरिन्दिरे । सहस्रम् । पर्शौ । आ । ददे । राधांसि । याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृचेन तिरिन्दिरस्य राज्ञो दानं स्तूयते । वपर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे । उपचाराज्जन्थे
जनकशब्दः । वतिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि वयाद्वानाम् । यदुरिति मनुष्यनाम । यदव एव याद्वाः ।
स्वार्थिकस्तद्धितः । तेषां मध्ये वअहं वशतं शतसंख्याकानि वसहस्रं सहस्रसंख्याकानि च वराधांसि
धनानि वआ वददे स्वीकरोमि । यद्वा । याद्वानां यदुकुलजानामन्वेषां^१ राज्ञां स्वभूतानि राधांसि
बलादपहतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम् । ददुष्पुञ्जाय साम्ने ॥ ४७ ॥

त्रीणि । शतानि । अर्वताम् । सहस्रा । दश । गोनाम् । ददुः । पुञ्जाय । साम्ने ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम् । अधुनान्येभ्योऽप्युषिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्त-
वानित्याह । वअर्वतां गन्तृणामश्वानां वत्रीणि वशतानि वगोनां गवां वदश दशगुणितानि वसहस्रा

सहस्राणि च षपत्राय स्तुतीनां प्रार्जकाय षसान्ने एतस्संज्ञायर्षये । यद्वा । सान्ने । साम स्तोत्रम् । तद्गते पत्राय पत्रकुलजाताय कक्षीवते । षदुः तिरिन्द्रिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदानट्कुहो दिवमुष्ट्राञ्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्वं जनम् ॥ ४८ ॥

उत् । आ॒नट् । कु॒हः । दि॒वम् । उष्ट्रा॑न् । च॒तुः॑ऽयुजः । द॒दत् । श्र॒वसा॑ । या॒द्वम् । ज॒नम् ॥ ४८ ॥

अयं राजा षकुकुहः उच्छ्रितः सन् षश्रवसा कीर्त्या षदिवं स्वर्गम् षउदानट् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत् । किं कुर्वन् । षचतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् षउष्ट्रान् षददत् प्रयच्छन् । तथा षयाद्वं षजनं च दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

‘ प्र यद्गः ’ इति षट्त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वसुस्यार्षं मारुतं गायत्रम् । तथा चानुकान्तं—‘ प्र यद्गः षट्त्रिंशत्पुनर्वसो मारुतम् ’ इति । व्यूह्ये दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आभि-मारुतशास्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—‘ प्र यद्गस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याभिमारुतम् ’ (आश. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्गस्त्रिष्टुभमिषं मरुतो विप्रो अक्षरत् । वि पर्वतेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र । यत् । वः । त्रिऽस्तु॑भम् । इ॒षम् । म॒रुतः॑ । वि॒प्रः । अ॒क्षर॑त् । वि । प॒र्वते॑षु । रा॒जथ॑ ॥ १ ॥

हे षमरुतः^१ मितराविणो^२ मितरोचिनो वा^३ एतस्संज्ञा माध्यमका देवगणाः । पादादित्वात् ‘ अपादादौ ’ इति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । षवः युष्मभ्यं षविप्रः मेधावी स्तोता षत्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुप्छन्दसा संबद्धां माध्यं-दिनसवनिकीम् षइषं सोमलक्षणमन्नं षयत् यदा षप्र षअक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत् । यद्वा । त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम् । तदानीं यूयं षपर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु षवि षराजथ । तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यद्गु तविषीयवो यामं शुभ्रा अचिध्वम् । नि पर्वता अहासत ॥ २ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । त॒विषी॑ऽय॒वः । या॒मम् । शु॒भ्राः । अ॒चिध्व॑म् । नि । प॒र्वताः॑ । अ॒हास॑त ॥ २ ॥

हे षतविषीयवः । तविषीति बलनाम । तां कामयमानाः । यद्वा । बलयुक्ताः । हे षशुभ्राः शोभ-मानाः षअङ्ग हे मरुतः षयामम् । याति गच्छतीति यामो रथः । तं षयत् यदा षअचिध्वं समधिनुध्वं अथादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं षपर्वताः गिरयोऽपि षनि षअहासत नितरां गच्छन्ति युष्मद्रथवेगाद्गीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति । ‘ ओहाइ गतो ’ । छान्दसो लुङ् ॥

उदीरयन्त वायुभिर्वाश्रासुः पृथिमातरः । धुक्षन्त पिप्युषीमिषम् ॥ ३ ॥

उत् । ई॒रय॑न्त । वा॒युऽभिः॑ । वा॒श्रासुः॑ । पृथि॑ऽमातरः । धु॒क्षन्त॑ । पि॒प्युषी॑म् । इ॒षम् ॥ ३ ॥

षवाश्रासः वाशानशीलाः शब्दकारिणः षपृथिमातरः । पृथिमांध्यमिका वाक् । सा माता जननी येषां ते तथोक्ताः । ‘ ऋतश्छन्दसि ’ (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः । ईदृशा मरुतः षवायुभिः । वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषत्यः । पृषतीभिर्वाहनभृताभिः स्वावयवभृतैर्वायुभिरेव वा षउदीरयन्त उद्गमयन्ति मेघादिकम् । तथा षपिप्युषीं वर्धयित्रीम् षइषम् अन्नं च स्तोत्रभ्यः षधुक्षन्त दुहन्ति ॥

१. ज्ञ-त१-२-मरुतो मरुतो । २. ज्ञ-त१-२-मितराविणो वा । ३. ज्ञ-वा महद्रवतीति वेति निरुक्तं; त१ (प्रान्ते)—वा महद्रवतीति वा ।

वपन्ति मरुतो मिहं प्र वैपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥

वपन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वैपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुभिः ॥४॥

वमरुतः एतस्संज्ञा देवाः । वमिहं वृष्टिं ववपन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति । तथा वपर्वतान् गिरीन्
वप्र वैपयन्ति प्रकम्पयन्ति । अयमर्थः कदेति चेत् । यत् यदा ववायुभिः सार्धं वयामं रथं गमनं
वा वयान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः ववः युष्माकं वयामाय रथाय गमनाय वा वगिरिः । ' सुपां सुलुक् ' इति जसः
सुः । गिरयः पर्वताः यत् यदा वनि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा वसिन्धवः स्यन्दनशीलाः
समुद्रा नद्यो वा विधर्मणे विधरणाय वमहे महते वशुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय वनि
येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्बलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्ते
इत्यर्थः । तदानीं वपन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । ' यद्वृत्ताश्लित्यम् ' इति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमूतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊतये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।

युष्मान् । प्रयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः वयुष्माँ वउ युष्मानेव वनक्तं रात्रौ वऊतये रक्षणार्थं वहवामहे । वदिवा अह्नि च
वयुष्मान् एव आह्वयामहे । वअध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । यागे वप्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं वयुष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु त्ये अरुणप्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि ष्णुना दिवः ॥ ७ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । अरुणऽप्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।

वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

वये ते पूर्वोक्तगुणाः वअरुणप्सवः अरुणवर्णरूपाः वचित्राः चायनीयाः आश्चर्यभूता वा
ववाश्राः शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः वयामेभिः यामैर्यानैः वदिवः वअधि शुलोकस्थोपरि वस्नुना
सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन वउत् वईरते उद्गच्छन्ति । वउ इति पूरणः ॥ ' पदादिषु मांस्त्स्नानामुप-
संख्यानम् ' इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारीयां सौर्यस्य हविषः ' सृजन्ति रश्मिम् ' इत्येषानुवाक्या । सूयते हि—' सृजन्ति रश्मि-
मोजसा वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुम् ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥

सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । ये मरुतः वसूर्याय सूर्यस्य । 'षष्ठयथे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । 'यातवे' गन्तुं वरिष्ठं व्यासम् । 'अशो रश च' इत्यशोतेरौणादिको मिप्रत्ययो रशादेशश्च । यद्वा । रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम् । वपन्थां पन्थानम् वओजसा बलेन वसृजन्ति उत्पादयन्ति । वृत्रादिभिरावृत्तं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः । वते मरुतः वभानुभिः तेजोभिः ववितस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोममृभुक्षणः । इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम् । मे । मरुतः । गिरम् । इमम् । स्तोमम् । ऋभुक्षणः । इमम् । मे । वनत । हवम् ॥ ९ ॥

हे वमरुतः वइमां पुरोवर्तिनीं वमे मम वगिरं शस्त्ररूपां वाचं ववनत संभजत । हे वऋभुक्षणः । महन्नामेतत् । महान्तः । जसि 'इतोऽऽसर्वनामस्थाने' इत्यकारः । 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घाभावः । ते यूयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं वमे मम वइमं पुरोवर्तिनं वहवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृथ्रयो दुदुहे वज्रिणे मधु । उत्सं कर्वन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि । सरांसि । पृथ्रयः । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । उत्सम् । कर्वन्धम् । उद्रिणम् ॥ १० ॥

वपृथ्रयः मरुन्मातृभूता गावः ववज्रिणे वज्रवत इन्द्राय । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थं वमधु मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं वत्रीणि वसरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि सवनेषु श्रयणार्थं वदुदुहे दुदुहिरे । यद्वा । मधु मधुरं सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्रणाय त्रीणि सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृलक्षणानि प्रति पृथ्रयो माध्यमिका वाचो दुदुहे वृष्टिद्वारा दुहन्ति । यद्वा पृथ्रय इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते । पृथ्रिमातरो मरुत इद्रार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशादीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् वउत्सम् उत्सवणशीलं वकर्वन्धम् उदकम् वउद्रिणम् उदकवन्तं मेघं दुदुहे दुहते ॥ दुहेऽञ्छान्दसो लिट् । 'इरयो रे' इति रेभावः । पादादित्वाद्दिनघातः ॥ ॥ १९ ॥

मरुतो यद्द वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे । आ तू न उपं गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । सुम्नायन्तः । हवामहे । आ । तु । नः । उपं । गन्तन ॥ ११ ॥

हे वमरुतः वयद्द यदा खलु ववः युष्मान् वसुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं वदिवः शुलोकात् वहवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे । वआ वतु अनन्तरमेव शीघ्रं वनः अस्मान् वउपं वगन्तन उपगच्छत । गमेलोति 'तसनसनयनाश्च' इति तनवादेशः ॥

यूयं हि ष्टा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्षणो दमे । उत प्रचेतसो मदे ॥ १२ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः । रुद्राः । ऋभुक्षणः । दमे । उत । प्रचेतसः । मदे ॥ १२ ॥

वउत अपि च हे वसुदानवः शोभनदाना हे वरुद्राः रुद्रपुत्राः । पादादित्वादामन्त्रित-निघाताभावः । हे वऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः वयूयं वहिरे खलु वदमे यज्ञगृहे वमदे मदकरे सोमे पीते सति वप्रचेतसः वस्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयिं मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वधायसम् । इयर्ता मरुतो दिवः ॥ १३ ॥

॥ नः । रथिम् । मदुऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इयर्त । मरुतः । दिवः ॥ १३ ॥

हे वमरुतः वनः अस्माकं वरथिं धनं वदिवः द्युलोकात् वआ वइयर्त आगमयत । ' ऋ गतौ ' इत्यस्मादन्तर्भावितत्पथार्थात् जौहोत्यादिकाहोति तस्य ' तसनसन ' इति तवादेशः । ' अनुदात्ते च ' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रथिम् । वमदच्युतं मदं स्ववन्तं यद्वा शात्रवस्य मदस्य च्यावयितारं पुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तयमानं वा विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय षोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्विरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥ १४ ॥

धिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥ १४ ॥

हे वशुभ्राः शोभमाना मरुतः वगिरीणां पर्वतानाम् वअधीव उपरीव वयत् यदा वयामं प्मदीयं रथम् वअचिध्वं गमनसाधनैश्चादिभिः उपचितं कुरुथ तदानीं सुवानैः अभिपूयमाणैः इन्दुभिः सोमैः वमन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुम्रं भिक्षेतु मर्त्यैः । अदाभ्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

तावतः । चित् । एषाम् । सुम्रम् । भिक्षेतु । मर्त्यैः । अदाभ्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

वमर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता वमन्मभिः स्तोत्रैः वसुम्रं सुखं धनं वा वएषां मरुतां स्वभूतं वभिक्षेत ाचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । एतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च वअदाभ्यस्य केनापि हिंसितुम-
क्यस्य मरुद्गणस्य सुम्रं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् ' यत्तदेतेभ्यः ' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । ' आ
र्वनाम्नः ' इत्यात्वम् ॥ ॥ २० ॥

ये द्रप्साइव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

। द्रप्साऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिऽभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

वये मरुतः वद्रप्साइव उदबिन्दव इव वरोदसी द्यावापृथिव्यौ ववृष्टिभिः वर्षणैः वअनु धमन्ति
। नुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छ्रसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः ।
अक्षितम् अक्षीणमुदकम् वउत्सं मेघं वदुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाङ्मुखं पातयन्तः । दुहेः ' लक्षण-
रवोः ' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शत्रुप्रत्ययः । यत् एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृथिमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुऽभिः ।

उत् । स्तोमैः । पृथिमातरः ॥ १७ ॥

वस्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः वउत् वइरते उद्रच्छन्ति । ' स्वन शब्दे ' । ' स्वनहसोवां ' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे घञ् । ' कर्पात्वतः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ' बहुलं न्दसि ' इति भिस ऐसभावः । वउ इति पूरणः । तथा वरथैः रथप्रमुखैः वाहनैश्चोदीरते । ' पृथिमातरः ' ४ - - - ॥

१. ख१-भ-संचितं । २. ज-त१-२-रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज-°दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज-
१-२-मु- पृथिमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; श- पृथिमातरः पृथैः पुत्रा मरुतः स्तोमै-
स्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्रच्छति ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥

येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कण्वम् । धनस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

येन^१ आत्मीयेन रक्षणेन वतुर्वशम् एतस्संज्ञं वयदुम् एतस्संज्ञं च राजर्षिम् आव ययं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिङि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । येन च धनस्पृतं धनकामं कण्वम् ऋषि रक्षितवन्तः स्थ वतस्य युष्मदीयं रक्षणं राये धनार्थं सु धीमहि शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिप्युषीरिषः । वर्धान्काण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः । इषः ।

वर्धान् । काण्वस्य । मन्मभिः ॥ १९ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः घृतं वन घृतमिव पिप्युषीः वर्धयिष्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः इमाः इदानीं प्रदीयमानाः इषः अन्नानि सोमलक्षणानि काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः मन्मभिः स्तोत्रैः साधं वः युष्मान् वर्धान् वर्धयन्तु ॥ वृधेर्ण्यन्तात् लेटि रूपमेतत् । उ इति पूरणः ॥

क नूनं सुदानवो मदथा वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥

क । नूनम् । सुदानवः । मदथ । वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । सुदानवः शोभनदाना हे वृक्तबर्हिषः । वृक्तं वृक्कं छिन्नं बर्हिष्यां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यजनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे इन्द्रशा मरुतः क कुत्र देशे नूनम् इदानीं मदथ माद्यथ । 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् । कः च ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वः युष्मान् सपर्यति परिचरति । किंकारणं बहुवाः स्तुतैरपि भवन्निरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद्ध वः पुरा स्तोमैर्भिवृक्तबर्हिषः । शर्धान् क्रतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । ष्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमैभिः । वृक्तबर्हिषः । शर्धान् । क्रतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे वृक्तबर्हिषः प्रवृक्तयज्ञका मरुतः नहि ष्म तन्न खलु संभवति । वः यूयं पुरा अस्मत्तः पूर्वमेव क्रतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः क्रतस्य उदकस्य सस्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः शर्धान् आत्मीयानि बलानि जिन्वथ प्रीणयथ इति यद्ध यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तबर्हिष इत्यृत्विङ्नाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमैभिः स्तोत्रैर्ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागार्हाञ्छर्धान् मरुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोत्रैः पूर्व यद्यस्मात्कारणाजिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे पयसोरासिकयोः सतोः 'समु त्ये महतीरपः' इत्येषानुवक्तव्या^२ । सूच्यते हि—'आसिकयोः समु त्ये महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्ये महतीरपः सं क्षोणी समु सूर्यम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

सम् । ऊँ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।
सम् । वज्रम् । पूर्वशः । दधुः ॥ २२ ॥

वस्ये ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः । महतीः बह्वीः । अपः । वृष्टयुदकानि । वसमु । दधुः । संदधति ।
ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । धर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'बृह-
न्महतोरुपसंख्यानम्' इति महतः परस्य ङीप उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्' इत्यादिना अप्ठान्तात्परः
ज्ञसु उदात्तः ॥ तथा । क्षोणी क्षोण्यौ घावापृथिव्यौ च ते मरुतः । वसं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽ-
वतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम
तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संवन्धानि भवन्ति' (बृ. उ. ३.
७. २) इति । तथा । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे । वसं दधुः । सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः
समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः । वज्रम् आत्मीयमायुधं । पूर्वशः । पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयव-
संबन्धिषु हननार्थं । वसं दधुः । समयूयुजन् ॥

वि वृत्रं पर्वशो ययुर्वि पर्वताँ अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पूर्वशः । ययुः । वि । पर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौस्यम् ॥ २३ ॥

अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्य-
राजेन्द्रः । तद्युक्तः । वृष्णि वीर्यवत् । पौस्यं बलं । चक्राणाः कुर्वाणा मरुतः । वृत्रम् आवरकमसुरं
मेघं वा । पूर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन । वि । ययुः । विशिष्टं वधमगमयन् । तथा । पर्वतान् गिरींश्च
विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

त्रितस्य आप्यस्यैतसंज्ञस्य । युध्यतः । शत्रून् संप्रहरतो राजर्षेः । शुष्मं परेषां शोषकं बलं
मरुतः । अनु । आवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । उत अपि च । क्रतुं
तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च । वृत्रतूर्यं वृत्रवधार्थं संग्रामे । इन्द्रं च । अनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्युद्गस्ता अभिघवः शिप्राः शीर्षन्हिरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युत्सहस्ताः । अभिघवः । शिप्राः । शीर्षन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युद्गस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः । अभिघवः अभिगतदीप्तयः । शुभ्राः शोभमाना मरुतः
। शीर्षन् शीर्षिणं शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु । हिरण्ययीः हिरण्ययीः स्वर्णमयानि । शिप्राः शिरस्त्राणानि
। श्रिये शोभायै । व्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उशाना यत्परावर्त उक्षणो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदद्विया ॥ २६ ॥

उशाना । यत् । परावर्तः । उक्षणः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । भिया ॥ २६ ॥

हे मरुतः । उशानाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशानसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा ।
उशानःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । उशानसः स्तोतृन् कामयमाना यूयम् । उक्षणः सेकुः

कामानां वर्धितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा ऽरन्ध्रं मध्यं ऽपरावतः दूरदेशात् ऽयत् यदा ऽवयातन अगच्छत् ॥ यातेर्लङ्ङि मध्यमबहुवचनस्य 'तसनसनथनाश्च' इति तनादेशः ॥ तदानीं ऽद्यौर्न । अत्र शुशब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते । शुलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं ऽभिया युष्मद्वेगजनितया भीत्या ऽचक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा ॥

आ नो मखस्य दावनेऽश्वैर्हिरण्यपाणिभिः । देवास उप गन्तन ॥२७॥

आ । नः । मखस्य । दावने । अश्वैः । हिरण्यपाणिऽभिः । देवास । उप । गन्तन ॥ २७ ॥

हे ऽदेवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः ऽनः अस्माकं ऽमखस्य यज्ञस्य ऽदावने दानाय । ददातेरौणादिको भावे वनिः । ऽहिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हिरमणीयपादैर्वा ऽअश्वैः ऽआ ऽउप ऽगन्तन उपागच्छत प्राप्तु ॥ गमेलोँटि छान्दसः शपो लुक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तमबादेशः । अत एव डिश्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते ॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः । यान्ति शुभ्रा रिणन्नपः ॥ २८ ॥

यत् । एषाम् । पृषतीः । रथे । प्रष्टिः । वहति । रोहितः । यान्ति । शुभ्राः । रिणन् । अपः ॥ २८ ॥

ऽएषां मरुतां ऽरथे ऽपृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृगयः ऽयत् यदा वहन्ति यदा च ऽप्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी । यद्वा । प्रमुखे युज्यमानः सन् । ऽरोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः ऽवहति तदानीं ऽशुभ्राः शोभमाना मरुतः ऽयान्ति गच्छन्ति । तेषां गमने च सति ऽअपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ऽरिणन् अरिणन् अगच्छन् । सर्वत्र प्रवहन्ति ॥ 'री गतिरेषणयोः' । क्रैयादिकः । 'ष्वादीनां ह्रस्वः' । छान्दसोऽडभावः । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिङ्कृतिङः' इति निघाताभावः ॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जिके पस्त्यावति । ययुर्निचक्रया नरः ॥ २९ ॥

सुऽसोमे । शर्यणाऽवति । आर्जिके । पस्त्यऽवति । ययुः । निऽचक्रया । नरः ॥ २९ ॥

ऽसुषोमे शोभनसोमयुक्ते ऽआर्जिके । ऋजीका नाम देशाः । तत्संबन्धिनि ऽशर्यणावति कुरु-क्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि ऽपस्त्यावति । पस्त्यम् इति गृहनाम । यज्ञगृहोपेतो सोमपानाय ऽनरः नेतारो मरुतः ऽनिचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकव्यया ऽययुः यान्ति गच्छन्ति । याते*छान्दसो लिट् । यद्वा । नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शकव्या ययुः गच्छन्ति ॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम् । माडीकेभिर्नार्धमानम् ॥३०॥

कदा । गच्छाथ । मरुतः । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । माडीकेभिः । नार्धमानम् ॥ ३० ॥

हे ऽमरुतः ऽइत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण ऽहवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं ऽनाधमानं याचमानं ऽविप्रं मेधाधिनं स्तोतारं मां ऽकदा कस्मिन् काले ऽमाडीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं ऽगच्छाथ गच्छथ । विलम्बं मा कृपत शीघ्रमागच्छतेति भावः ॥ ॥ २३ ॥

कद्रं नूनं कंधप्रियो यदिन्द्रमजहातन । को वः सखित्व औहते ॥ ३१ ॥

कत् । ह । नूनम् । कंधऽप्रियः । यत् । इन्द्रम् । अजहातन । कः । वः । सखित्वे । औहते ॥ ३१ ॥

हे षकधप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । 'कथ वाक्यप्रबन्धने' । अस्मान्नावे 'चिन्तिपुजि' (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततष्ठाप् । उत्तरपदे 'कथापोः संज्ञाच्छन्दसोः' (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् षड्भ्रं षनूनं सत्यम् षअजहातन पर्यंत्यजतेति षयत् एतत् तत् षकद् कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—'मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । 'वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणाः' (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत् एवमतः कारणात् षवः युष्माकं षसखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं षकः स्तोता षओहते याचते । यद्वा । बहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सुहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वासो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सुहो इति । सु । नः । वज्रहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुत्ऽग्निः ।

स्तुषे । हिरण्यऽवाशीभिः ॥ ३२ ॥

वज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः षहिरण्यवाशीभिः । हिरण्ययी वाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । षमरुद्भिः षसहो सहैव वर्तमानम् षअग्निं षनः अस्मदीया हे षकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं षस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तौतेरुत्तमैकवचने 'सिब्वहुलम्' इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्युना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रऽयज्युन् । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रऽवाजान् ॥३३॥

वृष्णः वर्षितृन् अभीष्टफलदान् षप्रयज्युन् प्रकर्षेण यष्टव्यान् षचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः षसु सुषु षओ आ उ षववृत्यां आवर्तयामि' । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च षनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय षसुविताय सुषु प्राप्तव्याय धनाय च तान् षआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥३४॥

मरुसु आगच्छसु षगिरयश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि षपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव षमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः षनि षजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्भेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा षपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन षनि षयेमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्षण्यावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्षणऽयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

वअक्षणायावानः अक्षणां व्यासं गच्छन्तः । यद्वा । अक्षणाश्चक्षुषोऽपि शीघ्रं थान्तीत्यक्षणायावानः । यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ईदृशा अश्वाः वअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण वपततः गच्छतो मरुतः वआ ववहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नमसि पततो गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय ववयः अक्षं वधातारः विधातारः कुवाणाः ॥

अग्निर्हि जानिं पुर्व्यश्छन्दो न सूरौ अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जानिं । पुर्व्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुभिः । वि । तस्थिरे ॥३६॥

वअग्निर्हि अग्निः खलु वअर्चिषा तेजसा वपुर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः वजानि अजायत । 'दीपजन' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेश्रिणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । वछन्दः उपच्छन्दनीयः वसूरः वन सूर्य इव । तदनन्तरं वते पूर्वोक्तगुणा मरुतः वभानुभिः दीप्तिभिः ववि वतस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्वं स्तूयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयो- रर्धर्चयोः क्रमेणाग्निमरुतश्च स्तूयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

'आ नो विश्वाभिः' इति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्षमानुष्टुभम् । प्तदादीनि त्रीणि सूक्तान्यग्निदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ नख्यधिका सध्वंस आश्विनं ह्यानुष्टुभं तु' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतस्सूक्तम् । सूच्यते हि—'आ नो विश्वाभिस्स्यं चिदग्निमित्यानुष्टुभम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अस्योयामे प्रशास्तुरतिरिक्तोक्त्येऽप्येतत् । सूत्रितं च—'आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशास्त्रे 'आ नो विश्वाभिः' इत्याश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—'आ नो विश्वा- भिरुतिभिस्स्यमु वो अप्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरुतिभिराश्विना गच्छतं युवम् ।

दक्षा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

दक्षा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ अश्रुवानौ सर्वं जगद्वाप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ वयुवं युवां वविश्वाभिः सर्वाभिर्ग्यांसाभिर्वा वउतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं वनः अस्मान् वआ वगच्छतम् । आगत्य च हे वदक्षा दक्षौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपथितारौ वा हे वहिरण्यवर्तनी हिरण्मयरथौ हितरमणी- याचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ वसोम्यं सोममयं वमधु वपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।

भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यत्वचा ।

भुजी इति । हिरण्यपेशसा । कवी इति । गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

हे वभुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोत्रभिरन्नानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा हे वहिरण्यपेशसा हिरण्मयालंकारौ हिरण्मयावयवौ वा हे वकवी क्रान्तदर्शिनौ स्तोतव्यौ वा हे

वगम्भीरश्वेतसा प्रशस्तशानौ इंदुशौ हे वअश्विना अश्विनौ वसूर्यत्वचा सूर्यवज्रासमानेन वरधेन वनूनम् अवश्यमस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।

पिबाथो अश्विना मधु कर्णवानां सर्वने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिभिः ।

पिबाथः । अश्विना । मधु । कर्णवानाम् । सर्वने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते । मानुषात्समाहोकात् । परि पञ्चम्यर्थानुवादी । वसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः वआ वयातम् आगच्छतम् । तथा वअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमाहोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च वकर्णवानां कर्णगोत्राणामस्माकं वसवने यज्ञे प्रातःसवनादौ वसुतम् अभिषुतं वमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ वपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।

पुत्रः कर्णस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधप्रिया ।

पुत्रः । कर्णस्य । वाम् । इह । सुषाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वदिवस्परि दिवोऽधि शुलोकात् वनः अस्मान् वआ वयातम् आगच्छतम् । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे अधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिंल्लोके विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कथप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ । हे इंदुशावश्विनौ वअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । वइह अस्मिन्यज्ञे वकर्णस्य ऋषेः वपुत्रः वसोम्यं सोममयं वमधु ववां युवाभ्यां युवयोरर्थं वसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।

स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपश्रुति । अश्विना । सोमऽपीतये ।

स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वनः अस्माकम् वउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत स्तुतिः । उपगता श्रुणस्मिन् तस्मिन् यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय वआ वयातम् आगच्छतम् । हे वर्धना वर्धनौ वकवी क्रान्त-दर्शनावश्विनौ वस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्नाम । स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा वस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे वनरा नेतारावश्विनौ वधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च प्रवर्धकौ भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम् । अस्मिन् पक्षे धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावश्छान्दसः । यद्वा । धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः सार्धम् आ यातमिति क्रियया संबन्धः ॥ ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहुरेऽवसे नरा ।

आ यातमश्विना गंतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । वाम् । पुरा । ऋषयः । जुहुरे । अवसे । नरा ।

आ । यातम् । अश्विना । आ । गतम् । उप । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ६ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽयच्चिद्धि यदा खलु ऽवां युवां ऽपुरा पूर्वस्मिन् काले ऽऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः ऽअवसे रक्षणाय ऽजुहुरे जुहुविरि स्तुतिभिराह्वयन् । ह्वयतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घः । 'इरयो रे' इति रेभावः । तदानीं हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ^२ स्थः । अतः ऽमम मदीयाम् ऽइमां ऽसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि ऽउप ऽआ ऽगतम् उपागच्छतम् ॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा ।

धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमैर्भिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । आ । नः । गन्तम् । स्वःऽविदा ।

धीभिः । वत्सऽप्रचेतसा । स्तोमैभिः । हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे ऽस्वर्विदा स्वः सूर्यस्य शुलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ ऽदिवश्चित् शुलोकाच्च ऽरोचना-दधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगन्तम् आगच्छतम् । पूर्ववदधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । हे ऽवत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ । यद्वा । वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तथोकौ । तौ युवां ऽधीभिः आत्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतम् । हे ऽहवनश्रुता हवनस्या-स्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ ऽस्तोमैभिः स्तोत्रैरस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम् ॥

किमन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमैभिरश्विना ।

पुत्रः कण्वस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम् । अन्ये । परि । आसते । अस्मत् । स्तोमैभिः । अश्विना ।

पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ ८ ॥

ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽअन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः ऽस्तोमैभिः स्तोत्रैः ऽअश्विना अश्विनौ देवौ ऽकिं ऽपर्यासते । अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । ऽकण्वस्य ऋषेः^३ ऽपुत्रः ऽऋषिः मन्त्रद्रष्टा ऽवत्सः ऽगीर्भिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ ऽवां युवाम् ऽअवीवृधत् अवर्धयत् ॥

आ वां विप्रं इहावसेऽह्वस्तोमैभिरश्विना ।

अरिं प्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥ ९ ॥

१. ख-ज्ञ-न-भ- 'त्यपराङ्गत्वाभाव' । २. ख-भ-आगतौ; ज्ञ-त२-४-आगच्छवन्तौ; झ-न-आगच्छ-तवन्तौ । ३. ज्ञ-त१-२-४-य- ऋषिः ।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अह्वत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।

अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नुः । भूतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे \vee अश्विना अश्विनौ \vee विप्रः मेधावी स्तोता \vee इह अस्मिन् यागे \vee अवसे रक्षणार्थं \vee स्तोमेभिः स्तोत्रैः \vee वां युवाम् \vee आ \vee अह्वत् आहूतवान् । ह्यतेर्लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरुकादेशः । हे \vee अरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापी हे \vee वृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृमौ \vee ता तौ तादृशौ युवां \vee नः अस्माकं \vee मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ \vee भूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमर्तिष्ठद्राजिनीवसू ।

विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अर्तिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे \vee वाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ \vee योषणा योषित् सूर्यां आजिधावनेन त्रिथमाणा सती \vee वां युवयोः \vee रथं \vee यत् यदा \vee आ \vee अर्तिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे \vee अश्विना अश्विनौ \vee युवं युवां \vee धीतानि ध्यातान्यभिलषितानि \vee विश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण \vee अगच्छतं प्रापतम्^१ ॥ ॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।

वत्सो वां मधुमद्रचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रंऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे \vee अश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तते \vee अतः अस्मात्स्थानात् \vee सहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन \vee रथेन \vee आ \vee यातम् आगच्छतम् । \vee काव्यः कवेः पुत्रः \vee कविः मेधावी \vee वत्सः ऋषिः \vee वां युवाभ्यां युवयोरर्थं \vee मधुमत् माधुर्योपेतं \vee वचः वचनमुक्थम् \vee अशंसीत् शंसितवान् । यत एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरुवसू मनोतरा रयीणाम् ।

स्तोमं मे अश्विनाविममभि वहीं अनूपाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् ।

स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वही इति । अनूपाताम् ॥ १२ ॥

\vee पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा \vee पुरुवसू बहुधनौ बहुनां निवासकौ वा \vee रयीणां धनानां \vee मनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेऽस्लुचि पृषोदरादित्वाद्वद्रूपसिद्धिः । 'नामन्य-तरस्याम्' इति रैशब्दान्नाम उदात्तत्वम् । \vee वही कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ \vee अश्विनौ \vee मे मम

१इमं १स्तोमं स्तोत्रम् १अभि १अनूधातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ ' णु स्तुतौ ' । यद्वा ।
जुवतिरत्र श्रवणार्थं वर्तते । अभिप्रासावश्रौष्टाम् ॥

आ नो विश्वान्याश्विना धृत्तं राधांस्यहूया ।

कृतं न ऋत्विर्यावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धृत्तम् । राधांसि । अहूया ।

कृतम् । नः । ऋत्विर्यऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे १अश्विना अश्विनौ १अहया अहयाणि अह्नीतिकरणान्यलजाहेतूनि प्रहास्तानि १विश्वानि
सर्वाणि १राधांसि धनानि १नः अस्मभ्यम् १आ १धृत्तं प्रयच्छतम् । अपि च १नः अस्मान् १ऋत्वि-
र्यावतः । ऋतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्विग्यम् । तद्वतः कुरुतम् । तथा १निदे निन्दायै
निन्दकाय वा १नः अस्मान् १मा १रीरधतं मा वशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।

अतः । सहस्रऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे १नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ १यत् यदि १परावति दूर-
देशे १स्थः । १यद्वा यदि च १अम्बरे । अन्तिकनामैतत् । समीपे स्थः भवथः । अधिः सप्तम्य-
थानुवादी । १अतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् १सहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण १रथेन हे अश्विनौ
भागच्छतम् ॥

यो वां नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।

तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्रुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।

तस्मै । सहस्रऽनिर्निजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्रुतम् ॥ १५ ॥

हे १नासत्यौ १षः वत्साल्यः १ऋषिः १वां युवां १गीभिः स्तुतिभिः १अवीवृधत् अवर्धयत्
१तस्मै ऋषये १सहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं १घृतश्रुतं घृतं क्षरन्तीम् १इषम् अन्नं १धत्तं
प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जं घृतश्रुतमश्विना यच्छतं युवम् ।

यो वां सुम्नाय तुष्टवद्वसूयादानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्रुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।

यः । वाम् । सुम्नाय । तुष्टवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वअस्मै स्तोत्रे वघृतश्रुतं घृतधारया युक्ताम्^१ वज्जं बलकरमन्तरसं वयुवं युवां वप्र वयच्छतं दत्तम् । हे वदानुनस्पती दानस्याधिपती ववां युवां वसुम्नाय सुस्वार्थं वयः वतुष्ट-
वत् स्तुयात् । यश्च ववसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत् । अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।

कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । इमम् । स्तोमम् । पुरुऽभुजा ।

कृतम् । नः । सुऽश्रियः । नरा । इमा । दातम् । अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे वरिशादसा रिशातां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे
वपुरुभुजा बहुलस्य^२ हविषो भोक्तारौ बहुनां पालकौ वा हे अश्विनौ वनः अस्माकम् वइमं वस्तोमं
स्तोत्रम् वआ वगन्तम् अभिगच्छतम् । आगत्य च हे वनरा नेतारौ वनः अस्मान् वसुश्रियः सुश्रीकान्
शोभनया संपदा युक्तान् वकृतं कुरुतम् । तदर्थम् वइमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि^३
वअभिष्टये अभिप्रासये वदातं दत्तम् । ददातेर्लोडि छान्दसः षापो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूपत ।

राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूपत ।

राजन्तौ । अध्वराणाम् । अश्विना । यामहूतिषु ॥ १८ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वयामहूतिषु यामानां यातृणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु वप्रिय-
मेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः वअध्वराणां यज्ञानां वराजन्तौ ईश्वरौ । राजतिरैश्वर्यकर्मा । 'अश्विनौ
हि देवानामध्वर्युं आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम् । ईदशौ वविश्वभिः
सर्वाभिः वऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ ववां युवाम् वआ वअहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।

यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ । नः । गन्तम् । मयःऽभुवा । अश्विना । शम्ऽभुवा । युवम् ।

यः । वाम् । विपन्यू इति । धीतिऽभिः । गीःऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ वशंभुवा रोगाणां शमस्य
भावयितारौ वयुवं युवां वनः अस्मान् वआ वगन्तम् आगच्छतम् । हे वविपन्यू स्तुत्यावश्विनौ
वयः ववत्सः स्तोता ववां युवां वधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः वगीभिः स्तुतिभिश्च वअवीवृधत्
अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यामिः कण्वं मेधातिथिं यामिर्वशं दशत्रजम् ।

यामिर्गोश्र्यमावतं तामिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

याभिः । कण्वम् । मेधंऽअतिथिम् । याभिः । वशम् । दशंऽव्रजम् ।

याभिः । गोऽशर्यम् । आवतम् । ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ऽयाभिः ऊतिभिः ऽकण्वम् ऋषिं ऽमेधातिथिं च ऽआवतम् अरक्षतम् । ऽयाभिः च ऽवशम् एतत्संज्ञं^१ चावतम् । ऽयाभिः च ऽगोशर्यम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशर्यः शयुः । तथा चान्नातं—‘ शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जंसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम् ’ (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं^२ गोशर्यं शयुमावतमरक्षतम् । हे ऽनरा नेतारौ ऽताभिः ऊतिभिः ऽनः अस्मान् ऽअवतं रक्षतम् ॥ ॥ २० ॥

याभिर्नरा ऽत्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।

ताभिः ऽवस्माँ अश्विना प्रार्वतं वाजसातये ॥ २१ ॥

याभिः । नरा । ऽत्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजसातये ॥ २१ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽधने ऽकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति ऽत्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्स-पुत्रमृषिं ऽयाभिः ऊतिभिः ऽआवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ ऽताभिः ऊतिभिः ऽसु सुष्टु ऽअस्मान् ऽप्रार्वतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ऽवाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरो वर्धन्त्वश्विना ।

पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुऽवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।

पुरुत्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । पुरुऽस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ ऽस्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः ऽसुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुष्टु दोषवर्जिता वा ऽगिरः शस्त्ररूपा वाचश्च ऽवां युवां ऽप्र वर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे ऽपुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे ऽवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तमौ ईदृशी हे अश्विनौ ऽता तौ युवां ऽनः अस्माकं ऽपुरुस्पृहा पुरु बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ ऽभूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।

कवी ऋतस्य पत्नमिर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।

कवी इति । ऋतस्य । पत्नमिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

ऽत्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः ऽअश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि ऽपदानि चक्राणि ऽगुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि ऽपरः गुहायाः परस्ताद्दृष्टिगोचरे देशे ऽआविः ऽसन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांहितिकश्रुच्छान्दसो दीर्घः । व्यस्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च ऽ रथश्चिचक्रः

परि वर्तते ' (ऋ. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । षकवी क्रान्तदर्शिनावश्विनं
 षकृतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः षपत्मभिः यैः पदैः षजीवेभ्यस्परि । परिरूपयर्थः
 ' पञ्चम्याः परावध्यर्थे ' इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वस्मासु षअवाक् अभिमुखम् । आगच्छत
 मिति शेषः । तानि पदानीदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥ ॥ २९ ॥

' आ नूनम् ' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यार्षमश्विदेवत्यम् । विश्वेकविंशौ द्वितीया
 तृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्यः पञ्चमी ककु
 ' मध्यमश्रेत्कुकुप् ' (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिष्टुबेकादशी विराड्द्वादश
 जगती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—' आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यातुपाद्ये चाद्य
 चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुब्दशम्याद्यास्त्रिष्टुब्विराड्जगत्यः ' इति । असौर्यां
 ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्त इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—' आ नूनमश्विना तं वां रथम् ' (आश्व
 श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दियुतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे षअश्विना अश्विनौ षयुवं युवां षवत्सस्य स्तोतुर्मम षअवसे रक्षणार्थं षनूनम् अवश्यम्
 षआ षगन्तम् आगच्छतम् । आगत्य च षअस्मै ऋषये षअवृकं बाधकरहितं षपृथु विस्तीर्णं षछर्दि
 गृहं षप्र षयच्छतं प्रदत्तम् । तथा षयाः षअरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः षयुयु
 स्तोतृभ्यः पृथक्कुरुतम् ॥

यदन्तरिक्षे यदिवि यत्पञ्च मानुषाँ अनु । नृम्णं तद्वृत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धृत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

षअन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्ये लोके षयत् षनृम्णं धनमस्ति । षदिवि शुलोके ष
 षयत् अस्ति । षपञ्च पञ्चसंख्याकान् षमानुषान् मनुष्यान् षअनु । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्
 ' कर्मप्रवचनीययुक्ते ' इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्वतारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तः
 वेह लोके षयत् नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ षतत् त्रिविधं नृम्णं धनं षधत्तम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम्

ये वां दंसाँस्यश्विना विप्रासः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसाँसि । अश्विना । विप्रासः । परिऽममृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ षवां युवयोः संबन्धीनि षदंसाँसि कर्माणि परिचरणात्मकानि षये षविप्रासः विप्र
 मेधाश्विनो यजमानाः षपरिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथ
 तदीयानि परिचरणानि युवां जानीथः षएवेत् एवमेव षकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं षबोधतम्
 अवगच्छतम् ॥

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परिं विच्यते ।

अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परिं । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वृत्रं युवयोः संबन्धी वअयं वघर्मः प्रवर्ग्य वस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण वपरि वविच्यते आर्दीक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । घर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो घर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि विच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे ववाजिनीवसू अन्नवद्धनौ^१ वअयं वसोमः तार्तीयसवनिको वमधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । वयेन युवां ववृत्रम् आवरकं शत्रुं वचिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयत्रान्वयः^२ ॥

यदप्सु यद्वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे वपुरुदंससा बहुकर्माणवाश्विनौ वअप्सु उदकेषु वयत् भेषजं वकृतं युवामकाष्टम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस*' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा ववनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादिस्वात् सुट् । 'उभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेदमेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु वयत् च भेषजं युवामकुरुतम् । वओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो व्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितस्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ व्रीह्यादिष्वोषधीषु च वयत् भेषजं कृतं युवामकाष्टम् । हे वअश्विना अश्विनौ वतेन सर्वेण भेषजेन वमा माम् वअविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोङि 'सिब्वहुलम्' इति बहुलप्रहणात् सिप् । तत् इट् ॥ ३० ॥

यन्नासत्या भुरण्यथो यद्वा देव भिषज्यथः ।

अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे वनासत्या सत्यस्वभावाश्विनौ वयत् यौ युवां वभुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण् धारणपोषणयोः' । कण्डादिः । हे वदेवा दानादिगुणयुक्ताश्विनौ । छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । यद्वा यौ च युवां वभिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्डादिः । तौ ववां युवाम् वअयं ववत्सः स्तोता वमतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः वन विन्धते न विन्धते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । वहविष्मन्तं हविर्भिर्युक्तं स्तोतारं वहि युवां वगच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भिर्युक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या । सूच्यते हि— 'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गव्य आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः वश्विनोः वस्तोमं स्तोत्रम् वऋषिः मन्त्रद्रष्टा ववामया वननीययोक्कृष्टया^१ बुद्ध्या वनूनम् अवश्यम् वआ वचिकेत अभिजानीयात् । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । तथा वमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं वसोमं वघर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च वअथर्वणि अहिसके अग्रौ । यद्वा । अथर्वा ऋषिः । तेन निर्मथितोऽग्निः उपचारादथर्वेत्युच्यते । अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इत्यादि-निगमान्तरेऽवगम्यते । तस्मिन्नग्रौ वआ वसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत् । अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठायो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठायः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं वरथं वनूनम् अवश्यमिदानीमेव वआ वतिष्ठायः आतिष्ठतम् अधिरोहन्म् । 'वालमूललवल्' इति लघोर्लकारस्य रेफः । वमम मदीयाः वइमे वस्तोमाः स्तोत्राणि वनभो वन सूर्यमिव तेजस्विनौ ववां युवाम् वआ वचुच्यवीरत आष्यवन्ते अभिगच्छन्ति । यद्वा । च्यवतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः । आष्यावयन्ति^२ युवामभिप्रापयन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्युवीमहि ।

यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत् । अद्य । वाम् । नासत्या । उक्थैः । आऽचुच्युवीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अश्विना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ वअद्य इदानीम् वउक्थैः शस्त्रैः वयत् यथा^३ येन प्रकारेण ववां युवाम् वआचुच्यु-वीमहि आगमयेम हे अश्विनौ वयद्वा यथा ववाणीभिः उक्थस्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम वएवेत् एवमेव तथैव वकाण्वस्य मम तदुक्थादिकं वबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वा कक्षीवां उत यद्वयंश्च ऋषिर्यद्वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद्वा वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

यत् । वा॒म् । क॒क्षीवा॑न् । उ॒त । यत् । वि॒ऽअ॒श्रः । ऋषिः । यत् । वा॒म् । दी॒र्घिऽत॑माः । जुहा॑व ।
पृथी॑ । यत् । वा॒म् । वै॒न्यः । स॒दने॑षु । ए॒व । इत् । अ॒तः । अ॒श्वि॒ना । चे॒तये॑थाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ववां युवां वकक्षीवान् वऋषिः वयत् यथा^१ वजुहाव तुष्टाव । वउत अपि च
वऋश्रः एतस्संश्रः ऋषिश्च वयत् यथा जुहाव । वयत् यथा च ववां युवां वदीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव ।
वसदनेषु यज्ञगृहे^२ वैन्यः वेनस्य पुत्रः वपृथी एतस्संश्रो राजर्षिः ववां युवां वयत् यथा जुहाव
तुष्टाव । वएवेत् एवमेव स्तुवतो मम वअतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसिः । हे अश्विनौ
वचेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

या॒तं छ॑र्दि॒ष्पा उ॒त नः॑ पर॒स्पा भू॑तं ज॒ग॒त्पा उ॒त न॑स्त॒नूपा ।

व॒र्ति॒स्तो॒काय॑ त॒र्नया॑य या॒तम् ॥ ११ ॥

या॒तम् । छ॑र्दिः॒ऽपौ । उ॒त । नः॑ । परः॒ऽपा । भू॑तम् । ज॒ग॒त्ऽपौ । उ॒त । नः॑ । त॒नू॒ऽपा ।
व॒र्तिः । तो॒काय॑ । त॒र्नया॑य । या॒तम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ वछर्दिष्पौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां वयातम्^३
आगच्छतम् । वउत अपि च वनः अस्माकं वपरस्पा परमतिशयेन पालकौ वभूतं भवतम् ।
पारस्करादित्वात्सुट् । तथा वजगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् ।
वउत अपि च वनः अस्माकं वतनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं
वतोकाय तोकस्य पुत्रस्य वतनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य ववर्तिः गृहं वयातं गच्छतम् ॥

यदि॒न्द्रेण॑ स॒रथं॑ या॒थो अ॒श्वि॒ना यद्वा॑ वा॒युना॑ भ॒वथः॑ स॒मो॒कसा॑ ।

यदा॑दि॒त्येभिः॑ ऋ॒भुभिः॑ स॒जोष॑सा यद्वा॑ वि॒ष्णोर्वि॒क्रम॑णेषु तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

यत् । इ॒न्द्रेण॑ । स॒ऽरथ॑म् । या॒थः । अ॒श्वि॒ना । यत् । वा॒ । वा॒युना॑ । भ॒वथः॑ । स॒म्ऽओ॒कसा॑ ।
यत् । आ॒दि॒त्येभिः॑ । ऋ॒भुऽभिः॑ । स॒ऽजोष॑सा । यत् । वा॒ । वि॒ष्णोः । वि॒ऽक्र॑मणेषु तिष्ठ॒थः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ वइन्द्रेण सह वसरथं समानमेकं रथमास्थाय वयत् यदि वयाथः गच्छथः । वयद्वा
यदि वा ववायुना सह वसमोकसा समाननिवासौ वभवथः । वयत् यदि वा वआदित्येभिः अदिति-
पुत्रेभिर्नादिभिः^४ वऋभुभिः च वसजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तथे । वयद्वा यदि वा वविष्णोर्विक्रमणेषु
विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु वतिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

यद्वा॑श्वि॒ना॒वहं॑ हु॒वेय॑ वा॒जसा॑तये ।

यत्पृ॑त्सु तु॒र्वणे॑ स॒हस्त॑च्छ्रेष्ठ॒मश्वि॒नो॒र्वः ॥ १३ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्वि॒नौ । अ॒हम् । हु॒वेय॑ । वा॒जसा॑तये ।

यत् । पृ॒त्ऽसु । तु॒र्वणे॑ । स॒हः । तत् । श्रेष्ठ॑म् । अ॒श्वि॒नोः । अ॒र्वः ॥ १३ ॥

१. ख-१-यद्वाः, ज-झ-त-श-यदा; भ-यद्वावी । २. झ-न्त-१-२-श- यज्ञगृहेषु । ३. श-भायातं ।
४. झ-न्त-१-२-४-श-अदितेः पुत्रैः ।

वयत् यदा वअहम् वअश्विनौ ववाजसातये संग्रामार्थं वहुवेय आह्वयेय^१ वअद्य हृदानीं तावा-
गच्छतमिति शेषः । वपृष्टुस पृतनासु संग्रामेषु वतुर्वणे शत्रूणां हिंसने वयत् वसहः शत्रूणामभिभवितृ
रक्षणम् वअश्विनोः वतत् वभवः रक्षणं वश्रेष्ठं प्रशस्यतमम् । अतस्तावाह्वयामीति भावः ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा ह्वयानि वां हिता ।

इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामथ ॥ १४ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । ह्वयानि । वाम् । हिता ।

इमे । सोमासः । अधि । तुर्वशे । यदा । इमे । कण्वेषु । वाम् । अथ ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ वनूनम् अवश्यम् वआ वयातम् आगच्छतम् । वइमा इमानि पुरोवर्तीनि वह्वयानि
हवीषि ववां युवाभ्यां^२ वहिता हितानि । यदा । युवयोरर्थं विहितानि कृतानि । वइमे च वसोमासः
सोमाः वतुर्वशे वयदा च वर्तमानाः । वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा । अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः ।
वअथ अपि च वकण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मात्^३ च वइमे सोमाः ववां युवाभ्यां दत्ताः । अत आयातमित्यर्थः ॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदायं प्रचेतसा छर्दिर्वत्सायं यच्छतम् ॥ १५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदायं । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्सायं । यच्छतम् ॥ १५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वपराके दूरदेशे वअर्वाके समीपे च वयत् युवयोः संबन्धि वभेषजं रोगोप-
शमनकारणम्^४ वअस्ति वतेन भेषजेन सहितं वछर्दिः गृहं हे वप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ
वविमदाय । लुप्तोपममेतत् । एतत्संज्ञायेवर्षथे ववत्साय वनूनम् अवश्यं प्रयच्छतम् ॥ ॥ ३२ ॥

अभ्युत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनौः ।

व्यावर्देव्या मतिं वि रार्ति मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

अभ्युत्सि । ऊँ इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रार्तिम् । मर्त्येभ्यः ॥ १६ ॥

वअश्विनोः संबन्धिन्वया वदेव्या द्योतमानया ववाचा स्तुतिरूपया वसाकं सह वअहं वप्र वअभ्युत्सि
प्रबुद्धोऽस्मि । वउ इति पूरणः । हे वदेवि द्योतमान उपः स्वं च वमतिं मया कृतां स्तुतिम् वआ
अभिलक्ष्य वव्यावः तमांसि विवृणु अपगमय । प्रकान्नायेत्यर्थः । वृणोतेभ्योऽन्द्से लुङि ' मन्त्रे घस ' '
इत्यादिना ञ्लेर्लुक् । ' छन्दस्यपि दश्यते ' इत्याडागमः । अपि च वमर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्योऽ-
स्मभ्यं वरार्तिं धनं ववि आवः प्रकाशय ॥

प्र बोधयोपो अश्विना प्र देवि सनृते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषकप्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ १७ ॥

१. ज्ञ-त१-२-४-श-आह्वये । २. ज्ञ-त१-२-४-युवाभ्यां; श-वां । ३. श-कण्वगोत्रेष्व^० । ४. घ-ज-
क्ष-रोगोपशमनकरणं; ज्ञ-श-रोगोपशमनकरणं; त३-रोगाय शमनकरणं ।

प्र । बोधय । उषः । अश्विना । प्र । देवि । सुनुते । महि ।

प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे ऽउषः अश्विनौ देवौ ऽप्र ऽबोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थम् । हे ऽदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ऽसुनुते सुष्टु नेत्रि हे ऽमहि महति इत्थंमहाभागा त्वमश्विनौ ऽप्र बोधय । हे ऽयज्ञहोतः यज्ञानां यष्ट-
व्यानां देवानामाह्नातर्होतर्वा ऽआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः ऽप्र बोधय ।
तथा ऽमदाय अश्विनोर्मंदोत्पादनार्थं ऽबृहत् महत् ऽश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमस्रमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे ऽउषः ऽभानुना दीप्या सह ऽयत् यदा ऽयासि गच्छसि तदानीं ऽसूर्येण ऽसं ऽरोचसे
सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये ऽअश्विनोः ऽअयं ऽरथः ऽनृपाय्यं यत् नृभिर्नैतृभिर्ऋत्विग्भिः
पालनीयं ऽवर्तिः यज्ञगृहम् ऽआ ऽयाति ऽह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।

यद्वा वाणीरनूषत् प्र देवयन्तो अश्विना ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुहे । ऊर्धऽभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत् । प्र । देवऽयन्तः । अश्विना ॥ १९ ॥

यत् यदा ऽआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः ऽअंशवः सोमलताः ऽऊर्धभिः ऽगावो ऽन
गाव इव ऽदुहे रसं दुहते^१ । ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः^२ । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडा-
गमः । ऽयद्वा यदा च ऽदेवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः ऽवाणीः वाचः स्तुतीः ऽअनूषत्
अस्तुवन् । अकुर्वन्नित्यर्थः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र युम्नाय प्र शवसे प्र नृषाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । युम्नाय । प्र । शवसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

ऽप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ऽयुम्नाय घोतमानायान्नाय यशसे वा । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
युम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । ऽशवसे बलाय च प्ररक्षतम् । ऽनृषाहाय^३ नृभिः सोढव्याय ऽशर्मणे
सुखाय च प्ररक्षतम् । ऽदक्षाय वृद्धयर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । युम्नायेत्यादौ ' क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम् '
इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नून धीभिराश्विनाः पितुर्योनां निषीदथः । यद्वा सुभ्रेभिरुक्थया ॥ २१ ॥

१. ख-भ- संदुहते; घ-दुहते; ज-त२-४-असंदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-स-त२-श-लोपः;
त४- ललोपः । ३. ख-नृषाहाय; श-नृषह्ये ।

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना । निऽसीदथः ।

यत् । वा । सुन्नेभिः । उक्थ्या ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ ऽपितुः पालयितुर्धूलोकस्य संबन्धिनि ऽयोना योनौ स्थाने ऽयत् यदि ऽधीभिः कर्मभिः सह ऽनिषीदथः निवसथः । ऽयद्वा यदि वा हे ऽउक्थ्या उक्थ्यौ प्रयास्यौ ऽसुन्नेभिः सुन्नेः सुन्नेः सह निवसथः । तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः । अथवा । पितुः पालयितु-र्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुन्नेः सुख-कैर्हैर्विभिश्च सह निवसथः तद्वागच्छतम् । ऽनूनम् इति पदपूरणः । उक्तं च यास्केन—‘अथापि पदपूरणः । नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे’ (निरु. १. ७) इति ॥ ॥ ३३ ॥

‘यत्स्थः’ इति षड्भुञ्चं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षमाश्विनम् । आद्या बृहती । द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ‘यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः’ (अनु. ९. ८) इत्युक्तलक्षणसन्नावात् । तृतीयानुष्टुप् षतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः । ‘अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः’ (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम् । पञ्चमी बृहती षष्ठी सतोबृहती । तथा चानुक्रान्तं—‘यत्स्थः षट् प्रगाथोऽपदयद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टु-बास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशशे षेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘द्युम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसन्नानि यद्वादो रोचने दिवः ।

यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना ॥ १ ॥

यत् । स्थः । दीर्घऽप्रसन्नानि । यत् । वा । अदः । रोचने । दिवः ।

यत् । वा । समुद्रे । अधि । आऽकृते । गृहे । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ऽदीर्घप्रसन्नानि । प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसन्नानो यज्ञगृहाः । दीर्घा आयताः प्रसन्नानो यस्मिन् तस्मिँल्लोके ऽयत् यदि ऽस्थः भवथः वर्तथे । ऽयद्वा यदि वा ऽअदः अमुष्मिन् ऽदिवः शुलोकस्य संबन्धिनि ऽरोचने रोचमाने स्थाने भवथः । ऽयद्वा यदि वा ऽसमुद्रे अन्तरिक्षे । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् । ऽआकृते निर्मिते ऽगृहे अधिवसथः । ऽअतः त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् ॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम् ।

बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इन्द्राविष्णूँ अश्विनावाशुहेषसा ॥ २ ॥

यत् । वा । यज्ञम् । मनवे । सम्ऽसंमिक्षथुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ।

बृहस्पतिम् । विश्वान् । देवान् । अहम् । हुवे । इन्द्राविष्णु इति । अश्विनौ । आशुऽहेषसा ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ऽयद्वा यथा वा येन वाः प्रकारेण ऽमनवे प्रजापतये यजमानाय ऽयज्ञं ऽसंमिक्षथुः संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ऽएवेत् एवमेव ऽकाण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं ऽबोधतम् अवगच्छतम् । अपि च ऽबृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ऽविश्वान् सर्वान् मित्रादीन् ऽदेवान् च ऽइन्द्राविष्णूँ च ऽआशुहेषसा शीघ्राश्वौ । यद्वा । ‘हेषु शब्दे’ । शीघ्रं सर्वत्र शब्ध-मानौ स्तयमानौ ऽअश्विनौ च ऽअहं ऽहुवे आह्वये ॥

१. ख-भ-यद्यदा; घ-यदि । २. ख-श-अस्मिन् तस्मिन्; घ-यस्मिन् । ३. ज्ञ-त१-२-श-‘वा’ नास्ति । ४. ज्ञ-त१-२-४-य-श-देवान् । ५. ख-भ-शब्दमानौ; श-शिष्यमाणौ ।

त्या न्व॑श्चिना॑ हुवे सुदं॑ससा गृ॒भे कृ॒ता ।

ययो॑रस्ति॒ प्र णः॑ स॒ख्यं दे॒वेष्व॑ध्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अ॒श्चिना॑ । हु॒वे । सु॒दं॑ससा । गृ॒भे । कृ॒ता ।

ययोः । अस्ति॑ । प्र । नः॑ । स॒ख्यम् । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । आप्यम् ॥ ३ ॥

१त्या स्यौ पूर्वोक्तगुणावश्चिनौ १नु क्षिप्रम् अहम् १हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । १सुदंससा शोभनकर्माणौ १गृभे ग्रहे १ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा १कृता कृतौ प्रादुर्भूतौ १देवेषु मध्ये । अधिः ससम्यर्थानुवादी । १ययोः अश्चिनोः १आप्यम् आसख्यं १नः अस्माकं १सख्यं सखित्वं १प्र १अस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययो॑रधि॒ प्र य॒ज्ञा अ॒सूरे॑ सन्ति॒ सुर॑र्यः ।

ता य॒ज्ञस्या॑ध्व॒रस्य॑ प्र॒चेत॑सा स्व॒धाभि॑र्या पि॒बतः॑ सो॒म्यं मधु॑ ॥ ४ ॥

ययोः । अधि॑ । प्र । य॒ज्ञाः । अ॒सूरे॑ । सन्ति॑ । सुर॑र्यः ।

ता । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒चेत॑सा । स्व॒धाभिः॑ । या । पि॒बतः॑ । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ४ ॥

१ययोः अश्चिनोः १अधि उपरि १यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः १प्र १सन्ति प्रभवन्ति १। छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्चिभ्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं- 'तावेतयज्ञशिरः प्रत्यधत्तां यदाश्चिनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । १असूरे स्तोत्ररहितेऽपि देशे ययोश्च १सूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्चिनौ १अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य १यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः १प्रचेतसा प्रकृतं ज्ञातारौ १स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । १या यावश्चिनौ १सोम्यं सोममयं १मधु मधुरं सोमरसं १पिबतः ॥

यद॒द्याश्चि॑ना॒वपा॒ग्यत्प्रा॑क्स्थो वा॒जिनी॑वसू ।

यद॒द्रु॒ह्यव्य॑नवि॒ तुर्व॑शे॒ यदौ॑ हुवे वा॒मथ॑ मा ग॒तम् ॥ ५ ॥

यत् । अ॒द्य । अ॒श्चि॑नौ । अ॒पाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वा॒जिनी॑वसू इति वाजिनीऽवसू ।

यत् । द्रु॒ह्यवि॑ । अ॒न॒वि । तुर्व॑शे । यदौ॑ । हु॒वे । वा॒म् । अर्थ॑ । मा । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे १अश्चिनौ १अद्य इदानीं १यत् यदि १अपाक् प्रतीच्यां दिशि १स्थः भवथः वर्तथे । हे १वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ १यत् यदि १प्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । १यत् यदि वा द्रुह्यप्रभृतिषु १चतुर्षु स्तोत्रेषु १संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ १वां युवां १हुवे अहमाह्वयामि । १अथ अनन्तरमेव १मा माम् १आ १गतम् आगच्छतम् ॥

यदन्त॑रिक्षे॒ पत॑थः पुरु॒भुजा॑ यद्वे॒मे रोद॑सी अ॒नु ।

यद्वा॑ स्व॒धाभि॑रधि॒तिष्ठ॑थो रथ॒मत् आ या॑तमश्चिना ॥ ६ ॥

यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । पत॑थः । पुरु॒ऽभुजा॑ । यत् । वा । इ॒मे इति॑ । रोद॑सी इति । अ॒नु ।

यत् । वा॑ । स्व॒धाभिः॑ । अ॒धि॒ऽतिष्ठ॑थः । रथ॑म् । अतः॑ । आ । या॑तम् । अ॒श्चिना॑ ॥ ६ ॥

हे \vee पुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा \vee यत् यदि \vee अन्तरिक्षे \vee पतयः गच्छथः । \vee यद्वा यदि वा \vee हमे \vee रोदसी चावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः । \vee यद्वा यदि वा \vee स्वधाभिः आत्मीयेस्तेजोभिर्बलैवां सार्धं \vee रथम् \vee अधितिष्ठथः रथे उपविशथः । 'अधिश्रीङ्स्थासाम्' ह्याधारस्य कर्मसंज्ञा । \vee अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ \vee आ \vee यातम् आगच्छतम् ॥ ३४ ॥

'त्वमग्ने' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्पणाम्नेयम् । आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात् । द्वितीया वर्धमाना षट्सप्तकाष्टकोपेतत्वात् । तथा चोक्तं— 'षट्सप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायथ्यः । तथा चानुक्रान्तं— 'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्त्या त्रिष्टुबाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम् । सूच्यते हि— 'त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या । सूत्रितं च— 'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्गो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वाम् । त्वं यज्ञेष्वीडर्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । आ । मर्त्येषु । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईडर्यः ॥ १ ॥

हे \vee अग्ने \vee देवः द्योतमानः \vee त्वं \vee मर्त्येष्वाम् मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये \vee व्रतपाः \vee असि । व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि । अतः कारणात् \vee यज्ञेषु \vee त्वम् \vee ईडर्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य । अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम् । असि । प्रऽशस्यः । विदथेषु । सहन्त्य । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे \vee सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः \vee अग्ने \vee विदथेषु यज्ञेषु \vee त्वं \vee प्रशस्यः स्तुत्यः \vee असि । \vee अध्वराणां यागानां \vee रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः । अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । अस्मत् । अप । द्विषः । युयोधि । जातऽवेदः । अदेवीः । अग्ने । अरातीः ॥ ३ ॥

हे \vee जातवेदः जातानां वेदितः \vee अग्ने \vee सः पूर्वोक्तगुणः \vee त्वम् \vee अस्मत् अस्मत्तः \vee द्विषः द्वेषुच्छत्रून् \vee अप \vee युयोधि पृथक्कुरु । \vee अदेवीः आसुरीः \vee अरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमर्ह यज्ञं मर्त्यस्य रिपोः । नोर्ष वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति । चित् । सन्तम् । अर्ह । यज्ञम् । मर्त्यस्य । रिपोः । न । उर्ष । वेषि । जातऽवेदः ॥ ४ ॥

हे \vee जातवेदः \vee अन्ति \vee चित् अन्तिकेऽपि \vee सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि \vee रिपोः अस्मच्छत्रोः \vee मर्त्यस्य मनुष्यस्य \vee यज्ञं \vee नोर्ष \vee वेषि । अहश्चाब्दोऽवधारणे । नैव कामयसे ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः । अमर्त्यस्य । ते । भूरि । नाम । मनामहे । विप्रासः । जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

\vee मर्ताः मनुष्याः \vee विप्रासः मेधाविनो वयं हे अग्ने \vee जातवेदसः जातानां वेदितुः \vee अमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य \vee भूरि विस्तृतं \vee नाम स्तोत्रं \vee मनामहे जानीमः । कुर्म इति यावत् ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

विप्रम् । विप्रांसः । अवसे । देवम् । मर्तांसः । ऊतये । अग्रिम् । गीऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

वविप्रासः मेधाविनः वमतांसः मर्तां मनुष्या वयं वविप्रं मेधाविनं वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअग्रिम् वअवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् वऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामहे ॥

आभिप्लविकेपृष्ठ्येषु तृतीयसवने ' आ ते वत्सः ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— ' आ ते वत्सो मनो यमदाप्ते स्थूरं रथि भर ' (आश्व. औ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाञ्चित्सुधस्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सुधऽस्थात् । अग्ने । त्वामऽकामया । गिरा ॥ ७ ॥

हे वअग्ने ववत्सः ऋषिः वते तव वमनः वपरमाञ्चित् उत्कृष्टादपि वसुधस्थात् सहस्थानात् शुलोकात् वआ वयमत् आयमयति । केन साधनेन । वत्वांकामया त्वामभिलषन्त्या वगिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्गसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे अग्ने वपुरुत्रा वहि बहुषु देशेषु त्वं वसदृङ्गसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव वविश्वाः सर्वाः वविशः प्रजा अनुलक्ष्य वप्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां वसमत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं वहवामहे आह्वयामहे ॥

समत्स्वभिमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्सु । अग्रिम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

वसमत्सु सहमदनेषु संग्रामेषु ववाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् वअवसे रक्षणार्थम् वअग्रिम् वहवामहे । कीदृशम् । ववाजेषु संग्रामेषु वचित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि कृमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।

स्वां चाग्ने तन्वम् पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कृम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्सि ।

स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने वअध्वरेषु यज्ञेषु^१ वईड्यः स्तुत्यस्वं वप्रत्नो वहि चिरंतनः खलु भवसि । वकम् इति पुरकः । तथा वसनात् चिरकालादारभ्य वहोता देवानामाह्वाता वच सन् वनव्यः स्तुत्यः वच सन् वसत्सि यज्ञेषु निषीदसि । हे वअग्ने देवानां हविर्वहस्वं वस्वां वच वतन्वम् आत्मीयं च शरीरं वपिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय । वअस्मभ्यं स्तोत्रभ्यश्च वसौभगं सुभगत्वं वच वआ वयजस्व प्रदेहि । सुभगशब्दाद्भावार्थे ' सुभगान्मन्त्रे^२ ' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसात्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमुच्चिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि^३ । 'य इन्द्र' इति त्रयस्त्रिंशदचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमीष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—'य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पवंत औष्णिहं तु' इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहृतृचाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—'औष्णिही तृचाशीतिर्यं इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षट्चक्रः शंसनीयाः । सूच्यते हि—'य इन्द्र सोमपातम इति षडुष्णिहः' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आभिप्लविकेपूक्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशास्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यत्रिणं तमीमहे ॥१॥

यः । इन्द्र । सोमपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥१॥

हे इन्द्र^४ यः एवं^५ सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता । हे शविष्ठ बलवत्तम । शव इति बलनाम । तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्टम् । 'विन्मतोलुक्' । टिलोपः । हे इन्द्रोन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः^६ मद्दः^७ चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि^८ कर्तुम् । य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् 'यद्रृचाभिरथम्' इति तिङ् न निहन्त्यते । अथवैतदेवं^९ वाक्यम् । हे बलवत्तमेन्द्र^{१०} सोमपातमः सोमस्य पातुतमी यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तपर्णीयः^{११} संश्रेतति । पुरुष-व्यत्ययः । चेतसि सम्यग्जानासि । 'मदोऽनुपसर्गे' इति मदेः कर्मण्यप् । येन सोमपानजनितेन^{१२} मदेन अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं^{१३} नि हंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिसां प्रापयसि^{१४} पतं मद् तादृक्सुमदोपेतं त्वां वा ईमहे । याञ्जाकर्मायम् । याचामहे । यद्वा । 'ईं गतौ' । दैवादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । ईयामहे उपगच्छामः । स्तुतिभिः संभजामहे^{१५} इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमध्रिगुं वेपर्यन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन । दशग्वम् । अध्रिगुम् । वेपर्यन्तम् । स्वःऽनरम् । येन । समुद्रम् । आविथा । तम् । ईमहे ॥२॥

हे इन्द्र^{१६} येन सोमपानजनितेन मदेन^{१७} दशग्वम् । ये दशभिर्मासैः सत्त्रासनं परिसमाप्य निर-गमन् ते दशगवा अङ्गिरसः । तेषामन्यतमम्^{१८} अध्रिगुम् अधृतगमनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं^{१९} चधिं^{२०}

१. ख-ग-घ-त२-४-न-भ-श-वागीशाद्याः...गजाननं' नास्ति । २. ग-न-भ-श-गतानि; त४-तानि । ३. ग-कर्माणि । ४. ग-न-अथवैतदेव; भ-अथवैतदेक । ५. ग-बलवन् त्वमिन्द्र । ६. ग-स्तर्पयितव्यः । ७. ख-त-न-भ२-श-सोमपानाय जनितेन; ग-सोमपानेन जनितेन । ८. श-ईङ् । ९. भ२-श-ईमहे । १०. ग-संभजाम । ११. ग-मेतत्संज्ञकं वा ऋषि ।

वृषेपयन्तं तमांसि वर्जयन्तं वस्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च आविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन^१ ररक्षिथ । येन च मदेन वसमुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । एतं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा ईमहे याचामहे । मदे हि सति हृष्टः^२ सन्निद्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याचोपपन्ना ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँइव प्रचोदयः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥३॥

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रथान् इव । प्रचोदयः ।

पन्थाम् । ऋतस्य । यातवे । तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वमहीः महतीः अपः वृष्टयुदकानि सिन्धुं स्थन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति येन सोमपानजन्येन मदेन प्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । वस्थानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभिलषितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पन्थानं मार्गं यातवे यातुं प्राप्नुं एतं मदम् ईमहे याचामहे ॥

इमं स्तोममभिमृष्टये घृतं न पूतमद्रिवः । येना नु सद्य ओजसा ववक्षिथ ॥४॥

इमम् । स्तोमम् । अभिमृष्टये । घृतम् । न । पूतम् । अद्रि इवः ।

येन । नु । सद्यः । ओजसा । ववक्षिथ ॥ ४ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र घृतं न घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव पूतं शुद्धम् इमम् अस्मदीयं स्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । अभिमृष्टये अभिप्राप्ये । इष्टस्य धनादेरस्माकं लाभायेत्यर्थः । येन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ओजसा आत्मीयेन बलेन सद्यः तदानीमेव स्तुति-समय^३ पूर्व^४ नु क्षिप्रं ववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इमं जुषस्व गिर्वणः समुद्रइव पिन्वते । इन्द्र विश्वाभिरुतिभिर्ववक्षिथ ॥५॥

इमम् । जुषस्व । गिर्वणः । समुद्रः इव । पिन्वते । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिभिः । ववक्षिथ ॥५॥

हे गिर्वणः गिरां स्तुतिनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र इमं स्तोमं मया क्रियमाणं जुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः समुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य पिन्वते^५ वर्धते । अभिधेय-स्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य ' तिङ्कुतिङः ' इति निघाताभावः ॥ हे इन्द्र येन स्तोमेन हेतुना विश्वाभिः व्यासाभिः उतिभिः रक्षाभिः ववक्षिथ वहसि श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहेः सनन्ताल्लिटि ' अमन्त्रे ' इति निषेधादात्मभावे थलि किति रूपमेतत् ॥ १ ॥

यो नो देवः परावतः सखित्वनाय मामहे । दिवो न वृष्टिं प्रथयन्ववक्षिथ ॥६॥

यः । नः । देवः । परावतः । सखि इव त्वनाय । ममहे ।

दिवः । न । वृष्टिम् । प्रथयन् । ववक्षिथ ॥ ६ ॥

१. ख-घ१-ज्ञ-त-२-४-भ२-^१र्दस्योरपनयने; न-^२र्दस्योरपनयनेन; भ१-^३ईदृश्यापनयनेन; श-^४र्दस्योरपनयनेन । २. ग-तुप्तः । ३. ख-ज्ञ-त२-^३समयामेव; ग-न-भ-^४समयमेव; त४-^५समयामव । ४. ख-ग-त-भ-श-^५पिन्वते' नास्ति ।

वः १ देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः २ परावतः परावतादूरात् द्युलोकादागत्य ३ नः अस्माकं ४ सखित्वनाथ सखित्वाय ५ मामाहे धनानि ६ प्रददौ । मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम् । यद्वा । अस्माभिः पूज्यते । ' मह पूजायाम् ' । अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट् । उत्तरार्धचं प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र १ दिवो २ न ३ वृष्टिं दिवः सकाशाद्बृष्टिभिव ४ प्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं ५ ववक्षिथ अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः ॥

ववक्षुरस्य केतव उत वज्रो गर्भस्थयोः । यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत् ॥ ७ ॥

ववक्षुः । अस्य । केतवः । उत । वज्रः । गर्भस्थयोः । यत् । सूर्यः । न । रोदसी इति । अवर्धयत् ॥ ७ ॥

१ अस्य इन्द्रस्य २ केतवः प्रज्ञानान्यत्मस्तुतिविषयाणि । यद्वा । रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः । ३ ववक्षुः अवहन् । अस्मान्छ्रेयांसि प्रापयन् । ४ उत अपि च ५ गर्भस्थयोः । बाहुनामैतत् । इन्द्रस्य हस्तयोरवस्थितः ६ वज्रः च अवहत् । ७ यत् यदायमिन्द्रः ८ सूर्यो ९ न सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव १० रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन ११ अवर्धयत् तदानीमित्यर्थः ॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषां अर्घः । आदित्त इन्द्रियं महि प्र वावृधे ॥ ८ ॥

यदि । प्रवृद्ध । सत्पते । सहस्रम् । महिषान् । अर्घः ।

आत् । इत् । ते । इन्द्रियम् । महि । प्र । ववृधे ॥ ८ ॥

हे १ प्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे २ सत्पते सतामनुष्ठातृणां ३ पालयितरिन्द्र ४ सहस्रं सहस्रसंख्याकान् ५ महिषान् । महत्त्वामैतत् । महतोऽसुरान् वृत्रादीन् ६ यदि यदा ७ अघः अवधीः । हन्तेऽच्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । ' घस्त् अदने ' । लुङि सिपि ' मन्त्रे घस ' इति च्लेर्लुक् । ८ आदित् अनन्तरमेव हे इन्द्र ९ ते तव १० इन्द्रियं वीर्यं ११ महि महद्बहुलं १२ सत् १३ प्र १४ वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति । अभिर्वनेव सासहिः प्र वावृधे ॥ ९ ॥

इन्द्रः । सूर्यस्य । रश्मिभिः । नि । अर्शसानम् । ओषति ।

अभिः । वनाऽइव । सासहिः । प्र । ववृधे ॥ ९ ॥

अयम् १ इन्द्रः २ सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य ३ रश्मिभिः किरणैः करणभूतैः ४ अर्शसानम् ॥ ' अर्शेर्गुणः शुद्ध च ' (उ. सू. २. २४५) इति ' ऋ गतौ ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुद्धागमश्च । अत्र केवलोऽप्यतिराड्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आड्पूर्वश्च बाधने वर्तते । यथा ' आर्तिमार्तोः ' (श. ब्रा. १३. १. २. ४) इति ॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं ५ नि ६ ओषति नितरां दहति । ' उष दाहे ' । तत्र दृष्टान्तः । ७ अभिर्वनेव । यथा वनारण्यानि ८ दावानलो अस्मसात् करोति तद्वत् । एवं ९ सासहिः शत्रूणामभिभवनशील इन्द्रः १० प्र ११ वावृधे प्रकर्षेण वर्धते ॥

इयं त ऋत्विवायती धीतिरेति नवीयसी । सपर्यन्ती पुरुप्रिया मिमीत् इत् ॥ १० ॥

इयम् । ते । ऋत्विवायती । धीतिः । एति । नवीयसी । सपर्यन्ती । पुरुप्रिया । मिमीत् । इत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र १ ते त्वाम् २ इयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा ३ धीतिः स्तुतिः ४ एति गच्छति । कीदृशी । ५ ऋत्विवायती । ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विग्यम् । तद्वती ६ नवीयसी अति-

१. ग-धनादीनि । २. ग-सतासुत्तमानां । ३. ग-मह प्रबलं; घ-महिमतु सत् । ४. ग-मन्देह-नामकम् । ५. ख-ग-घ-न-वनान्यरण्यानि; त-वनाचरण्यानि ।

शयानाभिनवा स्तुतिः । 'सपर्यन्ती पूजयन्ती' 'पुरुप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती' 'मिमीत' 'इत् इन्द्रगतान् गुणान् परिच्छिनस्येव' । माहात्म्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीयमानेन^१ यच्छब्देन च योगान्मिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन^२ संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २ ॥

गर्भो यज्ञस्य देव्युः क्रतुं पुनीत आनुषक् ।

स्तोमैरिन्द्रस्य वावृधे मिमीत इत् ॥ ११ ॥

गर्भः । यज्ञस्य । देवऽयुः । क्रतुम् । पुनीते । आनुषक् । स्तोमैः । इन्द्रस्य । ववृधे । मिमीते । इत् ॥ ११ ॥

'यज्ञस्य यष्ट्यस्येन्द्रस्य' 'गर्भः गरिता स्तोता । 'गृ शब्दे' । 'अतिगृभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भाव एव नङ्प्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता 'देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन्' 'आनुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण संततं यथा भवति तथा' 'क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं' 'पुनीते दशा-पवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (ऐ. ब्रा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिकमानुषक् । आनुपूर्व्यनामैतत् । यदाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य' (निरु. ६. १४) इति^३ । स स्तोता 'इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः 'स्तोमैः स्तोत्रैः' 'ववृधे' वर्धते । यद्वा । वृधिना प्रयोज्यस्यापारवाचिना प्रयोजकस्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः 'मिमीत' 'इत् इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिनस्येव । अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥

सनिर्मित्रस्य पप्रथ इन्द्रः सोमस्य पीतये ।

प्राची वाशीव सुन्वते मिमीत इत् ॥ १२ ॥

सनिः । मित्रस्य । पप्रथे । इन्द्रः । सोमस्य । पीतये ।

प्राची । वाशीवऽइव । सुन्वते । मिमीते । इत् ॥ १२ ॥

'मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः' 'सनिः धनस्य दाता' 'इन्द्रः' 'सोमस्य' 'पीतये पानाय' 'पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णशरीरो बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्भवति तथा प्रवृद्धशरीरो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । 'प्राची प्राञ्चन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती' 'वाशीव । वाङ्नामैतत् । स्तुतिरूपा वाक्' 'सुन्वते । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ इत्यर्थः । प्रथिता च सा 'मिमीत' 'इत् इन्द्रमाहात्म्यं यथावत् परिच्छिनस्येव ॥

यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमन्दुरायवः । घृतं न पिप्ये आसन्वृतस्य यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः । उक्थऽवाहसः । अभिऽप्रमन्दुः । आयवः ।

घृतम् । न । पिप्ये । आसनि । ऋतस्य । यत् ॥ १३ ॥

१. ख-त-श-आपरि* । २. ग-न-य-श-अनुशब्दमानेन; भ१-२-अनुषज्यमानेन । ३. ग-पुरुप्रियेण-त्यममपि एतीत्यनेन; श-पुरुप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-भ-इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे (*मासा-विष्ट्वे*-ग-भ-२-य) षिपशुचानुर्मास्यैरथ सोमिनेत्येवमानुपूर्व्येण पुनीते शोधयति(साधयति-ग) सम्यगनुतिष्ठति । ५. ग-वावृधे ।

वधिप्राः मेधाविनः वउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः वआयवः मनुष्याः
 वयम् इन्द्रम् वअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेव्येत्ययेन परस्मैपदम् । ' द्विर्वचनप्रकरणे
 छन्दसि वा' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य वआसनि आस्ये ।
 ' पद्म् ' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः । वघृतं वन घृतमिव शुद्धं वपिप्ये सेचनेन वर्धये ।
 प्यायतेऽछान्दसो लिट् । ' लिट्यञोश्च ' इति पीभावः । किं तत् । हविः । वऋतस्य यज्ञस्य संबन्धि
 वयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तमृतयं ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत । स्वराजे । अदितिः । स्तोमम् । इन्द्राय । जीजनत् ।

पुरुप्रशस्तम् । उतये । ऋतस्य । यत् ॥ १४ ॥

वउत अपि च वअदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा वस्वराजे स्वयमेव राजमानाय
 वइन्द्राय वपुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं वस्तोमं स्तोत्रं वजीजनत् अजीज-
 नत् अजनयत् । किमर्थम् । वउतये रक्षणार्थम् । वयत् स्तोत्रम् वऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि
 भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय उतयेऽनूषत् प्रशस्तये । न देव विव्रता हरीं ऋतस्य यत् ॥ १५ ॥

अभि । वह्नयः । उतये । अनूषत् । प्रशस्तये । न । देव । विव्रता । हरी इति । ऋतस्य । यत् ॥ १५ ॥

वह्नयः वोढार ऋत्विजः वउतये रक्षणार्थं वप्रशस्तये प्रशस्यर्थं च वअभि वअनूषत् इन्द्र-
 मभ्यष्टुवन् । ' नू स्तुतौ ' । कृटादिः । हे वदेव दानादिगुणयुक्तेन्द्र । वन इति संप्रत्यये । संप्रति
 वविव्रता विविचक्रमाणां वहरी स्वदीयावधौ वऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि वयत् स्तोत्रं
 हविषां विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्तये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्तये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम् । इन्दुभिः ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वविष्णवि विष्णो पानार्थमागते^१ सत्यन्यदीये यागे वसोमं वयत् यदि तेन विष्णुना
 सार्धं पिबसि । वयद्वा यदि च वआप्तये अपां पुत्रे वत्रिते एतत्संज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि ।
 वघ इति पूरणः । वयद्वा यदि च वमरुत्सु च सोमपानायागतेऽन्यदीये यज्ञे वमन्दसे माद्यसि ।
 तथाप्यस्मदीवैरेव वइन्दुभिः सोमैः वसं सम्यक् माद्य ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे ।

अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

१. ख-ज्ञ-त३-४-प्रशस्त्यार्थः; ग१-भ-प्राशस्त्यार्थः; ग२-त२-न-प्राशस्त्यार्थः । २. ग१-सोमपानार्थः;
 ग२-घपानार्थः ।

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।

अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे षशक्र शक्नेन्द्र^१ षपरावति परागते दूरदेशे षसमुद्रे समुन्दनशीले सोमे । षअधि^२ ससम्य-
थानुवादी । षयद्वा यदि वा षमन्दसे माद्यसि तथापि षअस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते
सति षइन्दुभिः सोमरसैः षसं षरण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्ऽपते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे षसत्पते सतां पालयितरिन्द्र षसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः षयजमानस्य षयद्वा यदि वा
षवृधः षअसि वर्धयिता भवसि । वृधेरन्तर्णीतण्यर्थादिगुपधलक्षणः कः । षयस्य च यजमानस्य
षउक्थे शस्त्रे षवा शंसिते सति षरण्यसि रमसे । एवमपि षइन्दुभिः अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व ॥

देवंदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधो यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥ १९ ॥

देवमऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रमऽइन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । तुर्वणे । वि । आनशुः ॥ १९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः षवः युष्माकम् षअवसे रक्षणाय षदेवंदेवम् षइन्द्रमिन्द्रं दानादिगुण-
युक्तम् । इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याद-
दानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते । तथा च निगमान्तरम्—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । तदपेक्षयेयं वीप्सा । बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं
षगृणीषणि अहं स्तौमि । गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । कारकमेवैतत् । गृणीषणि स्तवनेच्छायां
सत्याम् । षअध अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः षव्यानशुः ध्याप्नुवन्ति । किमर्थम् । षतुर्वणे
तूर्णं संभजनाय षयज्ञाय यागार्थम् । यद्वा । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
यज्ञं यष्ट्यं तुर्वणे शत्रूणां हिंसितारं तूर्णसंभजनं वा ॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमैभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमैभिः । सोमऽपातमम् ।

होत्राभिः । इन्द्रम् । ववृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

षयज्ञेभिः यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविभिः षयज्ञवाहसं यज्ञे^३ वोढव्यं^३ प्रापणीयं यज्ञैर्यागीर्यज्ञानां
यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा । अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम् । न केवलमेकेन यज्ञेन अपि तु
सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति । एवं षसोमैभिः षसोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम् षइन्द्रं षहोत्राभिः
स्तुतिभिः षवावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति । ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः षव्यानशुः तमिन्द्रं ध्याप्नुवन्ति
ष । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ४ ॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरूत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

महीः। अस्य। प्रदनीतयः। पूर्वीः। उत। प्रदशस्तयः। विश्वा। वसूनि। दाशुषे। वि। आनशुः॥२१॥

अस्य इन्द्रस्य प्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि महीः महत्यो महान्ति भवन्ति । उत अपि च अस्य प्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः पूर्वीः बह्व्यः विस्तृततमा भवन्ति । ता उभयविधाः दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि व्यानशुः व्यापनुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोर्जसे ॥ २२ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत । सम् । ओर्जसे ॥ २२ ॥

देवासः देवाः वृत्राय हन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम् । हन्तेस्तुमर्थं तवेन्द्रप्रत्ययः । इमम् इन्द्रं पुरः दधिरे पुरस्तात् स्वामिस्वेनाधारयन् । वाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्रेममेव इन्द्रम् अनुषत स्तुवन्ति । किमर्थम् । सं समीचीनाय ओर्जसे बलार्थम् । यथा वृत्रवधानुगुण-मुत्कृष्टं बलमस्य जायते तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमैर्भिर्हवनश्रुतम् । अर्केरभि प्र णोनुमः समोर्जसे ॥२३॥

महान्तम् । महिना । वयम् । स्तोमैर्भिः । हवनश्रुतम् ।

अर्केः । अभि । प्र । णोनुमः । सम् । ओर्जसे ॥ २३ ॥

महिना महिना महान्तं सर्वेभ्योऽधिकं हवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं वयं स्तोमैर्भिः स्तोमैर्भिवृत्पद्मदशादिभिः अर्केः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च अभि प्र णोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वृज्जिणम् ।

अमादिदस्य तित्विषे समोर्जसः ॥ २४ ॥

न । यम् । विविक्तः । रोदसी इति । न । अन्तरिक्षाणि । वृज्जिणम् ।

अमात् । इत् । अस्य । तित्विषे । सम् । ओर्जसः ॥ २४ ॥

यं वृज्जिणं वृज्जवन्तमिन्द्रं रोदसी छावापृथिव्यौ न विविक्तः न पृथक्कुरुतः स्वसमीपात् पृथक्कुरुतु न शक्नुतः । छावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः । 'विविक्त् पृथग्भावे' । अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि छावापृथिव्योर्वर्तमानानि गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं न पृथक्कुरुवन्ति । अस्य इन्द्रस्य अमादित् । अमति रुजति शत्रून्नेनेत्यमो बलम् । बलादेव तित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते । किमर्थम् । ओर्जसः बलस्य संगमाय । यद्वा । ओर्जःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । ओर्जस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम् । समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

१. ख-ज्ञ-त-२-३-४-वाचश्वरमेव; श-वाचपरमेश्वरमेव । २. ग-फलमस्य ख्याप्यते । ३. ख-घ-त-२-३-४-भ-२-य-श-स्तोतारमिन्द्रं । ४. ग-व्योरधिर्वर्तमानानि । ५. ख-त-न-भ-२-श-ओर्जसे ।

षोडशिकात् 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति नृचः । सूत्र्यते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु ह्यंत इत्यौष्णिहवाहंतौ नृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यदिन्द्र पृतनाज्ये देवास्त्वा दधिरे पुरः । आदिते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२५॥

यत् । इन्द्र । पृतनाज्ये । देवाः । त्वा । दधिरे । पुरः ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २५ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेऽत्रेति वा पृतनाज्यं संग्रामः । तत्र एत्वा त्वां यत् यदा ए देवाः ए पुरः ए दधिरे वृत्रहननाथ पुरतोऽधारयन् ए आदित् अनन्तरमेव ए हर्यता हर्यतौ कान्तौ । 'हर्य गतिकान्त्योः' । 'भृष्टृदशि' इत्यादिनौणादिकोऽतृचप्रत्ययः । ईदृशौ ए हरी अश्वौ ए ते त्वां ए ववक्षतुः अवहताम् ॥ ॥ ५ ॥

यदा वृत्रं नदीवृतं शर्वसा वज्रिभवधीः । आदिते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२६॥

यदा । वृत्रम् । नदीऽवृतम् । शर्वसा । वज्रिन् । अवधीः ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २६ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र नदीवृतम् । नदनाम्नघ आपः । श्रूयते हि—'अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति । ता आवृण्वन्तं ए वृत्रम् अवर्षणशीलं मेघमसुरं वा ए यदा यस्मिन् काले ए शर्वसा बलेन ए अवधीः अहिंसीः । शिष्टं समानम् ॥

यदा ते विष्णुरोजसा त्रीणि पदा विचक्रमे । आदिते हर्यता हरी ववक्षतुः ॥२७॥

यदा । ते । विष्णुः । ओजसा । त्रीणि । पदा । विऽचक्रमे ।

आत् । इत् । ते । हर्यता । हरी इति । ववक्षतुः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र ए ते तवानुजः ए विष्णुः व्यापनशीलो देवः ए ओजसा बलेन ए यदा यस्मिन् काले ए त्रीणि पदानि पदत्रयरूपेण त्रीँलोकान् ए विचक्रमे विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान् । गतमन्यत् ॥

यदा ते हर्यता हरी वावृधाते दिवेदिवे । आदिते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२८॥

यदा । ते । हर्यता । हरी इति । ववृधाते इति । दिवेऽदिवे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २८ ॥

हे इन्द्र स्वदीयौ^१ ए हर्यता हर्यतौ कान्तौ ए हरी हरणशीलावधौ ए दिवेदिवे प्रतिदिवसं ए यदा यस्मिन् काले ए वावृधाते^२ प्रवृद्धौ बभूवतुः ए आदित् अनन्तरमेव ए विश्वा विश्वानि सर्वाणि ए भुवनानि भूतजातानि ए येमिरे नियम्यन्ते स्म ॥

यदा ते मारुतीविशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदिते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥२९॥

यदा । ते । मारुतीः । विशः । तुभ्यम् । इन्द्र । निऽयेमिरे ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ २९ ॥

हे इन्द्र वतुभ्यं स्वदर्थं वमास्तीः मारुत्यो' मरुद्रूपाः वते स्वदीयाः विशाः प्रजाः वयदा यस्मिन् काले वनियेभिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्रतम् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।

आदिक्ते विश्वा भुव्नानि येभिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।

आत् । इत् । ते । विश्वा । भुव्नानि । येभिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र वअमुं विप्रकृष्टं वशुक्रं निर्मलं वज्योतिः द्योतमानं वसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वादित्यं वदिवि शुलुके जगतः प्रकाशनाय' वयदा यस्मिन् काले वअधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां त इन्द्र सुष्टुतिं विप्र इयति धीतिभिः । जामि पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥३१॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयति । धीतिऽभिः ।

जामिम् । पदाऽइव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे इन्द्र वविप्रः मेधावी स्तोता वअध्वरे यज्ञे वइमां पुरोवर्तिनीं वपिप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा वसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं वधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं वते त्वां वप्र वइयति प्रेरयति प्रगमयति । वजामि वपदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।

नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । समऽईचीनासः । अस्वरन् ।

नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

वअध्वरे यज्ञे वअस्य इन्द्रस्य वधामनि स्थाने तेजसि वा वप्रिये प्रीणयितव्ये सति वसमीचीनासः संगताः स्तोतारः वयत् यदा वप्र वअस्वरन् प्रकर्षणास्तुवन् । 'स्व शब्दोपतापयोः' । 'अयाळिन्द्रस्य प्रिया धामानि' (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । वनाभा नाभौ पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये वयज्ञस्य यजनसाधनस्य' सोमस्य वदोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽभिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वश्रुयं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतैव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥३३॥

सुऽवीर्यम् । सुऽअश्रुयम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।

होताऽइव । पूर्वऽचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

वसुवीर्यं शोभनवीर्योपितं वस्वश्रुयं शोभनेनाश्रुसंघेन च युक्तं वसुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च धनं हे इन्द्र वनः अस्मभ्यं वदद्धि ददस्व । 'दद' दाने' । अनुदात्तेत् । इत्यथयेन परस्मैपदम् ।

छान्दसः शपो लुक् । अहं च ऽअध्वरे यागे ऽहोतेव यथा मानुषी^१ होतर्विक् स्तौति एवमेव ऽपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः स्तोत्रभ्यः पूर्वमेवास्मस्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहवृचाशीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे 'इन्द्रः सुतेषु' इति वृचः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥१॥
इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥ १ ॥

ऽसोमेषु ऽसुतेषु अभियुतेषु सत्सु ऽइन्द्रः तान् पीत्वा ऽक्रतुं कर्मणां कर्तारम् ऽउक्थ्यं स्तोतारं च ऽपुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभियुतेषूक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । ऽवृधस्य वर्धकस्य ऽदक्षसः बलस्य ऽविदे लाभाय । ऽसः तादृश इन्द्रः ऽमहान् ऽहि महान् खलु । अत एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सदर्ने वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥२॥

सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सदर्ने । वृधः ।

सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

ऽसः इन्द्रः ऽप्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा ऽव्योमनि विशेषेण रक्षके ऽदेवानां ऽसदर्ने । सीदत्यस्मिन्निति सदर्नं स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् ऽवृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा ऽसुपारः सुषु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता ऽसुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यज्ञो वा यस्य स तथोक्तः । ऽसं सम्यक् ऽअप्सुजित् अप्सुदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमहे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भवा नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥३॥

तम् । अहे । वाजऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।

भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

ऽतं पूर्वोक्तगुणं ऽशुष्मिणं बलवन्तम् ऽइन्द्रं ऽवाजसातये बलानामन्नानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय ऽभराय संग्रामाय । यद्वा । भ्रियन्ते तस्मिन् हवींषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् ऽअहे आह्वये^२ । 'लिपिसिचिह्नश्च' 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति ह्रयतेऽछान्दसे लुङि च्लेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं ऽसुम्ने सुखे धने वा लिपिसते सति ऽनः अस्माकम् ऽअन्तमः अन्तिकतमः संनिकृष्टतमः ऽभव । 'तमे तादेश्च' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा ऽवृधे वर्धनाय च ऽसखा समानल्ल्यानो मित्रभूतो भव ॥

इयं त इन्द्र गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥४॥

इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।

मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय ऽइन्द्र ऽते तुभ्यं त्वदर्थम् ऽइयं पुरोवर्तिनी
 ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी ऽरातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः
 ऽक्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तथा ऽमन्दानः मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् ऽअस्य
 ऽबर्हिषः^१ यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तर्दिन्द्र दद्धि नो यत्त्वा सुन्वन्तु ईर्महे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्तुर्विदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्धि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईर्महे ।

रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनूनम् अवश्यं ऽतत् धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदद्धि ददस्व । 'दद दाने' । व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । ऽयत् धनं ऽत्वा त्वां ऽसुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो^२ वयम् ऽईर्महे
 याचामहे । अपि च ऽचित्रं चायनीयं ऽस्वविदं सर्वस्य लभकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं ऽरयि
 पुत्रं ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर^३ ॥ ॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणिरतिप्रशर्षयद्गिरः । वयाइवानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशर्षयत् । गिरः ।

वयाऽइव । अनु । रोहते । जुषन्त । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽविचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ऽस्तोता ऽते तुभ्यं त्वदर्थं ऽगिरः स्तुतीः ऽयत् यदा ऽअति-
 प्रशर्षयत् अतिशयेन प्रशर्षयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । 'श्रु प्रसहने' । ऽयत् यदा च
 ता गिरः ऽजुषन्त त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा तदा ऽवयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्वयः
 शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा ऽअनु ऽरोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवज्जनया गिरः शृणुधी जरितुर्हवम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । ज्जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र ऽप्रत्नवत् पुरा यथा स्तोत्रभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि
 ऽगिरः स्तुतीः ऽजनय उत्पादय । ऽजरितुः स्तोतुः ऽहवम् आह्वानं च ऽशृणुधि शृणु । जानीहि ।
 तादृशस्त्वं ऽमदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति ऽसुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ऽववक्षिथ अपेक्षितं
 फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सुनुता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सुनुताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।

अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य ऽसुनुताः प्रियसत्यास्मिका वाचः ऽक्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽप्रवता
 प्रवणेन मार्गेण ऽयतीः गच्छन्त्यः ऽआपो ऽन आप इव । यथा निम्नोन्नतेन पथा गच्छन्त्य आप

१. ग-बर्हिषि । २. ख-घ-त-न-सोमाभिषुण्वन्तः; ग-भ-सोमानभिषुण्वन्तः; श-सोमाभिषवं कुर्वन्तः ।
 ३. ग-त-न-भ-श-आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत् । ऽदिवः स्वर्गस्य ऽपतिः पालयिता ऽयः इन्द्रः ऽभया अनया
 ऽधिया स्तुत्या ऽउच्यते प्रतिपाद्यते अस्येन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इद्वशी । नमोवृधैर्वस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वशी ।

नमः ऽवृधैः । अवस्युऽभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

उतो अपि च वशी वशयिता एक इत् एक एव कृष्टीनां मनुष्याणां पतिः पालयितेति
 यः इन्द्रः उच्यते । कैः । नमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः अवस्युभिः
 रक्षणेच्छुभिः । स एवं पूर्वोक्तं सुते अभिपुते सोमे ऽरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे
 स्तुहि । रणतिः शब्दाधेः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥ १० ॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपः ऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।

गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः विपश्चितं विशिष्टज्ञानं श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं स्तुहि प्रशंस । यस्य इन्द्रस्य
 वही अश्वौ प्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ नमस्विनः हविष्मतः दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य
 गृहं गन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्त्वन् ॥ ८ ॥

तुतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥ ११ ॥

तुतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुऽभिः ।

आ । याहि । यज्ञम् । आशुऽभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे महेमते । महते फलाय मतिबुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे
 इन्द्र तुतुजानः त्वरमाणः सन् प्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः आशुभिः शीघ्रगामिभिः अश्वेभिः
 अश्वैः यज्ञम् अस्मदीयम् आ याहि आगच्छ । हि यस्मात् ते तव तस्मिन् यज्ञे शमित् सुखं
 विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्रं शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वन्म ॥ १२ ॥

इन्द्रं । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।

श्रवः । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वन्म ॥ १२ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम वसुत्वन्म सत्पते सतां पालयितः इन्द्रं गृणत्सु अस्मासु रयिं धनं धारय
 अवस्थापय । अपि च सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः अमृतम् अनश्वरं वसुत्वन्म व्याप्सिम् श्रवः अन्नं
 पशो वा देहीति शेषः ॥

हवे त्वा सूर उदिते हवे मध्यंदिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्नु आ गहि ॥ १३ ॥

हवे । त्वा । सुरै । उतऽईते । हवे । म्ध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । ससिऽभिः । नः । आ । गहि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र इत्यस्य सुरैः सूर्येण उदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां^१ इत्यस्य आह्वये । तथा इत्यस्य दिवसस्य मध्यंदिने मध्यभागे मध्यंदिनसवने त्वां इत्यस्य आह्वये । हे इन्द्र स त्वं जुषाणः प्रियमाणः सन् असिभिः सर्पणशीलैरश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ ॥

आ तू गहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।

तन्तुं तनुष्व पूर्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ।

तन्तुम् । तनुष्वम् । पूर्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र इत्यस्य तु क्षिप्रम् आ गहि आगच्छ । आगत्य च तु क्षिप्रं प्र द्रव । सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ । गत्वा च गोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टो भव । तदनन्तरं यथा अहं विदे उपलभे तथा पूर्यं पूर्यैः कृतं तन्तुं विस्तृतं यज्ञं तनुष्व सम्यङ्निष्पादय । फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासिं परावति यदवावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥१५॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अवाऽवति । वृत्रऽहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे शक्र शक्तेन्द्र परावति दूरदेशे यत् यदि असि भवसि । हे वृत्रहन् यत् यदि वा अवावति समीपे भवसि वर्तसे । यद्वा यदि वा समुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे । तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य अन्धसः अन्धस्य सोमलक्षणस्य पानेन अवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ ॥१॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्द्रवः । इन्द्रं हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥१६॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्द्रवः ।

इन्द्रैः । हविष्मतीः । विशः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः इन्द्रं वर्धन्तु वर्धयन्तु । सुतासः अभिषुताः इन्द्रवः सोमाश्चास्मदीयाः तम् इन्द्रं वर्धयन्तु । हविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्भिक्षरुपरोडाशादिभिर्युक्ताः विशाः प्रजास्तस्मिन् इन्द्रे अराणिषुः अरंसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्वतीभिरुतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वयाइव ॥१७॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्वतीभिः । उतिभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाऽइव ॥ १७ ॥

वृषिप्राः मेधाविनः । वभवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः । वतमि व तमेव । वइन्द्रं । वप्रवस्वतीभिः प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः । वऊतिभिः तृसिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति । तथा । वक्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः । ववयाइव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः । वभवर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमन्तन । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अन्त ।

तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः । सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

वत्रिकद्रुकेषु । त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि । तेषु । देवासः देवाः । वचेतनं चेतयितारमिन्द्रं । वयज्ञं यष्टव्यम् । वअन्त अतन्वत अकृषत । तनोतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योञ्छन्दसि' इत्युपधालोपः । वतमि व तमेवेन्द्रं । वनः अस्माकं । वगिरः स्तुतयश्च वर्धयन्तु । कीदृशम् । वसदावृधं सर्वदा स्तोतृणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे । शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता । यत् । ते । अनुऽव्रतः । उक्थानि । ऋतुऽथा । दधे ।

शुचिः । पावकः । उच्यते । सः । अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र । वयत् यस्य । वते तव । वस्तोता । वअनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् । वऋतुथा ऋतुषु काले काले । वउक्थानि शास्त्रादि' । वदधे विषये करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वसः इन्द्रः । वअद्भुतः आश्चर्यभूतः । वशुचिः शुद्धः । वपावकः अन्येषामपि शोधकः । वउच्यते स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिद्भुद्रस्य चेतति यहं प्रत्नेषु धामसु । मनो यत्रा वि तद्घुर्विचेतसः ॥२०॥

तत् । इत् । रुद्रस्य । चेतति । यहम् । प्रत्नेषु । धामसु ।

मनः । यत्र । वि । तत् । द्घुः । विऽचेतसः ॥ २० ॥

वतदित् तदेव । वरुद्रस्य । रुद्र दुःखम् । तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य । वयहम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम् । यद्वा । रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गण उच्यते । रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यहम् । महन्नामैतत् । महत् तदेव बलं । वप्रलेषु चिरंतनेषु । वधामसु पृथिव्यादिस्थानेषु । वचेतति ज्ञायते वर्तते । वयत्र यस्मिन् बलविषये । वविचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः । वतत् प्रसिद्धं । वमनः मननसाधनं स्तोत्रं । ववि । वदधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सख्यामावर इमस्य पाह्यन्धसः । येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि । मे । सख्यम् । आऽवरः । इमस्य । पाहि । अन्धसः ।

येन । विश्वाः । अति । द्विषः । अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम^१ । वसख्यं सखित्वं । वयदि । वआवरः यथाभिसुख्येन वृणुयास्तिर्हि । वइमस्य अस्य । हलि लोपाभावञ्छान्दसः । पुरोवर्तिनः । वअन्धसः अज्ञस्य सोमलक्षणस्य स्वांश^२ । वपाहि पिब ।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेऽच्छान्दसः शपो लुक् । ऽथेन । स्वल्पीतेन सोमेन हेतुना वयं
 ऽविश्वाः सर्वाः ऽद्विषः द्वेष्टीः शत्रुसेनाः ऽअति ऽअतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा त इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवाति शंतमः ।

कदा नो गव्ये अश्व्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति । शम्ऽतमः ।

कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे ऽगिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः ऽइन्द्र ऽते तव ऽस्तोता ऽशंतमः सुखतमोऽतिशयेन
 सुखवान् ऽकदा कस्मिन् काले ऽभवाति भवेत् । ऽकदा कस्मिंश्च काले ऽनः अस्मान् ऽगव्ये गोसमूहे
 ऽअश्व्ये अश्वसंघे ऽवसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि घने ऽदधः धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।

अजुर्यस्य । मदिन्ऽतमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

ऽउत अपि च हे इन्द्र ऽसुष्टुता शोभनं^१ स्तुतौ^२ वृषणौ^३ कामानां वर्षितारौ ऽहरी अश्वौ
 ऽअजुर्यस्य जरारहितस्य ऽते तव ऽरथम् इदानीं ऽवहतः अस्मन्निकटं प्रापयतः । ऽमदिन्तमम् अति-
 शयेन मदवन्तं ऽथं एवां धनम् ऽईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यहं प्रत्नाभिरूतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददधं द्विता ॥ २४ ॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यहम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।

नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अधं । द्विता ॥ २४ ॥

ऽयहं महान्तं ऽपुरुस्तुतं^४ बहुभिः स्तुतं ऽतम् इन्द्रं ऽप्रत्नाभिः पुराणीभिः^५ ऽऊतिभिः तृप्ति-
 करीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः ऽईमहे याचामहे । स चेन्द्रः ऽप्रिये प्रीतिकरे ऽबर्हिषि आस्तीर्णे^६ वर्धे
 ऽनि ऽषदत् निधीदतु इषिःस्वीकरणायोपविशतु । ऽअध अनन्तरं ऽद्विता द्वैधं^७ वर्तमानानि चरु-
 पुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोस्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुत ऋषिष्टुताभिरूतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥ २५ ॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुत । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।

धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अवं । च । नः ॥ २५ ॥

हे ऽपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ऽऋषिष्टुताभिः^८ ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः ऽऊतिभिः
 रक्षाभिः ऽसु सुष्टु ऽवर्धस्व अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरूपादिताभिरूतिभिः स्तुतिभिरूचं
 वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । ऽनः अस्मभ्यं ऽच ऽपिप्युषीं प्रवृद्धाम् ऽइषम् इष्यमाणमन्नम् ऽअव
 ऽधुक्षस्व अवाक् सुखमस्मदभिसुखं धुक्षस्व^९ क्षारय । देहीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-३-अ-१-३-श-शोभनस्तुतौ; ग-शोभनऽतौ । २. म-वृषणा वृषणौ । ३. ग-१-त-२-
 पुरुष्टुतं । ४. ग-पुराणाभिः । ५. ग-द्विधा । ६. त-१-२-अ-३-ऋषिस्तुताभिः; अ-२-ऋषिभिः स्तुताभिः ।
 ७. ग-न-अ-१-धुक्ष ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियमि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्या । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।

ऋतात् । इयमि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन् ऽइन्द्र ऽस्वम् ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य ऽअवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत् एवमतः कारणादहमपि ऽऋतात् यज्ञाद्धेतोः^१ ऽमनो-युजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ऽते त्वदीयां ऽधियम् अनुग्रहबुद्धिम् ऽइयमिं प्राप्नोमि । यद्वा । ऋतात् सत्यभूतास्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतद्रसू अभि स्वर ॥ २७ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।

हरी इति । इन्द्र । प्रतद्रसू इति प्रतत्स्वसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे ऽइन्द्र ऽइह अस्मिन् यागे ऽसोमपीतये सोमपानाय ऽअभि ऽस्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् । ऽत्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ ऽसधमाद्या स्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ ऽप्रतद्रसू प्रततवसू विस्तीर्णधनौ इहशौ ऽहरी त्वदीयावश्वौ ऽयुजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीविशो अभि प्रयः ॥ २८ ॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।

उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

ऽअभि ऽस्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र ऽतव अनुचराः ऽरुद्रासः रुद्रपुत्राः ऽये मरुतः सन्ति । अपि च ते ऽश्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं ऽसक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । ऽउतो अपि च ऽमरुत्वतीः मरुद्भिर्-युक्ताः ऽविशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः ऽप्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविर्लक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यद्विवि । नाभा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।

नाभा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः ऽइमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः ऽप्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिभ्यः सत्यः ऽपदं स्थानं ऽजुषन्त असेवन्त । ऽदिवि ब्रुलोके ऽयत् स्थानमन्यैर्दुष्पामस्ति तत्पद-मित्यर्थः । अपि च ताः ऽयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः ऽनाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धान उत्तरवेधां वा ऽसं ऽदधुः संनिदधते । ऽयथा येन प्रकारेण ऽविदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा । विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं^२ ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीति यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।

मिमीति । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

वप्राधि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे वअध्वरे हिंसारहिते यज्ञे वप्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति वअयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं वयज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुषूर्येण वविचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा वमिनीते निष्पादयति । किमर्थम् । वदीर्वाय आयताय वचक्षसे^१ दर्शनाय । यद्वा । द्रष्टव्याय फलाय ॥ ॥१२॥

वृषायमिन्द्र ते रथं उतो ते वृषणा हरी । वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः ॥ ३१ ॥

वृषा । अयम् । इन्द्र । ते । रथः । उतो इति । ते । वृषणा । हरी इति ।

वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । वृषा । हवः ॥ ३१ ॥

हे वइन्द्र वते त्वदीयः वअयं वरथः ववृषा कामानां वर्षिता । वउतो अपि च वते तव वहरी अश्वौ ववृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे वशतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रश्न वेन्द्र वत्वं च ववृषा वर्षिता कामानाम् । तथा वहवः त्वद्विषयमाह्वानं च ववृषा वर्षिता । त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति । किमु वक्तव्यं त्वदीया रथादयो वर्षन्तीति भावः ॥

वृषा प्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः ॥३२॥

वृषा । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषा । यज्ञः । यम् । इन्वसि । वृषा । हवः ॥ ३२ ॥

वप्रावा अभिषवसाधनपाषाणः ववृषा वर्षिता कामानाम् । हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः वमदः च ववृषा वर्षिता । वसुतः त्वदर्थमभिषुतः वअयं वसोमः च ववृषा वर्षिता । वयं यज्ञम् वइन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च ययज्ञः ववृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता । त्वदीयः वहवः च ववृषा ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरुतिभिः । वावन्थ हि प्रतिष्टुति वृषा हवः ॥३३॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतिऽभिः ।

वावन्थ । हि । प्रतिऽस्तुतिम् । वृषा । हवः ॥ ३३ ॥

हे ववज्रिन् वज्रवञ्चिन्द्र ववृषणं वृषाणं वर्षितारं त्वां^२ ववृषा वर्षिता हविषामासेक्ताहं वचित्राभिः चायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा वउतिभिः तृप्तिकरीभिः स्तुतिभिः वहुवे आह्वये । वहि यस्मात्वं वप्रतिष्टुतिं त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं वववन्थ^३ वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः वहवः आह्वानं ववृषा वर्षिता । यद्वा । हवो ह्यातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वां हुव इत्यर्थः ॥ ॥१३॥

‘यदिन्द्राहम्’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोपूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरापै गायत्र-मैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यदिन्द्र पञ्चोना गोपूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते—‘यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । तृतीये पयार्थे ब्रह्मशास्त्रेऽपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यदिन्द्राहं प्र ते महे’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोर्षखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् ।

स्तोता । मे । गोऽर्षखा । स्यात् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वयथा वत्वम् वएक इहत् एक एव केवलं वस्वः वसुनः धनस्य ईश्वर्ये^१ एवम्
अहम् अपि वयत् यदि वईश्वर्य ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं वमे मम वस्तोता वगोसखा वस्यात् गोभिः
हितो भवेत् । ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः^२ ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

क्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोपतिः । स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते शक्तिमन्निन्द्र वअस्मै वमनीषिणे मनस ईश्वर्ये स्तोत्रे वदित्सेयं दातुमिच्छेयम् ।
दनन्तरं वशिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च । वयत् यदि वअहं वगोपतिः गवामधिपतिः वस्यां भवेयं
त्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्टं इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्रं पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥

नुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्रम् । पिप्युषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वते तव वसूनृता स्तुतिरूपा वाक् वधेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा वसुन्वते सोमाभिषवं
वंते वयजमानाय वगामश्रं च । उपलक्षणमेतत् । गवाश्चादिकं सर्वमभिलषितं वदुहे दुग्धे । किं
वर्ती । वपिप्युषी तमेव^३ प्रवर्धयित्री ॥

न तै वृतास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यदित्ससि स्तुतो मधम् ॥ ४ ॥

ते । वृता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मधम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वते तव वराधसः धनस्य स्तोत्रस्थो दातव्यस्य ववर्ता निवारकः वदेवः वन वअस्ति
विद्यते । वन वमर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति^४ । वस्तुतः स्तोत्रभिः प्रख्यापितगुणः सन् वयत्
धं वमधं मंहनीयं धनं वदित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यभूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण औपशं दिवि ॥ ५ ॥

ः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । औपशम् । दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः वइन्द्रं देवम् वअवर्धयत् । ध्रियते हि—' इन्द्र इदं
धेरनुष्ठातावीवृष्टत महो ज्यायोऽकृत ' (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति । स इन्द्रः वयत् यस्मात्
भूमिं पृथिवीं वव्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत् । किं कुर्वन् । वदिवि अन्तरिक्षे
भम् वओपशम् उपेत्य शयानं वचक्राणः कुर्वन् । यद्वा । आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः ।
न्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

धानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ववावृधानस्य^५ वर्धमानस्य वविश्वा विश्वानि सर्वाणि वधनानि शत्रुसंबन्धीनि
जिग्युषः जितवतः वते तव वऊति रक्षां ववयम् वआ ववृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

१. भ१-३-ईश्वर्ये मह एव ईश्वरो भवति मपि; य-ईश्वर्ये ईश्वरो भवति । २. ग-भ१-३-य-
देवेत्यं; न-भवेदेत्यं । ३. भ-तमेव यजमानं । ४. त-न-भ-अस्ति । ५. ग-भ-ववृधानस्य

चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मणाके 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः । सून्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाप्तस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शब्देऽयं पर्यासस्तृचः । सूत्रितं च—'पर्यासान्क-द्रतोऽहरहःशस्यानीति' होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७.१) इति ॥

व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अभिनत् । वलम् ॥ ७ ॥

वसोमस्य पानेन वमदे हर्षे सति वरोचना रोचमानम् वान्तरिक्षम् अयम् वइन्द्रः ववि वअतिरत् व्यवर्धयत् । वयत् यस्मात्कारणात् ववलम् आवृत्य स्थितमसुरं मेघं वा वअभिनत् व्यवहारयत् ॥

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृष्वन्गुहा सतीः । अर्वाञ्च ननुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत् । गाः । आजत् । अङ्गिरःऽभ्यः । आविः । कृष्वन् । गुहा । सतीः ।

अर्वाञ्चम् । ननुदे । वलम् ॥ ८ ॥

वअङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो वलानुचरैः पणिभिरपहृताः वगाः वउत् वआजत् उदगमयत् । किं कुर्षन् । वगुहा गुहायां बिले वसतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढास्ता गाः वआविष्कृष्वन् प्रकाशयन् । अपि च पणीनामधिपति ववलम् असुरमपि वअर्वाञ्चम् अघोमुखं वननुदे प्रेरितवान् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृह्वहानि दंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृह्वहानि । दंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराणुदे ॥ ९ ॥

वदिवः ध्रुलोकस्य संबन्धीनि वरोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि वइन्द्रेण वदृह्वहानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि वदंहितानि वच दृढीकृतानि । यथेकत्र नैश्रल्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः । यद्वा 'दृह दृहि वृहि वृद्धौ' । दंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः । अपि च वस्थिराणि स्थास्तूनि^१ दृढानि तानि वन वपराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति । न केनापि स्थानात् प्रख्यावधितुं शक्यानीत्यर्थः । 'नुद प्रेरणे' । अस्मात् 'कुर्यार्थे' इति केन्यप्रत्ययः^२ ॥

अपामुर्मिर्मदंभिव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मर्दनऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥ १० ॥

वअपां समुद्राणाम् वऊर्मिः तरङ्गः वमदंभिव यथा माघक्षुपयुंपरि जायते । हे वइन्द्र वस्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा वअजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । अपि च वते त्वदीयाः वमदाः स्तोत्रजन्याः सोमपानजन्याश्च ववि वअराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

१. ख-त-न-भ-२-श-पर्यासान्युद्धतो* । २. ख-ज्ञ-त-३-श-स्थानूनि; ग-स्थस्तूनि; त-४-न-भ-१-स्थानूनि । ३. त-१-२-केन्यप्रत्ययः ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{एवं}} \sqrt{\text{हि}} \text{ एवं खलु } \sqrt{\text{स्तोमवर्धनः}} \text{ स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयः } \sqrt{\text{असि}} । \text{ तथा कथवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि । } \sqrt{\text{उत}} \text{ अपि च } \sqrt{\text{स्तोतृणाम्}} \text{ अस्माकं } \sqrt{\text{भद्रकृत्}} \text{ स्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि ॥$

इन्द्रमित्केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उपं यज्ञं सुरार्धसम् ॥ १२ ॥

१। इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उपं । यज्ञम् । सुऽरार्धसम् ॥ १२ ॥

$\sqrt{\text{केशिना}} \text{ केशिनौ । मूर्धजानि लोमानि केशाः । तद्वन्तौ } \sqrt{\text{हरी}} \text{ अश्वौ } \sqrt{\text{सुरार्धसं}} \text{ शोभनधनम् न्द्रमित् इन्द्रमेव } \sqrt{\text{यज्ञम्}} \sqrt{\text{उप}} \text{ अस्मद्यज्ञं प्रति } \sqrt{\text{सोमपेयाय}} \text{ सोमपानार्थं } \sqrt{\text{वक्षतः}} \text{ वहताम् । यद्वा । यद्यभ्यभिन्द्रसुपवहताम् ॥$

अपां फेनेन नमुचेः शिरं इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ १३ ॥

म् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ १३ ॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराजित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे । च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् । त्वां विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणार्द्रेण चायुधेन यदि मां मारीरिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद् । मर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{अपां}} \sqrt{\text{फेनेन}} \text{ वज्रीभूतेन } \sqrt{\text{नमुचेः}} \text{ असुरस्य } \sqrt{\text{शिरः}} \sqrt{\text{उदवर्तयः}} \text{ । रादुद्रतमवर्तयः । अच्छैस्तीरित्यर्थः । कदेति चेत् । यत् यदा } \sqrt{\text{विश्वाः}} \text{ सर्वाः } \sqrt{\text{स्पृधः}} \text{ स्वर्धमाना पुरीः सेनाः } \sqrt{\text{अजयः}} \text{ जितवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् --- ॥$

मायाभिरुत्सिसृप्तत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूरधुनुथाः ॥ १४ ॥

याभिः । उत्ऽसिसृप्ततः । इन्द्र । द्याम् । आऽरुरुक्षतः । अव । दस्यूर्न् । अधुनुथाः ॥ १४ ॥

--- हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \text{ त्वम् } \sqrt{\text{अव}} \sqrt{\text{अधुनुथाः}} \text{ अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि ॥$

असुन्वामिन्द्र संसदं विषूचीं व्यनाशयः । सोमपा उत्तरो भवन् ॥ १५ ॥

नुन्वाम् । इन्द्र । समऽसदम् । विषूचीम् । वि । अनाशयः । सोमऽपाः । उत्ऽतरः । भवन् ॥ १५ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \text{ एवं } \sqrt{\text{सोमपाः}} \text{ सोमस्य पाता भूत्वा } \sqrt{\text{उत्तरः}} \text{ उत्कृष्टतरः } \sqrt{\text{भवन्}} \sqrt{\text{असुन्वां}} \text{ गाभिषवहीनां } \sqrt{\text{संसदं}} \text{ जनसंहतिं } \sqrt{\text{विषूचीं}} \text{ परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं } \sqrt{\text{व्यनाशयः}} \text{ ऽपेण नाशयसि ॥ ॥ १६ ॥$

‘ तम्बभि ’ इति त्रयोदशार्त्तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम् । पूर्वोक्तावेवर्षी । तथा चानुक्रम्यते— ‘ तम्बभि सप्तौष्णिहम् ’ इति । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहत्तृचाशीतावुत्तमावर्जमेतस्सूक्तम् । यते हि—‘ तम्बभि प्र गायतेत्युत्तमामुद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिस्तृविकेषूक्थ्येषु । यसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ तम्बभि प्र गायत वयमु मपूर्व्यं ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तम्बभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतं । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ १ ॥

।। ऊँ इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् ।

रम् । गीऽभिः । तविषम् । आ । विवासत ॥ १ ॥

√पुरुहूतं बहुभिराहूतं √पुरुहूतं बहुभिः स्तुतं √तसु तमेवेन्द्रं ह स्तोतारः √अभि √प्र √गायत
अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एतदेव स्पष्टयति । √तविषं महान्सम् √इन्द्रं √गीभिः वाग्भिः √आ
√विवासेत परिचरत ॥

यस्य द्विर्बर्हसो बृहत्सहो दाधार रोदसी । गिरिरिञ्जो अपः स्ववृषत्वना ॥ २ ॥

यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति ।

गिरिन् । अजान् । अपः । स्वः । वृषऽत्वना ॥ २ ॥

√द्विर्बर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य √यस्य इन्द्रस्य √बृहत् महत् √सहः बलं √रोदसी
घावापृथिव्यौ √दाधार धारयति । छान्दसो लिट् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । तथा √अजान् क्षिप्र-
गमनान् √गिरिन् पर्वतान् मेघान् वा √स्वः सरणशीलाः √अपः उदकानि च √वृषत्वना वृषत्वेन वीर्येण
यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तत्रावस्थापयति । तन्वभीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा' ॥

स राजसि पुरुहूतं एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत् । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे ।

इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्या । च । यन्तवे ॥ ३ ॥

हे √पुरुहूत बहुभिः स्तुत √इन्द्र √सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं √राजसि दीप्यसे ईशिषे वा । अपि च
त्वम् √एकः सहायरहितः^१ केवल एव सन् √वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि √जिघ्रसे हतवानसि ।
किमर्थम् । जैत्राणि^२ जेतव्यानि धनानि √श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यज्ञानि यद्वा श्रवणाह्राणि
यज्ञांसि √च √यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिन्नविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशास्त्रे ' तं ते मदम् ' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्र्यते हि—' तं ते मदं गृणीमसि तन्वभि प्र गायत ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम् । उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥

तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्ऽसु । सासहिम् ।

ऊं इति । लोकऽकृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे √अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र √ते त्वदीयं √तं √मदं सोमपानजनितं हर्षं √गृणीमसि गृणीमः
प्रशंसामः । ' गृ षाब्दे ' । क्रयादिः । ' प्वादीनां ह्रस्वः ' । ' इदन्तो मसि ' इति मस इकारागमः ।
कीदृशम् । √वृषणं वर्षितारं कामानां √पृत्सु संग्रामेषु √सासहिं शत्रूणामभिभवितारं √लोककृत्नुं लोकस्य
स्थानस्य कर्तारं √हरिश्रियं हरिभ्यामश्वाभ्यां श्रयणीयं सेव्यम् । उशब्दः समुच्चये^४ पदपुरणे वा ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र √येन आत्मीयेन मदेन √आयवे और्वशेयाय √मनवे विवस्वतः पुत्राय √च √ज्योतीषि
सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्दरणेन √विवेदिथ अलम्भयः । प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः ।

१. ख-घ-त-भ२-च । २. घ-असहायः । ३. घ-जैत्रा । ४. ग-एषां समुच्चये; त-न-भ२-येषां
समुच्चये; भ१-३-सर्वेषां समुच्चये ।

तेन मदेन ऽमन्दानः मोदमानस्वम् ऽअस्य ऽबर्हिषः वृद्धस्य यज्ञस्य ऽवि ऽराजसि विशेषेणेशिषे ।
यद्वा । अस्येति मृतीयार्ये षष्ठी । अनेन बर्हिषा वृद्धेन हृष्यन् कि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ ११७ ॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनुं वृवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अथ । चित् । ते । उक्थिनः । अनुं । स्तुवन्ति । पूर्वथा ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽते त्वदीयं ऽतत् प्रसिद्धं बलम् ऽअद्य ऽचित् अद्यापि ऽपूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव
ऽउक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः ऽअनु ऽवृवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं ऽवृषपत्नीः वृषा वषिता
पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीः ऽअपः ऽदिवेदिवे प्रतिदिवसं ऽजय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥७॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ऽस्यत् तत् प्रसिद्धम् ऽइन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं ऽबृहत् प्रभूतं वीर्यं ऽधिषणा स्तुतिः
ऽशिशाति निःशयति तीक्ष्णीकरोति । तथा ऽतव त्वदीयं ऽशुष्मं शोषकं बलम् ऽउत अपि च ऽक्रतुं
प्रज्ञानं बलं कर्म वा ऽवरेण्यं वरणीयं ऽवज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥८॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥८॥

हे इन्द्र ऽतव त्वदीयं ऽपौंस्यं बलं ऽद्यौः ऽवर्धति वर्धयति । त्वदीयं ऽश्रवः पशः ऽपृथिवी
वर्धयति । वृषेण्यन्ताह्ण्टि शपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकरवात् ' गेरनिटि ' इति णिलोपः । तं
ऽत्वाम् ऽआपः उदकानि अन्तरिक्षाणि ऽपर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः ऽच गिरयश्च वा ऽहिन्विरे
प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धोः । मदति । अनुं । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽवृहन् महान् ऽक्षयः निवासहेतुः ऽविष्णुः ऽमित्रः ऽवरुणः च ऽत्वां ऽगृणाति
स्तौति । तथा ऽमारुतं मरुत्संबन्धि ऽशर्धः बलं ऽत्वाम् ऽअनु ऽमदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चाम्ना-
यति । स्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२वृषा वर्षिता ^३एत्वं ^४अजानां देवजनानां मध्ये ^५मंहिष्ठः दातृत्तमः ^६अजिष्ये प्रादुर्भवसि । अत एव ^७विश्वा सर्वाणि ^८वस्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ^९सत्रा सह ^{१०}दधिषे^१ दातुं चारयसि । ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुतं एको वृत्राणि तोशसे । नान्य इन्द्रात्करणं भूर्य इन्वति ॥ ११ ॥

सत्रा । त्वम् । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । तोशसे ।

न । अन्यः । इन्द्रात् । करणम् । भूर्यः । इन्वति ॥ ११ ॥

हे ^१पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ^२एत्वं ^३एकः असहाय एव सन् ^४सत्रा । महन्नामैतत् । महन्ति ^५वृत्राणि शत्रुजातानि । यद्वा । सत्रेति सहायै । सहैव युगपदेवैकयरनेनैव ^६तोशसे हिनस्सि । तोशतिवैधकर्मा । अकर्तुं शक्नानीति भावः । अपि चास्मात् ^७इन्द्रात् ^८अन्यः कश्चित् ^९भूर्यः बहुतरं ^{१०}करणं कर्म वृत्रवधादिकं ^{११}न ^{१२}इन्वति न प्राप्नोति । इन्द्र^३ एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदिन्द्र मन्मशस्त्वा नाना हवन्त ऊतये । अस्माकैभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्र । मन्मऽशः । त्वा । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकैभिः । नृऽभिः । अत्र । स्वः । जय ॥ १२ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् यस्मिन् संग्रामे त्वां^३ ^४मन्मशः मन्मना^५ स्तोत्रेण ^६नाना बहुप्रकारं ^७हवन्ते आह्वयन्ति । किमर्थम् । ^८ऊतये रक्षायै । ^९अत्र अस्मिन् संग्रामे ^{१०}अस्माकैभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव ^{११}नृभिः नेतृभिः स्तोत्रभिराहृतः सन् ^{१२}स्वः शत्रुबलं^३ ^{१३}जय अभिभव ॥

रं क्षयाय नो महे विश्वा रूपाण्याविशन् । इन्द्रं जैत्राय हर्षया शचीपतिम् ॥ १३ ॥

अरंम् । क्षयाय । नः । महे । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् ।

इन्द्रंम् । जैत्राय । हर्षय । शची^३ऽपतिम् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ^१महे महते ^२नः अस्माकं ^३क्षयाय । गृहनामैतत् । गृहाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । गृहार्यम् ^४अरम् अलं पर्याप्तं ^५विश्वा विश्वानि व्याप्तानि^६ ^७रूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ^८आविशन् स्तुत्या व्याप्नुवन् ^९शचीपतिम् । शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकम् । यद्वा । शच्या इन्द्राण्या भर्तारम् । तमेव ^{१०}इन्द्रं ^{११}जैत्राय जेतव्यधनार्थं ^{१२}हर्षय तोषय । स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

‘ प्र सत्राजम् ’ इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्थाषं गाथप्रमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते हि—‘ प्र सत्राजं द्वादशेरिम्बिठिः ’ इति । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्व एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्र सत्राजमुप क्रमस्वा भर ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं द्वुचं वर्जयित्वा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ प्र सत्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र सत्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नच्यं गीभिः । नरं नृषाहुं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

१. म-सर्वाणि धनानि । २. स्व-दधिषे स्तोतृत्तमो अजिष्ये प्रादुर्भवसि; ग-दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-श-दधिषे स्तोतृत्तमो अजिष्ये प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; म-दधिषे स्तोतृभ्यो । ३. ग-न-म-अपि तु इन्द्र । ४. घ-त्वा त्वां । ५. ग-मन्मना मन्मना; त-म-मन्मना मज्जना; न-मन्मना मत्सना । ६. ग-भ-२-सर्वं शत्रुबलं; घ-न-भ-१-३- सर्वशत्रुबलं । ७. ग-समस्तानि ।

प्र । समुद्रराजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीःऽभिः ।
नरम् । नुऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

✓चर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये ✓सम्राजं सम्यग्राजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् ✓इन्द्रं हे
स्तोतारः ✓प्र ✓स्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । ✓गीभिः स्तुतिभिः ✓नव्यं स्तुत्यं ✓नरं नेतारं ✓नृषाहं
नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभवितारं ✓मंहिष्ठं दातृत्वम् ॥

यस्मिन्नुक्थानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्थानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अर्वः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

✓यस्मिन् इन्द्रे ✓उक्थानि शस्त्राणि ✓रण्यन्ति रमन्ते ✓विश्वानि सर्वाणि ✓श्रवस्या श्रवस्यानि
श्रवणीयानि हविलक्षणान्यस्त्रानि ✓च रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ✓समुद्रे उद्भवौ ✓अपाम् उद्कानाम्
✓अवो ✓न । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तद्यथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिऽभ्यः ॥३॥

✓तम् इन्द्रं ✓सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या ✓आ ✓विवासे परिचरामि । कीदृशम् । ✓ज्येष्ठराजं
ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः 'सत्सूद्विष' इति क्विप् । ✓भरे संग्रामे ✓महः
महतो वृत्रवधादेः ✓कृत्नुं कर्तारं ✓वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । ✓सनिभ्यः धनेभ्यः ।
धनलाभायैत्यर्थः ॥

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः । तरुत्राः । हर्षुऽमन्तः । शूरऽसातौ ॥ ४ ॥

✓यस्य इन्द्रस्य ✓मदाः सोमपानजनिताः ✓अनूनाः अन्यूनाः ✓गभीराः गाम्भीर्योपेताः
✓उरवः विस्तीर्णाः ✓तरुत्राः शत्रूणां तारकाः ✓शूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे ✓हर्षुमन्तः हर्ष-
युक्ताः संग्रामोत्सुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वयोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिद्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिऽवाकाय । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

✓धनेषु ✓हितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तव्येषु सत्सु ✓तमित् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् ✓अधिवाकाय
अधिवचनाय पक्षपातवचनाय ✓हवन्ते स्तोतार आह्वयन्ति । तत्र च ✓येषां पक्षे ✓इन्द्रः वर्तते ✓ते
एव ✓जयन्ति । जयेन तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिद्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतेभिश्चर्षण्यः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । य्यौत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतेभिः । चर्षण्यः । एषः । इन्द्रः । वरिवःऽकृत् ॥ ६ ॥

✓तमित् तमेवेन्द्रं ✓य्यौत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः ✓आर्यन्ति आर्यमभिज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति । ✓चर्षण्यः
मनुष्याः कृतैः कर्मभिश्चार्यन्ति । ✓एषः एवंगुणकः ✓इन्द्रः ✓वरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति
स्तोतृणाम् ॥ ॥ २० ॥

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरु पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥
इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अयम् √इन्द्रः √ब्रह्मा परिवृढः सर्वेभ्योऽधिकः । स एव √इन्द्रः √ऋषिः द्रष्टा सर्वस्यार्थजातस्य^१ ।
सः √इन्द्रः √पुरु बहुलं √पुरुहूतः बहुभिराहूतश्च √महीभिः महतीभिः √शचीभिः क्रियाभिर्वृत्रवघादि-
रूपाभिः √महान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकुर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

√सः पूर्वोक्त इन्द्रः √स्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । √सः एव √हव्यः ह्यातव्यश्च √सत्यः सत्सु
साधुरवितथस्वभावो वा √सत्वा शत्रूणामवसादयिता √तुविकूर्मिः बहुकर्मा । यत् एवमतः कारणात्
√एकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् √अभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कृता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामऽभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षणयः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥ ९ ॥

√चर्षणयः द्रष्टारो मन्त्राणां √क्षितयः मनुष्याः √तं इन्द्रम् √अर्केभिः अर्चनसाधनेर्यजूरूपैर्मन्त्रैः
√वर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः √सामभिः गानविशैर्मन्त्रैः √तं वर्धयन्ति । तथा √गायत्रैः
गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः √तम् एव √इन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । ससह्वासं युधामित्रान् ॥ १० ॥
प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । ससह्वासम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

√वस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् √अच्छ आभिमुख्येन √प्रणेतारं प्रापयितारं √समत्सु
संप्रामेषु शत्रुनिरसनेन √ज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं √कर्तारं करणशीलम् । करोतेस्ताच्छीलिकस्तुन् ।
कुत इत्यत आह । √युधा युद्धेन √अमित्रान् शत्रून् √ससह्वासम् अभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं
वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥ ११ ॥

सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥ ११ ॥

√पप्रिः प्राता पूरयिता √पुरुहूतः बहुभिराहूतः √सः √इन्द्रः √विश्वाः सर्वाः √द्विषः द्वेष्टीः
प्रजाः √नः अस्मान् √नावा तरणसाधनेन √स्वस्ति क्षेमेण √अति √पारयाति अतिपारयतु^२ ॥

स त्वं न इन्द्र वाजैर्भिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुम्नं नैषि ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजैभिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नैषि ॥ १२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{सः}}$ तादृशः $\sqrt{\text{एवम्}}$ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{वाजेभिः}}$ बलैः $\sqrt{\text{दशस्य}}$ $\sqrt{\text{च}}$ धनं प्रयच्छ च । दशस्यतिर्दानकर्मा । $\sqrt{\text{गातुय}}$ $\sqrt{\text{च}}$ गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च । गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः । तथा $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{सुसुं}}$ सुखं $\sqrt{\text{च}}$ $\sqrt{\text{अच्छ}}$ $\sqrt{\text{नेषि}}$ अभिप्रापय' ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिबेराषमैन्द्रम् । चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायथ्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्' इति । अन्त्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मवाक् आथाः षड्बृचः स्तोत्रियानुरूपायाः । तथानन्तराः सप्तर्चंश्च शंसनीयाः । सूत्र्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्त' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवन आद्यस्तोचोऽस्मिन्नेव शब्दे षडहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः । सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्द्राधिनी बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुसुम । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥१॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ त्वम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ आगच्छ । $\sqrt{\text{ते}}$ त्वदर्थं $\sqrt{\text{सुषुम}}$ $\sqrt{\text{हि}}$ अभिषुतवन्तः खलु सोमं वयम् । तम् $\sqrt{\text{इमम्}}$ अभिषुतं $\sqrt{\text{सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ । तदर्थं $\sqrt{\text{मम}}$ मदीयम् $\sqrt{\text{इदं}}$ $\sqrt{\text{बर्हिः}}$ वेद्यामास्तीर्णम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{सदः}}$ आसीद् अभिनिषीद् ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥२॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{ब्रह्मयुजा}}$ ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानो $\sqrt{\text{केशिना}}$ केशिनौ केशवन्तौ $\sqrt{\text{हरी}}$ हरणशीलावधौ $\sqrt{\text{एवा}}$ स्वाम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{वहताम्}}$ अभिप्रापयताम् । त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{ब्रह्माणि}}$ स्तोत्राणि $\sqrt{\text{शृणु}}$ स्तोत्राणि गृहाण । सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{ब्रह्माणः}}$ ब्राह्मणाः $\sqrt{\text{वयं}}$ $\sqrt{\text{एवा}}$ त्वां $\sqrt{\text{युजा}}$ योग्येन स्तोत्रेण $\sqrt{\text{हवामहे}}$ आह्वयामहे । कथंभूतम् । $\sqrt{\text{सोमपां}}$ सोमस्य पातारम् । कीदृशा वयम् । $\sqrt{\text{सोमिनः}}$ सोमयुक्ताः $\sqrt{\text{सुतवन्तः}}$ अभिषुतैश्च सोमरूपेताः ॥

आ नो याहि सुतावतोऽस्माकं सुष्टुतीरुपं । पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥

आ । नः । याहि । सुतवन्तः । अस्माकम् । सुस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥४॥

हे इन्द्र $\sqrt{\text{सुतवतः}}$ अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{याहि}}$ अभिगच्छ । ततः $\sqrt{\text{अस्माकं}}$ संबन्धीनि $\sqrt{\text{सुष्टुतीः}}$ शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि । हे $\sqrt{\text{सुशिप्रिन्}}$ शोभनशिरस्त्राण शोभनहन्युक वेन्द्र $\sqrt{\text{अन्धसः}}$ अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं $\sqrt{\text{पिब}}$ । यद्वा कर्मणि षष्ठी । अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

आ ते सिञ्चामि कुक्ष्योरनु गात्रा वि धावतु । गृभाय जिह्वया मधु ॥ ५ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्ष्योः । अनु । गात्रा । वि । धावतु । गृभाय । जिह्वया । मधु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृते तव वकुक्ष्योः उदरयोः वआ वसिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन पूरयामी-
त्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—‘ओभा कुक्षी पृणता वार्त्रेणं च माघोनं च’ इति^१ ।
यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स^२ चासिक्तः^३ सोमो
गात्राणि^४ शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण^५ वि वधावतु व्याप्नोतु । एवं च वमधु
मधुरं मया सिच्यमानं सोमं वजिह्वया रसनेन्द्रियेण वगृभाय गृहाण । ‘छन्दसि शायजपि’ इति
ग्रह^६ उत्तरस्य भः शायजादेशः । ‘ह्रप्रहोर्भः’ इति भस्वम् ॥ ॥ २२ ॥

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान्तन्वे^३ तव । सोमः शमस्तु ते हृदे ॥ ६ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । समसुदे^३ । मधुमान् । तन्वे^३ । तव । सोमः । शम् । अस्तु । ते । हृदे ॥ ६ ॥

वसंसुदे सव्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र वृते तुभ्यं वमधुमान् माधुर्यवानयं सोमः स्वादुः वस्तु
रुचिकरो भवतु । वतव वतन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव वहृदे हृदयाय च सः वसोमः वशमस्तु
सुखजनकं भवतु ॥

अयमुं त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोमं इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अयम् । ऊं इति । त्वा । विऽचर्षणे । जनीःऽइव । अभि । समसंवृतः । प्र । सोमः । इन्द्र । सर्पतु ॥ ७ ॥

हे वचर्षणे विद्वष्टः इन्द्र वजनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुक्लैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति
एवं वसंवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः वअयं वसोमः^६ वअभि वप्र वसर्पतु अभिगच्छतु ।
वउ इति पूरकः ॥

तुविग्नीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ ८ ॥

तुविऽग्नीवः । वपाऽउदरः । सुबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ८ ॥

वतुविग्नीवः विस्तीर्णकन्धरः ववपोदरः पीवरोदरः^७ यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति
तथा विस्त्रुतजठर इत्यर्थः । वसुबाहुः शोभनबाहुरेवंगुणकः इन्द्रः वअन्धसः अन्नस्य सोमात्मकस्य
वमदे हर्षे सति ववृत्राणि शत्रुजातानि वजिघ्रते हिनस्ति ॥

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान् ओजसा । वृत्राणि वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्र । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओजसा । वृत्राणि । वृत्रहन् । जहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वओजसा बलेन विश्वस्य सर्वस्य जगतः वईशानः स्वामी भवन् वत्वं वपुरः
अस्माकं पुरस्तात् वप्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ववृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ववृत्राणि
अस्मदीयानि शत्रुजातानि वजहि विनाशय ॥

अम्यद्वयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ‘दीर्घस्ते अस्त्वह्कुक्षोः’ इत्यनुवाक्या । सूच्यते हि—‘दीर्घस्ते
अस्त्वह्कुक्षो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

१. ग-त-भ-इति स चासिक्तः । २. ग-त-भ-‘स चासिक्तः’ नास्ति । ३. भ-गात्रा गात्राणि ।
४. य-सर्वाण्यनु अनुक्रमेण । ५. ग-प्रहेः । ६. ग-भ-सोमस्त्वां । ७. ग-नगावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसुं प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसुं । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र वते तव अङ्कुशः सगिराकर्षणसाधनमायुधं वदीर्घः वस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवान् भवत्वित्यर्थः । वयेन अङ्कुशेन सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते वयजमानाय वसु धनमाहृत्य प्रयच्छसि ददासि ॥ ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपूतः । अधि । बर्हिषि ।

आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं त्वदर्थम् अयं सोमः बर्हिषि अधि वेद्यामास्तीर्णे दधे निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादिस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ईम् इदानीम् अस्य इमं सोमं प्रति एहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते तं देशं प्रति द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।

आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे शाचिगो । शाचयः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इङ्प्रत्ययः^३ । शाचयो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृश । हे शाचिपूजन । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन वते तव रणाय रमणाय सुखजननाय अयं सोमः सुतः अभिपुतः । यतः कारणात् हे आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः^३ प्र हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणापात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गऽवृत्रः । नपात् । प्रनपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः ।

नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे शृङ्गवृषो वनपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिद्वृषिः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृण्वन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैवर्षतीति शृङ्गवृडादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवृषावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र वते तव संबन्धी प्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता वकुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबतेरधिकरणे ष्यत्प्रत्ययो

युगागमश्च निपात्यते । एतस्संज्ञो ष्यः क्रतुरस्ति ष् अस्मिन् कुण्डपाच्ये क्रतौ षमनः स्वान्तम् षभा षनि षद्धे । अभितो वर्तमानाः कुण्डपायिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे । सम्यक् त्वद्देवत्यं क्रतुमनुष्ठित-
वन्त इत्यर्थः । दधातेर्लिटि 'इरयो रे' इति रेभावः ॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम् ।

द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ १४ ॥

वास्तोः । पते । ध्रुवा । स्थूणां । अंसत्रम् । सोम्यानाम् ।

द्रप्सः । भेत्ता । पुराम् । शश्वतीनाम् । इन्द्रः । मुनीनाम् । सखा ॥ १४ ॥

हे ष्वास्तोष्पते गृहपते ष्स्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः षध्रुवा स्थिरा भवतु । षसोम्यानां सोमाहोणां सोमसंपादिनां^१ वास्माकं षअंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य^२ कृस्नशरीरस्य^३ प्रायकं रक्षकं बलं भवतु । अपि च षद्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान् । अशोभादिवाद्च्प्रत्ययः । षशश्वतीनां बह्वीनां षपुराम् असुरपुरीणां षभेत्ता विदारयिता एवंभूतः षइन्द्रः षमुनीनाम् ऋषीणा-
मस्माकं षसखा मित्रभूतो भवतु ॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूर्यसः ।

भूर्णिमश्च नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ १५ ॥

पृदाकुऽसानुः । यजतः । गोऽएषणः । एकः । सन् । अभि । भूर्यसः ।

भूर्णिम् । अश्चम् । नयत् । तुजा । पुरः । गृभा । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ १५ ॥

षपृदाकुसानुः । पृदाकुः सर्पः । स इव सानुः समुच्छ्रितः । तद्वदुन्नतशिरस्क इत्यर्थः । यद्वा । पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः । स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्यैः एवमिन्द्रोऽपि बहुभिः स्तोत्रादिभिर्यत्नैः सेव्य इत्यर्थः । षयजतः यष्टव्यः षगवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको य इन्द्रः षएकः षसन् असहायः केवल एव सन् षभूर्यसः बहुतराळन्नूनभिभवति षभूर्णि भरणशीलम् षअश्च व्याप्नुवन्तं तम् षइन्द्रं षसोमस्य षपीतये पानार्थं षपुरः अस्माकं पुरस्तात् षनयत् नयति प्रापयति । सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते । केन साधनेन । षतुजा क्षिप्रगामिना षगृभा प्रहणसाधनेन स्तोत्रेण । यद्वा । अश्चमिति लुसोपममेतत् । यथा वोढारमश्च दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्यृचं षष्टं सूक्तमिरिभिवठेरापमृष्णिक्कन्दस्कम् । 'उत त्या' इत्येषा अश्विदेवताका । 'शमभिः' इत्येषा अभिसूर्यवायुदेवताका । शिष्टा आदित्यदेवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—'इदं ह द्रगधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराभिसूर्यांनिलानाम्' इति । गतो विनियोगः ॥

इदं ह नूनमेषां सुन्नं भिक्षेत मर्त्यैः । आदित्यानामपूर्यं सवीमनि ॥ १ ॥

इदम् । ह । नूनम् । एषाम् । सुन्नम् । भिक्षेत । मर्त्यैः । आदित्यानाम् । अपूर्यम् । सवीमनि ॥ १ ॥

षइदं षह इदानीं खलु षनूनम् अवश्यम् षआदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् षएषां देवानां मित्रादीनां षसवीमनि प्रसवे प्रेरणे सति षमर्त्यैः मनुष्यैः स्तोता षअपूर्यम् अभिनवं षसुन्नं सुखकरं धनं षभिक्षेत याचेत । न कालान्तरे ॥

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥२॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदब्धाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥२॥

वृषाम् वआदित्यानां वपन्थाः पन्थानो मार्गाः । ' सुपां सुलुक् ' इति जसः सुः । वअनर्वाणः अप्रत्युताः परैरप्रतिगताः अत एव वअदब्धाः अहिंसिताश्च वसन्ति भवन्ति । वहि यस्मादेवं तस्मात् वपायवः पालयितारस्ते मार्गाः वसुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीमहे ॥३॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवित्राद्यश्चत्वारो देवाः वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वतत् वशर्म सुखं गृहं वा वनः अस्मभ्यं वसु सुष्टु वयच्छन्तु ददतु । वयत् शर्म वईमहे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गहि । स्मत्सुरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टऽभर्मन् । आ । गहि ।

स्मत् । सुरिऽभिः । पुरुऽप्रिये । सुशर्मऽभिः ॥ ४ ॥

हे वदेवि दानादिगुणयुक्ते हे वअरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे वपुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे एषंगुणविशिष्टे वअदिते वसुरिभिः प्राज्ञैः वसुशर्मभिः सुसुखैः वदेवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः साधर्म । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । वस्मत् शोभनं यथा भवति तथा वआ वगहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेषांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

वअदितेः वपुत्रासः पुत्राः वते वहि ते खलु मित्रादयो देवाः वद्वेषांसि द्वेषुणि राक्षसादीनि वयोतवे पृथक्कतुं विदुः जानन्ति । ' विदो लटो वा ' इति विद उत्तरस्य हेरुसादेशः । तथा वउरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः वअनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते वअंहोश्चित् आहननशालात् पापादपि योतवे पृथक्कतुंमस्मान् जानन्ति ॥ ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमर्द्वयाः । अदितिः पात्वंहसः सदावृधा ॥६॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अर्द्वयाः ।

अदितिः । पात् । अंहसः । सदाऽवृधा ॥ ६ ॥

वनः अस्माकं वपशुम् वअदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता वदिवा अहनि वपातु रक्षतु । तथा वअर्द्वयाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा वअदितिः वनक्तं रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि वअंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । वसदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदिति रूत्या गमत् । सा शंताति मयस्करदप स्त्रिधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।

सा । शम्ऽताति । मयः । कुरत् । अप । स्त्रिधः ॥ ७ ॥

उत अपि च ऽस्या सा पूर्वोक्ता ऽमतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा ऽअदितिः ऽऊत्या रक्षया सार्धं ऽदिवा अहनि ऽनः अस्मान् ऽआ ऽगमत् आगच्छतु । आगत्य च ऽशंताति शान्तिकरं ऽमयः सुखं ऽसा अदितिः ऽकरत् करोतु । ऽस्त्रिधः बाधकाम्बुश्रुषापगमयतु । स्त्रिधिर्बाधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिलप्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप स्त्रिधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । कुरत् । अश्विना ।

युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । स्त्रिधः ॥ ८ ॥

उत अपि च ऽस्या तौ प्रसिद्धौ ऽदैव्या देवेषु भवौ ऽभिषजा चिकित्सकौ इन्द्रशौ ऽअश्विना अश्विनौ ऽनः अस्माकं ऽशं सुखं रोगाणां शमनं वा ऽकरतः कुरुताम् । ऽइतः अस्मत्तः ऽरपः पापं ऽयुयुयातां पृथक्कुर्याताम् । ऽस्त्रिधः शत्रूंश्चापगमयताम् ॥

शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप स्त्रिधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । कुरत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।

शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । स्त्रिधः ॥ ९ ॥

ऽअग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः ऽअग्निः देवः ऽशं ऽकरत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । ऽसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च ऽनः अस्माकं ऽशं सुखं यथा भवति तथा ऽतपतु प्रदीप्यताम् । ऽवातः वायुश्च ऽअरपाः अपापः सन् ऽशं यथा भवति तथा च' ऽवातु अनुवर्तताम्' । ऽस्त्रिधः शत्रूंश्चैतेऽङ्गयादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामप स्त्रिधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । स्त्रिधम् । अप । सेधत । दुऽमतिम् ।

आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः ऽअमीवां रोगम् ऽअप ऽसेधत अस्मत्तोऽपगमयत । ऽस्त्रिधं चापसेधकं शत्रुं च ऽअप सेधत । ऽदुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च ऽअप सेधत । अपि च हे ऽआदित्यासः आदित्याः ऽनः अस्मान् ऽअंहसः पापात् ऽयुयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोति छान्दसः शपः श्लुः । 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पिष्वाद्नुदात्तत्वे घ्रातुस्वरः शिष्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरस्वाभिधातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता शरुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधग्द्वेषः कृणुत विश्वेदसः ॥ ११ ॥

युयोत । शर्हम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।

ऋधक् । द्वेषः । कृणुत् । विश्ववेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः । ^१शर्हं हिंसकम् ^२अस्मदा अस्मत्तश्च ^३युयोत पृथक्कुरुत । ^४उत अपि च ^५अमतिं दुर्बुद्धिं च पृथक्कुरुत । हे ^६विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा ^७द्वेषः द्वेषच्छत्रून् ^८ऋधक् पृथक् ^९कृणुत कुरुत । अस्मत्तो वियोजयत ॥

तत्सु नः शर्मं यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥ १२ ॥

तत् । सु । नः । शर्मं । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुदानवः ॥ १२ ॥

हे ^१आदित्याः ^२तत् ^३शर्मं सुखं ^४नः अस्मभ्यं ^५सु सुष्टु ^६यच्छत दत्त । हे ^७सुदानवः शोभनदानाः युष्मदीयं ^८यत् शर्मं ^९एनस्वन्तं ^{१०}चित् पापिनमपि स्तोतारम् ^{११}एनसः पापात् ^{१२}मुमोचति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्रिरिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यैः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥ १३ ॥

यः । नः । कः । चित् । रिरिक्षति । रक्षःऽत्वेन । मर्त्यैः ।

स्वैः । सः । एवैः । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

^१यः ^२कश्चित् ^३मर्त्यैः मनुष्यैः ^४नः अस्मान् ^५रक्षस्त्वेन रक्षोभावेन पिशाचाद्यात्मना ^६रिरिक्षति जिहिसिपति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । ^७सः मनुष्यैः ^८स्वैः ^९एवैः आत्मीयैरेव वेष्टितैः ^{१०}रिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । ^{११}सः ^{१२}जनः ^{१३}यातपगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । ^{१४}स जनः स्वैरेव गमनैर्युद्धुःखं गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमघमश्रवद्दुःशंसं मर्त्यै रिपुम् । यो अस्मन्ना दुर्हणावाँ उप द्र्युः ॥ १४ ॥

सम् । इत् । तम् । अघम् । अश्रवत् । दुःशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।

यः । अस्मन्ना । दुःहणावान् । उप । द्र्युः ॥ १४ ॥

^१दुःशंसं दुष्कीर्तिं ^२रिपुं शत्रुं ^३तं ^४मर्त्यम् ^५इत् मनुष्यमेव ^६अघं पापं ^७सम् ^८अश्रवत् सम्यग्व्याप्नोतु । ^९यः मर्त्यैः ^{१०}अस्मन्ना अस्मासु अस्मद्विषये ^{११}दुर्हणावान् दुष्टहृदयवान् उपजायते ^{१२}द्र्युः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अयमर्थः । प्रत्यक्षकृतो ^{१३}हितं वदति परोक्षकृतस्त्वहितम् । तादृशः कपटो द्र्युरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं व्याप्नोत्विति ^{१४} ॥

पाक्त्रा स्थन देवा ह्रत्सु जानीथ मर्त्यम् । उप द्र्युं चाद्र्युं च वसवः ॥ १५ ॥

पाक्त्रा । स्थन । देवाः । ह्रत्सु । जानीथ । मर्त्यम् ।

उप । द्र्युम् । च । अद्र्युम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

१. ग-त-न-अ-श-मर्त्यं मनुष्यं इदेव । २. ग-प्रत्यक्षीकृतो हितं वदति परोक्षे अहितं वदति तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे ऽदेवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ऽपाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोत्रेषु ऽस्थान भवथ । यद्वा । प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः । पाकत्रा^१ पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ । यत् एवमतः कारणात् ऽहसु आत्मीयेषु हृदयेषु ऽद्वयं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ऽच ऽद्वयं ऽच तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च ऽमर्त्यं मनुष्यमुपेत्य हे ऽवसवः वासकाः ऽजानीथ अवगच्छथ ॥ ॥ २७ ॥

आ शर्मं पर्वतानामोतापां वृणीमहे । द्यावाक्षामारे अस्मद्रपस्कृतम् ॥ १६ ॥

आ । शर्मं । पर्वतानाम् । आ । उत । अपाम् । वृणीमहे ।

द्यावाक्षामा । आरे । अस्मत् । रपः । कृतम् ॥ १६ ॥

पर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ऽशर्मं सुखं वयम् ऽआ ऽवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे । ऽउत अपि च ऽअपाम् उदकानां च । हे ऽद्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ऽअस्मत् ऽआरे अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे ऽरपः पापं ऽकृतं कुरुतम् । अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो भद्रेण शर्मणा युष्माकं नावा वसवः । अति विश्वानि दुरिता पिपर्तन ॥ १७ ॥

ते । नः । भद्रेण । शर्मणा । युष्माकम् । नावा । वसवः ।

अति । विश्वानि । दुःऽऽता । पिपर्तन ॥ १७ ॥

हे ऽवसवः वासथितारः आदित्याः ऽते पूर्वोक्तगुणा यूयं ऽभद्रेण शोभनेन ऽशर्मणा सुखेन ऽयुष्माकं ऽनावा ऽनः अस्मान् ऽविश्वानि सर्वाणि ऽदुरिता दुर्गमनानि ऽअति ऽपिपर्तन पिष्टत अतिपारयत ॥

तुचे तनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसे । आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ १८ ॥

तुचे । तनाय । तत् । सु । नः । द्राघीयः । आयुः । जीवसे ।

आदित्यासः । सुऽमहसः । कृणोतन ॥ १८ ॥

हे ऽआदित्यासः अदितेः पुत्राः ऽसुमहसः शोभनतेजस्काः ऽनः अस्माकं ऽतुचे पुत्राय ऽतनाय तत्तनायाय पौत्राय च ऽजीवसे जीवनाय ऽद्राघीयः दीर्घतमं ऽतत् प्रसिद्धम् ऽआयुः जीवितं ऽसु सुहु ऽकृणोतन कुरुत ॥

यज्ञो हीळो वो अन्तर आदित्या अस्ति मृळत ।

युष्मे इद्वो अपि ष्मसि सजात्यै ॥ १९ ॥

यज्ञः । हीळः । वः । अन्तरः । आदित्याः । अस्ति । मृळत ।

युष्मे इति । इत् । वः । अपि । स्मसि । सऽजात्यै ॥ १९ ॥

हे ऽआदित्याः ऽहीळः । हीडिर्गत्यर्थः । गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ऽयज्ञः ऽवः युष्माकम् ऽअन्तरः ऽअस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति । अतोऽस्मान् ऽमृळत सुखयत । ऽवः युष्माकं ऽसजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं ऽयुष्मे ऽइत् युष्मास्वेव ऽअपि ऽस्मसि सर्वदा भवामोऽपि । इदन्तो मसिः ॥

बृहद्वरुथं मरुतां देवं त्रातरंमश्विना । मित्रमीमहे वरुणं स्वस्तये ॥ २० ॥

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।

मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

वमरुतां देवानां स्वामिनां वत्रातारं पालयितारं वदेवम् इन्द्रम् वअश्विना अश्विनौ च वमित्रं ववरुणं च वबृहत् प्रौढं ववरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं वस्वस्तये अविनाशाय वईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्त्रवद्वरुण शंस्यम् । त्रिवरूथं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।

त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे वमित्र हे वअर्यमन् हे ववरुण हे वमरुतः ते सर्वे यूयम् वअनेहः अर्हिसितं वनृवत् नृभिः पुत्रादिभिरुपेतं वशंस्यं स्तुत्यं वत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं वछर्दिः गृहं वनः अस्मभ्यं वयन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।

प्र स्र न आयुर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।

प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे वआदित्याः वये वचित् ये च वयं वमनवः मनुष्याः वहि यस्मात् वमृत्युबन्धवः वस्मसि मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतोस्तेषां वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाथ शिरकालावस्थानाय वआयुः जीवितं वसु वप्र वतिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ ॥ २८ ॥

‘तं गूर्धय’ इति सप्तत्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । प्रथमातृतीयाद्युजः ककुभो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । ‘पितुर्न पुत्रः’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विश्वत्यक्षरा विराट् । ‘यमादित्यासः’ इत्येषा चतुस्त्रिंशद्युगिणक् । ‘यूयं राजानः’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘अदान्मे’ इत्येषा ककुप् । ‘उत मे’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो दामस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावादित्यदेवताके । शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानुक्रामन्त—‘तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोभरिराग्नेयं काकुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रसदस्योर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वे उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरति दधन्विरे । देवत्रा ह्वयमोर्हिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वःऽनरम् । देवास्तः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।

देवऽत्रा । ह्वयम् । आ । ऊर्हिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः वतं प्रसिद्धमग्निं वगूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । वस्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः कर्मादौ नीतं वा^१ । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । वदेवासः । दीप्यन्ति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः । वदेवं दानादिगुणयुक्तम् वअरतिम् अर्थं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्ब्रह्मं वदध-

न्विरं धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गन्त्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना ऽदेवत्रा देवान् । ' देवमनुष्य' इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । ऽह्व्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं इतिः ऽओहिरं अभिप्रापयन्ति । वहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।

अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोभरे प्रमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।

अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोभरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे ऽविप्र मेधाविन् ऽसोभरे एतस्संज्ञ ऋषे ऽअध्वराय यागाय ऽईम् इमम् ऽअग्निं ऽप्र ऽईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । ऽविभूतरातिं व्यासधनं प्रभूतदानं वा ऽचित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा ऽसोम्यस्य सोमसाध्यस्य ऽअस्य ऽमेधस्य यज्ञस्य ऽयन्तुरं नियन्तारं ऽपूर्व्यं चिरंतनम् ॥

आभिप्लविकैर्ब्रूकथेषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे ' यजिष्ठं त्वा ' इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—' यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥३॥

हे अग्ने ऽयजिष्ठं यष्टृतमं ऽत्वा^१ ऽववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । ऽदेवत्रा देवेषु मध्ये ऽदेवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं ऽहोतारं देवानामाह्वारम् ऽअमर्त्यम् अविनाशम्^२ ऽअस्य ऽयज्ञस्य यागस्य ऽसुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।

स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुभ्रं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।

सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुभ्रम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितारम् । यद्वा । नसारं चतुर्थम् । हविलक्षणेनाग्नेनापो जायन्ते अग्निश्रौषधिवनस्पतयस्तेषु एष जात^३ इति षतुर्थत्वम् । ' नआप्नपात् ' इति नञः प्रकृतिभावः । ऽसुभगं शोभनधनं ऽसुदीदितिं सुष्ठु दीपयितारं^४ ऽश्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कम् ऽअग्निं स्तोमीति शेषः । ऽसः तादृशोऽग्निः ऽनः अस्मदर्थं ऽदिवि द्योतमाने देवयजने शुलुके वा ऽमित्रस्य देवस्य ऽवरुणस्य च ऽसुभ्रं सुखम् ऽआ अभिलक्ष्य ऽयक्षते यजतु । तथा ऽसः अग्निः ऽअपाम् अबदेवतानां सुभ्रमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्रये । यो नर्मसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । समऽइधा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तोः । अग्रये ।

यः । नर्मसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

ह्यं पाकयज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५) । वयः वमर्तः मनुष्यः वसमिधा पालाशादिनेप्सेन वअग्नये अग्नयर्थं वददाश परिचरति । वयः च वआहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति । वयः च वेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति । वयः च वस्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् वनमसा अग्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्नयर्थं परिचरति । तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आश्वस्तस्य द्युन्नितमं यशः ।

न तमंहो देवकृतं कृतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य । इत् । अर्वन्तः । रंहयन्ते । आशर्वः । तस्य । द्युन्नितमम् । यशः ।

न । तम् । अंहः । देवकृतम् । कृतः । चन । न । मर्त्यकृतम् । नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः वतस्यैव तस्यैव वआश्वः व्यापनशीलाः वअर्वन्तः अश्वाः वरंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति । शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः । वद्युन्नितमं दीप्तिमत्तमं^१ यज्ञः कीर्तिश्च वतस्य एव भवति । यद्वा । द्युन्निति धननाम । धनवत्तमं यज्ञोऽन्नं च तस्य भवति । अपि च वदेवकृतम् देवैः कृतम् वअंहः पापं वकृतश्चन कस्मादपि हेतोः वतं वन वनशत् न प्राप्नोति । वन^२ मर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वग्रयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस उर्जा पते । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुऽअग्रयः । वः । अग्निऽभिः । स्याम । सूनो इति । सहसः । उर्जाम् । पते ।

सुऽवीरः । त्वम् । अस्मऽयुः ॥ ७ ॥

हे वसहसः वसूनो बलस्य पुत्र । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते । हे वज्ज्जां वपते अन्नानां हविलक्षणानां स्वामिभ्यो ववः । वचनव्यत्ययः । तवावयवभूतैः वअग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्वयं वस्वग्रयः शोभनाग्रिकाः वस्याम अवेम । वसुवीरः शोभनैवीरैरूपेतः वत्वं च वअस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः ।

त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः । अतिथिः । न । मित्रियः । अग्निः । रथः । न । वेद्यः ।

त्वे इति । क्षेमासः । अपि । सन्ति । साधवः । त्वम् । राजा । रयीणाम् ॥ ८ ॥

वप्रशंसमानः स्तुवन् वअतिथिर्न अतिथिरिव । यद्वा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशंसमानः सः वअग्निः वमित्रियः मित्राणां स्तोतृणां हितो भवति । तथा वरथो वन रथ इव ववेद्यः लम्भनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा । उत्तरोऽर्धचंः प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वत्वे त्वयि वसाधवः साधकाः समीचीनाः वक्षेमासः धारणानि वअपि वसन्ति भवन्ति । तथा वरयीणां धनानां वत्वम् एव वराजा ईश्वरो भवसि ।

सो अद्वा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तैः सुभग स प्रशंस्यः । स धीभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । अद्वा । दाशुऽअध्वरः । अग्ने । मर्तैः । सुऽभग । सः । प्रऽशंस्यः ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

हे ऽअग्ने यः ऽमर्तः^१ मनुष्यः ऽदाश्वध्वरः दत्तयज्ञो भवति ऽसः ऽअद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यफलो भवतु । हे ऽसुभग शोभनधन अग्ने^२ ऽसः एव ऽप्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु । तथा ऽसः ऽधीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा ऽसनिता ऽअस्तु संभजनशीलो भवतु^३ ॥

यस्य त्वमूर्ध्वो अध्वराय तिष्ठसि क्षयद्वीरः स साधते ।

सो अर्वद्विः सनिता सः विपन्युभिः स शूरैः सनिता कृतम् ॥१०॥

यस्य । त्वम् । ऊर्ध्वः । अध्वराय । तिष्ठसि । क्षयत्स्वीरः । सः । साधते ।

सः । अर्वत्स्भिः । सनिता । सः । विपन्युस्भिः । सः । शूरैः । सनिता । कृतम् ॥१०॥

हे अग्ने ऽयस्य यजमानस्य ऽअध्वराय यागनिष्पादनाय^४ ऽत्वम् ऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् ऽतिष्ठसि अवतिष्ठसे ऽसः यजमानः ऽक्षयद्वीरः निवसद्भिरिक्वरैर्वा^५ वीरैः पुत्रादिभिरुपेतः सन् ऽसाधते सर्व-कर्तव्यं साधयति । तदेव^६ विवृणोति । ऽसः तादृशो जनः ऽअर्वद्विः अश्वैः ऽकृतं निष्पादितं जयादिकं ऽसनिता संभजनशीलो भवति । ऽसः^७ तादृशो जनः ऽविपन्युभिः मेधाविभिः ऽसः ऽशूरैः च ऽसनिता भवति^८ ॥ ॥ ३० ॥

यस्याग्निर्वर्षुर्गृहे स्तोमं चनो दधीत विश्ववार्यः । हव्या वा वेविषद्विषः ॥११॥

यस्य । अग्निः । वर्षुः । गृहे । स्तोमम् । चनः । दधीत । विश्ववार्यः ।

हव्या । वा । वेविषत् । विषः ॥ ११ ॥

ऽयस्य यजमानस्य ऽगृहे ऽविश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः ऽवपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्ति-मान् ऽअग्निः ऽस्तोमं स्तोत्रं ऽचनः अन्नं च हविल्लक्षणं ऽदधीत धारयेत् । यस्य च ऽहव्या । वाशब्दः समुच्चये । हव्यानि हवीषि च ऽविषः व्यासान् देवान् ऽवेविषत् प्रापयेत् । 'विष्ट व्यासौ' । अस्माहेति रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्रस्य वा स्तुवतः सहसो यहो मक्षुर्तमस्य रातिषु ।

अवोदैवमुपरिमर्त्यं कृधि वसो विविदुषो वचः ॥ १२ ॥

विप्रस्य । वा । स्तुवतः । सहसः । यहो इति । मक्षुर्तमस्य । रातिषु ।

अवः सदैवम् । उपरि ऽमर्त्यम् । कृधि । वसो इति । विविदुषः । वचः ॥ १२ ॥

हे ऽसहसो ऽयहो बलस्य पुत्राग्ने ऽविप्रस्य मेधाविनः ऽस्तुवतः स्तोतुः ऽवा ऽरातिषु हवि-दानेषु ऽमक्षुर्तमस्य^१ शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा^२ ऽविविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य ऽवचः वचनं हे ऽवसो वासकाग्ने ऽअवोदैवं देवानामवस्तात्^३ ऽउपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरिष्ठाच्च ऽकृधि कुरु । सर्वं नभःप्रदेशं व्यापयेति यावत् ॥

यो अग्निं हव्यदातिभिर्नमोभिर्वा सुदक्षमाविवांसति । गिरा वाजिरशौचिषम् ॥१३॥

१. ग-मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श-भवति । ४. ग-घ-न-भ-यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-भ-निवसद्भिरिक्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-न-भ-श-एतदेव । ७. ख-त-न-भ-श-विपन्युभिः स्तोतृभिः कृतं च स ('स' नास्ति-ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्योपेतैः मृत्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श-मक्षुर्तमस्य ।

यः । अग्निम् । हृव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवासति ।
गिरा । वा । अजिरऽशौचिषम् ॥ १३ ॥

वयः यजमानः । वृहव्यदातिभिः हृविषां दानैः । वनमोभिः नमस्कारैः । ववा । वसुदक्षं शोभनबलम् ।
वअग्निम् । वआविवासति परिचरति । वगिरा । ववा स्तुत्या वा । वअजिरशौचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमभिः
परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निशिती दाशददिति धामभिरस्य मर्त्यः ।

विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अति द्युन्नैरुद्रइव तारिषत् ॥ १४ ॥

सुम्ऽइधा । यः । निऽशिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यः ।
विश्वः । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनाँ । अति । द्युन्नैः । उऽद्रऽइव । तारिषत् ॥ १४ ॥

वयः । वमर्त्यः मनुष्यः । वअस्य अग्नेः । वधामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः
सार्धम् । वअदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं । वनिशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया
वसमिधा । वदाशत् परिचरेत् । वधीभिः^१ कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा । वसः । वसुभगः^२ सन् । विश्वेत् सर्वाँनेव
वजान् । वद्युन्नैः द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा । वउद्रइव उदकानीव । वअति । वतारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥

तदग्ने द्युन्नमा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥
तत् । अग्ने । द्युन्नम् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यः ॥ १५ ॥

हे । वअग्ने । वतत् । वद्युन्नम्^३ । वआ । वभर अस्मभ्यमाहर । वयत् । वसदने गृहे वर्तमानं । वकं । वचित्
कमपि । वअत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं । वसासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा । वदूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः
शत्रुजनस्य । वमन्युं क्रोधं यच्च द्युन्नमभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । ' ध्यै च ' इति ष्टोदरादिपाठात्
दुरो रेफस्थोत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।

वयं तत्ते शर्वसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।
वयम् । तत् । ते । शर्वसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

वयेन आग्नेयेन तेजसा । ववरुणः देवः । वचष्टे प्रकाशयति । येन च । वमित्रः । वअर्यमा च चष्टे ।
वयेन च । वनासत्या अश्विनौ च चक्षाते । वभगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । वशर्वसा बलेन
वगातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य शानूतमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धतमाः ।
वइन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण स्वयोता रक्षिताः सन्तः । ववयं हे अग्ने । वते त्वदीयं । वतत् । तेजः । वविधेमहि
परिचरेमहि ॥

। घेदग्ने स्वाध्यो^३ ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रांसो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआर्ध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् ।
विप्रासः । देव । सुऽकृतुम् ॥ १७ ॥

हे ऽअग्ने ऽते ऽघेत् त एव खलु ऽस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ऽविप्र मेधाविन्
ऽदेव द्योतमानाग्ने ऽये ऽविप्रासः विप्रा मेधाविन ऋग्विजः ऽनृचक्षसं नृणां चष्टारं^१ ऽसुकृतुं सुकर्माणं
शोभनप्रशं वा ऽत्वा त्वां ऽनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वधाधानसंस्कारेण स्थाप-
यन्ति ते वेदित्यन्वयः ॥

त इद्वेदिं सुभग् त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।

त इद्वाजेभिर्जिग्युर्महद्वनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिंम् । सुऽभग् । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुंम् । चक्रिरे । दिवि ।

ते । इत् । वाजेभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ऽसुभग शोभनधनाग्ने ऽत इत् त एव यजमानास्वद्यागाय ऽवेदि ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ।
तदनन्तरं ऽते यजमानाः ऽआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ऽदिवि
द्योतमाने सौत्येऽहनि ऽसोतुं सोममभिपोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ऽत इत्
त एव ऽवाजेभिः वाजैर्बलैः ऽमहत् प्रभूतं ऽधनं ऽजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत
आह । ऽये यजमाना हे अग्ने ऽत्वे त्वयि ऽकामम् अभिलाषं ऽन्येरिरे नितरां गच्छन्ति^२ । त्वामाद-
रातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे ' भद्रो नः ' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूच्यते हि—' भद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृतेभिराहुतः ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग् । भद्रः । अध्वरः ।

भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ऽआहुतः हविर्भिस्तर्पितः ऽअग्निः ऽनः अस्माकं ऽभद्रः कल्याणो भवतु । हे ऽसुभग शोभन-
धनाग्ने ऽभद्रा कल्याणी ऽरातिः दानं चास्माकं भवतु । ऽभद्रः कल्याणः ऽअध्वरः यागश्च भवतु ।
ऽउत अपि च ऽभद्राः कल्याण्यः ऽप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येनां समत्सु ससहः ।

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमां ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्सु । ससहः ।

अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

हे अग्ने वृत्रतूर्ये संग्रामे वभद्रं शोभनं वमनः वकृणुष्व अस्माकं कुरु । वयेन मनसा एवं वसमत्सु संग्रामेषु वसासहः भृशं शत्रूनभिभवसि । अपि च वशर्धताम् अभिभवतां शत्रूणां वभूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि^१ दृढान्यपि वअव वतनुहि अवाञ्छि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च वअभिष्टिभिः अग्नयेषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च वते त्वां ववनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरति न्यैरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुः ऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

वगिरा वाचा स्तुतिरूपया वमनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् वईळे स्तौमि । कीदृशम् । वयजिष्ठं यष्टनम् वहव्यवाहनं हविषां वोढारं वअरतिम् अयमीश्वरं वा ववृतं देवानां दूर्ये वर्तमानम् । वयम् अग्निं वदेवाः वन्यैरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्यग्र्ये ।

यः पिंशते सूनृताभिः सुवीर्यमग्निघृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मऽजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गा॒य॒सि । अ॒ग्र्ये ।

यः । पिंशते । सूनृताभिः । सु॒वी॒र्य॒म् । अ॒ग्निः । घृ॒तेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

वतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय वतरुणाय नित्ययूने जरामरणरहिताय वराजते राजमानाय वअग्र्ये वप्रयः हविलक्षणमन्नं वगायसि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । वयः वअग्निः वसूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः वघृतेभिः घृतेराज्यैः वआहुतः अभिहुतश्च सन् वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वपिंशते आक्षेपयति स्तोत्रभिः संयोजयति । 'पिंश अवयवे' । तस्मा अग्र्य इत्यन्वयः ॥

आभिप्लविकेषूक्थेषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा 'भद्रो नः' (ऋ. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानां 'यदी घृतेभिः' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरत उच्चाव च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अ॒ग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरऽइव । निःऽनिजम् ॥ २३ ॥

वघृतेभिः घृतैः वआहुतः अभिहुतोऽयम् वअग्निः वयदि यदा यस्मिन्काले ववाशीम् । वाङ्नामैतत् । वाचं शब्दम् वउच्च ऊर्ध्वं च वअव वच अवाक्च वभरते संपादयति । यद्वा । वाशीं वाशनशीलां शब्दकारिणीं ज्वालासुन्नरते उद्धरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । वअसुरइव रश्मिनां क्षेप्ता सूर्यो यथा वनिर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्गदुच्चनीचभावनयाम्निस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

यो हव्यान्वैरयता मनुर्हितो देव आसा सुगन्धिना ।

विवांसते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुगन्धिना ।

विवांसते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

वयः । मनुर्हितः मनुना प्रजापतिनाहितः । देवः द्योतमानोऽग्निः । सुगन्धिना शोभनगन्ध-
युक्तेन । आसा आस्थेन । हव्यानि अस्मदीयानि हवींषि । ऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति । स्वध्वरः शोभन-
यज्ञः । होता देवानामाह्वाता । देवः दीप्यमानः । अमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः । वार्याणि वरणीयानि
धनानि । विवांसते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः सूनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यैः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।

सहसः । सुनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे । सहसः । मूनो बलस्य पुत्र । आहुत घृतैरभिहुत हे । मित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् । अग्ने
मर्त्यः मरणधर्मा । अहं यत् यदि । त्वं । स्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये' यथा-
यथोपासते ते' तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । तर्ह्यहम् । अमर्त्यः मरणरहितो' देव एव भवेयमिति ॥ ॥३३॥

न त्वां रासीयाभिर्शस्तये वसो न पापत्वार्यं सन्त्य ।

न मे स्तोतामतीवा न दुर्हितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वार्यं । सन्त्य ।

न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे । वसो वासकामे । त्वा त्वाम् । अभिशस्तये अभिशांसनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा । न
रासीय नाक्रोशयेयम् । 'रास् शब्दे' । हे । सन्त्य संभजनीयाम् । पापत्वार्यं त्वां । न रासीय । मे
मदीयः । स्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत एव' । अमतीवा । अमतिरशोभना
बुद्धिः । तद्वान् अपि च । दुर्हितः शत्रुर्हे' । अग्ने अस्माकं । न । स्यात् न भवतु । अत एव । पापया
अशोभनया बुद्ध्या सः । न बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हविः ॥ २७ ॥

पितुर्न । पुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं । सुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः
सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः । दुरोणे यज्ञगृहे । देवान् । आ
अभिलक्ष्य । नः अस्माकं । हविः । प्र । एतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरेतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च
देवान् प्राप्नोतु ॥

१. भ-यं । २. भ-भ-'ते' नास्ति । ३. ज्ञ-त १-२-मरणधर्मरहितो । ४. ख-घ-त-न-श-अत एव
पापया; भ-कीदृशः स्तोता ।

तवाहमग्र ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥२८॥
 तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।
 सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे ऽवसो वासक ऽअग्ने ऽनेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा ऽदेवस्य ऽतव ऽऊतिभिः
 रक्षाभिः ऽमर्त्यः मनुष्यः ऽअहं स्तोता ऽसदा सर्वदा ऽजोषम् ऽआ ऽसचेय प्रीतिमभिसेवेथ ॥

तव ऋत्वा सनेयं तव रातिभिरग्ने तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्ने हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । ऋत्वा । सनेयम् । तव । रातिऽभिः । अग्ने । तव । प्रशस्तिऽभिः ।

त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमतिम् । वसो इति । मम । अग्ने । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे ऽअग्ने ऽतव ऽऋत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा ऽसनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विशा-
 दयति । ऽतव ऽरातिभिः त्वदीयैर्हविर्दानैश्च सनेयम् । तथा ऽतव ऽप्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च
 त्वां संभजेयम् । अस्यैव संभजने किं कारणं तदाह । हे ऽवसो वासकाग्ने मम स्तोतुः ऽप्रमतिं
 प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं ऽत्वामित् त्वामेव ऽआहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे ऽअग्ने ऽदातवे दातुं
 ऽहर्षस्व हृष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेत्पर्ययः ॥

पूर्वोक्त एव प्रशास्तुः शब्दे ' प्र सः ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—' प्र सो
 अग्ने तवोतिभिरग्निं वो वृधन्तम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजर्भर्मभिः ।

यस्य त्वं सख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । सः । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः । सुऽवीराभिः । तिरते । वाजर्भर्मऽभिः ।

यस्य । त्वम् । सख्यम् । आवरः ॥ ३० ॥

हे ऽअग्ने ऽतवोतिभिः रक्षाभिः ऽसः यजमानः ऽप्र ऽतिरते प्रवर्धते । ऊतयो विशेष्यन्ते ।
 ऽसुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । ऽवाजर्भर्मभिः । वाजानामन्नानां बलानां
 वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्ने ऽत्वं ऽयस्य यजमानस्य ऽसख्यं सखित्वं मित्रत्वम् ऽआवरः
 अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३४ ॥

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विय इन्धानः सिष्णोवा ददे ।

त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्वियः । इन्धानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।

त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । असि । प्रियः । क्षपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे ऽसिष्णो । सिषिः सेचनार्थः । सोमेनासिच्यमानाग्ने ऽद्रप्सः द्रवणशीलः ऽनीलवान् शकट-
 नीहेऽवस्थानात्' तद्गान् ऽवाशः कान्तः शब्दायमानो वा ऽऋत्वियः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

वृन्धानः संदीपयन् एवंभूतः वतव सोमः वआ वददे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीच्यते । अपि च वत्वं
वमहीनां महतीनाम् वउषसां वप्रियः मित्रभूतः वअसि । उषसि ह्यप्रयो होमाय प्रज्वालयन्ते । तथा
वक्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धिषु ववस्तुषु^१ वराजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थ-
जातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमागन्म सोभरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवसे । सम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥
तम् । आ । अगन्म । सोभरयः । सहस्रंऽमुष्कम् । सुऽअभिष्टिम् । अवसे ।
सम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

वसोभरयः ऋषयो वयम् वअवसे रक्षणाय वतम् अग्निम् वआगन्म हविर्भिः स्तुतिभिश्च प्रासा
अभूम । कीदृशम् । वसहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं
वस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं वसम्राजं सम्यग्राजमानं वत्रासदस्यवम् । त्रासदस्युनां राजर्षिः । तस्य
स्तोतव्यत्वेन संबन्धिन्म ॥

यस्य ते अग्ने अन्ये अग्रय उपक्षितो वयाइव ।
विपो न द्युम्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥
यस्य । ते । अग्ने । अन्ये । अग्रयः । उपऽक्षितः । वयाऽइव ।
विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे वअग्ने वयस्य वते तव वअन्ये वअग्रयः ववयाइव वृक्षस्य शाखा इव वउपक्षितः समीपे
निवसन्तो भवन्ति वजनानां जनिमतां मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य वतव वक्षत्राणि बलानि स्तुत्या
ववर्धयन् वविपो वन । स्तोत्रनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव वद्युम्ना द्योतमानान्यन्नानि यथांसि वा
वनि वयुवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाद्बलभेयेत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥ ३४ ॥
यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुऽदानवः ॥ ३४ ॥

हे वअद्रुहः अद्रोग्धारः हे वसुदानवः^२ हे वआदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः वमघोनां
हविष्मतां विश्वेषां सर्वेषां मध्ये वयं वमर्त्यं मनुष्यं यजमानं वपारं वनयथ आरब्धस्य कर्मणः
समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

युयं राजानः कं चिच्चर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषाँ अनु ।
वयं ते वो वरुण मित्रार्यमन्त्स्यामेदृतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥
युयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।
वयम् । ते । वो । वरुण । मित्रं । अर्यमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे वराजानः राजमाना हे वचर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः वयुयं वमानुषानु
मनुष्यान् यजमानाननुलक्ष्य वक्षयन्तं क्षयन्तं वकं वचित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिभवथेति

१. ख-तन-सत्सु; भ-वस्तुषु आच्छादकेषु तमःसु सत्सु त्वं; श-मरुत्सु । २. घ-सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु^१ यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे
 वरुण हे मित्र हे अर्यमन्^२ वते तादृशाः ववथं ववः युष्माकं संबन्धिनः वक्रतस्य यज्ञस्य वरुण्यः
 वस्याम नेतारो भवेम ॥

अदान्मे पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं त्रसदस्युर्वधूनाम् । मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः ॥ ३६ ॥
 अदात् । मे । पौरुकुत्स्यः । पञ्चाशतम् । त्रसदस्युः । वधूनाम् ।
 मंहिष्ठः । अर्यः । सत्पतिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । पौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः वत्रसदस्युः वमे
 मघं वधूनां वपञ्चाशतम् वअदात् दत्तवान् । कीदृशः । मंहिष्ठः दानुतमः वअर्यः अभिगन्तव्यः
 स्वामी वा वसत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतृणां पालयिता ॥

उत मे प्रयियोर्वयियोः सुवास्त्वा अधि तुर्वनि ।

तिसृणां सप्ततीनां श्यावः प्रणेता भुवद्वसुर्दियानां पतिः ॥ ३७ ॥

उत । मे । प्रयियोः । वयियोः । सुवास्त्वाः । अधि । तुर्वनि ।

तिसृणाम् । सप्ततीनाम् । श्यावः । प्रदनेता । भुवत् । वसुः । दियानाम् । पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३५ ॥

'आ गन्त' इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोमरेरापं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः
 ककुभो द्वितीयादियुजः सतोवृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ गन्त षड्विंशतिर्मारुतम्' इति ।
 गतो विनियोगः ॥

आ गन्ता मा रिषण्यत् प्रस्थावानो मापं स्थाता समन्यवः ।

स्थिरा चिन्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । गन्त । मा । रिषण्यत् । प्रस्थावानः । मा । अप । स्थात । समन्यवः ।

स्थिरा । चित् । नमयिष्णवः ॥ १ ॥

हे वप्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः वआ वगन्त अस्मानागच्छत । वमा वरिषण्यत
 अनागमनेनास्मान्^३ मा हिंस्त । हे वसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा स्थिरा वचित् स्थिराणि
 दृढान्प्रपि पर्वतादीनि हे वनमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पितारः वमाप वस्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र
 मा तिष्ठत । अस्मास्त्रेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वीळुपविभिर्मरुत ऋभुक्षण आ रुद्रासः सुदीतिभिः ।

इषा नो अद्या गता पुरुस्पृहो यज्ञमा सोभरीयवः ॥ २ ॥

वीळुपविऽभिः । मरुतः । ऋभुक्षणः । आ । रुद्रासः । सुदीतिऽभिः ।

इषा । नः । अद्या । आ । गत । पुरुस्पृहः । यज्ञम् । आ । सोभरीऽयवः ॥ २ ॥

हे ऋक्षुक्षणः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे ऋद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदशा हे ऋमरुतः
 ऋसुदीतिभिः शोभनदीसिकैः ऋवीळुपविभिः । रथनेमयः पवयः । वीळु दृढाः पवयो येषु तादृशौ रथैः
 ऋआ' ऋगत' आगच्छत । एतदेव विवृणोति । हे ऋपुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया ईप्सितव्याः ऋसोभरी-
 यवः सोभरिमृषिं मां कामयमानाः ऋनः^१ अस्माकं ऋयज्ञं प्रति ऋअद्य हृदानीम् ऋइषा अग्नेन
 सहागच्छत । आ पूरणः^२ ॥

विद्या हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम् । विष्णोरिषस्य मीळुहुषाम् ॥ ३ ॥

विद्य । हि । रुद्रियाणाम् । शुष्मम् । उग्रम् । मरुताम् । शिमीवताम् ।

विष्णोः । एषस्य । मीळुहुषाम् ॥ ३ ॥

ऋद्रियाणां^१ रुद्रपुत्राणां ऋशिमीवतां कर्मवतां ऋविष्णोः ऋष्यस्य ऋएषणीयस्य ऋवृष्ट्युद-
 कस्य ऋमीळुहुषां सेक्तृणां ऋमरुताम् ऋउग्रम् उदूर्णं ऋशुष्मं बलं ऋविद्य ऋहि जानीमः खलु^२ ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठुच्छुनोभे युजन्तु रोदसी ।

प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि । द्वीपानि । पापतन् । तिष्ठतु । दुच्छुना । उभे इति । युजन्तु । रोदसी इति ।

प्र । धन्वानि । ऐरत । शुभ्रखादयः । यत् । एजथ । स्वभानवः ॥ ४ ॥

ऋद्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरारो येषु तान्युदमध्यस्थलानि^१ । 'द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप इत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम् । 'ऋक्पूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः । तानि च ऋवि ऋपापतन् अत्यर्थं मरुद्भेगेन विपतन्ति । ऋतिष्ठत् स्थावरं चान्यद्वृक्षजातं^२ ऋदुच्छुना दुःखेन युज्यते । ऋउभे ऋरोदसी द्यावापृथिव्यावपि ऋयुजन्तु । ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति । परोऽर्धर्चः परोऽर्धकृतः । ऋधन्वानि गमनशीलान्युदकानि च ऋप्र ऋऐरत प्रगच्छन्ति । हे ऋशुभ्रखादयः शोभनायुधाः^३ शोभनहविष्का वा हे ऋस्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं ऋयत् यदा ऋएजथ कम्पयथ । तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः । भूमिर्यामेषु रेजते ॥ ५ ॥

अच्युता । चित् । वः । अज्मन् । आ । नानदति । पर्वतासः । वनस्पतिः । भूमिः । यामेषु । रेजते ॥ ५ ॥

हे मरुतः ऋवः युष्माकम् ऋअज्मन् अज्मनि गमने सति ऋअच्युता ऋचित् च्यावथितुमशक्या अपि ऋपर्वतासः पर्वता मेघा गिरयो वा ऋवनस्पतिः । जातावेकवचनम् । वनस्पतयो वृक्षाश्च ऋआ ऋनानदति अभितो भृशं शब्दायन्ते । अपि च ऋयामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु ऋभूमिः पृथिवी च ऋरेजते कम्पते ॥ ॥ ३६ ॥

१. ग-त-भ-श- ' आ गत ' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-म-मु-संतः अद्येदानीं यज्ञमस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येनाग्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुर्वत; ग-त३-४-श- ' नः अस्माकं... आ पूरणः ' नास्ति । ३. ख-ज्ञ-त१-२-म-एषां मरुतां शुष्मं बलं वयं स्तोतार सोमरयः उग्रमुदूर्णं विद्य जानीमः । कौहशानां मरुतां । रुद्रियाणां रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोर्व्यस्यस्य एषस्य एषणीयस्य ऋवृष्ट्युदकस्य मीळुहुषां सेक्तृणां; ग-त३-४- ' मरुतां...खलु ' नास्ति । ४. ग-भ-श-तान्युदकमध्यस्थलानि । ५. ग-°द्वस्तुजातं । ६. न-भ-शोभमानायुधाः ।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।

यत्रा नरो देदिशते तनूष्वा त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्तरा । बृहत् ।

यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुः । ओजसः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्माकम् अमाय बलाय यातवे यातुं द्यौः घुलोकः वृहत् अन्तरिक्षं विसृज्य उत्तरा उन्नततरा जिहीते गच्छति । युष्मदागमनाद्गीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे बाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः नरः नेतारो मरुतः त्वक्षांसि दीसान्याभरणानि तनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु आ देदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विस्तृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोन्नेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महिं त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अहुतप्सवः ॥७॥

स्वधाम् । अनुं । श्रियम् । नरः । महिं । त्वेषाः । अमवन्तः । वृषप्सवः ।

वहन्ते । अहुतप्सवः ॥ ७ ॥

नरः नेतारो मरुतः स्वधामनु । स्वधेत्यन्ननाम । हविलक्षणमन्नमनुलक्ष्य श्रियं शोभां महि महत्प्रौढं वहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । त्वेषाः दीप्ताः अमवन्तः बलवन्तः वृषप्सवः वर्षणरूपाः अहुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोभरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।

गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्परसे नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोभरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।

गोबन्धवः । सुजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्परसे । नु ॥ ८ ॥

सोभरीणाम् ऋषीणां गोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः वाणः मरुद्गीणा अज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । हिरण्यये रथे कोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तृभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोभरीणां ज्ञानायेदृशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च गोबन्धवः गोमातृकाः सुजातासः शोभनजन्मानः महान्तः महानुभावास्ते मरुतः नः अस्माकम् इषे अन्नाय भुजे भोगाय स्परसे प्रीत्यै च बलनाय वा नु क्षिप्रं भवन्त्विति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयावणे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत् अञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषप्रयावणे ॥९॥

हे वृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाञ्जन्तः सिञ्जन्तोऽध्वयवः वः यूयं वृष्णे वर्षित्रे मारुताय मरुत्संघरूपाय शर्धाय बलाय हव्यानि हवीषि प्रति भरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्धं विशेष्यते । वृषप्रयावणे । वृषाणः सेक्कारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्चेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।

आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो ह्वया नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्चेन । मरुतः । वृषप्सुना । रथेन । वृषनाभिना ।

आ । श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । ह्वया । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे वनरः नेतारः वमरुतः ववृषणश्चेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन ववृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन ववृषनाभिना । नाभिश्चक्रच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन वरथेन वनः अस्माकं ह्वयानि^१ हवीषि वआ वगत आगच्छत । ववृथा अनायासेनैव ववीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । वश्येनासो वन वपक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्ददनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमृद्धयेषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दर्विद्युतत्युष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अञ्जि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।

दर्विद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

वेषां मरुताम् वअञ्जि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं वसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । वरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः ववि वभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा वबाहुषु वअधि अंसेषु वऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि वदर्विद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नकिष्टनृषु येतिरे ।

स्थिरा धन्वान्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे ।

स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

वउग्रासः उद्रूणाः सर्वकार्येषुद्यताः ववृषणः वर्षितारः वउग्रबाहवः उद्रूणबाहुकाः वते मरुतः वतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु वनकिः वयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः ववः युष्माकं वरथेषु वधन्वानि धन्व्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च वस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत^२ एव^३ कारणात् वअनीकेष्वधि सेनामुखेषु वश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥ १३ ॥

येषाम् । अर्णोः । न । सप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।

वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

वअर्णो वन उदकमिव वसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं वत्वेषं दीप्तं वशश्वतां बहूनां वेषां^१ मरुता-मीदृशं वनाम मरुत इति नामधेयम् वएकमित् एकमेवासहायमेव सत् वभुजे स्तोत्राणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । वसहः प्रसहनशीलं वपित्र्यं पितुरागतं ववयो वन अन्नमिव । यथा तद्विन्नभेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उपं स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।

अराणां न चरमस्तदैषां दाना मह्ना तदैषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उपं । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।

अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मह्ना । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् वतान् पूर्वोक्तगुणान् वमरुतः ववन्दस्व प्रणम । वतान् एवोपेत्य वस्तुहि । वहि यस्मात् वधुनीनां कम्पयितृणां वतेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । वअराणाम्^१ अर्थाणां^२ स्वामिनां यथा वचरमः^३ हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । वतत् तस्मात् वएषां मरुतां वदाना दानानि वमह्ना महत्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । वतदैषाम् इति द्विरुक्तिरादरार्थां पदपूरणार्थां वा ॥

सुभगः स व ऊतिष्वास पूर्वीसु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुऽभर्गः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वीसु । मरुतः । विऽउष्टिषु ।

यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे वमरुतः ववः युष्माकम् वऊतिषु रक्षासु सतीषु वसः स्तोता वसुभगः वआस शोभनधनो भवति । अस्ते^४ छान्दसो भूभावाभावः । यद्वा । सुभग आस^५ दीप्यते । ' अस गतिदीप्यादानेषु ' । कदेति चेत् उच्यते । वपूर्वासु वव्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिपूषःसु । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । वउत अपि च वयः^६ मनुष्यः स्तोता यथा वा वनूनम् अवश्यम् वअसति युष्माकं भवति । अस्तेः छान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग इत्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा यूयं प्रति वाजिनो नर आ ह्वया वीतये गथ ।

अभि ष द्युन्नैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धृतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । ह्वया । वीतये । गथ ।

अभि । सः । द्युन्नैः । उत । वाजसातिऽभिः । सुम्ना । वः । धृतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे वनरः नेतारो मरुतः वयूयं वयस्य ववा यस्य च ववाजिनः हविष्मतो यजमानस्य वह्वया ह्वयानि हवींषि वप्रति ववीतये भक्षणाय वआ वगथ आगच्छथ वसः यजमानः हे वधृतयः कम्पयितारो मरुतः वद्युन्नैः द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा वउत अपि च ववाजसातिभिः वाजानां^६ संभजनैश्च ववः युष्माकं संबन्धीनि वसुम्ना सुम्नानि सुम्नानि वअभि वनशत् अभितो ह्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सूनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।

युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

वरुद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य वसूनवः पुत्राः वअसुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेघस्य ववेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । वयुवानः

१. घ-अराणां न । २. झ-त१-२-भ१-आर्याणां । ३. ख-त-न-भ१-श-चरमो न । ४. त-भ-सन् । ५. घ-यो वा यश्च । ६. घ-अज्ञानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः ऽदिवः अन्तरिक्षादागत्य ऽयथा येन प्रकारेण ऽवशान्ति अस्मान् कामयन्ते
 ऽतथेत् तेनैव प्रकारेण ऽअसत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चार्हन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळहुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान् आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अर्हन्ति । मरुतः । सुदानवः । स्मत् । मीळहुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ऽसुदानवः शोभनदानाः ऽये ऽच^१ यजमानाः ऽमरुतः देवान् ऽअर्हन्ति पूजयन्ति । ऽये च
 ऽमीळहुषः सेकृन् मरुतः ऽस्मत् प्रशस्तं ऽचरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत एवम् ऽअतः^२
 अपि^३ कारणात् तानुभयविधान् ऽनः अस्मान् ऽआ अभिलक्ष्य ऽवस्यसा वसीथसा वसुमत्तमेन ऽहृदा
 हृदयेन हे ऽयुवानः मरुतः ऽउप ऽआ ऽववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ पु नर्विष्टया वृष्णः पावकाँ अभि सोभरे गिरा ।

गाय गाईव चर्कृषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नर्विष्टया । वृष्णः । पावकान् । अभि । सोभरे । गिरा ।

गाय । गाःऽईव । चर्कृषत् ॥ १९ ॥

हे ऽसोभरे ऽयूनः नित्यतरुणां ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽपावकान् तान् मरुतः ऽनर्विष्टया अतिशये-
 नाभिनवया ऽगिरा वाचा स्तुतिरूपया ऽसु शोभनम् ऽअभि ऽगाय अभिष्टुहि । ऽचर्कृषत् पुनःपुनः
 कृषन् कृषीवलः ऽगाइव । स यथा यूनः शक्ताननडुहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृत्सु होतृषु ।

वृष्णाश्चन्द्रान्न सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

साहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽईव । हव्यः । विश्वासु । पृत्सु । होतृषु ।

वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःऽतमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

ऽविश्वासु सर्वासु ऽपृत्सु पृतनासु युद्धेषु ऽहोतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च ऽये मरुतः ऽसहाः
 ऽसन्ति अभिमवितारो भवन्ति ऽहव्यः ह्यातव्यः ऽमुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः ।
 स इव । नेति संप्रत्यर्थे । ऽन संप्रति ऽवृष्णः वर्षितृन् ऽचन्द्रान् आह्लादकान् ऽसुश्रवस्तमान् अति-
 शयेन शोभनयशस्कास्तान् ऽमरुतः ऽअह मरुत एव ऽगिरा वाचा ऽवन्दस्व स्तुहि ॥ ॥ ३९ ॥

गार्वाश्चिद्धा समन्यवः सजात्येन मरुतः सर्वन्धवः ।

रिहते ककुभो मिथः ॥ २१ ॥

गार्वः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽजात्येन । मरुतः । सऽबन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

हे ऽसमन्धवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे ऽमरुतः ऽगावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभृताः
 ऽसजात्येन समानजातित्वेन' ऽसबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः ऽककुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागात्
 प्राप्य ऽमिधः परस्परं ऽरिहते लिहन्ति । ऽघ इति पूरकः ॥

मर्तेश्चिद्रो नृतवो रुक्मवक्षस उर्ष भ्रातृत्वमायति ।

अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तैः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मऽवक्षसः । उर्ष । भ्रातृऽत्वम् । आ । अयति ।

अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपिऽत्वम् । अस्ति । निऽध्रुवि ॥२२॥

हे ऽनृतवः नृत्यन्तो हे ऽरुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि वेषां ते तथोक्ताः ।
 ह्रैरशा हे ऽमरुतः ऽमर्तेश्चित् मनुष्योऽपि स्तोता ऽवः युष्माकं ऽभ्रातृत्वं सखित्वम् ऽआ आभिसुख्येन
 ऽउप ऽअयति उपगच्छति । अतः ऽनः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतृन् ऽअधि ऽगात अधिश्रुत अस्म-
 त्पक्षपातवचना भवत । ऽहि यस्मात् ऽवः युष्माकम् ऽआपित्वं बन्धुत्वं ऽनिध्रुवि नितरां धार-
 यितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा ऽसदा सर्वदा ऽअस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥२३॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुऽदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥२३॥

हे ऽसुदानवः शोभनदाना हे ऽसखायः समानस्थाना हे ऽसप्तयः सर्पणशीलाः ऽमरुतः ऽनः
 अस्माकं ऽमारुतस्य ऽभेषजस्य मरुसंबन्धि भेषजमौषधं ऽयूयम् ऽआ ऽवहत आनयत ॥

याभिः सिन्धुमवथ याभिस्तूर्वथ याभिर्दशस्यथा क्रिविम् ।

मर्यो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

याभिः । सिन्धुम् । अवथ । याभिः । तूर्वथ । याभिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।

मर्यः । नः । भूत । ऊतिभिः । मयःऽभुवः । शिवाभिः । असचऽद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः ऽयाभिः ऊतिभिः ऽसिन्धुं समुद्रम् ऽअवथ रक्षथ । ऽयाभिः च ऽतूर्वथ स्तोतृणां
 शत्रून् हिंस्थ । तुर्वी हिंसार्थः । ऽयाभिः च ऽक्रिविं कृपं तृष्णजे गीतमाय ऽदशस्यथ प्रयच्छथ ।
 हे ऽमयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारो हे ऽअसचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः ऽशिवाभिः
 करुणाणीभिस्ताभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽनः अस्माकं ऽमयः सुखं ऽभूत भावयत उत्पादयत ।
 यद्वा । ' भू प्रासौ ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिन्ध्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिन्ध्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुऽबर्हिषः ।

यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे ऽसुबर्हिषः शोभनयज्ञाः ऽमरुतः ऽसिन्धौ एतसंज्ञे स्यन्दनशीले नदे ऽयत् ऽभेषजम्
 अस्ति ऽयत् च ऽअसिन्ध्यां ऽयत् च ऽसमुद्रेषु जलधिषु ऽयत् च ऽपर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं
 भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

विश्वं पश्यन्तो विभृथा तुनूष्वा तेना नो अधि वोचत ।

क्षमा रपो मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विहुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । विभृथ । तुनूषु । आ । तेन । नः । अधि । वोचत ।

क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्त । विऽहुतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

वविश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं पश्यन्तः जानन्तो यूयं तनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु वा विभृथ आहरथ । आहृतेन च त्वेन नः अस्मान् अधि वोचत अधिभूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे मरुतः नः अस्माकं मध्ये आतुरस्य रोगिणः रपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य क्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा विहुतं विबाधितमङ्गं पुनः इष्कर्त निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निसो नलोपच्छान्दसः । करोतेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लृक् । 'तसनसनथनाश्च' इति तशाब्दस्य तशादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ४० ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^१ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशा ऋक्संहिताभाष्ये

षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥

चतुर्थेऽनुवाके^३ दश सूक्तानि । तत्र 'वयमु त्वाम्' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम-
णिका—'वयमु द्वयूनान्त्ये द्वृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्रान्त्यस्मात्' इति परिभाषया
काण्वः सोभरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतो-
बृहत्स्यः । अन्त्ये द्वृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थ्ये
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयमु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं यो न
इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिप्लविकेपृक्थ्येऽपि तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति
प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयमु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्थाद्या । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्यं
यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयमु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कच्चिर्नरन्तोऽवस्यवः । वाजै चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्यं । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।

वाजै । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

१. ऋ-महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसर्वज्ञवैभवः । श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतप्याश्व षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतेतद्विमत्सराः ॥ २. ऋ-महेश्वरं ॥ इत्थं षष्ठाष्टकगः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति (? ते) ॥ ३. श-अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । चतुर्थेऽनुवाके ।

हे ऽअपूर्व्यं त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ऽभरन्तः सोमलक्षणैरञ्जैस्त्वां पोषयन्तः ऽवयं
 ऽवाजे । वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽत्रेति वाजयन्त्यायुषान्यत्रेति वा वाजः संग्रामः । तस्मिन्
 ऽचित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ऽत्वाम् ऽउ त्वामेव ऽअवस्यवः रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः
 ऽहवामहे त्वामाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरं ऽन यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः
 वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं ऽकञ्चित् कञ्चिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्नतये॒ स नो॑ युवो॒ग्रश्च॑क्राम॒ यो धृष॑त् ।

त्वा॒मिद्व्य॑वितारं॒ ववृ॑महे॒ सखा॑य॒ इन्द्र॑ सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।

त्वाम् । इत् । हि । अ॒वितार॑म् । व॒वृम॑हे । सखा॑यः । इन्द्र॑ । सान॒सिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र ऽकर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ऽऊतये रक्षणाय ऽत्वा त्वा-
 पगच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । ऽयः इन्द्रः ऽधृषत् धृष्णोति शत्रून्भिभवति । ' जिष्टया
 प्रागल्भ्ये ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शप्रत्ययः । ऽयुवा तरुणः ऽउग्रः उद्गूर्णः ऽसः इन्द्रः ऽनः अस्मान्
 प्रति ऽचक्राम आगच्छतु । यद्वा । चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु । क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८) । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ऽसखायः समानख्याना बन्धुभूता वा
 वयं ऽस्मानसिम् । ' वन पण संभक्तौ ' । संभजनीयम् ऽअवितारं सर्वस्य रक्षितारं ऽत्वामिन् त्वामिव
 ऽववृमहे वृणीमहे संभजामहे । हिः प्रसिद्धौ । हियोगादनिघातः ॥

आ या॑हीम॒ इन्द्र॑वोऽश्र॒पते॒ गोप॑त् उर्व॒राप॑ते । सोमं॑ सोमप॒ते पिब॑ ॥ ३ ॥

आ । या॒हि । इमे । इन्द्र॑वः । अश्र॑पते । गोऽप॑ते । उर्व॒राऽप॑ते । सोमं॑ । सोम॒ऽप॑ते । पिब॑ ॥ ३ ॥

ऽअश्रपते अश्वानां स्वामिन् ऽगोपते गवां पालयितः ऽउर्वरापते । सर्वसस्याढ्या भूमिरुर्वरा ।
 तस्याः पते हे इन्द्र ऽइन्द्रवः सोमाः ऽइमे भवदीयाः । त्वदर्थमभिषुता इत्यर्थः । तस्मात् ऽआ
 ऽयाहि आगच्छ । आगत्य ऽसोमपते हे इन्द्र ऽसोमं ऽपिब ॥

व॒यं हि॒ त्वा॒ बन्धु॑मन्तम॒बन्ध॑वो॒ विप्रा॑स॒ इन्द्र॑ ये॒मिम् ।

या॒ ते॒ धामा॑नि॒ वृष॑भ॒ तेभि॑रा ग॒हि वि॒श्वेभिः॑ सोम॒पीत॑ये ॥ ४ ॥

व॒यम् । हि । त्वा । बन्धु॑ऽमन्तम् । अ॒बन्ध॑वः । विप्रा॑सः । इन्द्र॑ । ये॒मिम् ।

या । ते । धामा॑नि । वृ॒षभ॑ । तेभिः । आ । ग॒हि । वि॒श्वेभिः॑ । सोम॒ऽपी॑तये ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ऽअबन्धवः बन्धुरहिताः ऽविप्रासः मेधाचिनः ऽवयं ऽबन्धुमन्तं बन्धुभि-
 देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं ऽत्वा त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव ऽयेमिम् बन्धुत्वेन नियच्छाम ।
 यच्छतेर्लिटि रूपम् । तथा सति हे ऽवृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ऽते तव ऽया यानि ऽधामानि
 शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ऽतेभिः तैः ऽविश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ऽसोमपीतये सोमपानार्थम्
 ऽआ ऽगहि आगच्छ ॥

सीद॑न्तस्ते॒ वयो॑ यथा॒ गोश्री॑ते॒ मधौ॑ मदि॒रे वि॒वक्ष॑णे । अ॒भि त्वा॒मिन्द्र॑ नोनुमः ॥ ५ ॥

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रति । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।
अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रति । ' श्रीङ् पाके ' । गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्यते । दध्ना पयसा च श्रति श्रयणद्रव्येण मिश्रिते षमदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये षमधौ सोमे षसीदन्तः निवसन्तः । सदने दृष्टान्तः । षवयो षयथा पक्षिणो यथैकत्र संघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं षत्वाम् षअभि आभिमुख्येन षनोनमः पुनःपुनर्भृशं वा स्तुमः ॥ ॥ १ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।

सन्ति कामासो हरिवो ददिधुं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।

सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ षच अपि चा आभिमुख्येन व षएना एनेन षनमसा स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनास्त्रेण वा सह षत्वा त्वां षवदामसि अभिवदामः । ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । त्वं तु षमुहुश्चित् मुहुर्मुहुः षकिं कस्माद्धेतोः षवि षदीधयः । विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने । विचिन्तयसि । ' दीधीङ् दीसिदेवनयोः ' । व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च । किमर्थं यूयं वदथेति चेत् । षहरिवः हरिताश्वन् हे इन्द्र अस्माकं षकामासः पुत्रपश्चादिविषयाः कामाः षसन्ति कामाः सन्तु । अहं न प्रयच्छामीति चेत् । षत्वं तु षददिः धनादिदाता खलु । तस्मात् षवयं त्वत्सन्निधौ षस्मः भवामः । किंच षनः अस्माकं षधियः कर्माणि च तव समीपे षसन्ति तिष्ठन्ति । ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः ॥

नूतना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विद्म पुरा परीणसः ॥७॥

नूताः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।

विद्म । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र षते तव षउती उत्तयै^१ रक्षणे^२ षवयं षनूतना षइत् नूतना एव षअभूम भवामः । षअद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र षपुरा पूर्व त्वां षपरीणसः । सुद्व्यत्ययः । परीणसं परितो व्यासं महान्तं वेति षनहि षविद्म न जानीमः । षनु संप्रति तु षते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्षया इति ॥

विद्म सखित्वमुत् शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्नीमहे ।

उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजै सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्म । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।

उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजै । सुशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

षशूर शत्रूणां शातयितर्बलवन् हे इन्द्र षसखित्वं तव सखिभावं वयं षविद्म जानीमः । षउत अपि च षभोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विद्म । षवज्रिन् हे इन्द्र षते त्वदीये षता ते सख्यधने षआ आभिमुख्येन षईमहे वयं याचामहे । षउतो अपि च षवसो सर्वस्य वासयितः षसुशिप्र शोभनह्नो

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र वगोमति गवादियुके वसमस्मिन् सर्वस्मिन् ववाजे अस्त्रे वनः अस्मान्
वआ वशिचीहि तीक्ष्णीकुरु । उपलक्षणम् । प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः । 'शिष् निशाने'
इत्यस्य छान्दसः श्लुः ॥

उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'यो न इदमिदम्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः । 'यो न इदमिदं पुरेति
प्रगार्थो सर्वाः ककुभः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम् । आभिप्लविकेष्ूक्थेष्वपि ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८) । आभिप्लविकेष्ूक्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणा-
च्छंसिशस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतृचः समाहार्यः । तत्रेयं 'यो न इद-
मिदम्' इति द्वितीया । सूत्रितं च—'यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्द्रव इति समाहार्योऽनुरूपः'
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु वः स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥९॥
यः । नः । इदम्ऽइदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आऽनिनाय । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ९ ॥

वसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः वयः इन्द्रः वपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया'
विद्यमानं' ववस्यः वसीयः । वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः । प्रशस्तं वसु वनः अस्मान्
वप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् वतसु तमेव धनानामानेतारम् वइन्द्रं ववः युष्माकं धनलाभार्थम्
वऊतये रक्षणाय च वस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि ॥

हर्यंश्चं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवां शतम् ॥ १० ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवां । शतम् ॥ १० ॥

वहर्यंश्चं हरितवर्णाशोपेतं वसत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं
वा वचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितारं वस वहि व्म स खलु जनः स्तौति ।
वयः जनः वअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तुतो भवति स एनं तदृषति । एवं सति वमघवा धनवान्
वसः इन्द्रः वशतं वगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्वसंधं वस्तोतृभ्यः वनः अस्मभ्यं वतु क्षिप्रम् वआ ववयति
आप्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेड्यडागमः । ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति ॥ ॥२॥

वयां ह स्विद्युजा वयं प्रति श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि । संस्थे जनस्य गोमतः ॥ ११ ॥

त्वयां । ह । स्वित् । युजा । वयम् । प्रति । श्वसन्तम् । वृषभ । ब्रुवीमहि ।

सम्ऽस्थे । जनस्य । गोऽमतः ॥ ११ ॥

ववृषभ वर्षितर्हं इन्द्र वगोमतः गवादियुक्तस्य वजनस्य वसंस्थे स्थाने युद्धे वश्वसन्तम्
अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं वयुजा सहायेन वत्वचा वह स्वित् त्वयैव खलु ववयं
वप्रति वब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः । निराकरिष्याम इत्यर्थः ॥

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दुःखः ।

नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावेरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुःऽध्यः ।

नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

‘पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य’ हे ‘इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र ‘कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् ‘कारे । कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिंस्तान् वयं ‘जयेम । ‘दुःखः दुःधियः पापबुद्धीनपि ‘अभि’ ‘तिष्ठेम’ अभितः स्थास्यामः । किंच ‘वृत्रं गवामावरकं शत्रुं ‘नृभिः आयुधनेतृभिर्मरुद्भिः सह ‘हन्याम हिंस्याम । हत्वा ‘शूशुयाम ‘च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरग्निष्टोभादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा । श्वयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः । शत्रुभ्यो बाधा-भावात् सोमलक्षणैरश्वैस्त्वं वर्धयेम । तत्स्वं ‘नः अस्माकं ‘धियः कर्माणि ‘प्र ‘अवेः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिःपुत्रविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘अभ्रातृव्यः’ इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—‘अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वर्भिच्छसे ॥ १३ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ।

युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे ‘इन्द्र ‘स्वं ‘जनुषा जन्मनैव ‘अभ्रातृव्यः । ‘व्यन् सप्तने’ (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । ‘अना’ अनेतृकः^३ । ‘ऋतच्छन्दसि’ इति कपः^४ प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । ‘अनापिः बन्धुवर्जितश्च ‘सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया ‘आपित्वं बान्धवम् ‘इच्छसे इच्छसि तत्र ‘युधेत् युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखा भवसीति ॥

नकीं रेवन्तं सख्यायं विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्पितेर्व ह्यसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्यायं । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽइव । ह्यसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाख्यं मानवं^१ ‘सख्याय सखि-भावाय ‘नकिः ‘विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । ‘सुराश्वः । ‘दुभोधि गतिवृद्धयोः’ । सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ‘पते त्वां ‘पीयन्ति । पीयतिहिंसा-कर्मां । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

१. घ-‘राहृत । २. त-न-भ२-नाभितिष्ठेम; भ१-३-भितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न-अना अनेतकः; घ-अना अनियन्तृकः; ङ-सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ१-अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ२-३-अना सपत्नरहितः अना अनेतकः (अनेकः-भ३); श-अना त्वं अनेकः । ४. ख-त-न-श-शपः । ५. ख-ग-ङ-त१-२-न-भ-अन्यं मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मुरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम् सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाऽजुरः । यथा । मुरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वाऽवतः ।

नि । सदा॒म् । सचा॑ । सुते ॥ १५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं तथा ऽमा भूम मा भवाम ऽयथा ऽत्वावतः त्वावतः त्वरस-
द्वस्य देवस्य ऽसख्ये ऽमुरासः मुराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा
जनाः । ऽअमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा
वयममाजुरो न भवाम । कथम् । ऽसचा ऋत्विग्भिः सह ऽसुते अभिषुते सोमे वयं तु ऽनि ऽषदाम
निवसाम^१ । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम् राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।

दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान् आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोऽदत्र । निः । अराम् । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।

दृळ्हा । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामान् । आऽदभे ॥ १६ ॥

हे ऽगोदत्र स्तोतृणां गवादिदानशील हे ऽइन्द्र ऽते तव स्वभूता वयं ऽराधसः धनान् ऽमा
ऽनिरराम मा निर्गमाम । अतैर्लुङि ' सतिशास्यतिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदशोऽङि ' इति गुणः ।
सर्वदा त्वनो^२ धनाढ्या^३ भवाम । किंच ऽते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् ऽमा
ऽगृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत् एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । प्रहेर्लुङि ' बहुलं छन्दसि '
इति शः । डिच्वात्संप्रसारणम् । ऽअर्यः स्वामी त्वं ऽदृळ्हा ऽचित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि ऽप्र
ऽमृश प्रकर्षेणास्मान् स्थापय । किंच ऽअभि आभिमुख्येन ऽआ ऽभर धनादिभिः समन्तादस्मान्
पोषय । ऽते तव ऽदामानः तानि दानानि ऽन ऽआदभे न कैश्चिदपि आदम्भितुं शक्यन्ते । तस्मात्
दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदिर्यन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुऽभगा । ददिः । वसु ।

त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थे यागमकृत । तत्र मन्त्र-
दृष्टिर्बहुधनलाभान्मह्यमेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते^४ । ऽदाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्त-
वते मह्यम् ऽइन्द्रो ऽवा ऽघेत् इन्द्र एव किं खल्वेतावत्^५ ऽमघं मंहनीयं धनं ऽददिः प्रायच्छत् ।
यद्वा ऽसुभगा शोभनधना ऽसरस्वती नदी ऽवसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा ऽचित्र एतन्नामक
हे राजन् ऽस्वं ऽवा एतावद्धनं^६ मह्यं प्रादा इति ॥

चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।

पर्जन्यइव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

१. घ-भ-गृहे । २. ख-त-न-भ-२-श-निवासामः; ग-घ-त-१-भ-१-३-निवासामः । ३. ग-त्वइत्तधना ।
४. घ-विकल्पते । ५. भ-खिल्वयदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । सरस्वतीम् । अनु ।
पुर्जन्यःऽइव । ततनत् । हि । वृष्टया । सहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम् अयुता अयु-
तानि च धनानि च ददत् प्रयच्छन् चित्र इत् चित्रनामैव राजा । अन्यके यके । अल्प
इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये राजका इत् राजान एव सरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तान्
सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा ततनत् धनैस्तनोति । तनोतेलुङि चङि रूपम् । 'चङ्ग-
न्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । पुर्जन्यइव । यथा पुर्जन्यः पृथिवीं वृष्टया तनोति प्रीणयति
तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्ने' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्स्यो
द्वितीयाचतुर्थीषष्टयः सतोबृहत्स्यः ससमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः
शिष्टाश्चत्वारः काकुभाः प्रागाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुकान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रागाथादि
बृहत्स्यनुष्टुबेकादश्याद्ये ककुम्मध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाहंते छन्दस्याश्विन-
शास्त्रे चाद्याः ससर्चः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह्ण आ रथमिति सस' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यमह्ण आ रथमद्या दंसिष्टमृतये ।

यमश्विना सुहवा रुद्रवर्तनी आ सूर्यायै तस्थुः ॥ १ ॥

ओ इति । त्यम् । अह्णे । आ । रथम् । अद्य । दंसिष्टम् । ऊतये ।

यम् । अश्विना । सुहवा । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी । आ । सूर्यायै । तस्थुः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ दंसिष्टम् अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षयितारं स्वयं तं युवयोः^१
वरथम्^२ ऊतये रक्षणाय अद्य अस्मिन् यागदिने अह्णे सोभरिरहमाह्वयामि । सुहवा सुहवौ
स्तोत्रशास्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ रुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमागौ यद्वा स्तूयमानमागौ हे अश्विनौ
सूर्यायै सूर्या स्वयंवरे वरयितुं स्वयं रथं युवाम् वा आ तस्थुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पूर्वापुषं सुहवं पुरुस्पृहं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ।

सचनावन्तं सुमतिभिः सोभरे विद्वेषसमनेहसम् ॥ २ ॥

पूर्वऽआपुषम् । सुहवम् । पुरुस्पृहम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ।

सचनावन्तम् । सुमतिभिः । सोभरे । विद्वेषसम् । अनेहसम् ॥ २ ॥

हे सोभरे सुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं स्तुहि । किंविशिष्टम् । पूर्वापुषं
पूर्वेषां स्तोत्राणां धनादिदानेन पोषकं^३ सुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं भुज्युम् ।
'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं वाजेषु पूर्व्यं संग्रामेष्वप्रतो गन्तारं सचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं
विद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेषारम् अनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥

इह त्या पुरुभूतमा देवा नमोभिरश्विना ।

अर्वाचीना स्ववसे करामहे गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ३ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।

अर्वाचीना । सु । अर्से । करामहे । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ३ ॥

वपुरुभूतमा अतिज्ञयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ वदेवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा
वदाशुषः हविर्देवततो यजमानस्य वगृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ वत्या तौ वअश्विना अश्विनौ
युवाम् वइह अस्मिन् कर्मणि वअवसे रक्षणाय वनमोभिः हविभिः स्तोत्रैर्वा वअर्वाचीना अर्वाचीनौ
अभिसुखमागच्छन्तौ वसु वकरामहे वयं सुष्टु कर्मः ॥

युवो रथस्य परिं चक्रमीयत ईर्मान्यद्वामिषण्यति ।

अस्माँ अच्छा सुमतिर्वी शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परिं । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ।

अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुःऽइव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयुवोः युवयोः वरथस्य एकं वचक्रं वपरि वईयते परितो छां गच्छति । वअन्यत्
अवस्थितं रथस्य चक्रम् वईर्मा ईर्माँ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्बोदकस्य प्रेरयितारौ ववां युवाम्
वइषण्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—‘ न्यघ्न्यस्य मूर्धनि ’ (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति ।
हे वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ ववां युवयोः वसुमतिः कल्याणी मतिः वअच्छ
आभिसुख्येन वअस्मान् वआ वधावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । वधेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वसं
प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वयुवयोः सुमतिरस्मान् प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वाँ त्रिवन्धुरो हिरण्याभीशुरश्विना ।

परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ।

परिं । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः । तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वत्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईपे
तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः वहिरण्याभीशुः
हिरण्मयाधादिरज्जुः ववां युवयोः वयः वरथः वश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
वपरि वभूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेल्लेटि सिष्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालं करोति । हे
वनासत्या नासत्यौ वतेन पूर्वोक्तेन रथेन वआ वगतम् आगच्छतम् ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पूर्यं दिवि यवं वृकैण कर्षथः ।

ता वापद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पूर्यम् । दिवि । यवंम् । वृकैण । कर्षथः ।

ता । वाम् । अद्य । सुमतिऽभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वपूर्यं पुरातनं वदिवि शुलोके स्थितसुदकं वमनवे एतन्नामकाय राशे वदशस्यन्ता
दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां ववृकैण । ‘ वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात् ’ (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन वयं यवनामकं धान्यं वकर्षथः । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः । वृषभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे वश्विना अश्विनौ वता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ ववां युवाम् वअथ अस्मिन् यज्ञदिने वसुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण वस्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप नो वाजिनीवसू यातमृतस्य पथिभिः ।

येभिस्तुक्षि वृषणा त्रासदस्युवं महे क्षत्राय जिन्वथः ॥ ७ ॥

उप । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । यातम् । ऋतस्य । पथिऽभिः ।

येभिः । तुक्षिम् । वृषणा । त्रासदस्युवम् । महे । क्षत्राय । जिन्वथः ॥ ७ ॥

हे ववाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ । अन्नमेव धनं ययोस्तौ । अश्विनौ वक्तस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य वपथिभिः मार्गैः वनः अस्मान् उप यातम् आगच्छतम् । वृषणा वृषणौ धनानां सेक्तारौ हे अश्विनौ वत्रासदस्युवं त्रासदस्योः पुत्रं वनृक्षिम् एतन्नामकं वयेभिः यैथंजमार्गैः वमहे महते वक्षत्राय धनाय वजिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अयं वामद्रिभिः सुतः सोमो नरा वृषण्वसू ।

आ यातं सोमपीतये पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ८ ॥

अयम् । वाम् । अद्रिऽभिः । सुतः । सोमः । नरा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

आ । यातम् । सोमपीतये । पिबतम् । दाशुषः । गृहे ॥ ८ ॥

वनरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतृणां धनस्य नेतारौ ववृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ ववां युष्मदर्थम् वअद्रिभिः प्रावभिः वअयं वसोमः वसुतः अभियुतः । तस्मात् वसोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् वआ वयातम् । आगल्य च वदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य वगृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां वपिबतम् ॥

आ हि रुहतमश्विना रथे कोशे हिरण्यये वृषण्वसू । युञ्जार्थां पीवरीरिषः ॥ ९ ॥

आ । हि । रुहतम् । अश्विना । रथे । कोशे । हिरण्यये । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

युञ्जार्थाम् । पीवरीः । र्षः ॥ ९ ॥

ववृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे वश्विना अश्विनौ वहिरण्यये हिरण्यमयरज्ज्वादियुक्ते वकोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले वरथे । हिरवधारणे । युवामेव वआ वरुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः वपीवरीः पावयितृणि स्थूलानि वा वृषः अन्नानि वयुञ्जार्थाम् अस्मासु योजयतम् ॥

यार्भिः पक्थमवथो यामिराद्रिगुं यार्भिर्ब्रुं विजोषसम् ।

तार्भिर्नो मक्षू तूर्यमश्विना गतं भिषज्यतं यदातुरम् ॥ १० ॥

यार्भिः । पक्थम् । अवथः । यार्भिः । अद्रिऽगुम् । यार्भिः । ब्रुम् । विऽजोषसम् ।

तार्भिः । नः । मक्षू । तूर्यम् । अश्विना । आ । गतम् । भिषज्यतम् । यत् । आतुरम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ वयार्भिः उत्तिभिः वपक्थम् एतन्नामकं राजानम् वअवथः रक्षथः । वयार्भिः उत्ति-
भिश्च वअद्रिगुम् अष्टगमनं राजानमवथः । वयार्भिः उत्तिभिश्च वब्रुं राजानं च वविजोषसं विशेषेण
सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः वतार्भिः तै रक्षणैः वमक्षू क्षिप्रं वतूर्यं तूर्णं वनः

अस्मान् व आ वगतं रक्षणार्थमागच्छतम् । किञ्च वयत् वआतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं प्रति वभिषज्यतं वैषज्यं कुरुतम् । भिषक्कण्डादिः ॥ ६ ॥

यदाध्रिगावो अध्रिगू इदा चिदहो अश्विना हवामहे । वयं गीर्भिर्विपन्यवः ॥ ११ ॥

यत् । अध्रिऽगावः । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । इदा । चित् । अहः । अश्विना । हवामहे । वयम् । गीऽभिः । विपन्यवः ॥ ११ ॥

वअध्रिगावः अष्टतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः वविपन्यवः मेधाविनः ववयम् वअध्रिगू अष्टतगमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ वअश्विना अश्विनौ युवाम् वअहः दिवसस्य वइदा वचित् इदानीमेव प्रातःकाले वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वयत् यदा वहवामहे युवामाह्वयामस्तदा ताभिरुतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभिरा यातं वृषणोप मे हवं विश्वप्सुं विश्ववार्यम् ।

इषा मंहिष्ठा पुरुभूतमा नरा याभिः क्रिविं वानुधुस्ताभिरा गतम् ॥ १२ ॥

ताभिः । आ । यातम् । वृषणा । उप । मे । हवम् । विश्वऽप्सुम् । विश्ववार्यम् । इषा । मंहिष्ठा । पुरुऽभूतमा । नरा । याभिः । क्रिविम् । वानुधुः । ताभिः । आ । गतम् ॥ १२ ॥

ववृषणा वृषणो वर्षणशीलौ हे अश्विनौ विश्वप्सुम् । प्सुरिति रूपनाम । स्तोत्रशास्त्रात्मकरवेन नानारूपं विश्वचार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं वमे मदीयं वहवं युष्मद्विषयमाह्वानम् वआ अभिसुखीकृत्य वताभिः उतिभिः वउप वयातं युवामागच्छतम् । याभिः वनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ वइषा । 'इष इच्छायाम्' । हवींषीच्छन्तौ वमंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ वपुरुभूतमा पुरुभूतमौ युद्धेष्वत्यन्तं पुरुषा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ वक्रिविं कूपं प्रति वयाभिः उतिभिरुदकानि ववावुधुः अवर्धयतः । द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । कूपपतितो वन्दनो मायाभिः कूपं पूरयित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु । तथा मन्त्रः—' उद्वन्दनमैरयतं स्वदेशे ' (ऋ. सं. १. ११२. ५) इति । वताभिः तैः पालनैः वआ वगतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

ताविदा चिदहानां तावश्विना वन्दमान उप ब्रुवे । ता ऊ नमोभिरीमहे ॥ १३ ॥

तौ । इदा । चित् । अहानाम् । तौ । अश्विना । वन्दमानः । उप । ब्रुवे । तौ । ऊँ इति । नमःऽभिः । ईमहे ॥ १३ ॥

वतौ संग्रामे आयुधानि स्तोत्रभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ वअश्विना अश्विनौ वअहानाम् अह्वाम् वइदा वचित् इदानीमेव प्रातःकाले ववन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् वउप वब्रुवे तयोः समीपे स्तौभिः । ततः वता वउ तावेव वनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैवां वईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

ताविदोषा ता उषसि शुभस्पती ता यामनुद्रवर्तनी ।

मा नो मर्तीय रिपवै वाजिनीवसु परो रुद्रावति ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ । इत् । दोषा । तौ । उषसि । शुभः । पती इति । ता । यामन् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रऽवर्तनी ॥ मा । नः । मर्तीय । रिपवै । वाजिनीवसु इति वाजिनीऽवसु । परः । रुद्रौ । अति । ख्यतम् ॥ १४ ॥

वृषभस्यती उदकस्य पालयितारौ वृद्धवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तूपमानमार्गौ वा वृतायित्
तावेवाश्विनौ वृषोषा दोषायां रात्रौ वृत्तौ एव वृषसि उषःकाले तावश्विनौ वयामन् धामन्यहनि च सर्वेषु
कालेषु वयमश्विनावाङ्ग्यामः । एवं सति ववाजिनीवसू अन्नधनी वृद्धौ हे अश्विनौ वृमतांय मनुष्याय
वृरिपवे शत्रवे वृनः अस्मान् वृपरः परस्तात् वृमा वृअति वृख्यतं मा वृमत् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुगम्याय सुगम्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी । हुवे पितेव सोभरी ॥ १५ ॥

आ । सुगम्याय । सुगम्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति ।
हुवे । पिताऽईव । सोभरी ॥ १५ ॥

ववा अपि च वसक्षणी सेवनीयशीलौ वश्विना अश्विनौ युवां वसुगम्याय सुखाहाय मष्टं
वसुगम्यं सुखं प्रातःकाले वरथेन आवहतम् । ततः वसोभरी सोभरिरहं वहुवे युवामाङ्ग्यामि । तत्र
दृष्टान्तः । वपितेव यथा मम पिता आजुहाव^१ तद्वदहमाङ्ग्यामि ॥ ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मधुंगमामिरूतिभिः ।

आरात्ताच्चिद्रूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मधुम्ऽगमामिः । ऊतिऽभिः ।

आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

हे मनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ वृषणा वृषणौ धनानां वर्षितारौ वमदच्युता । माघ-
न्तीति मदाः शत्रवः । तेषां च्यावयितारौ वपुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतृन्
धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ वमधुंगमामिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः वऊतिभिः^२ रक्षाभिः वपूर्वीभिः
बहुभिः^३ वअस्मे अस्माकम् वअवसे रक्षणाय वआरात्ताच्चित् अन्तिक एव वभूतं भवतम् ॥

आ नो अश्ववदश्विना वर्तिर्योसिष्टं मधुपातमा नरा । गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुऽपातमा । नरा ।

गोऽमत् । दस्त्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

वमधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ वनरा नेतारौ वदस्त्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विनौ
वनः अस्माकं ववर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् वअश्ववत् अश्वयुक्तं वगोमत् गवादियुक्तं
वहिरण्यवत् सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा वआ यासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तियंश-
मार्गम् अश्वदियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेलुंछि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाघृष्टं रक्षस्विना ।

अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुप्रावर्गम् । सुवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाघृष्टम् । रक्षस्विना ।

अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

१. ख-त-यज्जुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव; न-वजुहाव; भ२-श-तावजुहाव । २. ख-ग-त-भ२-
श-पूर्वाभिर्बहुभिः; भ१-३-पूर्वाभिर्बहुभिरूतिभी रक्षाभिः ।

वसुप्रवर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत् । स्तोत्रम्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधं वसुवीर्यं शोभनवीर्यं वसुष्टु शोभनं यथा भवति तथा ववार्यं सर्वैर्वरणीयं वरक्षस्विना बलवतापि वअनाष्टम् अनभिभवनीयं धनम् वआ वधीमहि त्वत्तो वयं धारयामः । तदेवाह । ववाजिनीवसु बलयुक्तधनो अन्नधनौ वाश्विनौ ववां युवयोः वअस्मिन् वआयाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने' विश्वा विश्वानि दिव्यभौमादीनि ववामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे । 'धीङ् आधारे' इत्यस्य लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ८ ॥

'ईळिष्व' इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तम् । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उणिक् छन्दः । अग्निदेवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आग्नेयमौष्णिहं ह' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'ईळिष्वा हीत्यौष्णिहम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ईळिष्वा हि प्रतीव्यं यजस्व जातवेदसम् । चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥
ईळिष्व । हि । प्रतीव्यम् । यजस्व । जातवेदसम् । चरिष्णुधूमम् । अगृभीतशोचिषम् ॥ १ ॥

वप्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम् । हिरवधारणे । अग्निमेव ईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु । किंच वचरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम् वअगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं वजातवेदसं जातप्रज्ञम् । यद्वा । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तमग्निं वयजस्व हविर्भिः पूजय ॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा । उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम् ॥ २ ॥
दामानम् । विश्वचर्षणे । अग्निम् । विश्वमनः । गिरा ।
उत । स्तुषे । विष्पर्धसः । रथानाम् ॥ २ ॥

वउत अपि च हे वविश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टः वविश्वमनः । सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः । एतन्नामक हे ऋषे वविष्पर्धसः विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य वरथानां रथादीनां वदामानं दातारमेवंविधम् वअग्निं वगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा वस्तुषे स्तोत्रं कुरु ॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रभे । उपविदा वह्निर्विन्दते वसु ॥ ३ ॥
येषाम् । आऽबाधः । ऋग्मियः । इषः । पृक्षः । च । निऽग्रभे ।
उपऽविदा । वह्निः । विन्दते । वसु ॥ ३ ॥

वआबाधः शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः वऋग्मियः ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः वयेषाम् अथजमानानाम् वइषः अन्नानि वपृक्षः अन्नादिरसांश्च वनिग्रभे निगृह्णीति । ग्रहेर्लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । 'ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । निगृह्य च ववह्निः हविषां बोढा स एवाग्निः वउपविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव ववसु धनं वविन्दते लभते ॥

उदस्य शोचिरंस्थादीदियुषो व्यजंरम् । तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः ॥ ४ ॥
उत् । अस्य । शोचिः । अस्थात् । दीदियुषः । वि । अजंरम् ।
तपुःऽजम्भस्य । सुऽद्युतः । गणऽश्रियः ॥ ४ ॥

वदीदियुषः । दीदिति दीदितिकर्मा । संदीप्यमानस्य वतपुर्वम्भस्य तापयितुर्दृष्टस्य वसुधुतः शोभन-
दीप्तेः वगणश्रियः । हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य । वअस्य एतादृशोऽग्नेः^१ वअजरं जरारहितं
पुनःपुनर्मध्यमानत्वाद्भूतनं हविर्भिवर्धमानत्वादभिनवं वा वशोचिः तेजः वउत् वअस्थात् उद्गतमभूत् ॥

उद्दु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा । अभिख्या भासा बृहता शुशुक्निः ॥५॥

उत् । ऊँ इति । तिष्ठ । सुऽअध्वर । स्तवानः । देव्या । कृपा ।

अभिऽख्या । भासा । बृहता । शुशुक्निः ॥ ५ ॥

वस्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने वअभिल्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्धया वा वृहता बृहत्या
वभासा दीप्या वशुशुक्निः । ' शुच दीप्तौ ' । दीपनशीलस्त्वं वस्तवानः स्तोत्रभिः स्तूयमानः सन्
वदेव्या द्योतमानया वकृपा ज्वाल्या वउत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ । वउ प्रसिद्धौ ॥ ॥ ५ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्देव्या जुह्वान आनुषक् । यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥६॥

अग्ने । याहि । सुशस्तिऽभिः । हव्या । जुह्वानः । आनुषक् ।

यथा । दूतः । बभूथ । हव्यऽवाहनः ॥ ६ ॥

हे वअग्ने वआनुषक् अनुषकं यथा भवति तथा वहव्या हव्यानि हवनयोग्यान्यन्नानि वजुह्वानः
जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छंस्त्वं वसुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह वयाहि देवानां हविष्पदानार्थं गच्छ ।
अस्य हविष्पदानृत्वं कथमित्याशङ्क्याह । वयथा त्वं वहव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां वदूतो
वबभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः ॥

अग्निं वः पूव्यं हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥७॥

अग्निम् । वः । पूव्यम् । हुवे । होतारम् । चर्षणीनाम् ।

तम् । अया । वाचा । गृणे । तम् । ऊँ इति । वः । स्तुषे ॥ ७ ॥

वचर्षणीनां^३ मनुष्याणां वहोतारं होमनिष्पादकं वपूव्यं पुरातनं ववः यष्टृत्वेन युष्मत्संबन्धिनम्
वअग्निं वहुवे आह्वयामि । आहूय च वतम् अग्निम् वअया अनया सूक्तरूपया ववाचा गिरा वगृणे
शंसामि । किंच ववः युष्मदर्थं वतमु तमेवाग्निं वस्तुषे स्तौमि ॥

यज्ञेभिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सुदर्यन्त इत् । मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः । अद्भुतऽक्रतुम् । यम् । कृपा । सुदर्यन्ते । इत् ।

मित्रम् । न । जने । सुऽधितम् । ऋतऽवनि ॥ ८ ॥

वअद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा चित्रकर्माणं वमित्रं वन यजमानानां मित्रमिव स्थितं वसुधितं
हविर्भिः संतर्पितं वथम् अग्निम् वऋतावनि^१ यज्ञवति वजने यजमाने वकृपा स्वसामर्थ्येन वयज्ञेभिः
यज्ञैः वसूदर्यन्ते । सूदिः क्षरणकर्मा । अध्वर्यावयः कामान् क्षारयन्त्येव । यजमानस्य कामान्
प्रापयन्तीत्यर्थः । तमग्निमुपासेवध्वमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

१. ग-एतादृशस्याग्नेः; त-एतादृशाग्निः; भ-एतादृशाग्नेः । २. घ-हे देवाः चर्षणीनां । ३. त-
न-भ-ऋतवनि ।

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्नमसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । साधनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

वृतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः । वृतावानं यज्ञवन्तं । यज्ञस्य । साधनं साधनभूतम् । एनम् । अग्निं । नमसः हविषः । पदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा । गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा । उपो । जुजुषुः उपासेवध्वम् ॥ ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्ष्वा यशस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । समऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्ष्वा । आ । यशःऽतमः ॥ १० ॥

संयतः सुगादिभिर्निधमिताः । नः अस्माकं । यज्ञासः यज्ञाः । अङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम् । अच्छ आभिमुख्येन च । यन्तु गच्छन्तु । यः अग्निः । विक्ष्वा मनुष्येषु । होता होमनिष्पादकः सन् । आ सर्वतः । यशस्तमः । लुप्तमरवर्तीयः । यशस्वितमः । अस्ति भवति तमग्निं यन्वित्यन्वयः ॥ १० ॥

अग्ने तव त्वे अजरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वाइव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्वे । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

अजर जरारहित हे । अग्ने । इन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः । बृहत् बृहन्तो महान्तः । त्वे ते सर्वगताः । तव त्वदीयाः । भाः भासो रश्मयः । वृषणः कामानां वर्धितारः सन्तः । तविषीयवः बलमाचरन्तो भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अश्वाइव । यथा वृषणो रेतसः सेकारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जा पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्रावं नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुऽवीर्यम् ।

प्रा । अव । नः । तोके । तनये । समत्सु । आ ॥ १२ ॥

ऊर्जाम् अद्यानां । पते स्वामिन् हे अग्ने । सः तथाविधः । त्वं नः अस्मभ्यं । सुवीर्यं शोभनीयं । रयिं धनं । रास्व देहि । नः अस्माकं । तोके पुत्रे । तनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति । तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं । समत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं । धनं तच्च । प्राव प्रकर्षणं रक्ष । अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उं विश्वपतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊं इति । विश्वपतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशि ।

विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

१. ख-१-त-न-अ-१-२-श-एवमग्नि । २. ग- ' च ' नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव ।

४. ख-त-न-अ-१-२-पुमिति; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भटैर्विजेतव्यं ।

वृक्षपतिः विश्वां पालयिता वृक्षितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः वसुप्रीतः सुधु प्रीतः सन्
 वमनुषः मनुष्यस्य वृक्षिषि निवेशने गृहे यद्वै यदा खलु वर्तते तदानाम् वृक्षिः वृक्षित् विश्वान्येव
 तस्य बाधकानि वृक्षांसि वृक्षिषि वृक्षिते हिनस्ति ॥ 'विधु गत्याम्' । भौवादिकः । वृक्षिप्रसिद्धौ ॥

श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विशपते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विशपते ।

नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

वृक्षी शत्रूणां विनाशयितवीर्यवन् वृक्षिते विश्वां पालयितहे अग्ने नवस्य इदानीं
 क्रियमाणत्वात्तमं अग्ने मदीयं स्तोमस्य स्तोत्रशास्त्रादिकं श्रुष्टी श्रुत्वा मायिनः मायाविनः वृक्षसः
 कर्मविघ्नकारिणो रक्षसान् तपुषा तापकेन तेजसा नि दह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नातव्या-
 दयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यैः । यो अग्र्ये द्वादश हव्यदातिभिः ॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यैः ।

यः । अग्र्ये । द्वादश । हव्यदातिभिः ॥ १५ ॥

वृक्षस्य मनुष्यः रिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे । मायया चन माययापि
 तस्य जनस्य न ईशीत ईश्वरो न भवति । यः जनः हव्यदातिभिः हविषां दातृभिर्ऋत्विग्भिः
 अग्र्ये द्वादश हवीषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदं मुखप्युरंग्रीणाऋषिः । महो राये तम् त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विश्वः । त्वा । वसुविदम् । मुखप्युः । अंग्रीणात् । ऋषिः ।

महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

वृक्षप्युः धनानां सेकारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेकारमिच्छन् व्यश्वः ऋषिः एतन्नामको
 मम पिता वसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं त्वा त्वाम् अंग्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् ।
 तथा वयमपि महते राये धनाय तमु तथाविधमेव त्वा त्वां समिधीमहि सम्भगाज्या-
 दिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजि त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।

आयजिम् । त्वा । मनवे । जातवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने काव्यः कविपुत्रः उशाना एतन्नामक ऋषिः मनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । आयजिम्
 आभिमुख्येन यष्टारं जातवेदसं जातप्रश्नं त्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव होतारं
 होमनिष्पादकं नि असादयत् नितरामुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमकृत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भुवः ॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सुऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अकृत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने ऽविश्वे सर्वे ऽदेवासः देवाः ऽसजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्यानयतीति विचार्य ऽत्वा । हिरण्यधारणे । स्वामेव ऽदूतं हविषां वोढारं दूतम् ऽअकृत अकार्षुः । ततः ऽदेव द्योतमान हे अग्ने ऽप्रथमः देवानां मुख्यभूतरूपं ऽश्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं ऽयज्ञियः देवानां हविर्दानृत्वेन यज्ञार्हः ऽभुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृष्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥१९॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृष्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णवर्तनिम् । विहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्राप्तिं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । ऽवीरः कर्मणि समर्थः ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽअमृतं मरणधर्मरहितं ऽपावकं पापानां शोधकं ऽकृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मागः । कृष्णमागं ऽविहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् ऽइमं ऽघ इममेवाग्निं ऽदूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं ऽकृष्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्रुचः सुभासं शुक्रशौचिषम् । विशामग्निमजरं प्रतनमीड्यम् ॥२०॥

तम् । हुवेम । यतऽस्रुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशौचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रतनम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

ऽयतस्रुचः गृहीतस्रुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्रुचो वयं ऽसुभासं शोभनदीप्तिं ऽशुक्रशौचिषं दीपनशीलतेजस्कं ऽविशां स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ऽईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् ऽअजरं जरारहितं ऽप्रतनं पुरातनं ऽतं तथाविधम् ऽअग्निं ऽहुवेम स्तोत्रश्राद्धादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मतोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवद्यशः ॥२१॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽहव्यदातिभिः हविर्दानृभिर्ऋत्विग्भिः ऽअस्मै अग्नये ऽआहुतिम् ऽअविधत् विदधाति ऽसः मनुष्यः ऽभूरि बहु ऽपोषं धनादिभिः पोषणम् ऽवीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं ऽयशः कीर्तिं च ऽधत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् । प्रति सुगैति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ।

प्रति । सुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

ऽप्रथमं देवानां प्रधानभूतं ऽजातवेदसं जातप्रज्ञं ऽपुर्व्यं पुरातनमेतादृशम् ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु ऽहविष्मती सोमादिहविर्युक्ता ऽसुक् ऽनमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह ऽप्रति ऽएति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाम्ने ज्येष्ठाभिव्यश्वत् । मंहिष्ठाभिर्मुतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्नेये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्वत् ।

मंहिष्ठाभिः । मुतिभिः । शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ऽज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमभिः ऽमंहिष्ठाभिः पूज्यतमभिः ऽआभिः सूक्त
रूपाभिः स्तुतिभिः ऽशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ऽअग्नेये ऽविधेम परिचरेम । कथमिव । ऽव्यश्वत्
यथा व्यश्वोऽस्माकं पिता अग्निं स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्चं विहायसे स्तोमैभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्च दम्यायाग्रये ॥ २४

नूनम् । अर्चं । विहायसे । स्तोमैभिः । स्थूरयूपवत् । ऋषे । वैयश्च । दम्याया । अग्रये ॥ २४

ऽवैयश्च व्यश्वस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ऽऋषे ऽविहायसे महते ऽदम्याय दमे गृहेऽरणीभि
मध्यमानत्वेन भवाय । यद्वा । यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय । ऽअग्रये ऽनूनं संग्रामं
ऽस्तोमैभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणेः स्तोमैः ऽअर्चं स्तुहि । तत्र दृष्टान्तः । ऽस्थूरयूपवत् । यथा स्थूरयू
नामधिरैनमग्निमानर्चं तद्वदर्चेत्यर्थः ॥

अतिथिं मानुषाणां सूनुं वनस्पतीनाम् । विप्रां अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सूनुम् । वनस्पतीनाम् ।

विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

ऽविप्राः मेधाधिनो यजमानाः ऽमानुषाणां मनुष्याणाम् ऽअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ऽवनस्पतीनां
ऽसूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन^१ तेषां सूनुं ऽप्रत्नं पुरातनमेवंविधम् ऽअग्निमव
कर्मरक्षणाय ऽईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वाँ अभि षत्तोभि हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।

अग्ने । नि । सत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ऽअग्ने महः कर्मकर्तृत्वेन महतः ऽविश्वान् सर्वान् ऽसतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतृ
ऽअभि अभितस्वं ऽनमसा स्तुत्यतया ऽबर्हिषि ऽअधि ऽनि ऽषत्सि निषीद । तथा ऽमानुष
मनुष्यसंबन्धीनि ऽहव्यानि हवींषि ऽअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद^२ ॥

वंस्वा नो वार्या पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७

वंस्व । नः । वार्या । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुस्पृहः ।

सुवीर्यस्य । प्रजावतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

१. घ-^१जायमानत्वात् । २. ख-मानुषाणां; ग-त-भ-श-मानुषा मानुषाणां; न-मानुष
मानुषाणि । ३. ख-ग-ज्ञ-त-१-२-भ-निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च स
(सह वा त्वमिह-ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने ष्वार्यां चार्याणि वरणीयानि ष्वरु पुरुणि बहूनि गवादीनि ष्वनः अस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ । तथा ष्वरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं ष्वरायः धनम् । किंविशिष्टम् । ष्वसुवीर्यस्य शोभन-
वीर्योपेतं ष्वप्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं ष्वयशास्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं ष्वंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय । सदा वसो राति यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । अग्ने । जनाय । चोदय ।

सदा । वसो इति । रातिम् । यविष्ठ । शश्वते ॥ २८ ॥

ष्वरो सर्ववैरणीथ ष्वसो शत्रूणां वासयितः ष्वयविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे ष्वअग्ने ष्वत्वं ष्वसुषाम्णे सुसाम्ने । सुषामादित्वात् ष्वत्वम् । त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते ष्वशश्वते बहवे ष्वजनाय प्रादुर्भूताय स्तोतृणां ष्वसदा सर्वदा ष्वरातिं धनादिकं ष्वचोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोमतीरिषः । महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम् । हि । सुऽप्रतूरः । असि । त्वम् । नः । गोऽमतीः । र्षः ।

महः । रायः । सातिम् । अग्ने । अप । वृधि ॥ २९ ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वम् । हित्वधारणे । त्वमेव ष्वसुप्रतूरः स्तोतृणां धनादिकं सुधु प्रदाता ष्वअसि प्रयच्छस्तीत्यर्थः । अत एव ष्वगोमतीः पश्चादियुक्तानि ष्वइषः अन्नानि ष्वमहः महतः ष्वरायः धनस्य मध्ये ष्वसातिं देयं धनं च ष्वनः स्तोतृणामस्माकम् ष्वअपा वृधि अपावृणु । प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह । ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने । त्वम् । यशाः । असि । आ । मित्रावरुणा । वह ।

ऋतऽवाना । समऽराजा । पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे ष्वअग्ने ष्वत्वं ष्वयशाः । लुप्तमत्वर्थीयः । देवानां मध्ये यशास्वी ष्वअसि भवसि । अत एव त्वम् ष्वऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा ष्वसम्राजा सम्राजौ सम्यग्प्राजमानौ ष्वपूतदक्षसा पूतदक्षसौ । दक्ष इति बलनाम । शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि ष्वआ ष्ववह आह्वय । प्रायेण कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

‘सखाय आ शिषामहि’ इति त्रिशदचं चतुर्थं सूक्तम् । अग्नेयमनुक्रमणिका—‘सखाय-
स्तृचोऽन्यः सौषाम्णस्य वरोर्दानस्तुतिरन्यानुष्टुप्’ इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । ‘औष्णिहं
ह’ इत्युक्तत्वादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । अन्यासु
तिसुषु सुषाम्णस्य राशः पुत्रस्य वरुणाज्ञो राज्ञो दानं स्तुयते । अतस्तास्तद्देवताकाः । महाव्रते
निष्केवक्ष्ये औष्णिहन्वाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूच्यते—‘सखाय आ
शिषामहि य एक इद्विदयते’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । दशमेऽहनि मरुवतीयशास्त्रे ‘सखायः’
इति तिस्र ऋचः । सूच्यते च—‘सखाय आ शिषामहीति तिस्र उष्णिहः’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वृजिणे । स्तुष ऊ षु वो नृतमाय धृष्णवे ॥१॥

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।

स्तुषे । ॐ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

वसखायः मित्रभूता हे ऋरिवजः वज्रिणे वज्रहस्ताय वृन्द्राय वब्रह्म कर्तव्यमेतत्सुक्तरूपं स्तोत्रम् वा शिषामहि वयम् आश्वासः^१ । 'शासु अनुशिष्टौ' । लुकि च्लेरकादेशः । इत्त्वत्वे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र वः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय नृतमाय सर्वेषां नेतृत्वाय यद्वा संग्रामेष्वानुधादीनां नेतृत्वाय धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायामहेव सु सुष्टु स्तुषे स्तौमि ॥

शर्वसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहृत्येन वृत्रहा । मधैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥

शर्वसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रहृत्येन । वृत्रहा ।

मधैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वशवसा बलेन श्रुतः प्रसिद्धः असि भवसि । वहि प्रसिद्धौ । तदेवाह । वृत्रहृत्येन वृत्रासुरहननेन वृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । शूर शौर्यवन् हे इन्द्र मघोनः मघवतो धनवतः पुरुषात् मधैः त्वदीयैर्धनैः अति अतिक्रम्य दाशसि स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान् आ भर रयिं चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥३॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःऽतमम् ।

निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वसः तथाविधस्त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन मानाविधाज्ञोपेतं रयिं पुत्रं धनं वा वनः अस्मभ्यम् वा भर संपादय^२ । देहीत्यर्थः । हरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र वयः त्वं निरेके चित् निर्गमन एव वसुः शत्रूणां वासयिता भवसि । तवायुधनिर्गमनादेश शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं ददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत् प्रियमिन्द्र दर्षिं जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान् आ भर ॥४॥

आ । निरेकम् । उत् । प्रियम् । इन्द्र । दर्षिं । जनानाम् ।

धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे इन्द्र उत अपि च प्रियं प्रीणनात् प्रियतमं निरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचना-भिर्गमनाद्देति । तद्धनं जनानां स्तोतृणामस्माकम् वा दर्षिं भाविदारय विवृतं कुरु । 'वृ विदारणे' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च धृष्णो धर्षणशील^३ हे इन्द्र स्तवमानः स्तोत्रमि-रस्माभिः स्तूयमानः सन् धृषता धृष्टेन मनसा सह वा भर तद्धनमस्मभ्यं देहि ॥

न ते सुव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आसुरः । न परिबाधो हरिवो गर्विष्टिषु ॥५॥

न । ते । सुव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आसुरः ।

न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽईष्टिषु ॥ ५ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमक्षमाशास्मः । २. ख-त-न-भ-श-आसंपादय । ३. ख-ग-त-न-भ-श-शत्रूणां धर्षणशील; भ१-२-मनसा शत्रूणां धर्षणशील ।

हे ऋत्विजः १ इन्द्रं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम् १ १ आ १ सिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुस्त । अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः १ सोम्यं सोममयं १ मधु मदकरं सोमरसं १ पिबाति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः १ महित्वना स्वमहत्वेनैव १ राधसा अग्नेन सह धनादिकं स्तोत्रभ्यः १ प्र १ चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा । यजमानो महित्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राधसा अग्नेन सह स्तोत्रान् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोत्रान् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्च्यस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्च्यस्य ॥ १४ ॥

१ हरीणां हरितवर्णानामश्वानां १ पतिं पालयितारं १ दक्षं वर्षकं स्वबलं १ पृञ्चन्तम् । 'पृची संपर्के' । मरुसु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं स्वाम् १ उपो १ अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । १ अश्च्यस्य । व्यश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते । तस्य पुत्रस्य १ स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं १ त्वद्विषयां स्तुतिं १ नूनं संप्रति १ श्रुधि शृणु ॥

नह्यङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरतरः । त्वत् ।

नकिः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र १ स्वत् त्वत्तः १ पुरा पूर्वं १ वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् १ नहि १ जज्ञे जातः १ खलु । १ अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि १ राया धनेन समर्थः १ नकिः न कश्चिदस्ति । तथा १ एवथा १ शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः १ न जातः । यद्वा । एवथा । अव रक्षणदिषु । अकारस्यैकारभ्रान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोत्राणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच १ भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः १ न जातः । धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ १७ ॥

'एदु मध्वः' इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'एदु मध्वो मयिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्ववाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वयो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सुदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सुदावृधः ॥ १६ ॥

हे १ अध्वयो अध्वरस्य नेतृर्ऋत्विक् १ मध्वः मदकरस्य १ अन्धसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य १ मदिन्तरम् अत्यर्थं मादयितृत्तमं सोमरसमेव १ आ १ सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु । १ इदु इत्यवधारणे । १ वीरः समर्थः १ सुदावृधः सर्वदा हविर्भिवर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्षकोऽयम् १ एव इन्द्रः १ स्तवते १ हि स्तोत्राश्चादिभिः स्तुयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ२-०-मिन्द्रार्थम् । २. भ-संबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. इ-त१-४-य-एव यथा; ग२-एव तथा ।

इन्द्रं । यथा । हि । अस्ति । ते । अपरिऽइतम् । नृतो इति । शर्वः ।

अमृक्ता । रातिः । पुरुऽहृत । दाशुपै ॥ ९ ॥

हे वृत्तो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः वृन्द्रे वृते त्वदीयं वृशवः बलं वयथा वअपरीतम् वअस्ति शत्रुभिरपरिगतमव्यासं भवति । वृहि प्रसिद्धौ । तथा हे वृपुरुहृत पुरुभिर्बहुभिराहृतेन्द्र वृदाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वरातिः धनादिदानम् वअमृक्ता शत्रुभिरर्हिसितं भवति । त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृषस्व महामह महे नृतम राधसे । दृढहश्चिदृह्य मघवन्मघत्तये ॥ १० ॥

आ । वृषस्व । महाऽमह । महे । नृतम । राधसे ।

दृढहः । चित् । दृह्य । मघऽवन् । मघत्तये ॥ १० ॥

हे महामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय वृत्तम नेतृत्तमेन्द्र महे महते वराधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् वआ वृषस्व स्वोदरमासिद्ध । सोमं पिबेत्यर्थः । हे मघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मत्तः सन् वृढहश्चित् दृढानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि मघत्तये मघानां धनानां लाभाय वृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

नू अन्यत्रा चिदद्रिवस्त्वन्नो जग्मुराशसः । मघवञ्छुग्धि तव तन्न ऊतिभिः ॥ ११ ॥

नू । अन्यत्र । चित् । अद्रिऽवः । त्वत् । नः । जग्मुः । आऽशसः ।

मघऽवन् । शुग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिभिः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेल्यपरिश्राय वनः अस्मदीयानि वआशसः आशंसानि अभिलाषाः वत्वत् त्वत्तः वअन्यत्र देवादौ वनू वचित् पुरा वजग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र वतव त्वदीयं वतत् शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् वऊतिभिः त्वद्रक्षणैः वनः अस्मभ्यं वशग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मां । शक्नोतेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

नह्य अङ्ग नृतो त्वद्वन्यं विन्दामि राधसे । राये द्युम्नाय शर्वसे च गिर्वणः ॥ १२ ॥

नहि । अङ्ग । नृतो इति । त्वत् । अन्यम् । विन्दामि । राधसे ।

राये । द्युम्नाय । शर्वसे । च । गिर्वणः ॥ १२ ॥

हे वृत्तो नर्तयितः वगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीयेन्द्र वराधसे बलसंसाधकायाज्ञाय वराये धनाय वद्युम्नाय द्योतमानाय यशसे वशवसे वर्धकाय बलाय वच वत्वत् त्वत्तः वअन्यं वनहि वविन्दामि न लभे । वअङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिबाति सोम्यं मधु । प्र राधसा चोदयाते महित्वना ॥ १३ ॥

आ । इन्दुम् । इन्द्राय । सिञ्चत । पिबाति । सोम्यम् । मधु ।

प्र । राधसा । चोदयाते । महिऽत्वना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः १ इन्द्रं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम् १ १ आ १ सिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुस्त । अभिषुणुतेत्यर्थः । ततः १ सोम्यं सोममयं १ मधु मदकरं सोमरसं १ पिबाति पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः १ महित्वना स्वमहत्वेनैव १ राधसा अग्नेन सह धनादिकं स्तोत्रभ्यः १ प्र १ चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति । यद्वा । यजमानो महित्वना । इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम् । महत्त्वयुक्तेन राधसा अग्नेन सह स्तोत्रान् प्रचोदयति । इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोत्रान् प्रेरयतीत्यर्थः ॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृञ्चन्तमब्रवम् । नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्च्यस्य ॥ १४ ॥

उपो इति । हरीणाम् । पतिम् । दक्षम् । पृञ्चन्तम् । अब्रवम् ।

नूनम् । श्रुधि । स्तुवतः । अश्च्यस्य ॥ १४ ॥

१ हरीणां हरितवर्णानामश्वानां १ पतिं पालयितारं १ दक्षं वर्षकं स्वबलं १ पृञ्चन्तम् । 'पृची संपर्के' । मरुसु योजयन्तम् । यद्वा । शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम् । एतादृशमिन्द्रं स्वाम् १ उपो १ अब्रवम् । विश्वमना अहं स्तोत्रं करवाणि । १ अश्च्यस्य । व्यश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते । तस्य पुत्रस्य १ स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं १ त्वद्विषयां स्तुतिं १ नूनं संप्रति १ श्रुधि शृणु ॥

नह्यङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत् । नकीं राया नैवथा न भन्दना ॥ १५ ॥

नहि । अङ्ग । पुरा । चन । जज्ञे । वीरतरः । त्वत् ।

नकिः । राया । न । एवथा । न । भन्दना ॥ १५ ॥

हे इन्द्र १ स्वत् त्वत्तः १ पुरा पूर्वं १ वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् १ नहि १ जज्ञे जातः १ खलु । १ अङ्ग प्रसिद्धौ । त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किंच त्वत्तोऽपि १ राया धनेन समर्थः १ नकिः न कश्चिदस्ति । तथा १ एवथा १ शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः १ न जातः । यद्वा । एवथा । अव रक्षणदिषु । अकारस्यैकारभ्रान्दसः । औणादिकोऽथप्रत्ययः । शरणागतानां स्तोत्राणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति । किंच १ भन्दना । भन्दतिः स्तुतिकर्मा । स्तुत्या च त्वदधिकः १ न जातः । धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञे इति ॥ १७ ॥

'एदु मध्वः' इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'एदु मध्वो मयिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्ववाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वयो अन्धसः । एवा हि वीरः स्तवते सुदावृधः ॥ १६ ॥

आ । इत् । ऊँ इति । मध्वः । मदिन्तरम् । सिञ्च । वा । अध्वयो इति । अन्धसः ।

एव । हि । वीरः । स्तवते । सुदावृधः ॥ १६ ॥

हे १ अध्वयो अध्वरस्य नेतृर्ऋत्विक् १ मध्वः मदकरस्य १ अन्धसः सोमलक्षणस्याज्ञस्य १ मदिन्तरम् अत्यर्थं मादयितृत्तमं सोमरसमेव १ आ १ सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु । १ इदु इत्यवधारणे । १ वीरः समर्थः १ सुदावृधः सर्वदा हविर्भिवर्धनीयः । यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्षकोऽयम् १ एव इन्द्रः १ स्तवते १ हि स्तोत्राश्चादिभिः स्तुयते खलु । स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः । तस्मादा सिञ्चेति समन्वयः ॥

१. घ-भ२-०-मिन्द्रार्थम् । २. भ-संबन्धिनीं हे इन्द्र । ३. घ-भ-न जातः । ४. इ-त१-४-य-एव यथा; ग२-एव तथा ।

इन्द्रं स्थातहरीणां नकिंष्टे पूर्यस्तुतिम् । उदानंश्च शर्वसा न भुन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिंः । ते । पूर्यस्तुतिम् ।

उत् । आनंश्च । शर्वसा । न । भुन्दना ॥ १७ ॥

हे ॥ हरीणां ॥ स्थातः अश्वानामधिष्ठातः ॥ इन्द्र ॥ ते ॥ त्वदीयां ॥ पूर्यस्तुतिं पूर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानींतनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं ॥ नकिंः न कश्चित् ॥ शर्वसा बलेन ॥ उदानंश्च व्याप्नोति । 'अश्व व्याप्तौ' । लिटि 'अभोतेश्च' इति युद् । छान्दसो युम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच ॥ भुन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं ॥ न कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावुधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।

अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । ववुधेन्यम् ॥ १८ ॥

॥ अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः ॥ यज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा ॥ वावुधेन्यं वर्धनीयं ॥ वाजानाम् अश्वानां ॥ पतिं स्वामिनं ॥ वः यष्टृयष्ट्यसंबन्धेन युष्मदीयं ॥ पतं तादृशमिन्द्रं ॥ श्रवस्यवः वयमश्वकामाः सन्तः ॥ अहूमहि आह्वयामः । ह्यतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कृष्टीयो विश्वा अम्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । तु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।

कृष्टीः । यः । विश्वाः । अमि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे ॥ सखायः समानस्थाना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः ॥ तु क्षिप्रम् ॥ एतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । ॥ स्तोम्यं स्तोमाहं ॥ नरं सर्वस्य नेतारं तम् ॥ इन्द्रं ॥ स्तवाम स्तोत्रं करवाम । ॥ यः इन्द्रः ॥ एक इत् एकोऽसहाय' एव सन् ॥ विश्वाः सर्वाः ॥ कृष्टीः शत्रुसेनाः ॥ अम्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगौरुधाय गविषे बुक्षाय दस्म्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगौरुधाय । गोऽर्धे । बुक्षाय । दस्म्यम् । वचः ।

घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः ॥ अगौरुधाय । गाः स्तुती रणद्धीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाश-यस्यादरेण शृणोतीत्यर्थः । तादृशाय अत एव ॥ गविषे स्तोत्राणीच्छते ॥ बुक्षाय दीप्यमानायेन्द्राय ॥ दस्म्यं दर्शनीयं^१ ॥ घृतात् स्वादुतरादाज्यात् ॥ मधुनश्च ॥ स्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं^२ ॥ वचः स्तोत्ररूपं वाक्यं ॥ वोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्कित्याशास्ते । तदाह^१ भगवानाश्वलायनः—‘ वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह ’ (आश्व. गृ. १. १. ५) इति ॥ १८ ॥

यस्यार्मितानि वीर्या^३ न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥२१॥

यस्य^१ । अर्मितानि । वीर्या^३ । न । राधः । परिऽएतवे ।

ज्योतिः । न । विश्वम् । अ^३भि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

यस्य इन्द्रस्य वीर्या^३ वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि^१ सामर्थ्यानि व^२अर्मितानि अस्य इद्यन्ति सामर्थ्यानि^३ नान्यानीति परिर्मितानि न भवन्ति । यद्वा । ‘ मीङ् हिंसायाम् ’ । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य वराधः धनं व^४पर्येतवे^५ शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं व^६न भवति । अत एव यस्य^१ व^७दक्षिणा धनदानं व^८विश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोत्रजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । व^९ज्योतिर्न । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पिघाय तिष्ठति तद्वत् स्तोत्रजनं धनदानेन पिघत्त इत्यर्थः^६ ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्ववदन्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥२२॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्च^१ऽवत् । अनूर्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।

अ^२र्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः व^३अनूर्मिम् । जर्मिहिंसाकर्मा । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्^४ । अत एव व^५वाजिनं बलवन्तं व^६यमं स्तोत्रभिः^६ सुनियतमेतादृशम्^७ इन्द्रं^८ स्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । व^९व्यश्ववत् । यथा व्यश्वो^९ विश्वमनसः^{१०} पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत् व^{११}अर्यः स्वामी इन्द्रः व^{१२}दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय व^{१३}मंहमानं पूज्यमानं व^{१४}गयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजायै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविभिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् एवं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुपं स्तुहि वैर्यश्च दशमं नर्वम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥२३॥

एव । नूनम् । उपं । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नर्वम् ।

सु^१विद्वांसम् । च^२र्कृत्यम् । च^३रणीनाम् ॥ २३ ॥

हे वैर्यश्च व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः व^४चरणीनां^{१०} मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां व^५दशमं दशसंख्यापूरकम् । तत्र मन्त्रः—‘ नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् ’ इति । एतादृशमत एव व^६नवं स्तुत्यं व^७सुविद्वांसम्^{११} अन्तर्यामित्वात्

१. ग-भ-तथाह । २. घ-रूपाणि । ३. न-भ-बलानि । ४. त१-२-य-न पर्येतवे; भ२-न पद्येतवे । ५. ज्ञ-त१-२-अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श-इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभि-भवति येन (एतत्-ग) दत्तं (‘ दत्तं ’ नास्ति-ग-न-भ) धनमादाय असतः (मरुतः-ग-भ; सतः-त३; सर्वतः-भ३) शत्रूनभिमवतीत्यर्थः (‘ भवतीत्यर्थः-ख-त-भ३-श) । ७. ग-रनभिगन्तव्यं । ८. ख-स्तुतिभिः सुनियतव्यं; ग-न-भ-अर्थिभिः स्तोत्रभिश्च नियतव्यं; घ-त१-२-स्तुतिभिः स्तोत्रभिः सुनि-यतव्यं; श-अर्थिभिः स्तोत्रभिः सुनियतव्यं । ९. ग-व्यश्वर्षिस्तव; घ-व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२-व्यश्वो वामिति व; भ३-व्यश्वो वाम्नी तव । १०. त-न-भ-चर्षणीनां । ११. ख-शुचिर्दशसं; त-न-शुचिर्दशसं; भ-शुचिप्रशंस्यं; श-सुविद्वांसं प्रशंसति ।

सुषु सर्वं जानन्तं √चक्रेत्यं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कृतं ग्यमेवंविधमिन्द्रम् √एव √नूनम् इदानीम्
√उप √स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अह्रहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्थं । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् ।

अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे √वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र √निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां^१
√परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव √वेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । √अह्रहः √शुन्ध्युः ।
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः ।
√परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां
वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो
गच्छन्ति खलु । एवं त्वयीन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ट कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्रथो नि चोदय ॥२५॥

तत् । इन्द्र । अर्चः । आ । भर । येन । दंसिष्ट । कृत्वने ।

द्विता । कुत्साय । शिश्रथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे √इन्द्र √तत् √अवः तद्रक्षणमस्मभ्यम् √आ √भर । हे √दंसिष्ट अत्यन्तं दर्शनीय यद्वा शत्रू-
णामुपक्षयितरिन्द्र √कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं √येन पालनमकृथाः तद्रक्षणम् आभरेति
समन्वयः । किंच √कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये √द्विता द्विधा द्विप्रकारेण √शिश्रथः एवं शत्रूनवधीः ।
तस्मै द्वैधं^२ पालनमकार्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं^३ √नि √चोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वन्
इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तयेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ १९ ॥

तद्यु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ट सन्यसे ।

स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ट । सन्यसे ।

सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे √दंसिष्ट अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र √नव्यं स्तोत्रभिः स्तोत्रव्यं √तमु तादृशमेव √त्वा त्वां
√नूनम् इदानीम् √ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । √सन्यसे । 'असु क्षेपणे' । भावे क्प् ।
संन्यासार्थं याचामह इति शेषः । √सः तादृशः √त्वं √नः अस्माकं √विश्वाः सर्वाः √अभिमातीः
शत्रुसेनाः √सक्षणिः । सहेः सनिप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादंहसो मुचघो वार्यात्सुस सिन्धुषु । वर्धदासस्य तुविनृग्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सुस । सिन्धुषु ।

वर्धः । दासस्य । तुविऽनृग्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

१. झ-भ-राक्षसादीनां । २. ग-न-भ-श-द्विविधे । ३. ग-त-य-मप्यस्मभ्यः ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वयः इन्द्रः वक्रक्षात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको
 ङप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् वअंहसः पापरूपादुपद्रवात् वसुचत् सुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते
 किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि च वयः इन्द्रः वसस वसिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सस सर्पण-
 शीलासु सिन्धुषु । तस्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतृणाम् वआर्थात्
 धनादिकं प्रेरयेत् । ' ऋ गतिप्राणयोः ' । आश्रीलिङि ' गुणोऽतिसंख्योगाद्योः ' (पा. सू. ७. ४. २९)
 इति गुणः । ' बहुलं छन्दसि ' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे वतुविनुम्ण बहुधनेन्द्र
 दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य वधः हननसाधनमायुधं वनीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य आर्वहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥२८॥

यथा । वरो इति । सुऽसाम्ने । सनिऽभ्यः । आ । अर्वहः । रयिम् ।

विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन तृत्वेन वरोर्दानं स्तूयते । हे वरो वरुनामक राजन् वसुषाम्णे सुषाम्णे सुषामाख्यं राजानं
 स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं वसनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः वआ कोशादाहत्य वरयिं धनं वयथा
 पुरा अवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानीं व्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनी-
 वतीति पदलिङ्गादियसुपस्या । अयं तृचोऽप्युषस्य इति शौनकेनोक्तं— ' यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तम-
 स्वौषसस्तृचः ' इति । हे वसुभगे शोभनधनयुक्ते वाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्यः । यद्वा ।
 वाजो वाजनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्त्यन्नम् । तद्वति हे उपः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोर्बहु-
 धनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति
 अन्नवति हे उपः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमा-
 नेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहु-
 वचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उपसमेवं वदेत्युपिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वं एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥२९॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।

स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमृषिरादत्तवानित्याह । वनार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात्
 संबन्धमात्रे ' तस्येदम् ' इत्यण् । तस्य वसोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् ।
 तादृशस्य वरोः वदक्षिणा दानं सोमवतः व्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् वआ एतु आगच्छतु । किंच
 वस्थूरं स्थूलं शतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं वराधः अन्नं वच अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पृच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वलो गौमतीमव तिष्ठति ॥३०॥

यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।

एषः । अपऽश्रितः । वलः । गोऽमतीम् । अर्व । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुपसं संबोध्याभिधीयते । हे कुहयाकृते स वरुः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतद्विच्छया
 अभिलक्षणप्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उपः एत्वा त्वां वयत् यदा

१. ग-योषि वा; घ-वा अपि च; न-भ१-३-व्येपि च; म३-योषि च । २. ग-भ३-व्यश्वस्य; तन-
 भ१-स्त्वव्यश्व; य-सुव्यश्व । ३. ख-घ-त-न-भ२-य-श-आगच्छति; भ१-अगच्छती । ४. भ-त्येतयेच्छया ।

कश्चित् पृच्छात् पृच्छति पृच्छान् इष्टवान् वरुः पृच्छया क तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् अप-
श्रितः सर्वैराश्रितः । यद्वा । विवृतद्वारः । यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्न्ती-
त्यर्थः । तादृशः पबलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम् । यद्वा । भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता ।
पृषो षष वरुः पगोमतीम् एतन्नामिकां नदीम् । 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । तस्यास्तीरि
पबव पतिष्ठति इति तदानीं खं कथयसि ॥ ॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्युच्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिमैत्रा-
वरुणं दशम्याद्यास्तिलो वैश्वदेव्य उपान्शोष्णिगर्गर्भा' इति । व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः । उष्णिक्
छन्दः । उपान्या^१ उष्णिगर्गर्भा 'षड्दशैकादशा उष्णिगर्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात् ।
दशम्येकादशीद्वादशयो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया । ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता । वाम् । विश्वस्य । गोपा । देवा । देवेषु । यज्ञिया । ऋतऽवाना । यजसे । पूतऽदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ विश्वस्य सर्वस्य लोकस्य गोपा गोपायितारौ देवा देवो द्योतनशीलौ^२ देवेषु
मध्ये यज्ञिया यज्ञाहौ ता तौ तादृशौ वां युवां हविष्प्रदानार्थं यजमानं भजथः । अत एव हे
विश्वमनः ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ । आवां बलवन्ता-
विति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ^३ । मित्रावरुणौ यजसे
हविभिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या वरुणो यश्च सुक्रतुः । सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा । तना । न । रथ्या । वरुणः । यः । च । सुऽक्रतुः ।

सनात् । सुऽजाता । तनया । धृतऽव्रता ॥ २ ॥

सुक्रतुः शोभनकर्मा यः वरुणः सुकर्मा मित्रा च मित्रावरुणौ । कीदृशौ । तना । तन्वन्ति
मुकुटकटकादिनेति तनानि धनानि । नश्वर्थे । धनानि च रथ्या रथ्यौ नेतारी । यद्वा । धनानि
कर्मणः कर्त्रपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते । तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ सनात् चिरादेव सुजाता
सुजातौ शोभनजन्मानौ । तदेवाह । तनया तनयौ अदितेः पुत्रौ धृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ
ता यजसे इति पूर्वेण समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसासुर्याय प्रमहसा । मही जजानादितिऋतावरी ॥ ३ ॥

ता । माता । विश्वऽवेदसा । असुर्याय । प्रऽमहसा । मही । जजान । अदितिः । ऋतऽवरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति । विश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ । यद्वा । विश्वानि स्थावर-
जङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदतुर्जानीत इति विश्ववेदसौ । प्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ ता तौ
तादृशौ मित्रावरुणौ मही महती ऋतावरी सत्यवती माता देवमाता अदितिः जजान जनया-
मास । किमर्थम् । असुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय । असुरान् हन्तुमुपादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सम्राजा देवावसुरा । ऋतावानावृतमा घोषतो बुहत् ॥ ४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ-पूर्ववदुष्णिक् । २. त१-२-भ-त्रयोविंश । ३. त-न-भ-द्योतमानशीलौ ।
४. ग-युवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः । किंतु यज्ञार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा
पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवां बलवन्तौ इति वचनमात्रेण ।

महान्ता । मित्रावरुणा । समुद्राजा । देवौ । असुरा ।
ऋतुसर्वाणौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

वमहान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ वसम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ^१ वअसुरा असुरौ बल-
वन्तौ । यद्वा । सर्वांस्तथाभितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ^२ वदेवौ वृहत् स्तोत्र-
शब्दादिना महान्तम्^३ वऋतं यज्ञम्^४ वआ वघोषतः स्वदीप्या प्रकाशयतः । घुषेर्लटि रूपम् ॥

नपाता शर्वसो महः सुनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वधि क्षितः ॥ ५ ॥
नपाता । शर्वसः । महः । सुनू इति । दक्षस्य । सुक्रतु इति सुसुक्रतू ।
सुप्रदानु इति सुप्रदानू । इषः । वास्तु । अधि । क्षितः ॥ ५ ॥

वमहः महतः वशवसः बलस्य वनपाता नपातौ पौत्रौ । बलत^३ उत्पादिताविति^३ बलस्य पौत्रौ ।
तादृशौ वदक्षस्य । ' दक्ष वृद्धौ शीघ्राथं च ' इति दक्षो वेगः । तस्य वसून् पुत्रौ । बलाद्देग इति
तयोः पुत्रत्वम् । तौ वसुक्रतू शोभनकर्माणौ वसुप्रदानू प्रसूतधनादिदानौ मित्रावरुणौ वइषः अन्नस्य
वास्तु^४ निवासस्थाने वअधि वक्षितः अधिवसतः । ' अधिशब्दः ' इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः^५
लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥ ६ ॥
सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।
नभस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे^६ मित्रावरुणौ यौ युवां वदानूनि देयानि धनानि वसं वयेमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा
वदिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि वपार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि वइषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्टय-
भावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । वनभस्वतीः उदकवत्यः ववृष्टयः तादृशौ ववां युवाम्
वआ वचरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्टयवेला तदा वर्षतमित्यर्थः^६ ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सम्राजा नमसे हिता ॥ ७ ॥
अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽइव । पश्यतः ।
ऋतुसर्वाणा । समुद्राजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

वया यौ मित्रावरुणौ ववृहतो वदिवः द्योतमानान् देवान् वअधि वपश्यतः । तत्र दृष्टान्तः ।
वयूथेव । यथा वृषभो गोयूथानि रन्तुम् वअभि अभिमुखं पश्यति तद्वदेतौ स्वधीरेणासुरान् हत्वा
देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । वऋतावाना सत्यवन्तौ वसम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्य-
मानौ वनमसे हविषे वहिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

१. ग-सम्यग्प्राजमानौ । २. घ-मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग-बलेनोत्पा^०; त२-बलतोत्पा^०;
भ-श-बलवतोत्पा^० । ४. भ२-३-वास्तु वास्तुनि । ५. भ-शी(? क्षि)यतेः । ६. ग-यौ युवां दानूनि
देयानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चान्नानि तव युवां
नभस्वतीरुदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तुपतिष्ठन्तु ।

ऋतुऽर्वाणा । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुकृतु इति सुऽकृतू ।

धृतुऽर्वाता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

वऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ वसुकृतु क्षोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ वसाम्नाज्याय साम्नाज्यार्थं वनि वषेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः — 'नि षसाद् धृतवतो वरुणः पस्यास्वा साम्नाज्याय सुकृतुः' (ऋ. सं. १. २५. १०) इति । वधृतवता धृतवतौ धृतकर्माणौ वक्षत्रिया क्षत्रियो बलवन्तौ वक्षत्रं बलम् वभाशतुः आनशाते ध्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्रातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः ॥९॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्ऽतरा । अनुल्बणेन । चक्षसा ।

नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्यतुः ॥ ९ ॥

वअक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं वगातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातुवित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । वनि वमिषन्ता निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्माणि वनिचिरा नितरां चिरंतनौ तौ वअनुल्बणेन । उल्बणमिति दुःसहमग्नेस्तेजः । तद्बहुःसहेन वचक्षसा अहोरात्रयोर्व्याप्तेन तेजसैव वनि वचिक्यतुः पूजितौ बभूवतुः । वचित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धशंसवः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धशंसवः ॥ १० ॥

वउत अपि च वदेवी^१ द्योतनशीला वअदितिः मित्रावरुणयोर्माता वनः अस्मान् रक्षतु । वनासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च वउरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः कण्डूदिः । ववृद्धशंसवः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्षनशीलहृदिर्लक्षणाम्रोपेताः । वमरुतः वउरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥ ॥ २२ ॥

ते नो नावमुरुष्यतु दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥११॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यतु । दिवा । नक्तम् । सुदानवः ।

अरिष्यन्तः । नि । पायुऽभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे वसुदानवः क्षोभनदाना मरुतः वअरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः वते तादृशा यूयं वनः अस्मदीयां वनावं यज्ञियां नावं वदिवा वनक्तं च वउरुष्यत पालयत । ततो वयं वपायुभिः युष्मदीयैः पालयैः वनि वसचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अमन्ते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्तिसन्धो पूर्वचित्तये ॥१२॥

अध्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुदानवे ।

श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वऽचित्तये ॥ १२ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । वरिष्यन्तः^१ पालनवत्वात् केनाप्यबाधिताः वचयम् वअग्रते स्तोत्राणां यष्टृणां चाहिसकाय वसुदानवे शोभनदानाय वविष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय स्तुतिं कुर्मः । अथ प्रत्यक्षः । हे वस्वयावन् । स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति स्वयावन् । वसिन्धो स्तोत्रान् प्रति धनानां स्यन्दनशील विष्णो वपूर्वचित्तये । चित्तिः कर्म । मन्त्रान्तरेऽपि तथा श्रवणात्—‘सा चित्तिभिर्नि हि चकार मत्स्यम्’ (ऋ. सं. १. १६४. २९) इति । पूर्वप्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं वश्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु ॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम् । मित्रो यत्पान्ति वरुणो यदर्यमा ॥ १३ ॥

तत् । वार्यम् । वृणीमहे । वरिष्ठम् । गोपयत्यम् ।

मित्रः । यत् । पान्ति । वरुणः । यत् । अर्यमा ॥ १३ ॥

वरिष्ठम् उरुतरं वगोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतैः^२ पालनीयं वा ववार्यं सर्वैर्वननीयं वतत् धनं ववृणीमहे वयं संभजामहे । वयत् धनं वमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः ववरुणः शत्रूणां वारयिता वअर्यमा सर्वदा गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः वपान्ति पालयन्ति । तद्धनं वृणीमहे । अस्मदीयस्य धनस्य रक्षका भवन्तीत्यर्थः ॥

उत नः सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना । इन्द्रो विष्णुर्मीढ्वांसः सजोषसः ॥ १४ ॥

उत । नः । सिन्धुः । अपाम् । तत् । मरुतः । तत् । अश्विना ।

इन्द्रः । विष्णुः । मीढ्वांसः । सजोषसः ॥ १४ ॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते । वउत अपि च वअपाम् उदकानां वसिन्धुः स्यन्दनशीलः पर्जन्यः वनः अस्मदीयं वतत् धनं रक्षतु । वतत् एव वमरुतः च पालयन्तु । वअश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं पालयताम् । तथा वइन्द्रः वविष्णुः च वमीढ्वांसः कामानां सेक्कार एते सर्वे देवाः वसजोषसः संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु । एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्त्वित्यर्थः ॥

ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमातिं कयस्य चित् । तिग्मं न क्षोदः प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः ॥ १५ ॥

ते । हि । स्म । वनुषः । नरः । अभिऽमातिम् । कयस्य । चित् ।

तिग्मम् । न । क्षोदः । प्रतिऽघ्नन्ति । भूर्णयः ॥ १५ ॥

वनुषः वननीयाः संभजनीयाः वनरः नेतारः एते एहि वष्मा ते खलु देवाः वभूर्णयः क्षिप्रगमनाः सन्तः वकयस्य वचित् कस्यचिच्छत्रोः वअभिमातिम् अभिमानं वप्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं यथा भवति तथा हिंसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वतिग्मं वन यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् वक्षोदः उदकमग्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २३ ॥

अयमेक इत्था पुरूरु चष्टे वि विश्पतिः । तस्य व्रतान्यनु वश्वरामसि ॥ १६ ॥

अयम् । एकः । इत्था । पुरु । उरु । चष्टे । वि । विश्पतिः ।

तस्य । व्रतानि । अनु । वः । चरामसि ॥ १६ ॥

मित्रस्य कर्माण्याह । विद्विपतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः । पृकः । अयं मित्रः ।
 पुरु पुरुणि बहूनि च । उरु उरुणि च । द्रव्याणि । इत्था इत्थं । वि । चष्टे स्वतेजसा पश्यति ।
 तस्य मित्रस्य । व्रतानि कर्माणि^१ । वः । युष्मदर्थम् । अनु । चरामसि अनुचरामः । कुर्म इत्यर्थः ॥

अनु पूर्वाण्योक्त्या साम्राज्यस्य सश्रिम । मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

अनु । पूर्वाणि । ओक्त्या । साम्ऽराज्यस्य । सश्रिम ।

मित्रस्य । व्रता । वरुणस्य । दीर्घश्रुत् ॥ १७ ॥

वसाम्राज्यस्य । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः । 'अर्श-
 आदिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः । साम्राज्यवतो वरुणस्य पूर्वाणि^२ पुरातनानि । ओक्त्या । ओको गृहम् ।
 तस्मै हितानि कर्माणि वयं सश्रिम । सश्रतिर्गतिकर्मा । लिटि रूपम् । द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पि-
 तत्वाद् द्विर्वचनाभावः । तदेवाह । मित्रस्य व्रता व्रतानि कर्माणि च दीर्घश्रुत् । 'सुपां सुलुक्'
 इति षष्ठ्या लुक् । दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य वरुणस्य व्रतानि च सश्रिमेति ॥

परि यो रश्मिनां दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः । उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ॥ १८ ॥

परि । यः । रश्मिनां । दिवः । अन्तान् । ममे । पृथिव्याः ।

उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ॥ १८ ॥

यः मित्रः । दिवः । पृथिव्याः द्यावापृथिव्योः । अन्तान्^३ । रश्मिना स्वतेजसा परि । ममे
 परिमिनोति । तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः । स एव उभे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ
 महित्वा स्वमहिम्ना । आ । पप्रौ आ समन्तात् पूरयति ॥

उदु प्य शरणे दिवो ज्योतिरयस्त सूर्यः । अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः ॥ १९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । शरणे । दिवः । ज्योतिः । अयस्त । सूर्यः ।

अग्निः । न । शुक्रः । सम्ऽइधानः । आऽहुतः ॥ १९ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः । स्यः स मित्रो वरुणश्च । दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य । शरणे
 स्थाने नभसि । ज्योतिः आत्मीयं तेजः । उत् । अयस्त उद्यच्छति । ऊर्ध्वं गमयति । सर्वत्र विस्तार-
 यतीत्यर्थः । यमेल्लुङि रूपम् । ततः सः । अग्निर्न । शुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः । समिधानः हविर्भिः
 समिध्यमानः । आहुतः सर्वैराहूतस्तिष्ठति ॥

वचो दीर्घप्रसन्ननिशे वाजस्य गोमंतः । ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने ॥ २० ॥

वचः । दीर्घप्रसन्ननि । ईशे । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशे । हि । पित्वः । अविषस्य । दावने ॥ २० ॥

हे स्तोतः । दीर्घप्रसन्ननि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सन्न सदनं यस्मिन् यज्ञे । वचः मित्रं वरुणं च
 स्तुहि । वफेल्लेढ्यडागमः । स वरुणः । गोमंतः पशुमंतः । वाजस्य अन्नस्य । ईशे ईष्टे स्वामी भवति ।
 केवलं स्वामी न भवति किंतु । अविषस्य महतः प्रीतिकारिणः । पित्वः अन्नस्य । दावने दानाय च
 ईशे समर्थो भवति । ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥

तत्सूर्यं रोदसी उभे दोषा वस्तोरुपं ब्रुवे । भोजेष्वस्मां अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः । उपं । ब्रुवे ।

भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

‘सूर्यं सुवीर्यं’ इति द्वितीयाया लुक् । ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया । रात्रौ वस्तोः^१ अहनि चाहम् उप ब्रुवे उपस्तौमि । त्वं स्तूयमानो वरुणः भोजेषु दातृषु अस्मान् सदा अभ्युच्चर सर्वदाभिमुखं प्रेरय । दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋज्रम् । उक्षण्यायने । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम् । सुसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्नाः पुत्रो वरुणाम राजा । स यद्दानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनथा आचष्टे । उक्षण्यायने । उक्षणाया कश्चिद्द्वरोः पूर्वजः । तस्य गोत्रापत्ये उक्षणशब्दात्पत्यः । तदन्तात् फक्प्रत्ययः । एतौ छान्दसौ । वृद्धिभावोऽपि ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति न भवति । तस्य गोत्रापत्ये वहरयाणे शत्रुजीवितैश्चर्यादिहरणशीलयाने एतादृशे सुषामणि । बहुवर्त्यितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयते । सुषाम्नाः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत् । ऋज्रम् ऋजुगामिनं वरजतं रजतमयं रजतसदृशं वा युक्तम् अश्वाभ्यां युक्तं वरथम् असनाम् । एतेषां मित्रादीनां^२ प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम् ॥

ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्यानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्व्यानाम् । हरीणाम् । नितोशना । उतो इति । नु । कृत्यानाम् । नृवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह^३ । वहरीणां हरितवर्णानाम् अश्व्यानाम् अश्वसंघानां मध्ये नितोशना नितोशनौ । तोशति हि साकर्मा । शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ उतो अपि च कृत्यानां युद्धकर्माणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतृणां मनुष्याणां चोदारौ वता तावश्चौ वमे मह्यं नु क्षिप्रं सौषाम्णेन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मर्दभीशू कशावन्ता विप्रा नविष्ठया मृती । महो वाजिनावर्वन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मर्दभीशु इति स्मत्ऽअभीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।

मृती । महः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्वावप्रहीषमित्याह । स्मर्दभीशू । स्मत्सुम् । उकारलोपश्छान्दसः । शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्ती^४ कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ विप्रा विप्रौ मेधाविनामुषितौ । मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् संतोषकौ । महः महतः सौषाम्यस्य वरोः संबन्धिनौ वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावश्चौ सचा सह

१. ख-त२-३-४-न-भ१-२-दोषा; घ-श-दोषावस्तोः । २. ख-घ-त-न-भ-श-वस्तोः ’ नास्ति । ३. न-भ-मित्रादीनां देवानां । ४. भ१-प्रगृहीता । ५. ख-त-न-भ-शोभनस्वशरीरकान्ती; श-शोभनकान्ती ।

युगपदेव ऽनविद्यया नवतरया ऽमती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् ऽअसनम् । विश्वमना अहं
समभजम् । प्रत्यग्रह्रीषमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘युवोरु षू’ इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो
वाङ्गिरस आश्विनं विंश्याद्या वायव्यास्तत्पूर्वांश्चतस्रो गायत्र्योऽन्वैकविंश्यौ च विंश्यनुष्टुप्’ इति ।
आङ्गिरसो व्यश्वो वैषश्वो विश्वमना वा ऋषिः । षोडश्याद्याश्चतस्रो गायत्र्यो विंश्यनुष्टुपेकविंशौ
पञ्चविंशौ च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुष्णिहः । अश्विनौ देवता । विंश्याद्याः पञ्चर्चो वायुदेवताकाः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः । सूत्रितं च—‘युवोरु षू
रथं हुव इति पञ्चदशोत्पौष्णिहम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सुधस्तुत्याय सूरिषु । अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः । ऊँ इति । सु । रथम् । हुवे । सुधस्तुत्याय । सूरिषु ।

अतूर्तदक्षा । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ १ ॥

हे ऽअतूर्तदक्षा । ‘तृ ष्वनतरणयोः’ इत्यस्य निष्ठायां ‘नसत्त’ इति सूत्रेण निपातितः^१ ।
परैरहिंसितबलौ ऽवृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ
ऽयुवोः युवयो रथं ऽसु ऽहुवे सुधु स्तोत्रादिभिराह्वयामि । किमर्थम् । ऽसूरिषु प्राज्ञेषु स्तोत्रेषु मध्ये
ऽसधस्तुत्याय । स्तौतेर्भावे क्यप् । सह भवन्तौ स्तोतुम् । तस्माद्युवयोः शीघ्रगत्वे युष्मद्गमनसाधन-
रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या । अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम् । वरो इति । सुऽसाम्ने । महे । तने । नासत्या ।

अवोऽभिः । याथः । वृषणा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वरं राजानं संबोध्याह । हे ऽनासत्या नासत्यौ । न विद्यतेऽसत्यमनथोरिति नासत्यौ ।
ऽवृषणा कामानां वर्षितारौ ऽवृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ^२ ऽयुवं युवां ऽसुषाम्णे सुषाम्नाल्थ-
राज्ञे मम पित्रेऽस्मै ऽमहे महते ऽतने । तनोतीति तनं धनम् । धनाय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ इति
चतुर्थी । तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् ऽअवोभिः पालनैः सह ऽयाथः^३
युवामायातमिति हे ऽवरो वरुनामक राजज्ञेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू । पूर्वीरिष इषयन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता । वाम् । अद्य । हवामहे । हव्येभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

पूर्वीः । इषः । इषयन्तौ । अति । क्षपः ॥ ३ ॥

हे ऽवाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ ऽपूर्वीः बहूनि ऽइषः अन्नानि ऽइषयन्तौ । ‘इषु
इच्छायाम्’ । इच्छन्तौ ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवाम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽअति ऽक्षपः क्षपाया
अतिक्रमे । उषःकाल इत्यर्थः । तस्मिन्नुषःकाले ऽहव्येभिः हविलक्षणेः सह वयं ऽहवामहे आह्व-
यामः । आश्विनशास्त्रस्य तत्र शास्यमानत्वादुषःकाल एवाह^४ । याग^५ इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा । उप स्तोमान्तुरस्य दर्शथः श्रिये ॥४॥

आ । वाम् । बाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।
उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शयः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे वनरा सर्वस्य नेतारौ वश्विना अश्विनौ ववां युवयोः ववाहिष्ठः वोढृतमः वश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः वरथः वआ वयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य वनुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य वस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् वश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय वउप वदर्शयः । पश्यतिर्ज्ञानकर्मा । जानीतम् । दशोर्लटि व्यत्ययेनाडादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥
जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।
युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे वृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ वश्विना अश्विनौ वजुहुराणा वचित् । 'हुळां कौटिल्ये' । 'हुळैः सनो लुक् छलोपश्च' (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् वआ आभिसुरथेन वमन्येथां जानीतम् । ततो हे वरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा अश्विनौ वयुवम् । हिरवधारणे । युवामेव वद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् वअति वपर्षथः अतीत्य संक्षेपशयतम् । हतमित्यर्थः । 'युषु हिंसासंक्षेपशयनयोः' इति भौवादिकः ॥ ॥ २६ ॥

दक्षा हि विश्वमानुषङ्मक्षुभिः परिदीयथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥
दक्षा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः ।
धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

वदक्षा दक्षा सर्वदर्शनीया । यद्वा । 'दसु उपक्षये' । शत्रूणामुपक्षयितारावश्विनौ । कीदृशौ । वधियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ वमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्ती । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ वशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ तादृशौ युवां वमक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः वआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा वविश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्यासम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति वपरिदीयथः । दीयतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥
उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषा । सह ।
मघऽवाना । सुवीरौ । अनपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे वश्विना अश्विनौ वविश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण वराया धनेन वसह वनः अस्मदीयं यज्ञम् वउप वयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यभ्यं प्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । वमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ वसुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि वअनपच्युता तैरपच्यावनीया न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्यमिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिर्य सचनस्तमा ॥ ८ ॥

आ । मे । अस्य । प्रतीव्यम् । इन्द्रनासत्या । गतम् । देवा । देवेभिः । अथ । सचनः । स्तमा ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ ^२सचनस्तमा । 'पच समवाये' । 'कृत्यल्युटः' इति कर्मणि ल्युट् । अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां ^३प्रतीव्यम् । वी गत्यादिषु । अधिकरणे औणादिकः क्लिप् । प्रतिशब्दस्य वीप्साथोऽस्ति । पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः । तम् ^४अस्य पुरोवर्तिनः ^५मे मम संबन्धिन् यज्ञम् ^६अथ अस्मिन् दिने ^७देवेभिः देवैः सार्धम् ^८आ ^९गतम् आगच्छतम् । यद्वा । मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिसुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामहे उक्ष्ण्यन्तो व्यश्ववत् । सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । उक्ष्ण्यन्तः । व्यश्ववत् ।

सुमतिऽभिः । उप । विप्रौ । इह । आ । गतम् ॥ ९ ॥

^१उक्ष्ण्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तः ^२वयं ^३वां ^४वह धनादीनां प्रत्तारौ युवामेव ^५हवामहे तल्लभार्थमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ^६व्यश्ववत् । यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत् । हे ^७विप्रौ मेधाविनावश्विनौ ^८सुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह । यद्वा । सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह । ^९इह अस्मिन् यागदिने ^{१०}उप ^{११}आ ^{१२}गतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम् । नेदीयसः कूळयातः पणीरुत ॥ १० ॥

अश्विना । सु । ऋषे । स्तुहि । कुवित् । ते । श्रवतः । हवम् ।

नेदीयसः । कूळयातः । पणीन् । उत ॥ १० ॥

हे ^१ऋषे विश्वमनः ^२अश्विना अश्विनौ देवौ ^३सु ^४पृष्टुहि शोभनं स्तुहि । ततस्तावश्विनौ ^५ते स्तोतुस्तव ^६हवम् आह्वानं ^७कुवित् । कुविति बहुनाम । बहुवारं ^८श्रवतः शृणुताम् । 'श्रु श्रवणे' । लेट्यडागमः । एवं त्वया स्तुतावश्विनौ ^९नेदीयसः अन्तिकतमान् द्वात्रन् ^{१०}कूळयातः हिंस्ताम् । ^{११}उत अपि च ^{१२}पणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोगवामपनेतृन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे' । ष्यन्तस्य लेट्याडागमः ॥ २७ ॥

वैश्वस्यं श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः । सजोषसा वरुणो मित्रो अर्थमा ॥ ११ ॥

वैश्वस्यं । श्रुतम् । नरा । उतो इति । मे । अस्य । वेदथः ।

सजोषसा । वरुणः । मित्रः । अर्थमा ॥ ११ ॥

हे ^१नरा नेतारावश्विनौ ^२वैश्वस्यस्य वैश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं ^३श्रुतं शृणुतम् । ^४उत अपि च ^५मे मदीयम् ^६अस्य तदाह्वानं ^७वेदथः आत्मीयतया जानीथः । अथ ^८वरुणः ^९मित्रः मित्रावरुणौ च ^{१०}सजोषसा संगतौ सन्तौ ^{११}अर्थमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिष्ण्या युवानीतस्य सूरिभिः । अहर्हर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदत्तस्यः । धिष्ण्या । युवाऽनीतस्य । सूरिभिः ।

अहःऽअहः । तृषणा । मह्यम् । शिक्षतम् ॥ १२ ॥

हे ष्विष्ण्या षिष्ण्यां षिषणाहौं स्तुर्यां वृषणौ कामानां सेकारावश्विनौ' ष्सूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यांस्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यः ष्युवादत्तस्य युवाभ्यां यस्तोत्रभ्यो दीयते तत् तथा ष्युवानीतस्य युवाभ्यां यस्तोत्रभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् षभहरहः अहन्यहनि षमहं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां षशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्तां शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽइव ।

सपर्यन्तां । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ष्यः मनुष्यः ष्वां युवयोः ष्यशेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्धानैः षआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । षअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा षवधूः^१ अन्येन^२ वस्त्रेण^३ यथाच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा षसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिधरन्तौ षअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं षशुभे षचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धनादियुक्तमकाराणमित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वामुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ षउरुव्यचस्तमम् अतिज्ञानेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं षनृपाय्यं नेत्रभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ष्यः मनुष्यः ष्वां युवाभ्यां तं सोमं दातुं षचिकेतति भृशं जानाति तस्य षवर्तिः । वर्ततेऽप्रेति वर्तिर्गृहम् । षअस्मयू अस्मान् । पूजार्थं बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां षपरि षयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य बहुलुगन्तस्य लब्धडागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहेव यज्ञमृहधुर्गिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽइव । यज्ञम् । ऊहधुः । गिरा ॥ १५ ॥

हे षवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ षअस्मभ्यम् अस्मदर्थं षनृपाय्यं नेत्रभ्यां पातव्यं सोमं प्रति षवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति षसु षयातं युवां सुष्ठु आयातम् । षगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां षयज्ञमृहधुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । षविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिवांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति शन्नूनि विषुद्रुहः शरः । तेन यथा व्याधो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

पातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीरायामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवभरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूत् । अश्विना ॥ १६ ॥

हे वररा नरौ सर्वस्य नेतारावशिनौ^१ वृहवानां स्तोत्राणां स्तोत्राणां मध्ये वस्तोमः ववाहिष्ठः^१ युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः वदूतः दूतभूतः सन् वहुवत् आङ्गयतु । सोऽयं मदीयः स्तोमः वयुवाभ्यां प्रियकरः वभूतु भवतु ॥

यददो दिवो अर्णव इषो वा मर्दथो गृहे । श्रुतमिन्मे अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अदः । दिवः । अर्णवे । इषः । वा । मर्दथः । गृहे । श्रुतम् । इत् । मे । अमर्त्या ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ वदिवः ध्रुलोकस्य वदः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन् वअर्णवे अपां स्थाने वयत् यदि वमर्दथः माघथः । ववा अपि च वइषः युवामिच्छतो यजमानस्य वगृहे यदि माघथः । एवं चेत् हे वअमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाश्विनौ वमे मदीयं स्तोत्रं वश्रुतमित् युवां श्रणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माघतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उत स्या श्वेतयावरी वाहिष्ठा वां नदीनाम् । सिन्धुहिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उत । स्या । श्वेतयावरी । वाहिष्ठा । वाम् । नदीनाम् । सिन्धुः । हिरण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाभ्या नद्यास्तीरेऽश्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह । वउत अपि च वश्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । वसिन्धुः स्पन्दमाना वहिरण्यवर्तनिः हिरण्ययस्वीयमार्गां हिरण्ययोभयकूला । वस्या एषा श्वेतयावरीनामिका वनदीनाम्^१ अन्यासां नदीनां मध्ये ववां युवां ववाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि^२ युवां स्तौतीत्यर्थः । यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा बोद्धतमा सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे युवामस्तुवमिति ॥

स्मदेतया सुकीर्त्याश्विना श्वेतया धिया । वहैथे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । एतया । सुऽकीर्त्या । अश्विना । श्वेतया । धिया । वहैथे इति । शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

हे वशुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वसुकीर्त्या शोभनस्तुत्या वश्वेतया श्वेतजलया वधिया धारयिष्या हिरण्ययकूलवत्त्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयिष्या वएतया नद्या वस्मत् सुमत् शोभनं वहैथे युवां स्तुतिं प्राप्नुयः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

युक्ष्वा हि त्वं रथासहा युवस्व पोष्या वसो ।

आन्नो वायो मधु पिबास्माकं सवना गहि ॥ २० ॥

युक्ष्वा । हि । त्वम् । रथऽसहा । युवस्व । पोष्या । वसो इति ।

आत् । नः । वायो इति । मधु । पिब । अस्माकम् । सवना । आ । गहि ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो वरथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावधौ । हिरवधारणे । वत्वम्^१ एव^२ वयुक्ष्वा संयोजय । हे वसो वासयितः शत्रूणां^३ वपोष्या पोष्यौ कण्ठेषु करतलास्फालनैराश्वस्य पोषणीयौ तावधौ वयुवस्व संप्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे ववायो वआत् अनन्तरं वनः अस्मदीयं वमधु मदकरं सोमं त्वं वपिब । अत एव वअस्माकं यज्ञेषु वसवना त्रिषु सवनेषु वआ वगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

१. घ-नेतारावश्विनाश्विनौ । २. घ-वां वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि । ५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः ' तव वायो ' इत्येषा वानुवाक्या । सूत्रितं च—' प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव । वायो इति । ऋतःपते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥ २१ ॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते । ' सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक् ' (का. ७.१.५१.४) इति सुगागमः । ऋतुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः । एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या । तादृश ऋतुत महन् विचित्रकर्मन् हे वायो वत त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयागे संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे । सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनासः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः । जामातरम् । वयम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ।

सुतऽवन्तः । वायुम् । द्युम्ना । जनासः ॥ २२ ॥

इमे जनासः जनाः वयं त्वष्टुः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुतवन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे । तेन दत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्थामेति शेषः ॥ वायव्यतृचे ' वायो याहि शिवा दिवः ' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयातृतीये । सूत्रितं च—' वायो याहि शिवा दिव इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वश्वर्यम् । वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥ २३ ॥

वायो इति । याहि । शिव । आ । दिवः । वहस्व । सु । सुऽअऽव्यम् ।

वहस्व । महः । पृथुऽपक्षसा । रथे ॥ २३ ॥

हे वायो दिवः द्युलोकस्य शिव । ' सुपां सुलुक् ' इति द्वितीयाया लुक् । शिवं कल्याणम् आ याहि आप्रापय । सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा द्युलोकं तानि स्थापयेति प्रार्थयते । ततस्त्वं स्वव्यम् । अश्वानां संधोऽव्यः । शोभनाश्वसंधं रथं सु सुष्टु वहस्व सर्वतो दिक्षु प्रापय । इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह । महः महांस्त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वययुक्तावश्वी रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहननार्थं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः ' त्वां हि सुप्सरस्तमम् ' इति द्वे अनुवाक्ये । सूत्रितं च—' त्वां हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हूमहे । प्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम् । हि । सुप्सरःऽतमम् । नृऽसदनेषु । हूमहे । प्रावाणम् । न । अश्वऽपृष्ठम् । मंहना ॥ २४ ॥

हे वायो सुप्सरस्तमम् । सुप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महत्त्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतो व्यासपृष्ठम् । पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति । व्यासकृत्स्नाङ्गमित्यर्थः^१ । त्वाम् । हिरवधारणे । त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु । नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः । तेषु हूमहे वयमाह्वयामः । कथमिव । प्रावाणं न^२ । यथा सोमाभिषवार्थं प्रावाणं^३ स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

शुनासीरीये 'स त्वं नो देव' इत्येषा वायोरनुवाक्या । सूत्रितं च—'स त्वं नो देव मनसेशा-
नाय प्रहुतिं यस्त आनत्' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः । कुधि वाजाँ अपो धियः ॥२५॥

सः । त्वम् । नः । देव । मनसा । वायो इति । मन्दानः । अग्रियः ।

कृधि । वाजान् । अपः । धियः ॥ २५ ॥

हे १देव द्योतमान यद्वा स्तोतव्य १वायो १अग्रियः देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि ।
तादृशः १त्वं १मनसा १मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् १नः अस्माकं १वाजान् अज्ञानि
१अपः मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिन्स्वया प्रदत्ते सति १धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च १कृधि
कुरु । कारयेत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

'अग्निरुक्थे' इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अग्निरुक्थे द्वयधिका मनुर्वैवं-
स्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्' इति । विवस्वतः पुत्रो मनुर्ऋषिः । प्रथमानृतीयाद्युजो बृहस्यो द्वितीया-
चतुर्थ्यादियुजः सतोबृहस्यः । इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो प्रावाणो बर्हिर्ध्वरे ।

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः । उक्थे । पुरःऽहितः । प्रावाणः । बर्हिः । अध्वरे ।

ऋचा । यामि । मरुतः । ब्रह्मणः । पतिम् । देवान् । अवः । वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते । १उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके १अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यज्ञे १अग्निः १पुरोहितः
यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्भिर्निहितोऽभूत् । तथा १प्रावाणः च सोमाभिपवार्थं पुरतो निहिताः ।
१बर्हिः च पुरतो निहितमासादितम् । एवं सामग्र्यां सत्यां १मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणान् १ब्रह्मण-
स्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं १देवान् इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् १वरेण्यं वरणीयं
भजनीयम् १अवः रक्षणम् १ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या १यामि मनुर्हं याचामि । याचेर्तेर्लटि रूपम् ।
वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गासि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः ।

विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ । पशुम् । गासि । पृथिवीम् । वनस्पतीन् । उपसा । नक्तम् । ओषधीः ।

विश्वे । च । नः । वसवः । विश्वऽवेदसः । धीनाम् । भूत । प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धेऽग्निः संबोध्यते पश्चादिशब्दसद्भावात् । हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे १पशुम्
अग्नीषोमीयं पशुं प्रति १आ १गासि आगच्छसि । 'गाङ्' गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तथा
१पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किंच १वनस्पतीन् मथनसाधनानरिणरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा
१उषासाँ होतव्यत्वेन उषःकालं तथा १नक्तं यष्टव्यतया रात्रिं च प्रति किंच १ओषधीः । 'उष दाहे'
अत्र मादनकर्मा । ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः । स धीयते निधीयते येष्वित्योषघयो प्रावाणः ।
तान् प्रत्यागच्छसि । यद्वा । ओषध्यः फलपाकान्ता लताः । ताः प्रत्यायाहि । अथवा हे स्तोतः पश्चादीन्

आ गासि समन्तात् स्तुहि । 'कै गै शब्दे' इति धातुः । ततो हे ऽवसवः वासधितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वशाना वा हे ऽविश्वे सर्वेऽपि देवाः ऽनः^१ अस्मदीयानां कर्मणां^२ ऽप्रावितारः ऽभूत् । अनेनाग्निना सह यूर्यं प्रकर्षेण रक्षका भवत् ॥

प्र सू न एत्वध्वरोऽग्ना देवेषु पूर्यः ।

आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र । सु । नः । एतु । अध्वरः । अग्ना । देवेषु । पूर्यः ।

आदित्येषु । प्र । वरुणे । धृतव्रते । मरुत्सु । विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

ॽपूर्यः पुरातनः । ॽपूर्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पूर्यं ह्युच्यते । तादृशो मुख्यः ऽनः अस्मदीयः ऽअध्वरः यज्ञः ऽअग्ना । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः । अग्ना । अग्निदेवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः । तस्मिन्नग्नौ सर्वेऽवन्धेषु ऽदेवेषु च ऽसु सुषु ऽप्र ऽएतु प्रकर्षेण गच्छतु । देवान् विशिनष्टि । ऽआदित्येषु अदितेः पुत्रेण्विन्द्रादिषु ऽधृतव्रते धृत-कर्मणि ऽवरुणे च ऽविश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु ऽमरुत्सु च ऽप्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृषे रिशादसः ।

अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । स्म । मनवे । विश्ववेदसः । भुवन् । वृषे । रिशादसः ।

अरिष्टेभिः । पायुभिः । विश्ववेदसः । यन्त । नः । अवृकम् । छर्दिः ॥ ४ ॥

ॽविश्ववेदसः सर्वतो व्यासधनाः । बहुधना इत्यर्थः । तादृशाः ऽरिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितार उपक्षपयितारो वा ऽविश्वे ऽहि ऽष्म सर्वे खलु देवाः ऽमनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनोः ऽवृषे वर्धनाय ऽभुवन् भवन्तु । स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते । ततो हे ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः ऽअरिष्टेभिः परैरहिंसितैः ऽपायुभिः पालनैः सह ऽअवृकम् । वृकः स्तेनः । तद्रहितम् । बाधारहितमित्यर्थः । तादृशं ऽछर्दिः गृहं ऽनः अस्मभ्यं ऽयन्त प्रयच्छत । शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः । यन्तेति यमेलीटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । तस्य तबादेशः । तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः ।

ऋचा गिरा मरुतो देव्यर्दिते सदर्ने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ । नः । अद्य । ससमनसः । गन्त । विश्वे । सजोषसः ।

ऋचा । गिरा । मरुतः । देवि । अर्दिते । सदर्ने । पस्त्ये । महि ॥ ५ ॥

ॽसमनसः सर्वेषु स्तोत्रेषु समानमनस्काः ऽविश्वे सर्वे देवा यूर्यं ऽसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः ऽगिरा । श्रुश्रुतया प्राप्तव्येत्यर्थः । तथा ऽऋचा सह ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽनः यष्टून् अस्मान् ऽआ ऽगन्त आगच्छत । अनन्तरं हे ऽमरुतः ऽदेवि द्योतमाने ऽमहि महति देवानां

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे ऽदिते अदीने एतन्नामिके देवि ऽसदने स्थाने' ऽपस्ये अस्मदीये गृहे स्तोतव्यतयोपविशत ॥ मरुत इत्यादेर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्थामन्त्रितस्थाविद्यमानवस्येन वाक्यादित्वादिनिघातः ॥ ॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।

आ बर्हिर्इन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रऽयाथन ।

आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे ऽमरुतः ऽप्रिया प्रियाणि ऽया यानि ऽवः युष्माकम् ऽअश्व्या अश्व्यानि प्रियानश्वसंधान् ऽअभि ऽप्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे ऽमित्र । मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः ऽहव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवीषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेर्लोपि 'तसनसनथनाश्च' इति थनादेशः । आगत्य च ऽइन्द्रो ऽवरुणः इन्द्रावरुणौ^२ ऽतुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः ऽनरः नेतारः ऽआदित्यासः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च ऽनः अस्मदीये यज्ञे ऽबर्हिः बर्हिषि आसादिते ऽआ ऽसदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।

सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्वाग्रयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आनुषक् ।

सुतऽसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्वाऽग्रयः ॥ ७ ॥

हे ऽवरुण वरुणादयो हे देवाः ऽवृक्तबर्हिषः ऋत्विजः ऽवयम् ऽआनुषक् सुगादिष्वनुषकं यथा भवति तथा ऽहितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽन्नम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः ऽवः युष्मान् ऽहवामहे एतानि^३ हवीष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । ऽसुतसोमासः अभिषुतसोमाः ऽइन्द्राग्रयः आहुतिभिः समिद्धाग्रयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । ऽमनुष्वत् । मनुष्यथा यज्ञे युष्माना-जुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यातु मरुतो विष्णो अश्विना पृषन्माकीनया धिया ।

इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गृणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यातु । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूर्षन् । माकीनया । धिया ।

इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रहा । गृणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः ऽप्र ऽयात प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे ऽमरुतः हे ऽविष्णो स्वबलेन सर्वतो व्यासैतन्नामक देव हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽपूषन् । स्तोतृन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एत-न्नामक देव मरुदादयो हे देवाः ऽमाकीनया^४ । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः' (पा. सू. ४. ३. १)

१. ख-ज्ञ-श-सदनस्थाने; त-३-४-षदनस्थाने; न-भ-निषदनस्थाने । २. घ-ईप्रावरूपौ मित्रश्च । ३. श-दत्तानि । ४. भ-श-माकीनया मामकीनया ।

इति खञ् शैथिकः । एकवचने ' तवकममकौ ' इति ममकादेशः । वर्णलोपश्छान्दसः । मया क्रिय-
माणया षधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः ।
किञ्च षप्रथमः देवानां मुख्यः सः षइन्द्रः च षआ षयातु । षवृषा कामानां सेक्ता षयः इन्द्रः षसनि-
प्युभिः । सनिः संभजनम् । तदात्मन इच्छन्निः स्तोतृभिः षवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य
हन्तेति षगुणे स्तूयते । ' गृ शब्दे ' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः ॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत ।

न यद्दुराद्वसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति ॥ ९ ॥

वि । नः । देवासः । अद्रुहः । अच्छिद्रम् । शर्मं । यच्छत ।

न । यत् । दुरात् । वसवः । नु । चित् । अन्तितः । वरूथम् । आऽदधर्षति ॥ ९ ॥

हे षअद्रुहः स्तोतृणामद्रोऽधारः । यद्वा । द्रुहोरौणादिकः कर्मणि क्विप् । शत्रुभिरहिंस्याः । हे
षदेवासः मरुदादयो देवाः षअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीथो वा षशर्मं । शृणोति दुःखादिकमिति
शर्मं गृहम् । तत् षनः अस्मभ्यं षवि षयच्छत । हे षवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः षदुरात्
दूरदेशात् षअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य षनू षचित् कदाचिदपि षवरूथं वरणीयं संभज-
नीयं षयत् गृहं षन षआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः । ' धृष
प्रसहने ' इत्यस्य विभाषितणिच्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम् ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मै सुवितायं वोचत मक्षु सुम्नाय नव्यसे ॥ १० ॥

अस्ति । हि । वः । सजात्यम् । रिशादसः । देवासः । अस्ति । आप्यम् ।

प्र । नः । पूर्वस्मै । सुवितायं । वोचत । मक्षु । सुम्नायं । नव्यसे ॥ १० ॥

हे षरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारः षदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः षवः युष्माकं
षसजात्यम् षअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु । किञ्च षआप्यम् । आपिर्बन्धुः । तस्य
भाव आप्यम् । स्तोत्रुषु^१ स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात्^२ वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं
बन्धुभावः षअस्ति खलु । ततः षपूर्वस्मै प्रथमभाविने षसुविताय । सुष्टु ईयते सर्वैरागम्यत इति
सुवितोऽभ्युदयः । तस्मै षनव्यसे नवीयसे नवतराय षसुम्नाय च उभयं षमक्षु शीघ्रं षनः अस्माकं
षप्र षवोचत प्रकर्षेण मृत । अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्यं भक्तये ।

उप वो विश्ववेदसो नमस्युरां असृक्ष्यन्यामिव ॥ ११ ॥

इदा । हि । वः । उपऽस्तुतिम् । इदा । वामस्यं । भक्तये ।

उप । वः । विश्ववेदसः । नमस्युः । आ । असृक्षि । अन्यामऽइव ॥ ११ ॥

हे षविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः षनमस्युः अन्नमिच्छन् मनुरहं षवः युष्मद्विषयाम् षउपस्तुतिम्
षअन्यामिव अदृष्टपूर्वामिव स्थिताम् । कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः । तादृशीमुपस्तुतिम् षइदा षहि ।

हिरवधारणे । इदानीमेव वउप वआ वअसृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः । किमर्थम् । ववः युष्म-
त्संबन्धिनः ववामस्य वननीयस्य वइदा इदानीमेव वअक्तये संभजनाय । लाभायेत्यर्थः । असृक्षीति
सृजेर्लुङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः ॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः ।

नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽर्विश्रन्पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । वः । सविता । सुऽप्रनीतयः । अस्थात् । ऊर्ध्वः । वरेण्यः ।

नि । द्विऽपादः । चतुऽपादः । अर्थिनः । अर्विश्रन् । पतयिष्णवः ॥ १२ ॥

हे वसुप्रणीतयः । शोभनप्रणीतिः स्तुतिः । शोभनप्रणयनाः शोभनस्तुतयो मरुतः ववः युष्माकं
मध्ये वऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ववरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः सः^१ वसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक
एतन्नामकः स देवो यदा वउत् वअस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा वअर्थिनः वद्विपादः पादद्वययुक्ताः
पुरुषाः वचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः वपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च वनि वअविश्रन्
स्वस्वकार्येषु निविशन्ते । सूर्यं उदिते^२ केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं
स्तोत्रं कुर्वन्ते । पश्चादयस्त्रुणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति ॥ न्यविश्रन् । निपूर्वाद्दिशतेर्लुङि व्यत्ययेन
परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः ॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रे ' देवंदेवम् ' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—' देवंदेवं बृहदु गाधिषे
वचः ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

देवंदेवं वोऽवसे देवंदेवमभिष्टये ।

देवंदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ १३ ॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । देवम्ऽदेवम् । अभिष्टये ।

देवम्ऽदेवम् । हुवेम । वाजसातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥ १३ ॥

वयं वदेव्या द्योतमानया वधिया स्तुत्या वगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ववः युष्माकं मध्ये वदेवंदेवं
दीप्यमानं देवम् वअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम । अनुक्रमेणाह । वअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च
वदेवंदेवं वयमाह्वयाम^३ । ततः ववाजसातये अन्नलाभाय वहुवेम ह्वयाम ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः ।

ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ १४ ॥

देवासः । हि । स्म । मनवे । सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातयः ।

ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवःऽविदः ॥ १४ ॥

वसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः वविश्वे सर्व एव
वदेवासो वहि वष्म मरुदाद्यो देवाः खलु वमनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं वसाकं सह युगपदेव
वसरातयः धनादिदानेन सहिताः भवन्तु । पुनरपि प्रार्थयते । वते देवाः वनः अस्माकम् वअद्य
अस्मिन् दिने वअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु । न केवलमस्माकमेव किंतु

वृत्तुचे । तुगित्यपरत्यनाम । ' तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु ' । तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति^१
तुक् पुत्रः । तस्मै वनः अस्माकं पुत्राय वरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लभ्यतारः वभवन्तु ॥

प्र वः शंसाभ्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम् ।

न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्यं यो वो धामभ्योऽविधत् ॥ १५ ॥

प्र । वः । शंसाभि । अद्रुहः । सम्स्थे । उपस्तुतीनाम् ।

न । तम् । धूर्तिः । वरुण । मित्र । मर्त्यम् । यः । वः । धामभ्यः । अविधत् ॥ १५ ॥

हे वद्रुहः अद्रोधारोऽहिंस्या वा मरुदादयः उपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां वसंस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वाद्दस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे ववः युष्मान् वप्र वशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे ववरुण मित्र मित्रावरुणौ वतं वमर्त्यं मनुष्यं वधूर्तिः । धूर्तिं हिंसार्थः । शत्रुभ्यो हिंसा तं वन बाधते वयः मनुष्यः ववः युष्माकं वधामभ्यः तेजोभ्यः । धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा । तेभ्यः वविधत् । ' विध विधाने ' । हवींषि विदधाति प्रयच्छति । एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते ॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति ।

प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्पयरीष्टः सर्व एधते ॥ १६ ॥

प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय । दाशति ।

प्र । प्रजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ १६ ॥

हे मरुदादयः वसः मनुष्यः वक्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तत् स मनुष्यः वप्र वतिरते प्रकर्षेण वर्धयति । तिरतिर्वृद्धिकर्मा । स एव वमहीः महान्ति वद्रुपः अन्नानि च ववि वर्धयति वयः मनुष्यः ववराय वरणीयाय धनाय तदर्थं ववः युष्मभ्यं वदाशति हवींषि प्रयच्छति । धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः । किञ्च वधर्मणः । ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्मं कर्म । युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः वप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः वपरि परितः सर्वतः वप्र जायते प्रकर्षेणाविर्भवति । ' आत्मा वै पुत्रनामासि ' (श. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः । ततः वअरिष्टः अन्यैरहिंसितः वसर्वः युष्माकं हविष्प्रदानात् सकलो जनः वएधते धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ३३ ॥

ऋते स विन्दते युधः सुगेभिर्यात्यध्वनः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः ॥ १७ ॥

ऋते । सः । विन्दते । युधः । सुऽगेभिः । याति । अध्वनः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । सरातयः । यम् । त्रायन्ते । सजोषसः ॥ १७ ॥

वसः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः वयुधः । ' युध संप्रहारे ' । भावे क्तिप् । युद्धात् वऋते विनापि वविन्दते धनानि लभते । किञ्च वसुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तुभिर्वाश्वैः सह वअध्वनः मार्गान् । गन्तव्यान् देशानित्यर्थः । तान् वयाति गच्छति । वयं जनम् वअर्यमा सततं गच्छन् वमित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः ववरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

१. त२-३-न-भ-मिति वा । २. भ१-हविष्प्रदाता । ३. ख-त-अतनन् वाञ्छन्; न-य-अततत्वाञ्छन्; श-अतस्तत्वाञ्छन् ।

एतन्नामकाः ऽसरातयः समानदानास्त्रयो देवाः ऽसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः यं हृष्यप्रदासारां
 ऽत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अञ्जै चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनं दुर्गे चिदा सुसरणम् ।

एषा चिदस्माद्दशनिः पुरो नु सास्त्रैधन्ती वि नश्यतु ॥ १८ ॥

अञ्जै । चि॒त् । अ॒स्मै । कृ॒णु॒थ । नि॒ऽअञ्च॒नम् । दुः॒ऽगे । चि॒त् । आ । सु॒ऽस॒र॒णम् ।

ए॒षा । चि॒त् । अ॒स्मा॒त् । अ॒श॒निः । प॒रः । नु । सा । अ॒स्त्रै॒ध॒न्ती । वि । न॒श्य॒तु ॥ १८ ॥

हे देवाः ऽअञ्जे ऽचित् । 'ञि अभिभवे' । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे ऽन्यञ्चनं नितरां
 गमनम् ऽअस्मै मनवे ऽकृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अञ्जे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा ऽदुर्गे
 ऽचित् अगन्तव्येऽपि स्थले ऽसुसरणम् । 'सु गतौ' । शोभनगमनम् ऽआ समन्तात् कुरुत । एवं
 सति सा ऽएषा ऽअशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् ऽअस्मात् सर्वतो गन्तुमर्नोः ऽनु क्षिप्रं ऽपरः
 परस्ताद्भवेत्^१ । पश्चात् ऽसा अशनिः ऽअस्त्रैधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती ऽवि नश्यतु विनष्टा^२ भवेत् ॥

यद्दद्य सूर्ये उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध ।

यन्निमृचिं प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः ॥ १९ ॥

यत् । अ॒द्य । सूर्ये । उ॒त्ऽय॒ति । प्रि॒य॒ऽक्ष॒त्राः । ऋ॒तम् । द॒ध ।

यत् । नि॒ऽमृ॒चिं । प्र॒ऽबु॒धि । वि॒श्व॒वे॒द॒सः । यत् । वा । म॒ध्यं॒दि॒ने । दि॒वः ॥ १९ ॥

हे ऽप्रियक्षत्राः प्रीणयितृबला देवाः ऽसूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि ऽउद्यति
 उद्गच्छति सति ऽअद्य अस्मिन् दिने ऽयत् यदा ऽऋतं कल्याणभूतं गृहं ऽदध धारयत । दधातेर्लिटि
 मध्यमबहुवचने रूपम् । ऽयत् यदा हे ऽविश्ववेदसः सर्वधना देवाः ऽनिमृचि । मृचिर्गत्यर्थः । सूर्यस्य
 निमृचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा ऽप्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले ।
 ऽयद्वा ऽदिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याहः ऽमध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वाभिपित्वे असुरा ऋतं यते छर्दियेम वि दाशुपै ।

वयं तद्रौ वसवो विश्ववेदस उप स्थेयाम मध्य आ ॥ २० ॥

यत् । वा । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒सुराः । ऋ॒तम् । य॒ते । छ॒र्दिः । ये॒म । वि । दा॒शु॒पै ।

व॒यम् । तत् । वः । व॒स॒वः । वि॒श्व॒वे॒द॒सः । उप । स्त्वे॒या॒म । म॒ध्ये । आ ॥ २० ॥

हे ऽअसुराः प्राज्ञाः संग्राम आयुधानां क्षेप्तारो वा देवाः ऽयद्वा ऽअभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति
 युष्माकमभिप्राप्तौ ऽऋतं सत्यभूतं यज्ञं ऽयते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते ऽदाशुपे हवींषि दत्तवते
 यजमानाय ऽछर्दिः । 'छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति^३ दीव्यन्ते^३
 अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा ऽवि ऽयेम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि ऽवयं हे ऽवसवः
 स्तोतृणां भनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः ऽविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा

१. ख-त-न-श-परस्ताद्रवत् ; ग-परस्ताद्रवन्ती ; घ-भ-२-३-परस्ताद्भवतु ; भ-१-परस्ताद्रवतु ।

२. झ-त-२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्द्यते दीप्यते ।

हे देवाः वः युष्मत्संबन्धि वत् कल्याणं गृहम् । षष्ठयर्थे द्वितीया । भवद्भिः प्रत्स्य^१ गृहस्य मध्ये उपस्थेयाम उपतिष्ठेम । युष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराशीर्लिङि ' लिङ्याशिष्यङ् ' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यद्घ सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि ।

वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ २१ ॥

यत् । अघ । सूरै । उत्ऽइते । यत् । मध्यंदिने । आऽतुचि ।

वामम् । धृत्य । मनवे । विश्वऽवेदसः । जुह्वानाय । प्रऽचेतसे ॥ २१ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वतो^२ व्याप्तधना हे देवाः यत्^३ यदा^३ अघ इदानीम् । यद्वा सूर्ये उदिते सति । यत् यदा मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये । यद्वा आतुचि । आतुचिर्गमनार्थः । सूर्यस्य निम्नोचने । सायमित्यर्थः । जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अत एव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय मनवे एतन्नामकायर्षये मह्यं वामं वननीयं धनं धृत्य दत्त तद्गुणीमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

वर्यं तद्वः सम्राज आ वृणीमहे पुत्रो न बहुपाय्यम् ।

अश्याम तदादित्या जुह्वतो हविर्येन वस्योऽनशामहे ॥ २२ ॥

वयम् । तत् । वः । समऽराजः । आ । वृणीमहे । पुत्रः । न । बहुऽपाय्यम् ।

अश्याम । तत् । आदित्याः । जुह्वतः । हविः । येन । वस्यः । अनशामहे ॥ २२ ॥

हे सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः पुत्रो वन । एकवचनं छान्दसम् । युष्माकं पुत्रा इव स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्गुण्यभिः पोष्याः वयम् । बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं वः युष्मत्संबन्धि वत् धनम् अश्याम प्राप्नुयाम । येन^४ धनेन वस्यः वसीयोऽतिशयेन वसुमवम् अनशामहे अश्वामहे प्राप्नुमः ॥ अश्रोतेर्लोटि व्यत्ययेन भ्रमप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपान्त्या पुर-उष्णिक्' इति । मनुर्कषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । उपान्त्या पुरउष्णिक् । पूर्ववत् विश्वे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशास्त्रे 'ये त्रिंशति' इत्येतसूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिंशति त्रयस्पुरो देवासो बहिरासदन् । विदन्नहं द्वितासनन् ॥ १ ॥

ये । त्रिंशति । त्रयः । पुरः । देवासः । बहिः । आ । असदन् । विदन् । अहं । द्विता । असनन् ॥ १ ॥

मनुराह । त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः परः परस्तात् त्रयः । त्रयस्त्रिंशद्देवता इत्यर्थः । ये देवासः देवाः बहिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बहिषि हविःस्वीकरणार्थम् आसदन् आसीदन्तु अधानन्तं^५ विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातृनि जानन्तु । ततः द्विता द्विधा द्विप्रकारम् असनन् अस्मभ्यं धनं पश्चादिकं च प्रयच्छन्तु । यद्वा द्विता द्वैधम् । अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते । पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्स्वित्यर्थः ॥

वरुणो मित्रो अर्यमा स्मद्रातिषाचो अग्रयः । पत्नीवन्तो वर्षदृक्ताः ॥ २ ॥

१. ग-तस्य; घ-दत्तस्य; भ-प्रदत्तस्य । २. श-सर्वत्र । ३. ग-भ-यद्यद्वा; घ-त-न-यद्वा । ४. ख-त-न-भ-न-श-एतेन । ५. ग-घ-न-श-अह अथा* ।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्नयः । पर्नीऽवन्तः । वर्षट्ऽकृताः ॥ २ ॥

वरुणः वरणीयः संभजनीयः । मित्रः स्तोतृणां यष्टृणां च धनादिदानेन मित्रभूतः । अर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः । स्मद्रातिषाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्प्रदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातृन् सचन्त इति । ते तादृशाः । पर्नीवन्तः देवपर्नीसहिताः । अग्नयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्नयः । वर्षट्कृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वीषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदृक्त इत्था न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदृक् । ते । इत्था । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ते वरुणादयो देवाः । सर्वया सर्वेण विशा अनुचरवर्गेण सह अपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः नः अस्माकं गोपाः गोपायितारो भवन्तु । ते एव उदृक् उदीच्याः । 'अञ्जेर्लुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । इत्था इति शब्देनोर्ध्वा दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः । ते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा न्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं त्रातारो भवन्तु । किंच पुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसत्तदेषां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । यथा वशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । तथेत् यथोशन्ति तथैव असत् तद्भवत्येव । तदेवाह । एषां देवानां तत् कामनं नकिः न कश्चिदपि मिनत् हिनस्ति । 'मीङ् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । अरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । चन इत्यप्यर्थे । अदातापि मर्त्यः मनुष्य उशन्नयो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्य केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषां कथा^१ 'इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४.६) इत्यस्मिन् वर्गे सप्तपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । सप्तानां मरुतां गणानां सप्त सप्तसंख्याकाः । ऋष्टयः आयुधविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा सप्त सप्तसंख्याकानि द्युम्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । द्युम्नान्यन्नानि वा । एषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

१. ग१-अधस्तादप्यः; ग२-अतस्थादप्यः; त-भ-अधस्तादप्यः । २. घ-आमिनत् । ३. ग-एषोर्थः ।

ततः सप्त मरुतां गणाः ऽसप्तो सप्तैव सप्तविधाः ऽश्रियः सकला दीप्तिः ऽअधि ऽधिरे^१
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

‘ बभ्रुरेकः ’ इति दशार्चं नवमं सूक्तम् । मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः । तथा
चानुक्रम्यते—‘ बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम् ’ इति । दशापि द्विपदा विश्वत्यक्षरा विराजः ।
पूर्वषड्विधे देवा देवता । तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे^२ वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम् ।
सूच्यते हि—‘ बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति^३ ॥

बभ्रुरेको विषुणः सुनरो युवाङ्ग्यङ्के हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः । एकः । विषुणः । सुनरः । युवा । अङ्गि । अङ्के । हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किञ्चित्पदलिङ्गात् प्रथमदेवताः । अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते । ‘ सौम्यं बभ्रुमा लभेत ’ (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः । यद्वा । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ । ‘ कुभ्रंश्च ’ (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः । सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु । तादृशः
ऽविषुणः विश्वगञ्जनः ऽसूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता । रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु । एतादृशः ऽयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः ऽएकः देवः सोमः ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् ऽअङ्गि । अभिव्यज्यते प्रकाशयते
अनेन इत्याङ्गि आभरणम् । अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं^४ स्वशरीरम् ऽअङ्के अभिव्यज्यति ।

योनिमेक आ संसाद् द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम् । एकः । आ । संसाद् । द्योतनः । अन्तः । देवेषु । मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गाद्भि्ररुच्यते । ‘ अग्रये गृहपतये ’ इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ऽदेवेषु देवानाम्
ऽअन्तः मध्ये ऽद्योतनः^५ स्वतेजसा दीप्यमानः ऽमेधिरः मेधावी । अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतृणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः । एवंविधः ऽएकः अग्निः ऽयोनिं^६ स्थानभूतमाहवनीयादिकम् ऽआ ऽससाद्
हविःस्वीकरणार्थमासीदिति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निधुविः ॥ ३ ॥

वाशीम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयसीम् । अन्तः । देवेषु । निऽधुविः ॥ ३ ॥

ऽदेवेषु ऽअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः ऽनिधुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः । यद्वा । नितरां
गमनमस्थास्तीति निधुविः सर्वदा गच्छन् । अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान् । एता-
दृशः ऽएकः त्वष्ट्रनामको देवः ऽआयसीम् अथोमयधारां ऽवाशीम् । ‘ वाश्च शब्दे ’ । शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रून्नयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः । तं स्वकीये ऽहस्ते ऽबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्रते ॥ ४ ॥

वज्रम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आऽहितम् । तेन । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता । ऽएकः इन्द्रः ऽआहितं स्वकीयहस्ते निहितं ऽवज्रम्
एतन्नामकमायुधं ऽबिभर्ति धत्ते । स एवेन्द्रः ऽतेन निहितेन वज्रेण ऽवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पापानि वा ऽजिघ्रते भृशं हन्ति ॥

१. घ-त-न-भ-दधिरे । २. ग-वैश्वदेवशस्त्रे एतत् । सूत्रितं च । इमा जु के बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तमिति । ३. श-अलंकारणकटमुकुटादिकं । ४. त-भ-द्योतमानः । ५. ख-त-न-भ-१-२-एवं ।

तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । विभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । वशुचिः । 'शुच दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव उग्रः उदूर्णबलः वजलाषभेषजः रोगापनयनेन सुखकरभैषज्यवान् । यद्वा । स्तोत्राणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारि-भिषग्नूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः एकः रुद्रः वृत्तं तीक्ष्णधारम् आयुधम् । आयुध्यति संप्रहरति शत्रूननेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये वृहस्ते विभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथा एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्नध्वनस्तिर' (ऋ. सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एकः पूषनामको देवः पथः मार्गान् पीपाय । प्यायतिवर्धनकर्माण्यत्र रक्षणार्थः । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । एषः सोऽयं पूषा निधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि वेद वेत्ति । ज्ञात्वा स्तोत्राणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । तस्करो यथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येकं उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मरुदन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मरुदन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । उरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयस्याक्रन्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः एकः असहायो विष्णुः त्रीणि पदानि भुवनानि वि चक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । यत्र येषु लोकेषु देवासः इन्द्रादयो देवाः मरुदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽईव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयते । द्वा द्वौ द्विवसन्स्थोपेतावश्विनौ विभिः । वी गत्यादिसु । क्विप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः चरतः संचरेते । किंच इमावश्विनौ एकया सूर्यास्थया ताभ्यां स्वयंवृतया स्त्रिया सह प्र वसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । प्रवासेव । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सर्दः । द्वा । चक्राते इति । उपमा । दिवि । सम्राजा । सर्पिरासुती इति सर्पिः सासुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयते । उपमा उपमौ परस्परं स्वकान्योपमानभूतौ । यद्वा । उपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव सम्राजा सम्राजौ सम्भग्दीप्यमानौ सर्पि-

रासुती । सर्पिर्धृतमाभ्यामासुयत इति^१ सर्पिरासुती । घृतहविष्कौ ऽद्वा द्वौ मित्रावरुणौ ऽदिधि
घुलोके ऽसदः । सीदन्यत्रेति सदः स्थानम् । तत् ऽचक्राते अकार्षाम् ॥

अर्चन्त एके महि सामं मन्वत तेन सूर्यमरोचयन् ॥ १० ॥

अर्चन्तः । एके । महि । सामं । मन्वत । तेन । सूर्यम् । अरोचयन् ॥ १० ॥

ऽएके^१ अत्रयः ऽमहि महत् ऽसाम त्रिवृत्पञ्चदशादि ऽमन्वत अमन्वत । तदेव ऽअर्चन्तः
पूजयन्त एतादशा^२ अत्रयः ऽतेन उक्तेन साम्ना ऽसूर्यमरोचयन् अदीपयन् । त एवात्र देवता ॥ ॥३६॥

‘ नहि वः ’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती
चतुर्थ्यनुष्टुप् । मनुर्वैवस्वत ऋषिः । पूर्ववद्विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ नहि वश्चतुष्कं
पुरउष्णिग्बृहत्यानुष्टुबन्तम् ’ इति । विनियोगस्तु^३ लिङ्गादवगन्तव्यः^४ ॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः । विश्वे सतोमहान्त इत् ॥ १ ॥

नहि । वः । अस्ति । अर्भकः । देवासः । न । कुमारकः । विश्वे । सतः ऽमहान्तः । इत् ॥ १ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्माकं मध्ये ऽअर्भकः ऽनहि ऽअस्ति शिशुर्नास्ति खलु^५ । तथा ऽन
ऽकुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति । किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ । एतदेव
प्रतिपादयति । ऽविश्वे सर्वे देवा यूयं ऽसतोमहान्त ऽइत् । सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये
महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः ॥ २ ॥

इति । स्तुतासः । असथ । रिशादसः । ये । स्थ । त्रयः । च । त्रिंशत् । च ।

मनोः । देवाः । यज्ञियासः ॥ २ ॥

हे ऽरिशादसः रिशातां हिंसतामसितारो^६ हे ऽमनोः ऽयज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञाहां
हे ऽदेवाः ऽये यूयं ऽत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ऽत्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः ऽस्थ भवथ अभूत
ते यूयम् ऽइति इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुतासः ऽअसथ । मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि
डान्दसो लुगभावः । यद्वा । असतिः कान्त्यर्थः । इत्थं स्तुता यूयं हवीषि कामयध्वम् ॥

ते नस्त्राध्वं तैऽवत त उं नो अर्धि वोचत ।

मा नः पथः पित्र्यान्मानवादर्धि दूरं नैष्ट परावतः ॥ ३ ॥

ते । नः । त्राध्वम् । ते । अवत । ते । ऊं इति । नः । अर्धि । वोचत ।

मा । नः । पथः । पित्र्यात् । मानवात् । अर्धि । दूरम् । नैष्ट । पराऽवतः ॥ ३ ॥

हे देवाः ऽते यूयं ऽनः अस्मान् ऽत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्रायध्वम् । ऽते यूयम् ऽअवत
घनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत । ऽते^६ एव देवाः ऽनः अस्मान् ऽअधि ऽवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हृतं; ग-भ-हृतं; त-न-हृत । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके
केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यते-भ) उच्चारयतीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि
महत् साम सात्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा; त३-४-न-श-तादृशा । ३. ख-ग-त-न-भ-स्तलिगाद* ।
४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः । ५. ग-मत्तारो । ६. घ-त उ ते ।

धनादिमन्तश्च भवन्तिवति यूयं ब्रूत । किञ्च हे देवाः षमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आगतात्
 षपिण्यात्^१ पिता मनुयं मार्गं चक्रे तस्मात् षपथः मार्गात् षनः अस्मान् षसा षनैष्ट मा नयत । अप-
 नयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किञ्च
 षवृं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् षअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये देवास इह स्थन् विश्वे वैश्वानरा उत ।

अस्मभ्यं शर्मं सप्रथो गवेऽश्वाय यच्छत ॥ ४ ॥

ये देवासः । इह । स्थन् । विश्वे । वैश्वानराः । उत ।

अस्मभ्यम् । शर्मं । सप्रथः । गवै । अश्वाय । यच्छत ॥ ४ ॥

हे देवासः देवाः षउत अपि च षवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्यादयो
 यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवीषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽणप्रत्ययः ।
 षद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । षविश्वे सर्वे षये देवा यूयम् षइह
 अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे षस्थन हवीष्यादातुं भवथ ततः षसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं
 सर्वत्र पृथुतमं वा षशर्मं । सर्वं श्रृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्मं सुखम् । तत् षअस्मभ्यं प्रयच्छत ।
 तथा षगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः षअश्वाय शर्मं सुखं प्रदत्त ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो
 मनुर्जीषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः षङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् ।
 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात्^३ । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरि-
 भाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते^४ । अतस्तद्देवताकाः । 'या
 दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः
 प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति द्वयूनात्रेज्यास्तवो यजमान-
 प्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाशिषोऽनुष्टुप्^५ चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुब्दशमी
 पादनिचृत्' इति ॥

यो यजाति यजाति इत्सुनवच्च पचाति च । ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजाति । यजाति । इत् । सुनवत् । च । पचाति । च । ब्रह्मा । इत् । इन्द्रस्य । चाकनत् ॥ १ ॥

षयः यजमानः सकृत् षयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधना-
 दिकः सन् षयजात षइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवीषि प्रयच्छस्येव । तथा स एव यजमानः
 षसुनवच्च सोमाभिषवं करोति च । स एव षपचाति षच पशुपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र
 यजादिषु लेटयडागमाः । स यजमानः षइन्द्रस्य षब्रह्म ब्रह्माणि । षइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि
 स्तोत्राण्येव षचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः काम्यर्थात् यङ्लुकि अभ्यासत्वं छान्दसम् ।
 ततो लेटयडागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि^६ लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन्
 सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

१. ग-परावतः पित्र्य; घ-परावतः दूरात्; त-न-भ-परावतः । २. भ-सर्वं नास्ति । ३. ख-
 त-न-तल्लक्षण; भ-श-तल्लक्षणं । ४. ग-त-न-स्तूयते । ५. ग-त-न-भ-श-शिष्टा अत्यास्त° । ६. ख-त-न-भ-
 क्ष-धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् । पादित्तं शुक्रो अंहसः ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आऽशिरम् । पात् । इत् । तम् । शुक्रः । अंहसः ॥ २ ॥

वयः यजमानः वअस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा वआशिरं तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं^१
वसोमं^२ वररते प्रयच्छति । रातेर्लटि^३ शपः श्लुः । अडागमः । वशक्रः समर्थः स इन्द्रः वतं यष्टारम्
वअंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा वपात् । वद्वत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य द्युमाँ असद्रथो देवजूतः स शूशुवत् । विश्वा वन्वन्मित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य । द्युऽमान् । असत् । रथः । देवऽजूतः । सः । शूशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥ ३ ॥

वतस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य वदेवजूतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः वद्युमान् दीप्तिमान्
वरथः रंहणाशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन वअसत् भवति आगच्छति । ततस्तेन
रथेन वअमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोतिहिंसा-
कर्मा' इति यास्कः । हिंसन् वसः एव वशूशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधा-
भावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसश्रन्ती दिवेदिवे । इळा धेनुमती दुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजाऽवती । गृहे । असश्रन्ती । दिवेऽदिवे । इळा । धेनुऽमती । दुहे ॥ ४ ॥

वप्रजावती पुत्रादियुक्तम्^४ वअसश्रन्ती । सश्रतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं^५ तादृशं^६ वधेनुमती ।
पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुगौः । तत्सहितम्^७ वइळा अन्नम् वअस्य यष्टुः वगृहे वदिवे-
दिवे अहरहः वदुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इळेति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात्
धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै
ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः । देवांसो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥

या । दंपती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।

देवांसः । नित्यया । आऽशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने दंपत्योः स्तुतिः । हे वदेवासः देवाः वसमनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ
वया यौ वदंपती यज्ञकारिणौ जायापती^१ वसुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिपुतं
सोमम्^२ वा^३ धावतः^४ च दशापवित्रेण शोधयतः । 'धावु गतिशुद्धयोः' । तथा वनित्यया । यत्र
तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन वआशिरा आश्रय-
णेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत ह्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ ३८ ॥

प्रति प्राशुव्याँ इतः सम्यञ्चा बहिर्शाते । न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥

ति । प्राशुव्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बहिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥ ६ ॥

१. घ-श-गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-भ-श-सोममस्मै । ३. ग-लॅटि; त-न-भ-लॅटि । ४. ग-
पुत्रादियुक्ता । ५. ग-अगमनशीलां स्थिरेत्यर्थः; त-अगमनशीलयतीत्यर्थः; न-भ-अगमनशील यतीत्यर्थः ।
६. ग-तादृशी । ७. ग-तत्सहिता । ८. ग-श-यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-भ-श-यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती वप्राशस्यान् । ' अश भोजने ' । प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उपप्रत्ययः । प्राशुर्भक्षणम् । तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् प्रति वृहत् प्रतिगच्छतः । यद्वा । प्राशितव्यान् । अत्र वर्णलोपः । तावेव वसम्यञ्चा सम्यञ्चौ समीचीनौ संगतौ ब्रहिः यज्ञम् आशाते आनशाते । तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः । तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती वाजेषु देवैर्दत्तेष्वन्नेषु वन वायतः । वयतिर्गत्यर्थः । न गच्छतः^१ । सर्वदाभ्रसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः ॥

न देवानामपि हतः सुमतिं न जुगुक्षतः । श्रवो बृहद्विवासतः ॥ ७ ॥

न । देवानाम् । अपि । हतः । सुसमतिम् । न । जुगुक्षतः । श्रवः । बृहत् । विवासतः ॥ ७ ॥

एतौ दंपती देवानाम् इन्द्रादीनां वन वपि हतः अपलापं न कुरुतः । अपिह्वोऽपलापः^२ । देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः । ' ह्रुइ अपनये ' । कथं नापलपन्तीत्यवसीयते । तदाह । वसुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं वन वजुगुक्षतः जुगुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः । संवारणमाच्छादनम् । न छादयत इत्यर्थः । किंतु स्तुतिं कुरुतः । ' गुहू संवरणे ' । ' सनिग्रहगुहोश्च ' (पा. सू. ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः । हत्वषत्वभावौ । संहिताकाले भग्भावो नास्ति छान्दसत्वात् । किंच वृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् श्रवः । श्रव इत्यन्ननाम । महदन्नं विवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छतः । विवासतिः परिचरणकर्मा । दानमपि च^३ परिचरणमेव । देवैर्दत्तमन्नं घृतादिभिर्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः^४ ॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यंश्रुतः । उभा हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणां । ता । कुमारिणां । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रुतः । उभा । हिरण्यपेशसा ॥ ८ ॥

पुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि कुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ हिरण्यपेशसा हिरण्यैराभरणैरलंकृतरूपौ उभा उभौ वता तौ दंपती विश्वं सर्वम् आयुः आयुष्यं व्यश्रुतः व्याप्नुतः । यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं^५ धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः ॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम् । समूधो रोमशं हंतो देवेषु कृणुतो दुवः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा । कृतद्वसू इति कृतत्सर्वसू । दशस्यन्ता । अमृताय । कम् ।

सम् । ऊधः । रोमशम् । हतः । देवेषु । कृणुतः । दुवः ॥ ९ ॥

वीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ । वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ । अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति । तादृशौ । यद्वा । वीतिः कान्यर्थः । होत्रेति वाङ्नाम । अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुतिः । अत एव कं सुखप्रदं हवीरूपमन्नं दशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कृतद्वसू । तकारोपजनच्छान्दसः । याचमानकृतधनौ । पात्रेषूपयुक्तधनावित्यर्थः । एवंविधौ दंपती अमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये रोमशं रोमवन्तं वृषणम् ऊधः योनिं च सं हतः संयोजयत इति मैथुनमनूयते । ततः सपुत्रादिकौ तौ देवेषु दुवः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां कृणुतः कुरुतः । पञ्चभिर्दंपती अस्त्येताम् ॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम् । आ विष्णोः सत्त्वाभुवः ॥ १० ॥

१. ख-त-न-भ-श-गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग-गच्छतः श्विष्यत इत्यर्थः । २. ख-ग-ज्ञ-त-२-अपह्वो^०; त-१-अपह्वो^० । ३. ख-ग-त-न-भ-श- स्व^० । ४. श-अन्नं देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ कुरुत इत्यर्थः । ५. श-पुत्रपौत्रादिकं ।

आ । शर्मै । पर्वतानाम् । वृणीमहे । नदीनाम् । आ । विष्णोः । सचाऽभुवः ॥ १० ॥

एतदादिषु वंपत्योराशिषः । यष्टारो वयं पर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां^१ यत्^२ वशर्म सुखं तत्तेषां स्वैर्यलक्षणं सुखं वा नदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम्^३ वा वृणीमहे संभजामहे । सचाभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य विष्णोः अपि शत्रुहननलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम्^४ वा वृणीमहे । बाधाभावाद्द्विविधदानेन देवैः सह वर्तामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ३९ ॥

एतु पूषा रयिर्भगः स्वस्ति सर्वधातमः । उरुर्ध्वा स्वस्तये ॥ ११ ॥

आ । एतु । पूषा । रयिः । भगः । स्वस्ति । सर्वऽधातमः । उरुः । अर्ध्वा । स्वस्तये ॥ ११ ॥

रयिः धनानां दाता भगः भजनीयः सर्वैः सर्वधातमः सर्वेषां धारयितृमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितृमः पूषा एतन्नामको देवः स्वस्ति क्षेमेण वा एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु । ततो मार्गारक्षके पूषण्यागते सति उरुः विस्तीर्णः अध्वा मार्गः स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु ॥

अरमतिरनर्वणो विश्वो देवस्य मनसा । आदित्यानामनेह इत् ॥ १२ ॥

अरमतिः । अनर्वणः । विश्वः । देवस्य । मनसा । आदित्यानाम् । अनेहः । इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह । अनर्वणः । अर्वा गन्तव्यः । शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यृतस्य^१ देवस्य द्योतमानस्य पूषणः विश्वः सर्वः स्तोतृजनः मनसा श्रद्धया भक्त्यैव अरमतिः अलमतिः पर्याप्त-स्तुतिर्भवति । तथा हि आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् अनेह इत् अपापमेव खलु । तस्मादन्नादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तोतीत्यर्थः ॥

यथा नो मित्रो अर्यमा वरुणः सन्ति गोपाः । सुगा ऋतस्य पन्थाः ॥ १३ ॥

यथा । नः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । सन्ति । गोपाः । सुगाः । ऋतस्य । पन्थाः ॥ १३ ॥

मित्रो अर्यमा वरुणः एते त्रयो देवाः नः अस्माकं गोपाः गोपायितारः यथा सन्ति भवन्ति यैर्मागैर्व्यमेतेः पालयितव्या भवाम ते ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य पन्थाः पन्थानः सुगाः एषां सुगमना भवन्तु । तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गं स्थापयन्वित्यर्थः ॥

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीळे वसूनाम् ।

सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ॥ १४ ॥

अग्निम् । वः । पूर्यम् । गिरा । देवम् । ईळे । वसूनाम् ।

सपर्यन्तः । पुरुप्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रऽसाधसम् ॥ १४ ॥

हे देवाः वः युष्माकं पूर्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा देवं स्वभासा दीप्यमानम् अग्निं वसूनां प्राप्ते गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ईळे अहं स्तौमि । किञ्च सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहुनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा क्षेत्रसाधसम् । क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः । तस्य साधकम् । साधने दृष्टान्तः । मित्रं न । यथा मित्रं सुहृद्व्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति ॥

मक्षू देववतो रथः शूरो वा पृत्सु कासु चित् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥१५॥

मक्षु । देववतः । रथः । शूरः । वा । पृत्सु । कासु । चित् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१५॥

वदेवतः । देवा यद्यथेतया यस्य सन्ति स देवान् । तस्य वरथः देवैर्दत्तः^१ । मक्षु शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वा इतिशब्दोऽत्र उपमान-वाची । यथा वशूरः योद्धा वकासु वचित् वपृत्सु पृतनासु^२ तद्वत् । वयः देवानाम् । वृत् अवधारणे^३ । मनः एव इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । सः यजमानः वयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् वभि वभुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजायाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवयो ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१६॥

हे यजमान वयः^१ भवान्^२ । देवानां मनः इयक्षति स त्वं वन रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि वन रिष्यसि । हे देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि वन रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स^३ यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१७॥

वयः यजमानः देवानां मनः यष्टुमिच्छति^१ । वत् वनकिः न कश्चिदपि वनशत् स्वकीयेन वकर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा वन वप्र योषत् स्वस्मात् स्थानान्न विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच वन योषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणाभिभ्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेख्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

१. ग-देवैरधिष्ठितः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-पृतनासु संप्रामेषु अप्रतिबद्धगमनः सन् शत्रुहननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिन्द्रादीनां मन इद्वधारणे; ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-पृतना इद्वधारणे । ३. घ-हविर्भिः; तन-भ-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वनः । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्चर्यम् ।

देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्चर्यम् ।

देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥ १८ ॥

वयः वयजमानः वदेवानां वमनः यष्टुमिच्छति वअत्र अस्मिन् यजमाने वसुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं पुत्रादिकम् वअसत् भवत्येव । वउत अपि च वआश्वश्चर्यम् आशुगमनाश्वसंघयुक्तं वत्यत् तद्वना-
दिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स
जनः वअयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । ' प्र कृतानि ' इति त्रिंशद्वचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेय-
मनुक्रमणिका— ' प्र कृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः ' इति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । ' परं गायत्रं
प्रागवत्समेः ' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— ' प्र कृतान्यृजीषिण आ घा ये
अग्निमिन्धते ' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशास्त्रे ' प्र कृतानि '
इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ' प्र व इन्द्राय मादनं ' प्र कृतान्यृजीषिणः ' (आश्व. श्रौ. ६. ४)
इति । तस्मिन्नेव शास्त्रे ' प्रति श्रुताय ' इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूच्यते हि— ' प्रति श्रुताय वो धृषदिति
पञ्चदश ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने
' प्रति श्रुताय ' इति तृचः । सूत्रितं च— ' प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचो ' (आश्व. श्रौ. ८. १२)
इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः ' पन्थ इदुप गायत ' इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गार्थया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गार्थया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे वकण्वाः^२ वऋजीषिणः ऋजीषवतः वसोमस्य वकृतानि कर्माणि वइन्द्रस्य वगाथया इन्द्रस्य
वाचा वमदे अस्य मदे संजाते सति वप्र ववोचत प्रब्रूत ॥

यः सृबिन्दुमनर्शनिं पिश्रुं दासमहीशुर्वम् । वधीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

१. त-न-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचाविति ।
२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुर्वम् । वर्धीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

यः इन्द्रः उग्रः उर्गुणस्तेजस्वी वा सः अपः उदकानि रिणन् प्रेरयन् सृबिन्दं सृबिन्द-
नामकं शत्रुम् अनर्शनिम् अनर्शनिनामकं पिप्रुं पिप्रुनामकं च दासं च अहीशुर्वं च शत्रुं वर्धीत्
अवधीत् जघाम ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहतः महतः अर्बुदस्य मेघस्य वष्माणम् उदकस्य वारकं विष्टपं स्थानं नि
तिर विध्य । तत् प्रसिद्धं पौंस्यं व्रतं च कृषे कुरु ॥

प्रति श्रुतार्यं वो धृषत्तूर्णांशं न गिरेरधि । हुवे सुशिप्रमृतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुतार्यं । वः । धृषत् । तूर्णांशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुशिप्रम् । ऊतये ॥४॥

हे स्तोतारः वः युष्माकं श्रुतार्यं स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च धृषत् शत्रून् धृषन्तं
सुशिप्रं सुहनुमिन्द्रं प्रति हुवे ह्यामि । तूर्णांशं न । यथा धर्मोऽभितप्तः पुमांस्तूर्णांशमुदकम् ।
तथा च यास्कः— 'तूर्णांशमुदकं भवति तूर्णमश्रुते' (निरु. ५. १६) इति । गिरेरधि मेघं प्रति
ह्वयति । 'पर्वतो गिरिः' इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि ब्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्षसि ॥ ५ ॥

ः । गोः । अश्वस्य । वि । ब्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्षसि ॥ ५ ॥

हे शूर इन्द्र सः प्रसिद्धस्त्वं मन्दानः मोदमानः गोः अश्वस्य च ब्रजं निवासस्थानं
सोम्येभ्यः सोमाहंभ्यः पुरं न शत्रूणां नगरीमिव वि दर्षसि विवृतद्वारं करोषि ॥ १ ॥

यदि मे ररणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । ररणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र मे मम सुते अभियुते सोमे उक्थे स्तोत्रे वा यदि ररणः रमसे चनः अहं
यदि च दधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि आरात् दूरात् स्वधा अग्नेन उप आ गहि उपागच्छ ॥

वयं घा ते अपि ष्मसि स्तोतारं इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । घ । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमपाः ॥७॥

हे गिर्वणः गीर्भिवननीय इन्द्र वते तव अपि वयं घ वयं खलु स्तोतारः स्मसि
भवामः । हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र रवं नः अस्मान् जिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भेर संरराणो अविक्षितम् । मर्घवन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भूर । समरराणः । अविक्षितम् । मर्घवन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

१. ख-धर्ममिततः; ग-भ-श-धर्मामिततः; त-न-धर्ममिततः.

वउत अपि च हे वमघवन् वसंरणः संरममाणस्वम् वविक्षितम् अविक्षीणं वपितुम् अन्नम् । ' पृक्षः पितुः ' इत्यन्ननामसु पाठात् । वनः अस्मभ्यम् वआ वभर आहर । वते तव ववसु धनं वभूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमंतस्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः । इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत । नः । गोऽमतः । कृधि । हिरण्यऽवतः । अश्विनः । इळाभिः । सम् । रभेमहि ॥ ९ ॥

वउत अपि च हे इन्द्र वनः अस्मान् वगोमतः गोमिनः वकृधि कुरु । वअश्विनः^१ अश्वयुक्तान् कृधि^१ । वहिरण्यवतः धनवतश्च^२ कृधि । वइळाभिः अन्नैश्च वसं वरभेमहि वयं संरन्धा भवेम ॥

बृबदुकथं हवामहे सृप्रकरस्त्रमूतये । साधु कृष्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्ऽउक्यम् । हवामहे । सृप्रऽकरस्त्रम् । ऊतये । साधु । कृष्वन्तम् । अवसे ॥ १० ॥

वऊतये लोकस्य रक्षणाय वसृप्रकरस्त्रं प्रसृतबाहुम् । ' करस्त्रौ बाहु कर्मणां प्रस्नातारौ ' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात् । वअवसे लोकस्य पालनाय वसाधु वकृष्वन्तं साधु कुर्वन्तं वबृबदुकथं महदुकथमिन्द्रं वहवामहे ह्यामः । तथा च यास्कः — ' बृबदुकथो महदुकथो वक्तव्यमस्मा उकथम् ' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा । जरितृभ्यः पुरुवसुः ॥ ११ ॥

यः । सम्ऽस्थे । चित् । शतऽक्रतुः । आत् । ईम् । कृणोति । वृत्रऽहा ।

जरितृभ्यः । पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

वयः प्रसिद्ध इन्द्रः वसंस्थे संग्रामे वशतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च वआत् अनन्तरम् वईम् इदं शत्रुवधादिकं वकृणोति करोति वचित् एव अयमिन्द्रः ववृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति । किंच वजरितृभ्यः स्तोतृणामर्थं वपुरुवसुः^३ बहुधनो भवति । न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शकृदानवां अन्तराभरः । इन्द्रो विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

सः । नः । शक्रः । चित् । आ । शकृत् । दानऽवान् । अन्तरऽआभरः ।

इन्द्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिः ॥ १२ ॥

वशक्रः शक्तः वसः इन्द्रः वनः वचित् अस्मानपि वआ वशकृत् शक्तान् करोतु । अपि च वइन्द्रः वदानवान् विश्वाभिः सर्वैः वऊतिभिः पालनैः वअन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः । छिद्रापिधायीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तमिन्द्रमुभि गायत ॥ १३ ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तम् । इन्द्रम् । अभि । गायत ॥ १३ ॥

वयः इन्द्रः वरायः धनस्य वअवनिः पालकः वमहान् सर्वोत्तमः वसुपारः शोभनपारणश्च भवति । यश्च वसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य वसखा प्रियो भवति । वतमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुत् ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- ' अश्विनः... कृधि ' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवतश्च; घ-धनिनश्च । ३. ग-पुरुवसुः । ४. ख-त-भ-अभिष्टुवत हे स्तोतार इति शेषः ।

आयन्तारं महिं स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महिं । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

वआयन्तारम् आगन्तारं^१ वमहि महान्तं वपृतनासु संग्रामेषु वस्थिरम् अचलं वश्रवोजितं श्रवसो जेतारम् वओजसा बलेन वभूरेः बहोर्धनस्य वईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सुनृतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सुनृतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

वअस्य इन्द्रस्य वसूनृतानां शोभनानां वशचीनां कर्मणाम् । 'धीः शची' इति कर्मणामसु पाठात् । वनकिः न कश्चित् वनियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः वन वदादिति न प्रयच्छतीति वनकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशुनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशुनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

वप्राशुनाम् । ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं वसुन्वतां वब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् वऋणं देवर्णं वन वनूनम् वअस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच वअप्रता अविस्तीर्णधनेन वसोमः वन वपपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थः ॥

पन्य इदुपं गायत पन्यं उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥ १७ ॥

पन्ये । इत् । उपं । गा॒यत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्म । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातारः वपन्य वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे^२ वउप वगायत उपगानं कुरुत । किंच वपन्ये^३ एवेन्द्रे वउक्थानि स्तोत्राणि वशंसत । हे स्तोतार इति शेषः । वपन्ये वइत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माप्यन्यानि स्तोत्राणि वकृणोत कुरुत^४ ॥

पन्य आ ददिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥ १८ ॥

पन्यः । आ । ददिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

वयः ववाजी बलवान् वशता वीराणां शतानि वसहस्रा सहस्राणि च वआ वददिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् वइन्द्रः शत्रुभिः वअवृतः^५ वपन्यः स्तुत्यो भवति । वयज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य ववृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि ष चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

१. ख-त-भ-आभिमुख्येन नेतारं । यच्छंतमित्यर्थः; ग-आयामवन्तः; घ-सर्वतो नियामकं । २. झ-त-१-२-एवेन्द्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ-पन्ये स्तुत्ये । ४. घ-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेषं विद्यते-हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इन्द्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निद्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अथर्वयवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेन्द्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ-आवृतः।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{आहुवः}}$ आह्वातव्यस्त्वं $\sqrt{\text{कृष्टीनां मनुष्याणां}} \sqrt{\text{स्वधाः हवींषि}} \sqrt{\text{अनु}} \sqrt{\text{सु}} \sqrt{\text{सुहु}} \sqrt{\text{वि}} \sqrt{\text{चर}}$ । द्वितीयः $\sqrt{\text{अनु पूरणः}}$ । $\sqrt{\text{सुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च}} \sqrt{\text{पिब}} ॥$

पिब स्वधैनवानामुत यस्तुष्ट्ये सचा । उतायमिन्द्र यस्तव ॥ २० ॥

पिब । स्वधैनवानाम् । उत । यः । तुष्ट्ये । सचा । उत । अयम् । इन्द्र । यः । तव ॥ २० ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{स्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान्}} \sqrt{\text{धेन्वा क्रीतानि-त्यर्थः}} । तथा च श्रूयते—‘ धेन्वा क्रीणाति ’ (तै. सं. ६. १. १०. २) इति । $\sqrt{\text{उत अपि च}} \sqrt{\text{य सोमः}} \sqrt{\text{तुष्ट्ये उदके}} । ‘ बुसं तुष्ट्यम् ’ इत्युदकनामसु पाठात् । $\sqrt{\text{सचा संसृष्टः तमपि सोमं}} \sqrt{\text{पिब}} । $\sqrt{\text{उत अपि च}} \sqrt{\text{यः सोमः}} \sqrt{\text{तव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः}} \sqrt{\text{अयं त्वथा पातव्य इति शेषः}} ॥ ॥ ४ ॥$$$$

अतीहि मन्युषाविणं सुषुवांसमुपारणे । इमं रातं सुतं पिब ॥ २१ ॥

अति । इहि । मन्युऽसाविर्नम् । सुसुवांसम् । उपऽअरणे । इमम् । रातम् । सुतम् । पिब ॥ २१ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{मन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम्}} \sqrt{\text{अतीहि अतिगच्छ}} । तथा $\sqrt{\text{उपारणे}} । ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारणः । तस्मिन् देशे}} \sqrt{\text{सुषुवांसं सुन्वन्तम् अतीहि}} । $\sqrt{\text{इमं}} \sqrt{\text{रातं ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं}} \sqrt{\text{सुतं सोमं}} \sqrt{\text{पिब}} ॥$$$

इहि तिस्रः परावत इहि पञ्च जनाँ अति । धेना इन्द्रावचाकशत् ॥ २२ ॥

इहि । तिस्रः । पराऽवतः । इहि । पञ्च । जनान् । अति । धेनाः । इन्द्र । अवऽचाकशत् ॥ २२ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{धेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः}} \sqrt{\text{अवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं}} \sqrt{\text{परावतः दूरात्}} । ‘ आरे परावतः ’ इति दूरनामसु पाठात् । $\sqrt{\text{तिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः}} \sqrt{\text{इहि गच्छ}} । अनेन अग्रतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च}} \sqrt{\text{इन्द्रस्यागमनमाज्ञास्ते}} । अपि च $\sqrt{\text{पञ्च}} \sqrt{\text{जनान् मनुष्यान्}} \sqrt{\text{अति}} \sqrt{\text{इहि अतिगच्छ}} । यद्वा । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः । तानतीहीत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः ’ (निरु. ३. ८) इति ॥$$$

सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वा यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सध्यक् ॥ २३ ॥

सूर्यः । रश्मिम् । यथा । सृज । आ । त्वा । यच्छन्तु । मे । गिरः ।

निम्नम् । आपः । न । सध्यक् ॥ २३ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{सूर्यः यथा}} \sqrt{\text{रश्मि रश्मीन् किरणान्श्चप्रग्रहान् वा विसृजति तथा महं धनं विसृज}} । अपि च $\sqrt{\text{मे मदीयाः}} \sqrt{\text{गिरः स्तुतयः}} \sqrt{\text{सध्यक् सह त्वाम्}} \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{यच्छन्तु}} । $\sqrt{\text{निम्नमापो}} \sqrt{\text{न}} । यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥$$$

अध्वर्यवा तु हि षिञ्च सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ २४ ॥

अध्वर्यो इति । आ । तु । हि । षिञ्च । सोमम् । वीराय । शिप्रिणे । भर । सुतस्य । पीतये ॥ २४ ॥

हे $\sqrt{\text{अध्वर्यो}} \sqrt{\text{शिप्रिणे हनूमते}} \sqrt{\text{वीराय शूरायेन्द्राय}} \sqrt{\text{सोमं}} \sqrt{\text{तु}} \sqrt{\text{हि क्षिप्रमेव}} \sqrt{\text{आ}} \sqrt{\text{षिञ्च}} । $\sqrt{\text{सुतस्य सुतं सोमं}} \sqrt{\text{पीतये पानाय च}} \sqrt{\text{भर आहर च}} ॥$$

य उद्रः फलिगं भिनव्य । विसन्धूर्वासृजत् । यो गोषु पक्कं धारयत् ॥२५॥

यः । उद्रः । फलिऽगम् । भिनत् । न्यक् । सिन्धूर्न् । अवऽअसृजत् ।

यः । गोषु । पक्कम् । धारयत् ॥ २५ ॥

व्यः । उद्रः उदकार्यं । फलिगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । । भिनत् अभिनत् । । सिन्धूर्न् अपश्च अन्तरिक्षात् । न्यक् अर्वाक् । । वासृजत् । । यः च । गोषु पक्कं पयः । धारयत् अधारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

अहन्वृत्रमृचीषम और्णवाभमहीशुवम् । हिमेनाविध्यदवुदम् ॥ २६ ॥

अहन् । वृत्रम् । ऋचीषमः । और्णऽवाभम् । अहीशुवम् । हिमेन । अविध्यत् । अवुदम् ॥२६॥

वृचीषमः ऋचा दीपया सम इन्द्रः । वृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् । अहन् जघान । तथा और्णवाभम् और्णवाभनामकम् । अहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा हिमेन तुषारेणोदकेन वा । अवुदं मेघम् । अविध्यत् ॥

प्र वं उग्राय निष्टुरेऽषाळहाय प्रसक्षिणे । देवत्तं ब्रह्मं गायत ॥ २७ ॥

प्र । वः । उग्राय । निऽतुरे । अषाळहाय । प्रऽसक्षिणे । देवत्तम् । ब्रह्मं । गायत् ॥ २७ ॥

हे उद्रातारः । वः यूयम् । उग्राय उद्रुर्णाय । निष्टुरे शत्रुभिस्तरते । अषाळहाय शत्रूणामभिभवित्रे । प्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय । देवत्तं देवप्रसादलब्धं । ब्रह्म स्तोत्रं । प्र गायत ॥

यो विश्वान्यभि व्रता सोमस्य मदे अन्धसः । इन्द्रो देवेषु चेतति ॥ २८ ॥

यः । विश्वानि । अभि । व्रता । सोमस्य । मदे । अन्धसः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ॥ २८ ॥

अन्धसः अद्यमानस्य । सोमस्य । मदे संजाते । विश्वानि सर्वाणि । व्रता व्रतानि कर्माणि । यः । इन्द्रः । देवेषु । चेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळहामभि प्रयो हितम् ॥ २९ ॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । हरी इति । हिरण्यऽकेश्या । वोळहाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥२९॥

इह यजे । त्या तौ प्रसिद्धौ । सधमाद्या सह माद्यन्तौ । हिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ । हरी अश्वौ । हितं हितकरं । प्रयः सोमरूपमन्नम् । अभि अभिलक्ष्य । वोळहाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अर्वाञ्च त्वा पुरुष्टुत प्रियमैधस्तुता हरी । सोमपेयाय वक्षतः ॥ ३० ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । पुरुऽस्तुत । प्रियमैधऽस्तुता । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः ॥ ३० ॥

हे पुरुष्टुत इन्द्र । त्वा त्वां । प्रियमैधस्तुता । हरी अश्वौ । सोमपेयाय सोमपानाय । अर्वाञ्चम् अस्मद्भिमुखं । वक्षतः वहतः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-एतन्नामकावधौ । २. घ-त-भ-हविरूपमन्नं । ३. श-पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत । ४. श-प्रियमैधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपा सुलुगित्याकारः । ईदशौ हरी ।

‘ वयं घ त्वा ’ इत्येकोनविंशत्युच्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरापैः बृहतीच्छन्दस्कम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंशत्यनुष्टुप् । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ वयं घैकोना मेध्यातिथिर्बाहृतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम् ’ इति । महाहते निष्केवल्ये बाहृततृचाशीतावादितः पञ्चदशर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्र्यते—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो षु त्वा वाघतश्रने-
स्येतस्य द्विपदां चोद्धरति ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ वयं घ त्वा ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रं—‘ वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचा ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । स्वरसाङ्गयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे ‘ क ई वेद ’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तमेव ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतावन्तः । आपः । न । वृक्तबर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रस्रवणेषु । वृत्रहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र^१ त्वा त्वां वयं वघ वयं खलु सुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपो न आप इव प्रवणमभिगच्छामः । पवित्रस्य सोमानां प्रस्रवणेषु वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः स्तोतारः च त्वां पर्युपासते^३ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीऽइव । वंसगः ॥ २ ॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां सुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः^४ वनरः नेतारः स्वरन्ति शब्दायन्ते । अपि केन्द्रः सुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् स्वब्दीव स्वभूतशब्द इव वंसगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् कदा ओकः स्थानम् आ गमत् ॥

कण्वैभिर्धृष्णावा धृषद्वाजं दर्षि सहस्त्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षु गोर्मन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वैभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्त्रिणम् ।

पिशङ्गऽरूपम् । मघवन् । विचर्षणे । मक्षु । गोर्मन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वैभिः कण्वानुद्दिश्य । विभक्तिव्यत्ययः । सहस्त्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् आ दर्षि देहि^५ । हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोर्मन्तं च वाजं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे । त्वामिति शेषः ॥

१. ग-घ-त-न-भ-मेधातिथे^० । २. ग-त-न-भ-‘ इन्द्र ’ नास्ति । ३. घ-पर्यासते उपासते । ४. ग-घ-त-न-‘ उक्थिनः ’ नास्ति । ५. ग-त-न-भ-‘ देहि ’ नास्ति ।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।

यः संमिश्रो ह्यर्योः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।

यः । सम्ऽमिश्रः । ह्यर्योः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ऽमेध्यातिथे ऽपाहि सोमं पिब । ऽअन्धसः पीतस्य सोमस्य ऽमदे तस्मै ऽइन्द्राय ऽगाय स्तोत्रं पठ^१ च^१ । ऽयः इन्द्रः ऽह्यर्योः अश्वयोः ऽसंमिश्रः स्वरथे संमिश्रयिता । ऽयः च ऽसुते सोमे ऽसचा सहायः । य इन्द्रः ऽवज्री । यस्य ऽरथः ऽहिरण्ययः हिरण्ययः ॥

यः सुषुव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गुणे ।

य आकरः सहस्रा यः शतमघ इन्द्रो यः पूभिर्दारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसुव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गुणे ।

यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पूऽभित् । आऽरितः ॥ ५ ॥

ऽयः ऽसुषुव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ऽसुदक्षिणः यश्च ऽइनः ईश्वरः । ‘नियुत्वान् इनः’ इतीश्वरनामसु पाठात् । ऽयः चापि ऽसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ऽसहस्रा सहस्राणां बहूनां ऽयः च ऽआकरः कर्ता । ऽयः चापि ऽशतमघः^२ बहुघनः । ऽयः च ऽपूभिन् पुरां भेत्ता । यश्च ऽआरितः प्रत्यृतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—‘य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्यृतः स्तोमान्’ (निरु. ५. १५) इति । सः ऽइन्द्रः ऽगुणे अस्माभिः स्तूयते च ॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।

विभूतद्युश्च्यवनः पुरुष्टुतः क्रत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।

विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । क्रत्वा । गौःऽईव । शाकिनः ॥ ६ ॥

ऽयो ऽधृषितः शत्रूणां धर्षयिता ऽयः च ऽअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ऽयः चापि ऽश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ऽश्रितः ऽअस्ति भवति । यश्चापि ऽविभूतद्युम्नः प्रभूतघनः । यश्च ऽच्यवनः सोमानां ज्यावयिता । यश्चापि ऽपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ऽक्रत्वा कर्मणा ऽशाकिनः शक्यस्य यजमानस्य ऽगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद्रयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनच्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनन्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिष्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

वसुते अभिषुते सोमे वसचा ऋत्विजा सह सोमं वपिबन्तम् वृद्धम् एनमिन्द्रं वकः ववेद वेत्ति ।
न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । वक्तृ किं वा ववयः अन्नं वदधे धारयति । वयः वअयम् इन्द्रः वशिप्री हनूमान्
वअन्धसः सोमेन वमन्दानः मन्दमानः वओजसा बलेन वपुरः वविभिनत्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नर्किष्टा नि यमदा सुते गमो महान् चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुऽत्रा । चरथम् । दधे ।

नर्किः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

वमृगः शत्रूणामन्वेषकः ववारणः गजः वदाना मदजलानीव वपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु वचरथं
चरणशीलं मदं वदधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र वत्वा त्वां वनकिः वनि वयमत्
न कश्चिन्नियच्छति । वसुते सोमे वआ वगमः आगच्छ । वमहान् हि त्वम् वओजसा बलेन
सर्वतः वचरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्ववं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

वयः वउग्रः उदूर्णं ओजस्वी वा वसन् भवन् वअनिष्टृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः वस्थिरः अचलः
वरणाय युद्धाय वसंस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः वइन्द्रः वमघवा धनवान् वयदि वस्तोतुः
वहवम् आह्वानं वशृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र वन वयोषति न गच्छति । कितु वआ वगमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।

वृषा ह्युग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्था । वृषा । इत् । असि । वृषेऽजृतिः । नः । अवृतः ।

वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । पराऽवति । वृषो इति । अर्वाऽवति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे वउग्र उदूर्णेन्द्र त्वं वसत्यम् वइत्था इत्थं ववृषेत् कामानां वर्षक एव वअसि । ववृषजूतिः
वृषभिश्चाकृष्टः वनः अस्माकम् वअवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । ववृषा वहि सेचक एव वशृण्विषे
श्रूयसे । वपरावति दूरेऽपि वृषैव वअर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव वश्रुतः वृषैवाश्रूयथाः ॥ ॥८॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।

वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।

वृषा । रथः । मघवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे $\sqrt{}$ मघवन् $\sqrt{}$ ते तव $\sqrt{}$ अभीशवः रश्मयोऽश्वरक्षानाः $\sqrt{}$ वृषणः वर्षितारः । $\sqrt{}$ द्विरण्ययी द्विरण्ययी
 $\sqrt{}$ कक्षा अपि $\sqrt{}$ वृषा । $\sqrt{}$ रथः अपि $\sqrt{}$ वृषा वर्षिता । $\sqrt{}$ हरी अश्ववपि $\sqrt{}$ वृषणा वृषणी वर्षितारौ ।
 हे $\sqrt{}$ शतक्रतो बहुप्रसेन्द्र $\sqrt{}$ त्वं च $\sqrt{}$ वृषा वर्षिता ॥

वृषा सोता सुनोतु ते वृषन्नृजीपिन्ना भर ।

वृषा दधन्वे वृषणं नदीष्व त्नुभ्यं स्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा । सोता । सुनोतु । ते । वृषन् । ऋजीपिन् । आ । भर ।

वृषा । दधन्वे । वृषणम् । नदीषु । आ । तुभ्यम् । स्थातः । हरीणाम् ॥ १२ ॥

हे $\sqrt{}$ वृषन् वर्षितरिन्द्र $\sqrt{}$ ते तव $\sqrt{}$ सोता अभिषवकर्ता $\sqrt{}$ वृषा वर्षिता सन् $\sqrt{}$ सुनोतु सोम-
 भिषुणोतु । हे $\sqrt{}$ ऋजीपिन्^१ ऋजुगमनेन्द्र $\sqrt{}$ आ $\sqrt{}$ भर धनमस्मभ्यमाहर । $\sqrt{}$ हरीणाम् अश्वानाम् $\sqrt{}$ आ
 आभिमुख्येन हे $\sqrt{}$ स्थातः इन्द्र $\sqrt{}$ तुभ्यं $\sqrt{}$ नदीषु उदकेषु $\sqrt{}$ वृषणं वर्षितारं सोमं $\sqrt{}$ वृषा वर्षिता
 $\sqrt{}$ दधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र याहि पीतये मधु श्विष्ठ सोम्यम् ।

नायमच्छा मघवा शृणवद्गिरो ब्रह्मोक्था च सुक्रतुः ॥ १३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । पीतये । मधु । श्विष्ठ । सोम्यम् ।

न । अयम् । अच्छ । मघवा । शृणवत् । गिरः । ब्रह्म । उक्था । च । सुक्रतुः ॥ १३ ॥

हे $\sqrt{}$ श्विष्ठ बलवत्तम इन्द्र $\sqrt{}$ सोम्यं सोमात्मकं $\sqrt{}$ मधु अमृतं $\sqrt{}$ पीतये पानाय $\sqrt{}$ आ $\sqrt{}$ याहि
 आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण $\sqrt{}$ मघवा धनवान् $\sqrt{}$ सुक्रतुः सुकर्मा
 शोभनप्रज्ञो वा $\sqrt{}$ अयम् इन्द्रः $\sqrt{}$ गिरः स्तुतिः $\sqrt{}$ ब्रह्म स्तोत्राण्युक्थानि $\sqrt{}$ च^२ $\sqrt{}$ न $\sqrt{}$ अच्छ^३ $\sqrt{}$ शृणवत्
 नाभिश्चणोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वहन्तु त्वा रथेष्ठामा हरयो रथयुजः ।

तिरश्चिदर्यं सर्वानानि वृत्रहन्नन्येषां या शतक्रतो ॥ १४ ॥

वहन्तु । त्वा । रथेऽस्थाम् । आ । हरयः । रथयुजः ।

तिरः । चित् । अर्यम् । सर्वानानि । वृत्रहन् । अन्येषाम् । या । शतक्रतो इति शतक्रतो ॥ १४ ॥

हे $\sqrt{}$ वृत्रहन् $\sqrt{}$ शतक्रतो बहुप्रज्ञ $\sqrt{}$ रथेष्ठां रथस्थम् $\sqrt{}$ अर्यम् ईश्वरं $\sqrt{}$ त्वा त्वां $\sqrt{}$ रथयुजः रथे युक्ताः
 $\sqrt{}$ हरयः अश्वः $\sqrt{}$ अन्येषां $\sqrt{}$ या यानि सवनानि सन्ति तानि $\sqrt{}$ तिरः^४ तिरस्कुर्वन्तः $\sqrt{}$ सवनानि
 अस्मदीयानि सवनानि $\sqrt{}$ आ $\sqrt{}$ वहन्तु ॥

अस्मार्कमघान्तं स्तोमं धिष्व महामह ।

अस्मार्कं ते सर्वाना सन्तु शतंमा मदीय द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

१. ख-त-न-भ-श-ऋजीपिन् । २. घ-शस्त्राणि च । ३. ग-घ-त-न-भ-अच्छा । ४. घ-ञ-
 त-१-२-तिरश्चित् ।

अस्माकम् । अध । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महाऽमह ।

अस्माकम् । ते । सव्रता । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । बुक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ऽमहामह महतामपि महन् महापूज वा ऽअध ऽअन्तमम् अन्तिकतमम् ऽअस्माकं मेध्याति-
यीनां ऽस्तोमं ऽधिष्व धारय । हे ऽबुक्ष दीप्त ऽसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ऽते तव ऽमदाय मदार्थं
ऽसयना सवनानि ऽअस्माकं ऽशंतमा शंतमानि सुखतमानि ऽसन्तु भवन्तु ॥ १५ ॥

नहि षस्तव नो मर्म शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥ १६ ॥

नहि । सः । तव । नो इति । मर्म । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।

यः । अस्मान् । वीरः । आ । अनयत् ॥ १६ ॥

ऽयः ऽवीरः शूरः ऽअस्मान् ऽआनयत् ऽसः इन्द्रः ऽतव ऽशास्त्रे शासने ऽनहि ऽरण्यति न
रमते । ऽमम अपि शास्त्रे शासने ऽनो रण्यति । ऽअन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण
एष रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अह क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥

इन्द्रः । चित् । घृ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।

उतो इति । अह । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता ग्नायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा रुच्यभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच
तदिदमाह । तथा चाहुः—‘ग्नायोगिश्चासङ्गो^१ यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा’
इति । ऽइन्द्रश्चिद्ध इन्द्रः खलु ऽतदब्रवीत् । ऽस्त्रियाः ऽमनः चित्तम् ऽअशास्यं पुरुषेणाशिष्यं
शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ऽउतो अपि च स्त्रियाः ऽक्रतुं प्रज्ञां ऽरघुं लघुमाह ॥

सती चिद्धा मदच्युता मिथुना बहतो रथम् । एवेद्धूर्वृष्णा उत्तरा ॥ १८ ॥

सती इति । चित् । घृ । मदच्युता । मिथुना । बहतः । रथम् ।

एव । इत् । धूर् । वृष्णाः । उत्तरा ॥ १८ ॥

ऽसती ऽचिद्ध इन्द्रस्याश्वापि खलु ऽमदच्युता सोमं प्रति गन्तारविन्द्रस्यैव ऽरथं मिथुनौ^२
ऽबहतः । ऽएवेत् एवमेव ऽवृष्णाः इन्द्रस्य रथस्य ऽधूर्ः ऽउत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व मोपरि संतरां पादकौ हर ।

मा ते कशप्लकौ दृशन्स्त्री हि ब्रह्मा बभूव्विथ ॥ १९ ॥

अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । समऽतराम् । पादकौ । हर ।

मा । ते । कशप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूव्विथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंसवमिच्छन्तं ग्नायोगि यदुवाच
तदाह । हे ग्नायोगे^३ त्वं स्त्री सती ऽअधः ऽपश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । ऽउपरि ऽमा पश्यस्व^४ ।

१. ग-त-न-भ-प्रायोगि° । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त३-प्रावयोगे; त४-न-
भ१-२-ग्नावयोगे । ४. ग-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । षपादकौ पादावपि षसंतरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा षहर । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनधिानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च षते षकशप्लकौ । कशश्च प्लकश्च कशप्लकौ । कशतिराहननकमां । कशप्लकावुभे अङ्गे षमा षदशान् पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्टु परिधानेन भवति । अतः सुष्टु वाससा परिधानं कुरु । स्त्रियो हि आ गुरुपादभिसंबीता भवन्तीत्यर्थः । षहि यस्मात् कारणात् षप्रह्या सन् षस्त्री षवभूविथ ॥ ॥ १० ॥

‘ एन्द्र याहि ’ इत्यष्टादशार्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेराषमानुष्टुभम् । षोद्धयाद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः^१ सहस्रसंख्याकाः ‘ आ यदिन्द्रश्च ’ इत्यादीनां तासां तिसृणामृषयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—‘ एन्द्र याहि इत्याना नीपातिथिरानुष्टुभं तृचोऽन्त्यो गायत्रस्तं सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र याहि हरिभिरुप कर्ण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । हरिऽभिः । उप । कर्ण्वस्य । सुऽस्तुतिम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे इन्द्र षकर्ण्वस्य^२ षसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं षहरिभिः अश्वैः षउप षआ षयाहि^३ । षदिवः शुलोकम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । षअमुष्य अमुष्मिन्दिन्द्रे षशासतः शासति^४ । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र वयं सुखमात्महे । हे षदिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र षदिवं^५ स्वर्गं षयय ययं गच्छत । बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो शुनामकम् अमुष्य अमुं लोकं^६ शासनं कुर्वन्तो ययं दिवं स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा प्रावा वदन्निह सोमी घोषेण यच्छतु ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ २ ॥

आ । त्वा । प्रावा । वदन् । इह । सोमी । घोषेण । यच्छतु ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र षत्वा त्वाम् षइह यज्ञे षप्रावा सोमाभिषवपापाणः षसोमी सोमवान् षवदन् शब्दं कुर्वन् षघोषेण ध्वनिना सह षआ षयच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धनुते वृकः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ३ ॥

अत्र । वि । नेमिः । एषाम् । उराम् । न । धनुते । वृकः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

१. त३-न-भ-वसुमत्तोचिनोऽङ्गिरोगोत्राः । २. ख-ज्ञ-त१-२-भ२-३-कर्ण्वस्य एतन्नामकस्यर्षेः । ३. भ-याहि आगच्छ । ४. भ-शासति सति । ५. त-न-दिवं कुर्व । ६. ख-त-न-भ२-लोकं शासतः ।

वअत्र अस्मिन् यज्ञे वृषाम् अभिषवप्राणां वनेमिः सोमलता ववि वभूजुते विशेषेण कम्प-
यति । वउरां मेषां ववृको वन वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कर्णा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कर्णाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजसातये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवावसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वाम् इह यज्ञे कर्णाः अवसे रक्षणाय वाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च
वआ वहवन्ते आभिमुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वपाय्यम् ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवावसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं सुतानाम् । द्वितीयार्थे पृष्ठी । सुतान् सोमान् वदधामि प्रयच्छामि । वृष्णे
वन यथा वायवे वपूर्वपाय्यं यज्ञमुखे पेयं प्रयच्छन्ति तद्ददहं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ १११ ॥

स्मत्पुरंधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्पुरंधिः । नः । आ । गहि । विश्वतःधीः । नः । ऊतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवावसो ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स्मत्पुरंधिः स्वर्गकुटुम्बी वनः अस्मान् वआ गहि । तथा विश्वतोधीः सर्वजगतो
घोरकरुवं वनः अस्माकम् वऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ ३ ॥

आ नो याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेमते । सहस्रऊते । शतामघ ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवावसो ॥ ७ ॥

हे महेमते महाबुद्धे सहस्रोते सहस्ररक्षण शतामघ बहुधनेन्द्र त्वं वनः अस्मान् वआ
वयाहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मनुर्हितो देवत्रा वक्षदीर्घ्यः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईडर्षः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वस्वा त्वां वदेवत्रा देवानां मध्ये वृद्ध्यः स्तुत्यः वृहोता देवानामाङ्गाताग्निः
वमनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः वआ वक्षत् वहतु । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मद्दच्युता हरीं श्येनं पक्षेवं वक्षतः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मद्दच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽईव । वक्षतः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वस्वा त्वां मद्दच्युता मद्दच्युतौ शत्रूणां मद्दस्य च्यावधितारौ वृहरी अश्वी वश्येनं
श्येनाख्यं पक्षिणं वपक्षेव आत्मीयपक्षाविव वआ वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्यर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे वअर्य ईश्वर त्वम् वआ वपरि सर्वतः वआ वयाहि आगच्छ । वपीतये तव पानार्यं
वसोमस्य सोमं वस्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ १२ ॥

आ नो याह्युपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकम् वइह यजे वउक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु^१ उपश्रुति उपश्रुतौ समी-
पम् वआ वयाहि आगच्छ । अस्मान् वरणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सऽरूपैः । आ । सु । नः । गहि । समऽभृतैः । संभृतऽअश्वः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र वसंभृताश्वः पुष्टाश्वस्वं वसु वसंभृतैः वसरूपैः समानरूपैरश्वैः वनः अस्मान् वआ
वगहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽपर्वतेभ्यः ऽवा ऽयाहि आगच्छ । ऽसमुद्रस्य अन्तरिक्षस्य ऽविष्टपः विष्टपाच्च
 ऽअधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्या सहस्रां शूर दर्दहि ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्या । सहस्रां । शूर । दर्दहि ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे ऽशूर इन्द्र त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽसहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि ऽगव्यानि गोहितानि
 गोरूपाणि वा अश्यानि^१ अश्रहितान्यश्यात्मकानि^२ वा ऽवा ऽदर्दहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भरायुतानि शतानि च ।

दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रशः । भर । अयुतानि । शतानि । च ।

दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ऽनः अस्मभ्यं ऽसहस्रशः सहस्रधा ऽअयुतानि ऽशतानि ऽच अभीष्टानि वस्त्नि^३
 ऽवा ऽभर आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्रहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्रयं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्रहे इति । सहस्रम् । वसुरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्रयम् । पशुम् ॥ १६ ॥

ऽवसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं ऽसहस्रम् अस्माकं नेता ऽइन्द्रश्च ऽओजिष्ठं बलवत्तरम्
 ऽअश्रयम् अश्यात्मकं ऽपशुं च ऽयत् यथा ऽवा ऽदद्रहे पारावतादादशहे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋज्जा वातरंहसोऽरुषासो रघुष्यदः । भ्राजन्ते सूर्याइव ॥ १७ ॥

ये । ऋज्जाः । वातरंहसः । अरुषासः । रघुऽस्यदः । भ्राजन्ते । सूर्याऽइव ॥ १७ ॥

तदा ऽये ऽऋज्जाः ऋजुगामिनः ऽवातरंहसः वायुसदशवेगाः ऽअरुषासः आरोचमानाः ऽरघु-
 ऽप्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वः ऽसूर्याइव यथा सूर्यस्तथा ऽभ्राजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवचक्रेष्वशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्ऽचक्रेषु । अशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

१. ज्ञ-अश्या । २. ग-अश्रसिहितान्य* ; त-न-भ-अश्रसहितान्य* । ३. घ-ज्ञ-श-वस्त्नि ।

तेषु वपारावतस्य वरातिषु देयेषु वप्रवचक्रेषु वप्रवप्रथचक्रेषु वआद्युषु अक्षेषु । ' ताक्ष्यः आद्युः ' इत्यश्वनामसु पाठात् । प्रतिगृहीतेषु सत्सु^१ ववनस्य^२ वमध्ये^३ वआ^४ वतिष्ठम् इति वसुरोचिषां सहस्रं वदति ॥ ॥ १३ ॥

' अग्निनेन्द्रेण ' इति वलुविंशत्युचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्यात्रेयस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका-
' अग्निना वलुविंशतिः श्यावाश्व आश्विनमीपरिष्टाज्ज्योतिषं पङ्क्तिमहावृहतीपङ्क्त्यन्तम् ' इति । उपरिष्टा-
ज्ज्योतिषंछन्दः । वलुविंशत्याष्टाक्षरत्वात् । ' यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः ' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम् ।
द्वाविंशी पङ्क्तिः । त्रयोविंशी महावृहती ' चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती ' (अनु. ९. ९)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । वलुविंशी पङ्क्तिः । अश्विनौ देवता । असौर्यामै होतुरतिरिक्तोक्त्यै ' अग्निने-
न्द्रेण ' इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' अग्निनेन्द्रेणा भात्यग्निः ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना । इन्द्रेण । वरुणेन । विष्णुना । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाभुवा ।
सऽजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ १ ॥

हे^१ वश्विना अश्विनौ^२ वअग्निनेन्द्रेण^३ वरुणेन^४ वविष्णुनादित्यैः^५ वरुद्रैः^६ ववसुभिः^७ च^८ वसचाभुवा^९
सहभूतौ^{१०} वउपसा^{११} वसूर्येण^{१२} च^{१३} वसजोषसा^{१४} संगतौ युवां^{१५} वसोमं^{१६} वपिबतम् ॥

विश्वामिधीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वामिभिः । धीभिः । भुवनेन । वाजिना । दिवा । पृथिव्या । अद्रिऽभिः । सचाभुवा ।
सऽजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ २ ॥

हे^१ ववाजिना बलिनावश्विनौ^२ वविश्वामिभिः^३ सर्वाभिः^४ वधीभिः^५ प्रजाभिः^६ वभुवनेन^७ अखिलेन
भूतजातेन च^८ वदिवा ध्रुलकेन च^९ वपृथिव्या च^{१०} वअद्रिभिः^{११} च^{१२} वसचाभुवा^{१३} सहभूतौ^{१४} वउपसा^{१५} वसूर्येण^{१६}
च^{१७} संगतौ युवां^{१८} वसोमं^{१९} वपिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैरिहाद्भिर्गुरुद्भिर्भृगुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः । देवैः । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । अत्ऽभिः । मरुत्ऽभिः । भृगुऽभिः । सचाभुवा ।
सऽजोषसा । उपसा । सूर्येण । च । सोमम् । पिबतम् । अश्विना ॥ ३ ॥

हे^१ अश्विनौ^२ वविश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैः^३ त्रयस्त्रिंशैः^४ वइह यज्ञे^५ वअद्भिः^६ वमरुद्भिः^७ वभृगुभिः^८
च^९ वसचाभुवा^{१०} सहभूतौ^{११} वउपसा^{१२} वसूर्येण^{१३} च^{१४} संगतौ युवां^{१५} वसोमं^{१६} वपिबतम् ॥

१. ख-त-न-भ-१-२-श-सत्सु वनस्पतयः । २. ग-ज्ञ-त-४-तपोवनस्य । ३. भ-३- च सजोषसा ।
४. ख-घ-त-न-भ-सहभूतौ युवां सजोषसा । ५. ख-घ-त-न-भ-' संगतौ युवां ' नास्ति ।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथांम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ वयञ्च जुषेथां सेवेथाम् । मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा
सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेवं कन्यनां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽईव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ
कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह यज्ञे विश्वा विश्वानि सवनानि अव
गच्छतं प्राप्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

गिरौ जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनावं गच्छतम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अवं । गच्छतम् ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च
जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ ॥ १४ ॥

हारिद्रवेवं पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽईव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अवं । गच्छथः ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिपुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविवं यथा हारिद्रवौ
पक्षिणौ वना वनान्युदकानि । 'वाः वनम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः ।
महिषाविवं यथा पिपासितौ महिषाबुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः ।
उषसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिमार्गं यातं च ॥

१. ग-त-न-भ१-२-इह यज्ञे विश्वा' नास्ति । २. ज-चागच्छंतु; त१-२-४-न-भ१-२-चागच्छंति;
त३-ह्यागच्छंति; भ३-चागच्छतं । ३. ज-त१-२-न-भ२-विश्वा विश्वानि । ४. घ-हारिद्रवेव । ५. घ-
युदकादि । ६. घ-महिषेव । ७. त-भ१-२-त्रिमार्गं ।

हंसाविं पतथो अध्वगाविं सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वितीर्यीतमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽईव । पतथः । अध्वगौऽईव । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अवं । गच्छथः ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वितीः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ अध्वगाविं यथा हंसौ अध्वगाविं यथा च पथिकाबुदकं^२ गच्छतः तथा वेगेन^३ सुतं सोमं पतथः । सिद्धमन्यत् ॥

श्येनाविं पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवावं गच्छथः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वितीर्यीतमश्विना ॥ ९ ॥

श्येनौऽईव । पतथः । हव्यदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽईव । अवं । गच्छथः ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । त्रिः । वितीः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ श्येनाविं यथा श्येनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन^३ सुतं सोमं हव्यदातये यजमानार्थं^२ पतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृष्णतं चा चं गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृष्णतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।
सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं^१ पिबतं च तृष्णतं च तृप्त्यर्थं च पानार्थं तृप्त्यर्थं च^२ पा^३ गच्छतम्^३ । सोमं पीत्वा तृप्तौ सन्तौ युवामस्मभ्यं प्रजां च धत्तं धारयतम् । द्रविणं धनं च धत्तम् । उपसा सूर्येण च संगतौ नः अस्मभ्यम् ऊर्जं बलं च धत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।
धत्तम् । सजोषसौ । उपसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ जयतं शत्रून् च जयतम् । प्र स्तुतं स्तोतृन् च प्र चावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

१. ख-घ-त-श-पथिगाबु* । २. ग-घ-त-न-भ-गच्छतं च ।

ह॒तम् । च॒ । श॒त्रून् । य॒तंतम् । च॒ । मि॒त्रिणः । प्र॒ऽजाम् । च॒ । ध॒त्तम् । द्र॒विणम् । च॒ । ध॒त्तम् ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । ऊ॒र्जम् । नः । ध॒त्तम् । अ॒श्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां वशत्रून् वच वहतम् । उतापि च वयतंतं वमित्रिणः मैत्रीयुक्तान् वच गच्छ-
तम् । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

मि॒त्रावरु॑णवन्ता उ॒त ध॒र्मव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो॒ हव॑म् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १३ ॥

मि॒त्रावरु॑णऽवन्तौ । उ॒त । ध॒र्मऽव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १३ ॥

वउत अपि च हे अश्विनौ युवां वमित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ वधर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च
वमरुत्वन्ता मरुद्भिर्युक्तौ च वजरितुः स्तोतुः वहवम् आह्वानं वगच्छथः आगच्छतम् । वउषसा
वसूर्येण वच वआदित्यैः च^१ वयातं गच्छतम् ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्ता उ॒त वि॒ष्णु॑वन्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो॒ हव॑म् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १४ ॥

अ॒ङ्गिर॑स्वन्तौ । उ॒त । वि॒ष्णु॑ऽवन्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १४ ॥

वउत अपि च हे अश्विनौ युवाम् वअङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभियुक्तौ वविष्णुवन्ता विष्णुना च
सहितौ मरुद्भिश्च^२ सहितौ स्तोतुराह्वानं^३ गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋ॒भुम॑न्ता वृष॒णा वा॒जव॑न्ता म॒रुत्व॑न्ता ज॒रितु॑र्गच्छथो॒ हव॑म् ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण चादि॒त्यैर्या॑तमश्विना ॥ १५ ॥

ऋ॒भुऽम॑न्ता । वृष॒णा । वा॒जऽव॑न्ता । म॒रुत्व॑न्ता । ज॒रि॒तुः । ग॒च्छ॒थः । ह॒वम् ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । आ॒दि॒त्यैः । या॒तम् । अ॒श्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वऋभुमन्ता ऋभुसहितौ ववृषणा कामानां वर्षितारौ वाजवन्तौ^४ वाजयुक्तौ^४ मरु-
त्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्र॒ह्म जि॒न्वत॑मु॒त जि॒न्वतं॑ धि॒र्यो ह॒तं रक्षांसि॑ से॒धत॑ममी॒वाः ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॑ सूर्ये॑ण च॒ सोमं॑ सु॒न्वतो॑ अश्विना ॥ १६ ॥

ब्र॒ह्म । जि॒न्व॒तम् । उ॒त । जि॒न्व॒तम् । धि॒र्यः । ह॒तम् । रक्षांसि॑ । से॒ध॒तम् । अमी॒वाः ।

स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । सोमं॑ । सु॒न्व॒तः । अ॒श्विना ॥ १६ ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-मरुत्वता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-
ज्ञ-त१-२-मे जरितुः मम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३-वाजवता अन्नयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां वब्रह्म ब्राह्मणं^१ वजिन्वतं प्रीणयतम् । उत अपि च वधियः कर्माणि वजिन्वतम् ।
वहतं च वरक्षांसि । वअमीवाः राक्षसांश्च^२ वसेधतम् । उषसा वसूर्येण वच संगतौ वसुन्वतः
यजमानस्य वसोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नृन्हृतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नृन् । हृतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां वक्षत्रं क्षत्रियं वजिन्वतम् । उत अपि च वनृन् योद्धृन् वजिन्वतम् ।
सिद्धमन्यत् ॥

धेनूर्जिन्वतमुत जिन्वतं विशो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।

सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ वधेनूर्जिन्वतम् । उत अपि च विशः वैश्यांश्च वजिन्वतम् । सिद्धमन्यत् ॥ १६ ॥

अत्रैरिव शृणुतं पुर्व्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ १९ ॥

अत्रैःऽइव । शृणुतम् । पुर्व्यऽस्तुतिम् । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मद्ऽच्युता ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वमदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां वसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः
वश्यावाश्वस्य मम पितामहस्य वअत्रैरिव वपुर्व्यस्तुतिं मुह्यां स्तुतिं वशृणुतम् । उषसा वसूर्येण वच
संगतौ वतिरोअह्वयं सोमं पिबतम् । तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाँइव सृजतं सुष्टुतीरुपं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।

सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्वयम् ॥ २० ॥

सर्गाँऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मद्ऽच्युता ।
सजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्वयम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ वश्यावाश्वस्य मम वसुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः वसर्गानिव^३ । आभरणानि वा
हवींषि वा सर्गाः । तान् यथा तथा आत्मनि उप वसृजतम् । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-त-ब्रह्मणो; ग-न-ब्रह्मणं; श-ब्रह्माणं । २. ग-रोगांश्च । ३. ग-त२-३-४-सर्गाणि;
ज्ञ-न-भ-श-सर्गाणि वज्राणि; त१-सर्गाणिव ।

र॒श्मी॑रि॒व य॒च्छत॑मध्व॒राँ उप॑ श्या॒वाश्व॑स्य सु॒न्वतो॑ म॒दच्यु॑ता ।

स॒जोष॑सा उ॒षसा॒ सूर्ये॑ण चाश्वि॒ना ति॒रोअ॑ह्वयम् ॥ २१ ॥

र॒श्मीन्ऽई॒व । य॒च्छत॑म् । अध्व॒रान् । उप॑ । श्या॒वऽअ॑श्वस्य । सु॒न्वतः । म॒दऽच्यु॑ता ।
स॒ऽजोष॑सौ । उ॒षसा॑ । सूर्ये॑ण । च॒ । अश्वि॒ना । ति॒रऽअ॑ह्वयम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ^१ ष्यावाश्वस्य मम षध्वरान्^२ षरश्मीनिव यथाश्वप्रग्रहास्तद्वत् षउष षयच्छतम् उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अ॒र्वाग्र॑थं नि य॒च्छतं॑ पिब॒तं सो॒म्यं मधु॑ ।

आ या॑तमश्वि॒ना ग॑तमव॒स्युर्वा॑म॒हं हु॒वे ध॒त्तं रत्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

अ॒र्वाक् । रथ॑म् । नि । य॒च्छत॑म् । पिब॒तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ । आ । या॑तम् । अ॒श्विना॑ ।
आ । ग॑तम् । अ॒वस्युः । वा॑म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं षरथम् षअर्वाक् अस्मदभिमुखं षनि षयच्छतम् । षसोम्यं सोममयं षमधु अमृतं च षपिबतम् । यज्ञम् षआ यथातं च । सोमं प्रति षआ षगतम् आगच्छतं च । षअवस्युः रक्षणकामः षअहं श्यावाश्वः षवां षहुवे ह्वयामि । षदाशुषे हवीषि प्रयच्छते मह्यं षरत्नानि षधत्तं धारयतम् ॥

न॒मोवा॑के प्र॒स्थिते॑ अध्व॒रे न॒रा वि॒वक्ष॑णस्य पी॒तये॑ ।

आ या॑तमश्वि॒ना ग॑तमव॒स्युर्वा॑म॒हं हु॒वे ध॒त्तं रत्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

न॒मःऽवा॑के । प्र॒ऽस्थिते॑ । अध्व॒रे । न॒रा । वि॒वक्ष॑णस्य । पी॒तये॑ । आ । या॑तम् । अ॒श्विना॑ ।
आ । ग॑तम् । अ॒वस्युः । वा॑म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ षनरा नेतारौ युवां षविवक्षणस्य हवनशीलस्य^१ मम षप्रस्थिते षनमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् षअध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—‘ उभयं सह वा एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च ’ (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । षपीतये सोमपानाय षआ षधातम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहा॑कृतस्य तृ॒म्पतं॑ सु॒तस्य॑ दे॒वाव॒न्धसः॑ ।

आ या॑तमश्वि॒ना ग॑तमव॒स्युर्वा॑म॒हं हु॒वे ध॒त्तं रत्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

स्वाहा॑कृतस्य । तृ॒म्पत॑म् । सु॒तस्य॑ । दे॒वौ । अ॒न्धसः॑ । आ । या॑तम् । अ॒श्विना॑ ।
आ । ग॑तम् । अ॒वस्युः । वा॑म् । अ॒हम् । हु॒वे । ध॒त्तम् । रत्नानि॑ । दा॒शुषे॑ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ षदेवौ युवां षसुतस्य अभिषुतस्य षस्वाहाकृतस्य हुतस्य षअन्धसः सोमस्य षतृम्पतं तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १७ ॥

१. घ—अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः । २. भ—अध्वरान् यज्ञान् । ३. ग-भ३-बह्वनशीलस्य; श-दर्शनशीलस्य ।

‘अवितासि’ इति सप्तर्षं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्थाषम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘अविता सप्त शक्रं महापङ्क्तयन्तम्’ इति । षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी छन्दः । ‘श्यावाश्वस्य’ इति
सप्तमी महापङ्क्तिः ‘षळष्टका वा महापङ्क्तिः’ (अनु. १०. ३) इति लक्षणसद्भावात् । दशरात्रे
पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘अवितासीत्था हि’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ १ ॥

अविता । असि । सुन्वतः । वृक्तबर्हिषः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो
इति शतऽक्रतो । यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः ।
उरु । ज्रयः । सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मक्षिन्द्र ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य
ऽअविता रक्षिता ऽअसि भवसि । ऽमदाय मदार्थं ऽसोमं ऽपिब । हे ऽसत्पते सतां पते ऽइन्द्र ऽते
तुभ्यं ऽयं सोमस्य ऽभागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन् । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—‘स एतं माहेन्द्र-
सुद्धारमुदहरत वृत्रं ह्रस्वान्यासु देवतास्वधि’ (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति । तं भागं ऽविश्वाः
ऽपृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः ऽउरु बहु ऽज्रयः वेगं च ऽसं ऽसेहानः सम्यगभिभवन् ऽअप्सुजित्
अप्सु जेता च सन् पिब ॥

प्रावं स्तोतारं मघवन्नव त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ २ ॥

प्रा । अव । स्तोतारम् । मघऽवन् । अव । त्वाम् ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ २ ॥

हे ऽमघवन् ऽस्तोतारं ऽप्राव प्ररक्ष । ऽत्वां च ऽअव सोमपानेन रक्ष । सिद्धमन्यत् ॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योर्जसा त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥ ३ ॥

ऊर्जा । देवान् । अवसि । ओर्जसा । त्वाम् ।

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः ।

सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदेवान् ऽऊर्जा अग्नेन हविषा ऽअवसि रक्षसि । ऽत्वाम् अपि ऽओर्जसा बलेन
अवसि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं तै भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिबं । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽदिवः द्युलोकस्य ऽजनिता जनकोऽसि । ऽपृथिव्याः च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्चानां जनिता गर्वांसि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं तै भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वानाम् । जनिता । गर्वाम् । असि ।
पिबं । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽअश्वानां ऽजनिता जनकः ऽअसि । ऽगवां च ऽजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।

यं तै भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु जयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।
पिबं । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । जयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे ऽअद्रिवः अद्रिमन् ऽअत्रीणां ऽस्तोमं ऽमहस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इभूषाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्यै । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ऽश्यावाश्वस्य मम स्तुतिं ऽकर्माणि ऽकृण्वतः
कुर्वतः ऽअत्रेः ऽयथाशृणोः अश्रौषीः ऽतथा ऽशृणु । अपि च ऽत्वमेक ऽइत् एक एव ऽनृषाह्ये
युद्धे ऽब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः ऽवर्धयन् ऽत्रसदस्युं ऽप्र ऽआविथ ॥ ॥ १८ ॥

‘ प्रेदं ब्रह्म ’ इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्वार्षम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षराति-
जगती । शिष्टाः षड्वचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रेदं महापाङ्क्तमा-

धातिजगती' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतःसूक्तम्' । तथा च सूत्रं—' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय ' (भाष. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्मं वृत्रतूर्येष्वाविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्मं । वृत्रतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र त्वं ऽवृत्रतूर्येषु संग्रामेषु ऽइदं ऽब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् ऽविश्वाभिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः^१ रक्षाभिः ऽप्र ऽआविथ प्ररक्ष । ऽसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च ऽप्र आविथ । अपि च हे ऽअनेद्य अनिन्द्य ऽवज्रिवः वज्रिन् ऽवृत्रहन् ऽइन्द्र ऽमाध्यंदिनस्य ऽसवनस्य संबन्धिनं ऽसोमस्य सोमं ऽपिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि द्रुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपते ऽउग्र उदूर्णं ऽइन्द्र ऽअभि ऽद्रुहः द्रोग्धीः ऽपृतनाः सेनाः ऽसेहानः अभिभवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविथेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकराऽस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽअस्य ऽभुवनस्य ऽएकराट् एक एव राजा सन् ऽराजसि भ्राजसे । सिद्धमन्यत् ॥

सस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे ऽशचीपते ऽइन्द्र ऽत्वमेकः एव ऽसस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ ऽयवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमींशिषे शचीपत् इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ५ ॥

अपि च हे ^१शचीपते ^२इन्द्र सर्वस्य जगतः ^३क्षेमस्य ^४प्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयो-
रित्यर्थः । ^५ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत् इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

माध्यंदिनस्य सर्वनस्य वृत्रहन्नेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सर्वनस्य । वृत्रहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ६ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३त्वं ^४क्षत्राय जगतो बलाय भवसि । ^५अवसि आश्रितान् रक्षसि ।
^६त्वं ^७न ^८आविथ केनापि न रक्षसे । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।

प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नृषाह्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽअश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्यै । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२रेभतः स्तुवतः ^३श्यावाश्वस्य मम स्तुति ^४कर्माणि ^५कृण्वतः ^६अत्रेः ^७यथा
^८अशृणोः ^९यथा ^{१०}शृणु । अपि च ^{११}क्षत्राणि^{१२} बलानि कामैः ^{१३}वर्धयन्^{१४} युद्धे ^{१५}त्वमेकः एव ^{१६}त्रसदस्युं
^{१७}प्र ^{१८}आविथ ॥ ॥ १९ ॥

‘यज्ञस्य हि’ इति दशार्चमष्टमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्थं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रमिन्द्राग्नि-
देवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—‘यज्ञस्य दशैन्द्राग्रम्’ इति । पृष्टयाभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विधिकेऽहनि प्रातःसवने ‘यज्ञस्य हि स्थः’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तुचः ।
सूत्रितं च—‘इन्द्राग्नी युवाग्निमे यज्ञस्य हि स्थ ऋग्विजेत्यच्छावाकस्य’ (आश्व. श्रौ. ७. २)
इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य ‘प्रातर्यावभिः’ इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रितं च—‘प्रातर्यावभिरिति यजति’ (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विधिके प्रातःसवनेऽ-
च्छावाकशस्त्रे ‘श्यावाश्वस्य’ इत्ययं पर्यासस्तुचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूच्यते
हि—‘श्यावाश्वस्य सुन्वत इति नृचाः पर्यासाः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सखी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सखी इति । वाजेषु । कर्मसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वसन्ती शुद्धौ युवां वयस्य वक्रत्विजा ऋत्विजौ वस्थः भवथः वहि । वाजेषु युजेषु वकर्मसु चोपतिष्ठन्ताविन्द्राग्नी वतस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा वबोधतं जानीतम् ॥

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथयावाना । वृत्रहणा । अपराजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वतोशासा वावृन् हिंसन्तौ वरथयावाना रथेन गच्छन्तौ वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ अपराजिता केनाप्यपराजितौ वतस्य तं मां वबोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवामुद्दिश्य नरः यज्ञस्य नेतारः वद्विभिः प्रावभिः वमदिरं मवकरं वमधु सोमात्मकममृतम् वअधुक्षन् अपूरयन् । सिद्धमन्यत् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्ट्ये सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्ट्ये । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधस्तुती ।

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे सधस्तुती सहभूतस्तुती नरा नेतारौ इन्द्राग्नी यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । इष्ट्ये यागाय सुतम् अभिषुतं वसोमं च वा गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सर्वना येभिर्हव्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमाम् । जुषेथाम् । सर्वना । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी नरा नेतारौ युवां येभिः यैः सवनैः वहव्यानि ऊहथुः वहथः तानि इमानि वसवना सवनानि जुषेथां सेवेथाम् । वा गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुष्टुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ६ ॥

हे इन्द्राग्नी नरौ युवां वमम वगायत्रवर्तनिं गायत्रमार्गाम् इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । वा गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमपीतये ॥ ७ ॥

हे जेन्यावसू जेतव्यशत्रुधनौ इन्द्राग्नी प्रातर्यावभिः देवैः सह सोमपीतये सोमस्य पानाय वा गतम् आगच्छतम् ॥

श्यावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी युवां ^२सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ^३श्यावाश्वस्य मम ^४अत्रीणाम् ऋत्विजां ^५हवम् आह्वानं सोमस्य पानाय ^६शृणुतम् ॥

एवा वामह ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अहे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२वां युवां ^३यथा ^४मेधिराः प्राज्ञाः ^५अहुवन्त आहुतवन्तः एवमहम् ^६ऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च ^७अहे^१ ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राभ्योरवौ वृणे । याभ्यां गायत्रमृच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राभ्योः । अवः । वृणे । याभ्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥ १० ॥

^१याभ्यां यथोरिन्द्राभ्योरर्थं ^२गायत्रं साम ^३ऋच्यते^२ स्तूयते तयोः ^४सरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः ^५इन्द्राभ्योः संबन्धि ^६अवः रक्षणम् ^७अहम् ^८आ ^९वृणे ॥ ॥ २१ ॥

‘अग्निमस्तोषि’ इति दशार्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्यार्चम् । षडष्टका महापङ्क्ति-
च्छन्दः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—‘अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि’ इति ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निमस्तोष्यग्मिर्यमग्निमीळा यजध्वै ।

अग्निर्देवाँ अनक्तु न उभे हि विदथे कविरन्तश्चरति दृत्यं^१ नभन्तामन्यके समे ॥१॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मिर्यम् । अग्निम् । ईळा । यजध्वै ।

अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उभे इति । हि । विदथे इति । कविः ।

अन्तरिति । चरति । दृत्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

^१ऋग्मिर्यम् ऋगर्हम् ^२अग्निम् ^३अस्तोषि स्तौमि । अपि च ^४अग्निं ^५यजध्वै यष्टुम् ^६ईळा स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च ^७अग्निः ^८नः अस्माकं ^९विदथे यज्ञे ^{१०}देवान् हविर्भिः ^{११}अनक्तु । ^{१२}कविः क्रान्तदृश्यग्निः ^{१३}उभे चावापृथिव्यौ ^{१४}अन्तः ^{१५}दृत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म ^{१६}चरति । ^{१७}अन्यके शत्रवोऽपि ^{१८}समे सर्वे ^{१९}नभन्ताम् । नभतिहिंसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनुषु शंसमेषाम् ।

न्यराती रराङ्गां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वागुरो नभन्तामन्यके समे ॥२॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनुषु । शंसम् । एयाम् । नि । अरातीः । रराङ्गाम् ।

विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽमुरः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२तनुषु अस्माकमङ्गेषु ^३नव्यसा नवतरेण ^४वचः^३ वचसा स्तोत्रेण ^५एषां शत्रूणां ^६शंसं शंसनं ^७नि दहेत्यर्थः । ^८रराङ्गां हविः प्रयच्छताम् ^९अरातीः शत्रूँश्च ^{१०}नि दह । अपि च ^{११}विश्वाः सर्वे ^{१२}अर्यः अभिगच्छन्तः ^{१३}आमुरः आमूढाः ^{१४}अरातीः शत्रवः ^{१५}इतः ^{१६}युच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।

स देवेषु प्र चिकिद्धि त्वं ह्यसि पूर्यः शिवो दूतो विवस्वतो नभन्तामन्यके संमे ॥३॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।

सः । देवेषु । प्र । चिकिद्धि । त्वम् । हि । असि । पूर्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं त्वदर्थम् ऽआसनि आस्ये ऽकं ऽघृतं ऽन यथा सुखकरं घृतं जुह्वत्यग्न्ये तद्ददह-
मपि तवास्ये ऽमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ऽजुह्वे जुहोमि । ऽसः त्वं ऽदेवेषु देवानां मध्ये ऽप्र
ऽचिकिद्धि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च ऽत्वं ऽपूर्यः प्रलः ऽअसि । ऽशिवः सुखकरश्चासि ।
ऽविवस्वतः ऽदूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तद्भिर्वयौ दधे यथायथा कृपण्यति ।

ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहृत्यै नभन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

तत् ऽतत् । अग्निः । वयः । दधे । यथा ऽयथा । कृपण्यति ।

ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवऽहृत्यै ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

ऽयथायथा यद्यदन्नं ऽकृपण्यति स्तोत्रभिर्याच्यते ऽतत्तत् ऽवयः ऽअग्निः ऽदधे स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति । अपि च ऽऊर्जाहुतिः ऽअग्नेनाहूयमानोऽग्निः ऽवसूनां हविषां वासकानां यजमानानां ऽशं
शान्तिनिमित्तं ऽयोः विषययोगजनितं ऽच ऽमयः सुखं ऽदधे करोति । ऽविश्वस्यै ऽदेवहृत्यै सर्वस्मै
देवानां हानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।

स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिरभीवृत इनोति च प्रतीव्यं नभन्तामन्यके संमे ॥५॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।

सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

ऽसः ऽअग्निः ऽसहीयसा अभिभावुकेन ऽचित्रेण नानाविधेन ऽकर्मणा ध्यापारेण ऽचिकेत
ज्ञायते । ऽसः अग्निः ऽशश्वतीनां बह्वीनां देवतानां ऽहोता ह्याता ऽदक्षिणाभिः पशुभिश्च ऽअभीवृतः
परिवृतः ऽप्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् ऽइनोति ऽच गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥२२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।

अग्निः स द्रविणोदा अग्निद्वारा व्यूर्णते स्वाहुतो नवीयसा नभन्तामन्यके संमे ॥६॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।

अग्निः । सः । द्रविणऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । व्यूर्णते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

वदेवानां वजाता जातानि जन्मानि वअग्निः वेत्ति^१ । वमर्तानां मनुष्याणां च वअपीष्यम्
गुह्यम् वअग्निः वेद वेत्ति । वसः वअग्निः वद्रविणोदाः धनस्य दाता । वनवीयसा नवतरेण हविषा
वस्वाहुतः सम्यग्वृतः वअग्निः वद्वारा धनस्य द्वाराणि वव्यृणुंते च । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निर्देवेषु संवसुः स विश्वु यज्ञियास्वा ।

स मुदा काव्यां पुरु विश्वं भूमैव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

अग्निः । देवेषु । समऽवसुः । सः । विश्वु । यज्ञियासु । आ ।

सः । मुदा । काव्यां । पुरु । विश्वम् । भूमैव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

वदेवेषु^२ मध्ये वअग्निः वसंवसुः संवसति । वसः अग्निः वयज्ञियासु यज्ञार्हासु वविश्वु प्रजास्वपि
संवसुः^३ । किंच वसः अग्निः वपुरु बहूनि वकाव्या कर्माणि वभूमेव यथा भूमिः वविश्वं तथा
वमुदा मोदेन वपुष्यति । वदेवेषु मध्ये वदेवः अग्निः वयज्ञियः यज्ञार्हश्च भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।

तमार्गन्म त्रिपुस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पुर्व्यं नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।

तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपुस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्ऽतमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

वयोऽग्निः वसप्तमानुषः^४ विश्वेषु सर्वेषु वसिन्धुषु नदीषु वश्रितः वत्रिपुस्त्यं त्रिस्थानं
वमन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः वदस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं वयज्ञेषु वपुर्व्यं मुख्यं^५ वतम् वअग्निं
वयम् वआगन्म । सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।

स त्रीरैकादशाँ इह यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।

सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।

विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वअग्निः वत्रीणि वत्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि वविदथा वेदनी-
यानि स्थानानि वआ वक्षेति आवसति । अपि च वसः अग्निः वदूतः देवानां वविप्रः प्राज्ञः वपरिष्कृतः
अलंकृतश्च सन् वइह यज्ञे वत्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् वयक्षत् यजतु । वनः अस्मान् वपिप्रयच्च
कामैः पूरयतु च । सिद्धमन्यत् ॥

१. ख-घ-ञ-त१-२-वेद वेत्ति । २. ख-त-न-हे देवेषु; ग-श-यः देवेषु । ३. ख-ना-त-न-भ-श-
आ संवसुः । ४. घ-सप्तमानुषः सप्तहोता । ५. त-न-मुख्यं ।

त्वं नो अग्र आयुषु त्वं देवेषु पूर्व्यं वस्व एकं हरज्यसि ।

त्वामार्षः परिस्सुतः परिं यन्ति स्वसेतवो नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

त्वम् । नः । अग्ने । आयुषु । त्वम् । देवेषु । पूर्व्यं । वस्वः । एकः । हरज्यसि ।

त्वाम् । आर्षः । परिस्सुतः । परिं । यन्ति । स्वसेतवः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे $\sqrt{\text{पूर्व्यं}}$ $\sqrt{\text{अग्ने}}$ $\sqrt{\text{वस्वम्}}$ $\sqrt{\text{एकः एव}}$ $\sqrt{\text{आयुषु मनुष्येषु}}$ । 'द्रुह्यवः आयवः' इति मनुष्यनामसु पाठात् । $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{वस्वः}}$ धनस्य $\sqrt{\text{हरज्यसि}}$ ईशिषे । $\sqrt{\text{देवेषु}}$ अपि $\sqrt{\text{वस्वम्}}$ एक एव वस्व हरज्यसि । अपि च $\sqrt{\text{एवां}}$ $\sqrt{\text{स्वसेतवः}}$ स्वभूतसेतवः $\sqrt{\text{परिस्सुतः}}$ परिस्सुतः $\sqrt{\text{परिस्सुतः}}$ परिस्सुतः $\sqrt{\text{आपः}}$ $\sqrt{\text{परि}}$ $\sqrt{\text{यन्ति}}$ परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

'इन्द्राग्नी युवम्' इति द्वादशार्चं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षम् । द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तयः । इन्द्राग्नी देवता । तथा चातुक्रान्तम्—'इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्निं त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शकरी' इति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'ऊरु इन्द्राग्नी युवं सु नः' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चातुर्विधिकेऽहनि तृतीय-सवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेतदानीं माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशास्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं नाभाकनृचावावपेरन् । तत्र 'ता हि मध्यम्' इत्यच्छावाकस्य नाभाकनृचः । सूत्रितं च—'ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'पूर्वीष्ट इन्द्र' इति नाभाकनृचः । सूत्रितं च—'पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणा-च्छंसी' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवं सु नः सहन्ता दासथो रयिम् ।

येन दृळ्हा समत्स्वा वीळु चित्साहिषीमह्यभिर्वनेव वात इन्नभन्तामन्यके समे ॥१॥

इन्द्राग्नी इति । युवम् । सु । नः । सहन्ता । दासथः । रयिम् ।

येन । दृळ्हा । समत्सु । आ । वीळु । चित् । सहिषीमहि ।

अग्निः । वनाऽइव । वाते । इत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्राग्नी}}$ $\sqrt{\text{सहन्ता}}$ शत्रूनभिभवन्तौ $\sqrt{\text{युवं}}$ युवां $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यं $\sqrt{\text{रयिं}}$ धनं $\sqrt{\text{सुष्टु}}$ $\sqrt{\text{दासथः}}$ दत्तम्^१ । तं रयिं विशिनष्टि । $\sqrt{\text{येन}}$ रयिणा $\sqrt{\text{समत्सु}}$ $\sqrt{\text{चित्}}$ संग्रामे^२ $\sqrt{\text{दृढा}}$ $\sqrt{\text{चित्}}$ दृढानि स्थिरा-ण्यपि $\sqrt{\text{वीळु}}$ शत्रुबलानि $\sqrt{\text{अभिर्वनेव}}$ यथाभिर्वनानि $\sqrt{\text{वात}}$ $\sqrt{\text{इत्}}$ वातेनैवाभिभवति तथा $\sqrt{\text{सहिषीमहि}}$ अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

नहि वां वत्रयामहेऽथेन्द्रमिर्घजामहे शर्विष्ठं नृणां नरम् ।

स नः कदा चिदर्वता गमदा वाजसातये गमदा मेधसातये नभन्तामन्यके समे ॥२॥

नहि । वाम् । वत्रयामहे । अर्थ । इन्द्रम् । इत् । यजामहे । शर्विष्ठम् । नृणाम् । नरम् ।

सः । नः । कदा । चित् । अर्वता । गमत् । आ । वाजसातये । गमत् । आ । मेधसातये ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी ववां युवां वन ववमयामहे वयं धनं न याचामहे । वअथ वहि अपि तर्हि वशविष्टम्
अतिशयेन बलवन्तं वनृणां वनरं नेतृणामपि नेतारम् वइन्द्रमित् इन्द्रमेव वयजामहे । वसः इन्द्रः वनः
अस्मान् अवर्ता अश्वेन वकदा वचित् ववाजसातये अन्नलाभाय वआ वगमत् आगच्छति । कदाचित्
वमेघसातये यज्ञभजनाय वआ वगमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।

ता उ कवित्वना कवी पृच्छयमाना सखीयुते सं धीतमश्रुतं नग

नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिक्षितः ।

तौ । ऊँ इति । कवित्वना । कवी इति । पृच्छयमाना । सखियुते ।

सम् । धीतम् । अश्रुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

वता तौ प्रसिद्धौ वइन्द्राग्नी वभराणां संग्रामाणां वमध्यम् वअधिक्षितः अधिनिवसतः वहि ।
अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे वनरा नेतारौ वकवित्वना कवित्वेन वकवी क्रान्तकर्माणौ वपृच्छयमाना कविजनैः
पृच्छयमानौ^१ वता वउ तावेव युवां वसखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय वधीतं तस्कृतं कर्म वसम्
वअश्रुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।

ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी मह्यु पस्थे बिभ्रुतो वसु नभन्तामन्यके समे ॥४॥

अभि । अर्च । नभाकवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।

ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।

उपस्थे । बिभ्रुतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे नाभाक वनभाकवदिन्द्राग्नी वयजसा यागेन वगिरा स्तुत्या च वअभ्यर्च अभिपूजय । वययोः
इन्द्राग्नयोः विश्वं सर्वम् वइदं वजगत् तिष्ठति । ययोश्च उपस्थे वइयं वद्यौः वमही महती
वपृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे ववसु धनं वबिभ्रुतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।

या सप्तबुध्नमर्णवं जिह्वारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नभन्तामन्यके समे ॥५॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकवत् । इन्द्राग्निभ्याम् । इरज्यत ।

या । सप्तबुध्नम् । अर्णवम् । जिह्वारम् । अपोर्णुतः ।

इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

वब्रह्माणि स्तोत्राणि वइन्द्राग्निभ्यां वनभाकवत् वप्र वइरज्यत नाभाकः प्रेरयते । वया^२
याविन्द्राग्नी वसप्तबुध्नं सप्तमूलं वजिह्वारं पिहितद्वारम् वअर्णवम् वअपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः
तयोर्मध्ये वओजसा बलेन वइन्द्रः वैश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

अपि वृश्च पुराणवद्व्रततेरिव गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ।

वयं तदस्य संभृतं वस्विन्द्रेण वि भजेमहि नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

अपि । वृश्च । पुराणवत् । व्रततेःऽइव । गुष्पितम् । ओजः । दासस्य । दम्भय ।

वयम् । तत् । अस्य । सम्ऽभृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजेमहि । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

अपि च हे इन्द्र वपुराणवत् प्रश्नो यथा व्रततेरिव यथा वह्याः वगुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति तथा शत्रूणां वृश्च छेदय । तदेवाह । दासस्य दासनामकस्य शत्रोः वओजः बलं वदम्भय नाशाय । अथ परोक्षस्तुतिः । वयं नाभाकाः अस्य दासस्य संभृतं वसु^१ इन्द्रेण हेतुना वि भजेमहि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा ।

अस्माकैभिर्नृभिर्वयं सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विह्वयन्ते । तना । गिरा ।

अस्माकैभिः । नृऽभिः । वयम् । ससह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

यत् ये इमे जनाः तना धनेन गिरा स्तथा च इन्द्राग्नी विह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति तेषु मध्ये वयं नाभाकाः पृतन्यतः पृतनामिच्छन्तः अस्माकैभिः अस्माकीनैः नृभिः मनुष्यैः ससह्याम शत्रूनाभिभवेम । वनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् वनुयाम च^२ । सिद्धमन्यत् ॥

या नु श्वेताववो दिव उच्चरात उप द्युभिः ।

इन्द्राग्योरनु व्रतमुहाना यन्ति सिन्धवो यान्सी बन्धादमुञ्चतां नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्ऽचरातः । उप । द्युऽभिः ।

इन्द्राग्योः । अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवैः । यान् । सीम् । बन्धात् । अमुञ्चताम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

या वनु यावेवेन्द्राग्नी श्वेतौ श्वेतवर्णौ । सर्वगुणोपेतावित्यर्थः । अवः अधस्तात् वद्युभिः दीप्तिभिः दिवः उप उच्चरातः उच्चरतः तयोरेव इन्द्राग्योः उहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः व्रतं कर्म वनु यन्ति । अपि सीम् इमाविन्द्राग्नी यान् प्रसिद्धान् सिन्धवः सिन्धून् बन्धात् बन्धनात् अमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥

पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः सूनो हिन्वस्य हरिवः ।

वस्वो वीरस्यापृचो या नु सार्धन्त नो धियो नभन्तामन्यके समे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपऽमातयः । पूर्वीः । उत । प्रशस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्य । हरिऽवः ।

वस्वः । वीरस्य । आपृचः । याः । नु । सार्धन्त । नः । धियः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

हे ^१हरिवः वज्रिन ^२सूनो^३ प्रेरयितः ^४इन्द्र ^५हिन्वस्य प्रीणयितुः ^६वत्सवः^७ दीपकस्य ^८वीरस्य
^९आपृचः धनान्युपयच्छतः ^{१०}ते तव ताः ^{११}उपमातयः उपमानानि ^{१२}पूर्वाः बहूनि । ^{१३}उत अपि च
^{१४}प्रशास्तयः ^{१५}पूर्वाः । ^{१६}याः ^{१७}नः ^{१८}धियः प्रज्ञां ^{१९}साधन्त असाधयन् । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता सुवृक्तिभिस्त्वेषं सत्वानमृगिम्यम् ।

उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णास्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

तम् । शिशीत । सुवृक्तिभिः । त्वेषम् । सत्वानम् । ऋगिम्यम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओजसा । शुष्णस्य । आण्डानि । भेदति ।

जेपत् । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

हे स्तोतारः ^१त्वेषं दीप्तं ^२सत्वानं संभक्तारं धनानाम् ^३ऋगिम्यं ऋगहृमृग्भिः स्तोतव्यं ^४तम्
^५इन्द्रं ^६सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः ^७शिशीत संस्कुरुत । ^८उतो ^९नु ^{१०}चित् अपि च ^{११}यः इन्द्रः ^{१२}ओजसा
^{१३}बलेन ^{१४}शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य ^{१५}आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि ^{१६}भेदति अभिनत् सः
^{१७}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{१८}अपः सलिलानि ^{१९}जेपत् जयतु । सिद्धमन्यत् ॥

तं शिशीता स्वध्वरं सत्यं सत्वानमृत्वियम् ।

उतो नु चिद्य ओहते आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके संमे ॥ ११ ॥

तम् । शिशीत । सुध्वरम् । सत्यम् । सत्वानम् । ऋत्वियम् ।

उतो इति । नु । चित् । यः । ओहते । आण्डा । शुष्णस्य । भेदति ।

अजैः । स्वःऽवतीः । अपः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ११ ॥

हे स्तोतारः ^१स्वध्वरं सुयज्ञं ^२सत्यम् अधिनाशं ^३सत्वानं संभक्तारम् ^४ऋत्वियम् ऋतौ
^५यष्टव्यं ^६तम् इन्द्रं ^७शिशीत स्तुतिभिः संस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । ^८उतो ^९नु ^{१०}चित् अपि
^{११}च ^{१२}यः इन्द्रः ^{१३}ओहते यज्ञं प्रति गच्छति । ^{१४}शुष्णस्य ^{१५}आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च ^{१६}भेदति^१
^{१७}भिनत्ति^२ स त्वं ^{१८}स्वर्वतीः दिव्यानि ^{१९}अपः सलिलानि ^{२०}अजैः अजैषीः । सिद्धमन्यत् ॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातृवदङ्गिरस्वदवाचि ।

त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १२ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । पितृवत् । नवीयः । मन्धातृवत् । अङ्गिरस्वत् । अवाचि ।

त्रिधातुना । शर्मणा । पातम् । अस्मान् । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १२ ॥

^१एव एवं याभ्याम् ^२इन्द्राग्निभ्यां ^३पितृवत् नभाकवत् ^४मन्धातृवत् यौवनाश्वमान्धातृवत्
^५अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवत् ^६नवीयः नवतरम् ^७अवाचि नाभाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी ^८त्रिधातुना
^९त्रिपर्वणा ^{१०}शर्मणा गृहेण^३ नः ^{११}अस्मान् नाभाकान्^४ ^{१२}पातं रक्षतम् । ^{१३}वयं ^{१४}रयीणां धनानां ^{१५}पतयः
^{१६}स्वामिनः ^{१७}स्याम भवेम ॥ ॥ २५ ॥

१. ग-त-न-भ- 'सूनो' नास्ति । २. त-न-भ-२-वस्वो वा । ३. ख-ग-त-न-भ-श- 'भेदति भिनत्ति' नास्ति; च-भेदति अभिनत् । ४. ग-गृहे तु नास्मान्ना* ; त-न-भ-गृहे नास्मान्ना* ।

‘अस्मा ऊ षु’ इति दशचर्मेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अस्मा ऊ षु दश वारुणं तु’ इति । नाभाक ऋषिरनुवृत्तत्वात् । ‘महापाङ्कं हि’ इत्युक्तत्वादिदमपि महापाङ्कम् । इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवस्ये । विनियोगो लैङ्गिकः । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणश्च आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं ‘स क्षपः’ इत्ययं नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘स क्षपः परि षस्वज इति मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । ‘यः ककुभः’ इत्येतत्प्रभृतिको वा नाभाकनृचः । सूत्रितं च—‘यः ककुभो निधारय इति’ वा’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

अस्मा ऊ षु प्रभृतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्चा विदुष्टरेभ्यः ।

यो धीता मानुषाणां पश्वो गाइव रक्षति नभन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै । ऊँ इति । सु । प्रऽभृतये । वरुणाय । मरुत्ऽभ्यः । अर्चं । विदुःऽतरेभ्यः ।

यः । धीता । मानुषाणाम् । पश्वः । गाःऽइव । रक्षति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः ऽसु ऽप्रभृतये प्रकृष्टधनाय ऽअस्मै ऽवरुणाय ऽविदुष्टरेभ्यः ऽविदुष्टरेभ्यः ऽमरुद्भ्यः च ऽअर्चं स्तुहि । ऽयः वरुणः ऽधीता कर्मणा ऽमानुषाणां मनुष्याणां ऽपश्वः ऽपशून् ऽगाइव ऽरक्षति^१ । सिद्धमन्यत् ।

तमू षु समना गिरा पितृणां च मन्मभिः ।

नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो

नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । सु । समना । गिरा । पितृणाम् । च । मन्मऽभिः ।

नाभाकस्य । प्रशस्तिऽभिः । यः । सिन्धूनाम् । उप । उत्ऽअये ।

सप्तऽस्वसा । सः । मध्यमः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

ऽतमु समेव वरुणं ऽसमना समानया ऽगिरा स्तुत्या ऽसु अभिष्टौमि । ऽपितृणां ऽमन्मभिः स्तोमैः ऽच अभिष्टौमि । ऽनाभाकस्य ऋपेः ऽप्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि । ऽसिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् ऽउप समीपे ऽयः ऽउदये उद्गच्छति यश्च ऽसप्तस्वसा ऽस ऽमध्यमः इति वाग्भिर्निरुच्यते । ऽअन्यके दुर्धियः शत्रवः ऽसमे सर्वे ऽनभन्तां मा भूवन् । तथा च यास्कः—‘तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितृणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः । ऋषिर्नाभाको बभूव । यः स्यन्दमानानामासाम्पामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति । नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः’ (निरु. १०. ५) इति ॥

स क्षपः परि षस्वजे न्युःसो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः ।

तस्य वेनीरनु व्रतमुषस्तिस्त्रो अवर्धयन्नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः । क्षपः । परि । स्रस्वजे । नि । उःसः । मायया । दधे । सः । विश्वम् । परि । दर्शतः ।

तस्य । वेनीः । अनु । व्रतम् । उषः । तिस्रः । अवर्धयन् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

१. ख-त-इति च; ग-इति चेति; न-भ-इवेति; श-इति । २. ग-त-न-भ-ग-गच्छति इव रक्षति घ-रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; भ-ग-गच्छति ।

वसः वरुणः वक्षपः रात्रीः वपरि वषस्वजे परिष्वजते । अपि च वदर्शतः दर्शनीयः वसः वरुणः
 वउत्सः उत्सरणशीलः सन् विश्वं वमायया कर्मणा वपरि परितः वनि वदधे निदधति । किंच
 वतस्य वरुणस्य वव्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजाः वतिस्रः वउषः त्रिषु प्रातर्माध्यंदिने सायं च
 वअनु अवर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः ककुभो निधारयः पृथिव्यामधि दर्शतः ।

स माता पूर्यं पदं तद्वरुणस्य सप्त्यं स हि गोपाह्वेयो नभन्तामन्यके समे ॥४॥

यः । ककुभः । निधारयः । पृथिव्याम् । अधि । दर्शतः ।

सः । माता । पूर्यम् । पदम् । तत् । वरुणस्य । सप्त्यम् । सः । हि । गोपाःऽइव । इर्यः ।
 नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

वयः वरुणः वपृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि वदर्शतः दर्शनीयः सन् वककुभः दिशः वनिधा-
 रयः निधारयति वसः वरुणः वमाता निर्माता । वपूर्यं प्रत्नं वपदं स्वर्गाख्यं स्थानं वसप्त्यम् अस्मा-
 भिश्च सर्पणीयं वतत् ववरुणस्य स्वकृतम्^१ । अपि च वस वहि स एव वइर्यः^२ ईश्वरः सन् वगोपाह्व
 गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो धर्ता भुवनानां य उस्त्राणामपीच्या^३ वेद नामानि गुहा ।

स कविः काव्या पुरु रूपं द्यौरिव पुष्यति नभन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

यः । धर्ता । भुवनानाम् । यः । उस्त्राणाम् । अपीच्या । वेद । नामानि । गुहा ।

सः । कविः । काव्या । पुरु । रूपम् । द्यौःऽइव । पुष्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥५

वयः वरुणः वभुवनानां वधर्ता धारयिता वयः च वउस्त्राणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनाम्
 वअपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि वगुहा गुह्यानि गुहायां निहितानि वनामानि वेद जानाति वसः
 वरुणः वकविः प्राज्ञः सन् वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि वपुरु बहूनि वरूपं वद्यौरिव वपुष्यति
 सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २६ ॥

यस्मिन्विश्वानि काव्या चक्रे नाभिरिव श्रिता ।

त्रितं जूती सपर्यत व्रजे गावो न संयुजे युजे अश्वो अयुक्षत् नभन्तामन्यके समे ॥६

यस्मिन् । विश्वानि । काव्या । चक्रे । नाभिःऽइव । श्रिता ।

त्रितम् । जूती । सपर्यत । व्रजे । गावः । न । सम्ऽयुजे ।

युजे । अश्वान् । अयुक्षत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

वयस्मिन् वरुणे विश्वानि सर्वाणि वकाव्या काव्यानि कविकर्माणि चक्रे वनाभिरिव यथा
 रथस्य चक्रे नाभिस्तथा वश्रिता श्रितानि तं वत्रितं^३ त्रिस्थानं वरुणं वजूती जूत्या क्षिप्रं वसपर्यत हे
 मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । वव्रजे गोष्ठे वगावो वन यथा गाः वसंयुजे संयोगार्थं

१. ख-त-भ१-२-स्वनुतं; ग-स्वदतं; न-तुतं; भ३-श-स्वभूतं । २. त-न-भ-अर्यः । ३. घ-
 त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

सह स्थापयितुं वयुजे युञ्जन्ति तथास्माकमभियोगाय वअश्वानयुक्षत सपत्ना युञ्जन्ति । अतस्तदुपद्रव-
परिहाराय वरुणं परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्कं आशये विश्वा जातान्येषाम् ।

परि धामानि मर्मशृङ्गारुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके संमे ॥७॥

यः । आसु । अत्कः । आशये । विश्वा । जातानि । एषाम् ।

परि । धामानि । मर्मशृत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ७ ॥

--- स्परिमृशतः वरुणस्य पुरो गये रथस्य पुरताद्भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात् विश्वे
सर्वे देवाः व्रतं कर्म अनु गच्छन्तीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो द्यामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।

स माया अर्चिना पदास्तृणात्नाकारुहन्नभन्तामन्यके संमे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । द्याम्इव । रोहति । नि । यत् । आसु । यजुः । दधे ।

सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।

नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्रवन्ति सः वरुणः समुद्रः अपीच्यः अन्तर्हितः तुरः क्षिप्रः द्यामिव
यथादित्यो द्यां रोहति तथा नाकं रोहति । अपि च यत् यः वरुणः आसु दिक्षु यजुः प्रजाभ्यो
दानं नि दधे निदधाति सः वरुणः मायाः असुराणां मायाः अर्चिना अर्चिष्मता पदा स्थानेन ।
तेजसेत्यर्थः । आ अस्तृणात् समन्ताद्दिनस्ति । नाकं स्वर्गम् आरुहत् आरोहति । सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।

त्रिरुत्तराणि पप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिरज्यति नभन्तामन्यके संमे ॥९॥

यस्य । श्वेता । विचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिक्षितः ।

त्रिः । उत्तराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।

सः । सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ९ ॥

यस्य वरुणस्य अधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः श्वेता श्वेतानि विचक्षणा तेजांसि तिस्रो
भूमीः त्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्यितानि भुवनानि पप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—
' तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत यून् ' (क्र. सं. २. २७. ८) इति । तस्य वरुणस्य सदः स्थानं ध्रुवम्
अचलमिति । किंच सः वरुणः सप्तानां सिन्धूनाम् इरज्यति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेताँ अधिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णाँ अनु व्रता ।

स धामं पूर्व्यं ममे यः स्कम्भेन वि रोर्दसी

अजो न द्यामधारयन्नभन्तामन्यके संमे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अधिऽनिर्निजः । चक्रे । कृष्णान् । अनुं । व्रता ।
 सः । धामं । पुर्व्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
 अजः । न । घाम् । अधारयत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

वयः वरुणः वनिर्निजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा वश्वेतान् वधि वचक्रे अधिकरोति तथा रात्रौ वकृष्णान् चक्रे वसः वरुणः वअनु वव्रता कर्माणि लक्षीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं वपूर्व्यं वधाम अन्तरिक्षं दिवं वा वममे निर्ममे । अपि च वयः वस्कम्भेन अन्तरिक्षेण वअजो वन यथा आदित्यः वथां धारयति तथा वरोदसी घावापृथिव्यौ ववि वअधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

‘अस्तभ्नात्’ इति षड्चं द्वादशं सूक्तम् । अर्चनाना ऋषिः काण्वो नाभाको वा ऋषिः । उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तृचखैष्टुभो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तृच भानुष्टुभोऽश्वदेवताकः । तथा चानुक्रान्तम्—‘अस्तभ्नात् षलर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा नृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या ‘अस्तभ्नात्’ इति । सूत्रितं च—‘अस्तभ्नाद्घामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशानाः’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषोत्तरा परिधानीया । तथा सूत्रितम्—‘अस्तभ्नाद्घामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । ‘एवा वन्दस्व’ इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तस्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे ‘हमां धियम्’ इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—‘हमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तभ्नाद् घामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तभ्नात् । घाम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।

आ । आसीदत् । विश्वा । भुवनानि । सम्रराट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

वविश्ववेदाः विश्वधनः वअसुरः बलवान् वरुणः वघाम् वअस्तभ्नात् । तथा वपृथिव्याः च ववरिमाणं परिमाणम् वअमिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि वविश्वा सर्वाणि वभुवनानि वसम्राट् भूत्वा वआसीदत् च अच्यतिष्ठच्च । ववरुणस्य^२ वतानि एतानि वव्रतानि^३ कर्माणि वविश्वेत् विश्वान्येव^४ । अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः^४ ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम् ।

स नः शर्मं त्रिवरुथं वि यंसत्पातं नो घावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोपाम् ।

सः । नः । शर्मं । त्रिवरुथम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । घावापृथिवी इति । उपस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः वबृहन्तं महान्तं ववरुणम् वएव एवं ववन्दस्व स्तुहि । वअमृतस्य वगोपां गोपा-
 यितारं वधीरं प्राञ्चं वरुणं वनमस्य नमस्कुरु च । वसः वरुणः वनः अस्मभ्यं वत्रिवरुथं त्रिस्थानं

१. ख-घ-त-न-श-‘ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ-एतादृशस्य वरुणस्य । ३. त-न-भ-‘व्रतानि’ नास्ति । ४. घ-बृहनि संति ।

वशर्म गृहं ववि वयंसत् प्रयच्छतु । उपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् वनः अस्मान् घावापृथिवी
घावापृथिव्यौ वपातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधि ।

ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । सम् । शिशाधि ।

यया । अति । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । सुऽतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम् ॥ ३ ॥

हे देव द्योतमान वरुण इहमां धियम् इदं कर्म शिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम क्रतुं
प्रज्ञानं दक्षं बलं च वसं शिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु । यथा नावा यज्ञरूपया विश्वा सर्वाणि दुरिता
दुरितानि भति तरेम तां सुतर्माणं सुष्ठु तारयित्रीं यज्ञरूपां नावम् अधि रुहेम वयमारुहेम ।
दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां ग्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । ग्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ४ ॥

हे नासत्या सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—‘सत्यात्रेव नासत्यावित्यौर्णवाभः
सत्यस्य प्रणेतारौ’ (निरु. ६. १३) इति । अश्विना अश्विनौ वां युवां सोमपीतये सोमस्य
पानाय विप्राः प्राज्ञा ऋत्विजः ग्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च धीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः
अचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीर्भिर्विप्रो अजोहवीत् ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीःऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वां युवां विप्रः प्राज्ञः अत्रिः यथा गीर्भिः स्तुतिभिः सोमपीतये
अजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह उतये यथाहुवन्त मेधिराः ।

नासत्या सोमपीतये नर्भन्तामन्यके संमे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अहे । उतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।

नासत्या । सोमऽपीतये । नर्भन्ताम् । अन्यके । संमे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ' इमे विप्रस्य ' इति त्रयस्त्रिंशदहं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्थं गायत्रमभिदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—' इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—' इमे विप्रस्येति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । कारीर्यवभृथेष्टयोः प्रथमाज्यभागस्य ' अफ्स्वभ्रे ' इत्यनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—' अप्सुमन्तावाज्यभागावफ्स्वभ्रे सधिष्टव ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति । आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । श्रूयते च—' उक्षाज्ञाय वशाज्ञायेत्याग्नीध्रो यजति ' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति । अभिवतीष्टौ ' त्वं ह्यग्ने ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' त्वं ह्यग्ने अभिनामे त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति । अभिमन्थनेऽप्येषा । सूत्रितं च—' त्वं ह्यग्ने अभिना तं मर्जयन्त सुक्रतुम् ' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । अग्नये कामायाष्टाकपालेष्टौ ' तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम तं कामभ्रे तवोतीति कामाय ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति । अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षेऽनयैकाहुतिः कर्तव्या । तथा च सूत्रितं—' तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत् ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नयेऽप्सुमतीष्टिः । तत्र ' यदग्ने दिविजाः ' इति याज्या । ' यदग्ने दिविजा अस्यभिर्होता न्यसीदद्यजीयान् ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः । गिरः स्तोमास ईरते ॥ १ ॥

इमे । विप्रस्य । वेधसः । अग्नेः । अस्तृतयज्वनः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ॥ १ ॥

इमे अस्मदीयाः । वस्तोमासः स्तोतारः । विप्रस्य मेधाविनः । वेधसः विधातुः । अस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमानस्य । अग्नेः । गिरः स्तुतीः । ईरते प्रेरयन्ति ॥

अस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्मै । ते । प्रतिहर्यते । जातवेदः । विचर्षणे । अग्ने । जनामि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

हे । जातवेदः जातधन । विचर्षणे विद्रष्टः । अग्ने । अस्मै । प्रतिहर्यते प्रयच्छते । ते तुभ्यं । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं । जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि ॥

आरोकाइव घेदहं तिग्मा अग्ने तव त्विषः । दद्भिर्वनानि बप्सति ॥ ३ ॥

आरोकाःऽइव । घ । इत् । अहं । तिग्माः । अग्ने । तव । त्विषः । दत्त्भिः । वनानि । बप्सति ॥ ३ ॥

हे । अग्ने । तव । तिग्माः तीक्ष्णाः । त्विषः दीसयः । आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव । दद्भिः दन्तैः । वनानि अरण्यानि । बप्सति भक्षयन्ति । वेदह इति त्रयं पूरकम् ॥

हरंयो धूमकेतवो वातजूता उप घर्वि । यतन्ते वृथगग्रयः ॥ ४ ॥

हरंयः । धूमकेतवः । वातजूताः । उप । घर्वि । यतन्ते । वृथक् । अग्रयः ॥ ४ ॥

हरयः हरणशीलाः । वातजूताः वातप्रेरिताः । धूमकेतवः धूमध्वजाः । अग्रयः । उप । घर्वि अन्तरिक्षे । वृथक् । पृथक् । यतन्ते गच्छन्ति । पृथगित्यनेन सममव्ययं वृथगिति । पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३. ३. २) ॥

एते त्ये वृथगग्रय इद्वासः समदक्षत । उपसामिव केतवः ॥ ५ ॥

एते । त्ये । वृथक् । अग्रयः । इन्द्रासः । सम् । अदृक्षत । उपसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

वृते वृथे एते वअग्रयः ववृथक् पृथक् वइन्द्रासः अग्निहोत्रिभिः समिद्धाः सन्तः वउषसाभिव
केतवः उपसां प्रज्ञापका इव वसमदृक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥ ॥ २९ ॥

कृष्णा रजांसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातऽवेदसः । अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥ ६ ॥

वजातवेदसः अग्नेः वप्रयाणे वपत्सुतः पत्तः वरजांसि पांसवः कृष्णानि^१ भवन्ति । कदेत्यत
आह । वक्षमि क्षमायां वयत् यदा वअग्निः वरोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धासिं कृण्वान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृण्वानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

वअग्निः वओषधीः वधासिम् अन्नम् । 'क्षुत् धासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । वकृण्वानः कुर्वन्
वबप्सत् भक्षयन् वन वायति न शाम्यति । वपुनः च वतरुणीः ओषधीः वअपि वयन् गच्छन् भवति ।
भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जज्ञणाभवंन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वाभिः । अह । नन्नमत् । अर्चिषा । जज्ञणाऽभवंन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

वअग्निः वजिह्वाभिरह ज्वालाभिरेव वनन्नमत् वनस्पतीनत्यन्तं नमयन् वअर्चिषा तेजसा
वजज्ञणाभवंन् ज्वलन् । 'जज्ञणाभवन् मल्मलाभवन्^३' इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । ववनेषु अरण्येषु
वरोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सजायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यस्य वतव वअप्सु वसधिः प्रवेशस्थानं वसः त्वम् वओषधीः वअनु वरुध्यसे अनु-
रुणस्ति । वपुनः च तासां भूमिष्ठानां वगर्भे वसन् भवन् वजायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्ने तव तद्दृतादर्ची रोचत आहुतम् । निसानं जुहो मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आऽहुतम् । निसानम् । जुहोः । मुखे ॥ १० ॥

हे वअग्ने वतव वघृतात् वआहुतं वजुहोः होमसाधनभृतायाः सुचः वमुखे वनिसानं^४ लिहानं^५
वतत् वअर्चिः वउत् वरोचते प्रकाशते ॥ ॥ ३० ॥

उक्षात्राय वशात्राय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाम्रये ॥ ११ ॥

उक्षऽअत्राय । वशाऽअत्राय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्रये ॥ ११ ॥

१. ग-ध-त-न-भ-पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त-२-कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त-२-३-४-मस्मनाभवन् ; श-
भस्मनाभवन् ; न-मनानाभवन् । ४. ग-त-३-४-न 'निसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-निलिहानं ।

वउक्षाभाय । उक्षाभमदनीयं हविर्व्यस्यासावुक्षाभः । तस्मै ववशाभाय । वशाभं यस्यासौ वशाभः । तस्मै वसोमपृष्ठाय सोमघृतपृष्ठाय ववेधसे विधात्रे कामानाम् वअग्रये वस्तोमैः वविधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा व्यं होतुर्वरेण्यक्रतो । अग्ने समिद्धिरीमहे ॥ १२ ॥

उत । त्वा । नमसा । व्यम् । होतः । वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो ।

अग्ने । समित्ऽभिः । ईमहे ॥ १२ ॥

वउत अपि च हे वहोतः देवानां ह्रातः ववरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञ वअग्ने वत्वा त्वां वव्यम् आङ्गिरसाः वनमसा अग्नेन हविषा वसमिद्धिः च वईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्र आहुत । अङ्गिरस्वद्ववामहे ॥ १३ ॥

उत । त्वा । भृगुऽवत् । शुचे । मनुष्वत् । अग्ने । आऽहुत् । अङ्गिरस्वत् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे^१ वशुचे स्वभावतः शुद्ध वआहुत वअग्ने वत्वा त्वां वभृगुवत् यथा भृगुस्तथा वमनुष्वत् यथा च मनुस्तथा वअङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च वहवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । अग्निना । विप्रः । विप्रेण । सन् । सता । सखा । सख्या । सम्ऽइध्यसे ॥ १४ ॥

हे वअग्ने वविप्रः मेधावी वसन् विद्यमानः वसखा च वत्वं वविप्रेण वसता^२ वसख्या वअग्निना वसमिध्यसे । तथा च ब्राह्मणं—'त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सतेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम् । अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः । त्वम् । विप्राय । दाशुषे । रयिम् । देहि । सहस्रिणम् । अग्ने । वीरऽवतीम् । इषम् ॥ १५ ॥

हे वअग्ने वसः प्रसिद्धः वत्वं वविप्राय मेधाविने वदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं वरयिं धनं ववीरवतीं पुत्रपौत्रादिसहितम्^३ वइषम् अन्नं च वदेहि ॥ ॥३१॥

अग्ने भ्रातः सहस्रकृत रोहिदश्च शुचिव्रत । इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने । भ्रातरिति । सहःऽकृत । रोहिदऽअश्व । शुचिऽव्रत । इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । मे ॥ १६ ॥

हे वअग्ने वभ्रातः भ्रातृवयजमानानां मित्रभूत वसहस्रकृत सहसा बलेन कृत वरोहिदश्च लोहितवर्णाश्च वशुचिव्रत शुद्धकर्मज्ञो वमे आङ्गिरसस्य मम^४ वइमं^४ वस्तोमं वजुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम् स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्यते । गोष्ठं गावइवाशत ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अग्ने । मम् । स्तुतः । वाश्राय । प्रतिऽहर्यते । गोऽस्थम् । गावःऽश्व । आशत ॥ १७ ॥

वउत अपि च हे वअग्ने वत्वा त्वां वमम आङ्गिरसस्य वस्तुतः स्तुतयः ववाश्राय वाशानशीलाय वत्साय वप्रतिहर्यते पयः कामयमानाय दोगुं वगोष्ठं वगावइव यथा गावः प्रविशन्ति तथा वआशत प्राप्नुवन्ति ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ १८ ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम् । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥ १८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्ने १तुभ्यं १विश्वाः सर्वाः १ताः प्रसिद्धाः १सुक्षितयः प्रजाः १कामाय आत्मनः कामसिद्धयर्थं १पृथक् १येमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मेनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अद्वासद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥

अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः । अद्वाऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

१मनीषिणः मनस ईश्वराः १मेधिरासः मेधाविनः १विपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः १धीभिः कर्मभिः १अद्वासद्याय अन्नस्य भजनाय १अग्निं १हिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्ने अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥

तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥ २० ॥

हे १अग्ने १वाजिनं बलिनं १वह्निं हविषां वोढारं १होतारं देवानामाहातारं १तं प्रसिद्धं १त्वाम् १अज्मेषु गृहेषु १अध्वरं यज्ञं १तन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः १ईळते स्तुवन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्कुसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥

पुरुत्रा । हि । सऽदृङ् । असिं । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्सु । त्वा । हवामहे ॥ २१ ॥

हे अग्ने त्वं १हि यतः १प्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । १पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु १विश्वाः सर्वाः १विशः प्रजाः १अनु १सदृङ् समानदर्शी १असि अतः १त्वा त्वां १समत्सु संग्रामेषु १हवामहे ह्वयामः ॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृणवद्भवम् ॥ २२ ॥

तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥ २२ ॥

१यः १अग्निः १घृतैः सह १आहुतः १विभ्राजते यश्च १नः अस्माकम् १इमं १हवम् आह्वानं १शृणवत् शृणोति १तम् अग्निम् १ईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्ने घन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातऽवेदसम् । अग्ने । घन्तम् । अप । द्विषः ॥ २३ ॥

हे १अग्ने १जातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा १द्विषः शत्रून् १अप १घन्तं हिंसन्तं १शृण्वन्तम् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां १वयम् आङ्गिरसाः १हवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमध्यक्षं धर्मेणामिमम् । अग्निमीळे स उं श्रवत् ॥ २४ ॥

विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अधिऽअक्षम् । धर्मेणाम् । इमम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । उं इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

वविद्यां प्रजानां वराजानम् ईश्वरम् वअजुतं महान्तं वधर्मणां कर्मणाम् वअध्यक्षम् अनुसंधा-
तारं थं वइममग्निमीळे' स्तौमि वस वउ स एवाग्निः वश्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वार्युवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सग्निं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वार्युवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सग्निम् । न । वाजयामसि ॥ २५ ॥

वविश्वार्युवेपसं सर्वगतबलम् वअग्निं ववाजिनं बलिनं वमर्यं वन मनुष्यमिव वहितं वसतिं
वन अश्वमिव ववाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

घ्नन्मृग्राण्यप द्विषो दहृत्रक्षांसि विश्वहा । अग्ने त्रिग्मेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृग्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । त्रिग्मेन । दीदिहि ॥ २६ ॥

हे वअग्ने त्वं वमृग्राणि हिंसकान् वद्विषः द्वेष्टून् वअप वघ्नन् हिंसन् वविश्वहा सर्वदा वरक्षांसि
च वदहन् वत्रिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा वदीदिहि दीप्यस्व^२ ॥

यं त्वा जनास इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरःऽतम् । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥ २७ ॥

हे वअङ्गिरस्तमाग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः वमनुष्वत् यथा मनुस्तथा वइन्धते दीप-
यन्ति वसः त्वं वमे मदीयं ववचः स्तुतिं वबोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हिवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविऽजाः । अति । अप्सुऽजाः । वा । सहःऽकृत ।

तम् । त्वा । गीऽभिः । हिवामहे ॥ २८ ॥

हे वअग्ने वयत् यस्त्वं वदिविजाः दिवि भवः वअसि भवसि वअप्सुजा ववा अन्तरिक्षजातश्च
भवसि वसहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि वतं वत्वा त्वामग्निं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे ह्वयामः^३ ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् ।

धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने वतुभ्यं वघ^४ त्वदर्थमेव वते वइमे मया दृश्यमानाः वजनाः वविश्वाः सर्वाः वसुक्षितयः
प्रजाश्च वधासिम् अन्नं हविः वअत्तवे अदनाय वपृथक् वहिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा । नृऽचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुऽगहा ॥ ३० ॥

हे वअग्ने वते वघेत् त्वदर्थमेव खलु वयं वस्वाध्यः सुकर्माणः सन्तः वविश्वा विश्वानि वअहा
अहानि वनृचक्षसः द्रष्टारश्च वदुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि वतरन्तः वस्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

१. ग-त-न-भ-श-अग्निमीळे । २. ग-त-न-भ-श-‘ दीप्यस्व ’ नास्ति । ३. घ-त-न-भ-ह्वयाम ।

४. ख-घ-त-१-२-घेत् ।

अग्निं मन्द्रं पुरुप्रियं शीरं पावकशौचिषम् । हृद्भिर्मन्द्रेभिरीमहे ॥ ३१ ॥

अग्निम् । मन्द्रम् । पुरुऽप्रियम् । शीरम् । पावकऽशौचिषम् । हृतऽभिः । मन्द्रेभिः । ईमहे ॥ ३१ ॥

वमन्द्रं मादनं वपुरुप्रियं बहुप्रियं वशीरं यज्ञेषु शयनशीलं वपावकशौचिषं पावकदीप्तिम्
वअग्निं वहृद्भिः मनोहरैर्मन्द्रेः^१ मादनैः स्तोत्रैः वईमहे याचामहे ॥

स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्त्सूर्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तमांमि जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । विभाऽवसुः । सृजन् । सूर्यैः । न । रश्मिऽभिः ।

शर्धन् । तमांसि । जिघ्रसे ॥ ३२ ॥

हे वअग्ने वविभावसुः दीप्तिधनः वसः प्रसिद्धः वत्वं वसृजन् उद्यन् वसूर्यो वन यथा सूर्य-
स्तथा वरश्मिभिः वशर्धन् बलं कुर्वन् वतमांसि वजिघ्रसे नाशयसि ॥

तत्तै सहस्व ईमहे दात्रं यन्नोपदस्यति । त्वदग्ने वार्यं वसु ॥ ३३ ॥

तत् । ते । सहस्वः । ईमहे । दात्रम् । यत् । न । उपऽदस्यति । त्वत् । अग्ने । वार्यम् । वसु ॥ ३३ ॥

हे वसहस्वः बलवन् वअग्ने वते तव वयत् वसु वनोपदस्यति नोपक्षीयते वतत् वदात्रं दातव्यं
ववार्यं वरणीयं च ववसु धनं वत्वत् त्वत्तः वईमहे याचामहे ॥ ॥ ३५ ॥

‘समिधाग्निम्’ इति त्रिंशत्तमं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्थार्षं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया
गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—‘समिधाग्निं त्रिंशत्’ इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्या-
श्विनशस्त्रे चेदं विनियुक्तम् । महाव्रते ‘समिधाग्निम्’ इत्याद्याश्रतस्वः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमा-
रण्यके सूत्रितं—‘समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण ऋषभः’ (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आति-
थ्यायां ‘समिधाग्निम्’ इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘समिधाग्निं दुवस्यता
प्यायस्व समेतु ते’ (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति^२ । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या ।
सूत्रितं च—‘वृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना’ (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्ण-
मासयोराम्नेयस्यानुवाक्या ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य’ (आश्व. श्रौ.
१. ६) इति । मूर्धन्वद्गुणस्याग्नेरप्येषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—‘नित्ये मूर्धन्व’ इति । पवमानेष्टिषु
द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचैरनुवाक्या ‘अग्निः शुचिब्रततमः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अग्निः शुचि-
ब्रततम उदमे शुचयस्तव’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

सम्ऽर्धा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् ।

आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः वअतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् वअग्निं वसमिधा वदुवस्यत परिचरत । वघृतैः दीप्ति-
साधनैराज्यैः वबोधयत च । वअस्मिन् समिद्धेऽग्नेौ वहव्या हवींषि वआ वजुहोतन^३ आजुहुत^३ च ।

अग्ने स्तोमं जुषस्व मे वर्धस्वानेन मन्मना । प्रती सूक्तानि हर्य नः ॥ २ ॥

१. घ-‘मैद्रेभिः; त-न-भ-‘मैत्रैः । २. ग-इतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग-आजुहोत आजुहत;
ज्ञ-त१-२-भ३-जुहोतन जुहुत; भ१-जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्य । नः ॥ २ ॥

हे १अग्ने १मे आङ्गिरसस्य मम १स्तोमं स्तोत्रं १जुषस्व सेवस्व । १अनेन १मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण १वर्धस्व च । १नः अस्माकं १सूक्तानि १प्रति १हर्यं कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् । उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥ ३ ॥

१दूतं देवानां १हव्यवाहं हविषां वोढारं च १अग्निं १पुरो १दधे पुरस्करोमि । १उप १ब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः १इह यज्ञे १देवान् १आ १सादयत् १आसादयतु ॥

उत्ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥ ४ ॥

उत् । ते । बृहन्तः । अर्चयः । समऽइधानस्य । दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे १दीदिवः दीस १अग्ने १समिधानस्य समिध्यमानस्य १ते तव १बृहन्तः महान्तः १शुक्रासः ज्वलन्तः १अर्चयः दीसयः १उत् १ईरते १ ॥

उप त्वा जुहो मम घृताचीर्यन्तु हर्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उप । त्वा । जुहः । मम । घृताचीः । यन्तु । हर्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे १हर्यत कामयमान १अग्ने १मम मदीयाः १घृताचीः घृतमञ्जन्त्यः १जुहः सुचः १त्वा त्वाम् १उप १यन्तु । १नः अस्माकं १हव्या हव्यानि १जुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावंसुम् । अग्निमीळे स उं श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रऽभानुम् । विभाऽवसुम् ।

अग्निम् । ईळे । सः । ऊं इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

१मन्द्रं मादनं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ऋत्विजम् ऋतौ यष्ट्यं १चित्रभानुं चित्रदीप्तिं १विभावंसुं दीप्तिधनम् १अग्निम् १ईळे स्तौमि । १सः अग्निः १श्रवत् १अस्मदीयां स्तुतिं शृणोस्वेव ॥

प्रलं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं क्विक्रतुम् । अध्वराणांमिश्रियम् ॥ ७ ॥

प्रलम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । क्विऽक्रतुम् । अध्वराणांम् । मिश्रियम् ॥ ७ ॥

१प्रलं पुराणं १होतारं देवानामाह्वतारम् १ईड्यं स्तुत्यं १जुष्टं प्रीतं सेवितं वा १क्विक्रतुं क्रान्तकर्माणम् १अध्वराणां यज्ञानाम् १अभिश्रियम् अभिश्रियतारमीड्यम् १अग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने यज्ञं नय क्रतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरःऽतम् । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । यज्ञम् । नय । क्रतुऽथा ॥ ८ ॥

हे १अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ १अग्ने १इमा इमान्यस्मदीयानि १हव्यानि हवीषि १आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा १जुषाणः सेवमानो भव । १क्रतुथा काले काले १यज्ञं च १नय ॥

१. त१-२-सादयात् । २. ख-उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न-उदीरयते; ज-त१-२-उदीरयते उद्गच्छति; य-उदीरते उद्गच्छति । ३. भ-मोदनं । ४. घ-उ श्रवत् । ५. त१-न-भ-अभिश्रियतारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा बह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

सम्सद्धानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इहा । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे ऽसन्त्य भजनशील ऽशुक्रशोचे ज्वलहीसे त्वं ऽसमिधान ऽउ समिध्यमान एव ऽदैव्यं देव-
संबन्धिनं ऽजनं ऽचिकित्वान् जानन् ऽइह यज्ञे ऽआ ऽवह ॥

विप्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावंसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवंसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

विप्रं मेधाविनं ऽहोतारं देवानामाह्वतारम् ऽअद्रुहम् अद्रोग्धारं ऽधूमकेतुं धूमध्वजं
ऽविभावसुं दीसिधनं ऽयज्ञानां ऽकेतुं पताकास्थानीयमग्निम् ऽईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति षम देव रिषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रिषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहऽस्कृत ॥ ११ ॥

हे ऽसहस्कृत बलेन कृत ऽदेव दीस ऽअग्ने ऽरिषतः हिंसकान् ऽनः अस्मान् ऽप्रति ऽनि ऽपाहि
प्रतिरक्ष । ऽस्म इति पूरणः । ऽद्वेषः द्विषः शत्रूश्च ऽभिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं ऽ स्वाम् । कुविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कुविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

ऽकविः क्रान्तकर्मा ऽअग्निः ऽप्रत्नेन पुराणेन ऽमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ऽस्वां स्वकीयां
ऽतन्वं तनुमङ्गं ऽशुम्भानः शोभयन् ऽविप्रेण मेधाविना स्तोत्रा ऽववृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं पुत्रं ऽपावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् ऽअग्निं ऽस्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्ये
ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽआ ऽहुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽअहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे ऽमित्रमहः मित्राणां पूजनीय ऽअग्ने ऽसः ऽत्वं ऽशुक्रेण ज्वलता ऽशोचिषा तेजसा ऽदेवैः
सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीद ॥

यो अग्निं तन्वोऽ दमे देवं मर्तः सपर्यति । तस्मा इदीदयद्वसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

ऽयः ऽमर्तः मनुष्यः ऽदमे गृहे ऽअग्निं ऽदेवं ऽतन्वः धनस्य प्राप्तर्यमिति शेषः । ' भोजनं
तना ' इति धननामसु पाठात् । ऽसपर्यति परिचरति ऽतस्मा इत् तस्मा एव ऽवसु धनं ऽदीदयत् ।
सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ३८ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥ १६ ॥

अग्निः । मुर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

वमूर्धा देवानां श्रेष्ठः १ दिवः छुलोकस्य २ ककुत् उच्छ्रूतः ३ पृथिव्याः च ४ पतिः ५ अयम् ६ अग्निः ७ अपां ८ रेतांसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि ९ जिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुच्यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ १७ ॥

उत् । अग्ने । शुच्यः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतीषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे १ अग्ने ते २ तव ३ शुच्यः निर्मलाः ४ शुक्राः शुक्लवर्णाः ५ भ्राजन्तः दीप्यमानाः ६ अर्चयः प्रभाः ७ तव ८ ज्योतीषि तेजांसि ९ उत् १० ईरते प्रेरयन्ति ॥

ईक्षिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥

ईक्षिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वःऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे १ अग्ने २ स्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं ३ वार्यस्य वरणीयस्य ४ दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य ५ ईक्षिषे ईश्वरोऽसि । ६ शर्मणि सुखे निमित्ते ७ तव ८ स्तोता ९ स्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे १ अग्ने २ त्वां ३ मनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच ४ त्वाम् एव ५ चित्तिभिः कर्माभिः ६ हिन्वन्ति प्रीणयन्ति । ७ नः अस्माकं ८ गिरः स्तुतयः ९ त्वाम् एव १० वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥

अदब्धस्य । स्वधाऽवतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने १ अदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य २ स्वधावतः बलवतः ३ दूतस्य देवानां ४ रेभतः देवान् स्तुवतस्त्वव ५ सख्यं ६ सदा वयं ७ वृणीमहे ॥ ११ ३९ ॥

अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीं रोचत आहुतः ॥ २१ ॥

अग्निः । शुचिव्रतऽतमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आहुतः ॥ २१ ॥

१ शुचिव्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा २ शुचिः शुद्ध एव ३ विप्रः मेधावी ४ शुचिः शुद्धः सन्नेव ५ कविः क्रान्तकर्मा ६ शुचिः एव ७ आहुतः ८ अग्निः ९ रोचते प्रकाशते ॥

उत त्वां धीतयो मम गिरों वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि, नः ॥ २२ ॥

उत् । त्वां । धीतयः । मम । गिरों । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

१ उत अपि च हे २ अग्ने ३ त्वा त्वां ४ मम ५ धीतयः कर्माणि ६ गिरः स्तुतयश्च ७ विश्वहा सर्वदा ८ वर्धन्तु वर्धयन्तु । ९ नः अस्माकं १० सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं ११ बोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्ने । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।

स्युः । ते । सत्याः । इह । आऽशिषः ॥ २३ ॥

हे ^१अग्ने ^२यत् यदि ^३अहं ^४त्वं बहुधनः ^५स्यां भवेयं ^६त्वं ^७वा ^८घ त्वं वा खलु ^९अहं
दरिद्रः स्तोता ^{१०}स्याः भवेः ततस्तव^{११} ^{१२}आशिषः आशासनानि ^{१३}इह अस्मद्विषये ^{१४}सत्याः सरयानि
^{१५}स्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभार्वसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम् । अस्ति । अग्ने । विभाऽवसुः । स्याम । ते । सुऽमता । अपि ॥ २४ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२विभावसुः दीसिधनः ^३वसुपतिः धनपतिः ^४वसुः वासयिता च^५ ^६असि^७ भवसि
^८हि यस्मादतो वयम् ^९अपि ^{१०}ते तव ^{११}सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ ^{१२}स्याम भवेम ॥

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायैव सिन्धवः । गिरौ वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्ने । धृतव्रताय । ते । समुद्रायऽइव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे ^१अग्ने ^२धृतव्रताय धृतकर्माणे ^३ते तुभ्यं ^४वाश्रासः वाशनशीलाः ^५गिरः मम स्तुतयः
^६सिन्धवः नद्यः ^७समुद्रायैव यथा समुद्राय तथा ^८ईरते प्रवर्तन्ते ॥ ॥ ४० ॥

युवानं विश्पतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥ २६ ॥

युवानम् । विश्पतिम् । कविम् । विश्वाऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मभिः ॥ २६ ॥

^१युवानं नित्यतरुणं ^२विश्वपतिं विशां पतिं ^३कविं क्रान्तकर्माणं ^४विश्वादं सर्वस्य हविषोऽन्तारं
^५पुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । ^६अग्निं ^७मन्मभिः मननीयैः^८
स्तोत्रैः^९ ^{१०}शुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्यै वयं तिग्मजम्भाय वीळ्वे । स्तोमैरिषेमाग्र्ये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्यै । वयम् । तिग्मजम्भाय । वीळ्वे । स्तोमैः । इषेम । अग्र्ये ॥ २७ ॥

^१यज्ञानां ^२रथ्ये नेत्रे ^३तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय ^४वीळ्वे बलवते ^५अग्र्ये ^६स्तोमैः स्तोत्रैः
^७वयम् आङ्गिरसाः ^८इषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्ने त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळ्य ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळ्य ॥ २८ ॥

हे ^१पावक शोधक ^२सन्त्य भजनीय ^३अग्ने ^४त्वे ^५अपि त्वय्यपि ^६अथम् अस्मदीयो जनः
^७जरिता स्तोता ^८भूतु भवतु । ^९तस्मै जरित्रे ^{१०}मृळ्य सुखमुत्पादय । तं सुख्य वा ॥

धीरो ह्यस्यसद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्ने दीदयसि घृवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अग्रऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्ने । दीदयसि । घृवि ॥ २९ ॥

हे व०अग्ने त्वं व०धीरः व०असि^१ व०हि भवसि खलु^२ । व०अद्यसत् हविषि सीदन् व०विप्रो व०न मेधावीव
व०जागृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि । व०सदा व०द्यवि अन्तरिक्षे व०दीदयसि दीव्यसि च ॥

पुराग्नें दुरितेभ्यः पुरा मृध्रेभ्यः कवे । प्र ण आर्युर्वसो तिर ॥ ३० ॥

पुरा । अग्ने । दूः । इतेभ्यः । पुरा । मृध्रेभ्यः । कवे । प्र । नः । आर्युः । वसो इति । तिर ॥ ३० ॥

हे व०वसो वासक व०कवे क्रान्तकर्मन् व०अग्ने व०दुरितेभ्यः पापेभ्यः व०पुरा व०मृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च
व०पुरा । यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युञ्जते ततः प्रागेवेत्यर्थः । व०नः अस्माकम् व०आर्युः व०प्र
व०तिर कथं च ॥ ॥ ४१ ॥

‘ आ घा ये ’ इति द्विचत्वारिंशद्वचं तृतीयं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ आ घ द्विचत्वा-
रिंशत्त्रिंशोक आद्याग्नेन्दी ’ । अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिशोक^३ ऋषिः । ‘ परं गायत्रं प्राग्वत्सग्नेः ’ इति
परिभाषया गायत्री छन्दः । अनुक्तवादिन्द्रो देवता । आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च । महाव्रते निष्केवल्ये
गायत्रतृचाशीतावेत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘ आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न
इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते ’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्त-
दशार्चः । तथैव ‘ अतिरात्रे ’ इति खण्डे सूच्यते—‘ आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश ’ (आश्व.
श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘ आ घा ये ’ इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—
‘ आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्मणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम् ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ।
मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘ स्तोत्रमिन्द्राय ’ इत्याद्याः षड्रुचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः । सूत्रितं च—
‘ तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । द्वितीये पर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘ अभि त्वा वृषभ ’ इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—‘ अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि
प्र गोपतिं गिरा ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ‘ भिन्धि विश्वाः ’
इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षडहस्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—‘ भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिर्नानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ १ ॥

आ । घ । ये । अग्निम् । इन्धते । स्तृणन्ति । बर्हिः । आनुषक् । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ १ ॥

ये ऋषयः व०आ व०घ आभिमुख्येन खलु व०अग्निमिन्धते दीपयन्ति व०येषां च व०युवा नित्य-
तरुणः व०इन्द्रः व०सखा भवति ते व०आनुषक् आनुपूर्वर्येण व०बर्हिः^३ व०स्तृणन्ति ॥

बृहन्निधिम एषां भूरिं शस्तं पृथुः स्वरुः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन् । इत् । इध्मः । एषाम् । भूरिं । शस्तम् । पृथुः । स्वरुः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ २ ॥

व०एषाम् ऋषीणाम् व०इध्मः व०बृहन्नित् महान् खलु व०भूरि बहु च व०शस्तं स्तोत्रं व०स्वरुः च व०पृथुः
महान् । सिद्धमन्यत् ॥

अर्युद्ध इद्युधा वृतं शूर आजति सत्वभिः । येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अर्युद्धः । इत् । युधा । वृतम् । शूरः । आ । अजति । सत्वभिः । येषाम् । इन्द्रः । युवा । सखा ॥ ३ ॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् व०अर्युद्ध इत् प्रागयोद्धैव सन् व०युधा व०वृतं योद्धृभिर्भैरौवृतं शत्रुं
व०सत्वभिः आत्मीयैर्बलैः व०शूरः सन् व०आजति नमयति ॥

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छद्वि मातरंम् । क उग्राः के ह शुण्विरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरंम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥ ४ ॥

वजातः उत्पन्नः वृत्रहा इन्द्रः वुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—' बुन्द इषुर्भवति ' (निरु. ६. ३२) इति । वआ वददे । आदाय च इषुम् वउग्राः उद्गूर्णबलाः वके वके च वशृण्विरे वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं ववि वपृच्छत् अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्विरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।

यः । ते । शत्रुत्वम् । आचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वशवसी बलवती माता वप्रति ववदत् प्रत्यवोचत् । यस्ते^१ वशत्रुत्वमाचके कामयते सः वगिरौ पर्वते वअप्सो वन दर्शनीयो गज इव योधिषत् योधयति ॥ ॥ ४२ ॥

उत त्वं मघवच्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्रीळ्यासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । व्रीळ्यासि । वीळु । तत् ॥ ६ ॥

वउत अपि च हे वमघवन् वत्वं वशृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । वते त्वत्तो यत् ववष्टि कामयते स्तोता वतत् वववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं वयत् ववीळ्यासि दृढीकरोषि वतत् ववीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजिं यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्वयुरुप । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्वऽयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

वयत् यदा वआजिकृत् युद्धकृत् वइन्द्रः वस्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् वआजि युद्धम् वउप ययाति तदा वरथीतमः अतिशयेन रथी भवति । वरथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्जिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभिऽयुजः । वज्जिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥ ८ ॥

हे ववज्जिन् त्वं वविश्वाः सर्वाः वअभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजाः वयथा वविष्वक् भवन्ति तथा वसु सुष्टु ववि वृह^२ । वनः अस्माकं वसुश्रवस्तमः शोभनाश्रवत्तमश्च^३ वभव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोतु सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

वयम् इन्द्रं वधूर्तयः हिंसकाः वन धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः वइन्द्रः वअस्माकं वसातये अभीष्टलाभाय वसु वरथं कल्याणं रथं वपुरः वकृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोरं ते शक्र दावने । गमेमेदिन्द्र गोमंतः ॥ १० ॥

वृज्याम । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गमेमे । इत् । इन्द्र । गोऽमंतः ॥ १० ॥

१. ग-घ-त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृह कुरु । ३. घ-सुष्टु अतिशयेन अश्रवान् ।

हे षशक्र षहन्द्र याचमाना वयं षते तव षद्विषः द्वेषून् षपरि षवृज्याम नोपगच्छेम । किंतु षते तव षगोमतः पशुमतः षदावने अभीष्टदानाय षअरं पर्याप्तं षगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वान्तः शतग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वऽवन्तः । शतऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥ ११ ॥

हे षअद्रिवः वभिन् वयं षशनैः मन्दं मन्दं षयन्तः गच्छन्तः षअश्वान्तः अश्वान्तः षशतग्विनः बहुधनाः षविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः षअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनुता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सूनुता । शता । जरितृऽभ्यः । विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे हन्द्र षते तव षजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः षसहस्रा सहस्राणि षशता शतानि च षऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि षसूनुता सूनुतानि साधनानि षदिवेदिवे अन्वहं षविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

विभ्रा हि त्वा धनंजयमिन्द्रं दृढहा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गर्यम् ॥ १३ ॥

विभ्रा । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्रं । दृढहा । चित् । आऽरुजम् ।

आऽदारिणम् । यथा । गर्यम् ॥ १३ ॥

हे षहन्द्र षत्वा त्वां षधनंजयं धनानां जेतारं षदृढा षचित् दृढानामपि शत्रूणाम् षआरुजम् आभिमुख्येन भङ्कारम् षआदारिणम् आदतारं च षयथा षगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च षविभ्रा जानीम ॥

ककुहं चिच्चा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वां पणि यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।

आ । त्वा । पणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे षकवे क्रान्तकर्मन् षधृष्णो धर्षकेन्द्र षयत् यदा षपणि पणमानं^१ षत्वा त्वाम् षआ आभिमुख्येन षईमहे अभीष्टं याचामहे तदा षककुहम्^२ उच्छ्रितं^३ षत्वा त्वाम् षइन्दवः षचित् सोमा अपि षमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्तै रेवां अदाशुरिः प्रममर्षं मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्षं । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥ १५ ॥

हे हन्द्र षमघत्तये धनदानाय षते तुभ्यं षयः पुमान् षरेवान् धनवान् सन् षअदाशुरिः अदानशीलः षप्रममर्षं अभ्यसूयति षतस्य पुंसः षवेदः धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आहर ॥ ॥ ४४ ॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टऽवन्तः । यथा । पशुम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वा सोमिनः अभिषुतसोमाः सखायः इम उ इम एव खत्वस्मदीया
जनाः पुष्टावन्तः संभृतघासाः यथा पशुं पशुमिव वि चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वा र्बधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । र्बधिरम् । वयम् । श्रुत्कर्णम् । सन्तम् । ऊतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥ १७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र अर्बधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं सन्तं
त्वा त्वां वयं त्रिशोकाः इह यज्ञे ऊतये रक्षणाय दूरात् हवामहे ह्यामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवै दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवेरापिनो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःसर्षम् । चक्रियाः । उत । भवेः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र यत् यदि इमम् अस्मदीयं हवम् आह्वानं शुश्रूयाः श्रुणुयाः तर्हि दुर्मर्षं
शत्रूणां दुःसहं बलं चक्रियाः कुर्याः । उत अपि च नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः आपिः
बन्धुः भवेः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यथिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥ १९ ॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।

गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

अपि चित् अपि च हे इन्द्र ते तुभ्यं यत् यदा हि व्यथिः दारिद्रेण व्यथिताः
जगन्वांसः गन्तारो वयम् अमन्महि विद्युमः तदा नः अस्माकं गोदा इत् गवां दातैव
भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जिद्रयो ररम्भा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥ २० ॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जिद्रयः । ररम्भ । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधस्थे । आ ॥ २० ॥

हे शवसस्पते बलस्य पते त्वा त्वां वयं जिद्रयः क्षीणा वृद्धाः ररम्भं न दण्डमिव
ररम्भं रभामहे । तथा च यास्कः—‘ आरभामहे त्वा जीणा इव दण्डम् ’ (निरु. ३. २१) इति ।
अपि च त्वा त्वां सधस्थे यज्ञे उश्मसि कामयामहे ॥ ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्वने । नकिर्यं वृष्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुऽनृम्णाय । सत्वने । नकिः । यम् । वृष्वते । युधि ॥ २१ ॥

यम् इन्द्रं युधि युद्धे नकिः वृष्वते केऽपि न वारयन्ति तस्मै सत्वने दानशीलाय
पुरुनृम्णाय बहुधनाय इन्द्राय स्तोत्रं गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तुम्पा व्यंशुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तुम्प । वि । अशुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे वृषभ इन्द्र त्वा त्वां सुते सोमेऽभिषुते सति सुतम् अभिषुतं सोमं पीतये पानाय
अभि सृजामि । तुम्प नृप्य मदं मदकरं व्यंशुहि च ॥

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । मार्की ब्रह्मद्विषो वनः ॥ २३ ॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् ।

मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां मूराः मूरका मूढा मनुष्याः^१ वविष्यवः^२ पालनकामाः^३ वमा वआ वदभन्^४ मा हिंसन्तु । वउपहस्वानः उपहसनपराश्च वमा^३ भवन्तु । वब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेषून् वमार्कीं ववनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरः । गौरः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वाम् इह यज्ञे वगोपरीणसा गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन वमहे महते वराधसे धनाय वमन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं वयथा वगौरः मृगः वसरः पिबति तथा वपिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रहा । परावति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्सु । प्र । वोचत ॥ २५ ॥

ववृत्रहा इन्द्रः वपरावति दूरे वया यानि वसना सनातनानि वनवा नवानि नूतनानि वच धनानि वचुच्युवे प्रेरितवान् तानि^५ धनानि वसंसत्सु यज्ञेषु सभामु वा वप्र ववोचत प्रभूते विद्वज्जनः ॥ ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाहे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रबाहे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

वइन्द्रः वकद्रुवः कद्रुनामकस्यर्षेः संबन्धिनं वसुतम् अभिपुतं सोमम् वअपिबत् पीतवान् । वसहस्रबाहे सहस्रबाहोः शत्रूश्चाहभिति शेषः । वअत्र अस्मिन्नवसरे वपौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् वअदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्वाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्वाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥ २७ ॥

वतुर्वशे राशि वयदौ च यदुनामके च राशि वतत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं वशमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । वसत्यं परमार्थं वविदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् वअह्वाय्यम् अह्वाय्यनामकं तयोः शत्रुं वतुर्वणे संग्रामे वव्यानट् व्यासवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमंतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वः । जनानाम् । त्रदम् । वाजस्य । गोमंतः । समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥ २८ ॥

१. ग-ज्ञ-त४-न-मनुष्याणामविष्यवः; घ-मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३-मनुष्याणां मविष्यवः ।

२. ग-पालकामादभन्; ज्ञ-त१-२-पालकामा आदभन्; त३-४-न-पालकामा मादभन्; भ१-पालनकामादभन् । ३. त-न- 'मा' नास्ति । ४. घ-ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः वः युष्माकं वजनानां पुत्रपौत्रादीनां वतरणि तारकं वत्रदं शत्रूणां तर्दयितारं वगोमतः पशुमतोऽन्नस्य दातारं चेन्द्रं वसमानमु साधारणमेव वप्र वशंसिषं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तवे उक्थेषु तुष्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुष्युऽवृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

वृभुक्षणं महान्तं वतुष्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुष्या बुर्दुर्म' इत्युदकनामसु पाठात् । वइन्द्रं वसोमे वसचा स्तोत्रेण सह वसुते अभिषुते सति वउक्थेषु शस्त्रेषु वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसामीति शेषः । वन इति संप्रत्यर्थे ॥

यः कृन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥३०॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिऽशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःऽएतवे ॥ ३० ॥

यः वइत् य एवेन्द्रः वयोन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं वपृथुं विस्तीर्णं वगिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । वत्रिशोकाय त्रिशोकनामर्प्यर्थं ववि वकृन्तत् व्यच्छिन्नत् सः वगोभ्यः गमनवद्भ्य उदकेभ्यः वनिरेतवे निर्गमनाय वगातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ४७ ॥

यदधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मूळ्य ॥३१॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मूळ्य ॥३१॥

हे वइन्द्र वमन्दानः मोदमानस्त्वं वयत् शुभं वस्तु वदधिषे धारयसि यच्च वमनस्यसि पूजयसि यदपि च वप्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव वतत् सर्वं वमा वकः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् वमूळ्य सुख्य ॥

दभ्रं चिद्वि त्वावतः कृतं शृण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥३२॥

दभ्रम् । चित् । हि । त्वाऽवतः । कृतम् । शृण्वे । अधि । क्षमि । जिगात् । इन्द्र । ते । मनः ॥३२॥

हे वइन्द्र वत्वावतः स्वसदृशस्य वदभ्रं वचित् अल्पमपि वकृतं कर्म वअधि वक्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । वशृण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति वते तव वमनः वजिगातु मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मूळ्यासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुऽकीर्तयः । असन् । उत । प्रऽशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मूळ्यासि । नः ॥ ३३ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनः अस्मान् वयत् याभिः वमूळ्यासि^१ सुखयसि वताः वसुकीर्तयः शोभनाख्यातयः^२ वतवेत्^३ तवैव वअसन् भवेयुः । वउत अपि च ताः वप्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

मा । नः । एकास्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वर्धीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे वशूर इन्द्र वनः अस्मान् एकस्मिन्नागसि अपराधे वमा ववधीः मा हिंसीः । द्वयोः आगसोरपि वमा वधीः । उत अपि च त्रिषु आगःस्वपि वमा हिंसीः । भूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वधीः ॥

बिभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

बिभय । हि । त्वावतः । उग्रात् । अभिप्रभङ्गिनः । दस्मात् । अहम् । ऋतिःसहः ॥३५॥

हे इन्द्र त्वावतः स्वत्सदृशात् उग्रात् उदूणात् अभिप्रभङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहतुः दस्मात् पापानामुपक्षपयितुः ऋतीषहः शयुक्तां हिंसां सहतः अहं विभय वहि ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्वद्भूत ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभूवसो इति प्रभुवसो ।

आवृत्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे प्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र वते तव सख्युः शूनं वृद्धं वमा वआ विदे मावेदयामि । पुत्रस्य अपि शूनं वमा विदे । तव मनः अस्मासु आवृत्वत् आवर्तनवत् भूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

वको वनु कः खलु हे मर्याः मनुष्याः अमिथितः । मेधतिराक्रोशकर्मा । अनाकृष्ट इन्द्रादन्यः वसखा वसखायं प्रति वजहा अहं कं जघान वकः को वा अस्मत् अस्मत्तो भीतः वईषते पलायत इति अब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तव्यमिप्रायः । तथा च यास्कः— 'मेधतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते' (निरु. ४. २) इति । 'मा न एकस्मिन्नागसि' इत्यादिकया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रर्षिर्विस्मयत इति ॥

एवारै वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारै । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीव । निवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे वृषभ कामानां वर्षकेन्द्र एवारै । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् सुतेः अभिषुते सोमे सति भूरि बहूनि धनानि असिन्वन् न बध्नन् श्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः— 'श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति' (निरु. ५. २२) ॥

आ त एता वचोयुजा हरी गृम्णे सुमद्रथा । यदी ब्रह्मभ्य इददः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृम्णे । सुमत्ऽरथा ।

यत् । ईम् । ब्रह्मभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

१. ग-त-न-भ- 'अहं...हि' नास्ति । २. ग-च-त-न-अनाकृष्ट । ३. न-भ-पालयत । ४. ग-त-१-४-न-भ-अभिषुते; ज-त-२-३ अभिसुते । ५. घ-अबध्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आवयः दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गताः । *ख-संहते; ग-सहन्ते; त-न-संहते; भ-१-३-स्व ई; भ-२-स्व हतीति; श-संहतेति ।

वते^१ तव^२ वसुमद्रथा कल्याणरथौ^३ वचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ^४ वृता एतौ^५ वृही अश्वौ^६ वा^७ वृग्णे । अस्मदभिमुखं^८ यातुं हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः । वयत् यस्मात् त्वं^९ ब्रह्मभ्य^{१०} वृत् ब्राह्मणेभ्य एव^{११} वृहम्^{१२} वृदं धनं^{१३} वृददः ददासि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जृही मृधः । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४०॥
भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जृहि । मृधः । वसु । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं^१ विश्वाः सर्वाः^२ द्विषः द्वेष्टीः^३ शत्रुसेनाः^४ अप^५ विन्धि विदारय । बाधः^६ हिंसित्रीः^७ मृधः^८ संग्रामान् । 'स्पृधः मृधः'^९ इति संग्रामनामसु पाठात् । परि^{१०} जहि हिन्धि । अतस्तासां^{११} स्पार्हं स्पृहणीयं^{१२} तत् प्रसिद्धं^{१३} वसु^{१४} वा^{१५} भर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीळाविन्द्र यतिस्थिरे यत्पर्शानि पराभृतम् । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥४१॥

यत् । वीळौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शानि । पराभृतम् ।

वसुं । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥ ४१ ॥

हे इन्द्र स्वया च^१ वीळौ दृढे परैः^२ कम्पयितुमशक्ये^३ यत् धनं^४ पराभृतं^५ विन्यस्तं^६ यत् च^७ स्थिरे स्वयमचले पराभृतं^८ यत् चापि^९ पर्शानि विमर्शनक्षमे पराभृतं^{१०} तत्^{११} स्पार्हं^{१२} वसु^{१३} वा^{१४} भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरुदत्तस्य वेदति । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरैः । दत्तस्य । वेदति । वसुं । स्पार्हम् । तत् । आ । भर ॥४२॥

हे इन्द्र^१ ते स्वया^२ । विभक्तिव्यत्ययः । दत्तस्य दत्तं^३ भूरैः बहु^४ यस्य यद्धनम् । कर्मणि षष्ठी । विश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः^५ वेदति जानाति^६ तत्^७ स्पार्हं स्पृहणीयं^८ वसु^९ वा^{१०} भर ॥ ४२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवक्तृश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीसुतः ।

श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'त्वावतः' इति त्रयस्त्रिंशद्वचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्याषमम् । प्राग्वत्सप्रपरि-
भाषयाद्याश्रतस्त्रो गायत्र्यः । तत्राद्या पादनिचृत् 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४)
इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । 'दधानो गोमदश्ववत्' इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादै-
रुपेतत्वात् । 'मध्यमश्चेत् ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम् । 'तमिन्द्रम्' इति षष्ठी

१. ग-त-न- 'ते' नास्ति । २. ख-त-न-भ-श- 'दभिमुखे; घ- 'दभिमुखो । ३. त१-१-३-न-प्रात-
राभृतं । ४. ग-त्वं; ज्ञ-त-१-३-त्वां; त-४-न-भ-१-२-त्वा ।

गायत्री । ' तस्मिन् हि सन्ति ' इति सप्तमी बृहती । ' यस्ते मदः ' इत्यष्टम्यनुष्टुप् । ' यो दुष्टः ' इति नवमी सतोबृहती । ' अयुजौ जागतौ सतोबृहती ' (अनु. ८. ४) इति द्युक्तम् । ' गव्यो षु णः ' इति दशमी गायत्री । ' नहि ते शूर ' इत्येकादशी बृहती । ' य ऋष्वः ' इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती^१ प्रथमतृतीययोर्षष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च । ' युजौ चेद्विपरीता ' (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात् । ' स नो वाजेषु ' इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । ' अभि वो वीरम् ' इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती । त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या^२ (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात् । ' ददी रेकणः ' इति पञ्चदशी ककुभ्यङ्कुशिरा ' त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुभ्यङ्कुशिरा ' (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात् । ' विश्वेषाम् ' इति षोडशी विराट् । ' महः सु वः ' इति सप्तदशी जगती । ' ये पातयन्ते ' इत्यष्टादश्युपरिष्टाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । ' प्रभङ्गम् ' इत्येकोनविंशी बृहती । ' सनितः सुसनितः ' इति विंशी विषमपदा बृहती ' नवकाष्टयेकादशयष्टिनो विषमपदा ' (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात् । ' आ स एतु ' ' षष्टिं सहस्रा ' इत्येकविंशीद्वाविंश्यौ पङ्क्ती । ' दश श्यावाः ' इति त्रयोविंशी गायत्री । ' दानासः ' इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः । पञ्चविंशी-सप्तविंश्यौ बृहत्याः । षड्विंशत्यष्टाविंश्यौ सतोबृहत्याः । एकोनत्रिंशी गायत्री । ' गावो न युथम् ' इति त्रिंशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् । एकत्रिंशद्युष्णिक्^३ । द्वात्रिंशी पङ्क्तिः । त्रयस्त्रिंशी गायत्री । ' आ स एतु ' इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य^४ पृथुश्रवसो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । ' आ नो वायो ' इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्देवता । शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः । एतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं— ' त्वावतस्त्रयस्त्रिंशद्दशोऽभ्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचृत् पञ्चम्यादि ककुब्गायत्री बृहत्यनुष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुभ्यङ्कुशिरा विराट्जगत्युपरिष्टाद्बृहतीबृहत्याः विषमपदोत्तरे पङ्क्ती गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वायव्यौ गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री ' इति । महाव्रते निष्केवल्ये ' सनितः सुसनितः ' इत्यन्तमेव^५ सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं— ' त्वावतः पुरुवसविति वशः सनितः सुसनितरित्येतदन्तः ' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेतः । स्मसिं स्थातर्हरीणाम् ॥ १ ॥

त्वाऽवतः । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । वयम् । इन्द्र । प्रनेतरिति प्रऽनेतः ।

स्मसिं । स्थातः । हरीणाम् ॥ १ ॥

हे पुरुवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः^१ कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः^२ इन्द्र^३ त्वावतः^४ त्वत्सदृशस्य । इन्द्रसमानस्यान्वयस्याभावात्तत्त्वर्थः । तव स्वभूताः^५ वयं^६ स्मसि स्मः । हे^७ हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां^८ स्थातः अधिष्ठातः ॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विद्म दातारमिषाम् । विद्म दातारं रयीणाम् ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । सत्यम् । अद्रिवः । विद्म । दातारम् । इषाम् । विद्म । दातारम् । रयीणाम् ॥ २ ॥

हे^१ अद्रिवः । अन्ति शत्रुमित्यद्रिवर्जः । तद्वन्निन्द्र^२ त्वां^३ सत्यं निश्चयम्^४ इषाम् अश्वानां^५ दातारं^६ विद्म जानीमः^७ । तथा^८ रयीणां धनानां^९ दातारं^{१०} विद्म ॥

आ यस्य ते महिमानं शतमूते शतक्रतो । ग्रीर्भिर्गृणन्ति कारवः ॥ ३ ॥

१. ग-त-भ-श-बृहती । २. ख-ग-त-भ-उष्णिक् । ३. ख-घ-त-न-भ-श-कनीन° । ४. ग-इत्यन्तमेतत् । ५. ख-घ-ज्ञ-त-२-४-भ-श-प्रनेतः; ग-प्राणेतः । ६. न-जानीम ।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽज्जे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
गीःऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे ऽशतमूते अपरिभितरक्षण हे ऽशतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र ऽयस्य ऽते ऽमहिमानं माहात्म्यं
ऽकारवः स्तोतारः ऽगीभिः स्तुतिभिः ऽगृणन्ति स्तुवन्ति स्वाभीष्टाय ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीयः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥ ४ ॥

ऽस ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः ऽसुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । ऽघ इति प्रसिद्धौ । स
इत्युक्तं कमित्याह । ऽयं यजमानं ऽमस्तः देवाः ऽपान्ति रक्षन्ति ऽअद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा
ऽयमर्यमा पाति । यं च ऽमित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्वत्सुवीर्यमादित्यजूत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः । एधते ।
सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

ऽआदित्यजूतः आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो^१ यजमानः ऽगोमत् गोभिरुपेतम् ऽअश्वत्
अश्वैरुपेतं ऽसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं ऽदधानः धारयन् ऽएधते वर्धते ऽसदा सर्वदा । किञ्च
ऽपुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन ऽराया धनेन सदैधते ॥ ॥ १ ॥

तस्मिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

ऽतं प्रसिद्धम् ऽइन्द्रं ऽदानं देयं ऽरायः^२ धनम् ऽईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रम् । ऽशवसानं
धलमाचरन्तम् ऽअभीर्वम् अभीरुम् ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्निह सन्त्युतयो विश्वा अभीरवः सर्वा ।

तमा वहन्तु सप्तयः पुरुवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । उतर्यः । विश्वाः । अभीरवः । सर्वा ।

तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

ऽतस्मिन् इन्द्रे ऽउतयः गन्ध्यः ऽविश्वाः सर्वाः ऽअभीरवः अकातराः ऽसचा सहायभूता
मरुद्रूपाः सेनाः ऽसन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । ऽतम् इन्द्रं ऽसप्तयः
सर्पणशीलाः ऽहरयः अश्वाः ऽपुरुवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं ऽमदाय ऽसुतम् अभिषुतं
सोमं प्रति ऽआ ऽवहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य इन्द्र वृत्रहन्तमः ।

य आददिः स्वर्नुभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

१. ख-ग-त-भादित्यानुगतो; न-आदितानुगतो । २. ख-ग-त-न-भ-श- 'रायः' नास्ति ।

यः । ते । मद् । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।

यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे वृन्द्र वृते तव^१ वयः वमदः ववरेण्यः वरणीयः । वयः च मदः संप्राप्ते वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । वयः च वआददिः आदाता वस्वः स्वरणं धनं वनृभिः नृभ्यः शत्रुभ्यः । वयः च वपृतनासु संप्राप्तेषु वदुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो वहन्त्विति ॥

यो दुष्टरौ विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।

स नः शविष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्ववार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।

सः । नः । शविष्ठ । सवना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र वाजेषु युद्धेषु वयः तव वदुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः वतरुता शत्रूणां तारकः^२ वअस्ति भवति हे वसो वासक हे वशविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र वसः स्वः वनः वसवना अस्माकं सवनानि वआ वगहि आगच्छ । वयं च वगोमति वव्रजे गोमन्तं व्रजं वगमेम गच्छेम ॥

गव्यो पु णो यथा पुराश्वयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्वया । उत । रथया । वरिवस्य । महाऽमह ॥ १० ॥

हे वमहामह महाधनेन्द्र गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवद्भावेन निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं^३ गा दातुं वयथा वपुरा पूर्वं यथास्माकं^४ गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्दद्यापि वसु सुष्ठु वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु वअश्वया अश्वप्रदानेच्छया । वउत अपि च वरथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ २ ॥

नहि ते शूर राधसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।

दशस्या नो मघवन् चिदद्रिवो धियो वाजैभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राधसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।

दशस्या । नः । मघवन् । नु । चित् । अद्रिवः । धियः । वाजैभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे वशूर विक्रान्तेन्द्र वृते तव वराधसः धनस्य वअन्तम् इयन्तां वसत्रा सत्यं वनहि वविन्दामि न लभे^५ । यस्मादेवं तस्मात् हे वमघवन् धनवन् हे वअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र वनः अस्माकं वनू वचित् क्षिप्रमेव वदशस्य देहि तद्धनम् । किंच ववाजैभिः वाजैरश्वैः वधियः अस्मदीयानि कर्माणि वआविथ रक्ष^६ ॥

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वैदुर्जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र हवन्ते तविषं यतसुचः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'तव' नास्ति । २. घ-तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ-नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श-यथास्माकं यागं । ५. घ-लभे खलु । ६. ग-र-रक्षिथ ।

यः । ऋष्वः । श्रवयत्सखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम । पुरुस्तुतः ।
तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । त्विषम् । यतस्त्रुचः ॥ १२ ॥

यः इन्द्रः ऋष्वः दर्शनीयः श्रावयत्सखा^१ । श्रावयन्तः सखाय ऋत्विजो यस्य स तादृशः
श्रावयत्सखा । पुरुस्तुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः षसः विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिमा^२ जन्मानि
प्राणिनां वेद जानाति । तं त्विषं बलवन्तम् इन्द्रं विश्वे सर्वेऽप्यध्वर्वाद्यः यतस्त्रुचः
स्वीकृतहविष्काः सन्तः मानुषा मनुष्यसंबन्धिनः युगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु हवन्ते आह
यन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरुवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥१३॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुवसुः । पुरःस्थाता । मघवा । वृत्रहा । भुवत् ॥१३॥

एषा द्विपदा जगती । षसः पुरुवसुः बहुधनः मघवा धनवान् वृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः न
अस्माकं वाजेषु संग्रामेषु अविता रक्षिता पुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः भुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विचेतसम् ।

इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः वः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय अन्धस
सोमस्य मदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु वीरं शत्रूणामीरयितारं नाम शत्रूणां नामकं विचेतसं विशिष्ट
प्रज्ञं श्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं शाकिनं शक्तमीदृशम् इन्द्रं महा महत्या गिरा स्तुत्या वच
वाग्बुध्मदीया यथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा गाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमर्थ ॥१५॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुहूत । वाजिनम् । नूनम् । अर्थ ॥१५॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं तन्वे मह्यं शरीराय रेक्णः धनं ददिः दाता भव । कवेरि
उच्यते । नूनं क्षिप्रम् अथेदानीमेव^३ । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा वसु धनं पुत्रादिभ्यः ददि
दाता भव । तथा वाजेषु संग्रामेषु वाजिनम् अन्नवन्तं रथिं ददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि
वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिङ्भावात् ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सासह्वासं चिदस्य वर्षसः । कृपयतो नूनमत्यर्थ ॥१६॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । सासह्वासम् । चित् । अस्य । वर्षसः ।

कृपयतः । नूनम् । अति । अर्थ ॥ १६ ॥

१. ग-श्रवयत्सखा । २. ग-त-न-भ-श-जनिमानि । ३. न-भ-श्रोतव्यं स्तुत्यं । ४. ग-भ-मु-
अथेदानीमेव ।

हे इन्द्र त्वां वक्षिषेणं सर्वेषां वसूनां धनानाम् वृहज्यन्तम् ईशानम् अस्य वर्षसः वारकस्य वृषयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः वसासह्नांसम् अभिभवितारं स्तुवत इति शेषः । स त्वं वनूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि^१ धनं प्रयच्छेत्पर्यथः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळहुषे अरंगमाय जग्मये ।

यज्ञेभिर्गीभिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गायै त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वः । अरम् । इप्ते । स्तवामहे । मीळहुषे । अरम्ऽगमाय । जग्मये ।

यज्ञेभिः । गीःऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गायै । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र महः महतः वः । तवेत्यर्थः । व्यत्ययेन बहुवचनम् । वरं^२ गमनमस्मद्विषय-
मिच्छामि । अर्तेररमिति रूपम् । तदर्थं मीळहुषे सेक्त्रे वरंगमाय^३ संपूर्णगमनाय वजग्मये गमन-
शीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय^४ देवाय वस्तवामहे । त्वां स्तुम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
यज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भियज्ञैरेव^५ वा गीभिः स्तुतिभिः । हे देव विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां
घट्टणाम् वृहयक्षसि एतैरिज्यसे । मरुतां संबन्धी त्वम् । किंच वत्वा त्वां वनमसा नमस्कारेण गिरा
स्तुत्या च गाये स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अज्मभिर्गिरीणां स्तुभिरेषाम् ।

यज्ञं महिष्वणीनां सुन्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अज्मऽभिः । गिरीणाम् । स्तुऽभिः । एषाम् ।

यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुन्नम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

ये मरुतः गिरीणां मेघानां वस्तुभिः प्रस्नवद्भिः अज्मभिः^६ बलैः बलकरैरुदकैः सह पातयन्ते
पतन्ति गच्छन्ति एषां मरुतां महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां यज्ञं कुर्म इति शेषः । कृत्वा च
तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां^७ सुन्नं सुखं तैः कृतम् अध्वरे यज्ञे प्र प्राप्नुयाम । अथवा चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । प्रभूतस्वनेभ्यः सुन्नमुक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्रं शविष्ठा भर ।

रयिस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुःऽमतीनाम् । इन्द्रं । शविष्ठ । आ । भर ।

रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां प्रभङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामह इति शेषः । हे
इन्द्र शविष्ठ अतिज्ञेयेन बलवन् स्तुतस्वम् अस्मभ्यं^८ रयिं धनं युज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमथापी* ; घ-क्षिप्रमिदानीं अथचित् अनंतरमपि । २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय अरं । ३. ख-त-३-४-न-भ-२-श-अरंगमनाय । ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय । ५. ग-घ-त-न-यजमान-साधनै* ; श-यज्ञसाधनै* । ६. ग-त-३-४-न-श-अज्मभिः' नास्ति । ७. त-श-बहुधनीनां । ८. ख-ग-त-न-भ-श-बलवक्षिद्र ।

धनम् \vee आ \vee भर आहर । हे \vee चोदयन्मते । चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः । हे तादृश देव । किंच हे \vee चोदयन्मते उक्तार्थं \vee उयेष्टं धनमा भर ॥

सनितः सुसनितरुग्र चित्र चैतिष्ठ सूनुत ।

प्रासहा सम्राट् सहुरिं सहन्तं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम् ॥ २० ॥

सनितरिति । सुसनितः । उग्रं । चित्रं । चैतिष्ठं । सूनुतं ।

प्रसहा । सम्राट् । सहुरिम् । सहन्तम् । भुज्युम् । वाजेषु । पूर्व्यम् ॥ २० ॥

हे \vee सनितः संभक्तर्दातर्वा^१ \vee उग्र उद्गूर्णबल \vee चित्र चायनीय \vee चैतिष्ठ अत्यन्तं चेतयितः \vee सूनुत सुसत्य \vee प्रासहा प्रसह्य हे \vee सम्राट् सर्वस्य स्वामिन् सत्यप्राजमान वा त्वं \vee सहुरिं सहनशीलं^२ \vee भुज्युं भोजयितारं \vee पूर्व्यं प्रवृद्धम् । मुख्यमित्यर्थः । ईदृशं धनं \vee वाजेषु संग्रामेष्वाम्भरेति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

आ स एतु य ईवदाँ अदेवः पूर्तमाददे ।

यथा चिद्वशो अश्व्यः पृथुश्रवसि कानीतेऽस्या व्युष्याददे ॥ २१ ॥

आ । सः । एतु । यः । ईवत् । आ । अदेवः । पूर्तम् । आऽददे ।

यथा । चित् । वशः । अश्व्यः । पृथुश्रवसि । कानीते । अस्याः । विऽउषि । आऽददे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—' वशायाभ्याय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः । तदत्र स्तूयते^३ दानमा स एत्वेवमादिभिः ' (बृहदे ६. ७९-८०) । \vee एतु आगच्छतु \vee सः \vee यः \vee अदेवः देवादन्यो मनुष्यो वशः \vee ईवत् गमनवत् गवादिलक्षणं \vee पूर्तं पूर्णम् \vee आददे आदत्ते । स्वीकृतवानित्यर्थः । देवश्चेन्माययाप्यागन्तुमर्हति । अतः प्रकाशेनैवागच्छत्वित्यर्थः । कथमस्य धनावासिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते । \vee यथा \vee चित् । चिदिति पूरणः । येन कारणेन^४ यस्माद्वा \vee वशः एतत्संशकः \vee अश्व्यः अश्वपुत्रः \vee पृथुश्रवसि एतन्नामके राज्ञि \vee कानीते कनीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे \vee अस्याः उपसः \vee व्युषि व्युष्टौ \vee आददे आदत्ते तेन कारणेन^५ तस्माद्वा कारणादायात्विति । एवमथो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

षष्टिं सहस्राश्व्यस्यायुतासनमुष्टानां विशतिं शता ।

दश श्यावीनां शता दश व्यरुषीणां दश गवां सहस्रा ॥ २२ ॥

षष्टिम् । सहस्रा । अश्व्यस्य । अयुता । असनम् । उष्टानाम् । विशतिम् । शता ।

दश । श्यावीनाम् । शता । दश । त्रिऽअरुषीणाम् । दश । गवांम् । सहस्रा ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते । \vee अश्व्यस्य अश्वसंबन्धिनः \vee षष्टिं \vee सहस्रा सहस्राणि \vee अयुता अयुतानि च \vee असनम् अभजम् । \vee उष्टाणां \vee विशतिं \vee शता शतानि चासनम् । \vee श्यावीनां श्याववर्णानां वडवानां \vee दश शता शतानि चासनम् । \vee व्यरुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुप्पृष्टपाशार्धादिस्थानानि यासां तादृशीनां \vee गवां \vee दश \vee सहस्रा सहस्राण्यभजम् ॥

१. घ-संभक्तः सुसनितः सुष्ठु संभक्तर्दातर्वा । २. घ-सहनशीलं सहंतं पुत्रादियुक्तं । ३. भ१-३-श-भ्रूयते । ४. घ-त३-भ-श-प्रकारेण । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-प्रकारेण ।

दशं श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवं । मुश्रा नेमि नि वावृतुः ॥ २३ ॥

दश । श्यावाः । ऋधद्रऽरयः । वीतऽवारासः । आशवंः । मुश्राः । नेमिम् । नि । वावृतुः ॥ २३ ॥

१ दश दशसंख्याकाः २ श्यावाः श्याववर्णाः ३ आशवः अश्वः ४ नेमि रथनेमि ५ नि वावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ६ ईदशास्ते ७ ऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः ८ वीतवारासः क्रान्तबलाः प्राप्तबला वा आशवः ९ मुश्राः मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुरार्धसः ।

रथं हिरण्यं ददन्मंहिष्ठः सूरिरभूद्वर्षिष्ठमकृत श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽरार्धसः ।

रथम् । हिरण्यम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि^१ बन्धूनां पितुर्वा पुरस्ताद्भिर्दिशन्नाशास्ते । २ पृथुश्रवसः ३ कानीतस्य^३ ४ सुरार्धसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुरार्धाः । तस्य ५ दानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ६ हिरण्यं हिरण्यं ७ रथं च ८ ददत् प्रयच्छन् ९ मंहिष्ठः अतिशयेन दाता १० सूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा ११ अभूत् भवति भवतु वा । १२ वर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धां^४ १३ श्रवः कीर्तिम् १४ अकृत करोति करोतु वा ॥

‘ आ नो वायो ’ इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशास्त्रे वायव्यतृचे तृतीया । ‘ आ नो वायो महे तन इत्येका रथेन पृथुपाजसा ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ।

वयं हि ते चक्रुमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।

वयम् । हि । ते । चक्रुम । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥

हे १ वायो त्वं २ नः अस्मान् प्रति ३ आ याहि आगच्छ । किमर्थम् । ४ महे महते ५ तने धनाय ६ मखाय महनीयाय^१ ७ पाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । ८ वयं ९ हि वयं^२ खलु १० ते ११ भूरि १२ दावने प्रभूतधनदात्रे १३ चक्रुम स्तुतिं हविर्वा । १४ सद्यश्चित् तदानिमेव तवागमनानन्तरमेव चक्रुम १५ महि महतो धनस्य १६ दावने दात्रे ॥ ॥ ५ ॥

यो अश्वेभिर्वहेते वस्ते उस्त्रासिः सप्त सप्ततीनाम् ।

एभिः सोमैभिः सोमसुद्धिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्त्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।

एभिः । सोमैभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

१. ख-घ-त३-४-न-भ-मथनाः । २. झ-त२-४-धनानि यः त३-न-धनानीयः श-धनान्यानीय । ३. ख-भ-१-कानीनस्य । ४. ख-ग-झ-त१-२-भ-प्रवृद्धं । ५. घ-झ-त१-२-महनीयाय । ६. ग-त३-४-श-‘ वयं ’ नास्ति ।

वयः^१ पृथुश्रवाः वअश्वेभिः अश्वैः वहते गृहं वस्ते^२ च वउत्साः गाः । तामिश्च गच्छतीत्यर्थः । त्रिः ससेति तासां गवां संख्योक्ता^३ । सा^४ संख्या विशेष्यते । वससतीनां वत्रिः^५ वसस । उक्तसंख्या-
कामिर्गोभिरश्वैश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः वपुभिः वसोमेभिः सोमैः वसोमसुभिः सोममभिषुण्वन्निश्च^६
हे^७ वसोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे वशुकपूतपाः दीप्तपूतस्य च सोमस्य पातर्वायो
वदानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दच्चित्रं दावनै ।

अरद्रे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुकृतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावनै ।

अरद्रे । अक्षे । नहुषे । सुकृत्वनि । सुकृत्तराय । सुकृतुः ॥ २७ ॥

वयः पृथुश्रवाः वमे मह्यम् इमं पुरतो वर्तमानं वचित्रं चायनीयं गवाश्वादिकं वदावने दानाय
वत्मना आत्मना स्वबुद्धयैव वअमन्दत् अमन्दत् अमाद्यत । स च वसुकृतुः शोभनकर्मा राजा
वसुकृत्तराय सुकृतकर्तृवाय वअरद्रे वअक्षे वनहुषे वसुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः ।
तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकान् संयोजयतेति । यद्वा । अरदादयोऽन्ये राजानः । तेषु मध्ये
सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उच्चथ्ये^१ वपुषि यः स्वराकुत वायो घृतस्नाः ।

अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उच्चथ्ये । वपुषि । यः । स्वराट् । उत । वायो इति । घृतस्नाः ।

अश्वेऽइषितम् । रजःऽइषितम् । शुनाऽइषितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

वउच्चथ्ये^२ वक्तव्ये स्तुत्ये वपुषि शरीरे वयः वस्वराट् स्वयं राजते । यद्वा । उच्चथ्यो वपुश्चोभौ
राजानौ । तयोरपि यः स्वराट् स्वराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे ववायो यश्च घृतस्नाः
घृतवच्छुद्धः स राजा वअश्वेषितम् अश्वैः प्रापितं वरजेषितम् । रजःशब्देनोद्गो गर्दभो बोध्यते ।
तेनाप्यानीतं वशुनेषितं च वअज्म अज्म वप्र अदात् । वतत् अज्ममश्वानानीतम् इदं पुरतो दृश्यते ।
वतत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरणः । अश्वानानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अध प्रियमिषिरायं षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिभ वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध । प्रियम् । इषिरायं । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

वअध अधुना वइषिराय धनादिप्रेरयित्रे राज्ञे वप्रियं श्रद्धेयमश्वानामिभ ववृष्णां सेक्तृणां
गवां वसहस्रा सहस्राणां वषष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियमूतम् वअसनम् अभजम् ॥

गावो न यूथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । यूथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

१. ख-त३-४-न-श-‘यः’ नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श-संख्यो-
क्ता च । ४. ख-ना-घ-ज्ञ-न-भ-सा च । ५. ख-त३-न-श-अभिषुण्वन्निश्च । ६. न-भ-प्रावभिर्हे । ७. घ-
उतापि च उच्चथ्ये । ८. ख-ज्ञ-‘मश्वानामित् अश्वानामिभः घ-त१-२-‘मश्वानामित् अश्वानामिभः ।

वगावो वन गाव इव ता यथा संगवे वयूथसुप वयन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् वधयः छिन्नसुष्का वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः वमा^१ माम् उप वयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां वधयः उपा यन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अधु यच्चारथे गुणे शतमुष्ट्रं अचिक्रदत् । अधु श्वित्नेषु विंशतिं शता ॥ ३१ ॥

अधु । यत् । चारथे । गुणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् । अधु । श्वित्नेषु । विंशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

वअध अध वयत् यदा वचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तस्बन्धिनि चार्यमाणे । वनाय प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तादृशे वगणे उष्ट्रसंघे वउष्ट्रान् वशतम् उष्ट्राणां शतम् वअचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायानुहाव । वअध अपि चास्मदर्धमेव वश्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु वविंशतिं च वशता^२ शतानि च अथवा शतानां विंशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्वुथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।

ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्वुथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।

ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रगोपाः । मदन्ति । देवगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं विप्रः मेधावी वशो जनोऽहं वबल्वुथे एतन्नामके वदासे वतरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाघधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि वआ वददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां वशतम् । शत-शब्दोऽपरिमितवचनः । हे ववायो वते तव स्वभूताः वते स्तोतारः वइमे वजनाः । वयमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । त्वयानुगृहीतत्वात् वइन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः वमदन्ति । तथा वदेवगोपाः वमदन्ति । इन्द्रं देवांश्च^३ राज्ञो^४ लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अधु स्या योषणा मही प्रतीची वशमश्वयम् । अधिरुक्म वि नीयते ॥ ३३ ॥

अधु । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्वयम् । अधिरुक्म । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

वअध अधुना वस्या सा वयोषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता वमही महती पूज्या वप्रतीची अस्मदभि-मुखी वअभ्ययम् अश्वपुत्रं ववशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा^५ सती ववि वनीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्त्वुभु यत्र वायुर्न स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरस्वमवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

‘महि वः’ इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाप्यस्य त्रितस्यार्षम् । षडप्यका महापाङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशर्चं आदित्यदेवताकाः । ‘यश्च गोपु’ इत्याद्याः पञ्चर्चं उपोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—‘महि वो ब्रूना त्रित आप्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्रं दाशुषे ।

यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमधं नशदनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘मा’ नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘शता’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-देवान् । ४. ख-ग-त-न-श-राज्ञा । ५. ग-साधिरुक्मा साभरणा; न-भ-अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महिं । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्रं । दाशुषे ।
यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षथ । न । ईम् । अधम् । नशत् ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र । एतद्द्वयमर्थम्णोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः वमहतां वः युष्माकम्
वभवः रक्षणं वमहि महत् । कस्मै । दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे आदित्याः
वयं यजमानं वद्रुहः द्रोण्युः सकाशात् वअभि वरक्षथ ईम् एनं यजमानम् वअधं पापं वन वनशत्
न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । वः युष्माकम् वऊतयः रक्षणानि वअनेहसः अपापान्यनुप-
द्रवाणि च । वऊतयः युष्माकं रक्षणानि वसुऊतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।

पक्षा वयो यथोपरि व्यस्मे शर्म यच्छतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ २ ॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् ।

पक्षा । वयः । यथा । उपरि । त्रि । अस्मे इति । शर्म । यच्छन् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे देवाः वआदित्यासः आदित्याः यूयम् वअघानां दुःखानाम् वअपाकृतिम् अपाकरणं
परिहारप्रकारं वविद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् ववयः पक्षिणः वयथा^१ वपक्षा पक्षौ^२ वउपरि
स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् वअस्मे अधि अस्मासु वशर्म सुखं वयच्छत कुरुत ।
अधीति सप्तम्यथानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्यस्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन ।

विश्वानि विश्ववेदसो वरूथ्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ३ ॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।

विश्वानि । विश्वऽवेदसः । वरूथ्या । मनामहे ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् वअस्मे वअधि अस्मासु वतत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् वशर्म अस्ति तदि-
त्यर्थः । तत्^३ ववि वयन्तन^३ विशेषेण प्रापयत । हे विश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् वविश्वानि^४
सर्वाणि वरूथ्या । वरूथं गृहम् । तदुचितानि धनानि वमनामहे याचामहे ॥

यस्मा अरासत् क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः ।

मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-त-न-भ- 'यथा' नास्ति । २. ख-त-भ-स्वपक्षौ; न-पक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२
-तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकानां स्वपक्षो परि (पक्षोपरि-ज्ञ-त२) यथा तथा वि यंतन । ४. ख-
त-न-भ१-२-क्ष - विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचेतसः ।
मनोः । विश्वस्य । घृ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

वयस्मै मनुष्याय वक्षयं निवासं वजीवातुं जीवनसाधनमन्नं वच प्रचेतसः प्रकृष्टमतयः वअरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् वइमे वआदित्याः विश्वस्य वघेत् सर्वस्याप्ययष्टुः वमनोः^१ मनुष्यस्य धनिकस्य वरायः धनस्य वईशते स्वामिनो भवन्त्यपहत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परिं णो वृणजन्नघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥५॥

परिं । नः । वृणजन् । अघा । दुःऽगानि । रथ्यः । यथा ।
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अत्रसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

वपरिं वृणजन् परिवर्जयन्तु वनः अस्माकम् वअघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । वदुर्गाणि दुर्गमानान् प्रदेशानवदधिष्ण्यादिकान् वयथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । वइन्द्रस्य वशर्मणि वस्याम भवेम वयम् । वउत अपि च वआदित्यानाम् वअवसि रक्षणे च स्याम ॥ ॥ ७ ॥

परिहृतेदुना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।

देवा अर्दभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥६॥

परिऽहृता । इत् । अना । जनः । युष्मादत्तस्य । वायति । देवाः । अर्दभ्रम् । आश । वः ।
यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

वपरिहृतेत्^१ परिपीडितेनैव तपोनियमादिना वअना प्राणयुक्तः वजनः वयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्देवं धनम् । कर्मणि षष्ठी । ववायति गच्छति । हे वदेवाः हे वआशवः शीघ्रगमनाः^२ यूयं वयं यजमानम् वअहेतन प्राप्नुयः स^४ जनः^५ वअर्दभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिग्मं चन त्यजो न द्रासद्भि तं गुरु ।

यस्मा उ शर्म सुप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥७॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म ।
सुऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥७॥

वतं मनुष्यं वतिग्मं वचन तीक्ष्णमेव सन्तं वत्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमान-
मायुधमुच्यते । वन वद्रासत् । ' द्रा कुरसायां गतौ ' । कुत्सितं नागच्छति । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा
वतं जनं वगुरु प्रबृद्धमपरिहाराहं दुःखं न द्रासत् न गच्छति । हे वआदित्यासः आदित्याः वसप्रथः

१. ग-त-न-भ-श- ' मनोः ' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिहृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्याः
४. ख-त-न- स धनः; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानप्रथनाः सर्वतः पृथुभूता वा यूयं वयस्मा वउ यस्मै यजमानाय । उशब्दः पूरणः । वशर्मं सुखम्
वअराध्वम् अदत्त तं नं द्रासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।

यूयं महो न एनसो यूयमभीदुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःऽइव । वर्मसु ।

यूयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अभीत् । उरुष्यत् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे देवाः आदित्याः वयुष्मे युष्मासु वयम् वअपि वस्मसि अपि भवेम । युष्माभिरपिहिताः
स्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वयुध्यन्तः शूराः वर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत् । वयूयं वनः अस्मान्
वमहः महतः वएनसः पापात् उरुष्यत रक्षत । तथा वयूयम् अस्मान् वअभीत् अल्पादप्येनसः
उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्मं यच्छतु ।

माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्मं । यच्छतु ।

माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

वनः अस्मान् वअदितिः अखण्डनीया देवमाता वउरुष्यतु रक्षतु । तथा वअदितिः वशर्मं सुखं
वयच्छतु । अदितिर्विशेष्यते । या वमाता निर्मात्री । कस्य । वमित्रस्य वरेवतः धनवतः वअर्यम्णः
वरुणस्य वच । सा न उरुष्यत्विति ॥

यदेवाः शर्मं शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।

त्रिधातु यद्वरुध्यं तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१०॥

यत् । देवाः । शर्मं । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।

त्रिधातु । यत् । वरुध्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे देवाः आदित्याः यत् वशर्मं सुखं वशरणं शरणीयम् । यत् वभद्रं सर्वैर्भजनीयम् ।
यत् वअनातुरं रोगरहितम् । यत् वत्रिधातु त्रिगुणम् । यद्वरुध्यम् । वरुध्यं गृहम् । तदहम् ।
वतत् उक्तगुणकं शर्मं वअस्मासु ववि वयन्तन वियच्छत ॥ ॥ ८ ॥

आदित्या अबु हि ख्यताधि कूलादिवु स्पशः ।

सुतीर्थमर्वतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

आदित्याः । अव । हि । ख्यते । अधि । कूलात्ऽइव । स्पशः ।

सुऽतीर्थम् । अर्वतः । यथा । अर्नु । नः । नेपथ । सुऽगम् ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे ^वआदित्याः यूयम् ^वअव ^वहि ^वख्यत अव हि पश्यताघस्तास्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः । ^वकूलात् ^वअधि कूले ^वस्पशः स्पष्टाः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं जिशासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा ^वसुतीर्थं शोभनावतार-प्रदेशम् ^वअर्वतः अश्वान् ^वयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् ^वनः अस्मान् ^वसुगं सुपन्थानम् ^वअनु ^वनेपथ अनुनयथ^२ ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।

गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।

गवै । च । भद्रम् । धेनवै । वीराय । च । श्रवस्यते ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः ^वइह भूमौ ^वभद्रं कल्याणं सुखं ^वरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्द्वेष्ट्रे ^वन भवत्विति शेषः । ^वअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते ^वन भवतु भद्रम् । तथा ^वउपयै उपगच्छते ^वन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । ^वगवे ^वच ^वभद्रं युष्मदीयं^३ भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाण-धेन्वाघपक्षः । किंच ^वधेनवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । ^ववीराय अस्मरपुत्रादिकाय भद्रं भवतु । कीदृशाय वीराय । ^वश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिना गवादि-काय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुःकृतम् ।

त्रिते तद्विश्वमाप्स्य आरे अस्मद्दधातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःकृतम् ।

त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्स्ये । आरे । अस्मत् । दधातन ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे ^वदेवासः देवा आदित्याः ^वयदाविः यत् पापमाविर्भूतम् ^वअस्ति । ^वदुःकृतं ^वयत् च ^वअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । 'अपीच्यम्' इत्यन्तर्हितनाम । ^वतद्विश्वं तदुभयम् ^वआप्स्ये ^वत्रिते मयि मा भूत् । किंतु ^वअस्मत् ^वआरे दूरे ^वदधातन स्थापयत् ॥

'यच्च गोषु' इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वादित्यमुपतिष्ठेत । तथा च 'स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा' इत्युपक्रम्य 'यच्च गोषु दुःस्वप्न्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनावतर°; घ-शोभन° । २. ख-त-भ-अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ-अस्मदीयं ।

यच्च गोषु दुष्ण्वन्म्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।

त्रिताय तद्विभावर्थाप्त्याय परा वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःऽस्वन्म्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।

त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्याय । परा । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः । ॥ १४ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः उचोदेवते ऽयच्च ऽगोषु अस्मदीयासु ऽदुष्ण्वन्म्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच ऽयच्च दुष्ण्वन्म्यम् ऽअस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं गीडानिमित्तकं च यद्दुःस्वप्नं^१ पश्याम इत्यर्थः । ऽतत् सर्वं हे ऽविभावरि । उपोनामैतत् । हे व्युच्छन्न-
वति देवि ऽआप्याय ऽत्रिताय ऽपरा ऽवह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।

त्रिते दुष्ण्वन्म्यं सर्वमाप्त्ये परि दग्गस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।

त्रिते । दुःऽस्वन्म्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दग्गसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे ऽदिवः ऽदुहितः उपः ऽनिष्कं ऽवा ऽघ आभरणविशेषं वा ऽकृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् ऽदुष्ण्वन्म्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । घेति पूरणः । वाशब्दश्चार्थः । ऽवा अथवा ऽस्रजं मास्यं कृणवते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यद्दुष्ण्वन्म्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् ऽआप्त्ये अपां पुत्रे ऽत्रिते वर्तमानं ऽपरि^२ ऽदग्गसि उपरि^२ दग्गः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्ण्वन्म्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा ररि दग्गसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य^३ तयोरुपरि^३ स्थापयामः ॥ ॥ १५ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।

त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्ण्वन्म्यं वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।

त्रिताय । च । द्विताय । च । उपः । दुःऽस्वन्म्यम् । वह ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

ऽतदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवाहं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा ऽतदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्मा । तादृशाय देवाय^४ ऽतं ऽभागं दुःस्वप्न-

१. ख-ग-भ-१-३-दुःस्वप्नः; त-न-भ-२-दुःस्वप्नः; श-दुःस्वप्नः । २. ख-त-भ-परिदग्गसुपरि; घ-न-श-परिदग्गसि परि । ३. ग-निष्कृष्टयो; त-२-३-श-निष्कृष्टतयो; न-निष्कृष्ट्यदतयो । ४. ख-घ-त-भ-देवाह; न-तदेवाह ।

स्यांशम् \vee उपसेदुषे प्राप्नुवते \vee त्रिताय \vee त्रिताय \vee च हे \vee उषः देवि \vee दुष्स्वप्न्यम् अन्नकर्मविषयं \vee वह अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवस्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथं ऋणं संनयामसि ।

एवा दुष्स्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १७ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम् \vee नयामसि ।

एव । दुः \vee स्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सु \vee ऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञपितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः^१ \vee यथा येन प्रकारेण \vee कलां \vee शफम् इति संदायान्यत्र संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । \vee यथा वा \vee ऋणं शनैः संनयन्ति \vee एव एवं \vee दुष्स्वप्न्यं \vee सर्वमाप्त्ये वर्तमानं \vee सं \vee नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम् चाभूमानांगसो वयम् ।

उषो यस्माद्दुष्स्वप्न्याद्मैष्माप तदुच्छत्वनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १८ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम् । च । अभूम । अनांगसः । वयम् ।

उषः । यस्मात् । दुः \vee स्वप्न्यात् । अमैष्म । अप । तत् । उच्छतु ।

अनेहसः । वः । ऊतयः । सु \vee ऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

\vee वयं त्रिताः \vee अद्य \vee अजैष्म जयेम । \vee असनाम् \vee च^२ संभजेम च सुस्वप्नं सुखं वा । \vee अनांगसः अपापाः \vee अभूम भवेम । हे \vee उषः \vee यस्मात् \vee दुष्स्वप्न्यात् \vee अमैष्म मीताः स्म \vee तत् पापम् \vee अप \vee उच्छतु अपगच्छतु^३ ॥ ॥ १० ॥

‘स्वादोरभक्षि’ इति पञ्चदशार्चं पष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्थं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् । पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुकान्तं—‘स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी जगती’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।

विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सु \vee मेधाः । सु \vee आध्यः । वरिवोवित् \vee त्तरस्य ।

विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम् \vee चरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः \vee सुमेधाः शोभनप्रज्ञः \vee स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा \vee वरिवोवित्तरस्य अतिज्ञयेन पूजां लभमानस्य \vee स्वादोः सुधुदनीयस्य स्वादुभूतस्य \vee वयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठयः ।

१. ख-त-संस्तुर्वतो; ग-स्तुर्वतो; न-संस्तुर्वतो । २. ख-ग-त-न-श-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-अपागच्छतु ।

उत्कलक्षणं वयोऽन्नं सोमाख्यम् Vअभक्षि भक्षयेय । Vयं यदन्नं Vविश्वे Vदेवस-सर्वेऽपीन्द्रादयः Vउत
अपि च Vमर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः VमधुःVध्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः^१ Vअभि Vसंचरन्ति
अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवांसि
श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरंसो दैव्यस्य ।

इन्द्रविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अर्गाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरंसः । दैव्यस्य ।

इन्द्रो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥२॥

हे सोम त्वम् Vअन्तश्च Vप्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च Vअदितिः
अदीनस्त्वं^२ Vदैव्यस्य Vहरसः क्रोधस्य Vअवयाता पृथक्कर्ता Vभवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम ।
हे Vइन्द्रो सोम त्वम् Vइन्द्रस्य Vसख्यं Vजुषाणः सेवमानः Vश्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी
श्रौष्टी । क्षिप्रगान्यश्वः Vधुरम् Vइव Vराये अस्माकं धनलाभाय Vअनु Vऋध्याः अनुगच्छसि ।
अथवाश्वो यथा धुरं वृत्वाभिमतदेक्षं^३ प्रापयति तद्ददस्मान् प्रापय । अनुपूर्वं ऋधिरागत्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्याभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण
विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रविति
मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ. ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभूम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।

किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

हे Vअमृत^४ अमरण सोम त्वाम् Vअपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः Vअमृताः Vअभूम
भवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्भयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् Vज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम्
Vअगन्म । Vअविदाम ज्ञातवन्तः Vदेवान् । तथाभूतान्^५ Vअस्मान् Vनूनम् इदानीम् Vअरातिः
शत्रुः Vकिं Vकृणवत् कुर्यात् । Vकिमु किं वा^६ Vमर्त्यस्य इदानीं मनुष्यभूतस्य मम Vधूर्तिः हिंसकः
किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्द्रो पितेर्व सोम सूनवे सुशेवः ।

सखेव सख्यं उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्द्रो इति । पिताऽइव । सोम । सूनवे । सुऽशेवः ।

सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

१. ग-शब्दायन्तः । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं । ३. ग-भ-धृत्वा* । ४. ख-त-न-भ-१-२-प्रयः
ग-नयः श-राय । ५. ख-त-१-२-अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-भ-श-अयं तथाभूतान् । ७. त-३-न
भ-२-चा; श-च ।

हे वृन्दो वसोम अस्माभिः^१ पीतः त्वं^२ वनः अस्माकं वृन्दे हृदयाय वशां सुखम्^३ वा भव । सुखभवने दृष्टान्तद्वयम् । पिता^४ वसून्वे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा वसखा अहिताशिवर्त्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा वसुशेवः सुसुखो भवति । शेवमिति सुखनाम । तद्वत्त्वमपि भव । किंच हे वरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते^५ वसोम वधीरः धीमास्त्वं^६ वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वायुः आयुष्यं^७ प्र वतारीः प्रवर्धय^८ ॥

इमे मां पीता यशसं उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु ।

ते मां रक्षन्तु विस्त्रसंश्चरित्रादुत मां स्नामाद्यवयन्त्विन्दवः ॥ ५ ॥

इमे । मा । पीताः । यशसः । उरुष्यवः । रथम् । न । गावः । सम् । अनाह । पर्वसु ।
ते । मा । रक्षन्तु । विस्त्रसः । चरित्रात् । उत । मा । स्नामात् । यवयन्तु । इन्दवः ॥ ५ ॥

इमे पीताः यशसः यशस्कराः वरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः गावः गोविकार-भृता वध्यः रथं वन रथमिव तां यथा रथं विस्त्रसं पर्वसु समनाह संदधते तद्वत् मां पीताः सोमाः पर्वसु संनद्यन्तु । किंच वते सोमाः वमा मां विस्त्रसः विस्त्रस्तात् चरित्रात् चरणादनुष्ठानात् रक्षन्तु । सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्त्रसं भवति । उत अपि च वमा मां वस्नामात् व्याधेः सकाशात् वृन्दवः पीताः यवयन्तु पृथक्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

अग्निं न मां मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः ।

अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम् । न । मा । मथितम् । सम् । दिदीपः । प्र । चक्षय । कृणुहि । वस्यसः । नः ।
अर्थ । हि । ते । मदे । आ । सोम । मन्ये । रेवान्इव । प्र । चर । पुष्टिम् । अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं वमा मां मथितम् अग्निं वन अग्निमिव वसं दिदीपः संदीपय । प्र चक्षय च चक्षुषः संयुक्षणैः । वनः अस्मान् ववस्यसः अतिशयेन वसुमतः कृणुहि कुरु । अथ अधुना हि खलु वते त्वां हे सोम मदे मदाय मन्ये स्तौमि । तथा सति रेवानिव धनवानिह । इवेति संप्रत्यर्थे । पुष्टिम् अस्मत्पोषम् अच्छ प्र चर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः ।

सोमं राजन् प्र ण आर्युषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण । ते । मनसा । सुतस्य । भक्षीमहि । पित्र्यस्येव । रायः ।

सोमं । राजन् । प्र । नः । आर्युषि । तारीः । अहानीव । सूर्यः । वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण इच्छावता मनसा सुतस्य वते सुतमभिषुतं त्वां भक्षीमहि । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो^१ धनस्येव धनमिव । पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपशुञ्जते तद्वत् । भक्षित हे सोम राजन् स्वामिन् वनः अस्माकम् आर्युषि प्र वतारीः प्रवर्धय । वासराणि जगद्वासकानि

१. ख-ग-त-न-भ-श- 'अस्माभिः...त्वं' नास्ति । २. घ-पितेव । ३. ग-प्रावर्धयः; घ-श्च-त-१-२-न-श-प्रवर्धयः । ४. ख-ग-त-न-भ-श-ते । ५. ख-ग-त-न-भ-श- 'समनाह' नास्ति । ६. ख-ग-त-न-भ-श- 'मदे मदाय' नास्ति । ७. घ- 'संबन्धिनो रायः ।

वअहानि वसूर्यः वइव^१ । अत्र 'इषणेन^२ वैषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोमं राजन्मृळया नः स्वस्ति तव स्मसि व्रत्या^३स्तस्य विद्धि ।

अलर्तिं दक्षं उत मन्युरिन्दो मा नो अर्यो अनुकामं परां दाः ॥ ८ ॥

सोमं । राजन् । मृळयं । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । व्रत्याः । तस्य । विद्धि ।

अलर्तिं । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अर्यः । अनुकामम् । परां । दाः ॥ ८ ॥

हे वसोम वराजन् वनः अस्मान् वस्वस्ति अविनाशाय वमृळय सुखय च । व्रत्याः व्रतिनो वयं वतव वस्मसि स्वभूताः स्मः । वतस्य तं स्वकीयं तव विद्धि जानीहि । अथवा तव त्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे इन्दो वदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छुः वअलर्तिं गच्छति । वउत अपि च वमन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलर्तिं । तादृशस्योभयविधस्य वअर्यः अरेः वअनुकामं यथाकामं वनः अस्मान् वमा वपरा वदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्या नृचक्षाः ।

यत्ते वयं प्रमिनामं व्रतानि स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽसत्यं । नृऽचक्षाः ।

यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनामं । व्रतानिं । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे वसोम देव त्वं वनः अस्माकं वतन्वः तनोरङ्गस्य वगोपाः वहि रक्षिता खलु । अतः वगात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु वनृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणां दृष्टा त्वं वनिषसत्य निषीदसि । वयत् यद्यपि वते तव वव्रतानि कर्माणि ववयं वप्रमिनामं हिंस्रः तथापि हे देव वसः त्वं ववस्यः श्रेष्ठान् वनः अस्मान् वसुषखा शोभनसखा सन् वमृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्वर्यश्च पीतः ।

अयं यः सोमो न्यधायस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्च । पीतः ।

अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आयुः ॥ १० ॥

अहं प्रगाथः वऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन वसख्या वसचेय संगच्छेय । संगतो भवामि । 'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । वयः सोमः वपीतः सन् वमा मां वन वरिष्येत् न हिंस्येत्^१ हे वहर्यश्च इन्द्र । सोम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिक्रवाच्च विरुद्धम् । वयः वअयं वसोमः वअस्मे अस्मासु वन्यधायि निहितोऽभूत् वतस्मै सोमाय वप्रतिरम् वआयुः जठरे चिरकालावस्थानम् वइन्द्रम् वएमि याचे ॥ ॥ १२ ॥

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरभेषुः ।

आ सोमो अस्मां अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्तु आयुः ॥ ११ ॥

१. घ-इव स यथा वर्षणेन प्रवर्षयति तद्वत् । २. ख-त-न-अ-श-एषणेन । ३. अ-र-हिंसित् ; म-र-हिंसत् ।

अर्प । त्याः । अस्युः । अनिराः । अमीवाः । निः । अन्नसन् । तमिषीचीः । अभैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विहयाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

वत्याः ताः व अनिराः प्रेरयितुमशक्याः व अमीवाः बलवत्यः पीडाः^१ व अप व अस्युः अपगच्छन्तु ।
षाः व तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् व निः नितराम् व अन्नसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा व अभैषुः ।
अपगमे^२ कारणमाह । यस्मात् व सोमः विहायाः महान् सन् व अस्मान् व आ व अरुहत् आगमत्
प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । व यत्र यस्मिन् सोमे पीते व आयुः आयुष्यं व प्रतिरन्ते वर्धयन्ति
मनुष्यास्तं सोमम् व अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हस्तु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यो आविवेश ।

तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हत्सु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।

तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे व पितरः व यः व इन्दुः व हस्तु व पीतः सन् व अमर्त्यः मृतिरहितः सन् व आविवेश व मर्त्यान्^३
व नः अस्मान् व तस्मै व सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व अस्य सोमस्य व मृळीके सुखे व सुमतौ
चानुग्रहबुद्धौ च व स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च—
'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर उत्सवांक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने
सौम्यस्य चरोरपीथं^४ याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९)
इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ तंतन्थ ।

तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिः । समऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । तंतन्थ ।

तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे व सोम व त्वं व पितृभिः सह व संविदानः संगच्छमानः व द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ व अनु
व आ व तंतन्थ क्रमेण विस्तारयसि । व तस्मै सोमाय व हविषा व विधेम परिचरेम । व वयं व रयीणां
धनानां व पतयः व स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अधि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।

वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।

वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे व त्रातारः रक्षितारो हे व देवाः व नः अस्मान् व अधि व वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच
व नः अस्मान् व निद्राः स्वप्नाः व मा व ईशत ईश्वरा मा भूवन् बाधितुम् । व उत अपि च व जल्पिः

१. ख-त-न-भ-श-पीडाः नास्ति । २. ख-त-न-भ-१-२-श-अपरामे; घ-त्यजंतु अपराधे ।

३. त-न-भ-श-मर्त्यान् । ४. ख-त-भ-पीयमेव ।

निन्दकः अस्मान् वमा निन्दतु । ववयं वसोमस्य वप्रियासः प्रियाः स्याम वविश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेत्यर्थः । वसुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः वविदथं स्तोत्रम् वआ ववदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ॥

‘ एवं नः सोम विश्वतः ’ इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ एवं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो वयोधास्त्वं स्वर्विदा विशा नृचक्षाः ।

त्वं न इन्द ऊतिभिः सजोषाः पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः । सोम । विश्वतः । वयःऽधाः । त्वम् । स्वःऽवित् । आ । विश । नृऽचक्षाः । त्वम् । नः । इन्दो इति । ऊतिभिः । सऽजोषाः । पाहि । पश्चातात् । उत । वा । पुरस्तात् ॥ १५ ॥

हे वसोम वत्वं वनः अस्माकं वविश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ववयोधाः अन्नदाता । तथा वत्वं वस्वर्वित् स्वर्गलम्भकः वनृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् वआ वविश । हे इन्दो वत्वं वसजोषाः सह प्रीयमाणः सन् वऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् वपश्चातात् पश्चात् वउत ववा वपुरस्तात् च वपाहि^२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अभि प्र वः सुरार्धसुमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जरित्भ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-भ-श-ऊतिभिः । २. घ-पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकञ्जार्थलक्ष्मी यो विकासयति हृद्रतम् (? ताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ ‘ अभि प्र वः ’ इति दशर्चं प्रथमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्धमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—‘ अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागाथं तत् ’ इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचनं पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मत्स्वामिभूतमिन्द्रमामिलक्ष्य प्रार्चं प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वांसं स्वगुरुं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुरार्धसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसाविन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

*वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते ज्ञ-संज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । परं खितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—‘ एतद्भस्त्रलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवाभूदिति श्रूयते । एतद्विखितपुस्तकगतवालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तव्यमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डिते-नैतद्विरचितमिति निश्चितमेव ’ ।

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।
यः । जरितृऽभ्यः । मघर्वा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्बिरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।
गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्बिरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।

आपो न वज्रिन्नवोऽक्यं सरः पुणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्द्रवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।
आपः । न । वज्रिन् । अत्तु । ओक्यम् । सरः । पुणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्टमीं पिब ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रऽतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्टम् । ईम् । पिब ।
आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरुवसुः बहूनां वासयिता जरितृभ्यः स्तोत्रभ्यः सहस्रेणैव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धना-
दिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रक-
र्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किंच य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून्
वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यदीनि धनानि । दत्रमत्र
हिरण्यं ' मरुत् दत्रम् ' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्बिरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र
दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्द्रवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति
ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्यं समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः
पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलाशयं पूरयन्ति
तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्व-
स्तिरतिवर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्टं स्वादुतमम् । कमे-
तम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि संभजमानस्त्वं नोऽस्मभ्यं यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि
कात्स्न्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्वं त्मना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव
दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गबशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोतृभिः ।

यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । हियानः । अश्वः । न । सोतृभिः ।

यम् । ते । स्वधावन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥ ॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम् विभूतिमक्षितावसुम् ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम् । विभूतिम् । अक्षितवसुम् ।

उद्रीव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।

अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।

अतः । नः । यज्ञम् । आशुभिः । महेमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमाभिषवकर्तृभिरध्वर्वादिभिर्कात्विग्भिः कृतं स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीपं प्राप्नोतु । क इव । हियानः प्रेर्यमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषितं देशं प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवन्निद्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि यं त्वां स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्तं त्वां नमसा हविल्लक्षणेनाज्ञेन सह । यद्वा नमसा प्रह्वीभावेन सह उप सेदिम् शरणं प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्रं न उदूर्णबलमिव । तं यथा केचन दीनाः शरणं प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । विभूतिं विविधैश्वर्योपेतम् । अथवा विविधमवन-स्वभावम् । ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' इति श्रुतेः । ' रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव ' इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किंच हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेकत्रे तुभ्यं त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुलयः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान् ?) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेकत्रे जलं क्षरति तद्वत् । अत्र इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद् यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अध्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिकं वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उदूर्णबलस्त्वम् उग्रेभिः उदूर्णबलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताःऽइव । प्रससक्षिणः ।

येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिऽईयसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्रं सुन्नस्य गोमतः

यथा प्रावो मघवन्मेघ्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्रं । सुन्नस्यं । गोऽमतः ।

यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेघ्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशत्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऋजिश्चनीन्द्र गोमद्विरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशत्रजे ।

यथा । गोऽशर्ये । असनोः । ऋजिश्चनि । इन्द्रं । गोऽमत् । हिरण्यवत् ॥ १० ॥ ॥१५॥

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अशवाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण संगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । अजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीयसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्वं स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तैरा गहि इति पूर्वेणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेघ्यातिथिम् एतन्नामकृष्णिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृष्णिं प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूतं गोमतः गवाश्चायुपेतं सुन्नस्य सुखम् ईमहे याचामहे वयं कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि पष्ठथः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नाम्नि मयितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेतं च सुन्नम् असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राशि यथा च पक्थे एतत्संज्ञे राशि यथा च दशत्रजे एतत्संज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नाम्नि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्चनि एतत्संज्ञके राजनि गवायुपेतं सुन्नमसनोः एतावदीमहे इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

‘ प्र सु श्रुतम् ’ इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य पुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—‘ प्र सु श्रुतं पुष्टिगुः ’ इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतो-बृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चां शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽरार्धसम् । अर्चं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुस्तराः । इन्द्रस्य । समऽइर्षुः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदी सुतासु इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।

आपो न धायि सर्वनं म आ वसो दुघाह्वोर्षे दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्दवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।

आपः । न । धायि । सर्वनम् । मे । आ । वसो इति । दुघाऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये तं शक्रं सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्रं सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्चं प्रकर्षेण पूजय । कीदृशम् । श्रुतं विख्यातं सुरार्धसं शोभन-धनोपेतम् । तं कम् । य इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिन् (? कमनीयं) वसु धनं सहस्रेणैव असंख्यातमेव मंहते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः । दानकर्मसु तत्याठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्येन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविलक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते । तदीयशत्रुधनानि तेषु समर्थं तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः । क इव । भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव । स यथा भुवि जलानि समर्थं तां प्रीणयति तद्वत् । शत्रुधनाहरणं तु ' शत्रूयतामा भरा भोजनानि ' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । कीदृश्यो हेतयः । शतानीकाः । शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासां ताः । सर्वतोमुखा इत्यर्थः । अत एव दुस्तरा दुर्निवार्याः । समिषः सम्यक् इद् अन्नं याभ्यस्ताः । महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्दवः सोमाः यं (? प्रियं) वल्लभम् ईम् एन त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन् । तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थं सर्वनं यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्न्येन सफलीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् । अपरो दृष्टान्तः । दुघाह्व । हविर्दुघा घेनवो यथा सांनान्यसेव-नादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसं वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।

आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्दवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमै स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमै । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।

यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥१६॥

प्र वीरमुग्रं विविचि धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।

उद्रीऽईव । वज्रिन् । अवतः । वसुऽत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

(४) हे ऋत्विजः वः युष्मत्संवन्धिभ्यः धीतयोऽङ्गुलयः ऊतये रक्षार्थं हवमानं स्तूयमानमिन्द्र-मुद्दिश्य मध्वः मधुररसं सोमं क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्यत इत्यनेहः तम् । शत्रु-भिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्दवः सोमाः स्तोत्रेषु निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माकं यजमानानां संवन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा । ' नितोशते निवर्हयति ' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वादन-कुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः यं त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्वं पौरे पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुतिं छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येत्यभिलषसीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

(६) हे इन्द्र वीरं विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि षष्ठ्यर्थः । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृशं त्वाम् । उग्रमुदूर्णवलं विविचिं पुण्यापुण्ययोर्विवेक्तारं धनस्पृतं धनदातारं विभूतिं विविधैश्वर्योपेतान् (? °पेतं) यतः हे वज्रिन् वज्र-वन्निन्द्र त्वं दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ आप्याययसि । वर्षयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद् नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । पराऽवति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।

युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्त्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।

येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निघोषयः । येभिः । स्वः । परीयसे ॥ ८ ॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्वये धने यथा वशं दशत्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।

यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्वये । धने । यथा । वशम् । दशत्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दपूनसि ।

यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मरियं गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद् यत्र क्वचित् परावति दूरदेशे नूनं निश्चितं वर्तसे । यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि युलोके वा वर्तसे । अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महास्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्त्रिधः । स्त्रिधो हिंसकाः शत्रवः । तद्रहिताः सन्ति । येभिर्यैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनं दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तरं निघोषयः नितरामाक्रोशयसि । अश्वशफप्रहारैस्तं चूर्णयन् विशब्दितं करोषील्यर्थः । किञ्च येभिः यैरश्वैः स्वः स्वर्लोकं परीयसे परितो गच्छसि । ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बलं पिप्रति पूरयन्ति । वायोः सामर्थ्यमात्मनि संपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्वये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । किञ्च यथा येन प्रकारेण दशत्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि । एतावतः एतावत्साराक्रमोपेतं ते त्वां नव्यसः स्तुत्यं विद्याम जानामी वयम् । सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेधे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्रियम् । हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम् । गोत्रं मेघम् असिषासः दत्तवानसि । ईदृशे कण्वे अध्वरे । ध्वरतिर्हिसाकर्मा । तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घं स्वर्लोकपर्यन्तं नीथं हविः-

यथा । कण्वे । मघऽवन् । मेधे । अध्वरे । दीर्घऽनीथे । दमूनसि ।

यथा । गोऽशर्ये । असिसासः । अद्रिऽवः । मये । गोत्रम् । हरिऽश्रियम् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । साम्ऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।

नीपऽअतिथौ । मघऽवन् । मेध्याऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम् । असादयत् । शयानम् । जित्रिम् । उद्धितम् ।

सहस्राणि । असिसासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिघ ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मृत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापणं यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेघं दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्रं देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्ट्या मेघबुष्टिं कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्ट्या अभिलषितबुष्टिं कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

‘यथा मनौ सांवरणौ’ इति दशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—

‘यथा मनौ श्रुष्टिगुः’ इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सांवरणौ संवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमानं चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । ‘क्विचकौ च संशायाम्’ इति पुषिधातोः कर्तरि क्तिच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टि’ इति निश्क्तमत्रानुसंधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानमभिषुतं सोमं सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईर्यते’ इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः परुषवाक् शिञ्जतुः (? कश्चिञ्जतुः) । वाण इति वाङ्नाम ‘वाणीची वाणः’ इति तन्नामसु पाठात् । शयानं स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्रं यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जित्रिं जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिसासत् संभजते स्म । इत्थंप्रभावत्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेभिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।

इन्द्रम् । तम् । अच्छ । वृत् । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षणमानुचुत्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।

स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिजनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तऽशीर्षणम् । आनुचुः । त्रिऽधातुम् । उत्ऽत्तमे । पदे ।

सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनाभिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

विन्ना हंस्य सुमति नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।

विन्ना । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

(३) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न संप्रति उक्थेभिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोतुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विशतिः परिचरणकर्मा । मत्स्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या- (?त्य) भिनन्दति । यश्चेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणां मन्त्राणां तद्द्रष्टृणां वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छाभिलक्ष्य नव्यस्या नवतना (? नवतरा) मती मतिं स्तुतिं वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्तं न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्तं स्वामिनं भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुतिं ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उल्कृष्टतमे स्थाने द्युलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानुचुः अर्चन्ति सर्वे । ' अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते ' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तं यदीयं स्वरूपमुपलक्षम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षणम् । सप्तसंख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातुं त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु बृष्टयादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माथ्यमिक्या वाचा दददशब्दैर्गम (? र्दम) दयादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्यं बलं शिक्षालक्षणं जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेभ्यो (? भूस्थेभ्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्धारिद्यादिलक्षणं शिक्षामाविष्करोतीति । अत्राभिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे ' त्रया ह वै प्राजापत्याः ' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वरं हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमति कल्याणीं मतिमनु-ग्रहबुद्धिं विन्न जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यया सुमत्या वयं गोमति गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्रानुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वंसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे ।

उपोपेभु मघवन्भूय इभु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥

कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्वसि । दाशुषे ।

उपउप । इत् । नु । मघवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥७॥

प्र यो ननक्षे अम्योर्जसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।

यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्ममं दिवमादिजनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥

प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओर्जसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निघोषयन् ।

यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥८॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।

तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुम्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आशापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिमश्नुते व्याप्नोति । यं यजमानं धनं दातुं प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्वर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र तं तादृशं त्वा त्वां सुतावन्तः अभिषुतसोमा वयं हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र तु क्षिप्रं दानं हविःसमर्पणं नु निश्चितं भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया संपृक्तं भवति । स्वल्पमपि शीघ्रं सत्यान्ने समर्पितं बहुलीभूय ईश्वरे संगतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्वसि तेन संगच्छसे । तदीयं सख्यं संपादयसीत्यर्थः । ' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विवचनं) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्रः वधैः आयुधप्रहारैः क्रिविं विकृतं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरां शब्दयन् सन् अभि अमितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमुं दूरे दृश्यमानं दिवं द्युलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्धं कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकानां प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरस्वामिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरुपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निश्चितं पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यैः । दासैः । शेवधिऽपाः । अरिः ।

तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्यम् । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्रुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।

अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्ण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।

यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेतं चक्रं पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृशं चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निधिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्तं चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्यान्ने गुप्तं धनदानं महाफलदं स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्तं मधुरामृतरसोपेतं घृतश्रुतं जलस्राविणं मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृष्ण्यम् अपत्योत्पादकं शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानु-ग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु संपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावायुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं छन्दः वेदजातं जुजोषसि भृशं सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमानं सोमं छन्दोलक्षणं तद्गुभयं संसेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्वे मातरिश्वनीन्द्रं सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्वे । मातरिश्वनि । इन्द्रं । सुवाने । अमन्दथाः ।

यथा । सोमम् । दशशिप्रे । दशोण्ये । स्यूमरश्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।

यस्मै । विष्णुः । स्त्रीणि । पदा । विचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहुमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजे । वाजिन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

तम् । त्वा । वयम् । सुदुघामिव । गोदुहः । जुहुमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता मुह्यं उग्र ईशानकृत् ।

अयामन्नग्रो मघवा पुरुवसुगौरश्वस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिपवं कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथा अमन्दथाः हृष्टवानसि । यथा च मेध्वे मातरिश्वनि दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वृषिषु वर्तमानं सोमं पीत्वा अमन्दथाः । तथा मां मादयसे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि दधे अवधारयति । शृण्वतीत्यर्थः (शृणोती°) । यश्चेन्द्रः धृषितः^१ शत्रूणां धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरभिमानी देवः । 'अहवै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविर्लक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृष्यसि तं तादृशं त्वा त्वामिन्द्रं श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्याः । तत्र दृष्टान्तः । सुदुघामिव गोदुहः । गोदोग्धारः सुदोग्धीं गां प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति (?°र्ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

यः । नः । दाता । सः । नः । पिता । महान् । उग्रः । ईशान्ऽकृत ।

अयामन् । उग्रः । मघऽर्वा । पुरुऽवसुः । गोः । अश्वस्य । प्र । दातु । नः ॥५॥ ॥२०॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । मंहसे । सः । रायः । पोषम् । इन्वति ।

वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इति । नि । पासि । जन्मनी इति ।

तुरीय । आदित्य । हवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्नन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्त्यनेनेति यामा मार्गः । स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । मार्गरहिते पापिनि पुंसि उग्रः उद्गूर्णवल्बः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तिरित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगवाश्चादिधनोपेतः ॥ २० ॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसुयवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्र परमेश्वर (इन्द्रं परमेश्वरं) त्वां स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तोति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एकमदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अवस्थान्नातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । ह्यतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । ‘अम्रौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इति स्मृतेरादित्यमण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि ब्रुलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वां हवामहे इति पूर्वेणान्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गिर्वणः गीर्भिवननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्संबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुषि

यस्मै । त्वम् । म॒घऽव॒न् । इन्द्र॒ । गिर्व॒णः । शि॒क्षो इति॑ । शि॒क्षसि॑ । दा॒शुषे॑ ।
अ॒स्माक॑म् । गि॒रः । उ॒त । सु॒ऽस्तु॒तिम् । व॒सो इति॑ । क॒ण्व॒ऽवत् । श्रू॒णु॒धि । ह॒वम् ॥ ८ ॥

अस्ता॒वि॒ मन्म॑ पू॒र्व्यं ब्रह्मेन्द्रा॒य वो॒चत॑ ।

पूर्वी॑र्कृतस्य॒ बृह॒तीर॑नूप॒त स्तो॒तुर्मे॒धा असृ॑क्षत ॥ ९ ॥

अस्ता॒वि॒ । मन्म॑ । पू॒र्व्यम् । ब्रह्म॑ । इन्द्रा॒य । वो॒चत॑ ।

पूर्वीः॑ । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒हतीः॑ । अ॒नूप॒त । स्तो॒तुः । मे॒धाः । अ॒सृक्ष॑त ॥ ९ ॥

समिन्द्रो॒ रायो॑ बृह॒तीर॑धू॒नुत॒ सं क्षो॒णी समु॑ सूर्य॑म् ।

सं शु॒क्रासः॑ शु॒चयः॑ सं गवा॑शि॒रः सोमा॑ इन्द्र॑ममन्दि॒षुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः॑ । रायः॑ । बृ॒हतीः॑ । अ॒धु॒नुत॑ । सम् । क्षो॒णी इति॑ । सम् । ऊँ॑ इति॑ । सूर्य॑म् ।

सम् । शु॒क्रासः॑ । शु॒चयः॑ । सम् । गोऽआ॑शि॒रः । सोमाः॑ । इन्द्र॑म् । अ॒मन्दि॒षुः ॥ १० ॥ ॥ २१ ॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उ॒पमं॑ त्वा॒ म॒घोनां॑ ज्येष्ठं॑ च वृष॑भाणा॒म् ।

पू॒भिर्त्तमं॑ म॒घव॑न्निन्द्र॒ गो॒वि॒दमी॑शानं॒ राय॑ ई॒महे ॥ १ ॥

श्रृणु । उतापि च हे वसो वासयितरिन्द्र सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं श्रृणुधि । किंच कण्ववत् यथा कण्वस्य हवमाह्वानमश्रृणोः एवमस्माकं हवं श्रृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीयं पूर्व्यं पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् असावि(अस्तावि) स्तुतिविषयी-कृतं भवद्भिस्तत् ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संबन्धिनीः पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनूपत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किंच स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधूनुत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधूनुत सम्यक् रचयांचक्रे । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । ' रोदसी क्षोणी अन्वषी ' इति तन्नामसु पाठात् । किंच य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मानं समधूनुत समजनयत् । तमिन्द्रं शुक्रासः शुक्लाः दीप्ताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्यैकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किंच गवाशिरः गोदुग्धं सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थं महानुभाव इन्द्रोऽसीति त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

' उपमं त्वा ' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च—' उपमं त्वाष्टौ मेध्यः ' इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोनां धनवतां मध्ये उपमं उपमाभूतं वृषभाणां कामवर्षितृणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्यं च त्वा त्वां रायः गवाश्वादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृशं त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मघोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।
पुभित्ऽतमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । ववृधानः । दिवेऽदिवे ।
तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेषुवा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अद्रयः ।
ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तुम्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।
शीष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तुम्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्मित्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लभयितारम् ईशानं सर्वविद्यानां नियन्तारम् । ' ईशानः सर्वविद्यानाम् ' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्षमानः सन् आयुम् एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतसंज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतसंज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (? प्रदानेन) पीडयसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते(याचत) इत्युक्त्वा तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यश्वं हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाजयन्तः (? यन्तः) अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संवन्धिनः अद्रयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम् । अद्रिप्रभवस्ते सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्माणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु कात्स्न्येन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः । ते के । ये इन्दवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्दवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुतास्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्त्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकममित्राणि जहि नाशय । किंचास्मान् अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तुम्पसि पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमेधाभिः । ऊतिऽभिः ।

आ । शम्ऽतम् । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽअपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वामगम् ।

प्र सु तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजिऽतुरम् । सत्ऽपतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रऽजासु । आऽभगम् ।

प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरूत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।

वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिऽभिः । सऽसवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाज्रपुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमेधाभिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो याभिस्ताभिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ । किंच हे शंतम सुखतमेन्द्र शंतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि । अथ च हे स्वापे सुतरामासेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आत्ता बन्धवः यासु ताभिरूतिभिरेहि । उपसर्गवशाद्योग्याक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्वं प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भगं भजनीयं धनं कृधि कुरु । कीदृशम् । आजितुरं संग्रामे त्वरमाणम् । जित्वरमित्यर्थः । सत्पतिं सतां पालकं विश्वचर्षणिम् । विश्वाः सर्वाश्वर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम् । किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम् । त्वया संगतमित्यर्थः । क्रतुं कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्मभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्षय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गण-गतास्ते वयं भरेषु संग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम । संगते त्वत्यालनीया भवेमेत्यर्थः । उतापि च हे इन्द्र ससवांसः हविलक्षणावन्तः । ससमित्यन्ननाम ' नेमः ससम् ' इत्यन्ननामसु पाटात् । तादृशा वयं यजमानाः देवहूतिभिः । देवानिन्द्रादीन् हवन्ति ता देवहूतयः । ताभिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुति-लक्षणाभिः त्वां मनामहे स्तुमः । होत्रेति वाङ्नाम ' ऋक् होत्रा गीः ' इति वाङ्नामसु पाटात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेध्य ऋधिः वाजसुः अन्नकामः सन् ब्रह्म अन्नमुद्दिश्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजिं संग्रामं यामि प्राप्नोमि । हीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गन्व्युः । अप्रे । म्थीनाम् ॥ ८ ॥ ॥ २३ ॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत्तं इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्घृतश्चुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गृणन्ति । कारवः ।

ते । स्तोभन्तः । ऊर्जम् । आवन् । घृतऽश्चुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कुश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।

यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कुशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छुष्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे संगतो भवामि । संग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतरं कंचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

‘एतत्ते’ इति अर्धर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्धमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्धमैन्द्रम्) । अनुक्रम्यते च—‘एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः’ इति । तृतीयाचतुर्थी विश्वे-देवदेवताके । अन्यासां षण्णामिन्द्रो देवता । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव संबन्धि एतत् दृश्यमानं बृष्टथादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोभन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति । किंच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः घृतश्चुतं घृतस्त्राविणं गवादिगणं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानानां संबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निभातेषु (? निपीतेषु) त्वं मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वां नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ‘इन्वति नक्षति’ इति व्याप्तिकर्मसु पाठात् । अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः । अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कुशे एतन्नाम्नि यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यज्ञमुद्दिश्येति शेषः ।

आ । नः । विश्वे । सऽजोषसः । देवांसः । गन्तन । उप । नः ।

वसवः । रुद्राः । अर्वसे । नः । आ । गमन् । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

पूषा । विष्णुः । हवनम् । मे । सरस्वती । अर्वन्तु । सप्त । सिन्धवः ।

आपः । वातः । पर्वतासः । वनस्पतिः । शृणोतु । पृथिवी । हवम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधुमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । राधः । अस्ति । ते । माघोनम् । मघवत्सुतम् ।

तेन । नः । बोधि । सधुऽमाद्यः । वृधे । भगः । दानाय । वृत्रहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो वि शृण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृतं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्वानस्य (मातरिश्वनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । ' अव रक्षणगतिः ' इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणाभिधानात् । किञ्च सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धवो गङ्गाद्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्ववतां मेर्वादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हवं स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयेन धनवन्निन्द्र ते तव स्वभूतं माघोनं मघवत्सामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तरिन्द्र त्वं दानार्थं वृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्वन्दानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधुमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते संग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र त्वमित् त्वमेव नोऽस्मान् वाजे संग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वत्साहाय्येन वयं धनार्थं संग्रामं गन्तुमुत्सहामह इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणभिः वाग्भिः सह । वीती अज्ञानवान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरत्सेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविलक्षणान्वन्तो यजमानाः

आजिऽपते । नृऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । ससऽवांसः । वि । शृण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति सार्थं आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्मन्त्रस्व मध्वन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीभिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अये । आऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।

अस्मान् । नक्षस्व । मध्वन् । उप । अवसे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमैभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्यं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमैभिः । विधेम । त्वम् । अस्माकम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

महि । स्परम् । शशयम् । राधः । अह्यम् । प्रस्कण्वाय । नि । तोशय ॥ ८ ॥ ॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यख्यं मभ्यार्यति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वाद्वा देवास्तेषां हविरस्नुवन्ति
तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनानां जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडा-
शाद्यन्नम् आशिषः गवाश्वाद्यैश्वर्याणि च अये जगत्स्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि
भवन्ति । अतो हे मध्वन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्तुहि । आत्मीयत्वेन
स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्नं धुक्षस्व
प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वयं यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्वं चास्माकमसि । ' त्वमस्माकं तवस्मसि '
(ऋ. सं. ८. ९२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमैभिः स्तोत्रैः विधेम
परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्वं प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मन्नं मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने)
राधो धनं नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राधो विशिनष्टि । महि महत् पूज्यं स्थूरं स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः ।
शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शशयानं तैरुपभोग्यमित्यर्थः । अह्यं लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्धं धनं हि
लज्जासहितं भवति । इदं तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य कृशास्यार्थं प्रस्कण्वदानदेवताकं गायत्रम् ।
अनुक्रान्तं च— ' भूरीत् पञ्च कृशाः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तु ' तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।
अन्त्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासां गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः
आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्यं व्यशसिषमहम् । ईश्वरेणाल्पमपि कृतं कर्म बहु भवत्

१. अनु.— ' तृतीयापञ्चम्यावनुष्टुभौ । '

भूरि । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अह्यम् । अग्नि । आ । अयति ।
 राधः । ते । दस्यवे । वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतासं उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मुहा दिवं न तस्तभुः ॥२॥
 शतम् । श्वेतासः । उक्षणः । दिवि । तारः । न । रोचन्ते । मुहा । दिवम् । न । तस्तभुः ॥२॥

शतं वेणूच्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लतानि ।
 शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥
 शतम् । वेणून् । शतम् । शुनः । शतम् । चर्माणि । म्लतानि ।
 शतम् । मे । बल्वजस्तुकाः । अरुषीणाम् । चतुःशतम् ॥ ३ ॥

मुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥
 सुदेवाः । स्थ । काण्वायनाः । वयःऽवयः । विचरन्तः । अश्वासः । न । चङ्क्रमत ॥ ४ ॥

आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुषा च न संनशे ॥ ५ ॥

प्रसिद्धयतीत्यर्थः । इदानीमृषिः प्रत्यक्षीकृत्याह । हे वृक शत्रुविकर्तन प्रस्कण्व ते तव संबन्धि राधो धनं दस्यवे दस्युं हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्लवर्णाः उक्षणः उक्षापः रेतः-
 सेचनसमर्था बलीवर्दा रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि तुल्येके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि
 रोचन्ते तद्वदेते भुवीत्यर्थः । किंच महा तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिवं न तारा यथा तुल्येके तस्तभुः
 व्याप्नुवन्ति तद्वदेते महा यशसो महत्त्वेन भुवं व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शतं शतसंख्या-
 कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लतानि मृदूकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् ।
 किंच शतमपरिमिताः बल्वजस्तुकाः तृणपूलाः मे मह्यं कुशनाग्ने ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-
 मारोचमानानां गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः काण्वोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयः अतिशयेन पक्षिण इव । लुप्तोपमेयम् ।
 विचरन्तः विहायसि चरन्तः यूयं मुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत
 विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनूनस्य अन्यूनस्य । सर्वोत्कृष्टस्येति यावत् । साप्तस्य एवनाग्निः
 काण्वपुत्रस्य संबन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरन् न कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितुं केचित्
 नेशते इत्यर्थः । किंच पथः धर्ममार्गात् सकाशात् अतिध्वसन् अतिशयेनाधः पतन् कृपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । साप्तस्य । चर्किरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पथः । चक्षुषा । चन । समऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्यम् । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदर्शि । अह्यम् । द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णोवतीनाम् । शतं दासाँ अति स्रजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णोऽवतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । स्रजः ॥ ३ ॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि संनशे सम्यक् व्याप्तुं संद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्यं तद्यशःसंपादने
नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

‘प्रति ते’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं काण्वस्य षष्ठप्रस्थार्षे गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते
षष्ठोऽन्त्या^१ अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रा-
दवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूतं राधो धनं दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम्
अदर्शि दृष्टम् । शत्रुनापहतं सन् (शत्रुणापहतं सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युत्पाकारायैव
जायत इत्यर्थः । कीदृशं राधः । अह्यं लज्जारहितम् । शत्रुहनेने प्रगल्भमिति यावत् । किंच ते शवः
बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न दुलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्टं त्वामहं स्तोमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्दिन्द्र मह्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसंख्याकान् दस्यून्^२ उपक्षयि-
तृन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः
रायः धनानि अमंहत अदुः मह्यम् । महतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किंच हे इन्द्र त्वतो भीतास्ते मे मह्यमृषये षष्ठप्रिनाग्ने (षष्ठप्र^३) गर्दभानां रासभानां
शतम् । अमंहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतेनान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णोवतीनां मेषीनां शतमदुः ।
तथा शतान् शतसंख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशयिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां
(‘प्रभावं त्वां) स्तोमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतः पाद-
विक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । ‘दृष्टिपूतं न्यसेत्
पादम्’ इति वचनात् । तस्या अपत्यं पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । तं
हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन् (सन्) नित्यात् अनुपक्षीणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि
रायः धनानि मह्यं षष्ठप्रिनाग्ने अमंहत प्रादात् । किंच गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्यं स एव
प्रादात् इति । ‘वृकश्चन्द्रमा भवति’ (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

१. ‘षष्ठोऽन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः इति । अन्त्या’ इति भाव्यम् । २. ‘दस्यवे’ इति मन्त्रपाठः ।

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता । अश्वानामिभ्य यूथ्याम् ॥ ४ ॥

तत्रो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतऽक्रतायै । विऽअक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । यूथ्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाद् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाद् । सः । सुमत्ऽरथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७ ॥

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सर्वनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सर्वनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

(४) किञ्च व्यक्ता विविषं गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतक्रतायै एतन्नामे (? न्नाम्न्यै) समात्रेऽपि (स्वमात्रेऽपि) प्राणीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां बडवानां यूथ्यां संहतिम् । न केवलं मद्यमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि बडवान् इन्द्रं प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तुयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्तं यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाद् हविषां वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । ' सुमत् स्वयमित्यर्थः ' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमन-शील इत्यर्थः । किञ्च बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा तेजसा सूरः सुष्ठु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोकं सूर्यः सुष्ठु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उभाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

' युवं देवा ' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्धमाश्विनं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते— ' युवं देवा चतुर्ऋचं मेध्य आश्विनं त्रैष्टुभम् ' इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूर्व्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्ध्या वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्यन्दनेन युक्ताः संयुक्ता अश्वः तविषं बलं यथा भवति तथा वहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणैः कर्मभिः सह इदं तृतीयं सवनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिबतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्यै एकादशासः सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।

अस्माकं यज्ञं सर्वनं जुषाणा पातं सोममश्विना दीद्यमी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासः । सत्याः । सत्यस्य । ददृशे । पुरस्तात् ।

अस्माकम् । यज्ञम् । सर्वनम् । जुषाणा । पातम् । सोमम् । अश्विना । दीद्यमी इति दीदिऽअमी ॥२॥

पनाय्यं तदश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गविष्टौ सर्वाँ इत्ताँ उप याता पिबध्वै ॥ ३ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजसः । पृथिव्याः ।

सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽईष्टौ । सर्वाँ । इत् । तान् । उप । यात । पिबध्वै ॥३॥

अयं वां भागो निहितो यजत्रेमा गिरो नासत्योप यातम् ।

पिबतं सोमं मधुमन्तमस्मे प्र दाश्वासंमवतं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निहितः । यजत्रा । इमाः । गिरः । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबतम् । सोमम् । मधुमन्तम् । अस्मे इति । प्र । दाश्वासम् । अवतम् । शचीभिः ॥४॥ ॥२८॥

(२) हे अश्विनाश्विनौ युवां द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च ' अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूयं सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माकं संबन्धिनं सवनम् । स्युतेऽभिषूयते सोमो यत्रेति सवनः । तं तादृशं यज्ञं यजनीयमध्वरं जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवां सोमम् अभिषुतसोमरसं पातं पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यमी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । भिषजोः भवतोर्दीप्ताग्नित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः द्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वां युवयोः कृतं कर्म पनाय्यं स्तुयं भवति । भवदनुग्रहादेव युष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्यां वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथं वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतल्कर्मैत्यभिप्रायः । यत् एवमतः गविष्टौ गवामेषणे निमित्ते सति ते^१ प्रसिद्धाः सहस्रसंख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्त इति शंसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयातं समीपे गच्छतम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबध्वै सोमं पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अयं पुरोवर्ती वां युवयोः भागः भजनीयोऽशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्तं गृहीतुमागच्छतमिति (प्रहीतु^०) शेषः । किंच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः संनिकृष्टाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छतं श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपितं सोमं पिबतम् । किंच अस्मे अस्माकं संबन्धिनं दाश्वासं हविर्दत्तवन्तं यजमानं शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवतं प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ॥ २८ ॥

१. ' ये ' इति मन्त्रपाठः ।

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमुत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।

यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।

यः । अनूचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्वित् । तत्र । यजमानस्य । समुऽवित् ॥ १ ॥

एकं एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।

एकैवोषाः सर्वमिदं वि भ्रात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । समुऽईद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।

एका । एव । उषाः । सर्वम् । इदम् । वि । भ्राति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ॥

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।

चित्रामथा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्वै ॥ ३ ॥

‘यमुत्विजः’ इति तृचात्मक दशमं सूक्तं काण्वस्य मेध्यस्यार्ष वैश्वदेवं त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—‘यमुत्विजस्तुचं वैश्वदेवमाय ऋत्विक्स्तुतिर्वा’ इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिमं यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिमं यज्ञं कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्वित् । स्वित्दिति वितर्के । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किञ्चित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किञ्चिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदेवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैश्रुतायनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुषु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । ‘तत्सुषुवा तदेवानुप्राविशत्’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । ‘सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुपश्च’ (ऋ. सं. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किञ्च एका एकाकिन्येव उषाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिदं दृश्यमानं जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेकं वै एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाग्न्यादयो देवा अग्न्येकाकिनः सन्तोऽनेकमवनसमर्थास्तदा परं ब्रह्म एकं सद्नेकं भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वां युष्माकं मध्ये अतिरिक्तं^२ निरतिशयं तं तच्छब्दवाच्यं परमात्मानं पिबध्वै सोमं पातुं हुवे आह्वयामि । तुं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसंबन्धे सति चित्रमथा । चित्रं चायनीयं मधं गवाश्चादिलक्षणं धनं यस्याः सा चित्रमथा ।

१. अनुक्रमण्यामेतन्नोपलभ्यते । मँक्. — ट्ट. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २. ‘अति । रिक्तम्’ इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् ।
चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबन्धै ॥३॥॥२९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्त्रत् इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सर्वना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागऽधेयानि । सिस्त्रते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् ।
यज्ञेऽयज्ञे । ह । सर्वना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निष्पिध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।

या सिस्त्रत् रजसः पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादैव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अधि जज्ञे अधिकं प्रादुरभूत् युधिष्ठिरादेस्तम् । कीदृशं तम् । ज्योतिष्मन्तं ज्योतीषि सूर्यादीनि प्रकाशयत्वेन सन्ति यस्य तम् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । केतु-मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु. उ. १. १. ९) इति श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम् । 'केतुः केतः' इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्रं त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्रं चक्रमणं त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' (ऋ. सं. १. २३. १७) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहतं चक्रं सुदर्शनाख्यं यस्य तम् । सुखं निरतिशयानन्दात्मकम् । 'ओं कं ब्रह्म खम्' (इति) श्रुतेः । रथं रंहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' (श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुपदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुपत् सुप्रतिष्ठः तम् । 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः । भूरिवारं भूरिभिर्वैभुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् । सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । 'आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति' (बृ. उ. २. ४. ५) इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

'इमानि वाम्' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं काण्वस्य सुपर्णस्यार्षमैन्द्रावरुणं जागतम् । 'इमानि वां सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुणं जागतम्' इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानी कृतानि भागधेयानि भवदंशभूतानि चरु-पुरोडाशादिहवीषि वां युवां प्रति सिस्त्रते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु सत्सु महे महते पूजनाय वां युवां प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं सवना त्रिष्वपि सवनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किञ्च सुन्वते सोमाभिष्वं कुर्वते यजमानाय शिक्षथः अभिमत्तं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । 'पृणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा निः-सिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः व्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमानं भवतो-र्माहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किञ्च या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य संवन्धिनः अध्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशत ।
या । सिध्वतुः । रजसः । पारे । अघ्ननः । ययोः । शत्रुः । नक्तिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सृत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्यं वां मध्वं ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।

ताभिर्दाश्वांसमवतं शुभस्पती यो वामदग्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कृशस्यं । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।
ताभिः । दाश्वांसम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।

यः । वाम् । अदग्धः । अभि । पाति । चित्तिऽभिः ॥ ३ ॥

घृतप्रुषः सौम्यां जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।

या ह वाभिन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽप्रुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदने । ऋतस्यं ।

याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्रुतः । ताभिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अवौचाम महते सौभगाय सृत्यं त्वेषाम्यां महिमानमिन्द्रियम् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृतश्रुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिल्लतुः यथेच्छं सरणं कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी
असुरादिः नक्तिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिघातकः
शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्र-
काणां स्तुतिरूपा वाचः कृशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य संबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षितं
रसं प्रति वां युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्ताभिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां
दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवतं रक्षतम् । यजमानं विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिता-
राविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदग्धः केनाप्यहिंसितः सन् चित्तिभिः प्रभोपलक्षितैः कर्मभिः वां युवा-
मभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क्व सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः
स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतप्रुषः । घृतमित्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते ।
तथा च सोमरसस्त्राविण्य इत्यर्थः । सौम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किञ्च हे इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतञ्चुतः सोमरसस्त्राविण्यो भवन्ति अथवा आज्यस्त्राविण्यो
भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । ताभिर्हेतुभूताभिः वत्तं यजमानं पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभि-
मतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाम्यां दीप्ताभ्यां भवद्भ्यां संपादितं महिमानं कीर्तिविशेषं
वयं महते बृहते सौभगाय ऐश्वर्याय अवौचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । युष्मत्स्वरु-

अवोचाम् । महते । सौभगाय । सत्यम् । त्वेषाम्याम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।

अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । घृतऽधुतः । त्रिऽभिः । साप्तेभिः । अवत्तम् । शुभः । पती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्ने ।

यानि स्थानान्यसृजन्तु धीरा यज्ञं तन्वानास्तर्पसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिऽभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्ने ।

यानि । स्थानानि । असृजन्तु । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तर्पसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।

प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदृप्तम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।

प्रजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।

दीर्घायुत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति बालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्भवतोर्शापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयिताराविन्द्रावरुणौ युवां घृतश्चुतः सोमरसस्त्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः साप्तेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोर्देवव्ययोगात् अश्वैरस्मत्पालनं समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञं तन्वानाः कर्मविशेषं विस्तारयन्तः अत एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्ने अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्यजिरिति (? तत्यजुरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्र-दृश्यः मनीषादिश्रुतान्तं सर्वं युवाम् अदत्तं दत्तवन्तौ इत्यहं तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिञ्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषद्दृष्टिः गिरः । मतिर्मननं तर्कसामर्थ्यम् । श्रुतं शास्त्रमीमांसालक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादाल्लब्ध-ज्ञानेन मया ज्ञातमित्युषेर्वक्तुरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदृप्तम् अनुद्धतम् । मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोत्रेषु प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकालं प्र तिरतं प्रवर्षयतम् । प्रपूर्वस्तिरति-वर्षनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'अम्र आ याहि' इति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं प्रागाथपुत्रस्य^१ भर्गस्यार्षामाग्नेयम्^२ । प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'अम्र आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरम्र आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अम्र आ याह्यग्निभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।

आ त्वामनक्तु प्रयता हविष्मती यजिष्ठं बर्हिंरासदे ॥ १ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽभिः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।

आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रऽयता । हविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअग्निभिः यष्ट्यैः सह ऽआ ऽयाहि आगच्छ । तदर्थं ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽव्वा त्वां ऽवृणीमहे । त्वा त्वामागतं ऽप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ऽहविष्मती घृतवती^३ ऽयजिष्ठं ऽव्वां ऽबर्हिः^४ बर्हिषि ऽआसदे आसाद्य ऽआ सर्वतः ऽअनक्तु^५ ॥

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो अङ्गिरः सुचुश्चरन्त्यध्वरे ।

ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ २ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सूनो इति । अङ्गिरः । सुचः । चरन्ति । अध्वरे ।

ऊर्जः । नपातम् । घृतऽकेशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वात् । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक । अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा । सर्वत्र संगत । ऽव्वा त्वाम् ऽअध्वरे यागे ऽअच्छ अभिप्राप्तुं ऽसुचः ऽचरन्ति गच्छन्ति । अतः ऽऊर्जः अन्नस्य ऽनपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नसारं वा ऽघृतकेशं प्रदीप्त-केशस्थानीयज्वालं ऽपूर्व्यं^६ पुरातनं पूरकं वा ऽअग्निं ऽयज्ञेषु अस्मदीयेषु ऽईमहे स्तौमि ॥

अग्ने कविर्वेधा असि होता पावक यक्ष्यः ।

मन्द्रो यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यो विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ॥ ३ ॥

अग्ने । कविः । वेधाः । असि । होता । पावक । यक्ष्यः ।

मन्द्रः । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽकविः मेधावी त्वं ऽवेधाः विधाता ऽअसि फलानाम् । हे ऽपावक^६ ऽहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ऽयक्ष्यः यष्ट्योऽसि । हे ऽशुक्र दीप्त मन्द्रः मोदनीयः ऽयजिष्ठः यष्टृतमस्त्वम् ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽविप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः ऽमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ऽईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

अद्रौघमा वंहोशतो यविष्ठय देवाँ अजस्र वीतये ।

अभि प्रयांसि सुधिता वंसो गहि मन्दस्व धीतिभिर्हितः ॥ ४ ॥

१. गन्त-न-श-प्रागाथपुत्रभर्गस्या° । २. भ१-२-घृतवती सुकृ; भ३-हविर्भियुक्ता सुकृ । ३. गन्त-श-बर्हिः' नास्ति । ४. य-अनक्तु भक्षयतु । ५. त३-४-न-श-सपूर्व्य । ६. घ-पावक शोधक ।

अद्रौघम् । आ । वह् । उशतः । यविष्ठय । देवान् । अजस्र । वीतये ।

अभि । प्रयांसि । सुऽधिता । आ । वसो इति । गृहि । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥४॥

वअद्रौघम् अद्रौघारं मां प्रति हे वयविष्ठय युवतम वअजस्र नित्य वआ वह आनय । कान् ।
वउशतः अस्मदर्थं कामयमानान् वदेवान् । किमर्थम् । ववीतये हविर्भक्षणाय । हे ववसो वासकामे
वसुधिता सुनिहितानि वप्रयांसि अन्नानि वअभि वगृहि अभिगच्छ । आगत्य च वधीतिभिः^१ स्तुतिभिः
वहितः निहितः सन् वमन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सुप्रथा अस्यधै त्रातःकृतस्कृविः ।

त्वां विप्रासः समिधान दीदिव् आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सुऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः । कृतः । कृविः ।

त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान् । दीदिऽव् । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वत्रातः रक्षक वकृतः सत्यभूतः वकविः क्रान्तप्रज्ञः वत्वमित् त्वमेव वसप्रथाः सर्वतः
पृथुः वअसि भवसि । हे वसमिधान समिध्यमान हे वदीदिवः दीप्त वत्वां वविप्रासः विप्रा
मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः वविवासन्ति^१ परिचरन्ति ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महौ असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सुरयः शत्रूषाहः स्वग्रयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सुरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्रयः ॥ ६ ॥

हे वशोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्ने वशोच दीप्यस्व । वदीदिहि दीपयात्मान् । वविशे
प्रजायै वस्तोत्रे वमयः सुखं वरास्व देहि । त्वं वमहानसि । वदेवानां^२ संबन्धिनि वशर्मन् शर्मणि
सुखे वमम वसुरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा वसन्तु भवन्तु । वशत्रूषाहः शत्रूणामभि-
भवितारः वस्वग्रयः शोभनाग्रयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमंतसमग्ने संजूर्वसि क्षमि ।

एवा दह मित्रमहो यो अस्मद्गुरुर्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्ने । सम्ऽजूर्वसि । क्षमि ।

एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मद्गुरुक् । दुऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वक्षमि क्षमायां वर्तमानं ववृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं वयथा येन प्रकारेण वसंजूर्वसि ।
जूर्वतिहिसाकमां । सम्यग्दहसीत्यर्थः । वएव एवं वदह हे वमित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो^४
वा । कम्^४ । वयः वअस्मद्गुरुक् अस्माकं द्रोघा वकश्च कश्चित् वदुर्मन्मा दुर्मतिः वेनति कामयते
अस्मान् द्रोघुं तं दहेति^३ ॥

१. श-भ-धीतिभिः कर्मभिः । २. घ-आविवासंति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु-त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-
त-१-२-तेजो वार्यक; ग-तेजो वा; त-३-४-श-तेजोवाक । ५. त-न-भ-१-२-श-दहतेति; भ-३-दहति ।

मा नो मर्तीय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।

अत्रैधन्निस्तरणिभिर्यविष्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्तीय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।

अत्रैधत्ऽभिः । तरणिऽभिः । यविष्य । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

व नः अस्मान् वमर्ताय^१ मरणधर्माय^१ वरिपवे शत्रवे हिंसित्रे वरक्षस्विने बलवते वमा वरीरधः वघमानय^१ । तथा वअघशंसाय पापशंसकाय वमा रीरधः । हे वयविष्य युवतम वअत्रेधन्निः अहिंसकैः वतरणिभिः तारकैः वशिवेभिः सुखकरैः वपायुभिः पालनैः नोऽस्मान् वपाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्र एकया पाह्युत द्वितीयया ।

पाहि गीभिस्तिस्त्रुभिर्ऊर्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्रे । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।

पाहि । गीऽभिः । तिसृभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे अग्रे वनः अस्मान् वएकया ऋचा गिरा वपाहि रक्ष । वउत अपि च वद्वितीयया ऋचा वपाहि पालय । वपाहि वतिसृभिः वगीभिः वऊर्जाम् अन्नानां बलानां वा वपते^१ स्वामिन् । तथा वपाहि वचतसृभिः गीभिर्हे वसो वासकामे ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्याः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

त्वामिद्धि नेदिष्टं देवतातये आपि नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्याः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्टम् । देवऽतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्रे विश्वस्मात् सर्वस्मात् वरक्षसः वअराव्याः अदातुः सकाशात् वपाहि रक्षास्मान् । ववाजेषु संग्रामेषु वनः अस्मान् वप्र वअव प्रकर्षेण रक्ष । वस्म इति पूरणः । वहि यस्मात् वनेदिष्टम् भासन्नम् वआपि बन्धुभूतं वत्वामित् त्वामेव वदेवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं ववृधे वर्धनाय वनक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ ॥ ३३ ॥

आ नो अग्रे वयोवृधं रयि पावक शंस्यम् ।

रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयंशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्रे । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।

रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुऽनीती । स्वयंशःऽतरम् ॥ ११ ॥

हे अग्रे वपावक शोधक ववयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं वशंस्यं शंसनीयं^१ वरयि धनं वनः अस्मभ्यम् वआ हरेति शेषः । आहस्य च हे वउपमाते । उपास्मस्समीपे माति नो धनमिच्छुपमातिः । हे तादृशामे

१. ख-ग-त-न-भ-श-‘ मर्ताय मरणधर्माय ’ नास्ति । २. भ-वशं मानय । ३. ग-त-न-भ-श-‘ पते ’ नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-‘ शंसनीय ’ नास्ति ।

वनः अस्मभ्यं वसुनीती सुनीत्या शोभननयनेन वपुस्सृष्टं बहुभिः स्पृहणीयं स्वव्यशास्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्तिं धनं वरास्व वच देहि ॥

येन वंसांमृ पृतनासु शर्धेतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।

स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसांमृ । पृतनासु । शर्धेतः । तरन्तः । अर्यः । आऽदिशः ।

सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीऽवसो । जिन्व । धियः । वसुऽविदः ॥ १२ ॥

येन धनेन वपुतनासु संग्रामेषु वशर्धतः^१ वेगं कुर्वतः^२ वर्यः अरीच्छत्रून् वआदिशः आदेष्टृच्छ-
कप्रक्षेप्तृन् वतरन्तः वंसांमृ हिंसाम तद्धनं देहि । हे शचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधन वा
वसः प्रसिद्धः वत्वं वनः अस्मान् वर्ध वर्धय प्रीणय । प्रयसा अग्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन
प्रयसा हविषा वसुविदः वसूनां लभकानि धियः कर्माण्यस्मदीयानि जिन्व प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दर्विध्वत् ।

तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो युहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दर्विध्वत् ।

तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिऽधृषे । सुऽजम्भः । सहसः । युहुः ॥ १३ ॥

अयम् अग्निः शृङ्गे वशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् वृषभो यथा वद्विध्वत् कम्पयति शिरः एवं
शृङ्गस्थानीया^३ ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दर्विध्वत् कम्पयति शिरः । अस्य अग्नेः हनवो वन
हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः तिग्माः^१ वन प्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः सुजम्भः
सुदंष्ट्रः सहसो यहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।

स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्यो पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिऽधृषे । जम्भासः । यत् । विऽतिष्ठसे ।

सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुऽहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्यो । पुरु ॥ १४ ॥

हे वृषभ वर्षक वते तव जम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः नहि वप्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं
न शक्याः । यत् यस्मात् ववितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस इत्यर्थः । हे होतः होमनिष्पादक
वस वत्वं हविः अस्मद्दत्तं सुहुतं कृधि कुरु । वनः अस्मभ्यं वार्या वरणीयानि पुरु बहूनि
वंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मतीस इन्धते ।

अतन्द्रो हव्या वंहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥ १५ ॥

१. ग-शर्धती वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श-शर्धतः वेगं कुरुतः; त३-४-शर्धत वेगं कुरुतः; न-वर्धत
वेगं कुरुत । २. ज्ञ-त२-४-न-भ१-३-श-शृगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-भ-श- 'तिग्माः' नास्ति ।

शोषे । वनेषु । मात्रोः । सम् । त्वा । मर्तांसः । इन्धते ।

अतन्द्रः । हृव्या । वहसि । हविःऽकृतः । आत् । इत् । देवेषु । राजसि ॥ १५ ॥

हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोः वमात्रोः अरण्योः वशेषु स्वपिषि वर्तसे । वत्वा त्वां तथाभूतं वमर्तांसः मनुष्या अध्वर्यादयो मथनेनोत्पाद्य वसम् वइन्धते । वप्रात् प्रवृद्धस्वम् वअतन्द्रः अनलसः सन् वहविष्कृतः यजमानस्य वहृव्या हवींषि वहसि देवान् प्रति । वआदित् अनन्तरमेव वदेवेषु मध्ये वराजसि दीप्यसे ॥ ॥ ३४ ॥

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमह्यम् ।

भिनत्स्यद्वि तर्पसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनां अति ॥ १६ ॥

सप्त । होतारः । तम् । इत् । ईळते । त्वा । अग्ने । सुत्यजम् । अह्यम् ।

भिनत्सि । अद्विम् । तर्पसा । वि । शोचिषा । प्र । अग्ने । तिष्ठ । जनान् । अति ॥ १६ ॥

हे वअग्ने वतमित् तमेव वत्वा त्वां वसप्त वहोतारः होत्रकाः वईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । वसुत्यजं सुत्यागम् । अभिमत्प्रदमित्यर्थः । वअह्यम् अक्षीणं प्रवृद्धम् । किंच वअद्वि मेघं वतपसा तापकेन वशोचिषा तेजसा । तपसा शोचिषा वेति वा योज्यम् । ववि वभिनत्सि । हे वअग्ने वजनान् अस्मान् वअति अतीत्य वप्र वतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति । अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अग्निमग्निं वो अध्रिगुं हुवेम वृक्तबर्हिषः ।

अग्निं हितप्रयसः शश्वतीष्वा होतारं चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

अग्निमऽअग्निम् । वः । अध्रिऽगुम् । हुवेम । वृक्तऽबर्हिषः ।

अग्निम् । हितऽप्रयसः । शश्वतीषु । आ । होतारम् । चर्षणीनाम् ॥ १७ ॥

वअग्निमग्निम् । वीप्सादरार्था । अग्निमेव हे यजमानाः ववः युष्मदर्थं वहुवेम आह्वयाम । अथवा । हे देवाः^१ वो^१ युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम् । कीदृशा वयम् । ववृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः । कीदृशमग्निम् । वअध्रिगुम् अष्टतगमनं^२ सर्वदा गृहे वर्तमानम् वअग्निम् । वहितप्रयसः निहितहविष्का वयम् वआ हुवेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । वशश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं वहोतारं होमनिष्पादकम् । किमर्थम् । वचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अग्नौ तृप्ते सति वृष्टिलाभात् प्राण्युपकारसिद्धं^३ प्राण्यर्थत्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केतेन शर्मन्त्सचते सुषामण्यग्ने तुभ्यं चिकित्वना ।

इषण्यया नः पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमृतये ॥ १८ ॥

केतेन । शर्मन् । सचते । सुऽसामनि । अग्ने । तुभ्यम् । चिकित्वना ।

इषण्यया । नः । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ १८ ॥

१. ख-त-श-वा यो; न- वा वो । २. ख-ग-त-अधृतकर्माणं; न-भ-अधृतगमनकर्माणं ।
३. ख-त-न-भ-२-३-श-प्राण्युपकारं सिद्धं ।

हे ऽअग्ने ऽतुभ्यं ऽचिकित्स्वना चिकित्स्वना जनेन होत्रादिना सह यजमानः ऽकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । ऽसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ऽशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे । अतो हे अग्ने ऽइषण्यया इच्छया स्वीयया ऽनः अस्मभ्यं ऽपुरुषरूपं नानारूपं ऽनैदिष्टम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ऽवाजम् अन्नम् ऽऊतये रक्षणाय ऽआ ऽभर आहर ॥

अग्ने जरितर्विस्पतिस्तेपानो देव रक्षसः ।

अप्रोषिवान्गृहपतिर्महाँ असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ १९ ॥

अग्ने । जरितः । विस्पतिः । तेपानः । देव । रक्षसः ।

अप्रोषिऽवान् । गृहऽपतिः । महान् । असि । दिवः । पायुः । दुरोणऽयुः ॥ १९ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेव ऽजरितः स्तोतः । स्तुत्येत्यर्थः । ऽविस्पतिः प्रजानां पालकः ऽरक्षसः राक्षसानां ऽतेपानः संतापकोऽसि । ऽअप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन् । तदेवाह । ऽगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ऽमहान् अतिज्ञानेन पूज्यः ऽअसि । ऽदिवः द्युलोकस्य ऽपायुः पाता ऽदुरोणयुः यजमान-गृहस्य मिश्रयिता । सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः । तादृशास्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो रक्ष आ वैशीदाघृणीवसो मा यातुर्यातुमावताम् ।

पुरोगव्युत्यनिरामप क्षुधमग्ने सेधं रक्षस्विनः ॥ २० ॥

मा । नः । रक्षः । आ । वैशीत् । आघृणित्सो इत्याघृणित्सवसो । मा । यातुः । यातुऽमावताम् । परःऽगव्युति । अनिराम् । अप । क्षुधम् । अग्ने । सेधं । रक्षस्विनः ॥ २० ॥

हे ऽआघृणीवसो दीप्तधनाग्ने ऽनः अस्मान् ऽरक्षः राक्षसादिः । ‘रक्षो रक्षितव्यमस्मात्’ (निरु. ४. १८) इति यास्कः । ऽमा ऽआ ऽवैशीत् सवतो न प्रविशतु । तथा ऽयातुमावताम् । यातुर्यातना पीडा । तद्वृतां यातुधानानां ऽयातुः पीडा ऽमा वैशीत् । हे ऽअग्ने ऽअनिराम् । इराक्षम् । अन्नाभावं दारिद्र्यं ऽक्षुधं क्षपयितारं ऽरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ऽपुरोगव्युति क्रोशद्वयाद्देशात् परस्तात् । एतदुपलक्षणम् । अत्यन्तं दूरदेशे ऽअप ऽसेध परिहर । अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्त्विति ॥ ॥ ३५ ॥

‘उभयं ऋणवत्’ इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भर्गस्यार्थम् । अत्रानुक्रमणिका-‘उभयं ब्रूना’ इति । पूर्वसूक्ते ‘प्रागार्थं तु’ इत्युक्तत्वादिदमपि प्रागाथम् । अत्रायुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बाहंतृचाशीतावेतरसूक्तं सप्तम्य-ष्टमीवर्जम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन-‘उभयं ऋणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि निष्केवल्ये ‘उभयम्’ इति बृहत्सामप्रगाथः । सूत्रितं च-‘उभयं ऋणवच्च नः’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माष्यंदिनसवनेऽच्छा-वाकस्यायमेव स्तोत्रियः प्रगाथः । तथा च सूत्रितम्-‘उभयं ऋणवच्च न आ वृषस्व पुरुवसो’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः ॥

उभयं शृणवन् च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवन् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघवा । सोमपीतये । धिया । शविष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

१ उभयं स्तोत्रात्मकं शास्त्रात्मकं चोभयविधम् १ इदं १ वचः १ अर्वाक् अस्मदभिमुखम् १ इन्द्रः १ शृणवन् शृणोतु । श्रुत्वा च १ सत्राच्या अस्माकं सहास्रन्त्या १ धिया युक्तः सन् १ मघवा १ शविष्ठः अतिज्ञायेन बलवान् १ आ १ गमत् आगच्छतु १ सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःऽततक्षतुः ।

उत । उपमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

१ तं १ हि तं खड्विन्द्रं १ स्वराजं स्वयमेव राजमानं १ धिषणे द्यावापृथिव्यौ १ वृषभं जगदुपकारि-
काया वृष्टेर्वर्षकं १ निष्टतक्षतुः संघस्करतुः । १ तं तमेवेन्द्रम् १ ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । १ उत
यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये १ प्रथमः मुख्यः सन्
१ नि १ षीदसि वेद्याम् । १ सोमकामं १ हि खलु १ ते १ मनः ॥

पूर्वोक्तेऽच्छावाकशक्ने ' आ वृषस्व ' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरुवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।

विषा हि त्वा हरिवः पृतसु सासहिमधृष्टं चिद्दधुष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।

विषा । हि । त्वा । हरिवः । पृतसु । सासहिम् । अधृष्टम् । चित् । दधुष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे १ पुरुवसो बहुधन १ इन्द्र त्वम् १ आ १ वृषस्व आसिञ्चस्व । किम् १ । १ सुतस्य १ अन्धसः सुत-
मन्धः सोमं जठरे । हे १ हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र १ त्वा त्वां १ विषा १ हि १ जानीमः खलु । कीदृशम् ।
१ पृतसु संग्रामेषु १ सासहिम् अभिभवितां शत्रूणाम् १ अधृष्टं १ चित् कैरप्यधर्षणीयं १ दधुष्वणिम्
अन्येषां धर्षकम् ॥

अप्राभिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र ऋत्वा यथा वशः ।

सनेम वाजं तव शिप्रिभवसा मक्षु चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्राभिसत्य । मघवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । ऋत्वा । यथा । वशः ।

सनेम । वाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिवः ॥ ४ ॥

१. ख-त-न-भ-श-किंच; ग-किं तत् । २. ग-विद्यामही; ङ-त-२-विद्यमहि; त-३-४-न-श-विद्यामहि;
म-१-विद्याहि ।

हे ^१अग्रामिसत्य अर्हिसितसत्य हे ^२मघवन् इन्द्र ^३तयेदसत् तथैव भवति । हे ^४इन्द्र ^५ऋत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन ^६यथा^७ येन^८ प्रकारेण ^९वशाः कामयेः । हे ^{१०}शिशिन् ^{११}अवसा रक्षणेन निमित्तेन ^{१२}वाजम् अन्नं ^{१३}सनेम संभजेम वयं ^{१४}तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । ^{१५}मधु ^{१६}वित् शीघ्रमेव ^{१७}यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे ^{१८}अद्रिवः । अद्रिवैन्नः । तद्भ्रिन्नेति ॥

शृण्व्यु^३ षु शचीपत् इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदुमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शृग्धि । ऊँ इति । सु । शची^१ऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसु^२विदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे ^१शचीपते ^२इन्द्र ^३शृग्धि देहाभिमत्तम् । ^४विश्वाभिः सर्वाभिः ^५ऊतिभिः^६ मरुद्भिः सह । हे ^७शूर ^८भगं ^९न भाग्यमिव ^{१०}यशसं यशास्त्विनं ^{११}वसुविदं धनस्य लम्भकं ^{१२}त्वा त्वाम् ^{१३}अनु ^{१४}चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥ ॥ ३६ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवाम्स्युत्सो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्षिषत्त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरु^१ऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परि^२ऽमर्षिषत् । त्वे इति । यत्^३यत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वम् ^१अश्वस्य ^२पौरः पूरयिता ^३असि भवसि । तथा ^४गवां^५ ^६पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे ^७देव ^८हिरण्ययः हिरण्यमयशरीरस्त्वम् ^९उत्सः^{१०} उत्ससदृशोऽसि । हे इन्द्र ^{११}त्वे स्वयि वर्तमानं ^{१२}दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा ^{१३}नकिः^{१४} परिमर्षिषत् न कश्चिद्धिनस्ति । अतः ^{१५}यद्यद्यामि याचे ^{१६}तदा ^{१७}भर आहर मह्यम् ॥

यद्यमित्ये^३ बृहत्साम^४ तदानीं निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' त्वं होहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' त्वामिद्धि हवामहे त्वं होहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं होहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्रावृषस्व मघवन्गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।

उत् । ववृषस्व । मघ^१ऽवन् । गो^२ऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्व^३म^४ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१त्वं ^२पहि त्वं खलु । सामर्थ्याहातेति गम्यते । अतः ^३पहि आगच्छ । आगल्य चास्मभ्यं ^४भगं भजनीयं धनं ^५विदाः लभस्व दत्स्व । किमर्थम् । ^६वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे ^७मघवन् ^८गविष्टये गा इच्छते मह्यं ^९उद्रवृषस्व उत्सिञ्जस्व गामिति शेषः । तथा हे ^{१०}इन्द्र ^{११}अश्वमिष्टये अश्वेषणवते मह्यमश्वान् ^{१२}उत् ववृषस्व उत्सिञ्जस्व देहि ॥

१. ख-ङ्ग-त१-२-वा यद्यथानेन; घ-त३-४-भ३-यद्यथानेन; भ२-वा यद्यथा येन; न-श-यथानेन ।
२. ख-ङ्ग-त१-२-मु-ऊतिमी रक्षकैः; घ-रक्षकैः । ३. ख-घ-ङ्ग-त१-२-गवां पौरः । ४. ख-ग-त-श-
' उत्सः ' नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श-नकिर्दानं; भ३-नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श- 'ष्टोमबृहत्साम ।

त्वं पुरु सहस्राणि शतानि च युथा दानाय मंहसे ।

आ पुरंदरं चक्रुम विप्रवचसु इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । युथा । दानाय । मंहसे ।

आ । पुरम्ऽदरम् । चक्रुम् । विप्रऽवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवं वपुरु पुरुणि बहूनि सहस्राणि शतानि च युथा गवादिपुथानि दानाय यजमानविषयाय मंहसे अनुमन्यसे । यद्वा । दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि । मंहतिर्दान-कर्मा । अथ परोक्षेण ब्रवीति । पुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् इन्द्रम् अवसे रक्षणाय प्रीतये वा गायन्तः स्तुवन्तः विप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् आ आगन्तारमभिसुखं वा चक्रुम कुर्मः ॥

अविप्रो वा यदविधद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।

स प्र ममन्दत्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।

सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहम्ऽसन ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वते तव वचः स्तोत्रं यत् यः अविप्रो वा अमेघाग्यस्तुतिकुशलो वा विप्रः मेधावी स्तुतिकुशलः वा अविधत् कुर्यात् । त्वां स्तोतीत्यर्थः । सः स्तोता त्वाया त्वयीच्छया साधनेन प्र ममन्दत् प्रकर्षेण मोदते । हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे प्राचामन्यो प्राचीनक्रोध । अप्रतिहत-क्रोधेत्यर्थः । न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित् । हे अहंसन । संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः । तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुभ्रक्षकृत्वा पुरंदरो यदि मे शृणवद्वचम् ।

वसुयवो वसुपति शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः । भ्रक्षकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृणवत् । हवम् ।

वसुयवः । वसुपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

उग्रबाहुः उदूर्णभुजः भ्रक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां पुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः यदि मे शृणवत् शृणुयात् तर्हि वसुयवः वसुकामा वयं वसुपतिं बहुधनस्वामिनं शतक्रतुम् अपरिभितप्रज्ञम् इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥ ३७ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।

यदिभ्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहे ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । नारायासः । न । जल्हवः ।

यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वृषणम् । सचा । सुते । सखायम् । कृणवामहे ॥ ११ ॥

वयमिन्द्रं^१ पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः^२ वन वमनामहे न मन्यामहे । तथा वअरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा वन मनामहे । वन वजलहवः अजवलनाः अनग्रथो न मनामहे । कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निसहितास्तं स्तुम इत्यृषिरास्मानमाह । वयदित् यस्मादेव कारणात् वनु इदानीं ववृषणं वर्षकम् वइन्द्रं वसुते सोमेऽभिषुते वसचा सहिताः^३ वसखायं वकृणवामहे कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मनामहे । पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात् । अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमृणकात्तिमदाभ्यम् ।

वेदा भूमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदू नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम् । युयुज्म । पृतनासु । सासहिम् । ऋणऽकात्तिम् । अदाभ्यम् ।

वेदं । भूमम् । चित् । सनिता । रथिऽतमः । वाजिनम् । यम् । इत् । ऊँ इति । नशत् ॥ १२ ॥

वउग्रम् उद्गूर्णबलमिन्द्रं वयुयुज्म योजयामः । कीदृशमिन्द्रम् । वपृतनासु संग्रामेषु वसासहिं शत्रूणामभिभवितारम् वऋणकात्तिम् ऋणभूतस्तुतिम् । यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं^३ तादृशम् । अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम् । वअदाभ्यं केनाप्यर्हिंस्यम् । य इन्द्रः वभृमं वचित् बहुष्वक्षेषु भ्रमणशीलमेव ववाजिनं बलवन्तमथं वरथीतमः रथस्वामी ववेद वेत्ति गृह्णाति तद्वत् वसनिता इन्द्रो वाजिनं हविष्मन्तं वयमित् यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये वनशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति । ते वयमिति वा योज्यम् । वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । दुःस्वमदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जप्यः^५ (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अमयं कृधि ।

मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अमयम् । कृधि ।

मघवन् । शग्धि । तव । तत् । नः । ऊतिऽभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥ १३ ॥

हे वइन्द्र वयतः हिंसकात् वभयामहे वयं वततः वनः^१ अस्मभ्यम् वअभयं वकृधि कुरु । हे वमघवन् वशग्धि शक्तो भवसि वनः अस्मभ्यमभयं कर्तुं वतव वतत् तैः वऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः पुरुषैः । किञ्च ववि वजहि वद्विषः अस्मद्द्वेष्टुन् । ववि जहि वमृधः अस्मद्विसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधुतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतार्वन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम् । हि । राधःपते । राधसः । महः । क्षयस्य । असि । विधुतः ।

तम् । त्वा । वयम् । मघवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतार्वन्तः । हवामहे ॥ १४ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-रहिताः संतः । २. ख-सयसहिताः; ज्ञ-त१-२-भ१-२-सहायसहिताः; त३-४-सहसेहिताः; न-सहासहिताः श-सेहिताः । ३. ख-त-न-भ-तत् । ४. ख-ज्ञ-त१-२-जप्यः सूत्रितं च यत इन्द्र भयामहे इति च सूक्तशेषं । ५. ख-न-त-न-भ-श-नः नास्ति ।

हे वराधस्यते धनस्वामिन् वस्वं वृहि त्वं खलु महः महतः वराधसः धनस्य वक्ष्यस्य च गृहस्य च^१ वर्धयिता असि^२ हि खलु । सामर्थ्यादेवं लभ्यते । कस्य राघसो गृहस्य च^३ वर्धक इत्युच्यते । विधत्तः परिचरतो यजमानस्य । वतं तादृशं त्वा त्वां वयं हे मघवन्निन्द्र विगर्वणः गीर्भिवर्ननीय सुतावन्तः अभिपुतसोमाः वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पळुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषत् चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । स्पट् । उत । वृत्रऽहा । परःऽपाः । नः । वरेण्यः ।

सः । नः । रक्षिषत् । चरमम् । सः । मध्यमम् । सः । पश्चात् । पातु । नः । पुरः ॥ १५ ॥

अयम् इन्द्रः स्पट् सर्वस्य ज्ञाता । स्पशतिज्ञानकर्मा^४ । उत अयं वृत्रहा वृत्रहन्ता परस्पाः परपालयिता नः अस्माकं वरेण्यः वरणीयः । सः इन्द्रः नः अस्माकम् । पुत्रमिति शेषः । रक्षिषत् रक्षतु । चरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत् । सः मध्यमं पुत्रं रक्षिषत् । सः नः अस्मान् पश्चात् रक्षिषत् । नः पुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम् । नः । पश्चात् । अधरात् । उत्तरात् । पुरः । इन्द्र । नि । पाहि । विश्वतः ।

आरे । अस्मत् । कृणुहि । दैव्यम् । भयम् । आरे । हेतीः । अदेवीः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र वस्वं नः अस्मान् पश्चात् पश्चाद्भागत् पुरः पूर्वभागात् अधरात् अधोभागात् । एतदुपरिभागस्योपलक्षणम् । उत्तरात् उत्तरभागात् । एतदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् । किं बहुना विश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् नि पाहि । हे इन्द्र दैव्यं भयम् अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे वृणुहि कुरु । तथा अदेवीः आसुराणि हेतीः आयुधानि आरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र त्रास्व परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन्सत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य । श्वःऽश्वः । इन्द्र । त्रास्व । परे । च । नः ।

विश्वा । च । नः । जरितृन् । सत्ऽपते । अहा । दिवा । नक्तम् । च । रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्याद्या यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं श्वःश्वः त्रास्व रक्ष । तथा परे च परस्मिन्सूतीयेऽहनि च त्रास्व । हे वसत्पते सतां पालक विश्वा सर्वाण्यपि अहा अहाभि सर्वेष्वप्यहःसु नः अस्मान् जरितृन् रक्षिषः रक्षसि । तथा दिवा नक्तं च रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रमङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्रो वीर्याय कम् ।

उभा तै बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं भिमिश्रतुः ॥ १८ ॥

१. ग-त-श- 'गृहस्य च' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श- 'असि' नास्ति । ३. ख-ग-त-श- 'च' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-श- 'स्पशति' । ५. ख-त-पुत्रं स ।

प्रऽमङ्गी । शूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । समऽमिः । वीर्याय । कम् ।

उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

अयं षमघवा इन्द्रः षप्रमङ्गी प्रमञ्जनशीलः षशूरः षतुवीमघः प्रभूतधनः षसंमिः सम्भक् मिश्रयिता । किमर्थम् । षवीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय । षकम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र षते षउभा उभावपि षबाहू षवृषणा वर्षकौ कामानां हे षशतक्रतो बहुप्रज्ञ षया यौ षवज्रम् आयुधं षनि षमिमिक्षतुः परिगृहीतः ॥ ॥ ३९ ॥

‘प्रो अस्मै’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यापम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्याद्यास्तित्त्वो बृहत्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च^१ तित्त्वो बृहत्यः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अस्मा उपस्तुतिं भरता यजुजोषति ।

उक्थैरिन्द्रस्य माहिंनं वयो वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।

उक्थैः । इन्द्रस्य । माहिंनम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १ ॥

वअस्मै इन्द्राय षउपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं षप्रो षभरत प्रकषेण संपादयत हे ऋत्विजः । षयत्^२ यदि^३ अयमिन्द्रः षजुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । षसोमिनः सोमप्रियस्य षइन्द्रस्य स्वभूतं षमाहिंनं महत् षवयः अन्नं सोमलक्षणम् षउक्थैः^४ शस्त्रैः^३ षवर्धन्ति वर्धयन्ति । षभद्राः स्तुत्यानि खलु षइन्द्रस्य षरातयः दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीर्यास्यः ।

पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योजसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।

पूर्वाः । अति । प्र । वावृधे । विश्वा । जातानि । ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

वअयुजः असहायः वअसमः असदृशोऽन्यैः वनृभिः^५ देवैः वएकः मुख्यः वअयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः वपूर्वाः वकृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः वअति वप्र ववावृधे अतिप्रवर्धते । किंच वविश्वा सर्वाणि वजातानि इदानीमुपपन्नानि वओजसा बलेनाति प्र वावृधे । वभद्राः हि वइन्द्रस्य वरातयः । अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वाः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहितेन चिदर्वता जीरदानुः सिषासति ।

प्रवाच्यमिन्द्रं तत्तव वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अहितेन । चित् । अर्वता । जीरऽदानुः । सिषासति ।

प्रऽवाच्यम् । इन्द्रं । तत् । तव । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

१. ग-भ२-श-अनु.-सप्तम्याद्यास्तित्त्वो । २. ख-घ-त-यद्यपि; ग-यद्यदा; श-पद्यवि ।
३. ग-ज्ञ-त३-४-न-श-‘उक्थैः शस्त्रैः’ नास्ति । ४. न-भ-नृभिर्नैतृभिः ।

अयं वजीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः वअहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन^१ वचित् वअर्वता अरणवता-
श्वेन वसिषासति संभक्तुमिच्छति । तस्माद्धे^२ वइन्द्र ववीर्याणि सामध्यानि वकरिष्यतः वतव महस्वं
वप्रवाच्यम् । स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृणवाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना ।

येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ४ ॥

आ । याहि । कृणवाम । ते । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धना ।

येभिः । शविष्ठ । चाकनः । भद्रम् । इह । श्रवस्यते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ४ ॥

हे वइन्द्र वआ वयाहि आगच्छ^३ । एते^४ वकृणवाम । किम् । वब्रह्माणि परिवृढानि स्तुति-
लक्षणानि कर्माणि । कीदृशानि । वर्धना उरसाहवर्धकानि । वयेभिः यैः कर्मभिः हे वशविष्ठ अति-
शयेन बलवन्निन्द्र वचाकनः कामयसे । किम् । वभद्रं कर्तुम् । कस्मै । वश्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्रुषन्मनः कृणोषीन्द्र यत्त्वम् ।

तीव्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ५ ॥

धृषतः । चित् । धृषत् । मनः । कृणोषि । इन्द्र । यत् । त्वम् ।

तीव्रैः । सोमैः । सपर्यतः । नमःऽभिः । प्रतिऽभूषतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ५ ॥

हे वइन्द्र वधृषतश्चित् दृष्टादपि वधृषत् दृष्टं वमनः वकृणोषि । अत्यन्तं दृष्टं करोषि । वयत्
यस्मात् वस्त्वं वतीव्रैः मदजनकैः वसोमैः वसपर्यतः पूजयतः^५ वनमोभिः नमस्कारैश्च वप्रतिभूषतः
अलंकुर्वतो यजमानस्याभिमतं दिवस्सीति^६ शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँइव मानुषः ।

जुष्टी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ६ ॥

अव । चष्टे । ऋचीषमः । अवतान्ऽइव । मानुषः ।

जुष्टी । दक्षस्य । सोमिनः । सखायम् । कृणुते । युजम् । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः वऋचीषमः ऋचा स्तुत्या^७ समस्तथा परिच्छिन्नः सन् वअव वचष्टे पश्यत्यनुग्रहेणा-
स्मान् । तत्र दृष्टान्तः । वमानुषः मनुष्यः वअवतान् अवतान् कृपादिप्रदेशान् वइव । दृष्ट्वा
च वजुष्ट्वी प्रीतोऽयं वदक्षस्य प्रवृद्धस्य वसोमिनः यजमानस्य वयुजं युज्यमात्मानं वसखायं वकृणुते
करोति । तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः । अथवा । तृषितो मनुष्यो जलपूर्णानवटानिव स्तुतः सन्
पश्यति सोमं पातुम् । पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं
कुरुते ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु ऋतुं ददुः ।

भ्रुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुषुत भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ७ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-अयोजितेन प्रेरितेन । २. घ-तत्तस्माद्धे । ३. घ-आगच्छ इहास्मिन्
यज्ञे । ४. घ-ते तव । ५. त-न-पूजतः । ६. ख-घ-त१-२-दिशसीति । ७. ख-घ-त-श-स्तुत्यः ।
८. ख-ज्ञ-त१-२-कृणुते कुरुते ।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । । क्रतुम् । ददुः ।

भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृते तव वीर्यं सामर्थ्यं वक्रुं प्रज्ञां च अनु अनुसृत्य विश्वे सर्वे देवाः ददुः^१ दधुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशास्त्वं गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः भुवः भवसि । विश्वस्य ह्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र^२ भवसीति समन्वयः ॥

गृणे तदिन्द्र ते शर्व उपमं देवतातये ।

यदंसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ८ ॥

गृणे । तत् । इन्द्र । ते । शर्वः । उपमम् । देवऽतातये ।

यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीऽपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वृते तव तत् शवः बलम् उपमम् अन्निकं देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा गृणे स्तुवे । यत् यस्माद्दे शचीपते वृत्रम् ओजसा बलेन हंसि तस्मात्ते शवो गृणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।

विदे तदिन्द्रश्चेतनमर्धं श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।

विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अर्धं । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ९ ॥

वसमनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा वपुष्यतः वपुरिच्छतः पुरुषान् कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः मानुषा मनुष्यान् युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् विदे लभयति । तत् युगनिर्माणार्थकं कर्म इन्द्रः चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । अध अथैवं कृत्वा श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शर्व उच्वामुत्तव क्रतुम् ।

भूरिगो भूरि वावृधुर्मर्धवन्तव शर्मणि भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १० ॥

त् । जातम् । इन्द्र । ते । शर्वः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।

रिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मर्धऽवन् । तव । शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १० ॥

हे इन्द्र उत् । अयं व्यवहितेनापि वावृधुः^३ ह्यनेन संबध्यते । उद्वर्धयन्ति सोमेन । किम् । वृते शवः बलम् । न केवलं बलं किंतु त्वाम् उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् तव वक्रुं प्रज्ञां स्वानुकूलाम् उत् वर्धयन्ति । भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्वर्धयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे भूरिगो बहुपशो हे मघवन् धनवन्निन्द्र तव शर्मणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रऽहन् । सम् । युज्याव । सनिऽभ्यः । आ ।

अरातिऽवा । चित् । अद्रिऽवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वत्वं व च अहं व च वंसं व युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते ।
वसनिभ्य व आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । वनौ संगतयोश्चावयोर्हो व अद्रिवः
वज्रवन् इन्द्र वरातीवा अदानोऽपि जनस्वहत्तधनस्य व अनु वमंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्रा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ।

महाँ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतीषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्तवाम् । न । अनृतम् ।

महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतीषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः ॥ १२ ॥

वचं प्रगाथाः वतम् व इन्द्रं वसत्यमित् सत्यमेव वस्तवाम । वानृतम् असत्यं न स्तवाम ।
अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि व असुन्वतः अयष्टुः
वधः महान् प्रभूतो भवति । वभूरि वज्योतीषि बहून् सोमान् वसुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यज-
मानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ४१ ॥

‘स पूर्यः’ इति द्वादशार्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘स पूर्यो गायत्रमाद्या
चतुर्थ्यादिद्वे ससमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽ-
नुष्टुभः ‘अस्मे रुद्राः’ इत्यन्त्या त्रिष्टुभवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्र्यः । षष्ठेऽ-
हनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तुचः प्रतिपत् । सूत्रितं च— ‘स पूर्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ’ (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुषिप्ता देवेषु धियं आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुऽभिः । आनजे ।

यस्यं । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

वसः^१ पूर्यः^२ मुख्यः^३ महानां पूज्यानां यजमानानां वक्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः
कान्तस्तेषां हविः कामयमानः वानजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य वद्वारा द्वाराणि प्राप्स्युपायानि
वधियः कर्माणि वदेवेषु एतेषु मध्ये वपिता सर्वेषां पालकः वमनुः वानजे प्राप । आनजिः प्रासिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सदन् । सोमऽपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

वदिवः एलोकस्य वमानं निर्मातारमिन्द्रं वनोत्सदन् नोत्पृजन्तु । के । वसोमपृष्ठासः सोमस्पृष्टारः
सोमाभिषवकर्तारः व अद्रयः प्रावाणः । किंच व उक्था उक्थानि शास्त्राणि व ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

१शंस्या क्षंसनीयानि भवन्तीति शेषः । यद्वा । यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृज-
न्विति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदप । स्तुपे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः । विद्वान् । अङ्गिरःऽभ्यः । इन्द्रः । गाः । अवृणोत् । अप । स्तुपे । तत् । अस्य । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

१सः १विद्वान् उपायज्ञः १इन्द्रः १अङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय १गाः पणिभिरपहताः पिहिताः
१अप १अवृणोत् अपवारितवान् । १तत् तादृशम् १अस्य १पौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं १स्तुपे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वृक्षणिः । शिवो अर्कस्य होमन्यस्मन्ना गन्त्ववसे ॥ ४ ॥

सः । प्रत्नऽथा । कविऽवृधः । इन्द्रः । वाकस्य । वृक्षणिः ।

शिवः । अर्कस्य । होमनि । अस्मऽन्ना । गन्तु । अवसे ॥ ४ ॥

१सः १इन्द्रः १प्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्वदिदानीमपि १कविवृधः मेधाविनां
स्तोत्राणां वर्धयिता १वाकस्य स्तोतुः १वृक्षणिः वोढा १शिवः सुखकरः १अर्कस्य । अर्कमन्मचर्नी-
यत्वादर्चनसाधनत्वाद्वा । तादृशस्य सोमस्य १होमनि होमे सः १अस्मन्ना अस्मासु निमित्तभूतेषु
१अवसे रक्षणाय १गन्तु गच्छतु ॥

आदु नु ते अनु क्रतु स्वाहा वरस्य यज्यवः । श्वात्रमर्का अनुषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥ ५ ॥

आत् । ऊँ इति । नु । ते । अनु । क्रतुम् । स्वाहा । वरस्य । यज्यवः ।

श्वात्रम् । अर्काः । अनुषत् । इन्द्रः । गोत्रस्य । दावने ॥ ५ ॥

१आदु अनुन्तरमेव १नु अद्य हे १इन्द्र १ते तव १क्रतुं कर्म १अनु क्रमेण १अनुषत इति संबन्धः ।
अनुक्रमेण स्तुवन्ति । के । १स्वाहावरस्य स्वाहादेश्याः पतेरग्नेः १यज्यवः यष्टारः । त्वदर्थमग्नौ
यागं कुर्वन्त इत्यर्थः । तादृशाः १अर्काः अर्चयितारः स्तोतारः । १श्वात्रम् इति क्षिप्रनाम । अन्यदेवता-
स्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते । १गोत्रस्य
१दावने धनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्यां कृतानि कर्त्वीनि च । यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे । विश्वानि । वीर्यां । कृतानि । कर्त्वीनि । च । यम् । अर्काः । अध्वरम् । विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् १इन्द्रे १विश्वानि सर्वाणि १वीर्यां वीर्याणि सामर्थ्यानि १कृतानि १कर्त्वीनि १च
कर्त्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः । १यम् इन्द्रम् १अर्काः स्तोतारः १अध्वरम् अहिंसकं १विदुः जानन्ति
तस्मिन्नन्द्र इति ॥ ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये ' यत्पाञ्चजन्यया ' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—' यत्पाञ्चजन्यया
विशेन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत । अस्तृणाद्बर्हणा विपोऽर्यो मानस्य स क्षयः ॥ ७ ॥

यत् । पाञ्चऽजन्यया । विशा । इन्द्रे । घोषाः । असृक्षत ।

अस्तृणात् । बर्हणा । विपः । अर्यः । मानस्य । सः । क्षयः ॥ ७ ॥

वयत् यदा वपाञ्जजन्यथा । निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया विश्वा प्रजया
 वइन्द्रे वघोपाः स्तुतयः वअसृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः वअस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् वबर्हणा
 स्वमहरवेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः^१ । तादृशः वसः वअयः^२ इन्द्रः वविपः मेधाविनः स्तोतुर्मम
 वमानस्य^३ पूजायाः सत्कारस्य वक्षयः निवासी भवति ॥

इयम् त्वे अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥ ८ ॥

वइयम् इदानीं क्रियमाणा वअनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः वते तव स्वभूता । कुतस्त^४ इति
 उच्यते । वतानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि वपौंस्या पुंसवानि यतः वचकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र
 वचक्रस्य रथाधारस्य वर्तनिं मार्गं वप्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाय रक्षःकृता चक्रमार्गवाधा
 यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदने उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्च आ देदे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवं । न । पश्चः । आ । देदे ॥ ९ ॥

वअस्य ववृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य वव्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति वजीवसे जीवनाय वउरु
 विस्तीर्णं वक्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति
 पदन्यासं करोति । तथा कृत्वा वयवं वन वपश्चः यवं पशव इव सर्वो जनः वआ वदे आदत्ते
 स्तुतादस्मात् ॥

तदधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

वतत् स्तोत्रं वदधानाः धारयन्तः वअवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः वयुष्माभिः । सहिता
 इति वा योज्यम्^५ । तादृशाः वदक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः वस्याम ।
 किमर्थम् । वमरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य ववृधे वर्धनाय यागाय ॥

बळ्त्वियाया धाम्न ऋक्भिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्वियाया । धाम्ने । ऋक्भिः । शूर । नोनुमः । जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥ ११ ॥

वबट् सत्यम् वऋत्वियाय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले^६ प्रादुर्भूताय
 वधाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे वशूर इन्द्र वऋक्भिः मन्त्रैः वनोनुमः अतिशयेन^७ स्तुमः^८ । हे वइन्द्र
 स्तुतेन वत्वया वयुजा सहायभूतेन वजेषाम जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।

यः शंसते स्तुवते धार्यि पञ्च इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-त-न-श-अन्य^१ । २. घ-ज्ञ-अर्थः स्वामी । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-३-यजमानस्य । ४. ख-ग-त-
 न-भ-श-कुतस्तव । ५. त-न-श-योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श-काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श-अतिशयेन
 स्तुमः' नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रहृत्यै । भरंहृतौ । सजोषाः ।

यः । शंसते । स्तुवते । धार्थि । पञ्जः । इन्द्रोऽज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

वअस्मे अस्मान् वरुद्राः वमेहना उदकसेचनयुक्ताः वपर्वतासः मेघाश्च ववृत्रहृत्ये ववृत्रहनन-साधने वभरंहृतौ संग्रामाह्वाने वसजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च वयः इन्द्रः वशंसते शखं पठते वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय वपञ्जः बलवान् वेगवान् वा वधार्थि गच्छति स इन्द्रश्चेमे वइन्द्रज्येष्ठाः वदेवाः वअस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथवैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । वृत्रहृत्ये भरंहृतौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्त-लक्षण इन्द्रास्मानवन्तिवति ॥ ४३ ॥

'उष्वा मन्दन्तु' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्वार्थम् । प्रागवत्सप्रपरिभाषया गायत्र-मैन्द्रम् । 'उष्वा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उष्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अवं ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिः । अवं । ब्रह्मद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वां वस्तोमाः स्तुतयः वउत् उत्कृष्टं वमन्दन्तु मादयन्तु । वकृणुष्व कुरु वराधः अवं हे वअद्रिवः वज्जवन्तिन्द्र अस्मभ्यम् । किंच वब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेषून् वअव वजहि ॥

पदा पणीराराधसो नि बाधस्व मह्यं असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥

पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

वपणीन् लुब्धान् वअराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् वपदा पादेन अतिक्रम्य^१ वनि^१ नितरां वबाधस्व । वत्वा त्वां तव वकश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा वप्रति प्रतिनिधिः सदृशो वनहि अस्ति खलु^२ ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्रं । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वत्वं वसुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् वईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा वत्वम् वअसुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां चेशिषे । वत्वं वजनानां सर्वेषां वराजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षर्यो दिव्या घोषश्चर्षणीनाम् । ओभे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥

आ । इहि । प्र । इहि । क्षर्यः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।

आ । उभे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एहि आगच्छ । तथा प्रेहि प्रगच्छ^३ । वदिवि शुलोकात् । किम् । वक्षयः निवासम् । किं कुर्वन् । वआघोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । वचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाघोषन् यजमानं स्तुवन् । वउभे वरोदसी धावापृथिव्यौ वआपृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्टया वा ॥

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम् । वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । पर्वतम् । गिरिम् । शतऽवन्तम् । सहस्रिणम् । वि । स्तोतृऽभ्यः । रुरोजिथ् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वत्स्यं वचित् तम् । चिदिति पूरणः । वपर्वतं पर्ववन्तं वगिरिं मेघम् । उभयो-
र्मेघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः । वशतवन्तं शतोदकवन्तं तथा वसहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं
मेघं वस्तोतृभ्यः अर्थाय ववि वरुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

व्यसु त्वा दिवा सुते व्यं नक्तं हवामहे । अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

व्यम् । ऊँ इति । त्वा । दिवा । सुते । व्यम् । नक्तम् । हवामहे । अस्माकम् । कामम् । आ । पृण ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वव्यं वत्वा त्वां वदिवा अहनि वसुते सोमेऽभिषुते वहवामहे आह्वयामः । तथा वव्यं
वनक्तं हवामहे । आहूत^१ आगत्य वअस्माकं वकाममा वपृण आपूरय ॥ ॥ ४४ ॥

क्क^१ स्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः । ब्रह्मा कस्तं संपर्यति ॥ ७ ॥

क । स्यः । वृषभः । युवा । तुविऽग्रीवः । अनानतः । ब्रह्मा । कः । तम् । संपर्यति ॥ ७ ॥

वस्यः सः ववृषभः वर्षिता वयुवा नित्यतरुणः वतुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः^२ वअनानतः कदा-
चिदप्यनवनत इन्द्रः वक कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः । वकः वब्रह्मा स्तोता^३ त्वा त्वां^३ वसप-
र्यति पूजयति ॥

कस्यं स्वित्सर्वनं वृषां जुजुष्वाँ अव गच्छति । इन्द्रं क उं स्विदा चके ॥ ८ ॥

कस्यं । स्वित् । सर्वनम् । वृषां । जुजुष्वान् । अव । गच्छति ।

इन्द्रम् । कः । ऊँ इति । स्वित् । आ । चके ॥ ८ ॥

वकस्य वस्वित् वसवनम् । स्वितिति विचिकित्सायाम् । ववृषा वर्षितेन्द्रः वजुजुष्वान्
प्रीयमाणः वभव गच्छति । वक वउ को वा यजमानः वइन्द्रम् वआ वचके जानाति स्तोतुम् ।
वस्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहृन्कं सुवीर्या । उक्थे क उं स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम् । ते । दानाः । असक्षत । वृत्रऽहृन् । कम् । सुवीर्या ।

उक्थे । कः । ऊँ इति । स्वित् । अन्तमः ॥ ९ ॥

वते त्वां वदानाः यजमानैर्दत्ताः वअसक्षत सेवन्ते^४ । हे ववृत्रहृन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र वकं कीदृशं
त्वाम् वउक्थे शस्त्रे वसुवीर्यां शोभनवीर्याणं स्तोत्राप्यसक्षत । वक वउ वस्विदन्तमः वान्तिकतमो
भवति युद्धे^५ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे ' अयं ते मानुषे ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अयं ते मानुषे
जन उद्धेदभि ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-त-न-आमृत । २. ग-त३-४-न-श- ' विस्तीर्णकन्धरः ' नास्ति । ३. घ१-स्तोतारं वा;
च-स्तोता तं त्वां; य-स्तोता तं । ४. ग-असेवन्त । ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे ।

अयं ते मानुषे जने सोमः पुरुषु स्रयते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पुरुषु । स्रयते । तस्ये । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

वअयं वसोमः वते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा वपुरुषु मनुष्येषु मध्ये वमानुषे वजने मयि वस्रयते ।
अथवा पुरुनामसु राजसु स्रयते । वतस्य । तमित्यर्थः । तम् वएहि आगच्छ । आगत्य च वप्र वद्रव
गृहसमीपम् । तथा कृत्वा वपिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । आर्जिकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणावति । सुसोमायाम् । अधि । प्रियः । आर्जिकीये । मदिन्तमः ॥ ११ ॥

वअयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः वते त्वां वमदिन्तमः मादयितुतमः । अयम् वअधि श्रितः
आश्रितः । कुत्रेति तदुच्यते । वशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि । तस्सरः
कुत्र वर्तत इति उच्यते । वसुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम् । सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते ।
वआर्जिकीये एतन्नामके देशे । एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः ।
तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

वतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं वचारुं चरणशीलं सोमं वमहे महते वराधसे अस्माकं धनाय तव
वघृष्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय वमदाय वपिब । हे वइन्द्र तदर्थं वद्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति ।
तदर्थम् वईम् इदानीम् वएहि आगच्छ ॥ ॥ ४५ ॥

‘यदिन्द्र प्राक्’ इति द्वादशार्चं षष्ठं सूक्तं प्रगाथस्यार्थं गाथत्रमैन्द्रम् । ‘यदिन्द्र’ इत्यनु-
क्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्ग्यग्वा ह्यसे नृभिः । आ याहि तूर्यमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । ह्यसे । नृभिः ।

आ । याहि । तूर्यम् । आशुभिः ॥ १ ॥

हे वइन्द्र त्वं वनृभिः कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्यादिभिः वप्राक् वा वअपागुदक् वा वन्यग्वा
यतः कुतश्चित् वह्यसे अतः वतूर्यं तूर्यम् वआशुभिः आशुगामिभिरथैः वआ वयाहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वःऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

वयद्वा अथवा वदिवः शुलोकस्य वप्रस्रवणे अमृतनिव्यन्दनस्थाने वमादयासे माद्यसि । यद्वा
वस्वर्णरे स्वर्गानयने वा शूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि । वयद्वा वअन्धसः । अन्धोऽन्नम् । तेन
तत्कारणमुदकं लक्ष्यते । तस्य वसमुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि । तत्र तत्र वर्तमानमपि
हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

आ त्वा गीर्भिर्महामुरुं हुवे गार्मिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीःऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम्ऽईव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥३॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वा त्वां ऽगीर्भिः स्तुतिभिः ऽहुवे आह्वयामि । कीदृशां त्वाम् । ऽमहां महान्तम्
ऽउरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । ऽभोजसे भोगाय ऽगामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽते तव ऽमहिमानं माहात्म्यं ऽरथे ऽबिभ्रतः धारयन्तः ऽहरयः अश्वाः ऽआ
ऽवहन्तु । तथा हे ऽदेव ऽते ऽमहः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वा^१ आ वहन्तु । अत्र महिज्ञो महसश्च
पृथगावहनासंभवान्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो
बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्रं गृणीष उं स्तुषे महौ उग्र ईशानकृत् । एहिं नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्रं । गृणीषे । उं इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥५॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽगृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा ऽस्तुषे ऽउ स्तुयसे च । उ इति
चार्थे । कीदृशास्त्वम् । ऽमहान् गुणैः प्रवृद्धः ऽउग्रः उतूर्णबलः ऽईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशास्त्वम्
ऽएहि आगच्छ । आगत्य च ऽनः ऽसुतं सोमं ऽपिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

ऽसुतावन्तः अभिपुतसोमवन्तः ऽप्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशाद्यन्नवन्तश्च ऽवयं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे
आह्वयामः । किमर्थम् । ऽइदं ऽनः अस्मदीयं ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा ऽआसदे
आसादनाय^२ ॥ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥७॥

हे ऽइन्द्र ऽत्वं ऽयच्चिद्धि यस्मात् खलु ऽशश्वतां बहुनां यजमानानां ऽसाधारणः ऽअसि ।
चिदिति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । ऽतं तादृशं साधारणं ऽत्वा त्वां ऽवयं ऽहवामहे आह्वयामः ।
इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने ' इदं ते सोम्यम् ' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च- ' इदं ते सोम्यं मधु
मित्रं वयं हवामहे ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वयुक्षन्नद्रिभिर्नरैः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अयुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरैः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥८॥

हे इन्द्र^१ वते त्वदर्थम्^२ इदं^३ वसोम्यं सोमसंबन्धि^४ वमधु^५ वअधुक्षन्^६ वअग्निभिः प्रावभिर-
भिषवसाधनैः^७ वनरः अस्मदीया अध्वर्यादयः । हे इन्द्र^८ वतत् मधु^९ वजुपाणः प्रीयमाणः^{१०} वपिब^{११} ॥

विश्वान्^{१२} अर्यो^{१३} विपश्चितोऽति^{१४} रूयस्तूयमा^{१५} गहि । अस्मे धेहि^{१६} श्रवो^{१७} बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान् । अर्यः । विपुःऽचितः । अति । रूयः । तूयम् । आ । गहि ।

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र^{१८} वअर्यः स्वामी एवं^{१९} विश्वान्^{२०} विपश्चितः स्तोतृन्^{२१} वअति^{२२} वरूयः अतिक्रम्य पश्य ।
तदर्थं^{२३} वतूयं क्षिप्रम्^{२४} वआ^{२५} वगहि । आगत्य च^{२६} वअस्मे अस्मासु^{२७} वबृहत्^{२८} वश्रवः अन्नं यशो वा^{२९} वधेहि ॥

दाता मे^{३०} पृषतीनां^{३१} राजा^{३२} हिरण्यवीनाम् । मा देवा^{३३} मघवा^{३४} रिषत् ॥ १० ॥

दाता । मे । पृषतीनाम् । राजा । हिरण्यवीनाम् । मा । देवाः । मघवा । रिषत् ॥ १० ॥

वहिरण्यवीनां^{३५} हिरण्यवीतानां^{३६} वपृषतीनां^{३७} वराजा इन्द्रः^{३८} वमे^{३९} वदाता भवतु । हे^{४०} देवाः^{४१} वमघवा
इन्द्रः^{४२} वमा^{४३} वरिषत् रिष्टो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि^{४४} श्रन्द्रं^{४५} बृहत्पृथु^{४६} । शुक्रं^{४७} हिरण्यमा^{४८} ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे । पृषतीनाम् । अधि । चन्द्रम् । बृहत् । पृथु । शुक्रम् । हिरण्यम् । आ । ददे ॥ ११ ॥

अहं^{४९} वपृषतीनां गवां^{५०} सहस्रे^{५१} वअधि उपरि धारितं^{५२} वबृहत् महत्^{५३} वपृथु^{५४} विस्तृतं^{५५} वचन्द्रम्^{५६}
आह्लादकं^{५७} वशुक्रं^{५८} निर्मलं^{५९} वहिरण्यमा^{६०} वददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे^{६१} सहस्रेण^{६२} सुरार्धसः । श्रवो^{६३} देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः । दुःऽगहस्य । मे । सहस्रेण । सुरार्धसः । श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ १२ ॥

वनपातः अरक्षितस्य^{६४} वदुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य^{६५} वमे^{६६} संबन्धिना जनाः^{६७} सहस्रेण अपरिमिते-
नेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन^{६८} वसुरार्धसः सुधनाः सन्तः^{६९} वदेवेषु प्रीतेषु । इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः । वश्रवः अन्नं
यशो वा^{७०} वअक्रत । अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

‘तरोभिर्वः’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य^{७१} कलेरार्धम् । प्रथमातृतीयाद्युजो
बृहत्स्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्स्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप् । तथा चानुक्रमणिका—
‘तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रागाथः^{७२} प्रागाथमन्यानुष्टुप्^{७३}’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये
बाहृतृशाशीतावेतसूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशक्नेऽर्थं प्रागाथः स्तोत्रियः । तथा च सूत्रितं—
‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्तिषासतीति प्रागाथो स्तोत्रियानुष्टुप्^{७४}’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ।
चातुर्विंशिकेऽहन्ययमेव प्रागाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्तिषासति’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. घ-‘साधनैरभिपुतवतः के । २. घ-सर्वान् स्तोतृन् । ३. घ-पृषतीनामश्वानां । ४.
ख-ग-घ-त-न-श-‘महत्’ नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-चंद्रं हि । ६. ख-घ-त-न-भ-आह्लादकं हि । ७.
ख-घ-ञ-त-१-मे मम । ८. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रं । ९. ख-ग-त-१-३-न-प्रगाथः । १०. ख-ग-भ-प्रगाथः ।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सुबाध ऊतये ।

बृहद्गार्यन्तः सुतसोमि अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरःऽभिः । वः । विदत्ऽवसुम् । इन्द्रम् । सुऽबाधः । ऊतये ।

बृहत् । गार्यन्तः । सुतऽसोमि । अध्वरे । हुवे । भरम् । न । कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ववः यूयं वतरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा वविदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम्
वइन्द्रं वसबाधः बाधासहिताः वऊतये रक्षणाय वबृहत् साम एतस्संज्ञं वगार्यन्तः सन्तः परिचरतेति
शेषः । कुत्रेति तदुच्यते । वसुतसोमे सुतसोमके^१ अध्वरे यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं^२ वहुवे
आह्वयामि । कमिव । वभरं भतरं कुटुम्बपोषकं वकारिणं हितकरणशीलं^३ यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति
पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः ।

य आदृत्या शशमानाय सुन्वते दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न । यम् । दुध्राः । वरन्ते । न । स्थिराः । मुरः । मदे । सुऽशिप्रम् । अन्धसः ।

यः । आऽदृत्यं । शशमानाय । सुन्वते । दाता । जरित्रे । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

यं वसुशिप्रम् इन्द्रं वदुध्राः दुधरा असुरादयो वन वरन्ते न वारयन्ति संग्रामे । तथा
वस्थिराः देवाः वन वरन्ते । किंच वमुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते । वअन्धसः अन्नस्य^४ सोमस्य^५
वमदे मदाय सोमपानजनिताय वआदृत्य वयः वशशमानाय शंसमानाय वसुन्वते अभिषवं कुर्वते
वजरित्रे स्तोत्रे च वदाता भवति । किम् । वउक्थ्यं स्तुत्यं धनम् । स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्वयो यो वा कीजो हिरण्ययः ।

स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृतिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः । शक्रः । मृक्षः । अश्वयः । यः । वा । कीजः । हिरण्ययः ।

सः । ऊर्वस्यं । रेजयति । अपावृतिम् । इन्द्रः । गव्यस्य । वृत्रहा ॥ ३ ॥

वयः वशक्रः इन्द्रः स्तोत्राणां वमृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा । यश्च वअश्वयः । अश्व-
कुशालोऽश्वयः । अधवाऽश्वय इति स्वार्थिको यत् । मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते । वयो ववा
वकीजः । कीज इत्यद्भुतमाह । किमस्य कथं जात इति व - - - । यश्च वहिरण्ययः हिरण्ययशरीरः वसः
एवमाश्वर्यभूतः वइन्द्रः ववृत्रहा वगव्यस्य गोसमूहस्य । कीदृशस्य । वऊर्वस्य बहुलस्य वअपावृतिम्^६
अपवरणीयं वरेजयति । कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभूतं वसदिद्वपति दाशुषे ।

वञ्जी सुशिप्रो हर्यश्व इत्केरदिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

१. घन-अभिषुतसोमके । २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वदर्थं । ३. ख-त-न-श-सहितकरण^०; भ-
स्वहितकरण^० । ४. ख-ग-त-भ-श- 'अश्वस्य सोमस्य' नास्ति । ५. ख-त-न-भ-१-२-मावृतिः ।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वपति । दाशुषे ।
वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । कर्त् । इन्द्रः । क्रत्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

वनिखातं वचित् भूमौ खात्वा स्थापितमपि वसंभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेष्टां वपुरु
बहु वसु धनम् उद्विद्वपति उद्वपरयेव^१ दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः वज्री
वसुशिप्रः सुहनुः^२ हर्यश्व इत् हरितवर्णाश्वयुक्तः इन्द्रः एव करोति^३ । केनोपाधिना । वक्रत्वा कर्मणा
यागेनोपाधिना । यथा वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थ पुरुष्टुत पुरा चिच्छर नृणाम् ।

वयं तत्त इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । ववन्थ । पुरुऽस्तुत् । पुरा । चित् । शुर । नृणाम् ।

वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे वपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र वशूर विक्रान्त वनृणां नेतृणां^२ स्तोतृणां^३ सकाशात् वपुरा । वचित्
इत्युपमार्थे । तथेदानीमपि यद्ववन्थ अचीकमथाः वत् एव वयं वतुरं तूर्णं वते तुभ्यम् इन्द्र वसं
भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । यज्ञं यागयोग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यम् ।
तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।

त्वमिद्धि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्टः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत् । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।

त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्टः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे वपुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् वद्युक्ष द्युमन् वसोमपाः सोमस्य पातः त्वं
वसोमेषु अभिषुतेषु मदाय वसचा सह भवेति शेषः । त्वमित्त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे
वसुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्टः दातृतमः वभुवः भवसि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशास्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा
च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्षणीनाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत् । श्रुते ॥ ७ ॥

वयं यजमानाः एनम् इन्द्रं वज्रिणम् इदा इदानीं इहाः च इह अत्र अपीपेम आप्याययाम
सोमेन । तस्मा^१ उ^२ तस्मा एव अद्य अत्र समना संग्रामार्थं सुतम् अभिषुतं सोमं भर हरत
हे अध्वर्यादयः । वनूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति वा भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

१. ग-उपेत्यैव; ज्ञ-त३-४-श-उपति उपेत्यैव; त२-न-उपेत्यैव । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-न-भ२-क-रत्
करोति; त३-४-श-क करोति । ३. ख-भ१-३-श-नेतृणां; घ-स्तोतृणां । ४. ग-त-न-भ-श-तस्मा उ'
नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारुण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारुणः । उराऽमथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥ ८ ॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारुणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि वरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंस्रोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अस्येति कर्मणि षष्ठी । अमुमिन्द्रमुक्तस्वो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेवा भूषति । वसः त्वम् इहम् वनः वस्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः व आ गहि आगच्छ । हे इन्द्र वचित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कद् नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कद् न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आध. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कद् न्वस्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।

केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ९ ॥

व अस्य इन्द्रस्य कद् नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनाचरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रवधादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः पुंस्वं कुर्यान् स तेन स्तुयतेऽयं तु न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन पुंस्वेन न शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तायं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्वप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्गदन्यान्यपीति भावः ॥

कद् महीरघृष्टा अस्य तविषीः कद् वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।

इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दश उत क्रत्वा पणीरभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अघृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रघ्नः । अस्तृतम् ।

इन्द्रः । विश्वान् । बेकनाटाँ । अहःऽदशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥

कद् कदा खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अघृष्टाः अघृष्टान्यघर्षकाणि आसन् । कद् कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्येवमर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यघृष्टान्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः शारीरं बलमस्तुतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-भ-२-श-पुंस्त्वं; न-भ-१-३-य-पुंस्त्वं यः । २. ख-त-न-भ-श-यंतु । ३. ख-त-न-भ-श-श्रवणीयेन; घ-श्रवणीयेन । ४. ख-त-न-श-कद् नु । ५. ख-ना-घ-१-त-न-भ-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; भ-१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ^१इन्द्रः ^२विश्वान् सर्वान् ^३वेकनाटान् । अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षापणमृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ महां दातव्य - - - नयेन दर्शयन्ति^१ ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति वेकनाटाः । तान्^२ ^३अहर्दशः^२ । अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दशः । ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः । ईदृशान् ^४पणीन् ^५पणिसदृशान् शूद्रकरुषान् । उतशब्द एवार्थे । ^६ऋत्वा ^७उत कर्मणैव ताडनादिव्यापारेणैव ^८अभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्द्या स्मर्यते— 'गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्' (मनु. ८. १०२) इति ॥ ॥ ४९ ॥

वयं घां ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन् ।

पुरुतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृति न प्र भरामसि ॥ ११ ॥

वयम् । घ । ते । अपूर्व्या । इन्द्र । ब्रह्माणि । वृत्रहन् ।

पुरुतमासः । पुरुहूत । वज्रिवः । भृतिम् । न । प्र । भरामसि ॥ ११ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वयं ^३घ खलु ^४ते तव ^५अपूर्व्या नूतनानि ^६ब्रह्माणि परिवृदानि स्तोत्राणि ^७प्र भरामसि संभरामः ^८पुरुतमासः बहुतमा वयमृत्विगयजमानरूपेण ^९वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ^{१०}पुरुहूत बहुभिराहूत हे ^{११}वज्रिवः वज्रयुकेन्द्र । किमिव । ^{१२}भृतिं ^{१३}न भृतिमिव । तां यथा नियमेन प्रयच्छन्ति तद्वत् । नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम् ॥

पूर्वांश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोत्तयः ।

तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम् ॥ १२ ॥

पूर्वीः । चित् । हि । त्वे इति । तुविऽकुर्मिन् । आऽशसः । हवन्ते । इन्द्र । उत्तयः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सवना । आ । वसो इति । गहि । शविष्ठ । श्रुधि । मे । हवम् ॥ १२ ॥

हे ^१तुविकूर्मिन् बहुकर्मन् ^२इन्द्र ^३त्वे त्वयि ^४पूर्वीः बहूनि ^५आशसः आशंसनानि स्थितानि तथा ^६उत्तयः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता^७ लब्धुं ^८हवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्धे । अतः ^९अर्यः अरेः ^{१०}सवना सवनानि ^{११}तिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मात्सवनान्यभिलक्ष्य हे ^{१२}वसो वासकेन्द्र ^{१३}आ ^{१४}गहि आगच्छ । अतो हे ^{१५}शविष्ठ अतिशयेन बलवन् ^{१६}मे ^{१७}हवं ^{१८}श्रुधि शृणु ॥

वयं घां ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि ष्मसि ।

नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मघवन्नस्ति मर्दिता ॥ १३ ॥

वयम् । घ । ते । त्वे इति । इत् । ऊँ इति । इन्द्र । विप्राः । अपि । ष्मसि ।

नहि । त्वत् । अन्यः । पुरुहूत । कः । चन । मघवन् । अस्ति । मर्दिता ॥ १३ ॥

१. ख-ञ-त१-२-३-मु-दर्शयति । २. ख-ग-त१-२-न-भ-श-न्ते चाहर्दशः; ङ-त३-४-ते बाहर्दशः ।

३. ख-घ-त-श-°वस्थितानि; ग-भ-°वस्थितास्तानि; न-°वस्थितानि तानि ।

हे ऽइन्द्र ऽवयं ऽघ वयं खलु ऽते तव स्वभूताः । अतः ऽत्वे ऽइत् त्वय्येष ऽविप्राः मेधा-
विनः स्तोतारः ऽअपि ऽस्मसि । अपिः संभावनायाम् । त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः । अन्यान् विहायेन्द्र
एव वर्तामहे । तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह । हे ऽपुरुहूत ऽत्वदन्यः ऽकश्चन हे ऽमघवन् ऽमर्हिता
सुखयिता न ऽअस्ति ॥

त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधो भिशस्तेरव स्पृधि ।

त्वं न ऊती तव चित्रया धिया शिक्षा शचिष्ठ गातुवित् ॥ १४ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । अमतेः । उत । क्षुधः । अभिऽशस्तेः । अत्र । स्पृधि ।

त्वम् । नः । ऊती । तव । चित्रया । धिया । शिक्ष । शचिष्ठ । गातुऽवित् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्मान् ऽअस्या ऽअमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ऽउत अपि च ऽक्षुधः ऽअभि-
शस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ऽअव ऽस्पृधि अवमोचय । किंच ऽत्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽतव ऽऊती
ऊत्या ऽचित्रया ऽधिया विचित्रेण कर्मणा ऽशिक्ष देह्यभिमतम् । हे ऽशचिष्ठ^१ ऽगातुवित् मार्गज्ञ
उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम इद्वः सुतो अस्तु कलयो मा बिभीतन ।

अपेदेघ ध्वस्मायति स्वयं घैषो अपायति ॥ १५ ॥

सोमः । इत् । वः । सुतः । अस्तु । कलयः । मा । बिभीतन ।

अप । इत् । एपः । ध्वस्मा । अयति । स्वयम् । घ । एपः । अप । अयति ॥ १५ ॥

१सोमः ऽसुतः अभिपुतः ऽवः युष्माकं संबन्धी ऽअस्तु ऽइत् भवत्वेवेन्द्राय । हे ऽकलयः ।
कलिमहर्षेर्ज्ञातयः^२ पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते । यूयं ऽमा ऽबिभीतन भीता मा भवत । भीत्यभावे कारण-
माह । ऽएष ऽध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ऽअप ऽअयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात् । ऽस्वयं ऽघ
स्वयमेव^३ ऽएषः ऽअपायति । ऽउ इति पूरणः । पुनरुक्तिर्दाढ्यांथा ॥ ॥ ५० ॥

‘त्यासु’ इत्येकविंशत्युचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्यासु सैका मत्स्यः सांमदो
मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्’ । संमदाख्यस्य महामीनस्य
पुत्रो मत्स्यो^४ यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः^५ सन्तो बन्धन-
मोक्षायादित्यानस्तुवन् । अतस्त एवर्षयः । ‘परं गायत्रं प्रागवत्सप्रेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः ।
आदित्या देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यासु क्षत्रियाँ अव आदित्यान्याचिषामहे । सुमृळीकाँ अभिष्टये ॥ १ ॥

त्यान् । नु । क्षत्रियान् । अत्रः । आदित्यान् । याचिषामहे । सुऽमृळीकान् । अभिष्टये ॥ १ ॥

१त्यान् तान् ऽआदित्यान् ऽक्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् ऽअवः ऽरक्षणं ऽयाचिषामहे याचा-
महे । कीदृशान् । ऽसुमृळीकान् सुष्ठु सुखयितृन् । किमर्थम् । ऽअभिष्टये अभिगमनायाभिमताया वा ।
मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त १-२-शचिष्ठ बलवन् । २. ख-त-न-श-कलितहर्षेः; घ-कलितहर्षा । ३. ख-ग-त-न-श-
अहमेव । ४. ख-ग-त १-२-३-मात्स्यः; श-मान्यः । ५. न-जाले नद्धाः; भ-जालेन नद्धाः ।

मित्रो नो अत्यंहतिं वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥२॥

वमित्रः^१ ववरुणः वअर्यमा वआदित्यासः आदित्याः^१ वनः अस्मान् वअंहतिम् वअति वपर्षत् अतिनयन्तु । ते वयथा वविदुः येन^२ प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं^१ वरुथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरंकृते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरुथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरुम्ऽकृते ॥३॥

वतेषाम् वआदित्यानां वहि खलु वचित्रं चायनीयम् वउक्थ्यं स्तुत्यं ववरुथं धनम् वअस्ति वदाशुषे हविदात्रे वअरंकृते अलंकत्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महिं वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महिं । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्रं । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥४॥

हे वरुणादयः वमहतां ववः^३ वअवः^३ रक्षणं वमहि महत् दाशुषे हविदात्रे करणीयमस्ति । अतः वअवांसि रक्षणानि वआ ववृणीमहे ॥

जीवानो अभि धेतनार्दित्यासः पुरा हथात् । कद्रं स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतन । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनऽश्रुतः ॥५॥

हे वआदित्यासः आदित्याः वनः अस्मान् वजीवान् इदानीं जीवतः सतः वअभि वधेतन अभिधावत । अभिधावनं कुरुत । वपुरा वहथात् हननात् पुरा मृतेः पूर्वम् । वकत् क वस्थ भवथ । हे वहवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥ ॥ ५ ॥

यद्रः श्रान्ताय सुन्वते वरुथमस्ति यच्छर्दिः । तेनां नो अर्थि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरुथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेनां । नः । अर्थि । वोचत ॥६॥

वश्रान्ताय कर्मणः^४ वसुन्वते अभिपुण्वते यजमानाय दातव्यं वयत् ववरुथं वरणीयं धनं ववः युष्माकम् वअस्ति वयत् च वछर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति वतेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा वनः अस्मान् वअधि ववोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोर्वास्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥७॥

हे वदेवाः वअंहोः हन्तुः पापशीलस्य वउरु वअस्ति महत् पापमस्ति । वअनागसः अपापस्य वरत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः वअस्ति । ततो^५ हे वआदित्याः वअद्भुतैनसः अभूतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

१. ख-त-न-भ-श-मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-न-त-न-भ-श-तेन । ३. ख-घ-त-१-३-श-यो भव । ४. भ२-कर्मणी; भ३-कर्मणा । ५. ख-न-भ-अतो ।

मा नः सेतुः सिषेदुयं मुहे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्धि श्रुतो वृशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । मुहे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वृशी ॥ ८ ॥

१नः अस्मान् १सेतुः बन्धको जालः १मा १सिषेत् मा बध्नातु । १नः अस्मान् १मुहे महते कर्मणे १परि १वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । १इन्द्र इत् इन्द्र एव १श्रुतः विश्रुतः १वृशी सर्वस्य वृशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपूणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥ ९ ॥

हे १अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः १देवाः १नः अस्मान् १वृजिनानां हिंसकानां १रिपूणां १मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । ' यश्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा ' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन १मा १अभि १प्र १मृक्षत । अभिमर्शनमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु ' उत त्वामदिते ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उत त्वामदिते महि महीम् पु मातरम् ' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वषाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—' उत त्वामदिते मह्यनेहो न उरुव्रजे ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मह्यहं देव्युपं ब्रुवे । सुमृळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुऽमृळीकाम् । अभिष्टये ॥ १० ॥

हे १महि महति १अदिते देवमातः १देवि १त्वाम् १अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् १उप १ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । कीदृशीम् । १सुमृळीकां सुषु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । १अभिष्टये अभिमताय ॥ १५२ ॥

पर्षिं दाने गभीर आं उग्रपुत्रे जिघांसतः । मार्किस्तोकस्य नो रिषत् ॥ ११ ॥

पर्षिं । दाने । गभीरे । आ । उग्रपुत्रे । जिघांसतः । मार्किः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥ ११ ॥

हे अदिते १आ १पर्षिं सर्वतः पालयसि । १दाने क्षीणे १गभीरे उदके । उदकनामैतत् ' गभीरं गहनम् ' इति तन्नामसु पाठात् । १उग्रपुत्रे । उग्रूणां पुत्रा यस्मिन् तत् । तस्मिन् उदके १जिघांसतः हिंसतो जालं १तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं १मार्किः १रिषत् मैव हिंसां करोतु ॥

आदित्यस्य पशौ ' अनेहो नः ' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—' अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्हजनिष्ट ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रजे उरुचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकार्य जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुव्रजे । उरुचि । वि । प्रऽसर्तवे । कृधि । तोकार्य । जीवसे ॥ १२ ॥

१अनेहः अपापान् १नः अस्मान् हे १उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमियमदितिर्भूमिरूपा १गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धीरे हे १उरुचि उरुव्रं १वि १प्रसर्तवे अभिसरणाय १कृधि

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-उतापि च हे । २. घ-त२-३-श- ' तत् ' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-करोति ।

४. ग-दूरं हि इयमदितिः; न-दूरं यमदितिः; त३-भ१-श-दूरं यमदितिः; भ२-दूरं यमदितिः; भ३-दूरं यथा व्रजति ॥

कुर। कस्मै। १तोकाय पुत्राय मत्स्याय १जीवसे तस्य जीवनाय। यथा जीवेम पुत्राप्रक्षितुं तथोरुत्वं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयंशसः। व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये। मूर्धानः। क्षितीनाम्। अदब्धासः। स्वयंशसः। व्रता। रक्षन्ते। अद्रुहः ॥ १३ ॥

१ये १मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः १क्षितीनां मनुष्याणाम् १अदब्धासः अहिंसकाः १स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयः १व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि १रक्षन्ते पालयन्ते १अद्रुहः अद्रोघारः सन्तः ॥

ते न आस्रो वृकाणांमादित्यासो मुमोचत। स्तेनं बद्धमिवादिते ॥ १४ ॥

ते। नः। आस्रः। वृकाणाम्। आदित्यासः। मुमोचत। स्तेनम्। बद्धम्। अद्रुहः। अद्रुहः ॥ १४ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १ते यूयं १नः अस्मान् १वृकाणां हिंसकानामादातृणां वा १आस्रः आस्यात् सकाशात् १मुमोचत विमोचनं कुरुत १स्तेनं १बद्धमिव। हे १अद्रुहः त्वं च मोचयास्मानिति ॥

अपो षु ण इयं शरुरादित्या अपं दुर्मतिः। अस्मदेत्वर्जघ्नुषी ॥ १५ ॥

अपो इति। सु। नः। इयम्। शरुः। आदित्याः। अपं। दुःस्मतिः।

अस्मत्। एतु। अर्जघ्नुषी ॥ १५ ॥

हे १आदित्याः १इयं १शरुः हिंसिका प्रमितिः जालिकप्रेरिता १अर्जघ्नुषी अहिंसन्ती सती १अस्मत् अस्मत्तः १सु सुष्टु १अपो १एतु अपगच्छत्वेव। तथा १दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यर्जघ्नुषी अस्मत्तः १अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्धि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम्। पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत्। हि। वः। सुदानवः। आदित्याः। ऊतिभिः। वयम्। पुरा। नूनम्। बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे १सुदानवः सुदाना हे १आदित्याः १वः युष्माकम् १ऊतिभिः रक्षाभिः १वयं १पुरा १नूनम् हृदानीमपि १शश्वत् सर्वदा १बुभुज्महे। यद्वा। शश्वत् बहून् भोगान् भुञ्ज्महे ॥

शश्वन्तं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः। देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम्। हि। प्रचेतसः। प्रतियन्तम्। चित्। एनसः। देवाः। कृणुथ। जीवसे ॥ १७ ॥

हे १प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे १देवाः १शश्वन्तं बहुमपि १प्रतियन्तं १चित् प्रतिगच्छन्तमपि शश्वम् १एनसः पापस्य कर्तारम्। अथवैनसः पापकृतः। व्याययेन बहुवचनम्। पापकर्तारं १जीवसे जीवनायास्माकं १कृणुथ कुरुत। अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तस्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति। बन्धाद्बद्धमिवादिते ॥ १८ ॥

१. ख-अस्मान् कारणान् काणान्; घ-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-श-अस्मान् काणान्; त२-अस्मान् प्राणान्; भ३-अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्' इत्यभिप्रेतं स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः संभावयति।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।

बन्धात् । बद्धम्ऽईव । अदिते ॥ १८ ॥

१तत् बन्धकं १नः अस्माकं १सु सुष्ठु १नव्यं स्तुत्यं १सन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे १आदित्याः अदितेः पुत्रा हे १अदिते त्वदनुग्रहात् १यत् १मुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं^१ पूर्वं यत् प्रतिबन्धकत्वादासीत्^२ तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु^३ । यद्वा । युष्माकं यद्रक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः । अतिष्कदे ।

यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे १आदित्यासः आदित्या युष्मत्कर्तृकः १तत् १तरः वेगः १अस्माकं १न १अस्ति यो वेगो बन्धकाजालात् १अतिष्कदे अस्माकमतिस्कन्दनाय प्रभवति । अतः १यूयमस्मभ्यं १मृळत । तत्तादृशं तरः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नो हेतिर्विवस्वत आदित्याः कृत्रिमा शरुः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥२०॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥२०॥

हे १आदित्याः १नः अस्मान् १विवस्वतः विवस्वतपुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य १हेतिः आयुधभूता १कृत्रिमा^५ क्रियया^५ निष्पन्ना १शरुः हिंसिका प्रसितिः १पुरा पूर्वं १नु इदानीम् । सर्वदेत्यर्थः । १जरसः इदानीं जीर्णान् १मा १वधीत् मा हिंस्यात् ॥

वि षु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्णुग्वि वृहता रपः ॥२१॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम्ऽहितम् ।

विष्वक् । वि । वृहत । रपः ॥ २१ ॥

हे १आदित्यासः आदित्याः १द्वेषः द्वेषून् १सु सुष्ठु १वि १वृहत उन्मूलयत^१ । नाशयतेत्यर्थः । तथा १अंहतिं पातकं पापं १वि वृहत । ' हन्तेरंह च ' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा १संहितं^१ जालं १वि वृहत । तथा १रपः पापं सर्वं १विष्वक् विपूचीनं १वि वृहत । ' रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः ' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुकभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. ख-ज्ञ-त१-३-४-न-भ२-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त२-बंधकं बंधनसाधनं; श-बंधकसाधने । २. ख-त-न-भ२-श-प्रतिबंधकत्वाद्यमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-सुंचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-सुंचतु दृष्टांतः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुरुषं बंधात् यथा विमुंचति तद्वत् । ४. ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श-कृत्रिमक्रियया; घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रियया; न-कृत्रिमक्रिया; भ१-शत्रिर्मक्रियया । ५. ग-त-न-भ२-श-विग्रहमन्मलयतः भ१-विग्रहमन्मलयत । ६. त३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः ।

व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकीनविंशत्यृचं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुम्मुखास्तुचाश्रत्वारोऽन्त्याः षड्क्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इति । आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः । प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'परं गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः । अन्ततः षट्सृष्टु ऋक्षाश्वमेधयोर्दानं स्तूयते । अतस्तास्तदेवताकाः । शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यस्तुचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । महाव्रताद्विष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव^१ प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुभ्राय वर्तयामसि । तुविकूर्मिमृतीषहभिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥ १ ॥

आ । त्वा । रथम् । यथा । ऊतये । सुभ्राय । वर्तयामसि ।

तुविऽकुर्मिम् । ऋतिऽसहम् । इन्द्र । शविष्ठ । सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे इन्द्र वत्वा त्वाम् वा वर्तयामसि आवर्तयामः । किमर्थम् । वृत्तये अस्माकं रक्षणाय वसुभ्राय सुखाय च । किमिव । वरथं यथा । रथं यथोतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् । वृत्तिकूर्मि बहुकर्माणम् वृक्तीषहं हिंसकानामभिभवितामम् । हे इन्द्र शविष्ठ अतिज्ञयेन बलवन् हे वसत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते । आ प्रप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म । तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो । शचीऽवः । विश्वया । मते । आ । प्रप्राथ । महिऽत्वना ॥ २ ॥

हे वृत्तेशुष्म प्रभूतबल हे वृत्तिक्रतो बहुकर्मन् । अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथगभिधानात् । हे शचीवः बहुकर्मोपेत वमते पूजनीयेन्द्र विश्वया विश्वव्यासेन महित्वना महत्त्वेन वा प्रप्राथ आपूरितवानसि । अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः । हस्ता वज्रं हिरण्यम् ॥ ३ ॥

यस्य । ते । महिना । महः । परि । ज्मायन्तम् । ईयतुः । हस्ता । वज्रम् । हिरण्यम् ॥ ३ ॥

वमहः महतः यस्य वते तव । यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः । प्रकृतं तूक्तमृगद्वयम् । तत्रत्यतुविकूर्मिमृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः^२ । महिना महत्त्वेन हस्ता तव हस्ता हस्तौ ज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं हिरण्ययं हिरण्यमयं वज्रम्^३ ईयतुः परिगृह्णीतः । सर्वदास्माकं अयनिवारणायैति भावः ॥

१. ख-न्त१-२-भ-°यमेव तृचः । २. ख-न्त-त इत्यर्थः; ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; भ१-व इत्यर्थः; श-स इत्यर्थः । ३. ख-न्त-न-श-वज्रहस्तं; भ-वज्रं हस्तौ ।

पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनि ' विश्वानरस्य ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शर्वसः । एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥४॥

विश्वानरस्य । वः । पतिम् । अनानतस्य । शर्वसः ।

एवैः । च । चर्षणीनाम् । ऊती । हुवे । रथानाम् ॥ ४ ॥

विश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यृतस्य अनानतस्य शत्रूणामप्रहस्य शर्वसः बलस्य पतिं स्वाभिनमिन्द्रं वा । अत्रेन्द्रसंबन्धिनो^१ मरुतोऽपि संकीर्यन्ते । हे मरुतः वः । युष्माकमित्यर्थः । यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व^२ इति^३ सामर्थ्याल्लभ्यते । युष्माकं चर्षणीनां सैनिकानाम् एवैः गमनैः सह । यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम् । युष्माकं रथानां च ऊती उतिभिर्गमनैश्च सह हुवे आह्वयामि । गन्तुमी रथैर्गन्तुभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः । यद्वा । हे यजमानाः युष्मदीयाः सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळ्हेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये । सदाऽवृधम् । स्वःऽमीळ्हेषु । यम् । नरः । नाना । हवन्ते । ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् अभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायाभिष्टये वा सदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः । यं स्वर्मीळ्हेषु संग्रामेषु नरः नेतारो मनुष्याः नाना बहुप्रकारं हवन्ते आह्वयन्ति ऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रं सुरार्धसम् । ईशानं चिद्रघ्ननाम् ॥ ६ ॥

परःऽमात्रम् । ऋचीषमम् । इन्द्रम् । उग्रम् । सुऽरार्धसम् । ईशानम् । चित् । वसूनाम् ॥ ६ ॥

परोमात्रम् । परा मात्रा यस्य तादृशम् । अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः । ततः परस्ताद्वर्तमानमपरमितस्वरूपम् । तथापि ऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नः तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः । तदेवाह । इन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् उग्रम् उदूर्णबलं सुरार्धसम् । राध इति धननाम । शोभनधनं शोभनान्नं वा ईशानं चित् ईश्वरं च । केषाम् । वसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम् । एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये ' तंतमित् ' इति प्रतिपत्तुचः । सूत्रितं च—' तंतमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिद्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये । यः पूर्यामनुष्टुतिमीशै कृष्टीनां नृतुः ॥७॥

तम्ऽर्तम् । इत् । राधसे । महे । इन्द्रम् । चोदा॒मि । पी॒तये ।

यः । पूर्याम् । अनुऽस्तुतिम् । ईशै । कृष्टीनाम् । नृतुः ॥ ७ ॥

तंतमित् तमेव इन्द्रम् । सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः । तं प्रति चोदामि प्रेरयामि स्तुतिं पीतये सोमपानाय । ततः को लाभ इति उच्यते । महे महते राधसे धनाय प्रभूतधन-

लाभार्थम् । वयः वृत्तुः फलस्य नेता देवः वृष्यां पूर्वं भवां यज्ञसुखस्थाम् अनुष्ठुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं वृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् वृष्टौ इष्टे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य ते शवसानं मुख्यमानंश्च मर्त्यैः । नक्तिः शवांसि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य । ते । शवसानं । मुख्यम् । आनंशं । मर्त्यैः । नक्तिः । शवांसि । ते । नशत् ॥ ८ ॥

हे वृष्याणां बलवन्निन्द्रं वयस्यं वृष्ये तव वसत्यं मर्त्यैः मरणधर्मा मनुष्यः न आनंशं न व्याप्नोति वृष्ये शवांसि बलान्यपि नक्तिः नैव नशत् व्याप्नोति ॥

त्वोतासस्त्वा युजाप्सु सूर्ये महद्धनम् । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऽतासः । त्वा । युजा । अप्सु । सूर्ये । महत् । धनम् । जयेम । पृत्सु । वज्रिवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वृष्याणां स्वयां रक्षिताः त्वा स्वयां युजा सहायेन अप्सु स्नातुं सूर्यं द्रष्टुं च । खानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः । तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्रं महद्धनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये ' तं त्वा यज्ञेभिः ' इति तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—' तं त्वा यज्ञेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा यज्ञेभिरीमहे तं गीभिर्गिर्वणस्तम ।

इन्द्र यथा चिदाविथ वाजेषु पुरुमार्यम् ॥ १० ॥

तम् । त्वा । यज्ञेभिः । ईमहे । तम् । गीःऽभिः । गिर्वणःऽतम् ।

इन्द्रं । यथा । चित् । आविथ । वाजेषु । पुरुमार्यम् ॥ १० ॥

वत् स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वां यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । वत् एवेन्द्रं गीभिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीभिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमार्यं बहुप्राणम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः ॥ २ ॥

यस्य ते स्वादु मुख्यं स्वाद्वी प्रणीतिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

यस्य । ते । स्वादु । मुख्यम् । स्वाद्वी । प्रऽनीतिः । अद्रिवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥ ११ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र वयस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य वृष्ये तव वसत्यं स्वादु अतीवानुभवाहम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु सुहर्षकम् । तयोभे त्वद्रिष्यो वयज्ञः च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उरु णस्तन्वे तं उरु क्षयाय नस्कृधि । उरु णो यन्धि जीवसे ॥ १२ ॥

उरु । नः । तन्वे । तने । उरु । क्षयाय । नः । कृधि । उरु । नः । यन्धि । जीवसे ॥ १२ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-बलवन्निद्रं न यस्य; त३-४-भ२-बल - - - नि यस्य; श-बलानि यस्य । २. न-बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः; भ-बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं वनः अस्माकं वन्वे आत्मजाय वउरु प्रभूतं वकृधि कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा वतने तत्पुत्राय वउरु कृधि । तथा वक्षयाय निवासाय वउरु कृधि । वनः अस्माकं वजीवसे जीवनाय वयन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥

उरुं नृभ्यं उरुं गवै उरुं रथाय पन्थाम् । देववीतिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृऽभ्यः । उरुम् । गवै । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देवऽवीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वृन्भ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः वउरुं हितं वमनामहे याचामहे । तथा वगवै । एतदुप-लक्षणम् । गवाश्रादिकाय तथा वरथाय वपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा वदेववीतिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षट् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाऽद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुऽरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षड्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहद्देवतानुक्रमण्यम् 'ऋक्षाश्वमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसकाः' (बृहदे. ६. १२) इत्युक्तं तथापि 'उप मा षट्' इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वाद्-विरोधः । अनेनैवाशयेनानुक्रमण्यम् 'अन्याः षड्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इत्युक्तम् । वमा मां प्रियमेधं यज्ञे प्रसर्पन्तः' षट् एतत्संख्याकाः वनरः नेतारो राजानः वसोमस्य पीतस्य वहर्ष्या हर्षेण वस्वादुरातयः सुष्टूपभोगार्हदानाः सन्तः वद्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् वउप वतिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तूत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्जार्विन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सूनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋज्जौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी इति । ऋक्षस्य । सूनवि । आश्वमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

वन्द्रोते^१ एतन्नामक अतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । 'अतिथिग्वाय शम्बरम्' (ऋ. सं. १. ५१. ६) 'अतिथिग्वाय शंस्यम्' (ऋ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते^२ वऋज्जौ ऋजुगामिनावश्वौ वआ वददे स्वीकृतवानस्मि^३ । तथा वऋक्षस्य वसूनवि ऋक्षनाम्नः^४ पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि वहरी हरितवर्णावश्वौ आ ददे । तथा वआश्वमेधस्य अश्व-मेधपुत्रे राजनि वरोहिता रोहितवर्णावश्वौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यासुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्षेः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तयोर्थज्ञदिदक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्वौ । अतस्तदानं प्रासङ्गिकमिति । एवमश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न^५ व्याहन्यते^६ । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः^६ पक्षकर्तृत्वाच्च^७ । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं 'पळश्वान्' इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ॥ ३ ॥

सुरथौ आतिथिग्वे स्वभीशूरार्क्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिऽग्वे । सुऽअभीशून् । आर्क्षे । आश्वमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

१. ख-त-यज्ञं प्रसर्पन्तः; ग-यज्ञे प्रसर्पन्तः; घ-यज्ञे प्रसर्पन्तः; भ-यज्ञे प्रसर्पन्तः; श-यज्ञे प्रसर्पन्तः ।
२. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-भ-स्वीकृतवानसि । ४. ख-त-श-नाम्ना । ५. ख-त-३-४-मव्याह-न्यते; श-श-भव्याहन्यते । ६. भ-१-२-तयोः प्राद्योः; घ-तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-पक्षक-र्तृत्वाः; ग-प्रयोजककर्तृत्वाः ।

१आतिथिग्वे इन्द्रोते १सुरथान् शोभनरथोपेतानश्वानाददे । १आर्क्षे ऋक्षपुत्रे १स्वभीशन् अश्वानाददे । १आश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे १सुपेशसः सुरूपानश्वान् शोभनालंकारानाददे ॥

षष्ठश्चा आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः । सचा पूतकृतौ सनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिऽग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचा । पूतऽकृतौ । सनम् ॥ १७ ॥

१आतिथिग्व वधूमतो शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मोपेते वा तस्मिन् १वधूमतः वधुभिर्वडवाभिस्तद्वतः १षडशान् १सचा ऋक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वदिधनेन सचा सह १सनं लब्धवानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

ऐषु चेतद्वृषण्वत्यन्तर्ऋजेष्वरुषी । स्वभीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषण्ऽवती । अन्तः । ऋजेषु । अरुषी । सुऽअभीशुः । कशाऽवती ॥ १८ ॥

१एषु १ऋजेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु १अन्तः मध्ये १आ १चेतत् आज्ञायते । का । १वृषण्वती वर्षकैः पुमश्वैस्तद्वती १अरुषी आरोचमाना १स्वभीशुः शोभनप्रग्रहा १कशावती दसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यैः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यैः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥ १९ ॥

हे १वाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां पण्णां वा संबोधनम् । हे राजानः १युष्मे युष्मासु १निनित्सुश्चन निन्दकोऽपि १मर्त्यैः मनुष्यैः १अवद्यं निन्दां १न १अधि १दीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातृणां स्तुतिः ॥ ॥ ४ ॥

‘ प्रप्र वः ’ इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्षम् । द्वितीया ‘ नदं वः ’ इत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक् चतुर्थ्यां चास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीपोडश्यां पङ्क्ती^१ शिष्टा दशानुष्टुभः । ‘ अपादिन्द्रः ’ इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो ‘ वरुण इदिह ’ इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्राः । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रप्र द्वयूनानुष्टुभं द्विवृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक् चतुर्थ्यां चास्तिस्रो गायत्र्यः पोडश्यां एकादश्यां पङ्क्ती अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः ’ इति । आद्यस्तृचः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—‘ प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्राचत ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥ १ ॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरंम्ऽध्या । आ । विवाऽसति ॥ १ ॥

हे अध्वरवाद्यः १वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । १त्रिष्टुभं स्तोभत्रयोपेतम् १इषम् अन्नं १प्रप्र । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । तस्मै । १मन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै १इन्दवे इन्द्राय । इन्दुतेरैश्वर्यकर्मण^२ इदं रूपम् । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वीनत्तीतीन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः १वः युष्मान् १मेधसातये यज्ञसंभजनाय १पुरंध्या बहुप्रज्ञया १धिया कर्मणा १आ १विवासति^३ । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

१. ख-त-न-सुरूपान् तान् ; भ-सुरूपाननान् । २. ख-ग-त-भ-श-पत्त्यौ; न-पत्तौ । ३. ख-त-न-भ-श-इधते° । ४. न-भ-विवासति परिवरति ।

महाप्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतथैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् । पतिं वो अध्यानां धेनुनामिषुध्यसि ॥ २ ॥

नदम् । वः । ओदतीनाम् । नदम् । योयुवतीनाम् ।

पतिम् । वः । अध्यानाम् । धेनुनाम् । इषुध्यसि ॥ २ ॥

वओदतीनाम् । ओदत्य उपसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात् । तासां^१ वनदम् । उत्पादकमित्यर्थः । इन्द्रेण ह्युपस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात् । ' विवस्वदिन्द्र सुग्म्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ववः युष्मदर्थम् । आह्वयतेत्यर्थः । तथा वयोयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां वनदं^२ शब्दयितारं ववः युष्मदर्थमाह्वयामि । वअध्यानाम् अहन्तध्यानां गवां^३ वपतिम् आह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता । हे यजमान त्वं वधेनुनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् वइषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुति काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत् । तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोस्थायोत्तरां काङ्क्षेत ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति । महाप्रते निष्केवल्येऽप्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्रयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिषुवा रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । सूददोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्रयः ।

जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

वताः प्रसिद्धाः वसूददोहसः । सूद इति कृपनाम । तस्सदृशदोहनाः वपृश्रयः पृश्रवर्णा गवः वअस्य इन्द्रस्य वसोमं वश्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण । कदा । वत्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु । गावो विशोष्यन्ते । वदेवानां वजन्मन्^४ जन्मस्थाने । दिवित्यर्थः । वदिवः आदित्यस्य वआ वरोचने आरोचमाने । अनेन द्यौर्विशोष्यते । तस्मिन् स्थाने वविशः निविशन्त्यः । यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां पुप्राप्तिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पथांये मैत्रावरुणज्ञास्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सुनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सुनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥ ४ ॥

वगोपतिं^१ गवां स्वामिनम् वइन्द्रम् वअभि वप्र वअर्चं । प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या । वयथा वविदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथावेति ।

१. ख-त-भ-श-भासां । २. ख-ग-त-न-भ-श-' नदं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-वः; त३-४-न-भ-श-वां । ४. ख-त-न-भ-श-जन्मनि । ५. ख-ग-त१-३-न-भ-श-अभि प्र गोपतिं ।

कीदृशमिन्द्रम् । √सत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य^१ वा √सूनुं पुत्रम् । तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते ।
√सत्पतिं सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हरयः ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । संनवामहे ॥ ५ ॥

√हरयः हरितवर्णा अश्वः √अरुषीः आरोचमानाः √अधि √बर्हिषि । अधीति ससग्यर्थानुवादी ।
बर्हिष्यास्तुते √आ √ससृजिरे आसृजन्तु । √यत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् √अभि √संनवामहे
अभिसंस्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत्सींशुपहरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आऽशिरं । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीं । उऽपहरे । विदत् ॥ ६ ॥

√इन्द्राय √गावः √आशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं √मधु मदकरं √दुदुहे दुहते ।
कीदृशाद्य । √वज्रिणे वज्रयुक्तयेन्द्राय । √यत् यदा √उपहरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं √सीं
सर्वतः √विदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य ' उद्यद्ब्रध्नस्य ' इत्येषान्त्या । सूत्रितं च—' उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमित्येषा परि-
धानीया ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।

मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ७ ॥

उत् । यत् । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।

मध्वः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ७ ॥

√यत्^१ यदा √ब्रध्नस्य √विष्टपं सूर्यस्य स्थानं^२ √गृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ √उत् √गन्वहि
उद्गच्छावः तदानीं √मध्वः मधुरं सोमरसं √पीत्वा √सचेवहि संसृष्टौ भवेव । कुत्र । √सख्युः^३ सर्वेषां
सखिभूतस्यादित्यस्य । √त्रिः √सप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यै-
कविंशत्वात् । तथा च ब्राह्मणं—' द्वादश मासाः पञ्चतवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः '
(ऐ. ब्रा. १. ३०) इति । तादृश एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे ' अर्चत ' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—' प्रप्र वक्षिष्टुभमिषमर्चत
प्रार्चत ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्चतु प्रार्चतु प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत ॥ ८ ॥

अर्चत । प्र । अर्चत । प्रियमेधासः । अर्चत ।

अर्चन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न । धृष्णु । अर्चत ॥ ८ ॥

१. ग-न-भ-२-—' सत्यस्य ' नास्ति । २. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य । महचाम ब्रध्न इति ।
महतः आदित्यस्य विष्टपं स्थानं; ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं; त३-श-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं । ३. ख-
घ-ज्ञ-त१-२-सख्युः पदे ।

हे अध्वर्यादायः यूयमिन्द्रम् ^१अर्चत पूजयत स्तुत्या । ^२प्राचत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे ^३प्रिय-
मेघासः प्रियमेघसंबन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम् ^४अर्चत इन्द्रम् । ^५पुत्रकाः पुत्रा अपि ^६अर्चन्तु इन्द्रम् ।
^७उत अपि च ^८पुरं ^९न ^{१०}घृण्णु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^{११}अर्चत ॥

अर्व स्वराति गर्गीरो गोधा परिं सनिष्वणत् ।

पिङ्गा परिं चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ९ ॥

अर्व । स्वराति । गर्गीरः । गोधा । परिं । सनिस्वनत् ।

पिङ्गा । परिं । चनिष्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उतऽयतम् ॥ ९ ॥

^१गर्गीरः गर्गीरध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे ^२अव ^३स्वराति अयं शब्दयति । ^४गोधा हस्तघ्नः
^५परि परितः ^६सनिष्वणत् स्वनति भृशम् । ^७पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^८परि ^९चनिष्कदत् परिस्कन्दते ।
^{१०}यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत ^{११}इन्द्राय ^{१२}ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^{१३}उद्यतं भवत्विति शेषः ॥

आ यत्पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः । अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ १० ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुघाः । अनपऽस्फुरः ।

अपऽस्फुरम् । गृभायत् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ १० ॥

^१यत् यदा ^२एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^३आ ^४पतन्ति ^५आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति ।
कीदृश्यः । ^६सुदुघाः सुदोहाः ^७अनपस्फुरः । अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः । अतादृश्योऽनपस्फुरः ।
अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः । यद्वा । सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा
^८अपस्फुरम् । अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी । अत्यन्तप्रवृद्धं ^९सोममिन्द्राय ^{१०}पातवे पातुं ^{११}गृभायत
ग्रहणं कुरुत । अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य । तथा सत्यथमर्थः । यदा एन्यो
नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरत्या यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति ॥ ॥६॥

अपादिन्द्रो अपादिग्निर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत्तमापो अभ्यनूषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ११ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अग्निः । विश्वे । देवाः । अमत्सत ।

वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनूषत । वत्सम् । संशिश्वरीःऽइव ॥ ११ ॥

^१इन्द्रः ^२अपात् अपिबत् सोमम् । ^३अग्निः अप्यपिबत् । ^४विश्वे ^५देवाः अपि ^६अमत्सत तृप्ता
अभवन् सोमपानेन । ^७वरुण इहत् वरुणोऽपि ^८इह अस्मिन् यागगृहे ^९क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम् ।
निवसन्तं ^{१०}तम् ^{११}आपः अपि ^{१२}अभ्यनूषत । उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन् । किमिव ।
^{१३}वत्सं स्वीयं ^{१४}संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^{१५}इव । ता यथा धावन्यो हम्भारवं
कुर्वन्ति तद्वत् ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव ॥ १२ ॥

सुऽदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।

अनुऽक्षरन्ति । काकुदंम् । सूर्म्यम् । सुषिराम्ऽइव ॥ १२ ॥

हे वव॑रुण॒ जला॑भिमानिन् देव॒ त्वं वसु॑देवोऽसि वयस्य॒ सुदेव॑स्य॒ वते॒ तव॒ वकाकु॑दं तालं
समुद्रा॑ख्यं वस॒ वसिन्ध॑वः गङ्गा॒षाः सस॒ नद्यः व॑अनुक्षरन्ति जिह्वा॑यां सर्व॒दा स्र॑वन्ति ॥

षोडशिश॑खे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तुचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीर॑फाणयदिति
तृचा आनुष्टु॑भाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यती॑र॒फाण॑यत्सुयु॒क्ताँ उप॑ दाशुषे । त॒क्को ने॒ता तदि॑द्व॒पुरु॑प॒मा यो अमु॑च्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यती॑न् । अ॒फाण॑यत् । सु॒युक्ता॑न् । उप॑ । दा॒शुषे॑ ।

त॒क्कः । ने॒ता । तत् । इत् । वपुः॑ । उ॒प॒मा । यः । अमु॑च्यत ॥ १३ ॥

वयः इन्द्रः वव्यतीन् विविधगमनान् वसुयुक्तान् सुष्टु रथे संबद्धानश्वान् वदाशुषे हविर्दात्रे
यजमानाय गन्तुं प्राप्नुम् वउप वअफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति वतदित्
तदानीमेव वतक्कः । तक्ततिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः वनेता उदकस्य फलस्य वा नाथक इन्द्रः ववपुः
उदकमुत्पादयतीति शेषः । वयः इन्द्रः वउपमा उपमानभूतः वअमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभि-
मुक्तो भवति ॥

अती॑दुं श॒क्र औ॒हत॒ इन्द्रो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विषः॑ ।

भि॒नत्क॒नीनं॑ ओ॒दनं॑ प॒च्यमा॑नं॒ प॒रो गि॒रा ॥ १४ ॥

अति॑ । इत् । ऊँ इति॑ । श॒क्रः । औ॒हते॑ । इन्द्रः॑ । विश्वाः॑ । अति॑ । द्विषः॑ ।

भि॒नत् । क॒नीनः॑ । ओ॒दनम् । प॒च्यमा॑नम् । प॒रः । गि॒रा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः वशक्रः शक्तः सन् वअतीत् वओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान्
शत्रून् । तदेवाह । अयम् वइन्द्रः वविश्वाः वद्विषः द्वेषून् शत्रून् वअति अतिक्रम्य गच्छति । वकनीनः
कमनीयः वपरः मेधानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः वओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं वभिनत् अभिनत्
भिनति वृष्टयर्थम् । कीदृशम् । वगिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया वपच्यमानम् । वज्र-
निघोषेण ताड्यमानमित्यर्थः ॥

अ॒र्भको॑ न कु॒मार॑कोऽधि॒ तिष्ठ॑न्नवं॒ रथम्॑ । स प॑क्षन्महिषं॒ मृगं॑ पि॒त्रे मा॒त्रे वि॑भु॒क्तुम् ॥ १५ ॥

अ॒र्भकः॑ । न । कु॒मा॒र॒कः । अधि॑ । तिष्ठ॑त् । नवं॑म् । रथम्॑ ।

सः । प॒क्षत् । म॒हि॒षम् । मृ॒गम् । पि॒त्रे । मा॒त्रे । वि॒भु॒क्तुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः^२ वअर्भको वन अल्पशरीरः वकुमारकः^३ कुमारक इव वनवं स्तुत्यं वरथम् वअधि
वतिष्ठत् अधितिष्ठति । वसः इन्द्रः वमहिषं महान्तं वमृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा
वविभुक्तुं बहुकर्माणं मेघं वपक्षत् पचति । वृष्टयभिसुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सु॑शि॒प्र दंप॑ते रथं॒ तिष्ठा॑ हिर॒ण्यय॑म् ।

अधं॑ द्यु॒धं स॑चेवहि॒ सह॑स्रपादम॒रुषं॑ स्व॒स्तिगाम॑ने॒हस॑म् ॥ १६ ॥

१. ग-स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्यं लोहप्रतिमां सुधिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः ;
घन्त-सु-दृष्टांतः सूर्यं सुधिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-घ-त१-२-अयमिन्द्रः पित्रे
मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ-कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । द॒मऽप॒ते । रथ॑म् । तिष्ठ । हिर॑ण्ययम् ।

अध॑ । द्युक्ष॑म् । स॒चेव॑हि । स॒हस्र॑ऽपादम् । अ॒रुष॑म् । स्व॒स्तिऽग॑म् । अ॒नेह॑सम् ॥ १६ ॥

हे ऽसुक्षिप्र सुहनो हे ऽदपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । ऽतु^१ रथं^१ तावत् ऽरथम् । वआ ऽतिष्ठ । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चाद्दहारोहामीति भावः । कीदृशम् । ऽहिरण्ययं हिरण्ययम् । ऽअध तवारोहणानन्तरमहमप्यारुह्योभौ ऽसचेवहि संगच्छेवहि । संगतौ भवेव । पुनः^१ कीदृशम्^१ । ऽद्युक्षं दीप्तं रथं^२ ऽसहस्रपादं बहुपादम् ऽअरुषम् आरोचमानं^३ ऽस्वस्तिगां कुशलगमनम् ऽअनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाङ्के प्रवर्ग्ये ' तं घेमिस्था ' इत्येषा । सूत्रितं च—' तं घेमिस्था नमस्विन इति प्रागार्थी पूर्वाङ्के ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं घेमि॑स्था नम॑स्विन॒ उप॑ स्व॒राज॑मासते ।

अथ॑ चिद॒स्य सु॑धितं॒ यदेत॑व आव॒र्तय॑न्ति दा॒वने॑ ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इ॒त्या । न॒मस्वि॑नः । उप॑ । स्व॒ऽराज॑म् । आ॒स॒ते ।

अथ॑म् । चि॒त् । अ॒स्य । सु॑धितम् । यत् । एत॑वे । आ॒ऽव॒र्तय॑न्ति । दा॒वने॑ ॥ १७ ॥

ऽतं घ तं खलु ऽईम् एनमिन्द्रम् ऽइत्या इत्थमनेन प्रकारेण ऽनमस्विनः अन्नवन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्यादयः ऽस्वराजं स्वयं राजमानं वा ऽउप ऽआसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ऽअर्थं ऽचित् अरणीयं धनं ऽसुधितं सुष्ठु स्थापितम् ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कवेति आह । ऽयत् यदा ऽएतवे अस्येन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ऽदावने हविर्दानाय ऽआवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु॑ प्र॒त्नस्यो॑कसः प्रिय॑मेधास एषाम् ।

पूर्वा॑मनु प्रय॑तिं वृ॒क्तब॑र्हिषो हित॑प्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु॑ । प्र॒त्नस्य॑ । ओ॒कसः॑ । प्रिय॑ऽमेधासः । ए॒षाम् ।

पूर्वा॑म् । अनु॑ । प्र॒ऽय॑तिम् । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः । हि॒तऽप्र॑यसः । आ॒श॒त ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । ऽएषां देवानामिन्द्रादीनां ऽप्रत्नस्य पुराणस्य ऽओकसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ऽप्रियमेधासः प्रियमेधाः ऽअनु ऽआशत अनुप्रासाः । कीदृशाः प्रियमेधाः । ऽपूर्वां मुख्यां^१ ऽप्रयतिं प्रदानम् ऽअनु लक्ष्मीकृत्य ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः ऽहितप्रयसः आसादितसोमादि-हविष्काः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र ' यो राजा ' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानु-क्रमणिका—' यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगनुष्टुपुरउष्णिगन्तम् ' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च ' कचित् कथंचिदविशेषितम् ' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यान्तीयापञ्चम्यो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थीपष्ठयः सतोबृहत्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्यः । त्रयो-दश्युष्णिक् चतुर्दशयनुष्टुप पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका षष्टका । ' आरश्चेत्पुरउष्णिक् ' (अनु. ५.

१. ख-त-भ-उ त्वं; ग-त्वं । २. ख-त-भ-श-त किं; ग-किं तत् । ३. ग-त-भ-श-रथं कीदृशं ।

४. ख-ग-न्त-श-आरोचनं । ५. ख-ग-घ-न्त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम् । इन्द्रो देवता । महाप्रते मिष्केषु च बाहृतृचाशीतावादिता एकादशर्षः । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं— ' यो राजा चर्षणीनामित्येकादश ' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरधिगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अधिगुः ।

विश्वासाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गुणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः । चर्षणीनां मनुष्याणां । राजा स्वामी रथैः^१ । याता गन्ता च । अधिगुः अधृत-गमनोऽन्यैः । विश्वासां पृतनानां सेनानां^२ । तरुता तारकः । यः च । ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान् । यत्र वृत्रहा वृत्रं हतवान् । तं महाभागमिन्द्रं गुणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्त्रवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं पतम् इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु । किमर्थम् । अवसे रक्षणाय । एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति । यस्य तव विधर्तरि विधारक इन्द्रे द्विता द्वित्व-मस्त्यौद्रयमनौद्रयम् । तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौद्रयं चेति द्वैतमस्ति । तत्रौद्रयचिह्नं^३ दर्शयति । हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि प्रतिनिहितो भवति । दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा^४ दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे ' नकिष्टम् ' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— ' नकिष्टं कर्मणा नशन्न त्वा बृहन्तो अद्रयः ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वंसमधृष्टं धुष्णवोजसम् ॥ ३ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदाऽवृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋभ्वंसम् । अधृष्टम् । धुष्णवोजसम् ॥ ३ ॥

पते जनमन्यो मर्षको^५ जनः । कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिः नशत् नैव व्याप्नोति । यः इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः । कीदृशमिन्द्रम् । सदावृधं सदा^६ वर्धकं विश्वगूर्तं सर्वैः स्तुत्यम् । ऋभ्वंसं महान्तम् अधृष्टम् अन्यैः धृष्णवोजसं धर्षकबलम् ॥

अषाब्हमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुज्यः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावुः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

१. घ-भ-मु-रथेभी रथैः । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-सर्वेषां संग्रामाणां; ग-त३-४-श-' सेनानां ' नास्ति । ३. ख-त-श-तत्रौम्यं चिह्नं । ४. ख-त१-' अथवा ' नास्ति । ५. ग-धर्षको । ६. घ-भ-सर्वदा ।

अषाढहम् । उग्रम् । पृतनासु । सुसुहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽज्रयः ।
सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

वअषाढहम् असोढम् । उग्रम् उरुर्णवलं । पृतनासु शत्रुसेनासु । सासहिम् अभिभवितारं
स्तौमीत्यर्थः । यस्मिन् इन्द्रे । जायमाने । महीः महत्यः । उरुज्रयः बहुवेगाः । धेनवः हविरादिना
प्रीणयिष्यः प्रजा गाव एव वा । सम् । अनोनवुः समस्तुवन्^१ । न केवलं धेनव एव अपि तु द्यावः
द्युलोकाः । क्षामः पृथिव्यश्च सम् । अनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । ' त्रिवृतो लोकाः'
(ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे ' यद्द्यावः ' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
' यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमिरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमिः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र । ते तव प्रतिमानार्थं । यत् यदि द्यावः^२ द्युलोकाः । स्युः तथापि नाश्रुवन्ति ।
उत अपि च भूमिः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय । शतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे वज्रिन्
त्वा त्वां । सहस्रं । सूर्याः अगणिता अपि सूर्याः^३ । न । अनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । ' न
तत्र सूर्यो भाति ' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । जातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन । न । अष्ट
नाश्रुते । तथा । रोदसी द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । ' ज्यायान्पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाऽज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ॥ ८ ॥

आ पंप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वा शविष्ट शर्वसा ।

अस्मान् अव मघवन्नोमति व्रजे वज्रिञ्चित्राभिस्तितिभिः ॥ ६ ॥

आ । पंप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ट । शर्वसा ।

अस्मान् । अव । मघवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । उतितिभिः ॥ ६ ॥

हे वृषन्^४ अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्^५ । आ । पंप्राथ आपूरयसि ज्यामोषि । कानि । विश्वा^६
सर्वाणि । वृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । महिना महता । शर्वसा बलेन
स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येत्येत्तच्छबोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेन्द्र महता बलेनास्मदीयानि बलानि
पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा । अस्मान् । गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते । व्रजे^७ शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते
सत्यस्मान् । अव हे । वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र । कैः साधनैः । चित्राभिः नानाविधैः । उतितिभिः रक्षणैरिति ॥

न सीमदेव आपदिषं दीर्घायो मर्त्यः ।

एतं ग्वा चिद्य एतंशा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

१. ग-सम्यगस्तुवन् । २. ख-त-वा द्यावो; त-या द्यावो । ३. घ-सूर्याः अनु न जातं ।

४. ख-घ-ज्ञ-त-१-२-शविष्ट बलवन् मघवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-श-त्वं वृषा । ६. ख-त-
विश्वानि । ७. ख-घ-त-भ-१-२-श-वज्रे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इपम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यः ।

एतऽगवा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे वदीर्घायो नित्येन्द्र सः^१ । अदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः । मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः । सीं सर्वम् । इषम् अन्नं । न आपत् न प्राप्नोति । यः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य । एतगवा । चित् । एतवणात्रैवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । एतशा^२ । एतशावश्वौ । युयोजते योजयति^३ । रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च । इन्द्रः । हरी । युयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सुक्षणिम् ।

यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सुक्षणिम् ।

यः । गाधेषु । यः । आऽअरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः । महः महान्तः । वः यूयं । तं । महाय्यं पूज्यम् । इन्द्रं । दानाय । सुक्षणिं सचमानं परिचरतेति शेषः । यः इन्द्रः । गाधेषु उदकेषु । हव्यः । अस्ति आह्लातव्यो भवति । यः च । आरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा । वाजेषु संग्रामेषु जयाय । हव्यः ह्लातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।

उदू षु मह्यै मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।

उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे वसो वासयितः । शूर इन्द्र त्वं । नः अस्मान् । सु सुष्ठु । उदु । मृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्पापय । किमर्थम् । महे महते । राधसे अन्नाय । तथा हे शूर । मघवन् इन्द्र । उत् मृशस्व । मह्यै महते । मघत्तये धनदानाय । तथा । उत् मृशस्व । इन्द्र । महे महत्यै । श्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।

मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोर्नि दासं शिश्रथो हयैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।

मध्ये । वसिष्व । तुविऽनृम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्रथः । हयैः ॥ १० ॥

हे इन्द्र । ऋतयुः यज्ञकामः । त्वं । नः अस्मान् । त्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् । नि नितरां । तृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहस्येति भावः । एवं संतर्प्य हे तुविनृम्ण प्रभूतधन स त्वं तव । ऊर्वोः मध्ये अस्मान् । वसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । दासम् उपक्षपयितारमस्मद्द्वेषिणं पापं वा । हयैः हननैः । नि । शिश्रथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिं दासमसुरं नि शिश्रथो हननैः ॥ १० ॥

१. घ-यः । २. ख-त-श-वैतशा; न-म-वैतशा । ३. ख-न्त-श-यो-जयति ।

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदैवयुम् ।

अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदैवऽयुम् ।

अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुघ्नार्थं । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र व अन्यव्रतं व्यतिरिक्तकर्माणम्^१ अत एव व अमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामभियम्^२ व अयज्वानम् अयष्टारम्^३ व अदैवयुम् अदैवकर्मिणं पापिनं^४ व स्वः स्वर्गात्^५ व अव व दुधुवीत । अवचालये-
दित्यर्थः । कः । व सखा^६ व पर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति
सः तथापि^७ पातयति^८ ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु व सुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे व दस्युम्
उत्कलक्षणं व पर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।

धानानां न सं गृभायास्सुद्विः सं गृभायास्सुयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।

धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे व शविष्ठ बलवन् व इन्द्र व त्वं व नः अस्मभ्यं व दावने प्रदानाय व आसां गवाम् । कर्मणि
पष्टी । एता गाः व हस्ते व गृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । व धानानां व न । धाना भृष्टयवाः । अत्रापि
कर्मणि पष्टी । धाना यथा संगृह्णाति तद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । व अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ।
गृहीत्वा च व अस्मयुः सन् व द्विः व सं व गृभाय । पुनर्द्विवारं संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुति भोजः सुरियो अह्यः ॥ १३ ॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।

उपऽस्तुतिम् । भोजः । सुरिः । यः । अह्यः ॥ १३ ॥

हे व सखायः ऋत्विजोऽध्वर्यादयः व क्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् व इच्छत क्रतुम् । हे सखायः
व शरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य व कथा कथं व राधाम साधयाम । किम् । व उपस्तुति
स्तोत्रम् । व यः इन्द्रः व भोजः शत्रूणां भोजयिता व सुरिः प्रेरकः व अह्यः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।

यद्वित्थमेकमेकमिच्छरं वत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।

यत् । इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शरं । वत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-त-श- 'अन्यव्रत' नास्ति । २. न-भ-इन्द्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-भ-श-सखा यः ।
४. ख-त-१-२-३-४-तथा तथापि तयतिः" ग-तथा तथापि त इति; ज्ञ-तथा तथापि पातयति; न-
तथापि तथा तपति; भ-तथापि त पातयति; श-तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र वसमह समानपूज । सर्वैः पूज्येत्यर्थः । वभूरिभिः बहुभिः वऋषिभिः अतीन्द्रिय-
ज्ञैर्ऋषिभिः वबर्हिष्मद्भिः यागावद्भिः वस्तविष्यसे स्तूयसे । वयत् य इन्द्रः वहृत्थमेकमेकमित्
एकमेकमेव वत्समित्येवं बहून् ववत्सान् स्तोतृभ्यः वपराददः प्रयच्छसि^१ । हे वशर हिंसक शत्रोः ।
अत्र वत्सशब्दो वत्समातृणां गवामुपलक्षकः । गाः प्रयच्छसीति ॥

कर्णगृह्या मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत् । अजां सूरिर्न धातवे ॥ १५ ॥

कर्णऽगृह्य । मघऽवा । शौरऽदेव्यः । वत्सम् । नः । त्रिऽभ्यः । आ । अनयत् ।

अजाम् । सूरिः । न । धातवे ॥ १५ ॥

अयं वमघवा इन्द्रः वत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् वशौरदेव्यः । दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा
योद्धारः । शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः । तेषां हितं शौरदेवं युद्धम् । तत्संबन्धिन्यो गाः । युद्धे
शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिन्य इत्यर्थः । ताः ववत्सं वन । नेति चार्थे । वत्ससहिता अस्मभ्यं वकर्णगृह्य
कर्णे गृहीत्वा वआनयत् आनयतु । वसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव वधातवे पानाय वअजां यथा स आनयति
कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति ॥ ॥ १० ॥

‘ त्वं नो अग्ने ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । सुदीतिपुरुमीळ्हावृषी तयोरन्यतरो वा ।
आदौ नव गायत्र्यो दशमीद्वादशीचतुर्दशयो बृहस्प एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोवृहलयः । अग्नि-
देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ त्वं नः सुदीतिपुरुमीळ्हा तयोर्वा अन्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम् ’ इति ।
प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशाखे चादितो नवर्चः । तथा च सूत्रितं—‘ त्वं नो
अग्ने महोभिरिति नव ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः । उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ १ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । महःऽभिः । पाहि । विश्वस्याः । अरातेः । उत । द्विषः । मर्त्यस्य ॥ १ ॥

हे वअग्ने वत्वं वनः अस्मान् वमहोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनेर्वां वपाहि रक्ष । वविश्वस्याः बहुविधात्
वअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्भनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्दक्षेत्यर्थः ।
यद्वा । महोभियुक्तस्वामिति योज्यम् । वउत अपि च वद्विषः द्वेषुः वमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात्
पाहि । अस्मभ्यं बलं दत्तेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्दक्षेति संबन्धः । अरातेरित्यस्यादाना-
दिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम् ॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात । त्वमिदं सि क्षपावान् ॥ २ ॥

नहि । मन्युः । पौरुषेयः । ईशे । हि । वः । प्रियऽजात । त्वम् । इत् । असि । क्षपाऽवान् ॥ २ ॥

हे वप्रियजात^१ अग्ने ववः तव वपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वमन्युः क्रोधः वन वईशे नेष्टे बाधितुम्^२ ।
अस्मदादिभी रक्षितत्वादिति भावः । दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिर्नास्तीति भावः ।
अथ रात्रिचरा रक्षःप्रभृतयः । तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते । वत्वमित्^३ त्वमेव खलु वक्षपावान्
रात्रिमान् वअसि । रात्रौ ह्यग्निर्विद्येण तेजस्वी भवति ॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरुजो नपाद्भद्रशोचे । रयिं देहि विश्वारम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-त-भ-श-प्रायच्छसि । २. ख-ग-त-न-भ-श-‘प्रियजात’ नास्ति । ३. ग-अस्मान्
बाधितुं । ४. घ-त्वमिद्धि ।

सः । नः । विश्वैभिः । देवेभिः । ऊर्जैः । नपात् । भद्रंशोचे । रयिम् । देहि । विश्वऽवारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने वसः स्तुत्यस्त्वं वनः अस्मभ्यं^१ वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे ऊर्जो वनपात् बलस्य नसर्न पातयित्वा हे भद्रंशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । रयिं धनं विश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं देहि । अथवा यद्रूप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गुहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्युपनरुक्तिः ॥

न तमग्ने अरातयो मर्तं युवन्त रायः । यं त्रायसे दाश्वासम् ॥ ४ ॥

न । तम् । अग्ने । अरातयः । मर्तम् । युवन्त । रायः । यम् । त्रायसे । दाश्वासम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने वत् स्तोतारम् अरातयः अदानशीला द्वेषिणः वरायः रयिमन्तः^२ वन युवन्त न पृथक्कुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । यं दाश्वासं हविर्दातारं^३ त्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं विप्र मेघसातावग्ने हिनोषि धनाय । स तवोती गोपु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । विप्र । मेघऽसातौ । अग्ने । हिनोषि । धनाय । सः । तव । ऊती । गोपु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे अग्ने विप्र^४ वत्वं यं मर्त्यं मेघसातौ यज्ञस्य संभजने हिनोषि प्रेरयसि धनाय गवादिधनलाभाय वसः यजमानः वतव ऊती उस्था रक्षणेन वगोषु वगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

त्वं रयिं पुरुवीरमग्ने दाशुषे मर्तीय । प्र णो नय वस्यो अच्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । अग्ने । दाशुषे । मर्तीय । प्र । नः । नय । वस्यः । अच्छ ॥ ६ ॥

हे अग्ने वत्वं दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय रयिं धनं पुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः वनः अस्मानपि वस्यः वसीयो धनम् अच्छ अभिप्राप्तुं वप्र वणय प्रापय ॥

उरुष्या णो मा परा दा अघायते जातवेदः । दुराध्ये^३ मर्तीय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघऽयते । जातऽवेदः । दुराऽध्ये । मर्तीय ॥ ७ ॥

हे जातवेदः जातविद्य जातधन वाग्ने वनः अस्मान् उरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । वमा वपरा वदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । अघायते अघं पापमिच्छते दुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये मर्ताय मनुष्याय ॥

अग्ने मार्किष्टे देवस्य रातिमदेवो युयोत । त्वमीशिषे वसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । मार्किः । ते । देवस्य । रातिम् । अदेवः । युयोत । त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने देवस्य द्योतमानस्य ते^१ तव रातिं^२ दानं दत्तं धनं वा कश्चित् अदेवः मर्त्यादिः मार्किः युयोत मैव पृथक्करोत । वत्स एव ईशिषे । कस्य । वसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनाभिभ्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो वस्व उर्प मास्यूर्जो नपान्मार्हिनस्य । सखे वसो जरित्भ्यः ॥ ९ ॥

१. घ-ज्ञ-अस्मभ्यं विश्वैर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-रयिवंतः । ३. घ-र्दातारं मर्तं यजमानं । ४. घ-विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श-देवरातिः, घ-तव राति ।

सः । नः । वस्वः । उप । मासि । ऊर्जः । नपात् । माहिनस्य । सखे । वसो इति । जरितुऽभ्यः ॥ ९ ॥

हे ऽऊर्जो ऽनपात् बलस्याभ्यस्य पुत्र । बलेन मध्यमानत्वादाज्यलक्षणेनाग्नेन प्रवर्धनादूर्जो-
पात्त्वम् । हे ऽसखे सखिवद्धितकारिन्^१ ऽवसो वासकाम्ने ऽसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ऽजरितुऽभ्यः
गरितुऽभ्यः स्तोनुऽभ्यः ऽनः अस्मभ्यं ऽमाहिनस्य ऽवस्वः । माहिन इति महश्चाम । महश्चनम् ऽउप
ऽमासि समीपे मासि निर्मासि । प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

प्रातरनुवाके बाहंते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः । तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः
शीरशोचिषमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अभिम्'
इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः । सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं
प्रति श्रुताय वो दृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति ॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

अच्छा यज्ञासो नमसा पुरुवसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ १० ॥

अच्छ । नः । शीरऽशोचिषम् । गिरः । यन्तु । दर्शतम् ।

अच्छ । यज्ञासः । नमसा । पुरुऽवसुम् । पुरुऽप्रशस्तम् । ऊतये ॥ १० ॥

ऽअच्छ अभिमुखं ऽयन्तु गच्छन्तु ऽनः अस्माकं ऽगिरः स्तुतयः । कम् । ऽशीरशोचिषम्
अज्ञानशीलज्वालं^१ ऽदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमभिम् । तथा ऽयज्ञासः यज्ञाशास्त्रदीयाः ऽनमसा हविषा-
ज्यादिलक्षणेन ऽअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु । कीदृशम् । ऽपुरुवसुं प्रभूतधनं ऽपुरुप्रशस्तं बहु-
स्तुतम्^२ । किमर्थम् । ऽऊतये अस्माकं रक्षणाय ॥ ॥ १२ ॥

अग्निं सूनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्यीणाम् ।

द्विता यो भूदमृतो मर्त्येषुवा होता मन्द्रतमो विशि ॥ ११ ॥

अग्निम् । सुनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । दानाय । वार्यीणाम् ।

द्विता । यः । भूत् । अमृतः । मर्त्येषु । आ । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ ११ ॥

ऽअग्निं ऽसहसः ऽसूनुं बलस्य पुत्रं ऽजातवेदसं जातधनं ऽवार्यीणां वरणीयानां गवादिधनानां
ऽदानाय गिरः अच्छ यन्त्वित्यनुवर्तते । ऽयः अग्निः ऽअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ऽमर्त्येषुवा ।
आकारश्चार्थे । मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं ऽद्विता द्वैधं भवति । देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं
मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते । ऽविशि विश्व यजमानरूपासु प्रजासु ऽहोता होमनिष्पादकः
ऽमन्द्रतमः मादयित्तमश्च भवति । अच्छ यन्त्विति समन्वयः । अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं
द्विप्रकारोऽभूत् । कथम् । मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येत्त् प्रसिद्धं विशि
यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः 'अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयत्येष्वरे ।

अग्निं धीषु प्रथममग्निमर्वत्यग्निं क्षेत्राय सार्धसे ॥ १२ ॥

१. ख-त-भ-श-°द्वितकारी । २. ख-त-भ-श-°शीलज्वालं वारिम् । ३. न-भ-बहुभिः स्तुतं ।

४. ख-ग-त-न-श-मन्द्रतमो वा ।

अग्निम् । वः । देवऽयुज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

अग्निम् । धीषु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षैत्राय । सार्धसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः युष्माकं^१ देवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम्^२ अग्निं स्तौमीति शेषः । तथा अग्निम् अध्वरे यागे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि^३ प्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा अग्निम् अर्वति आगते भ्रातृव्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्^४ । तथा^५ अक्षेत्राय^६ क्षेत्राय^६ क्षेत्रसंबन्धिने^७ साधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।

अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।

अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनुषाम् ॥ १३ ॥

अग्निः देवः सख्ये समानख्यानाय वनः मह्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम् इषाम् इषोऽन्नानि ददातु । यः अग्निः वार्याणां धनानाम् ईशे ईष्टे स ददात्विति । तमेव अग्निं तोके पुत्रार्थं तनये तत्पुत्रार्थं च शश्वत् बहु धनमन्नं वा ईमहे याचामहे । वार्याणामीश इत्युक्तत्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । वसुं वासकं सन्तं सर्वदा वर्तमानं तनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।

अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छुर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अवसे । गाथाभिः । शीरऽशोचिषम् ।

अग्निम् । राये । पुरुऽमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुऽदीतये । छुर्दिः ॥ १४ ॥

हे पुरुमीळ्ह^१ त्वम् अग्निम् अवसे आवथो रक्षणाय ईळिष्व स्तुहि गाथाभिः । गाथेति वाङ्नाम । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । शीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा^२ राये धनाय ईळिष्व । श्रुतम् एनं वनरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् सुदीतये मह्यम् अग्निं छुर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्ह^३ ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नौ गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवे ।

विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्रस्तुर्ऋषणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवे ।

विश्वासु । विक्षु । अविताऽईव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषणाम् ॥ १५ ॥

१. ग-वो युष्माकं । २. घ-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-घ-त-न-भ-यज्ञे विघ्नं ; ख-यज्ञैर्विघ्नं । ४. घ-तथाग्निं । ५. ख-ग-घ-त-न-श-क्षेत्राय नास्ति । ६. भ-क्षेत्राय नास्ति । ७. घ-पुरुमीळ्ह बहुसेक्तः । ८. घ-तथाग्निं । ९. ख-घ-त-न-भ-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळहे ।

वअग्निं वनः अस्माकं वद्वेषः द्वेष्टृन् वयोतवै पृथक्कर्तुं वगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा वअग्निं वशं सुखं वयोश्च भयानाममिश्रणं च वदातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योमिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेषो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चाब्दः । सोऽग्निः विश्वासु सर्वासु विश्नु^१ प्रजासु वअवितेव रक्षिता राजेव वऋषूणाम् ऋषीणामस्माकं ववस्तुः वासको देवः वह्यो^२ वभुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विश्नु यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणामृषीणां सूक्तद्रष्टृणामस्माकमेव ह्य्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥ १३ ॥

‘हविष्कृणुध्वम्’ इत्यष्टादशार्चं वृत्तीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘हविर्द्वयूना हर्यतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा’ इति । प्रगाथपुत्रो हर्यत ऋषिः । ‘परं गायत्रं प्राग्वत्समेः’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । ‘आग्नेयं तु’ इत्युक्तत्वादग्निर्देवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तद्देवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लौकिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वाँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्वान् । अस्य । प्रऽशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिना हविष्कर्तारः यूयं वहविः वकृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः वआ वगमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । वअध्वर्युः वपुनः ववनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । वअस्य हविषः वप्रशासनं प्रदानं वविद्वान् ॥

नि तिग्ममभ्यंशुं सीदुद्वोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

वहोता ऋत्विक्^३ वतिग्मं तीक्ष्णम् वअंशुं तमग्निं वनि वषीदत् निषीदति । कीदृशो होता । वअस्य अग्नेः वसख्यं वमनावधि यजमाने वजुषाणः^४ । अधीति ससम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जनै रुद्रं पुरो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया ससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जनै । रुद्रम् । परः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । ससम् ॥ ३ ॥

वतं वरुद्रम् । रुत् दुःखम् । तस्य द्वावधितारम् । अथवा रुत् स्तुतिः । तथा गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं वजने यजमानार्थं वमनीषया स्वप्रज्ञानेन वपरः परस्तात् पुरोदेशे^५ वइच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् वससं स्वपन्तमग्निं वजिह्वया । जन्ये जनकशब्दः । जिह्वप्रभवया स्तुत्या वगृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—‘स्वप्नेतन्मध्यमं^६ ज्योतिरनित्यदर्शनम्’ (निरु. ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहृद्वनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहृत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

वयोधाः अन्नस्य दाताग्निर्मध्यमस्थानः वजामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । ‘जाम्य-तिरेकनाम’ (निरु. ४. २०) इति यास्कः । वधनुः धन्वान्तरिक्षम् वअतीतपे अतितपति । अथवा-

१. ख-ग-त-श-‘विष्णु’ नास्ति । २. घ-हव्यः आहातव्यः । ३. घ-ऋत्विक् अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः; भ१-जुषाणः यमाणः । ५. घ-पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निरु.-स्वपन-मेतन्माध्यमिकं; झ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिकं; न-भ-स्वपनमेतन्माध्यमं ।

भेजांभि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम् । स च वयोधा अन्नस्य दाताग्निः ष्वनम् उद-
कम् ष्वअरुहत् आरोहति विमोकाय । तदर्थं ष्वजिह्वया ज्वालया ष्वदृषदं मेघम् ष्वअवधीत् हन्ति । दावा-
भिपक्षे वनं तरुसमूहं हन्ति । जिह्वया दृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति ॥

चरन्वत्सो रुशन्निह निदातारं न विन्दते । वेति स्तोतव अग्न्यम् ॥ ५ ॥

चरन् । वत्सः । रुशन् । इह । निऽदातारम् । न । विन्दते । वेति । स्तोतवे । अग्न्यम् ॥ ५ ॥

वत्सः । वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते । अथवा वत्स इव संचरन् । इवशब्दो
लुप्यते । ष्वरुशन् श्वेतो भवन् ष्वइह अस्मिँल्लोके ष्वनिदातारं निरोधकं ष्वन ष्वविन्दते न लभते ।
किंतु ष्वस्तोतवे स्तोतुम् ष्वअग्न्यं स्तोतारं स्वयं ष्ववेति कामयते । अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते । वैद्युतोऽर्थं
रुशंश्रंश्रेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सज्जिदातारं निरोधकं न विन्दते । किंतु
स्तोतुमग्न्यं माध्यमिकां वाचं वेति^१ ॥ ॥ १४ ॥

उतो न्वस्य यन्महदश्वव्योर्जनं बृहत् । दामा रथस्य ददृशे ॥ ६ ॥

उतो इति । जु । अस्य । यत् । महत् । अश्वेऽवत् । योजनम् । बृहत् । दामा । रथस्य । ददृशे ॥ ६ ॥

उतो अपि च ष्वनु क्षिप्रमद्य ष्वअस्य आदित्यस्य ष्वयन्महत् माहात्म्ययुक्तम् ष्वअश्ववत् संबृद्धा-
श्ववत् ष्वबृहत् महत् स्थूलं ष्वयोजनं दृश्यते । तदेवाह । रथस्य ष्वदामा ष्वददृशे दृश्यते^२ । अन्तरिक्षे
रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः । तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे धर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरग्निना'
(आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा । सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दुहन्ति सप्तैकाम्युप द्वा पञ्च सृजतः । तीर्थे सिन्धोरधि स्वरे ॥ ७ ॥

दुहन्ति । सप्त । एकाम् । उप । द्वा । पञ्च । सृजतः । तीर्थे । सिन्धोः । अधि । स्वरे ॥ ७ ॥

ष्वसप्त ऋग्विजः ष्वएकां धर्मं ष्वदुहन्ति । तेषां मध्ये ष्वद्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारावध्वर्यूँ ष्वपञ्च^३
अन्यान् ष्वउप ष्वसृजतः प्रयोजयतः । के ते पञ्च त उच्यन्ते । यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तो-
तारमिति । कुत्रेति उच्यते । ष्वसिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रख्याताया नद्याः ष्वतीर्थे । यत्राय-
मृषियंजति तत्र । ष्वस्वरे ष्वअधि । स्वरतिः शब्दकर्मा । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । स्वरोपेते शब्दवति ।
यत्तीर्थमृषिविजाम् ओ श्रावय इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे प्राग्णोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ दशभिर्विष्वत्तो
दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ दशभिर्विष्वत्त इन्द्रः कोशमचुच्यवीत् । खेदया त्रिवृता दिवः ॥ ८ ॥

आ । दशभिः । विष्वत्तः । इन्द्रः । कोशम् । अचुच्यवीत् । खेदया । त्रिऽवृता । दिवः ॥ ८ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-चेति । २. ख-त-श- 'बृहत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते ।
४. ख-ग-घ-त-भ-श-धर्मं । ५. ख-ग-त-न-भ-श-तयोः । ६. ख-त-श-प्रस्थातारा* ; ग-अध्वर्युप्रस्थातारी ।
७. ख-त-भ-पंचो नान्यान् ; श-पंचमो न्यान् ।

विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य वदनाभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् वृद्धः वकोशम् ।
मेघनामैतत् । उदकसेचकं मेघं वदिवः अन्तरिक्षसंबन्धिनं तत्सकाशाद्वा वा अचुच्यवीत् । व्यदार-
यदित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । व्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता वखेदया रश्मिना । यद्वा ।
अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते । खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परिं त्रिधातुरध्वरं जुगिरेति नवीयसी । मध्वा होतारो अञ्जते ॥ ९ ॥

परिं त्रिधातुः । अध्वरम् । जुगिः । एति । नवीयसी । मध्वा । होतारः । अञ्जते ॥ ९ ॥

अयमग्निः व्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः । वृजिः जवो वेगवान् । नवीयसी नवीयस्या
ज्वालाया अध्वरं प्रवर्यम् एति गच्छति । होतारः होमनिष्पादका अध्वरर्वाद्यः । मध्वा आज्या-
दिना परि वञ्जते । अध्वामोस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा ज्वाला पर्येति महावीरम् । तं मध्वाञ्जत
इति ॥

सिञ्चन्ति नमसावतमुच्चाचक्रं परिज्मानम् नीचीनवारमक्षितम् ॥ १० ॥

सिञ्चन्ति । नमसा । अवतम् । उच्चाचक्रम् । परिज्मानम् । नीचीनवारम् । अक्षितम् ॥ १० ॥

नमसा नमनेन अवतं महावीरम् उच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं परिज्मानं परितो व्याप्तं
नीचीनवारं नीचीनद्वारम् अक्षितम् अक्षीणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाह्वनीयस्योपरि नमनेन
सिञ्चन्ति जुह्वति । महावीरेण ह्याह्वनीये ह्यते ॥ ॥ १५ ॥

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु । अवतस्य विसर्जने ॥ ११ ॥

अभिऽआरम् । इत् । अद्रयः । निऽसिक्तम् । पुष्करे । मधु । अवतस्य । विऽसर्जने ॥ ११ ॥

वद्रयः आद्रियमाणा अध्वरर्वाद्यः । अभ्यारमित् अभिगम्यैव निषिक्तम् अतिरिक्तं मधु
पुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थम् । अवतस्य महावीरस्य विसर्जने
विसर्जनसमये । होमानन्तरं खलु महावीरमासन्ध्यामासादयन्ति ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णी हिरण्यया ॥ १२ ॥

गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इति । यज्ञस्य । रप्सुदा । उभा । कर्णी । हिरण्यया ॥ १२ ॥

हे गावः घर्मदुघा यूयम् अवतं महावीरं प्रति उपावत उपागच्छत । यस्मात् यज्ञस्य
घर्मयागस्य साधनभूते रप्सुदा । रप्सुदारप्सुदे आरिप्सोः फलप्रदे । लिप्वोरश्विनोर्दातव्ये वा ।
यद्वा रपणं शब्दनम् । रप् मन्त्रः । तेन सुष्ठु दातव्ये । अथवा 'पूद् क्षरणे' । रपा मन्त्रेण क्षारणीये
दोहनीये । ईदृशे गवाजयोः पयसी मही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम् । गौरजाया अप्युप-
लक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य उभा उभौ वकर्णा
कर्णस्थानीयौ द्वौ र्कर्मौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा । सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत
श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्चिर्यम् । रसा दधीत वृषभम् ॥ १३ ॥

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिऽश्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥ १३ ॥

वसुते दुग्धे गोपयसि वश्रियं श्रयणमाजं पयः वशा वसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाजम् । वरोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ वअभिऽश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अग्नि-संयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तत्वाद्श्विनोरभिऽश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं वरसा रस आज्ञे पयसि ववृषभं वर्षक-मग्निं वदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति ब्राह्मणम् ॥

ते जानत स्वमोक्यं सं वत्सासो न मातृभिः । मिथो नसन्त जामिभिः ॥ १४ ॥

ते । जानत । स्वम् । ओक्यम् । सम् । वत्सासः । न । मातृभिः ।

मिथः । नसन्त । जामिभिः ॥ १४ ॥

वते ता गावः वजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुनिर्देशः । किम् । वस्वं स्वकीयम् वओक्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । वत्सासः वत्साः वमातृभिः वन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् वजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः वमिथः प्रत्येकं वसं वनसन्त संगच्छन्ते महावीरम् ॥

उप स्रक्षेषु बप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि । इन्द्रे अग्रा नमः स्वः ॥ १५ ॥

उप । स्रक्षेषु । बप्सतः । कृण्वते । धरुणम् । दिवि । इन्द्रे । अग्रा । नमः । स्वः । रिति स्वः ॥ १५ ॥

महावीरस्य वस्रक्षेषु वबप्सतः ज्वालाया भक्षयतोऽग्नेरन्नं^३ वधरुणम् इन्द्रे अग्रा इति वक्ष्यमाण-त्वादिन्द्राग्नयोर्धारकं वदिवि अन्तरिक्षे वउप वकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीर आसिच्य इन्द्रे वअग्रा अग्नौ च वस्वः सर्वं गव्यमाजं^४ च वनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ १६ ॥

प्रवर्ग्यं घर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । प्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अधुक्षत् । पिप्युषीम् । इषम् । ऊर्जम् । सप्तपदीम् । अरिः । सूर्यस्य । सप्त । रश्मिभिः ॥ १६ ॥

वारिः अरणशीलो वायुः वसूर्यस्य वसप्त वरश्मिभिः साधनैः वपिप्युषीम् आप्याययत् वहृषम् अन्नम् वऊर्जं रसं च वसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं घर्मधुमूपेणावस्थिताम् वअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधु-धुक्त्वं 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (ऋ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोर्दिता सूर आ ददे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्तईता । सूरै । आ । ददे । तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

१. न-म-इति हि । २. ख-ग-त-न-भ-संगच्छते ते । ३. ख-ग्नेरग्ने; घ-ग्ने; ज्ञ-त१-२-३-श-ग्नेरग्ने । ४. ख-त-श-अत एवं; ग-अत एनं । ५. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-माज्यं ।

हे^१ मित्रावरुणौ वसूरे सूर्ये वदिता उदिते वसोमस्य सोमम् वा वददे स्वीकरोति । तत्र हेतुमाह । वतस्वीकाररूपं कर्म वातुरस्य अस्मदादेः वभेषजम् औषधम् । हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम् । परि द्यां जिह्वयातनत् ॥ १८ ॥

उतो इति । नु । अस्य । यत् । पदम् । हर्यतस्य । निधान्यम् ।

परि । द्याम् । जिह्वया । अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे उतो अपि च अस्य सोमदातुः हर्यतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम यत्पदं निधान्यं हविषां निधानाहंमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थित्वाग्निः द्यां परि परितः जिह्वया ज्वालयामास ॥ १७ ॥

‘उदीराथाम्’ इत्यष्टादशर्षं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवभेषार्षं गायत्रमाश्विनम् । तथा चानुकमणिका—‘उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवभेषार्श्विनम्’ इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे चेदं सूक्तम् । ‘उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १ ॥

उत् । ईराथाम् । ऋतुऽयते । युञ्जाथाम् । अश्विना । रथम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ क्रतायते यज्ञमिच्छते मह्यं मदर्थम् उदीराथाम् उन्नच्छतम् । तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं तारं प्राप्तुं युञ्जाथां योजयतमश्वैः वरथम् । वां युवयोः अवः रक्षणम् अन्ति अस्मदन्तिके सत् वर्तमानं भूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्वीयसा रथेना यातमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः । चित् । ज्वीयसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ २ ॥

निमिषश्चित् निमेषादपि ज्वीयसा अतिशयवेगेन रथेन वा यातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं हे अश्विना । शिष्टसूक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन धर्ममश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप । स्तृणीतम् । अत्रये । हिमेन । धर्मम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ३ ॥

अत्रये महर्षयेऽसुरैरसौ प्रक्षिप्ताथ तस्य हितार्थं धर्मम् अग्निदाहकं हिमेन उदकेन उप स्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ । ‘हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथाम्’ (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुहं स्थः कुहं जगमथुः कुहं श्येनेव पेतथुः । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ४ ॥

१. घ-न-भ-हे मित्रावरुणा । २. घ१-व्याप्रोतु नु शार्घं; य-व्याप्रोति । ३. ज-त१-२-भ-‘ वा ’ नास्ति । ४. त-भ१-२-श-उदक; भ३-उदके ।

कुहं । स्यः । कुहं । जग्मथुः । कुहं । श्येनाऽइव । पेत्युः ।
अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ४ ॥

हे अभिनौ युवां वकुह क वस्यः भवथः । इदानीं वकुह क कुत्र वजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छथा ।
वकुह क वा वश्येनेव श्येनादिव शीघ्रपतनौ सन्तौ वपेतथुः पतथः । एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया
संनिहितौ भवतमिति शेषः । तादृशयोः वभवः अन्तिके भवतु ॥

यदद्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ५ ॥

यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ५ ॥

यद्यत् यस्मान्न निर्धार्यतेऽतः वअद्य अस्मिन् काले वकर्हि कस्मिन्नपि देशे वकर्हि कस्मिन्नपि
काले वइमं वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुश्रूयातं शृणुयातम् ॥ ॥ १८ ॥

अश्विनां यामहृतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ६ ॥

अश्विनां । यामहृतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ६ ॥

वयामहृतमा अतिशयेन काले ह्रातव्यौ वअश्विना अश्विनौ वयामि । वनेदिष्ठम् अन्तिकतमम्
वआप्यं^१ बान्धवं च यामि तयोः ॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ७ ॥

अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ७ ॥

हे वअश्विनार^२ वयुवं युवाम् वअत्रये अश्यागारे दह्यमानाय वअवन्तं रक्षन्तं^३ वगृहं वकृणुतं
कृतवन्तौ । तादृशयोः ववामवः भवतु । अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता ॥

वरैथे अग्निमातपो वदते वल्गुवत्रये । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ८ ॥

वरैथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ववल्गु मनोहरं ववदते स्तुवते वअत्रये वआतपः आतपादीण्यात् वअग्नि ववरैथे
आवारयतम् ॥

प्र सप्तवधिराशसा धारांमग्नेरशायत । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ ९ ॥

प्र । सप्तवधिरः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भुत् । वाम् । अर्वः ॥ ९ ॥

वसप्तवधिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः वआशसा आशांसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गत्य वअग्नेः
वधारां तस्यां मञ्जूषायां वप्रं^४ वअशायत^५ आशाययत् । स्वनिरोधिकं^६ तां दग्धवानित्यर्थः । सप्तवधेः
पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहाभिर्गमश्च ' वि जिहीष्व वनस्पते ' (ऋ. सं. ५. ७८. ५) इत्यत्र
स्पष्टमुक्तम् ॥

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-आप्यं प्राप्तव्यं । २. घ-अश्विनाश्विनौ । ३. ख-घ-त-न-रक्षतं; ग-रक्षितं ।
४. ग-अशायत; श-अशायत; त३-४-म-आशायत । ५. ख-स्वस्वमिरोधिकं; ग-त-न-म-श-
स्वस्वनिरोधिका ।

इहा गंतं वृषण्वसू शृणुतं मं इमं हवम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ^१ । वृहह अस्मिन् यज्ञे^२ । आ । वगतम् आगच्छतम् । तदर्थं^३ । मम । इमं । हवं । शृणुतम् ॥ ॥ १० ॥

किमिदं वां पुराणवज्ररतोरिव शस्यते । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणऽवत् । ज्ररतोऽऽइव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ । वां । युवयोरर्थमागमनाय । पुराणवत् । पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह ।
ज्ररतोरिव । शस्यते । पुनःपुनरागच्छतमिति शस्यते । किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवार-
माहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्भवति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सऽजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ । वां । युवयोः परस्परं । सजात्यं । समानजातित्वं । समानम्^३ एकमेव ।
उभयोरन्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः । बन्धुः । बन्धकः । सुवः । समानः
एक एव । अथवर्षिरहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो वियाति रोदसी । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १३ ॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विऽयाति । रोदसी इति ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १३ ॥

वां । युवयोः । यः । रथः । अस्ति स रथः । रजांसि लोकान् । रोदसी चावापृथिव्यौ च । वियाति
विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्येभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।

अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ । नः । अस्मान् । सहस्रैः । अपरिमितैः । गव्येभिः^३ । गोसमूहैः । अश्वसमूहैश्च
उप । गच्छतम् ॥

मा नो गव्येभिरश्व्यैः सहस्रैभिरति ख्यतम् । अन्ति षड्भूतु वामवः ॥ १५ ॥

१. ख-त-श-वर्षणधर्मा* ; ग-वृषणधना* । २. ख-ग-त-न-भ-श-समे । ३. ग-त-न-भ-श-
' गव्येभिः ' नास्ति ।

मा । नः । गव्येभिः । अश्वैः । सहस्रेभिः । अति । ख्यतम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ Vगव्येभिः गोसमूहैः Vअश्वैः अश्वसमूहैः Vसहस्रेभिः सहस्रसंख्याकैः Vमा
अस्मान् Vअति Vख्यतम् । अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽसुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ Vउषाः VARुणप्सुः शुभ्रवर्णा Vअभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । Vज्योतिः तेजः^१
Vअकः^२ करोति Vअन्ति सर्वतः Vऋतावरी ऋतवत्युषाः^३ ॥

अश्विना सु विचाकशद्रुक्षं परशुमाँद्व । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । वृक्षम् । परशुमान्ऽईव ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १७ ॥

Vसु Vविचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा Vवृक्षं Vपरशुमानिव स यथा शकलयति
तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मान् Vअश्विना अश्विना-
वाह्य इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षड्रूतु वामवः ॥ १८ ॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अर्वः ॥ १८ ॥

हे Vधृष्णो धर्षक सप्तवधे त्वं^२ VKृष्णया आकर्षया Vविशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया Vबाधितः
त्वं ततो निर्गत्य तामेव Vआ VRुज पीडय^३ अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा
गोपवनः सप्तवधमेवं ब्रवीति । Vवां युवयोः Vअवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति
षत्' इत्युत्तरोऽर्धचोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः
पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुम्मुखास्त्रचाश्रत्वारोऽन्त्यास्तित्वोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतवर्णो दानस्तुतिः' इति ।
अनुवृत्तेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयानृतीये प्रागवत्सप्रपरिभाषया
गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तित्वोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्त्यास्तित्वः श्रुतवर्नाद्भो राज्ञो
दानस्तुतिः । व्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो
अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शुषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

१. ख-त-भ-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग- 'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः
पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

विशःऽविशः । वः । अतिथिम् । वाजऽयन्तः । पुरुऽप्रियम् ।

अग्निम् । वः । दुर्यम् । वचः । स्तुपे । शुपस्य । मन्मऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋषिजो यजमानाश्च ववः यूयं ववाजयन्तः अग्निमच्छन्तः विशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः वअतिथिं पूज्यं वपुरुप्रियं बहुप्रियम् वअग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च ववः युष्मदर्थं वदुर्यं गुहा हितं ववचः वस्तुपे वशुपस्य सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । वमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जनासो हविष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् । प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥२॥

यम् । जनासः । हविष्मन्तः । मित्रम् । न । सर्पिःऽआसुतिम् । प्रशंसन्ति । प्रशस्तिऽभिः ॥२॥

वयम् अग्निं वजनासः जना यजमानाः वहविष्मन्तः सन्तः वमित्रं वन मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा वसर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिंस्तादृशं वप्रशंसन्ति स्तुवन्ति वप्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्युद्यता । हव्यान्यैर्यदिवि ॥ ३ ॥

पन्यांसम् । जातऽवेदसम् । यः । देवऽताति । उत्ऽयता । हव्यानि । ऐर्यत् । दिवि ॥३॥

वपन्यांसम् अतिज्ञानेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं वजातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । वयः अग्निः वदेवताति देवतातौ यत्रे वउद्यता उद्यतानि वहव्यानि हवीषि वदिवि वऐर्यत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

यस्य श्रुतर्वा बृहन्नाक्षो अनीक एधते ॥ ४ ॥

आ । अगन्म । वृत्रहन्ऽर्तमम् । ज्येष्ठम् । अग्निम् । आनवम् ।

यस्य । श्रुतर्वा । बृहन् । आक्षः । अनीके । एधते ॥ ४ ॥

ववृत्रहन्तमं पापानामतिज्ञानेन हन्तारं वज्येष्ठं प्रशस्यम्^१ वआनवं^२ मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् वअग्निम् वआगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । वयस्य^३ अग्नेः वअनीके ज्वालालासे ववृहन् महान् वआक्षः ऋक्षपुत्रः वश्रुतर्वा नाम राजा वएधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतवाणं भिक्षयागतो गोपवनोऽग्निं स्तौति^४ ॥

अमृतं जातवेदसं तिरस्तमांसि दर्शतम् । घृताहवनमीड्यम् ॥ ५ ॥

अमृतम् । जातऽवेदसम् । तिरः । तमांसि । दर्शतम् । घृतऽआहवनम् । ईड्यम् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । वअमृतम् अमरणं वजातवेदसं जाततेजआद्युपलक्षणधनं वतमांसि वतिरः वदर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । वघृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । वैड्यं स्तुत्यम् । ईदृशमागन्मेति संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

१. ख-त-न-भ१-दुर्ग । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ१-स्यस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त-३-४-भ-श- उद्यता ' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्य मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ१-श-स्तौमि ।

सुबाधो यं जना इमेभिर्हि हव्येभिरीळते । जुह्वानासो यत्सुचः ॥ ६ ॥

सुऽबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुह्वानासः । यत्सुचः ॥ ६ ॥

वृद्धे वसबाधः बाधसहिता अध्वर्यवादयः वयम् वअग्निं वहव्येभिः हविभिः वईळते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । वजुह्वानासः यागं कुर्वाणाः वयत्सुचः तदर्थं धृतसुगदण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्ने अधायिस्मदा ।

मन्द्रं सुजातं सुक्रतोऽमूरं दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्ने । अधायि । अस्मत् । आ ।

मन्द्रं । सुऽजातं । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । अमूरं । दस्मं । अतिथे ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वइयम् इदानीं क्रियमाणा वनव्यसी नवतरा स्तुतिः वते तव स्वभूता वअस्मत् अस्मासु वअधायि धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे वमन्द्रं मोदमानं वसुजातं शोभनजननं वसुक्रतो शोभनकर्मन् वअमूरं अमूढं वदस्मं दर्शनीयं वअतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्नेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्ने शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्ने । शम्ऽतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे वअग्ने वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः^१ वशंतमा अत्यन्तं सुखकरा^२ वचनिष्ठा अतिशयेना-
भवती वते तव वप्रिया वभवतु । वतया स्तुत्या वसुष्टुतः सुष्टु स्तुतः सन् ववर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा द्युमैर्द्युभिर्नी बृहदुपोष श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युमैः । द्युभिर्नी । बृहत् । उपऽउप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

वसा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः वद्युमैः द्योतमानैरज्ञैः अस्मभ्यं^३ प्रदेयैः वद्युभिर्नी अन्नवती
वश्रवसि^४ पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽज्ञे^५ पुनरपि वबृहत् महत् वश्रवः अन्नम् वउपोष^६ वदधीत पुनरुपरि^७
धारयतु । कुत्रेति उच्यते । ववृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिद्रां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।

यस्य श्रवांसि तूर्वीथ पन्यंपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽप्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्ऽपतिम् ।

यस्य । श्रवांसि । तूर्वीथ । पन्यम्ऽपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

वगां गन्तारम् वअश्वमित् । इच्छद्द इवार्थे । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । वरथप्रां
रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा वत्वेषं दीप्तमग्निं वसत्पतिं सतां पालकम् वइन्द्रं वन इन्द्रमिवेभं

१. घ-आ अधायि । २. ख-ग-त-न-भ-श-स्तुतिः नास्ति । ३. ग-सुखकरी भ-सुखकरो ।
४. त-भ-श-द्युरस्मभ्यं । ५. ख-त-न-भ-श-अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ-सुश्रवसि । ६. ङ-त-१-२-विद्यमानोऽज्ञे;
त-३-४-विद्यमानोऽज्ञे; श-अविद्यमानोऽज्ञे । ७. त-भ-श-उप । ८. ग-भ-पुनरपि ।

वकृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति^१ शेषः । वयस्य अग्नेर्बलेन वश्रवांसि अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि वत्वर्थं तथा वपन्यंपन्यं वच यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि त्वर्थं हिंस्य ॥ ॥ २२ ॥

यं त्वा गोपर्वनो गिरा चर्निष्ठदग्ने अङ्गिरः । स पावक श्रुधी हर्वम् ॥ ११ ॥

यम् । त्वा । गोपर्वनः । गिरा । चर्निष्ठत् । अग्ने । अङ्गिरः । सः । पावक । श्रुधि । हर्वम् ॥ ११ ॥

हे वअग्ने वयं वत्वा त्वां वगोपवनः ऋषिः वगिरा स्तुत्या वचनिष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातार-मकरोत् वसः तादृशाग्ने वअङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा वपावक शोधक वहवं गोपवनस्य वश्रुधि श्रुणु ॥

यं त्वा जनास ईळते सुबाधो वाजसातये । स बोधि वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

यम् । त्वा । जनासः । ईळते । सुबाधः । वाजसातये । सः । बोधि । वृत्रतूर्ये ॥ १२ ॥

हे अग्ने वयं वत्वा त्वां वजनासः जनाः स्तोतारो वा ववाजसातये अन्नस्य काभाय वसबाधः निर्बन्धरूपबाधोपेताः^२ सन्तः वईळते स्तुवन्ति वसः त्वं ववृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा वबोधि बुध्यस्व । अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अहं हुवान आर्क्षे श्रुतर्वणि मदच्युति ।

शर्धासीव स्तुकाविनां मृक्षा शीर्षा चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् । हुवानः । आर्क्षे । श्रुतर्वणि । मदच्युति ।

शर्धासिऽइव । स्तुकाऽविनाम् । मृक्षा । शीर्षा । चतुर्णाम् ॥ १३ ॥

वअहम् ऋषिः वहुवानः हूयमानो यज्ञदिदृक्षार्थं वश्रुतर्वणि एतस्मान्नि राजनि वमदच्युति शत्रूणां मदस्य च्यावयितरि वस्तुकाविनाम् । स्तुकाविन उर्णायवः । स्तुकः केशसंघातः । तद्वतां वशर्धासीव उच्छिन्नानि लोमानिव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् ववृक्षा वृक्षाणि । वृक्षयन्त इति वृक्षाः केशाः । तद्वन्ति वृक्षाणि वशीर्षां^३ शीर्षाणि शिरांसि । केपाम् । वचतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां शिरास्युन्मृजामीति शेषः । अथवा वृक्षा वृक्षेण । व्रश्चनसाधनत्वाद्दृक्षो हस्तः । तेनोन्मृजामि^४ ॥

मां चत्वारं आशवः शर्विष्ठस्य द्रविन्ववः ।

सुरथासो अभि प्रयो वक्षन्वयो न तुड्यम् ॥ १४ ॥

माम् । चत्वारः । आशवः । शर्विष्ठस्य । द्रविन्ववः ।

सुडरथासः । अभि । प्रयः । वक्षन् । वयः । न । तुड्यम् ॥ १४ ॥

वमां वशर्विष्ठस्य अतिशयेनाश्ववतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः वचत्वारः वआशवः अश्वाः वद्रविन्ववः गमनशीलाः वसुरथासः शोभनरथा अश्वाः वप्रयः अन्नं शत्रूणां प्रति वअभि ववक्षन् अभिवहन्ति । ववयो^५ वन वतुड्यम्^६ । भुज्युं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्रतस्त्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

१. ख-परिचरंति; घ-त-न-भ-परिचरंतेति । २. ख-ना-घ१-ज्ञ-त१-४-भ-श-वधोपेताः; च-वधो-पेताः; त२-३-वधोपेताः । ३. ग-त-भ-श-शीर्षा नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श-तेनोन्मृजामि । ५. ख-त१-२-न-तुड्यं; ग-तु उड्यं; घ-तुड्यं न; त३-४-तुड्यं; भ-उड्यं; ज्ञ-श-तुड्यं ।

सत्यमिच्वा महेनदि परुण्यव देदिशम् ।

नेमापो अश्वदातरः शविष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अवं । देदिशम् ।

न । ईम् । आपः । अश्वदातरः । शविष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे ऽमहेनदि^१ ऽपरुष्णि एतन्नामिके ऽस्वा त्वां ऽसत्यमित् सत्यमेव ऽअव ऽदेदिशम् आदिशाभि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे ऽआपः ऽईम् अस्मात् ऽशविष्ठात् बलवत्तमाच्छ्रु-
तर्वणोऽधिकः^२ कश्चित् ऽअश्वदातरः अश्वानां दानृतमः ऽमर्त्यः ऽन ऽअस्ति । परुण्यास्तीरे राज्ञोऽ-
श्वमेधप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

‘युक्ष्वा हि’ इति षोडशर्षं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—‘युक्ष्वा हि षोडश विरूपः’ इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदे सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘तृतीये युक्ष्वा हीत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वान् अग्ने रथीरिव । नि होता पुर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवऽहूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीऽऽइव । नि । होता । पुर्व्यः । सदः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवहूतमान् देवानामाह्वानृतमान् ऽअश्वान् ऽयुक्ष्व योजय रथे । ऽरथीरिव यथा रथी स्वाश्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा ऽहोता त्वं ऽपुर्व्यः मुख्यः सन् ऽनि ऽषदः^३ उपविश^४ च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्धिश्वा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुऽऽतरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥ २ ॥

हे ऽदेव अग्ने ऽउत अपि च ऽनः अस्मान् ऽदेवान् ऽअच्छा ऽवोचः अभिब्रूयाः । सम्यगनुष्ठित-
वन्त इति । तथा ऽविदुष्टरः विद्वत्तमान् वोचः । तथा कृत्वा ऽविश्वा सर्वाणि ऽवार्या वरणीयानि
धनानि देवसंबन्धीनि ऽश्रत् सत्यानि ऽकृधि कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि
हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यद्यविष्टय सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यद्यविष्टय । सहसः । सुनो इति । आऽऽहुत् । ऋतऽऽवा । यज्ञियोः । भुवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽयद्यविष्टय युवतम ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽआहुत सर्वतो हुत आहुत वा ऽत्वं
ऽयत् यदा ऽह खलु ऽऋतावा सत्यवान् ऽयज्ञियोः यज्ञार्हश्च ऽभुवः भवसि तदा वार्याणि
श्रत्कुर्विति^५ संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नेयस्य ‘अयमग्निः’ इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—‘अयमग्निः सह-
स्त्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे’ (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

१. ख-ग-श-महे महे नदि; घ-महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श-‘तर्वणो नाधि; घ१-‘तर्वणः; च-‘तर्वणादाधिकः; त१-‘तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-भ-श-षद । ४. ख-ग-त-भ-श-‘उपविश’ नास्ति । ५. ग-त-श्रुत्कुर्विति; भ-श्रुत्कुर्विति; श-श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मुर्धा कृवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मुर्धा । कृविः । रयीणाम् ॥४॥

वअयमग्निः वशतिनः वसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य ववाजस्य अन्नस्य वपतिः स्वामी वमूर्धा शिरोवद्भुतः श्रेष्ठः वकविः मेधावी वरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिभ्रुवो यथा नमस्व सहृतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । क्रुभ्रवः । यथा । आ । नमस्व । सहृतिभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥५॥

हे वअङ्गिरः त्वं वसहृतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह वनेदीयः अन्तिकतमं वयज्ञम्^१ वआ वनमस्व^२ आनमय । वक्रुभ्रवः वनेमि रथमिव^३ ॥ ॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिद्यवे । वाचा । विरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुष्टुतिम् ॥६॥

हे वविरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं वतस्मै प्रसिद्धाय वअभिद्यवे अभिगतदीप्तये ववृष्णे वर्षकायाम्रये वनित्यया उत्पत्तिरहितया ववाचा मन्त्ररूपया वसुष्टुतिं वनूनम् इदानीं वचोदस्व स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं भ्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमु ष्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पुणिं गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकचक्षसः ।

पुणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

वअस्य वअग्नेः वअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः वसेनया ज्वालारूपया वगोषु निमित्तेषु वकमु वष्वित् क^३ खलु वपुणिं वस्तरामहे । स्तरणं^४ हिंसनम्^५ । इदानीं बलिनमभिभवेमेत्यर्थः^६ ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्तातीरिवोसाः । कृशं न हासुरध्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्तातीःऽईव । उसाः । कृशम् । न । हासुः । अध्याः ॥८॥

वदेवानां सर्वेषां वविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् वनः अस्मान् वमा हासीत् अग्निर्मा परित्यजत् । वप्रस्तातीः^६ वउसाः^७ वइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । वकृशम् अल्पं स्ववत्सम् वअध्याः गावो यथा वन वहासुः न परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुःऽध्यः । परिद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥९॥

१. ख-घ-त-आनमस्व यज्ञः; ग-न-भ-आनमस्व । २. ग-अरमिव । ३. ख-त-भ-श-कः; ग-कमु; न-कुः । ४. ख-स्तरणिसक; ग-स्तरणीं हिंसनं; ज-त३-स्तरणिं हिंसक; त४-न-भ-श-स्तरणं हिंसकं । ५. ख-न-त-न-भ-श-मभिभवामे^० । ६. ख-भ१-प्रस्नवतीः; ग-भ२-प्रस्नवतीः; त-भ३-श-प्रस्नवतीः । ७. ज-त३-श-उषा ।

वसमस्य सर्वस्य परिद्वेषसः परितो द्विषतः वृद्ध्यः^१ पापबुद्धेः अंहतिः हननं वमा^२ वआ वधीत् मा हिंस्यात्^३ । वनावम्^४ वर्जिः समुद्रतरङ्ग इव । स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः^५ । अत्र 'मा नः सर्वस्य दुर्धियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

नमस्ते अग्नौ ओजसे गुणन्ति देव कृष्टयः । अमैरमित्रमर्दय ॥ १० ॥

नमः । ते । अग्ने । ओजसे । गुणन्ति । देव । कृष्टयः । अमैः । अमित्रम् । अर्दय ॥ १० ॥

हे अग्ने देव ते तुभ्यं वनमः वगुणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् । अजसे बलाय । के । कृष्टयः मनुष्या यजमानाः । अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः । तथा अमैः बलैः अमित्रं शत्रुम् अर्दय नाशय ॥ ॥ २५ ॥

प्राग्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या । तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या । सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश. श्रौ. ३. १३) इति ॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेर्षिषो रयिम् । उरुकृदुरु णस्कृधि ॥ ११ ॥

कुवित् । सु । नः । गोऽईष्टये । अग्ने । समुऽवेर्षिषः । रयिम् । उरुऽकृत् । उरु । नः । कृधि ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वं वनः अस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुवित् बहु रयिं धनं संवेर्षिषः संप्रापय । उरुकृत् त्वं वनः अस्मान्^५ उरु कृधि कुरु ॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्गभृद्यथा । संवर्गं सं रयिं जय ॥ १२ ॥

मा । नः । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क । भारऽभृत् । यथा ।

समुऽवर्गम् । सम् । रयिम् । जय ॥ १२ ॥

वनः अस्मान् अस्मिन् महाधने संग्रामे वमा वपरा वर्क मा परित्याक्षीः । भारभृद्यथा । भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् । संवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं रयिं धनं वसं वजय अस्मदर्थम् ॥

अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना । वर्धो नो अमवच्छवः ॥ १३ ॥

अन्यम् । अस्मत् । भियै । इयम् । अग्ने । सिषक्तु । दुच्छुना । वर्धे । नः । अमवत् । शवः ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वदीया इयं दुच्छुना बाधकसंहतिः अस्मत् अन्यम् अस्तोत्तरं भियै भयाय सिषक्तु सेवताम् । त्वं च वनः अस्माकम् अमवत् बलोपेतं शवः वेगं वर्ध वर्धय संग्रामे ॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा । तं घेदभिर्वृधावति ॥ १४ ॥

यस्य । अजुषत् । नमस्विनः । शमीम् । अदुःमखस्य । वा ।

तम् । घ । इत् । अग्निः । वृधा । अवति ॥ १४ ॥

यस्य वनमस्विनः नमस्कारवतः अदुर्मखस्य वा अदुष्टयागस्य वा शमीं कर्म अजुषत् असेवत् तं घेत् तमेव यजमानं संग्रामे अग्निर्विधावति विशेषेण गच्छति । अतो नमोयुक्ता अदुर्मखाश्च भवामेति भावः ॥

१. ख-ग-घ-त-भ-दूधयः । २. ख-ञ-त्त-१-२-अस्मानावधीत् मां हिंस्यात्, घ-नोस्मान् मा वधीत् मा हिंस्यात्, त-४-न-भ-आवधीत् मा हिंस्यात् । ३. ख-ग-त्त-न-भ-श-वधीरित्यर्थः । ४. घ-अस्मान् सु सुष्ठु ।

परस्या अधि संवतोऽवराँ अभ्या तर । यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

परस्याः । अधि । सम्ऽवतः । अवरां । अभि । आ । तर । -

यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ऽपरस्याः अन्यस्याः ऽसंवतः सेनायाः ऽभवरां अन्यानस्मदीयान् ऽअभि अभिमुखम्
 ऽआ सर्वतः ऽतर तारथ । वैरिसेना अस्मद्भटैः पराभावयेत्यर्थः । ऽयत्र येष्वस्मदीयपरिजनमध्ये
 ऽअहमस्मि स्वामी^१ ऽतानव रक्ष ॥

विद्वा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः । अधा ते सुन्नमीमहे ॥ १६ ॥

विद्वा । हि । ते । पुरा । वयम् । अग्ने । पितुः । यथा । अवसः ।

अधे । ते । सुन्नम् । ईमहे ॥ १६ ॥

हे ऽअग्ने ऽपितुः पालकस्य ऽते तव ऽअवसः अवो रक्षणं ऽपुरा ऽयथा तथेदानीमपीति
 ऽविद्वा^२ । ऽअध^३ तत् ऽते^३ तव ऽसुन्नं सुखम् ऽईमहे याचामहे । अधवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः । पितुः
 पालनं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘इमं नु मायिनम्’ इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । कुरुसुतिनाम काण्व ऋषिः । गायत्री
 छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः’ इति । व्यूढे दशरात्रे
 चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘इमं नु मायिनं हुवे त्यसु वः सत्रासाहम्’
 (आश्व. श्री. ८. ८) इति ॥

इमं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोजसा । मरुत्वन्तं न वृञ्जसे ॥ १ ॥

इमम् । नु । मायिनम् । हुवे । इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । मरुत्वन्तम् । न । वृञ्जसे ॥ १ ॥

ऽइमं ऽमायिनं प्रज्ञावन्तम् ऽओजसा स्वबलेन ऽईशानं सर्वस्य स्वामिनं ऽमरुत्वन्तं ऽन ।
 नेति संप्रत्यर्थे । मरुद्रिस्तद्वन्तमिदानीम् ऽइन्द्रं ऽवृञ्जसे शत्रूणां छेदनाय ऽहुवे आह्वयामि ॥

अयमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिन्च्छिरः । वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

अयम् । इन्द्रः । मरुत्ऽसखा । वि । वृत्रस्य । अभिन्त् । शिरः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ २ ॥

ऽअयमिन्द्रो^४ ऽमरुत्सखा मरुद्युक्तः ऽवृत्रस्य ऽवि ऽअभिन्त् व्यच्छिन्त् ऽशिरः ऽवज्रेण
 ऽशतपर्वणा शतसंधिना^५ ॥

वावृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत् । सृजन्समुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

वावृधानः । मरुत्ऽसखा । इन्द्रः । वि । वृत्रम् । ऐरयत् । सृजन् । समुद्रियाः । अपः ॥ ३ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽवावृधानः वर्धमानः ऽमरुत्सखा मरुत्सहायः ऽवृत्रं मेघं ऽवि ऽऐरयत् विदारित-
 वान् । किं कुर्वन् । ऽसमुद्रियाः । समुद्रमन्तरिक्षम् । तत्संबन्धिन्यः ऽअपः ऽसृजन् ॥

१. ग-भवामि । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-विद्य नर्व । ३. ख-त२-४-न-अधी तत्ते; ग-अधमः ते; घ-अतस्ते; ज्ञ-अधित् ते; म१-अधितस्ते; म३-अधीतितस्ते; श-अधीते । ४. ख-ग-त-न-म-श-अयमिन्द्रो मरुद्युक्तो वृत्रस्य व्यच्छिन्नच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ज्ञ-त३-४-म१-२-श-शतशत*) ।

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'अयं ह येन' इति मरुत्वसिक्विद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

वअयं वह^१ खल्विन्द्रः वयेन ववै येन खलु वमरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन वइन्द्रेण वइदं वस्वः स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्व^२ कर्म^३ वा यद्वेदं सर्वं जगत् वजितम् । किमर्थम् । वसोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरग्निम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विरग्निम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । हवामहे ॥५॥

वमरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तम् वऋजीषिणम् । अभिपुतशेष ऋजीषः । स च तृतीयसवने पुनः सूयते । तद्वन्तम् वओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरवृद्धयुपेतमित्यर्थः । वविरग्निम् । महन्नामेतत् । महान्तमेवंमहानुभावम् वइन्द्रं वगीर्भिः स्तुतिभिः वहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

वमरुत्वन्तम् वइन्द्रं वप्रत्नेन पुराणेन वमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वहवामहे वअस्य वसोमस्य वपीतये पानाय ॥ २७ ॥

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये 'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः' इति तृचो निक्विद्वानीयः । सूत्रितं च—'मरुत्वाँ इन्द्र मीढुस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढुः पिवा सोमं शतक्रतो । अस्मिन्यज्ञे पुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढुः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे वमीढुः फलस्य वृष्टेर्वा सेक्तः वशतक्रतो बहुकर्मन् वइन्द्र त्वं वमरुत्वान्^१ वसोमं वपिब वअस्मिन् वयज्ञे हे वपुरुष्टुत बहुभिराहुत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः । हृदा ह्यन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमासः । अद्रिऽवः । हृदा । ह्यन्ते । उक्थिनः ॥८॥

हे वअद्रिवः वज्रवन् वइन्द्र वमरुत्वते वतुभ्येत् तुभ्यमेव वसोमासः वसुताः अभिषुताः । ते च वउक्थिनः शस्त्रवन्तः वहृदा^४ मनसा भक्त्या^४ वह्यन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिविष्टिषु । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ९ ॥

१. न-भ-ह अर्थ । २. ख-ग-त-न-भ-श-सर्वकर्म । ३. न-भ-मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-भ-श-हृदा...भक्त्या' नास्ति ।

पिबे । इत् । इन्द्र । मरुत्सखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥९॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{मरुत्सखा}}$ त्वं $\sqrt{\text{सुतम्}}$ अभिपुतं $\sqrt{\text{सोमं}}$ $\sqrt{\text{पिब}}$ । किमर्थम् । $\sqrt{\text{दिविष्टिषु}}$ अस्माक-
महामभिगमनेषु $\sqrt{\text{दिवः}}$ स्वर्गस्य वैषणेषु निमित्तेषु । पीत्वा च $\sqrt{\text{ओजसा}}$ बलेन सोमपानजनितेन
 $\sqrt{\text{वज्रं}}$ $\sqrt{\text{शिशानः}}$ तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूञ्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'उत्तिष्ठन्' इति तृचः षळहस्तोत्रियः । सूत्रितं
च—'उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिश्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥१०॥

उत्तऽत्तिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिश्रे इति । अवेपयः ।

सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ त्वं $\sqrt{\text{पीत्वी}}$ पीत्वा $\sqrt{\text{ओजसा}}$ बलेन $\sqrt{\text{सह}}$ $\sqrt{\text{उत्तिष्ठन्}}$ $\sqrt{\text{शिश्रे}}$ हन् $\sqrt{\text{अवेपयः}}$ अकम्पयः ।
मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा । $\sqrt{\text{चमू}}$ चम्बोरधिषवणफलकयोः $\sqrt{\text{सुतं}}$ $\sqrt{\text{सोमम्}}$ ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यदस्युहाभवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।

इन्द्र । यत् । दस्युहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{क्रक्षमाणं}}$ शत्रून् विलिखन्तं $\sqrt{\text{त्वा}}$ $\sqrt{\text{त्वाम्}}$ $\sqrt{\text{उभे}}$ $\sqrt{\text{रोदसी}}$ उभे अपि द्यावापृथिव्यौ
 $\sqrt{\text{अनु}}$ $\sqrt{\text{अकृपेताम्}}$ अनुकल्पयेताम् । $\sqrt{\text{यत्}}$ यदा $\sqrt{\text{दस्युहा}}$ $\sqrt{\text{अभवः}}$ भवसि तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टाऽपदीम् । अहम् । नवऽस्रक्तिम् । ऋतऽस्पृशम् ।

इन्द्रात् । परि । तन्वंम् । ममे ॥ १२ ॥

$\sqrt{\text{अष्टापदीम्}}$ । अष्टाभिर्द्विग्विभविर्द्विग्विभः साष्टापदी । $\sqrt{\text{नवस्रक्तिम्}}$ उपरि स्थितेनादित्येन
नवस्रक्तिम् । आसु दिक्षु व्यासामित्यर्थः । $\sqrt{\text{ऋतस्पृशं}}$ यज्ञस्पृशं $\sqrt{\text{वाचं}}$ स्तुतिम् $\sqrt{\text{अहं}}$ परिपूर्णात्
 $\sqrt{\text{इन्द्रात्}}$ $\sqrt{\text{तन्वं}}$ तनु न्यूनतां सतीं $\sqrt{\text{परि}}$ $\sqrt{\text{ममे}}$ । अन्यूनयेत्तां करोमीत्यर्थः । कास्त्र्येन स्वरूपं स्तुत्या
 $\sqrt{\text{विषयीकर्तुं}}$ मशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

'जज्ञानः' इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृह-
त्येकादशी सतोबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम्' इति ।
महाव्रते निष्केवल्ये 'जज्ञानो नु शतक्रतुः' इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'जज्ञानो नु शत-
क्रतुरित्येका' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतऽक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥१॥

अयमिन्द्रः वज्रज्ञानो वनु जायमान एव वशतक्रतुः बहुकर्मा इत्थं इत्थं वमातरं स्वजननीं विपृच्छति । किमिति । वक वउप्राः उद्रूर्णबला लोके । वके वह वशृष्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

आदीं शवस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुवम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । शवसी । अब्रवीत् । और्णवावामम् । अहीशुवम् । ते । पुत्र । सन्तु । निःऽतुरः ॥२॥

इन्द्रेण पृष्टा वशवसी माता अनन्तरमेव^१ एनमिन्द्रम् वअब्रवीत् । किमिति उच्यते । वऔर्णवाभमहीशुवम्^२ एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा द्वे वपुत्र तव वनिष्टुरः निस्ताराणीयाः वसन्तु इति ॥

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराँइव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहामवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेदया ।

प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

वतान् जनन्योक्तान् ववृत्रहा इन्द्रः वसमित्^३ सहेव वअखिदत्^३ । खेदनं नाम आकर्षणम् । वखे रथचक्रस्य नाभौ^४ वअरान् चक्राङ्गभूताच्छङ्कन् वखेदया रज्ज्वा वइव । तथा तान् यथा संखिदन्ति तद्वत् । तथा कृत्वा वदस्युहा शत्रुघातीन्द्रः वप्रवृद्धः वअभवत् ॥

एकया प्रतिधापिबत्साकं सराँसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सराँसि । त्रिंशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥४॥

अयम् वइन्द्रः वएकया एकेन वप्रतिधा प्रतिधानेन वसाकम्^५ एकधैव वत्रिंशतम् अपि । उक्थपात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । वसराँसि वसोमस्य पूर्णानि सोमसेन पूर्णानि वकाणुका कान्तानि क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि वअपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्धयैवम् । नैरुक्तप्रसिद्धया तु कालाभिमान्दिन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेकरूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् 'एकेन प्रतिधानेनापिबत्' (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमंतृणदबुधेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुधेषु । रजःऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मभ्यः । इत् । वृधे ॥५॥

अयम् वइन्द्रः वगन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् वअभि वआ वअतृणत् सर्वतो हिसितवान् । कुत्र । वअबुधेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु^६ वरजःसु लोकेषु । अन्तरिक्ष-प्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । वब्रह्मभ्य इत् ब्राह्मणेभ्य एव ववृधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आ धारयत्पृक्मोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽम्यः । आ । धारयत् । पृक्म् । ओदनम् ।

इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआततम् ॥ ६ ॥

१. घ-आदनंतरमेव; न-भ-आनंतरमेव । २. ख-त्-महीशुवं न; न-भ-महीशुवं च । ३. त३-भ१-श-सह वै सह खिदत् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह; न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यानं ।

अथम् ^१इन्द्रः ^२गिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशाद्दुकं निर्गमयितुं ^३निराविध्यत् संप्राहरत्^४ तानेव मेघान् । किं कुर्वन् । ^५पकं परिपकम् ^६ओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । ^७बुन्दम् इषुं ^८स्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रध्न इषुस्तवं सहस्रपर्ण एक इत् । यमिन्द्र चकुषे युजम् ॥ ७ ॥

शतऽब्रध्नः । इषुः । तवं । सहस्रऽपर्णः । एकः । इत् । यम् । इन्द्र । चकुषे । युजम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२तव ^३इषुः ^४शतब्रध्नः शताग्रः ^५सहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय । अपरिमितगमनो वा । स च ^६एक ^७इत् एक एव । ^८यं च इषुं ^९युजं सहायं ^{१०}चकुषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे । सद्यो जात ऋभुष्टिर ॥८॥

तेन । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । अत्तवे । सद्यः । जातः । ऋभुऽस्थिर ॥ ८ ॥

^१तेन इषुणा ^२स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं ^३नृभ्यः मनुष्येभ्यः । ^४पुत्रेभ्य इत्यर्थः । तथा ^५नारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ^६अत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् ^७आ ^८भर आहर । ^९सद्यः तदानीमेव ^{१०}जातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे ^{११}ऋभुष्टिर । उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः । हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौत्नानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा । हृदा वीडधारयः ॥ ९ ॥

एता । च्यौत्नानि । ते । कृता । वर्षिष्ठानि । परीणसा । हृदा । वीडु । अधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते त्वया ^२एता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि ^३वर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि ^४परीणसा परितो नतानि अत एव ^५च्यौत्नानि^६ इति भावः^७ । भूमेः कीलवद्धारणाय ^८कृता कृतानि । पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः । या यानि ^९हृदा बुद्ध्या ^{१०}वीदु स्थिराणि ^{११}अधारयः । बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः ।

शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वत् । इत् । ता । विष्णुः । आ । अमरत् । उरुऽक्रमः । त्वाऽईषितः ।

शतम् । महिषान् । क्षीरऽपाकम् । ओदनम् । वराहम् । इन्द्रः । एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या ऋचो नैरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना । नैरुक्तपक्षे तावत् । हे इन्द्र ^१ता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यानुदकानि सन्ति तानि ^२विष्णुः व्यापनशील आदित्यः ^३आभरत् आभरति । लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः । कीदृशो विष्णुः । ^४उरुक्रमः बहुगतिः । किं स्वविरोधेन नेत्याह । ^५त्वेषितः त्वया प्रेरितः । न केवलमुदकान्येव अपि च ^६शतं ^७महिषान् शतसंख्याकान् पश्यन् । महिषाब्दो गवादेरप्युपलक्षकः । अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महत्त्वम् । असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः । किंच ^८क्षीरपाकं क्षीरपकम् ^९ओदनं पायसम् । एतच्चरुपुरोडाशादेरुपलक्षकम् । तद्यजमानेभ्य आभरत् । अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारादनं प्राहरत् । किंच ^{१०}इन्द्रः^{११}

१. घ-संप्रहरत् ; त-श-संप्रहारन् ; भ-संप्रहारत् । २. घ-च्यौत्नानि अत्युत्कृष्टानि तव बलानि ।

३. ख-ग-त-न-श-नवानपीदो ।

१ वराहं जलपूर्णं^१ मेघं^२ हन्तीति शेषः । कीदृशं तम् । १ एमुषम् । आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः । आमुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः । निरुक्तपक्ष एवम् । ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आन्नायते । विष्णुर्यज्ञः । स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात् । तमन्यदेवता नाविदध्निन्द्रस्ववेत् । स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति । सोऽब्रवीदहं दुर्गांदाहतां त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वाममुषं^३ एकविंशत्याः^३ पुरां^३ पारेऽश्ममयीनां वसति तस्मिन्नसुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो भिरवा हृदयमविध्यत्^४ । अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति । सोऽयमितिहासः ‘अस्येदु मातुः सवनेषु’ (ऋ. सं. १. ६१. ७) ‘विश्वेत्ता विष्णुः’ इत्याभ्यां प्रतिपादितः । तयोर्मध्ये ‘अस्येदु मातुः’ इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो ‘विध्यद्वाराहम्’ इति पादेन प्रतिपादितः । इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गांदाहतेति श्रूये मया पुराणि जितान्यसुरश्च चातिस्तस्य वामं वस्वानयेत्युक्तो विष्णुमूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष । सोऽर्थः ‘मुषायद्विष्णुः पचतम्’ इति पादेन सूचितः । स किं पुनर्मुषितवानिति तदत्रोच्यते ‘विश्वेत्ता’ इति । हे इन्द्र त्वेषितस्वया प्रेरितो विष्णुर्यज्ञरूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गांदाहतां किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सबुरुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता यानि त्वयाहर्तव्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरतु । कानि तानीति । शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान्^५ महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्वमात्रमेवौदनं चाभरत् । ‘विध्यद्वाराहम्’ इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते । इन्द्रस्तु वराहं वराहारं स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेमुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं^६ वराहमसुरं हृदयेऽविध्यदिति शेषः ॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्वुन्दो हिरण्ययः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिद्वृधा ॥ ११ ॥

तुविऽक्षम् । ते । सुऽकृतम् । सुऽसूमयम् । धनुः । साधुः । बुन्दः । हिरण्ययः ।

उभा । ते । बाहू इति । रण्या । सुऽसंस्कृता । ऋदुऽपे । चित् । ऋदुऽवृधा ॥ ११ ॥

* एषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते—‘तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्ययः । उभौ ते बाहू रण्या रमणीयौ सांप्राप्त्यौ^७ वदूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ^८ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ^९ वा ’ (निरु. ६. ३३) इति ॥ ३० ॥

‘पुरोळाशं नः’ इति दशार्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘पुरोळाशं दश बृहत्थन्तम्’ इति । सूक्तविनियोगो

१. ख-त१-जलपूर्णं एवं ब; ग-न-भ-श-जलपूर्णं एवं; ज्ञ-त३-४-जलपूर्णं एवं; त२-जलपूर्णांगं । २. ख-त-श-वाममुष; ग-वाममोष; भ१-वामनुषः । ३. ख-ग-त-भ१-श-एकविंशत्या पुरा । ४. ख-त-हृदमं; ग-हृदमं; श-हृदमं । ५. ग-आहाररूपान् । ६. ख-त-धनानामोषकं; ग-इन्धनानां मोषकं । ७. ज्ञ-त१-न-भ१-संप्राप्त्यौ । ८. ख-ज्ञ-त१-२-गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ । *घ-सु-पुस्तकयोस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे इन्द्र ते तव धनुः तुविक्षं महाक्षेपं सुकृतं सूमयं सुसुखं च । ते बुन्दः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्ययः । ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसंस्कृता सुष्ठूलकृतौ ऋदूपे चित् संप्राप्ते अर्दनपातिनौ ऋदुवृधा हनवर्धनौ ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रनुचाशीतावाद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—'पुरोळा नो अन्धस इति तिस्रः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्रं सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्रं । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ :

हे शूर^१ इन्द्रं पुरोळाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् अन्धसः अन्ध^२ स्वीकृत्य गोनानां गद^३ सहस्रं शता शतानि च नः^३ अस्मभ्यम् आ भर आहर । अधवा^४ नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमानं मन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ :

हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनं तैलं च आ भर । मना मननीयायां हिरण्यया हिरण्मयान्युपकरणानि^५ सचा सहाभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरूणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णशोभना । पुरूणि । धृष्णो इति । आ । भर ।

त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं कर्णशोभना कर्णाभरणानि पुरूणि बहूनि आ भर । हे धृष धर्षकेन्द्रं वसो वासयितरिन्द्रं त्वं हि खलु शृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।

न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते त्वत्तोऽन्यः कश्चित् वृधीकः वर्धयिता नकीं नैव । तथा सुषाः सुष्ठु संभर संभ्रामादौ त्वत्तोऽन्यः न । उत अपि च सुदाः सुदाता न । तथा हे शूर त्वत् त्वत्तोऽन् वाघतः । ऋत्विजो यजमानस्य नेता नान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥

अयम् इन्द्रः निकर्तवे निकर्तुं नकीं नैव शक्यः । तथा शक्रः शक्तोऽयं परिशक्तं परिभावाय न शक्यत इति । स तु विश्वं शृणोति पश्यति च ॥ ॥ ३१ ॥

स मन्युं मर्त्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदश्रिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ना-त-न-भ-श- 'शूर' नास्ति । २. घ-सोमं । ३. ख-ना-त-श- 'नः...अथवा' नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श- 'आ' नास्ति । ५. ख-त-न-भ-श-हिरण्यमयान्युं । ६. ख-ना-त-न-भ-श- 'हि' नास्ति । ७. ख-ना-त-न-भ-परिकर्तवे ।

सः । म॒न्युम् । म॒र्त्या॑नाम् । अ॒द॒ब्धः । नि । चि॒की॒ष॒ते । पु॒रा । नि॒दः । चि॒की॒ष॒ते ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः २मन्युं क्रोधम् । केषाम् । ३मर्त्यानाम् । ४अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् ५नि चिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव नेत्याह । ६निदः निन्दायाः ७पुरा पूर्वमेव ८चिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

ऋ॒त्वं इ॒त्पू॒र्णमु॒दरं॑ तुर॒स्यास्ति॑ वि॒ध॒तः । वृ॒त्र॒घ्नः सोम॑पा॒न्नः ॥ ७ ॥

ऋत्वं । इत् । पू॒र्णम् । उ॒दरं॑म् । तुर॒स्य॑ । अ॒स्ति । वि॒ध॒तः । वृ॒त्र॒घ्नः । सोम॑पा॒न्नः ॥ ७ ॥

१तुरस्य त्वरमाणस्य २वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः ३सोमपात्रः सोमपातुः ४उदरं ५ऋत्वं ६इत् कर्मणैव ७पूर्णम् ८अस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । ९विधतः परिचरती यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावोऽतस्तत्पूर्त्ये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे व॒सूनि॑ सं॒गता॑ विश्वा च सोम॒ सौभ॑गा । सु॒दा॒त्वपरि॑हृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । व॒सूनि॑ । स॒म्॒ऽग॒ता॑ । विश्वा । च । सो॒म । सौभ॑गा । सु॒दा॒तु । अ॒परि॑हृता ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १त्वे त्वयि २वसूनि धनान्यस्मदिष्टानि ३संगता संगतानि । तथा हे ४सोम सोमवसिन्द्र त्वयि ५विश्वा सर्वाणि ६सौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा ७सुदातु सुदानानि ८अपरिहृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वा॒मिध॑व॒युर्म॑ कामो॒ ग॒व्युर्हि॑र॒ण्य॒युः । त्वा॒म॑श्च॒युरे॑षते ॥ ९ ॥

त्वा॒म् । इत् । य॒व॒ऽयुः । म॑र्म । का॒मः । ग॒व्युः । हि॒र॒ण्य॒ऽयुः ।

त्वा॒म् । अ॒श्व॒ऽयुः । आ । ई॒प॒ते ॥ ९ ॥

१त्वामित् त्वामेव २एषते । किम् । ३मम ४कामः । स कीदृशः । ५यवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा ६गव्युः सन्नेषते । तथा ७हिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा ८अश्वयुः च सन्नेषते । तं काममासेच्छं कुर्विति भावः ॥

तवे॒दिन्द्रा॑ह॒मा॒शसा॑ ह॒स्ते दा॒त्रं च॒ना द॑दे ।

दि॒नस्य॑ वा म॒घव॑न्त॒संभृ॑तस्य वा पु॒र्धि॑ यव॒स्य का॒शिना॑ ॥ १० ॥

तव॑ । इत् । इ॒न्द्र । अ॒ह॒म् । आ॒ऽश॒सा॑ । ह॒स्ते । दा॒त्रम् । च॒न । आ । द॑दे ।

दि॒नस्य॑ । वा । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒म्॒ऽभृ॑तस्य । वा । पु॒र्धि॑ । यव॒स्य । का॒शिना॑ ॥ १० ॥

हे १इन्द्र २तवेत् तवैव ३आशासा आशासनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमृद्धं करोषीत्याशांसनेन ४हस्ते ५दात्रं चन लवनसाधनं दात्रमपि ६आ ७ददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । ८दिनस्य ९वा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य १०संभृतस्य ११वा पूर्वमेव छिन्ना निष्कृतस्य राक्षीकृतस्य वा १२यवस्य १३काशिना मुष्टिना १४पुर्धि पूरय । आशांसनं देहि च १५ ॥ ३२ ॥

१. ख-त-न-भ१-२-श-उदकं । २. त-भ१-श-सत्वेपु ते । ३. घ-मघवभिद्र । ४. ख-घ-न्त-भ-श-दात्रमथ । ५. ख-ग-त-न-भ-श-‘संभृतस्य’ नास्ति । ६. ख-व; ग-न्त-न-भ-श-वा ।

‘अयं कृत्नुः’ इति नवर्चं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अयं कृत्नुर्नव कृत्नुर्भागवः सौम्यमन्त्र्यानुष्टुप्’ इति । भार्गवः कृत्नुर्ऋषिः । नवम्यनुष्टुप् । अष्टौ गायत्र्यः । सोमो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अयं कृत्नुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदिसोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम् । कृत्नुः । अगृभीतः । विश्वजित् । उत्तुऽभित् । इत् । सोमः ।

ऋषिः । विप्रः । काव्येन ॥ १ ॥

वअयं वसोमः वकृत्नुः कर्ता सर्वस्य वअगृभीतः अन्यैरगृहीतः वविश्वजित् सर्वस्य जेता वउद्भित् फलस्योद्भेदकः । अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ । तयोर्निष्पादकत्वात्तदूपः । वऋषिः ज्ञानवान् वविप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा । एवंमहानुभावः सोमः वकाव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः ॥

अभ्यूणीति यन्नम्रं भिषक्ति विश्वं यत्तुरम् । प्रेमन्धः ख्यन्निः श्रोणो भूत् ॥२॥

अभि । ऊणीति । यत् । नम्रम् । भिषक्ति । विश्वम् । यत् । तुरम् ।

प्र । ईम् । अन्धः । ख्यत् । निः । श्रोणः । भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः वयन्नम्रम् अस्ति तत् वअभ्यूणीति आच्छादयति । यन्नम्रमिव विफलं वर्तते तदाच्छादयति^१ फलेन । अथवा वन्नं जनयन्नाच्छादयति । तथा वयत् वतुरम् आतुरं रुग्णं वविश्वं तत् वभिषक्ति भिषज्यति । यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण^२ च शरीरसिद्धिसाधनश्च । वअन्धः सन् अन्धोऽपि वप्र वख्यत् पश्यति । वश्रोणः^३ अपि^३ पङ्गुरपि^४ वनिः वभूत् निर्भवति निर्गच्छति ॥

त्वं सोम तनूकृद्भयो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः । उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम् । सोम । तनुकृतऽभ्यः । द्वेषःऽभ्यः । अन्यऽकृतेभ्यः । उरु । यन्ता । असि । वरूथम् ॥३॥

हे वसोम वत्वं वतनूकृद्भयः कृशीकुर्वन्नगः । अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः वअन्यकृतेभ्यः वद्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः । कृत्याभ्य इत्यर्थः । ववरूथं वरकं^५ रक्षणम् वउरु वयन्तासि^६ भवसि स्तोतृणाम् । ‘अन्यकृतानि हि रक्षांसि’ इति ब्राह्मणम् ॥

त्वं चित्ती तत्र दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन् । यावीरघस्यं चिद्द्वेषः ॥४॥

त्वम् । चित्ती । तत्र । दक्षैः । दिवः । आ । पृथिव्याः । ऋजीषिन् ।

यावीः । अघस्यं । चित् । द्वेषः ॥ ४ ॥

हे वऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जीषेण तद्वन् सोम वत्वं वतव वचित्ती चित्या प्रज्ञया वदक्षैः बलैश्च वदिव वआ दिवश्च । आ इति चार्थे । वपृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् वअघस्यं वचित् अस्माकमाहन्तुरपि वद्वेषः शत्रोः कृत्यां वयावीः पृथक्कुरु ॥

१. ख-ग-त-न-श-तत्तदा° । २. ख-‘साधनानीमौषध’; ग-‘साधनानां नामौषध’; घ-ज्ञ-त-२-‘साधनान ईमौषध’; त१-‘साधनानीमौषध’; त३-४-न-भ-‘साधनाननौषध’; श-‘साधनानुनौषध’ । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-श्रोणः श्रोणोपि । ४. ग-त३-४-श-‘पंगुरपि’ नास्ति । ५. ग-वारकं । ६. ख-घ-ज्ञ-त१-२-यतासि बहुकृत ।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिहृदुषो रातिम् । वृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । ददुषः । रातिम् ।

वृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

वार्थिनः धनानि कामयमानाः वयन्ति वचेत् यन्ति च वार्थं प्रति । गत्वा च वदुषः दातुः वराति दानं गच्छानित् गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य वृष्यतः भिक्ष-
माणस्य वकामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति^१ । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतयुम् । ईरयत् ।

प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

वयत् यदा पूर्व्यं पुराणं नष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनः ईम् एनम् वक्रतायुं
नष्टधनलाभार्थं यज्ञकामम् वउत् ईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः^२ ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरद्वसक्रतुरवातः । भवा नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुशेवः । नः । मृळयाकुः । अद्वसक्रतुः । अवातः । भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥ ७ ॥

हे सोम पीतरुवं वनः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुख-
यिता अद्वसक्रतुः अप्रमत्तगृह्णः अवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदये ?] सं (? वशं) भव ।
अपरो नः पूरणः ॥

मा नः सोम सं वीविजो मा वि बीभिषथा राजन् । मा नो हार्दिं त्विषा वधीः ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः । राजन् ।

मा । नः । हार्दिं । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे सोम पीतरुवं वनः अस्मान् वमा वसं वीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे राजन्
सोम अस्मान् वमा वि वीभिषथाः भीतान् मा कुरु । वनः अस्माकं हार्दिं हृदये^३ त्विषा दीप्त्या
वमा वधीः ॥

अव यत्स्वे सधस्ये देवानां दुर्मतीरीक्षे ।

राजन्नप द्विषः सेध मीढो अप स्रिधः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सधस्ये । देवानाम् । दुःस्रतीः । ईक्षे ।

राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढः । अप । स्रिधः । सेध ॥ ९ ॥

१. ख-त-न-कामानां वर्जयति; घ-कामानावर्जयति; भ-कामानां वर्जयती; श-कामानां वर्जयेति ।
२. ख-न-त-१-२-साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभेण आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण
वधयेत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-हृदये ।

१२स्वे १२सधस्ये स्वकीये सहस्थाने गृहे १२देवानां १२दुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्त्विति । १२यत् यदा १२अव १२ईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे १२राजन् १२द्विपः अस्मद्द्वेष्टृन् १२अप १२सेध । हे १२मीढुः सोमरसस्य सेक्तः १२स्त्रिधः हिंसकान् १२अप १२सेध । हिन्धीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

‘नहान्यम्’ इति दशार्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘न हान्यं दवीकधूनौधसो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्’ इति । एकधूनौधसो नोधसः पुत्र ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । सा च देवदेवत्या’ शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्र्यः । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टर्चः । सूत्रितं च—‘नहान्यं बळाकरमित्यष्टौ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता । तथा च पञ्चमारण्यके शौनकः—‘नहान्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नह्यर्न्यं बळाकरं मर्डितारं शतक्रतो । त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

नहि । अन्यम् । बळा । अर्करम् । मर्डितारम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ १ ॥

हे १२शतक्रतो त्वक्तः १२अन्यं १२मर्डितारं सुखयितारं १२बळा बट् सत्यं १२न १२अकरं न करोमि । तस्माद्दे १२इन्द्र १२त्वं १२नः अस्मान् १२मृळय ॥

यो नः शश्वत्पुराविथामृधो वाजसातये । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः । नः । शश्वत् । पुरा । आविथ । अमृधः । वाजसातये ।

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । मृळय ॥ २ ॥

१२यः १२अमृधः अहिंसकः १२नः अस्मान् १२वाजसातये अन्नलाभाय १२पुरा पूर्वम् १२आविथ रक्षितवान् । हे १२इन्द्र १२स १२त्वं १२नः अस्मान् १२शश्वत् सदा १२मृळय सुखय १२ ॥

किमङ्ग रध्रचोदनः सुन्वानस्यावितेदसि । कुवित्स्विन्द्र णः शकः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । रध्रऽचोदनः । सुन्वानस्य । अविता । इत् । असि ।

कुवित् । सु । इन्द्र । नः । शकः ॥ ३ ॥

हे १२इन्द्र १२त्वं १२रध्रचोदनः । रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः । तादृशस्त्वं १२सुन्वानस्य १२अवितेदसि रक्षक एव भवसि । अतः १२नः अस्माकं १२कुवित् बहु १२सु सुहु १२शकः अशकः शक्तो भव १२ । बहु धनं कुर्वित्यर्थः । अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र प्र णो रथमव पश्चाच्चित्सन्तमद्रिवः । पुरस्तादेनं मे कृधि ॥ ४ ॥

१. ख-त-श-देवत्या । २. ख-त-न-भ१-२-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते; ग-यस्त्वं नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिथ अन्नलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय । त्वं च कीदृशः अमृधः अहिंसितः; श-य ईद्रः नोस्मान् पूर्वं शश्वद्बहुवारं वाजसातये अन्नलाभाय मृधः संग्रामात् आविथ रक्षितवानसि स तादृशस्त्वं इन्द्रं नः अस्मान् मृळय सुखय; ङ-मु-हे इन्द्र यस्त्वममृधः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽन्नदानार्थं यद्वा अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय । ३. ख-त१-२-भ-अभवः ।

इन्द्रं । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।

पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः वरथं वप्र अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । वपश्चात्चिरसन्तम् । चिदप्यर्थे । अस्मात्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि एनं वमे रथं हे अद्रिवः वज्रवञ्चिन्द्र वपुरस्तात् वर्तमानं वकृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाज्यु श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपऽमम् । वाजऽयु । श्रवः ॥५॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । वहन्त^१ इन्द्र^२ वनु इदानीं वकिं त्वं तूष्णीम् आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते^३ । वनः वरथं वप्रथमं सर्वेषां मुख्यं वकृधि कुरु । वाज्यु^४ अस्माकमश्रमिच्छत्^५ श्रवः अन्नं हविलक्षणम् उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ॥ ३५ ॥

अवा नो वाज्युं रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्तसु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अव । नः । वाजऽयुम् । रथम् । सुऽकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वनः वाज्युम् अन्नेच्छुं वरथम् अव रक्ष संग्रामे । ते तव वकिमित् किमपि सर्व-कर्तव्यजातं परि परितः सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किञ्चिदस्ति । यस्मादेवं तस्मात्^६ वसु जिग्युषः सुहु जेतृन्^७ कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृह्यस्व पूरसि भद्रा तं एति निष्कृतम् । इयं धीर्ऋत्विष्यावती ॥ ७ ॥

इन्द्रं । दृह्यस्व । पूः । अमि । भद्रा । ते । एति । निःऽकृतम् । इयम् । धीः । ऋत्विष्यऽवती ॥७॥

हे इन्द्र त्वं दृह्यस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं पूरसि पुरमसि । यथा पुरमत्रिचलितं तदृश्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्यथज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । निष्कृतं निष्कर्तारं वते त्वां वभद्रा कल्याणी वृह्यं वधीः स्तुतिः क्रिया वा वऋत्विष्यावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती एति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवृध आ भांगुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवृधे । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपऽआवृक्ताः । अरत्नयः ॥८॥

वमा^१ अस्मान्^२ वसीं सर्वतः^३ अवधयः निन्दा^४ वा^५ भाक् माभजतु । प्राप्नोत न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किञ्च उर्वी^६ काष्ठा बहन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवति'^७ (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र^८ हितं निहितं शत्रुसंबन्धि^९ धनम् अस्माकं भववित्यर्थः । वरत्नयः अरममाणाः शत्रवः अपावृक्ताः सन्तिवति शेषः ॥

१. ग-हे इन्द्र; घ-हेतो हे इन्द्र । २. ख-ग-त-श-चेत् । ३. घ-वाज्युः 'मिच्छन् ।

४. न-भ-तस्मादस्मान् । ५. घ-जेतृनस्मान् कृधि । ६. ख-त-तस्मात् । ७. ख-त-भ-श-भवति ।

८. ख-अपावृताः; ङ-त-३-४-भ-अपावृताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा करस्तदुश्मसि । आदित्पतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उश्मसि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहसे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं यज्ञियं यज्ञसंबन्धि^१ । तुरीयं चतुर्थं । नाम । यदा । करः । करोषि । तदुश्मसि कामयामहे । आदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव । पतिः पालकस्त्वं । नः अस्मान् । ओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधद्वो अमृता अमन्दीदेकघूर्देवा उत याश्च देवीः ।

तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकघूर्ः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।

तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रऽशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १० ॥

इयं वैश्वदेवी । हे देवाः हे अमृताः अमरणाः । वः युष्मानयम् । अवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या । अमन्दीत् तर्पयति सोमेन^२ । एकघूर्ः ऋषिरहम् । उत अपि च हे देवीः देव्यो देवपत्न्यः । याश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच । तस्मै । राधः धनं । प्रशस्तं प्रवृद्धं । कृणुत कुरुत । उ इति पूरण एवकारार्थं वा । प्रातः प्रातरेव । मक्षु क्षिप्रं । धियावसुः कर्मधन इन्द्रः । जगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ३६ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ' आ तू न इन्द्र ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते— ' आ तू नो नव कुसीदी काण्वः ' इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतवितदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन— ' आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— ' आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः ' (आश्व. श्री. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुऽमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । सम् । गृभाय । महाऽहस्ती । दक्षिणेन ॥ १ ॥

हे इन्द्र । महाहस्ती महाहस्तवान् त्वं^३ । तु^३ तदानीमेव । नः अस्मभ्यं दातुं । क्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः^४ । चित्रं चायनीयं । ग्राभं ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं । दक्षिणेन हस्तेन । आ । सं । गृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विन्ना हि त्वा तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विन्ना । हि । त्वा । तुविऽकुर्मिम् । तुविऽदेष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवोभिः ॥ २ ॥

हे इन्द्र । त्वा त्वां । विन्ना । हि जानीमः खलु । कीदृशमिति । तुविकूर्मिं बहुकर्माणं । तुविदेष्णं बहुप्रदेयं । तुविमघं^५ बहुधनं । तुविमात्रं बहुप्रमाणम् । अवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वा शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

१. ख-घ-त-न-भ-श-यज्ञसंबन्धिं । २. त-न-श-सोमेनैकः; भ-मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श- ' त्व ' नास्ति । ४. भ-स्तुतमिं । ५. ख-न-तुवीमघं ।

नहि । त्वा । शुर । देवाः । न । मतींसः । दित्सन्तम् । भीमम् । न । गाम् । वारयन्ते ॥३॥

हे $\sqrt{\text{शूर}}$ इन्द्र $\sqrt{\text{त्वा}}$ एवां $\sqrt{\text{दित्सन्तं}}$ दातुमिच्छन्तं $\sqrt{\text{देवाः}}$ $\sqrt{\text{नहि}}$ $\sqrt{\text{वारयन्ते}}$ न निवारयन्ति । तथा $\sqrt{\text{मतींसः}}$ मर्त्या अपि $\sqrt{\text{न}}$ वारयन्ते । $\sqrt{\text{भीमं}}$ $\sqrt{\text{न}}$ $\sqrt{\text{गां}}$ भयजनकं^१ वृषभं^२ यवसे प्रवृत्तमिव । तं यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' एतो न्विन्द्रम् ' इति तृचः । तथा च सूत्रितम्—' एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं वस्वः स्वरार्जम् । न राधसा मर्धिषन्नः ॥ ४ ॥

एतो इति । जु । इन्द्रम् । स्तवाम् । ईशानम् । वस्वः । स्वऽरार्जम् ।
न । राधसा । मर्धिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः $\sqrt{\text{एतो}}$ आगच्छतैव $\sqrt{\text{जु}}$ क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । $\sqrt{\text{स्तवाम्}}$ $\sqrt{\text{इन्द्रम्}}$ । कीदृशं तम् । $\sqrt{\text{वस्वः}}$ वसुनः धनस्य $\sqrt{\text{ईशानं}}$ स्वामिनं $\sqrt{\text{स्वराजं}}$ स्वयमेव राजमानं^३ स्वर्गं^४ राजमानं^५ वा । $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् इन्द्रेणानुगृहीतान् $\sqrt{\text{राधसा}}$ धनेनान्यो धनी $\sqrt{\text{न}}$ $\sqrt{\text{मर्धिषत्}}$ न बाधताम् । आख्यानाम-स्मत्समानानामप्याख्यात्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तोषदुप गासिषच्छ्वत्साम गीयमानम् । अभि राधसा जुगुरत् ॥५॥

प्र । स्तोषत् । उप । गासिषत् । श्रवत् । साम । गीयमानम् । अभि । राधसा । जुगुरत् ॥५॥

* पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{स्तोषत्}}$ । प्रस्तुत्वा च $\sqrt{\text{गासिषत्}}$ उपगानं च करोतु । तदर्थं $\sqrt{\text{गीयमानं}}$ $\sqrt{\text{साम}}$ स्तोत्रं $\sqrt{\text{श्रवत्}}$ शृणोतु । $\sqrt{\text{राधसा}}$ धनेन च^६ युक्तोऽस्मान्^६ $\sqrt{\text{अभि}}$ $\sqrt{\text{जुगुरत्}}$ अभिमृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो भर दक्षिणेनाभि सव्येन प्र मृश । इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक् ॥६॥

आ । नः । भर । दक्षिणेन । अभि । सव्येन । प्र । मृश । इन्द्र । मा । नः । वसोः । निः । भाक् ॥६॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मभ्यम् $\sqrt{\text{आ}}$ $\sqrt{\text{भर}}$ । आहत्य $\sqrt{\text{दक्षिणेन}}$ $\sqrt{\text{सव्येन}}$ च हस्तेनोभाभ्यां हस्ताभ्याम् $\sqrt{\text{अभि}}$ $\sqrt{\text{प्र}}$ $\sqrt{\text{मृश}}$ । प्रयच्छेत्यर्थः । $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मान् $\sqrt{\text{वसोः}}$ धनात् $\sqrt{\text{मा}}$ $\sqrt{\text{निर्भाक्}}$ मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे ' उप क्रमस्व ' इति तृचः । सूत्रितं च—' उप क्रमस्वा भर धृषता तदस्मै नव्यम् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप क्रमस्वा भर धृषता धृष्णो जनानाम् । अदाशूष्टरस्य वेदः ॥ ७ ॥

उप । क्रमस्व । आ । भर । धृषता । धृष्णो इति । जनानाम् । अदाशूऽऽतरस्य । वेदः ॥ ७ ॥

१. ख-त-न-भ-श- ' देवाः ' नास्ति । २. ख-त-श-भयजनकं वृष्णं; भ-जनभयजनकं वृष्णं । ३. ख-ज्ञ-त-१-२- ' राजमानं ' नास्ति । ४. त-३-४-श- ' स्वर्गं राजमानं ' नास्ति । * ग-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते-सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानभिजुगुरदभिमृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ-३-उपगासिषत् । ६. त-भ-१-चायुक्तो°; ग-श-वायुक्तो° ।

हे इन्द्र त्वम् ^१उप ^२क्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ । प्रवृत्तो भव वा दातुम् । हे ^३पृष्णो धर्षक शत्रूणां ^४पृषता पृष्टेन चेतसा युक्तः सन् ^५आ ^६भर आहर च । कस्य धनमाहरेति उच्यते । ^७जनानां मध्ये ^८अदाशूष्टरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य ^९वेदः धनम् ॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रैभिः सनित्वः । अस्माभिः सु तं सनुहि ॥ ८ ॥

इन्द्र । यः । ऊँ इति । नु । ते । अस्ति । वाजः । विप्रैभिः । सनित्वः ।

अस्माभिः । सु । तम् । सनुहि ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यः ^३वाजः अन्नं ^४विप्रैभिः मेधाविभिः ^५सनित्वः संभजनीयः ^६ते तव ^७अस्ति ^८तं ^९वाजम् ^{१०}अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा ^{११}सु सुष्टु ^{१२}सनुहि देहि ॥

सद्योजुर्वस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः । वशैश्च मक्षु जरन्ते ॥ ९ ॥

सद्यःऽजुर्वः । ते । वाजाः । अस्मभ्यम् । विश्वश्चन्द्राः । वशैः । च । मक्षु । जरन्ते ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१ते तव ^२वाजाः ^३अस्मभ्यं ^४सद्योजुवः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु । कीदृशास्ते । ^५विश्व-चन्द्राः ^६सर्वहिरण्योपेता बहूनामाह्लादका वा । अस्मदीयाश्च जनाः ^७वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः ^८मक्षु शीघ्रं ^९जरन्ते स्तुवन्ति ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाश ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘ आ प्र द्रव ’ इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ आ प्र द्रव ’ इति । ‘ ऋषिश्चान्यस्मात् ’ इति परिभाषया काण्वः ^१कुसीदृषिः । प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः । द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ प्र द्रव ’ इति त्वोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ आ प्र द्रव परावतो नह्यन्यं बलाकरमित्यष्टौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावर्तश्च वृत्रहन् । मध्वः प्रति प्रभर्मणि ॥ १ ॥

आ । प्र । द्रव । पराऽवर्तः । अर्वाऽवर्तः । च । वृत्रहन् । मध्वः । प्रति । प्रऽभर्मणि ॥ १ ॥

हे ^१वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र ^२प्रभर्मणि । प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि पशुप्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः । यद्वा । प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां हविष्प्रदानेन पोषका ऋषिवजो यस्मिन्निति स तयोक्तः । एतादृशे यज्ञे ^३मध्वः मदकरान् सोमान् ^४प्रति ^५परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थाद्देशादपि ^६अर्वावर्तश्च समीपस्थाद्देशादपि आभिमुख्येन ^७प्र ^८द्रव त्वं त्वरयागच्छ । मध्व इति ‘ वा छन्दसि ’ इति पूर्वस्वर्णदीर्घाभावः ॥

तीव्राः सोमांसु आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबा दधृग्यथोचिषे ॥ २ ॥

तीव्राः । सोमांसु । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिबा । दधृक् । यथा । ओचिषे ॥ २ ॥

हे इन्द्र वतीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । वमादयिष्णवः मादनशीला मादनकारिणो वेमे वसोमासः सोमाः वसुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् वआ वगहि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् वपिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं वयथा वदधृक् घृष्टस्तप्रीतौ प्रगल्भः संस्तान् वऊचिषे समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'भिष्टषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उच समवाये' । छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दुखादु तेऽरं वराय मन्यवै । भुवत्त इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दुख । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवै ।

भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र इषा सोमलक्षणेनाश्वेन वमन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । वउ इत्यवधारणे । वआत् अनन्तरमेव वते तव ववराय शत्रुनिवारकाय वमन्यवे क्रोधाय स सोमः वअरम् अलं पर्याप्तो भवतु । क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किञ्च वते तव वहृदे हृदये स सोमः वशं शंकरः सुखकरः वभुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुपसृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रवा गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च ह्यसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । ह्यसे । उपमे । रोचने । दिवः ॥ ४ ॥

हे वशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्गणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र वतु क्षिप्रम् वआ^२ वगहि^२ आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः वदिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् शुलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । वरोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च वउपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशास्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे वच वउक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति वनि वह्यसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाह्वयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र ह्ययते ॥ ५ ॥

तुभ्यं । अयम् । अद्रिभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।

प्र । सोमः । इन्द्र । ह्ययते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वअद्रिभिः अभिपवसाधनैर्ग्रावभिः वअयं वसोमः तुभ्यं त्वदर्थं वसुतः अभिषुतः । ततो दशापवित्रेण पूवा वगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः वश्रीतः सोऽस्माभिः परावत^३ एव^३ संस्कृतः सोमस्तव वमदाय मदार्थं वकं सुखेन वप्र वह्यते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ १ ॥

१. घ-ऊचिषे ओचिषे । २. ख-ग-त-न-श-'आ गहि' नास्ति । ३. घ-'परावत एव' नास्ति ।

इन्द्रं श्रुधि सु मे हवमस्मे सुतस्य गोमंतः । वि पीतिं तृप्तिमश्रुहि ॥ ६ ॥

इन्द्रं । श्रुधि । सु । मे । हवम् । अस्मे इति । सुतस्य । गोऽमंतः ।

वि । पीतिम् । तृप्तिम् । अश्रुहि ॥ ६ ॥

हे १इन्द्र २मे^१ मदीयं ३हवं त्वद्विषयमाह्वानं ४सु सुषु ५श्रुधि शृणु । तथा ६अस्मे अस्माभिः ७सुतस्य अभिषुतस्य ८गोमंतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरिण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य ९पीतिं पानं १०वि ११अश्रुहि विविधं प्राप्नुहि^१ । तत्पानेन विविधां १२तृप्तिं च गच्छ । 'अश्रु व्यासौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशब्दे 'य इन्द्रं चमसेषु' इति वृचः । सूत्रितं च— 'य इन्द्रं चमसेषुवा सोमः प्र वः सताम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्रं चमसेषुवा सोमंश्चमूषु ते सुतः । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ७ ॥

यः । इन्द्रं । चमसेषु । आ । सोमः । चमूषु । ते । सुतः ।

पिबं । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ७ ॥

हे १इन्द्र २वते त्वदर्थं ३सुतः अभिषुतः ४यः ५सोमः ६चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा ७चमूषु । चमन्ति यजन्यत्रेति^१ चम्वो ग्रहाः । तेषु च ८आ सर्वतः अस्ति ९अस्य तमेतं सोमं १०पिबेत् । इद्वधारेणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्र ११त्वमीशिषे तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत् एवं ततः पिबेति समन्वयः । 'ईंश ऐश्वर्ये' । लटि 'ईंशः से' (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अप्सु चन्द्रमाद्वयं सोमंश्चमूषु ददृशे । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । चन्द्रमाःऽद्वयं । सोमः । चमूषु । ददृशे । पिबं । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र १यः गृहीतः २सोमः ३चमूषु ग्रहेषु ४ददृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । ५चन्द्रमाद्वयं यथा चन्द्रमाः ६अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सुदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यत्स्वमेवेशिषे खलु ॥

यं तै श्येनः पदाभरत्तिरो रजांस्यस्पृतम् । पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते । श्येनः । पदा । आ । अर्भरत् । तिरः । रजांसि । अस्पृतम् ।

पिबं । इत् । अस्य । त्वम् । ईशिषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र १श्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी २रजांसि अन्तरिक्षादिलोकस्थितान् सोमपालान् गन्धवान् ३तिरः तिरः^१ कुर्वन्^२ ४अस्पृतं शत्रुभिरस्पृतं सन्तं ५यं सोमं ६वते त्वदर्थं ७पदा पद्मयाम् ८आभरत् । पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् । सवनद्वय आहृतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्मयां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—'पद्मयां द्वे सवने समगृह्णान्मुखेनैकं^३ तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च' (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबैव । स्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ २ ॥

१. ख-त-श-'मे' नास्ति । २. ख-प्राश्रुहि । ३. ख-त-न-जयंत्यत्रेति; ग-भक्षयंत्यत्रेति; झ-त-१-२-३-जयंतीत्यत्रेति । ४. घ-झ-तिरस्कुर्वन् । ५. घ-तै. सं.-'मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदधयत् ।

‘देवानाम्’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम् । तथा चातु-
ऋन्थे—‘देवानां वैश्वदेवम्’ इति । दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशास्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम् ।
सूत्रितं च—‘देवानामिदव इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम् । वृष्णामस्मभ्यमृतये ॥ १ ॥

देवानाम् । इत् । अर्चः । महत् । तत् । आ । वृणीमहे । वयम् । वृष्णाम् । अस्मभ्यम् । ऊतये ॥ १ ॥

हे देवाः । देवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् । इत् एवार्थे । युष्माकमेव महत् व्यासं
महनीयं वा अवः पालनं यद्विद्यते तत् वृष्णां कामानां वर्धितृणां युष्माकं स्वभूतं तत् रक्षणं
यजमानाः वयम् वा वृणीमहे समन्तात्संभजामहे । किमर्थम् । अस्मभ्यमृतये । पूर्वमस्मभ्य-
मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतय इति । अस्माकं पालनायेति ॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा । वृधासश्च प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते । नः । सन्तु । युजः । सदा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । वृधासः । च । प्रचेतसः ॥ २ ॥

ते देवाः । वरुणः शत्रूणां निवारकः । मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः । अर्यमा सततं गच्छन् एत-
न्नामकास्ते त्रयो देवाः । सदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु नः अस्माकं युजः सहायाः । सन्तु भवन्तु ।
अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहार्यं कुर्वन्वित्यर्थः ।
ततः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः । यद्वा । चेतः स्तोत्रम् । शोभनस्तुतयः^१ । ते देवाः । वृधासः वर्धकाः । च
अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु ॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ । यूयमृतस्य रथ्यः ॥ ३ ॥

अति । नः । विष्पिता । पुरु । नौभिः । अपः । न । पर्षथ । यूयम् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३ ॥

ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे रथ्यः नेतारो देवाः । यद्वा । ऋतस्येति संबन्धि-
त्वात्कर्ताक्षिप्यते । यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः । विष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि वित-
तानि । पुरु । सुपो लुक् । पुरुणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा नः^२ अस्मान् । अति । पर्षथ^३ पारं^४
समाप्तिं रक्षणैर्गमयत^३ । तत्र दृष्टान्तः^४ । नौभिरपो न । यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जनां-
स्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत् ॥

वामं नो अस्त्वर्यमन्वामं वरुण शंस्यम् । वामं ह्यावृणीमहे ॥ ४ ॥

वामम् । नः । अस्तु । अर्यमन् । वामम् । वरुण । शंस्यम् । वामम् । हि । आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे अर्यमन् देव । वामं वननीयं संभजनीयं धनं नः अस्माकम् । अस्तु भवतु । हे वरुण
ऋतस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं । वामं धनमस्माकमस्तु । कुतः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्कारणाद्द्वयं
वामं धनं युष्मान् । आवृणीमहे याचामहे इत्यर्थः । तस्मात्त्रोऽस्वित्याशास्ते ॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशादसः । नेमादित्या अघस्य यत् ॥ ५ ॥

१. ख-त-भ-श-शोभनास्तुतयः । २. ग-त३-४-श-‘ नः ... पर्षथ ’ नास्ति । ख-ज्ञ-त१-२-भ-२-य-
नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ । ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-बलानि चैत् तेषां (‘ बलानि . . . तेषां ’ नास्ति-भ१)
वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त१-२-भ) कर्माणि चैत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्ग-
मयत । ४. ख-त-भ-श-दृष्टांतः नः ।

वामस्य । हि । प्र॒ऽचेत॒सुः । ईशानासः । रिशाद॒सुः । न । ईम् । आ॒दि॒त्याः । अ॒घस्य॑ । यत् ॥ ५ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे प्रिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः
क्षेसारो देवा यूयं वामस्य वननीयस्य धनस्य वईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव
स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । ' ईश ऐश्वर्ये ' । अनुदात्तेत् ।
' तास्यनुदात्तेत् ' इति स्वरेणाद्युदात्ता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे व आदित्याः अदितेः पुत्रा
देवाः वईम् एनं याचमानं मां तद्धनं वन प्राप्नोतु वयत् धनम् वअघस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ३ ॥

व॒यमिद्वः॑ सु॒दानवः॑ क्षि॒यन्तो॑ या॒न्तो अध्व॑न्ना । दे॒वा वृ॒धाय॑ हूमहे ॥ ६ ॥

व॒यम् । इत् । वः । सु॒ऽदा॒नवः॑ । क्षि॒यन्तः॑ । या॒न्तः॑ । अध्व॑न् । आ । दे॒वाः । वृ॒धाय॑ । हु॒महे ॥ ६ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना हे देवाः वक्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः वअध्वन् । सुपो
लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं यथान्तः गच्छन्तोऽपि ववयं ववः वइत् युष्मानेव ववृधाय हविर्भिर्वर्ध-
नाय वहूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहाभिर्गमनकाले मार्गेषु च वृधायाम्नाकं धनादि-
भिर्वर्धनायाह्वयामः ॥

अ॒र्धि न इन्द्रै॑षां वि॒ष्णो॑ स॒जात्या॑नाम् । इ॒ता मरु॑तो अ॒श्विना ॥ ७ ॥

अ॒र्धि । नः । इन्द्र॑ । ए॒षाम् । वि॒ष्णो॑ इति । स॒ऽजा॒त्या॑नाम् । इ॒त । मरु॑तः । अ॒श्विना ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वक्षिष्णो वमरुतः हे वअश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः वसजात्यानाम् । समानायां
जातौ भवाः सजात्या भ्रातृमित्रादयः । तेषाम् वेषां मध्ये वनः अस्मान् वअधि' वइत' यूयं स्तुत्य-
तयाधिगच्छत ॥

प्र भ्रा॑तृत्वं सु॒दानवो॑ऽध द्वि॒ता स॒मान्या॑ । मा॒तुर्गर्भे॑ भ॒रामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रा॑तृ॒त्वम् । सु॒ऽदा॒नवः॑ । अ॒र्ध । द्वि॒ता । स॒मा॒न्या । मा॒तुः । गर्भे॑ । भ॒रामहे ॥ ८ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना आदित्याः वअध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं वसमान्या
सामान्येन । सुपो व्यादेशः । पूर्वं सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः वद्विता द्विधा द्विप्रकारेण च वमातुः
अदितेः वगर्भे संजातं यद्युष्माकं वभ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं वप्र वभरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रका-
शनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वज्ञो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्—
' अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् ' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य ' तस्यै
पूषा चार्यमा चाजायेताम् ' इत्यादिना ॥

यू॒यं हि ष्ठा सु॒दानव॑ इन्द्र॒ज्येष्ठा॑ अ॒भिघ॑वः । अ॒र्धा चि॒द्व उ॒त ब्रु॑वे ॥ ९ ॥

यू॒यम् । हि । स्थ । सु॒ऽदा॒नवः॑ । इन्द्र॑ऽज्येष्ठाः । अ॒भिघ॑वः । अ॒र्ध । चि॒त् । वः । उ॒त । ब्रु॑वे ॥ ९ ॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे सुदानवः शोभनदाना देवाः वइन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां
ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः वअभिघवः अभिगतदीप्तयः वयूयं वहि वस्थ
अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । वअध वचित् अथानन्तरमेव ववः युष्मान् अहं वमुवे स्तौमि ।
वउत अपि च पुनःपुनः स्तौमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘ प्रेष्ठं वः ’ इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्थोशनस आर्षं गायत्रमाप्नेयम् । तथानुक्रम्यते—
‘ प्रेष्ठमुशाना काव्य आप्नेयम् ’ इति । प्रातरनुवाक आप्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे वेदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ युक्त्वा हि प्रेष्ठं वः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिप्लविकेपूष्येषु
मैत्रावरुणे ‘ प्रेष्ठं वः ’ इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ प्रेष्ठं वो अतिथिं श्रेष्ठं यविष्ठ
भारत ’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् । अग्निं रथं न वेद्यम् ॥ १ ॥

प्रेष्ठम् । वः । अतिथिम् । स्तुषे । मित्रम्ऽइव । प्रियम् । अग्निम् । रथम् । न । वेद्यम् ॥ १ ॥

हे यजमानाः । प्रेष्ठं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् । अतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम् । यद्वा ।
‘ अत सातत्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यजिः ’ इत्यादिना अतिरिधिन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् ।
मित्रमिव सखायमिव प्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं रथं वन रथमिव वेद्यम् । वेदो धनम् ।
धनहितं लाभहेतुम् । यथा रथी^१ रथेन^२ धनं^३ लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते । तादृशं धन-
लाभकारणम् अग्निं वः युष्माकर्मसिद्धयर्थं स्तुषे काव्य उशानाः स्तौमि ॥

कविमिव प्रचेतसं यं देवासो अर्धं द्विता । नि मर्त्येष्व्वादधुः ॥ २ ॥

कविम्ऽइव । प्रऽचेतसम् । यम् । देवासः । अर्धं । द्विता । नि । मर्त्येषु । आऽदधुः ॥ २ ॥

व अर्धं अपि च देवासः देवा इन्द्रादयः वयम् अग्निं मर्त्येषु मनुष्येषु द्विता द्विधा नि
व आदधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । कविमिव प्रचेतसम् । प्रकृष्ट-
ज्ञानं कविं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत् । यद्वा । दिवि पृथिव्यां
च निहितवन्तः । भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्प्रदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूँः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥

त्वं । यविष्ठ । दाशुषः । नूँः । पाहि । शृणुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ३ ॥

हे यविष्ठ युवतम । यद्वा । यौतेस्तृजन्तस्येष्टनि रूपम् । देवानां हविषां मिश्रयितृत्तमाप्ने वत्वं
व दाशुषः हविर्दत्तवतः नूँः कर्मणां नेतृन् यजमानान् पाहि धनादिदानेन रक्ष । नूँः पाहीत्यत्र
संहितायां ‘ नून्ये ’ (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रूढम् । ‘ अत्रानुनासिकः ’ (पा. सू.
८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः । किंच गिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः वृश्रुधि अवहितः सञ्चरुणु ।
‘ श्रु श्रवणे ’ । ‘ श्रुश्रुणुषु ’ इत्यादिना हेर्ध्यादेशः । उत अपि च त्मना आत्मनैव स्वयमेव
व तोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं रक्ष पालय । त्मनेति सर्वत्र संबध्यते । आत्मना स्वयमेव रक्ष ।
त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः । त्वमेवास्मदीयं^३ स्तोत्रं^२ श्रुणु ॥

कया ते अग्निं ऊर्जो नपादुपस्तुतिम् । वराय देव मन्यवै ॥ ४ ॥

कया । ते । अग्ने । अग्निः । ऊर्जः । नपात् । उपऽस्तुतिम् । वराय । देव । मन्यवै ॥ ४ ॥

हे अग्निः अग्निं रसां वरिष्ठ । यद्वा । अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः । तादृश हे ऊर्जो
व नपात् । नपादित्यपत्यनाम । अन्नस्य पुत्र । हविर्भिवर्धमानत्वात् । यद्वा । नपादिति नसा ।

१. ख-ज्ञ-त१-२-रथ्येधनक; त३-४-भ-रथ्येधक; श-रथ्यको । २. ख-ज्ञ-त१-२-धनेन । ३. ख-ज्ञ-
त१-२-४-श-°स्मदीयस्तोत्रं ।

हविलक्षणस्यान्नस्य नसः । 'अग्नीं प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । वृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यन्नस्य नसा । हे ऽदेव द्योतमान ऽअग्ने ऽवराय सर्वैर्वरणीयाय ऽमन्यवे शत्रून्तमित्यमानाय ऽते तुभ्यं ऽकया कीदृश्या वाचा ऽउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । एवं महान् खल्वहमल्पः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यहो । कर्दु वोच इदं नमः ॥ ५ ॥

दाशेम । कस्य । मनसा । यज्ञस्य । सहसः । यहो इति ।

कर्त् । ऊँ इति । वोचे । इदम् । नमः ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते । हे ऽसहसो ऽयहो । यद्दुस्वित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानवाद्बलस्य पुत्र हे अग्ने ऽकस्य कीदृशस्य ऽयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ऽमनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं ऽदाशेम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किञ्च तुभ्यम्^१ ऽइदं ऽनमः हविर्नमस्कारं वा ऽकर्त् कदा^२ ऽवोचे अहं वदामि । ऽउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा ऽक्ष्यामि कदा स्तोत्र्यामीत्यग्निं पृच्छति । वोचे । वच्यादेशस्य लुङ्ग्यारमनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

अधा त्वं हि नस्क्रो विश्वा अस्मभ्यं सुक्ष्मितीः । वाजद्रविणसो गिरः ॥६॥

अध । त्वम् । हि । नः । क्रः । विश्वाः । अस्मभ्यम् । सुऽक्ष्मितीः । वाजऽद्रविणसः । गिरः ॥६॥

हे अग्ने ऽअध अनन्तरं ऽत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ऽअस्मभ्यं ऽकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः लेङ्ग्यागमः । किमित्यपेक्षायामाह । ऽनः अस्मदीयाः ऽगिरः त्वद्विषयाः ऽविश्वाः सर्वाः स्तुतीरेवं कुरु यथा ऽसुक्ष्मितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति^३ क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ऽवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो दीप्तिः^४ । सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रास्तधनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य नूनं परीणसो धियो जिन्वसि दंपते । गोषाता यस्य ते गिरः ॥ ७ ॥

कस्य । नूनम् । परीणसः । धियः । जिन्वसि । दम्ऽपते । गोऽसाता । यस्य । ते । गिरः ॥७॥

हे ऽदंपते^५ यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्मादंपतिशब्देनाग्निरभिधीयते । तथाविध हे अग्ने ऽनूनम् इदानीं ऽकस्य कीदृशस्य जनस्य ऽपरीणसः बहूनि ऽधियः कर्माणि ऽजिन्वसि प्रीणयसि । ऽयस्य ऽते तव संबन्धिन्यः ऽगिरः स्तुतयः ऽगोसाता गोसातौ गवां लाभे भवन्ति खलु । तस्मात्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निमन्थने 'तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं मर्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः'^६ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावानमाजिषु । स्वेषु क्षयेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

तम् । मर्जयन्त । सुऽक्रतुम् । पुरःऽयावानम् । आजिषु । स्वेषु । क्षयेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

१. ख-न-त-न-भ-श-वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-भ-कदा वा । ३. ख-त-निवसंतीत्यत्रेति । ४. ख-ग-त-३-भ-दीप्तः । ५. ख-त-१-२-न-भ-श-दंपते गृहपते । ६. ऋ-देवा इति परिदध्यात् ।

वसुकुतुं शोभनप्रशं सुकर्मणं वा वआजिषु संग्रामेषु वपुरोथावानं शत्रुहननार्थं^१ पुरत एव गन्तारं
ववाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं^२ यजमानाः वस्वेषु आत्मीयेषु वक्षयेषु गृहेषु वमर्जयन्त निर्मथितमग्नि-
मलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमैभिः साधुभिर्निकिर्यं घ्नन्ति हन्ति यः । अग्ने सुवीर एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमैभिः । साधुऽभिः । निकिः । यम् । घ्नन्ति । हन्ति । यः । अग्ने । सुवीरः । एधते ॥ ९ ॥

हे वअग्ने यो मनुष्यः वसाधुभिः साधयद्भिः वक्षेमैभिः पालनैः सह वक्षेति स्वगृहे निवसति ।
तथा वयं जनं वनकिः न केचन वघ्नन्ति न हिंसन्ति । वयः^३ एव वहन्ति शत्रून् स्वथमेव हन्ति । स
मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता वसुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः
सन् वएधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते ॥ ॥ ६ ॥

‘आ मे हवम्’ इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—‘आ मे कृष्ण आश्विनं हि’ इति ।
प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशास्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘उदीराथामा मे
हवम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवँ नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वनासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे वअश्विना अश्विनौ वयुवं युवां
वमे मदीयं वहवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽपि
छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति वमध्वः मदकरस्य वसोमस्य वपीतये पानाय तदर्थम् वआ वगच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वअश्विना अश्विनौ वमे मदीयम् वइमं वस्तोमं स्तोत्रं^४ किंच वमे मदीयम् वइमम्
इदमागमनविषयं वहवम् आह्वानं च वशृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसु । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसु इति वाजिनीवसु ।

मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे ववाजिनीवसु अन्नयुक्तधनौ । अत्रेनिरनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती
वाजिनी । तयुक्तधनवन्तौ हे वअश्विना अश्विनौ वअयं वकृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः ववां युवां वहवते
स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । वमध्वः वसोमस्य वपीतये इति ॥

शृणुतं जरितुहवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे ऽनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ऽजरितुः । तच्छीलार्थे नृन् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति ऽस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः ऽकृष्णस्य एतन्नामकस्यर्षेः संबन्धि ऽह्वं युष्मद्विषयमाह्वानं ऽश्रुतम् । यद्वा । जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य ह्वं श्रुतम् । शिष्टं गतम् ॥

छुर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

छुर्दिः । यन्तम् । अदाभ्यम् । विप्राय । स्तुवते । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

हे ऽनरा नेतारावश्विनौ ऽविप्राय मेधाविने अत एव ऽस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णायर्षये ऽअदाभ्यम् । ' दभेश्व ' इति ण्यत्प्रत्ययः । परैरहित्यं ऽछुर्दिः गृहं ऽयन्तं प्रयच्छतम् । किमर्थम् । सोमपानाय । स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति ॥ ॥ ७ ॥

गच्छतं दाशुषो गृहमित्था स्तुवतो अश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

गच्छतम् । दाशुषः । गृहम् । इत्या । स्तुवतः । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ऽस्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतः ऽदाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य ऽगृहं प्रति ऽगच्छतं युवामागच्छतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य ऽपीतये इति ॥

युञ्जाथां रासभं रथे वीडुङ्गे वृषण्वसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ७ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । रथे । वीडुङ्गे । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ७ ॥

हे ऽवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां ऽवीडुङ्गे । वीडुङ्गः । दृढाङ्गोपेते' स्वरथे ऽरासभं शब्दायमानमेतन्नामकमश्वं ऽयुञ्जाथां संयोजयतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः ऽसोमस्य ऽपीतये इति । ' रासभावश्विनोः ' इति रासभावेवाश्विनो रथस्य वाहनौ ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ८ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । रथेन । आ । यातम् । अश्विना । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ८ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽत्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन ऽत्रिवृता त्रिकोणेन । यद्वा । त्रिवृता । त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः । तेन ऽरथेन अस्मद्यज्ञं प्रति ऽआ ऽयातं युवामागच्छतं च^१ । शिष्टं गतम् ॥

नु मे गिरौ नासत्याश्विना प्रावतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

नु । मे । गिरः । नासत्या । अश्विना । प्र । अवातम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे ऽनासत्या असत्यरहितौ हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमे मदीयाः ऽगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः प्रति ऽयुवं युवां ऽनु क्षिप्रं ऽप्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम् । यद्वा । मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम् । किमर्थम् । ऽमध्वः मदकरस्य ऽसोमस्य ऽपीतये पानाय तदर्थम् । सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति^२ गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति ॥ ॥ ८ ॥

१. ख-भ१-दृढ आद्यङ्गोपेते; ग-त-भ२-दृढा आद्यङ्गोपेते; श-दृढाद्यङ्गोपेते । २. ग-' च ' नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिभिर्विना नागच्छतीति ।

‘ उभा हि दत्ता ’ इति पञ्चर्वं षष्ठं सूक्तम् । विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्धिः । जगती छन्दः । अश्विनौ देवता । तथानुक्रम्यते—‘ उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्ष्णिजांगतम् ’ इति । विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

उभा हि दत्ता भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचसो बभूवथुः ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

उभा । हि । दत्ता । भिषजा । मयःऽभुवा । उभा । दक्षस्य । वचसः । बभूवथुः ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ^१दत्ता दर्शनीयौ । यद्वा । ‘ दसु उपक्षये ’ । सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ । ^२भिषजा देवानां वैद्यौ । यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ । यद्वा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । तादृशौ अत एव ^३मयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ^४उभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ ^५उभा उभौ द्वौ युवां ^६दक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ^७वचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ^८बभूवथुः । ^९हि प्रसिद्धौ । पुरा युवां दक्षेणास्ताविषायां खलु । ^{१०}ता^१ तादृशौ प्रशास्तौ^२ ^{११}वां युवां ^{१२}विश्वकः एतन्नामक ऋषिः ^{१३}तनूकृथे । तनोति कुलमिति तनः पुत्रः । तस्य विष्णाप्वो निमित्तं ^{१४}हवते स्तुतिभिराह्वयति । तस्मात् ^{१५}नः अस्माकं ^{१६}सख्या सख्यानि यष्टयष्ट-व्यतया जातानि सखित्वानि ^{१७}मा ^{१८}वि ^{१९}यौष्टं मा पृथक्कुस्तम् । यौतेर्लुङि सिचि रूपम् । किंच युवां ^{२०}मुमोर्चतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थित्वाश्चप्रग्रहान्मुञ्चतम् । मुञ्चतेर्लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति षापः श्लुः । अडागमः । अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह । यद्वा । विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति ॥

कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

कथा । नूनम् । वाम् । विमनाः । उप । स्तवत् । युवम् । धियम् । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१विमनाः एतन्नामक ऋषिः ^२नूनं पुरा ^३कथा कथं ^४वां युवाम् ^५उप ^६स्तवत् कथमुपास्तौत् । तेन स्तुतौ ^७युवं युवां ^८वस्यइष्टये । वस्यो वसीयः प्रशास्तं धनम् । तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा^९ वसिष्ठधनस्येष्टये^{१०} प्राप्तये ^{११}धियं बुद्धिं विमनसे ^{१२}ददथुः अददायां खलु । वस्य इति वसुमच्छब्दादीयसुनि ‘ विन्मतोर्लुक् ’ इति लुक् । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । तादृशौ युवां ^{१३}विश्वको ^{१४}हवते इति गतम् ॥

युवं हि ष्मा पुरुभुजेममेधतुं विष्णाप्वे ददथुर्वस्यइष्टये ।

ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

युवम् । हि । स्म । पुरुऽभुजा । इमम् । एधतुम् । विष्णाप्वे । ददथुः । वस्यःऽइष्टये ।

ता । वाम् । विश्वकः । हवते । तनुऽकृथे । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-तौ । २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ । ३. ख-यद्वावशिष्ट* ; ग-भ३-यद्वा विशिष्ट* ; त-न-भ२-मु-यद्वावशिष्ट* ; श-यद्वा अवशिष्ट* ।

हे षुभुजा पुरुभुजौ पुरुणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ । यद्वा । बहूनां स्तोत्राणां पालयितारावशिनौ । षुभुवम् । षहि षम् इत्यवधारणे । युवामेव षहमेधतुम् । एधतेः 'एधिवहोश्चतुः' (उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । इमां धनादिवृद्धिं षविष्णाप्त्वे । विष्णोः सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे^२ सर्वे देवा गृहीता भवन्ति । विष्णवादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति विष्णापूः । पृषोदरादिः । यद्वा । विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दक्षापवित्रेणापुनातीति । तस्य चतुर्थी विष्णाप्त्वे इति । एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा । पुत्राय पौत्राय वा । इमां धनादिवृद्धिं षददधुः अदत्तम् । किमर्थम् । षवस्यदृष्टये वसीयसः प्रदास्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी । षता षवाम् इति पूर्ववद्गयाख्येयम् ॥

उत त्वं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे ।

यस्य स्वादिष्टा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥४॥

उत । त्यम् । वीरम् । धनऽसाम् । ऋजीषिणम् । दूरे । चित् । सन्तम् । अवसे । हवामहे । यस्य । स्वादिष्टा । सुऽमतिः । पितुः । यथा । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥४॥

हे अश्विनौ षउत अपि च षवीरं कर्मणि समर्थं षधनसां धनानां संभक्तारम् षऋजीषिणम् । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः^३ सोमः^३ । तद्वन्तं षदूरे षचित् दूर एव षसन्तं भवन्तं दिनष्टमिष षत्यं तं विष्णाप्त्वेम् षभवसे अस्माकं रक्षणाय षहवामहे आह्वयामः । पुत्रो हि पितरं रक्षति । किं च षयस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा षसुमतिः शोभना स्तुतिः षस्वादिष्टा स्वादुत्तमा । अतिज्ञयेन देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । षपितुर्यथा । पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी^४ तद्वत् । तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः । षमा षनो इति गतार्थः ॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे ।

ऋतं सासाह महिं चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋतेन । देवः । सविता । शमऽआयते । ऋतस्य । शृङ्गम् । उर्विया । वि । पप्रथे । ऋतम् । सासाह । महिं । चित् । पृतन्यतः । मा । नः । वि । यौष्टम् । सख्या । मुमोर्चतम् ॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति । हे अश्विनौ षदेवः^५ द्योतमानः षसविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः षऋतेन सत्येन षशमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति । ततोऽनन्तरं स एव सविता षऋतस्य सत्यस्य षशृङ्गम् अग्रम् षउर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रातःकाले षवि षपप्रथे विद्योपेण प्रथयति । सर्वतो विस्तारयति । किं च षपृतन्यतः पृतनामिच्छतः संयुयुत्सोः शत्रोः षमहि षचित् महदपि बलम् षऋतं सत्यं^६ स्वयमेवाभिभवति । इत्यमृतं प्रशस्तमभूत् । तस्माद्युवामपि तेनर्तेन षनः अस्माकं सख्यानि षमा षवि षयौष्टम् । अत्रागन्तुमश्वरभमीन् मुञ्चतमिति ॥ ॥ ९ ॥

'द्युम्नी वाम्' इति षदृचं ससमं सूक्तम् । तथा चानुक्रम्यते—'द्युम्नी षद्वासिष्ठो वा द्युम्नीकः मियमेधो वा प्रागाथं ह' इति । वसिष्ठपुत्रो द्युम्नीक ऋषिराङ्गिरसः मियमेधो वा । उभयत्र

१. ग-उ-सू-वह्योश्चतुः । २. श-तद्ग्रहणेन । ३. घ-उपार्जितः अभिषुतसोमः; ज्ञ-त-भ-श-ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोमः । ४. ग-प्रीतिकारिणी । ५. ख-त-भ-श-देवौ । ६. घ-सत्यं ससाह ।

वाशब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः । अयुजो बृहत्स्यो युजः सतोबृहत्स्यः । अश्विनौ देवता । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बाह्वेते छन्दस्याश्विनशास्त्रे वेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ शुम्नी वां यस्थ इति बाह्वेतम् ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

शुम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम् ।

मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे ॥ १ ॥

शुम्नी । वाम् । स्तोमः । अश्विना । क्रिविः । न । सेके । आ । गतम् ।

मध्वः । सुतस्य । सः । दिवि । प्रियः । नरा । पातम् । गौरौऽईव । इरिणे ॥ १ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ अयमनुषक्षिणस्तोत्रो शुम्नीक एतन्नामक ऋषिः ऽवां युवयोः ऽस्तोमः स्तोता भवति । युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति^१ कितु पुनर्वधन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ऽक्रिविर्न । क्रिविरिति कूपनाम । कूपो यथा ऽसेके उदकसेचने वृष्टौ^२ भवन्त्यां नाल्योदको^३ भवति^४ तद्वत् । यद्वा । वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्गुण्यन्नवती खलु । स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः । तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति ऽआ ऽगतम् । स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम् । हे ऽनरा नरौ नेतारावश्विनौ ऽसः अगं स्तोता ऽदिवि द्योतमाने अस्मिन्^५ यज्ञे ऽसुतस्य अभिषुतस्य ऽमध्वः मदकरस्य सोमस्य ऽप्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति । ततस्तेन सुतं सोमं ऽपातं युवां शीघ्र-मागत्य पिबतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा नृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ ऽहरिणे तटाका-दिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत् ॥

पिबतं घर्म मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा ।

ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः ॥ २ ॥

पिबतम् । घर्मम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । नरा ।

ता । मन्दसाना । मनुषः । दुरोणे । आ । नि । पातम् । वेदसा । वयः ॥ २ ॥

*हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं मदवन्तम् । मदकारिणमित्यर्थः । तादृशं रसवन्तं वा ऽघर्मम् । ‘ घृ क्षरणदीप्तयोः ’ । पात्रेषु क्षरन्तं सोमं ऽपिबतम् । यद्वा । मधुमन्तम् । मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं घर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति । न तु साहचर्येण तदसंभवात् । हे ऽनरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसीदतम् उपविशतम् । यद्वा । पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः । उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति । किंच ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽदुरोणे गृह-भूतेऽस्मिन् देवयजने ऽमन्दसाना^१ सोमपानेन मोदमानौ ऽता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां ऽवेदसा पुरोडा-शादिलक्षणेन हविषा सह ऽवयः सोमरूपमन्नम्^२ ऽआ आगत्य ऽनि ऽपातं निपिबतम् । यद्वा । वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमैधा अहूषत ।

ता वृतिर्यातमुषं वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

१. ख-त-भ१-२-वाल्पीभवति; श-वा नाल्पीभवति । २. त-श-दृष्टो । ३. ख-ज्ञ-त२-भ१-२-अल्पोदका भवति; ग-त१-३-४-अल्पोदका भवति; श-अस्त्योदका भवति । ४. ख-त-श-देवतेस्मिन्; ग-देवताभिरस्मिन्; भ-देवातस्मिन् । * ग-त३-४-श-पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते । ५. भ-मन्दसाना मन्दसानौ । ६. घ-सोमलक्षणमन्नं ।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत् ।

ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ऽप्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यष्टार ऋषिवां ऽविश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः याञ्जाकर्मा । सर्वैरभिलषितयाचनैः सहिताः ऽअहूषत आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालन-हेतुक्त्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । ऽता तौ युवां ऽवृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो यष्टुः संबन्धि ऽजुष्टं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा ऽयज्ञं यजनीयं हविः प्रति ऽदिविष्टिषु दिवसानाम-ह्नामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा ऽवर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गुहम् । तत् ऽउप ऽआ ऽयातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं सुमत् ।

ता वावृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । सुऽमत् ।

ता । ववृधानौ । उप । सुऽस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽईव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ ऽमधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा ऽसोमं युवां ऽपिबतम् । ततः ऽबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ऽसुमत् शोभनम् ऽआ ऽसीदतम् । पश्चात् ऽववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ ऽता तौ युवां ऽदिवः शुलोकात् ऽसुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् ऽउप ऽगन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽगौराविव यथा गौरमृगावन्यस्मादेशात् ऽइरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वैभिः प्रुषितप्सुभिः ।

दस्त्रा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वैभिः । प्रुषितप्सुऽभिः ।

दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतुऽवृधा ॥ ५ ॥

हे ऽअश्विना अश्विनौ युवां ऽप्रुषितप्सुभिः । प्सु^१ इति रूपनाम । 'पुष^२ स्नेहनसेचनपूरणेषु' । स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह ऽनूनम् इदानीम् ऽआ ऽयातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे ऽदस्त्रा दस्त्रौ दर्शनीयावुपक्षपथितारौ वा हे ऽहिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽत्रेति वर्तनी रथः । हिरण्यवर्तयौ हे ऽशुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ऽऋतावृधा सत्यस्य^३ यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागत्य ऽसोमं ऽपातं पिबतम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रांसो वाजसातये ।

ता वल्गू दस्त्रा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रांसः । वाजऽसातये ।

ता । वल्गू इति । दस्त्रा । पुरुऽदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-प्स; ज्ञ४-भ१-स; श-अप्स । २. ख-ज्ञ-त१-भ३-पुष पुष । ३. ख-ज्ञ-त१-२-ऋतस्य सत्यस्य ।

हे अधिनौ^१ वृषिपन्यवः स्तोतारः अत एव वृषिप्रासः विप्रा^२ मेधाविनः वष्यं वृषाजसातये अन्नलाभाय ववाम् । हिरवधारणे । युवामेव वृहवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः^३ ववाम् । ववाम् न कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ वपुरुदंससा बहुकमाणौ तौ युवां वृषिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ सन्तौ^४ वृष्टी । वृष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय वआ वगतम् आगच्छतम् ॥ ॥१०॥

‘तं वो दस्मम्’ इति षडृचमष्टमं सूक्तं गौतमस्य^५ नोधस आर्षम् । तथा चातुक्रम्यते—‘तं वो दस्मं नोधाः’ इति । ‘प्रागाथं ह’ इत्युक्तवादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावेतसूक्तम् । तथा च षड्भमारण्यके सूत्रितं—‘तं वो दस्ममृतीषहमा नो विश्वासु हव्यः’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशब्दे ‘तं वो दस्मम्’ इति प्रागाथः स्तोत्रियः^६ । सूत्रितं च—‘तं वो दस्ममृतीषहं त्रवा यामि सुवीर्यमिति प्रागाथौ स्तोत्रियानुरूपौ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रागाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे ‘तं वो दस्ममृतीषहम्’ इति नोधसस्य योनिः शंसनीया । ‘तं वो दस्ममृतीषहमभि प्र वः सुराधसम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः वदस्मं दर्शनीयम् वृत्तीषहम् । ऋतयो बाधकाः शत्रवः । तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा । वसोः पात्रे निवसतः । तादृशस्य वअन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन वमन्दानं मन्दमानं मोदमानं वः यष्टृयष्टव्यत्वेन युष्मत्संबन्धिन् वतं तादृशम् वइन्द्रं वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वअभि नवामहे । ‘नू स्तवने’ ‘नु शब्दे’ । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—‘स्वसराण्यहानि स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति’ (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं वन यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु । सुष्टस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

द्युक्षं सुदानुं तर्विषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं शतितं सहस्रिणं मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुदानुम् । तर्विषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।

क्षुऽमन्तम् । वाजम् । शतितम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

वद्युक्षं दीप्तिनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । द्युक्षं दिवि ध्रुलोके^७ क्षियन्ते निवसन्तम् । वसुदानुं शोभनदानं तर्विषीभिः बलैः वआवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

१. घ-अधिना अधिनौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ१-३-‘विप्रा’ नास्ति । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ३-ता तौ; भ१-ता तो । ४. त-भ-गौतमस्य । ५. ख-त-श-‘स्तोत्रियः’ नास्ति । ६. ज्ञ-नि.६.-‘प्यहानि भवति । ७. ख-ज्ञ-त१-२-लोके ।

वगिरिं वन तविषीभिर्वलयुक्तैर्मैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम् । पुनः कीदृशम् । वपुरुभोजसं सोमा-
दिहविष्यदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं वक्षुमन्तम् । ' दुक्षु शब्दे ' ।
शब्दवन्तम् । अनेन पुत्रादिकं लक्षयते । स्तोत्रादीनि कुर्वाणं वशतिनं वसहस्रिणं शतसहस्रसंख्याक-
धनयुक्तं वगोमन्तं गवादियुक्तं वाजम् अक्षं वमक्षु शीघ्रम् वईमहे याचामहे । यद्वा । पूर्वार्धे वाज-
विशेषणत्वेन वा योजनीयः । प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं
शब्दादियुक्तमन्नमिन्द्रं याचामह इति ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्व्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' न त्वा बृहन्तः ' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च—' न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं शृणवच्च नः ' (आश्र. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळ्वः ।

यदित्संसि स्तुवते मावते वसु नक्विष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न । त्वा । बृहन्तः । अद्रयः । वरन्ते । इन्द्र । वीळ्वः ।

यत् । दित्संसि । स्तुवते । मावते । वसु । नकिः । तत् । आ । मिनाति । ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वृहन्तः बलेन महान्तः अत एव वीळ्वः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः वस्वा
त्वां वन वरन्ते बलेन न निवारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तारार्थेन विवृणोति । वस्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं
कुर्वते वमावते मात्सदशाय मादशाय' स्तोत्रे यत् वसुं यद्धनं वदित्संसि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं
वत्तु धनं वनकिः न कश्चित् वआ वमिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ ' मीन् हिंसायाम् ' । ' मीना-
तेनिगमे ' इति ह्रस्वः । मावते । ' युष्मदस्मद्भ्यां सादृश्य उपसंख्यानम् ' इति घतुप् ॥

योद्वासि कृत्वा शर्वसोत दंसना विश्वा जाताभि मज्जना ।

आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्वा । असि । कृत्वा । शर्वसा । उत । दंसना । विश्वा । जाता । अभि । मज्जना ।

आ । त्वा । अयम् । अर्कः । ऊतये । ववर्तति । यम् । गोतमाः । अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वृहन्तः वृत्रहननादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन वशवसा आत्मीयेन बलेन योद्वा शत्रूणां
संप्रहारकः^१ वसि । उत अपि च त्वं वदंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्जना । ' मज मुजि शब्दार्थाः ' ।
मजमुजी चेति मजतिः शब्दार्थः । शत्रूणांमाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूत-
जातान्यभिभवसि । उक्तार्थस्य^२ ' विश्वा जातान्यभ्यस्मि महा ' (ऋ. सं. ८. १००. ४) इत्यादि-
पित्रन्द्रेणैवोक्तत्वात् । एतादृशं वत्वा त्वाम् वअर्कः । ' अर्चं पूजायाम् ' । अर्चनीयः वअयं मन्त्रः
यद्वाकर्णं देवानामर्चकः पूजकोऽयं स्तोता वऊतये स्वरक्षणाय वआ ववर्तति आवर्तयति । आत्माभि-
मुख्ये^३ करोतीत्यर्थः । वर्ततेलेंटि बहुलं श्लुरडागमश्च । वयं त्वां वगोतमाः गोतमपुत्रा^४ नोधःप्रभृतयः
वअजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन् । तं त्वामयं^५ वमन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

१. ख-ग-न- ' मादशाय ' नास्ति । २. त-भ-१-२-वस्तु । ३. ग-संहारकः । ४. ख-त-न-भ-
उक्तार्थस्य; श-उक्तार्थस्य । ५. ग-आत्माभिमुखं । ६. ख-त-भ-गौतम° । ७. ख-त-भ-श-तं त्वां वयं;
न-तं त्वा वयं ।

प्र हि रि॒रि॒क्षे ओज॑सा दि॒वो अन्ते॑भ्य॒स्परि॑ ।

न त्वा॑ वि॒व्याच॑ रज॑ इन्द्र॒ पाथि॑वमनु॒ स्वधां॑ ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रि॒रि॒क्षे । ओज॑सा । दि॒वः । अन्ते॑भ्यः । परि॑ ।

न । त्वा॑ । वि॒व्याच॑ । रजः॑ । इन्द्र॒ । पाथि॑वम् । अनु॒ । स्व॒धाम् । वव॑क्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र १दिवः एलोकस्य पर्यन्तेभ्यः २ओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव ३प्र ४रिरिक्षे प्रकर्षे-
णातिरिक्तो भवसि । रिचेर्लिटि ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे ५इन्द्र ६पाथिवं
पृथिव्यां भवः ७रजः लोकः ८त्वा त्वां महता स्वशरीरेण ९न १०विव्याच न व्याप्नोति । धावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं ११स्वधाम् अन्नमुदकं वा
१२अनु १३ववक्षिथ अनुवोदुमिच्छ । वहः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादामभावः ॥

नकिः परि॑ष्टिर्मघवन्म॒घस्य॑ ते॒ यदा॑शुषे॒ दश॑स्यसि ।

अ॒स्माकं॑ बो॒धुच॑थस्य चो॒दिता॑ मं॒हिष्ठो॑ वाज॑सातये ॥ ६ ॥

नकिः । परि॑ष्टिः । म॒घऽव॒न् । म॒घस्य॑ । ते॒ । यत् । दा॑शुषे । द॒श॒स्यसि॑ ।

अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॑ । उ॒च॒थस्य॑ । चो॒दि॒ता॑ । मं॒हि॒ष्ठः । वाज॑सातये ॥ ६ ॥

हे १मघवन् धनवन्निन्द्र २ते तव ३मघस्य मंहनीयस्य धनस्य ४परिष्टिः परिबाधको निरोद्धा
५नकिः न कश्चिदस्ति । ६यत् यदा ७दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ८दशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा
तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति ९चोदिता धनानां चोदयिता स्तोत्रभ्यः प्रेरयिता अत एव
१०मंहिष्ठः दातृत्वमो मंहनीयो वा स त्वम् ११अस्माकं संबन्धि १२उचथस्य स्तोत्रं १३वाजसातये अन्नलाभाय
तदर्थं क्रियमाणमिति १४बोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि ।
' बुध अवबोधने ' । भौवादिकः । लोटि छान्दसः शपो लृक् । ध्यादेशः ॥ ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तमं नवमं सूक्तम् । नृमेघपुरुमेधावृषी । तौ चानुक्तवादाङ्गिरसौ । आदितो
द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठ्यावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त
नृमेघपुरुमेधौ द्व्यनुष्टुब्बृहत्यन्तम् ' इति । चातुर्विधिकेऽहनि मरुवतीये प्राकृतान्मरुवतीयात्प्रगाथात्पूर्ध्वं
द्वौ मरुवतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्याभिप्लवचडहयोः
द्वितीयेऽह्न्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुवतीया
ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय॑ गायत॒ मरु॑तो वृ॒त्रह॑तमम् ।

येन॑ ज्योति॒रजन॑यन्नृतावृ॒धो दे॒वं दे॒वाय॑ जागृ॒वि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गा॒य॒त् । मरु॑तः । वृ॒त्रह॑म्ऽत॑मम् ।

येन॑ । ज्योतिः । अ॒ज॒न॒य॒न् । ऋ॒त॒ऽवृ॒धः । दे॒वम् । दे॒वाय॑ । जागृ॒वि ॥ १ ॥

हे १मरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः २वृत्रहंतमम्
अतिज्ञयेन पापविनाशनं ३वृहत् साम ४इन्द्राय इन्द्रार्थं ५गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ६ऋता-

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-बोधने । २. ख-ग-त-श-द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२-इन्द्रार्थं देवा यः
अजनयन् उत्पादयन् ।

वृषः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः । देवाय द्योतमानायन्द्राय । देवं देवनशीलं --- । जागृवि सर्वेषां जागरणशीलं । ज्योतिः सूर्यं । येन साक्षा । अजनयन् । इन्द्रार्थमुदपादयन् । तस्वाम गायतेति ॥

अपाधमदभिःशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्याभवत् ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिःशस्तीः । अशस्तिऽहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति । बृहत्ऽभानो । मरुत्ऽगण ॥ २ ॥

वअशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः । वअभिःशस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिःशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः । वअपाधमत् अपागमयत् । वअथ शत्रुहननानन्तरम् । वइन्द्रः । वद्युम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । वआभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे । वबृहद्भानो बृहणशीलतेजस्क महादीते वा । वमरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे । वइन्द्र' । देवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः । वसख्याय आत्मनः सखिभावाय । वते' त्वां । वयेमिरे नियच्छन्ति ॥

अभिष्टोमे मरुत्वतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुत्वतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च — 'प्र व इन्द्राय बृहत् इति मरुत्वतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।

वृत्रम् । हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे । वमरुतः मितराविणः स्तोतारः । वबृहते महते । ववः स्तुत्यस्तोतृवलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयाय । वइन्द्राय । वब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं । वप्र । वअर्चत प्रोच्चारयत । ततः । ववृत्रहा । वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता । वशतःक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः । वशतःपर्वणा शतसंख्याकधारेण । ववज्रेण एतन्नामकेनायुधेन । ववृत्रम् अपामावरकं वृत्राल्यमसुरं । वहनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लेख्यडागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असदृहत् ।

अर्षन्त्वापो जवसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्ऽमनः । श्रवः । चित् । ते । असत् । बृहत् ।

अर्षन्तु । आपः । जवसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्व । रिति स्वः ॥ ४ ॥

हे । वधृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र । वते तवैव । वबृहत् महत् अतिप्रभूतम् । वश्रवः अक्षम् । वअसत् अस्ति । तदक्षं । वधृषता धृष्टेन मनसा युक्तः सन् अस्मभ्यम् । वअभि । वप्र । वभर आभिमुख्येन^४

प्रकर्षेण संपादय । देहीत्यर्थः । हे इन्द्र ^१मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूताः । कथमपां मातृत्वम् ।
 ' अद्गयः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ' (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः । तादृश्यः ^२आपः ^३जवसा वेगेन
^४वि ^५अर्षन्तु विविधं भूमिं प्रति गच्छन्तु । कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह । ^६वृत्रम् अपामावतरितारं
 शत्रुं मेघं ^७हनः जहि ताडय । ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु । पुनरपि ^८स्वः सर्वं भूतजातं ^९जय ॥
 प्रथमे स्वरसान्नि निष्केवल्ये ' यजायथा अपूर्व्य ' इति स्तोत्रियः । तथा च सूत्र्यते— ' तेषां
 स्तोत्रिया यजायथा अपूर्व्य ' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति ॥

यजायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय । तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तन्ना उत द्याम् ॥ ५ ॥

यत् । जायथाः । अपूर्व्यं । मघं ऽवन् । वृत्रं ऽहत्याय ।

तत् । पृथिवीम् । अप्रथयः । तत् । अस्तन्नाः । उत । द्याम् ॥ ५ ॥

हे ^१अपूर्व्यं त्वक्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे ^२मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र ^३वृत्रहत्याय
 वृत्रासुरहननाय ^४यत् यदा त्वं ^५यजायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि ^६यत् तदानीमेव ^७पृथिवीं
 प्रथमानाम् ^८अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः । ^९उत अपि च ^{१०}यत् तदानीमेव ^{११}द्यां द्युलोकमन्तरिक्षेण
^{१२}अस्तन्नाः निरुद्धामकार्षीः । एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम् ॥

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्क उत हस्कृतिः ।

तद्विश्वमभिभूरसि यजातं यच्च जन्त्वम् ॥ ६ ॥

तत् । ते । यज्ञः । अजायत । तत् । अर्कः । उत । हस्कृतिः ।

तत् । विश्वम् । अभिऽभूः । असि । यत् । जातम् । यत् । च । जन्त्वम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यदा स्वमजायथाः ^१यत् तदानीं ^२यत् त्वदर्थं ^३यज्ञः अग्निष्टोमादिः ^४अजायत
 सोमपानार्थमभूत् । ^५उत अपि च तदानीं ^६हस्कृतिः । ' हसे हसने ' । हासकारी प्रीत्यर्थं
 क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः ^७अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत । किंच तदा ^८यजातं भूतजातं
^९यच्च ^{१०}जन्त्वम् । कृत्यार्थं त्वन्प्रत्ययः । जनितव्यं यत् ^{११}विश्वम् अस्ति ^{१२}यत् सर्वम् ^{१३}अभिभूरसि
 स्वमहिम्नाभिभूतवानसि ॥

आमासुं पक्कमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।

घर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत् ॥ ७ ॥

आमासुं । पक्कम् । ऐरयः । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

घर्मम् । न । सामन् । तपत । सुवृक्तिऽभिः । जुष्टम् । गिर्वणसे । बृहत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१आमासु अपक्कासु गोषु ^२पक्कं पयः ^३ऐरयः प्रैरयश्च । तथा मन्त्रः— ' आमासु चिद्विधे
 पक्कमन्तः ' (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति । किंच ^४दिवि द्युलोके ^५सूर्यम् ^६आ ^७रोहयः च । पूर्व
 पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः । ततोऽङ्गिरस
 इन्द्रो स्तुवा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके
 सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान् । स्थापितवानसि । ' चादिलोपे विभाषा ' इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धर्चः । हे स्तोतारः । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः । तपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । घर्मं वन । यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्ग्यं । सामन् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततः । गिर्वणसे गीर्भिवननीयायेन्द्राय । जुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा । बृहत्^१ साम गायत ॥ ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षड्च दशमं सूक्तम् । नृमेघपुरुमेधावृषी । विषमसंख्याका बृहत्यः समसंख्याकाः^२ सतो बृहत्यः^३ । इन्द्रो देवता । तथा चानुकान्तम्—'आ नो विश्वासु षट्' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हंतृचाशीतावेतसूक्तम् । सूच्यते हि पञ्चमारण्यके—'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः'^३ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति^३ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वनानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋषिरनेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । विश्वासु सर्वासु । समत्सु असुरयुद्धेषु । हव्यः सर्वैर्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्लातव्य एतादृशः । इन्द्रः । वनः अस्माकं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यज्ञानि वा । उप । आ । भूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलं करोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा । सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश इन्द्रः । वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता । परमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टान्नातृजिनाति हिनस्तीति परमज्याः । ऋचीषमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिसुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषवति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविऽद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः । त्वं । राधसां धनानां । दाता । असि । यद्वा । धनदातृणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा । ईशानकृत् तव स्तोतृन् ईशानान्^४ ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वस्व । सत्यः सत्यकर्मा असि । यथार्थकर्मा भवस्यित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं तुविद्युन्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य वा । शर्वसः बलस्य । पुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्पुत्रस्य अत एव । महः महतस्त्वम् । युज्या योग्यानि धनानि । आ । वृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्भुता ।

इमा जुषस्व हर्यश्च योजनेन्द्र या ते अर्मन्महि ॥ ३ ॥

१. भ-बृहत् महत् । २. ख-त-'सम' . . . 'बृहत्यः' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श-आभरेति ।

४. ख-ग-त-न-भ-श-ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्विणः । क्रियन्ते । अनतिद्रुता ।

इमा । जुषस्व । हरिऽअश्व । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे ऽगिर्विणः गीर्भिवन्नीय ऽइन्द्र ऽअनतिद्रुता त्वद्रूपान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्र-गुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ऽब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि ऽते त्वदर्थमस्माभिः ऽक्रियन्ते हे ऽहृद्यश्व हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि^१ तानि ऽइमा इमानि स्तोत्राणि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच हे ऽइन्द्र ऽते त्वदर्थं ऽथा यानि स्तोत्राणि ऽअमन्महि वयमुच्चरामः^२ तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्नानतो वृत्रा भूरि न्यूञ्जसे ।

स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्च रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽऋञ्जसे ।

सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे ऽमघवन् धनवज्जिन्द्र ऽसत्यः सत्यकर्मा ऽत्वम् एव ऽअनानतः केषामप्यप्रह्नः सन् ऽभूरि भूरीणि वृत्राणि^३ रक्षांसि ऽन्यूञ्जसे तानि प्रह्नीभावयसि । न्यकरोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे ऽशविष्ठ बलेन वृद्धतमं^४ हे ऽवज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र ऽसः तादृशः ऽत्वं ऽदाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय ऽरथि धनादिकम् ऽअर्वाञ्चम् अवाचीनमभिमुखं यथा गच्छति^५ तथा तम् ऽआ ऽकृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'त्वमिन्द्र यशा असि' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते च—'त्वमिन्द्र यशा असीन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यूजीषी शवसस्पते ।

त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यशाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।

त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे ऽशवसस्पते बलस्य पालयितर्हे ऽइन्द्र ऽऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान् ऽत्वं ऽयशाः यशास्वी ऽअसि^६ । कथमस्य यशास्त्वित्वं तदाह । ऽअप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि ऽवृत्राणि रक्षांसि ऽत्वम् ऽएक ऽइत् असहाय एव ऽचर्षणीधृता असुरादिह्वननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण ऽहंसि संप्रहरसि । अत एवास्य यशास्त्वित्वम् ॥

तस्य त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

महीच कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्ववन् ॥ ६ ॥

१. ख-सप्तस्य योजनं; ज्ञ-सम्यक् तस्य योजनं; त१-२-३-४-सस्ययोजनं; श-सस्यस्य योजनं । २. ख-घ-त-भ-वयमुच्चराम; ग-वयमुच्चारयाम; श-वयमुच्चारोम । ३. घ-वृत्रा वृत्राणि । ४. घ-प्रवृद्धतम । ५. ख-त-भ-श-गच्छंति । ६. ख-ज्ञ-त१-२-भ-असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रऽचेतसम् । राधः । भागम्ऽईव । ईमहे ।
महीऽईव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्ववन् ॥ ६ ॥

हे असुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति^१ वत्^२ प्रचेतसं^३ प्रकृष्टज्ञानं^४ त्वा । वउ
इत्यवधारणे । पितृवत्पोषकं त्वामेव^५ वराधः धर्मादिसाधनं धनं^६ वनूनम् इदानीम्^७ ईमहे वयं
याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । वभागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः
स्तोत्रभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्मान्नागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । हे इन्द्र^८ वमहीव
वृत्तिः । कृत्तिर्यशो वाञ्छं वा । 'कृती छेदने' । करणे क्तिन् । कृन्त्यनेनेति^९ । ईदृशी कृत्तिरिव
वते तव^{१०} शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे शुल्लोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वाञ्छं वा
महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत् इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव'^{११} (निरु. ५. २२) इति ।
किंच वते तव स्वभूतानि^{१२} सुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च^{१३} वनः अस्मान्^{१४} प्र^{१५} अभवन्
प्रकर्षेणाश्रुवतां व्याप्नुवन्तु । अशोतेर्लेब्ध्यादागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तमैकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुन्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारायानेन
सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षिः । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा
चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तान्रेष्यपालेतिहास ऐन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा
सत्यत एव दुर्भंगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे ।
सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्^१ ।
सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तस्मादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्गं एव तं चखाद ।
तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं प्राण्णां सोमाभिषवध्वनिमिति^२ भ्रवा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् ।
आगत्य तामुवाच । किमत्र प्रावाणोऽभिपुण्वन्तीति । सा प्रयूचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं
दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु प्राण्णां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः परा-
कावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि ।
इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिपुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती
पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्रं इति^३ न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र
समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं
शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्त्रवेति । तत इन्द्रस्तां^४ कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिपुतं सोम-
मपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपाला-
यामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः
शिरो रोमवर्जितं तस्योषरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तं
कुर्वित्युक्तायां त्रिपितृशिरःस्थितं^५ खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय
स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवारं निश्चकर्षं । तस्याः पूर्वापहता या त्वक्
शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यंसदृशत्वचमकरोदित्यै-
तिहासिकी कथा । एतश्च शाब्दायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तदग्न्याख्यानासमये दर्शयिष्यते ।
एषोऽर्थः^६ 'कन्या वाः' इत्यादिप्लुक्षु प्रतिपाद्यते ॥

१. ग-उक्तगुणोसि । २. त-भ१-२-सप्रचेतसं; श-प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-भ२-३-श-
दानं; झ-भ१-धनं दानं । ४. ख-ना-त-कृतं कृत्यनेनेति; श-कृते कृत्यनेनेति । ५. झ-कृत्तिरिवेति ।
६. ख-त-श-प्रत्यागमयत्; भ१-२-प्रत्यगमयत् । ७. झ-ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श-त्वामिन्द्रमिति ।
९. ग-ईन्द्रः सोमं । १०. ग-त-शिरःस्थितां । ११. भ१-२-य-एषोर्थः क्रमेण ।

कन्या^१ वारवायती सोममपि सुताविदत् ।

अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या^१ । वाः । अवऽयती । सोमम् । अपि । सुता । अविदत् ।

अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

ववाः उदकं प्रति ववायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती वकन्या अपाला नाम स्त्री वसुता सुतौ मार्गे वसोममपि ववविदत् अलभत । 'विदत् लाभे' । लतारूपं तं सोमम् ववस्तं गृहं प्रति ववरन्ती आहरन्ती सा^१ सोमम् ववब्रवीत् । हे सोम वत्वा त्वाम् वइन्द्राय वसुनवै मम दन्तैरेवाभिषुणवै । पुनर्हो सोम वत्वा त्वां वशक्राय समर्थायेन्द्राय वसुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोममक्षणकाले दन्तध्वनि^२ प्रावध्वनिति^३ मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः— 'सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दतं समखादत्तस्यै ह^४ प्रावाण इव दन्ता ऊदुः^५ । स इन्द्र आद्रवत् प्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिष्याजहार कन्या वारवायती सोममपि सुताविददित्यस्यै^६ त इदं प्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराहावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना' इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहंगृहं विचाकशत् ।

इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिर्णमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्ऽगृहम् । विऽचाकशत् ।

इमम् । जम्भेऽसुतम् । पिब । धानाऽवन्तम् । करम्भिर्णम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥२॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र वीरकः वीरः समर्थस्त्वं यः वसौ त्वं वविचाकशत् । 'काशु दीप्तौ' । यङ्कुकि शतरि रूपम् । धातोर्हस्वञ्छान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् वगृहंगृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वम् वएषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि वजम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतम् वइमं सोमं वपिब । कीदृशम् । वधानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं वकरम्भिर्णं सक्तुमन्तम् वअपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितम् वउक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायिन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।

शनैःऽइव । शनकैःऽइव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनादत्याह । हे इन्द्र । वचन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थं । वत्वा त्वाम् वआ वचिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्ग एवागतं वत्वा त्वां वन वअधि वइमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि वचन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्य-

१. ख-त-श- 'सा' नास्ति । २. त-भ१-२-दंते वाजं धनं; भ३-दंतैर्जातं; श-दंतवाद्यमाने ।
३. ग-प्रावध्वनिरिति । ४. भ-ह वा । ५. ख-त-भ१-ऊधुः; भ२-ऊधः; भ३-ऊध्वः; श-ऊचुः ।
६. ख-त-भ१-२-ध्रुताविद* ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह । हे वृन्द्रो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय वृन्द्राय तदर्थं पूर्वं वृशनैः मन्दं मन्दं ततः वृशनैरिव । कुत्सितार्थेऽकच् । कुत्सितं शनैः शनकैः । क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं परि वृत्तव मदीयदंष्ट्राभिरभिपूयमाणः सन् परितः क्षरेति । तथा यज्ञेष्वपि प्रावभिरभिपूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिखवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्रायेणोक्तम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं^१ सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत् । उक्तार्थः शाठ्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि—‘अनाद्रियमाणैव^२ तमब्रवीदा चन त्वा चिकित्सा-मोऽधि चन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपपर्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो परि खवेति ह वा अस्यै मुख्वात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान् स्त्रीमुपजिघ्रति’ इति ॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत् ।

कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै ॥ ४ ॥

कुवित् । शकत् । कुवित् । करत् । कुवित् । नः । वस्यसः । करत् ।

कुवित् । पतिऽद्विषः । यतीः । इन्द्रेण । सम्ऽगमामहै ॥ ४ ॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह । स इन्द्रः वृकुवित् बहुवारमस्मान् वृशकत् शकान् समर्थान् करोतु । किञ्च वृकुवित् बहु चास्मभ्यं वृकरत् करोतु^३ । किञ्च स^४ एवेन्द्रः वृनः अस्मान् वृकुवित् बहुकृत्वः वृवस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोतेश्च लेट्यडागमः । इदानीमात्रेण्यहमेवं करिष्यामीति वदति । पूर्वं वृकुवित् बहु वृपतिद्विषः त्वन्दोपापपतिभिर्भर्तृभिर्बहुवारं द्विष्टा अत एव वृयतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूद्यमानाः सत्यः संप्रति वृइन्द्रेण सह वृसंगमामहै संगच्छामहै । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमशब्देनेन्द्रोऽपाला-मचकमतेति ॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय ।

शिरस्ततस्योर्वरागादिदं म उपोदरे ॥ ५ ॥

इमानि । त्रीणि । विष्टपा । तानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । ततस्य । उर्वराम् । आत् । इदम् । मे । उप । उदरे ॥ ५ ॥

इन्द्रेण किं कामयसे तदास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते । हे वृन्द्र वृइमानि वृत्रीणि विष्टपानि स्थानानि सन्ति । वृतानि त्रीणि स्थानानि वृवि वृरोहय उत्पादय । कानि तानि । वृततस्य मम पितुः रोमवर्जितं वृशिरः । खलतिमित्यर्थः । तच्चापगमय । रोमशं कुर्वित्यर्थः । वृउर्वरां तस्योषरं श्वेत्वं सर्वसस्याब्धं कुरु । वृआत् अनन्तरं वृमे मम वृउपोदरे^५ उपोदरस्य समीपे यत् वृहृदं स्थानम् । गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वगदोषे सत्यसंजातरोमकम् । तदपि त्वगदोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु । एतानि त्रीणि स्थानानि । एषोऽर्थः शाठ्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—‘तामब्रवीदपाले किं कामयसीति । साब्रवीदिमानि त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स तं हाखलति चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै रोमाणि नासुस्तान्यु ह जशिर इत्यस्थोत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः’ इति ॥

१. भ-‘मेवाभि’ । २. ख-त-अनाद्रियमाणेव; ग-अनाद्रियमाणे च; श-अनाद्रियमाणे । ३. ख-त२-करोतु त्वदाहम; ज-भ२-श-करोतु तदाह स; त१-त्वदाहम । ४. भ-उपोदरे उदरे ।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं॑ मम ।

अथो॑ ततस्य॒ यच्छिरः॑ सर्वा॒ ता रोम॑शा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । वनः अस्माकं पितुः वया^१ असौ^१ उर्वरा यदिदमूपरं क्षेत्रमस्ति ।
 वआत् अनन्तरं वमम वइमां वतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । वअथो अथापि च वततस्य
 तातस्य वयच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि वसर्वा सर्वाणि तानीमानि^२ त्रीणि स्थानानि वरोमशा
 रोमशानि वकृधि कुरु ॥

खे रथस्य॒ खेऽन॑सः खे यु॒गस्य॑ शत॒क्रतो ।

अ॒पा॒ला॒मिन्द्र॑ त्रि॒ष्पु॒त्व्यकृ॑णोः सूर्य॑त्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पृत्वी । अकृणोः । सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे वशतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे
 वइन्द्र वरथस्य स्वकीयस्य वखे पृथुतरे छिद्रे तथा वअनसः शकटस्य वखे तदपेक्षयाल्पे छिद्रे वयुगस्य
 वखे चाल्पतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय वत्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन वपृत्वी
 शोधयित्वा ततः वअपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं वसूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् वअकृणोः
 अकरोः । कल्याणतरुपरुपभाजमकरोरित्यर्थः शाक्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः^३—‘ तां खे रथस्यात्य-
 वृहत्सा गोधाभवक्तां खेऽनसोऽत्यवृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्तदेषाभ्यन्वयते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै
 ह यत्कल्याणतरुं रूपाणां तद्रूपमास ’ इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति^४ ।
 यस्त्वग्दोषदूषितः सञ्जेतसूक्तं पठति तस्य^५ त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः^६ करोतीति
 सूक्तं प्रज्ञस्यते ॥ ॥ १४ ॥

‘ पान्तमा वः ’ इति त्रयस्त्रिंशदृचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् ।
 आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—‘ पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप् ’ इति ।
 महाव्रते गायत्रनुचाशीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘ पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति
 शेषः ’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
 सूत्रितं च—‘ पान्तमा वो अन्धसोऽपादु शिप्र्यन्धसः ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्त॑मा वो अ॒न्ध॑स इन्द्र॑मभि प्र गाय॑त । विश्वा॑साहं शत॒क्रतुं॑ मंहि॑ष्ठं च॒र्षणी॑नाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

विश्वसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ववः युष्मदीयम् वअन्धसः सोमलक्षणमन्नम् वआ वपान्तम् आभिसुख्येन
 पिबन्तम् । ‘ पा पाने ’ । छान्दसः शपो लुक् । ‘ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते^७ ’ इति ‘ न

१. घ-असौ च यासा । २. घ-ता तानीमानि । ३. ख-त-‘मभिहितं; भ१-‘मभिहिता ।
४. ग-युगादि । ५. ग-त-श-‘तस्य’ नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ-‘सदृशः; न-‘सदृशक्ष’ ।
७. त-भ१-२-विकल्प्यते ।

लोकाव्यय^० ' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य ' कर्तृकर्मणोः^० ' इति षष्ठी^१ । सोममाभि-
मुख्येन पिबन्तमेतादृशम्^२ । इन्द्रं^३ प्र^४ गायत प्रकर्षेणाभिष्टुत । कीदृशम् । विश्वसहं सर्वेषां
शत्रूणामभिभूतितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव^५ शतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा
चर्षणीनां मनुष्याणां^६ मंहिष्टं धनस्य दातुतमम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं
गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहुतं पुरुष्टुतं गाथान्यं^१ सनश्रुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुऽहुतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः^२ पुरुहुतं यज्ञेषु बहुभिराहुतं^३ पुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम्
अत एव^४ गाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं^५ सनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवविधं देवम्^६ इन्द्र इति
यूयं^७ ब्रवीतन ब्रूयात् । ' ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत
एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महँ अभिश्वा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानाम् । दाता । वाजानाम् । नृतुः । महान् । अभिऽशु । आ । यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्र इत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव^२ नः अस्मभ्यं^३ महानां महतां^४ वाजानाम्^५ अन्नानाम् ।
यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामन्नानां च^६ दाता भवतु । कीदृशः ।
नृतुः । ' नृतिश्रृभ्योः कृः ' (उ. सू. १. ९१) इति कृप्रत्ययः । ह्रस्वञ्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता ।
यद्वा । ' नृ^२ नये^३ ' । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वञ्छान्दसः । स्तोत्रभ्यो गवादिनेता । अत
एव^४ महान् स इन्द्रः^५ अभिञ्जु अभिगतजानुकमस्मभ्यम्^६ आ^७ यमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स
इन्द्रोऽभिश्वास्मदभिसुखमागच्छन्नं स्वहस्तयोः परिगृह्यास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

अपात् शिप्रयन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्द्रोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिप्री । अन्धसः । सुदक्षस्य । प्रहोषिणः ।

इन्द्रोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिप्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः
इन्द्रः एव^२ प्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्मिर्जुह्वतः^३ सुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि^४ यवा-
शिरः । ' श्रीङ् पाके ' । आङ्पूर्वस्य ' अपस्पृधेथामानृतुः^५ ' इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरा-
मिश्रितं यवैः सह पक्वम्^६ इन्द्रोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत्^७ अन्धसः सोमलक्षणमघम्^८ अपात् अपि-
बत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत्^९ । वउ इत्यवधारणे ॥

तम्बभि प्राचतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्वयस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । अचते । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

तत् । इत् । हि । अस्य । वर्धनम् ॥ ५ ॥

१. ख-त-न-भ-२-३-श-षष्ठ्याः; भ-१-षष्ठ्या । २. ख-ग-त-भ-श- वाजानां' नास्ति । ३. ग-
नृणातेः । ४. ख-त-२-३-४-भ-१-२-श-सोमांसमपिबतु; ग-सोमांशपिबत्; न-त-१-सोमं साम पिबतु;
भ-३-सोमं संपिबतु ।

हे ऋत्विजः । षतमु तमेव । इन्द्रम् । अभि आभिमुख्येन । प्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत । किमर्थम् । सोमस्य । पीतये अत्रागत्य सोमपानाय । किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तद्वाह । षतदित् तत्सोमपानमेव । अस्य इन्द्रस्य । वर्धनं^१ वर्धकं भवति खलु । तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत ॥ ॥ १५ ॥

अस्य पीत्वा मदानां देवो देवस्यौजसा । विश्वाभि भुवना भुवत् ॥ ६ ॥

अस्य । पीत्वा । मदानाम् । देवः । देवस्य । ओजसा । विश्वा । अभि । भुवना । भुवत् ॥ ६ ॥

देवः द्योतमान इन्द्रः । अस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य । मदानां मदकरान् रसान् । पीत्वा पानं कृत्वा । यद्वा । अस्यैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा । देवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य^२ यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन । ओजसा बलेन विश्वा भुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि । अभि । भुवत् अभिभवति । 'सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' (ऋ. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति ॥

प्रथमे पर्याये होतुः शब्दे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इत्यादिसूक्तशेषः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । असौथामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहं सत्रा ते अनु कृष्टय इति वा स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'इमं नु माथिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्ष्वार्यतम् । आ च्यावयस्युतये ॥ ७ ॥

त्यम् । ऊँ इति । वः । सत्राऽसहम् । विश्वासु । गीर्षु । आऽर्यतम् । आ । च्यावयसि । ऊतये ॥ ७ ॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह । हे स्तोतः । सत्रासाहम् । सत्राशब्दो बहुवाची । बहुनामभिभवितारम् । यद्वा । शत्रून् स्वबलेन संगत्य जेतारम् । वः युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु सर्वेषु स्तोत्रेषु । आयतं विस्तृतम् । सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते । तस्मात्तेषु विततं । त्यम् । उ इत्यवधारणे । तमेवेन्द्रम् । ऊतये अस्मद्रक्षणाय । आ । च्यावयसि । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिमुख्येनागमय ॥

युध्मं सन्तमनर्वाणं सोमपामनपच्युतम् । नरमवार्यकृतम् ॥ ८ ॥

युध्मम् । सन्तम् । अनर्वाणम् । सोमऽपाम् । अनपऽच्युतम् । नरम् । अवार्यकृतम् ॥ ८ ॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह । युध्मं शत्रूणां संप्रहारकं^३ । सन्तम् अत एव । अनर्वाणम् अन्यैरप्रत्यृतमनभिगतं तस्मात् । अनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं । सोमपां सोमस्य पातारमस्य सोमस्य मदे सति । अवार्यकृतं भटैरनिवारणीयकर्माणं^४ । नरं सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतमिन्द्रमागमयेति पूर्वैण सह संबन्धः ॥

शिक्षा ण इन्द्र राय आ पुरु विद्राँ ऋचीषम । अवा नः पार्ये धने ॥ ९ ॥

१. घ-वर्धनं हि । २. न-शोभनस्य । ३. ख-त-न-भ-१-२-श-संप्रसारकं; घ-संप्रतारकं ।

४. ङ-त-१-२-३-श-°रभिवारणीय° ।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीपम् । अर्व । नः । पार्यै । धने ॥ ९ ॥

हे ऋचीपम् स्तुत्या सम । यद्वा । ' ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु ' । अस्मादमप्रत्ययः । सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे इन्द्र विद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्त्वं शत्रुभ्यः^१ आहृत्य^२ रायः धनानि षनः अस्मभ्यं^३ पुरुः^४ बहुवारं शिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किञ्च पार्यै । पाराः^५ शत्रवः । तत्र भवे षघने आजिहीयिते शत्रुघने षनः अस्मान् षअव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतवाजया । इषा । सहस्रवाजया ॥१०॥

हे इन्द्र अतश्चित् अस्मात् शुलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् षशतवाजया शतसंख्याक- बलयुक्तेन तथा षसहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्यान्नवता बहुबलाच्चेन इषा अन्नरसेन युक्तः सन् षनः अस्मान् षउपा षयाहि अधिकमाभिमुल्येनागच्छ ॥ ॥ १६ ॥

अयाम् धीवतो धियोऽर्वद्विः शक्र गोदरे । जयैम पृतसु वज्रिवः ॥११॥

अयाम् । धीऽवतः । धियः । अर्वैतऽभिः । शक्र । गोऽदरे । जयैम । पृतऽसु । वज्रिऽवः ॥११॥

हे षशक्र समर्थेन्द्र षधीवतः । ' छन्दसीरः ' इति मनुषो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं षधियः युद्धजयार्थं कर्माणि षअयाम गच्छामः । ततः षगोदरे । ' दृ विदारणे ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः । गावां पर्वतानां^१ दारयितर्हे^२ षवज्रिवः वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वच्चिन्द्र पृतसु संग्रामेषु षअर्वद्विः सर्वतो गन्तुभिः त्वया दत्तैरश्वैः षजयेम वयं तवादातृञ्जेण्यामः ॥

वयम् त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्वा । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।

उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे षशतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र त्वा सर्वतः । षउ इत्यवधारणे । त्वामेव षउक्थेषु स्तोत्र- शस्त्रादिकेषु वयं षरणयामसि । ' इदन्तो मसिः ' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । षगावो षन । यथा गोपालः षयवसेषु नृणविशेषेषु गावो गाः पशून् षआ समन्ताद्रमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ' औतोऽम् ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वानुक्रामा शतक्रतो । अर्गन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यऽत्वाना । अनुऽक्रामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अर्गन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

१. ग-त-न-भ-आनृभ्यः; श-आनृभ्य । २. ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१-आहृभ्य; त४-श-अहृभ्य ।
३. ख-ग-त-श-' पुर ' नास्ति; घ-आपु६ । ४. ग-पराः । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ-पर्वतानां मेधानां ।
६. ख-त२-३-भ१-श-चरयितहे; ज्ञ-त४-य-वरयितहे; न-चरयितहे; भ२-दरयितहे ।

हे षतक्रतो बहुप्रजेन्द्र मर्त्यंत्वना मर्त्यंत्वानि । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दीर्घाभावः । विश्वा वहि विश्वान्येव मर्त्यंत्वानि अनुकामा कामान-भिलाषाननुगतानि । कामोपेतानीत्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि^१ कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे अवजिन् वज्रवजिन्द्र^२ वयमपि आशंसः आशंसनानि धनादिकामान् अगन्म अवगच्छाम । गमेलेति 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्बोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्रार्तिं रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे शवसः^३ पुत्रं बलनिमित्तमुत्पन्नत्वादलस्य पुत्रेन्द्र कामकातयः । 'के नै रै शब्दे' । कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः त्वे त्वधि सु अवृत्रन् स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुधु^४ वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यंत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृत्तु वर्तने' । लङि^५ छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । यत् एवं ततो हे इन्द्र त्वां कश्चिदपि देवः न अति रिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्सनिष्ठया सं घोरया द्रवित्त्वा । धियाविद्धि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रवित्त्वा । धिया । अविद्धि । पुरंध्या ॥१५॥

हे वृषन् कामानां वर्धितरिन्द्र वसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं सनिष्ठया । 'षणु दाने' । धनादे-दान्तमया घोरया सपत्नानां^६ भयकारिण्या अत एव द्रवित्त्वा द्रावयिष्या शत्रूणां पलायिष्या^७ । द्रवतेरित्नुच्प्रत्ययः । पुरंध्या बहूनां धारयिष्या पोषयिष्या धिया तादृशेन^८ कर्मणा नः अस्मान् वसम् अविद्धि समन्तात्पालय । अवतेलेति^९ 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनास्तिप इडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यस्तै नूनं शतक्रतुविन्द्र द्युम्नितमो मदः । तेन नूनं मदे मदेः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतक्रतो । इन्द्र । द्युम्नितमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदेः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे षतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे इन्द्र द्युम्नितमः यथास्वित्तमः यः मदः । माद्यन्त्यनेनेति^{१०} मदः सोमः । यः सोमः नूनं पुरा^{११} ते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोऽस्ति तेन अस्माभिः प्रदीयमानेन सोमेन नूनम् इदानीं मदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि मदेः धनादिदानेन त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतण्यर्थः । 'बहुलम्' इति शप ॥

यस्तै चित्रश्रवस्तमो य इन्द्र वृत्रहन्तमः । य औजोदातमो मदः ॥१७॥

१. ख-ग-त२-३-भ-श-^{१०}श्वैतानि तानि । २. ग-त४-न-श-^{११}क्षिद्र सृष्टाके; श-त१-२-भ-^{१२}क्षिद्र सृष्टके । ३. ख-ग-त-भ-२-श-सहस्रपुत्र; भ-१-३-सहस्रपुत्र । ४. घ-भ-सु सुधु । ५. ख-त१-२-३-४-न-भ-१-२-श-लटि; श-लटि; भ-३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-संपन्नानां । ७. ख-त-न-भ-श-पालयिष्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-माद्यत्य^{१३}; श-मादयत्य^{१४} ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मर्दः ॥ १७ ॥

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$ $\sqrt{\text{चित्रश्रवस्तमः}}$ अतिशयेन नानाविधकीर्तिः $\sqrt{\text{यः}}$ $\sqrt{\text{मर्दः}}$ सोमः $\sqrt{\text{ते}}$ त्वदर्थमस्मा-
भिरभिषुतः । $\sqrt{\text{यः}}$ सोमः $\sqrt{\text{वृत्रहन्तमः}}$ अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच $\sqrt{\text{यः}}$ सोमः $\sqrt{\text{ओजोदातमः}}$
अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माघेरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विद्या हि यस्ते अद्रिवस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विद्य । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।

विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे $\sqrt{\text{अद्रिवः}}$ । अद्रिवर्जः । तद्वन् हे $\sqrt{\text{सत्य}}$ यथार्थकर्मन् $\sqrt{\text{सोमपाः}}$ सोमस्य पातः $\sqrt{\text{दस्म}}$ दर्शनीय
यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र $\sqrt{\text{विश्वासु}}$ $\sqrt{\text{कृष्टिषु}}$ सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु $\sqrt{\text{त्वादत्तः}}$ त्वया
दत्तः $\sqrt{\text{ते}}$ त्वदीयः $\sqrt{\text{यः}}$ रथिरस्ति तं $\sqrt{\text{विद्य}}$ $\sqrt{\text{हि}}$ । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे $\sqrt{\text{इन्द्र}}$
सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तो-
स्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्रने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय
मद्रने सुतमिन्द्रमिन्द्राधिना बृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्रने सुतं परिं ष्टोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्रने । सुतम् । परिं । ष्टोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

$\sqrt{\text{मद्रने}}$ । माघतेः कनिप् । मदनशीलाय $\sqrt{\text{इन्द्राय}}$ तदर्थं $\sqrt{\text{सुतम्}}$ अभिषुतं सोमं $\sqrt{\text{नः}}$ अस्मदीयाः
 $\sqrt{\text{गिरः}}$ स्तुतिलक्षणा वाचः $\sqrt{\text{परिं}}$ ष्टोभन्तु । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः
 $\sqrt{\text{कारवः}}$ स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च $\sqrt{\text{अर्कं}}$ सर्वैरर्चनीयं सोमम् $\sqrt{\text{अर्चन्तु}}$ पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । संसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

$\sqrt{\text{यस्मिन्}}$ इन्द्रे $\sqrt{\text{विश्वाः}}$ सर्वाः $\sqrt{\text{श्रियः}}$ कान्तयः $\sqrt{\text{अधि}}$ अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वी-
त्यर्थः । किंच $\sqrt{\text{सप्त}}$ सप्तसंख्याकाः $\sqrt{\text{संसदः}}$ । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः
होत्रकाः । अस्मिन् $\sqrt{\text{रणन्ति}}$ सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम्
 $\sqrt{\text{इन्द्रं}}$ $\sqrt{\text{सुते}}$ सोमेऽभिषुते सति $\sqrt{\text{हवामहे}}$ वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे $\sqrt{\text{देवासः}}$ देवा इन्द्रादयः $\sqrt{\text{त्रिकद्रुकेषु}}$ आभिन्नविकेण्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ।
तेषु $\sqrt{\text{चेतनम्}}$ । 'चित्ती संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं $\sqrt{\text{यज्ञम्}}$
 $\sqrt{\text{अत्नत}}$ अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङ् 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । $\sqrt{\text{तमिद्वत्}}$ तमेवास्मदीयं यज्ञं
 $\sqrt{\text{नः}}$ अस्माकं $\sqrt{\text{गिरः}}$ स्तुतिलक्षणा वाचः $\sqrt{\text{वर्धन्तु}}$ वर्धयन्तु ॥

आ त्वां विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते ॥२२॥
आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम् ऽईव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अतिं । रिच्यते ॥२२॥

हे इन्द्र इन्दवः स्वन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमाः एवा एवाम् एवा एविशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । एसमुद्रमिव एसिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे इन्द्र एवां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा एन एवति एरिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यांस्वत्तोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विव्यकथं महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥
विव्यकथं । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितहं एजागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य एसोमस्य एभक्षं पानं प्रति एमहिना स्वमहिना एविव्यकथ सर्वतो व्यासवानसि । व्यचेलिटि थलि ' अभ्यासस्योभयेषाम् ' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे इन्द्र एयः सोमः एते एजठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्यासवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥
अरम् । ते । इन्द्र । कुक्षये । सोमः । भवतु । वृत्र ऽहन् । अरम् । धामभ्यः । इन्दवः ॥२४॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तहं इन्द्र एसोमः अस्माभिर्दीयमानः एते तव एकुक्षये एअरम् अलं पर्याप्तः एभवतु । किंच इन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव एधामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा एअरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये देहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवै । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥
अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतकक्षः । अरम् । गवै । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्चादिन्द्रं स्तौति । अयं एश्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः एअश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वायैतदर्थम् एअरम् अलं एगायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा एगवे एअरम् अलं गायति । इन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय एधाम्ने गृहाय तदर्थं च एअरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा । इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी । गवादिलाभार्थमिन्द्रं स्तौति ॥

अरं हि ष्मां सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥
अरम् । हि । स्म । सुतेषु । णः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥२६॥

हे इन्द्र एसुतेषु अभिपुतेषु एनः अस्मदीयेषु एसोमेषु । एहि एष्म इत्यवधारणे । त्वमेव तेषां पाने अलं पर्याप्तः एभूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिपुतेषु ससु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । ' भू प्राप्सौ ' । त्वं प्रापय । तथा भवति हे शक्र समर्थेन्द्र एदावने धनादिकस्य दात्रे एते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः एअरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ ॥ १९ ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-भ१-२-गावाश्चादिन्द्रं; त३-४-न-गावाश्चादिन्द्रं; भ३-गवेष्वार्येन्द्रं; श-गावीश्वदिन्द्रं ।
मु-गावाश्चादिलाभार्थमिन्द्रं । २. ख-ज्ञ-त२-भ१-धलं; ग-भ३-अलं; घ-अरं; भ२-स्वलं । ३. ख-त-श-
नावादि* । ४ग-अरं; घ-अरमलं ।

पराकात्ताच्चिदद्रिवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः । अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्तात् । चित् । अद्रिऽवः । त्वाम् । नक्षन्त । नः । गिरः । अरम् । गमाम् । ते । वयम् ॥ २७ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र ^२वनः अस्मदीयाः ^३गिरः इतो निर्गताः स्तुतयः ^४पराकात्तात् । ^५चित् अप्यर्थः । अतिदूरादपि ^६त्वां ^७नक्षन्त व्याप्नुवन्तु । किमुत समीपाएवामभुवतामिति । नक्षते-
व्याप्तिकर्मणो नशातेवो^१ लेटि सिपि रूपम् । एवं सति स्तोतारः ^२वयं ^३ते त्वदीयं धनम् ^४अरम् अलं
पर्याप्तं ^५गमाम् त्वत्तो गच्छाम् ॥

आभिप्लविकेपूकथ्येषु^३ तृतीयसत्रने ब्राह्मणाच्छंसिनः ' एवा ह्यसि वीरयुः ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
सूत्रितं च—' एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनता ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव । हि । असि । वीरऽयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१वीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्^२ हन्तुं कामयमानः ^३एव ^४असि भवसि
खलु । ^५हि प्रसिद्धौ । अत ^६एव त्वं ^७शूरः सामर्थ्यवानेव भवसि । ^८उत अपि च ^९स्थिरः संग्रामे
धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संग्रहरसीत्यर्थः । एवं सति ^{१०}ते तव ^{११}मनः ^{१२}राध्यं स्तुति-
भिराराधनीयम् ^{१३}एव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च^१ करोषीति । तव मन एव
सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वैभिर्धायि धातृभिः । अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वैभिः । धायि । धातृभिः । अधं । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २९ ॥

हे ^१तुविमघ । तुविरिति बहुनाम् । बहुधनवज्जिन्द्र ^२विश्वैभिः विश्वैः ^३धातृभिः कर्माधारकैः^४ ।
यद्वा । देवानां हविदानेन पोषयितृभिः । सर्वैर्यजमानैस्तव ^५रातिः गवाश्वधनादिदानं ^६धायि तैर्धा-
र्यते ^७एव । दधातेलुङि कर्मणि रूपम् । चिदेवार्थे । ^८अध अत एव हे ^९इन्द्र एवंविध त्वं ^{१०}मे यष्टुर्म-
मापि ^{११}सचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमत्तः ॥ ३० ॥

मो इति । सु । ब्रह्माऽइव । तन्द्रयुः । भुवः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमत्तः ॥ ३० ॥

हे ^१वाजानां ^२पते अन्नानां पते बलानां वा हे इन्द्र ^३तन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मवशादालस्य-
युक्तः ^४ब्रह्मेव ब्राह्मण इव । ' अथापि तद्रदर्थे भाष्यते ' (निरु. ६. ३१) इति यास्कीकतमनुसृत्य
तन्द्रयुक्त इत्युक्तम् । अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं ^५मो ^६षु
^७भुवः सुषु मा भवः । सर्वदास्मत्कर्मान्वितो भवेत्याशासनम् । तदेवाह । ^८सुतस्य अभिषुतस्य ततः
^९गोमत्तः गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः सोमस्य पानेन ^{१०}मत्स्व माद्य हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्राभ्यादिदिशः सूरौ अक्तुष्वा यमन् । त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा । नः । इन्द्र । अभि । आऽदिशः । सूरः । अक्तुषु । आ । यमन् ।

त्वा । युजा । वनेम । तत् ॥ ३१ ॥

१. ख-त-न-भ-श-नसतेवो । २. ज्ञ-त-२-३-भ-१-३-°पूकथेषु । ३. ख-ज्ञ-त-१-२-न-भ-समर्थान्
शत्रून् । ४. ख-ग-घ-त-न-भ-श- ' च ' नास्ति । ५. ख-ग-घ-भ-३-कर्मधारकैः ।

हे १इन्द्र २आदिशः आदिष्टारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः^१ ३सूरः । 'सू गतौ' । सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ४अक्षुषु रात्रिषु दिवापि ५नः अस्माकं ६मा ७अभि ८आ ९यमन् आभिमुल्येन मा नियन्तारो^२ भवन्तु । यद्यागताश्चेत्तदा १०तत् रक्षःकुलं ११त्वा त्वया १२युजा सहायेन^३ वयं १३वनेम हिंसाम । ' भय क्रथ क्रथ क्रथ हिंसार्था वन च ' इत्यत्र पठितत्वाद्धिंसार्थाः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥
त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रुवीमहि । स्पृधः ।
त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे १इन्द्र २त्वयेत् । इदवधारणे । त्वयैव ३युजा सहायेन ४स्पृधः स्पर्धमानाच्छत्रून् ५वयं ६प्रति ७ब्रुवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र ८त्वमस्माकं भवसि स्तुत्यस्तोत्र्यष्टयष्टयतया त्वमस्माकं भवसि वयं ९तव १०स्मसि भवामः । तथारण्यकं—' त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि ' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शत्रून् हन्यामेति^४ ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥
त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनुनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥ ३३ ॥

हे १इन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं २त्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ३अनुनोनुवतः । नौतेर्यङ्गुलान्तस्य शतरि रूपम् । अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः^५ तस्मात्त्व ४सखायः सखिभूताः ५कारवः स्तोतारः ६त्वामित् । इदवधारणे । त्वामेव ७चरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु । ८हि इति प्रसिद्धयर्थः । चरतेल्लेख्याडागमः । हियोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

' उद्र ' इति चतुस्त्रिंशद्वचं त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्थं गायत्रमैन्द्रम् । अन्या त्विन्द्रभुं देवताका । तथा चानुक्रान्तम्—' उद्र चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्त्येन्द्रार्भवी ' इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावजमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' उद्रेदभीत्युत्तमामुद्रेत् ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—' उद्रेदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । तथासौर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्त्येऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—' यदद्य कश्च वृत्रहस्तुद्रेदभि श्रुतामघमा नो विश्वामिः ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्रेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ् । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥ १ ॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे १सूर्य । द्वादशसु भानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात्सू-
र्यात्मक सुवीर्यं हे इन्द्र २श्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विल्यातधनमत एव ३वृषभं याचमानानां^६ धनस्य
वर्षितारं ४नर्यापसम् । नरहितं नर्यम् । नरहितकर्माणम् ५अस्तारं दानशौण्डमौदार्यवन्तमेतादृशानु-
भावमभितः ६उत् ७एषि । ८इत् अवधारणे । त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्रतोऽसि^७ । ९घ इति प्रसिद्धौ ॥

१. ग-न्यतिसृजन्तः । २. न-भ-निर्यतारो गंतारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातमेति;
श-हन्यातेमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-२-श-कुर्वति; भ१-कुर्वती; भ३-कुर्वतः । ६. ख-यावानानां;
ग-याचकानां त१-न-पावमानानां; त२-३-४-श-पावनानां । ७. ख-ज्ञ-त१-२-३-न-उद्रातासि; त४-
भ१-२-श-उद्रातोसि ।

नवु यो नवतिं पुरो बिभेद बाह्वोजसा । अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

नव । यः । नवतिम् । पुरः । बिभेद । बाहुऽओजसा । अहिम् । च । वृत्रऽहा । अवधीत् ॥ २ ॥

वयः इन्द्रः वनव नवतिं नवनवतिसंख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य वपुरः पुरीः वबाह्वोजसा स्वबाहुबलेनैव वबिभेद दिवोदासाय भिनत्ति स्म । तथा च मन्त्रः—‘ दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ’ (ऋ. सं. २. १९. ६) इति । सः ववृत्रहा वृत्रासुरस्य हन्ता स इन्द्रः वअहिं वच केनाप्यहन्तस्य मेवमपामावरकं वृत्रं वा वअवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददातिवत्युत्तरेण संबन्धः ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्वानुद्रोमुद्यवमत् । उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्ववत् । गोऽमत् । यवऽमत् । उरुधाराऽइव । दोहते ॥ ३ ॥

वसः पूर्वोक्तलक्षणः वशिवः कल्याणतमः वसखा यष्ट्रयष्ट्रव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेनास्माकं मिश्रभूतः एतादृशः वइन्द्रः वअश्ववत् अश्वयुक्तं वगोमत् पश्चादिसहितं वयवमत् । ‘ अयवादिभ्यः ’ (पा. सू. ८. २. ९) इति प्रतिषेधान्मतुपो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं वनः अस्मभ्यं वदोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्तः । वउरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेल्लेख्यडागमः ॥

असौर्यामि मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे ‘ यदद्य ’ इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वेण तृचेन सहोदाहृतम् ॥

यद्यु कच्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रऽहन् । उत्ऽअगाः । अभि । सूर्यं ।

सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ ४ ॥

हे ववृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे वसूर्यं सूर्यात्मकं वइन्द्रं वअद्य अस्मिन् दिने वयत् वकच्च यत्किंचित्पदार्थजातम् वअभि अभिसुखीकृत्य वउदगाः । ‘ हृण् गतौ ’ । उत्पूर्वः । तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्गतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा वतत् वसर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् वते तव ववशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं प्राक्कर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत्सत्यमित्तव ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरै । इति । मन्यसे ।

उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ ५ ॥

वादाब्दः समुच्चये । अपि च हे वप्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमानं वसत्पते सतां पते स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्रं वन वमरै इति मनुष्यवद्वार्धक्येनाहं न त्रिय इति वयत् यदि वमन्यसे बुध्यसे । ‘ मृङ् प्राणत्यागे ’ । लेख्यडागमः । ‘ वैतोऽन्यत्र ’ इत्यैकारः । वउतो अपि च वतव

१. ख-सख्या यष्ट्रव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन; तन-भर-श-यष्ट्रव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन; भ१-यष्ट्रव्यानातृ-स्तुत्यलक्षणेन; भ३-यष्ट्रव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-घ-त१-२-न-तते तव; ग-तव; त३-४श-तत्तव; भ१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ-तदर्या; श-तदधी । ४. ख-त-उत ।

वत् न त्रिय इति मननं वसत्यमित् यथार्थमेव । इन्द्रो न त्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—‘ न ह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः ’ (ऋ. सं. १०. ८६. ११) इति ॥ ॥ २१ ॥

ये सोमांसः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥
ये । सोमांसः । परावति । ये । अर्वावति । सुन्विरे । सर्वाँन् । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ये सोमांसः सोमाः परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे^१ ये सोमाः अर्वावति अन्तिकतमे देशे च सुन्विरे । छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । ये सोमा ऋत्विग्भरिभिष्यन्ते सर्वान् दूरे समीपे चाभिष्यमानान् तान् सोमान् गच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि । अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम् ॥

असौर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थे ‘ तमिन्द्रं वाजयामसि ’ इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘ तमिन्द्रं वाजयामसि महौ इन्द्रो य ओजसा ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । व्यूहस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च व्यूहश्चेदिति खण्डे—‘ मरुवाँ इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ७ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः । वत् पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं वाजयामसि वाजयामः । सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः । किमर्थम् । महे महते^२ वृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं हन्तवे हन्तुम् । सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् वृषा धनानां सेका दाता वसः इन्द्रः वृषभः अस्माकं^३ स्तोत्राणां सोमस्य दातृणां धनादिसेचको^४ दाता^५ भुवत् भवतु ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । युष्मि श्लोकी स सोम्यः ॥ ८ ॥
इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः । युष्मि । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ ८ ॥

वसः इन्द्रः दामने स्तोत्रभ्यो धनादिदानार्थैव कृतः प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च ओजिष्ठः ओजस्वितमः वसः एवेन्द्रः मदे । माद्यन्त्यनेनेति^६ मदः सोमः । तस्मिंश्च प्रजापतिना सृष्टिकाले हितः । सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः । युष्मि । ‘ युष्मं घोततेयंशो वाञ्छं वा ’ इति । यज्ञस्यैव वान् वा अत एव श्लोकी । श्लोकः स्तुतिः । तद्वान् वसः इन्द्रः सोम्यः सोमार्हो भवति ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः । ववक्षे ऋष्वो अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा । वज्रः । न । समभृतः । सबलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ ९ ॥

गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोत्रभिः संभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः । तत्र दृष्टान्तः । वज्रो वन । वज्र आयुधम् । तत्कर्तृभिर्निश्चितधारो^७ यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोत्रभिः स्तुरया संभृतोऽत एव सबलः बलसहितस्तस्मात् अनपच्युतः परैरप्रच्युतः^८ । अनभिगत इत्यर्थः । तादृशः ऋष्वः महान् दीप्यमानो वा अस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ववक्षे स्तोत्रभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति ॥

१. न-भ-‘तिदूरे देशे । २. ख-ग-त-न-भ-श-महांतं । ३. कामानां सेचको । ४. ख-ग-त-श-होता । ५. ख-ग-त-श-माद्यत्यं; न-मात्यं; भ-माद्यं । ६. ख-त-यत्कर्तृभिः । ७. ख-त-भ-भ-१-२-‘ परैर-प्रच्युतः ’ नास्ति ।

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुःऽगे । चि॒त् । नः । सुऽगम् । कृधि । गृ॒णानः । इन्द्र । गि॒र्वणः ।

त्वम् । च । म॒घऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ऽइन्द्र ऽगृणानः स्तोत्रभिः स्तूयमानस्त्वं ऽनः अस्माकं ऽदुर्गे ऽषित् दुर्गमेऽपि^१ मार्गे^१ ऽसुगं सुगमं पन्थानं ऽकृधि तथा कुरु । हे ऽमघवन् धनवसिन्द्र ऽत्वम् । चशब्दश्चेदर्थे । यदि ऽवशः सोमपानार्थं तत्प्रदातृनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमनं कुरुष्व । वष्टेल्लेख्यडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाग्निगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चि॒त् । अ॒ऽदिशम् । न । मि॒नन्ति । स्व॒ऽराज्यम् ।

न । दे॒वः । न । अ॒ग्निऽगुः । ज॒नः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ऽयस्य ऽते तव ऽआदिशम् । आदिशति नयति सर्वज्ञानयेत्यादिबलम् । औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे क्विप् । त्वदीयामाज्ञां ऽनू ऽषित् इदानीं पुरा च ऽन ऽमिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । ऽस्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । ऽन ऽदेवः त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि ऽअग्निगुः अष्टतगमनः संग्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि ऽन च ऽजनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अर्धा तु अप्रतिष्कृतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिप्र रोदसी ॥१२॥

अर्धं । ते । अ॒प्र॒ति॒ष्कु॒तम् । दे॒वी इति । शुष्मम् । स॒पर्य॒तः ।

उ॒भे इति । सु॒ऽशि॒प्र । रो॒दसी॑ इति ॥ १२ ॥

हे ऽसुशिप्र सुहृन् शोभनशिरस्त्राणेन्द्र ऽअध अपि च ऽदेवी देव्यौ^२ स्वतेजसा दीप्यमाने ऽउभे ऽरोदसी चावापृथिव्यौ ऽअप्रतिष्कृतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं ऽते त्वदीयं ऽशुष्मं परबलशोषकं बलं ऽसपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुशत्पर्यः ॥ १३ ॥

त्वम् । ए॒तत् । अ॒धा॒रयः । कृष्णासु । रोहि॑णीषु । च । परु॑ष्णीषु । रुश॑त् । पर्यः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ऽकृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा ऽरोहिणीषु । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु^३ ऽच गोषु ऽरुशत् । रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् ऽएतत् परिदृश्यमानं ऽपथः क्षीरं ऽत्वम् ऽअधारयः धारयसि । तस्मात्स्वद्वलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहुरर्धं त्विषो विश्वे देवासो अक्रुशुः । विदन्मृगस्य ताँ अमः ॥१४॥

वि । यत् । अहेः । अर्धं । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।

विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

वअध अपि च वअहेः अहन्तव्यस्य^१ वृत्रासुरस्य वत्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासाज्जीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः वविश्वे सर्वे वदेवासः देवाः वयत् यदा ववि वअक्रमुः विविधं पादविहरणम-कुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान्यं देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं वमृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य^२ संबन्धि वअमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा वतान् सर्वान् देवान् वविदत् अविन्दत् । प्रामोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आर्दु मे निवरो भुवद्वृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुस्तृतः ॥ १५ ॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।

अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

वआदु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव वमे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्यमिन्द्रः वनिवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता वभुवत् अभवत् । ततः वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः वपौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । ‘ स्त्रीपुंसाभ्याम् ’ (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे ऋञ् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । वअदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति^३ । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः वअजात-शत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः वअस्तृतः संग्रामे परैरहंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥ १६ ॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्ऽतमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः वश्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव ववृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं वशर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं वचर्षणीनां मनुष्याणां ववः युष्मकम् वआशुषे । अश्रोतेर्लेट्युत्तम इटि^४ सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यङागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्वै^५ । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । वमहे महते वराधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुणाम्पुरुष्टुत । यत्सोमैसोम् आर्भवः ॥ १७ ॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमैऽसोमे । आ । अर्भवः ॥ १७ ॥

हे वपुरुनामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव वपुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्रं वसोमैसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा वआभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् वअया अनया । कीदृश्या । वगध्यया गा आत्मन हृच्छन्त्या वधिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदंस्तु नो वृत्रहा भूर्योस्तुतिः । शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

१. ग-आहन्तव्यस्य । २. न-भ-तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ-निदधाति स्म । ४. ख-त-भ-इति । ५. ग-प्रकर्षेणाशुषे ।

बोधित्स्मनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अर्थ^१ परोक्षकृतः । वृत्रहा वृत्रहन्ता वभूयांसुतिः । बहुषु देशेष्वन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषू-
यत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवीपीन्द्रार्थमासूयन्ते हूयन्त इति तादृशः । वबोधिन्मनाः ।
' बुध अवगमने ' । औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मनः स्तोतृणामभिमते^२ बुध्यते जानातीति तथोक्तः ।
वृत् अवधारणे । वनः अस्माकं बोधिन्मना एव वस्तु । सर्वदास्मदभीषितानि जानात्वेत्यर्थः ।
यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः वशक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः
वआशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा वशृणोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विधिकेऽहनि माध्यन्दिने मैत्रावरुणस्य ' कया त्वं न ऊत्या ' इति तृचोऽनुरूपः ।
सूत्रितं च— ' होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥

कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र वक्या केन ऊत्या । अव रक्षणादिषु गत्यर्थे । ' ऊतियूति ' ^३
इत्यादिना निपातितः । केनाभिगमनेन वनः अस्मान् वअभि^४ अभितः वप्र वमन्दसे प्रकर्षेण
मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा
कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच वक्या केनाभिगमनेन वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम् वआ वभर आभि-
भर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥

कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रहा । सोमपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः वकस्य यजमानस्य वसचा वसुते ऋग्भिः^५ सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो
लक्ष्यते । कस्य यज्ञे वसोमपीतये सोमपानाय तदर्थं वरणत् रमते । कीदृशः । वनियुत्वान् । नितरां
युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनि नित्युतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वाः^६ ।
स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः वृत्रहा
वृत्रस्य हन्तेन्द्रः कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं^७ यागं^८ प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे
रमते । न कुत्रापि । किंवस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ ॥ २४ ॥

अभी षु णस्त्वं रयि मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥

अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं वमन्दसानः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् वसहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं^९
वनः अस्मभ्यं वसु सुषु वअभि आभर । तदेवाह । त्वं वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वप्रयन्ता
धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति वबोधि बुध्यस्व । ' बुध अवगमने ' । भौवादिकः ।
लोडि छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेधिः^{१०} । धिस्वे^{११} धकारलोपश्छान्दसः ॥

१. ख-त-श-अथ । २. ख-ज्ञ-त-१-२-३-स्तोत्रिणा^{१०} । ३. ख-ग-त-न-भ-श- ' अभि ' नास्ति ।
४. ख-ग-घ-ज्ञ-त-२-न-भ-ऋत्विभिः । ५. ख-त-न-भ-२-श- ' वाहनाश्वाः ते; भ-१- ' वाहनाश्वाः से; भ-३-
' वाहनाश्वास्तैः । ६. ख-त-न-भ-नास्मदीयं । ७. ख-त-यज्ञं । ८. घ-रयि धनं । ९. ग-हेधिस्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये । अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः । सुताः । इमे । उशन्तः । यन्ति । वीतये । अपाम् । जग्मिः । निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीवन्तः । सोमसेकार्थे पत्न्यः पालयिष्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च । तद्वन्तः पसुताः अस्माभिरभिषुताः इमे ग्रहस्थाश्रमसस्थाश्च सोमाः उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति । किमर्थम् । वीतये आत्मनः पानाय । किंच निचुम्पुणः । ' निचान्तपृणः ' (निरु. ५. १७) इति यास्कः । ' चमु अदने ' । निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता । यद्वा । ' निचमनेन प्रीणाति ' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः । अभिषुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादृजीषरूपः सोमो गृह्यते । तादृशाः सोमः अपां जग्मिः । अपामिति ' न लोकाव्यय ' इति पृष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः । अप इत्यर्थः । यद्वा । अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा । सोमश्चेन्द्रं गच्छति । स ह्यवभृथकाल^१ ऋजीषमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्सवृजीषरूपः प्रक्षिप्यते । तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः । होत्राः । असृक्षत । इन्द्रम् । वृधासः । अध्वरे । अच्छ । अवभृथम् । ओजसा ॥ २३ ॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गादाह । अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वृधासः हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याकाः होत्राः होत्रकाः अवभृथम् अन्त्यदिवसम् अच्छ प्रति^२ ओजसा स्वतेजसा^३ सहिताः इन्द्रम् असृक्षत विसृजन्ति । यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या । वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह । त्या । सधमाद्या । हरी इति । हिरण्यकेश्या । वोळ्हाम् । अभि । प्रयः । हितम् ॥ २४ ॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९) । अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते । सधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सह माद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्यस्कन्धगतकेशवन्तौ एष्या तौ प्रसिद्धौ हरी हरितवर्णावैतन्नामकावन्धौ इह अस्मिन् यज्ञे हितं - - वादिवु निहितं हितकरं वा प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य^४ वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो । स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥ २५ ॥

तुभ्यम् । सोमाः । सुताः । इमे । स्तीर्णम् । बर्हिः । विभावसो इति विभाऽवसो ।

स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । आ । वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन् । यद्वा । विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः । ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरभिः । हे तादृशाम् तुभ्यं त्वदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । तथा बर्हिः स्तीर्णम् । तस्मात् स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् इन्द्रं सोमपानार्थम् आ वह आह्वय । यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

१. ख-त-न-श-हावभृथ° । २. ख-ग-त-न-भ-श-अभि प्रति । ३. ख-घ-भ१-३-' स्वतेजसा ' नास्ति । ४. घ-°मन्नमभ्यभि° ।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे । स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥
 आ । ते । दक्षम् । वि । रोचना । दधत् । रत्ना । वि । दाशुषे ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्रम् । अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्ऋत्विग्यजमानान् प्रत्याह । हे यष्टः षदाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते षते तुभ्यं षरोचना रोचनं दीप्यमानं षदक्षं बलम् षआ आभिमुख्येन षवि षदधत् इन्द्रो विदधातु । यद्वा । रोचनमिति स्वर्गः । देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु । तथा षरत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । लेटि 'घोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) ह्रयाकारलोपः । अडागमः । हे स्तोतारः षस्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो' युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुताम् । तस्मात् तम् षइन्द्रं यूयम् षअर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामिन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो । स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥ २७ ॥
 आ । ते । दधामि । इन्द्रियम् । उक्था । विश्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 स्तोतृभ्यः । इन्द्र । मृळय ॥ २७ ॥

हे^२ षशतक्रतो इन्द्र षते तव षइन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं षविश्वा षउक्था सर्वाणि स्तोत्राणि षआ षदधामि संपादयामि । हे षइन्द्र त्वं षस्तोतृभ्यः षमृळय सुख्य^३ ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जे शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २८ ॥
 भद्रम्-भद्रम् । नः । आ । भर । इषम् । ऊर्जेम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २८ ॥

हे षशतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा षइन्द्र षभद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं षनः अस्मभ्यम् षआ षभर आसंपादय देहि । तथा षइषम् अन्नम् षऊर्जेम् अन्नरसं यद्वा बलवदक्षं च देहि । षनः अस्मान् षयत् यदि षमृळयासि सुखयसि तर्हि तद्वनादिकं^३ देहीति । 'मृड सुखने' षयन्तस्य लेट्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २९ ॥
 सः । नः । विश्वानि । आ । भर । सुवितानि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ २९ ॥

हे षशतक्रतो इन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं षविश्वानि सर्वाणि षसुवितानि । सुष्ठीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि । सुपूर्वादितेः क्त^४ प्रत्यये^४ उवडादेशः । सर्वान्म्युदयान् षनः अस्मभ्यमाहर । हे षइन्द्र यदि षनः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितान्म्युदयान् देहीति ॥

त्वाभिर्दृत्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३० ॥
 त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । सुतऽवन्तः । हवामहे । यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३० ॥

१. ख-इद्विशेषण^१; झ-त १-२-३-इद्विशेषण^२; त ४-न-भ १-श-इद्विशेषण^३ । २. त ३-४-न-भ-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति । ३. ख-न्त-न-भ-श-चेद्वनादिकं । ४. ग-भ-क्तप्रत्यये ।

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्थापामावरकस्य हन्तरिन्द्र वसुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम् । इदवधारणे । १। वामिन्त् वामेव वृत्रहामहे । अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः । हे वृत्रहन् वनः अस्मान् यदि सुखयसि^१ तर्ह्याह्वयाम इति ॥ ॥ २६ ॥

व्यूळहस्य^२ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये 'उप नो हरिभिः' इति तृचो निविद्वानीयः । सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३१ ॥

उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् । याहि । मदानाम् । पते । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३१ ॥

हे वमदानां पते । माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपसर्गं' इति करणेऽप्यत्ययः । सोमानां स्वामिन्निन्द्र वृत्रहृभिः 'आ शतेन हरिभिः' (ऋ. सं. २.१८.६) इत्यादिषु बहुनामशानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः^३ सह वनः अस्माकं यज्ञे वसुतम् अभिषुतं सोमम् उप व्याहि । तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि । पुनः उप वनः इत्यादरार्थः ॥

द्विता यो वृत्रहन्तमो विद इन्द्रः शतक्रतुः । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३२ ॥

द्विता । यः । वृत्रहन्तमः । विदे । इन्द्रः । शतक्रतुः । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३२ ॥

वृत्रहन्तमः^४ अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता शतक्रतुः नानाविधकर्मा वयः वृत्रहन्तः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादावुप्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मति द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते । 'विद ज्ञाने' । कर्मणि विहितस्य तप्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । स त्वं वृत्रहृभिः सह वसुतं^५ सोममुपयाहि ॥

त्वं हि वृत्रहृन्नेषां पाता सोमानामसि । उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ३३ ॥

त्वम् । हि । वृत्रहृन् । एषाम् । पाता । सोमानाम् । असि । उप । नः । हरिऽभिः । सुतम् ॥ ३३ ॥

हे वृत्रहृन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् वृत्रम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि । एषाम् इति इदमांस्त्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च । अतस्त्वम् अश्वैः^६ सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ ॥

व्यूळहस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिषुवतृचस्य^७ 'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तन' इति द्वे ऋचावार्भेभ्यौ । सूत्रितं च—'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् । वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः । इषे । ददातु । नः । ऋभुक्षणम् । ऋभुम् । रयिम् । वाजी । ददातु । वाजिनम् ॥ ३४ ॥

इन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् ऋभुक्षणम् । 'वा षपूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां प्रातृणां श्रेष्ठं वा । अथवा तृतीयसवने^८ प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम् । वरयि दातारम् वृभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामर्कं देवं वनः अस्मभ्यम्

१. ख-ङ्ग-त१-२-३-न-श-इहवयोरणे; त४-भ-इहवयोरणे । २. घ-मृळ्यासि सुखयसि । ३. ख-श-व्यूळ्हे; ग-त२-३-४-भ-व्यूळ्हे । ४. भ-सहस्र । ५. घ-यः वृत्रहृन्तमः । ६. घ-नः सुतं । ७. घ-हरिभिः । ८. ग-आर्भेव । ९. त४-न-भ-सवनेन ।

वृषे अन्नार्थं^१ वृदातु प्रयच्छतु । तथा ववाजी बलवानिन्द्रः^२ ववाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा वाजनामानं^३ कनीयांसं^४ भ्रातरं च^५ अस्माकमन्नलाभाय वृदातु ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'गौर्धयति' इति द्वादशर्चमाद्यं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वर्षा गायत्रं मरुदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातःसवने सोमातिरिक्तं^५ एकं शस्त्रमुपजायते । तत्राय-स्त्वोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम् । युक्ता वह्नि रथानाम् ॥ १ ॥

गौः । धयति । मरुताम् । श्रवस्युः । माता । मघोनाम् । युक्ता । वह्निः । रथानाम् ॥ १ ॥

वमघोनां धनवतां^१ वमरुतां^२ वमाता निमात्री^३ वगौः पृथिरूपा । 'पृथियै वै पयसो मरुतो जाताः' इति श्रुतेः । यद्वा । गौर्माध्यमिकी वाक् । तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि । वर्तनात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते ।^४ धयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः । किमिच्छन्ती ।^५ श्रवस्युः अन्नं कामयमाना । कीदृशी ।^६ रथानां मारुतानां^७ वह्निः पृथतीभिर्वडवाभिर्वोढी संयोजयित्री सा^८ युक्ता सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्यां देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते । सूर्यामासां दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः । देवाः । उपस्थे । व्रता । विश्वे । धारयन्ते । सूर्यामासां । दृशे । कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह ।^१ यस्याः मरुतां मातुर्गौः^२ उपस्थे वर्तमानाः^३ विश्वे सर्वे^४ देवाः^५ व्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि^६ धारयन्ते विश्रति । इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः । किंच^७ सूर्यामासां । माति स्वकलाभिस्तिथीनिति माश्वन्द्रमाः । 'देवताद्वन्द्वे च'^८ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरस्वम् । सूर्याचन्द्रमसौ^९ दृशे दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गौः समीपे^{१०} कं सुखेन वर्तमानौ भवतः । सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अयं आ सदा गृणन्ति कारवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत् । सु । नः । विश्वे । अयं । आ । सदा । गृणन्ति । कारवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

वअयं स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः^१ वनः अस्मदीयाः^२ विश्वे सर्वे^३ कारवः स्तोतारः^४ वतत् मरुतां बलं^५ सदा सर्वदा^६ वा आ^७ गृणन्ति । आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति । किमर्थम् ।^८ सोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम् ।^९ मरुतः एतन्नामका देवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु । ततः पुरस्तात्तद्वलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शब्दे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्तुचः । सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः । उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति । सोमः । अयम् । सुतः । पिबन्ति । अस्य । मरुतः । उत । स्वराजः । अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त्त-वाजां नामानं; ग-वाजीनामानं । २. ख-ग-घ-त्त-न-भ-श-कमीयांसं च । ३. घ-'च' नास्ति । ४. थ-सोमातिरेक ।

वअयं पुरोवर्ती वसोमः वसुतः मरुदर्थमस्माभिरभिपुतः वअस्ति विद्यते । तस्मात् वअस्य । अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं वस्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीथेनेत्यर्थः । तादृशाः वमरुतः विबन्ति । उत अपि च वअश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तना । पूतस्य । वरुणः । त्रिऽसधस्थस्य । जाऽवतः ॥ ५ ॥

न^१ केवलं मरुत एव सोमपातारः किंवेतेऽपीत्याह । मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात् सखिभूतः वअर्यमा च ववरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकास्त्रयो देवाः वतना । ततमूर्णांस्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः । तना वपूतस्य शोधितं^२ वत्रिसधस्थस्य^३ । सह तिष्ठन्त्यत्रेति^४ सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूत-भृदास्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं वजावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं विबन्ति^५ । द्वितीयायार्थे षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतैव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमतः ।

प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

उतो अपि च इन्द्रः वसुतस्य अस्माभिरभिपुतस्य वगोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः वअस्य^१ । अन्वा-देशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य वजोषं पानरूपां सेवां वप्रातः प्रातःसवने वनु क्षिप्रम् वआ वमत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तोति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः । वहोतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ ॥ २८ ॥

कदत्विषन्त सुरयस्तिर आपइव सिधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सुरयः । तिरः । आपःऽइव । सिधः । अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । वसुरयः प्राज्ञाः वआपइव उदकानीव वतिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः वकत् कदा वअत्विषन्त । 'त्विष दीप्तौ' । अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच वसिधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः वपूतदक्षसः शुद्ध-बलाः सन्तः कदा वा वअर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्रो अद्य महानां देवानामवो वृणे । त्मना च द्स्मर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । त्मना । च । द्स्मर्वर्चसाम् ॥ ८ ॥

हे मरुतः वमहानां मंहनीयानां^१ महतां वा वत्मना वच आत्मनैवालंकरणैर्विनापि वद्स्मर्वर्चसां दर्शनीयतेजस्कानामत एव वदेवानां द्योतमानानां ववः युष्माकम् वअवः पालनं वकत् कदाहं ववृणे संभजे । 'वृङ् संभक्तौ' । क्रैयादिकः ॥

१. ख-त-भ-श- 'न' नास्ति । २. ख-परंशोधितं; झ-त१-२-न-भ२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं; भ१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-भ-श-तिष्ठन्त्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति; भ२-पिबन्ती । ६. ख-ग-त-न- 'अस्य' नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्नोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पप्रथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमपीतये ॥ ९ ॥

१ये मरुतः १विश्वा विश्वानि १पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि १दिवः द्युलोकस्य १रोचना रोचमानानि ज्योतींश्च १आ १पप्रथन् सर्वत्र विस्तारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रथ्याने' । प्यन्तस्य चङि 'अस्मृदृस्वरप्रथन्नदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण^१ मध्योदात्तः । तादृशान् १मरुतः देवान् १सोमपीतये सोमपानाया-हमाह्वयामि ॥

त्यान्नु पूतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पूतदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे १मरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः १पूतदक्षसः परिशुद्धबलान् १दिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो द्युलोकस्थितान् । १त्यान् तान् प्रसिद्धान् १वः युष्मान् १नु क्षिप्रं १हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । १अस्य अस्मदीयस्य १सोमस्य १पीतये पानाय ॥

त्यान्नु ये वि रोदसी तस्तभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

१ये १मरुतः १रोदसी चावापृथिव्यौ १वि १तस्तभुः स्वबलेनैवावयर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुरित्यर्थः । १त्यान् तान् सर्वतः^२ प्रसिद्धान् १नु क्षिप्रमहं १हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । १अस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गणम् । गिरिष्ठाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

१त्यं तं सर्वत्र विश्रुतं १गिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं १वृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं १मारुतं मरुसंबन्धिनं, १गणं संघं १हुवे बिन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । १अस्य अस्मदीयस्य १सोमस्य १पीतये पानाय ॥ ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवचं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीनांमाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानु-क्रम्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्'^३ इति । आभिप्लविकेपूकथेषु^४ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूच्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

अभि त्वा समन् षतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीःऽइव । अस्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।

अभि । त्वा । सम् । अनुषत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

१. ख-ङ्ग-त२-३-ङित्स्वरेण; त१-निस्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श-सर्वान्; भ१-सर्वान् सर्वतः । ३. ङ-न-अनु.-तिरश्चीरांगिरस आनु । ४. ख-भ-पूकथेषुः ।

हे ऽगिर्वणः गीभिर्वननीयेन्द्र ऽसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सःसु ऽगिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः
 ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽवस्थुः आभिमुल्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽरथीरिव । यथा रथवान् रथेन
 गच्छन् वीरः प्राप्यं देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति । किंच हे
 ऽइन्द्र अस्मदीया गिरः ऽत्वा त्वामभिलक्ष्य^१ ऽसमनूषत सम्यक् शब्दायन्ते । स्तुवन्तीत्यर्थः । 'नू
 स्तवने' । कुटादिः । तस्य लुङि रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं^२ ऽन ऽमातरः^३ । यथा मातरो गावो
 वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

आ त्वां शुक्रा अचुच्यवुः सुतासं इन्द्र गिर्वणः ।

पिबा त्वं^१स्यान्धसु इन्द्र विश्वासु ते हितम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । शुक्राः । अचुच्यवुः । सुतासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

पिब । तु । अस्य । अन्धसुः । इन्द्र । विश्वासु । ते । हितम् ॥ २ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिर्वननीय हे ऽइन्द्र ऽशुक्राः प्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ऽसुतासः अस्माभिः
 अभिषुताः सोमाः ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽअचुच्यवुः आगच्छन्तु । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । लङि 'बहुलं
 छन्दसि' इति शपः ऋः । ततस्त्वमस्माभिर्दीयमानस्य ऽअन्धसुः सोमस्य भवदीयं भागं ऽतु क्षिप्रं
 ऽपिब^१ । तदेवोपपादयति । हे ऽइन्द्र ऽविश्वासु सर्वासु दिक्षु ऽते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः
 ऽहितं निहितं भवति ॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्रं श्येनाभृतं सुतम् ।

त्वं हि शश्वतीनां पती राजा विशामसि ॥ ३ ॥

पिब । सोमम् । मदाय । कम् । इन्द्र । श्येनऽआभृतम् । सुतम् ।

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । पतिः । राजा । विशाम् । असि ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽश्येनाभृतम् । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । शुलोकात् श्येनरूपया
 गायत्र्याहते ऽसुतम् अभिषुते ऽसोमं ऽमदाय हर्षाय ऽपिब । ऽकम् इति पूरणः सुखार्थो वा । सुखेन
 सोमं पिब । हिशब्दो हेतौ । ऽहि यस्मात् ऽत्वं ऽशश्वतीनां बह्वीनां ऽविशां मरुद्गणानां सर्वेषां देव-
 गणानां च ऽपतिः पालयिता स्वामी ऽअसि भवसि तथा ऽराजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि । अतस्त्वं
 पूर्वं सोमं पिबेति ॥

आभिषुविकेषूकथेषु^१ नृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'शुधी हवं तिरश्चया' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः ।
 सूत्रितं च—'शुधी हवं तिरश्चया आशुत्कर्णं शुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

शुधी हवं तिरश्चया इन्द्र यस्त्वां सपर्यति ।

सुवीर्यस्य गोमतो रायसूर्धि महां असि ॥ ४ ॥

शुधि । हवम् । तिरश्चयाः । इन्द्र । यः । त्वा । सपर्यति ।

सुऽवीर्यस्य । गोऽमतः । रायः । सूर्धि । महान् । असि ॥ ४ ॥

१. घ-त्वामभ्यभिलक्ष्य । २. ख-त-वत्सं न च; घ-वत्सं न; न-श-वत्सं नव; भ-वत्समिव ।
 ३. ख-ज्ञ-त२-न-भ-पिब यद्वा क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ज्ञ-त२-बहुलं
 छंदसि) षष्ठी । तदिदं सोमरूपमज्ञं शीघ्रं पिब । ४. ख-भ१-पूकथेषु ।

हे ऽइन्द्र ऽयस्त्वा त्वां ऽसपर्यति । सपरशब्दः कण्ठादिः । हविर्भिः परिचरति तादृशस्य ऽतिरश्त्रयाः एतन्नामकस्यर्थः मम ऽहवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं ऽश्रुधि शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र त्वं ऽसुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा । वीरे पुत्रे भवं वीर्यम् । सुपुत्रवतः । ऽगोमतः गवादि-पशुमतः ऽरायः धनस्य दानेन ऽपूर्धि अस्मान् पूरय । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । त्वं ऽमहान् गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च ऽअसि भवसि खलु ॥

इन्द्र यस्ते नवीर्यसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

चिकित्स्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

इन्द्र । यः । ते । नवीर्यसीम् । गिरम् । मन्द्राम् । अजीजनत् ।

चिकित्स्वित्स्मनसम् । धियम् । प्रत्नाम् । ऋतस्य । पिप्युषीम् ॥ ५ ॥

हे ऽइन्द्र ऽयः यजमानः ऽनवीर्यसीं नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया ऽमन्द्रां मदकरीं ऽगिरं स्तुतिलक्षणां वाचं ऽते त्वदर्थम् ऽअजीजनत् उदपीपद्त् । अकार्षीदित्यर्थः । तस्मै स्तोत्रे त्वं ऽप्रत्नां पुरातनम् ऽऋतस्य सत्यस्य संबन्धि । यद्वा । तृतीयार्थे षष्ठी । सत्येन ऽपिप्युषीं प्रवृद्धम्^१ । ' लिङ्य-डोश्च ' इति प्यायतेः पीभावः । तादृशं ऽचिकित्स्विन्मनसम् । ' कित ज्ञाने ' । कसौ रूपम् । अकारस्ये-कारभ्रान्दसः । चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि यथेति^२ । अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं ऽधियं त्वदीयं रक्षणाल्यं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तसुं ष्टवाम यं गिर इन्द्रमुकथानि वावृधुः ।

पुरूर्ण्यस्य पौस्या सिषासन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यम् । गिरः । इन्द्रम् । उकथानि । ववृधुः ।

पुरूर्णि । अस्य । पौस्या । सिषासन्तः । वनामहे ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः । ऽतं पूर्वोक्तलक्षणम् । ऽउ हृत्यवधारणे । तमेवेन्द्रं ऽस्तवाम् स्तुतिभिः स्तुमः । ऽयम्^३ ऽइन्द्रं^३ ऽगिरः अस्माकं स्तुतयः ऽउकथानि शस्त्राणि च ऽवावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः । ततो वयम् ऽअस्य इन्द्रस्य ऽपुरूर्णि बहूनि ऽपौस्या वीर्याणि ऽसिषासन्तः । ' षण संभक्तौ ' । सनीडभावपक्ष भावे कृते ' सनोतेरनः ' इति सांहितिकं षवम् । तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः सन्तः ऽवनामहे । तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

शुद्धैरुक्थैर्वीवृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम् । शुद्धम् । शुद्धेन । साम्ना ।

शुद्धैः । उक्थैः । ववृध्वांसम् । शुद्धः । आशीःऽवान् । ममत्तु ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरि-शुद्धमित्यमन्यत । ततस्तद्वीर्यपरिहारायेन्द्रं ऋषीनवोचत् । अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति ।

ततस्ते च शुद्धयुत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात्पूतयेन्द्राय^१ यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाठ्यायनकक्राम्णो प्रतिपादितः— 'इन्द्रो वासुरान्हृत्वापूत इवामेधोऽमन्यत । सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति^२ । स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति । तत^३ ऋषयः सामापश्यन्^४ । तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति । ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेधोऽभवत्^५ इति । तथा चास्या ऋकोऽयमर्थः । ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । ऽनु क्षिप्रम् ऽपूतो आगच्छतैव । आगत्य च ऽशुद्धेन शुद्धयुत्पादकैः ऽसाम्ना तथा ऽशुद्धैः शुद्धिहेतुभिः ऽउक्थैः शस्त्रैश्च ऽइन्द्रं ऽशुद्धम् अपापिनं कृत्वा ऽस्तवाम स्तुयाम^६ । ततः सामशस्त्रैश्च ऽवावृध्वांसं पापराहित्येन वर्धमानं तभिममिन्द्रं ऽशुद्धः दशापवित्रेण ऽआशीर्वांन् आश्रयणवान् गव्यादिभिः । 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम् । तादृशः सोमः ऽममत्तु इन्द्रं मादयतु । माघतेऽभ्रान्दसः ऽलुः ॥

इन्द्रं शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः ।

शुद्धो रयि नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । नः । आ । गहि । शुद्धः । शुद्धाभिः । ऊतिऽभिः ।

शुद्धः । रयिम् । नि । धारय । शुद्धः । ममद्धि । सोम्यः ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽशुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं ऽनः अस्मान् ऽवा ऽगहि आगच्छ । ऽशुद्धाभिरूतिभिः । उतयो मरुतः । अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा । तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः । तैर्मरुद्भिः सह ऽशुद्धः पापरहितस्त्वमा गहि । आगत्य च ऽशुद्धः त्वं ऽरयि धनमस्मासु ऽनि ऽधारय नितरां स्थापय । किंच ऽशुद्धः त्वं ऽसोम्यः^६ सोमाहो भूत्वा ऽममद्धि सोमेन माघ । 'मदी हषे' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः ऽलुः ॥

इन्द्रं शुद्धो हि नो रयि शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्रं । शुद्धः । हि । नः । रयिम् । शुद्धः । रत्नानि । दाशुषे ।

शुद्धः । वृत्राणि । जिघ्रमे । शुद्धः । वाजम् । सिषाससि ॥ ९ ॥

हे ऽइन्द्र ऽशुद्धः । हिरवधारणे । शुद्ध एव त्वं ऽरयि धनं ऽनः अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा ऽशुद्धः त्वं ऽदाशुषे हृद्विदत्तवते यजमानाय ऽरत्नानि रमणीयानि धनादीनि^७ च देहि । ततः ऽशुद्धः पापरहितस्त्वं ऽवृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा ऽजिघ्रसे हंसि । ततः ऽशुद्धः शत्रुहन्तदोषपरिहारायास्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं ऽवाजम् अन्नमस्मभ्यं ऽसिषाससि प्रदातुमिच्छसि । यदा यदा शत्रून् हं हन्यां तदा तदा शुद्धयुत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

'अस्मै' इत्येकविंशत्युक्तं नृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'अस्मै सैका घृतानो वा मारुतस्त्रैष्टुभं चतुर्थी विराळियामीति मारुतः पादः परैन्द्रावाहस्पत्या' इति । घृतानाल्लो मरुतां पुत्र ऋषिस्तिरश्चीनामाङ्गिरसो वा । चतुर्थी विराट् । शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । 'इष्यामि वो मरुतः' इति पादो मरुदेवत्वः । 'अध द्रप्सः' इत्येषा त्विन्द्रावृहस्पतिदेवताका । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

१. श-पश्चाच्छुद्धयैन्द्राय । २. ख-ज्ञ-त-२-३-भ-२-श-स्तुयुरिति स्तुयुः; त-१-शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः । ३. ख-त-भ-तव; ग-त एते । ४. ख-त-भ-श-सामापश्यं । ५. घ-स्तुयाम । ६. ख-ग-त-श-'सोम्यः' नास्ति । ७. ख-त-धनकवधनादीनि; ग-श-धनकनकादीनि; न-कनकवस्त्रधनादीनि; भ-कनकवधनादीनि । ८. ग-न-भ-मरुत* ।

अस्मा उषास आतिरन्त याम्भिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।

अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्म्याः । सुऽवाचः ।

अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याङ्गीताः । उषसः उषःकालाः । अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय । इन्द्राय । यामं स्वस्वगमनम् । आतिरन्त । तिरतिवैर्धनकर्मा । समन्तादवर्धयन्त । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्गता अभवन् । तथा । ऊर्म्याः । रात्रिनामैतत् । ' ऋ गतिप्रापणयोः ' । ' अर्तेरू च ' (उ. सू. ४. ४८४) इति मिप्रत्ययः । ' भवे छन्दसि ' इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले । सुवाचः शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि^१ कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति^२ वेदाद्यनुमाने^३ निरता^४ अभवन् । तथा । आपः । ' आप्ल व्यासौ ' । सर्वतो व्यासाः । मातरः जगतां निर्मात्र्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । सिन्धवः स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पणश्रीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हेननोपादकत्वात् । अस्मै इन्द्राय । नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं । सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्नित्यर्थः ॥

अतिविद्धा विधुरेणा चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।

न तद्देवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विधुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । सम्ऽहिता । गिरीणाम् ।

न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विधुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विधुरेणासहायेनापि । अस्त्रा । ' अमु क्षेपणे ' । ताच्छीलिकस्तन् । शत्रुक्षेपणशीलेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रिः । सप्त । एकविंशतिसंख्यानि । संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि । गिरीणां सप्तानां पर्वतानां । सानु^५ सानूनि । अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भिस्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—' दर्भपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भिस्वा तमहन् ' (तै. सं. ६. २. ४. ३) इत्यादि । तस्थेन्द्रस्य । तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि । देवः इन्द्राद्यतिरिक्तो देवः । मर्त्यः मनुष्यो वा । न । तुतुर्यात् न तरेत्^६ । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ' तू प्लवनतरणयोः ' । लिङि छान्दसः शयः श्लुः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्युत्वम् । यद्वा । ' तुर त्वरणे ' । जीहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः । वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्रः । यानि कर्माणि । चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः^७ ॥

१. ख-घ-त-समंताद्वर्धयंत; ग-न-समंताद्वर्धयंत; भ-समंताद्वर्धयंतो । २. ख-ग-त-न-भ-श-वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३-३-श्रवणः) चितया (ग-चितना) दीनि । ३. ख-ग-त-ईद्रेनुशासनं । ४. त३-४-न-भ-श-वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त२-३-भ२-श-सप्तकृत्वः । ६. घ-यानि सानु । ७. श-ह्रन्यात् हंतुं शक्नो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिहिसत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोग्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्छांदसः । न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निर्मिञ्च इन्द्रस्य बाह्वोर्भूयिष्ठमोजः ।

शीर्षमिन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसभेषन्त श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निर्मिञ्चः । इन्द्रस्य । बाह्वोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।

शीर्षन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्त । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य ^१इन्द्रस्य ^२वज्र ^३आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स^१ वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते ^२निर्मिञ्चः संमिश्रः अत्यन्तं^३ संबद्धः^४ कृतः । अत एव ^५इन्द्रस्य ^६बाह्वोः भुजयोः ^७भूयिष्ठं बहुतमम् ^८ओजः वीर्यमस्ति । तथा ^९निरेके । निपूर्वाद्रिच्यतेवा^{१०} निस्पृवां देतेवेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् ^{११}इन्द्रस्य ^{१२}शीर्षन् शिरसि ^{१३}क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनमेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा ^{१४}आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किञ्च ^{१५}श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः ^{१६}उपाके अन्तिके ^{१७}एषन्त । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्यं नियोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । ' ईष गतिहिंसादर्शनेषु ' । भौवादिकः ॥

मन्यै त्वा यज्ञियै यज्ञियानां मन्यै त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।

मन्यै त्वा सत्वनामिन्द्र केतुं मन्यै त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्यै । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्यै । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।

मन्यै । त्वा । सत्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्यै । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र ^१त्वा त्वां ^२यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि ^३यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति^४ मन्ये अवबुध्ये । तथा ^५त्वा त्वाम् ^६अच्युतानां अच्युतिरहितानामपि पर्वतानां ^७च्यवनं च्यावधितारं वज्रेण विभेदकमिति ^८मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावधितुमशक्यानां बलिनां वीराणामपि स्वबलेन विद्रावधितारमिति^९ जाने । किञ्च हे ^{१०}इन्द्र^{११} ^{१२}सत्वनाम्^{१३} । ' षण संभक्तौ ' । कनिष् । संभजमानानां भटानां ^{१४}केतुम् उच्छ्रितमिति ^{१५}मन्ये । यद्वा । सत्वनां^{१६} स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तृणां यष्टृणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा ^{१७}त्वा त्वां ^{१८}चर्षणीनां मनुष्याणां ^{१९}वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति ^{२०}मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से म्दच्युतमहये हन्त्वा उ ।

प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । धत्से । म्दच्युतम् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ।

प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-घ-ञ-त१-२-स च । २. ख-ञ-त१-२-अत्यंतसंबंधः; न-भ-अत्यंत संबंधः । ३. ख-त-निपूर्वाद्रिच्यतेवा । ४. ख-त-यज्ञियार्हमिति । ५. ग-च्यावधितारमिति । ६. घ-भ-इंद्र त्वा त्वां । ७. ख-त-श-सत्वनां सत्वानां; ग-घ-सत्वानां; भ-षत्वानां । ८. ख-न-त-भ-श-सत्वानां ।

हे $\sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{बाह्योः}} \sqrt{\text{वज्रम् आयुधम्}} \text{। कीदृशम्} \text{।} \sqrt{\text{मदच्युतं शत्रूणां मदस्य व्यावयितारं}} \sqrt{\text{यत्}} \text{ यदा} \sqrt{\text{वा}} \sqrt{\text{धत्से आदधासि}} \text{। किमर्थम्} \text{।} \sqrt{\text{अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा}} \sqrt{\text{हन्तवै}} \text{।} \sqrt{\text{उ ह्ययवधारणे}} \text{। हन्तुमेव} \text{। किञ्च यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति}} \sqrt{\text{पर्वताः जगदापूरका मेघाः}} \sqrt{\text{प्र}} \sqrt{\text{अनवन्त}} \text{। ' नु शब्दे ' } \text{। प्रकर्षेणाशब्दयन्} \text{। यदा वा}} \sqrt{\text{गावः तस्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन्}} \text{। उदकान्य-ध्वनयन्क्षित्यत्र याजुषो निगमः—' यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नथो नाम स्थ ' (तै. सं. ५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति} \text{। तुरीयः पादः परोक्षः} \text{। तदानीम्}} \sqrt{\text{अभिनक्षन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः}} \sqrt{\text{ब्रह्मणः ब्राह्मणाः}} \sqrt{\text{इन्द्रं पर्यचरन्}} \text{। यद्वा} \text{। ब्रह्मणः} \text{। ' बृह वृद्धौ ' } \text{। प्रवृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवञ्चिन्त ॥ ३२ ॥$

तमुं ष्टवाम् य इमा जजानु विश्वा जातान्यवराण्यस्मात् ।

इन्द्रेण मित्रं दिधिषेम गीभिर्रुपो नमोभिर्वृषभं विशेम ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तवाम् । यः । इमा । जजानु । विश्वा । जातानि । अवराणि । अस्मात् । इन्द्रेण । मित्रम् । दिधिषेम । गीऽभिः । उपो इति । नमऽभिः । वृषभम् । विशेम ॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहुः । $\sqrt{\text{तसु तमेवेन्द्रं वयं संहत्य}} \sqrt{\text{स्तवाम स्तोत्रं करवाम}} \text{।} \sqrt{\text{यः इन्द्रः}} \sqrt{\text{इमा इमानि भूतानि}} \sqrt{\text{जजान जनयामास}} \text{। तस्मात्}} \sqrt{\text{अस्मात् इन्द्रादेव}} \sqrt{\text{विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा}} \sqrt{\text{अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति}} \text{। तेनानेन}} \sqrt{\text{इन्द्रेण वयं}} \sqrt{\text{गीभिः स्तुतिभिः}} \sqrt{\text{मित्रम्}} \text{। लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः} \text{। मैत्रीं}} \sqrt{\text{दिधिषेम धारयेम}} \text{। ' धिप धारणे ' इति धातुं केचिद्गन्ति} \text{। यद्वा} \text{। मित्रम्} \text{। छान्दसमेकवचनम्} \text{। वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीभिर्इन्द्रं शब्दयेम} \text{। ' धिप शब्दे ' } \text{। जौहोत्यादिकः} \text{। अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता श्लुश्च शश्च} \text{। ततः}} \sqrt{\text{नमोभिः क्रियमाणैर्नमस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा}} \sqrt{\text{वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम्}} \sqrt{\text{उपो}} \sqrt{\text{विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम}} \text{॥$

वृत्रस्य त्वा श्वसथादीर्षमाणा विश्वे देवा अजहुयें सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि ॥ ७ ॥

वृत्रस्य । त्वा । श्वसथात् । ईर्षमाणाः । विश्वे । देवाः । अजहुः । ये । सखायः । मरुत्ऽभिः । इन्द्र । सख्यम् । ते । अस्तु । अर्थ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयासि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव $\sqrt{\text{ये}} \sqrt{\text{विश्वे}} \sqrt{\text{देवाः प्राक्}} \sqrt{\text{सखायः संप्राप्ते सखित्वं कुर्यामिति}} \sqrt{\text{मित्राण्यभवन् ते सर्वे देवाः}} \sqrt{\text{वृत्रस्य वृत्रासुरस्य}} \sqrt{\text{श्वसथात्}} \text{। श्वसेरौणादिकोऽधप्रत्ययः} \text{। सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकार्षीत्} \text{। श्वासान्नीताः सन्तः अत एव}} \sqrt{\text{ईर्षमाणाः सर्वतः पलायमानाः}} \sqrt{\text{त्वा त्वाम्}} \sqrt{\text{अजहुः संप्राप्ते त्यक्तवन्तः}} \text{। एवं सति हे}} \sqrt{\text{इन्द्र}} \sqrt{\text{मरुद्भिः सह}} \sqrt{\text{सख्यं सखिभावः}} \sqrt{\text{ते तव}} \sqrt{\text{अस्तु}} \text{। ये मरुत्स्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति} \text{।} \sqrt{\text{अथ अनन्तरम्}} \sqrt{\text{इमाः}} \sqrt{\text{विश्वाः}} \sqrt{\text{पृतनाः}} \sqrt{\text{जयासि}} \text{।} \sqrt{\text{अश्रुसेनाः}} \sqrt{\text{जयासि स्वबलेनाभिभवसि}} \text{। अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह} \text{। अत्र ' इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन् ' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम् ॥$

त्रिः षष्टिस्त्वा मरुतो वावृधाना उस्ताईव राशयो यज्ञियासः ।

उप त्वेमः कृधि नो भागधेयं शुभ्रं त एना हविषा विधेम ॥ ८ ॥

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्त्राःऽइव । राशयः । यज्ञियासः ।
उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नुः । भागऽधेयम् । शुभम् । ते । एना । हविर्वा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्तित्याह । हे इन्द्र ऽत्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्' इति सुः । षष्टिश्रुतरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'इन्द्रोऽन्यादृक्च' (तै. सं. ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामास्त्रायन्ते । 'स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोऽजेपी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः-षष्टिसंख्याकाः ऽउस्त्राइव ऽराशयः गाव इव संधीभूतास्ते त्वां ऽवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते ऽमरुतः ऽयज्ञियासः यज्ञाहां अभवन् । तं मरुसहायमिन्द्रं ऽत्वा त्वां वयम् ऽएमः उपगच्छामः । ततस्त्वं ऽनः अस्मभ्यं ऽभागधेयं भजनीयं धनं ऽकृधि कुरु । पश्चाद्द्वयमपि ऽएना एनेन सोमलक्षणेन ऽहविषा ऽते तुभ्यं ऽशुभ्रं शत्रूणां शोषकं बलं ऽविधेम । 'विध विधाने' । विदध्म । कुर्म इत्यर्थः १ ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्तं इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण ताँ अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽते तव स्वभूतं ऽतिग्मं तीक्ष्णम् ऽआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनुः । तत्र ऽमरुतां त्रयःषष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् ऽअनीकं संधं च त्वदीयं ऽवज्रं च ऽकः को वा देवो मनुष्यो वा ऽप्रति ऽदधर्षं प्रतिक्लममिभवति । अभिभावुको नास्तीत्यर्थः । 'धृष प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव ऽअनायुधासः धनु-रायायुधवर्जिताः ऽअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये ऽअसुराः सन्ति हे ऽऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वन्निन्द्रं ऽतान् असुरान् ऽचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा ऽअप ऽवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्तिं प्रेरय शिवतमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीधेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुऽवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवऽतमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः ऽमहे महते गुणैः ऽउग्राय बलेनोद्ग्राय ऽतवसे । तु इति धातुर्बुद्धयर्थः । प्रवृद्वाय ऽशिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय ऽसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ऽप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । ऽपश्वः पशोः । द्विपाञ्चतुष्पाच्च^१ । पशोर्ममास्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोरतीन्द्रियार्थं^२ द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः ऽगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिस्त्वमानाय ऽइन्द्राय ऽपूर्वीः बह्वीः ऽगिरः स्तुतीः ऽधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः ऽतन्वे । तनोति कुलमिति

१. ख-त१-२-भ-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बलं भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२-द्विपाञ्च चतुष्पाच्च ।

३. ग-°रतीन्द्रियार्थः ; त१-भ-°रतीन्द्रियार्थं ।

तन्स्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा वकुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् वअङ्ग क्षिप्रं वेदत्
लभ्यतु ददातु । ' विदू लाभे ' । लेव्यडागमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वे मनीषां द्रुणा न पारमीरया नदीनाम् ।

नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईरय । नदीनाम् ।

नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः वउक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशास्त्रादिभिरुत्थमानाय अत एव विभ्वे महते यद्वा
शास्त्राणामभिभवित् इन्द्रायेन्द्रार्थं वमनीषां मनस ईषां स्तुतिम् वईरय प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । वद्रुणा वन
यथा नाविकः वनदीनां नदमानानां सरितां वपारं तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं
प्रति स्तुतिं गमयेति^१ । किंच वनि वस्पृश नितरां धनं स्पृशय गमय वतन्वि भात्मनि पुत्रे वा ।
कीदृशम् । वश्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य वजुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं
वधिया स्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वात्मानं गमय । ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः वकुवित् बहु धनं क्षिप्रं^२
वेदत् लभ्यतु ददातु ॥

तद्विविद्धि यत् इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।

उप भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविद्धि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् । नमसा । आ । विवास ।

उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् वतत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा विविद्धि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । वते
तव स्वभूतं यत् हविः स्तोत्रं वा इन्द्रः वजुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' ।
लोडि शपः श्लुः । अडागमः । छान्दसत्वात् ' नाभ्यस्तस्य ' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः वसुष्टुतिं
सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं वस्तुहि । तथा वनमसा स्तोत्रेण हविषा
वा वआ विवास इन्द्रमाभिमुल्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे वजरितः
स्तोतः वउप वभूष । ' भूष अलंकारे ' । अलंकृतो भव । वमा वरुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा
रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः ववाचं स्तुतिमिन्द्रं वश्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया
स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं वकुवित् बहु धनं क्षिप्रं प्रयच्छतु ॥

पृष्ठयषडहगतेषूक्थेषु^३ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशास्त्रे ' अव द्रप्सः ' इति तृचः । सूत्रितं च—
' अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ३)
इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

आवत्तमिन्द्रः शच्या धर्मन्तमप स्नेहितीर्नुमणा अधत् ॥ १३ ॥

१. ख-ईद्रार्थं । २. ख-घ-त-भ-श-गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२-अंग क्षिप्रं । ४. घ-अंग क्षिप्रं
वेदत् । ५. ख-त-श-°षूक्तेषु; भ१-°षूक्तेषु ।

अव । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।

आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धर्मन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत् ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सन्नंशुमतीनाम-
धेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् ।
आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा
हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते^१ स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (क्र. सं. १०. १७. ११)
इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः— 'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयादितः ॥
नदीमंशुमतीं नामाभ्यतिष्ठत्^२ कुरुन् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्यथाद्ब्रह्महा सह ॥ योत्स्यमानः
सुसंहैर्मरुद्भिर्विधिघायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं
जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम प्रेहि देवान्
पुनर्विभो । सोऽम्रवीभेति तं शक्रः स्वर्ग एव बलाद्धली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवत्सुराः ॥
जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहदे. ६.
१०९-११५) । एतदनार्षत्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणक्षुं वक्ष्यते । तथा चास्या क्रकोऽ-
यमर्थः । √द्रप्सः । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन् √दशभिः √सहस्रैः
दशसहस्रसंख्यैरसुरैः √इयानः √कृष्णः एतन्नामकोऽसुरः √अंशुमतीं नाम नदीम्^३ √अव √अतिष्ठत्
अवतिष्ठते । ततः √शच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा √धर्मन्तम् उदकस्यान्तरुच्छसन्तं यद्वा जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं √तं कृष्णमसुरम्^४ √इन्द्रः मरुद्भिः सह √आवत् प्राप्नोत् । पश्चात्तं कृष्णमसुरं^५ तस्यानु-
चरांश्च हतवानिति वदति । √नृमणाः नृपु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृष्वृत्विक्ष्वेकविधं मनो यस्य
स तथोक्तः । तादृशः सन् √स्नेहितीः । स्नेहितिवंधकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः
√अप √अधत् । अपधानं^६ हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहितिं नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १.
४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्^७ । हतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपहरे नद्यो अंशुमत्याः

नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपहरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।

नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयापादो^१ मरुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः √द्रप्सं द्रुत-
गामिनं कृष्णमहम् √अपश्यम् अदर्शम् । कुत्र वर्तमानम् । √विषुणे विष्वगञ्जने सर्वतो विस्तृते देशे ।
यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गृहारूपे देशे । √चरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच √अंशुमत्याः
एतन्नामिकायाः √नद्यः नद्याः √उपहरे^२ अत्यन्तं गूढे स्थाने √नभो √न नभसि यथादित्यो दीप्यते ।
तद्वत्तत्र दीप्यमानम्^३ √अवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं √कृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् ।
तस्मिन् दृष्टे सति हे √वृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः √वः युष्मान् युद्धार्थम् √इष्यामि
अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् √आजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-भ-श-°त्युदककणो° । २. ख-ग-त-भ-°भ्यतिष्ठन् । ३. ख-ग-त-भ-नदीमनु । ४. ख-
ग-त-कृष्णासुरं । ५. ख-ग-त-कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त-अपाधानं । ७. ख-त-भ-श-गतमसुरमपधत् ।
८. ख-ग-त-भ-श-तृतीय° । ९. श-उपहरे उपस्थे । १०. ख-घ-त-श-दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् वयुध्यत संहरत^१ । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अधं द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।

विशो अदेवीरभ्या बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अधं । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थै । अधारयत् । तन्वंम् । तित्विषाणः ।

विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ १५ ॥

वअध अथ वद्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः वअंशुमत्याः नद्याः वउपस्थे समीपे वतिरिषाणः दीप्यमानः सन् वतन्वम् आत्मीयं शरीरम् वअधारयत् । परैरहिंस्यत्वेन विभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र वइन्द्रः गत्वा वबृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन वयुजा सहायेन वअदेवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्तत्वादस्तुत्याः । वआचरन्तीः आगच्छन्तीः वविशाः असुरसेनाः वअभि वससाहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूळहे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूळहे इति । द्यावापृथिवी इति । अन्तु । अविन्द्रः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे वइन्द्र वत्वं^२ खलु वत्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । वजायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नैव वअशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः वसप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशाश्वरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः शत्रुभ्यः तदर्थं^३ वशत्रुः वअभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नैवाशत्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं वगूळहे तमसा गूढे संवृते वद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाशयानुक्रमेण वअविन्द्रः अलभथाः । तथा वविभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः वभुवनेभ्यः लोकेभ्यः वरणं^४ रमणं वधाः धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन्धृषितो जघन्थ ।

त्वं शुष्णास्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शन्येदविन्द्रः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णास्य । अवं । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शन्या । इत् । अविन्द्रः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं वह वत्वं^२ खलु वत्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे^५ वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वधृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहनने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो धीरः सन् वअप्रतिमानम् । प्रतिमानमुपमा^६ । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं वशुष्णस्य वओजः बलं ववज्रेण आयुधेन वजघन्थ हतवानसि । ‘अभ्यासाच्च’ इति हन्तेर्षत्वम् । पूर्व^७ शुष्णस्य बलं विनाशये-

१. ख-ग-त-भ-श-तत् संहरत । २. घ-भ-त्वं ह त्वं । ३. भ-तदर्थं त्वं । ४. ख-त-भ-श-रणं । ५. ख-त-भ-श-यतः हे; ग-यत् हे । ६. श-उपमारहितं । ७. ख-सपूर्वत्वं; ज-त-सपूर्वं; भ-सर्वं ।

दानीं शुष्णमपि हृतवानित्याह । $\sqrt{त्वं}$ $\sqrt{वधत्रैः}$ हननसाधनैरायुधैः $\sqrt{शुष्णस्य}$ । ' क्रियाप्रहणं कर्तव्यम् ' इति संप्रदानसंज्ञा । ' चतुर्थ्यर्थे बहुलम् ' इति षष्ठी । शुष्णम् $\sqrt{अवातिरः}$ । कुत्साय राजर्षयेऽवाह्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—' कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः ' (क्र. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे $\sqrt{इन्द्र}$ $\sqrt{त्वं}$ $\sqrt{शच्या}$ स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा $\sqrt{गाः}$ शत्रून् हत्वा तेषां गाः $\sqrt{अविन्दः}$ अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संप्रहृत्य लब्धवानसि ॥

त्वं हृ त्यद्वृषभ चर्षणीनां घ्नो वृत्राणां तविषो बभूथ ।

त्वं सिन्धूरसृजस्तस्तभानान् त्वमपो अजयो दासपत्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । हृ । त्यत् । वृषभ । चर्षणीनाम् । घ्नः । वृत्राणाम् । तविषः । बभूथ ।

त्वम् । सिन्धून् । असृजः । तस्तभानान् । त्वम् । अपः । अजयः । दासपत्नीः ॥ १८ ॥

$\sqrt{त्वं}$ खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे $\sqrt{वृषभ}$ कामानां वर्षितरिन्द्र $\sqrt{चर्षणीनां}$ यष्टृणां मनुष्याणां भावितानां $\sqrt{वृत्राणाम्}$ उपद्रवाणां $\sqrt{घनः}$ हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वास्त्रिपातनम् । तादृशस्त्वं $\sqrt{तविषः}$ प्रवृद्धो बलवान् वा $\sqrt{बभूथ}$ बभूविथ । ' बभूथा ततन्थ ' इतीडभावो निपात्यते । ततः $\sqrt{त्वं}$ $\sqrt{तस्तभानान्}$ असुरैर्विरोध्यमानाः $\sqrt{सिन्धून्}$ सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय $\sqrt{असृजः}$ । पश्चात् $\sqrt{त्वं}$ $\sqrt{दासपत्नीः}$ । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । ' नित्यं सपत्न्यादिषु ' (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र ' दासाच्च ' इत्युपसंस्थानात् ङीप् । असुरस्वामिकाः $\sqrt{अपः}$ $\sqrt{अजयः}$ जितवानसि । तानसुराङ्गित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सुक्रतू रणिता यः सुतेष्वनुत्तमन्युर्यो अहेव रेवान् ।

य एक इन्नर्यपांसि कर्ता स वृत्रहा प्रतीदन्यमाहुः ॥ १९ ॥

सः । सुक्रतुः । रणिता । यः । सुतेषु । अनुत्तमन्युः । यः । अहाऽश्व । रेवान् ।

यः । एकः । इत् । नरि । अपांसि । कर्ता । सः । वृत्रहा । प्रति । इत् । अन्यम् । आहुः ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः^१ । $\sqrt{सः}$ इन्द्रः $\sqrt{सुक्रतुः}$ शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति $\sqrt{यः}$ $\sqrt{सुतेषु}$ अभिषुतेषु सोमेषु $\sqrt{रणिता}$ तत्पानार्थं रमणशीलः किंच $\sqrt{अनुत्तमन्युः}$ परैरनुन्नक्रोधः शत्रुभिर्नोत्तुमशक्यः^२ तादृशः $\sqrt{यः}$ इन्द्रः $\sqrt{रेवान्}$ धनवान् । तत्र दृष्टान्तः । $\sqrt{अहेव}$ । यथा अहानि दिवसा धनवन्तः । दिवसेषु हि धनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा $\sqrt{यः}$ इन्द्रः $\sqrt{एक}$ $\sqrt{इत्}$ असहाय एव $\sqrt{नरि}$ कर्मनेतरि मनुष्ये $\sqrt{अपांसि}$ कर्माणि $\sqrt{कर्ता}$ कर्तुंशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तुन् । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । $\sqrt{सः}$ पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः $\sqrt{वृत्रहा}$ । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्बृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् $\sqrt{अन्यं}$ प्रति । $\sqrt{इत्}$ अवधारणे । अन्यं प्रत्येव $\sqrt{आहुः}$ । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंघं प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृत्रहेन्द्रश्चर्षणीधृत्तं सुष्टुत्या हव्यं हुवेम ।

स प्राविता मधवा नोऽधिवृक्ता स वाजस्य श्रवस्यस्य दाता ॥ २० ॥

१. ख-ग-न्त-भ-श-उदसृजः । २. ख-त-परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श-शत्रुभिर्नोत्तुं । ४. ङ-त-१-२-३-श-शत्रुसर्वं ।

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽधृत् । तम् । सुऽस्तुत्या । हव्यम् । हुवेम ।

सः । प्रऽअविता । मघऽर्वा । नः । अधिऽवक्ता । सः । वाजस्य । श्रवस्यस्य । दाता ॥ २० ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वसः इन्द्रः चर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति । वतम् इन्द्रं वयं वसुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या हुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाह्वयामः । किमर्थं यूयमाह्वयथेति चेत् कारणं ब्रूमः । वसः इन्द्रः प्राविता प्रकर्षेणास्माकं रक्षिता भवति । किंच मघवा धनवानिन्द्रः वनः अस्माकम् अधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अर्हे कृत्यतृक्ष' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किंच वसः एवेन्द्रः श्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तेर्निमित्तस्य वाजस्य अन्नस्य । यद्वा श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । दाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृत्रहेन्द्रं ऋभुक्षाः सद्यो जज्ञानो हव्यो बभूव ।

कृण्वन्नपांसि नर्यां पुरूणि सोमो न पीतो हव्यः सखिभ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूव ।

कृण्वन् । अपांसि । नर्यां । पुरूणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखिभ्यः ॥ २१ ॥

ऋभुक्षाः महान् । यद्वा ऋभुशब्देनभर्वादयस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । वृत्रहा वसः इन्द्रः सद्यः तदानीमेव जज्ञानः प्रादुर्भवन् हव्यः सर्वैः स्तोत्रभिः यष्टभिराह्वातव्यो बभूव । किंच नर्यां नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि अपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् सखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋत्विभ्यः हव्यः आह्वातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । सोमो वन यथा पीतः सोमो यष्टभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्यो भवति तद्वत् ॥ ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्चमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यावुपरिष्टाद्बृहत्या त्र्यष्टकान्तद्वादशकवत्यौ त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्या । तथा चानुक्रम्यते— 'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बार्हतमतिजगत्यावुपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महाप्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूच्यते— 'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयावृत्तौ । सूच्यते च— 'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इन्द्रं भुज आभरः स्वर्वा असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अभरः । स्वःऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे इन्द्र स्वर्वान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्वःशब्दः सर्व-पर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वा । एवंगुणस्त्वं याः यानि भुजः भोक्तव्यानि

धनानि ऽअसुरेभ्यः बलवद्भ्यो राक्षसेभ्यः ऽआभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि । ' हृप्रहोः' इति भकारादेशः । अत एव हे ऽमघवन् धनवक्षिन्द्र ऽअस्य । अन्वादेशोऽशादेशः । एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन ऽस्तोतारमित् तव स्तोत्रकारिणमेव ऽवर्धय वृद्धिमन्तं कुरु । ऽधे ऽध अन्ये यष्टारः ऽत्वे त्वदर्धं ऽवृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पणौ ॥ २ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अश्वम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ २ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽयम् ऽअश्वं गमनसाधनान् हरीन् ऽगाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिका गाः ऽअव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं ऽभागं भजनीयं धनम् । सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम् । एतान्^१ शत्रुभ्य आहृत्य ऽदधिषे^२ विभर्षिं तं सर्वं ऽसुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति ऽदक्षिणावति यज्ञ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति ऽयजमाने यागं कुर्वाणे ऽतस्मिन् त्वं ऽधेहि । सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्याह । ऽमा ऽपणौ । ' पण व्यवहारे ' । द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः । तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः ।

स्वैः ष एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतर्धेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः । इन्द्र । सस्ति । अव्रतः । अनुऽस्वापम् । अदेवयुः ।

स्वैः । सः । एवैः । मुमुरत् । पोष्यम् । रयिम् । सनुतः । धेहि । तम् । ततः ॥ ३ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः^३ ऽअव्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा^४ ऽअनुस्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा ऽयः^५ ऽसस्ति स्वपिति । ' षस स्वापे ' । आदादिकः । ऽसः जनः ऽस्वैः आत्मीयैः ऽएवैः गमनैरेव ऽपोष्यं पोषणीयं ऽरयिं स्वीयं धनं ऽमुमुरत् मारयतु विनाशयतु । अमागैर्घृतादिभिस्तस्य^६ धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्यदानेनेति । ऽततः त्वं ऽतम् अयष्टारं जनम् । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । ऽसनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे ऽधेहि स्थापय ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् ।

अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगर्दिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रहन् ।

अतः । त्वा । गीऽभिः । द्युऽगत् । इन्द्र । केशिऽभिः । सुतऽवान् । आ । विवाऽसति ॥ ४ ॥

हे ऽशक्र शत्रुहननसमर्थेन्द्र ऽयत् यदा ऽपरावति विक्रष्टेऽतिदूरे द्युलोके देशे ऽअसि विद्यसे हे ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ऽयत् यदि ऽअर्वावति अर्वाचीने तस्मादधस्तात्स्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ऽअतः अस्मान्द्यूलोकाद्वा ऽद्युगत् । ' गच्छ गतौ ' । क्विपि ' गमः कौ ' ।

१. ख-ङ्ग-त१-२-न-भ-एतान् यानश्वादीन् । २. ख-त-न-भ-दधिषे धत्से । ३. ख-त-न-भ-श-युष्मान् कामयमानः । ४. घ-भूवा यः । ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श-' यः ' नास्ति । ६. ज-चोराभिघृताः ।

इत्थनुनासिकलोपः । तुक् । ' सुपां सुलुक् ' इति लुक् । ध्रुलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः षकेशिभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः षगीभिः स्तुतिभिः ष्वा त्वां षसुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः षआ षविवासति । आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासिं रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि ।

यत्पार्थिवे सदर्ने वृत्रहन्तम् यदन्तरिक्षे आ गहि ॥ ५ ॥

यत् । वा । असिं । रोचने । दिवः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपि ।

यत् । पार्थिवे । सदर्ने । वृत्रहन्तम् । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र षयद्वा यदि वा षदिवः ध्रुलोकस्य षरोचने दीपनशीले स्थाने^१ भवसि । यद्वा षसमुद्रस्य मध्ये षअधि अधिगते षविष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि । हे षवृत्रहन्तम् अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र षयत् यदि वा षपार्थिवे पृथिव्यां भवे षसदर्ने स्थाने विद्यसे । यदि वा षअन्तरिक्षे तस्मिंल्लोके वर्तसे । यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति षआ षगहि आगच्छ ॥ ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते ।

मादयस्व राधसा सूनृतावृतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः । नः । सोमेषु । सोमऽपाः । सुतेषु । शवसः । पते ।

मादयस्व । राधसा । सूनृताऽवता । इन्द्र । राया । परीणसा ॥ ६ ॥

हे षसोमपाः सोमस्य पातः हे षशवसस्पते बलस्य पालयितः षइन्द्र षसः पूर्वोक्तलक्षणस्वं षसुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु षसोमेषु^२ षनः अस्मान् षराधसा बलसाधनेनाञ्जेन^३ षसूनृतावता अनृत्-रहितत्वोपेतेन^४ । यद्वा । सूनृतेति वाङ्नाम । शोभनवाक्ययुक्तेन । अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते । पुत्रोपेते-नाञ्जेन । षपरीणसा । बहुनामैतत् । बहुना षराया धनेन च नोऽस्मान् षमादयस्व मोदय । सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणग्भवा नः सधुमाद्यः ।

त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् । भव । नः । सधुऽमाद्यः ।

त्वम् । नः । ऊती । त्वम् । इत् । नः । आप्यम् । मा । नः । इन्द्र । परा । वृणक् ॥ ७ ॥

हे षइन्द्र षनः हविषां प्रदातृनस्मान् षमा षपरा षवृणक् मा परित्याक्षीः । ' वृजी वर्जने ' । रौघादिकः । लङि रूपम् । तदेवाह । त्वं षनः अस्माकं सोमेन षसधुमाद्यः सधुमादनशीलः षभव । किंच हे इन्द्र षनः अस्मान् षत्वम् एव षऊती ऊत्यां स्थापय । यद्वा । ऊती । व्यत्ययेन कर्त्तरि

१. ज-भ१-स्वस्थाने । २. ख-ग-त-न-भ-श-'सोमेषु' नास्ति । ३. ख-ङ-त१-२-न-भ१-बलसाधनाञ्जेन; ग-बलसाधकाञ्जेन; त३-४-श-बलसाधसाञ्जेन । ४. ख-त-न-भ-श-'रहितस्योपेतेन; ग-ज-रहितस्योपेतेन ।

किञ्चि^१ वा निपातितः^२ । त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु । तथा ऽत्वमित् । इद्वधारणे । त्वमेव अस्माकम्^३
 ऽआप्यं ज्ञातेयम् । त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अत एव ऽमा ऽन ऽइन्द्र ऽपरा ऽवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।

कृधी जरित्रे मघवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद् । पीतये । मधु ।

कृधि । जरित्रे । मघऽवन् । अर्चः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ऽइन्द्र ऽअस्मे अस्माभिः ऽसचा सह ऽसुते अभिपुते सोमे ऽनि ऽषद अस्मदीये यज्ञे
 निषीद । किमर्थम् । ऽमधु ऽपीतये मधुनः । ‘सुपां सुलुक्’ इति ङसो लुक् । मदकरस्य सोमस्य
 पीतये पानाय । किञ्च हे ऽमघवन् धनवन् इन्द्र ऽमहत् ऽअवः रक्षणं ऽजरित्रे ऽकृधि कुरु । कस्मिन्
 सति । ऽअस्मे ऽइन्द्र ऽसचा ऽसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशत न मर्त्यासो अद्रिवः ।

विश्वा जातानि शर्वसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।

विश्वा । जातानि । शर्वसा । अभिभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ऽत्वा त्वां ऽदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ऽन ऽआशत । स्वकर्म्मणा स्व-
 बलेन वा न व्याप्नुवन्ति । ऽन ऽमर्त्यासः मर्त्यां मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति । कुत एतदवसीयते
 तदाह । ऽविश्वा विश्वानि सर्वाणि ऽजातानि भूतजातानि ऽशवसा स्वबलेनैव ऽअभिभूरसि । अभि-
 भावुकोऽसि भवसि । तस्मात् ऽन ऽत्वा ऽदेवास ऽआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘विश्वाः प्रतनाः’ इति वैकल्पिकः
 स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि’ (आश्व. श्रौ. ७. ४)
 इति ॥

विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरं सजृस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

ऋत्वा वरिष्ठं वरं आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । प्रतनाः । अभिभूतरम् । नरम् । सऽजुः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।

ऋत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुरिम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

ऽविश्वाः सर्वा व्याप्ता वा ऽप्रतनाः । ‘पृङ् व्यायामे^३’ । व्याप्रियन्त इति प्रतनाः सेनाः ।
 ऽसजुः परस्परं संगताः सत्यः ऽअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ऽनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं
 ऽततक्षुः । आयुषादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति । आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः^४ । यद्वा प्रतना इति
 संग्रामनाम । व्याप्रियन्तेऽत्रेति प्रतनाः संग्रामाः । सर्वानैव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं
 संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । स्तुते सति बलवान् भवतीति । यद्वा । यष्टारो हविष्प्रदानेन वीर्य-

१. ग-किञ्च पूर्वसवर्णः । २. घ-नोस्माकं । ३. ख-त-न-भ-व्याप्रियामे; श-व्याप्रियामो ।

४. ख-चक्रुरित्यर्थः; त-न-भ-श-चक्रुरित्यर्थः ।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः वराजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाश-
नार्थं सूर्यात्मानम् इन्द्रं वज्रजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यजे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत अपि च
वक्रवा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव वरिष्ठम् उरुतरम् वामुरिं शत्रूणामाभिसुस्थेन मारयितारमिन्द्रं
वरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । उग्रम् उग्रुणंबल-
मत एव ओजिष्ठम् ओजस्वितमं वतवसं प्रवृद्धं तरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं
धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ॥ ३७ ॥

सर्मी रेभासो अस्वरभिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्पतिं यदीं वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समृतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

रेभासः । 'रेभृ शब्दे' । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः^१ कश्यपपुत्रा रेभा एतन्नामका
ऋषयः । ईम् एनम् इन्द्रं वसम् अस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । सोमस्य
पीतये सोमपानाय । किंच स्वर्पतिं स्वर्गस्य पालयितारं धनस्य स्वामिनं वा ईम् एनमिन्द्रं यत्
यदा वृधे हविर्भिवर्धनाय संस्तुवन्ति तदा धृतव्रतः धृतकर्मन्द्रः ओजसा बलेन स्तोतृभिः उतिभिः
मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते^२ । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रां अभिस्वरां ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेष्म् । विप्राः । अभिऽस्वरां ।

सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्कऽभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् सर्वं^३ व्याप्नुते^३ । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं चक्षसा
दर्शनमात्रेणैव नमन्ति । काश्यपा रेभाः स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । ततः विप्राः मेधाविनः मेषम् ।
इन्द्रो मेषो भूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेधातिथेर्मेषभूतमिन्द्रम् अभिस्वरा अभिस्वरणेन
स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतृनाह । अपि च सुदीतयः शोभनदीप्तयः अद्रुहः कस्या-
प्यद्रोगधारः वः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । तरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य
कर्णे श्रोत्रसमीपे ऋक्कभिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः^४ । यद्वा । ऋको बह्व्यो येषु सन्ति तैः शास्त्रादिभिः ।
संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशास्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः^५ ॥

पूर्वोक्त एव शब्दे वैकल्पिकस्यानुरूपनृचस्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम्^६ ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मृष्वानमुग्रं सूत्रा दधानमप्रतिष्कृतं श्वांसि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्राये नो विश्वा सुपथा कृणोत वज्री ॥ १३ ॥

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वं व्याप्नुवते । ४. भ२-मेषमिन्द्रं । ५. ग-
अर्चनं । ६. ज-तमभिः । ७. न-सूत्रमुदाहृतं । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुनाक्या ।
सूत्रांतरेपि दृष्टत्वात् । तमिन्द्रं जोहवीमि इन्द्रश्रेष्ठातीति । तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजेत् इत्यादि-
सूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् चर्हं निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघवानम् । उग्रम् । सूत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शर्वासि ।
मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तेत् ।
राये । नः । विश्वा । सुपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

१ तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् १ इन्द्रं १ जोहवीमि । यथाहं पुनः पुनराह्वयामि । ह्ययतेः ' अभ्यस्तस्य च ' इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । १ मघवानं मंहनीयधनवन्तम् १ उग्रम् उद्गूर्णबलं १ सूत्रा सत्यं यथार्थमेव १ शर्वासि बलानि १ दधानम् अत एव १ अप्रतिष्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच १ मंहिष्ठः पूज्यतमो दातृतमो वा १ यज्ञियः यज्ञाहं इन्द्रः १ गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १ आ १ ववर्तेत् १ च यज्ञेष्वभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेऽर्प्यन्तस्य चङि रूपम् । ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । ' चङग्रन्थतरस्याम् ' इति स्वरः । ततः १ वज्री वज्रवानिन्द्रः १ नः अस्माकं १ राये धनाय १ विश्वा विश्वानि सर्वाण्येव १ सुपथा सुमार्गाणि १ कृणोतु च करोतु । धने सर्वदिकस्थमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

त्वं पुरं इन्द्र चिकिर्देना व्योर्जसा शविष्ट शक्र नाशयध्वै ।

त्वद्विश्वानि भुव्नानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । व्योर्जसा । शविष्ट । शक्र । नाशयध्वै ।

त्वत् । विश्वानि । भुव्नानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४ ॥

हे १ शविष्ट बलवत्तम अत एव हे १ शक्र शत्रुहननसमर्थं हे १ इन्द्र १ त्वप् १ एनाः । अन्वादेशे । एतानि १ पुरः शम्बरस्य पुराणि १ व्योर्जसा स्वीयेनैव तेजसा १ वि १ नाशयध्व्य विनाशयितुं १ चिकित् ज्ञाता भवसि । नशोर्न्यन्ताच्छब्दैः प्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति । हे १ वज्रिन् वज्रवशिनन्द्र १ विश्वानि सर्वाणि १ भुव्नानि भूतजातानि १ त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा १ द्यावापृथिवी । ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेशः । आद्युदात्तश्च । पृथिवी ङीष्न्तत्वेनान्तोदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च १ भीषा त्वत्तो भीत्या १ रेजेते कम्पेते । ' अरेजेतां रोदसी ' (ऋ. सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्मं ऋतमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरितार्तिं पर्षि भूरिं ।

कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । ऋतम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुःऽइता । अति । पर्षि । भूरिं ।

कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वऽप्स्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ॥

हे १ शूर बलवन् १ चित्र चायनीय विविधरूप वा । ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे १ इन्द्र १ तत् प्रशस्तं त्वदीयम् १ ऋतं सत्यं १ मा मां १ पातु सर्वतो रक्षतु । किंच हे १ वज्रिन् वज्रवशिनन्द्र १ भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि १ दुरिता दुरितानि पापानि १ अति १ पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । १ अपो १ न यथा नाविक उदकानि मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे १ राजन् दीप्यमान हे इन्द्र १ विश्वप्स्यस्य । ' प्स ' इति रूपनाम । रूपे साधु प्स्यम् । नकारोपजनश्छान्दसः । बहुरूपं तत् १ स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहणीयं

परायः । 'क्रियाग्रहणम्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थर्थे बहुलम्' इति षष्ठी । तद्धनं वनः अस्मभ्यम् व आभिसुख्येन व कदा व दशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः । तदा तव स्वभूतं सत्यं मां रक्षतु । ममं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाप्य मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुरमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशच पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य नृमेधाख्यस्याथमैन्द्रम् । सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिलः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तलक्षणम् । नवमीद्वादश्यौ पुरउणिहौ । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । 'आद्यश्चेत् पुरउणिक्' (अनु० ५. २) इति हि तलक्षणम् । शिष्टा उणिहः । तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्राय द्वादश नृमेध औणिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्यानवम्यौ पुरउणिहौ' इति । महाव्रते औणिहवृत्तान्तीताविदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति । आभिप्लविकेषूक्थेषु^३ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्थेषु^३ 'एन्द्र नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मर्दितरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । उक्थेषु^३ तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अधा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'अधा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । पूर्वोक्त एव शब्दे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'त्वं न इन्द्रा भर वयमु त्वामपूष्यं यो न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इन्द्राय सामं गायतु विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ १ ॥

इन्द्राय । सामं । गायतु । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मऽकृते । विपःऽचिते । पनस्यवे ॥ १ ॥

हे उद्गातारः विप्राय मेधाविने वृहते महते धर्मकृते कर्मणः कर्त्रे विपश्चिते विदुषे वपनस्यवे स्तुतिमिच्छते इन्द्राय वृहत् बृहन्नामकं साम गायत पठत ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदैवो महौ असि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः ।

विश्वऽकर्मा । विश्वऽदैवः । महान् । असि ॥ २ ॥

१. ख-भ-मां । २. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-पूक्थेषु । ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-श-पूक्थेषु ।

४. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ१-उक्थे । ५. त-न-इन्द्राय ।

हे इन्द्र एत्वम् अभिभूः शत्रूणामभिभविता असि भवसि । किंच एत्वं एसूर्यम् आदित्यम् अरोचयः तेजोभिरदीपयः । किंच विश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता असि विश्वदेवः सर्वदेवश्चासि । तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—‘अग्निं वा अन्वन्त्या देवता इन्द्रमन्वन्त्याः’ (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति । अतो महान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राजङ्गयोतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्तं इन्द्र सृष्टयार्य येमिरे ॥ ३ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अर्गच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सृष्टयार्य । येमिरे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं ज्योतिषा तेजसा दिवः आदित्यस्य रोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन स्वः स्वर्गं विभ्राजन् प्रकाशयन् अर्गच्छः प्राप्नोः । किंच देवाः सर्वे एते तव सृष्टयाय मित्रवाय येमिरे स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः । अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे^१ देवाः^२ प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥

इन्द्रं नो गाधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ । इन्द्र । नः । गाधि । प्रियः । सत्राजित् । अगोह्यः ।

गिरिः । न । विश्वतः । पृथुः । पतिः । दिवः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रियः प्रियतमः सत्राजित् महतां जेता अगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः गिरिर्न पर्वत इव विश्वतः सर्वतः पृथुः पृथुतमः दिवः स्वर्गस्य पतिः ईश्वरस्त्वं नः अस्मान् आ गाधि आगच्छ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी ।

इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि । हि । सत्य । सोमपा । उभे इति । बभूथ^१ । रोदसी इति ।

इन्द्र । असि । सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ५ ॥

हे सत्य सोमपाः सोमस्य पातः इन्द्र यस्त्वम् उभे रोदसी यावापृथिव्यौ अभि बभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य वृधः वर्धकः असि । दिवः स्वर्गस्यापि पतिः ईश्वरः असि^२ ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्रं दुर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्रं । दुर्ता । पुराम् । असि ।

हुन्ता । दस्योः । मनोः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एत्वं शश्वतीनां बह्वीनां पुरां शत्रुनगरीणां दुर्ता असि दारयिता भवसि । किंच दस्योः^३ उपक्षयितुरसुरस्य^४ हुन्ता असि घातको भवसि । मनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः वृधः वर्धकश्चासि । दिवः स्वर्गस्यापि पतिः ईश्वरोऽसि ॥ ॥ १ ॥

१. ख-त-न-भ-सर्वदेवा । २. घ-असि हि । ३. ख-ग-त-न-भ-श-दस्योः वृथा कालस्य । ४. ख-त-न-भ-उपलक्षयितुः; ग-श-उपक्षयितुः ।

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः संसृज्महे ।

उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अर्ध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे ।

उदाऽईव । यन्तः । उदऽभिः ॥ ७ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिर्वननीय ऽइन्द्र ऽअथा ऽहि संप्रति हि ऽत्वा त्वां ऽमहः महतः ऽकामान् कमनीयान् स्तोमान् ऽउप ऽसंसृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह^१ । ऽउदेव यथोदकेन^२ ऽयन्तः गच्छन्तः ऽउदभिः अञ्जलिना उक्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्षा त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । ववृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।

ववृध्वासं । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ऽअद्रिवः वज्रिन् ऽशूर इन्द्र ऽवार्षा यथोदकमुदकस्थानं^२ ऽयव्याभिः नदीभिः । ‘अवनयो यव्याः’ इति नदीनामसु पाठात् । ऽवर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ऽब्रह्माणि स्तोत्रैः ऽववृध्वासं ऽचित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ऽदिवेदिवे अन्वहं^३ वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गार्थयोरौ रथं उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गार्थया । उरौ । रथे । उरुयुगे ।

इन्द्रऽवाहा । वचःऽयुजा ॥ ९ ॥

ऽइषिरस्य गमनशीलस्थेन्द्रस्य ऽउरुयुगे महायुगे ऽउरौ महति ऽरथे ऽइन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतो ऽवचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ऽहरी अश्वौ ऽगार्थया स्तोत्रेण स्तोतारः ऽयुञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरँ ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।

आ । वीरम् । पृतनाऽषहम् ॥ १० ॥

हे ऽशतक्रतो बहुकर्मन् ऽविचर्षणे विद्रष्टः ऽइन्द्र ऽत्वं ऽनः अस्मभ्यम् ऽओजः बलं ऽनृम्णं धनम् । ‘गयो नृम्णम्’ इति धननामसु पाठात् । ऽआ ऽभर आहर । ऽवीरं वीर्योपेतं ऽपृतनाषहं^४ सेनासहं^५ सेनामभिभवितारं^६ त्वाम् ऽआ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।

अथा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

१. घ-दृष्टांतः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न-°स्थानं वा । ३. घ-अहन्यहनि । ४. ख-गत-न-भ-श-पृतनासहं । ५. ख-घ-न-भ-‘सेनासहं’ नास्ति । ६. ग-भ-१-३-न्य-सेनानाम° ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः वशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र एवं वनः अस्माकं वपिता पितृवत्पालकः वबभूविथ
भव । एवं वमाता मातृवद्दारकश्च बभूविथ । वअध अथ च वयं वते तव स्वभूतं वसुम्नं सुखम्
वईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे शुष्मिन् बलवन् पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत वशतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र वाजयन्तं बलमि-
च्छन्तं एवाम् उप ब्रुवे उपस्तौमि । वसः एवं वनः अस्मभ्यं वसुवीर्यं धनं वरास्व देहि ॥ ॥२॥

‘त्वामिदा ह्यः’ इत्यष्टचं षष्ठं सूक्तं नृमेघस्याषमैन्द्रम् । अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः ।
तथा चानुक्रान्तं—‘त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्’ इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावा-
कस्य ‘त्वामिदा ह्यः’ इति (आश्व. श्रौ. ७. ४) । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हतृचाशीतावयं
प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति’
(ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘श्रायन्तइव’
इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘श्रायन्तइव सूर्यं बष्महाँ असि सूर्य’ (आश्व.
श्रौ. ७. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने ‘त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु त्वमिन्द्र यज्ञा असि’
(आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः ।
[सूत्रितं च—‘तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाकरैवतानां च’ (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्जिन्भूर्णयः ।

स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्जिन् । भूर्णयः ।

सः । इन्द्र । स्तोमवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे वज्जिन् इन्द्र यं एत्वां वभूर्णयः हविर्भिर्भरणशीलाः^३ वनरः कर्मणां नेतारो
यजमानाः वइदा अथ वहाः च वअपीप्यन् सोममपाययन् वसः एवं वस्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानाम-
स्माकं स्तोत्रम् वइह यज्ञे वश्रुधि शृणु । वस्वरं गुहं च । ‘दुर्याः स्वसराणि’ इति गृहनामसु
पाठात् । उप वआ गहि उपागच्छ ॥

मत्स्वां सुशिप्र हरिवस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।

तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

मस्त्व । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भुवन्ति । वेधसः ।
तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे वसुक्षिप्र शोभनहृनो शोभनोष्णीधिन् वा वहरिवः अश्ववन् वगिर्वणः गीर्भिवननीय वइन्द्र वत्वे
त्वथि ववेधसः परिचारकाः वआ वभूषन्ति आभवन्ति । वमस्त्व सोमेन मादयात्मानम् । किंच वतत्
त्वां वयम् वईमहे याचामहे । किं वाच्यमित्यत्राह । वसुतेषु सोमेष्वभियुतेषु सत्सु वतव वश्रवांसि
भक्षानि वउपमानि उपमानभूतानि वउक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्विति ॥

श्रायन्तइव सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः वश्रायन्तइव वसूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा वइन्द्रस्य
वविश्वेत् विश्वान्येव धनानि वभक्षत भजत । स च यानि ववसूनि धनानि वजाते उत्पन्ने वजनमाने
जनिष्यमाणे च वओजसा बलेन करोति वभागं वन पित्र्यं भागमिव तानि धनानि वप्रति वदीधिम
प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा
विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो वसूनि
उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन
भक्षत विभजन्ते । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे । प्रतीत्येषोऽन्वित्येतस्य
स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायामः । तथा च यास्कः— 'समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि
वोपमार्थे स्यारसूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः । स यथा धनानि
विभजति जाते च जनिष्यमाणे च 'वयं भागमनुध्यायामः' (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरातिं वसुदामुपं स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधृतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शरातिम् । वसुऽदाम् । उपं । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधृतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः वअनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः—
'अनर्शरातिमनश्लिलदानमश्लिलं पापकम्' (निरु. ६. २३) इति । ववसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम्
वउप वस्तुहि । यतः वइन्द्रस्य वरातयः दानानि वभद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणित्यर्थः ।
यतश्च वसः इन्द्रः स्वकीयं वमनः वदानाय अभीष्टप्रदानाय वचोदयन् प्रेरयन् वविधृतः परिचरतः
वअस्य स्तोतुः वकामम् इच्छां वन वरोषति न हिनस्ति ॥

१. न-भ१-तं । २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-श-विभजते । ३. ख-त-न-भ३-संप्रत्यर्थे धः श-संप्रत्यर्थे
त्व । ४. ख-त-न-भ३-श-मनुध्यायेमः ग-मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ३-श-विभज्यमानाः ।
६. ख-त१-२-३-न-भ३-मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रसूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वऽतूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रतूर्तिषु संग्रामेषु विश्वाः सर्वाः स्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः अभि^१ असि अभिभवसि । किंच हे तूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र स्वम् अशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां^२ हन्ता असि । जनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि । विश्वतूः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि । तरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुभ्रं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः श्रथयन्त मन्यवै वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुभ्रम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।

विश्वाः । ते । स्पृधः । श्रथयन्त । मन्यवै । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव शुभ्रं बलं तुरयन्तं हिसन्तं शत्रुं क्षोणी द्यावापृथिव्यौ मातरा मातरौ शिशुं न शिशुमिव अनु ईयतुः अनुगच्छतः । गमनमात्रे दृष्टान्तः । किंच हे इन्द्र त्वं यत् यस्मात् वृत्रं शत्रुं तूर्वसि हंसि अतः ते तव मन्यवे क्रोधाय विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः श्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथीतममतूर्तं तुद्रयावृधम् ॥ ७ ॥

इतः । ऊती । वः । अजरम् । प्रऽहेतारम् । अप्रऽहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथिऽतमम् । अतूर्तम् । तुद्रयावृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः वः यूयम् अजरं जरारहितं प्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् अप्रहितं केनाप्य-
प्रेषितम् आशुं वेगवन्तं जेतारं शत्रूणां हेतारं^३ गन्तारं^४ रथीतमं रथिनां श्रेष्ठम् अतूर्तं केनाप्य-
हिंसितं तुद्रयावृधम् उदकस्य वर्षयितारमिन्द्रम् ऊती ऊत्यै रक्षणाय इतः कुरुत । पुरस्कुरुतेति
यावत् ॥

इष्कर्तारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूर्तिं शतक्रतुम् ।

समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसुजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कर्तारम् । अनिःऽकृतम् । सहःऽकृतम् । शतम्ऽऊक्तिम् । शतऽकृतम् ।

समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुजुवम् ॥ ८ ॥

१. त-श- स अभि । २. ख-त१-२-३-मु-दैत्यानां । ३. ख-३-त२-३-हेतारं; घ-होतारं ।
४. घ-दैवानामाढातारं ।

वृष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारम् । अनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं । सहस्कृतं बलेन कृतं । शतमूर्तिं
बहुरक्षणं । शतक्रतुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा । समानं बहूनां साधारणं । वसवानं धनान्याच्छादयन्तं
वसुजुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम् । इन्द्रमवसे रक्षणाय वयं । हवामहे ह्यामः ॥ ॥ ३ ॥

‘अयं ते’ इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य नेमस्थार्षम् । ‘अयमस्मि जरितः’ इति
द्वृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्ये स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य द्वृचस्य स एवर्षिः ‘यस्य वाक्यं स
क्रधिः’ (अनु. २. ४) इति न्यायात् । षष्ठी जगती । सप्तम्याद्यास्तिलोऽनुष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।
इन्द्रो देवता । ‘यद्वागवदन्ती’ ‘देवीं वाचम्’ इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्ध्रः । तथा चानुक्रान्तम्—
अयं ते द्वादश नेमो भार्गवश्चैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिलोऽनुष्टुभोऽयमिति द्वृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौ-
दुपान्ये वाच्यौ’ इति । वाग्देवत्ये पशौ ‘यद्वागवदन्ती’ इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रितं च—
‘यद्वागवदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा विभर्ति’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । पूर्वोक्त एव
पशौ ‘देवीं वाचम्’ इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो
न्वप्रव इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां
जपेत् । सूत्रितं च—‘कनिकदज्जनुषं प्रश्रुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च’
(आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं ते एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात् ।

यदा मह्यं दीर्घरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम् । ते । एमि । तन्वा । पुरस्तात् । विश्वे । देवाः । अभि । मा । यन्ति । पश्चात् ।
यदा । मह्यम् । दीर्घरः । भागम् । इन्द्र । आत् । इत् । मया । कृणवः । वीर्याणि ॥ १ ॥

हे इन्द्र । ते तव । पुरस्तात् अग्रतः । तन्वा पुत्रेण सह । अयम् अहम् । एमि । शत्रून्भिभवितुं
गच्छामि । तवाग्रतो गच्छन्तं मां विश्वे । देवाः त्वया सह । पश्चात् । अभि । यन्ति । अभिगच्छन्ति ।
यदा त्वं । मह्यं भार्गवाय नेमाय । भागं शत्रुषु स्थितं भागं । दीर्घरः धारयसि । आदित् । अनन्तर-
मेव । मया सह मच्छत्रुञ्जेतुं । वीर्याणि पौरुषाणि । कृणवः कुरु । यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं
दित्ससि । तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः ।

असञ्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि । ते । मधुनः । भक्षम् । अग्रे । हितः । ते । भागः । सुतः । अस्तु । सोमः ।
असः । च । त्वम् । दक्षिणतः । सखा । मे । अधः । वृत्राणि । जङ्घनाव । भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र । ते तुभ्यं । मधुनः मद्दकरस्य सोमस्य । भक्षमग्रे प्रथमं । दधामि धारयामि । सुतः
अभिषुतः । भागः भजनीयः । सोमः । ते तव हृदये । हितः निहितः । अस्तु भवतु । अपि च । त्वं
मे मम । दक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे । सखा सन् । असः स्थितो भव । अध अध । भूरि बहूनि । वृत्राणि
अस्मदीयान्छत्रुन् । जङ्घनाव त्वमहं चोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सुत्यं यदि सुत्यमस्ति ।

नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श कमभि घ्वाम ॥ ३ ॥

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।
 न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।
 कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्त्वाम् ॥ ३ ॥

हे जनाः ववाजयन्तः संग्राममिच्छन्तो यूयम् । 'पौंस्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् ।
 वइन्द्राय वसत्यं सत्यभूतं वस्तोमं^१ वसु सुषु वप्र वभरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् वयदि वसत्यमस्ति
 भवति । इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः । तत्राह । वनेम वउ भार्गवो नेम एव वइन्द्रः नाम वत्वः कश्चित् वन
 वअस्ति इति वआह । तत्र कारणं दर्शयति । वक वईम् एनमिन्द्रं वददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् ।
 अतः वकं वयम् वअभि वष्टवाम् अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु
 तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि म्हा ।

ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना ददर्रीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । म्हा ।
 ऋतस्य । मा । प्रऽदिशः । वर्धयन्ति । आऽदर्दिरः । भुवना । ददर्रीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यषेर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन वृत्तेन स्तौति ।
 हे वजरितः स्तोतः वअयम् अहम् वअस्मि । वइह तव समीपे स्थितं वमा मां वपश्य । वविश्वा
 सर्वाणि वजातानि^२ भुवनानि वमहा महत्त्वेन वअभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् वऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा वप्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वांसः स्तोत्रैः ववर्धयन्ति । अपि च वआदर्दिरः आदरण-
 शीलोऽहं वभुवना भुवनानि शशुभूतानि^३ वदर्दरीमि भुञ्जं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्तस्यै एकमासीनं हर्यतरस्य पृष्ठे ।

मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्कदञ्जिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतरस्य । पृष्ठे ।
 मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्कदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

वयत् यदा ये वऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी । वेनाः कामयमानाः वहर्यतरस्य
 कान्तस्यान्तरिक्षस्य वपृष्ठे वआसीनम् उपविष्टम् वएकं वमा माम् वआ वअरुहन् तदानीं तेषां भव-
 तामारोहं वमनश्चित् मन एव वमे मम वहृदे हृदयाय वप्रत्यवोचत् अग्रवीत् । अज्ञासिषं च तदाह्वानं
 वशिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः वसखायः प्रिया अमी वअचिक्कदन् मां क्रन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या या च्कर्थं मघवभिन्द्र सुन्वते ।

पारावतं यत्पुरुसंभृतं वस्वपावृणोः शर्भाय ऋषिबन्धवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श-सोमं । २. ख-ज्ञ-भ-श-जातानि जनितानि; घ-ज्ञ-त१-२-जातानि जनितानि
 तानि; त३-जातानि तानि; न-जातानि जातानि । ३. ज्ञ-त१-२-४-भ२-श-शशुभूतानि भूतानि ।

विश्रां । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । या । चर्कथं । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते ।
पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभृतम् । वसु । अपऽअवृणोः । शरभाय । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्रेत्ता ते' इत्यनेन द्रुचेन स्तौति । हे ऽमघवमिन्द्र त्वं ऽसवनेषु यज्ञेषु ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ऽथा यानि कर्माणि ऽचर्कथं अकरोः ऽते तव ऽता तानि कर्माणि ऽप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि ऽविश्रेत् अनन्तान्येव । किंच त्वं ऽपारावतं परावक्षामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं' ऽयत् धनमस्ति तत् ऽऋषिबन्धवे' ऽशरभाय' शरभनाम्न ऋषये ऽअपावृणोः अपवृतवानसि । ऽपुरुसंभृतं यथा बहुसंभृतं भवति ॥ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्देह यो वो अवावरीत् ।

नि षीं वृत्रस्य मर्मणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् ।

नि । सीम् । वृत्रस्य । मर्मणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

ऽयः शत्रुः ऽनूनम् इदानीं ऽप्र ऽधावत प्रधावति ऽपृथक् ऽइह पृथक् तिष्ठति च ऽवः युष्मान् ऽन ऽअवावरीत् न विवारयति च तस्य ऽवृत्रस्य शत्रोः ऽमर्मणि मर्मस्थाने ऽइन्द्रः ऽवज्रं कुलिशं ऽनि ऽअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनोजबा अयमान आयसीमतरत्पुरम् ।

दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् ।

दिवम् । सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणै । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

ऽसुपर्णः गरुडः ऽमनोजवाः मनोवेगः ऽअयमानः गच्छन् ऽआयसीं हिरण्यमीं ऽपुरं नगरीम् ऽअतरत् अतारीत् । ततः ऽदिवं स्वर्गं ऽगत्वाय गत्वा ऽवज्रिणे इन्द्राय ऽसोमम् ऽआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्रा वज्रो अभीवृतः ।

भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्रा । वज्रः । अभिवृतः ।

भरन्ति । अस्मै । सम्ऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

यः ऽवज्रः ऽसमुद्रे ऽअन्तः समुद्रस्य मध्ये ऽशयते शोते यश्च ऽउद्रा उदकेन ऽअभिवृतः ऽअस्मै वज्राय ऽसंयतः संग्रामस्थ । 'सगमन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । ऽपुरःप्रस्रवणाः पुरस्ताद्गच्छन्तः शत्रवः ऽबलिम् उपहारं ऽभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-त-स्वभूतं यद्वृत्तमस्ति तद्विषयाय । २. न-भ-श-ऋषिप्रियाय शरभाय । ३. ग-वसु धनं । ४. ख-वेति; ग-घ-त-न-श-वेति । ५. ख-ग-घ-त-न-श-तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा ।

चतस्र ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविऽचेतनानि । राष्ट्रीं । देवानाम् । निऽससाद । मन्द्रा ।

चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पर्यासि । क्व । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

१राष्ट्री राजनशीला १देवानां १मन्द्रा मादयित्री^१ वा १यत् यदा १वाक् १अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान् १वदन्ती प्रज्ञापयन्ती १निषसाद यज्ञे निषीदति तदा १चतस्रः दिशः प्रति १ऊर्जम् अन्नं १पर्यासि तत्कारणभूतानि उदकानि १दुदुहे । १अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् १परमं श्रेष्ठं तत् १क्व १जगाम क्व गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः । तथा च यास्कः—‘ यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्रीं देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पर्यासि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा ’ (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।

मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति^१ । यां १देवीं द्योतमानां माध्यमिकां १वाचं १देवाः माध्यमिकाः १अजनयन्त जनयन्ति १तां वाचं १विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च १पशवो १वदन्ति । तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः । १सा १वाक् देवी १मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम् १इषम् अन्नम् १ऊर्जं पयो-घृतादिरूपं रसं च १दुहाना क्षरन्ती १धेनुः धेनुभूता १सुष्टुता अस्माभिः स्तुता^२ १अस्मान् नेमान् १उप १पेतु उपगच्छतु । वर्षणायोद्युक्तैत्यर्थः^३ । तथा च यास्कः—‘ देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनु-वागस्मानुपैतु सुष्टुता ’ (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितुरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कभे ।

हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धूनिन्द्रस्य यन्तु प्रसुवे विसृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतुरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कभे ।

हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसुवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे १सखे १विष्णो त्वं १वितुरम् अत्यन्तं १वि १क्रमस्व विक्रमं कुरु । हे १द्यौः त्वं १वज्राय वज्रस्य १विष्कभे विष्कम्भनाय १लोकम् अवकाशं १देहि प्रयच्छ । हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आवां

१. घ-मादयित्री माध्यमिका वाक्; श-मादयित्री मोहयित्री । २. ख-ग-त-न-भ-१-२-श-‘मुप-दर्शयतीति । ३. घ-सम्यक् स्तुता; श-नः । ४. ख-‘योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-भ-श-‘योद्युक्तामित्यर्थः ।

वृत्रम् असुरं वृत्राव हन्वः । वसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च वरिणचाव नयावः^१ । तेऽमी वविस्त्राः सिन्धवः । वृत्रस्य वप्रसवे वयन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति— 'त्रीष्टौकानभिवृष्यैतान् वृत्रस्तस्यै स्वया त्विषा ॥ तं^२ नाशकद्वन्तुमिन्द्रो^३ विष्णुमभ्येत्य सोऽग्रवीत् । वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य चौर्ददातु ममान्तरम् । तथेति विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरं ददौ ॥ तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति त्वुचा' (बृहदे. ६. १२१-१२४) इति ॥ ॥ ५ ॥

'ऋधक्' इति षोडशचर्मष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'ऋधक् षोडश जमदग्निर्भार्गवो मैत्रावरुणं प्रागाथं त्रिभिष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यां^४ वायव्ये सौर्यौ^५ बृहद्युषस्या सूर्यप्रभास्तुतिवां पावमानी गव्ये' इति । भृगुगोत्रो जमदग्निरग्निः । चतुर्दश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया गायत्री^६ । 'स्तोत्रं राजसु गायत' इति पादेन सहिता 'ते हिन्विरे' इत्यादित्यदेवताका । 'आ मे वचांसि' इति द्वे अग्निदेवताके^७ । 'आ नो यज्ञं दिविस्पृशम्' इति द्वे वायुदेवत्ये । 'बष्महो असि सूर्य' इति द्वे सूर्यदेवताके । 'इयं या नीच्ची' इत्येषा उपोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः सैव देवता । 'प्रजा ह तिस्रः' इत्येषा पवमानदेवताका । 'माता रुद्राणाम्' इति द्वे गोदेवत्ये । शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहने^८ 'प्र यो वां मित्रावरुणा' इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—'अग्नीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे' (आश्व. गृ. ३. १२. १२) इति । पृष्ठस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृत्स्य 'आ नो यज्ञम्' इत्यादिके द्वे ऋचावाद्ये । सूत्रितं च—'आ नो यज्ञं दिविस्पृशामिति द्वे आ नो वायो महे तन इत्येका' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता 'बष्महो असि सूर्य' इति द्वाभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—'बष्महो असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति च' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र 'बष्महो असि' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'बष्महो असि सूर्योदु त्यदर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रिया-नुरुपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'प्रायन्तइव सूर्यं बष्महो असि सूर्य' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य 'माता रुद्राणाम्' इति जपेत् । सूत्रितं च—'माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्' (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये ।

यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्या । सः । मर्त्यः । शशमे । देवऽतातये ।

यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्रे । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

वयः मनुष्यः वनूनं क्षिप्रं वहव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय वमित्रावरुणौ वअभिष्टये अभिमतसिद्धयर्थम् वआचक्रे अभिमुखौ करोति वसः वमर्त्यः मनुष्यः वऋधक् सत्यम् वइत्या इर्थं वदेवतातये यज्ञार्थं वशशमे हविः संस्करोति ॥

१. ख-त-न-श-मवयावः; ग-गामयावः; भ-मेचीयाव । २. ख-त-तेनाप्राक° । ३. ख-त-न-भ-राजस्विति सपादा°; ग-रजस्विति सपादा; श-राजस्वृमिति सपादा° । ४. ख-त-२-३-४-भ-श-सूर्यौ । ५. ख-त-भ-श-गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-मु-अग्निदेवताके । ७. ख-त-न-भ-संहने । ८. ख-त-१-२-३-४-न-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; भ-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; श-जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्मा ।

ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ । उरुचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्मा ।

ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ व उरुचक्षसा महादर्शनी व नरा नेतारौ कर्मणां व राजाना दीप्यमानौ व दीर्घश्रुत्मा अतिशयेन विद्वान्सौ व ता तौ मित्रावरुणौ व बाहुता व न भुजाविव व सूर्यस्य व रश्मिभिः किरणैः व साकं सह व दंसना दंसनानि कर्माणि । 'अप्रः' दंसः ' इति कर्मनामसु पाठात् । व रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहु सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वाँ मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अर्यःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अर्यःशीर्षा । मदेरघुः ॥३॥

हे मित्रावरुणौ व वाँ युवाम् व अजिरः गमनशीलः^१ व यः^२ यजमानः व प्र व अद्रवत् अभिगच्छति स देवानां व दूतः भवति । व अर्यःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । व मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।

तस्माच्चो अद्य समृतेरुरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्पृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्वादाय । रमते ।

तस्मात् । नः । अद्य । सम्पृच्छेते । उरुष्यतम् । बाहुभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

वयः शत्रुः व संपृच्छे संप्रभाय व न व रमते न क्रीडते व न^१ च पुनःपुनः व हवीतवे हवनाय रमते^२ व न च व संवादाय रमते व तस्मात् शत्रोः व समृतेः संग्रामात् व नः अस्मान् व अद्य व उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः व बाहुभ्यां व नः अस्मान् व उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यग्णे सचर्ध्यमृतावसो ।

वरुध्यं वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यग्णे । सचर्ध्यम् । ऋतवसो इत्यृतवसो ।

वरुध्यम् । वरुणे । छन्द्यम् । वचः । स्तोत्रम् । राजसु । गायत ॥ ५ ॥

हे व ऋतवसो यज्ञधन व मित्राय व सचर्ध्यं सेवाहं व वरुध्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं व प्र व गायत प्रकर्षेण गायत । व अर्यग्णे च व प्र गायत । व वरुणे व छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं व वचः प्र गायत । प्र गायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । व राजसु मित्रादिषु राजसु व स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादींस्त्रीप्राज्ञः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-अपः अप्नः । २. ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-घ-गमनशीलोपि यो ।

३. ख-त-'न' नास्ति । ४. ख-घ-भ१-३-न रमते ।

ते हिन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।

ते धामान्यमृता मर्त्यानामदब्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।

ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अदब्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

व अरुणम् अरुणवर्णं व जेन्यं जयसाधनं^१ व वसु वासकं व तिसृणां^२ पृथिव्यादीनाम् व एकं व पुत्रं व ते देवाः व हिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय । किंच व अदब्धाः केनाप्यहिंसिताः व अमृताः^३ मरणरहिताः^३ व ते देवाः व मर्त्यानां मनुष्याणां व धामानि स्थानानि व अभि व चक्षते अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।

उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्स्यता । द्युमत्तमानि । कर्त्वा ।

उभा । यातम् । नासत्या । सजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे व नासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ^४ व सजोषसा संगतौ व उभा उभौ युवां व मे जमदग्नेर्मम व उद्यता उद्यतानि व द्युमत्तमानि दीप्तमानि व वचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि व कर्त्वा कर्माणि च व आ व यातम् । किंच व हव्यानि हवींषि व वीतये भक्षणाय व प्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।

प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

प्राचीम् । होत्राम् । प्रतिरन्तौ । इत्तम् । नरा । गृणाना । जमत्सग्निना ॥ ८ ॥

हे व वाजिनीवसू अरक्षणावश्विनौ व वां युवयोः संबन्धि व यत् व अरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति तत् यदा व हवामहे^५ । एतदेव विज्ञादयति । व युवाभ्यां क्रियमाणं^६ व रातिं दानं हवामहे इति । तदानीं व प्राचीं प्राङ्मुखां व होत्रां स्तुतिं व प्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ व नरा नेतारौ व जमदग्निना ऋषिणा गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ व इत्तम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।

अन्तः पवित्रं उपरि श्रीणानो^७यं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मभिः ।

अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

१. ग-त-श-जयनसाधनं । २. ग-न-भ-२-३-तिसृणां । ३. ख-ग-त-१-२-३-श-अमरणाः सहिताः; ऋ-अमृताः अमरणसहिताः; न-अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-भ-प्रणेतारौ वा । ५. घ-ज्ञ-हवामहे याचामहे । ६. ग-क्रियमाणं ।

हे ववायो त्वं वनः अस्माकं वदिविस्मृतां तं वयज्ञम् वआ वयाहि । किमर्थमागमनमित्यत्राह ।
 वसुमन्मभिः सुष्टुतिभिः वअन्तः वपित्रे पवित्रस्य मध्ये वउपरि वश्रीणानः श्रयमाणो निषिच्यमानः
 वअयं वशुकः^१ सोमः वते तुभ्यम् वअयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पृथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये ।

अधो नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति । अध्वर्युः । पृथिभिः । रजिष्ठैः । प्रति । हव्यानि । वीतये ।

अधो । नियुत्वः । उभयस्य । नः । पिब । शुचिम् । सोमम् । गोऽआशिरम् ॥ १० ॥

हे वनियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्ववन् वायो अध्वर्युः हविर्धानात् वरजिष्ठैः ऋजुतमैः पृथिभिः मार्गैः
 वेति गच्छति । वीतये भक्षणाय तव भक्षणानि हव्यानि हवीषि च प्रति नयतीति शेषः । अध
 अथ वनः अस्माकं संबन्धिनम् उभयस्य उभयविधं सोमम् । कर्मणि षष्ठी । पिब । उभयविधत्वं
 दर्शयति । शुचिं शुद्धं सोमं गवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं वेति ॥ ॥ ७ ॥

बण्महाँ असि सूर्य बळादित्य महाँ असि ।

महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ असि ॥ ११ ॥

बट् । महान् । असि । सूर्य । बट् । आदित्य । महान् । असि ।

महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्धा । देव । महान् । असि ॥ ११ ॥

हे सूर्य त्वं महान् तेजसाधिकः असि । बट् सत्यम् । नैतन्मध्येत्यर्थः । हे आदित्य
 अदितेः पुत्र त्वं महान् बलेनाप्यधिकः^२ असि । बट् सत्यम् । महः महतः सतः भवतः वते
 महिमा महत्त्वं पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे देव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं महान् वीर्येणा-
 प्यधिकः असि भवसि । अद्धा सत्यमेव । अत्र न संशय इत्यर्थः । 'बट् सत्रा अद्धा' इति
 सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि ।

मह्ना देवानामसूर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ १२ ॥

बट् । सूर्य । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।

मह्ना । देवानाम् । असूर्यः । पुरःऽहितः । विभु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे सूर्य त्वं श्रवसा श्रवणेन महान् सर्वाधिकः असि बट् सत्यम् । हे देव द्योतमान
 सूर्य त्वं देवानां मध्ये मह्ना महत्त्वेन महान् अधिकः असि सत्रा सत्यमेव । असूर्यः असुराणां
 हन्ता चासि । किंच त्वं देवानां पुरोहितः हितोपदेष्टासि । किंच ते ज्योतिः तेजः विभु महत्
 अदाभ्यं केनाप्यर्हिस्यं च ॥

इयं या नीच्यर्किणी रूपा रोहिण्या कृता ।

चित्रेव प्रत्यदश्यायत्यन्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।

चित्राऽईव । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृच्चि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । वया वृद्धं वनीची अवाङ्मुखी वार्किणी स्तुति-
मती वरूपा रूपवती वरोहिण्या प्रकाशयुक्ता वकृता उषाः^१ सूर्यप्रभा वोत्पादिता^२ सा वअन्तः
ग्रह्याण्डस्य मध्ये वबाहुषु बाहुस्थानीयासु वदशसु दशसंख्याकासु दिक्षु वआयती आगच्छन्ती वचित्रेव
चित्रा गौरिव वप्रत्यदर्शि सवैरद्वयत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे ।

बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।

बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः वतिस्रः वप्रजाः वअत्यायमीयुः अत्यायमायन् वअन्याः ता इमाः प्रजाः वअर्कम् अर्चनीय-
मग्निम् वअभितो^२ वविविश्रे^२ अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । वभुवनेष्वन्तः मध्ये वबृहत् महान्
असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । वतस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । वहरितः दिशः वपवमानः वायुः वआ
वविवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मणं—‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा-
स्तिस्रो अत्यायमार्यस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगघाश्रेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे इति ता
इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तर-
सावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः’ (ऐ. आ. २.
१. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—‘स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः
पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि’ इत्युपक्रम्य ‘प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अमः प्रजा अत्यायन्^३
न्यन्या^४ अर्कमभितो विविश्रे इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः ।
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता
अयं पवमान आविष्टः’ (श. ब्रा. २. ५. १. १-५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।

प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अर्दितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् दृचे गौः स्तूयते । या गौः वरुद्राणां^१ मरुतां वमाता जननी ववसूनां वदुहिता पुत्री
वआदित्यानां वस्वसा भगिनी वअमृतस्य पयसः वनाभिः आवासस्थानं ताम् वअनागाम् अनागसम्
वअर्दितिम् अदीनां वगां गोरूपां देवीं वमा ववधिष्ट हे जनाः मा हिंसिषेति वचिकितुषे चेतनावते
वजनाय वनु इदानीं वप्र ववोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

१. ख-उषसा सूर्यं वोत्यादिता प्रभा; ग-न-भ-श-उषसा सूर्येण वोत्यादिता प्रभा; त-उषसा
सूर्यं वोत्यादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ-२-श-अभिनिविविश्रे । ३. ग-अत्यायमायन् । ४. ख-त-श-
अन्या; भ-न्या । ५. श-भ-रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वृचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिर्धीभिरुपतिष्ठमानाम् ।

देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दभ्रचेताः ॥ १६ ॥

वृचःऽविदम् । वाचम् । उतऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।

देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यैः । दभ्रऽचेताः ॥ १६ ॥

वृचोविदं वचसो लम्भयित्रीं वृवाचम् वउदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम् ।
क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति । विश्वाभिः सर्वाभिः वधीभिः वाग्भिः
वउपतिष्ठमानां वदेवीं द्योतमानां वदेवेभ्यः देवार्थं वमा माम् वएयुषीम् अवगच्छन्तीं वगामां वदभ्रचेताः
अल्पबुद्धिः वमर्त्यः मनुष्यः वपरि वआ वअवृक्त परिवर्जयति ॥ ॥ ८ ॥

‘त्वमग्ने’ इति द्वाविंशत्युचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम् । भृगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः ।
बाह्वृस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा । यद्वा । सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्टसंज्ञकौ
द्वावग्नी । तौ सहदेवं सूक्तमपश्यताम् । तस्मादस्य तावृषी । अथवा तयोरन्यतरः । तथा चानुक्रान्तं—
‘त्वमग्ने आधिका भार्गवः प्रयोगो बाह्वृस्पत्यो वाग्भिः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतिय-
विष्टयोर्वाग्न्यतर आग्नेयं तु’ इति । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशर्चः ।
सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चन्तस्वेति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । देवसुवां
हविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या ‘त्वमग्ने बृहद्वयः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळभि-
रजरः पिता नः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या ‘आ सवं
सवितुः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘आ सवं सवितुर्यथा स नो राधास्या भर’ (आश्व. श्रौ. २. ८)
इति । आभिष्टविकेषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्निं वो वृधन्तम्’ इति वैकल्पिकः
स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—‘अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।
दशमेऽहनि ‘इमं नो यज्ञम्’ इति स्तोत्रमूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने ‘अग्ने घृतस्य’ इत्येषा ।
सूत्रितं च—‘स्तोकमूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिरुभे सुश्रद्धं सर्पिष इत्येते’
(आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । क्विर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । क्विः । गृहऽपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे वदेव द्योतमान वमग्ने वकविः क्रान्तकर्मा वगृहपतिः गृहपालकः वयुवा नित्यतरुणः
वत्वं वदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय वबृहद्वयः महदन्नं वदधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवाँ अग्ने दुवस्युवा । चिकिद्विभान्वा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।

चिकित् । विभानो इति विऽभानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे वविभानो विशिष्टदीप्ते वमग्ने वसः त्वं वचिकित् ज्ञाता सन् वनः अस्माकं वदुवस्युवा
परिष्करणशीलया वईळानया स्तुवत्या वाचा वसह वदेवान् वआ वह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोर्दिष्टेन यविष्ठय । अग्निं ष्मो वार्जसातये ॥ ३ ॥

त्वया । ह । स्वि॒त् । यु॒जा । व॒यम् । चोदि॑ष्टेन । य॒वि॒ष्ठय॒ । अ॒भि । स्मः । वाज॑ऽसातये ॥ ३ ॥

हे १ यविष्ठय युवतमाम्रे १ चोदिष्टेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा १ त्वया १ युजा १ स्वि॒त् १ ह सहायेनैव १ वयं भार्गवः १ प्रयोगो २ बाह्वस्पत्याः पावका अग्रयो वा १ वाजसातये अल्लाभाय १ अभि १ स्मः शात्रूनभिभवेम ॥

और्वभृगुवच्छुचिमप्रवानुवदा हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ४ ॥

और्वभृ॒गुऽवत् । शुचि॑म् । अ॒प्रवा॒नऽवत् । आ । हु॒वे । अ॒ग्निम् । सु॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ४ ॥

१ समुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं १ शुचिं शुद्धम् १ अग्निम् १ और्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः १ अप्नवानवत् यथाप्नवानः १ तथा १ आ १ हुवे आह्वयान्यहम् ॥

हुवे वातस्वनं क्विं पर्जन्यक्रन्धं सहः । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ५ ॥

हु॒वे । वा॒तऽस्वन॑म् । क्वि॑म् । प॒र्जन्य॑ऽक्रन्ध॑म् । स॒हः । अ॒ग्निम् । सु॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ५ ॥

१ वातस्वनं वातसदृशध्वनिं १ क्विं क्रान्तकर्माणं १ पर्जन्यक्रन्धं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं १ सहः सहस्विनं वाडवम् १ अग्निं १ हुवे ह्वयामि १ । अन्यद्रतम् ॥ ॥ १ ॥

आ सवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ६ ॥

आ । स॒वम् । स॒वि॒तुः । य॒था । भ॒गस्य॑ऽइव । भु॒जिम् । हु॒वे । अ॒ग्निम् । सु॒मुद्र॑वा॒ससम् ॥ ६ ॥

१ सवितुः प्रेरकस्य देवस्य १ सवं १ यथा प्रसवमिव १ १ भगस्येव १ भुजिं भगास्यस्य देवस्य भोगमिव च १ समुद्रवाससम् १ अग्निं १ हुवे १ आह्वयामि ॥

अग्निं वौ वृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् । अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥ ७ ॥

अ॒ग्निम् । वः । वृ॒धन्त॑म् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । पु॒रु॒तम॑म् । अ॒च्छ । न॒प्त्रे । स॒ह॒स्व॒ते ॥ ७ ॥

१ अध्वराणाम् अहिंस्यानां बलिनां १ नप्त्रे बन्धुं १ सहस्वते बलवन्तम् १ । विभक्तिव्यत्ययः । १ वृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं १ पुरुतमम् अतिशयेन बहुम् १ अग्निम् ऋत्विजः १ वः यूयम् १ अच्छ अभिगच्छत ॥

अयं यथा न आभुवत्त्वष्टा रूपेव तक्ष्या । अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥ ८ ॥

अ॒यम् । य॒था । नः । आ॒ऽभु॒वत् । त्व॒ष्टा । रू॒पाऽइ॒व । त॒क्ष्या । अ॒स्य । क्र॒त्वा । य॒श॒स्व॒तः ॥ ८ ॥

१ अयम् अग्निः १ नः अस्मान् १ तक्ष्या विकर्तव्यानि १ रूपेव १ त्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव १ यथा येन प्रकारेण १ आभुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् १ अस्य अग्नेः १ क्रत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः १ यशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

१. ग-स्वित्त्वसहायेनैव; श-त्वत्सहायेनैव । २. ख-त१-३-भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-भ१-२-श-भार्गवाः प्रयोगाः; घ-भार्गवाद्यः; ङ-भार्गवगः प्रयोगः; त४-भार्गवगः प्रायोगाः; न-भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-भ-यथा चाप्रवानः । ४. घ-ह्वयामि कीदृशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२-प्रभव; ग-प्रसवं च; घ-प्रभव; ङ-प्रसवत्व; त१-३-प्रभवत्व; त४-प्रभव च; न-प्रभवमिव; श-प्रभव च । ६. घ-आ हुवे । ७. घ-तेजसा बलवन्तं । ८. ख-ना-घ-भ१-३-पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२-वर्धकिंच; घ-वर्धकः इव; भ१-वर्धकिंच; श-वर्धकः च ।

अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥
 अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥ ९ ॥

मनुष्याणां विश्वाः सर्वाः विश्रियः संपदः देवेषु देवानां मध्ये यः अयम् अभिः अभि
 पत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः वनः अस्मानपि वाजैः अत्रैः उप आ गमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूर्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःस्तमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषां सर्वेषां होतॄणां मध्ये यशस्तमं यशस्वितमं यज्ञेषु पूर्यं मुख्यम् अभिम् इह
 अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः वस्तुहि ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदायं दीर्घश्रुत्तमः ॥ ११ ॥

शीरम् । पावकशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेषु । आ । दीदायं । दीर्घश्रुत्तमः ॥ ११ ॥

ज्येष्ठः देवानां मुख्यः दीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन विद्वान् अभिः^१ दमेषु यज्वनां^२ गृहेषु आ
 दीदाय आदीप्यते । तं शीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—‘ अनुशायिनमिति वाशिन-
 मिति वा ’ (निरु. ४. १४) इति । पावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्रं शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्रम् । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयत्ज्जनम् ॥ १२ ॥

हे विप्र मेधाविर् स्तोतः अर्वन्तं वन अश्वमिव सानसिं संभजनीयं शुष्मिणं बलिं
 मित्रं वन सखायमिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं^३ तम् अभिं गृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःस्कृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने वृहविष्कृतः यजमानार्थं^४ गिरः स्तुतयः जामयः स्वसार इव देदिशतीः तव गुणान्
 दिशन्त्यः^५ त्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । वायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरन् अतिष्ठश्च ॥

यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तस्थावसन्दिनम् । आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ १४ ॥

यस्य । त्रिऽधातुं । अवृतम् । बर्हिः । तस्थौ । असम्ऽदिनम् ।

आपः । चित् । नि । दध् । पदम् ॥ १४ ॥

यस्य अग्नेः त्रिधातु त्रिः^६ अवृतम् अनावृतं^७ च असंदिनम् अबद्धं च । स्तरणकाले हि
 बर्हिरबद्धं भवति । बर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ आपश्चित् आपोऽपि पदं नि
 दध् निदधति । अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदे निदधतीत्यर्थः ॥

१. ग-घ-योमिः । २. ख-त२-यज्विना; ग-यजमानानां; घ-ज्ञ-त४-भ१-२-श-यज्विनां; न-
 यज्ञिनां । ३. घ-शत्रुहननं; ज्ञ-शत्रुजननं; त२-३-४-न-हशत्रुजननं । ४. ग-यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-
 त१-२-३-श-आदिशयः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-२-त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ-अवृतमनावृतं; त१-
 त्रिर्वा अवृतं; न-त्रिर्वावृतमनावृतं ।

पुदं देवस्य मीळहुषोऽनाधृष्टाभिरूतिभिः । भद्रा सूर्यैवोपदृक् ॥ १५ ॥

पुदम् । देवस्य । मीळहुषः । अनाधृष्टाभिः । ऊतिऽभिः । भद्रा । सूर्यैऽइव । उपदृक् ॥ १५ ॥

मीळहुषः कामानां सेकुः । देवस्य द्योतमानस्याग्नेः । उपदं स्थानम् । अनाधृष्टाभिः शत्रुभिः । अनाधृष्टाभिः । ऊतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य । उपदृक् उपदृष्टिरपि । सूर्यैइव यथा सूर्यस्तद्वत् । भद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे । देव द्योतमान । अग्ने । घृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य । धीतिभिः । निधानैः । तेपानः तपन् । शोचिषा ज्वालयता । देवान् प्रति । आ । वक्षि आवह । यक्षि यज । च ॥

तं त्वाजनन्त मातरं कविं देवासौ अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरं । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे । अङ्गिरः अग्ने । कविं क्रान्तकर्माणम् । अमर्त्यं मरणरहितं । हव्यवाहं हविषां वोढारं । पतं प्रसिद्धं । त्वा त्वां । देवासः देवाः । मातरः इव । अजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि षेदिरे ॥ १८ ॥

प्रचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यवाहम् । नि । सेदिरे ॥ १८ ॥

हे । कवे क्रान्तकर्मन् । अग्ने । प्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं । वरेण्यं वरणीयं । दूतं देवानां । हव्यवाहं हविषां वोढारं । त्वा त्वां । नि । षेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यध्न्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अध्न्या । न । स्वधितिः । वनन्वति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने । मे मम भार्गवस्य प्रयोगस्यर्थेः । अध्न्या गौः । 'अध्न्या उक्ता' इति गोनामसु पाठात् । नहि । अस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किञ्च । स्वधितिः नहि । वनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय^१ । अथैतादृक् अभिहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं गाम् इन्धनसाधनानि काष्ठानि चेतस्सर्वं । ते तुभ्यमहं । भरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठय ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २० ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने तुभ्यं^२ । यत् यदा । कानि । कानि । चित् यानि कान्यपि । दारूणि काष्ठानि । आ । दध्मसि आधारयामि तदा । ता तानि अप-
रशुक्णान्यपि^३ । जुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—'न ह स्म वै पुरामिरपरशुक्लं दहति

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-धीतिभिर्दीप्तिभिर्निधानः; त३-४-दीप्तिभिर्निधानः; श-निधानः । २. ख-ज्ञ-त१-२-समिधाय । ३. घ-भ१-३-ते तुभ्यं । ४. घ-काष्ठानि ।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदमे यानि कानि चेति समिधमा दधात्षपरशुवृक्णमेवास्यै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदच्युपजिह्विका यद्गमो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अति । उपजिह्विका । यत् । वन्नः । अतिसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने वचत् काष्ठादिकम् उपजिह्विका* । उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका* । वचत् भक्षयति । वचत् च काष्ठादिकं वन्नः । वमत्युदकमिति वन्नः । उपजिह्विकावन्नशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वन्नशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि वतिसर्पति अतिगच्छति । वत्त् सर्वं वते तव घृतं घृतसदृशम् अस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवतिवत्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत् मर्त्यः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत् । मर्त्यः । अग्निम् । ईधे । विवस्वभिः ॥ २२ ॥

वमर्त्यः मनुष्यः अग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव श्रद्धानः धियं कर्म सचेत काले भजेत । विवस्वभिः ऋग्विभिश्च अग्निम् एव ईधे प्रज्वलयति ॥ १२ ॥

' अदशि ' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते— ' अदशि षड्गना सोभरिर्बाहंतं पञ्चम्याद्युजः^१ सतोवृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुष्टुबम्याग्निमास्ती ' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोवृहत्यः । अष्टमीद्वादश्या ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दशनुष्टुप् । शिष्टा वृहत्यः । ' आमेयं तु ' इत्युक्तत्वादग्निर्देवता । अन्यायास्त्वग्निर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ बाहंतं छन्दस्यादितः ससर्चः । सूत्रितं च— ' अदशि गातुवित्तम इति ससेति बाहंतम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिप्लविकेषूक्थेषु मैत्रावरुणस्य ' प्र मंहिष्टाय ' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्त्रुचः । सूत्रितं च— ' प्र मंहिष्टाय गायत प्र सो अग्ने तवोतिभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोऽसर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे ' आग्ने याहि ' इत्येषा । सूत्रितं च— ' मा चिदाग्ने याहि मरुसखा यत्ते राजन्नमे ' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति* ॥

अदशि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदशि । गातुवित्तमः । यस्मिन् । व्रतानि । आदधुः ।

उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

यस्मिन् अग्नौ व्रतानि कर्माणि आदधुः यजमाना आदधन् गातुवित्तमः अतिज्ञयेन मार्गाणां ज्ञाता सोऽग्निः अदशि प्रादुरभूत् । किंच सु वजातं सम्पक् प्रादुर्भूतम् अस्य आर्यस्य उत्तमवर्णस्य वर्धनं वर्धयिताम् अग्निं नः अस्माकं गिरः स्तुतिरूपा वाचः उपो नक्षन्त उपगच्छन्त्येव ॥ ' नक्ष गतौ ' इति धातुः ॥

१. ख-ग-त- ' उपजिह्विका काष्ठादिकं ' नास्ति । * न-भ-श- ' ल्युपजिह्विका उपदहिका (न-श-उपदीहिका) । २. त१(प्रान्ते)-अनु.-पंचमी विराड्रूपा सप्तम्याद्युजः ।

प्र दैवोदासो अग्निर्देवाँ अच्छा न मुज्मना ।

अनु मातरं पृथिवीं वि ववृते तस्थौ नाकस्य सानवि ॥ २ ॥

प्र । दैवःऽदासः । अग्निः । देवान् । अच्छ । न । मुज्मना ।

अनु । मातरम् । पृथिवीम् । वि । ववृते । तस्थौ । नाकस्य । सानवि ॥ २ ॥

वैवोदासः दिवोदासेनाह्वयमानः । अग्निः । मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवी माता । तां पृथिवीम् अच्छ प्रति देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् अनु^१ प्रति हविर्वोदुं^२ न प्र^३ वि ववृते^४ । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः मुज्मना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य सानवि समुच्छ्रिते देशे स्वायतन एव तस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चर्कृत्यानि कृण्वतः ।

सहस्रसां मेधसाताषिव त्मनाग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् । रेजन्त । कृष्टयः । चर्कृत्यानि । कृण्वतः ।

सहस्रसाम् । मेधसातौऽश्व । त्मना । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् कृष्टयः इत्ये मनुष्याः रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः^३ यूयं सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् अग्निं मेधसातौ यज्ञे धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः त्मना आत्मनैव सपर्यत परिचरत ॥

प्र यं राये निनीषसि मर्तो यस्ते वसो दाशत् ।

स वीरं धत्ते अग्र उक्थशंसिनं त्मना सहस्रपोषिणम् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । राये । निनीषसि । मर्तैः । यः । ते । वसो इति । दाशत् ।

सः । वीरम् । धत्ते । अग्ने । उक्थशंसिनम् । त्मना । सहस्रसपोषिणम् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वं यथं तव स्तोतारं राये धनार्थं प्र निनीषसि प्रणेतुमिच्छसि यः च मर्तैः मनुष्यः ते तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छति वसः मनुष्यः उक्थशंसिनम् उक्थानां शंसितारं त्मना आत्मनैव सहस्रपोषिणं बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते धारयति ॥

स दृळ्हे चिदभि तृणत्ति वाजमर्वता स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

त्वे देवत्रा सदा पुरुवसो विश्वा वामानि धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृळ्हे । चित् । अभि । तृणत्ति । वाजम् । अर्वता । सः । धत्ते । अक्षिति ।

श्रवः । त्वे इति । देवत्रा । सदा । पुरुवसो इति पुरुवसो । विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ५ ॥

हे^१ पुरुवसो बहुधनाग्ने यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति वसः यजमानः दृळ्हे चित् दृढेऽपि शत्रुपुरे स्थितं वाजम् अन्नम् अर्वता अश्वेन अभि तृणत्ति हिनस्ति । तथा वसः यजमानः अक्षिति अक्षीणं

१. ख-ग-त-भ-अनु^१ नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि ववृते; ग-त४-भ-प्र ववृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-श-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणां । ५. ख-ग-च-त-भ-श-अर्वता अश्वेन ।

वश्रवः अश्वं वधत्से धारयति । तथा च सति सुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि वदेवत्रा देवे वत्से त्वयि स्थिताः विश्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि धनानि वसदा सर्वदा वधीमहि धारयाम ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

मघोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्रये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।

मघोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्रये ॥ ६ ॥

वहोता देवानामाह्वाता वमन्द्रः मोदमानः वयः अग्निः विश्वा सर्वाणि वसु वसूनि धनानि वजनानां जनेभ्यः वदयते प्रयच्छति तस्मै वअस्मै वअग्रये वमघोर्न मदकरस्य सोमस्येव प्रथमानि मुख्यानि पात्राणि^१ वस्तोमाः वप्र वयन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।

उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि राधौ मघोर्नाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीःऽभिः । रथ्यम् । सुदानवः । मर्मृज्यन्ते । देवऽयवः ।

उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्षि । राधः । मघोर्नाम् ॥ ७ ॥

हे वदस्म दर्शनीय विश्पते विशां पतेऽभे यं त्वां सुदानवः शोभनदानाः देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः वरथ्यं रथस्य वोढारम् वअश्वं वन अश्वमिव वगीर्भिः स्तुतिभिः वमर्मृज्यन्ते परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां वतोके पुत्रे वतनये पौत्रे च वउभे उभयस्मिन् वमघोर्नां धनवतां वरायः धनं वपर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋतान्ने बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्रये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋतऽान्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपस्तुतासः । अग्रये ॥ ८ ॥

हे यूयम् उपस्तुतासः उपस्तोतारः वमंहिष्ठाय दानृतमाय वऋतान्ने यज्ञवते सरयवते वा वबृहते महते वशुक्रशोचिषे दीप्ततेजसे वअग्रये वप्र वगायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवृद्यशः समिद्धो युम्न्याहुतः ।

कुवित्रो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजैभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघऽवा । वीरऽवृत् । यशः । समऽईद्धः । युम्नी । आऽहुतः ।

कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजैभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

वमघवा धनवान्^२ वयुम्नी अश्ववान् यशस्वी^३ वा । तथा च यास्कः—' युम्नं घोततेर्यशो वाशं वा ' (निर. ५. ५) इति । वयशः यशस्करमश्वम्^४ वा वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति^५ । वअस्य

१. घ-श-पात्रा पात्राणि । २. ग-धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. घ-समिद्धः दीप्त आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वम् । ४. श-प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमश्वमार्वसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः षनवीयसी नवतरा षसुमतिः अनुग्रहबुद्धिः षनः अस्मान् षअच्छ^१ प्रति^२ षवाजैभिः अक्षैः सह षकुवित् बहुवारम्^३ । 'सलिलं कुवित्' इति बहुनामसु पाठात् । षभागमत् भागच्छत् ॥

प्रेष्टम् प्रियाणां स्तुह्यासावार्तिथिम् । अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्टम् । ऊँ इति । प्रियाणां । स्तुहि । आऽसाव । अर्तिथिम् । अग्निम् । रथानाम् । यमम् ॥ १० ॥

हे षआसाव स्तोतः षप्रियाणां षप्रेष्टं प्रियतमम् षअर्तिथिम् अभ्यागतं षरथानां षयमं यन्तारम् षअग्निम् एव षस्तुहि ॥ ॥ १४ ॥

उदिता यो निर्दिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति ।

दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्ऽइता । यः । निऽदिता । वेदिता । वसु । आ । यज्ञियः । ववर्तति ।

दुस्तराः । यस्य । प्रवणे । न । ऊर्मयः । धिया । वाजम् । सिषासतः ॥ ११ ॥

षवेदिता वेत्ता षयज्ञियः यज्ञार्हः षयः^२ अग्निः षउदिता उदितान्युद्रतानि षनिदिता निदितानि श्रुतानि च षवसु वसूनि धनानि षआ षववर्तति आवर्तयति^४ । षधिया कर्मणा षवाजं संग्रामं षसिषासतः संभक्तुमिच्छतः षयस्य चाग्नेर्वालाः^५ षप्रवणे षनोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्य तरङ्गा इव षदुष्टराः तर्तुमशाक्याः । तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः ॥

मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः । यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा । नः । हृणीताम् । अर्तिथिः । वसुः । अग्निः । पुरुऽप्रशस्तः । एषः ।

यः । सुऽहोता । सुऽअध्वरः ॥ १२ ॥

षवसुः वासकः षअर्तिथिः अर्तिथिवत् प्रियः षपुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः षसुहोता सुष्ठु देवानामाह्वता षस्वध्वरः सुयज्ञश्च षयः षअग्निः सः षएषः अग्निः षनः अस्मभ्यं षमा षहृणीतां केनापि न रुध्यताम् । केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

मो ते रिषन् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदैवैः ।

कीरिश्चिद्धि त्वामीद्वै दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति । ते । रिषन् । ये । अच्छोक्तिभिः । वसो इति । अग्ने । केभिः । चित् । एवैः ।

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । ईद्वै^१ । दूत्याय । रातहव्यः । सुऽअध्वरः ॥ १३ ॥

हे षवसो वासक षअग्ने त्वां षये मनुष्याः षअच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः षकेभिः कैः सुस्वरैः षएवैः षचित् अभिगमनैरपि षते स्तोतारः षमो षरिषन् मैव हिंसन्ताम् । षरातहव्यः दत्तहविष्कः^६ षकीरिश्चित् स्तोतापि षदूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे षत्वामीद्वे षहि स्तौति खलु ॥

१. ख-ज्ञ-त१-२-अच्छ अभिलक्ष्य (ख-आलक्ष्य; ज्ञ-'अभिलक्ष्य' नास्ति; त२-आभिलक्ष्य) प्रयच्छति; घ-श-अच्छ अभिलक्ष्य; त४-न-भ२-प्रयच्छति । २. ख-ग-त-न-भ-बहु । ३. ग-त-भ-'यः' नास्ति । ४. ख-ग-घ-त-श-आवर्तयते । ५. ख-त-न-भ-वाग्ने । ६. घ-श-दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः ।

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।

सोमर्या उर्ष सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्सखा । रुद्रेभिः । सोमपीतये ।

सोमर्याः । उर्ष । सुस्तुतिम् । मादयस्व । स्वःऽनरे ॥ १४ ॥

हे ^१अग्ने ^२मरुत्सखा^१ मरुतां प्रियस्व^३ स्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि ^४सोमपीतये सोम-
पानाय ^५रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुद्भिः सह ^६आ ^७याहि आगच्छ । ^८सोमर्याः सोमरेर्मम ^९सुष्टुतिं सोमनां
स्तुतिं चोपागच्छ । ^{१०}मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय^{११} च^{१२} ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यग्ने मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	‘षर्भुद्’	‘षर्भुद्’
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सत्राः	सत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतूर्ये	वृत्रऽतूर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे इ	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	‘द्रातुमर्षिम्	‘द्रातुमर्षिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व १ः	तन्व १ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वृधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्यभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यमा	अर्यमा
९५०	२०	‘ञ्जिशुमन्तः	‘ञ्जिशुमन्तः

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९	४२१	७	सुवामन्त्रिते ' सुवामन्त्रिते	' सुवामन्त्रिते
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६	४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्	४४८	१७	विनियोग.	विनियोगः
४४	२३	°शदरार्था	°शदरार्था। एवं-	४९९	२९	लृटि	लृटि
			विधस्त्वं	५०४	१७	सच्च	स च
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्	५०५	१२	अवतीनां	अर्वतीनां
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे	५१७	८	ऋषिश्चानुक्त-	' ऋषिश्चानुक्त-
७०	१०	ब्रहि	ब्रूहि			गोत्रः ' गोत्रः	
१००	२	कृण्वते	कृण्वैते	५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
११५	२७	धावापृथिव्यौ	धावापृथिव्यौ	५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
१२१	१४	बहुभिरुहूतः	बहुभिराहूतः	५५१	१३	सम्यक्	सम्यक्
१३०	१३	स्तुत्यरायुधैः	स्तुत्यैरायुधैः	५७५	५	°मित्यर्थः	°मित्यर्थः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रून्	६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
२००	५	°स्याष	°स्यार्ष	६५१	११	चा आभि-	च आभि-
३४१	२	क्रतु	क्रतुं			मुख्येन व	मुख्येन वा
३४५	२१	ईशिषे	ईशिषे	७०८	६	य	यः
३४८	१३	°दशम्यादिभिः	°दशम्यादिभिः	७१६	१	सोमलता	सोमलतां
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६	७७४	१८	स्म	स्मः
४०९	२८	प्रत्यक्षणो°	प्रत्यक्षेणो°	७८६	२४	वर्तमानभिषुतं	वर्तमानमभिषुतं
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य	८८९	२	बृष्टे°	बृष्टे°
४१४	१६	इरयति	ईरयति	९२३	११	मरुतामपि ।	मरुतामपि
४१४	२७	सूक्त.	सूक्तं	९४२	१६	नाशयध्य	नाशयध्यै

